

* ओ३म् *

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[श्रीवैय्यटकृतप्रदीपेन नागोजीभट्टकृतेन भाष्यप्रदीपोद्घोतेन च विभूषितम्]

तस्यायं

तृतीयो भागः

(तृतीय-चतुर्थाऽध्यायात्मकः)

स च—

परमतपस्विनां श्रीमत्ताम्रभगवान्देवाचार्याणामन्तेवासिना महाविद्यालय-
गुरुकुलभञ्जरस्योपाचार्येण वेद-व्याकरण-साहित्य-
दर्शन-आयुर्वेदाचार्येण परिडत्तवेदव्रतेन
वर्णिना सम्पादितो 'विमर्श'टिप्पण्या
च संयोजितः ।

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्
गुरुकुल भञ्जर (रोहतक)

प्रथमं संस्करणम्
द्विसहस्रम्
२०००

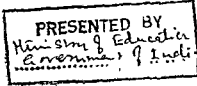
२०२० विक्रमाब्दे
१८८५ शकान्दे
१९६३ ख्रिस्ताब्दे

{ मूल्यम् १६.००
{ षोडशस्यकाणि
{ (सोलह रुपये)

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्

पो० गुरुकुल भञ्जर, जि० रोहतक

सम्पादकः—

श्री वेदव्रतः स्नातकः सिद्धान्तशिरोमणिः

वेद-व्याकरण साहित्य-दर्शन-आयुर्वेदाचार्यः

(उपाचार्यः—महाविद्यालयगुरुकुलभञ्जरस्य)

मुद्रकः—

श्रीयुतपरिचितभगवान्स्वरूपो न्यायभूषणम्

प्रबन्धकर्त्ता

वैदिक यन्त्रालय, अजमेर ।

* ओ३म् *

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-सहाभाष्यम्

०:०:०

[प्रदीप-उद्घोत-विमर्शः समलङ्कृतम्]

तस्यायं—

तृतीयो भागः

(तृतीय-चतुर्थाऽध्यायान्तमकः)

प्रत्ययः ॥ ३ । १ । १ ॥

अधिकारेण्यं प्रत्ययसंज्ञा क्रियते । सा प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्राप्नोति तस्याः

प्रदीपः—प्रत्ययः । अधिकारेणेति । यदि तु प्रकारान्तरेण संज्ञिस्वरूपनिर्देशादिना संज्ञा क्रियते ततो न स्यादतिप्रसङ्गः । यदा तु गौरवादिप्रसङ्गपरिहाययाधिकारेण क्रियते ततोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तत्र यदि सर्वे संज्ञिनः स्वरूपेण निर्दिश्येरस्तनो गौरवं स्यात् । अयं 'सप्रत्यय' इति सनः सकारादारम्य कपः पकारेण प्रत्याहाराश्रयणेन संज्ञा विधीयेत तदाऽनेकस्य पकारस्य संभवात्सन्देहः स्यात् । ननु प्रतियोगमुपस्थानेऽपि वाक्यभेदप्रसङ्गात्प्रकृत्यादीनां प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति । तथाहि 'हरतेर्वातोर्दृतिनाययोः कर्मणोस्वपदयोः पशोर्कर्तरीन्प्रत्ययो भवती'त्येकं वाक्यम् ।

उद्घोतः—प्रत्ययः । 'अधिकारेणे'त्यस्य प्रयोजनमाह—यदि खिति । अनेकस्येति । प्रत्याहाराश्रयणे सिपः पकारेण, ध्याप्याश्रये 'तत्तनसतनयनाश्चे'ति तनपः पकारेणेत्यर्थः । एवञ्च गौरवाऽतिव्याप्यादिदोष-परिहायाऽधिकार एव कर्तव्यः । तथा च प्रकृत्यादिध्वतिप्रसङ्ग इति भावः । तमाक्षिपति—नन्विति । विधीयमानस्य सनादेः प्रथमान्ततया 'प्रत्यय' इत्यनेन सामानाधिकरण्यादेकवाक्यतया संशयसंशयः ।

प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रकृति—‘गुप्तञ्जिह्वयः सन्’ [३।१।५] । उपपद—‘स्तम्बकर्णयो
रमिजपोः [३।२।१३] । उपाधि—‘हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ’ [३।२।२५] ।

प्र०—‘ते च हरतिदृतिनाथपशवः प्रत्ययसंज्ञा’ इति द्वितीयं वाक्यम् । न चैकवाक्यतायां सम्भव-
न्यां वाक्यभेदो युक्तः । नैतदस्ति । सनादीनामपि वाक्यभेदेनैव संज्ञा विधेया, न ह्यसतः
संज्ञिनस्संज्ञाविधानमुपपद्यते । तत्रैकेन वाक्येन सनादीनां विधिः । अपरेण तेषामेव संज्ञाविधिः ।
ततश्च यथा सनादीनां वाक्यभेदेन संज्ञाविधिः, एवं प्रकृत्यादीनामपि प्रतिसंज्ञि प्रत्ययसंज्ञोपस्थान-
सामर्थ्यात्संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तियोग्यविभक्त्यन्तराऽध्याहारेण प्राप्नोति । सनाद्युत्पत्तिवाक्य एव
प्रथममेतेषां पारार्थ्यमवगतम् । द्वितीये तु संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपादनवाक्ये सम्बन्धप्रतिपत्तौ
स्वार्थता स्यात्, यथा च सप्तमीनिर्दिष्टस्य वाक्यभेदेनोपपदसंज्ञा अधिकाराद्भवति तथा प्रत्यय-
संज्ञापि प्राप्नोति । उपाधिशब्देन चेह तुल्यन्यायत्वाद्द्विशेषणमप्युच्यते । क्वचित्तु तयोर्भेदेन
व्यवहारो दृश्यते, यथा ‘नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषण’मिति ।

‘अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो यः ।

अनुपाधिरतोऽन्यः स्याच्छ्लाघादि विशेषणं यद्वत् ॥’ इति ।

उ०—अन्येषान्तु विविभक्तिस्वादात्म्यभेदेनैव संज्ञासंबन्ध इति भावः । सम्भवत्येकवाक्यत्व एव वाक्यभेदो
दोषो न स्वसम्भव इति समापत्ते—नैतदिति । ननु विविभक्तिस्वाक्यं ‘प्रत्यय’ इत्यनेन तेषां संबन्ध
इत्यत आह—विभक्त्यन्तरेति । ननु सनादिविधानार्थत्वात्प्रकृत्यादेरप्रधानतया संज्ञा न भविष्यतीत्यत
आह—सनादीति । अन्यत्राऽप्रधानत्वेऽप्यन्यत्र संस्कार्यत्वलक्षणस्वार्थत्वेऽविरोध इति भावः । ननु
प्रकृतीनामप्रत्ययविधातुदेश्यतया तासामेव संज्ञायामप्युद्देश्यत्वं न्याय्यं न तु प्रत्ययानामिति चेन्न; समानविभ-
क्तिरूपेण प्रत्ययानां क्लृप्तोद्देश्यतया विभक्त्यन्तराऽध्याहारेण प्रकृत्यादीनामपि तत्सम्भवादित्यभिमानः ।
आधादिविशेषणस्य प्रत्ययसंज्ञा कुतो नोद्भावितेत्यत आह—उपाधिशब्देनेति । तुल्यन्यायत्वादिति ।
प्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रकृत्या तुल्यन्यायत्वमित्यर्थः । एवञ्चोपाधिषु तदुद्भावेनैव विशेषणोऽप्युद्भावितैवेति
भावः । तदन्तवाच्यः—प्रत्ययान्तवाच्य इत्यर्थः । समानशब्द इति । प्रयोगे भिन्नशब्दोऽप्युद्भावात्
समानाधिकरणशब्दोऽप्यो योऽसौ प्रत्ययान्तरशब्दवाच्यः स उपाधिरुच्यत इत्यर्थः । यथा पञ्चालानां विषयः
‘पाञ्चाल’ इत्यत्र देशो ‘दृतिहरि’रित्यादौ च श्वादिः पशुः । नानार्थत्वात्सन्देहवारणाय—‘दृतिहरिः
श्वे’त्यादौ विशेषणनियमार्थाय स्पष्टप्रतिपत्तये वा क्वचित्समानाधिकरणशब्दप्रयोगोऽपि । आभ्यामपत्यकर्त्तृदीना-
मुपाधित्वव्यावृत्तिः, आधादिव्यावृत्तिश्च । स्मृषादीति । आदिना ‘घातोः कर्मणः समानकर्तृका’दित्यादि ।
अतएव तदसमानाधिकरणमेव, ‘गार्गिक्या आघत’ इति पदान्तराऽभिधेयञ्च । तदप्रयोगे च वृजोऽसाधु-
त्वमेव । ‘अर्थविशेषोपाधि’रित्यादि कार्याप्यनवचनमिति न्यायवार्तिकतापर्यटीकाया वाचस्पतिमिश्राः ।

एतेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं च स्याद्यद्येतेषामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात् ? परत्वमाद्यु-
दात्तत्वमङ्गसंज्ञेत्येते विधयः* प्रसज्येरन् ॥ अत उत्तरं पठति—

प्रत्ययाधिकारे प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अधिकारेणाऽपि प्रत्ययसंज्ञायां सत्यां प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः

प्र०—किञ्च स्यादिति । नहि संज्ञाप्रवृत्तिमात्रदेव दोषो भवति किन्तु तन्निमित्तकार्य-
प्रवर्तनात्, न च प्रकृत्यादीनां किञ्चित्तन्निमित्तं कार्यं संभवति । परत्वं तावदवधिविशेषोपादानेन
सनादिभिरेव प्रतिषेधम् । न च गुणादीनां सनादीनां च परस्परपेक्षं परत्वं युज्यते, विरोधात् ।
उपपदस्याऽपि—समासे सति पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति परत्वाऽभावः । उपाधेरपि—पौर्वापर्य-
स्य लौकिके प्रयोगे नियमाऽभावात् स्थितस्यैव च परत्वस्य शास्त्रेणाऽनुवादाच्छास्त्रस्य विधाय-
कत्वाऽभावादानुवादकत्वादर्थस्य चोपाधित्वात्तस्य च परत्वाऽसंभवात्परत्वाऽभावः । आद्युदात्त-
त्वमपि न भविष्यति, यथास्वं लक्षणेन तेषां स्वरस्य विहितत्वात् । अङ्गसंज्ञा च विधानप्रति-
षेधा, न च प्रकृत्यादयः कुतश्चिद्विहिता इति तेषु परतः सा नान्यस्य भविष्यतीति प्रश्नः ।

परत्वमिति । प्रकृतिप्रत्यययोः पर्यायेण परस्परपेक्षं परत्वं स्यात् । शब्दान्तरापेक्षं वा
प्रकृतेः, प्रकृत्यपेक्षं तु प्रत्ययस्य । उपपदस्याऽपि—परत्वादुपपन्नं पूर्वमित्येतद्राजपुरुषादियु
सावकाशं बाधित्वा परत्वं स्यात् । 'भोक्तुं व्रजती'त्येव च नित्यं स्यान्न तु 'व्रजति भोक्तु'मिति ।

उ०—न च प्रकृत्यादीनामिति । न च प्रातिपदिकत्वाऽभावः फलन्, इत्याप्प्रातिपदिकादित्यादाबुद्धेश्यताव-
च्छेदकत्वेन तत्त्वज्ञापनात् । ननु प्रतिषेधि 'परश्चे'त्युपस्थानात्प्रकृत्यादयोऽवधिविशेषाऽनुपादानेऽपि सन्नियाना-
सनादेरेव परे भवन्वित्यत आह—न चेति । 'युगप'दिति शेषः । समासे इति । नित्यसमासे इत्यर्थः ।
लौकिके प्रयोगे पौर्वापर्यस्य नियमाऽभावादुपाधेरपि परत्वाऽभाव इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—स्थितस्यैवेति ।
तदनूय साधुत्वस्यैव विधेयत्वमिति भावः । विधायकत्वाऽभावादिति । परत्वादिविधायकत्वाऽभावादित्यर्थः ।

तद्विधायकत्वेऽप्याह—अर्थस्य चेति । यथास्वमिति । तेषामनवकाशत्वेन बाधकत्वमिति भावः ।
पर्यायेणेति । योगपद्ये हि विरोध इति भावः । सनादीनां परत्वशोधनेनैव सूत्रोपपत्तौ सन्नित्यादेर्विभक्तिविप-
रिणामादिनाऽर्थान्तरवर्णनमनुपपन्नमित्यत आह—शब्दान्तरापेक्षमिति । प्रकृत्यपेक्षन्त्विति । तासां पञ्चम्य-
न्तत्वादिति भावः ।

ननु राजादीनामपि 'प्रातिपदिका'दिति निर्दिष्टत्वात्प्रत्ययसंज्ञायां 'परश्चे'त्यस्य प्राप्तौ कथमुपसर्जनं
पूर्वमित्येतत्सावकाशमत आह—भोक्तुं व्रजतीति । अत्र समासाऽभावेनोपपदस्य परत्वं स्यादिति भावः ।
अथ परत्वाऽसम्भवस्योक्तत्वादाह—उपाधिवाचिन इति । स्वान्तरमिति । योऽनवकाशस्तद्विषये मा भूत्,
सावकाशविषये तु स्यादिति तात्पर्यम् । न च प्रातिपदिकाद्वातोऽस्तिनेन सर्वप्रकृतिनिर्देशात्तदंशे सावकाश-
विषयो दुर्लभ इति वाच्यं, स्वान्तरगतं नित्यत्वं बाधित्वा पर्यायः स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । सिद्धेति । 'दकि

प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ प्रत्ययसंज्ञा कस्मान्न भवति ?

निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादन्यत्रापि ॥ २ ॥

निमित्तानि हि निमित्तिकार्याऽर्थानि भवन्ति । किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती ? प्रकृत्युपपदोपाधयो निमित्तं, प्रत्ययो निमित्ती । अन्यत्रापि चैव न्यायो दृष्टो नावरयमिद्वैव । कान्यत्र ? लोके । तद्यथा बहुष्यासीनेषु कश्चित्कंचित्पृच्छति—

प्र०—उपाधिवाचिनोऽपि प्रयोगोऽनियमे प्राप्ते 'परश्चे'ति नियमः स्यात् । 'यः प्रत्ययस्स पर' इति परिभाषणात् । आद्युदात्तत्वमपि स्वरान्तरं वाधित्वा स्यात् । अङ्गसंज्ञेति । ननु विधानप्रतिबद्धाऽङ्गसंज्ञा, न चेह प्रकृत्यादयो विधीयन्ते । नैप दोषः । सिद्धगब्दाऽन्वाख्यानाय तेषामपि शास्त्रेण विधानात् । परत्वेन च पूर्वस्याऽवधेराधेपात् । ननु पूर्वाधेपेऽपि परत्वे तस्माद्विधिर्नास्तीत्यङ्गसंज्ञा न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत् ।

निमित्तस्येति । प्रकृत्यादीनां भूतविभक्त्या निर्देशात्सनाद्युत्पत्तौ निमित्तभावेनोपादानात्पाराध्यतिस्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकत्वाऽभावादित्यर्थः । तत्र वाक्यभेदेनाऽपि विधेयनामा प्रत्ययसंज्ञा सनादिभिरेव संबद्धयते, तेषामेव निमित्तित्वात्तां प्रति प्रयोजकत्वात् । संज्ञासम्बन्धप्रति-

४०—'लोप' इत्यनुवादेन ढको विध्यनुमानवदिहाप्यनुवादेनैव प्रकृतिविधानाऽनुमानमिति भावः । ननु कुतश्चित्पूर्वस्माद्विधिर्नास्तीति कथमङ्गत्वमत आह—आच्चेपादिति । तथा च पूर्वोदेशेन परत्वेन तेषां विधानमिति भावः । पूर्वाधेपेऽपि परत्वे इति । अनुमितो विधिः सामान्यत एव, पूर्वोदेशेन तु परत्वमात्रविधानम् । वस्तुतो दगादेर्मानान्तरेणाऽसिद्धया भवतु तद्विध्यनुमानम्, प्रकृत्यादीनान्तु भानान्तरेण सिद्धतया तद्विध्यनुमानमेव दुर्लभमिति भावः । चिन्त्यमेतदिति । 'हत्यादयः प्रत्ययसंज्ञा भवन्ति, ते च प्रत्ययेभ्यः शब्दान्तरेभ्यो वा परे भवन्ती'त्यत्र परशब्दस्य धर्मिप्रधानतया परत्वविशिष्टानां तेषामेव विधानं शाब्दम् । प्राप्ताऽव्याप्तविवेकन्यायेन तु देशमात्रविधानम् । अतएव सर्वोऽपि विशिष्टविधिरेव, प्राप्ताऽप्राप्तन्यायेन तु कस्यचिद्गुणविधित्वमिति भीमांसकाः । न हि 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यत्र प्राप्ताऽव्याप्तविवेकन्यायलब्धविधेयत्वमेव गृह्यत इत्यत्र मानमस्तीत्यङ्गसंज्ञा प्रयोजनमेव । ननु विधिप्रहणसामर्थ्यान्वयायलब्धविधेयत्वस्य ग्रहः । 'स्त्री ईयती'त्यादाविवदग्निसृमिताङ्गत्वस्य दुर्वारत्वेन व्यावर्त्याऽभावादिति चेन्न, 'भनर्का'त्यादौ दीर्घवारणाय विधिप्रहणस्यावश्यकत्वादित्याशयात् ।

भूतविभक्त्या—सिद्धावबोधकविभक्त्या । ननु मित्रे वाक्ये स्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकता स्यादेवेत्यत आह—वाक्यभेदेनाऽपीति । द्वितीयवाक्यस्याऽपि 'गुणित्किञ्चो यः सन् स प्रत्यय' इत्येवंप्रत्ययैव स्वीकारेण तत्रापि भूतविभक्त्या निर्देशात्पाराध्यमेव प्रकृत्यादीनामिति भावः । तेषामेव तां प्रति प्रयोजकत्वे हेतुमाह—संज्ञासम्बन्धेति । न च द्वितीयवाक्ये योग्यविभक्त्या विपरिणामः, योग्यविभक्तिनिर्दिष्टेषु सनादिषु चारिताभ्यां दिति भावः । सुतयन्तरमप्याह—द्वयोरचेति । 'प्रत्ययसंज्ञायाः सन्तिनेन प्रत्ययारेणावत् प्रकृत्याद्यरेणापामपि प्रकृत्यादीनामप्रत्ययविधौ निमित्तमात्रेणोपन्वीयानां संज्ञाग्रहणैर्वाऽभावात् प्रत्ययसंज्ञा नै'त्यर्थो 'निमित्तिकार्यार्थ-

कतरो देवदत्तः कतमो यज्ञदत्त इति ? स तस्मायाचष्टे—‘योऽश्वे यः पीठ’ [इति] । योऽश्वे य पीठः] इत्युक्ते निमित्तस्य निमित्तिकार्याऽर्थत्वादध्यवस्यति—‘अयं देवदत्तोऽयं यज्ञदत्त’ इति । नेदार्नामथस्य पीठस्य वा ‘देवदत्त’ इति संज्ञा भवति ।

किं पुनर्निमित्तं को या निमित्ती ? निर्ज्ञातोऽर्थो निमित्तमनिर्ज्ञातोऽर्थो निमित्ती । इह च प्रत्ययोऽनिर्ज्ञातः, प्रकृत्युपपदोपाधयो निर्ज्ञाताः । क्व ? धातुपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च । ते निर्ज्ञाता निमित्तत्वेनोपादीयन्ते ।

प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्वा सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथवा प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवति । किं च प्रधानम् ? प्रत्ययः । तद्यथा बहुषु यात्सु कश्चित्कंचित् पृच्छति—‘को याती’ति ? स आह ‘राजे’ति । ‘राजे’-त्युक्ते प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्यः पृच्छति यथाचष्टे उभयोः संप्रत्ययो भवति ।

प्र०—यत्तियोग्यविभक्तिनिर्देशात् । द्वयोश्च परस्परकाङ्क्षायां सम्बन्धो न त्वन्यतरकाङ्क्षायां सीतारवणयोरिवेति सत्यामपि संज्ञाया आकाङ्क्षायां प्रकृत्यादीनां विशेषणत्वाद्नाकाङ्क्षात्वात् संज्ञासम्बन्धाभावाद् इत्युक्तं भवति । किं पुनरिति । नित्यत्वाच्छब्दानां निमित्तनिमित्तिभावो नोत्पद्यत इति प्रश्नः । प्रकृतीति । प्रतिपादकानां शब्दानामुपायमात्रेण शास्त्रेण व्यवस्थापनात्तदनुगुणविभक्तिनिर्देशादस्ति निमित्तनिमित्तिभावः । कतर इति । ‘किं यत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य इतरच्’ वा बहूनां जातिपरिष्प्रे इतम’जिति सूत्रद्वये उपाधिप्रत्याख्यानाद्बहूनामप्येकस्य निर्धारणे कतरशब्दः प्रयुक्तः ।

प्रधान इति । प्रत्ययसंज्ञा स्वविषयप्रकृत्युपपद्ये प्रधानमपेक्षते न तु पारतन्त्र्यादप्रधान-

उ०—त्वादित्यनेन प्रतिपादित इत्यर्थः । उभयाकाङ्क्षायां सम्बन्धस्य न्याय्यतरत्वादित्यभिमानः । वस्तुतस्तु ‘गुणादिभ्यः संप्रत्ययः परो भवती’त्येवं विशिष्टस्य संज्ञिन एकवाक्यतया विधिसम्भवाद्भिन्नवाक्यत्वे मानाऽ-मावाच्च प्रकृत्यादीनां संज्ञा । न ह्युद्दिता यजेतेत्यादौ नामधेयसम्बन्धलाभाय वाक्यभेदं मन्वते न्यायविदः । तत्रोद्भिन्नसंज्ञाविशिष्टस्यैव यागस्य विधानात्, शब्दार्थबोरभेदाच्च नाऽन्वयाऽशोभ्यता । नापि लक्षणा, अन्यथाऽसतः संज्ञानुपपत्तिवदाद्युदात्तस्याऽपि विधानाऽसंभवात् ‘प्रत्ययस्वरश्च तासेर्हृत्सिद्धियोगशिष्ट’ इति ‘लुटः प्रथमस्ये’ति सूत्रोपरम्याभ्यविरोध । ‘वदैव तासिः प्रवर्तते तदैवोदात्तत्वयुक्त’ इति कैयटः । किञ्च संज्ञिनमुद्दिश्य संज्ञाविधाने पूर्वं बुद्धिविषयस्य संज्ञेत्यर्थस्य पूर्वोच्चारितः संज्ञी, परोच्चारिता संज्ञा, सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते, सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यमित्यादि माध्यसम्मतत्वेऽपि प्रकृतो-‘ऽस्य सूत्रस्य शाट्कं वये’त्यादिवत् संज्ञाविशिष्टविधाने वाक्याऽभावात् । अथमेव ‘निमित्तिकार्यार्थत्वा’दिति माध्यस्याऽर्थः । अर्थं भावः—निमित्तिनोऽनिर्ज्ञातत्वात्तैकवाक्यतया विशिष्टविधिसम्भवः । निमित्तेष्वन्ये

१ ‘कतमो देवदत्तः’ ‘कतरो यज्ञदत्तः’ पा० । २ ‘स आह’ पा० । ३ अर्थं पाठो न सर्वत्रिक-

४ ‘नाभ्रीयन्ते’ । ५ ‘यश्च कथयति’ पा० ।

किं कृतं पुनः प्राधान्यम् ? अर्थकृतम् । यथा पुनर्लोकैर्अर्थकृतं प्राधान्यं, शब्दस्येदानीं किंकृतं प्राधान्यम् ? शब्दस्याऽपूर्वोपदेशः प्राधान्यम् । यस्याऽपूर्वोपदेशः स प्रधानम् । प्रकृत्युपपदोपाधयश्चोपदिष्टाः । क्व ? घातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशो च । यद्येवं निमित्तस्य निमित्तकार्यार्थत्वादर्थोपि प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्प्रकृत्युपपदोपाधीनां न भवति, विकारागमानां तु प्राप्नोति । 'हनस्त च' [३ । १ । १०८]

प्र०—मित्यर्थः । किंकृतमिति । भवतु राज्ञः प्राधान्यं तदधीनस्थितित्वादन्येषाम्, इह तु कथमिति प्रश्नः । अर्थकृतमिति । प्रयोजनकृतमित्यर्थः । यस्याऽपूर्व इति । तदर्थत्वादन्येषां तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः । यद्येवेति । ननु ये तावत्प्रकृतेर्विकारागमास्ते प्रकृत्यनुप्रवेशात्प्रकृतिवत्संज्ञया

४०—तु वाक्यभेद श्रायततीति वाक्यभेदमिया न तैस्तरयाः सम्बन्ध इति । प्रतिपादकानामिति । अर्थप्रतिपादकत्वेन लोके सिद्धानामित्यर्थः । उपायभावेनेति । काल्पनिकप्रकृतिप्रत्ययविभागमुपायत्वेनाभित्याऽन्वायानादित्यर्थः । तदनुगुणेति । तत्र निमित्तत्वाऽनुगुणा प्रथमा, अन्याः प्रायेण निमित्तत्वाऽनुगुणा इत्याहुः । बहुषु निर्धारणे हतराऽनुपपन्न इत्यत आह—किं यदिति । 'प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादित्यस्य निमित्तकार्यार्थत्वादिधनेन पीनरुचयमाशङ्क्याह—प्रत्ययसंज्ञेति । पूर्वं प्रत्ययसंज्ञाया आकाङ्क्षामङ्गीकृत्य प्रकृत्यादीनां निरपेक्षत्वासंज्ञाऽभाव इत्युक्तम् । इदानीन्तु प्रत्ययसंज्ञाया अपि गुणभूतेष्वकाङ्क्षा नास्तीति प्रतिपाद्यत इति विशेष इति भावः । वाक्यभेदमिया तैस्तरया अर्थसंज्ञे इति प्रागुक्तम् । अनेन तु तत्राऽन्वयप्रसक्त्यभाव एवोच्यत इति विशेष इति तत्त्वम् । भाष्य—को यातीति । हतरस्य वैकल्पिकत्वात्तदप्रयोगः । उभयोः सम्प्रत्ययो भवतीति । तत्र कथयितुः सम्प्रत्ययः—तन्मूलकप्रयोगः । तथाऽत्रापि श्राव्यसंज्ञेनैव तावत्येषां प्रयुक्तवान्, सिध्यायाञ्च तथैव बोध इति भावः । प्रयोजनकृतमिति । प्रयोजकत्वकृतम्, प्रेरणाकृतमित्यर्थः । भाष्ये—यथा पुनारित्यव्ययम्—अस्तु पुनरित्यर्थः । किं कृतमिति । प्रेरकत्वाऽभावादिति भावः । अपूर्वोपदेशमात्रेण कथं प्राधान्यमत आह—तदर्थत्वादिति । तद्विधादकत्वादित्यर्थः । प्रयोजकत्वादिति । प्रयुज्यत इति प्रयोजकः—प्रयोगः, तत्त्वान्निमित्तित्वादित्यर्थः । प्रधानत्वात्त्वेति । अपूर्वोपदेशादित्यर्थः । योग्यतासम्भवादिति । समानविभक्तिस्त्वस्ययोग्यतासम्भवादित्यर्थः । नहि परत्वनिमित्तेति । तद्व्याज्येत्यर्थः । तथा हि सति व्यापकाऽभावेन व्याप्याऽभावः सिध्द्येदिति भावः । अपि तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वमिति । इदं चिन्त्यम्, 'रात्रपुरुष' इत्यादी प्रत्ययत्वाऽभावेऽपि पुरुषादिपदस्य परत्वदर्शनात् । अकथामिति । अकथः प्रत्ययत्वकलप्रत्ययपर्यादित्त्वम् । परविज्ञानमिति । परश्चेति परिभाषा । प्रत्ययसंज्ञा साऽस्ता लिङ्गम् । प्रत्ययसंज्ञकः परं भवतीत्यर्थ इति भावः । अन्तरद्वयात्स्यानीति । अन्तरतन्मेनेत्यर्थः । श्रायदावन्तु तन्मादी चरितार्थमिति भावः । सा हीति । प्रत्ययविधानेन परत्वेन च प्रतिपद्यत्यर्थः । शकारस्येभंज्ञार्थमिति । अत एव 'तृणह' इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते । अमः शकारस्तु 'आत्सलो' इत्यत्र विशेषणार्थ इति भाष्य । नन्वेवमन्विकारानादिति पन्थम्यनुपपन्ना, हेतुत्वाऽभावादत आह—पक्षमपीति ।

‘त्रपुजतुनोः पुक्’ [४ । ३ । १३८] इति । एतेषां ह्यपूर्वोपदेशात्प्राधान्यं, निमित्तिनश्चैवैते ।

विकारागमेषु च परविज्ञानात् ॥ ४ ॥

विकारागमेषु च परविज्ञानात्प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति । ‘प्रत्ययः परो भवती’-स्युच्यते न च विकारागमाः परे संभवन्ति ।

किं पुनः कारणं समानेऽपूर्वोपदेशे प्रत्ययः परो, विकारागमां न परे ?

पष्ठीनिर्दिष्टस्य च तद्युक्तत्वात् ॥ ५ ॥

पष्ठीनिर्दिष्टं विकारागमयुक्तं [भवति] । पञ्चमीनिर्दिष्टाच्च प्रत्ययो विधीयते ।

प्र०—न संभवन्त्यन्ते । ये तु प्रत्ययस्य ते तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते एवेति नास्त्यनिष्टप्रसङ्गः । नैतदस्ति । प्रकृतिविकारागमानां तत्सम्बन्धित्वेऽपि प्रयोजकत्वात्प्रवानत्वाच्च स्यादेव प्रत्ययसंज्ञा । प्रत्ययसम्बन्धिनामपि तदवयवत्वे सिद्धे पृथक् प्रत्ययसंज्ञा स्यादेव, योग्यतासम्भवात् ।

विकारागमेष्विति । ‘यः परः स प्रत्ययो, न च विकारागमाः परे । तेन ते प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यन्ती’ त्येवं न व्याख्येयम्, नहि परत्वनिमित्ता प्रत्ययसंज्ञा, अपि तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वम् । तथा च परत्वाऽभावेऽपि श्रम्बहुजकचां प्रत्ययसंज्ञा भवति । तस्मादेवं व्याख्यायते—प्रयोजनाऽभावाद्विकारागमानां प्रत्ययसंज्ञा न भवति । तथाहि परविज्ञानं प्रत्ययसंज्ञाफलम्, तच्च तेषां न संभवति । पठ्या स्यानसम्बन्धस्याऽवयवसंबन्धस्य च प्रतिपादनात् । आगमानां चाऽनुदात्तत्वेन भवितव्यमित्याद्युदात्तत्वाऽभावः । विकारा अपि येऽनच्कास्ते न स्वरभाजः, ये तु साऽच्कास्ते प्रवृत्तिकाल एवान्तरङ्गत्वात्स्यानिस्वरयुक्ताः । अङ्गसंज्ञाऽपि तन्निमित्ताऽन्यस्य न प्राप्नोति । सा हि प्रत्ययविधानपरत्वनिबद्धा । प्रयोजनसद्भावे तु श्रम आगमत्वेऽपि शकारस्येत्संज्ञायं प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तत एव । परविज्ञानादिति । ‘विभाषा गुण’ इति हेतौ पञ्चमी । फलमपि प्रयोजकत्वाद्देतुरित्युच्यते, यथा ‘ऽध्ययनेन वसती’ति । ततश्चायमर्थः—प्रत्ययसंज्ञायां परत्वं फलन्तच्चाऽत्र न संभवतीति प्रत्ययसंज्ञा प्रयोजनाऽभावान्न भविष्यति । किं पुनरिति । परत्वमेव भवतु प्रत्ययसंज्ञाप्रयोजनमिति भावः ।

उ०—भाष्ये ‘न च विकारागमाः परे’ इत्येव पाठः, तदुत्तरं ‘सम्भवन्ती’त्यपाठ इत्याशयः । अत्राहुः—‘प्रत्यय’ इत्यादीनां त्रयाणां व्याधिकारत्वेन प्रतिस्त्रमुपरिधतायेकत्रावयवतया युगपदेव त्रयाणां विधानस्य न्याय्यत्वेन नाऽन्योऽन्यं प्रत्ययोऽन्यस्योद्देश्यता न्याय्येति कथं प्रत्ययसंज्ञायाः परत्वं फलं, कथं वाऽऽद्युदात्तत्वमिति । अतएव ‘सुटः प्रथमस्ये’त्यादिसूत्रस्याभाष्याऽविरोधः । तस्मादयमर्थः—“‘स्यानपठ्यानिर्देशादेशाकाङ्क्षाया विकारादीनामभावेन ‘पर’ इत्यस्याऽसंबन्धे सन्नियोगशिष्टन्यायेन ‘प्रत्यय’ इत्यादीनामप्यसंबन्धः” इति । ‘परविज्ञाना’दित्यस्य तत्सन्नियोगशिष्टत्वादित्यर्थः । क्वचित् ‘वृषाह इ’मित्यादिनिर्देशा‘न्न वासयो’रिति शापकाच्च सन्नियोगशिष्टन्यायाऽनिरास्यत्वेन प्रवर्तत एव संघेति दिक् । एतदेव ध्वनयन् विकारागमेषु परश्चेत्यस्याऽप्रवृत्तिं प्रश्नमुखेनोपपादयति भाष्ये—किं पुनरिति ।

प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु ॥ ६ ॥

प्रत्ययविधिस्तु नौपपद्यते । कः ? यत्र विकारागमा विधीर्यन्ते । 'हनस्त च'
'त्रपुजतुनोः पु'गिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? विकारागमयुक्त्वादपञ्चमी-
निर्दिष्टत्वाच्च ।

तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्त्तव्यः । इह तावद्हनस्त चेति 'धातोः'
[३ । १ । ६१] इति वर्तने । इह 'त्रपुजतुनोः पु'गिति 'प्रातिपदिका'दिति वर्तते ।
यद्येवं 'हनस्त च—धातोः क्यञ्भवती'ति धातुमात्रात्क्यप्रप्नोति । नैप दोषः ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न धातुमात्रात्क्यञ्भवती'ति यद्यमेतिस्तुशास्त्रवृहजुषः क्यप्
[३ । १ । १०६] इति परिगणनं करोति । अथवा हन्तिमेवात्र धातुग्रहणेनाभिसंभ-
न्त्यस्योमः—'हनस्ते भवति, धातोः क्यञ्भवती'ति । कस्मात् ? हन्तेरिति ।

प्र०—पठनीनिर्दिष्टस्येति । पठषा च पूर्वोदितस्य संबन्धस्य प्रतिपादनाद्विरोधात्परत्वाऽभाव
इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्दिष्टत्वाच्चेति । पञ्चमीनिर्देशे पययिण्य पूर्वपरत्वयो प्राप्तयो. 'परश्च' त्यनेन
परत्वं नियम्यत इति नास्ति कश्चिद्विरोध इत्यर्थः ।

प्रत्ययेति । पठनीनिर्देशेऽपि भावः । क्वेति । 'गापोष्ट' गित्यादावानन्तर्यसम्बन्धे
पठनीविज्ञानादुपपद्यत एव प्रत्ययविधिरिति प्रश्नः । हनस्त चेति । श्रुतयोरेव स्थान्यादेशयोरागमा-
गमिनोश्च संबन्धप्रतिपादने वाक्यस्योपयोगाद्वाक्यान्तराऽभावाच्च प्रत्ययविधिर्न प्रकल्पत इत्यर्थः ।
इह तापदिति । प्रकृतिप्रत्ययाऽनुवृत्तिमामर्ष्यात्प्रत्ययोऽपि विधास्यते, विकारागमा अपीत्यर्थः ।
यद्येवमिति । हन्तेरादेशविधानुपयोगाद्विभिक्तत्वाच्च धातोरविशेषितत्वादिति भावः । अथचेति ।
पूर्वं लिङ्गेन धातुश्रुतिर्हन्तावुपसंहृता, इदानीं वाक्यभेदेन सन्निधानाद्धन्तिस्तकारसम्बन्धं च
प्रतिपद्यते धातुश्च विशिनष्टीत्युच्यते ।

उ०—पूर्वोदितस्येति । स्थानसंक्षेपस्याऽवयवसंबन्धस्य चेत्यर्थः । आनन्तर्यसंबन्धे इति । 'धातो'रिति
पञ्चमीनिर्देशेन परविधानमुपपद्यत इति भावः । ननु 'धातो'रित्यनुवृत्त्या क्ययोऽनुवृत्त्या च वाक्यभेदेन
प्रत्ययस्याऽपि विधानं स्यादत आह—श्रुतयोरेवेति । नन्वनुवृत्तप्रकृतेरपि विभक्तिविपरिणामेन पठ्यन्तविशे-
षण्यतया कथं प्रत्ययविधिरत आह—प्रकृतिप्रत्ययेति । ननु हन्तिना धातुविशेषणार्थं धातुमात्रात्प्रसङ्गोऽत
आह—हन्तेरिति । माथ्ये—यः स्वमर्थमिति । प्रत्यायकत्वञ्च शब्दस्य स्वार्थविपर्ययमेव दृष्टाने, योग्यत्वा-
दित्यर्थः । पूर्वोपास्येति । योगिकार्थस्य शब्दस्य संगत्वेन विनियोगकाले शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽङ्गी-

१ 'श्रुत्यने' पा० ।
कर्त्तव्य' इति पु गौडा' पठन्ति ।

५ 'सम्भन्त्यते' पा० ।

२ 'तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् । स तर्हि पञ्चमी निर्देशः
† ५ । १ । १
३ 'हन्तिरेवाऽत्र' पा० ।
५ 'हन्तेस्ते' पा० ।

अर्थाश्रयत्वाद्वा ॥ ८ ॥

अथवा अर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः । यस्तमर्थं संप्रत्याययति स प्रत्ययः ।

किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते ? 'प्रत्यय' इति नहती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्—अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत—'प्रत्याययतीति प्रत्ययः' । यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययोऽविकादीनां प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति, नहि ते किञ्चित्प्रत्याययन्ति । एवं तर्हि प्रत्याययत इति प्रत्ययः । एवमपि सनादीनां न प्राप्नोति । एवं तर्हि भयसाधनोऽयं, कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च ।

एवमपि कुत एतत्समानेऽपूर्वोपदेशे त्रापुषं जातुपमित्यत्राऽकारस्तमर्थं संप्रत्या-

प्र०—अर्थाश्रयत्वाद्देति । अन्वर्थसंज्ञाप्रयेणाऽर्थवतः संज्ञाविधानाद्विकारागमानाच्चाऽनर्थकत्वात्प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । पूर्वोपात्ताऽर्थपरित्यगेन स्वरूपेणैव संज्ञात्वं संज्ञागब्दा अनुभवन्तीति प्रत्यायकः प्रत्यय इत्येवं वक्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः । महतीति । महत्त्वात्प्रत्ययगब्दस्याऽऽवृत्तिरनुमीयते । तेन यः प्रत्यायकः स प्रत्ययः । महत्त्वमूचितं प्रकारान्तरमपि यद्भवति तत्सर्वादिमूत्रे व्याख्यातं तत एवावधारणीयम् । नहि त इति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कादीनां वाच्योऽर्थो नावधार्यते । तदभावेऽपि केवलाया एव प्रकृतेस्तदयोऽवगमान् । नाऽपि तरवादिवत्कश्चिद्द्वयोऽर्थ इति भावः । यदप्युच्यते—'अनिदिष्टार्थाः प्रत्यायास्वार्थे भवन्तीति प्रकृत्यर्थे एव तेषामर्थः' इति । तदपि कल्पनामात्रम् । सत्यर्थवत्त्वे प्रत्ययमंजया भाव्यमित्याभिहिते तदभावे स्वार्थाऽवगमादर्थवत्त्वं कादीनां नोपपद्यत इत्युक्तस्य दुरस्तरत्वात् । प्रत्याययत इति । अभिधेयधर्मस्याऽभिधाने उपचारादेवमुक्तम् । अयमत्रार्थः—यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते स प्रत्याय्यमानार्थत्वात्प्रत्याय्यमानः स्वार्थिकः प्रत्ययमंजो भवति । एवमपीति । नहीच्छादावर्थे विधीयमानाः सनादयः प्रकृत्या प्रत्याय्यमानाऽर्था इति भावः । यो गुणादिमन् स प्रकृत्या प्रत्याय्यमानाऽर्थ इतीच्छामनेवात्राभिप्रेतः । । एयन्तर्हीति । एक एव गब्दोऽनेकगत्तियोगाद् द्वीकृतप्रवृत्तिनिमित्तद्वयोऽधिक्रियते । तत्र यथासंभवं निमित्ताश्रयणेन सनादीनां कादीनां च प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तते । एयन्तस्य निपातनादचि णिनुक् ।

एवमपीति । आगमस्याऽर्थवत्तां निराकर्तुं मुपन्यामः । अन्यथापीति । प्रत्ययस्यागम-

८०—कारेण पूर्वोपात्तपौगिकार्थत्वागादित्यर्थः । संज्ञानां कृषिमत्वात्तस्य पूर्वोपात्तत्वं बोध्यम् । प्रकाशान्तरम्—अन्यत्र शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि मद्गच्छादिपदे तादृशार्थस्यद्वयस्यैव सत्त्वमित्यादि । दुरुत्तरत्वादिनि । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यबोल्याऽर्थाऽभायनिश्चयेन तेषामर्थवत्त्वाऽभावे शङ्किते 'प्रकृत्यर्थे एवाऽस्याऽऽर्थ' इत्युत्तुत्तरमित्यर्थः । स्वार्थे इत्यस्य च—अर्थताद्विने एव तात्पर्यमिति भावः । कादीनां केनानि प्रत्याय-

१ 'यः स्वमर्थ' पा० । २ 'प्रत्यायति' पा० । † अत्रेः कः ५ । ४ । २८ स्तार्थेऽप

कः प्रत्ययः । ‡ पातोः कर्मणः एमान्द्व्यकारिच्छायां वा ३ । १ । ७

ययति न पुनः पकार इति ? अन्यत्राऽप्यकारेण तस्याऽर्थस्य वचनान्मन्यामहे—
अकारस्तमर्थं संप्रत्यापयति न पुनः पकार इति । काऽन्यत्र ? 'बिल्वादिभ्योऽण्'
[४ । ३ । १३६] वैत्वः ॥ १ ॥

परश्च ॥ ३ । १ । २ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? परो यथा स्यात्पूर्वो मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
यमिच्छति पूर्वमाह तम् । 'विभाषा सुपो बहुचपुरस्तात्' [५ । ३ । ६८] इति ।

प्र०—न्तरेणाऽपि प्रयोगादर्थवत्ताऽवगतिः । आगमस्य तु प्रत्ययमन्तरेण प्रयोगाऽभावादन्यव्य-
तिरेकाभ्यामर्थवत्त्वं नाऽवधार्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

परश्च । किमर्थमिति । पञ्चमीनिर्देशे परशब्दाध्याहारं पञ्चमीविधानात्
परत्वं सिद्धम् । पष्ठीनिर्देशोऽपि 'गापोष्ट'मित्यादावानन्तर्यसंबन्धे पष्ठीविज्ञानादिति
भावः । पर इति । पूर्वशब्दाध्याहारेणाऽपि पञ्चमीविधानात्पूर्वत्वमपि स्यादिति
नियमार्थं परवचनम् । तथाऽऽनन्तर्यस्य पूर्वत्वेऽपि भावात्पष्ठीनिर्देशोऽपि नियमार्थ-
मित्यर्थः । यमिच्छतीति । 'बहुजेव पुरस्ताद्भवति नाऽन्य' प्रत्यय' इति बहुचि पूर्वदेशस्य
नियमत्वादन्यः प्रत्ययः पर एव भविष्यतीत्यर्थः । मध्ये तर्हीति । पष्ठीनिर्दिष्टेषु

४०—मानत्वाभावात् कर्मव्युत्पत्तावपि कथं तेषां प्रत्ययत्वम् । अर्थस्यैव तु तत्प्राप्नोतीत्यत आह—अभिधेयेति ।
अभिधानं—शब्दः । एकस्य शब्दस्य कथमुपयथाघनत्वमित्यत आह—एक एवेति । निपातनादिति ।
यस्तुतोऽन्तर्भावितव्ययाध्याय इति वक्तुमुचितम् । प्रत्ययस्येति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वं
नाऽऽगमनानामिति भावः । घञ-नम-विरह्यादादेशानामपि न स्वीयाऽर्थप्रत्यायकता । किन्तु स्थान्यर्थप्रत्याय-
कतैव । अत एव कोशादौ तेषां पृथग्घाऽनिर्देशः । अत एव च नम्यशब्दादपि नाभिषब्दप्रकारकस्तदर्थ-
बोधो 'नाभिहितः' इति, न तु कदाचिदपि 'नभिहितः' इति । येऽपि शालाऽनभिषालेऽपि बृद्धव्यवहारात्तथैव
प्रतिपत्तिः । एतदर्थमेव भाष्ये 'स्वमर्थ' मित्यत्र 'स्व'मितिपदोदानम् । स्थानिनो नष्टत्वादन्येन प्रत्याप्यमाना-
र्थकोऽपि नेति दिक् ॥ १ ॥

परश्च । पञ्चमीति । परशब्दाऽध्याहार एव व्याख्यास्यने न तु पूर्वशब्दाध्याहारः । 'गापोष्ट'-
मित्यादावपि पञ्चमा आनन्तर्यार्थत्वेन 'घातो'रिति पञ्चम्या पूर्ववदेव परशब्दाध्याहार इति भावः । परशब्दा-
ध्याहारेणेति । तदर्थपरितवाक्यार्थेऽस्त्वैकदेशस्य वृत्तिस्वीकारेणैत्यर्थः । एवं 'पूर्वशब्दाध्याहारेण'त्यपि
व्याख्येयम् । पूर्वशब्देति । व्याख्यानं दुर्ज्ञेयमिति मार । आनन्तर्यस्येति । 'हलोऽनन्तरा' इत्यादौ तस्याऽ-
न्यवहितव्ययव्यतिरेकस्य । प्रत्ययनियमेऽन्येशान्तरदेशनियमस्याऽलाभादमित्यत देशनियमं दर्शयति—
बहुजेवेति । पञ्चमीनिर्देशे मध्यशब्दाध्याहाराऽसम्भवादाह—पष्ठीति । 'ग्रीहिशालयोर्द'मित्यादौ । 'अव्ययसर्व-
नाम्ना'मित्यादौ 'प्राक्ते'रित्युदादानं विना टेः प्राक्विधेरादिहेः कथं नियमोऽत आह—अर्थमेवेति । मध्यश्च
तत्र टिप्पण्य एव प्रायो, व्याख्यानादित्यभिमानः । केचित्तु प्राक्ते'रित्याचरणं नियमो व्याख्येय इत्याहुः ।
'प्राक्ते'रित्युदादानात्कथं मध्यमात्राऽन्वेद्ये नियमोऽत आह—मध्यमात्रेति । मध्यान्तरे इति । ग्रीहिशब्दे

मध्ये तर्हि मा भूदिति । मध्येऽपि यमिच्छत्याह तम्—‘अव्ययसर्वनाम्नामकच्चाकृटेः’
[५ । ३ । ७१] इति । य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः शेषः सोऽन्तरेण वचनं पर
एव भविष्यतीति नाऽर्थः परवचनेन ।

एवमपि येषामेव प्रत्ययानां देशो नियम्यते त एव नियतदेशाः स्युर्य इदानी-
मनियतदेशः स कदाचित्पूर्वः, कदाचित्परः, कदाचिन्मध्ये स्यात् । तद्यथा—मातु-
र्वत्सः कदाचिदग्रतः, कदाचित्पृष्ठतः, कदाचित्पार्श्वतो भवति । पर एव यथा स्यादि-
त्येवमर्थं परवचनम् ।

परवचनमनर्थकं, पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥ १ ॥

पश्यद्दृशमनर्थकम् । किं कारणम् ? पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य कार्यमुच्यते ।

प्र०—मध्यशब्दाध्याहारेणापि पष्ठीविधानं स्यादिति भावः । मध्येऽपीति । ‘अव्ययसर्वनाम्ना’मिति
मध्यशब्दाध्याहारेण पष्ठीविधानादकच् प्राक्टेः सिद्ध एवेति ‘प्राक्टेः’रिति नियमार्थम्—‘अकृजेव
प्रकृतिमध्ये भवति नाऽन्य’ इति । मध्यमात्रपरिग्रहेण च नियमो विज्ञायते न त्वकृजेव प्राक्
टेरित्येव मध्यविशेषाश्रयेण । अन्यथा मध्याऽन्तरे प्रत्ययान्तरे स्यात्, मध्यविशेषे तु यन्मध्य-
सामान्यमस्ति तदाश्रयेण नियमे विज्ञायमाने नाऽस्ति दोषः ।

एवमपीति । बहुजकचोर्विवेयतया प्राधान्यात्तावेव देशविशेषे नियम्येयाताम्,—‘पुरस्ता-
देव बहुच् ‘प्राक् टेरेवाऽक’जित्येवमिति भावः । देशो नियम्यत इति । प्रत्ययनियमेऽप्यनियत-

उ०—रेकेकारयोरीकारहकारयोर्मध्ये च स्यादिति भावः । सामान्यनियमाश्रयणं तदुपरिधतिबीजमाह—यन्मध्य-
सामान्यमिति । नन्वत्र देशनियमे बहुजादीनां नियतदेशत्वं न स्यात्, किञ्च देशनियमाऽसम्भवः, प्राधान्येन
प्रत्ययनियमस्यैव युक्त्यादित्यभिप्रेत्य भाष्ये—एवमपीति । तदाशयमाह—बहुजकचोरिति । नन्वेवं ‘देशो
नियम्यत’ इति माध्यमनुपपन्नमत आह—प्रत्ययनियमेपीति । ननु देशनियमेऽप्रधानसङ्कोचः, प्रत्ययनियमे
प्रधानसङ्कोचः तत्र प्रधानसङ्कोचाऽपेक्षयाऽप्रधानसङ्कोचस्य न्याय्यत्वेन देशनियम एवोचित इति चेन्न,
‘आगन्तूनामन्ते निवेश’ इति न्यायेन तदग्र एवैवकारनिवेशात् । ‘कर्मणि द्विग्ये’त्यादौ सूत्रकारस्य
प्रधानसङ्कोचकप्रत्ययनियमे एव तात्पर्योचं । किञ्च लोकेऽपि प्रधानस्य राजादेशेय स्थाननियमादिर्दृश्यते
‘राजाऽत्रैव श्येय’मित्यादिप्रकारेणेति दिक् । भाष्ये—स कदाचित्पूर्वः कदाचित्पर इति । प्रतिस्तर्यं लक्ष्य-
भेदाद्विनिगमनाविरहाद्वा । तस्मादिति । ते प्राग्यानो’रित्यादौ उत्तरांऽशविकृताया इव, ‘परश्चे’ति कृतेऽपि
व्यवहितप्रयोगवारणाय प्रकृते एवोत्तरांशविकृताया इव च सूत्राऽभारो पठ्यंशविकृतायाः प्रवृत्तिरिति
गूढोऽभिप्रायः ।

उक्तमभिप्रायमज्ञानतः शङ्कते भाष्ये—सतस्तत्रेति । कार्यशब्ददर्शनाश्रयेण वैपम्यमित्याह—
यत्रेति । ‘उत्तरस्ये’ति पष्ठीनिर्देशादिति भावः । स्वाभाविके परस्ये किं तस्मादित्युक्तत्वेनैवैव्यनैव्यन आह—
नित्या इति । नन्वेकस्याः पठ्या अर्थद्वयपरत्वं कथमन्यत आह—प्रदेशेऽपि । तत्र तत्रोपरिधत् मित्रं

तद्यथा 'द्वयन्तरुपसर्गोभ्योऽप ईत्' [६ । ३ । ६७] इति । विषम उपन्यासः । सतस्तत्र परस्य कार्यमुच्यते, इहेदानीं कस्य सतः परस्य कार्यं भवितुमर्हति । इहापि सत एव । कथम् ? परत्वं स्वाभाविकम् । अथ वाचनिके परत्वे सत्यर्थः स्यात्परग्रहणोऽन । वाचनिके च नाऽर्थः । एतद्वि तत्परस्य कार्यं यदसौ परतः स्यात् । अथवा यदस्य परस्य सतः संज्ञा स्यात् ।

यत्र तर्हि पञ्चमी नास्ति तदर्थमयं योगो वक्रव्ययः । क्व च पञ्चमी नास्ति? यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते । क्व च विकारागमाः शिष्यन्ते ? 'हनस्त च' [३।१।१०=]

प्र०—देशप्रसङ्गे विगिष्टदेशप्रतिपादनमेव 'देशनियम' इत्यभिप्रेत्येतदुक्तम् । मातुर्थत्स इति । अनेन प्रकृतेः कार्यशब्ददर्शने मातृस्थानीयत्वमुच्यते ।

परवचनमिति । 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यनेनैव नियमस्य सिद्धत्वादिति भावः । सतस्त-
थेति । यत्र विद्यमानमेव कार्यान्तरविधानार्थं कार्यत्वेन निर्दिश्यते तत्र 'तस्मा'दिति परिभाषा
नियमार्थाऽवतिष्ठते । अत्र तु सनादयोऽपूर्वा एवोत्पद्यन्ते इति न तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति
भावः । कस्य सत इति । असत्रेव सनादिर्भावित इति भावः । इहापीति । नित्याः शब्दाः
प्रयोगस्यासत्र स्वभावत एव गुणादिभ्यः परस्य सनादेः साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
एतद्धीति । 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्येतस्य प्रदेशोपवर्थाऽभिव्यक्तिर्भवति । ततश्च यत्र सदेव कार्य-
त्वेनोपादीयते तत्रोत्तरस्य कार्यं भवतीति कार्यापेक्षा सन्नन्वे पृथी । यत्र त्वसत एवोत्पत्तिः क्रियते
तत्रोत्तरस्य भावो भवतीति भावापेक्षया कर्तृपृथी विज्ञायत इत्यर्थः ।

परस्य कार्यमिति । उत्तरतिरेव कार्यमित्यर्थः । नन्वेवं सति सन्नित्यादिप्रथमानिर्देशः
पृथीप्रवचने सति निरर्थकोऽऽकृतार्थत्वात्स्यात् । नैप दोषः । निर्देशमात्रार्था प्रथमा स्यात् ।
उत्तरकालन्तु पृथी प्रकल्पते । यत्त्वन्वशोच्यते—'न च प्रत्ययविवो पञ्चम्य प्रकल्पिका' इति,

४०—मिदमेवैश्वर्यः । उत्तरस्य भावो भवतीति भाष्ये 'परतः स्या'दित्यनेन सूचितम् । 'प्रत्ययः परो
भवती'त्यनेनाऽस्य सनात्प्राप्तिरिति भावः । निर्देशेति । लघुनिर्देशोत्थः । ननु 'प्रत्ययस्याऽनियतदेशत्वे
पूर्वमभि प्रत्ययप्रयोगे साधुत्वं स्यादत आह—अपमर्थं इति । एवञ्च परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञाविधानसामर्थ्या-
त्परशब्दाऽऽप्याहारे श्रावणशब्देऽप्याप्याहारे मानाऽभावान्नाऽन्यदेशस्य साधुत्वमिति भावः । अनियतदेशा
भवति श्रम्युपगमसादेनोक्तम् । भवत्वित्यस्य प्रसङ्गतामिति याऽर्थः । परश्चेति स्याऽकरणलघवाऽनुरो-
धात्—प्रत्ययसंज्ञा सम्भवत्यनेकवाक्यत्वे चाक्यभेदेन विधेयेति तात्पर्यम् । उदेवेति । धातोः प्रातिपदिका-
दित्याद्यनुवृत्तेः सतः पर एव भविष्यति । ततः परस्त्वैव वा संज्ञेत्यादीत्यर्थः ।

पूर्वप्रयोजनाऽनुनोर्वाशब्दं भाष्यकृतत्वं च व्याचष्टे इत्याह—वेति । शास्त्रेण दृष्टानामेव लोपविधा-
नात्कथमन्यन्ताऽपरदृष्टेत्यत्र आह—परस्थेति । ननु परश्रोतृत्वेन प्रत्ययत्वेनाऽऽकृतत्वप्रयुक्तलोप इति
पूर्वभूतानां न लोपो नापि साधुत्वमत्र आह—तेषामिति । ततश्च परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञेति नियमाऽप्राप्या
पूर्वोक्तत्वमपि लोपदि विष्यतोऽर्थः । अतृकसंज्ञा कदाचित्प्रत्ययत्ववतोऽपीति भावः । ननु पूर्वभूतेति ।
तथा वा 'ऽमिची'त्यपि कदाचित्स्यादिति भावः । न हि संश्लिष्यति । एवञ्चोत्तरस्येवत्राऽसंज्ञक इति भावः ।

‘त्रपुजतुनोः पुक्’ [४ । ३ । १३८] इति ।

विकारागमेषु चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? ‘प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु, तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्ध’मिति* ॥

अत्यन्ताऽपरदृष्टानां वा परभूतलोपार्थम् ॥ ३ ॥

अत्यन्तापरदृष्टानां तर्हि परभूतलोपार्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । य एतेऽत्यन्तापरदृष्टाः किवाद्यो लुप्यन्ते तेषां परभूतानां लोपो यथा स्यादपरभूतानां मा भूत् । किं पुनरत्यन्ताऽपरदृष्टानां परभूतलोपवचने प्रयोजनम् ? किति णितीति कार्याणि यथा स्युरिति ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘अत्यन्ताऽपरदृष्टाः परभूता लुप्यन्त’ इति, यदयं तेषु क्वादीननुबन्धानासजति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?

प्र०—तदस्मिन् सूत्रे स्थित इति द्रष्टव्यम् । अयमेवेति । अयमर्थः—उत्पत्तिः सनादेरनियतदेशा भवतु । पश्चात् सत एव परस्य यत्कृतकृत्यप्रत्ययादिपञ्चाशास्त्रकार्यं विधीयते तदाऽन्यदेशस्य । ययोर्देशस्य च शास्त्रार्थं कार्यं तद्देशस्यैव सायुक्त्वात् प्रयोगो भविष्यतीत्यर्थः ।

विकारागमेधिति । तदेवेहाऽप्युगन्तव्यमित्यर्थः । ‘गापोष्ट’मित्यादौ ‘घातो’रित्यधिकाराद्धातोः परष्टम्भवति गापोस्त्वनन्तर इति व्याख्येयम् ।

अत्यन्तापरदृष्टानां धेति । वागब्दस्तद्धर्थे । परेषु—प्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेण न कचिद्द्रष्टुं ये किवाद्यस्तेषां नित्यशब्ददर्शने कार्यदर्शने वा सत्ताया अभावात्सन्नादित्युत्तरस्येत्स्यस्योपस्थानाऽभावादनियतदेशो लोपः स्यादिति परभूतलोपार्थमेतद्वचनम् । अस्मिन्हि सति किवाद्यः परभूता लुप्यन्त इति बुद्धिश्चजायते । तत्राऽभिचिदित्यादौ प्रत्ययतक्षणेन परभूतप्रत्ययाभ्रयास्तुगादयः सिद्धयन्ति न तु पूर्वभूतकिवादिनोप इति भावः । ननु कार्यदर्शने उत्तरस्य भाव इत्येवं व्याख्यातत्वादतरभूताः किवाद्यो भविष्यन्ति । नैतदस्ति । नहि तेषु भावबुद्धिरस्ति, लोपविधानेनाऽभावबुद्धेरस्त्वादात् । स्वरूपनाभो हि भावः, नैते कदाचित्स्वरूपं लभन्ते, गुणविपाणनुत्पत्त्वान् । अत एवा‘अत्यन्ताऽपरदृष्टानां’मित्युक्तम् । केवलं प्रत्ययनोपवचनेन कार्यमात्रं

४०—परभूतस्य कस्ये तु तस्य मर्णात्तरवत्तुदिविधितो बोद्धः किञ्चिदर्थ इति तात्पर्यम् । नन्वत्यन्ताऽप्येता-
मुत्पत्तिलोपो वा किमिति विधीयते इत्यत आह—हेबलमिति । प्रथमाऽदर्शनस्यैव सोपत्नेन प्रथमवचनमुदये
उत्पत्तिबोधनमिति भावः ।

वित्कार्य-परो । परभूतेति । ‘किति णिती’ ‘विति कृती’रणादीनां परस्यनरस्येति भावः ।
पदेति । यद्विषये इत्यर्थः । एष्विषये क्वात्तना नामादेशविधाने मान्नाऽभावान् । मुगुरत्तु दिग्बन्धनेना-
ऽन्यथाऽसम्भवः । ‘एवं पदे’ इत्यन्त्यापि विषयविशेष इत्यर्थः । अन्यथाऽसम्भूतिः स्पष्टैव । कृतस्य ‘श्रुत्’

अनुबन्धासङ्गन एतत्प्रयोजनं—“किति शितीति कार्याणि यथा स्यु’रिति । यदि चात्राज्यन्ताऽपरदृष्टाः परभूता लुप्यन्ते ततोऽनुबन्धासङ्गनमर्थवद्भवति ।
प्रयोगनियमार्थं वा ॥ ४ ॥

प्रयोगनियमार्थं तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् । परभूतानां प्रयोगो यथा स्यादपरभूतानां मा भूदिति ॥ अस्ति पुनः किञ्चिदनिष्टं दृश्यते यदर्थो नियमः स्यात् । अस्तीत्याह ।

प्रकृतेरर्थाऽभिधानेऽप्रत्ययदर्शनात् ॥ ५ ॥

प्रकृतिरर्थाभिधानेऽप्रत्ययिका दृश्यते । क स देवदत्तः क स यज्ञदत्तो बभ्रु-

प्र०—तेपामत्यन्ताऽसत्त्वेऽपि विधीयते । यद्यमिति । यदि पूर्वभूता लुप्येरस्तदाऽनुबन्धासङ्गोऽनर्थकः स्यात्, सर्वस्यानुबन्धकार्यस्यपरभूतप्रत्ययाश्रयत्वात् । नन्वनियतदेशत्वेऽपि यदा परभूतलोपस्तदानुबन्धासङ्गस्य चरितार्थत्वात्कथं लिङ्गत्वमिति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । एवं पक्षेऽनुबन्धासङ्गस्यानर्थक्यमभ्युपगतं स्यात् । ‘सृणोऽनुदके’ इत्यादौ च सकृत्सञ्चमी श्रुता, सा किं पूर्वशब्दाध्याहारेण भवत्यय परशब्दाध्याहारेणेति सन्देहे पूर्वशब्दाध्याहारेण पञ्चम्यां सत्यामानर्थक्यमेवानुबन्धासङ्गस्येति कथं परभूतलोपेऽनुबन्धासङ्गो न लिङ्गं स्यादिति भाष्यविद आहुः ।

प्रयोगनियमार्थं वेति । पूर्वं प्रयोजन स्थितमिति वार्तिककारेण विकल्पाऽर्थो वाशब्दः पठितः । भाष्यकारेण तु लिङ्गेन पूर्वप्रयोजनस्य निराकरणात्तर्ह्यर्थो व्याख्यातः । क स देवदत्त इति । देवदत्तादयस्तदपत्येषु वर्तमाना दृश्यन्ते तेपामनेन नियमेनाऽसाधुत्वं प्रतिपाद्यते ‘न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य’ इति । ननु ‘सोऽय’मित्यभिसंबन्धादभेदोपचारादपत्ये प्रयोगात्कथमसाधुत्वम् । नैतदस्ति । भृत्यादेरपि साहचर्यादिनिमित्ताऽभेदाध्या-

व०—इत्यगिमप्रन्थसङ्गतिः । प्रकारान्तरेण व्याख्याने तदसङ्गतिः । विपर्ययोपमेवाह—सृष्टा इति । अत्रैकस्य ‘सृष्टा एव लक्ष्यत्वात् लक्ष्यभेदो नापि लक्षणादिति । एवञ्च क्लिबसामर्थ्येनोत्तरस्य बौद्धो भावो भवतीत्यर्थो वक्तुं शक्यः परग्रहणाऽभावेऽपीत्याशयः ।

भाष्ये—अपरभूतानामिति । न परभूता अपरभूता इति, न विद्यन्ते परभूता येपामिति चाऽर्थः । तेन केवलप्रत्ययानां केवलप्रकृतीनाञ्चेत्यर्थः । तदेतदुक्तम्—अप्रत्ययिकेयादिना भाष्ये । प्रकृतिरर्थाऽभिधाने कर्तव्येऽप्रत्ययिकाऽपि प्रयुज्यमाना दृश्यते इत्यर्थः । तथा च लोके दृश्यमानानामसाधुत्वप्रतिपादनाय ‘परभे’ति सूत्रमिति भावः । भाष्ये—यो बभ्रुर्मण्डुर्लमकः स देवदत्तः क्लेश्यर्थः । देवदत्तस्य नोदाहरणम्, अन्यथा ‘नाभ्रव्यादिषु प्रयोक्तव्येषु बभ्रुरित्यादि प्रयुज्यन्ते’ इति कथनवत् ‘देवदत्तिरिति प्रयोक्तव्ये देवदत्त इति’ इत्यभि भाष्ये यक्तव्यं स्यात् । अत्रिचत्था पाठं दृष्ट्वा ध्याचष्टे—देवदत्तादय इति । ‘बभ्रु’रित्यादौ प्रकृतिमुप्रत्यययोर्द्वोरपि प्रयोगात्तस्याऽसाधुत्वमुच्यते इत्यत आह—तदपत्ये इति । नन्वभेदोपचारात्पलक्षणया प्रयोगे साधुत्वनिश्चयात्कथमस्याऽसाधुत्वमिति शङ्कते—नन्विति । नाऽयमभेदोपचारेण प्रयोगः, भृत्यादेरपि प्रतिशक्त्यान्वते रिस्युचाराशयः । अभेदोपचारं विनोपगुणम्न्यप्यर्थमित्यर्थप्रतिपिपादादिपया प्रयुक्ता

र्मण्डुर्लमक इति । वाभ्रव्यो माण्डव्योऽ लापकायनः इति प्रयोक्तव्ये वभ्रुर्मण्डुर्लमक इति प्रयुज्यते ।

द्वयसजादीनां च केवलदृष्टत्वात् ॥ ६ ॥

द्वयसजादीनां च केवलानां प्रयोगो दृश्यते । किमस्य द्वयसम्, किमस्य मात्रम्, काऽयं तिथीति ? द्वयसादयो वै वृत्तिजसदृशा अवृत्तिजा यथा बहुस्तथा* ।

वावचने चानुत्पत्त्यर्थम् ॥ ७ ॥

वावचने चानुत्पत्त्यर्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । वावचनेनाऽनुत्पत्तिरपि यथा स्यात् ।

प्र०—रोमदर्शनादपत्यार्यो नियमेन न प्रतीयेत । तदुक्तं हरिणः—

‘सोयमित्यभिसंबन्धाच्छ्रितेन विना यदि ।

वभ्रवादयः प्रयुज्येरन्नाऽपत्ये नियमो भवे’दिति ॥

तस्मादभेदोपचाराद्विनाऽपत्यविवक्षायां ‘गर्गा’ इति बहुवचनान्तवदेकवचनान्ता वभ्रवादयो मा प्रयुज्येतेति नियमार्थं वचनम् । क्व स देवदत्त इत्यत्र केचिदाहु —‘क्व स इति’ । यथा सुपो लुग्लोपयोः कृतयोः केवला प्रकृतिः प्रयुज्यमाना दृश्यते तथा वभ्रवादयोऽपीति दृष्टान्तोऽन्यामः ।

किमस्य द्वयसमिति । किमस्य प्रमाणमित्ययार्थेऽयं प्रयोगो दृश्यते । तत्र गाव्यादिवदेवमादीनामनेनाऽसाधुत्वं प्रतिपाद्यते । कायं तिथीति । काऽयं द्वयादिमङ्गलवायाः पूरणीत्यर्थः । वृत्तिथीत्यादौ च तिथीशब्दमुपलभ्य भ्रान्त्या केवलमपि प्रयुज्यते । यस्तु तिथिशब्दऽपीति वृत्ते त्रिथीशब्दः स साधुरेव । द्वयसजादय इति । अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्या केवला लोके प्रयुज्यमाना दृश्यन्त इत्यर्थः । यथा बहुरिति । ईषदसमाप्तौ यो बहुचरत्यप्रस्तुतदृगो बहुशब्दसन्द्वायानैपुल्यवाचो यथा लोके प्रयुज्यते तथा द्वयसजादयोऽपीति केचिद्वचनभेदे । अन्ये त्वाट्टः—केवल एवैषदसमाप्तौ यो बहुशब्दो लोके प्रयुज्यते स दृष्टान्तोऽसाधुत्वे द्वयसजादीनामुपात्त ।

उ०—केवला प्रकृतिस्तथा प्रयुक्तः केवलः प्रायशब्दाऽसाधुरित्याह—तस्मादिति । ‘बहुवचनान्तव’दितिनेन तत्र वभ्रुश्चान्यपत्यमित्यर्थविरयलक्षणां दर्शयति ।

अनेनाऽसाधुत्वमिति । उक्तरीत्याऽपत्यार्थबोधविषयाया वभ्रुरित्यस्य, प्रमाणमित्यर्थे द्वयसमाप्त्यर्थः । अयं भावः—‘सामनेऽर्थेऽन्यत्वात्तस्य निवर्तक’ इत्युक्तेस्तत्रार्थे प्रत्यक्षस्य साधुरकथनात्केवलप्रकृत्यादेरसाधुत्वमिति । ‘रघुणा’ मित्यादी तु तदस्ये रघुत्वारोरेण रघुर्नैव स्तेन तथा बोधात्साऽसाधुत्वम् । तस्यभ्रान्त्यपत्यमित्यर्थे दि श्रममाशयैरेव साधुत्वमिति एवमिति । वभ्रुमण्डू-गर्गादी, लमको नडादिशब्दादिषु । प्रागुक्तमुद्रिभिः परत्वे गिद्धे परभेदेतत्प्रत्ययः परो भ्रान्तेरिति नियमार्थनेन केचनप्रकृतेर्न प्रयोगो, नापि केवलप्रत्ययस्तेति सिद्धम् ।

† गर्गादिभ्यो यद् य । १ । १०५

‡ नडादिभ्यः षड् य । १ । १६६

* ५ । २ । ३७; ५२; ५ । ३ । १८

अथ क्रियमाणेऽपि वै परग्रहणे कथमिव वाचनेनाऽनुत्पत्तिर्लभ्या ? क्रियमाणे परग्रहणे वाचनेन 'वा पर' इत्येतदभिसंबध्यते । अक्रियमाणे पुनः परग्रहणे वाचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाऽभावा- विष्येते ।

वाचने चोक्तम् ॥ ८ ॥

[वाचने चोक्तम् ।] किमुक्तम् ? 'वाचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सनः'† इति ।

प्र०—वाचने चेति । 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्येव प्रत्ययस्य सिद्धे परत्वे पुनः परवचनं वाचनेन प्रत्ययस्य पक्षेऽनुत्पत्तिं प्रतिपादयति । 'वा परः सन् भवति'—परत्वोपलक्षितस्सन् पक्षे भवति । पक्षे तु नैवोत्पद्यत इत्यर्थः, न त्वत्र परत्वं विकल्प्यते 'पक्षे पूर्वं भवती'ति । परत्वस्य प्रयोगे नियतत्वात्तस्मादिति वचनाद्भिनियतत्वात् । अक्रियमाणे इति । प्रतियोगं प्रत्ययसंज्ञोप- स्थानात्तस्या एव विकल्पः स्यात् । कृते त्वस्मिन् पराधिकारे प्रतियोगमुपस्थिते 'परो वा भवति'—परत्वोपलक्षितः पक्षे भवति, पक्षे नैव भवतीत्यर्थः संपद्यते ।

नित्यत्वात्सन इति । वृत्तिपक्षे नित्य एव सन्नियते, कर्तुं मिच्छतीत्यवृत्तिपक्षे नैव सन्

उ०—भाष्ये श्रुत्यापुत्रोपपादकम्परक्षेत्यस्योदाहरणत्वोपपादकञ्च—अवृत्तिजा इति । 'एकार्थाभावस्त्वृत्ति- विनयाऽभावेऽपि ज्ञाता उच्चारिता वृत्तिजद्वयसादिसदृशाः प्रमाणापर्यका बहुष्वदशसद्भादिवाचिबहुशब्दवद्द्वय- सादयोऽपि साधवः स्फुरिति उदाहरणार्थ—परश्चेती'ति भाष्यार्थः । बहुजपेक्षया मित्रार्थत्वादस्तु बहुशब्दस्य साधुत्वम्, एषां स्वर्षान्तरवृत्तिश्चाऽभावादसाधुत्वमेवेति भावस्तदाह—अवृत्तिजा अपि भ्रान्तेवेति । तसदृशा- नुपूर्वाकत्वात्तदर्थत्वभ्रान्तेत्यर्थः । 'प्रत्ययः पर एवे'ति नियमेऽर्थतः शब्दतश्च यः प्रत्ययजातीयः स पर एवेत्येवैनास्याऽसाधुत्वं बोध्यम् । अन्यथाऽस्य प्रत्ययत्वाऽभावेन कथं नियमेनाऽसाधुत्वं बोध्येत । एतेन प्रहृष्टपुरेरेनेव प्रत्ययानां विधानात्केवलप्रत्ययत्वाऽसाधुत्वे सिद्धे कथमिदं परक्षेत्यस्य प्रयोजनमित्यत्रास्तम् । अन्ये विविति । अथ पक्षे पक्षोऽपि द्वयसादितुल्यत्वेन दृष्टान्तत्वाऽनुत्पत्तिरित्यवधिः ।

पातोत्पिच्छायां वा सन् प्रत्ययसंज्ञे भरतीत्यर्थं प्रधानवाक्यस्याऽन्याप्यत्वेनाऽप्रधाने संज्ञाया एव विफल्यः स्यात्, न च स इष्टः । परग्रहणे तु तासामन्वयप्रधानन्यायाऽभावेन सन् एव विफल्यः इति वाचने वैश्वदिभाष्यत्र तास्यार्थः । तनुत्पत्तिरिति—तस्मादित्युत्तरंति । 'परश्चे'त्यस्य सरोऽप्यप्रधानत्वा- परत्वस्यैव विफल्यः स्यादिति दूषयति—नञ्चरेति । नियतत्वादिति । तथा च तद्विफल्ये नेष्ट इति भावः । तस्मादिति वचनान्नेति । तेन श्रेयोत्तरैरेवस्याऽनुत्पत्तितावेकार्यशब्दद्वयेन नित्यं परत्वस्य बोधनेन पश्चात्तद्विषयो विफल्यन्तस्य योऽपिपुनश्चय इत्यर्थः । भाष्ये—वा पर इत्येनदभिसंबध्यत इति । यः परः स

प्रयोगनियमार्थमेव तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अथैतस्मिन्प्रयोगनियमार्थे सति किमयं प्रत्ययनियमः—‘प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्योऽप्रकृतिपरो ने’ति । आहोस्वित्प्रकृतिनियमः—‘प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्याऽप्रत्ययपरा ने’ति । कश्चात्र विशेषः ?

तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमाऽभावः ॥ ६ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे सति प्रकृतेर्नियमो न प्राप्नोति । अप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगः प्राप्नोति । क स देवदत्तः क स यज्ञदत्तो वभ्रुर्मुण्डुर्लमक इति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृतिनियमः ।

प्रकृतिनियमे प्रत्ययाऽनियमः ॥ १० ॥

प्रकृतिनियमे सति प्रत्ययस्य नियमो न प्राप्नोति, किमस्य द्वयसम् ‘किमस्य मात्रम्, काय तिथीति । अप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः प्राप्नोति ।

सिद्धं तूभयनियमात् ॥ ११ ॥

सिद्धमेतत् । कयम् ? ‘उभयनियमात्’ । उभयनियमोऽयम्—‘प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः’ ‘प्रत्ययपरैव च प्रकृति’रिति ।

किं वक्तव्यमेतत् ? न हि । कयमनुच्यमानं गंस्यते ? परग्रहणसामर्थ्यादन्तरेणापि परग्रहणं स्यादयं परः । पर एव यथा स्यादित्येत्वमर्थं परग्रहणम् ॥ २ ॥

प्र०—उत्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्याख्याते वाचक्षणे प्रयोगनियामावविदम् ।

सिद्धे तस्मादिति वचनात्परत्वे ‘नित्यं परः प्रत्ययो यथा स्वान्ना कदाचित्परो न प्रयोजी’ त्येषं सामर्थ्यादुभयनियमत्तामः ॥ २ ॥

उ०—या भवतीत्यर्थः । तस्या ष्वेति । प्रधानस्यैव प्रत्ययविकल्पस्याऽन्यास्यत्वादिति भावः । अन्यास्यत्वात् इति । एतेऽपि न संज्ञाया विशेषणं, तद्विकल्पाऽनिष्टेः, ‘परथे’ति एतेऽपि परत्वाविकल्पाऽभावान् । तत्र सामर्थ्याद्गृह्यता यावत्प्रत्ययभ्रमनिश्चयार्थं सान एव विशेषणं वाग्रहणम् । एतन्निर्दिष्टं ‘उभयनियमप्रथमा’ इति सूत्रे भाव्य इत्यत्र बोध्यम् । प्रयोगार्थमिदमिति । प्रयोगनियमार्थमेतदिति पर्यः । अत्रिसाधैव पठः ।

मध्ये-प्रत्ययपरैवेति । सामर्थ्यात्प्रत्ययो नित्यं सदा परः प्रयोक्तव्य इत्यर्थमेतत्प्रथममिति निर्दिष्टपर्यः । ननु ‘पर एव स्या’ इति नियमे कश्चिदप्येवमिति साधुर्न गन्तव्यं । केन, ‘परः सदादेरे’त्यर्थात् । तद्वचनस्य न्यास्यत्वे-नित्यं पर इति । सा कदापिपरो न प्रयोजीति । हेनोऽप्यतिदम्पत्त्वम इति भावः ॥ २ ॥

दात्तः कदाचित्स्वरितः स्यात् । आद्युदात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते ।

अथ किमर्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यतेऽनुदात्तत्वञ्च न यत्रैवाऽन्यः स्वरस्तत्रैवाऽयमप्युच्येत—‘ञित्यादिर्नित्यम्’ [६] १] १६७] ‘प्रत्ययस्य च’ । ‘अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्’ † ‘मुष्पिती चे’ति । तत्रायमप्यर्थो द्विराद्युदात्तग्रहणं द्विश्चाऽनुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते ।

अत उत्तरं पठति ।

आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्निधौ प्रयोजनं यस्य संज्ञाकरणं

तस्याद्युदात्तार्थम् ॥ १ ॥

आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगकरण एतत्प्रयोजनं यस्य संज्ञा क्रियते तस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ।

असन्निधौ हि यस्मात्स विहितंस्तदादेराद्युदात्तत्वं तदन्तस्य

चानुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि प्रत्ययसंज्ञासन्निधौनाद्युदात्तत्वे ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितंस्तदादेः तदन्तस्यं ग्रहणं भवती’ति तदादेरेवाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ।

अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वेऽनुदात्तत्वे च कस्मादेव

प्र०—‘आद्युदात्तश्चे’ त्यस्य तु प्रतियोगमुपस्थाने सति—उत्पद्यमान एव तव्य द्विराद्युदात्तो भवत्येव तिवादिरनुदात्त इति दोषाऽभावः । घटाश्रयाणामिति । उदकाहरणादीनामित्यर्थः ।

यद्यमिति । प्रत्ययस्य चेत्यनेनाद्युदात्तत्वे निन्दे ‘ञित्यादिर्नित्य’ मित्यनारम्भणीयं स्याद्यदि तदादेर्ग्रहणं स्यादित्यर्थः । यत्र हीति । यातोत्वादी पिति प्रत्यये धातोश्चत्तत्वं भवति ।

४०—नेत्रः लोके त्रैस्वर्यपक्षे, वेदे चाद्युदात्तार्थमिदं सूत्रं नियमैः विद्वत्तदर्थमिति भाष्याश्रयात् । पक्षे लोके एकभ्रूतिरिष्टैवेत्याहुः ।

अनिपतस्वोति । पूर्वनियमे तु चितोऽन्यस्वराऽव्याहृत्या नियतशान्भार्याऽनापल्या इष्टाऽनुरोधादाद्युत्थोभयविधनियमे मानाऽपवाचाऽन्तोदात्त एव चिदित्येव नियमः स्यादित्यन्यत्राऽनियमः स्यादित्यर्थः । भाष्ये—संज्ञासन्निधौनेति । अत्र करणे त्रयाणांभ्यधिकारत्वादेक्याक्यतया विनयविशिष्टतयादेर्विधानात् । अन्यत्र करणे तु प्रत्ययाऽनुवादेन विधानात् सन्निधौ इति भावः ।

भाष्ये—द्विराद्युदात्तग्रहणमिति । ‘प्रत्ययस्य चे’ ति करणेऽपि तस्याद्युदात्तग्रहणं कर्तव्यमिति

† अनुदात्तो मुष्पिती ३ । १ । ४

‡ तास्यनुदात्तोऽन्दिदं ६ । १ । १८६

१—ध्विन्न ।

‘आगमा अनुदात्ता भवन्ती’ति वक्ष्यामि ।

के पुनरागमा अनुदात्तत्वं प्रयोजयन्ति ? इट्—लघिता ।

इट् तावन्न प्रयोजयति । इदमिह संप्रधार्यम्—इट् क्रियतामाद्युदात्तत्वमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादिडागमः† । नित्यमाद्युदात्तत्वम् । कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । इडपि नित्यः । कृतेऽप्याद्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्य इट् । अन्यथा स्वरस्य कृत आद्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथा स्वरस्याऽकृते [प्राप्नोति], स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्निधिरनित्यो भवति । आद्युदात्तत्वमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृत इटि प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्निधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादिडागमः । अन्तरङ्गं तर्थाद्युदात्तत्वम् । काऽन्तरङ्गता ? उत्पत्तिसन्निधयोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते, उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्ये-डागमः । आद्युदात्तत्वमपि नाऽन्तरङ्गं यावता प्रत्यय आश्रीयमाणे प्रकृतिरप्याश्रिता

प्र०—दात्तत्वे कृते पश्चादिडागमः क्रियमाणः शेषनिघातेनाऽनुदात्तो भवति । अन्यथा परत्वादिडागमे कृते तस्य तद्भक्तत्वात्प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणादाद्युदात्तत्वं क्रियमाणामिट एव प्रसज्येतेत्यर्थः ।

वेः पुनरिति । अन्योऽत्र प्रष्ट द्रष्टव्यः, न तु येन ‘न वे’ त्युक्तं स एव पृच्छति, विरोधान् । लघितेति । लुट्, तिप्, डा, तासिः, इट् । अत्र यदीदोऽनुदात्तत्वं न स्यात्तदा तासि भक्तत्वादि-दुदात्तः स्यात् । शेषनिघातेन च तास्याकारोऽनुदात्त इत्युदात्तलोपाऽभावादुदात्तनिवृत्तिस्वर आकारस्य न स्यात् । इट्स्त्वनुदात्तत्वे सति तास्याकार एवोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिस्वर- सिध्यति ।

उ०—सर्वश्रेते तारत्यम् । पूर्वप्रयोजनस्य शापकेन क्षयदनादाह—तदर्थ इति । धन्यपेति । षष्ठे सूक्तरण इत्यर्थः । तस्मादागमाऽनुदात्तत्वविद्ये इह वचनमिति भावः । एतदुत्तरं भाष्यमेकदेशयुक्तिः । भाष्ये—वक्ष्यामीति । श्यास्यास्यामि शापकादित्यर्थः ।

अन्वरोऽप्रेति—शेषनिघातेनागमाऽनुदात्तत्ववादी । अन्वरोऽप्रेति शेषनिघातेन अत्र न सिध्यति ते के इत्यर्थः । त्वन्वजन्तरे ‘मिनती’ति ‘चित्’ इति चोदात्तत्वे शेषनिघातेन विद्येऽह—लुडिति । पद्यऽप्याये ‘प्रत्ययस्य वे’ति सूक्तरणवादी उत्तरयति भाष्ये—इह लघितेति । तद्वचनयन्त्याचरे—साक्षिमत्तयादिदुदात्त इति । एवञ्च लघितेत्यादाद्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणाऽन्तोदात्तत्वविद्विरागमाऽनुदात्तत्ववचनस्य पाठ्युपरादिनो फलमित्यर्थः । अपरः—फलं नास्तीत्याह—भाष्ये—इह तावन्न प्रयोजयतीति । पञ्चमीययोरन्यतरत्र पाठेऽपि अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवाद्युदात्तत्वप्रवृत्त्या ततः शेषनिघातेनेदोऽनुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरविद्ये इत्यर्थः । परोऽन्तरङ्गत्वमनश्यन् रमणे परन्वेन पूर्वमिडागमं स्थापयित्वाह—इदमिहेत्यादिना परत्वादिडागम इत्यन्तेन । अपरः रमाशयप्रकृत्यति—धन्वत्तन्तर्हीति । षष्ठे सूक्तरण्येऽपि शापकात्तदादिविषयभावेनाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्व स्वरे पश्चादि उदात्तनिवृत्तिस्वरे शेषनिघातविद्विरागमाऽनुदात्तत्वं निष्फलमिति भावः । उत्पत्तिसन्निधो-

भवति । अन्तरङ्गमेवाद्युदात्तत्वम् । कथम् ? इदानीमेव शुकम् 'न प्रत्ययस्वरविधी तदादिविधिर्भवती'ति ॥ सीयुट्* तर्हि प्रयोजयति ।

अवचने हि सीयुडादेराद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अक्रियमाणे हि आगमानुदात्तत्वे क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे सीयुडादेर्लिङ् आद्युदात्तत्वं प्रसज्येत,—लविपीय पविपीय+ ।

तत्तर्हि वक्तव्यम्—'आगमा अनुदात्ता भवन्तीति ? न वक्तव्यम् । आचार्य-प्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'ति यदयं 'यासुट्परस्मैपदेपूदात्तो ङिच्च' [३ । ४ । १०३] इत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । वच्यत्येतत् 'यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदानवचनं चे'ति । शक्यमनेन वक्तुं 'यासुट्परस्मैपदेषु भवत्यपिच लिङ् भवती'ति । सोऽयमेवं लघोयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्दरीयांसं यत्नमारभते प्र०—स्वरभिन्नस्येति । ह्रस्वत्स्वरोऽपि श्रुतिभेदेहेतुत्वात्तद्वदन्तस्त्वमेव करोतीति भावः । प्रकृति-रप्याश्रितेति । प्रत्ययपहणपरिभाषयेति भावः । अन्तरङ्गमेवेति । तत इधन प्रयोजयतीत्यर्थः ।

लविपीयेति । आशिपि निङ् । अत्र विशेषविहितत्वाद्वा परत्वाद्वा पूर्वं सीयुट् क्रियते पश्चाच्छेदशः । तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्रियमाणे सीयुट् एव स्यात् । 'आगमा अनुदात्ता' इति तु वचनात्सीयुटोऽनुदात्तत्वे सति 'इदोऽ'दित्यकारस्पोदत्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः । पिदर्थमिति । 'चिनुया' दित्यादौ मिङ् क्तवाद्यामुटोऽनुदात्तत्वप्रसङ्गे उदात्तवचनमित्यज्ञापकमित्यर्थः । आगमै-
उ०—गैनेति । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वेनेत्यर्थः । नैदम्भाष्यं तृतीये सूत्रमिति पक्षे, उपक्रमोपसंहारविरोधात् । अत एव 'लवितव्य' मित्यपि न फलम्, अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्वरप्रवृत्तेः । इद्विधौ प्रकृतिप्रत्ययोभयाश्रयणे बीजमाह (भाष्ये)—५ङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः । एवञ्च तस्या उपमाश्रितत्वात्स्यापि तत्त्वमिति भावः ।

एवं शेषनिघातेनागमानुदात्तमिति चादिना षष्ठे सूत्रारम्भवादिनम्प्रत्यागमाऽनुदात्तवचनस्येदः प्रयोजनत्वाऽभावे उक्तेप्रयोजनान्तरमाह (भाष्ये)—सीयुट् तर्हीति । अनवकाशत्वे सत्येव विशेषविहितत्वस्य फलवत्प्रयोजकत्वादाह—परवाद्धेति । लादेशनिमित्ताऽऽद्युदात्तत्वस्य 'घात' इत्यादिरवकाशः । 'शयिपीठे' त्यादौ लसर्वधातुकानुदात्तत्वात्सीयुट्साऽवकाशः । प्रकृते उभयप्रसङ्गे परत्वात्सीयुडित्यर्थः । लाऽवस्थायास्तु न स्वरः, तस्याऽनन्वक्तत्वात् । न च पूर्वं सीयुटि अनिर्दिश्यमानत्वात् समुदायरव, व्यवहितत्वात् निर्दिश्य-मानस्येत्यादेशाऽप्रवृत्तेरेव स्यादिति वाच्यं, 'घातो' रित्यस्य विहितविशेषणत्वाऽङ्गीकारेण व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः । एवञ्च तृतीये एतत्सूत्रनाडेऽपि आगमाऽनुदात्तवचनमावश्यकमित्याह भाष्ये—क्रियमाणेऽपीति । यद्यपि तिबादीनामप्रत्ययत्वं स्थानिवचनेन सिद्धं तथाप्यधिकृतस्याऽऽसम्बन्धे मानाऽभाव इति 'प्रत्ययसंज्ञासन्नि-योगेने' त्युक्तम् । 'परस्मै' त्यस्याप्यत्र सम्बन्धे बाधकाऽभावः, घातोः परस्वस्याऽपि सत्त्वात् । न च तृतीये सूत्रे लस्य स्थाने इदुदात्तो भवतीति उत्पत्तिकाल एव स्वरविधानादनुवादविषयाया 'यदागमा' इति परिभाषाया अप्रवृत्तेरागमविशिष्टस्योदात्तत्वात्प्राप्तव्योचार्यमाणस्येद एवाद्युदात्तत्वे सीयुटः शेषनिघातेन सिद्धिरिति वाच्यम्, आगमसन्निधाने विधीयमानस्याऽपि तस्य प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टे एव, आद्युदात्तत्वञ्च

तज्ज्ञापयत्यचार्य 'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'ति । शक्यमेवं लब्धुम् ।

यद्येव वचनादथापि ज्ञापकादागमा अनुदात्ता भवन्ति, आगमैस्तु व्यवहितत्वादाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । 'आगमा अविद्यमानवद्भवन्ती'ति वक्ष्यामि । 'यद्यागमा अविद्यमानवद्भवन्ती'त्युच्यते लविता—अवादेशो न प्राप्नोति । 'स्वरविधा'विति वक्ष्यामि । एवमपि लविता+ 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' [८ । ४ । ६६] इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति । पाष्ठिके 'स्वरे' इति वक्ष्यामि । एवमपि शिचितः,—'निष्ठा च द्व्यजनात्' [६ । १ । २०५] इत्येव स्वरः प्राप्नोति । 'प्रत्ययस्वरविधा'विति वक्ष्यामि ।

तत्तर्हि वक्तव्यम्—'आगमा अविद्यमानवद्भवन्ती'ति ? न वक्तव्यम् । आचार्य-प्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'आगमा अविद्यमानवद्भवन्ती'ति यदयं 'यामुदपरस्मैपदेषुदात्तो ङित्त्वे'—त्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । वक्ष्यत्येतत्—'यामुदो ङित्त्वनं पिदर्थमुदात्तवचनं चे'ति । शक्यमनेन वस्तु 'यामुदपरस्मैपदेषु भवत्यपि ङित्त्वं भवती'ति । सोऽयमेवं लघी-यसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गोपांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्य 'आगमा अविद्यमानवद्भवन्ती'ति ।

प्र०—रिति । विच्छिन्नत्वादादित्वस्य 'लविपीये' त्यादौ प्रत्ययस्याद्युत्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । आरब्धे तु सूत्रे प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन कृते आद्युदात्तत्वे भवन्त्यागमा इति न दोषः । एवमपि लवितेति । वृत्तन्तत्वादाद्युदात्तमेतत् । यदयमिति । यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये आदित्वमागमा विहन्तुस्तदा 'चिनुयाता'मित्यादौ यामुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमिति तन्न कुर्यात् । कृतन्तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये आगमानामविद्यमानत्वं ज्ञायतीत्यर्थः ।

सौम्रीति । विभज्याऽन्वाहयानरुक्ते सौम्र अ ई इनि स्थिते 'प्रत्ययस्य चे' त्याद्युदात्तत्वात्परत्वाद्यस्येति लोभे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावाद्दुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन त्वाद्युदात्तविधाने न दोषः ।

ब०—तत्सन्नियोगेन विशिष्टे एवेश्यमिमानात् । अथयथा तावत् एव पृथक्प्रत्ययरे सीयुदन्तस्याऽङ्गत्वं स्यात् । तथा च तदन्तस्यापि लविपीद्वयमित्यादौ गुणः स्यात् । इदोऽदित्यकारस्येति । अत्र स्वरितत्वं नाशङ्क्यम्, श्रौतदेशिकप्रत्ययत्वाद्भावात्, दिस्वाच ।

भाष्ये—यदयं यामुडिति । न च परस्मैपदनिमित्तकत्वात्त्वादेशोत्तरम्ब्रह्मत्वा पूर्वमेवाऽन्तरङ्गत्वात्परत्वाद्वा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे ततो यामुदस्वरको वा स्यात्, शेषनिघानेनाऽनुदात्तो वेति चरितार्थमुदात्तग्रहणं कथं शक्यमिति वाच्यम्, 'परस्मैपदेधि' त्यस्य विपयसप्तमीत्वमाश्रित्य लाऽवस्थायामेव यामुटि ततो लादेशे तन्निमित्तकाऽऽद्युदात्तत्वे यामुटः सिद्धे उदात्तग्रहणं शक्यमित्याशयात् । भाष्ये—शक्यमेवं लब्धुमिति । एवं रीत्येदं लब्धुं शक्यं, न त्वपूर्ववचनमेवेत्यर्थः ।

१—'शक्यमिदं' पा० । † ३ । २ । १३५; ६ । १ । १६७ २—'स्वरितो' पा० ।

३—'चिन्तितः', पाठा० ।

आद्युदात्तस्य वा लोपार्थम् ॥ ८ ॥

आद्युदात्तस्य तर्हि लोपार्थं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते । प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते (लोपे) उदात्तनिवृत्तिस्वरः † सिद्धो भवति, — सौमि माथुरीति । अत्र हि परस्वालोपः † प्रत्ययस्वरं वाधेत ।

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ९ ॥

न वैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गलक्षणो लोपोऽन्तरङ्गलक्षणः स्वरः । 'असिद्धं बहिरङ्गमरङ्गे' ॥ अवश्यं चैषा परिभाषाऽऽश्रयितव्या ।

अवचने हि जिनिकित्स्वतिप्रसङ्गः ॥ १० ॥

अक्रियमाण्यां हस्यां परिभाषायां क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे जिनिकित्स्वतिप्रसङ्गः स्यात्—अौत्सी कंसिकी आत्रेयीति × । अत्र हि परस्वा-

प्र०—बहिरङ्गलक्षण इति । स्वार्थादीनां क्रमेण प्रतीतिरिति स्त्रीत्वनिमित्त ईकारो बहिरङ्ग इति तन्निमित्तो लोपो बहिरङ्गः । अथवाऽङ्गस्य भस्येत्याद्येत्तणाल्लोपो बहिरङ्गः । अौत्सीति । उक्ते जाता । 'उत्तादिभ्योऽङ्' ङीप् । यद्यत्र परस्वालोप आद्युदात्तत्व त्रिलक्षणं वाधेत तदा प्रत्ययस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य स्यादेव । कंसिकीति । कंसेन क्रीता । 'कंसट्टिठ'-निति टिठति ङीप् च ठकारस्याऽकृत इकादेशे उदात्तत्व मन्यते । आत्रेयीति । अत्रेत्पत्यं स्त्री । 'इत्श्चानित्र' इति ढक् । 'आयन्नादिपु उपदेशिवद्धचनस्वरसिद्धचर्य' मिति पूर्वमेयादेशः, ङीप् । अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरौ न स्यात् । अन्तरङ्गत्वे तु स्वरस्याश्रयमाणे दोषाऽभावः । कंसिक्या-

उ०—यदेव वचनादिति । 'तस्मि' जिति परिभाषासत्त्वेन विषयसप्तम्यनुचितेति भावः । अथापीति । उक्त आशयः । 'आगमैस्त्वि' त्ययं दोषः पाठ्यादिमत इत्याह—आरब्धे त्विति । तृतीये आरब्धे त्वित्यर्थः । प्रत्ययसंज्ञेति । लावस्थायी सीयुडादावध्याद्युदात्तत्वं केवलस्यैवेति पूर्वं जाता अपि शेषनिघातेनाऽनुदात्ता भवन्तीत्यर्थः । एवञ्च तस्याऽनुदात्तत्वायाऽऽगमाऽनुदात्तत्ववचनमनावश्यकमिति तात्पर्यम् । अङ्गसंज्ञा तु न, तस्यां 'वदागमा' इति न्यायेन विशिष्टस्यैव प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणात् । एवञ्च यासुद्योऽपि शेषनिघातेनाऽनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तग्रहणस्य चारिताभ्येन शापकाऽसम्भवोऽपि ध्वनितः । एवञ्च 'लविधीये' ल्युदाहरण-विषया 'क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे' इत्यादिरेकदेश्युक्तिरसङ्गतेति बोध्यम् । ननु तृतीये सूत्रमतेऽपि 'अनुदात्तं पद' मित्यस्य परिभाषात्वात्तैनेकवाक्यतायामाद्युदात्तत्वविधिकाले सन्नितिहानामेव तेन निघातविधानान्यत्सन्निरहितस्येदो निघाताऽप्राप्तेरागमाऽनुदात्तत्ववचनमावश्यकमिति चेन्न, 'चिनुत्' इत्यादौ श्वोरनुदात्तत्वसिद्धयेऽसन्निरहितस्याऽपि तेन निघाताऽवश्यमभवेन, 'पदग्रहणं परिमाणार्थं' मिति वक्ष्यमाण्या रीत्या न्यायसिद्धत्वेन च तन्मते वचनस्याऽनावश्यकत्वात् । न चैकपदे विशेषविधि विना द्वयोऽदात्तयोरभावाद्दुदात्तस्वरितयोरभावाच्च अस्वरकस्थाऽच उच्चारणाऽभावादननुदात्तत्वमेवेति वाच्यम्, एकश्रुतिविषये उक्तस्वररहितस्याऽप्युच्चारणसत्त्वात् । एकश्रुतिशास्त्रस्य विषयत्वे सम्भवति नियमार्थत्वाऽस-

१—कश्चिन्न । † अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ६ । १ । १६१ * यस्येति च ६ । ४ । १५८

२—'जिनिकित्स्व०' इति कीलहानपाठः । × ४ । १ । ८६; ६ । १ । १६७;

५ । १ । २२१; ६ । १ । १६७; ४ । १ । १२२; ६ । १ । १६५

ल्लोपो विन्नित्किंस्वरान् वाधेत ।

नैष दोषः । विन्नित्किंस्वराः प्रत्ययस्वरापवादाः । न चाऽपवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चोपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति, अपवादान् विन्नित्किंस्वरान् प्रतीक्षते ।

कंसिक्यां भूयान् परिहारः । अन्यस्याऽत्रोदात्तत्वमन्यस्य लोपः । आदेरुदात्तत्वमन्यस्य लोपः ।

इदं तर्हि आत्रेयीति । अत्र हि परत्वाल्लोपः कित्स्वरं वाधेत । तस्मादेपा परिभाषाऽऽश्रयितव्या । एतस्यां च सत्यां शक्यं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमवक्तुम् । प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद्धातोरन्तः ॥ ११ ॥

प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद्धातोरन्तः इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशो यत्रानुदात्ता प्रकृतिः—समत्वम् सिमत्वम् । धातोरन्त इत्येतस्यावकाशो यत्रानुदात्तः प्रत्ययः—पचति पठति । इहोभयं प्राप्नोति—गोपायति धूपायतिः । 'धातोरन्त' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ।

प्र०—मिति । ठचश्चिक्करणात्पूर्वमिकादेशः, ततः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति नास्त्युदात्तलोप इत्यर्थः । कित्स्वरमिति । तत उदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यादित्यर्थः ।

इदानीं प्रत्ययसंज्ञामन्नियोगेन स्वरविधौ प्रयोजननाह—प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिति । यदा 'विन्नित्यादिर्नित्य'मित्यस्याऽनन्तरं 'प्रत्ययस्य चे' त्युच्येत तदा परत्वाद्धानुस्वरं प्रत्ययस्वरो वाधेत । यथान्यासे तु प्रत्ययस्वरं धातुस्वरो वाधते ।

उ०—म्भाच्च । अत एवा 'ऽनुदात्तम्पद' मित्यस्य चारितार्थम् । 'चिनु' इत्यत्र शेषनिघाताऽप्रवृत्तित्तु हेरपित्तवस्य 'अचणुद्दी' इत्यादौ चारितार्थेन प्रकृतेऽन्तरज्ञानपीति न्यायेन स्वरात्पूर्वं लुक्ः प्रवृत्त्या स्वरेकवाक्यताऽऽपन्नस्या 'ऽनुदात्तम्पद' मित्यस्याऽप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ।

'आगमा' अनुदात्ता' इति न कर्तव्यं, किन्तु तेऽविद्यमानवदित्येव कार्यमित्याह पाठवादी भाष्ये—आगमा इति । 'लविते'त्यस्य लुङन्तत्वे वृजन्तत्वे वाऽग्तोदात्तत्वेन स्वरितप्राप्त्यभावादाह—वृजन्तत्वादिति । कृतं खिति । सत्यविद्यमानवत्त्वे तद्वहितप्रत्ययस्यैवाद्युदात्तत्वे शेषनिघातेनाऽऽगमानामनुदात्तत्वं सिद्धमिति भावः । शेषनिघातप्राप्ताऽनुदात्तत्व्यावृत्तये उदात्तप्रहर्षं चरितार्थमिति दिक् । एवञ्चागमाऽनुदात्तत्वं न तार्तायस्यफलम्, पाठेऽपि शापकेन सिद्धत्वादित्यभिमानेनैकदेशी उचरवात्किंस्वर्षं 'वा' शब्दं तद्वर्षं व्याचष्टे (भाष्ये)—आद्युदात्तस्य तर्हीति । प्रगुक्तकैयट्पथनितरीत्या शापकाऽसम्भवे तु आगमानुदात्तत्वरूपं प्रयोजनं स्थितमेव । ननु ङीदुत्तत्तेः प्रागेवाऽण आद्युदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धस्तत्राह—विभग्येति । बहिरङ्ग इति । तेन विभग्यान्वाखयानेऽपि न दोष इति भावः । अथचाङ्गस्येत्यादि चिन्त्यं, संशकृतबहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽनाश्रयणादित्युक्तम् । पूर्वमेवादेशो ङीदिति । योपधत्वाच्च ङीदिति भावः ।

१—'विन्नित्किंस्व' इति कीलहानं पाठः । २—'वाप०' कीलहानं पाठः ।

३—'प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति' इति कीलहानं पाठः । † धातोः ६ । १ । १६२

‡ गुदुधूपविद्धि०; सनाद्यन्ता० ३ । १ । २८; ३२

पित्स्वरात्तित्स्वरष्टापि ॥ १२ ॥

पित्स्वरात्तित्स्वरष्टापि भवति विप्रतिपेधेन* । पित्स्वरस्यावकाशः—पचति पठति । तित्स्वरस्यावकाशः—कार्यम् हार्यम् । इहोभयं प्राप्नोति—कार्या हार्या । तित्स्वरो भवति विप्रतिपेधेन ।

चित्स्वरश्चापि पित्स्वरात् ॥ १३ ॥

चित्स्वरश्चापि पित्स्वराद् भवति विप्रतिपेधेन† । चित्स्वरस्यावकाशः—चलनः कम्पनः । पित्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—आम्बुपृष्ठा सौवीर्या‡ । चित्स्वरो भवति विप्रतिपेधेन ।

न णुदात्तन्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात् ॥ १४ ॥

न चाऽर्थो विप्रतिपेधेन । किं कारणम् ? 'आद्युदात्तत्वेस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियो-

प्र०—पित्स्वरादिति । एतदत्राऽनुदात्तत्वविधाने मिद्वधति नाऽन्यत्रेति भावः । फार्येति । स्वरितत्वात्प्रागेकादेशं मन्यते । तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात्तित्स्वरः प्राप्नोति । परं प्रत्यादिवद्भावात्तु पित्स्वरप्रसङ्गः ।

नवेति । प्रत्ययसंज्ञासन्नियुक्तस्वरस्याऽन्तरङ्गत्वान्नास्ति विप्रतिपेध इति भावः ।

उ०—भाष्ये—न चाऽपवादिति । अित्स्वरमिव प्रत्ययस्वरमपि बाधित्वा परत्वादस्वरकस्यैव लोपोऽस्ती कसिकीत्यत्रोदात्तनिवृत्तित्वेन न प्राप्नोतीति भावः । प्रतीकत इति । लोपोत्तरमपि प्रत्ययलक्षणैः तदप्रवृत्तेरिति भावः । उच्च इति । अत्रेदं चिन्त्यम्,—अकारविशिष्टस्य प्रत्ययत्वे तस्यान्तरतम्यादिकादेशे आद्युदात्ते प्राप्तेऽन्तोदात्तादेशार्थं तत्सार्थक्यम् । व्यञ्जनमात्रस्य प्रत्ययत्वे तत्राऽद्युदात्तत्वाऽप्राप्या तद्विषयाद्युदात्तक्षेपस्य सामर्थ्यात्तदादेशे प्रवृत्त्यापत्तौ तद्भाषाय तत्सार्थक्यं स्पष्टमेवेति कथमस्य आपकत्वम् । 'प्रत्ययाः—अकारविशिष्टाश्च व्यञ्जनमात्रस्य व्यञ्जनान्त इकाद्यादेश इति पतस्तु 'तस्यैक' इति सूत्रस्य भाष्यस्वग्रन्थविक्रमः, 'नैपादकपुं' इत्यत्र ह्रस्वाऽसिद्ध्याऽसङ्गतश्च, गौरवप्रस्तश्च । किञ्च अत्राऽपि व्यञ्जनस्य प्रत्ययत्वे तदेव वाक्यतापन्नम्य तत्र फलाऽभावादादेशोत्तरं तत्रैव स्वरप्रवृत्तिरिति । अकारविशिष्टस्याऽपि प्रत्ययत्वे तस्याद्युदात्तत्वे तत्स्थाने आन्तरतम्यादाद्युदात्त एवैकादेश इति आपकोपन्यासे फलं चिन्त्यमिति टिक् ।

तत इति । अित्स्वरस्य यस्मैति लोपेन बाधे एत्यस्य प्रत्ययस्वरप्रवृत्तवत्प्रवृत्तौ च दोष इति भावः । भाष्ये—पुत्रस्याच्च सत्यामित्यादि । एवञ्चद्युदत्तस्य वा लोपार्थमिति खण्डितम् । इदानीमप्रत्ययसंज्ञेति । अनेन हि पूर्वप्रयोजनानां खण्डितत्वान्मुख्यं प्रयोजनमिदानीमाहेत्यर्थाह्वयने । स तु न युक्तः, एवामप्यग्रे भगवता खण्डनात् । यथान्यासे स्थिति । अत्र पाठे हि विप्रतिपेधो न्याय्यो भवति । घाट्पाठे हि घाटोरित्यस्य पूर्वत्वात्पूर्वविप्रतिपेधो वक्तव्यः स्यादिति भावः । भाष्ये—यत्राऽनुदात्ता प्रवृत्तिः समत्वमिति ।

* अनुदात्तो मुपिती ३ । १ । ४; तित्स्वरितम् ६ । १ । १८५ १—'पित्स्वरात्तित्स्वरश्चापि' पाठान्तरम् । † चितः ६ । १ । १६३ ‡ यदृश्याप् ४ । १ । ७४ २—'ख' वचिन्न ।

चापि चित्करणत् ॥ १६ ॥

चापि चित्करणसामर्थ्यादनुदात्तत्वं भविष्यति ॥ ३ ॥

गुप्तिञ्जिह्वयः सन् ॥ ३ । १ । ५ ॥

[गुप्तिञ्जिह्वयाना अनुदात्तेतः ।] गुपादिष्वनुबन्धकरणं किमर्थम् ?

गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥ १ ॥

गुपादिष्वनुबन्धाः क्रियन्ते, आत्मनेपदं यथा स्यात् ॥ [अर्थ] क्रियमाणेष्वप्यनुबन्धेष्व्वात्मनेपदं नैव प्राप्नोति । किं कारणम् ? सना व्यवहितत्वात् । 'पूर्ववत्सनः' [१ । ३ । ६२] इत्येवं भविष्यति । 'पूर्ववत्सन' इत्युच्यते न चैतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं, नापि परस्मैपदं पश्यामः । एवं तर्ह्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ।

अथवाऽवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भविष्यति । तद्यथा-गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोर्विशेषकं भवति ।

यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति [तदा] जुगुप्सति मीमां-

प्र०—चापीति । यदि सामान्यग्रहणाऽविधातार्थत्वमेव चकारस्याऽभविष्यद्वाप्रत्यय-प्रकरण एव यद्वाव्यधास्यतेति भावः ॥ ३ ॥

गुप्तिञ्जि । गुप्ति । अनुक्रमप्रदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयमनुदात्तेत् । गुपादि-धिषति । नित्यसन्निपयत्वात्केवलेभ्यो लडाद्यनुत्पादात्प्रभ्रः ।

आत्मनेपदार्थमिति । सन्नन्तेभ्य इति भावः । पूर्ववदिति । लिङ्गातिदेशादिति भावः ।

उ०—यादद्भवति यावत्तत्र भवति तावत्तावति च सन्निहितमेकवर्जं सर्वमनुदात्तम्भवतीत्यर्थ इति भावः । तेन पदसमुदायस्य न स्वरप्रवृत्तिकालेऽसन्निहितस्य च सिद्धयतीति बोध्यम् । अतएव घातोरित्यादिनाऽस्यैकवाक्य-तेति दिक् । सामान्यग्रहणेति । द्वयनुबन्धकत्वसम्पादनद्वारेण भावः । एवं शेषानिघातद्वाराऽऽगमाऽनुदात्त-त्वसिद्धये एवात्रास्य श्रुत्य पाठः । 'आगमाऽनुदात्तार्थं वे'त्येवोपक्रमोक्ता सिद्धान्त्युक्तिः । वचनान्तरकरणे गौरवम् । शपकन्तु नास्तीति पूर्वमेव निरूपितम् ॥ ३ ॥

गुप्तिञ्ज । 'परत्वे' चिकित्स्य इति व्याधिप्रतीकारादेवेव व्यवहाराच्चुगुप्सादेर्निन्दादावेव व्यवहारात्, 'गुप गोपने' 'चित्त निकेतने' इति प्रयोगाच्च, 'चिकित्सा तु संशय' इत्यादिकोशवलाद्याऽर्धविशेषोपहितेभ्य एव सन्निति बोध्यम् ।

सयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । अत्रयत्रे कृतं लिङ्गं तस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योज्ययत्रो न व्यभिचरति । सनश्च न व्यभिचरति णिचं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा—गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥ ५ ॥

मान्त्रधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३ । १ । ६ ॥

अभ्यासदीर्घत्वेऽवर्णस्य दीर्घप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अभ्यासस्य दीर्घत्वेऽवर्णस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति—मीमांसते । ननु च इत्वे कृतेऽदीर्घत्वं भविष्यति । कथं पुनरुत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यमानमित्त्वं प्रतीक्षते ? अथ कथमभ्यासं प्रतीक्षते ? चचनादभ्यासं प्रतीक्षते । [अभ्यासस्य दीर्घत्व-

प्र०—न चैतन्म्य इति । कार्यातिदेशोऽसौ । लिङ्गातिदेशे तु अनुचिकीर्षतीत्यादावप्यात्मनेपदप्रसङ्ग इति भावः । एवं तर्हीति । सना व्यवधानेऽपीति भावः । अधवेति । यत्राऽवयवे लिङ्गाऽऽसङ्गस्य प्रयोजनं नास्ति तत्र समुदायाऽर्थ एवाऽऽभाविति भावः । शिष्टे भाष्ये 'पूर्ववत्सन्' इत्यत्र विस्तरेण व्याख्यातं तत एवावधार्यम् ॥ ५ ॥

मान्त्रध । सामान्यविवेविनोपविधिवाचक इत्याह—अभ्यासदीर्घ इति । अथ कथमिति ।

उ०—नोर्द्व्युक्तस्वरितेत्वबोधनाय । यत्तु वृत्त्यादीष्वप्यनुदात्तेष्वनुक्तं तत्र मानं चिन्तयन्, भाष्यविरोधम् । एवं कित्तेः परस्मैदिशेऽपि भाष्याऽनुप्रशिक्षित्यः । वैदिकपरस्मैदिशेऽप्योगास्तु ह्यन्दस्यवादि मुष्ठाद्याः । लोके त्वात्मनेपदमेवाचिन्तयन् । एवञ्च वषेऽपि स्वरितत्वं परस्मैदिशेमेव वाच्यमिति वदन्ति । ऐत्रवेभ्य इति । सनन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः । तदर्थवृत्तीनामेवाऽनुदात्तेत्वादिति भावः । अत एवाऽप्यन्तरे नानुबन्धकारवमिति वृत्त्यादापुनः । भाष्ये न धितेभ्य इति । सनन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः । नाऽपि परस्मैपदमिति । । अथदान्शान्भिनियोगेदत् । यत्राऽवयवे इति । भाष्ये—अवयवे वृत्तमित्यस्य 'निष्पत्तये'-दिति शेषो बोध्यः ॥ ५ ॥

मान्त्रध । ननु परस्मादिशे दीर्घप्रसङ्गेः कथमत्रयस्य दीर्घोऽत आह—सामान्येति । भाष्ये—उत्पत्तिसन्नियोगेनेति । ननु धातुमात्रोद्देशेन सन्, सन्नमित्त्वाभ्यासोद्देशकत्वं दीर्घं इति कथं तयोः सन्नियोग इति चेन्न, बोधसन्नियोगेन सद्दुत्पत्तिसन्नियोगोऽपीत्यभिमानात् । अथानादभ्यासमिति । एवञ्च सन्नियोग एवाऽभिद्ध इति भावः । अत एव पूर्वं विशेषपरिधिर्नामेव भाष्यकारानुक्तं कैयटेनेति चेन्नित् । परंतु तद्वेध-सन्नियोगेनाऽनैमित्तिकरूपमन्तरद्वारं बोध्यत इति वदन्ति । न प्रतीक्षत इति । किन्तु विशेषपरिध्यादन्तरद्वाराद्वा भाष्यत एवेति भावः । न वाऽभ्यासविकारेणैववदन्ति । अत्रवाद्ददीं भाष्यकारानुक्तम् । एतेन यत्राऽप्यन्तरप्रसङ्गसन्नियोगस्य प्रसङ्गोत्पत्तयकाराभ्यासमन्त्रवेदेदमिति पठ्यते । पुनश्चेति । यदन्तर्ह्यस्यादी

चापि चित्करणत् ॥ १६ ॥

चापि चित्करणसामर्थ्यादनुदात्तत्वं भविष्यति ॥ ३ ॥

गुप्तिजिह्वयः सन् ॥ ३ । १ । ५ ॥

[गुप्तिजिह्वयः अनुदात्तः ।] गुपादिष्वनुबन्धकरणं किमर्थम् ?

गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥ १ ॥

गुपादिष्वनुबन्धाः क्रियन्ते, आत्मनेपदं यथा स्यात् ॥ [अर्थं] क्रियमाणेष्वप्यनुबन्धेष्व्वात्मनेपदं नैव प्राप्नोति । किं कारणम् ? सना व्यवहितत्वात् । 'पूर्ववत्सन्' [१ । ३ । ६२] इत्येवं भविष्यति । 'पूर्ववत्सन्' इत्युच्यते न चैतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं, नापि परस्मैपदं पर्यामः । एवं तर्ह्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ।

अथवाऽवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भविष्यति । तद्यथा-गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोर्विशेषकं भवति ।

यद्यवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति [तदा] जुगुप्सयति मीमां-

प्र०—चापीति । यदि सामान्यग्रहणाऽविघातार्थत्वमेव चकारस्याऽभविष्यद्वाप्रत्यय-प्रकरण एव यदष्टाब्ज्यास्यतेति भावः ॥ ३ ॥

गुप्तिञ्चि । गुधिति । अनुक्रमप्रदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयमनुदात्तेत् । गुपादि-धिति । नित्यमन्विपयत्वात्केवलेभ्यो लडाद्यनुत्पादात्प्रभः ।

आत्मनेपदार्थमिति । सन्नन्तेभ्य इति भावः । पूर्ववदिति । लिङ्गातिदेशादिति भावः ।

उ०—यादद्भवति यावत्तत्र भवति तावत्तावति च सन्नहितमेकवर्जं सर्वमनुदात्तम्भवतीत्यर्थं इति भावः । तेन पदसमुदायस्य न स्वप्नप्रवृत्तिकालेऽसन्नहितस्य च सिद्धयतीति बोध्यम् । अतएव धातोरित्यादिनाऽस्यैकवाक्य-तेति दिक् । सामान्यग्रहणेति । द्वयनुबन्धकत्वसम्पादनद्वारेति भावः । एवं शेषनिघातद्वाराऽऽगमाऽनुदात्त-त्वसिद्धये एवात्रास्य स्वस्य पाठः । 'आगमाऽनुदात्तार्थं वे'त्येवोपक्रमोक्ता सिद्धान्त्युक्तिः । वचनान्तरकरणे गौरवम् । शापकन्तु नास्तीति पूर्वमेव निरूपितम् ॥ ३ ॥

गुप्तिञ् । 'परस्मै चिकित्स्य' इति ध्याधिप्रतीकारादावेव व्यवहाराज्जुगुप्सादेर्निन्दादावेव व्यवहारात्, 'गुप गोपने' 'चित् निकेतने' इति प्रयोगाच्च, 'चिकित्सा तु संशय' इत्यादिकोशत्रलाक्षाऽर्थाविशेषोपहितेभ्य एव सन्निति बोध्यम् ।

वेदे 'चिकित्सती'ति परस्मैपदप्रयोगदर्शनादाह—अनुक्रमेति । अत्राऽग्रहणे सूत्रे एव तदभाव आशङ्क्येति तन्निराख्यतेत्यर्थः । माथेऽनुदात्तेत्करणं किमर्थमिति वक्तव्येऽनुबन्धकरणमित्युक्तिर्दानशा-

१—अयं पाठोऽसर्वत्रिकः ।

† अनुदात्तञ्चित् आत्मनेपदम् १ । ३ । १२; स्वरितञ्चितः०

सयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं तस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं योज्यवयो न व्यभिचरति । सनञ्च न व्यभिचरति णिचं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा—गोः सवयनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥५॥

मान्वधदान्शान्भयो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३ । १ । ६ ॥

अभ्यासदीर्घत्वेऽवर्णस्य दीर्घप्रसङ्गः ॥ १ ॥

अभ्यासस्य दीर्घत्वेऽवर्णस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति—मीमांसते । ननु च इत्वे कृतेन दीर्घत्वं भविष्यति । कथं पुनरुत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यमानमित्वं प्रती-
कृते ? अथ कथमभ्यासं प्रतीकृते ? वचनादभ्यासं प्रतीकृते । [अभ्यासस्य दीर्घत्व-

प्र०—न चैतेभ्य इति । कार्यातिदेशोऽसौ । लिङ्गातिदेशे तु अनुचिकीर्षतीत्यादावप्यात्मनेपदप्रसङ्ग इति भावः । एवं तर्हीति । सना व्यवधानेऽपीति भावः । अथवेति । यत्राऽवयवे लिङ्गाऽऽस-
ङ्गस्य प्रयोजनं नास्ति तत्र समुदायाऽर्थ एवाऽसाविति भावः । शिष्टे भाष्ये 'पूर्ववत्सन' इत्यत्र विस्तरेण व्याख्यातं तत एवावधार्यम् ॥ ५ ॥

मान्वध । सामान्यविवेविशेषविधिर्वाक इत्याह—अभ्यासदीर्घ इति । अथ कथमिति ।

उ०—नोर्हृत्पुत्रस्वरितेत्वबोधनाय । यत्तु हृत्त्वादी बधेरन्यनुदात्ते तत्र नूक्तं तत्र मानं चिन्तयन्, भाष्यविरोधश्च । एवं कृते । परस्मैपदस्येऽपि भाष्याऽनुग्रहश्चिन्तयः । वैदिकपरस्मैपदप्रयोगास्तु ह्यान्दसत्त्वादि मुष्पायाः । लोके त्वात्मनेपदमेवोचितम् । एवञ्च बधेरपि स्वरितत्वं परस्मैपदस्यैव बोधितमिति वदन्ति । केचनैभ्य इति । सनन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः । तदर्पवृत्तीनामेवाऽनुदात्तेत्वादिति भावः । अत एवाऽयान्तरे नानुबन्धकत्वमिति वृत्त्यादाशुक्तम् । भाष्ये न चैतेभ्य इति । सनन्ते प्रतीयमानार्थवृत्तिभ्य इत्यर्थः । नाऽपि परस्मैपदमिति । । वचनादभ्यासमिनायेत्येदम् । यत्राऽवयवे इति । भाष्ये—अवयवे कृतमित्यस्य 'निष्पत्तये'-
दिति शेषो बोध्यः ॥ ५ ॥

मान्वध । ननु परस्येति दीर्घप्रसङ्गः कथमवर्णस्य दीर्घोऽत आह—सामान्येति । भाष्ये—
उत्पत्तिसन्नियोगेनेति । ननु धातुमात्रोद्देशेन सन्, सन्नमित्तकाभ्यामोद्देशश्च दीर्घ इति कथं तयोः सन्नियोग इति चेत्, बोधसन्नियोगेन तदुत्पत्तिसन्नियोगोऽपीत्यभिमानात् । वचनादभ्यासमिति । एवञ्च सन्नियोग एवाऽसिद्ध इति भावः । अत एव पूर्वं विशेषविधिरनेव बाधकत्वमुक्तं कैदंतेति चेत् । परंतु तद्बोध-
सन्नियोगेनाऽनैमित्तिकत्वमन्तरङ्गत्वं बोध्यत इति वदन्ति । न प्रतीकृत इति । किन्तु विशेषविधिराद-
न्तरङ्गत्वाद्वा बाधत एवेति भावः । न वाऽभ्यासविकारेऽप्यपवादोति । अतवात्पदं बाधकोऽनलङ्घ्यम् । एतेन यत्राऽन्यतरप्रानुवृत्तमन्यतरस्य प्रानुवृत्तयोः वाऽभ्यासत्वेऽप्येदमिति परालम् । एतच्छेति । दयमन्त इत्यपी

विधानात् ।] इत्वं पुनर्न प्रतीकृते ।

न चाऽभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाऽवाधकत्वात् ॥ २ ॥

न चैव दोषः । किं कारणम् ? 'अभ्यासविकारेष्वपवादस्योत्सर्गाऽवाधकत्वात्' । 'अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गाच्च वाधन्त' इत्येवं दीर्घत्वमुच्यमानमित्त्वं न वाधिष्यते ।

अथवा 'मान्बधदान्शान्भ्य ई चाऽभ्यासस्ये'ति वक्ष्यामि । एवमपि हलादि-
शेषापवादः ईकारः प्राप्नोति । 'ई चाऽच' इति वक्ष्यामि ।

अथवा 'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चेतोऽभ्यासस्ये'ति वक्ष्यामि । सिद्धयति ।
सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवाऽस्तु । ननु चोक्तम्—'अभ्यासदीर्घत्वेऽवर्णस्य दीर्घप्रसङ्ग' इति ।
परिहृतमेतत् 'नवाऽभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गावाधकत्वा'दिति ।

अथवा नैवं विज्ञायते 'दीर्घश्चाऽभ्यासस्ये'ति । कथं तर्हि ? 'दीर्घश्च आभ्या-
सस्ये'ति । किमिदमाभ्यासस्येति ? अभ्यासस्य विकार आभ्यासः, तस्येति ॥ ६ ॥

प्र०—यथाऽभ्यासस्येति वचनदीर्घत्वमभ्यासमनेकते तथा वचनान्तरविहितमित्वमपीति भावः ।

अभ्यासविकारेष्विति । एतच्च 'दीर्घोऽकित' इत्यत्राकि द्वग्रहणेन ज्ञापयिष्यते । ई चाऽच
इति । अजन्तस्येत्यर्थः । न चाऽकृते हलादिशेषेऽजन्तत्वं भवति । अभ्यासविकार इति । स
चेत्वमेव । तथा हि लोपस्य तावदादेशो विधानुमशक्य, तस्याऽभावरूपत्वात् । यदि च ह्रस्वस्य
दीर्घत्वं स्यात्तद्धितनिर्देशोऽनर्कः स्यात् । दीर्घश्चाऽचरिभाषोऽस्यानादजन्तस्य दीर्घविधाना-
दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घविधाने विशेषाऽभावात् । तस्मादित्वमेव तद्धितेन प्रत्याख्यते ।
अथवाऽऽहुत्य सनि यो विहितो विकारः 'सन्यत' इति, तस्यैव ग्रहणं विज्ञायते । ह्रस्वश्च
मानादीनामिव बधेरपि पर्जन्यवह्न्यप्रवृत्त्या भवति ॥ ६ ॥

उ०—नुकि अजन्तत्वाऽम बाह्यार्थाऽप्राप्तौ 'चरीकर्त्ता'त्यादौरिको रीग्विधितामर्थेन तदप्राप्तौ व्यर्थमकित इति
प्रकृतार्थशेषकमित्यर्थः । तेन यथायोगं पूर्वमुत्सर्गप्रवृत्तावपवादप्रवृत्तिः, अपवादप्रवृत्तावपि वा पुनरुत्सर्ग-
प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

चैतदेवं विज्ञेयमनुपसर्गं कर्मेति ।

सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वाधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मत्वात् ॥३॥

यो हि मन्यते सोपसर्गं कर्मेति, क्रियमाणेऽपि तस्य धातुग्रहणे सनोऽविधिः स्यात् । किं कारणम् ? 'अकर्मत्वात्' ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सुवन्तादुत्पत्तिर्मा भूत् । सुवन्ताचाऽप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वात् ॥ ४ ॥

सुवन्ताच्च सनोऽप्रसङ्गः । किं कारणम् ? 'क्यजादीनामपवादत्वात्' । सुवन्तात्क्यजादयो विधोयन्ते† तेऽपवादत्वादवाधका भविष्यन्ति । अनभिधानाद्वा ॥ ५ ॥

अथवाऽनभिधानात्सुवन्तादुत्पत्तिर्न भविष्यति । नहि सुवन्तादुत्पद्यमानेन सनेच्छाया अभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ।

प्र०—कर्मसमुदायस्याऽकर्मत्वात्समुदायादुत्पत्तिर्न भविष्यति । सोपसर्गस्य हीति । यदि सङ्घात-स्याऽर्थद्वारकं कर्मत्वं स्यात्तदा अवयवस्याऽकर्मत्वात्ततः सन्प्रत्ययो न स्यात् । 'कर्मण' इत्येषा [हि] पञ्चमी । पद्यं तु सत्यां कर्मणोऽवयवाद्भातोः सन्नित्याश्रयमाणेऽनुसर्गात् स्यात् । तस्मात्—

अडादीनां व्यवस्थायै पृथक्त्वेन प्रकल्पनात् ।

धातूपसर्गयोर्धातुः क्रियावाचीति निर्णयः ॥

सुवन्तादिति । विकल्पितत्वात्सनः पक्षे साऽवकाशाः क्यजादय इति भावः । 'प्राति-पदिका'दिति तु नोक्तम् । 'कर्मण' इति वचनात्, कर्मत्वे च सति सुवन्तताया अवश्यं भावात् ।

उ०—एतदिति । तद्वचनग्रह माध्ये—कर्मणः समानकर्तृकादिति । प्रतिपेक्षइति । 'तृजकाभ्या'मित्यादिः । धाजकादिवात्समा इत्यन्ये । धातुरेवेति । सङ्घातेन विशिष्टक्रियाऽवगतावपि विशेष्यस्यैव कर्मत्वं, प्राधान्या-दिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथोक्तमिति । प्रधानस्यैत्र कर्मत्वमित्यत्रार्थं दृष्टान्तोऽयम् । यद्यपि तत्र तद्विशेषणेऽपि सा शक्तिरिति तात्पर्यन्तथापि समानाधिकरणविशेषण एव तथा, उपसर्गोऽर्थस्तु स्वधिकरण इति दिक् । 'अथाऽपि विशेषस्ये'ति पाठः । धात्वर्थगतविशेषणरूपस्योपसर्गार्थस्यैत्यर्थः । क्वचित्तु 'विशेषण-स्ये'ति पाठः । तत्राऽप्यर्थमेवार्थः ।

समुदायस्याऽकर्मत्वादिति । ननु 'प्रतिष्ठासते' इत्यादौ 'प्र'समभिव्याहारे गतेरेव प्रतीयमानत्वात् तैव कर्मेति धातुग्रहणाऽभावे तदप्रतिपादकारणोपसर्गादेव स्यादिति चेन्न, तत्राऽपि आदिकर्मद्योतकतायाः 'प्र'शब्दे भूवादिसूत्रे भाष्य उक्तेः ।

माध्ये—धात्वधिकारेऽपीति । नन्वस्याऽस्वरितत्वाद्वाधिकारपदप्रयोगोऽयुक्त इति चेन्न, नैदमधिकारपदं स्वरितपदं, किन्तु करणं कारः, अधिकः कारोऽधिकारः । धातोस्त्वस्याऽधिकस्य करणेष्वपीत्यर्थः ।

इयं तावदगतिक्रागतिर्यदुच्यते—‘अनभिधाना’दिति ॥ यदप्युच्यते—सुवन्ता-
च्चाऽप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वा’दिति, भवेत्करमाच्चिदप्रसङ्गः स्यादात्मेच्छायाम् ।
परेच्छायां तु प्राप्नोति—‘राज्ञः पुत्रमिच्छती’ति ।

एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति । किम् ? समानकर्तृका-
दित्युच्यते न च सुवन्तस्य समानः कर्ताऽस्ति ।

एवमपि भवेत्—कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्याद्यस्य कर्ता नास्ति, इह तु प्राप्नोति—
आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति । इच्छायामर्थे सन् विधीयते, इच्छार्थेषु च

प्र०—क्यजादीनामिति । कर्ममात्रात्सन्विधाः, कर्मविशेषात्सुवन्तात्क्यजादय इति भावः ।
यत्र चोत्सर्गापवादो विभाषा तत्राऽनवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवति, अपि तु वाक्यमेव । इयं
तावदिति । लक्षणाश्रया लक्ष्यस्य व्यवस्था न्याय्या, लक्ष्याश्रयेण तु लक्षणव्यवस्थापनं गत्यन्तरा-
ऽभावादिति भावः । व्यपदेश्यं सदिति । सच्छोभनं यद्व्यपदेशार्हं तत्र व्यपदिशति । न च
सुवन्तस्येति । पुत्रादेः सत्त्वभूताऽर्थाभिधायित्वात्साध्यस्यैव साधनसंबन्धयोग्यत्वादिति भावः ।
‘कटं करोती’त्यादावपि सुवन्तेन सिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयते । शब्दाऽन्तरसन्निवानात् साध्यता
प्रतीयते । यथोक्तं हरिणा—

निर्धत्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः ।

क्रियाणामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपोऽभिधीयते ॥ इति ।

आसितुमिच्छतीति । तुमुनन्तस्य साध्यरूपाऽभिधायित्वादस्ति कर्त्रा योग इति भावः ।
‘वयचि मान्ताऽव्ययप्रतिषेध’ इति वयजत्र प्रतिषिद्धः । तुमुनोक्तत्वादिति । तुमुन्निमित्तेनेच्छ-
तीत्यनेनेत्यर्थः । न चेच्छतीत्यस्य प्रयोगं वाधित्वा सम्भवतीति युज्यते वक्तुम् । उपपदनिमित्त-
त्वात्तमुनस्तदभावेऽभावप्रसङ्गात् । आसनमिच्छतीति । ल्युङ्भावमात्रे विधीयते न त्विच्छार्थे-

उ०—अव्यपवरायाः कर्मत्वादिति । कर्मत्वपर्याप्त्यनधिकरणात्वादित्यर्थः । अव्यवपदेषां समुदायस्य
कर्मत्वेऽपि न दोष इत्यत्र आह—पठयान्तिविति । अनुपसर्गाच्चेति । न च व्यपदेशिशब्दावः, अग्रे भाष्ये वक्ष्यमा-
णात्वादित्याहः । तस्मादिति । तेनाऽचार्येण तयोः पृथक्त्वेन कल्पनात् क्रियावाचिनां च धातुत्वादुपसर्गा-
हित एव क्रियावाचीति निर्णय इत्यर्थः । पार्यक्यकल्पनाफलश्चाऽहादिव्यवस्था । ‘समानकर्तृका’दित्यनेन
क्रियावाचकत्वे सनो विधानमिति न तद्विशिष्टासन्निति भावः । कर्मत्वे च सतीति । कर्मत्वादियेतत्कर्या-
दिमकेरिति भावः ।

कर्मविशेषादिति । क्यजादीनामन्नेकार्थभाव एव प्रवृत्तेः सनमात्रे तदभावत्र क्यजादीनां सावका-
शतेति भावः । एतेन क्यजादमात्रे सम्भ्यादित्यशरत्तम् । तद्व्यनयत्राह—यत्र चेति ।

लक्षणाश्रयेति । वेदेषुणां लक्ष्यैकचक्षु’कत्वादिति भावः । मापने-प्राग्मेच्छायामिति । ‘कर्मभूता’-
दिनि शेषः । साध्यस्यैवेति । साध्यत्वेन प्रतीयमानस्यैवेत्यर्थः । साप्यना प्रतीयत इति । सा च न करत्ता-
ऽन्यायिताऽवच्छेदिवेति भावः । साधनाश्रय इति । कर्मत्वलक्षणशक्यताश्रय इत्यर्थः । क्रियाणामेव साध्य-

तुमुन् । तत्र तुमुनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्य सन्न भविष्यति ।

एवमपीह प्राप्नोति—आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति । इह यो विशेष उपाधिविषादीयते, द्योत्ये तस्मिन्नेन भविष्यम् । यश्चेदर्थो गम्यते—आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति स्वयं तां क्रियां कर्तुमिच्छतीति; नासाधिह गम्यते—आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति । अन्यस्याप्यासनमिच्छतीत्येपोऽप्यर्थो गम्यते । अयश्चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते—‘द्योत्ये तस्मिन्नेन भवितव्य’मिति, क्रियमाणेऽपि तस्य धातुग्रहण इह प्रसज्येत—‘सङ्गतमिच्छति देवदत्तो यज्ञदत्तेने’ति ।

कर्मसमानकर्तृकग्रहणार्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् ॥ ६ ॥

कर्मसमानकर्तृकग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् ? ‘इच्छाभिधाने प्रत्ययविधा-

प्र०—पूपपदेऽपि भावः । धातुवाच्यक्रियापेक्षं च समानकर्तृकत्वमस्ति । इह यो विशेष इति । समानशब्दस्तदन्तवाच्योऽर्थ उपाधिरन्यस्तु विशेष इति भावः । क्वचित्त्वभेदेन व्यवहारः । आसितुमिच्छतीति । वृत्तिसमानाऽर्थेन, वाक्येन भवितव्यम् । आसितुमिच्छति इत्यस्य चाऽऽसितुमिच्छतीति समानार्थं भवतीति भवत्यामेः सन्प्रत्ययः । आसनमिच्छतीत्यत्र तु किमात्मन आसनमिच्छत्यथ परस्येति सन्देहात्समानकर्तृकत्वात्प्रतिपत्तिरित्यासनशब्दात्सन्प्रत्ययो न भविष्यति । न ह्यतः सनुत्पद्यमानं समानकर्तृकत्वलक्षणं विशेषमन्तर्भावयितुं शक्नोतीति भावः । सङ्गतमिच्छतीति । केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात्कप्रत्ययोपादानं, धातोरेव तु सन्प्रसङ्ग इत्युच्यते । अत्र च किमात्मकर्तृकं सङ्गतमिच्छत्यथ परकर्तृकमिति सन्देहाद्यदा समानकर्तृकत्वं नाऽवधार्यते तदा न भाव्यम् । यदा तु समानकर्तृकत्वं प्रतिपिपादयिष्यति तदा भवितव्यमेव सना, ‘सजिगंसते वत्सो मात्रे’ति ।

कर्मिति । इच्छायाः कर्मणाऽवश्यं भाव्यमिति प्रत्यामत्या प्रकृत्यर्थ एव कर्मत्वेनाश्रयिष्यते न तु तद्व्यतिरिक्तमिति ‘गमनेनेच्छती’ति सन्न भविष्यति । प्रत्यामत्यैव च समानकर्तृकत्वमाश्रयिष्यत इति ‘देवदत्तस्य भोजनमिच्छती’त्यत्रापि न भवितव्यतीत्येतन्न्यायमूलमनभिधानम् ।

उ०—त्वात्—साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् सिद्धरूपः—सिद्धरूपेणैव स प्रतीयत इत्यर्थः । तुमुनन्तस्येति । ‘अव्ययकृत’ इति वचनात्तस्य साध्यरूपभावाऽभिधायित्वेत्यर्थः । तुमुन् इच्छावाचकत्वाऽभावादाह—तुमुन्मिच्छेनेति । ‘समानकर्तृकेषु तुमुन्नि’त्यत्रेच्छार्थेऽप्यनुत्पद्यते तस्य तन्निमित्तत्वम् । तदभाव इति । सनस्तु नोपपदत्वं, महाशंखविरोधात् ।

गन्वनस्य सिद्धरूपभावाऽभिधायित्वेन कथं कर्तृसम्बन्ध इत्यत आह—धातुवाच्येति । भाष्ये—द्योत्ये तस्मिन्नेति । वृत्त्या शब्दजन्यबोधविषय इत्यर्थः । वृत्तीति । तुमुनन्ने विग्रहवाक्ये समानकर्तृकत्वे तुमुनो विधानात्समानकर्तृकत्वप्रतीतिस्तद्युक्तं समानकर्तृकत्वाविषयस्यो विग्रहवाच्यम् । भावविषयत्तुदन्ते तु तदनि-

नात्' । इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते ।

अकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वाऽनभिधानम् ॥ ७ ॥

इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते, न चाऽकर्मणोऽसमानकर्तृकाद्वोत्पद्यमानेन सनेच्छाया अभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ।

अङ्गपरिमाणार्थं तु ॥ ८ ॥

अङ्गपरिमाणार्थं तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यं कर्मग्रहणं घातुग्रहणं वा,—'अङ्गपरिमाणं ज्ञास्यामी'ति ।

प्र०—इह नित्यानां शब्दानां सङ्कीर्णप्रयोगदर्शने सति साध्वसाधुविभागाय शाब्दारम्भः । न च गमनेनेच्छति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्राऽर्थे जिगमिपति बुभुञ्जत इत्यादिप्रयोगोऽस्तीति किं तन्नित्यस्यैव विधेयणोपादानेनेत्यर्थः ।

अङ्गपरिमाणार्थं त्विति । 'इच्छायां वेत्येतावत्युच्यमाने यद्यपि प्रत्ययपरत्वेन पूर्वा प्रकृतिराशिष्यते तथापि 'प्राऽचिकीर्ष'दित्यादौ सोपसर्गस्याऽङ्गत्वं स्यात् । यदा तु साधात्प्रकृति-विगिष्टा निदिश्यते तदाऽङ्गपरिमाणं ज्ञायते । अन्यतरदिति । शितये प्रत्याख्यानेऽन्यनमिति वक्तव्ये समानकर्तृग्रहणं न कर्तव्यमेव गौरवप्रसङ्गादिति मत्वाऽन्यतर'दित्युक्तम् । घातुग्रहण-मेवेति । कार्यान्तरस्यापि संज्ञादानादित्यर्थः । घातुगद्भोच्चारणेन घातोर्विहितस्यार्द्धघातुकर्मज्ञोक्ता । तथा च पूर्वमूत्रद्वयविहितस्य स्नस्तदभावाज्जुगुप्सत इत्यदाविष्भावः । एतन्मूत्रविहितस्य तु मन आर्द्धघातुकत्वाच्छिष्यपित इत्यादाविडगुणो भवतः । नन्विको जलिति क्त्विच्मार्द्धघातुक-त्वनिमित्तगुणनिषेधार्थं सन आर्द्धघातुकर्मज्ञायां ज्ञापकं भविष्यति । नैतदस्ति । नानान्नेन ज्ञापके व्याख्यायमाने सर्वत्र सनः प्रसङ्गः । विधेयविषये त्विगन्तप्रकृतेरेव स्यादिति घातुग्रहणं कर्तव्यम् । स्वपत्त इति । यद्यपि सर्व एव स्वपत्तं वर्णयन्ति तथापि परपत्तूणाऽ-भिनिवेशादयुक्तोऽपि स्वपत्तो वर्णित इत्युक्तं भवति । युक्तमिति । यदेव न्याय्य तदेव ग्राह्यं न तु दुरभिनिवेशः कार्य इत्यर्थः ।

उ०—अथान्न तत्सन्नो विग्रहवाक्यमिति नाऽऽसनशब्दाऽसनुत्तिरिति भावः । नष्टत इति । विग्रहे तदप्रतीतिः । नद्याऽऽसनशब्दगर्भं समानकर्तृत्वप्रतीतियोग्यं विग्रहवाक्यमस्तीति तदभावात्ततः सन्नोऽनुत्ति-रेवाऽनुमीयत इति भावः । 'पद्यामीच्छति देवदत्त' इत्यादौ तिङन्ताऽस्यादिति तु नाऽऽसत्तं, कर्ममात्र-योषक्त्वाऽभावात्, छतिरिक्तस्य कर्त्रादिरपि भावादित्याहुः । अनाऽन्तात्कान्तेऽविशेषं दृष्टवाह-केवलस्येति । यदा त्विति । सङ्गन्तुमिच्छतीति विग्रहवाक्यस्य सन्नप्रकृतिघातुगर्भस्य सम्भवादिति भावः ।

नन्यनभिधानादिति भाष्यमनुपपन्नं, समानकर्तृत्वादेर्वोत्याह्नकारेण तदभावे तस्य घोषने प्रमाणाऽ-भावात्, तस्याऽगनित्वाद्येयत् आह—इच्छाया इति । सविदत्त्वादित्यर्थः । करणाद्याकाङ्क्षा तु न निषेधेति भावः । वानिन्त्यायाधरणेऽपि समापत्ते—इह नित्यानामिति । तत्र समानकर्तृकरादिप्रकार-बोधो लोकाव्युत्पत्तेरेव, न हि सर्वत्र व्याकरणमेव शक्तिः इत्यन्तर्दिति भावः ।

किं पुनरत्र ज्यायः ? धातुग्रहणमेव ज्यायः । अङ्गपरिमाणं चैव विज्ञातं भवत्यपि च 'धातोर्विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञो भवती'ति सन् आर्द्धधातुकसंज्ञा सिद्धा भवति X ।

यच्चाऽप्येतदुक्तं—'कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं, सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषकत्वाद्दुपसर्गस्याऽनुपसर्गं कर्म, सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मत्वा'दिति स्वपक्षोऽनेन वर्णितः । युक्तमिह द्रष्टव्यं—किं न्याय्यं कर्मेति । एतच्चाऽत्र युक्तं यत्सोपसर्गं कर्म स्यात् । ननु चोक्तं—'सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मत्वा'दिति । नैष दोषः । 'कर्मण' इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी—'कर्मणो धातो'रिति । किं तर्हि ? अवयवयोगैषा पष्ठी 'कर्मणो यो धातुरवयव' इति । यद्यवयवयोगैषा पष्ठी—'केवलादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति,—

प्र०—यत्सोपसर्गमिति । धातूपसर्गसङ्घातेन हि क्रियाविशेषस्य प्रक्रमादर्थद्वारकं तस्यैव कर्मत्वमित्यर्थः । विशिष्टैव च क्रिया साधनेन निर्वर्त्यते न तूत्पन्ना सती विशेषणेनाऽन्यत उत्पन्नेनाऽभिसंबद्धचेते । तत्र यद्यपि धातुर्वाचक उपसर्गस्तु द्योतकस्तथाप्यसति धातुग्रहणे वाचकद्योतकविभागस्य शब्देनेहाऽनङ्गीकृतत्वात्सङ्घातादेवोत्पत्तिः स्यादिति भावः । 'उपपदमति'-दित्यत्र च 'साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि' इत्युत्पत्तिविशिष्टाया एव क्रियाया आश्रित्योक्तमित्यविरोधः । अथवा सत्यपि धातोः पूर्वं साधनयोगे इपिकर्मत्वमिह विशिष्टाया एव क्रियायाः प्रतिपाद्यमिति पूर्वमुपसर्गेश संबन्धो धातुग्रहणेऽसति सोपसर्गात्सन् 'उत्पत्तिप्रसङ्ग' एव । किं तर्हीति । व्याप्तिग्रहणाय पष्ठीपक्ष आश्रीयते, पञ्चम्यां हि सत्याम्नुपसर्गादिवोत्पत्तिः स्यान्न तु सोपसर्गात् । पष्ठीपक्षे तु सोपसर्गादपि सिद्ध्यति । एवोपीति । प्रयोगभेदान्नानारूपस्य कर्माभिधायिनोऽवयवः सन्प्रकृतित्वेनाश्रीयमाणो धातुरित्यर्थः । काममिति । इच्छयेत्यर्थः ।

उ०—ननु प्रत्यासत्त्या कर्मबोधकारप्रत्ययेऽङ्गपरिमाणं ज्ञातमेवेत्यत आह—इच्छायां चेति । न कर्तव्यमेवेति । उत्तरसूक्तं व्यमात्मन इत्यथैव कार्यम् । तथेच्छायामात्मन इत्यस्य कर्तृत्वेनाऽन्वयस्य क्लृप्तत्वाद्-न्तरङ्गावाच धातावपि तेनैव सम्बन्धेनाऽन्वयः । एवञ्च प्रत्यासत्त्योभयकन्धैरेकत्व एव प्रवृत्तिरिति भावः । 'धातुशब्दोच्चारणेनेत्यस्य फलमाह—तथा चेति । क्रियाविशेषस्य—विशिष्टक्रियायाः । प्रक्रमात्—बोधनात् । विशिष्टैवेति । उपसर्गोद्योत्यर्थविशिष्टैवेत्यर्थः । साधनेन—तत्तत्प्रयुक्तकार्येण । निर्वर्त्यते—उत्पन्नबोधविषयीक्रियते । उत्पन्ना—उत्पन्नबोधो । अन्यत उत्पन्नेन,—अन्यत उत्पन्नबोधेन । तथाप्यसतीति । 'कर्मण' इत्यत्र कर्मबोधकादित्यर्थः स्यादिति भावः । उत्पत्तिविशिष्टाया एव क्रियाया इति । विशिष्टाया एव क्रियाया धातुमात्राद्बोधोत्पत्तिमाश्रियेत्यर्थः । एवं च पदान्तरत्वादेवविरोध इति भावः । अथवेति । साधनसंबन्धोत्तर-

X आर्द्धधातुकं शेषः ३ । ४ । ११४; (आर्द्धधातुकस्येड्वल्लादेः ७ । २ । ३५; सार्वधातुकार्द्ध-धातुकयोः ७ । ३ । ८४)

चिकीर्षति जिहीर्षतीति । एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो भवति ।

कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यो+ 'महान्तं पुत्रमिच्छती'ति,—कर्मणो यत्सुवन्तमवयव इति । न कर्तव्यः । असामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति ।

वाचचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सनः ॥ ६ ॥

वाचचनं चाऽनर्थकम् । किं कारणम् ? 'तत्र नित्यत्वात्सनः' । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चाऽवृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति—वाक्यं च प्रत्ययश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्तौ वाचचनेन किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते । तस्मान्नाऽर्थो वाचचनेन ।

तुमुनन्ताद्वा तस्य च लुग्वचनम् ॥ १० ॥

तुमुनन्ताद्वा सन् वक्तव्यस्तस्य च तुमुनो लुग्वक्तव्यः । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ।

प्र०—इच्छाया व्याघाताऽभावोऽदित्यर्थः । असामर्थ्यादिति । सुवन्तात्वयज्विधानात्पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोऽस्थानादिति भावः । सन्निवर्तौ तु तदनुपस्थानात्तापेक्षादपि सन उत्पत्तिः । अथवा धातुरेव विशिष्टां क्रियामाह, उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षत्वाऽभावः ।

वाचचनानर्थक्यं चेति । वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद्वाच्येत्ताविषयत्वाच्च वाक्यस्य भिन्नार्थत्वाद्वाध्यवाचकभावाऽप्रसङ्गादिति भावः । न च संज्ञाया इति । अनर्थः प्रत्युत वाग्रहणाद्भवति, प्रत्ययसंज्ञाया विकल्पे सति तन्निवन्धनकार्यविकल्पप्रसङ्गात् ।

उ०—मन्युपसर्गसंबन्धे इच्छात्वर्थकसंसर्ग्याऽपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमुपसर्गसंबन्धः । अतएव न विरोध्याऽश्लामेनेच्छाया निवृत्तिरित्यभिमानः । व्याप्तिग्रहणाद्येति । व्याप्तिलाभाद्येत्यर्थः । बहुलद्वयसंबन्धलाभाद्येति यावत् ।

परे तु 'सक्तिर्गता'दिति सूत्रे इदमप्यस्यमप्यत्रैयद्रीत्योऽप्यदमतिदिति सूत्रेकरीत्या च 'निप्रतिपत्नी'ति सिद्धयुत्तरमुपसर्गयोगेन सर्वसिद्धेधांतुग्रहणाऽऽनर्थक्यमेव । युक्तं यत्सोपसर्गं कर्मत्वेव सिद्धान्तयुक्तिः । तस्य चोपसर्गार्थविशिष्टघातव्यं कर्मत्वर्थं । 'समानकर्तृका' दित्युक्त्या सनन्तकरःरेणोऽस्य संबन्धे साध्यत्वप्रतीतानुपसर्गसंबन्धात् । अतएव न विरोध्याऽश्लामेनेच्छानिवृत्तिः । इतर इदमनुष्या शक्तिनवान्—सोपसर्गस्य कर्मत्वे इत्यादि । तत्रकदेशिनः—कर्मण्य इत्यवयवपट्टीयुत्तरम् । यदि कैयद्रीत्या सनुत्सत्तेः पूर्वमुपसर्गसंबन्धः स्यात्तदाऽत्रैव धातुपसर्गयोः समानो दुर्वार इत्युपसर्गमतिदिति सूत्रस्यमाध्यविरोध इत्याहः । व्याघाताभावादिति । व्याघातः—प्रतिवन्धः । सन्निवावपि वाचचनाऽनर्थक्यन्तरेणनेन तदुपसर्गसंबन्धेव्य-माणत्वादाह—अथवा धातुसंबन्धि । पृथगुपसर्गितस्य यथेतत्सापेक्षा स सापेक्ष इति भावः । एवञ्चाऽनुपसर्गस्याऽनर्थक्यत्वमित्यन्तमसङ्गतमिति भावः ।

लिङुत्तमाद्वा ॥ ११ ॥

लिङुत्तमाद्वा सन्वक्तव्यस्तस्य च लिङो लुगवक्तव्यः । कुर्यामितच्छ्रुति
चिकीर्षति ।

आशङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानम् ॥ १२ ॥

आशाङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अस्मा लुलुठिपते, कूलं पिपतिप-
तीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? एवं मन्यते, चेतनावत् एतद्भवति—'इच्छे'ति,
कूलं चाऽचेतनम् ।

अचेतनग्रहणेन नाऽर्थः । 'आशङ्काया'मित्येव । इदमपि सिद्धं भवति—श्वा
मुमूर्षति ।

प्र०—तुमुन्नन्तादिति । लक्ष्मणं लक्षणं भवतीति भावः । वचनसामर्थ्याच्चोपपदश्रवणं
बाधित्वा पक्षे तदीयेऽर्थे सन्प्रत्ययो भवति । इच्छाग्रहणं प्रत्ययाऽर्थनिर्देशायावश्यं कर्तव्यम् । अत्र
चोदयन्ति—तुमुन्नन्तस्य पदत्वात्तुमुनो लुकि कृते 'जिघासती'त्यादौ नलोभादीनि प्राप्नुवन्तीति ।
नैप दोषः । तुमुनो लुको बहिरङ्गत्वादसद्वत्त्वान्नलोपादीनि न भविष्यन्तीति । एतस्मिन्स्तु सूत्र-
न्यासे धातोरिति मनो विधानाऽभावादादौघानुकसंज्ञा न प्राप्नोतीति इको ज्ञलिति किञ्चविधानं
ज्ञापकमाश्रयणीयमिष्टसिद्धये ।

आशङ्कायामिति । आशङ्का—संभावना । तद्विशिष्टाऽर्थाऽभिवायिनो धातोः स्वार्थे प्रत्ययः ।
लुलुठिपत इति । 'रुठ लुठ प्रतीघाते' इति घृतादिषु पठ्यते । 'वर्तमानसामीप्ये' इति लट्प्रत्ययः ।
श्वा मुमूर्षतीति । शुनश्चैतन्येऽपि जीवितस्य प्रियत्वाद्द्वयाध्याद्यभिभवेऽपि तिर्यक्त्वान्मर्तुमिच्छा
नास्ति ।

उ०—वृत्तेरिति । नन्वस्य पदविधित्वाऽभावात्समर्थपरिभाषाऽनुवसितौ कथमर्थैकार्थभावविषयत्वमिति
चेन्न, भाष्यप्रामाण्यदादस्याप्येकार्थभाव एव प्रवृत्तेरिति भावात् । प्रत्ययसंज्ञाया इति । परस्वर्थापीदमुपलक्ष-
णम् । 'आद्युदात्तश्चेत्यस्य तु एतद्विषये न सम्बन्धो, नित्यत्वादिति बोध्यम् । अत्राऽपि समर्थपरिभाषोपपत्तिश्च
इत्यर्थे वार्तिकसम्भवति दर्शयन् ताभ्युदाहरति भाष्ये—तुमुन्नन्तादिति । वचनसामर्थ्यादिति । अतएव चोप-
पदाऽभावेऽपि तुमुन् वृत्तिविषये इति बोध्यम् । बहिरङ्गत्वादिति । सन्सन्नियोगेन विधानाद्बहिरङ्गत्वं लुक्
इति भावः । वस्तुतस्तु तुमुनोलुकि पदस्य नैकदेशविकृतन्यायावतारः, तत्त्वप्रत्यभिज्ञाऽभावात्, अर्थविकार-
ान् । नापि स्थानिवद्भावः, तुमुन्नन्तस्य षड्निर्दिष्टत्वाऽभावात् । इष्टसिद्धयइति । अनेन सर्वे शङ्काभावा
निरस्ता इत्याहुः ।

आशाङ्केति । सा च प्रशोकवृद्धः, शङ्के कूलं पतिष्यतीत्यर्थाऽवगमात् । तद्विशिष्टेति । तद्विषय-
त्वविशिष्टोऽर्थः । आत्मनेपदप्रयोगे बीजमाह—घृतादिष्विति । 'रलो व्युपधा'दिति किञ्चाद्गुणाऽभावः ।

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'तुल्यकारणत्वात्' । तुल्यं हि कारणं चेतनावति देवदत्ते, कूले चाऽचेतने । किं कारणम् ? 'इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिः' । इच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिर्भवति । योऽप्यसौ कटं चिकीर्षु भवति नाऽसावावोपयति—'कटं करिष्यामी'ति । किं तर्हि ? सन्नद्धं रज्जुकूलकूपलपाणिं दृष्ट्वा तत् इच्छा गम्यते । कूलस्याऽपि पिपतिपतो लोष्टाः शीर्यन्ते, भिदोपजायते, देशादेशान्तरमुपसङ्क्रामति । थानः खल्वपि मुमूर्षव एकान्तशीलाः शूनोऽक्षाश्च भवन्ति ।

उपमानात् सिद्धम् ॥ १४ ॥

उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । कथम् ? लुलुठिपत इव लुलुठिपते । पिपतिपतीव पिपतिपति ।

न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति । एवं तर्हिच्छेवेच्छा ।

प्र०—न वेति । कार्येणेच्छाऽनुमीयत इतीच्छाऽनुमानकारणं कार्यं लिङ्गम् । तुल्यमिति । वास्तवसदसत्त्वाऽनपेक्षलोकव्यवहारप्रयकार्यानुमेयेच्छाश्रयेण सन् प्रयुज्यते इत्यर्थः ।

उपमानाद्वेति । यदिच्छानिमित्तं कार्यं तदचेतनेषु नास्ति, यथास्ति, न तदिच्छायाः कार्यमिति मत्वा परिहारान्तरापेक्षयाः । न वै तिङन्तेनेति । तिङन्ताऽर्थेनेत्यर्थः । क्रियायाः साध्यैकस्वभावत्वादनप्यन्यरूपत्वादिदं तदिति परामर्शविषयवस्तुगोचरत्वादुपमानोपमेयभावस्येदं

उ०—सम्भावनाविषयलोठने भविष्यत्त्वप्रतीतेराह—वचमानसामीप्य इति । भाष्ये एवं मन्यते चेतनावत इति । वक्ष्यमाणेनाऽभिप्रायेण 'मन्यत' इत्युक्तम् । कार्येणेति । इच्छानुमित्तिजनकं कार्यरूपं लिङ्गं तुल्यमित्यर्थः । नन्विच्छाया अचेतने बाधाकथं बाधिताविषयाऽनुमितिरत आह—वास्तवेति । वास्तवं सद्वत्त, अवास्तवमसद्वत्तः । तदनपेक्ष्य व्यवहारमात्रेण सत इतरस्येवाऽस्या अपि तेन सत्यकार्येणाऽनुमानमिति भावः । बालकादेर्युक्तवृत्ताचारोहणं कुर्वतो 'मत्तुं मिच्छत्ययं'मिति व्यवहरति लोक इति तात्पर्यम् । भाष्ये—शून्याचा इति । प्रसुताऽक्षा इत्यर्थः । शून्याक्षा इति पाठे विषयाऽप्राहिचक्षुष इत्यर्थः ।

यदिच्छानिमित्तकमिति । बुद्धिपूर्वकप्रवृत्त्यादिकमित्यर्थः । तिङन्ताधेनेति । क्रियदेत्यर्थः । भाष्यरथोपमानशब्दस्य सादृश्यमित्यर्थ इति भावः । केचित्तु तिङन्तेनोपमानबोधो नास्तीति भाष्यार्थमाहः । तदुपपादयति—क्रियाया इति । सिद्धरूपतया प्रतीयमानस्य वस्तुन 'इदन्त'दिति परामर्शविषयत्वादुपमानत्वम्भवति नाऽन्यस्तेत्यर्थः । इदन्तदिति परामर्शभावादित्यस्य—'उपमानत्वाऽभाव' इति शेषेण सम्बन्धः । तथा परामर्शाऽभावे हेतुमाह—साध्यैकेत्यादिना । तथापरामर्शाऽभावेऽपि कुतो न स इत्यत आह—इदन्तदिति । अत्र शब्दशक्तिस्वभावो वस्तुशक्तिस्वभाव एव वा बीजम् । अत्रोपमानोपमेयभावस्येत्युपमेयग्रहणञ्चिन्नम् । 'क्षत्रिवदधीते' इत्यादी क्रियाया उपमेयत्वस्येष्टत्वादिति बोध्यम् । कथं तर्हि 'रोदितीव गावती'

१—'कर्तव्यं' पा० । २ 'कूलपूल' पा० । ३ 'भिदा जायते' पा० ।

४—'उच्छूनाक्षाः' इति, 'शून्याक्षाः' पा० । ५ 'न तिरु' पा० ।

सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात् ॥ १५ ॥

अथवा सर्वं चेतनावत् । एवं ह्याह 'कंसकाः सर्पन्ति' 'शिरीषोऽधःस्वपिति' 'सुवर्चला आदित्यमनुष्येति' । 'आस्कन्द कपिलके'त्युक्ते तृणमास्कन्दति । 'अयस्कान्तमयः सङ्क्रामति' । 'श्रुपिः पठति' । 'शृणोत प्रावाणः'† ।
इमे इपयो वहवः पठन्ते । तत्र न ज्ञायते कस्याऽयमर्थे सन्विधीयत इति ?

प्र०—तदितिपरामर्शाऽभावादितिभावः । इवगन्धप्रयोगे तु अध्यारोपस्तु विद्यते,—'रोदितीव गापति' 'नृत्यतीव गच्छति देवदत्त' इति । परिपूर्णेन च न्यूनस्योपमानं भवति । क्रिया च सर्वा स्वाश्रये समाप्तेति न्यूनत्वाऽसंभवस्तस्याम् । तदुक्तम्—

'येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते ।

आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमाथो न विद्यते ॥' इति ।

भिन्नजातीयानां च क्रियाणां सादृश्यं नास्ति 'भुङ्क्त इव गच्छती'ति । एवं तर्हीति ।

उ०—त्यादिप्रयोगोऽत आह—इवशब्देति । अत्र वाक्ये तुरान्द्वयफलं चिन्त्यम् । अध्यारोपः—उपेक्षा । तिङन्ताऽर्थस्योपमानत्वाऽभावे युक्तयन्तरमभ्याह—परिपूर्णेनेति । समाप्तत्वादिति । पतस्य सम्पूर्णात्वादित्यर्थः । धातिः—पठित्विशेषः । एवञ्चैकस्यां क्रियायां भेदाऽसम्भवाच्चोपमानोपमेयभावः । भिन्नजातीयास्तु साधारणधर्मरूपसादृश्याऽसम्भवाच्चोपमानत्वं, तदाह—भिन्नेति । समानजातीयास्वपि यथा न तद्योक्तम् । 'यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं भ्रातृभ्यं निपत्यादत्ते' इत्यादौ यद्धर्मवच्छेदेनकर्तृकमादानन्तद्धर्मवदेतत्कर्तृकमादानमिति वाक्यार्थेऽवगते यत्तद्भयान्निवयमापन्नं तं धर्मं निमित्तीकृत्य श्येनवागयोः पश्चात्सादृश्यबोध इति न तत्र क्रिययोरुपमानोपमेयभाव इति बोध्यम् । इच्छासदृशोऽपीति । पूर्वं व्यवहारादिच्छां तत्राप्यङ्गीकृत्य'कृतः प्रत्यय' इत्युक्तम् । इदानीन्निवच्छासदृशोऽर्थे प्रत्यय इति भेदः ।

वैचित्र्येणेति । चेतनेषु मनुष्येष्वपि नानाजातीयेष्ववहारदर्शनादिति भावः । सर्वत्र परिणामदर्शनेन चेतनाऽधिष्ठानं विना च तदसम्भवात्सर्वस्य तदधिष्ठितत्वं शक्ये इति तात्पर्यम् । मन्यत इति । छत्रमपि निपातनादिति तद्भावः । षण्भावाच्च' इति । भावे शस्य सत्त्वाद्यकः प्राप्तिरिति भावः । यविकरणस्यैवेति । गमियमिहाहचप्येणाऽकारविकरणस्यैवेत्प्रहणादिति भावः । तौदादिकस्यैव क्रियामिच्छेति निपातनात्कथं

१—'कंस इव प्रतिकृतयः कंसकाः ।

२—'शिरीषोऽयं' इति पा० । शिरीषवृक्षाः सायङ्काले यदा स्नानपथो मुखलितपुष्पश्च भवति तदेदमुच्यते ।

३—सुवर्चला=सूर्यभक्ता, सूर्यमुखीपुष्पम् ।

'सुवर्चलाऽऽदित्यकान्ता सूर्यभक्ता सुलोद्रीवा ।' इति घन्वन्तरीयनिघण्टौ । अस्या गुणा भावप्रकाश एव वर्णिताः—

'सुवर्चला हिमा रुचा स्वादुपाका सरा गुणः । अचित्तला कटुः चारु विट्भक्कफवातजित् ॥२८५॥'

४—अयस्कान्तम्='सुम्बक'नाम्ना प्रसिद्धम् ।

५—'श्रुपिः=वेदः । इदमपि पृथगुदाहरणमेव सर्वसंमतप्रयोगदर्शनात् ।

† 'श्रुपिः पठति—शृणोत प्रावाणः' इत्येकमुदाहरणं केचित् पठन्ति ।

इपेरच्छत्वभाविनः । यद्येवं,—कर्तुमन्विच्छति-कर्तुमन्वेपणा, अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यस्य स्त्रियामिच्छेत्येतद्रूपं निपात्यतेः । कस्य चैतन्निपात्यते ? कान्तिकर्मणः ।

अथेह ग्रामं गन्तुमिच्छतीति, कस्य किं कर्म ? इपेरुभे कर्मणी । यद्येवं ग्रामं गन्तुमिच्छति,ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति,—गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्योः न प्राप्तुतः । एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म, इपेर्गमिः कर्म । एवमपीप्यते ग्रामो गन्तुमिति परस्ताधन-

प्र०—इच्छानब्दस्य सत्त्वभूताऽर्थाभिधायित्वादस्ति तदर्थस्योपमानत्वं, ततश्चेच्छासदृशोऽपि व्यापारे सन् भवति । गौणमुख्यन्यायश्च क्वचिद्व्याऽपेक्षया नाऽङ्गीक्रियते ।

सर्वस्य वेति । आत्माऽद्वैतदत्तनेनेति भावः । ऋषिरिति । वेदः सर्वभावानां चैतन्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः । वैचित्र्येण च पदार्थानामुपलम्भात्सर्वचेतनवर्मप्रमङ्गः सर्वत्र नोद्भावनीयः । इम इति । अश्राशयन्विकरणास्त्रय इत्यर्थः । तत्रेति । इच्छेति निगततं त्रयाणामपि संभवतीति मन्यते । छत्रभाविन इति । 'इच्छे'ति शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यने । छत्रं तु लक्षणेनैव सिद्धं, तच्च शक्तिरूपस्यैव विहितमित्यर्थः । यद्येवमिति । 'अन्विच्छती'ति तौदादिकस्यैव रूपमिति भावः । एवं तर्हीति । अर्थविशेषे निगतनमाश्रितमिति भावः । कान्तिकर्मण इति । कान्तिः—कामना । अभिलाषस्तत्क्रियस्येत्यर्थः । 'अन्विच्छती'त्यस्य गत्रेप्यतीत्यर्थो न तु कामयत इति सन्न भवति । अथेहेति । क्रियाद्वयसन्निधानाच्चङ्कमणादिकामस्य गमनमात्रेष्वा-संगवादन्यस्य चोभयेष्वासंभवात् प्रश्नः । इपेरुभे इति । यो हि ग्रामगमनमिच्छति तस्येपि-

उ०—'यस्ये' त्यादिना समाधानमत आह—अर्थविशेष इति । यस्येति भाष्यस्य—यदर्थकस्येत्यर्थः । लोके कान्तिशब्दस्य शोभायाग्रप्रसिद्धत्वादाह—कान्तिः कामनेति । ग्रामस्य गतिकर्मत्वं गमेरिधिकर्मत्वञ्च स्पष्टमेवेति कथं सन्देहस्तत्राह—क्रियाद्वयेति । चङ्कमणादिकामस्य—अनुदेश्यकगमनगदिकामस्य । धन्यस्य—ग्रामप्राप्तिकामस्य । इपिकर्मत्व इति । तमयोरिपिकर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाऽभावं मन्यमानस्य चोद्यमिति भावः । परस्येति । गम्यपेक्षेत्यर्थः । यदर्थं क्रयानिरूपितं यत्कर्म तस्मिन्नेव कर्मणि ततो घातोर्लोद्युत्पत्तिर्न्यायेत्यर्थः । नन्विये-रुभयकर्मत्वे कदाचिद्ग्रामरूपे कर्मणि प्रत्यये 'इप्यते ग्रामं गन्तु'मित्यपि स्यादत आह—इप्यते ग्राम इति । ग्रामार्थंकाशिति । ग्रामप्राप्त्युद्देश्यकत्वादित्यर्थः । अतएव गमनस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वाद्प्राधान्यन्तदाह—अप्राधान्यादिति । एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्यादिति परास्तम् । मिश्रकचयोरिति । प्रधानाऽप्रधानयो-स्त्यर्थः । नन्वेवं कदाचिद्प्रधान एव स्यादत आह—प्रधान इति । नन्वेवमपि गमिनिरूपितकर्मत्व-स्याऽनभिधानात्ततो द्वितीया स्यादेति पूर्वोक्तप्रयोगापत्तिर्दुर्वरित्यत आह—इपिक्रियाया इति । एतेन

उत्पद्यमानेन लेन ग्रामस्याऽभिधानं न प्राप्नोति । एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म, इपेरुभे कर्मणी ।

अथ सन्नन्तात्सना भवितव्यम्,—चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षितुमिच्छतीति ? न भवितव्यम् । किं कारणम् ? अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्याऽपरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ? 'उकार्यानामप्रयोग' इति ।

न तर्हीदानीमिदं भवति—एपितुमिच्छति—एपिपिपतीति ? अस्त्यत्र विशेषः । एकस्याऽत्रेपेरिपिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः ।

प्र०—क्रिययोभयमीप्सितं न केवलो ग्रामो नाऽपि केवलं गमनमित्यर्थः । यद्येवमिति । इधिकर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाऽभावादिति भावः । परसाधन इति । परस्येपेः साधनं यत्कर्म तत्र लकार उत्पद्यते । तच्च गमनमेव, न तु ग्राम इत्यर्थः । एवं तर्हीति । 'इष्यते ग्रामो गन्तु'मित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वादप्राधान्याद्भिन्नकक्षयोः कर्मणोरेकेन शब्देनाऽभिधानाऽसंभवात् प्रधाने कार्यसंप्रत्यायाद्ग्रामस्यैवाऽभिधानं लकारेण भवति । इपिक्रियायाश्चाख्यातवाच्यत्वात् प्राधान्यमिति प्रधानक्रियासक्यभिधाने गुणक्रियासक्तेरभिहितवचकासनाद्गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न भवतः ।

अथेति । प्रयोगोऽदर्शनाल्लक्षणसद्भावाच्च पृच्छति । न भवितव्यमिति । एकत्वादिच्छायाः, तस्याश्च पूर्वोत्पन्नेनाऽभिहितत्वादपरः सन्न भवतीत्यर्थः । न तर्हीति । इपिणैव धातुनेच्छाया अभिधानात्सन्न प्राप्नोतीति भावः । एकस्येति । इच्छतीत्यत्र य इपिस्तस्यैपितुमित्येतत्पदवाच्य इपिः कर्मत्यर्थः । तथा हि कश्चिदालस्याद्युपहतोऽध्ययनादिविषयामिच्छामेवेच्छति । सर्वकाल इति । 'समानकृतृकेषु तुमु'मित्यनेन तुमुनः कालसामान्ये विधानात् ।

४०—युगपदुभयत्र ग्रामस्य शाब्दाऽन्वयाऽसम्भवात्कदाचिद्विधौ कदाचिद्गमौ शाब्दाऽन्वयः । तत्र यदा यत्र शाब्दोऽन्वयस्तदा तत्र तद्विभक्तिरिति 'इष्यते ग्रामो गन्तु' 'मिष्यते ग्रामं गन्तु'मित्युभयमर्थेष्वेत इति परास्तम् ; एवं तर्हि 'गमेर्ग्रामः कर्म इपेरुभे कर्मणी' इति भाष्यविरोधात् कस्य किं कर्मत्याद्युक्तमभाष्यपर्यालोचनयाऽस्यापि भाष्यस्यैकप्रयोग उभयत्र ग्रामस्याऽऽश्रया शाब्दाऽन्वयपरत्पलामात् । तथा सति कदाचिद्गमेर्ग्रामः कर्म कदाचिद्गमिणेरुभेव स्पष्टत्वाच्च यदेदिति विद् । नन्वेकस्या इच्छाया उक्तवरीच्छान्तराऽभिधानाय द्वितीयः सन् भविष्यतीत्यत्र आह—इच्छाया एकत्वादिति । तत्तद्वात्यर्थविषयेच्छाद्येनेक्यादिति भावः । इच्छाविषयेच्छायास्तु न प्रत्ययः, इच्छाविषयेच्छाऽभावादिन्यभिमानः । नन्विच्छाविषयेच्छाऽभावात्कथमत्र सन्नियत आह—कश्चिदालस्यादीति । तुमुन्तुलाविति तुमुनो भविष्यति विधानात्कस्य सर्वकालः प्रत्ययस्तत्राह—समानेति ।

इहाऽपि तर्कस्येपेः करोतिविशिष्ट इपिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः ।
अपरस्य बाह्वं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं
भवति—चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षितुमिच्छतीति, तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति ।
तस्मात्सन्नन्तात्सनः प्रतिपेधो वक्तव्यः । तं चापि ब्रुवता 'इपि सन' इति वक्तव्यम् ।
भवति हि जुगुप्सिपते मीमांसिपत इति ।

शैषिकान्मतुवर्थायाच्छैषिको मतुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥ १ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ३ । १ । ८ ॥

किमर्थश्चकारः ? स्वरार्थः । चित्तोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा

प्र०—शैषिकादिति । सन्नसङ्गेनाऽन्योऽप्यनिष्टप्रत्ययो निवार्यते । प्रतिव्यक्तिलक्षणप्रवृत्तौ
वाचनिको निपेधः, आकृतिपक्षे तु सकृद्वृत्तप्रवृत्तौ तत्प्रवृत्तेः प्राक्तप्रत्ययान्तप्रकृत्यसंभवात्तद-
न्तात् प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीति न्यायानुवादोऽयं संपद्यते । तत्र शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न
भवति । शालायां भवः शालीयो घटः । तत्र भवमुदकमिति पुनश्छो न भवति । विरूपस्तु
भवति,—अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः, तत्र भव आहिच्छत्रीयः । यथा दण्डोऽस्यास्तीति
दण्डिकः, सोऽस्यास्तीति पुनश्छन्न भवति । विरूपस्तु भवति—दण्डिमती सेनेति । सन्नन्तान्न
सनिष्यत इति । 'सरूप' इत्यपेक्ष्यते । सारूप्येण चात्र सादृश्यं लक्ष्यते, तच्चार्थद्वारकमिति
इच्छासन्नन्तादित्यर्थो लभ्यते ॥ ७ ॥

इति जैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याऽध्यायस्य प्रथमेपादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुप आत्मनः । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहारऽऽ-

उ०—तत्प्रवृत्तेः—तत्तल्लक्षणप्रवृत्तेः । तत्प्रत्ययान्तेति । सनादिप्रत्ययान्तेत्यर्थः । न्यायानुवादोऽयमिति ।
अनुवादफलञ्चाऽन्यत्र व्यक्तिसत्ताश्रयणेन स्वादिसिद्धिः, घटत्वमित्यादौ । अनुवादेनाऽत्रैव तदाश्रयण-
बोधनादित्याहुः । परे तु 'आर्षघातुक' इति सूत्रमाध्योक्तरीत्या जातौ परस्वाश्रयत्वाऽभाववत्तद्विधिवामावा-
द्वृद्धादित्यादि जातिपक्षे आश्रयितुं न शक्ये इति वचनमेवेदम् । अतएव स्वान्तात् त्वसिद्धिरित्याहुः ।
शब्दकृतसादृश्यप्रदं व्यावर्त्त्याऽसम्भवादाह—तच्चार्थेति ॥ ७ ॥

इति श्रीशिवभद्रमुत्तमतीगमर्जनागोत्रीमठकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
प्रथममाह्निकम् ।

सुप आत्मनः क्यच् । वक्ष्यमाण इति । केषाञ्चित्प्रयोजनानामन्यथासिद्धिरूप इत्यर्थः । पश्चादिति ।

† गुणित्०; मानक० ३ । १ । ५; ६

स्यात्‍; । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाग्र्यं, तत्र नार्थः स्वरायेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् × ।

विशेषणार्थस्तर्हि । क विशेषणार्थेनार्थः । 'अस्य च्चौ' 'क्यचि च' [७ । ४ । ३२; ३३] इति । 'क्ये चे'ति ह्युच्यमाने 'अपि काकः श्येनायते'+ अत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति । 'तदनुबन्धकग्रहणेऽतदनुबन्धकस्य ग्रहणं ने'त्येवमेतस्य न भविष्यति ।

सामान्यग्रहणाऽविधातार्थस्तर्हि । क च सामान्यग्रहणाऽविधाताऽर्थेनाऽर्थः ? 'नः क्ये' [१ । ४ । १५] इति ।

अथाऽऽत्मग्रहणं किमर्थम् ? आत्मेच्छायां यथा स्यात्परेच्छायां मा भूत्,—राज्ञः पुत्रमिच्छतीति ।

क्रियमाणेऽपि वै आत्मग्रहणे परेच्छायां प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'आत्मन' इतीयं कर्तरि पठ्ये । 'इच्छे'त्यकारो भावे । स यद्येवात्मन इच्छत्यथापि परस्य,

प्र०—भासमाह—चित इति । प्रत्ययस्वरेणेति । यद्यप्यत्र घातुस्वरेण भाव्यं तथापि पूर्वं प्रत्ययस्वरो भवति, पश्चात्सतिशिष्टो घातुस्वर इति क्रमः । तदनुबन्धकेति । स एव यस्याऽनुबन्धस्तस्य ग्रहणम् । यस्य तु स चाऽन्यश्च तस्य न ग्रहणमित्येवमेतद्वचनसामर्थ्यादाधीयते । आत्मेच्छायामिति । आत्मन इच्छेति शेषपठ्या समासो न तु कर्तृपठ्या । सुबन्तद्वारकश्चात्मन इच्छया संबन्धो न तु साक्षात् । तेनाऽऽमर्थम्—'आत्मन सुबन्तार्थं यदेच्छति तदा यथा स्या'दिति । एवं 'परेच्छायामिति व्याख्येयम् । आत्मन इतीयमिति । क्रियाकारकमन्वयस्यान्तरङ्गत्वादिति

४०—एवञ्चाऽन्तरङ्गत्वात्प्रत्ययस्वरकुतैवाऽन्यथासिद्धिरुक्त्यर्थः । ननु यत्किञ्चिदनुबन्धयुक्तस्य ग्रहणे तद्विरहितस्य प्रख्याऽभावः वचनमन्तराऽपि सिद्धयतीत्यत आह—स एवेति । उचारित एवेत्यर्थः । वचनसामर्थ्यात्साधारण्यो बहुव्रीहिराधीयते । 'अत'दिन्यादावपिगन्धघटितश्च स आधीयत इति भावः । क्यटो द्वयनुबन्धकत्वात् 'क्य'ग्रहणेन ग्रहणमिति तत्पर्यम् । अथात्मग्रहणं किमिति । इच्छापेक्षया कर्त्तरि पठ्येति प्रथमः । ननु कर्त्तरिति । तथा सति राशः पुत्रमिच्छतीत्यदावपि प्रसङ्ग इति भावः । शेषपठ्यामपि साक्षात्संबन्धेनाऽन्वये दोषस्तदस्य इत्यत आह—सुबन्तेति । आत्मशब्दः स्वपर्यायेऽपिपठ्यतः । 'आत्मनः पुत्रं परस्य दास'मित्युत्पत्तीत्यादौ तु न दोषः, इत्यमाणरूपपर्यायत्वसंबन्धित्वाऽभावात् । परेच्छेति । परसंबन्धमुक्तार्थेच्छायामित्यर्थः । कर्त्तरिपठ्येति । अनेनैव संबन्धेनेच्छाया तदन्वयात् । परम्परासंबन्धस्तु न पठ्यर्थ-

आत्मन एवेच्छाऽसौ भवति ।

नैष दोषः । नात्मग्रहणेनेच्छाऽभिसंबध्यते । किं तर्हि ? सुवन्तमभिसम्बध्यते 'आत्मनो यत्सुवन्त'मिति ।

यद्यात्मग्रहणं क्रियते छन्दसि परेच्छायां न प्राप्नोति—'मा त्वां वृकाऽअघ्रायवो विदन्'† । तस्मान्नाऽर्थ आत्मग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति 'राज्ञः पुत्रमिच्छती'ति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? 'सापेक्षमसमर्थं भवती'ति । छन्दस्यपि तर्हि न प्राप्नोति—'मा त्वां वृकाऽअघ्रायवो विदन्'† । अस्त्यत्र विशेषः । अन्तरेणाऽप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । कथं पुनरन्तरेणाऽप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते ? ते चैव हि वृका एवमात्मका हिंसाः, कश्चात्मनोऽघमे-
पितुमर्हति ? अतोऽन्तरेणाऽप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । यथैव तर्हि छन्दस्यघशब्दात्परेच्छायां क्यज्भवत्येवं भाषायामपि प्राप्नोति—'अघमिच्छती'-
ति । तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्यम् । छन्दसि कथम् ? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवत्यघ-
शब्दाच्छन्दसि परेच्छायां क्य'जिति यदयम्—'अश्वाघस्यात्' [७ । ४ । ३७]
इति क्यचि प्रकृतः इत्वबाधनार्थमकारं शास्ति ।

अथ सुव्यग्रहणं किमर्थम् ? सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्प्रातिपदिकान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नाऽस्त्यत्र विशेषः सुवन्ताद्वोत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा ।

प्र०—भावः । नात्मग्रहणेनेति । आत्मग्रहणोपादानसामर्थ्यात् । नखे पितारमन्तरेणेच्छा भवतीति व्यभिचाराऽभावादिच्छाया विशेषणस्य निष्फलत्वात् ।

कश्चात्मन इति । अघं—व्यसनं दुःखमुच्यते । तश्चात्मनो न कश्चिदिच्छतीत्यर्थः ।
घन्द्यमिति । न च तदात्कारक्यज्यम्, छन्दस्यघशब्दात्कारे क्यचः प्रयोगोऽभावादिति भावः ।

उ०—स्तदाह—क्रियाकारकसंबन्धस्येति । अन्तरङ्गार्थं—साक्षात्संबन्धत्वम् । अत एव सुवन्तविशेषणत्वेन परिहारः । एपितारमिति । स एवात्मपदार्थ इति भावः । माथ्ये—एवमात्मका हिंसा इति । एवस्वभावा हि परस्यैव दुःखमिच्छन्तीत्यर्थः । दुःखमिति । पापवाचिनाऽघशब्देन तत्फलं दुःखं लक्ष्यत इति भावः । 'दुःखीयति सुखहेतो'रित्यादिप्रयोगास्तु वास्तवदुःखस्य सुखत्वभ्रमेणेच्छाया बोध्याः । माथ्ये—विषयं भविष्यतीति । ननु सुखित्यस्याऽभावे प्रातिपदिकालुन्नताद्योत्पत्तव्यमविशेषात् । तत्र 'नः क्ये' इत्यस्य नियमाऽर्थत्वे नान्तेभ्यः प्रातिपदिकादुत्पत्तौ नलोपो न स्यात् । विध्यर्थत्वे तु 'वाच्यती'त्यादौ सुवन्तादुत्पत्ति-
पक्षे अशवादि पदकार्यं स्यादिति चेन्न; 'घातोः कर्मण' इत्यतः 'कर्म'ग्रहणमनुवर्तते । तत्र च धातुरूपं कर्म

अयमस्ति विशेषः—सुवन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति X । प्रातिपदिका-
त्पुनरुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । ननु च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा
सिद्धा । कथम् ? आरभ्यते 'नः क्ये' [१ । ४ । १५] इति । तत्रावश्यं कर्तव्यं
सुवन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थं, तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनं 'सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वातोर्मा भू'दिति । एतदपि नास्ति
प्रयोजनम् । धातोः सन्विधीयते+ स बाधको भविष्यति । अनवकाशा हि विधयो
बाधका भवन्ति [न सांस्वकाशाः,] सावकाशश्च सन् । कोऽवकाशः ? परेच्छा ।
न परेच्छायां सना भवितव्यम् । किं कारणम् ? 'समानकर्तृका'दित्युच्यते, यावच्चेहा-
त्मग्रहणं तावत् तत्र समानकर्तृकग्रहणम् ।

इदं तर्हि प्रयोजनं—'सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वाक्यान्माभू'दिति, महान्तं
पुत्रमिच्छतीति । न वा भवति महापुत्रीयति ? भवति यदैतद्वाक्यं भवति—महान्
पुत्रो महापुत्रः, महापुत्रमिच्छति महापुत्रीयतीति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति—महान्तं
पुत्रमिच्छतीति, तदा न भवितव्यं, तदा च प्राप्नोति, तदा मा भूदिति ।

अथ क्रियमाणेऽपि सुव्यग्रहणे कस्मादेवाऽथ न भवति ?, सुवन्तं हेतुद् वाक्यम् ।
नैतत्सुवन्तम् । कथम् ? 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'ति ।

अथ यदत्र सुवन्तं तस्मादुत्पत्तिः कस्माच्च भवति ?

समानाधिकरणानां सर्वत्राऽष्टृत्तिरयोगादेकेन ।

समानाधिकरणानां सर्वत्रैव वृत्तिर्न भवति । क्व सर्वत्र ? समासविधौ प्रत्ययविधौ

प्र०—महान्तं पुत्रमिति । यत्र सुवन्तसमुदायात्पर क्यच्चप्रत्ययः स्यात्तदा प्रत्ययार्थाभिधाने
पदग्रहणस्य प्रवर्तनात्परस्परस्य समासाऽभावादुत्तरपदननिवचनमात्वं न स्यात् । समानाधिकरणाना-
मिति । समानाधिकरणानां पदानां मध्ये एकेन पदेनाऽयोगात्समुदायेनैव योगाद्वृत्तिर्न भवतीत्यर्थः ।

४०—परिनिष्ठित्वप्रयोगे प्रत्ययान्तत्वाऽनाक्रान्तमतस्तत्साहचर्यात्तद्व्यस्यैव कर्मणो ग्रहणानुवन्तेऽप्रतिरिति
भाष्याशयात् । भाष्ये—धातोर्मा भूदिति । निवृत्तात् न शङ्कितः, तस्य कर्मनात्रप्रतिपादकत्वाऽभावात् । ननु
महान्तपुत्रमिति चिन्नेऽपि कथं 'सन्मह'दिति समासे आरे च 'महापुत्रीयती'थैव माध्यमिति 'तदा न
भवितव्य'मिति कथमत आह—यद्यत्रेति । परस्परस्येति । अन्यत्रैकार्थभावमात्रप्रयोगान्निवृत्त्यै परस्वरेण
सामर्थ्याऽभावादिति भावः । यत्तुतरत्तु विशिष्टैकार्थभावाऽभावेऽप्येकार्थभावमात्रेण समासस्य समर्थवृत्ति-
स्यमाध्यसम्मतत्वाऽऽद्य भवति । स्वरे तु भेदः, एति शिष्टतया समासस्येण पुत्रीतीकारोदात्तरूप इति

X मुक्तिवन्तं पदम् १ । ४ । १५

+ धातोः कर्मणः समानं ३ । १ । ७

१—नैर्द सर्वत्र ।

च । समासविधौ तावत्—ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः, महत्कष्टं श्रित इति । प्रत्ययविधौ—ऋद्धस्योपगोरपत्यम्, महान्तं पुत्रमिच्छतांति ।

किं पुनः कारणं समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवतीति ? 'अयोगादेकेन' । न ह्यत्रैकेन पदेन योगो भवति । इह तावत्—ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति पष्ठ्यन्तस्य सुबन्तेन सामर्थ्ये ऽति ऽमामो विधीयते । यच्चात्र पष्ठ्यन्तं न तस्य सुबन्तेन सामर्थ्ये, यस्य च सामर्थ्यं न तत्पष्ठ्यन्तं, वाक्यं तत् । ऋद्धस्यापगोरपत्यमिति च पष्ठीसमर्थादपत्येन योगे प्रत्ययो विधीयते । यच्चाऽत्र पष्ठीसमर्थं न तस्याऽपत्येन योगो, यस्य चाऽपत्येन योगो न तत्पष्ठ्यन्तं, वाक्यं तत् ।

'समानाधिकरणानां'मित्युच्यतेऽथ व्यधिकरणानां कथम्—राज्ञः पुत्रमिच्छतीति ? एवं तर्हीदं पठितव्यं—'सविशेषणानां सर्वत्राऽवृत्तिरयोगादेकेने'ति ।

द्वितीयानुपपत्तिस्तु ।

द्वितीया तु नोपपद्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति । किं कारणम् ? न पुत्र इपिकर्म । यदि पुत्रो नेपिकर्म न चावश्यं द्वितीयैव । किं तर्हि ? सर्वा [अत्र] द्वितीयादयो विभक्तयो न स्युः । महता पुत्रेण कृणुम्, महते पुत्राय देहि, महतः पुत्रादानय,

प्र०—सगुणस्य हि पुत्रस्येपिणा संबन्धो न केवलस्येति भावः । द्वितीयानुपपत्तिस्त्विति । यदि केवलस्य प्रातिपदिकार्यस्येपिसंबन्धो नेप्यते तदा कर्मत्वाऽभावात्केवलात्प्रातिपदिकाद् द्वितीया न प्राप्नोति । नाऽपि समुदायात्, तस्याऽप्रातिपदिकत्वात्, गुणे च संख्याया विवक्षितत्वात् । पुत्र एवेति । तस्यैवेत्सिततमत्व द्रुगुणानां चेप्साप्रकर्षाऽभावात् । स्वयमकर्मत्वेऽपि तत्सामानाधिकरण्यनिबन्धना विभक्तिरित्यर्थः । सविशेषणानामिति । एकस्यैकदा व्यनेक्षैकार्थिभावविरोधा-

उ०—भाष्याशयः । तदा न भवितव्यमिति—माधे । 'क्यवे'ति शेषः । तथा च स्वरेऽनिष्ठमिति भावः । तदा च प्राप्नोतीति । 'क्य'जिति शेषः । नैतत्सुबन्तमिति । समुदायः कर्मति भावः । प्रत्येकं कर्मत्वे कर्मसमुदायस्याऽकर्मत्वादेवाऽप्रसङ्ग इति बोध्यम् । समानाधिकरणानामेकेन संबन्धिनाऽयोगादिति नार्थः, ऋद्धत्वविशिष्टराज्ञः पुरुषेण संबन्धादत आह—मध्य इति । निर्धारणे पृथीति भावः । अयोगादिति । 'इच्छत्यादीना'मिति शेषः । न केवलस्येति । सविशेषणप्रयोगविषये इति भावः । यस्य च सामर्थ्यमिति । वाक्ये व्यपेक्षारूपमित्यर्थः । तदभावादेव तन्मूलक एकार्थिभावो नेति भावः । गुणे चेति । इच्छित्यम् । तस्मात्प्रातिपदिकसमुदायस्याऽप्रातिपदिकत्वेन समुदायान्न स्यात् । किञ्च महान्तम्पुत्रमित्युभयत्रेऽद्वितीयाऽनुपपत्तिरेवेति तत्त्वम् । माधे—यदि पुत्रो नेपिकर्ममिति । यतः पुत्रो नेपिकर्ममित्यर्थः । ननुमर्थं कर्मति वाक्ये 'पुत्र एवे'त्यनुपपन्नमत आह—तस्यैवेति । प्रधानत्वादिति वक्तुं युक्तम् । सामानाधिकरण्यनिबन्धनेति ।

महतः पुत्रस्य स्वम्, महति पुत्रे निधेहीति' । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं—'न पुत्र इपिकर्मति । पुत्र एवेपिकर्म तत्सामानाधिकरण्यान्महतो'ऽपि द्वितीयादयो भविष्यन्ति ।

वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति ? सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम् । यदि तर्हि' सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इत्युच्यते मुण्डयति; माणवकम्—इत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । एवं तर्हि 'अमुण्डादीनामिति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यं 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतेऽमुण्डादीनामिति ? न वक्तव्यम् । वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति ? अगमकत्वात् । इह समानाऽर्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च । यश्चेहाऽर्थो वाक्येन गम्यते—'महान्तं पुत्रमिच्छती'ति नासौ जातुत् प्रचित्ययान्तेन गम्यते—'महान्तं पुत्रयती'ति । एतस्माद्धे तोर्ब्रूमः—'अगमकत्वादिति, न ब्रूमो'ऽपशब्दः स्या'दिति । यत्र च गमकत्वं भवति,—भवति तत्र वृत्तिस्तद्यथा 'मुण्डयति माणवक'मिति ।

अथाऽस्य वयजन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति ? भावः कर्ता च । अथ कर्म ? नास्ति कर्म । ननु चाऽयमिपिः सकर्मको यस्याऽयमर्थे क्यञ्चिधीयते । अभिहितं

प्र०—दिति भावः । अगमकत्वादिति । लौकिके प्रयोगेऽनुमानादपि गार्वाहिन्यो गवाद्यर्थप्रतिपत्तिवग्नमहान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादिवाक्यार्थस्य महान्तं पुत्रयतीत्यादेः प्रतीतिर्न स्तीत्यर्थः । सिद्धानां च शब्दानां सङ्करनिराशयाऽन्वाख्यानं क्रियते, न त्वप्रयुक्ताऽनूत्रशब्दबुद्ध्यादनाय । न ब्रूम इति । अपशब्दो हि लोके प्रयुज्यते साधुशब्दसमानार्थश्च, अयं त्वप्रयुक्तत्वात्पशब्दव्यपदेशस्याऽपि न

४०—समानाऽधिकरणविशेषणस्य विशेष्यसमानशक्तिरत्वादिति भावः । एकस्येति । मुग्धाहणेन पदविधिरात्मदर्शगर्भःपक्षितेति भावः । व्यपेक्षेति । विशेषणेन व्यपेक्षाविशेष्यैकार्थ्यभाव इत्यर्थः । इदमेव मुग्गहणस्य क्लमिति बोध्यम् । सविशेषणानामिति—सापेक्षोपलक्षणम् । अत एव 'शृद्धस्य राठः पुह्य' इत्यत्र शृद्धपदेनाऽपि न समात्त इत्याशयेन शृद्धे भाष्ये—मुण्डयति माणवकमिति । एतेन मुण्डस्य गुणशब्दात्सामान्यवक्तव्यं द्रव्यशब्दत्वात्सस्यैव विशेष्यताया न्याय्यत्वेन मुण्डस्य कथं सविशेषणत्वमित्यपास्तम् । अमुमानादसीति । अलाभ्यनुमानादित्यर्थः । अपिना साधुस्मरणमद्भुदः । वातुतोऽपत्रशानामपि यान्कश्चननिना प्राहम् । भाष्ये एतस्माद्धे तोरिति । 'अपशब्दः स्या'दिति हेतोर्वृत्तिर्नेति न ब्रूमः किन्तर्ह-गमकत्वादिति हेतोर्वृत्त्ययः । तदेवाह—सिद्धानामिति । अर्थान्यायनायाऽन्यासाधूनामिवाऽन्य प्रयोगाऽ-मावात्किन्तन्निवृत्त्यर्थेन वचनेनेत्यर्थः । भाष्ये—यत्र च गमकमिति । मुण्डयतीति प्रयोगे मौण्डयस्य

तत्कर्माऽन्तर्भूतं धात्वर्थः सम्पन्नो, न चेदानीमन्यत्कर्माऽस्ति येन सकर्मकः स्यात् ।
 कथं तद्यथं सकर्मको भवति—‘अपुत्रं पुत्रमिवाचरति पुत्रोयतिः माणवक’मिति ?
 अस्त्यत्र विशेषो—‘द्वे हात्र कर्मणी उपमानकर्मापमेयकर्म च । उपमानकर्माऽन्तर्भूतम्,
 उपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति । तद्यथा—अपि काकः श्येनायन × इति अत्र
 द्वौ कर्तारी—उपमानकर्ता चोपमेयकर्ता च । उपमानकर्ताऽन्तर्भूतः, उपमेयकर्ता
 सकर्तृको भवति ।

अयं तर्हि कथं सकर्मको भवति—‘मुण्डयति माणवक’मिति ? अत्रापि द्वे
 कर्मणी,—सामान्यकर्म विशेषकर्म च । सामान्यकर्माऽन्तर्भूतं, विशेषकर्मणा सकर्मको
 भवति । ननु च वृत्त्यैवात्र न भवितव्यम् । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ?

प्र०—भाजनमित्यर्थः । भावः कर्ता चेति । कर्माऽभावप्रतिपादनपरमेतत् । अधिकरणादौ हि ल्यु-
 डादयो यथायोगं भवन्त्येव । भावस्य च लकाराद्युत्पत्तिनिमित्ततया साधनव्यपदेशः । अभिहित-
 मिति । ततश्च जीवतीत्यादिवदिच्छान्वयजन्तस्याऽकर्मकत्वात्कर्मणि लाघभावात् । न चेदानीमिति ।
 नियतविषयाया इच्छायाः क्वजन्तेन प्रतिपादनात्तस्याश्च वस्त्वन्तरविषयीकरणाऽभावादिति
 भावः । कथं तर्हीति । अत्राऽपि पुत्रादिकर्मणोऽस्त्यन्तर्भाव इति प्रश्नः । द्वे इति । वाक्य
 एव कर्मद्वयमाकाङ्क्षितमित्यर्थः । मुण्डयतीति । मुण्डगुणविशिष्टद्रव्यकर्मणो धात्वर्थेऽन्तर्भावा-
 दिति भावः । अत्रापितीति । ष्यन्तो धानुर्द्रव्यमात्रमन्तर्भावयितुं शक्नोति न तु विषेणं माणव-
 कादिकमिति भावः । ननु चेति । यद्यप्येतद्योदितं च परिहृतं च, तथापि गमकत्वाऽगमत्व-

उ०—क्रियारूपत्वेन कारकाशे नित्यमापेक्षतया गमकत्वमिति भावः । कर्माभावेति । लकारवाच्यसाधनाना-
 मेव प्रश्नादिति भावः । नन्वेवं ‘कानि साधनानी’ति प्रश्ने ‘भाव’ इत्युत्तरमनङ्गत्वं तस्य क्रियारूपस्य साध्यत्वेन
 साधनत्वाऽभावादत् आह—भावस्य चेति । लकारनिमित्तमेव साधनशब्देनोच्यते इति भावः । नियत-
 विषयाया इति । कर्मविशेषेणैकार्थ्यमिति वादित्यर्थः । अत एव कर्माऽन्तरेणाऽन्वयो राजपुरुषो भार्याया
 इतिवदिति भावः । वाक्य एवेति । क्यत्रर्थाऽऽचारस्य नियमेनोपमानविषयत्वेऽप्युपमानस्योपमेयस्यपेक्षत्वा-
 त्कर्मद्वयसम्बन्ध इति भावः । तत्र मुख्यं कर्मापमेयमेव । उपमाने तु उपमेयसमानशक्तिकत्वात्कर्मव्यवहार
 इति तस्याऽन्तर्भूतत्वेऽपि न क्षतिरिति तात्पर्यम् । उपमानपुत्रकर्मक उपमेयमणवककर्मक इति बोधः ।
 ननु मुण्डयतं त्यत्र पि द्वयोः कर्मत्वं ‘मुण्डं करोति माणवक’मिति विग्रहे दर्शनादिति कथमत्र प्रश्न इत्यत
 आह—मुण्डगुणेति । मुण्डयस्य कर्मत्वे सति तस्याऽऽश्रयसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यप्रसङ्गान्मुण्डगुणविशिष्ट-
 द्रव्यस्यैव कर्मत्वमप्युच्यते, तस्य च धात्वर्थेऽन्तर्भाव इति भावः । विशेषस्याऽपि कर्मत्वकारोऽसामर्थ्य-
 मिति शङ्कते भाष्ये—ननु चेति । विषयविभागेति । मुण्डनशब्दादेशिञ्चि गमकत्वं क्यच्यगमकत्वमिति
 विषयविभागेत्यर्थः । मुण्डयमेवेति । वृत्तौ मुण्डयशब्दो भावप्रधानः । अतएव भाष्ये ‘न हि माणवकत्वं

‘सापेवमममयं भवती’ति । नैष दोषः । नाऽत्रोभौ करोतिपुक्कौ मुण्डो माणवकश्च । नहि माणवकत्वं क्रियते । यदा चोभौ करोतिपुक्कौ भवतो न भवति तदा वृत्तिः । तद्यथा बलीवर्दं करोति, मुण्डं चैनं करोतीति ।

कामं तर्धनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यो ‘माणवकं मुण्डमिच्छती’ति, नोभावि-
पियुक्ताविति । न कर्तव्यः, उभावत्रेपियुक्कौ मुण्डो माणवकश्च । कथम् ? न हासौ

प्र०—विशयविभागदर्शनाय पुनरुच्यते । नात्रोभावि । मीण्डयमेव करोतिपुक्तमिति मीण्डय इत्येतोत्यत्रैतार्थं मुण्डयतीति णिणुत्वद्यत इत्यर्थः । ‘मुण्डं करोति माणवक’ मित्यत्र तु वाक्ये कर्मत्वमेकस्यैव, तस्मान्नाधिकरणत्वात् द्वितीयस्माद्द्वितीयोत्वत्तः । गुणग्रथानभावश्च विवक्षा-
वादानियम इति माणवकादयो मीण्डयाधारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपादीयमानाः करोतिपुक्ता न भवन्तीत्यर्थः । मुण्डयनेश्च क्रियाविशेषवाचित्वत्तदपेक्षं माणवकादेः कर्मत्वमिति ‘माणवकं मुण्डयती’त्यादिप्रयोगोपपत्तिः । तद्यथेति । बलीवर्दमेवात्मसंबन्धित्वेन करोति तं च मुण्डं करो-
तीति युगपद्भयोः करोतिकर्मत्वे विवक्षिते ‘मुण्डयति बलीवर्द’मिति प्रयोगो न भवतीत्यर्थः । फामन्तर्हीति । अत्रापि मीण्डयमेवेत्यते, माणवकस्तु तदाधारविशेषप्रतिपादनायोपात्त इति भावः । उभावत्रेति । माणवकस्य मीण्डयकारणेन संस्कार्यत्वाद्भयोः कर्मत्वे सापेक्षात्वादेकतर-
स्मात्प्रत्ययोत्वत्तिर्न भवतीत्यर्थः । गुणग्रथनाश्चेति । वचनसामर्थ्यात्सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यः प्रत्ययो भवति, क्यञ्प्रत्ययस्तु निरपेक्षेभ्यः पुत्र दिभ्यः सावकाश इति ‘माणवकं मुण्डमिच्छती’-

उ०—क्रियते इत्युक्ता, तस्य च वृत्तो साध्यावस्थमैव मानात् क्रियारूपत्वेन कारकांशे नित्यसापेक्षत्वाद्ग-
मत्तरभ्यःशेषः । धर्मिण्ये दि गुणविशिष्टद्रव्यस्योत्पादनेनाऽममर्थाद्दृष्टिर्न स्यादिति भावः । वस्तुतो
नित्यसापेक्षत्वाऽभावेऽपि गमकत्वे वृत्तिर्भवेति बोध्यम् । एकस्यैवेति । मुण्डम्यैरेत्यर्थः । मीण्डयत्वरूपतदर्थ-
स्यैरेवगमनत्वादिति भावः । माणवकपदार्थस्य संप्रयाकरोत्यन्यथाऽयोग्यत्वमेवेति बोध्यम् । द्वितीयस्मात्-
माणवकत्वात् । ननु माणवको विशेषरूपताममानाऽधिकरणान्मुण्डद्वितीतेति युक्तं, न तु विरतीतमेत
श्राद्ध—गुणग्रथानेति । परिच्छेदपरिच्छेदकभावः इत्यर्थः । परिच्छेदसमानाधिकरण्यपरिच्छेदकस्येति भावः ।
एवञ्च यत्रऽपि मुण्डस्यैव कृतियोग इति भावः । तदाह—माणवकादय इति । यद्यपि वाक्ये ‘मुण्ड’-
शब्दे परिमस्तरथापि तस्य सामान्यशब्दात्तद्विशेषात्प्रायां तदन्वःऽपि माणवकस्य न साक्षात्करोति
युक्तमिति बोध्यम् । एवञ्चाऽत्र तृती ‘शब्देऽपि कर्म भिन्नादयोऽपीति न्यायो नाऽस्तिवेति तात्पर्यम् ।
ननु तत्र करोति योगाऽभावे कथं वृत्तो माणवकस्य कर्मत्वं, कथञ्च द्वितीयान्त-व्यमत् श्राद्ध—मुण्डयतेत्येति ।
मंएवमङ्गक्रियभस्वरकर्मत्वमिति भावः । एवञ्च ‘कृतार्थं कः’निमित्त्वद्वृत्तिरिति तत्त्वं । ननु बलीवर्द-
वस्य क्रियमाणःराऽगम्यश्राद्ध बलीवर्दमेवामसं-गम्येनेति । बलीवर्दशब्दस्य विशादिसरत्वे तु न
श्राद्धऽपि । प्रयोगो न भवतीति । ‘रात्रपुक्ते देवदत्तस्येत्यादाविकाऽऽमर्थादिति भावः । उभयोः
कर्मत्वे इति । इतिः कर्त्ते’ इति शेषः । सापेक्षाविति । मुण्डस्य माणवकः समानाधिकरण्यं विशेषय-
नित्वापेक्षा इति भावः । एतत्तदा एतन्ते गम्यस्य क्यञ्प्रत्ययमिति दशितम् । भाष्ये—माणवक-

मौएड्यमात्रेण सन्तोषं करोति माणवकस्थमसौ मौएड्यमिच्छति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—‘मुएड्यति माणवक’मिति । अत्रापि ह्यभौ करोति युक्तौ मुएडो माणवकश्च । न ह्यभौ मौएड्यमात्रेण सन्तोषं करोति । किं तर्हि ? माणवकस्थमसौ मौएड्यं निर्वर्तयति ।

एवं तर्हि मुएडादयो गुणवचनाः । गुणवचनाश्च सापेक्षाः । तत्र वचनात्सापेक्षायां वृत्तिर्भविष्यति ।

अथवा धातत्र एव मुएडादयः । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते, क्रियावचनात्ता च गम्यते ।

अथवा नेदमुभयं युगपद्भवति—वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः ।

प्र०—त्यादौ सापेक्षेभ्यो न भवति । नन्वयमपि णिज्गुणमात्रविवक्षायां सावकाशो ‘मुण्ड्यत्ययं नापितः’ । प्रवीणो मौएड्यकरणे इत्यर्थावगमात् । ततश्च द्रव्यविशेषाभ्यां प्रत्ययो न प्राप्नोति । नैप दोषः । ‘तत्करोती’ति सिद्धे णिचि पुनर्विधानमिदं सापेक्षेभ्योपि मुण्डादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थमेव । धातश्च इति । सौत्रा धातवो मुण्डादयस्तेभ्यश्चरुत्वादिबन्धकारिणो णिजित्यर्थः । न चैवेति । यद्यपि क्रियाविशेषाभिधायित्वं मुएडादीनां नैवोपात्तं तथापि स्वाभाविकत्वादर्थान्भिधानस्य प्रयोगादेव तदवगम्यत इत्यर्थः । यथा कण्ठ्वादयो द्विविधास्तथा मुएडादय इति भावः । मुएड्यविशिष्टेनेति । पूर्वस्मिन्नरिहारे कर्मविशेषाऽनपेक्षायां प्रत्ययोत्पत्तिरित्युक्तम् । अस्मिस्तु

उ०—स्थमसाविति । एवञ्च तद्द्वारा माणवकस्तेच्छाविषयवदत्करोत्यर्थविषयत्वमपीत्यभिमानः । यद्यपि इषिकेच्छाश्रयत्वं तस्य धवतुं युक्तं न तु करोति फलोत्पत्त्याश्रयत्वन्तस्तस्येत्युभयोः करोतियुक्तत्वाऽभावस्तथापि विशिष्टवेपेण तस्याऽपि तदाश्रयत्वमित्यभिमानेनैकदेशिनः शङ्केयम् । एवञ्च मुएड्यपदार्थस्य विशेष्यसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यम् । वृत्ताद्युभयत्रऽपि मुएड्यशब्दो धर्मिपर इति तद्भावः । तमभ्युत्थ परिहरति—एवन्तर्हीति । गुणवचना इत्यस्य गुणप्रवृत्तिनिमित्तका इत्यर्थः । सापेक्षा इत्यस्य—परिच्छेद्यविशेषमात्रेणा इत्यर्थः । ननु मुएडो निष्पत्तौऽप्यन्यथा वा । नाऽऽद्यः । रात्रिपुरुषादौ सावकाशत्वापि समासस्य गुरुकुलादौ प्रवृत्तिवदत्रापि क्यज्ञापत्तेः । नाऽऽन्यः णिचोऽप्यनापत्तेः, असापेक्षे चारिताभ्यादिति शङ्कने—नन्विति । नैप दोष इति । ‘वचना’दिति भाष्यस्य तत्करोतीति सिद्धे वचनसामर्थ्यादित्यर्थ इति भावः । न च तत्करोतीत्यनेन प्रातिपदिकादुत्पत्तेः सुवन्तादुत्पत्त्यर्थमिदमावश्यकं, विशेषाऽभावात्, णिचि भवत्वात् ॥ सौत्रा इति । उत्तरसूत्रमघातुग्रहणस्य पूर्वमपकर्षादिति भावः ।

भाष्ये—न चैवेति शङ्का क्रियावचनेऽनुत्तरमिति ध्याचष्टे—यद्यपीति । यथा कण्ठ्वादय इति । तथा च घातुभ्यो णिच्, प्रातिपदिकेन वाक्यमिति भावः । भाष्ये परिहारान्तरमाह—मुएड्यविशिष्टेन वेति । ननु पक्षद्वयेऽपि पूर्व करोति मुएड्यसंज्ञकः, पश्चान्माणवकस्य संज्ञक इति प्रतीतेः को विशेषोःत आह—पूर्वस्मिन्निति । ‘अथवा नेदमुभयं’मिति परिहारे इत्यर्थः । तत्र पूर्व कर्मविशेषस्याऽनपेक्ष्यादसन्न्यः । उत्तरत्र

यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिर्भवति । तत्राऽवश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयो-
क्तव्यः । मुण्डयति । कम् ? माणवकमिति । मुण्डविशिष्टेन वा करोतिना तमाप्तु-
मिच्छति ।

अथबोक्तमेतत्—‘नाऽत्र व्यापारोऽनुगन्तव्य’ इति । गमकत्वादिह वृत्तिर्भ-
विष्यति—‘मुण्डयति माणवक’मिति ।

अथेह क्यचा भवितव्यम्—इष्टः पुत्रः, इष्यते पुत्र इति ? केचित्तावदाहुः—
‘न भवितव्य’मिति । किं कारणम् ? स्वशब्देनोक्तत्वादिति । अपरश्चाहुः—‘भवितव्य-

प्र०—यथा गां दोग्धि पय इति शुद्धस्य दुहेर्गवा पूर्वं संबन्ध, पश्चात्तु गोदुहिना पयसः, एवं शुद्धः
करोतिमौण्डयेन संबध्यते, मौण्डयविशिष्टस्तु माणवकेनेत्युच्यते । अनेनैव न्यायेन ‘माणवकं
मुण्डमिच्छती’ति क्यच्चाप्रोतीत्याशङ्क्याह—अथवेति । व्यापारो नारम्भण्यः प्रयत्नमन्तरेणा-
पीष्टस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । क्यच्त्वगमकत्वान्न भवति । तदुक्तं हरिणा—

सदपीच्छाक्यचः कर्म तदाचारक्यचा हृतम् ।

वाक्यवाच्यमतोऽव्यक्त्यर्थाऽभ्यासः क्रमादिषु ॥ इति ।

अथेहेति । इच्छाक्यजन्तात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्तिं प्रकारान्तरेणाशङ्क्यते । तथाहि—यद्यत्र
क्यज्भवति तदेच्छामात्रस्य क्यचाऽभिधानादवश्यं कर्मणोऽभिधानाय तद्वाचिना प्रत्ययेनोत्पत्त-

७०—त्येत्क्षयामपि बहिरङ्गत्वात् पूर्वं संबन्ध इत्युच्यते इति विशेष इत्यर्थः । गवा पूर्वमिति । प्रधानव्यापा-
रेणाऽऽप्यमानत्वादिति भावः । पश्चाच्चिबिति । विशेषणव्यापारेणाऽऽप्यमानत्वादिति भावः । अन्तःस्थितवस्तु-
विभागाऽनुकूलव्यापारो हि दुहेर्यर्थः । मौण्डयविशिष्टस्तु माणवकेनेति । मौण्डयद्वारेत्यर्थः । व्यापार
इति । सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादित्त्वारम्भमामर्ष्यादित्येवं रूपो, ‘धातव’ इत्येवं रूपो वा, ‘नेदमुभय’मित्यादि-
रूपो वेत्यर्थः । अगमकत्वादिति । अयं भावः—एयन्तवृत्तौ मुण्डशब्दो भावप्रधान इत्युक्तन्यायेन भवति
वृत्तिः । क्यजन्तवृत्तौ तु घर्मिण एव, अतस्तत्र नेच्छाक्यच्, अस मर्यात् । अत एव क्यजन्तात्तस्मादा-
चारायप्रतीतिरेव, तदाह—सदपीति । न्यायतः सम्भवदपीत्यर्थः । आचारक्यचा हृतं—निरवकाशीकृतं,
निरुद्धतया तदर्थस्यैव प्रतीतिरित्यर्थ इति भावः । अतस्तद्वाक्यवाच्यमेव—‘माणवकं मुण्ड मेच्छती’त्यनेनैव
बोधनीयं न तु क्यजन्तेन । तत्र हेतुमाह—अत इति । क्यजन्तादव्यक्तेरित्यर्थः । यथा क्रमादिधातुभ्यः
पौनःपुन्यं वाक्येनैव गम्यते न तु यदा, तत्प्रकृतिकस्य तस्य कौटिल्ये निरुद्धेति भावः । अन्यत्रोक्तं
हरिणा—

सदपीच्छाक्यचः कर्म वाक्य एव प्रयुज्यते ।

प्रसिद्धेन हतः शब्दो भावगर्होऽभिधायिना ॥

अभ्यासे तुल्यरूपोऽपि न यदन्तः प्रवर्तते । इति ।

एतेन—‘वेदादिविषयोऽभ्यासो यथा क्रमादिषु व्यज्यते इत्यर्थः । यदा विसर्गहितपाठेना-

मिति । किं कारणम् ? धात्वर्थेऽयं क्यज्विधीयते । स च धात्वर्थः केनचिदेव शब्देन निर्देष्टव्य इति ।

इह भवन्तस्त्वाहुः 'न भवितव्य'मिति । किं कारणम् ? इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च । यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते—इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति, नाऽसौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते ।

क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः ॥ १ ॥

क्यचि मान्ताव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—इदमिच्छति किमिच्छति । उचैरिच्छति । नीचैरिच्छति ।

गोसमानाक्षरनान्तादित्येके ॥ २ ॥

[गोसमानाक्षरनान्तादित्येके वक्तव्यमित्याहुः ।] गामिच्छति गव्यति । समाना-

प्र०—व्यम् । यथा पुत्रीयतीति कर्त्रभिधानाय तिपा । स्वशब्देनेति । इष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्पुत्र इत्यनेन निर्भुक्तेपिक्रियापेक्षकर्मभावस्याऽर्थस्य प्रतिपादनादित्यर्थः । अयमर्थ — यदा क्रियाफलस्य कर्मणः प्राधान्यं प्रतिपादादयिषितं तदा वाक्यमेव प्रयुज्यते पुत्र इष्ट इत्यादि, न तु क्यजन्तः, तस्याऽकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादात् ।

स च धात्वर्थ इति । इच्छामा. प्रत्ययार्थत्वं दर्शयितुं वाक्यमुपादेयम् । तत्र वाग्ये कर्तृप्रत्ययः प्रयुज्यतां कर्मप्रत्ययो वा । प्रत्यये तूत्पन्नेऽकर्मकत्वात्प्रत्ययो न भवति । नाऽसौ जातुचित्दिति । प्रत्ययान्तस्याऽकर्मत्वात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्त्यसम्भवादित्यर्थः । गोसमानाक्षरेति ।

उ०—ऽभ्यासेन वर्युक्तोविषयाभिव्यक्तिरित्यर्थो विवरणकारोक्तोऽपास्तः । एतदेवात्र मुख्यं समाधानमिति ध्वनयितुमस्य पुनरुल्लेखः । एवञ्च मुण्डादिसूत्रं प्रपञ्चयमेवेति बोध्यम् ।

नन्वकर्मकत्वात्क्यजन्तात्कर्मण प्रत्ययो नेति प्रागुक्तमेव, तस्मिन् 'अथेहे'त्यनेनोच्यत इत्यत आह—इच्छाक्यजन्तादिति । कर्मणोऽभिधानायेति । 'पुत्र' इति प्रथमान्तस्येष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वसद्भावेऽपि तस्य तद्वाचकत्वाऽभावात्ततः क्यन्ति तेन कर्मणोऽनभिधानादिति भावः । एवं सर्वत्राभिधानविषये बोध्यम् । इष्टशब्देति । एवञ्च तत्सामानाधिकरण्यात्तदर्थगतकर्मत्वस्य साक्षात्कर्मवाचिना केनाऽभिधानात् प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वेन 'पुत्र' इति सुन्तस्य कर्मत्ववाचित्वाऽभावात् ततः क्यजिति भावः । निर्भुक्तेति । इतरसामानाधिकरण्यात्जातकर्मभावस्य न तु स्वत इत्यर्थः । 'निर्भुक्ते'ति पाठे स्ववाच्यतया त्यक्तकर्मभावस्येत्यर्थः । स्वशब्देनोक्तत्वादिति भाष्यस्य—स्वं कर्मत्वं, तद्वाचकशब्देन क्तेन कर्मत्वोक्तेः, 'पुत्र' इत्यस्य सुन्तस्य कर्मत्ववाचकत्वाऽभावात् भवितव्यं तदर्थं क्यन्त्यर्थः । यदाक्रियाफलस्येति । तथा च विप्रहे फलस्य विशेष्यतया 'पुत्रीयती'त्यादौ ध्यापारस्य विशेष्यतया भिन्नार्थत्वात् तदर्थेऽयं क्यच्, किन्तु पुत्रमिच्छतीत्यत्राऽर्थ एव । कर्मणि च फलस्य विशेष्यत्वम्—इष्टः पुत्र इत्यादौ सामानाधिकरण्यात्पुत्रोपेनाऽवश्यमङ्गीकार्यमिति भावः । कर्मण इति । कर्मसंज्ञाप्रयोजकस्येत्यर्थः । यस्तुत इयं व्याख्या

१ इदं श्रुतं स्वादिति केचित् ।

चेह नाऽस्ति । असति कार्ये यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् ।

इदं तर्हीत्कार्यम् । अभिचित्काम्यति । कित्तीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात्† ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते, धातोश्च विहितः
प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते । न चाऽयं धातोर्विधीयते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्, उपयट्काम्यति । कित्तीति संप्रसारणं यथा स्यात्× ।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामो 'यजादीनां यः कि'-
दिति । कश्च यजादीनां कित् ? यजादिभ्यो यो विहित इति ।

अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव द्विचकारको
निर्देशः—'सुप आत्मनः क्यच्छकाम्यच्चे'ति ।

अथवा छान्दसमेतत्† । दृष्टाऽनुविधिरछन्दसि भवति, न चात्र संप्रसारणं
दृश्यते ॥ ६ ॥

उपमानादाचारे ॥ ३ । १ । १० ॥

अधिकरणाच्च ॥ १ ॥

अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् । ईहापि यथा स्यात्—कुटीयति प्रासादे । प्रासा-
दीयति कुट्याम् ॥ १० ॥

प्र०—यजादिभ्यो यो विहित इति । अयं तु सुवन्ताद्विहितः । अथापीति । यदा यजादिभिः कित्त
विशेष्यते कार्येरेव यजादयो निर्दिश्यन्त इति भावः । अथचेति । 'विजुषे छन्दसी'ति विचरछ-
न्दनि विधानात् । इह 'वाक्काम्यती'ति संप्रसारणं कित्कार्यमस्ति । तस्मान् पूर्वः परिहृय
आश्रयणीयः । अथवा 'घातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' ॥ ९ ॥

उपमाना । कुट्यामिति । उरमेये सप्तमीश्रवणाद्रुपमानमपि सप्तम्यन्तमिति कर्मविवचा-
यामेतत्प्रयोगाऽसमवाह्यातिवारम्भः ॥ १० ॥

उ०—प्रयोगस्य सत्त्वे दृढं मानं चित्स्वर । पूर्वपरिहृय इति । यजादिभ्यो विहित इतीत्यर्थः । वाच् अत्र
इत्यवस्थायां काम्यप्रवृत्तेर्नाऽयं वचादिभ्यो विहितः । 'काम्यच्छिकरणाऽऽनर्थक्य'मिति वातिकविरोधेन
'पुत्रकामिष्यती'त्यादौ 'सति शिष्टस्य स्वरं बाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति चित्त्वमिति हरदत्तोरुक्त-
पास्तम् ॥ ६ ॥

† कित् इति च १ । १ । ५ ‡ पुगन्तलघूपथस्य च ७ । ३ । ८६ आर्द्धधातुकं शेषः ३ । ४ । ११४
१—छचित् । × वचिस्वपियजादीनां किति ६ । १ । १५ + विभुषे छन्दसि ३ । २ । ७३

२—'प्रासादीयति कुट्याम्, कुटीयति प्रासाद इत्यथापि यथा स्यात्' पा० ।

क्षरात्—घटीयंति पंटीयति दधीयति मधूयति कर्त्रीयति । इंत्रीयति । नान्तात्—
राजीयति तक्षीयति ॥ ८ ॥

काम्यच्च ॥ ३ । १ । ६ ॥

किमर्थश्चकारः ? स्वरार्थः । चित्तोऽन्त उदातो भवतीत्यन्तोदान्तत्वं यथा
स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातुस्वरेणाप्येतत्सिद्धम् । ककारस्य तर्हीत्संज्ञा-
परित्राणार्थं आदितश्चकारः कर्तव्यः X ॥ अत उत्तरं पठति—

काम्यचश्चित्करणानर्थक्यं कस्येदर्थभावात् ॥ १ ॥

काम्यचश्चित्करणमनर्थकम् । ककारस्य तर्हीत्संज्ञा कस्मान्न भवति ? 'इदर्या-
भावात्' । इन्कार्याऽभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यम् ।
अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य कार्यार्थो वा भवत्युपदेशः श्रवणार्थो वा । कार्यं

प्र०—अवारादयो दश समाना । तत्र लृवर्णान्तस्य प्रातिपदिकस्याऽसंभवादृकारान्तस्य च,
सप्तानां ग्रहणम् । अस्मिस्तु न्यासेऽव्याप्तौ, वाच्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । भाष्यकारेण तु
मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासः कृतः ॥ ८ ॥

काम्यघ । आदित इति । अन्तेऽपि कृत आदिकृतफलसंभादनादादितः संपद्यते । तथा
हि यदाऽऽदौ क्रियते तदा ककारस्याऽनादित्वादितसत्ता न भवति । एवमन्तेऽपि कृतश्चित्कार्येऽ-
न्तोदात्तत्वे सिद्धे नियमार्थः संपद्यते—'चिदेवाऽयं व्यपदेष्टव्यो न त्वनुबन्वान्तरेण किं'दिति ।

उ०—'इह भवन्त' इति मते लक्षिता । कर्मण इत्यस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकस्येत्यर्थ इत्येवैतद्वाच्योचिता ।
अग्रिममतद्वये तु बन्धुतः कर्मत्वविशिष्टो यस्तद्वाचक इति सूत्रार्थ इत्याशयः । भाष्ये—इह भवन्त इति ।
सर्ववृत्तिवाक्ययो समानार्थत्वमेव । निप्रगुरित्यादेर्विग्रहेऽपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासात्तत्रमिति तदा-
शयः । भाष्ये—मान्ताऽप्ययानामिति । मान्तत्वं न नुगन्तविशेषणं, पुत्रीयतीत्यादेरसङ्गत्यापत्तेः । किन्तु
मान्तप्रकृतिकैत्यर्थकम् । तेन कर्मिन्द्रतीत्यादावपि नैति बोध्यम् । तत्र लृवर्णोक्तिः । यद्यन्युकरणे लृकारान्तं
लृकारान्तं ऋकारान्तं च सम्भवति तथापि तत्र क्वचनः प्रयोगदर्शनाऽभाव इत्यर्थः । ऋकारान्तस्य चेति ।
'असामानादित्येत्कार्यः । बन्धुतस्तादृशाऽनुकरणस्यैव लोके प्रमुष्यमानस्याऽभाव इति तात्पर्यम् । मतभेदेति ।
तथा चेदस्मानमहनिप्रस्तमिति भावः । अन्ये तु अत्रन्तेष्वो गोसमानाक्षरेभ्य एव, अनुनासिकान्तेभ्यस्तु
नास्तेभ्य एवेत्यस्याः र्थः । अत एव 'शुशुदाःक्यच्च्दान्दस इत्युक्तं 'रयानेऽन्तरजम'सूत्रे भाष्ये । 'वाच्यती'-
त्यादौ च न दोषः । वाच्यति स्वरपतांति च 'नः कपे' इति सूत्रे भाष्ये प्रमुक्तमित्याहुः ॥ ८ ॥

काम्यघ । ननु परस्माऽऽदितः पाठे एधभेदः स्यादत आह—अन्तेऽधीति । नियमार्थतयाऽऽदि-
पाठकस्य सम्प्रत्ययार्थः । काम्यतीति । 'किञ्चिद्विप्रच्छी'ति वाचिनेन विन्दीर्घाऽसम्प्रसारणानि । अस्य

१ इदं चित्त ।

† ६ । १ । १६३

‡ ६ । १ । १६२

X शुद्ध, लृवर्णान्तस्य १ । १ । ७, ८

+ तस्य लोपः १ । १ । ६

चेह नाऽस्ति । असति कार्ये यदि श्रवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थकः स्यात् ।

इदं तर्हीत्कार्यम् । अग्रचित्काम्यति । क्तितीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात्† ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते, धातोश्च विहितः
प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते । न चाऽयं धातोर्विधीयते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्, उपयत्काम्यति । क्तितीति संप्रसारणं यथा स्यात्× ।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामो 'यजादीनां यः क्ति'-
दिति । कश्च यजादीनां कित् ? यजादिभ्यो यो विहित इति ।

अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव द्विचकारको
निर्देशः—'सुप आत्मनः क्यच्काम्यच्चे'ति ।

अथवा छन्दसमेतन्† । दृष्टाऽनुविधिरछन्दसि भवति, न चात्र संप्रसारणं
दृश्यते ॥ ६ ॥

उपमानादाचारे ॥ ३ । १ । १० ॥

अधिकरणाच्च ॥ १ ॥

अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् । ईहापि यथा स्यात्—कुटीयति प्रासादे । प्रासा-
दीयति कुट्याम् ॥ १० ॥

प्र०—यजादिभ्यो यो विहित इति । अयं तु सुवन्ताद्विहितः । अधापीति । यदा यजादिभिः किञ्च
विशेष्यते कायित्तेनैव यजादयो निर्दिश्यन्त इति भावः । अथचेति । 'विजुषे छन्दसी'ति विचरछ-
न्दसि विधानात् । इह 'वाकाम्यती'ति संप्रसारणं कित्कार्यमस्ति । तस्मान् पूर्वं परिहार
आशयणीयः । अथवा 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' ॥ ९ ॥

उपमाना । कुट्यामिति । उरमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमिति कर्मविवक्षा-
यामेतत्प्रयोगाऽसम्भवाद्धानिकारम्भः ॥ १० ॥

उ०—प्रयोगस्य सत्त्वे दृष्टं मानं चिन्तयन् । पूर्वपरिहार इति । यजादिभ्यो विहित इतीत्यर्थः । वाच् अन्
इत्यवस्थायां काम्यप्रवृत्तेर्नाऽयं वच्योदिभ्यो विहितः । 'काम्यन्वधिकरणाऽऽनर्थक्य'मिति वातिकविरोधेन
'पुस्तकामिभ्यती'त्यादौ 'सति शिष्टस्य स्वरं बाधित्वा चित्स्वर एव यथा स्यादिति चित्त्व'मिति हरदचोकम-
पास्तम् ॥ ६ ॥

† क्तिइति च १ । १ । ५ ‡ पुगन्तलघूरधस्य च ७ । ३ । ८६ आर्द्धधातुकं शेषः १ । ४ । ११४
१—वचित् । × वचिस्ववियजादीनां किति ६ । १ । १५ + विजुषे छन्दसि ३ । २ । ७३

२—'प्रासादीयति कुट्याम्, कुटीयति प्रासाद इत्यत्रापि यथा स्यात्' पा० ।

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ३ । १ । ११ ॥

सलोपसन्नियोगेनाऽयं क्यङ्विधीयते तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव [क्यङ्] स्यात्—पयायते । इह न स्यात्—अपि काकः श्येनायते । नैतदस्ति । प्रधानशिष्टः क्यङ्, अन्वाचयशिष्टः सलोपो, यत्र च सकारं पश्यसीति । तद्यथा—कश्चिदुक्त्वा 'ग्रामे भिक्षां चर देवदत्तं चानय' इति । स ग्रामे भिक्षां चरति यदि च देवदत्तं पश्यति तमप्यानयति ।

सलोपो वा ॥ १ ॥

सलोपो वेति वक्तव्यम् । पयायते पयस्यते ।

ओजसोप्सरसो नित्यम् ॥ २ ॥

ओजसोप्सरसो नित्यं सलोपो वक्तव्यः । ओजायमानं य अर्हि जघान् । अप्सरायते ।

अपर आह—सलोपोऽप्सरस एव, पयस्यत इत्येव भवितव्यम् ॥ क्यमोजायमानं यो अर्हि जघानेति ? छान्दसः प्रयोगः, छन्दसि च दृष्टमनुविधीयते ।

आचारेऽवगलभक्लीवहोडेभ्यः क्त्वा ॥ ३ ॥

आचारेऽवगलभक्लीवहोडेभ्यः क्त्वा वक्तव्यः । अवगलभते, अवगलभायते । गलभं । क्लीव—विक्लीवते, विक्लीवायते । क्लीव । होडं—विहोडते, विहोडायते ।

प्र०—कर्तुं क्यङ् । सलोपिविधौ 'कर्तुं' रिति स्यान्पत्नी सकारेण कर्तुं विशेषणात्तदन्तविधिसङ्गात्वाद् इत्यादौ सलोपाभावः । सलोपसन्नियोगेनेति । एकवाक्यतां सनियोगार्थं च चशब्दं मत्वा चोच्यते । वाक्यभेदमन्वाचये च चशब्दमाश्रित्य परिहारः । अपर आहिति ।

उ०—कर्तुः क्यङ् । एकवाक्यतोपपादकं सन्नियोगार्थञ्चेत्यादि । एतावतैवैकवाक्यतेति व्यवहारः । एतेन 'विधेयाऽनेकत्वात्कथमेकवाक्ये'ति परास्तम् । इत्याहु रिति । अत एवोपक्रमभाष्ये 'पयायते' इत्यत्रैव क्यङ् स्यात्सलोपसन्नियोगशिष्टत्वादिति शङ्क्यां तत्पयोगाऽभवत्स्य समाधानमनभिधायाऽन्यदेव समाधानं कृतम् । क्रियावचनस्वस्य धातुगणमध्ये तत्तदर्थं विशिष्टानाम्भटितत्वादेव सिद्धत्वादाह—आचारिति ।

१ कश्चिन् । २—'नैप दोषः' पा० ।

† 'ओजसोप्सरसो नित्यमितरेषां विमापया' इति मट्टोजिदीक्षितः (वै० सि० कौ०) ।

'ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयस्यतु विमापया ।

सकारस्येष्यते लोपः शब्दशास्त्रविचक्षणैः ॥'

इति काशिकावृत्तौ । अस्योत्तरार्द्धभागस्तु न सर्वश्रेयसलभ्यते ।

‡ श्रुत्येदे २ । १२ । ११

३—'गलभक्लीव' इति पा० ।

किं प्रयोजनम् ? क्रियावचनता यथा गम्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । घातव
एवाऽवगल्भादयः । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अवगल्भा विकृतीवा विहोडा । 'अप्रत्ययात्' [३ । ३ ।
१०२] इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् । मा भूदेवम्—'गुरोश्च हलः' [१०३] इत्येवं
भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—अवगल्भांचक्रे विकृतीवांचक्रे विहोडांचक्रे । 'कास्प्रत्य-
यादामन्त्रे लिटि' [३ । १ । ३५] इत्याम्प्रत्ययो यथा स्यात् ।

अपर आह—'सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्त्वा वक्तव्यः', अत्रति गर्दम-
तीत्येवमर्थम् ॥ न तर्हीदानीं गल्भाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् ? कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ?
'आत्मनेपदार्थाननुबन्धानासङ्घचामी'ति† । गल्भ क्लीब होड ॥ ११ ॥

प्र०—मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासः, न त्वयं स्थितः पत्र इत्याहुः । क्रियावचनतेति । आचारलक्षण-
क्रिया वचनतेत्यर्थो विवक्षितः, घानुपाठे हि पाठात्तेषां क्रियावचनता सिद्धेव । न चैव हीति ।
अनेकार्थत्वाद्धानूनामाचारक्रियावृत्तित्वस्याऽसिद्धत्वादित्यर्थः । अत्रतीति । प्रातिपदिकादेवायं
किञ्चिद्योयते न सुवन्तात् । तेन पदत्वाऽभावादतो गुण इति पररूपत्वं भवति । एतच्च 'सर्वेभ्य' इति
वक्तव्ये 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य' इति वचनाद्भवति । आत्मनेपदार्थानिति । वाक्येऽकारस्यानुदात्त-
त्वाऽनुनासिकत्वे प्रतिज्ञायते इति भावः ॥ ११ ॥

उ०—मध्ये न चैव ह्यर्था इति । अस्य 'घानुपाठे' इति शेषः । 'अयो' इत्यस्य—सर्वेऽयो इत्यर्थः ।
क्रियावचनतेति । तादृशक्रियेत्यर्थः । 'गम्यत' इत्यस्य 'लोकत' इति शेषः । अनिर्दिष्टार्थानां घानुनामेवाऽने-
कार्थत्वमिदं तद्भाष्यार्थं मन्ये । वाक्य इति । वार्तिक इत्यर्थः । अकारस्येति । ननु किञ्च इकारस्यैवानुदात्त-
त्वमनुनासिकत्वञ्च प्रतिज्ञायतां किमनेनाऽनुबन्धव्यकरणेनेति चेत्, 'अश्वती'त्यादावप्यात्मनेपदान्तेः ।
अतिरिक्तकिञ्चकारेण तु गौरवमिति भावः । मध्ये आत्मनेपदार्थानित्यादेः—'आन्विष्ये किञ्चक्रियोगेने'ति
शेषः । आसङ्घचामीति । तद्गुणविशिष्टमवर्णाऽन्तरम्प्रशनेषोपदेश्यामीत्यर्थः । अत एवेत्संज्ञा । अन्यथा
ह्रीवादीनाम्पञ्चदशजन्तानां किञ्चमनुवादेनोपदेशाऽभावात्ता न स्यात् । प्रश्नेषु तत्र मानान्तरेण
सिद्धवभावाद्दुपदेश एव । तद्विशिष्टस्य ह्रीवादेरप्युपदेश एवेत्यनुबन्धानामेकान्तत्वे करणसाधने 'उपदेश'-
शब्दे च न दोषः । अतएव च 'प्रत्ययान्तादानीं नित्ये न विशेष' इति 'ह्रस्वन्त्या' इति सूत्रस्यमन्त्रं
सङ्गच्छते । अन्यथाऽवगल्भादिहचन्तप्रकृतिके विशेषः स्यात् । अन्यहलन्तेभ्यस्त्वाचारकिञ्चेति तदारण्यः
॥ ११ ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ॥ ३ । १ । १२ ॥

हलो लोपसन्नियोगेनाऽयं क्यङ्क्विधीयते, तेन यत्रैव हलो लोपस्तत्रैव प्राप्नोति । नैष दोषः—प्रधानशिष्टः क्यङ्क्, अन्वाचयशिष्टो हलो लोपो, यत्र च हलं पर्यसीति ।

भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणम् ॥ १ ॥

भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत—क दिवा भृशा भवन्तीति ।

चि्वप्रतिषेधानर्थक्यं च भवत्यर्थे क्यङ्क्चचनात् ॥ २ ॥

चि्वप्रतिषेधश्चाऽनर्थकः । किं कारणम् ? 'भवत्यर्थे क्यङ्क्चचनात्' । भवत्यर्थे हि क्यङ्क्विधीयते ।

भवतियोगे चि्वविधानम् ॥ ३ ॥

भवतिना योगे चि्वविधीयतेऽऽ । तत्र चि्वनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्य क्यङ्क् भविष्यति ।

डाजन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति—पठपठायते । डाजपि हि भवतिना योगे विधीयते, भवत्यर्थे क्यप्त् ।

प्र०—भृशादिभ्यो । हल इति । हला भृशादयो विशेष्यन्ते तेन हलन्तानामेव क्यङ्क्लोपाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः । प्रधानशिष्ट इति । वाक्यभेदेन सर्वेभ्यो भृशादिभ्य क्यङ्क् विवाय हलन्तानां लोपो विधीयत इत्यर्थः । अन्यथाऽनर्थकः पाठ स्यादहलन्तानाम् । क दिवा भृशा भवन्तीति । ये रात्रौ भृशाऽऽनोका नक्षत्रादयस्ते दिवसे क प्रदेगे भवन्तीत्यर्थः । अत्राऽभूततद्भावाऽभावः ।

उ०—भृशादिभ्यो । ननु भृशादीनां हलघटितानामेव सत्त्वात्त्रैरा प्राप्नोतीत्यस्य व्यावर्थाऽभाव इत्यत आह—हलोति । आहृत्या विभक्तिविरणामिनेति भावः । अन्यथा हि सर्वत्र हलो लोपः स्यादित्याशयः । भृशाऽऽलोका इति । अशिकाऽऽलोका इत्यर्थः । भवत्यर्थे चरेरविधानेन 'चि्वनोक्तत्वा'दित्यसङ्गतमित्यत आह—चि्वसहचरितेनेति । भाष्ये—डाजन्तादपिति । 'क्यपिति शेषः । वचनप्रामाण्यस्य क्यप्प्रवृत्तौ हेतुत्वे क्यपन्तसमभिव्याहारे भवन्तरपि प्रयोग' स्यादत आह—अप्रयुक्ते इति । भवत्यर्थेति । 'कृम्वस्तियोग' इत्यस्य डाज्विभावनुवृत्तस्य तदर्थयोग इत्यर्थः । चि्वविधौ तु शब्दयोग इत्येकार्थ-

१—'प्रवृत्ते' पा० ।

२ कृम्वस्तियोगे सम्प्रदायकचरि विवः । ५ । ४ । ५०

+ अभ्यक्तानुकरणाद् द्वयजवरार्थादनिती डाच् ५ । ४ । ५७ लोहितदिदिभ्यः क्यप्

डाचि वचनप्रामाण्यात् ॥ ५ ॥

डाचि वचनप्रामाण्याद्भवति । किं वचनप्रामाण्यम् ? 'लोहितादिडाञ्म्यः क्यप्' [३ । १ । १३] इति ।

इह किंचिदक्रियमाणं चोद्यते किंचिच्च क्रियमाणं प्रत्याख्यायते । स सूत्रमेदः कृतो भवति ।

यथान्यासमेवाऽस्तु । ननु चोक्तं 'मिह कस्मान्न भवति क्व दिवा भृशा भवन्ती'ति ? 'नञ्प्रियुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतः' । नञ्प्रियुक्तमिव युक्तं वा यत्किंचिदिह दृश्यते तत्राऽन्यस्मिन्स्तदृशे कार्यं विज्ञायते, तथा ह्यर्थो गम्यते । 'अत्राज्ञानमानये'-त्युक्ते ब्राह्मणसदृश एवानीयते नासी लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाऽप्यच्चेरिति, च्विप्रतिषेधादन्यस्मिन्नच्यन्ते च्विसदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदंतोऽच्यन्तं च्विसदृशम् ? अभूततद्भावः ।

इह काश्चित्प्रकृतयः सोपसर्गाः पठ्यन्ते—अभिमनस् सुमनस् उन्मनस् दुर्मनस् । तत्र विचार्यते—भृशादिप्रासंगः प्रत्ययार्थविशेषणं वा स्यात्—'अभिमवती सुभवती उद्भवती दुर्भवती'विति । प्रकृत्यर्थविशेषणं वा—'अभिमनस्श्चादात् सुमनस्श्चादात् उन्मनस्श्चादात् दुर्मनस्श्चादाद्'ेति ।

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वेनेनाऽसंदिग्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणेन भवितव्यं

प्र०—चि०नोक्तत्वादिति । च्विसहचरितेन भवतिनेत्यर्थः । डाचि वचनप्रामाण्यादिति । अप्रयुक्त एव भवती भवत्यर्थविवक्षायां वचनप्रामाण्यं डाचं विषयं भवत्यर्थं क्यप्विवोधन इत्यर्थः । यथान्यासमिति । 'अच्चे'रिति पशुदामाश्रयेण दोषद्वयस्यापि परिहार इत्यर्थः । इह काश्चिदिति । यदा मन शब्देनाऽसमस्ता एव सूदुरभय इति पतस्त्वदा प्रत्ययार्थविषयत्वे ते भवन्ति । मनःशब्दश्चाऽवृत्तिविषये तद्वति वर्तते । मनस्वी सुष्टु भवति, उद्भवति, दुष्टु भवति, अभिमुख्येन भवतीत्यत्रार्थे क्यप्चिद्विधिः । अन्येत्वाह—प्र०पर्यस्वाऽत्र वृत्तिविषये भवतेर्ब्रह्मण, तेन मनः कर्म

ठ०—इति भावः । कृम्यस्तिवोग इव क्यप्श्लोकेऽपि डाचि इति शक्यते इति वृत्तिप्रत्ययार्थविषये तात्पर्यम् । माश्रये-अक्रियमाणमिति । अभूततद्भावप्रदृशमित्यर्थः । नञ्प्रियुक्तमिति न्याये इवसुक्तमिति दृशान्ताःसं । अन्यस्मिन्स्तदृशे इत्यनेनाऽमेतेषु सादृश्यमन्तं इति सूचयति । प्रावप्रकृतेः पाठेन प्रत्ययार्थविशेषणत्वस्योऽसंभावितोऽत आह—येति । समन्तत्राऽसमन्तत्राणां पदद्वयसम्भन् इति भावः । अनुमनाः सुमना भवतीत्यर्थस्य क्यप्प्रत्याख्यानार्थः समाश एवाऽऽवश्यकाऽत आह—मनःशब्दरचेति । तदर्थं मनुजदीनामिव साधुत्वात्तद्वृत्तयः प्रकृतिमाश्रयाऽसाधुत्वं शक्यते आह—अन्ये चिति । अनुमनाः सुमना भवतीत्यर्थम्

यावता प्राक्प्रकृतेः पठ्यन्ते । यदि हि प्रत्ययार्थविशेषणं स्युः प्राग्भवतेः पठ्येरन् ।

नेमे शक्याः प्राग्भवतेः पठितुम् । एवं विशिष्टे हि प्रत्ययार्थे भृशादिमात्रा-
दुत्पत्तिः प्रसज्येत । तस्मान्नेवं शक्यं वक्तुम् । न चेदेवं जायते विचारणा ।

कश्चात्र विशेषः ?

भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषः ॥ ५ ॥

भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषो भवति । अभिमनायते ।
'तिङ्ङितिङ्' [८ । १ । २८] इति निघातः प्रसज्येत ।

अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणम् ।

सोपसर्गादिति चेदटि दोषः ॥ ६ ॥

सोपसर्गादिति चेदटि दोषो भवति । स्वमनायतेति ।

अत्यल्पमिदमुच्यते—'अटि दोषो भवती'ति । अड्ल्यपि द्विर्वचनेष्विति वक्तव्यम् ।
अटि उदाहृतम् । ल्यपि—सुमनाय्य । द्विर्वचने—अभिमिमनायियते ।

प्र०—शोभनं प्राप्नोतीत्यादिरर्थः वयङ्न्तस्य भवति । यदा तु मनःशब्देन स्वादीनां बहुव्रीहिरिति
पक्षस्तदा प्रकृत्यर्थविशेषणं ते भवन्तीति विचारः कियते । प्राक्प्रकृतेरिति । प्रकृतेरेवावयवाः
पूर्वभूताः पठ्यन्त इत्यर्थः । निघात इति । मनःशब्दात् क्यङि कृते मनायत इत्यस्य तिङन्तस्य
पदस्याऽतिङन्तात् स्वादेः पदादुत्तरत्वात् । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु सुमनायत इत्यादि तिङन्तं
संपद्यत इति तद्वचनिरिक्तपदान्तराऽभावात्निघाताऽभावः । उपसर्गस्य तु धात्वन्तर्भावात्ततः
पूर्वमड.टौ प्रा'नुन' । क्यङ्न्ते च तस्याऽनुप्रवेशात्तद्वचनिरिक्तादाऽभावात्समासाऽभावाद्धोपाऽ-
प्रसङ्गः । वयङ्न्त, च सनि कृते सोपसर्गस्य द्विर्वचनप्रसङ्गः । अवश्यमिति । प्रागशब्द एव युद्धे

उ०—पञ्चदशेऽप्यर्थ इति भावः । मनः कर्मति । मन कर्तृशोभनं कर्म प्राप्नोतीत्यन्वयः । प्रकृतेः प्राक्प्रकृते
एवाऽसमस्तत्वसमस्तत्वाम्याम्पदद्वयोपपत्ते रकत्वेनाह—प्रकृतेरेवेति । अवयवसंबन्धे षष्ठी । प्राक्प्रकृत्यवयवा-
न्तरापेक्षेति भावः । बहुव्रीहिविषयैवमुक्तमित्याशयः । 'न चेदेवं जायते विचारणे'त्यस्य 'समस्तत्वाऽ-
समस्तत्वाम्या'मिति शेषः ।

समासाऽभावादिति । क्त्वान्तेन समासाऽभावादित्यर्थः । श्रनश्रुवं समासे विश्रमानस्य क्त्वे
ल्यपिति ल्युःस्य इति भावः । तत्राऽड्द्विर्वचनयोरनिष्टदेशे प्राप्तिः, ल्यपरस्वसङ्घेरेवेति भावः । माधने—
अवरयं सद्ग्रामयतेरिति । सद्ग्रामयतेः सोपसर्गाद्यथोरत्तिर्भवति तिङा, तथा पिडुपत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः ।
अवरयमित्यनेन चाऽस्य पदान्तरमपि सूचितम् । तत्र समः पूर्वम् । श्रान्यथा 'तत्करोती'त्यनेन सिद्धे

नैष दोषः । अक्षरं सङ्ग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या—‘असङ्ग्रामयत शूर’ इत्येवमर्थम् । तन्नियमार्थं भविष्यति ‘सङ्ग्रामयतेरेव सोपसर्गाच्चान्यस्मात्सोपसर्गा’दिति ।

यदि नियमः क्रियते स्वरो न सिध्यति । एवं तर्हि भृशादिपूपसर्गस्य पराङ्गवद्भावं वक्ष्यामि ।

यदि पराङ्गवद्भाव उच्यते, अह्ल्यन्द्भिर्वचनानि न सिध्यन्ति । स्वरविधाविति वक्ष्यामि । एवं च कृत्वाऽस्तु प्रत्ययार्थविशेषणमपि । ननु चोक्तं ‘भृशादिपूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोष’ इति । स्वरे पराङ्गवद्भावेन परिहृतम् ।

अयं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणे सति दोषः—क्यङोक्तत्वात्प्रत्ययस्योपसर्गस्य प्रयोगो न प्राप्नोति । किं कारणम् ? ‘उक्तार्थानामप्रयोग’ इति । तद्यथा—‘अपि काकः श्येनायते’ इत्यत्र क्यङोक्तत्वादाचारार्थस्याऽऽहः प्रयोगो न भवति । अस्त्यत्र

प्र०—वर्तते सामान्यतोद्गृह्याच्चानुमानात् क्रियाविशेषद्योतकः संशब्दः । तथा च ‘वा पदान्तस्ये’ति परसवर्णविकल्पो भवति । उपसर्गसदृशाऽनर्थक्यद्वान्तराऽवयवे तु संग्रामशब्देभ्युपगम्यमाने परसवर्णविकल्पो न स्यात् । तत्र ‘ग्राम युद्धे’ इत्येव वक्तव्यं, संशब्दस्तु द्योतकः प्रयोगदर्शनाल्लभ्यते । यथा ‘इक्ष्मरणे’ ‘इङ्घ्रयने’ इत्यनयोरेव । नियमार्थस्तु संग्रामेति शब्दः । नियमार्थत्वे

उ०—तदर्थस्य स्पष्टमेव । तद्वचनयन्नुदाहरति—असङ्ग्रामयतेति । यद्यपि सङ्ग्रामशब्दे ‘सं’शब्दो नोपसर्गादायापि ‘सोपसर्गा’दित्यस्य सोपसर्गसमानाकारादित्यर्थो बोध्यः ।

ननु ‘प्रातिपदिकादात्वर्थ’ इत्येव णिच् सिद्ध इति चेन्न; ‘प्रत्ययती’त्यादावुपसर्गरहितस्यैव धातुताया दृष्टत्वेनाऽप्रापि तत्रहितणिन्तस्यैव धातुत्वबुद्धिवारणाय तत्सवत्वात् । प्रकृते तु विशिष्टस्यैव प्रकृतिर्येनोपदेशात्स्वादीनां वाचकत्वाच्च विशिष्टस्यैव धातुत्वापत्तिरित्याशयात् । तदाह—ग्रामशब्द एवेति । अनेनेतरद्योतकसाम्यं बोधितम् । सामान्यत इति । क्रियावाचकपुक्तानां क्रियाविशेषद्योतकत्वस्य दृष्टत्वेनाऽपि युद्धक्रियाद्योतकत्वमनुर्भाष्यत इत्यर्थः । उपसर्गसदृशाऽनर्थकेति । अनर्थक्यमार्थं निरूप्यते । तत्रदृशो निपात इत्यर्थः । इदञ्चिन्त्यन्—उपसर्गसमानाकारत्वेन निपातत्वादनर्थक्यत्वापि निपातस्य प्रातिपदिकत्वेन सुवन्तत्वात् ।

तत्रेति । युद्धे वर्तमानो यो ग्रामशब्दस्तस्मादित्युक्तिरामर्थ्येन सङ्घर्षं ब्रुविष्यति णिच् । तद्विशिष्टस्यैव च तिङ् भविष्यतीति भावः । नियमार्थं इति । ‘सङ्ग्रामयतेरेव सोपसर्गाद्यथा तिङ्पत्तिस्तथा प्रत्ययत्वस्य; अन्यस्मात् सोपसर्गाद्यथा तिङ्पत्तिर्न तथा प्रत्ययत्वस्य’ इति नियमार्थः । तत्कलितमाह—प्रत्ययोत्पत्ताविति । प्रत्ययोत्पत्तिकाले पृथकरूपेऽपि सामर्थ्यात्तद्विषये लक्षणे ‘मुक्त्वा’दित्यंशे ‘यन्माद्विहितसदादी’त्यंशात्प्रकृत्या प्रत्ययोत्पत्तौ न दोष इति भावः । पृथकरूपेण जातसमासाऽभावः । अतएव ‘नुमनास्ये’त्यःशो पुनः क्त्वान्तेन समासे ण्यसिद्धिरिति शेषः । ननु प्रत्ययार्थविशेषणस्योऽसङ्गतः, तत्र मनस्वी मुद्

विशेषः । एकेनात्र विशिष्टे प्रत्ययार्थे प्रत्यय उत्पद्यते, इह पुनरनेकेन । तत्र मनायत इत्युक्ते सन्देहः स्यात्—अभिभवती सुभवताबुद्भवतो दुर्भवताविति । तत्राऽसन्देहार्थमुपसर्गः प्रयुज्यते ।

यत्र तत्रैकेन—उत्पुच्छयते; ? अत्राप्यनेकेन । 'पुच्छादुदसने पुच्छाद्वचसने पुच्छात्परसने चे'ति ॥ १२ ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् ॥ ३ । १ । १३ ॥

क्रिमर्थः ककारः ? गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । 'क्विति च' [१ । १ । ५] इति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते, धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते X, न चायं धातोर्विधीयते । लोहितादीनि प्रातिपदिकानि ।

सामान्यग्रहणार्थस्तर्हि । क सामान्यग्रहणार्थेनार्थाः ? 'नः क्ये' [१ । ४ । १५] इति । नायं नान्ताद्विधीयते ।

इह तर्हि—'यस्य हलः' 'क्यस्य विभाषा' [६ । ४ । ४६; ५०] इति । नायं हलन्ताद्विधीयते ।

प्र०—च प्रत्ययोदात्तानुसर्गः पृथक्क्रियते । अत्र धातो तेषामनन्त-निवाद्येष्टमडादिति द्वि । प्रत्ययार्थविशेषणत्वे तु विरोधाद्भूततद्भावविषयत्व नाश्रं यते । असंग्रामयतेति । संग्रामयति-रनुदात्तेद्रोदव्यः ॥ १२ ॥

उ०—भवतीत्याद्यऽभूततद्भावाऽभावादत आह—प्रत्ययार्थेति । एवं च तद्विरोधः देव प्रत्ययार्थविशेषणत्वेऽसङ्गत इति भावः । सङ्ग्रामयतिरनुदात्तेति । 'सङ्ग्राम युद्धे' इत्यत्राऽकारस्याऽनुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिशेये । अत्राप्ये च तस्याऽन्वारितार्थ्याऽसमुदायविशेषकतेति भावः । नन्वकारस्याऽनुदात्तत्वाऽनुनासिकत्वप्रतिशाने तत्त्वार्थ्यादुच्चारणकालाऽव्ययिर्निर्गतकाले इत्ये लोपे उच्यते मान्तग्रामयत्यस्य तदन्तस्य वा लोके युद्धे यत् मान्त्वभावेन 'युद्धे योऽयं ग्रामयत्य' इत्यनुवादाऽसम्भवेन सम्पूर्वस्याऽलाभेन च सङ्ग्राम युद्धे वर्तते ततश्च णिजिन्यर्थ विशिष्टपाठस्यावश्यकत्वेन कथं नियमः र्थत्वमिति चेन्न, द्वितीयकारं प्रथिप्य तस्याऽनुदात्तत्वाऽनुनासिकत्वे प्रतिशेये इति तत्त्वत्वात् । अत्राऽनुदात्तत्वे मानं चिन्त्यम्, भाष्यप्रयोगस्य पाठिकामनेपदेनोपपत्तेः । भाष्ये—एवन्तर्हि भृशादिपुसर्गत्वेति । भृशादिपु पठितरयोपसर्गस्यैत्यर्थः । तेन 'अभिभवायने' इत्यादौ न निधातः । 'देवदत्तः सुमनायने' इत्यादौ च सोरणि 'तिङ्ङितिङ' इति निधातः ॥ १२ ॥

‡ पुच्छमण्डनीरराण्ड् ३ । १ । २०

X सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ७ । ३ । ८५; आर्द्धधातुकं देव. ३ । १ । ११५

इह तर्हि—‘आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति’ ‘क्यच्चयोश्च’ [६ । ४ । १५१; १५२] इति । नायमापत्याद्विधीयते ।

इह तर्हि—‘क्याच्छन्दसि’ [३ । २ । १७०] इति । ‘याच्छन्दसी’त्येव तद्वक्तव्यं चुरण्युस्तुरण्युष्टु रण्युरित्येवमर्थम्† ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । यत्तदकृत्रकार इति दीर्घत्वं†† तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते‡‡ तदिहापि यया स्यात् लोहितायते । किं पुनः कारणं तत्र क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते ? इह मा भूत्—उरुया धृष्णुयेति×× ।

यदि क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तते, पित्र्यमिति† पितृ रीढभावो न प्राप्नोति‡ । रीढभावे क्ङिद्ग्रहणं निवर्तिष्यते ।

यदि निवर्तते कथममूया वंसूया चं यजमाह इति× ? अमूयतेरमूया वमूयतेर्वमूया । अथवा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्च छन्दसि मव[ती]ति ।

यदि छान्दसत्वं हेतुर्नाऽर्थः क्ङिद्ग्रहणेनाऽनुवर्तमानेन । कस्मात् भवति उरुया धृष्णुयेति ? छान्दसत्वात् ।

अथवाऽस्त्वत्र दीर्घत्वं, छान्दसं ह्रस्वत्वं भविष्यति । तद्यथा—‘उपगायन्तु मां पत्नयो गमिण्यो युवतय’ इति ।

प्र०—लोहितादि । भुरण्युरिति । कण्ठ्वादिपगन्तादुप्रत्ययः । उरयेति । मुनां मुनुगिति तृतीयास्थाने यादेशः । पित्र्यमिति । पितुरगतमिति ‘पितुर्ये’चेति यत्प्रत्ययः । यदीति । यदि

उ०—लोहितादिदा । माधे—गुणकृदोनि । गण्यरधपठिगेगन्तेभ्यन्तरातिः । पित्र्यमिति रीढ् । यदेति लोः । ननु किद्वर्तति निवृत्तावप्येत्परि सिद्धमेव आह—यदीति । उच्यतेति । अमूयया घनेभ्युया च यजःमहे इति भूरर्थः । अमूययान्तरानन्तदिमकेरुन्दसो लुगिति भावः । अथवेति पठे प्रसंगंमुभिश्च यजःमहे इत्यर्थः । माधे नाऽर्थः किद्वद्वहयेनेति । अत्र एव ‘यनागदीवस’ इत्यस्याऽऽह-

१—‘पेतावदकस्य’ पा० ।

+ ‘चुरण्य । भुरण्य । तुरण्य ।’ कण्ठ्वादिषु (३ । १ । २७) षट्पदा । तेषां यगन्तेभ्यः ‘साराशंभित्त्वं’ (३ । २ । १६८) इत्युः प्रत्ययः । †† अह्नाकारात्तुक्कोर्दीर्घः ७ । ४ । २५

‡‡ अथर् नि विवति ७ । ४ । २२ इत्यमन् । ×× मुनां मुनुक् ७ । १ । ३६ इति ‘या’ आदेशः । प्रयोगस्तु श्रुतेः १ । २३ । ११ इत्यदिभ्यनेषु द्रष्टव्यः ।

† निगुंष ४ । ३ । ७६ ‡ रीढ् श्रुतः ७ । ४ । २७ यदेति च ६ । ४ । १५८

× ‘मुनेत्रि’ गुणतृया वंसूया चं यजःमहे’ श्रु० १ । ६७ । २

अथ किमर्थः पकारः ? विशेषणार्थः । क विशेषणार्थेनार्थः ? 'वा क्यपः'
[१ । ३ । २०] इति । वा यादिति ह्युच्यमाने—'पाश्या'+ अतोऽपि प्रसज्येत ।
नैतदस्ति प्रयोजनं परस्मैपदमित्युच्यते न चाऽत्र परस्मैपदं नाप्यात्मनेपदं पश्यामः ।
सामान्यग्रहणाविधातार्थस्तर्हि भविष्यति । क सामान्यग्रहणाविधातार्थेनार्थः ? 'क्या-
च्छन्दसी'ति । याच्छन्दसीत्येवं च तद्वक्तव्यम् । चुरण्युः तुरण्युः शुरण्युरित्येव-
मर्थम् ।

लोहितडाग्म्यः क्यप्त्वचनम् ॥ १ ॥

लोहितडाग्म्यः क्यप्त्वक्तव्यः । लोहितायति, लोहितायते । पटपटायति पट-
पटायते । [दमदमायति दमदमायते । मटमटायति मटमटायते] ॥ अथाऽन्यानि
लोहितादीनि ?

भृशादिष्वितराणि ॥ २ ॥

भृशादिष्वितराणि पठित्तव्यानि । किं प्रयोजनम् ? 'डित्त' इत्यात्मनेपदं † यथा

प्र०—रीड्भाव एव निवर्तते न तु दीर्घविधावपि तदा असुवसुगब्दाभ्यां पूर्ववद्वादेने कृते दीर्घा-
भावादनुयावसूयेति न सिध्यति । असूयतेः कण्ठ्वादिगन्तस्याऽसूयेति । वसूयतेरिच्छाकथजन्तस्य
वसूयेत्युत्तरम् । अथवेति । वर्णव्यत्ययेन दीर्घः क्रियतइत्यर्थः । यदीति । अनेन ककारः प्रत्या-
ह्यातः । इदानीं पकारप्रत्याह्यानाय विचारः क्रियते—अथ किमर्थं इति । पारयेति । 'पाशादिभ्यो
य' इति समूहे यप्रत्ययः । 'वा या'दिति सूत्रं विध्यर्थं मन्यते । टापि कृतएकादेशस्यान्तवद्भावा-
द्यप्रत्ययान्तेमेतत् । नैतदस्तीति । सामान्यविहितावात्मानेपदपरस्मैपदानां नियमार्थं प्रकरण-
मित्यदोषः । लोहितडाग्म्य इति । आदिशब्दप्रत्याह्यानमेतत् । अपठितसङ्ग्रहायोर्व्यादिशब्दो

ड०—तृत्तरिभाषाशुपकथं सङ्गच्छते । नियमार्थमिति । ननु नियम र्थेऽपि पाश्यासम्भादिशब्देभ्य आचार-
किञ्चिन्म्यः पते तच्च स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थं पकारोच्चारणमिति चेन्न, एतद्भाष्यग्रामाण्येन मूलभूताऽनुबन्धमन्यद्वा
निमित्तमाशयाऽऽचारकिञ्चिन्ते एतत्पकाराऽप्रवृत्तेः । अनभिधानादीदृशे विषये आचारकियोऽभाव
एवेत्यने ।

भाष्ये भृशादिष्वितराणीति । नन्वभूतद्रावे क्यप्, क्यप्त्तु तदभावे—इति तदभावे पदद्वयार्थ-
माशयकमादिप्रक्षेपमिति चेन्न; अत्राम्यश्चेरित्यनुवर्त्योऽस्यापि अभूतद्राव एव प्रवृत्तेः । अत एव नित्या-
त्मनेपदार्थं भृशादिपठ इत्युक्तम् । अपठितेति । तेन 'वर्मायति वर्मायने' इत्यादि कृत्वाद्युक्तमसङ्गतं,

+ पाशादिभ्यो यः ४ । २ । ४६

१ 'वाऽतः' पा० ।

२ क्वचिन्न ।

† अनुदात्तचित् ० १ । ३ । १२

स्यात् ॥ १३ ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ ३ । १ । १४ ॥

‘कष्टाये’ति किं निपात्यते ? कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेऽनार्जवे क्यङ् निपात्यते । कष्टाय कर्मणे क्रामति—कष्टायते ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते—कष्टायक्रमण इति ।

सत्रकञ्कष्टकृच्छ्रग्रहनेभ्यः कएवचिकीर्षायाम् ॥ १ ॥

सत्रकञ्कष्टकृच्छ्रग्रहनेभ्यः कएवचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् । सत्रं—सत्रायते । सत्र । कञ्—कञायते । कञ् । कष्ट—कष्टायते । कष्ट । कृच्छ्र—कृच्छ्रायते । कृच्छ्र । ग्रहन—ग्रहनायते । ग्रहन ।

अपर आह—‘सत्रादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः क्रमणेऽनार्जवे क्यङ् वक्तव्यः । तान्येवोदाहरणानि ।

प्र०—न भवति, तस्य वातिककारेण दूषितत्वात् ॥ १३ ॥

कष्टाय । कष्टायेति किं निपात्यते इति । विधावनार्जवमेव क्रमणमिति विशेषो न लभ्यत इति प्रमणविशेषलाभाय निगतनाश्रयणम् । सत्रेति । सत्रादयोऽत्र वृत्तिवियये पाठपर्यायाः । कश्च पापमुच्यते । कुटिलायेति । दुरधेयत्वादानुवाकस्याऽनार्जवमस्तीति भावः ।

उ०—‘नाऽयं हलन्तादिधीयत’ इति म.प्लोकेऽथेति शेष्यम् ॥ १३ ॥

कष्टाय क्रमणे । ‘कष्ट’शब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् क्रमणेऽयं क्यङित्यर्थेऽर्थविशेषो न लभ्येत तदर्थं निपातनमित्याह—विधाविति । माथे क्रमणेऽनार्जव इति । यद्यथा अनार्जवमेव क्रमणशब्दार्थस्तदा ‘कष्टाय’ कर्मणे कुटिलो मरतीत्यर्थः स्यात् । न च्चाऽयमर्थः कष्टायत इत्यतो गम्यते । किञ्च ‘सत्रादिभ्यः’ इति यातिक्रमण्ये ‘सत्रादिभ्यः’ इति किमर्थं ? ‘कुटिलायाऽनुवाक्या क्रमणी’त्युदाहरणे ‘कुटिलाये’त्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । किञ्च ‘चतुर्थ्यन्तेभ्यः’ इति किमर्थम्, अनार्जवयुक्तं फन्तान् गच्छतीत्यर्थकमन्त्रः कष्टं क्रमती’त्युदाहरणं माथे दत्तमपन्नतं स्यात्, अनार्जवरूपे क्रमणेऽस्तेर्द्वयपन्नविफलत्वात् । तस्मादानार्जवे इत्यस्याऽनुवृत्तौ क्रमणे इत्यर्थः । स्वाधिकाराऽऽणन्ताऽऽणन्तान्तरादेन नञ्त्तत्पुण्यः । एवञ्चाऽनुवृत्तौ वर्तमानाऽऽणन्ताऽऽणन्तान्तरादेः क्यङित्यर्थः फलति । ‘कष्टाय कर्मणे क्रमती’त्यस्य च कष्टमनुवृत्तौ कर्म कर्तुं गच्छतीत्यर्थः । अत्र च पाठम् । तेन पाठार्थकश्चशब्दाश्रयण इत्यर्थं ज्ञानार्थं निपातनम् । तेन दुःखरसाद्यद्दुःखमनुवृत्तिं क्रमतीत्यर्थं न । एतदेव ध्वनयता ‘कष्टाय कर्मणे’ इति कर्मरदभ्युक्तम् । अत्र एव एवार्थं ध्यायन्नातोत्तरम्—‘अत्रत्यनिदमुच्यते कष्टाय क्रमणे’ इति, सत्रादिभ्यः क्यङित्यर्थेऽर्थमिति वक्तव्यं निगुणरभ्यं सत्रं च । पापनिर्णीयतां गम्यमानासामित्यर्थः । न च निर्णीयतां ज्ञात्वा एव, तस्या गम्यते ‘क्रमणी’ति परस्मैपदतो गानुवृत्तिसि, गमनम् क्रमण्युदाहरणं नोदाहरण गम्यते इति क्रमणार्थं वाऽऽणन्तम् । नभ्येऽनु

सत्रादिभ्य इति किमर्थम् ? कुटिलायाऽनुवाकाय क्रामति । चतुर्थ्यन्तेभ्य इति किमर्थम् ? अजः कर्णं क्रामति ।

तच्चर्हि वक्रव्यम् ? न वक्रव्यम् । नैतत्प्रत्ययान्तनिपातनम् । किं तर्हि ? तादर्थ्ये एषा चतुर्था । कष्टाय यत्रातिपदिकं, कष्टार्थं यत्रातिपदिकमिति ॥ १४ ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तयचरोः ॥ ३ । १ । १५ ॥

रोमन्थ इत्युच्यते कोऽयं रोमन्थो नाम् ? उद्गीर्णस्य वाऽवगीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थ इति । यद्येवं, हनुचलन इति वक्रव्यम् । इह मा भूत्—कोटो रोमन्थं वर्तयतीति ।

तच्चर्हि वक्रव्यम् ? न वक्रव्यम् । कस्मान्न भवति—कोटो रोमन्थं वर्तयतीति ? 'अनभिधानात्' ।

तपसः परस्मैपदं च ॥ १ ॥

तपसः परस्मैपदं चेति वक्तव्यम् । तपरश्चरति तपस्यति । कथं 'तपस्यते लोकजिगीपुरप्रोः' ? छान्दसत्वाद्दविष्यति ॥ १५ ॥

प्र०—अज इति । अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थः । कष्टाय यदिति । कष्टलक्षणार्थप्रतिपादनाय यत्प्रातिपदिकं प्रयुज्यते तस्मात् क्रमणेऽर्थे क्यङ्भवतीत्यर्थः । क्रमणविशेषश्चाऽनार्जवमभिधान-
नतिस्वाभाव्याऽन्यते । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च पापादिभ्योऽतिप्रमङ्गाऽभावः ॥ १४ ॥

कर्मणो । उद्गीर्णस्येति । मुखप्रदेश आकृष्टस्येत्यर्थः । अवगीर्णस्येति । अपानप्रदेशान्नि-
सृतस्येत्यर्थः । हनुचलन इति । हनुचलनसहचरितं चवितस्य मुखप्रदेश आकृत्य यच्चर्णं तत्र
पया स्वादित्यर्थः । फीट इति । अपानप्रदेशान्नि-मृतमश्रातीत्यर्थः । अनभिधानादिति ।
रोमन्थायत इति वयङन्तेन लौकिके प्रयोगे चवितचर्णस्यैवाऽभिधानं न त्वर्थान्तरस्येत्यर्थः
॥ १५ ॥

४०—'श्रुतिसर्गे'यादौ कृत्तुःसोःसाहचर्येऽमेवाऽऽश्रित्य चिक्रोर्वाया एवोस्ताह्रूपायाः प्रत्ययार्थत्वमाश्रित्य
'श्रमत्' इत्याऽन्तेपदप्रयुक्तं, तद्भाष्यविषयम् । अनार्जवमेव श्रमणमिति । अन्तुलविषयमेव श्रमणमित्यर्थः ।
तद्भवानयन् यदवति—'अनार्जवयुक्तं' पन्थानं गच्छतीत्यर्थं इति । अपर आह्वयनेन च परस्परं व.क्यानां
स्वाल्पेपथ्याप्यानमावो गम्यत इति न कश्चिद्विरोधः । एवविधयेति । अनभिधानादिति तद्वत् ॥ १४ ॥

कर्मणो रोम । भाष्ये अवगीर्णस्य वा मन्थ इति । मन्थो—मन्थनम् । तद्योद्गीर्णस्य चर्णम् ।
अन्यस्याऽऽननम् । हनुचलन इत्युक्तयोद्गीर्णविषय एव प्रयोगः । तदुपपादयति—सहचरितमिति ।
अभावीत्यर्थं इति । वस्तुनं कठोतीत्यर्थं इत्यन्ते । नभिति । एवञ्च तत्र प्रयोगाऽभावात्किं तद्विद्व्यर्थेन
यत्नेनेति भावः ॥ १५ ॥

नामुत्पत्तिर्यथा स्यात् । यदि चाऽत्र क्रियावचनता न स्याद्भातुसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः । किं कारणम् ? साधने तव्यदादयो विधीयन्ते, साधनं च क्रियायाः । क्रियाऽभावात्साधनाऽभावः । साधनाऽभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः । पश्यति त्वाचार्यः—‘क्रियावचनाः क्यजादय’ इति, ततः सनाद्यन्ता धातव’ इति धातुसंज्ञां शास्ति ।

ननु चेदं प्रयोजनं स्यात् ‘परसाधने तव्यदादीनामुत्पत्तिं वक्ष्यामी’ति । न परसाधने उत्पत्त्या भवितव्यम् । किं कारणम् ? ‘साधन’मिति संबन्धिशब्दोऽयम् । संबन्धिशब्दाश्च पुनरेवमात्मका यदुत संबन्धिनमाक्षिपन्ति । तद्यथा—‘मातरि वर्तितव्यम्’ ‘पितरिशुश्रूषितव्य’मिति । न चोच्यते ‘स्वस्यां मातरि’ ‘स्वस्मिन् वा पितरो’ति, संबन्धाच्चैतद्गम्यते—‘या यस्य माता’ ‘यश्च यस्य पिते’ति । एवमिहाऽपि संबन्धादेतद्गन्तव्यं—‘यस्य धातोर्यत्साधन’मिति ।

अथवा धातव एव क्यजादयो, न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते । कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति । येनैव खल्वपि हेतुना पचादयः क्रियावचनास्तेनैव क्यजादयोऽपि । एवमर्थं खल्व्याचार्यश्चित्रयति—‘क्वचिदर्थानादिशति, क्वचिन्ने’ति ।

एवमपर्यादेशनं कर्तव्यं—कथमिमे अत्रुधा बुध्येरन्निति ।

प्र०—नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थाङ्गीकारेण परिहारान्तरम् । चतुर्ष्यस्तु ‘नमोऽस्तु देवेभ्य’ इत्यादिरवकाशः । ‘नमस्करोमि नारायण’मित्यत्रापि कारकविभक्तिरेव भवति । फ्यजादिष्विति । करणग्रहणस्य वेदनाग्रहणेन व्यवधानादनधिकारे स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्ग इति वचनम् । वरिवस इति । स्वर्थां—सेवा । ‘परिचर्याया’मिति पाठान्तरम् । परसाधन इति । शब्दान्तरवाच्यायां क्रियायां यत्कर्मादिकारकं तत्र तत्र्यादीनां ‘वृत्तं परये’त्यादी द्वितीयादीनामिव स्वाधिकत्वाद्द्रव्यवाचित्वेऽपि क्यजाद्यन्तानामुत्पत्तिः स्यादेवेति भावः । न परसाधन इति । द्वितीयादीनां प्रातिपदिकाद्विद्यानात्तस्य च द्रव्यचनत्वाद्भवचनप्रामाण्यात् परसाधन उत्पत्तिर्भविष्यति । तव्यादयस्तु धात्वन्तरेषु

उ०—शिन इति । करण्यदाऽनुवृत्त्या क्रियासामान्ये विधावपि प्रयोगवशादेव तद्विशेषप्रतीतिर्भविष्यति । किमेतैरित्यत आह—करणग्रहणस्येति । भाष्ये—साधने तव्यदादय इति । भाष्येऽपि क्रियारूप एवेति भावः । शब्दान्तरांति । स्वार्थिकत्वात्क्यजाद्यन्तानां द्रव्यवाचित्वेऽपि शब्दान्तरवाच्यक्रियाकारके तव्यादीनामुत्पत्तिः स्यादेवेत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तो—वृत्तमित्यादि । तव्यादयश्चित्ति । एवञ्च धातुसंज्ञाविधानमेवैषां क्रियावाचकत्वे मानमिति भावः । भाष्ये शयवा धातव एवेति । क्रियावचना एवेत्यर्थः । कः खल्वपीति । पचादी-

अथवा शक्यमर्थदेशनमकर्तुम् । कथम् ? करण इति वर्तते†, करणं च करोतेरर्थः । करोतिश्च क्रियासामान्ये वर्तते ॥ १६ ॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो

णिच् ॥ ३ । १ । २१ ॥

इमौ हलिकली स्त इकारान्तौ [हलिः कलिः] । अस्ति हलशब्दः कलशब्द-
श्चाऽकारान्तः । क्योरिदं ग्रहणम् ? याविकारान्तौ, तयोरेत्वं निपात्यते । किं प्रयोज-
नम् ?

हलिकलयोरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

हलिकलयोरत्वनिपातनं क्रियते सन्वद्भावो* मा भूदिति । अजहलत्, अच-
कलत् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । इकारलोपो†† कृते 'ऽग्लोपिनां ने'ति प्रतिषेधो भविष्यति ।
वृद्धौ कृतायां‡ लोपस्तच्चाऽग्लोप्यङ्गं भवति ।

प्र०—क्रियावाचिषु स्वसाधने सावकाशाः परसाधने नोत्पद्यन्त इत्यर्थः । अथवेति । अभिधानश-
क्तिस्वाभाव्यादन्तरेणाप्यर्थदेशनं विशिष्टक्रियावचनत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । चित्रयतीति । 'चित्र
वैचित्र्यकरणे' इति चोरादिकस्य रूपम् । अनेकं मार्गमाश्रयतीत्यर्थः । क्रियासामान्य इति ।
सामान्येन च विशेषाणामाक्षेपात्कश्चित् प्रत्ययः क्वचिद्विशेषे भवतीत्यर्थः । न च वेदनाग्रहणेन
करणस्य विच्छेदः, तयोर्विरोधाऽभावात् ॥ १९ ॥

मुण्डमिश्र । क्योरिदं ग्रहणमिति । किमिकारान्तयोः कृतात्वयोर्ग्रहणमुताऽकारान्त-
योरेवेति प्रश्नः । किं प्रयोजनमिति । 'हलिकली' इत्येव कश्मान्न क्रियत इत्यर्थः । शब्दान्तरस्य
चेति । यद्यपि वृद्धौ कृतायामपि लोपस्य प्रवृत्तिस्तथापि वाचनिकं नस्याऽनित्यत्वम् । अथवा

उ०—नामर्थरहितानामेन पाठात् । क्वचिदर्थमिति । अनेकान् । क्वचिद्वैकमित्यर्थः । क्वचिन्नेति । एकमपि
नादिशनीत्यर्थः । एवमप्यर्थदेशनमिति । 'नमसः पूजाया'मित्यादि । बोधेरङ्गिति । निवृत्तप्रेषणाख्यायै
णिच् । कुपेरन्तिषेय क्वचित्पठः ॥ १६ ॥

मुण्डमिश्र । निर्देशादेवाऽकारान्तनिर्णयेन प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह—किमिकारंति । भाष्ये—इमा-
विनि । समानार्थावित्यर्थः । यद्यन्यकारान्तयोरेव ग्रहणंऽपि तयोर्नियमार्थत्वादिकारान्ताभ्यां शिञ्जभावेन
उर्देशेपरिहारोऽस्ति तथाऽनेकदेश्याह भाष्ये—याविति । नियमश्च' तत्सजातीयानुपूर्विकानामेतदर्थकानाः खेद-
लक्षणेयोरे'ति । प्रकाराऽन्तरेणाऽनेकदेश्युक्तिरगमस्याऽनुपदं वक्ष्यते । भाष्ये—वृद्धिरपि नित्येति ।

† शब्देरकलशाऽध्र० ३ । १ । १७ १—इदं क्वचिन्न । * सन्वद्वस्तुनि षड्परेऽग्लोपे
७ । ४ । ६३ †† ६ । ४ । १५५ पा० १ ‡ अचो ङ्यिति ७ । २ । ११५

इदमिह संप्रधार्यम्—वृद्धिः क्रियतामग्लोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वाद्-
 वृद्धिः । नित्यो लोपः । कृतायामपि वृद्धौ प्रामोत्यकृतायामपि प्रामोति । [वृद्धिरपि
 नित्या । कृतेऽपि लोपे प्रामोत्यकृतेऽपि प्रामोति ।] अनित्यो लोपः । अन्यस्य
 कृतायां वृद्धौ प्रामोत्यन्यस्याऽकृतायाम्, 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्निधिरनित्यो
 भवति' । वृद्धिरप्यनित्या । अन्यस्य× कृते लोपे प्रामोत्यन्यस्याऽकृते, 'शब्दान्तरस्य
 च प्राप्नुवन्निधिरनित्यो भवति' । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्बुद्धिः । वृद्धौ कृतायां
 लोपः, तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति ।

अत्रे पुनः सति वृद्धिः क्रियतां लोप इति, यद्यपि परत्वाद्बुद्धिवृद्धौ कृताया-

प्र०—अन्यस्य प्रवृत्तावप्यन्यस्य स्थानिनोऽप्रवृत्त्या लोपस्याऽनित्यत्वम् । अन्यस्य कृते लोप
 इति । 'अत उपधाया' इत्यनेनाऽकारस्थेत्यर्थः । ननु लोपस्य स्थानिवद्भावत्वात्कर्मकारस्य प्राप्नोति ?
 नैप दोषः । प्राप्नो सत्यां स्थानिवद्भावेन प्रतिबन्धः क्रियते । पूर्वस्य विद्यो स्थानिवद्भावविधा-
 नान् । अप्राप्नो नु पूर्वविध्यभावात्स्थानिवद्भाव एव न स्यात् । यद्यपि भिन्नलक्षणा भिन्नस्वभावा
 च वृद्धिस्तथापि वृद्धिरशब्दवाच्यत्वाद्भेदमाश्रित्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेर्नित्यत्वं कथितम् । तत्त्व-
 तस्तु लोपे कृते वृद्धेरप्राप्त्याऽनित्यत्वं वक्तव्यम् । न्यायव्युत्पादनाय त्वन्यथाऽभिहितम् । मूत्र
 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ' इति णिचि मिद्धे प्रसन्नार्थमित्याहुः । न च 'तत्करोती'त्यादिना तत्र वात्वर्थ-

व०—कार्यमात्रं नित्यमिति भावः । वाचनिकमिति । 'शब्दान्तरस्ये'तिवचनमिति भावः । यन्मुनस्तदपि
 न्यायसिद्धमित्याह—अथवेति । प्राप्नो सत्यामिति । अत्र तूमशोरनित्ययोः परत्वादन्यस्यैव वृद्धिर्न त्वधाकारयेति
 भावः । तदनादयथाऽपि समाहितमित्यत्र तावपर्यन् । ननु पूर्वानन्यवृद्धिप्राप्तायपि लोपे उन्धावृद्धिप्रमिरिति
 नैकस्या अनित्यत्वमिति शङ्को—यद्यपीति । भिन्नस्वभावेति । भिन्नस्थानियेन्यर्थः । यन्मुतोऽचोऽन्विद्येन्यस्य
 लोपेन बाधेऽपि 'अत उपधाया' इत्यस्याऽप्रवृत्तिरेव स्थानिवन्नेन वाच्या, 'अचोऽन्विती'त्यस्य चाऽनित्यत्वं
 लोपे कृतेऽप्राप्त्येन्याशयेनाह—तत्रवन्स्त्विति । न्यायेति । पूर्वोक्त्यर्थः । परे सिद्धम्भाष्यमैकदेशयुक्तिः,
 भिन्नलक्षणाया भिन्नस्थानिकाया वृद्धेर्नित्यत्वात्केः सिद्धान्तयुक्तित्वाऽभावात् । कृते लोपे स्थानिवद्भावेन
 वृद्धेरप्राप्तेरपि तदुक्तेस्तदुक्तिराऽभावात् । अत एव 'णो चर्दी'ति सूत्रे लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेर्लोपो-
 च्छेदप्रत्ययमशोरनित्ययोः परत्वाद्बुद्धिरित्याशङ्क्य 'नाऽग्लोपो'ति सूत्रेऽग्रहणाद्बुद्धेर्लोपो बलीयानिति सिद्धा-
 न्तितत् । तेनाऽत्राशयैकदेशयुक्तित्वात् स्वयमेवाकम् । इदमेवाभिप्रेय्य समने कैपद्याह—'अनाभिय शरकारं
 निपातनमुक्तं, शरकाराश्रयणमेव तु अनाय' इति ।

प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे इति । सुरादिगणस्यमिदमिति भावः । तत्करोतीति । हेतुमति चे'त्यत्रातिक्ता-
 दिदं गण्यूनप्रामाण्येण । अत एव स्यात्प्रामोति सूत्रे पाशादिप्रहृणं चरितार्थम् । वार्तिके करोतिर्वाच-
 योम्लान्त्वम् । तेन 'अपरराज'दिश्यादीनां मिद्धिः । स्यादिति सूत्रेऽनुवृत्तकरण इतिदिशस्ये । पात्वर्थ-

१—शब्दान्तरगतः पाठः कश्चिन्न ।

× अत उपधायाः ७ । २ । ११६

मप्यगेव लुप्यते । तस्मात्सुपृच्छ्यते—‘हलिकल्पोरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थ’-
मिति ॥ २१ ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमाभिहारे यङ् ॥ ३ । १ । ६२ ॥

‘समभिहार’ इति कोऽयं शब्दः ? समभिपूर्वाद्धरतेर्भावसाधनो घञ्, समभिहरणं
समभिहारः इति । तद्यथा—पुष्पाभिहारः मालाभिहारः उत्पलाभिहारः फलाभिहार
इति ।

विषम उपन्यासः । बह्वचो हीमाः सुमनसस्तत्र युक्तः समभिहारः । इह पुन-
रेका क्रिया ।

यद्यप्येका सामान्यक्रिया, अवयवक्रियास्तु बह्वयः । अधिश्रयणोदकाऽऽसेच-

प्र०—नियमः क्रियते, राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजदित्यादावपि णिचो दर्शनात् । ‘मुण्डं करोति
माणवक’मित्यादौ सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थं वा ॥ २१ ॥

धातोरेकाचो । इह समभिहारो नाम मूर्तस्याऽनेकस्थैककालस्य भवति । धातुवाच्या
तु क्रियैवैव, युगपदेकेन धातुनाऽनेकस्या अनभिधानात् । सा च निवृत्तभेदा साध्यैकस्वभावत्वा-
द्भातुना प्रत्याप्यते । अधिश्रयणादीनां च क्रमजन्यत्वाद्युगपदवस्थानाऽभावाच्च क्रियासमाभिहारो
न संभवतीति मन्यमानं पृच्छति—समभिहार इति कोयमिति । इतरस्तद्बुद्धिपरीक्षार्थं
उ०—नियम इति । एवञ्च धात्वर्थमात्रे विधानार्थं स्यात् । ‘करणे’ इति च धात्वर्थमात्रोपलक्षणं स्यात् ।
अतएव ‘वर्मणा सन्नहति संवर्मयती’त्यादिसिद्धरिति भावः । सापेक्षेभ्योऽपीति । अयमभ्युच्य इति
‘सुप्रात्मन’ इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ २१ ॥

धातोरेकाचो । इहेति । यथा पृलादीनाम् । समभिहारश्चैतत्तत्पर्यम् । तेन क्रियाया विशेषणाऽनुप-
पत्त्या प्रभ इत्यर्थः । एककालस्येति । एकदेशस्याऽनुलक्षणमेतत् । ननु दिवेविंजिगीषाद्विद्वान्कर्तृत्व-
दर्शनादाह—युगपदिनि । ननु विषयभेदात्कर्तृभेदाच्च पाकादीनां नानात्वेन कथमेकैवेत्यत्र आह—सा
चेति । एतदध्यङ्गयमेव साध्यत्वमित्याह—साध्यैवेति । अत एव ‘भयद्विरास्यते’ इत्यादौ बहुवचनं नेति
भ्रान्तः । अधिश्रयणादीनां नानात्वादाह—अधीति । युगपदिनि । उत्पन्नविनाशित्वादिति भावः । अमूर्त्तत्वा-
द्येव्यपि बोध्यम् । भाष्ये—कोऽयमित्यस्य किमर्थकोऽयमित्यर्थः । मालाऽभिहारं कर्मधारयः । उत्पलाऽभिहारो
पद्वैतपुरुषः । बुद्धीति । अनेकासां सकलानामवयवक्रियाणां बुद्धिविषयत्वेन धौगपत्त्वमिति भावः । बुद्धौ
युगपदवस्थानमत्र समभिहार इति बोध्यम् । प्रधानेति । पौनः पुन्येन तस्या एवाऽनुष्ठानादिति भावः ।
अत्रापि समभिहारो बौद्ध एवेति बोध्यम् । क्रियाया जातिव्यवसामान्यत्वाऽसम्भवादाह—साधारणीति ।

नतएदुलाऽऽवपैधोऽपकर्षणक्रियाः । ताः कश्चित्कात्स्न्येन करोति कश्चिदकात्स्न्येन ।
यः कात्स्न्येन करोति स उच्यते—‘पापच्यत’ इति । पुनः पुनर्वापचति—पापच्यत इति ।
अथ धातुग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—प्राऽटति भृशमिति ।
अत उत्तरं पठति—

यद्द्विविधौ धातुग्रहण उक्तम् ॥ १ ॥

[यद्द्विविधौ धातुग्रहणे उक्तम् ।] किमुक्तम् ? तत्र तावदुक्तम्+ ‘कर्मग्रहणा-
त्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं, सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म,
सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मत्वा’दिति । एवमिहापि—
क्रियासमभिहारग्रहणाद्यद्द्विविधौ धातुग्रहणानर्थक्यं, सोपसर्गः क्रियासमभिहार इति
चेत्क्रियासमभिहारविशेषकत्वादुपसर्गस्याऽनुपसर्गः क्रियासमभिहारः, सोपसर्गस्य हि
क्रियासमभिहारत्वे धात्वधिकारेऽपि यदोऽविधानमक्रियासमभिहारत्वा’दिति ।

अथैकाज्जलादिग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—जागर्त्ति भृशम् । ईक्षते
भृशमिति ।

प्र०—शब्दव्युत्पत्तिमाह—समभिपूर्वादििति । यद्यप्येकेति । मुख्यस्य समभिहारस्वेहाऽसंभवाद्गौण
आश्रीयते । बुद्धिगोचराऽनेकसकलादयवक्रियासगतः, पौन पुन्येनाऽनुष्ठीयमानप्रधानक्रियाविषयो
वेत्यर्थः । सामान्यक्रियेति । साधारण्यो समूहरूपा क्रियावानुवाच्येत्यर्थः । यथोक्तं हरिणा—

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।
बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥
समूहश्च तथाभूतः प्रतिभेदं समूह्विषु ।
समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभवः ॥ इति ।

अथवा अधिश्रयणादीनां तादर्थ्येन प्रवर्तनाद्गुणत्वादवयवत्वं, तस्याश्च साधारणत्व-

उ०—सकलाऽवयवसाधारणीत्यर्थः । तदाह—समूहरूपेति । गुणभूतैरिति । क्रमजन्मनामपिश्रयणादीनां
बुद्ध्या प्रकल्पितो योऽभेदस्तद्रूपसमूह्यैरेव गुणभूतैरवयवैः सह क्रियेत्युच्यत इत्यन्वयः ।

ननु ‘प्रकृतः कर्त्तृ देवदत्त’ इत्यादौ कथं भूते‘क’इत्यत्र आह—समूहः स इति । तथाभूतः—
उद्भूताऽवयवः । समूह्विषु—अवयवेषु । प्रतिभेदं—प्रदेकम् । अभेद इति । बुद्धिकृताऽभेदेऽपीत्यर्थः ।
तस्याश्चेति । यदव्यवधानेन फलोत्पत्तिस्तस्या इत्यर्थः । अनन्तरमिति । अव्यवधानेन फलोत्पादिकां प्रधानां
क्रियामाहः । अन्यासां तु तादर्थ्यात्तदाख्यता, गौणो व्यपहार इत्यर्थः । विजातीयेति । यथा द्रव्याणां
द्रव्यान्तरैरव्यवधानां समभिहारस्तथा क्रियाणामपि क्रियान्तरैरव्यवधानमेव स इत्यर्थः । पुनः पुनर्वेति

एकाञ्जलादिग्रहणे च ॥ २ ॥

एकाञ्जलादिग्रहणे चोक्तम् । किमुक्तम् ? तत्र तावदुक्तम् × 'कर्मसमान-
कर्तृग्रहणानर्थक्यं चेच्छामिधाने प्रत्ययविधानात्, अकर्मणो हासमानकर्तृकाद्वाऽन-
मिधान'मिति । इहापि—'एकाञ्जलादिग्रहणानर्थक्यं च क्रियासमिहारे यद्ब्रूवना-
दनेकाचोऽह्लादेर्ह्यनमिधान'मिति ।

तच्चावश्यमनमिधानमाश्रयित्तव्यम् । क्रियमाणेऽपि होकाञ्जलादिग्रहणे यत्रैकाचो
ह्लादेश्चोत्पद्यमानेन यद्वाऽर्थस्यामिधानं न भवति, न भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा—
भृशं शोभते, भृशं रोचते । यत्र चाऽनेकाचोऽह्लादेर्वोत्पद्यमानेन यद्वाऽर्थस्याऽमिधानं
भवति, भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा—अटाटयते अरार्यते अशाश्यते सोऽसूच्यते सोऽसू-
च्यते मोमूच्यते ।

ऊर्णोतिश्चोपसङ्ख्यानम् ॥ ३ ॥

ऊर्णोतिश्चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रोर्णोन्त्यते ।

अत्यल्पमिदमुच्यते—'ऊर्णोति'रिति ।

सूचिम्ब्रिमुञ्च्यटयत्पेशूर्णोतिग्रहणं यद्विधावनेकाजहलाद्यर्थम् ।

सूचिम्ब्रिमुञ्च्यटयत्पेशूर्णोतीनां ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'यद्विधा-
वनेकाजहलाद्यर्थम्' । सोऽसूच्यते । सोऽसूच्यते । मोमूच्यते । अटाटयते । अरार्यते ।

प्र०—मुच्यते । तदुक्तम्—

अनन्तरफलं यस्याः कटपते तां क्रियां विदुः ।

प्रधानभूतां तादर्घ्यादन्यासां तु तदाख्यतां ॥

फास्वनेनेति । विजातीयोऽव्यवहितस्साकल्पेनेत्यर्थः । अथेति । धातुरेव समभिहारवि-
निष्टक्रियावाचो, द्योतकस्तूपमर्गो न तु वाचक इत्यर्थः । प्राटतीति । धातूपसर्गसमुदायस्य क्रिया-
विभेदावगनिहेतुत्वात्तनो यदि प्रत्ययः स्यात्ततः सोभनार्थस्य द्विवचनं प्रसज्येत । प्राटाटयते इति
चेप्यते । सन्मूशोक्तं वस्तिवहाप्यतिदिगति—यद्ब्रूविधाविति । धातुप्रधिकारेऽपीति । 'प्रपापच्यत'

४०—भाष्ये । सन्मूश्यायाः क्रियायाः कालभेदाद्भेदेऽपि साजाल्यासैव पुनः पुनरनुष्ठेयत इति बुद्ध्या वीनः
पुन्यमिति तावदर्थः । धातुरेवेति । 'क्रियासमभिहारे' इत्यस्य समभिहित्यमाणक्रियावाचकदित्यर्थं इति भावः ।
क्रियाशेषोऽदित्यस्योऽपि सम्भाष्येतेत्युत्तरम् । सन्निति । एवञ्चाऽर्द्धधातुकसंशयं धातुग्रहणमिन्याद्यपि तत्रयमत्र
षोऽन्निति ध्वनितम् । तत्कनञ्च 'सोमूच्यते' इत्यादौ शिलोपः । प्रपापच्यत इति । सन्तु केवने धातौ
परितार्थमिति भावः । एकाञ्जलादिग्रहणप्रत्याख्यानोदाह—यथान्यास इति । वचनेन वचनप्रत्याख्याने
सारवाऽभाषादाह—कार्यान्तरेति । इदुपग्रहस्य कनरनेन हेतुत्वाऽभाषादाह—फलस्य चेति । 'प्रोर्णोत्' इति

अशारयते । प्रोर्णानूयते ॥ ऊर्णोतिर्न वक्तव्यम् ।

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यद्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

क्रियासमभिहारे यङो विप्रतिषेधेन लोट्प्रिधानम् ॥ ४ ॥

क्रियासमभिहारे यङो लोट्भवति विप्रतिषेधेन । क्रियासमभिहारे यद्भवतीत्य-
स्यावकाशः—धातुर्य एकाज्भलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते ऽधातुसंबन्धः । लोलूयते
पोर्णूयते । लोटोऽवकाशः—धातुर्योऽनेकाजहलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धः ।
'स भवान्जागृहि जागृहीत्येवायं जागर्ति' । 'स भवानीदृश्य ईदृश्वेत्येवायमीहते' ।
धातुर्य एकाज्भलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसंबन्धश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति 'स
भवोर्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति' । लोट्भवति विप्रतिषेधेन ।

न तर्हीदानीमिदं भवति, स भवोर्लोलूयस्य लोलूयस्वेत्येवायं लोलूयत इति ?
भवति च ।

न वा नानार्थत्वात्कर्तृकर्मणोर्हि लविधानं क्रियाविशेषे स्वार्थे यङ् ॥५॥

न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ? 'नानार्थत्वात्' । का नानार्थता ?

प्र०—इत्यादौ । ऊर्णोतिश्चेति । यथान्यासे सिद्धचभावाद्बचनम् । कार्यान्तरसिद्धयेऽवश्यमूर्णोतिर्नु व
द्भावो वाच्यस्तेनैव यङोऽपि सिद्धिमाह—वाच्य इति । तत्र यद्भि भावोऽतिदेश, आमिदोस्त्वभावा-
तिदेशस्तयोर्नोत्तेरभावात् । इदुपग्रहादिति । इदुपग्रहः—इट्प्रतिषेधः । 'विभाषा गुणे' इति पञ्चमी ।
फलस्य चाऽत्र हेतुत्वं, यथाध्ययनेन वसतीति । उदाहरणानि प्रोर्णानूयते प्रोर्णुनाव प्रोर्णुतः प्रोर्णुत-
वानिति । यद्वै च क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वात्प्रित्यवोत्सयोरिति, 'क्रियासमभिहारे द्वे भवत'
इति वा द्विर्वचनं न भवति । यदा तु भृशार्थेऽपि पौन पुष्यं विवक्ष्यते तदा 'पापच्यते—पापच्यते'
इति द्विर्वचनं भवत्येव । स भवानिति । सामान्यविशेषणान्नेन क्रियाभेदाद्ययो धातुसंबन्धः । स इति ।

उ०—अप्युक्तः किति तीट्प्रतिषेधः । इति वेति । वस्तुस्तद्वाचित्करस्य लोट् विषयतेवेति लोट् विषयके वक्षते ।
भवत्येवेति । 'नित्यवोऽप्ये' रित्यनेन । सामान्येति । लोटन्तार्थः सामान्यम् । अनुप्रयोगार्थश्च कर्त्तृकालिङ्गि-
त्वादिशेषः । अन्यथाऽर्थभेदाभावेन धातुसम्बन्धाऽभवात्प्रत्ययो दुर्लभः स्यादिति भावः । भाष्ये
लोट्भवति विप्रतिषेधेनेति । पुनः पुनर्लयाऽभिन्नं वर्त्तमानं लवनमित्येवं विषयायां धातुसम्बन्धस्य
सत्त्वाद्दुभयप्राप्तिः । मनु विप्रतिषेधाश्रयणे लोटा भाष्यं, स्वार्थकत्वात्लोटोऽन्तरङ्गत्वे तेनैव भाष्यमिति

‘कर्तृकर्मणोर्हि लविधानम्’ । कर्तृकर्मणोर्हि लोड् विधीयते+ क्रियाविशेषे स्वार्थे यङ् ।
तत्रान्तरङ्गत्वाद्यद्वा भवितव्यम् ।

न तर्होदानीमिदं भवति—स भवँल्लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति ? भवति
च । विभाषा यङ्, यदा न यङ् तदा लोट् ।

[निर्यं कौटिल्ये गतौ ॥ ३ । १ । २३ ॥

लुपसदचरजपजभद्दहदशृगृभ्यो भावगर्हायाम् ३।१।२४॥]

उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषाऽसंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् ॥ ६ ॥

उत्तरयोर्मयोर्विग्रहेण विशेषस्याऽसंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमनर्थक्यम्+ । नहि
कुटिलं क्रामतीति चङ्कम्यत इति गम्यते ।

अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारे यद्वा भवितव्यम् ?

क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यः ॥ ७ ॥

क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो यद्वा भवितव्यम्—भृशं जपति ब्राह्मणः, भृशं

प्र०—भृशार्थेभ्यः पुन्ययोः प्रतिपिपादयिपितस्त्वेकतरस्मिन् यङ्प्रत्ययः । अपरस्मिन्स्तु लोट् ।
लोटश्च केवलस्य समभिहारमभिव्यङ्क्नुमसामर्थ्यात्तदन्तस्य द्विर्वचनं प्रवर्तते । तत्रन्ति ।
नोडवहिरङ्गः, वत्रायिषेत्तणाद्भानुसुन्दर्यापेत्तणाच्च । विभाषा यङ्किति । ‘धातोः कर्मणः’ इत्यतो
‘वि’त्यनुवर्तनान् ।

निर्यं कौटिल्ये । न हीति । चङ्कम्यत इत्यस्माद्योऽर्थः प्रतीयते नासौ ‘कुटिलं
क्रामती’ति वाक्येन वाक्यं प्रत्याययितुमिति तदर्थोऽनभिधानादेव वाक्यं न भविव्यति । अर्थान्तरे

उ०—किमुभ्यो ‘भवति चे’तीत्यत्र आह—चृशार्थेति । तत्रैकतराऽर्थेऽधातुसम्बन्धे यद्वा कृत्वाऽपरार्थे
धातुसम्बन्धे लोड्किति भावः । लोट्प्रत्ययेति । विद्यादिभ्यश्चि लोडो विधानादिति भावः ।

निर्यं ही । उत्तरयोर्विति परस्परसादृश्यात् इति सूत्रं एवेदं चरित्वमिति लुप्सते । रेतेतः पूर्व
निर्यनिपादिभ्यश्च प्रत्ययेषु लोपकप्रमादान् । तत्राद्यविषयं निर्यमहणानर्थक्यमिति । द्वितीयविषयं—क्रिया-
समभिहारे चेति । तथैव भाष्ये उदाहरणादिति मुधियो विभवयन्तु । नासाविति । कुटिलं पन्थानं क्राम-
तीत्यर्थमन्यथादिसर्पः । अर्थान्तरे—पथि । तत्र कौटिल्यन्यायेनेति । चिन्त्यमिदं, विशेषविहितेन सामान्य-

१—‘लो विधीयते’ १० ।

† लः कर्मणि च भावे चाकर्मव्ययः ३ । ४ । ६६

२—‘निर्यनिपादिभ्यश्च प्रत्ययेषु लोपकप्रमादादिति’ भाष्येऽहम् ।

‘भाष्यं वेत्तव्यमन्तः’ शीलं यं भक्ष्यकारस्यान्यत्र सि व्यानित्यस्यास्यमानस्यनेरदशाना’दित्यन्वये । तथा
च ‘दत्तदग्ने’ इत्येव ‘प्रत्याहारोऽनुषणाना’दित्यन्तः पूर्व ‘शरदग्ने’ इत्यदि सूत्रद्वयं मध्ये दृश्यते ।

‡ निर्यं कौटिल्ये गतौ; लुपसदचर० ३ । १ । २३; २४

समिधा दद्वतीत्येव ॥ २२ ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्ण-
चुरादिभ्यो णिच् ॥ ३ । १ । २५ ॥

‘सत्यापे’ति किं निपात्यते ?

सत्यस्य कृञ्यापुक् च ॥ १ ॥

सत्यस्य कृञ्यापुक् च निपात्यते, णिच् । सत्यं व.रोति सत्यापयति ।
अत्यल्पमिदमुच्यते ।

णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक् च ॥ २ ॥

णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक् चेति वक्तव्यम् । अर्थापयति वेदापयति सत्या-
पयति । यद्यापुक्क्रियते टिलोपः प्राप्नोति† । एवं तर्हि पुक्करिष्यते । एवमपि टिलोपः
प्राप्नोति । एवं तर्थाकरिष्यते । एवमपि टिलोपः प्राप्नोति । एवं तर्दकरिष्यते । एव-
मप्यनाकारान्तत्वात्पुह्न प्राप्नोति । [एवं तर्थाट्करिष्यते । एवमप्यनाङ्गत्वात्पुह्न
प्राप्नोति ।] एवं तर्थापुट्करिष्यते ।

अथवा पुनरस्त्वापुगेव । ननु चोक्तम्—‘टिलोपः प्राप्नोती’ति । आपुग्वचन-
सामर्थ्यान्न भविष्यति ।

अथवा पुनरस्तु पुगेव । ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति । पुग्वचन-

प्र०—च कौटिल्यमात्रप्रतिपादने वाक्ये निवारयितुमशक्यमिति नित्यग्रहणमनर्थकमित्यर्थः ।
क्रियासमभिद्वार इति । तत्रकौटिल्यन्यायेन कौटिल्यभावगर्हाम्नां यदः क्रियासमभिहारादाच्छिद्य
स्वीकृतत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

सत्याप । एवन्तर्हीति । आचार्यमतभेदप्रदर्शनाऽर्थोऽनेवपक्षोपन्यासः । टिलोप इति ।
‘णाविष्ठव’दित्यतिदेशादिति भावः । अकारिष्यत इति । तत्र पररूपे कृतेऽ‘चो ङिणी’ति वृद्धौ

उ०—विहितस्य वाच उरुर्गोऽपवादस्येते इत्यत्रैतन्नयं दृष्टान्तो मिदधोनेत्याख्ये भाष्ये उक्तः । न हि विदेश-
ऽनुवादेन सामान्याऽनुवादवाचे दृष्टान्तो लौकिकोऽस्ति । नाऽप्येतद्विषये नियमो तत्रास्तिरस्ति । तस्मिन्वाच्ये
‘क्रियासमभिद्वारे चे’त्यत्राणि ‘विशेषाऽसम्प्रत्यया’दित्यस्य सम्प्रत्यात् ‘भ्रशं जदती’त्यादर्थविशेषस्य यदन्ताद-
प्रत्ययादित्यर्थ इत्याहुः ॥ २२ ॥

सत्याप । सर्वत्र सामर्थ्यादेव टिलोपचरणे नानामतोपन्यासो ध्यर्षोऽत आह—अप्यपेति ।
अग्विधो पुनिरुच्य आह—तत्रेति । प्रातिपदिकाणिञ्जिति भावः । यदप्यत्राणि टिलोपप्राप्तिरिति तस्यवि

सामर्थ्यान्न भविष्यति ।

अथवा पुनरस्त्वागोव । ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति । आग्वचन-
सामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ २५ ॥

हेतुमति च ॥ ३ । १ । २६ ॥

कथमिदं विज्ञायते 'हेतुमत्यभिधेये णिज्भवती'ति, आहोस्वि'द्वेतुमति यो धातु-
वर्त्तते' इति ?

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनाऽसन्दिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवि-

प्र०—कृतायां पुगागम इति भाव । अनाकारान्तत्वादिति । यद्यत्र वृद्धिः स्यादग्विघानमनर्थकं
स्यात्, अगममन्तरेणाऽपि तस्याः प्रमङ्गात् । ततश्च तद्वाचनार्थमगागमः स्यादिति भावः ।
आपुडिति । तस्य च णिज्भक्तत्वादकारस्य पूर्वस्य टिनोपे सति 'सत्यापयती'त्यादि सिध्यतीति
भावः ॥ २५ ॥

हेतुमति च । कृत्रिमस्य पारिभाषिकस्य प्रयोजकस्येह हेतोर्ग्रहणम् । तदीयो व्यपारः
प्रेषणाऽध्येषणतत्समर्थाचरणनक्षणो हेतुमानिह गृह्यते । ननु सकलकारकसाध्यपाकाद्येक्षः प्रयो-
जकस्य हेतुव्यपदेशो, न तु तदर्थवान्तरस्वमाध्यप्रेषणाद्येक्षः । यथा काष्ठस्य पाकापेक्षं करणत्वं
न तु ज्वलनापेक्षम् । तदपेक्षन्तु कर्तृत्वमेव । तत्रश्च पाकादेरेव हेतुमद्व्यपदेशो युक्तो न तु
प्रेषणादे । नैप दोषः । णिच्प्रकृत्या धातुर्नैव तस्याऽर्थस्य प्रकाशितत्वात् प्रयोजनाऽभावात्तत्रै-

उ०—दूषणान्तरमद्रावात्तदनुपन्यासः । अनर्थकं स्यादिति । न च टिलोपवाधनद्वारा वृद्धिसिद्धयर्थमेव
तदिति वाच्यम्, अन्यादेशाऽकारविघानसामर्थ्येनैव टिलोपवाधे सिद्धे आगमलिङ्गकारोच्चारणसामर्थ्येन वृद्धेरपि
वचः स्यादित्यभिमानः । भाष्ये—पूर्वन्तर्होषुडिति । नन्वत्र पक्षे 'सौ चहो'ति ह्रस्वाऽनापत्तिरापुकिं
प्राप्नोतीति फलभेद इति चेन्न, छुह्यस्यानभिधानात् ॥ २५ ॥

हेतुमति च । हेतुमच्छब्दार्थज्ञाने सन्देहस्योपपादयितुं शक्यत्वात्तमाह—कृत्रिमस्येति । तस्यैव
व्याख्यानं क्वचित्—पारिभाषिकस्येति । तत्रयोजकं हेतुरित्यस्येत्यर्थः । उक्तेन निकृष्टप्रेरणमध्यम् ।
विरतीतं द्वितीयम् । प्रयोगव्यापारानुभूलाचारणं तृतीयम् । यथा 'मिन्ना वासयती'त्यादौ । पाकाद्येक्ष
इति । तद्विषयवाप्रेषणाया इत्यर्थः । न तु तदर्थेति । तत्रिमित्तेत्यर्थः । हेतुरस्यामर्त्तंति विप्रदेशे हेतुत्वनिस्प-
कस्य तत्कार्यकारदेरेव प्रतीतिस्तत्रैव णिच् स्यादित्याह—पाकादेरेवेति । तत्रैकार्थेति । न 'चाऽन्यप्रयुक्तः
पचन्तः'पर्थमतिरुदनाय णिच्, णिज्ज्ञानेन तददृशार्थाऽप्रतीतिरिति भावः । एवमपि हेतुसंबन्धिकार्यस्पर्था-
भिप्रायिना हेतुमच्छब्देन कथं प्रेरणान्येनेऽत आह—तस्मादिति । लक्ष्यः पाकाद्येक्षो हेतुव्यपदेशो देन
स च'सौ हेतुसंबन्धिकार्यस्यै प्रयोगश्च तस्मात्स्यो व्यापार इति विप्रदेशः । 'तत्प्रयोजक' इत्यर्थापि 'कारक'
इत्यभिप्रायिण्यनुपपत्तेः प्रान्तेदुत्पत्त्याऽभावाद्देतुसंबन्धिकार्यस्युक्तम् । स च व्यापार एव, 'करणे' इत्यभि-

तव्यं यावता 'हेतुमती'त्युच्यते । यदि हि प्रकृत्यर्थविशेषणं स्याद्धेतुमत इत्येवं
ब्रूयात् ।

नैतदस्ति । भवन्तीह हि विषयसप्तम्योऽपि । तद्यथा—'प्रमाणे यत्प्रातिपदिकं
वर्तते' 'स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते' इति । एवमिहाऽपि 'हेतुमत्यभिधेये णिञ्भवति,'
'हेतुमति वा यो घातुर्वर्तते' इति जायते विचारणा ॥ अत उत्तरं पठति—

हेतुमतीति कारकोपादानं प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थं यथा 'तनूकरणे तन्नः' ॥१॥

हेतुमतीति कारकमुपादीयते । किं प्रयोजनम् ? 'प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम्' । एवं
सति प्रत्ययार्थः सुपरिशुद्धीतो भवति । यथा 'तनूकरणे तन्नः' [३ । १ । ७६]
इति तनूकरणमुपादीयते ।

यदि तर्हि तद्वत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिदं भवति । प्रकृत्यर्थविशेषणं हि तत्र

प्र०—वाऽर्थे णिचोऽनुत्पादात् । प्रयोज्योऽपि हेतुमच्छब्देन न गृह्यते, तस्य द्रव्यत्वान् । णिचश्च
स्वभावतः करणाधिकाराद्वा क्रियावाचित्वान् । तस्मात्पारिगेप्यात्पाकाद्यर्थो यः प्रेपणादिनक्षणे
नक्षयाकाद्यनेहहेतुव्यपदेशहेतुत्वोन्नतचित्तप्रयोजकमाध्यो व्यापारः स एव गृह्यते । कथमिति ।
यदा 'पचती'त्युक्ते प्रयोज्यमाध्य एव व्यापारो गम्यते । न प्रयोजकमाध्योऽपि तदा प्रत्ययार्थस्य
करणाधिकारोपस्थापितस्य करणस्य विगेपण्य हेतुमतीति मरचने । यदा त्वनेकार्यत्वाद्वातूना
तादर्याद्वाऽधिभ्रयणादिवत्प्रयोजकव्यापारोऽपि पचादिवाच्यो भवति,—यथा 'पञ्चभिर्हनेः
कृपनी'ति, तदा प्रकृतिविगेपण्यशो भवति । तदा तु णिचप्रत्ययो छोनकः मरचन इति पत्रद्वयस्य
संनवाद्योपदर्शनाच्च प्रश्नः । हेतुमत इति । हेतुमदयोऽभिधायिन इत्यर्थः । कारकोपादानमिति ।
कारकगच्छेन प्रत्ययार्थ उच्यते, स हि प्रत्ययं करोति—निष्पादयति । प्रत्ययार्थ इति । प्रत्यय-
स्याऽर्थः प्रयोजनं, स मुष्टु परिगृहीतः परिपूर्णो भवति, वाचकत्वान् प्रत्ययस्य । प्रकृतिविगेपणे

उ०—कारादिति भावः । तत्र मनुजः साधुचरन्तु हेतुः कर्ताऽश्चेत्यर्थेनेति साधुचरदेव वदन्ति । एवमिदं
दनपूर्वकं प्रत्ययार्थे नेति वक्तव्यं प्रत्ययार्थविशेषणेत्युक्तेरर्थमाह—यदेति । 'प्रत्ययार्थविशेषणं'मित्यत्र प्रत्यय-
र्थपरिच्छेदकमित्यर्थः । प्रकृतिविशेषणेति । भाष्ये 'प्रकृत्यर्थविशेषणं'मित्यत्र प्रकृतेरर्थद्वारा विशेषणमित्यर्थ
इत्यभिमानः । यस्तुतः प्रकृत्यर्थस्य पादादिविशेषणमित्यर्थः, चोक्तचोत्पार्थस्य विशेषणत्वनियमात् । धातोः
शब्दस्य प्रागुक्तहेतुत्वाऽसम्भवादाह—हेतुमदर्थेति । हेतुमदर्थविशेषणकाऽर्थोभिरागिन इत्यर्थः । भाष्ये—
विषयसप्तम्योऽपीति । 'प्रमाणे' इत्यत्रेतिद्वयपक्षोपजनकं प्रातिपदिकमित्यादिक्रमेणार्थ इत्यत्रः ।
हेतुमद्वन्द्वस्य प्रेरणापरत्वात्कारकोपादानमप्रतमित्यत्र आह—कारकगच्छेनेति । शब्दव्यतिरेकाधरेति ।

१—'इत्येवं' पा० ।

† प्रमाणे द्वयस-प्रत्यापचः ५ । २ । ३७ । विधान् ४ । १ । ३

२ 'विशेषणं मरचि' ।

विज्ञायते—‘तनूकरणक्रियायां तच्च’ इति ।

अस्तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । को दोषः ? इह ‘शुक्तः करोति’, ‘प्रेषितः करोती’ति णिच् प्राप्नोति । प्रत्ययार्थविशेषणे पुनः सति नैप दोषः । स्वशब्देनोक्तत्वाच्च भविष्यति ।

प्रकृत्यर्थविशेषणेऽपि सति नैप दोषः । यत्र नाऽन्तरेण शब्दमर्थस्य गतिर्भवति तत्र शब्दः प्रयुज्यते । यत्र ह्यन्तरेणाऽपि शब्दमर्थस्य गतिर्भवति न तत्र शब्दः प्रयुज्यते ।

इह तर्हि ‘पाचयत्योदनं देवदत्तो यद्दत्तेने’त्युभयोः कर्त्रोर्लिनाऽभिधानं प्राप्नोति । प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनश्च दोषः ‘प्रधानकर्तरि लादयो भवन्ती’ति

प्र०—तु प्रत्ययस्याऽनुवादकत्वादद्योतकत्वात्प्रयोजनमपरिपूरणं स्यादित्यर्थः । अथवाऽर्थोऽभिधेयं मुच्यते, न चान्वयव्यतिरेकाभ्रयव्यवस्यत्वात् प्रेषणादिः प्रत्ययस्यैव न प्रकृतेरिति मुष्टु परिगृहीतो व्यवस्थापितो भवति । यथा तनूकरण इति । यदा ‘विकरण्यायां कर्त्रादय’ इति पक्षस्तदा तनूकरणशब्देन कर्त्ताऽभिधीयते, तथा सावर्भ्येण वृष्टान्तः । यदा तु ‘सार्वधातुकार्याः कर्त्रादय’ इति पक्षस्तदा वैभर्भ्येण वृष्टान्त इति व्याख्यानम् । यथा तनूकरणं प्रकृत्यर्थं न तथा हेतुमद्रव्यापार इत्यर्थः ।

परस्तु सावर्भ्येण वृष्टान्तं सार्वधातुकत्वं च कर्त्रादीनां मन्यमान आह—यद्गीति । अस्त्विति । विनापि णिच् ‘पञ्चभिर्हैः कृपती’ति प्रयोजकव्यापारवगमात् प्रकृत्यर्थत्वं हेतुमत उपपद्यते । ‘पचती’त्यादौ तु द्योतको जिज्ञास्तीति तदप्रतिपात्तरिति भावः । उक्तः करोतीति । प्रकृतिविशेषणपक्षे यथा प्रकृत्यभिहिते प्रयोजकव्यापारे णिच्भवत्येवमुत्प्रेषितादिशब्दाभिहितेऽपि प्राप्नोति, हेतुमद्विषयत्वात्करोत्यर्थस्य । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तूक्तार्थत्वाणिरजभावात् । यत्रेति । यस्याऽर्थस्य द्योतनाय जिज्विधीयते स यदा शब्दान्तराऽवगतौ भवति तदा प्रयोजनाऽभावाण्णिच् न भवतीत्यर्थः । उभयोरिति । धानुवाच्यस्य व्यापारस्य कर्तरि लकारेणोत्पत्तव्यम् । यदा च

उ०—‘पञ्चभिर्हैः कृपति’ इत्यादौ पञ्चभिर्हैरित्यस्याऽनन्वनाद्वाचकान्तराऽभावाच्च घातोर्लक्षणेति भावः । कर्त्ताऽभिधीयत इति । बाहुलकात्कर्त्तर्येण इति भावः । तनूकरणस्य धात्वर्थत्वं विना तत्कर्त्तरि कथं प्रथयः स्यादिति तदर्थोद्दिष्टमिति बोध्यम् । ‘यदीदं तद्वत्तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेव भवती’ति भाष्येऽन्वयः । ‘अस्त्वित्येनेन तत्त्वज्ञोपपत्तिः सूचिता । तामाह—विनापीति । षोडशो जिज्ञास्तीति । ‘कृपती’त्यादौ तु पञ्चभिर्हैरिति, एकान्ते तूष्णीमासीनत्वादिक्ञ्च तद्द्योतकमिति भावः । एवमुक्तप्रेषितेति । प्रकृतिविशेषणपक्षे शब्दान्तराऽभिहितद्योतनायैव णिच्प्रवृत्तिरिति भावः । हेतुमद्विषयत्वादिनि । प्रयोजकव्यापारविषयत्वादित्यर्थः । ‘हेतुमतो’त्यस्य विषयस्यमौलवादिति भावः । शब्दान्तरं इति । वाचकशब्दान्तरं इत्यर्थः । यदा चेति । पद्यादिभिः पाकानुकूलत्वेन द्वयोरभ्यभिधानमिति मने ददम्भाष्यमिति भावः । एवञ्चोभयोरपि व्यापारयोः समकक्षेण विशेषणविशेष्यभावानापन्नतयोभयोरपि कर्त्रोः प्राधान्यमिति हृदयम् ।

‡ लः कर्मणि च भाष्ये चाकर्मदेश्यः ३ । ४ । ६६

प्रधानकर्ता लेनाऽभिधीयते, यथाऽत्राऽप्रधानं कर्ता सिद्धा त 'कर्तरी'त्येव तृतीयाः ।
इह च 'गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्ते'त्यव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा
'गत्यर्थानां क्तः कर्तरी'ति कर्तरि क्तः प्राप्नोति+ । इह च 'व्यतिभेदयन्ते' 'व्यतिच्छेद-
यन्त' इत्यव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति कृत्वा 'न गतिहिंसार्थभ्यः' [१ । ३ । १५]
इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम् । यदि प्रत्ययार्थविशेषणं 'पाचयत्योदनं देव-
दत्तो यज्ञदत्ते'ति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोति । भवति हि तस्य तस्मि-

प्र०—पचिना द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकयोर्व्यापारोऽभिधीयते, सिद्धप्रत्ययः केवले स्वाधिकत्वात्
प्रयोजकव्यापारस्य द्योतकस्तदा धातुवाच्यव्यापारसाम्यात्कर्त्रोरपि साम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं
स्यात्, ततः 'पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ता'विति प्रमज्जेतेत्यर्थः । प्रधानकर्तेति । प्रकृत्यर्थोपमर्जनत्वा-
एत्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्य कर्ताऽपि प्रधानमिति भावः । गमित इति । प्रयोजकव्यापारस्य गमिवा-
च्यत्वात्तस्य कर्तरि प्रयोजके क्तः प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैव क्त इत्येते । तदुक्तम्-
'अप्रधाने दुहादीनां एयन्ते कर्तुंश्च कर्मण' इति । व्यतिभेदयन्त इति । प्रयोजकव्यापारस्य
व्यतीहारो न तु प्रयोज्यव्यापारस्येति द्रष्टव्यम् । भवति हीति । एत्यर्थस्य प्राधान्यात्तद्व्यापारेण-
प्लिततमत्वात्प्रयोज्यस्येत्यर्थः । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरेकधातु-

उ०—अत एवाऽत्र पक्षे प्रयोज्यस्य कर्मत्वं नाऽऽपादितम्, प्रयोज्यव्यापारस्य विशेषणतयाऽप्येन तस्य फल-
व्याऽभावेन फलाभयत्वाऽभावात् । गत्यादिसूत्रैतरक्षे विव्यर्थमेति बोधम् । परे श्लोके हि 'प्रकृत्यर्थविशेषण'-
मिति भाष्याच्चाऽऽसन्नलिः । तस्मात्प्रवर्तनाप्रयोज्यः पाकः पचेरर्थः । तत्राऽन्धानधीनत्वलक्षणमार्थप्रधान्य-
प्रयोजकव्यापारस्य, शाब्दञ्च प्रयोज्यव्यापारस्येत्युपमाश्रययोः कर्तृत्वं, 'स्वतन्त्रः कर्तृ'त्यत्रोपविधप्रधान्यन्यापि
विनिगमनाविरहेण प्रहात् । एवञ्च प्यन्तोत्तरणेन पर्यायेण द्वयोरप्यभिधानावित्तिरिति मध्याशयः । प्रधान-
कर्तरीति । प्रकृतिभूतएतन्तार्थकर्तरीत्यर्थः । प्रयोज्यकर्ता तु प-पर्यस्य, न तु एयन्तार्थस्येति न एयन्तप्रकृति-
कनेन तदभिधानमिति भावः । प्रधानकर्ता—स्वप्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराभ्यस्यः कर्तृत्वर्थः ।

अप्रधानमिति । सिद्धप्रत्ययप्रधानव्यापाराभ्य इत्यर्थः । अन्यतिरिक्त इति । प्रयोजकव्यापार-
वाचकतिरिक्तोऽवाच्य इत्यर्थः । सिद्धस्तदर्थकरणे तु प्रयोजककर्ता न गत्यर्थकर्ता, किन्तु एयन्तकर्तेति न
दोष इत्याहुः । ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽपि कथमत्रात्मनेपद, हिमास्वप्रयोज्यव्यापारस्यैव व्यतीहारो, न तु
सिद्धवाच्यप्रयोजकव्यापारस्य भोऽत आह—प्रयोजकव्यापारस्य व्यतिहार इति । तद्व्यापारेणोप्लिततमत्वा-
दिति । तद्व्यापारप्रयोज्यव्यापाररूपफलाभयत्वादित्यर्थः । भाष्ये—तस्य-प्रयोजकम् । तस्मिन्—प्रयोज्ये ।
एतेन 'स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यतत्परत्वेनाऽन्तरहत्वेन न कर्तृत्वमेवेत्यस्मात्, अन्तरहत्वादि प्रधानकारण्य लोके
फलवताया दर्शनादिति भावः । एकधातुवाच्यत्वादिति । एयन्तप्रकृतिधातुवाच्यत्वादित्यर्थः । ननु प्रयोज्यप-

श्रीप्सा । इह च 'ग्रामं गमयति' 'ग्रामाय गमयती'ति, व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा 'गत्यर्थकर्मणी'ति द्वितीयाचतुर्थ्याः न प्राप्नुतः । इह च—एधोदकस्योपस्कारयतीति, व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा 'कृवः प्रतियत्ने' [२ । ३ । ५३] इति षष्ठी न प्राप्नोति । इह च 'भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठाना'मिति प्रयोज्ये कर्त्तरि षष्ठी × न प्राप्नोति । इह चा'ऽभिषावयति' 'परिषावयती'ति, 'व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ' इति कृत्वा 'उपसर्गास्तुनोत्तिमुवती'त्यादिनाः पत्वं न प्राप्नोति ।

नैष दोषः । यथावदुच्यते 'पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्त्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोती'ति 'गतिवुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्माकर्मकालामणी'त्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'एतेषामेव एयन्तानां यः कर्त्ता स शौ कर्मसंज्ञो भवति नान्येषा'मिति ।

यदप्युच्यते—'इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयती'ति 'व्यतिरिक्तो गत्यर्थ' इति कृत्वा 'गत्यर्थकर्मणी'ति द्वितीयाचतुर्थ्यां न प्राप्नुत' इति, नासावेवं प्रेक्ष्यते 'गच्छ ग्राम'मिति । कथं तर्हि ? साधनविशिष्टामसौ क्रियां प्रेक्ष्यते—'ग्रामं गच्छ' 'ग्रामाय गच्छे'ति ।

यदप्युच्यते—इह च 'एधोदकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति

प्र०—वाच्यत्वाद्वातुवाच्यव्यापाराऽपेक्षया द्वयोरपि कर्तृत्वाङ्गनाऽभिधानं प्राप्नोतीति दोष उक्तः । ग्रामं गमयतीति । एत्यर्थस्यैव ग्रामः, प्रयोज्यश्च कर्मेति भावः । षष्ठी न प्राप्नोतीति । एत्यर्थस्य कर्मत्वादिति भावः । सुट् तु करोतिवात्वाश्रयत्वाण्युत्पत्तावपि तद्रूपसन्निधानात्सिध्यत्वेवेति तत्राऽचूबुदन् । प्रयोज्ये कर्त्तरिीति । तस्याऽप्राधान्यादिति भावः । अभिषावयतीति । एत्यर्थस्योपसर्गां विशेषक इति भावः । एतेषामेवेति । एत्यर्थस्य प्राधान्यात्तेनेप्सिततमस्य प्रयोज्यस्य सिद्धा कर्मसंज्ञा । न च स्वव्यापाराऽपेक्षया स्वानन्त्यात्परत्वात्कर्तृसंज्ञा प्राप्नोतीति युक्तं वक्तुम् ।

उ०—एत्यर्थव्यापारापेक्षया कर्मत्वेऽपि ग्रामादेर्गम्यर्थनिरूपितमेव कर्मत्वमत्र ग्राह-एत्यर्थस्यैवेति । 'प्राधान्या'-दित्यादि । उत्तरदेशसंबन्धे एत्यर्थव्यापारजन्यत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः । प्रतियत्नवाचिककरोत्यपेक्षयाः सुदृशयोविधावविशिष्टे षष्ठ्यप्राप्तिरेव कथमुक्तव्यत ग्राह—सुट्त्विति । कर्मणि विधानादर्थसंपेक्षा षष्ठी, 'उपान् प्रतियत्ने'नि सुट् धातुस्वरूपापेक्ष इति भावः । तस्याऽप्राधान्यादिति । कृष्णकृत्यर्थकर्त्रोर्दो हि तेन षष्ठी । कृष्णकृतिश्च एतन्ता । एवञ्च तदर्थकर्त्तव्येयं स्थानं तु णिच्प्रत्ययर्थकर्त्तरि । अप्राधान्यञ्च कृष्णकृत्य-र्थाऽकर्तृत्वमेनेति बोध्यम् । नियमत्व उपपत्तिमाह—एत्यर्थस्येति । परत्वादिति । शन्तरङ्गत्वादुपजीभ्यवा-चेत्यभि बोध्यम् । प्रथमेति । सर्वापेक्षया प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वात् न चोदेश्यतालक्षणमार्थं प्राधान्यप्रयोज्य-

† कर्त्तरिीप्सिततमं कर्म १ । ४ । ५६ † गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां चेष्टायामनघ्वनि
२ । ३ । १२ × कर्त्तृकर्मणोः कृति २ । ३ । ६५ + उपसर्गास्तुनोत्तिमुवतिस्मृतिस्तीतिस्त्वो-
भनिस्यारिणयनेधसिचसञ्जान् ८ । ३ । ६५ १ । ४ । ५२

कृत्वा कृषः प्रतिपत्न इति पृष्ठी न प्राप्नोती'ति, नासावेवं प्रेष्यते—'उपस्क्रुरुष्वैधो दकस्ये'ति । कथं तर्हि ? साधनविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यते—एधो दकस्योपस्क्रुरुष्वे'ति ।

यदप्युच्यते—'इह च भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि पृष्ठी न प्राप्नोती'ति, उक्तं तत्र† कृदग्रहणस्य प्रयोजनं 'कर्तृभूतपूर्वमात्रेऽपि पृष्ठी यथा स्या'दिति ।

यदप्युच्यते 'इह चाभिप्राययति परिप्राययतीति—व्यतिरिक्तः मुनोत्पर्य इति कृत्वोपसर्गात्सुनोतीत्यादिना पत्वं न प्राप्नोती'ति, नासावेवं प्रेष्यते—'सुनु-अभी'ति । कथं तर्हि ? उपसर्गविशिष्टामसौ क्रियां प्रेष्यते—'अभिपुषिव'ति ।

प्र०—प्रयोज्यव्यापारस्याऽप्राधान्यात्प्रधानाऽप्रधानव्यापारसंनिधौ च प्रधाननिमित्तस्य कार्यस्य युक्तत्वात् । नियमेन तु प्रधानप्रयुक्तकार्यव्यावृत्तौ गुणनिमित्तकार्यसद्भावात्कर्तृत्वं भवत्येव । तदुक्तं हरिणा—

'गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः ।

नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मणाभिधीयते ॥' इति ।

नासाविति । ग्रामः प्रकृत्यर्थस्य कर्म न तु एतदर्थस्येत्यर्थः । साधनविशिष्टामिति । ग्रामकर्मिका गमनक्रियां प्रयोज्यः प्रेष्यति—प्राप्नोतीत्यर्थः । स च प्रेष्यते—प्राप्यते । कर्तृभूतपूर्वमात्रेपीति । प्रधानचरेऽपि कर्तरीत्यर्थः । सुनु-अभीति । न प्रयोजकव्यापारस्याभिमुख्यमभिगच्छेन द्योत्यते, अपि तु प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्यर्थः । युक्तं पुनरिति । सन्देह एव विचारनिमित्तं

उ०—व्यापारस्याप्यन्यानधीनत्वलक्षणाप्रधानस्य प्रयोजकव्यापारेऽपि सत्त्वात्, शब्दशाब्दे शब्दप्राधान्यस्यैव मुख्यत्वाच्चेति भावः । गुणेति । प्रेषणे कर्मतांप्राप्नोतीति पदार्थः कर्मसंज्ञाया नियमदप्राप्त्या गुणक्रियाया स्वातन्त्र्याच्च स्वधर्मणे कर्तृत्वेनाभिधीयते इत्यर्थः । 'स्वान्दरेण'ति पाठेपि—'कर्तृत्वेने'त्येवार्थः । ग्रामः प्रकृत्यर्थस्येति । गमेः सकर्मकत्वेनाऽवश्यं कर्मान्वेक्षकाण्यर्थस्य कर्माकाङ्क्षायाः प्रयोज्यकर्मणा शान्तत्वाच्चेति भावः । 'साधनविशिष्टा क्रियामसौ प्रेष्यते' इत्यत्र कथं द्विकर्मकत्वं, कथञ्च प्रयोज्ये कर्मणि लकार इत्यत आह—प्राप्नोतीति । तथा च पूर्व इति प्राप्त्यर्थः । तन्मायण्यन्तत्कर्मणि प्रयजे प्रेष्यत इतीति भावः । 'प्राप्नोतीत्यर्थ' इति पाठे प्रेष्यतिपदस्य स्तोत्रस्येदमर्थकथनम्, न तु भाष्ये तथा पाठ इति अमितव्ययम् । भूतपूर्वत्वस्यानुपपत्तेराह—प्रधानचरेपीति । कृद्यत्कृतिपदकथार्यकत्तं यपीत्यर्थः । तन्मूलस्य कृदप्युपसर्गात्स्वैतदर्थकमपीति भावः । अतिरिक्ति । एवञ्चाऽभेदे कदाचिदपि एतदर्थविशेषणनेति भावः । भाष्यसम्पन्नेन नैपथ्येन प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्येवकारेण तु तदाभितुल्यद्योतकत्वाऽभाव एवाऽभेदोभ्यत इति बहवः । यद्यपि पूर्व 'प्रमाणं द्रवमच्' 'येने' 'गम्भूते' इति स्वतन्त्रनिर्देशस्योभयथापि दर्शनाद्विचार उपनादिन-

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्दनेनाऽसन्दिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यं
यावता व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते—पचति पाचयतीति च । वाढं युक्तम् । इह पचेः
कः प्रधानार्थः ? याऽसौ तएडुलानां विक्लित्तिः । अथेदानीं तदभिसन्धिपूर्वकं
प्रेषणमध्येपखं वा युक्तं यस्तर्कः पच्यर्थः स्यात् ।

प्र०—नोपपद्यते, अन्वयव्यतिरेकाम्या भूयोदर्शनविषयाम्या प्रत्ययार्थविशेषणपक्षस्यैवोप-
पन्नत्वादिति भावः । यासाविति । तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य, तदनन्तरञ्च फलोत्पादादिति भावः ।
तदुक्तं हरिणा—

‘अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः ।

प्रधानभूतां तादर्थ्याद्वन्यासां नु तदाख्यता’ ॥ इति ।

तत्र ययाऽधिप्रयणादयस्तादर्थ्यात्पचिवाच्यास्तथा प्रेषणादिरपि, द्योनकस्तु श्लिजपेक्ष्यत
इत्यर्थः । न च कारकाणामपि तादर्थ्यात्पच्यभिधेयत्वप्रसङ्गः, तेषामक्रियारूपत्वाद्वातोश्च क्रिया-
वाचित्वात् । विक्लित्तिश्चाऽत्र फलानन्तरव्यापारोपलक्षणम्, ‘इष्टकं पचन्ती’त्यादौ तस्याऽसंभ-
वादित्याहुः । पच्यर्थः स्यादिति । संभावने लिङ् । संभाव्यते पच्यर्थत्वं प्रेषणादेः । अत एव
सशयाद्विचार्य प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेण स्थापितः, तद्दोषाणां परिहृतत्वात्, पश्चान्तरे
दोषाणां चापरिहारात् । अथवा प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षोऽपि स्थापितः, तत्पक्षभाविना दोषाणां
मुपरिहृतत्वात् । तथा हि यदुक्तं—‘द्वयोः कर्त्रोर्लनाभिधानं प्राप्नोतीति, नाऽयं दोषः’, प्रकृत्या
प्रयोज्यव्यापारोपसर्जनस्य प्रयोजकव्यापारस्याभिधानात्तन्पक्षैव शिञ्चा द्योनानात् प्रधान एव कर्त्तरि
लो भविष्यति नाऽप्रधाने शिञ्चा च द्योतकेन प्रधानभूतागत्यर्थत्वं निवर्तितं, गमनारूपस्य प्रधान-
स्याऽर्थस्याभिधानादिति प्यन्तात्प्रयोजककर्त्तरि लस्याऽनुत्पत्तिः । ‘व्यतिभेदयन्त’ इत्यत्रापि हिंस-
नाताभ्रणः प्रधान धात्वर्थो, न तु हिंमारूप इत्यात्मनेपदनिषेधाऽभावः ।

उ०—स्तथाप्यन्वयव्यतिरेकाम्यामिदानीं विचार आक्षिप्यत इत्याह—अन्वयेति । भाष्ये—व्यक्तमर्थान्तरं गम्यत
इति । ‘यपन्ताऽयपन्ताम्यान्स्वरस्मा’दिति शेषः । विक्लिनेः प्रधानार्थत्वे युक्तिमाह—तदर्थत्वादिति ।
विक्लिप्रदणं फलाऽन्वयवहितपूर्वकव्यापारोपलक्षणम् । स्पष्टञ्चेदमनुपदं स्वप चक्षति । तद्वचनयन्नाह—
तदनन्तरञ्चेति । तथा प्रेषणादिरपीति । विक्लिन्त्यनुकूलत्वेनेत्यर्थः । वस्तुतः प्रवृत्तनाप्रयोज्येत्वं तस्य
विशेषणता ग्राह्या । सम्भावन इति । ‘उपसंवादाशङ्कयोश्चे’ति मूले भाष्ये पठितेन ‘उपसंवादाशङ्कयोर्लिङ्’-
त्थनेन । तथाऽऽशङ्का—उपेक्षा । सम्भावनापि—उक्तकोटिका शङ्क्रेति बोध्यम् । भाष्ये—तदभिसन्धि-
पूर्वकमित्यस्य—‘तद्विशेषणभूत’मिति शेषः । अपरिहारादिति । ‘सर्वम्पच्यर्थः स्यादिति युक्तन्तयापि स
पक्षो दुष्ट’ इति शेषः, दोषाणामुक्तत्वादिति भाष्यार्थ इति भावः । अथवेति । अत्र पक्षे ‘सर्वं पच्यर्थः’
स्यादिति यत् तद्युक्तमेवेति भाष्यार्थ इति भावः । प्रयोज्यव्यापारेति । प्रयोज्यव्यापार उपसर्जनं यस्येति
विप्रदः । लोके प्रयोज्यप्रयोजकयोग्युंशुप्रधानभावाद्यगनेस्तद्व्यापारयोरपि तद्व्यवचेचितं, न तु फलानुकूल-
येन समकक्षतया बोध उचितः । एवञ्च वाचकतापक्ष इव द्योतकतापक्षेऽपि द्वयोर्वापारयोग्युंशुप्रधानभावे-
नैवोपरिधनेः प्रधानकर्त्तृव लेनाऽभिधानमित्यप्रधाने कर्त्तरि तृतीयदि भवति ।

अथ हेतुमतीति को मत्वर्थः ? हेतुः कर्ताऽस्य सं हेतुमान्, 'हेतुमती'ति ।

हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे, भिन्नादिषु दर्शनात् ॥ २ ॥

हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे द्रष्टव्यः । यावद् ब्रूयान्निमित्तं कारणमिति तावद्धेतु-
रिति । किं प्रयोजनम् ? 'भिन्नादिषु दर्शनात्' । भिन्नादिषु हि णिञ्दृश्यते—'भिन्ना
वासयन्ति, 'कारीषोऽग्निरध्यापयती'ति ।

किं पुनः कारणं पारिभाषिके हेतो न सिध्यति ? एवं मन्यते—'चेतनावत्
एतद्भवति प्रेषणमध्येपणं चेति, भिन्नाश्चाऽचेतनाः' । नैष दोषः । नावश्यं स एव
वासं प्रयोजयति य आह 'उप्यता'मिति । किं तर्हि ? तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्था-
न्याचरति सोऽपि वासं प्रयोजयति । भिन्नाश्चापि प्रचुरा व्यञ्जनवत्सो लभ्यमाना

प्र०—अथेति । यद्यपि पदपर्यः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थत्वेन निर्जातस्तथापि हेतुशब्दस्याऽने-
कार्यत्वे सति हेत्वर्थोऽपरिज्ञानात्तद्विशिष्टस्यापि मत्वर्थस्याऽपरिज्ञानान् प्रश्नः । स चाऽर्थान्निवृत्तिय
एवाऽवतिष्ठते । को हेतुरिति । किं प्रयोजको हेतु, अथ निमित्तमात्रम् । हेतुः कर्तेति । हेतुः
प्रयोजक इति भावः । नावश्यमिति । तत्समर्थाचरणमपि प्रयोजकव्यपारस्तत्तद्वावाचीनत्वा-
त्प्रयोज्यत्रियामिद्वैरित्यर्थः । पृच्छतु मा भवानिति । प्रथं प्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजको
भवतीति तद्व्यापारे निष्कृतात् भवतीति प्रश्नः । एकविषयत्वालोपादेयश्च पर्यायप्रमङ्गः ।
अकर्तृत्वादिति । म्वनन्प्रस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुरित्युच्यते, प्रयोज्यश्चात्र न कर्तेति प्रयोजको
न हेतुमज्ञ इत्यर्थः । तूष्णीमिति । निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्रमपि तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः
कर्तृत्वमित्यर्थः । कर्तृत्वमेव तस्याऽऽधीयमानं—'प्रभक्रियायाः कर्ता त्वं भवे'ति । यथा 'राजा
भव युद्धक्षेत्रे'ति राजत्वमेवाऽऽधीयते । यस्तु प्रवृत्तक्रियः संभावितक्रियो वा प्रयोज्यः कर्ता

उ०—परे तु द्योतकत्वात्तस्य विशेषणतैवोचितेति भाष्योक्तदोषाऽनुद्धारः । अत एवाऽस्य पक्षस्य भाष्ये
प्रकृत्यर्थविशेषणशब्देनोद्देशः । किञ्च प्यन्तात्प्रत्ययस्तत्प्रकृत्यर्थे कर्त्तरि सामर्थ्यादित्यवश्यं वाच्यमेतत्पक्षे ।
एवञ्च प्रयोञ्जे कर्त्तरि तृतीयेव लकारोऽपि दुर्वारः । दुहादीनामप्रधाने कर्मण्यपि लादिस्वीकारेण लादिविधौ
कर्तृकर्मांशे प्रधानाऽप्रधानान्याश्चाऽप्रवृत्तेरुचितत्वात् । वाचकत्वे तु न दोषः, प्रयोञ्जस्य यन्तप्रकृत्यर्थकर्तृ-
त्वेऽपि प्यन्तकर्तृत्वाभावात्तत्र कर्त्तरि यन्तत्प्रत्ययाऽनुत्पत्तेः । एवमन्ययोरपि दूषणत्वमेवेत्याहुः ।
एतेन । प्राधान्येनोत्तरदेशसंयोगानुकूलध्यापारार्थक एव मत्वर्थ इति भावः । अर्थप्रदण्यमार्थादिति
बोध्यम् । ध्यतीति । सोऽपि प्रगुक्तयुक्तैव प्रधानभूतप्राणवियोगानुकूलध्यापारार्थक एवेति भावः । हेतुः
प्रयोजक इति । तथा च पारिभाषिकस्यैव हेतोर्ग्रहणमिति भावः । यस्तुस्तु 'को मत्वर्थ' इत्यस्य किं
पाकादिरुत प्रयोजकध्यापार इत्यर्थः । कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायेन हेतुसंज्ञाविधानसामर्थ्येन च तस्यैव प्रदणं
मविध्यतीति तत्प्रश्नाऽनीवित्यात् । हेतुः कर्ताऽस्येति । प्रयोजकध्यापार एवेत्युत्तरम् । प्रयोजकस्य पारिभाषि-
कहेतुत्वेऽपि लक्ष्यानुरोधेनाह भाष्ये—हेतुनिर्देशश्चेति । पारिभाषिकेऽपि लक्ष्यसिद्धिमाह—नावश्यमिति ।

वासं प्रयोजयन्ति । तथा कारीपोऽग्निर्निर्वात एकान्ते सुप्रञ्चलितोऽध्ययनं प्रयोजयति ।

इह कश्चित् कंचिदाह—‘पृच्छतु मा भवान्, अनुयुङ्क्तां मा भवा’निति, अत्र
शिचस्मान्न भवति ? अकर्तृत्वात् । न ह्यसौ संप्रति पृच्छति, तूष्णीमास्ते । किं च
भो वर्तमानकालाया एव क्रियायाः कर्ता भवितव्यं न भूतभविष्यत्कालायाः ?
भूतभविष्यत्कालाया अपि भवितव्यम् । अभिसंबन्धस्तत्र क्रियते—‘इमां क्रियामका-
पींदिमां क्रियां करिष्यती’ति । इह पुनर्न कश्चिदभिसंबन्धः क्रियते न चासौ संप्रति
पृच्छति, [नचासौ प्रच्यति] तूष्णीमास्ते । यदि तर्हि कर्ता नास्ति कथं तर्हि कर्तृ-
प्रत्ययेन लोटाऽभिधीयते ? अथ कथमस्मिन्नपृच्छत्ययं प्रच्छिर्वर्तते ? अभिसंबन्धस्तत्र

प्र०—तस्य प्रयोजकोहेतुरित्यत्र शिञ्जभावः । इतरो वर्तमानक्रियस्यैवाऽनेन कर्तृत्वमुक्तमिति
मत्वा चोदयति—किं च भो इति । अभिसंबन्ध इति । भूताया भाविन्याश्च क्रियायाः कर्ता-
भिसंबन्धो भूतो भावी च प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । अथ कथमिति । असत्यर्थे शब्दप्रयोगाऽसम्भवात् ।
अभिसंबन्ध इति । वृद्धिपरिवर्तित्यर्थे बहिरसत्यपि शब्दप्रयोगादिति भावः । न च कर्तेति ।
तस्यैवाऽऽधीयमानत्वात् । तदुक्तं हरिणा—

द्रव्यमात्रस्य तु प्रैपे पृच्छादेर्लोडविधीयते ।

सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो शिचः ॥ इति ।

अथापीति । दुर्बलपश्याभ्युपगमेनाऽपि परिहारोऽभिधीयत इति भावः । लोटोक्तत्वा-
दिति । एकविषयत्वाशिष्णो नोडादीना च पात्तिकत्वाद्यदा लोटुत्पद्यते तदा तेनैवाऽभिहित-

३०—तदाशयमाह—तत्समर्थेति । भाष्ये ‘ब्रवीती’त्यनेन तादृशशब्दप्रयोग एव मुख्य प्रवर्तनेति सूच्यते । ननु
प्रभक्रियाकर्तृत्वा कश्चित्तिद्वयभावात्प्रयोगस्याऽभावे प्रयोजकस्याप्यभावात्कथं शिचःशब्दाः, तत्राह—
प्रच्येति । ‘भावी’ति शेषः ।

शमनार्थेत्याद्युपपन्नोऽपिचोरप्रसक्तेराह—एकविषयत्वाशिति । वस्तुतस्तु लोडने प्रयुज्यमानलोड-
न्तशब्द एव प्रयोजकत्वापारस्तस्य सन्वाशिष्ण-भ्यादिति प्रशशयः । पर्यायस्य प्रभविषयत्वे लोटोक्तत्वाप्रे-
षणस्य शिञ्ज भविष्यतीत्युत्तरमभाष्यासङ्गतिः । न हि पर्याये लोटोक्तत्वमस्ति । पर्यायो नाम कदाचिह्लोडेव,
कदाचिषिष्णोरेत्याकारः । ननु ‘उक्तः करोती’त्ययोक्तव्यायेनाऽत्रापि शिचोऽप्राप्त्या भवदुक्तव्याख्याने
मभाष्याऽऽवृत्तिरिति चेत्, लोडन्तशब्दप्रयोगरूपप्रयोजकत्वापरस्य लोडवाच्यत्वमित्यभिमानेन शङ्कासत्त्वात् ।
लोडोक्तत्वादिस्तत्परस्य चाऽयमाशयः । स प्रेरणात्वेन लोडवाच्य एवेति । एतच्च ‘विधिनिमन्त्रणं’ति सूत्रे
उपसर्गविषये । मन्त्रज्ञायाश्च निपुणतरनुपमादितर । न कर्तेति । तत्र प्रभक्रियाया अभावादिति भावः ।
बुनगतद्विषेप इति । ‘तूष्णीमास्त’ इति भाष्यं कैमुतिकन्यायोपलक्षणं बोध्यम् । आधीयमानं—विधीयमान-
नित्यर्थः । एतेन ‘लोटा कर्तृत्वस्याऽभिधानात् कथमकर्तृत्वं भविष्यत्कालम् । तदुपनादयति—यस्तु प्रवृत्तेति ।
अस्य ‘विषयकलोटादिप्रयोगं विनाती’त्यादि । प्रवृत्तक्रियोऽपि शैभवाय प्रेर्यत एव । भाष्ये—अभिसंबन्ध

क्रियते—‘इमां क्रियां कुर्विति । कर्त्रापि तर्ह्यभिसंबन्धः क्रियते । कथम् ? ‘कर्ता चाऽस्याः क्रियाया भवे’ति । एवं न च कर्ता कर्तृप्रत्ययेन च लोटाऽभिधीयते ।

अथापि कथंचित्कर्ता स्यादेवमपि न दोषः । लोटाऽकृत्वात् प्रैपस्य णिञ् न भविष्यति । विधीयन्ते ह्येतेष्वर्थेषु प्रैपादिषु लोडादयः † । यत्र च द्वितीयः प्रयोज्योऽर्थो भवति, भवति तत्र णिच् । तद्यथा—आसय शाययेति ।

कृप्यादिषु चानुत्पत्तिः ॥

कृप्यादिषु चानुत्पत्तिर्वक्रव्या । एकान्ते तूष्णीमासीन उच्यते—‘पञ्चभिर्हलैः कृपती’ति । तत्र भवितव्यं ‘पञ्चभिर्हलैः कर्षयती’ति ।

कृप्यादिषु चानुत्पत्तिर्नानाक्रियाणां कृप्यर्थत्वात् ॥ ३ ॥

कृप्यादिषु चानुत्पत्तिः सिद्धा । कुतः ? ‘नानाक्रियाणां कृप्यर्थत्वात्’ । नानाक्रियाः कृपेर्ग्याः । नावरयं कृपिर्विलेखन एव वर्तते । किं तर्हि ? प्रतिविधानेऽपि वर्तते । यदसौ भक्तञ्जीज्वलीवर्दः प्रतिविधानं करोति स कृप्यर्थः । आतथ प्रतिविधा-

प्र०—त्वान् प्रैपस्य णिञ् न भविष्यति । एकान्त इति—कृपावसामर्थ्यं दर्शयति । तूष्णीमासीन इति—व्यापाराऽभावकथनम् । कश्चिद्भिर् सामर्थ्यातिशयाद्यगपत्यञ्चभिर्हलैः कृपेत्पर्यायेण वेति तन्निराकरणाय ‘एकान्ते तूष्णीमासीन’ इत्युक्तम् । तत्र पञ्चभिर्हलैर्भूमिमन्थेः कर्षयतीत्यर्थावगमाणिञ्च सति कृपतीति न प्राप्नोतीति तदनुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः । प्रतिविधानेपीति । अनेकार्थत्वाद्धानुना

उ०—इति । बुद्धिकृताऽभिसंबन्ध इत्यर्थः । माथ्ये—न चासौ प्रच्यतीति । लोडन्तप्रयोगकृतप्रेरणा विनेत्यर्थः । बुद्धीति । बुद्ध्या विषयेऽनुत्पत्त्यैव सर्वत्र बोधात् । प्रकृते च क्रियाया इव कर्तृत्वस्यापि तयाभूतस्यैव विधानमिति भावः । आधीयमानत्वात्ति । विधेयत्वादित्यर्थः । [प्रैप इति] । द्रव्यमात्रत्वं कर्तृत्वस्यैव तस्य प्रयोगः—प्रैपः । हुञ्बलेति । ईदृशकर्तुरपि यदि हेतुसंशयाद्दे ग्रहणमिति भावः । पाचित्वात्—पर्यायेण जायमानत्वात् । एतद्भाष्यनिष्कर्षः प्रयोगोक्तः । कैयटोक्तव्याख्याने हि लोड्विशिष्टे तदारण्येऽपि तदुक्तरीत्या शङ्कितुतात्पर्यविवपस्य पर्यायस्याऽवारणाच्चिन्त्यमिदम् । नन्वेवं णिञ्जोऽर्थोः समावेशाऽभावे ‘आसये’त्याद्यनुपपत्तिरत आह—माथ्ये—यत्र च द्वितीय इति । प्रयोजकोऽपि स्वर्थो यदाऽन्याऽपेक्षया प्रयोज्यो भवति तदा तयोः समावेश इत्यर्थः । ननु प्रयोजकव्यापारस्य पञ्चभिर्हलैरित्यनेनैव शोतितत्वात्त-

† प्रैपातिसर्गप्रातकालेषु कृत्याश्च ३ । ३ । १६३ १—इदं माथ्यमिति केचिन् ।

२—प्रतिविधानं तत्समर्थान्वारणमिति कैयटः । प्रतिविधानं प्रतिफलप्रदानम्, प्रद्वन्द्वकरणं वा ।

३—‘भक्तमन्धोऽन्नमोदनः’ इत्यमरः । इह तु कर्मकरेभ्यो दीयमानमोदनविण्डादिभोजनं ग्राह्यम् ।

४—अयं पाठः क्वाचित्कः ।

नेऽपि वर्तते, यदहरेवाऽसौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव तत्कर्म न प्रवर्तते ।

यज्यादिषु चाऽविपर्यासः ॥

यज्यादिषु चाऽविपर्यासो वक्तव्यः । 'पुष्यमित्रो यजते, याजका याजयन्ती'-
ति । तत्र भवितव्यं 'पुष्यमित्रो याजयते, याजका यजन्ती'ति ।

यज्यादिषु चाऽविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् ॥ ४ ॥

यज्यादिषु चाऽविपर्यासः सिद्धः । कुतः ? 'नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात्' ।
नानाक्रिया यजेर्याः । नावश्यं यजिर्हविः प्रक्षेपण एव वर्तते । किं तर्हि ? स्यामेऽपि
वर्तते । तद्यथा—'अहो यजत' इत्युच्यते यः सुष्ठु त्यागं करोति । तं च पुष्यमित्रः
करोति, याजकाः प्रयोजयन्ति ।

प्र०—कृपिरेव प्रयोजकव्यापारे तत्तन्मर्याचरणलक्षणे वर्तते इत्यर्थः । यातुनैव चोपपदसहितेन
तस्याऽर्थस्य एकाशितत्वाणिजनायः, 'विभाषोपपदेन प्रतीयमान' इति पक्ष आत्मनेपदाऽभावश्च ।
यदा तु कृपिर्विलेखने वर्तते तदा भवत्येव 'पञ्चमिर्हनेः कर्षयती'ति शिञ् । यज्यादिष्विति ।
यजेः प्रक्षेपविशेषवाचित्वान् प्रक्षेपे च ऋत्विजां कर्तृत्वाद्यजमानस्य प्रयोजककर्तृत्वादिण्युच्यते
निवारणाय वचनम् ।

उ०—इषोतनाय 'एकान्ते' इत्यादि व्यर्थमत आह—कश्चिदिति । तत्रेति । एवञ्च प्रयोजकव्यापारस्याऽत्र
प्रतीनेनद्वेषनाय शिञ्स्यादिति भावः । अनेकार्थत्वादिति । प्रतिविधानान्तोऽत्र भावार्थः । फलानुकूलत्वेन
स एव वा । करणस्य च फले एवान्वयः । भाष्ये—तस्मैत्यस्य कृष्यर्थफलमित्यर्थः । आद्येऽत्र प्रयोज्यस्य
कर्मत्व इष्टापत्तिः । 'गतिबुद्धी'ति सूत्रं नियमस्य सजातीयोपेतत्वादन्यप्यन्त एव व्यावर्त्तकम् । अन्ये तु
तथासिरेव नेति दिक् । शिञ्जभावइति । चोतकनापदेऽप्युपरदेनैव चोतितत्वाद्चोतकशिञ्चोऽभाव
इतिभावः । यस्तुनो चोतकत्ववादिनो वचनाऽऽरम्भः, चोतकसमुच्चपदशानात् । वाचकत्ववादेन तत्त्ववचन-

१—इदं भाष्यमिति केचित् ।

२—पातञ्जलं महाभाष्यं संप्रदायिषुमुपासम् । पुष्यमित्रस्य समये समुदेति स्म भारते ॥

सायेतमध्यमिक्रयोर्वचनेनोपहृष्टयोः । वर्षानं पुष्यमित्रीय-यागस्य च पतञ्जली ॥

पुष्यमित्रे मूने पञ्चविंशद्विंशकशामने । अग्निमित्रोऽभवद्राजा तस्य पुत्रो महायशः ॥

एवं च कालिदासमिर्मितालविक्रमिमित्रनाथकनायकस्य राजोऽग्निमित्रस्य पिता पुष्यमित्रः
२६१६—२६५० कलिगतान्देपु रात्रं चकारेति भारतीयैतिह्यनिर्मातारः ।

"अनेक टोत प्रमाणौ मे यह निम्न होता है कि पतञ्जलि का काल विक्रम से न्यूनातिन्यून
२००० दो सहस्र वर्ष पूर्व अवश्य है ।" (सं० व्या० शम्भ का इतिहास, भाग २, पृष्ठ ३४८,
ख० मु० मी०) ३—'याजयन्ती'ति पाठान्तरम् । ४—इदं ध्वजित् ।

तत्करोतीत्युपसङ्ख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् ॥ ५ ॥

तत्करोतीत्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'सूत्रयत्याद्यर्थम्' । सूत्रं करोति सूत्रयति ।

इह व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयतीति वाक्ये पठ्ठी, उत्पन्ने च प्रत्यये द्वितीया, केनैतदेवं भवति ? योऽसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने

प्र०—नानाक्रिया इति । तत्र त्यागवचनाश्रयेण यः प्रयोगस्तद्विपरीतः प्रक्षेपवचनेद्रष्टव्यः । इह व्याकरणस्येति । लक्ष्ये लक्षणसमुदाये वा व्याकरणशब्दो वर्तते इति भेदनिबन्धना पठ्ठी । यदा तु लक्षण एव सूत्रे व्याकरणशब्दो वर्तते तदा व्यपदेशिवद्भावनिमित्ता पठ्ठी । यदा 'व्याकरणं सूत्रं करोती'ति सामानाधिकरण्यं तदा यथा 'मुण्डयति माखवक'मिति भवति तथा 'व्याकरणं सूत्रयती'त्यपि भवति ।

योऽस्त्विति । वाक्ये द्रव्यरूपं सूत्र 'सूत्र'शब्देनोच्यते । णिचि तूपन्ने सत्त्वभावातिवर्तनात्करोत्यर्थाभिवायी सूत्रशब्दः संपद्यते । तदुक्त—'परार्थाभिधान वृत्ति'रिति । एतच्च प्रक्रियागतविभागाश्रयेणोक्तम् । परमार्थतस्तु धात्वन्तरं सूत्रिर्विशिष्टक्रियावचन' । आख्यानादिति । आख्यायत इत्याख्यानम्—इतिवृत्तमुच्यते । प्रकृतिवदिति । णिचो या प्रकृतिः कसवधादिः,

उ०—मिति तत्त्वम् । प्रयोजकध्यापारफलस्य कर्तृगामित्वाकृपेरारम्भेपदमाशङ्क्याह—विभाषेति । सा च प्राप्तविभाषेति भावः । तद्विपरीतः प्रक्षेपेति । 'अविपर्यास' पदेनेष्टप्रयोगसिद्धिरेव न तु विपरीतप्रयोगव्यावृत्तिरपीत्यर्थः । भाष्ये—तदिति,—प्रातिपदिकोपलक्षणम् । प्रातिपदिकादित्यर्थः । कर्मत्वान्तरमविशेषैकार्योभावः, लोकव्यवहारात् । करोतीति च धात्वर्थोपलक्षणम् । तेन 'अश्रेणाक्रामन्यश्रयती'त्यादि सिद्धम् । एवञ्च 'प्रातिपदिकादात्यर्थ' इत्यादिगणसूत्राणि प्रक्षितानि, धानुपाटे सूत्रमूत्रघातू चेति बोध्यम् । तस्यत्वेनैव सिद्धे वाचिकमफलं स्यात् । श्रद्धोस्तदृशानकल्पनाऽपेक्षया मदुक्तस्यैवौचित्यात् । एवञ्च 'मुण्डमित्रे'ति सूत्रस्यः कैयटश्रित्य एवेति बोध्यम् । लक्ष्ये इति । 'व्याकरण'शब्दः कर्मल्युदन्त इति भावः । लक्षणसमुदाये वेति । अष्टाध्यायीरूपेऽर्थे । करणल्युदन्तः स इति भावः । यदा तु लक्षणं पठेति । प्रतिमूर्धं 'व्याकरण'-शब्द इत्यर्थः । यदेति । व्यपदेशिवद्भावाद्यनाश्रयणं इत्यर्थः । करोत्यर्थाभिधायीति । करोत्यर्थविशेषणीभूतसाध्यावस्थस्वार्थाऽभिधायीत्यर्थः । सूत्रेण च सूत्रेवृत्तिर्बोध्या । भाष्ये—व्याकरणेन सामर्थ्यमिति । तजन्त्यफलाश्रयत्वरूपमित्यर्थः । नित्यशब्ददर्शने 'सूत्रयती'त्यत्राऽवयवार्थाभावाच्छङ्कैव नाम्नीत्याह—एतच्चेति । आख्यायत इति । बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् । भावल्युटि ह्याख्यानक्रियायां कर्मत्वं न स्यात् । णिच इति । 'कृतो या प्रकृति'रिति तु नोक्त, प्रत्ययलक्षणं कृदन्ततयाऽनेनातिदेशेन च पठ्ठीप्रसङ्गात्, 'राजागमन'-मित्यादौ राजः कर्तृत्वया 'राजान'मिति द्वितीयाऽनापत्तेश्च । तदयमर्थः—णिचप्रकृतेर्व्याऽऽख्यानक्रियायां कारकता तथा कंसादेरपीति । तदाह—यथेति । नन्वेवमदाश्रयस्येत्यत आह—प्रकृतिवद्भावातिदेशेनेति ।

न्धमाचष्टे वलिं वन्धयति ।

आख्यानाच्च प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

आख्यानशब्दाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । आख्यानमाचष्ट इति ।

किं पुनर्यान्येतानि संज्ञाभूतान्याख्यानानि तत उत्पत्त्या भवितव्यम्, आहो-
स्वित्क्रियान्वाख्यानमात्रात् ? किं चातः ? यदि संज्ञाभूतेभ्यः, इह न प्राप्नोति,—राजा-
गमनमाचष्टे राजानमागमयतीति । अथ क्रियान्वाख्यानमात्रान्, न दोषो भवति ।
यथा न दोषस्तथाऽस्तु ।

दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ ॥ ८ ॥

दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ कृदन्ताण्यञ्जकव्यस्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे । कृल्लुक्
प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति [वक्तव्यम्] । मृगरमणमाचष्टे
मृगान् रमयतीति । दृश्यर्थायामिति किमर्थम् ? यदा हि ग्रामे मृगरमणमाचष्टे
मृगरमणमाचष्ट इत्येव तदा भवितव्यम् ।

प्र०—पुष्येण योगं जानाति पुष्येण योजयतीति कुत्वस्य मत्रियोगसिष्टत्वाऽभावात्प्रवृत्तिर्न सिध्य-
तीति प्रकृतिप्रत्यापत्तिरुच्यते । किं पुनरिति । कनवच—नलोराख्यानानीत्यर्थः । दृश्यर्थाया-
मिति । यदाऽरूप्यस्यो रममाणान् मृगान् प्रतिपद्य व्याचष्टे—एतस्मिन्नवकाशे एवविधा मृगा रमन्त
इति तदा प्रतिपद्यस्य दर्शनार्था प्रवृत्तिर्भवति । यदाहि ग्रामे इति । ग्रामे मृगाणामगमनमात्र
तदर्शनार्था प्रवृत्तिः । 'दृश्यर्थायां'मित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव द्रष्टव्यम् । राजागमनादिषु तु

उ०—कारकद्विर्भावश्च तस्याः फलमित्याहुः । यद्यप्यत्र संनियोगेति । एवञ्च तदन्वित्यवशात्कम्प्रकृतिप्रत्या-
पत्तिवचोऽत्रयमिति बोध्यम् । माथे—संज्ञाभूतानीत्यस्य प्रतिष्ठानतीत्यर्थः । भाषे—राजानमागमयतीति ।
एवञ्च 'देवदत्तप्राकमाचष्टे' इत्यर्थे देवदत्तं पाचयतीत्येव, 'गतिबुद्धी'लिनियमेन देवदत्तस्य कर्मत्वाऽ-
भावात् । छयर्थेति । 'इच्छुः'इत्यर्थे इति दृशिः साधुः । रममाणान्मृगानिति । एतेन 'मृगरमण'शब्द
आप्लेदे ष्ट इत्यस्मात् । प्रवृत्तिर्भवतीति । आख्यानविषयेत्यर्थः । इत्येवञ्चेति । प्रयोगाऽनुसारादिति
मय । यावदिति । रात्रिरूपकानेनाऽत्यन्तसंयोगः । कथायाऽऽख्यानं कर्मेति भावः । 'आगमविषयम्'-
शब्देन तावत्पर्यन्तकथा लक्ष्यन्त इति बोध्यम् । कालाऽत्यन्तसंयोगे गम्यमाने इत्यर्थः । वक्तेरकर्मत्वता
'गतिबुद्धी'ति रात्रेः कर्मत्वं हेतुमण्डिषु तद्विहासि बोध्यम् । भाषे—जानीति । सम्प्रदादित्येन भाववि-
पन्नात्मनमी । एव 'को'त्येति । भू प्रासाविति । 'सम्भावयत' इत्यस्य प्रप्रेतित्यर्थः । उभयप्रासाविति ।
नियमेन चन्द्रमसः प्रतीनेरुमप्राप्तिः । वस्तुतः सहायोगेऽत्र तुतीया, कर्तृप्रयोगाऽप्रतीनेरुमप्राप्तेरभावात् ।
मनान्तरोक्ते प्रकृतिप्रत्यापत्तिर्न दोषः, हेतुमण्डिषु गत्यादिनियमात्तृतीयाया एव पुनरेत्येव प्राप्तेः ।

सज्जन्ते—ईदृशी वंधी कुरु, ईदृशी पुटकी कुर्विति । आदित्यश्चास्याभिप्राये सज्जते ।
एष तस्याऽभिप्रायः—‘उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयेये’ति,
तं चास्याऽभिप्रायमादित्यो निर्वर्तयति ।

भवेदिह वर्तमानकालता युक्ता स्यात्—‘उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां
सूर्योद्गमनं संभावयेये सूर्यमुद्गमयती’ति, तत्रस्थस्य हि तस्यादित्य उदेति । इह तु
कथं वर्तमानकालता—कंसं घातयति वलिं बन्धयतीति, चिरहते कंसे चिरवद्धे च
बली ? अत्रापि युक्ता । कथम् ? ये तावदेते शौभिका नामैते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति,
प्रत्यक्षं च वलिं बन्धयन्तीति । चित्रेषु कथम् ? चित्रेष्वपि उद्गूर्णा निपतिताश्च

प्र०—चेति । देवत्तविषया अन्यस्य हेतुतेत्यर्थः । परिभाषा इति । दण्डनादिकाः । यदभिप्राये-
ष्विति । तदुक्तं हरिणा—

‘निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वे एव स्वभूतये ।

अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये’ ॥ इति ।

सज्जन्त इति । भाष्यकारवचनादात्मनेपदम् । परस्मैपदी तु सज्जिः—ग्लुञ्चु पज्ज गता-
विति । चिरहृत इति । चिरप्रवृत्तत्वाद्ध्यघातकभावस्य प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानत्वाऽसभ-

उ०—पदेप एव प्रयोज्यस्य प्रेरणायाऽर्थ इत्यन्वयः । एवञ्च क्रियायां स्वाभिप्रायानुरोधफलकं तज्ज्ञापनमेव
प्रेरणाफलमिति भावः । ‘अभिप्राय’पदेन तद्विषय उच्यते । तदाह—ईदृशावित्यादिना । तदाह निमित्तेभ्य
इति । स्वभूतिसाधनत्वञ्चापकप्रेरणादिव्य इत्यर्थः । ननु स्वभूतिकफनकप्रवृत्तिप्रयोजकाऽभिप्रायाऽनुरोधोऽपि किमर्थं
इत्यत आह—अभिप्रायेति । ननु शिष्यादीनां स्वार्थसिद्धये गुर्वार्थभिप्रायानुरोधेऽपि स्वस्य तदनुरोधे
मानाऽभावः, कलाऽभावश्चेति चेन्न; अभिप्रायसम्पत्तिमात्रेण तदुद्देश्यकप्रवृत्त्याधयत्वादिरूपप्रयोज्यप्रयोजक-
भावाऽध्यारोपेण णिजिति ताऽर्थात् । भाष्यकारवचनादिति । तत्रयोगादस्याऽनुदात्तं स्त्वपि पाठोऽनुमी-
यत इति भावः । ननु ‘चिरहते कसे’ इत्युक्त्या प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानकालत्वाऽभावो नोक्त इत्यत
आह—चिरप्रवृत्तेति । कंसकृष्णयोर्व्यघातकभावस्य चिरप्रवृत्तत्वेन तत्रप्रयोजकव्यापारस्यापि तत्त्वमेवेति
भावः । कंसाद्यनुकारिणां—कंसादिसदृशानाम् । भाष्ये—प्रत्यक्षं कंसं घातयन्तीति । तादृशेनैव वामुदेवेनेत्यर्थः ।
उद्गूर्णा इति । लघता इत्यर्थः । ‘गूरी उद्यमने’ इत्यस्य रूपम् । एवञ्च चित्रनेत्रका अपि चित्रवर्धं कंसं
तादृशेनैव कृष्णेन घातयन्तीत्यर्थः । ‘प्रन्थिक’पदे ‘अत दनिठनी’ इति ठन् । शब्दप्रन्थगङ्गेति । शब्दः—
कथकमुलोच्चार्यमाणः । प्रन्थः—तद्वस्तरस्य पुस्तकरूपः । गङ्गः—मनुष्यसङ्घातः । न तत्र कश्चिदपि कंसा-
दिबुद्धिविषय इत्यर्थं दस्याहः । तेऽपि—प्रन्थिका अपि । तद्वद्दीर्घाच्चञ्चया इति । तदैश्वर्याणीत्यर्थः ।
तानि कथयन्तो प्रन्थिकाः स्वबुद्धिविषयभूतान् सतो विद्यमानान् कसादीन् प्रकाशयन्ति—श्रोतबुद्धी समर्पय-
न्तीत्यर्थः । विद्यमानत्वेन बुद्धिविषयत्वे हेतुमाह—आतश्च सत इति । व्यामिश्रावचेति । को हेतौ । यतो

प्रहारा दृश्यन्ते कंसकर्षण्यश्च । ग्रन्थिकेषु कथं, यत्र शब्दग्रन्थगोष्ठमात्रं लक्ष्यते ?
तेऽपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाद्वीर्याचक्षाणाः सतो बुद्धिविषयान् प्रकाश-
यन्ति । आतश्च सतो व्यामिश्राथं दृश्यन्ते । केचित्कंसभक्ता भवन्ति केचिद्वासुदेव-
भक्ताः । 'वर्णान्यत्वं' खल्वपि पुष्यन्ति—केचित्कालंमुखा भवन्ति केचिद्रक्तमुखाः ।
'त्रैकाल्यं' खल्वपि लोके लक्ष्यते,—'गच्छ इत्यते कंसः' 'गच्छ घानिष्यते कंसः' ।
'किं गतेन, हतः कंस' इति ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ ३ । १ । २७ ॥

किमर्थः ककारः ? गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । किञ्चीति* गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा
स्यात् ।

प्र०—वान् । उमसङ्खयानारम्भे तु न दोषः, आख्यानस्य वर्तमानत्वादित्यर्थः । शौभिका इति ।
कंसानुकारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायाः । कंसानुकारी नटः मामाजिकैः कमबुद्ध्या परिगृहीतः
कंसो भाष्ये विवक्षितः । ग्रन्थिकेष्विति । कथकेष्वित्यर्थः । तेषांति । तदुक्त हरिणा—

शब्दोपहितरूपांस्तु बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥ इति ।

शिष्टं भाष्यं स्पष्टम् ॥ २६ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रजैयटकृते भाष्यप्रदोने तृतीयस्याऽध्यायस्य प्रथमेपादे
द्वितीयमाह्निकम् ।

कण्ड्वादिभ्यो यक् । किमर्थं इति । द्वैविध्यं कण्ड्वादीनां दर्शयितुमुपन्यामः । ककार-

उ०—विषयपक्षाश्रिता दृश्यन्त इत्यर्थः । न ह्यतीतत्वमुद्धौ तत्संभवतीति भावः । तत्कालमूने स्वप्न इव
वर्णान्यत्वं पुष्यन्ति—पुष्टं कुर्वन्ति, दधतीत्यर्थः । तत्रैव युक्त्यन्तरमाह—त्रैकाल्यं खल्वरीति । एवञ्च
बुद्धिविषयत्वमेव सर्वोऽपि व्यवहार इति भावः । शब्देति । शब्दसमर्पितबुद्धिविषयाकारानित्यर्थः । साधन-
त्वेनेति । बुद्धिविषयवघटित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीशिवमट्टमुत्सतोर्गमर्जनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपौद्घोने तृतीयस्याऽध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

कण्ड्वादिभ्यो । धातुभ्यो यदि गुणनिषेधकतया कस्य चारितार्थादाह—द्वैविध्यमिति । प्रातिपदिक-

१—'कंसस्य कृष्णस्य च' पा० । कंसकर्षण्यो हि रजवः । २—'शब्दगट्टमात्रं' पा० ।

३—'हि' पा० । ४—'केचिद्रक्तमुखा भवन्ति केचित्कालमुखाः ।' पा० ।

* विदति च १ । १ । ५

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते, धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते† न चायं धातोर्विधीयते । कण्ड्वादीनि हि प्रातिपदिकानि ।

कण्ड्वादिभ्यो वाचनम् ॥ १ ॥

कण्ड्वादिभ्यो वेति वक्तव्यम् ।

अवचने हि नित्यप्रत्ययत्वम् ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि वाचने नित्यः प्रत्ययविधिः प्रसज्येत ॥ तत्र को दोषः ?

तत्र धातुविधितुक्प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्र धातुविधेस्तुक्श्च प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । कण्ड्वा कण्ड्वः 'अचिरनु-
धातुभ्रुवां श्वोरियङ्ब्रह्मी' [६ । ४ । ७७] इत्युवङादेशः प्रसज्येत । इह च
कण्ड्वा कण्ड्वे 'नोद्धात्वोः' [६ । १ । १७५] इति [विभक्तैरुदात्तत्वं]
प्रतिषेधः प्रसज्येत ।

प्र०—प्रयोजनमेव दर्शयितुं वस्त्वन्तरमुपक्षिप्यते—कण्ड्वादिभ्यो वाचनमिति । यदा कण्ड्वा-
दीनि प्रातिपदिकानि तदा 'वे'ति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र को दोष इति । नित्येऽपि प्रत्यये क्पिा
'कण्ड्व'रित्यादि सिध्यतीति भावः । किं यथेष्टं रूपं न सिध्यतीति दर्शयितुमाह—तत्रेति ।
'कण्ड्व'शब्दान् क्पिि विहितेऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वमुवङि कर्तव्ये नास्ति । किलुगुपवात्वच-

उ०—स्वमात्रन्तु प्रया मन्वते । उपक्षिप्यत इति । तत्समाधानेनैव ककारप्रयोजनमप्युक्तमेव भवतीति भावः ।
यदेति । प्रातिपदिकान्येवेत्यर्थः । केवलधातुपदे तु वाचने क्रियमाणेऽपि 'कण्ड्वतो'त्यनिष्टप्रसङ्गः,
कण्ड्वावित्यादाहुवङादिप्रसङ्गश्चेति भावः । न च प्रातिपदिकान्येव सन्तु, अत्र च सूत्रे 'करणे' इत्यनुवर्तते,
तेन कण्ड्वं करोतीत्यर्थे यक् । अन्यदा त्वभावः । तेन कण्ड्वावित्यादेः सिद्धिः । यगन्तेभ्यस्तु न क्पि,
अनभिधानात् । तेन नोवङ्गहितः प्रयोगः । एवञ्च 'वा'वचनं किमर्थमिति वाच्यं, 'सुख्यती'त्यादावतो
लोपानापत्तेः । क्पिा—सम्पदादिक्पिा । यथेष्टमिति । वीरसाया 'यथा सादृश्ये' इत्यव्ययीभावः । एकवचने
कुतो नोदाहृतमित्यत आह—कण्ड्व इति । कीति । 'बौ लुप्तं न स्थानिव'दिति निषेधादिति भावः ।
अथापीति । तदसार्वत्रिकम् । किन्तु 'बौ विधौ ने'त्येव सार्वत्रिकमिति भावः । इदं प्रौढया । आदिशा-
दिति । 'बौ विधि'मितिनिषेधादित्यपि बोध्यम् । अत एवेति । आदिशादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावादेवे-
त्यर्थः । पुनस्त्वङ्गेति । 'लक्ष्णे लक्ष्णस्ये'ति न्यायादित्यपि बोध्यम् । न चाऽनादिशादचः पूर्वत्व स्थानिव-

† सर्वधातुकार्द्धधातुकयोः ७ । ३ । ८४; आर्द्धधातुकं शेषः ३ । ४ । ११४

१—इदं कश्चित् ।

तुक्च प्रतिषेध्यः—बल्लुः मन्तुरिति । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' [६ । १ । ७१] इति तुक् प्राप्नोति ।

ह्रस्वयलोपो च ॥ ४ ॥

ह्रस्वयलोपो च बह्व्यौ स्याताम् । ह्रस्व—बल्लुर्मन्तुरिति । किमर्थमिदं, न ह्रस्व एवार्थम् ? अन्तरङ्गत्वाद् 'अकृद्यकार' * इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । ह्रस्व ॥ यलोप-यलोपश्च बह्व्यः । कण्डः मन्तुः बल्लुरिति । किमर्थमिदं, न वलीत्येव न सिद्धम् ? वलीत्युच्यते न चाऽत्र वलादिं पर्यायः । ननु च किञ्चलादिः । किञ्चलोपे कृतेऽवलाद्यभावात् प्राप्नोति । इदमिह संप्रघार्यम्—किञ्चलोपः क्रियतां वलि लोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वात्किञ्चलोपः । नित्यः खल्वपि किञ्चलोपः । कृतेऽपि यलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्परत्वाच्च किञ्चलोपे कृते वलाद्यभावात् प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति X । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ।

प्र०—इपरनिर्हामकुत्वे'प्विति निषेधात् । अथापि स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यात्तथापि वकारस्योऽ करिष्यते । 'आदिष्टादचः पूर्वो वकार' इत्यूठि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाऽभावः । अन एवोऽ पुनरुवङ् न भवति, तत्र 'कण्डू' शब्दादौजसोः कृतयोः उवङ् प्राप्नोति । 'ओःमुषी' तिन्युयणादेशोऽप्ययोगपूर्वस्योक्त । नित्यत्वाच्चेति । 'विरपृक्तनोपानुपूर्व' वलि लोप' इत्येतदनाश्रित्येदमुच्यते । वर्णाश्रय इति ।

उ०—आग्ने लभ्यं, वम्पादेशत्वाऽभावात्, उवङ् आदेशत्वेऽपि तस्य कार्याऽभावात् । न च 'सर्वे सर्वे दादेशा' इति 'कण्डू' इत्यस्य कण्डूवादेशे तस्य स्थानिवत्त्वादानादिष्टादचः पूर्वत्वेन तस्य 'कण्डू क' इत्य देशे कार्ये स्थानिवत्त्वेन, 'सर्वे गर्भपादेशा' इत्याश्रित्वाऽचः पररिमश्रियस्याऽप्रवृत्तेः । अत एव स्वरादिप्रदङ्गस्य प्यवहितमाधारणपूर्वत्वाद्गणशासकता आकारोक्त सङ्गच्छते । न च 'प्रातिपदिकानी' ध्रुवस्य माधे वावचनान्, 'यदा कण्डूवादीनि प्रातिपदिकानी' इत्यादिना भ्यवं तथैव व्यख्यानाच्च, अज्ञेयस्य स्थानिवत्त्वेन तत्र परे पूर्वस्य 'कण्डू' इत्यस्य धातुत्वाऽभावात् उवङोऽप्राप्त्याऽमङ्गनोऽयं कैयटः । स्वट्त्वेदं 'लोपो षो रिति स्ये कैयट इति वाच्यम्, अतितदेशेनाऽकारे स्यापि श्रयत्वाऽभावेन तस्य लौकिकसत्ताविरहात्, द्वित्रयुच्छ्रभ-दृष्टान्तमूलत्वेन 'प्राग्दीध्यतो' गिति स्येभाष्योक्तैकदेशविकृतत्वादेन 'कण्डू' इत्यस्य धातुत्वमित्यभिमानान् । तत्रेति । श्रीजसिनमित्तक उवङ् प्राप्नोति, एकदेशविकृत-वादेन 'कण्डू' इत्यस्य धातुत्वात् । न चैतन्निमित्ते उवङि अज्ञेयस्य स्थानिवत्त्वेन, 'धौ लुप्त' निति निषेधादिनि भावः । भाष्ये—इत्यस्य विनीति । हस्यो-धारणसामर्थ्यादौर्वाऽभयं मन्यते । तद्वचनयथा ह्रस्वयलोपो चेति । अन्तरङ्गत्वादिनि । 'अहृन् व्युह' परि-

१—'प्रतिषेध्यः' पा० । २ इदं अत्रि । ३—न ह्रस्व एवार्थमन्तरङ्गात् अहृन्कार इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । पा० । ४ अहृन्कारात्तुक्वोर्दीर्घः ७ । ४ । २५ । ५ लोपो षो रिति ६ । १ । ६६

६ नैरपृक्तन ६ । १ । ६७ X प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ । १ । ६९

अथ क्रियमाणेऽपि वावचने यदा यगन्तारिकिस्रदैते दोषाः कस्मान्न भवन्ति ? नैतेभ्यस्तदा क्विन्द्रच्यते । किं कारणम् ? 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते [३ । २ । १७८] इत्युच्यते न चैतेभ्यस्तदा क्विन्द्रश्यते । यथैव तर्हि क्रियमाणे [ऽपि] वावचनेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्येवमत्र क्विन् भवत्येवमक्रियमाणेऽपि [वावचने] न भविष्यति । अवश्यमेतेभ्यस्तदा क्विन्नेपितव्यः । किं प्रयोजनम् ? एतानि रूपाणि यथा स्युरिति ।

तत्तर्हि वावचनं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । उभयं कण्ड्वादीनि, धातवश्चैव प्रातिपदिकानि च । आतथोभयं, कण्ड्वादीनि [हि] क्रियां कुर्वाणे प्रयुज्यते, 'अस्ति

प्र०—बह्वपाश्रयो व्योर्लोपो न तु प्रत्ययाश्रय । वावचने तु सति पक्षे यगनुत्वादाद्यथेष्टसिद्धिः । नैतेभ्य इति । कर्त्तरि क्विपो विधानात् । कण्ड्वादिभ्यो च कर्त्तर्यान्वगमादिति भावः । अवश्यमिति । संपदादित्वाद्भावे कर्त्तव्य इति भावः । वेदनामात्रस्येति । वेदना च सत्त्वरूपा प्रतीयते न च साध्यरूपेति भावः । तत्र धात्वधिकाराद्धानुस्य एव स्वार्थे यगभवति, प्रातिपदिकेभ्यस्तु स्वाद्युत्पत्तौ सत्यां 'कण्ड्वा'रित्यादिरूपसिद्धिः ।

कस्य चेति । धातुविधानप्रतिबद्धार्थधानुकसजाश्रयगुणनिषेधार्थात्ककारसञ्जनादपि धातुः—कण्ड्वादिर्षिकमुत्पादयतीति ज्ञायत इत्यर्थः । आह चेति । दीर्घान्तपाठाच्च पाक्षिकं धातुस्वमेवा निश्चीयते । नित्ये हि धातुस्वे नित्ये च यकि सति अकृद्यकार इति दीर्घस्य सिद्धत्वा-

उ०—भाषा तु नास्तेवेति भावः । वेरपृक्कलोपादिति । इदं काऽस्तीति चिन्त्यम् । 'लोपो व्यो'रिति स्ये 'कण्डुप्रसङ्गान'मिति वार्तिकम् । ऊर्ध्वोऽन्वगमादिति । यत्र तु कर्त्तव्यावगमस्तत्र भवत्येव, यथा भिषज्यतेः क्विपि भिषकशब्दे इत्याहुः । केचित्स्विदम्भाध्यमजन्तपरमेरेत्याहुः । सम्पदादित्वादिति । तेन वेदनामात्रप्रतिपादनेऽपि कण्ड्वादि सिद्धमिति भावः ।

भाष्ये—एतानीति । कण्ड्वादिभ्यो दीर्घान्तप्रथमैकवचनान्तानीत्यर्थः । एवमपि कण्ड्वादित्वाद्यर्थं वावचनं कर्त्तव्यमेवेत्याह—तत्तर्हीति । भाष्ये—उभय कण्ड्वादीनीति । उभयेत्यर्थं 'उभय'मित्यव्ययम् । द्विप्रकाराणीत्यर्थः । उभयाऽङ्गीकारे प्रमाणमाह—आतश्चेति । ननु भावकिग्रन्तेन वेदनामात्रे कण्ड्वादिभ्योऽपि सिद्धिरत आह—सत्त्वरूपेति । सेवेत्यर्थः । भावकिग्रन्ते हि प्रकृत्या साव्यरूपेणापि प्रतीतिः स्यादिति भावः । एतच्चैतेभ्यो भावे जिज्ञास्तेवेति तत्त्वम् । स्वार्थे इति । 'नित्यमिति शेषः । वाग्रह्याऽननुवृत्तेः । तेन पदे कण्ड्ववतीत्यादि न ।

आर्द्धधातुकसंज्ञेति । न च साऽपि माऽस्तु, कोऽपि मारित्वति वाच्यम्, सुशयतीत्यादावतोलोपार्थं तस्या आवश्यकत्वात् । दीर्घपाठ इति । 'बलु मन्तु'प्रभृतीनां ह्रस्वपाठः प्रातिपदिकविषये चरितार्थ इति तेषामपि दीर्घो भवति । यत्तु केषाञ्चिदीर्घपाठेन बलुप्रभृतीनां दीर्घोऽभावो शक्यते, तत्र, भाष्यविरोधात्, शास्त्राधिकल्पनाऽपेक्षया प्रातिपदिकव्यवहृत्यैव लघुत्वाच्च । एतेन ककारेणार्द्धधातुकत्वमेव कल्पयतामित्य-

मे कण्डू'रिति वेदनामात्रस्य सांनिध्ये ॥ अपर आह—

‘धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासङ्गनादपि ।

आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः’ ॥ इति ॥२७॥

कमेणिङ् ॥ ३ । १ । ३० ॥

क्रिमथोऽयं एकारः । वृद्धर्थः । ‘ञिणतो’ति* वृद्धिर्था स्यात् । क्रिय-
माणेऽपि च एकारे वृद्धिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् ? ‘विडति च’ [१ । १ ।
५] इति प्रतिषेधात् । णित्करणसामर्थ्याद्भवियति ॥ अत उत्तरं पठति—

णिडि णित्करणस्य सावकाशत्वाद्बृद्धिप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ १ ॥

णिडि णित्करणं सावकाशम् । कोऽवकाशः ? सामान्यग्रहणार्थो एकारः ।
क सामान्यग्रहणार्थेन एकारेणार्थः ? ‘शेरनिटि’ [६ । ४ । ५१] इति । णिडि
णित्करणस्य सावकाशत्वाद्बृद्धेः प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

डित्करणमपि तर्हि सावकाशम् । कोऽवकाशः ? सामान्यग्रहणाऽविघाताऽर्थो
ङकारः । क सामान्यग्रहणाऽविघाताऽर्थेनार्थः ? अत्रैव† । शक्योऽत्र सामान्यग्रहणा-
ऽविघातार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्गतम् । तत्र ङकारानुरोधाद्बृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति ।
अवश्यमत्रात्मनेपदार्थो ङकारोऽनुबन्ध आसङ्गन्वो डित् इत्यात्मनेपदं यथा स्यात्‡ ।
एवमप्युभयोः सावकाशयोः प्रतिषेधवलीयस्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

प्र०—दीर्घपाठोऽनर्थकः स्यादित्यर्थ ॥ २५ ॥

कमेणिङ् । प्रतिषेधवलीयस्तथादिति । प्रतिषेधस्य विध्यपवादत्वाद्वाकत्वाद्द्वितीय-
स्त्वम् । णिङ्न्तस्यति । कामयमान प्रयुङ्क्त इति णिच् । गिङ्न्तयेति । णिङ्गमिप्ता या

ठ०—पारतं, धातुत्वकल्पनस्यैव लडुत्वात् ॥ २७ ॥

कमेणिङ् । माथे—डित्करणमपि सावकाशमिति । एवञ्च परत्वाद्बृद्धिः प्राप्नोतीति भावः ।
यद्यमिति । मित्त्वनिषेधो ह्रस्वाऽभावफलकः वृद्धयभावे स्वत एव ह्रस्वक-वद्व्ययः मन् वृद्धेः मत्तां
शापयतीत्यर्थः । ननु णिङ्ग्येवेत्युक्तं, प्रतिषेधप्रवृत्तौ ह्रस्वस्यैव भेदात्त आह—विग्नमिच्छेति । ता
त्वमो मन्यन्ते । ह्रस्वे इति । वृद्धेरिति ह्रस्वस्य ह्रस्वे प्रयोगाऽऽभावाच्चरनाऽऽवृत्तौ आसङ्गवन्तं विपटन्ति

* अत उपधायाः ३ । १ । ११६

†—‘गृह्ये’ इति द्विचिप्र ।

‡ शेरनिटि ६ । ४ । ५१

§ अनुबन्धदिन आत्मनेपदम् ?

एवं तर्ह्यार्थप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘न कमेर्वृद्धिप्रतिषेधो भवती’ति यदयं ‘न कम्पमिचमा’मिति × मित्संज्ञायाः प्रतिषेधं शास्ति ।

मित्प्रतिषेधस्य चाऽर्थवच्चात् ॥ २ ॥

मित्प्रतिषेधस्य चार्थवच्चाद्बृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति । अर्थवान् मित्प्रतिषेधः । कोऽर्थः ? शिङ्घन्तस्य शिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं+ मा भूदिति । नन्वैतस्या अपि ‘क्ङिति चे’ति प्रतिषेधेन भवितव्यम् । न भवितव्यम् । उक्तमेतत्—‘क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणमुपधारोरीत्यर्थ’मिति* ।

एवं तर्हि न शिङ्घन्तस्य शिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् ? ‘शिङ्घा व्यवहितत्वात्’ । लोपे कृते+ नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्बधवधानमेव ॥ शिङ्घे च तर्हि मा भूदिति । शिङ्घि च न प्राप्नोति । किं कारणम् ? ‘असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण’ इति ॥ नैव वा पुनर्शिङ्घन्तस्य शिचि वृद्धिः प्राप्नोति किं कारणम् ? शिङ्घा व्यवहितत्वात् । लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्बधवधानमेव ।

इदं तर्हि प्रयोजनं यत्‘चिष्णुमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् [६ । ४ । ६३] इति दीर्घत्वं [शास्ति] तत्कमेर्गिङ्घि मा भूदिति । किं पुनः कारणं तत्र दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यते न ह्रस्वोऽन्यतरस्यामित्येवोच्यते ? यथाप्राप्तं चापि कमेर्ह्रस्वत्वमेव । तत्रायमप्यर्थो ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति, प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ?

प्र०—वृद्धिस्तस्या शिङ्घनिमित्तं ह्रस्वत्वं मा भूदित्येवमर्थो मित्प्रतिषेध स्यादित्यज्ञापको शिङ्घवृद्धे-रित्यर्थः । शिङ्घि चेति । ‘ह्रस्वत्व’मिति शेषः । असिद्धमिति । ह्रस्वे कर्तव्ये बहिरङ्गा वृद्धिर-सिद्धेत्यर्थः । स्थानिवद्भावादिति । ‘किलुमुपवात्वे’त्युपधाविवी स्थानिवत्स्वनिषेधः प्रत्ययविधावे-वेति तत्रैवोक्तम् । तथा च ‘पटयती’त्यत्र बृद्धौ कर्तव्याया निषेधो न भवति । किं पुरुरिति ।

उ०—भावः । ननु पर्जन्यवज्रक्षणप्रवृत्तेर्ह्रस्वग्रहावपि प्राप्तह्रस्ववारणेन दीर्घश्रवणाय मित्प्रतिषेधः सार्थक इत्यस्चेराह भाष्ये—नैव वेति । प्रत्ययविधावेवेति । ‘पारिर्लोय’इत्यादौ । भाष्ये ‘इदन्तर्हि प्रयोजनं यत्चिष्णु-मुलो’रिति । ‘मित्प्रतिषेधस्ये’ति शेषः । ‘चिष्णुमुलो’रित्यत्र ह्रस्वघटितन्यासे दोषमाह भाष्ये-शिङ्घव्यवहिते-थिति । पाञ्चिकेति । वृद्धेर्वकल्पिकत्वात् ‘वृद्धिर्वे’त्युपसङ्गान्नं कर्त्तव्यमित्यर्थः । दीर्घविधाने तु कृतह्रस्वस्य दीर्घविधानात्प्रतिषेधतीति भावः । भाष्ये—दीर्घविधिप्रतीति । ‘न पदान्त’स्ये अशादिसाहचर्येण त्रैपादिक-

× ‘न कम्पमिचमाम्’ इति धातुपाठे म्वादिगणे गण्यसङ्गम् । + मित्ता ह्रस्वः ६ । ४ । ६२

× १ । १ । ५ वा० १—२ † ऐरिति ६ । ४ । ५१ ‡—क्ञिञ् ।

‘मितां ह्रस्वः’ [६ । ४ । ६२] इति । का रूपसिद्धिः । अशमि अशामि, शमं शमम्, शामं शामम् । वृद्ध्या सिद्धम् । न सिध्यति । ‘नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः’ [७ । ३ । ३४] इति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति । [नैप दोषः ।] चिएकृतोः स वृद्धिप्रतिषेधो, न णिचि ।

इदं तर्हि—अजनि अजानि, जनं जनम्, जानं जानम् । ‘जनिवध्योश्च’ [७ । ३ । ३५] इति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति । सोपि चिएकृतोरेव [नं णिचि’] ।

णिज्व्यवहितेषु तर्हि यद्ग्लोपे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यं स्यात् । शमयन्तं प्रयोजितवान्—अशमि अशामि शमं शमम् शामं शामम् । शंशमयतेः—अशंशमि अशंशामि, शंशमं—शंशमम्, शंशामं—शंशामम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ‘चिएणमुल्परं णौ मितामङ्गानां ह्रस्वो भवती’त्युच्यते, यथात्र णिश्चिएणमुल्परो, न तस्मिन्मिदङ्गं, यस्मिंश्च मिदङ्गं नाऽसौ णिश्चिएणमुल्परः । णिलोपे तर्हि कृते चिएणमुल्परः । स्थानिवद्भावान्न चिएणमुल्परः ।

अथ ‘दीर्घोन्यतरस्या’मित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवंतत्सिध्यति ? एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं—‘दीर्घविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिव’दितिः स्थानिवद्भावप्रतिषेधः सिद्धो भवति ।

यदा खल्वप्यायादय आर्धधातुके वा भवन्ति* तदा णिचि णिङ्नास्ति

प्र०—कर्मणिङि वृद्धिप्रतिषेधान्नित्यं ह्रस्वत्वमेव स्थितमिति मित्प्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति, क्रियमाणस्तु णिङि वृद्धेर्जापक एवेति भावः । उपसङ्ख्यानं कर्तव्यं स्यादिति । पादिक्वृद्धिप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एतदिदानीमिति । ततश्च पाक्षिकदीर्घनिवृत्त्यर्थो मित्प्रतिषेधो न जापकः । यदेति ।

उ०—दीर्घस्यैव ग्रहणेन ‘पूर्वत्राऽसिद्धे’ न स्थानिव’दित्याश्रित्य भगवता ‘न पदान्त’सूत्रे तेषां प्रत्याख्यानेन च स्थानिवत्त्वनिषेधाऽप्रसक्तैरिदम्भाष्यमेकदेशुक्तिरिति नार्थसाधकम् । णिजन्ताण्यिचि उपसङ्खयानेन सिद्धेः । ‘शंशमन् शंशाम’मित्याद्यपि यद्ग्लुगन्ताण्यमुलि सिद्धम् । ‘न च ‘चिएणमुलो’रित्यत्र दीर्घविधानसामर्थ्यादत्रैपादिकेऽपि निषेध इति वाच्यम्, ‘हिङ्’घातोर्हिङि अहीङि—इति साधनेन पारितोष्यान् । ह्रस्वविधाने हि ‘अहेङी’ति स्यादिति बोध्यम् । केचित्त्वेतद्भाष्यप्रामाण्यात्तत्रत्यवातिके ‘वरेयलोपन्वरवर्ज’मित्यत्र दीर्घोऽप्युपलक्षणीयः । एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनमिति, अत्रत्यभाष्यस्वारस्याद्धेघातोर्घादिभ्यःप्राणिकः पाठः । ‘ऊकाल’सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्याच्च ‘वा दान्ते’तिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्याच्च चिएणमुलोरिति घनस्यभाष्याद्येति यथाश्रुतमाध्यं रमणीयमेवेत्याहुः । ‘अस्मात्प्रतिषेधः प्राप्नोती’त्यत्र ‘तत्रिषेधो यत्कम्’ इति शेषः ।

१ इदं कञ्चिन् ।

‡ ‘स्थानिवद्भतीति’ पा० । ‘न पदान्त’० १ । १ । ५८

* आयादय आर्धधातुके वा ३ । १ । ३१

तदर्थं च मित्रप्रतिषेधः स्यात् ॥ तस्मात्प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? 'तद्धितकाम्योरिकप्रकरणा'दिति ॥ ३० ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३ । १ । ३१ ॥

कथमिदं विज्ञायते—'आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनां निवृत्तिर्भवतीति, आहोस्विदायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति । किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् ? गतमित्याह । कथम् ? यदा तावदायादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनां निवृत्तिर्भवतीति तदाऽविशेषेण सर्वमायादिप्रकरणमनुक्तम् 'आयादय आर्द्धधातुके वे'त्युच्यते । यदाऽऽयायादिप्रकृतेर्यदार्द्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति, तदैकं वाक्यं तच्चेदं च । गुपूभूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः [३ । १ । २८] 'आर्द्धधातुके वा' । ऋतेरीयङ् [२६] 'आर्द्धधातुके वा' । कमेरिङ् [३०] 'आर्द्धधातुके वे'ति ॥ कश्चात्र विशेषः ?

प्र०—अणिङन्तारुमेर्यदा णिच्छ्रियते तदा तत्र ह्रस्वनिवृत्त्यर्थो मित्रप्रतिषेधः स्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥

आयादयः । आर्द्धधातुक इति परसप्तमीमाश्रित्य पक्षद्वयविचारः । द्वयोरपि च पक्षयोर्दोष इति मत्वा प्रश्नः—कथमिति । आहोस्विदन्यतरस्मिन्निति । निवृत्तिशब्द उत्पत्तिशब्दो वा निर्देष्टव्य इति मन्यते । यदा तावदिति । एतद्वाक्यनिरपेक्षेरायादिविधानवाक्येः परनिमित्तानपेक्षा

उ०—अत एव 'उक्तं वे'ति 'वा'शब्दः सङ्गच्छते ॥ ३० ॥

आयादय । विषयसप्तम्या विचाराऽनारम्भादाह—परेति । आयान्तादिभ्य आर्द्धधातुके सिद्धेऽस्य विध्यभावान्निवृत्तिर्विधेया । तदर्थं तदुपादानं कार्यमित्याह—निवृत्तीति । उत्पत्तिशब्दो वेति । अस्व प्रयोजनं चिन्त्यम् । सर्वत्र विधिव्याक्ये तदभावेऽप्युत्पत्त्यवगतेः । एकतरपक्षेऽधिककर्त्तव्यतायामेव भाष्यतात्पर्याच्च । क्वचिदनुत्पत्तिशब्दो वेति पाठः । आयाद्यनुत्पत्त्यैव सिद्धे 'आयादय' इति पक्षम्या विपरिणम्यते । आयादिभ्यो यदार्द्धधातुकं तत्र परे गुणादिभ्य आयाद्यनुत्पत्तिरित्यर्थः । परन्तु इदं गुर्विति दिक् । पक्षे निवृत्तेरिति । निवृत्तिपदं विनापि सामर्थ्यादिति भावः । क्वचिदिति । 'अदिप्रभृतिभ्य' इत्यादौ । क्वचिदिति । यथा दीर्घविषये यणः । सूत्रत्रयस्येति । 'आयादय' इति पदोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथाऽव्यवहितत्वात् 'कमेरिङ्'इत्यस्यैव शेषः स्यात् । पृथक्पाठादिति । तन्सामर्थ्याद्भिन्नवाक्यतया एकवाक्यतया च वाक्यार्थ

† १ । १ । ५ वा० ४ अतोऽग्रे 'इत्थलक्ष्ययोगु'णवृद्धयोः प्रतिषेधः न चेत्वा इत्थलक्ष्या वृद्धि-रित्यधिकं पठ्यते क्वचित् ।

आयादिभ्यो यदाद्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदाद्धधातुकमिति
चोभयथाऽनिष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥

आयादिभ्यो यदाद्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदाद्धधातुकमिति चोभयथाऽनिष्टं
प्राप्नोति ॥ यदि विज्ञायते—‘आयादिभ्यो यदाद्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनां
निवृत्तिर्भवती’ति, गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं न सिध्यति, इदं चाऽनिष्टं प्राप्नोति—गोपाञ्चकार
गोपेति च । इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति गोपायाञ्चकार गोपायेति ।

अथ विज्ञायते—‘आयादिप्रकृतेर्यदाद्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनामु-
त्पत्तिर्भवती’ति । गुप्तिजुगोपेति चेष्टं सिद्धं भवति । इदं चाऽनिष्टं न प्राप्नोति गोपाञ्च-
कार गोपेति । इदं त्विष्टं न सिध्यति गोपायाञ्चकार गोपायेति ।

इदं तावदिष्टं सिध्यति—गोपायाञ्चकारेति । कथम् ? अस्त्वत्रायादिप्रकृते-
र्यदाद्धधातुकं लिट्, तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादयः, आम्मध्ये पतिष्यति यथा विकरणा-
स्तद्गन् ॥ इदं तर्हीष्टं न सिध्यति गोपायेति ।

प्र०—आयादयो यदा विधीयन्ते तदाऽनेनार्द्धधानुके तेषां पक्षे निवृत्तिः क्रियते । यद्यपि नित्याः
शब्दास्तथापि शास्त्रप्रक्रियायां कचिदुत्पन्नस्य लोपादिद्वारेण निवृत्तिः क्रियते । कचिद्वत्त्वाविद्या-
नेनोत्सर्गस्याऽनुत्पत्तिर्ज्ञाप्यते । ततो निवृत्तान्तो नाऽऽनुवन्नः । यदेति । यदा मूत्रप्रयस्याज्यं
योगः शेषस्तदैकवाक्यतायां सत्यामार्द्धधानुके परत आयादयो विरत्येनोत्पद्यन्त इति पक्षः । यदि
तर्हो कवाक्यता ततः सार्वधानुक आयादयो नोत्पद्येरन् । नैप दोषः । ‘गुप्त्यूपे’त्यत्रैवार्द्धधानुके वेति
वक्तव्ये पृथक्गठानार्द्धधानुकेऽप्यायादयो भवन्तीति ज्ञायते । आर्द्धधानुक एव त्रैकवाक्यतया
विकलेन विधीयन्ते ।

उ०—इति भावः । एकं वाक्यमिति—भाष्यस्य—एकं वाक्यमपीत्यर्थः । अकारणं—‘अ प्रत्ययादिति विशिष्टेन ।
क्तिनो वाधादिति । रुचधिकारादूर्ध्वं वाऽऽस्वरूपनिर्देशकत्वादिति भावः । आनि परत इति । यद्यपि निष्टेवा-
द्धधातुके आयादिनिवृत्तिस्तथापि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वादाप्र प्राप्तिः । वस्तुतः परत्वात्तस्मि कृतं एवैत-
त्पत्तिरिति बोध्यम् । तद्व्यतिरेकि । अत एव लुकि लोपसंशयिष्ठिः । मध्ये गुप्तिजुगोपेति चेष्टं सिद्धमिति ।
आयास्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे सिध्यतीत्यर्थः । इदन्तर्हीष्टमिति । इदमुत्पन्नार्णं, क्तिनि कृतं आयादयो
‘गोपायती’त्यनिष्टमपि प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । अल्लेपस्तु न, आर्द्धधातुभेदेण तदभावात् । सार्वधातुके
नित्यमिति । अथ निरयप्रवृत्त्याधिकार्यङ्ग्येन, छान्दान्यपदे ‘रे’देवाऽप्य नित्यमितिः । स्यादिति ।
सादेशप्रवृत्त्युत्तरं ‘स्यतासी’ इति पक्षे इदम् । मुख्यं हि निमित्तमिति । अनेनाऽन्तरप्रत्ययं निरूपयति ।

सिद्धं तु सार्वधातुके नित्यवचनादनाश्रित्य वाविधानम् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अविशेषणाऽऽयादीनां वाविधिमुक्त्वा 'सार्वधातुके नित्य'मिति वक्ष्यामि ।

स्यादिवलीयस्त्वं तु विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात् ॥ ३ ॥

स्यादिभिस्त्वायादीनां वाधनं प्राप्नोति विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ? तुल्य-
निमित्तत्वात् । तुल्यं हि निमित्तं स्यादीनामायादीनां च । स्यादीनामवकाशः—
करिष्यति हरिष्यति । आयादीनामवकाशः—गोपायति धूपायति । इहोभयं प्राप्नोति—
गोपायिष्यति धूपायिष्यतीति । परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवन्ति* ।

न चाऽऽयादिविधानस्यानवकाशत्वात् ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? 'आयादिविधानस्याऽनवकाशत्वात्' । अनव-
काशा आयादयः, उच्यन्ते च ते वचनाद्भवन्ति । ननु चेदानीमेवाऽवकाशः
प्रकृतः—गोपायति धूपायतीति ? अत्रापि शप्स्यादिर्भवति† । यद्यप्यत्रापि शप्स्या-
दिर्भवति न त्वत्रास्ति विशेषः सति वा शप्यसति वा । अन्यदिदानीमेतदयदुच्यते
'नास्ति विशेष' इति, यत्तु तदुक्तम् 'आयादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाश' इति,
स नाऽस्त्यवकाशः । अवश्यं खल्वप्यत्र 'शप्स्यादिरेषितव्यः । किं प्रयोजनम् ?
गोपायन्ती धूपायन्तीति, 'शप्यनोर्नित्यम्' [७ । १ । ८१] इति [नित्यो]
नुम्यथा स्यादिति ।

प्र०—गुप्तिरिति । 'गोपाय'शब्दस्य प्रत्ययान्तत्वाद्कारणेण क्तिनो बाधनाद्गुप्तिर्न सिध्यति ।
आमि परत आयस्य पान्तिव्यां निवृत्तौ जुगोपेति न सिध्यति । दोषोपलक्षणं चैतत्, 'गुप्त'इत्यपि
न सिध्यति, क्तप्रत्यये परत आयस्य निवृत्तौ सत्यां प्रत्ययलक्षणेन गुणप्रसङ्गात् । न च प्रत्ययलोप-
सूत्रे लोपसंज्ञासूत्रे वा तद्भावितग्रहणमाधितम् । गोपायतीति । विशेषोऽभावाद्वा शपोऽनुत्पत्ति-

उ०—परत्वात्स्यादय इति । तथा च 'सङ्ख्यगति'न्यायेनाऽऽयो न स्यादेवेति भावः । न च 'सार्वधातुके
नित्य'मित्यस्य परत्वाद्वाधेऽपि सामान्यसूत्रेण वैकल्पिक आयो भविष्यति, न हि तेनाऽपि विप्रतिषेधः, तस्याऽ-
नैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वादिति वाच्यम्, श्रवणादविषये उत्सर्गोऽप्रवृत्त्या सार्वधातुकविषये तदप्रवृत्तेः । न त्वत्र-
स्तीति । विशेषोऽप्युक्तत्वं तदभावे न प्रवर्त्तते इति मन्यते । स नाऽस्त्यवकाश इति । पञ्चन्यवह्नद्वय-
प्रवृत्तेरिति भावः । विशेषोऽप्यस्तीत्याह—कामयत इति । 'गोपायन्ती'व्यत्रापि विशेषं भाष्ये दर्शयति—

यदि तर्ह्यनवकाशा आयादयः, आयादिभिः स्यादीनां वाधनं प्राप्नोति । यथा पुनरयं सूत्रभेदेन परिहारो यदि पुनः 'शपि नित्य'मित्युच्येत । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवाऽस्तु । ननु चोक्त'भायादिभ्यो यदाद्ध'धातुकमायादिप्रकृतेर्यदाद्ध'धातुकमिति चोभयथाऽनिष्टप्रसङ्ग' इति । नैप दोषः । आद्ध'धातुकं इति नैपा परसप्तमी । का तर्हि ? विषयसप्तमी । आद्ध'धातुकविषय इति । तत्राद्ध'धातुकविषय-आयादिप्रकृतेरायादिषु कृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥ ३१ ॥

सनाद्यन्ता धात्वः ॥ ३ । १ । ३२ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं न 'सनादयो धात्व' इत्येवोच्येत ? केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति ? तदन्तविधिनाः ॥ अत उत्तरं पठति—

सनादिष्वन्तग्रहण उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? पदसंज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधि-प्रतिषेधार्थ'मिति × । इदं चाऽपि प्रत्ययग्रहणमयं चाऽपि संज्ञाविधिः ।

प्र०—रित्यायादीनानवकाशा मन्यते । अन्यदिदानीमिति । विनेपाऽभावेऽपि लक्षणवगान् प्रवर्त्यं शर्भेति भावः । 'कामयते'इत्यत्र तु विनेपोऽस्त्येव, गपमन्तरेणाऽस्य रूपस्याऽभावात् । यथा पुनरिति । वार्तिककारेण तु 'निद्धं सार्धधातुके नित्यवचना'दिति व्रतता सूत्रभेदेन परिहार उक्त' । अवश्यकर्तव्ये च सूत्रभेदे 'शपि नित्य'मिति न्यासः कर्तव्यो येन दोषो न भवतीत्यर्थः । ननु तौदादिकत्वाद्भिच्छेदे घेन भाव्यं न तु शापा । एवं तर्हि न्यासभेदोपलक्षणार्थमिदमिति, धिति नित्यमिति तु न्यासः कर्तव्यः ॥ ३१ ॥

सनाद्यन्ताः । भूवादय इत्येवेति । भुवो वादयो भूवादय इत्यर्थाश्रयणादिति भावः । ततश्च क्रियावाचित्वात्मनाद्यन्तानां धातुसंज्ञा सिध्यतीत्यर्थः । पाठेनेति । 'आदि'शब्दस्य प्रत्येकं

उ०—अवरयं खल्वपीति यदि तर्हीति । एवञ्चाऽनवकाशत्वे तैः स्यादिवाधने 'गोपायिष्यती'वाच्यमिति भावः । यथा पुनर्वातिककृता सूत्रभेदेन परिहार उक्तस्तथा सूत्रभेदमङ्गीकृत्य यदि पुनः 'शपि नित्य'मित्युच्येते तदा सर्वदोषपरिहार इति माध्याक्षरायः । क्वचिद्भाष्ये एव 'शिती'ति पाठः । विषयसप्तमीति । 'आद्ध'-धातुक' इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या जातिनिर्देश इति भावः । सूत्रे 'आयादय' इत्युक्तिरनन्तरस्यैव संकथ इति भ्रमवारणायेति तत्त्वम् ॥ ३१ ॥

सनाद्यन्ता । गणपाठनिबन्धना संज्ञा कथमेवमत आह—भुवो वादय इति । यदन्तीति यादयः । भव्यवाचकाः । क्रियावाचिन इति यावत् । यथा सूनादीनां क्रियावाचकत्वन्तयोक्तम् । सेनेति । पाठेन

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, न'भूवादयो धातवः' [१ । ३ । १] इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति । पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते न चेमे तत्र पठ्यन्ते । कथं तर्ह्यन्येषामपठ्यमानानां धातुसंज्ञा भवति—अस्तेभूर्ः; व्रुधो वचिः; चविडः ख्याञ् [२ । ४ । ५२; ५३; ५४] इति । यद्यप्येते तत्र न पठ्यन्ते प्रकृतयस्त्वेपां तत्र पठ्यन्ते, तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् । इमेऽपि तर्हि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते येषां त्वर्थ आदिर्यन्ते ते तत्र पठ्यन्ते, तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् ।

न सिध्यति । 'आदेशः स्थानिवद्भवती'स्युच्यते* न चेम आदेशाः । इमेऽप्यादेशाः । कथम् ? आदिर्यते यः स आदेशः, इमे चाप्यादिर्यन्ते ।

एवमपि पृष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्तीत्युच्यते न चेमे पृष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः । पृष्ठीग्रहणं निवर्तिष्यते† । यदि निवर्त्तते, अपवाद उत्सर्गकृतं प्राप्नोति ।

प्र०—संबन्धादर्थपाठ्याभ्यां धातुसंज्ञा विहिता, तेनाऽऽणवयत्यादय समानशब्दाश्च सर्वनामादयो निवर्त्तिता भवन्तीति भावः । स्थानिवद्भावेन धातुसंज्ञासिद्धि वक्ष्यामीति पृच्छति—कथं तर्हीति । ननु भूवचिख्यादिशब्दा धातुपाठे पठिता एव । नतदस्ति । नहि ये धातुपाठे पठितास्त इहाऽतिदिर्यन्ते, शब्दान्तरत्वादादेशानाम् । जग्ध्यादीनां तु पाठशब्दापि नास्ति । येषां त्वर्थ इति । इत्यादीनामित्यर्थः । न चेम इति । रूढिशब्दस्याऽऽदेशशब्दस्य तत्र ग्रहणार्थेपामेव स्थानिवृत्त्यादेशत्वं प्रसिद्धं तेषामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थः । इमेऽपीति । क्रियानिमित्तकस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः । अत्र चोदयन्ति—यदि स्थानिवद्भावेन सनादीनां धातुसंज्ञा विधीयते, तदा तदन्तविध्यभावात् प्रत्ययानामेवाङ्गसंज्ञानिवन्वनान्यडादीनि प्राप्नुवन्ति, प्रत्ययान्तानां चेप्यन्ते । यद्प्रत्ययश्च समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्भातो स्वार्थे विधीयते, आयादयश्च शुद्ध एव स्वार्थे

द०—आणवत्यादयः, अर्थेन—'या' इत्येवमादय इत्यर्थः । 'पाठेने'त्यादिः, 'न चैने तत्र पठ्यन्त' इत्यन्तैवाऽत्र भाष्यकारोक्तिः । धातुसंज्ञासिद्धिमिति । 'सनाद्यन्तेऽपी'ति शेषः । पृच्छतीत्यस्यैकदेशीति शेषः ।

शब्दान्तरत्वादिति । स्थानिवृष्ठीनिर्देशादपूर्वोपदेशात् । तस्यैवात्र ग्रहणे तदीयप्रयोगनिषेध एव स्यादिति भवतीत्याद्यसिद्धिरिति भावः । पठितसादृशेन भवतीत्यादिरथानामिव एवमपि तेनैव धातुत्वेऽप्याह—जग्ध्यादीनामिति । भाष्यमुपलक्षणमिति भावः । अनेनास्यैकदेश्युक्तिरन्वयं ध्वनितम् । रूढीति । तस्या योगाद्भवत्वादिति भावः । न चेमे इति भाष्ये । इमे—सनादय इत्यर्थः । तत्रेति । 'स्थानिव'दित्यन्तेत्यर्थः । स्थानिवृत्त्येति । स्थानिवृष्ठीनिर्देशादिति भावः । क्रियानिमित्तकत्वेति । आदेशग्रहणसामर्थ्यादानुमानकत्वेव यौगिकस्यापि ग्रहणमित्याशयः । तदन्तविध्यभावादिति । स्थानिवद्भावे विशेष्याऽसंज्ञिधानात्तदभावे आदेशान्तस्यातिदेशेन धातुत्वाऽभाव इति भावः । यद्वा तिवादिविधौ तदभाव इत्यर्थः । अत्रोच्यते

* स्थानिवदादेशोऽनलिवधौ १ । १ । ५६

† पृष्ठी स्थानियोगा, स्थानिवदादेशोऽनलिवधौ

‘कर्मण्यण्’ [३ । २ । १] ‘आतोनुपसर्गे कः’ [३] इति केऽप्यएकृतं प्राप्नोति ।
नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति ‘नापवाद उत्सर्गकृतं भवती’ति यदयं श्यन्नादीन्
कांश्चिच्छ्रितः करोति—श्यन् श्रम् आ श्रुरिति ॥ ३२ ॥

स्यतासी लृटुटोः ॥ ३ । १ । ३३ ॥

इमे विकरणाः पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते क उत्सर्गः कोऽपवाद इति । तत्र बह्व-
व्यमयमुत्सर्गोऽयमपवाद इति । इमे त्रूमः—यगुत्सर्गः†, अपवादः शवादिः‡, स्याद्-
यश्च ॥ यद्येवम्—

अपवादविप्रतिषेधाच्छ्रवादिवाधनम् ॥

अपवादविप्रतिषेधाच्छ्रवादिभिः स्यादीनां वाधनं प्राप्नोति । शवादीनामव-
काशः—पचति यजति । स्यादीनामवकाशः—पच्यते यच्यते । इहोभयं प्राप्नोति—
पच्यति यच्यति । परत्वाच्छ्रवादयः प्राप्नुवन्ति ।

प्र०—विधीयन्ते इति तेषां स्वानिनः कस्य चित्रित्व्यभावात् स्वानिवत्त्वाऽभावाद्भानुमंजा न
प्राप्नोति । अत्रोच्यते—कर्तुमिच्छतीति करणाङ्ग इत्यर्थे ‘सर्वे सर्वपादादेशा’ इति न्यायाद्धर्मानस्य
द्वयेः प्रसङ्गे चिकीर्षाशब्दस्सनन्त आदिश्यते इति सिद्धं तदन्तस्य धानुत्वम् । एवं ममभिहारवि-
शिष्टलवनक्रियावाचि‘नू’शब्दप्रयोगप्रसङ्गे ‘नोनूय’शब्द आदिश्यते, गुणेः प्रसङ्गे ‘गोत्राय’शब्द इति
भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः ॥ ३२ ॥

स्यतासी । उत्सर्गपवादवर्मज्ञानाय पृच्छति—इमे इति । यगुत्सर्ग इति । भावकर्म-
ग्रहणाऽननुवृत्त्या सार्वधानुकामात्रे विधानादिति भावः । अपवादविप्रतिषेधादिति । यगपवादा-
नामुभयेषां शवादं नां स्यदीनांच विप्रतिषेधे यति परत्वाच्छ्रवादयः स्मृतिव्यर्थे । अपवाद इति ।

उ० - इति । ‘धातोः कर्मण्य’इत्यादेः समानकर्तृकर्मभूतधात्वर्थविशिष्टेच्छायां प्रतिपाद्यायां तत्त्वानेऽर्थाभि-
धानयोग्यो यदात्तार्थकर्मकत्वमिच्छाया प्रतिपादयित्वा तदात्तादिः सनन्त आदेश इत्यादि क्रमेणार्थ इति
भावः । तत्तद्व्युत्पन्नानां विकरणांशु न, अदादिश्वादेरनतिदेशात् । करणाङ्गे इत्यर्थे कर्तुमि (च्छ)नेत-
स्वमभिव्याहारेण वर्तमानस्वयेः प्रसङ्गे ‘सर्वे सर्वपादादेशा’ इति न्यायात्सनन्त आदिश्यते इत्यन्वयः ।
भगवतो भाष्यकारस्येति । ‘एकदेशिन’ इति शेषः । अनेन इमेऽपि तद्धि यद्यदीन्यदिभाष्यप्रत्य एकदेशि-
नोरुक्तिप्रयुक्तिपरतया प्रौढिवाद एवेति ध्वनितम् ॥ ३२ ॥

स्यतासी लृटुटोः । उत्सर्गपवादवर्मज्ञाने । य वाऽपवादविप्रतिषेधश्च प्रतिरूप टासर्गस्य धर्मः ।
सदप्रतिषेधयोग्यविषयाऽभावेन निरवकाशावस्थोऽपराधः ।

१—श्यन् क्वचिन्न ।

† सार्वधानुक्ते यक् ३ । १ । ६७

‡ कर्त्तरि श्

३ । १ । ६८ ‘अपवादः शवादयः शवादयोः’ति पा० । २—भाष्यनिवन्दे ।

३—‘स्याद्यवकाशः पदार्थे’ इति भाष्यशब्दो नागेशसम्मतः । ११० पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

अपवादो नामानेकलक्षणप्रसङ्गः ॥

अपवादो नाम सं भवति यत्राऽनेकलक्षणप्रसङ्गः । अत्रच भावकर्मणोर्यग्वि-
धीयते कर्तरि शप्, कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्यकं कर्तरि श्वाद्यो चाधेरन् ।

एवं तर्हि—यत्रशपाद्युत्सर्गावपवादाः श्यनादयः × स्यादयश्च ॥ [एवमपि—]

अपवादविप्रतिषेधाच्छ्रयनादिबाधनम् ॥

अपवादविप्रतिषेधाच्छ्रयनादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । श्यनादीनामव-
काशः—दीव्यति सीव्यति । स्यादीनामवकाशः—पच्यति यच्यति । इहोभयं प्राप्नोति-
देविष्यति सेविष्यति । परत्वाच्छ्रयनादयः प्राप्नुवन्ति ।

नैष दोषः । श्वादेशाः श्यनादयः करिष्यन्ते, शप्च स्यादिभिर्वाध्यते, तत्र
दिवादिभ्यः स्यादिविषये शवेव नास्ति कुतः श्यनादयः । तर्हि शपो ग्रहणं कर्त-
व्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ? 'कर्तरि शप्' [३ । १ । ६८]
इति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पठ्यनिर्दिष्टेन चेहार्थः । [नैष दोषः ।] 'दिवादिभ्य'
इत्येषा पञ्चमी 'श'विति प्रथमायाः पठ्यं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' [१ ।
१ । ६७] इति । प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति ।

प्र०—यत्रोत्सर्गलक्षणस्याऽपवादलक्षणस्य च प्रसङ्गस्तत्रापवादव्यवहारः । यग्विधौ तु भावकर्म-
ग्रहणानुवर्तनात्कर्तरि यकोऽप्रमङ्गान्नाऽस्ति तदपवादत्वमित्यर्थः । लावस्थायामिति । ननु च
परत्वाद्भादेशैर्भाव्यम् । न च लादेशानामनित्यत्वम्, कृतेष्वपि स्यादपि आतृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधि-
कारेऽपि धातोर्विहितस्य लस्येत्येवं विहितविशेषणाल्लक्षणानां प्रसङ्गात् । एव तर्हि कृतेष्वपि
लादेशेषु स्यादयो भवन्तोऽन्तरङ्गा एव भवन्ति । नहि तद्विधौ शब्देन सार्वधातुकत्वमर्थविशेषो वा
कर्त्वादिराश्रित । श्यनादयस्तु तदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गाः । अवश्यं चैतदन्वयुपगन्तव्यं—'कृतेषु लादेशेषु

उ०—भावकर्मग्रहणाऽनुवृत्तौ उत्सर्गत्वाऽसम्भवादाह—भाषेति । भाष्ये—स्यावकाशाः पच्यते इति ।
कर्मादौ शपोऽप्राप्तेरिति भावः । यत्रेति । 'अनेकलक्षणप्रसङ्ग' इति बहुव्रीहिः । अपवादशब्दश्च तद्विषय-
परः । अनवकाशोऽपवाद इति भावः । यग्विधौ खिति । अन्यथाऽस्ति च सम्भवे यदुभयं स्यादिति
वार्तिकमते 'पचती'त्यादौ शपि कृते तमेव निमित्तीकृत्य यक्स्यादिति भावः । भाष्ये—अथवाऽनुवृत्तिरिति ।
एवञ्च तत्तत्सन्निधौ विधानसामर्थ्यान्नान्यपवादात्वमिति भावः । लावस्थायामिति भाष्यस्य—आदेशोत्पत्तेः
प्रागेव स्यादय इत्यर्थः प्रतिभाति । तत्र शङ्कते—ननु चेति । अनित्यत्वमिति । व्यवधानेन धातोः परत्वाऽ-
भावादप्राप्तेरिति भावः । अन्यथेति । इदञ्च शापकम्—'श्रुतादात्म्यदमेकवर्ज'मित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।

१ इदं भाष्यमित्यन्ये ।

२ इदं क्वचित् ।

३—'तव' पा० ।

× दिवादिभ्यः श्यन् ३ । १ । ६६

नाऽप्यं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः, प्रकृतथानुवर्तते ।

अथवाऽनुवृत्तिः करिष्यते । 'सार्धधातुके यक्' [३ । १ । ६७] स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति- । 'कर्तरि शप्' [६८] स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति । 'दिवादिभ्यः श्यन्' [६९] स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति ।

अथवाऽन्तरङ्गाः स्यादयः । काऽन्तरङ्गता ? लावस्थायामेव स्यादयः सार्धधातुके श्यनादयः ॥ ३३ ॥

सिञ्चहुलं लेटि ॥ ३ । १ । ३४ ॥

सिबुत्सर्गश्छन्दसि ॥ १ ॥

प्र०—स्यादयः क्रियन्त' इति । अन्यथा तासेः परस्य लसार्धधातुकस्यानुदात्तत्वविधानेन विकरणस्य स्वरो लसार्धधातुकस्वरं वाधत इति—अस्यार्थस्य कथं ज्ञापकं स्यात् । यदि हि लावस्थायाम् तासिः क्रियेत पश्चात्सार्धधातुकं, तदा सति शिष्टत्वाल्लसार्धधातुकस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽप्राप्तानुदात्तार्थं वचनमिति ज्ञापकत्वं नोऽप्येत । ये त्वाहुः—सङ्ख्याविधानवाक्येनात्मनेपदपरस्मैपदप्रकरणेन च लादेशविधानवाक्यस्यैकवाक्यतायां लादेशानां बहिरङ्गत्वात्लावस्थायामेवान्तरङ्गत्वात् प्रतिपदविधानाच्च स्यादयो भवन्तीति तैस्तासेः परस्य लसार्धधातुकस्यानुदात्तविधानस्य पूर्वोक्तार्थ-ज्ञापकत्वमसमर्थितं भवति ॥ ३३ ॥

सिञ्चहुलम् । सिबुत्सर्ग इति । परनिमित्तमनुवादाय सनादिवर्गे धातोः सिञ्चिवधेयः ।

उ०—लादेशोत्तरं स्यादिप्रवृत्तौ तु सति शिष्टस्यादिस्वरनिमित्तकवर्ज्यमानस्वरेण लसार्धधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे-पुनर्विधीयमानं तज्ज्ञापकाय सम्पद्यत इति भावः । ये खिति । एतन्मते 'अन्यत्र विकरणेभ्य' इत्यंशो वाचनिक इति बोध्यम् । प्रतिपदविधानाच्चेति चिन्त्यं, निरवकाशत्वाभावादिति कश्चिन् । परे तु—'अनुदात्त'मिति सूत्रे मध्ये सतिशिष्टस्वरत्वलीयस्वे 'मुनुत' इत्यादौ सार्धधातुकस्वरत्राघः स्यादिति गङ्गायां वार्तिककारेणोक्तं 'स्यादिस्वराऽप्रसङ्गतासेः परस्यानुदात्तवचना'दिति । 'परत्वात्लादेशा' इत्येव च तन्मतम् । अत्राप्यपवाद-विप्रतिषेधाच्छ्रवणादिभिः स्यादिवाधनमिति वार्तिकोक्तपूर्वपक्षस्य तन्मताऽनुसारेण समाधानद्वयमुक्त्वाऽप्येति तृतीयं समाधानमभ्यगतोक्तम् । तस्याऽयम्भावः—'श्राद्धधातुक' इत्यनुवृत्त्याऽऽर्द्धधातुकत्वावस्थायां स्यादय इत्यन्तरङ्गा इति । विकरणस्वरस्य दुर्बलत्वन्देशत्वे वाचनिकमेव । कैयटोक्तमर्थोनेत्तं सार्धधातुकादिषु शा-पेक्ष्य बहिरङ्गत्वं न युक्तं, तस्याऽत्र शास्त्रेऽनाश्रयणादिशुक्लम् । अत एवाऽत्र विप्रतिषेधो वार्तिककृतोक्तः सङ्गच्छते । न्याय्यमन्तरङ्गत्वमृषिभ्यां न ज्ञातमित्युक्तिरत्यन्याय्या, 'काऽन्तरङ्गता' 'लावस्थायाम् स्यादय' इति भाष्योक्तेर्गर्भस्थावाच्य । अल्पानेक्षत्वात्तिवादिभ्यः पूर्व स्यादय इत्येव वस्तुमौचित्याच्चेत्याहुः ॥ ३३ ॥

इदोऽनुदात्तार्थमिति चेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

आगमानुदात्तत्वेनेदोऽनुदात्तत्वं भविष्यति ॥ एवं तर्हि सचयं कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? यद्वर्थासिसीष्ठाः × । एकाञ्जलक्षण इत्प्रतिषेधो* मा भूदिति । क्वाय-
मकारः श्रूयते ? न क्वचिच्छ्रूयते । लोपोऽस्य भविष्यत्यतो लोप आर्द्धधातुक
इति† । यदि न क्वचिच्छ्रूयते नाऽर्थः स्वरायें पकारेणाऽनुबन्धेन ।

एवमपि कर्तव्य एव । किं प्रयोजनम् ? अनुदात्तस्य लोपो यथा स्यादुदात्तस्य

प्र०—त्सीयुडादेशेऽङ्गागमो भवति । यदि पुनः सिप् क्रमेत् तदावरयमिकार उच्चारणार्थो व्याख्येयः ।
अन्यथा तस्य श्रवणं स्यात् । तत्र सिवन्तस्य धातोरैकाञ्चवादिट्प्रतिषेधः प्रसज्येत । ननु योऽत्र
धातुष्वपदेशेऽनुदात्तो, यागब्धो न तस्मात् परमार्द्धधातुकं, सिपा व्यवधानात् । यस्माच्च सिवन्ता-
त्परमार्द्धधातुकं नासावुपदेशेऽनुदात्तः । एवं तर्हि 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यस्य यदा सनाद्यवयवा
धातवो भवन्तीत्यर्थो व्याख्यायते तदा सिपो यात्यवयवत्वाद्यातिग्रहणेन ग्रहणादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः ।
यदाऽपि स्थानिवद्भावाग्रयणेन सूत्रं प्रत्याख्यातं तदा स्थानिवद्भावेनाऽनुदात्तादेकाञ्चः श्रूयमाणात्
प्राप्तोत्प्रेषेत्प्रतिषेधः । अनुदात्तस्येति । 'धातो'रित्यनाधित्योक्तम् । अथवैतत्प्रदेशपाठाग्रयणमन्त-
द्भाष्यम् । उदात्तस्येति 'छन्दस्सुभयये'ति सार्वधातुकत्वाद्दुपदेशादिति ससावधातुकाऽनुदात्तत्वे

उ०—दित्यस्याऽसिद्धिः । अत्र करणे 'नेपत्वि'त्यस्याऽसिद्धिः । प्रकृत्यन्तरत्वे तु 'नेष्टा'दिति नयतेः सिपि
सिद्धय, अत्रैव लेटीतिपदरहितत्वकरणादित्याशयः । यद्वा 'नेष्टा'दित्यत्र विकरणश्रवणेन शोभेत् । 'नेपट्
नेपनादिति दृश्यते' इति माष्ये पाठः । 'लोकोऽपी'ति शेषः । 'नेष्टादिति दृश्यते', इति लेखप्रमादः ।
अन्यथा प्रकृत्यन्तराऽऽवश्यकर्त्तव्यं न दर्शितं स्यात् । माष्ये—आगमानुदात्तत्वादिति । 'तारिय'दित्यादौ
धातुस्वरप्रयुक्तशेषनिधानेनेति भावः । सनादिमध्ये इति । 'लेटी'ति पदरहितमिति भावः । एवञ्च सपः सक्-
त्वेन पितृव्यं चरितार्थमिति बोध्यम् । ननु स्थानपरिवर्तनेन सनादिवर्गे करणे कृताऽभावस्य माष्ये उक्तेराह-
श्रयैव वेति । अत्रापि करणे नेट्त्विरिति तात्पर्यम् । माष्ये किमप्रयोजनमित्यत्राविषयः प्रश्नः । यद्वया-
सिसीष्ठा इति । नन्वत्र सिप्पि तेन व्यवधानासिपेधाऽप्रवृत्ताविट्सिप्पत्येवेत्यत्र आह—सवन्तस्याऽह-
स्येति । 'एकाञ्च' इत्यङ्गस्यैव विशेषणम् । 'उपदेशे' इति वाऽनुदात्तनैव संबध्यते । उपदेशे योऽनुदात्त-
धात्वादेकाञ्चोऽङ्गादिति चार्थः । सवनेमितिक्रत्वानुवर्त्तमेव, ततश्च लादेशा इति भावः । उच्चारणार्थं इति ।
इत्थंशायम्कान्तराऽऽभाव्यादितिभावः । उच्चारणं सहायसम्पादनेन चरितार्थस्येत्संशया लोभेन निवृत्तिरिति
बोध्यम् । सिवन्तस्य धातोरिति । 'अङ्गस्ये'ति चक्रमुचितम् । सीमुटः सरय सन्वाऽभावश्छान्दसः ।
ननु चेति । तद्विज्ञादित्यर्थं न मानमित्यभिमानः । नाऽसावुपदेशे इति । सिवन्तगोपदेशाऽभाव्यादिति
भावः । एवञ्च मित्पे मिट्पे ङकारोपरणं चर्यमिति पूर्ववद्भाष्यम् । सनादिवर्गं गृह्णाऽभियन्तरेदङ्गकमुक्तमिति
सनाद्ये—पुबन्तर्होति । अकारोपरणमाम्प्यादुपदेशेऽनुदात्तपरिधेकाचोऽङ्गादित्यर्थं इति न दोष इति

× हेवस्व हेयोऽर्थासिसीष्ठाः (श्रुपेदे ४ । १ । ४) * एकाञ्च उपदेशेऽनुदात्तत्वं ७ । २ । १०

† अतो लोपः ६ । ४ । ४८

मा भूदिति । किं च स्यात् ? उदात्तनिवृत्तिस्वरः ‡ प्रसज्येत ।

सिन्धुलं छन्दसि णित् ॥ ७ ॥

सिन्धुलं छन्दसि णिट्कव्यः × । सविता धर्मं साविपत्+ प्र ण आर्युपि
तारिपत्* ॥ ३४ ॥

कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३ । १ । ३५ ॥

कासग्रहणे चकास उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

कासग्रहणे चकास उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । चकासांचकार ।

न कर्तव्यम् । 'चकासप्रत्यया'दिति वचयामि । चकासग्रहणे कास उपसङ्ख्यानं
कर्तव्यम् । कासांचक्रे । सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'कासग्रहणे चकास उपसङ्ख्यान'मिति । नैष
दोषः । चकासशब्दे कासशब्दोऽस्ति, तत्र 'कासप्रत्यया'दित्येव सिद्धम् । न सिध्यति ।

प्र०—सति प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सशब्दाऽकारस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर इटः प्रसज्येत ।
पकारे तु सति अनुदात्त एत्रेड्भवति । पित्करणसामर्थ्यादेव च सशब्दाऽकारस्य धातुस्वरो न
भवति, एतत्प्रदेशपाठाद्वा । याशब्दस्यैव तु भवति । 'तिङ्ङितिङ्' इति यो निघातः स निपातैर्य-
द्यदी'ति प्रतिपिद्धः । अवशब्दस्य 'तिङ् चोदात्तवती'ति निघातः साविपदिति । 'पू प्रेरणे'
इत्यस्य लेटि रूपम् । 'तारिप'दिति तरतेः ॥ ३४ ॥

उ०—तत्त्वम् । अनुदात्तादेकाच इति । सपि तु परत्वादिद्वादिषु कृतेषु अतो लोप इति भावः । अथवेति ।
अत्र पाठे हि तदन्तस्याऽधातुस्वात्तदप्राप्तिरिति भावः । इदमेव युक्तम् । नन्वत्र योऽनुदात्त इकारस्तत्र
परतो न लोपः । आर्द्धधातुके हि सः । न च तदनुदात्तमत आह—लसार्द्धधातुकाऽनुदात्तत्वे सतीति ।
अत्र पाठे—प्रत्ययस्वरेणेति । सनादिपाठे—धातुस्वरेणेति । 'प्रत्ययस्वरेणे'त्येव युक्तं, सनादिपाठस्य
स्थानत्यागे फनाऽभावेन भाष्ये दूषितत्वात् । 'पित्करणसामर्थ्या'दित्यपि चिन्त्यम्, एतत्प्रदेशस्याद्येव युक्तम् ।
याशब्दस्यैवेति । एवञ्च 'यासिसीष्ठा' इत्याद्युदात्तमिति भावः । ननु 'तिङ्ङितिङ्' इति निघातः स्यादत
आह—तिङ्ङितिङ् इति । अत्रेदं तत्त्वम्—अत्रैव पाठो 'लेटी'ति पदरहितः कार्यः, अकारस्तु लसार्द्धधातु-
कानुदात्तावायोक्तरीत्येत्प्रतिषेधाऽभावाय च । उदात्तनिवृत्तिस्वरवारणाय च पकारः । अन्तरङ्गावत्त्वं पूर्वं
सपि ततो विकरणव्यवधानेऽप्यदेश्याः । अत आर्द्धधातुकोपदेशेऽकारान्तात्वात्तोपसिद्धिरिति ॥ ३४ ॥

कासप्रत्यया । नन्वत्र 'प्रत्यय'प्रद्व्यं व्यर्थम् 'ग्राममन्त्रे लिटी'ति योगविभागेन सामान्यत आर्यं

‡ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ६ । १ । १६१ × प्रयोजनं तु अचो ङिति ७ । २ । ११५
+ भेट्टं सूवं सविता साविपन्तो (श्रुत्वेदे १ । १६४ । २६) * श्रुत्वेदे १ । २५ । १२

किं कारणम् ? अर्थवतः काश्शब्दस्य ग्रहणं, न च चकाश्शब्दे काश्शब्दोऽर्थवान् ।

एवं तर्हि 'कास्यनेकाच' इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? चुलुम्पाद्यर्थम् ।
चुलुम्पांचकार दरिद्रांचकार ॥ ३५ ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३ । १ । ३६ ॥

गुरुमत आम्बिधाने लिटिनिमित्तात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

गुरुमत आम्बिधाने लिटिनिमित्ताद्गुरुमतः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इयेप उवोप ।
गुणे कृते* 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ' इत्याम् प्रस'ज्यते ॥ गुरुमद्वचनमिदानीं किमर्थं
स्यात् ?

प्र०—इजादेः । उवोपेति । नन्वत्रोपविदेति विकल्पेनाऽऽमा भाव्यम् । अत्राहुः । द्विवचनवहु-
वचनयोर्गुणाभावाद्गुरुमत्त्वाऽभावाद्विकल्पः सायकाश इति यत्र गुरुमत्त्वं तत्र नित्यमेवात्
प्राप्नोति । एतच्च 'विप्रतिषेधे पर'मिति, प्रतिपदविधेश्च बलवत्त्वमनाश्रित्य भाष्यकारेणोदाहृतम् ।
तत्र ह्याश्रिते विकल्प एव भविष्यतीति नैतदिहोपन्यसनीयम् । गुरुमद्वचनमिति । ईपतुरीपुरि-
त्यत्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वादिजादेः सर्वत्र गुरुमत्त्वादाभा भवितव्यमिति गुरुमद्वचनसामर्थ्यादुप-
देशावस्थायां गुरुमत इत्याश्रयिष्यत इति भावः । शल्युत्तम इति । एतच्चोपलक्षणं, तेन यत्पि
गृह्यते—इयष्ट इयजियेति । लिट्यध्यासस्य संप्रसारणे कृते यजादय इजादयो भवन्तीति ।

उ०—विधाय काश्ग्रहणं नियमार्थं व्याख्येयम् । 'श्रीपदेशिकघातोश्चेत्काश एवे'ति प्रत्ययान्ते सिद्धेरिति चेन्न,
अनेकाप्रत्ययान्तग्रहणार्थत्वात् । तेन कादिभ्य आचारकिबन्तेभ्य आम् । घ्वनितञ्चेदं हरदत्तप्रत्ये । न च
एकाप्रत्ययान्तपरमेवास्तु, किग्रहणेनैव सिद्धे प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः, गोपायाञ्चकारेत्यादिभाष्यप्रयोगविरोधा-
पत्तेश्च । कास्यनेकाच इति । कासिपद्मनेकाञ्चाहुमात्रस्य यथा भवति तथा व्याख्येयमित्यर्थः । तथा हि-
'एकाचो घातोश्चेत्काश एवे'ति नियमपरतया तद्व्याख्येयमिति । एवञ्च 'नकाश उपसह्चयान'मिति यातिकं,
सुशस्यप्रत्ययग्रहणञ्च न कार्यमिति भाष्यतात्पर्यम् । यथाश्रुतवातिकेऽपि प्रत्ययग्रहणस्थानेऽनेकाप्रहर्ष
कर्तव्यमित्येव तात्पर्यमिति हरदत्तानुसारीणः । अन्ये तु 'कासी'ति सप्तमी, काश्घटिने सूत्रे इत्यर्थः । अन्यथा
समाहारद्वन्द्वे टजापत्तिः । इतरेतरयोगे तु द्विवचनापत्तिः । प्रत्ययग्रहणाऽपनयने च न मानम् । सूत्रे प्रत्यय-
ग्रहणन्तु योगविभागनियमकल्पनारूपगौरवपरिहारेण स्पष्टार्थमेव । एवञ्च 'क'शब्दादिभ्य आचारकिबि
'कामास' इत्यादिरूपाण्येव, सत्यम्बिधाने इत्याहुः ॥ ३५ ॥

इजादेश्च । माध्मे लिटिनिमित्ताद्गुरुमत इति । गुरुमति लिटिनिमित्तत्वं गुरुद्वारा बोध्यम् ।
द्विवचनवहुवचनयोरिति । तयोः किञ्चादिति भावः । तत्र द्विवचनाऽपेक्षया निश्चत्वाद्देशलिक अत्र ।

१—'गुरुमतः' इति श्चिन्न ।

* पुगन्तलघून्पत्य ख ७ । ३ । ६६

२—'प्राप्नोति' पा० ।

गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेण्युत्तमे यजादिप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेण्युत्तमे यजादीनां मा भूदिति । इयजाऽहम् ।
उवपाऽहम् ।

उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

उपदेशे गुरुमत इति वक्तव्यम् ।

यद्युपदेशग्रहणं क्रियते उद्धेराभ्वक्तव्यः । व्युच्छ्राश्चकारेति ।

ऋच्छिप्रतिषेधो ज्ञापक उच्छेराभ्वस्य ॥ ४ ॥

यद्यमनृच्छ इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यस्तुह्निमिच्छाः यस्य गुरु-
मत्ता, भवति तस्मादामिति ।

स तर्हि ज्ञापकार्यं ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चावर्यं प्राप्त्यर्थोऽपि
वक्तव्यः । नार्थः प्राप्त्यर्थेन । 'ऋच्छत्यृताम्' [७ । ४ । ११] इति ऋच्छे-
र्लिटि गुणवचनं ज्ञापकं 'नच्छेर्लिटिचाम्भवती'ति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, अर्थमेत-
त्स्यात् । कथं पुनश्च्छेर्लिटि गुण उच्यमानोऽर्थः शक्यो विज्ञातुम् ? सामर्थ्यात् ।
ऋच्छिर्लिटि नास्तीति × कृत्वा प्रकृत्यर्थं विज्ञायते । तद्यथा—'तिष्ठतेरित्' [७ ।

प्र०—उपदेशवचनादिति । वचनं व्याख्यानमभिप्रेतम् । अन्यथा वचनेन वचनान्तरस्य निरासे को
गुणः स्यात् । तस्मात्प्रत्ययोपे मनुष आश्रयणादुपदेशावस्थायां गुरुमत इत्याश्रयिष्यत इत्यर्थः ।
'उपदेशग्रहणं'शब्देनाऽप्युपदेशो गृह्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या व्याख्यानमेवोच्यते । उद्धेरिति । उद्धी
विवाय इत्युपदेशे गुरोस्पाठान्नाऽयं गुरुणा नित्ययुक्तः । तुङ्गिनमिच्छेति । तुङ्गग्रहणमागममात्रोप-
लक्षणं, तेनेङ्खांचकारेत्यत्रापि भवति । प्राप्त्यर्थोपीति । प्रतिषेधप्राप्त्यर्थं इत्यर्थः । ऋच्छेति ।

उ०—एलि तु परत्वाद्गुरोरेण नित्यं आम्प्राप्नोतीति विशेषः । एतेन 'अत्रापि स्वर्गादीषु गुरुमन्वमस्तीति
कथमवकाश' इत्यपास्तम् । विप्रतिषेधे इति । यद्यसम्भवे विप्रतिषेधः, अस्ति चाऽत्रोभयोः सम्बन्धुद्धिरित्युच्यते
तदापि विकल्परिद्ध्या 'उवोपे'त्यस्य सिद्धिरिति भावः । प्रतिषेधेति । अनवकाशात्त्वाऽभावेऽपि पूर्वप्रवृत्ताविदं
नियामकमिति भावः । 'उवोपे'ति कवर्गद्वितीयान्तपाठ इत्यन्ये । ननु द्विवचनादौ किति गुणाऽभावे
आमभावाय गुरुमद्वचनं चरितार्थमत आह—ईषतुरिति । उपदेशेति । एवञ्च 'लिप्तिमिच्छा'दिति प्रतिषेधो-
ऽनर्थक इति भावः । इयष्टेति । संयोगपरत्वेन गुरुमत्त्वेऽपि षष्ठीव्यविरोधात्ताऽऽमिति गुरुमद्ग्रहणस्येद-

† लिट्यभ्यासस्योभेदात् ६ । १ । १७ इति सम्प्रसारणे कृते यजादय इजादयो भवन्ति ।

‡ छे च ६ । १ । ७३

× पाशाध्मा... परवच्छ्रद्धौश्रीयसीदाः ७ । ३ । ७८ इत्यन्तः

शिल्पेव 'ऋच्छ'आदेशो विधीयते ।

१—'प्रकृत्यर्थो' पा० । २ 'विज्ञास्यते' पा० ।

४ । ५] 'जिघत्सेर्वा' [६] इति चङि तिष्ठतिजिघती न स्त इति कृत्वा प्रकृत्यर्थं विज्ञापते ।

किं पुनर्गतेर्लिटि गुणवचने प्रयोजनम् ? आरतुः आरुः, एतद्रूपं यथा स्यात् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वे च यदि तावद्वातुप्रहणेन ग्रहणमृकारान्तानां लिटि गुणो भवतीति गुणे कृते स्परत्वे च आरतुः अरुस्त्वित्येतरूपं

प्र०—आमा व्यवधानेऽपि वचनाद्गुणो भविष्यतीति चेत्, एवं सति 'तस्मिन्निति निर्दिष्ट' इत्येव द्वा-
ध्येत, तस्मादाम एवाऽभावो गुणविधानेन ज्ञाप्यते । सामर्थ्यादिति । 'अ गतिप्रापणयो' रित्यस्य
स्तिपि शपि ऋच्छादेशः कृतो न त्वनादेश ऋच्छिर्निर्दिष्ट इत्यर्थः । ऋच्छिरिति । सिति ऋच्छा-
देशाविधानादिति तदभावः । तिष्ठतेरिति । अवापि स्यः सिति तिष्ठादेशं कृत्वा निर्देशः कृतः,
तत्राऽनेन रूपेण स्यान्नद्वय एव प्रतीयत इत्यर्थः । द्विर्वचन इति । यथादेशात् पूर्वविप्रतिषेधेन
द्विर्वचन क्रियते । तथा हि—सति स्थानिवद्भावशास्त्रे द्वयोरपि यन्पूर्ववचनयोनित्वत्वमिति
विप्रतिषेध उपपद्यते । अथवा यथा 'निन्यन्' रित्यत्र यथादेशेन भाव्यमिति द्विर्वचनात् पूर्वमेव
इयङ् प्रवर्तते तथेहाऽपि द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घेण भाव्यमिति यच्च प्रवर्तते । सति वा यणि

उ०—मूलमिति भावः । इयञ्जिषेधेव वा प्रत्युदाहरणम् । ननु यजादीनां कथमिजादित्वं, तत्राह—सिद्धय-
भ्यासस्येति । तस्माद्विषययोग इति । 'भूमनिन्दाप्रशंसानु नित्ययोगेऽतिरागने' इत्युक्तेः । प्रकृते लक्ष्यानु-
सारात्तत्रैव मनुविति भावः । ननु वचनशब्दस्य व्याख्यानपरत्वेऽन्युपदेशप्रदङ्गमित्यसन्नतमत आह—उपदेशग्रह-
णेति । तुग्रहणमिति । सामान्यापेक्षं शक्यमित्यर्थः । ऋच्छाभावोऽभावादाह—प्रतिषेधेति । तुग्निमित्ते त्याद्यर्थे
शपिने ततोऽपि प्राप्तस्य प्रतिषेधार्थं इति भावः । तस्मादात्म एवेति । यद्यत्र भूतग्रभिभाषायाच एवाचित-
स्तथाऽपि तस्या वाक्यार्थबोधप्रकाशोपदिशतिकृतया वैयर्थ्यस्य च लक्ष्यसंस्कारपेलापानुपरिधनपेलाऽसञ्जात-
विरोधन्यायेनाऽऽभावात् एवेति भावः । एषन्न तुग्निमित्ते त्याद्यर्थे शपिनेऽप्यस्य सार्थक्यं दुरुन्नादम् । ऋच्छेयम-
भावस्य प्रकारान्तरेण सिद्धेरिति नैतच्छक्यमिति तादर्थ्यम् । ननु स्थानिकस्येवाऽऽदेशे ज्ञापमानत्वेऽपि
आदेशकार्यस्य कथं सामर्थ्यादपि स्थानिनि प्रवृत्तिः, तत्र स्थानिवद्भावत्वेवाऽज्ञानायाऽभावादत् आह—
अ गतीति । शितीति । स्वतन्त्रस्य त्विना व्यवधानाल्लिङ्परवाऽभावात् बोध्यः ।

ननु परवाद्यस्य 'द्विर्वचनेऽची'र्यनेन द्वित्वे स्थानिवद्भावाद्विषये कृते पुनरादेशस्त्वैवोत्तरगतद-
स्याऽवधानादम्पास्योरति हलादिः शेषेऽत आदेरिति दीर्घे आरतुस्त्वितिदिदिरत आह—यथादेशा-
दिति । ननु 'यष्टिनय' इति कथं विप्रतिषेधोऽत आह—सतीति । 'द्विर्वचनेऽचीत्यमिप्रिति' शेषः ।
'द्विर्वचनेऽची'ति सूत्रे स्थानिवद्भावापूर्वविप्रतिषेधयोः किं व्याप इति भाष्योक्तेः पूर्वविप्रतिषेधारम्भे तदभावस्य
लामादयमूर्ध्वविप्रतिषेधो निष्पानामपि बाधक इति वक्तुं युक्तम् । इत एवाऽऽदेशात्—अथवेति । मति वा
यणीति । द्वित्वे स्थातिदेशेन द्वित्वे जाते पञ्चाद्यपाद्यर्थ योग्यशास्त्रप्राप्तिरिति दीर्घ एवेति भावः । अन्तर्दिव-
दिति । उत्तरत्वग्रहस्यैव क्रियावाचकत्वेन घातुत्वमिति भावः । अनुदायस्य घातुत्वे एतदुत्तरमितिः स्वैरेनेति

१—'प्रकृत्यर्थो' पा० ।

† ऋच्छत्युक्तान् ७ । ४ । ११ इति तुग्रः, तरु ररः १ । १ ।

५१ इति स्परत्वं ।

प्रसज्येत । अथाऽभ्यासग्रहणेन ग्रहणम् उरत्वं, रपरत्वं, हलादिः शेषः; 'अत आदेः'
[७ । ४ । ७०] इति दीर्घत्वम्, 'आतो लोप इटि च' [६ । ४ । ६४] इत्या-
कारलोपः—अतुः उरिति वचनमेव श्रूयेत । गुणो पुनः सति, गुणो कृते रपरत्वे च
द्विर्वचनं हलादिः शेषोऽत आदेरिति दीर्घत्वं तत सिद्धं भवति [आरतुरारुरिति ।]
यथा आटतुः आटुरिति ।

किं पुनः कारणं सवर्णदीर्घत्वं तावद्भवति न पुनरुत्त्वम् X । परत्वादुरत्वेन
भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वात् [सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति] । अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घत्वं,
वहिरङ्गमुत्त्वम् । काऽन्तरङ्गता ? वर्णावाश्रित्य सवर्णदीर्घत्वम्, अङ्गस्योरत्त्वम् ।
उरत्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् ? वक्ष्येत्—'प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार' इति+ ।
उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वादुरत्त्वम् । उरत्त्वे [च] कृते रपरत्वं हलादिः शेषोऽत
आदेरिति दीर्घत्वं परस्य रूपस्य यणादेशः, सिद्धं भवति—आरतुः आरुरिति ।

अथापि कथं चिदर्थे लिटि गुणेनाऽर्थः स्यात्, एवमपि न दोषः । ऋच्छत्यृ-
तामित्यकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् ? प्रश्निष्टनिर्देशोऽयम् । ऋच्छति ऋ ऋताम्—
ऋच्छत्यृतामिति ।

प्र०—तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनम् । तत्र कृते यणादेशात् परत्वात्सवर्णदीर्घत्वम् । यदि
तावदिति अन्तादिवद्भावादुभयादेशस्याऽन्यतरतो व्यपदेशात्स्थानिवद्भावाद्देति भावः । अन्तरङ्ग-
त्वादिति । 'वाष्वावाङ्गं बलीय' इत्येतत्तु समानाश्रयाङ्गवर्णविषयम् । यथा कारकश्चयनमिति गुण-
वृद्धी भवतो यणादेशात् । इह तूरदत्त्व लिङाश्रय, वर्णद्विधाश्रयं तु सवर्णदीर्घत्वमिति भिन्नाश्रय-
त्वमनयो । अधापीति । आमपपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारो वन्नश्चेत्यादिमिद्वय आश्रित इति भावः ।
ऋकारोऽपीति । बहुवचननिर्देशादिति भावः । इहापीति । 'ऋ' इति वर्णग्रहणात्तदन्तविधिस-
द्भावादिति भावः ।

उ०—त्रोच्यम् । स्थानिवदतिदेशस्यापि सम्भवादह—स्थानिवद्भावाद्देति । एयान्यलाभयत्वाऽभावाच्चाऽनखि-
षाविति प्रतिषेधाऽभावः । स्थानिवद्वप्रान्त्युपपादकम्—उभयादेशस्थेत्यादि । माथे—गुणो पुनः सतीति । ननु
परत्वात्कृतेऽपि गुणो 'द्विर्वचनेऽपीति' रूपतिदेशात् ऋशब्दस्यैव द्वित्वमिति को विशेष इति चेन्न, यत्राऽऽदेशो
कृते एकाच्चादिव्याघातप्रमुका द्वित्वाऽप्राप्तिस्तत्रैवातिदेशप्रवृत्तिरित्याशयात् । इह तूरदत्त्वमिति । आसप्तम-
समाप्त्यङ्गाधिकारादिति भावः । इदमप्रौढया कैयट आहिरयनुपदमेव स्फुटं भविष्यति । ववश्चेति । अत्राऽभ्यासे
रेफस्य सम्प्रसारणे उरदत्त्वे तस्याऽङ्गाक्षितपरनिमित्तत्वेन 'न सम्प्रसारण' इति तस्य तन्निषेधे स्थानिवत्त्वं

१—'उरदत्त्वे रपरत्वं' पा० ।   † उरत् ७ । ४ । ६६; उरण् रपरः १ । १ । ५; हलादिः
शेषः ७ । ४ । ६०   २—कोशान्तगतः पाठोऽसार्वाधिकः ।   X अफः सवर्णो दीर्घः ६ । १ ।
१०१; उरत् ७ । ४ । ६६   † अङ्गस्य ६ । ४ । १ सूत्रमाथे ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्रनुश्रुति । संयोगादिग्रहणं* नियमार्थं भविष्यति
'संयोगादेरेवाऽकेवलस्य नान्यस्याऽकेवलस्ये'ति ।

तदेतदन्तरेणाऽर्तेर्लिटि गुणवचनं रूपं सिद्धम्, अन्तरेण चर्च्छिग्रहणमर्तेर्लिटि
गुणः सिद्धः । स एपोऽनन्यार्थं ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्य उच्छेवांऽऽम्बक्तव्यः ॥ उभयं
न वक्तव्यम् । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति—इयेव उवोपे'ति ?

उक्तं वा ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त' तद्विधातस्येति † ।

ऊर्णोतिश्चोपसङ्ख्यानम् ॥ ६ ॥

ऊर्णोतिश्चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रोर्णुनाव ॥ न कर्तव्यम् ।

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यद्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकारचेडुपग्रहात् ‡ ॥

अयवोकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् ? अविभक्तिको निर्देशः,—अनृच्छ उ

प्र०—संयोगादेरिति । अकेवलस्य । वर्णान्तरमहितस्येत्यर्थः । ततश्च धातोरेव ग्रहणम-
वतिष्ठते । स एव इति । आगमनिमित्तगुरुमत्त्वधात्वर्थ इत्यर्थः । 'अनृच्छ' इति पद्युदासाश्रयेण
तत्सदृशधातुग्रहणादुच्छेराभभवति । अथवा यद्यपि गुणविधानेन ऋच्छेराभ भवतीति ज्ञायते
तथाप्यनृच्छ इति प्रतिषेधः प्राप्तिप्रभावनयाक्रियमाणो ज्ञापको यथोक्तस्यार्थस्य भवति । उपदेश-
ग्रहणमिति । 'गुरुमत' इति गुरुमत्तामात्राश्रयो मनुप्, यथा 'पितृमा'निति, न तु नित्ययोग

उ०—सिध्यतीत्यर्थः । ऋकारनिर्देशे लिङ्गमप्याह—बहुवचनेति । धातोरेवेति । गत्यर्थस्य । न तु तदन्तविधि-
रित्यर्थः । माधे—तदन्तरेणात्तेरिति । वायुपरिमाणयेवेति भावः । सा समानाश्रयविषयेवेति तु न, मानामाया-
दिति भावः । ननु पूर्वसुर (द) त्वेऽपि हलादि' शेषेऽत आदेरिति दीर्घं परत्वधे यणादेशं बाधिकाऽतो
गुण इति प्राप्नोतीत्यसिद्धिरत आह—अन्तरेण ऋच्छिग्रहणमिति । ऋकारनिर्देशेनेति भावः । अयमेव
'अथाऽपि कथञ्चि'दिति माध्यास्याऽऽशयः । ननु गुणविधिर्यश्चिद्धग्रहणेन शपकेन ऋच्छेराभोऽप्रस्ताव-
नृच्छ इत्यस्य शक्तिनेऽपि चारिताभ्यांऽभावात्कथं शपक्त्वमत आह—अनृच्छ इतीति । तत्सदृशगमवदा-
नुलक्षणायैव तदुपादानमिति भावः । याक्त्वभेदश्च बोध्यः । तेनैधादेः सिद्धिः । 'अन्यन्यार्थ' इत्यनेन माधे
ध्वनितमेतत् । अथवेति । इदं प्रोदया । लेलु'केति । अव्ययधानविधातश्च बोध्यः । एवञ्च 'अनृच्छ' इति,
'लिप्तिनित्ता'दिति च प्रत्याख्यातम् । ननु 'उपदेश' इति व्याख्याने 'इत्' 'ऊत्' शब्देभ्य आचारमिति

* अतश्च संयोगादेर्गुणः ७ । ४ । १० १—'इति' क्वचित् । † १ । १ । ३६ पा० ३

‡ धातोरिकावः क्रियासमभिहारे यद् ३ । १ । २२ इति यद्प्रसिद्धिः । आम्प्रतिषेधस्त्वनेनेव मूलेण
शेषः (३ । १ । ३६) इदुपग्रहः—इतिनेदेव । स च 'भ्युकःकिति' ७ । २ । ११ इत्यनेन बोध्यः ।

अनृच्छो 'दयायासश्च' [३ । १ । ३७] इति ॥ ३६ ॥

उपविद्जागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३ । १ । ३८ ॥

विदेराभ्क्ति ॥ १ ॥

विदेराभ्क्तिद्वक्तव्यः* । विदांचकार । न वक्तव्यः । विदिरकारान्तः । यद्यकारान्तो 'वेत्ती'ति गुणो न सिध्यति । लिट्सन्नियोगेन । एवमपि 'विवेदे'ति न सिध्यति । एवं तर्हि—आम्सन्नियोगेन ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति—'विदेराभ्क्तिनिपातनाद्वा गुणत्वम्' इति ॥ ३८ ॥

भीहीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३ । १ । ३९ ॥

श्लुवदतिदेशे किं प्रयोजनम् ?

श्लुवदतिदेशे प्रयोजनं द्विन्वेत्त्वे ॥ १ ॥

प्र०—इति व्याख्यास्यत इत्यर्थः । सन्निपातलक्षण इति । लिट्सन्निपातनिमित्तो गुणस्तद्विघातनिमित्तस्याप्तो निमित्तं न भवति । आमि सति हि लेर्लुं वा भाव्यमिति लिट्सन्निपातस्य विघातः स्यात् । कर्णोत्तरिति । प्रतिषेध इत्यर्थः । उकारोपीति । तेनोकारान्तस्योर्णोतिरास्र भवति । संहितया च सूत्र पाठ इति दर्शयति—अनृच्छो दयायासश्चेति ॥ ३६ ॥

उपविद् । विदिरकारान्त इति । सूत्रे अकारान्तत्वं विदेनिपात्यत इति भावः । इतरो धातुपाठ एवाऽकारान्तत्वमनेन विदेरुक्तमिति मत्वाह—यदीति । गुणो न सिध्यतीति । इकारस्योपघत्वाऽभावादकारान्तोपाऽभावाच्च विदतीति स्यादित्यर्थः । आम्सन्नियोगेनेति । आमः प्रावान्येन विधीयमानत्वात्तदनुयायित्वमत्वस्येत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उ०—आप्तं प्राप्नोति, तद्व्याख्याने च प्राप्नोतीति चेन्न, प्रत्ययान्तत्वेनैव तत्राभिसिद्धिरित्याशयात् । हलन्तेस्य आचारक्षिप्तोऽभावाच्च ।

भाष्ये—वाच्य कर्णोत्तरिति । तत्र यद्धि भावातिदेशः, ग्रामिणोरभावातिदेश इति बोध्यम् । तेनेजादेरिति, अनेकाच इति । चाम्नेति बोध्यम् । उकारप्रक्षेपेऽपि तस्मान्मर्त्याद्वाप्यसामान्यचिन्तया सर्वैल्याप्यामः प्रतिषेध इति बोध्यम् । तेनोकारान्तस्येति । ऋच्छिष्ठाहचर्यादौपदेशिकस्येत्यर्थः । तदाह कर्णोत्तरिति ॥ ३६ ॥

उपविद् । उषिजागृषाहचर्यात्परस्मैपदिन आदादिकस्यैव विदेर्ग्रहणम् । अकारलोपाऽभावाच्चेति । गुणाऽसिद्धिर्दोषोपलक्षणमिति भावः । ननु लियेन्युपरिपठ्या तत्सन्नियोगेनाऽपि विधानं स्यादत आह—आमिति । निपातनाद्वेति भाष्ये । सूत्रेऽदन्तत्वनिपातनादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

विभरांचकार† ॥ ३६ ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ३ । १ । ४० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? अनुप्रयोगो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आमन्त-
मव्यक्तपदार्थकं, तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥ अत उत्तरं
पठति—

कृञोऽनुप्रयोगवचनमस्ति भूंप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते, 'अस्तिभूंप्रतिषेधार्थम्' । अस्तिभुवोरनुप्रयोगो मा
भूदिति ।

आत्मनेपदविध्यर्थं च ॥ २ ॥

आत्मनेपदविध्यर्थं च कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । आत्मनेपदं यथा स्यात् ॥
उच्यमानेऽप्येतस्मिन्नवश्यमात्मनेपदार्थो यत्नः कर्तव्यः‡ ॥ अस्तिभूंप्रतिषेधार्थेन
चाऽपि नार्थः ।

इष्टः सर्वानुप्रयोगः ॥ ३ ॥

सर्वेषामेव कृञ्वस्तीनामनुप्रयोग इष्यते । किमिष्यत एवाऽहोस्वित्प्रामोत्यपि ?

प्र०—भीही । द्विवचनमेव विधेय किमतिदेशेनेति पृच्छति—श्लुवदतिदेश इति । 'न लुमता-
द्भृत्ये'ति गुणप्रतिषेधो न भवति । 'प्रत्ययलो' इत्यस्याः प्राप्तेरस्यं निषेधो न चाऽधामो
प्राप्तिरस्ति ॥ ३९ ॥

कृञ्चानु । किमर्थमिति । अन्तरेणाऽपि सूत्रारम्भमनुप्रयोगः सिद्धः कालमावहनमद्भृत्या-
प्रत्यक्त्वादिति प्रतिपादनः य नित्प्रस्य कृञः । आमन्तादि कालविशेष एवावमोयने न त्वर्यान्तर,
तत्र समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगो न भविष्यति ओषामुकोपेति । उत्तरेणैव सर्वार्थाभिन्वयश्चनादा-

ठ०—भीहीमृदुवां । न लुमनेति लुमच्छन्दवति कार्ये सत्यङ्गस्य कार्ये न्यर्थ इति मन्यते । प्रत्ययेति ।
लुमता शब्देन लुमे प्रत्ययलक्षणोऽङ्गकार्येनेति तदर्थ इति भावः ॥ ३६ ॥

कृञ्चाऽनु । अनुप्रयोगोऽन्यथाऽनुप्रयोगस्य वारणाय न सूत्रान्तरवदिति न आह—अन्तरेणा-
ऽपीति । 'लिट्प्रस्य कृञ' इत्यस्याऽनुप्रयोगः सिद्ध इत्यनेनाऽन्वयः । 'आमन्तादि क्रियाविशेष एवेति
पाठः । 'कालविशेष' इति पाठे कालेन विशेष्यते यः स क्रियास्य इत्यर्थः । मामान्य इति । सामान्यः सऽपि
रिशोरे पर्यवसानात्तदुत्पत्तिरिति नानि रिशोरे पर्यवधिषाधनायत्नविरिधयः । स्वस्वोपेति । स्वोपेति

† सूत्रो ६ । १ । १०; मप्रामित् ७ । ४ । ७६

‡—'अग्निमुनेः' पा० ।

§ आमन्तपदवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य १ । ३ । ६३ ।

किंपरस्य पुनः प्राप्नोति ? लट्परस्य । न लट्परस्यानुप्रयोगेण भूतकालो विशेषितः स्यात् ॥ निष्ठापरस्य तर्हि मा भूत् [इति] । न निष्ठापरस्याऽनुप्रयोगेण पुरुषोपग्रहौ विशेषितौ स्याताम् ॥ लुङ्परस्य तर्हि मा भूत् । न लुङ्परस्याऽनुप्रयोगेणाऽनद्यतनो भूतकालो विशेषितः स्यात् । लङ् परस्य तर्हि मा भूत् । न लङ् परस्यानुऽप्रयोगेणाऽनद्यतनः परोक्षः कालो विशेषितः स्यात् ॥ अयं तर्हि भूते परोक्षेऽनद्यतने लङ् विधीयते 'हशश्चतोर्लङ्च' [३ । २ । ११६] इति, तत्परस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याथ न भवति' । तद्यथा—'गोषु स्वाम्यथेषु चे'ति । न च भवति 'गोषु चाऽश्वानां च स्वामी'ति+ ।

अर्थसमाप्तेर्वाऽनुप्रयोगो न स्यात् ॥ ७ ॥

अर्थसमाप्तेस्तर्धनुप्रयोगो न स्यात् । आमन्तेन परिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो न स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इदानीमेव द्युक्तमामन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यतीति ।

प्र०—नेपदान्त एव करोतिरनुप्रयुज्यते इत्याम्प्रत्ययवदिति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । अचर्यमिति । परस्मैपदेनाऽपि कर्तव्यस्याचगमात्तदन्तस्याऽनुप्रयोगः स्यादिति भावः । प्रत्याहारग्रहणमिति । एतद्याम्प्रत्ययवदित्यत्र कृत्रग्रहणाद्भवस्तिनिवृत्त्यर्थाद्विज्ञायते । भग्नदशार्थविरोधान्न भविष्यत्यनुप्रयोगः । अशिष्यमिति । विद्यतिनिवृत्त्यर्थमपि नोपयुज्यते । प्रयुक्तानामन्वाहयानानस्य चानुप्रयोगादर्शनान् । न चेति । द्वयोरेकार्थयोः प्रयोगाऽभावादिति भावः । न्यायप्रदर्शनार्थं च 'सामान्यवाचिनो'रित्युक्तम्, न तु सामान्यवाचिभ्यः कृत्वस्तिभ्य आम्बिधानमस्ति । सामान्यवाचिनश्चार्थं द्योतयितुं विशेषवचनो न शक्तः । प्रयुक्त विभेदान्तरव्याकृत्या तदर्थविरोधो । लट्परस्येति । भूतविशेषस्यामन्तेन प्रतिपादनाद्भूतस्याऽपि भूतपूर्वा वर्तमाननामाधित्य लट्प्रयोगः स्यादिति भावः ।

न लट्परस्येति । आमन्तार्थाभिष्यक्त्यर्थत्वादनुप्रयोगस्य विरुद्धकालाभिवाचिन्यनुप्रयोगो न भविष्यति । न च माम्प्रतिकवर्तमाननामभवे भूतपूर्वाप्रयोगे लट्प्रयोग उपपद्यते इत्यर्थः । एकस्या इति । वेदलोकाप्रमिदोऽयं न्यायः । तथा हि 'खादिरं वज्रानि' 'पानामे

७०—कृत्वादिभ्यस्तु आम्प्राप्तभावादेव न तद्विषये तदनुप्रयोगः । तदाह भाष्ये—न च सामान्येत्यादिना । द्वयोरेकार्थयोरिति । आम्बिष्ययोरित्यर्थः । द्वितीयप्रयोगेऽप्यामः प्राप्तेरिति भावः । न च 'पानया'मित्युत्तरपक्षेऽन्तर्भावितव्यस्य समानार्थतया प्रयोगः स्यादिति वाच्यम्, उत्तरेणैव सिद्धे पूर्वम् वैयर्थ्यापनेमिति भावः । ननु निवृत्तप्रेषणकृत्वा णिचि कारयागित्यतः पक्षेऽनुप्रयोगः शक्य इति, सामान्यविशेषवाचिनोरित्यपि वक्तुं युक्तमन आह—सामान्यवाचिनश्चेति । वर्तमानविहितस्य लटः कर्म भूते प्रयोज्यते आह—

विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा ॥ ८ ॥

विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । ईहांचक्रे । चक्र ईहामिति
मा भूत् ।

व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च ॥ ९ ॥

व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । अन्वेव चोऽनुप्रयोगो
यथा स्यात् । ईहाश्चक्रे । व्यवहितस्य मा भूत् । ईहां देवदत्तश्चक्र इति ॥ ४० ॥

इति श्री भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणसहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

प्र०—बध्नाती'त्यादी विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वाह्यते । तत्र
यदि कदाचित्खदिरस्य भ्रेपो भवति तदा तत्सदृशः बभ्रुर' । सादृश्यात्खदिरबुध्या प्रतिनिधीयते, न
तु पलाशः परिगृह्यते । साधनभेदेन क्रियान्यत्वादुपक्रान्तक्रियाऽनिर्वाहप्रसङ्गात् । लोकेऽपि यदा
स्वस्वामिभावप्रतिपादनाय 'गवा स्वामी'ति पठ्युपक्राम्यते तदा 'अश्वाना चे'त्यत्रापि तत्प्रति-
पादनाय सैव निर्वाह्यते । अन्यथा 'शश्रेषु चे'त्युक्तऽधिकरणप्रतिपत्तिरपि स्यादश्वेषु च तिष्ठतीति ।
तस्माद्योऽर्थो यथा शब्दाकृत्या प्रतिपादयितुमुपक्रान्तस्तथैवाऽसौ निर्वाहो न त्वन्यथाशब्दाकृत्ये-
त्यर्थः । एवं हि प्रतिपत्तिलाघव भवति । अर्थसमासेवेति । आमन्तं पद यावन्तमर्थमभिधातुं
शक्नोति तावानर्थस्तत्रैव परिसमाप्त इत्यनुप्रयोगो न स्यादिति भावः । एतद्भाष्यकारो दूषयितु-
माह—एतदपीति । 'अशिष्यमर्थाऽभावा'दित्युक्तत्वात् । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वेति । सिद्धे
कृञप्रयोगे देशनियमार्थं वचनम् । अनुशब्दस्य पश्चादर्थत्वात् । तेनाऽऽमन्तस्य पश्चादेव कृञ-
युज्यते न पूर्वं नापि व्यवहितमित्यर्थसम्पत्तिः ॥ ४० ॥

इति भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

उ०—भूतपूर्वामिति । न च साम्प्रतिवेति । वर्तमानसामीप्ये लक्ष्यपि न विवक्षितसुखभूतत्वप्रतीतिः स्यादिति
भावः । खादिरे—खदिरविकारे यूरे । सादृश्यादिति । एवञ्च बहुखदिराऽवयवसामान्ययोगो—बुभ्रुरस्वेति तत्र
खदिरबुध्यात्पादनेन खदिरबुधेव क्रिया निर्वाहिता भवति । पालाशे तूपादीयमाने तत्र खदिरबुधनुष्पा-
दात्खादिरेणोपक्रान्ता क्रिया न निर्वाहिता स्यादिति न तदुपादानमिति भावः । अश्वेषु चेति । एवञ्च तथा
प्रयोगेऽसाधुनेति वदन्ति । वार्तिके 'वा'शब्दो विकल्पार्थकोऽपि पूर्वत्र प्रयोजनानां खण्डितत्वात्तदर्थं
माध्यकृता व्याख्यायते—विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्ह्यिति । भाष्ये—अन्वेवेति । पश्चादव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीनागेशभट्टकृते माध्यमदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमे तृतीयमाह्निकम् ।

चिल्लुडि ॥ ३ । १ । ४३ ॥

काश्यं चिल्लः श्रूयते ? न कचिच्छ्रूयते । एतस्य सिजादय आदेशा उच्यन्तेः ।
यदि न कचिच्छ्रूयते किमर्थस्तर्हि चिल्लरुत्सर्गः क्रियते न सिजुत्सर्ग एव कर्तव्यः ।
तस्य वसादयोऽपवादो भविष्यन्ति ॥ अत उत्तरं पठति—

चल्युत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थः ॥ १ ॥

चिल्लरुत्सर्गः क्रियते सामान्यग्रहणार्थः । क सामान्यग्रहणार्थेनास्यः ? 'मन्त्रे
घसह्वरणशत्रुदहाश्चृक्कृगमिजनिम्पो लेः' [२ । ४ । ८०] इति । तत्राश्वरतस्त्र-
याणां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । चङ्ढोः सिचंथेति ।

प्र०—चिल्ल लुडि । आदेशैः सर्वत्र वाधितत्वाऽत्रास्य प्रयोगः प्रयोजनं, नापि किवादीनामिव
कार्यता दृश्यते । ततोऽस्यानर्थक विधानमिति पृच्छति—कायमिति । चिल्लरुत्सर्ग इति ।
स्यानोत्सर्गः । स ह्यादेशेनाऽप्येयते । सिजुत्सर्ग इत्यत्र तु सामान्यविधिरुत्सर्गोऽनेनोच्यते ।
चल्युत्सर्ग इति । चनेरुत्सर्गो घानुमात्राद्विधानमित्यर्थः । तत्राश्वरत इति । त्रयाणां तावदवश्यं
कर्तव्यं, जनेस्तु दीपजनेति तजब्दे विहितस्य चिणो मन्त्रे यदि लुग्दृश्यते तदा चतुर्थस्यापि ग्रहणं
कर्तव्यमित्यवगत इत्युक्तम् । तत्र घयतेराकागन्तत्वात्तदर्थं चट्टसिजुत्सर्गं कर्तव्यं, घश्वरगम्य-
र्थमङ्ग्रहणं, घात्वन्तरार्थं तु मिज्यग्रहणमित्यर्थः । फसविधान इति । 'अनिट' इत्येतत्
चनेविशेषणं यथा स्यादित्यर्थः । तथा हि यद्यनिट्ग्रहणेन घातुर्विज्ञेप्यते 'यस्मादभ्यत्रेडागमो न
दृष्ट' इति विषयान्तरगतमनिट्त्वमाश्रयणीयम्, लुडादेशानां मार्कघानुत्सर्गादितः प्राप्त्वभावात् ।
ततश्च गुहादिभ्यः वञ्चो न स्यात्, तेषां विकल्पितेनेटा सेट्त्वान् । अथापि पात्तिकेनेडभावेन
तेषामनिट्त्वं स्यात् तथापि नित्यं कमः स्यात् । चञो तु विज्ञेप्यमाणे यदा तस्येहान्ति तदा

उ०—चिल्ल लुडि । नन्वभ्रवणेषुपि किवादिवत् कार्यार्थः स्यादत आह—नानीति । टसर्गपदस्याऽपवादप्रतियो-
गिन्येव प्रसिद्धेराह—स्थानोत्सर्ग इति । ननु फल्युत्सर्ग इत्यनुसर्गं, चनेरुत्सर्गोत्सर्गोत्सर्गाऽत्राऽत्रात् । कर्मश्वरते
त्सर्गशब्दस्य पूर्वनिपातावत्तितर आह—चलेरिति । चिल्लरुत्सर्ग इति भाष्येन तु फलिताऽर्थान्तरम् । अनित्तु
भाष्येऽपि 'चले'रित्येव पाठः । 'मन्त्रे' इति सूत्रे प्रयाणामपि चट्टसिचं लिप्रदृष्टेन लुग्गया म्यादिति
प्रयोजनं चिल्लकरणस्य । अन्यथा सिच इत्यनुवर्ततेति चट्टदोषोः । लिप्रं तु तेषां रथानिवहनेन ।
अन्तरहानपीति न्यायस्यत्र नास्ति, अनित्यत्वात् । तेन मन्त्रे 'अघार' 'अघुः' इत्युत्सर्गदिः ।
तद्घनयत्राह—प्रयाणामिति । चट्टेऽथेति कर्तव्यं, येन सिचोऽनुकर्ष इति पदप्रथं कार्यमिति भावः ।
एतेन चट्टप्रदं धर्मं, घयतामेव हि तदुपयोगः । तत्र सिचो लुक्च सिद्धमित्यवगतम् । 'अघार'

* च्लेः सिचुः शल्ल इत्युत्पादनिटः वसः; दिन्व, आलिङ्गने ३ । १ । ४४—४६.

१—'सिच इति'पाठ ।

वसविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः ॥ २ ॥

वसविधाने चाऽनिड्वचनेच्लिसंप्रत्ययार्थः च्लिरुत्सर्गः क्रियते । च्लेरनिटः वसः
सिद्धो भवति ।

घस्लभावे च ॥ ३ ॥

घस्लभावे च च्लात्रेव कृते 'लुदित' इत्यड्सिद्धो भवति † ।

अथ चित्करणं किमर्थम् ।

च्लेश्चित्करणं विशेषणार्थम् ॥ ४ ॥

च्लेश्चित्करणां क्रियते विशेषणार्थम् । क विशेषणार्थेनार्थः ? 'च्लेः सिच्'
[३ । १ । ४४] इति । 'च्लेः सि' जित्युच्यमाने लिङ्लिटोरपि प्रसज्येत ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'लुङी' त्युच्यते न च लुङि लिङ्लिटौ स्तः ।

प्र०—कसो भवति—'अधुक्त'—दिति । यदा स्विड्भवति तदा सिच्—'अगृही'दिति । घस्लभावे
चेति । लुङि यदा र्द्धधातुकं तत्रादर्घ्यस्लृभावो विधीयते । तत्र च्लो परतो घस्लभावे सत्यड्सि-
ध्यति । अन्यथा सिच्चेव घस्लभावः स्यात् । ततश्च सिचः थवण् स्यात् । नहि प्रवृत्तस्योत्सर्ग-
स्यापवादेन बाध कर्तुं शक्यत इति भावः । तथा 'मन्त्रे घसे'ति यदि सिचो लुवित्रयते तदा
'आदिः सिचोऽन्यतरस्या'मिति स्वर स्यात् । लुमता लुप्तेऽपि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेनाऽस्य
स्वरस्येष्टत्वात् । लुङीत्युच्यत इति । लुङीत्यनुवर्ततइत्यर्थः । तदनुबन्धकग्रहण इत्ययमपि
परिहारः सम्भवति । आप्यकारेण तु प्रकारान्तरेण परिहृतवान्नोक्तः । आम इति चेति । तत्र
सामान्यग्रहणे सति यथाम्भव कार्यं विज्ञायत इति भावः । अत्रैवेति । अन्यथा तदनुबन्ध-

उ०—इत्यसिच् पक्षेः । आकारान्तत्वादिति,—'मन्त्रे घस' इति सूत्रप्रामिनिमित्तकथनम् । भाष्ये—
च्लिसंग्रह्यार्थ इति । अनिटप्रति च्लेविशेष्यत्वेन यः संप्रत्ययस्तदर्थमित्यर्थः । यस्मादन्यत्रेति । अस्य
'तर्ही'त्यादिः । यस्माद्गतो लुङ्मित्रे प्रत्यये इत्यर्थः । लुङि योऽनिड्वित्वाश्रयित्तमशक्यमित्याह—लुङादि-
शानामिति । ततश्चेति । रिषप्रान्तरगताऽनिट्त्वाश्रयणाच्चेत्यर्थः । अथापीति । इतोऽभावोऽनिट्-
तत्त्वान्मतुषः षोत्रत्वाल्लुगिति भावः । यदा स्विडिति । तदा निर्दिश्यमानपरिभाषया ऽङ्गद्वितस्य सिञ्जित्यर्थः ।
'धानो'रित्यस्य विहितविशेषणत्वाश्रयणाच्चिर्दिश्यमानस्य व्यवहृतत्वमिति न शङ्क्यम् । अगृहीदिति ।
'ह्यन्ने'ति शुद्धिनिषेधेः गुणे 'अदुषधाय' इत्यन्वम् । आर्द्धधातुके विषक्षिणे घस्लादेशविधानादाह—
लुङीनि । परसप्तमीत्वभिमानेनेदमिति भावः । ननु च्लिर्न कार्यः, च्लेसादयश्च सिच एवाऽऽदेशाः
कार्याः । 'च्ले'रित्यस्य स्थाने 'सिच' इति कार्यम् । मन्त्रे इति सूत्रे च 'च्ले'रिति न कार्यं, सिच
इत्यनुबन्धवैधिसिद्धेरिति नैने दोषा इति चेन्न; 'अपुप'नित्यादौ लुषापत्तेः । दोषान्तरम'गाह—तथा मन्त्रे

† शल इगुपवादनितः वसः ३ । १ । ४५.

‡ लुङ्स्नोर्घस्ल २ । ४ । ३७; पुषादिद्युतादिलुदितः परसप्तम्येपु ३ । १ । ५५.

अथेदित्करणं किमर्थम् ?

इदित्करणं सामान्यग्रहणार्थम् ॥ ५ ॥

इदित्करणं क्रियते सामान्यग्रहणार्थम् । क सामान्यग्रहणार्थेनार्थः ? 'मन्त्रे घसह्वरणशबृदहाशृचकृगमिजनिभ्यो लेः' [२ । ४ । ८०] इति, 'आमः' [२ । ४ । ८१] इति च ॥ इकारे चेदानीं सामान्यग्रहणार्थं क्रियमाणेऽवरयं सामान्यग्रहणाविधातार्थश्चकारः कर्तव्यः । क सामान्यग्रहणाऽविधातार्थेनार्थश्चकारेण ? अत्रैव X ।

यत्तावदुच्यते 'च्युत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थ' इति । क्रियमाणेऽपि वै च्युत्सर्गे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति,—'च्लि लुङि' 'च्लेः सिच्' 'ले' गिति ॥ यदेत-
'ले'रिति, तत्परार्थं भविष्यति । कथम् ? यदेतद् 'गातिस्वावृषाभूम्यः मिचः परस्मैपदेषु' [२ । ४ । ७७] इत्यत्र सिचो ग्रहणमेतद्विरिति वक्ष्यामि ॥ यदि

प्र०—परिभाषयाऽस्त्रैव ग्रहणं स्यात् नितस्वनश्चाऽऽम इत्यनेन लियो लुङ् न स्यादित्यर्थः । तान्ये-
वेति । 'च्लि'—'च्लेः'लेरिति । 'मिज्जुटी'त्येतत्स्विनरेणाऽपि कर्तव्यम् । 'मन्त्रे घमे'न्यत्र चटोऽऽ-
मिच इति तान्येव त्रीणीत्यर्थः । च्युत्सर्गवाद्याह—यदेतदिति । लेरिति घट्यामीति । तदेव
'मन्त्रे घमे'त्यत्रानुवर्तिष्यते, ततश्च लाषव' भवतीत्यर्थः । घेट इति । 'विभाषा घ्रावे' इत्यत्र
विग्रहणाऽनुवृत्तौ सत्यां लेरादेनेषु कृतेषु स्थानिवद्भावाद्भिग्रहणेन तेषां ग्रहणात्सुकि कृते
चट्निमित्तं द्विवचन प्राप्नोतीत्यत्रादित्यपि स्यात् । ननु चट्त्वोऽस्य स्थानिवद्भावात्प्राप्नोती-
त्येवदिति भाव्यं, तत्कथमुच्यते 'अदधादिति प्राप्नोती'ति । नैप दोष । 'किन्तुगुणान्वे'ति लुक्

४०—इति । ननु 'लुमति प्रतिदेशे एकपदस्वरत्तोपसङ्घवान'मिति प्रत्ययनक्षत्रप्रतिदेशान् कथं स्वरप्रामिरत
आह—लुमतेति । तस्य 'सर्वाऽऽमन्त्रितसिञ्जुवस्वरवर्जं'मिति निषेधादिति भावः । अस्य—'आदिः-
मिच' इत्यस्य । 'सर्वाऽऽमन्त्रितसिञ्जुवस्वरवर्जं'मिति तत्रोक्त्यादिति भावः । तदनुबन्धेनेति । चकाराऽमा-
वेऽयैकानुबन्धश्चादिति भावः । तत्रेति । 'आम' इति सूत्रेऽनुवर्त्तमानेन 'ले'रिति पदेन लियोऽपि
प्रशुं सिष्यतेत्यर्थः । तदेव मन्त्रे इति । 'गातिस्थे'ति सूत्रे निग्रहणे यदि 'अ-तरङ्गानसी'ति न्यायेन
स्वरवस्थाया लुङ्नि 'अगु'रित्यादी 'सिञ्जम्यन्ते'ति लुङ् न स्यात् । 'मा हि गाला'मित्यादी 'आदिः
मिचोऽन्यतस्या'मिति स्वरश्च न स्यात् । तस्मादन्तरङ्गानसीति न्यायाऽनाश्रयणेनाऽऽदेवेकृते स्वनिय-
न्त्यायेन लिवास्तुगेपितव्यः । तत्राह भाषणे—घेटधातुः शब्दमिति । नद्वयनपत्राह—मेगदेशेऽपि ।
आकारलोपे इति । तयो हलट्यादिलोपे मन्त्रे चैत्यपि बोध्यम् । 'अपदिति मध्य'मिति पटः ।
'अपदिति भाव्य'मित्यत्राटः । नैप इति । अहकारान्वादात् 'न लुमते'ति निषेधे, न तु द्विवे

'ले'रित्युच्यते धेटश्चातुःशब्धं प्राप्नोति+ । अदधत् अघात् अघासीत् । अदधादित्यपि प्राप्नोति ।

[न चडो लुकि द्विर्वचनम् ॥]

न चडो लुकि द्विर्वचनेन भवितव्यम् । किं कारणम् ? 'चङि' [६ । १ । ११] इत्युच्यते, न चाऽत्र चङं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणम् । 'न लुमता तस्मिन्नि'ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ चडुवचने तर्हि चातुःशब्धं प्राप्नोति । अदधन् अधुः अधासिपुः । अधानित्यपि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । 'आतः' [३ । ४ । ११०] इति जुस्भावो भविष्यति ॥ न सिध्यति । सिज्ग्रहणं* तत्राऽनुवर्तते ॥ सिज्ग्रहणं [तत्र] निवर्तित्यते ॥ यदि निवर्तते 'अभूव'न्निति प्रत्ययलक्षणम् जुस्भावः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि लुक्सिजपवादो विज्ञास्यते ॥ यदि लुक्सिजपवादो विज्ञायते 'मा हि दाताम्' 'माहि धाता'मित्यत्र 'आदिस्सिचोन्यतरस्याम्' [६ । १ । १८७]

प्र०—लुप्तस्य स्थानिवस्वनिषेधा'नलुमताङ्गस्ये'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्चाऽऽकारलोपाऽभावात् । आत इति । विध्यर्थेमेतद्भविष्यति न तु नियमार्थमित्यर्थः । एवं तर्हीति । अङ्गुलेष्वादेशेषु तदपवादो लेरेव लुनिवधास्यते, तेनाऽभूवन्निति जुस् भविष्यति । 'आत' इत्येतच्च विध्यर्थं भविष्यति, अधुरदुरपुरित्यादिसिध्यर्थमिति भावः । तस्मादिति । स्वरसिद्धये मिजादेशे कृते लुक्कर्त्तव्य इत्यर्थः । कथमिति । आर्द्धघातुकस्य हीड्विधीयते । तदेव तदभावादनिति व्यपदिश्यते, मत्वर्थे बहुव्रीहिविज्ञानादिति भावः ।

७०—इत्यभिमानः । विध्यर्थमिति । 'चडो लुकी'ति शेषः । भाष्ये—अभूवन्निति । चडुलुकि विध्यर्थेले सम्भवति नियमार्थत्वं न स्यादिति 'सिज्ग्रहणं' इति लुक्प्रतिषेधः । प्राप्तेष्वादेशेष्विति । न्यादेशेष्वित्यर्थः । अङ्गुलेष्वादेशेष्विति पाठान्तरम् । नन्वेवमगुरित्यत्र जुस् स्यादत आह—आत इत्येतदिति । नियमस्याऽसम्भवादित्यर्थः । न च स्वल्पस्तेति कार्यं, तेन चडुलुक्त्वपि लुक्, स्विपदानुवृत्त्या 'आत' इत्यस्य नियमत्वाद्भूवन्नित्यपि सिद्धमिति वाच्यम्, 'अधुक्तन' 'अधोच नित्यादौ क्सादिभ्योऽपि परस्य लुमापत्तेः । तस्मान्मन्त्रे इति सूत्रार्थं प्लिनं कार्यं इति सिद्धम् । 'आत' इत्यत्राऽपि 'ले'रित्यस्य नोपयोगः, प्रत्ययमात्रस्य तेन लुनिवधानात् । ननु घातुरपि 'न विद्यते इड्यस्मा'दिति व्युत्पत्त्याऽनिदृष्टत्वाच्चोऽत आह—मत्वर्थे इति । अथयत्राऽथयदिमावादिरूपे पठ्यर्थे इत्यर्थः । भाष्ये—अनिमित्तं वा इट इति । न विद्यते इट्कार्यं यस्तेत्यर्थः । पञ्चम्यन्तार्थेऽप्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति पदान्तरमाह—न वाऽस्मादिति । तद्वाच्ये—वचनसामर्थ्यादिति । मत्वर्थे इति । 'कर्मकर्तृवचनेनाऽप्रथमाया' इति च वार्तिकोक्तेरिति

+ विभाषा धेट्शब्दोः ३ । १ । ४६; विभाषाधेट्शाच्छासः २ । ४ । ७८

१—नेदं सर्वत्रोपलभ्यते ।

* सिज्ग्रहणं तदिति मत्वर्थे ३ । ४ । १०६ इत्यतः ।

इत्येष स्वरो न प्राप्नोति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं—‘लुक्सिजपवाद’ इति । न चेदुच्यते—अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणं न जुस्मावः प्राप्नोति । तस्मादात् इत्यत्र सिञ्चग्रहणमनुवर्त्य, तस्मिंश्चाऽनुवर्तमाने घेटश्चातुःशक्यं प्राप्नोति । तस्माद्गातिस्था-
घुपाभूम्यः सिवः परस्मै रदेष्वित्यत्र सिञ्चग्रहणं कर्तव्यम्, तस्मिंश्च क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति ‘चिञ्च लुङि’ ‘च्लेः सिच्’ ‘ले’रिति ।

यदप्युच्यते—‘वसविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थ’ इति । धातुमेवाऽत्रा-
ऽनिट्त्वेन विशेषयिष्यामो—‘धातोरनिट्’ इति । कथं पुनर्धातुर्नामाऽनिट् स्यात् ?
धातुरेवाऽनिट् । कथम् ? अनिमित्तं वा इट्, —अनिट् । न वा तस्मादिडस्ति
सोऽयमनिडिति ।

अथ धातौ विशेष्यमाणो क्व योऽनिडिति विशेषयिष्यसि ? किञ्चाऽऽतः ? यदि
विज्ञायते—‘निष्ठायामनिट्’ इति, भूयिष्ठेभ्यः प्राप्नोति । भूयिष्ठा हि शलन्ता इगुपधा
निष्ठायामनिटः । अथ विज्ञायते—‘लिटि योऽनि’ इति, न कुतश्चित्प्राप्नोति, सर्वे हि
शलन्ता इगुधा लिटि सेटः ।

किं पुनः कारणं धातौ विशेष्यमाण एतयोर्विशेषयोर्विशेषयिष्यते न पुनर्यत्र
सामान्येनेटो विधिप्रतिषेधो ? क्व सामान्येन ? बलादावाद् धातुके ।

यदप्युच्यते ‘घस्त्वभावे चे’ति । आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु

प्र०—अनिमित्तमिति । धातोरितिश्च निमित्तनिमित्तभावोऽस्तीति नाऽनुपपन्नः पठ्यर्थे
वृद्धीहिरिति भावः । न वा तस्मादिति । ‘अनिट्’ इति वचनमामध्यत्वस्यैव वृद्धीहिरा-
श्रयिष्यत इत्यर्थः । क्व योऽनिडिति । असति चिन्विधाने विकरणेन वनेनाऽनिट्त्वश्रयेण
भाव्यम् । तत्राऽस्मिन् विषये इटः प्राप्त्यभावाद्द्वयान्तरमनिट्त्वस्वरापेक्षणीयमिति प्रभः ।
निष्ठायामिति । यद्यार्द्धधातुकमात्रं परिगृह्यते ततो गुहादिभ्य ऊदिद्भ्यो न स्यादिति निष्ठाश्रयणम् ।
तदाश्रये च गुहादिभ्यो नित्य वसः प्रसज्येत, विकल्पितश्चेत्प्यते । भूयिष्ठादीति । इयुरित्युपपुत्रिपु-

ट०—भावः । अस्मिन् विषये—सुहृत्स्ये विषये । यत्राऽनिट्त्वस्याऽभ्यन्विचारात् । विषयान्तरम्—प्रायवान्तर-
स्वर । ऊदिद्भ्यो नेति । आर्द्धधातुक्तासादिरिये पक्षे गेट्कादिति भावः । नित्यः वन इति । ‘यस्य
विशेषे’ति निष्ठायामनिट्त्वादिति भावः । इत्येते इति । अनेनेपोऽपि तत्र पक्षे दोष इति सूचितम् । निष्ठा-
प्रश्नपक्षे भूयिष्ठेभ्य इति सूचितं दोषमाह—इतिविति । मध्ये—बलादावाद् धातुके इति । अर्थः भावः—अनिये
धातोरित्युक्तं चेति निरावरोधेनाऽऽकाङ्क्षायां सुट्प्रत्ययलादादात्तधतुके यदा योऽनिडिति कालविद्येयवदिप्रो

प्रत्ययेषु । तत्रार्द्धधातुकसामान्ये षस्त्वभावे कृते 'लृदित' इत्यङ् भविष्यति ॥४३॥

च्लेः सिच् ॥ ३ । १ । ४४ ॥

किमर्थश्चकारः ? विशेषणार्थः । क विशेषणार्थेनाऽर्थः ? 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेप [७ । २ । १] इति । 'सौ वृद्धि'रितीयत्युच्यमानेऽग्निर्वायुरित्यत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'परस्मैपदेष्वि'त्युच्यते न चाऽत्र परस्मैपदं परयामः ।

स्वरार्थस्तर्हि । 'चितोऽन्त उदात्तो भवती'त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनचक्रोऽयं, तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणाऽनुबन्धेन । इटि कृते साऽचक्रो भविष्यति । तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेट उदात्तत्वं भविष्यति । न सिध्यति । 'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'त्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति—

सिचश्चित्करणानर्थक्यं स्थानिवच्चात् ॥ १ ॥

सिचश्चित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'स्थानिवच्चात्' । चितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावाच्चिद्विष्यति ।

प्र०—प्रुवादीनां च निष्ठायां निदृत्वात् कसः प्राप्नोति । न पुनर्यत्रेति । गुहादयो विकल्पिते इटो भावाऽभावाभ्यां भिद्यन्ते, तत्र ये सेटस्तेभ्यः सिज्मविष्यति, अनिङ्भ्यस्तु कस इति न कश्चिदोपः । आर्द्धधातुकसामान्य इति । अङ्प्रत्ययगतमार्द्धधातुकसामान्यं लुङ्विशेषितमाश्रयिष्यत इत्यर्थः । यदि तर्हि च्लि. प्रत्याख्यायते तदा 'मन्त्रे षसे'ति सिचो लुक्पादि. सिच'इति स्वरः प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्र हि छन्दसि क्वचिदडाटोरुदात्तत्वेन भाव्य, क्वचित्तिङ्निघातेन । यत्र त्वडाटोस्तिङ्निघातस्य च निषेधः प्रत्ययस्वरश्चेप्यते स विषयश्छन्दसि नास्ति । एतच्च भाष्यकारेण च्लेः प्रत्याख्यानाद्विजायते । 'मा हि लावी'दित्यादौ तु सिच एव चित्त्वेनाऽनन्याऽर्थेन चागमननुदात्तत्वं नाधिष्यत इति तदर्थोऽप्यनुबन्धासङ्गार्थं च्लिनं कर्तव्यः ॥ ४३ ॥

च्लेः सिच् । अग्निरिति । सौ च परस्मैपदेषु चेति समुच्चयो विज्ञायेत, तथा चात्रापि स्यात् । साविति च सिमुदादयोः साधारण्यो निर्देशः स्यात् । आगन्तुना चकारेण सकारो

उ०—विषयविशेषो ग्रहीष्यते लक्ष्याऽनुरोधादिति । तदाऽऽङ्-गुहादय इति । सामान्यमिति । 'आर्द्धधातुक' इति विषयसप्तमीति भावः । यत्र स्थिति । 'मा हि दाता'मित्यादौ । सिच एव चित्त्वेनेति । एतच्चोत्तरसूत्रे स्फुटम् ॥ ४३ ॥

च्लेः सिच् । साधारण्य इति । तन्त्रेणेति भावः । पदान्तरमाह—आगन्तुना चेति । तथा च सकारमात्रे तात्पर्यमिति भावः । प्रथमिति । अन्यथा 'परस्मैपदयो'रित्येव वदेत् । 'ष'इति बर्णमात्रम् ।

अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्याद्धीट उदात्तत्वम् ॥ २ ॥

नैष दोषः । अर्थवत्तु सिचश्चित्करणम् । कोऽर्थः ? चित्करणसामर्थ्याद्धीट उदात्तत्वं भविष्यति । [नाऽप्राप्ते प्रत्ययस्वरे आगमानुदात्तत्वमारम्यते तद्यथैव प्रत्ययस्वरं वाधते एवं स्थानिवद्भावादिपि या प्राप्तिस्तामपि वाधते ।]

तस्माच्चित्करणम् ॥ ३ ॥

तस्माच्चकारः कर्तव्यः ॥ अयेदित्करणं किमर्थम् ?

इदित्करणं नकारलोपाऽभावार्थम् ॥ ४ ॥

इदित्करणं क्रियते नकारलोपो मा भूदिति । अयंस्त अयंस्थाः । 'अनिदातां हल उपधायाः कृदिति [६ । ४ । २४] इति ।

प्र०—निर्दिश्येतेति भावः । न चात्रेति । पृथग्विभक्तिनिर्देशाद्भाऽङ्गभावोऽत्र न तु समुच्चय इति भावः । स्वरार्थं इति । सिचोऽनञ्कत्वेऽपि 'चित्तस्सप्रकृते'रिति वचनान्मा हि काष्ठीमित्यादौ घातोऽदात्तार्थं इत्यर्थः । अनञ्चक्रोयमिति । 'मा हि काष्ठी'मित्यादावा'दिः सिचोऽन्यतरस्या'मिति पात्तिकेणोदात्तत्वेन भाध्यमिति चित्स्वरस्यायमविषय इति भावः । अर्थवत्त्विति । च्लेश्चि-त्करणस्य सामान्यग्रहणाऽविघातार्थत्वान्मा हि लावीदित्यादौ स्थानिवद्भावप्राप्तं स्वरमागमा-नुदात्तत्वं वाधते । तस्मादन्तोदात्तार्थं सिचश्चित्त्वमित्यर्थः । नैष दोष इति । 'सिचश्चित्करणान-र्थक्य'मिति य उक्तः स नास्तीत्यर्थः । अत्र केचिदाहुः—प्रत्ययस्वरस्य द्वावपवादौ—आगमानुदा-त्तत्वं यामुडित्यत्र ज्ञापितं तद्देवं, चित्स्वरश्च पाठिकः । तत्रापवादविप्रतिषेधाच्चित्स्वर एव

उ०—स च परस्मैदसाद्भवोदङ्गाधिकारश्च प्रत्यय एव प्रद्वीप्यते । घातोऽदात्तार्थं इति । लादेरानिमित्त-निघाते बाने पुनरुदात्तार्थं इत्यर्थः । माथ्ये तत्र प्रत्ययासुदात्तत्वेनेति । सिचिघातुपरिघातासुदात्त इति शास्त्र-स्याऽनञ्कत्वात्तत्र वैषम्येन तदुत्तरकालमिति स्वरविधायकत्वोत्पत्त्यर्थः । अनञ्चविषये वाधेन लाघवात्तदसम्बन्ध एवेति 'घातो'रिन्यायेकवाक्यतापन्नरोपनिघातो भविष्यतीत्युत्तरयति—आगमा इति । एवञ्च तद्वाधेनोदात्तत्वाय चित्त्वं सार्थकमिति भावः ।

स्थानिवद्भावप्राप्तमिति । 'स्थानिनि दृष्टस्यैयाऽतिदेश' इत्यत्र न मानं, किन्तु तत्र सम्भावितस्याऽ-पीति भावः । कार्याऽतिदेशेऽतिदेशेनैव कार्यविधानात्परत्वेन 'घातो'रित्येकवाक्यतापन्नरोपनिघातबलसम्बन्धा-ऽऽगमाऽनुदात्तत्वेन वाधेनेति तात्पर्यम् । न च प्लेश्चिस्त्वानन्वयादेव तद्वाधः, 'मन्त्रे' इति एते 'ले'रिति

१—कोऽन्तर्गतः पाठः प्रसिद्ध इति नागेश्वरायनः । तथा चोद्वेते—'नाऽप्राप्ते प्रत्ययस्वर'इत्या-रम्य 'स्थानिवद्भावादिपि या प्राप्तिस्तामपि वाधते' इत्यन्तर्गतयो आध्यपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यमानोऽन्यदस्य इति भावः ।

न वा हन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकं नकारलोपाऽभावस्य ॥ ५ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? यदयं 'हनः सिच्' [१ । २ । १४] इति हन्तेः सिचः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापत्याचार्यो 'न सिजन्तस्य नकारलोपो भवती'ति ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति हान्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? सिच्चेव नलोपो यथा स्यात् परस्मिन्निमित्तं मा भूदिति । कः पुनरत्र विशेषः—सिचि वा नलोपे सति परस्मिन्वा निमित्ते ? अयमस्ति विशेषः—सिचि नलोपे सति नलोप-स्पाऽसिद्धत्वादकारलोपो × न भवति । परस्मिन्पुनर्निमित्तं नलोपे सत्यकारलोपः प्राप्नोति । समानाश्रयमसिद्धं व्याश्रयं चेदम् ।

ननु च परस्मिन्नपि निमित्ते नलोपे सत्यकारलोपो न भवति । कयम् ? 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणं' इति । तदेतद्धन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकमेव 'न सिजन्तस्य लोपो भवती'ति ।

इद्विद्धा स्थानिवच्चात् ॥ ६ ॥

अथाऽप्यनेनेदिताऽर्थः स्यात्, इदितोऽयमादेशः स्थानिवच्चावादिद्विविप्यति ।

प्र०—भविष्यति नाऽर्थः सिचश्चित्त्वेनेति । नैतदस्ति । नहि प्रत्ययस्वरस्यैतावपवादी, प्रकृत्यागमा-नामानुगादीनां तदप्रम-ज्ञात् । कुण्डिनजादीनां च चिताम् । 'स्थानिव'दित्ययं च कार्यातिदेश इति परत्वमपि चित्स्वरस्य नास्ति । आगमानुदात्तत्वेन चाऽविशेषात्तर्त्वः स्वरो बाध्यः । तस्मात्त-द्रायनार्थं मिचश्चित्त्वं कर्तव्यमिति स्थितम् । परस्मिन्निति । सिचः परं यत्प्रावर्धघातुकं तस्मिन्नित्यर्थः । असिद्धमिति । बाह्यप्रावर्धघातुकाश्रयस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमित्यर्थः । आर्द्धघातुकोपदेशे

उ०—सामान्यग्रहणार्थत्वात् । अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् लिटः । ततश्च 'ग्राम' इति सूदे लोरित्यस्याऽसामान्यः स्यात् । ततश्च परत्वाऽन्तरङ्गत्वाम्नां तिगदिषु सन्तु लुक् प्रत्ययलक्षणं तिदन्तत्वा-देवदत्तः कारणाद्यकृतिपत्राऽऽमन्तस्य निघातः ततः परस्य चाऽनिघातः स्यादिति । 'ग्राम'इत्यत्र 'ले'रित्यनु-बन्तनीयमित्यभिमानः । यदि स्वन्तरङ्गत्वपी'ति न्यायेन तिबादिभ्यः पूर्वमेव लुक्त्वा न प्लौ चस्य प्रयोजन-मिति तत्त्वानुपयोगेऽन्तोऽन्तार्थं मिदम् । तन्मासूवांचार्याऽनुसारेण सिचि प्लो वा चकारोच्चारणमिति स्यात्तयः । अत्रकारविज्ञानेचादिनि । स्थानिवच्चात्वेन हि चित्त्वमात्रमतिदिश्वने, स्वरानु स्वयारवेणैवेति भावः । न हि प्रत्ययस्वरस्यैताविति । एवञ्च 'नाऽगते प्रत्ययस्वा' इत्यारम्य 'स्थानिवच्चावादि वा प्राप्तिस्वामिनि बाधेते'त्यनग्रन्थो माध्यपुस्तनेषु प्रादेण दृशमानोऽप्यग्रन्थ इति भावः । आगमा जुदात्तावे-नेति । बाधस्यमन्वन्विन्ननेति भावः । यत्तुतसु 'लरितभ्य'मित्यादी प्रत्ययमत्रियोगेनाऽऽद्युटात्तत्वे कृते षष्ठादिह् बाधमानोऽस्वरः स्यादिति सामान्यतः स्वराऽप्राप्तिविषये तस्य चारितार्थ्याद्बाधस्यस्वोक्तिःअन्या,

स्पृशमृशकृपतृपट्टपां सिज्वा ॥ ७ ॥

स्पृशमृशकृपतृपट्टपां सिज्वेति वक्तव्यम् । स्पृश—अस्पृचत् अस्पाचीत् ।
मृश—अमृचत् अम्राचीत् । मृश ॥ कृप—अकृचत् अक्राचीत् । कृप ॥
तृप—अतृचत् अत्रापीत् । तृप ॥ ट्टप—अट्टपत् अट्ट्रापीत् ॥ किं प्रयोजनम् ?
सिज्यथा स्यात् । अथ कसः सिद्धः ? सिद्धः 'शल इगुपवादनिटः कसः'
[३ । १ । ४५] इत्येव ।

सिजपि सिद्धः । कथम् ? च्लेश्चिक्करणं प्रत्याख्यायते+ तत्र च्लावेव
भ्रूल्लक्षणेऽभागे कृते* विहितमित्तत्वात्कसो न भविष्यति । यद्येवमन्त्यस्य सिजा-
दयः प्राप्नुवन्ति ।

सिद्धं तु सिचो यादित्वात् ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? यादिः सिचस्मिप्यते सोऽनेकाल्शिस्तर्षस्य [१ । १ ।
५५] इति सर्वादेशो भविष्यति । किं पुनर्न श्रूयते यकारः ? लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ।
चडडोः कथम् ?

प्र०—यदकारान्तं तस्य लोप इत्येव वा हन्तेरतो लोपो न भविष्यति । तथा चोच्यते—'अवयव-
लोपिनामतो लोपो नास्तीति । स्पृशेति । विभ्यः कसे प्राप्ते, द्वाम्यां पुपाद्याङि पक्षे सिज्वाचीयते ।
च्लेश्चिक्करणमिति । ततश्च प्रयोजनाऽभावाच्चकारस्यैस्सञ्ज्ञा नास्तीति च्चो इत्यादौ पक्षेऽभागे
कृते सिच् । अमभावपक्षे तु कस इति त्रयाणां ग्रह्यां न कार्यमित्यर्थः । अन्त्यस्येति । अन्त्यग्रहण-

ट०—मुतरां सर्वस्वरस्य । यदि शेषनिधानेन तत्राऽनुदात्तत्वसिद्धिरित्युच्यते तदा तद्वचनमेव व्यर्थं नास्ति
चेति 'आद्युदात्तश्चेति माध्मे ध्वनितम् । चित्तवन्तु धातुस्वरेण प्रथमस्वरेण वैकृत्यान्वतापत्रोपनिधानेन
प्रातानुदात्तत्ववाचनार्थं कार्यमेव । ननु सिचि जायमानोऽपि परस्मिन्निमित्त एव जायतेऽत आह—सिचः पर-
मिति । माध्मे—नलोपस्याऽसिद्धत्वादिति । 'अभिद्धवदशामा'दित्यनेनेत्यर्थः । बहिरङ्गत्वादिति । ननु
'त'शब्दनिमित्तलोपे तस्य बहिरङ्गत्वयाऽभिद्धत्वादाहनेत्यादौ 'हत्वाद्वा'दिति न स्यात् । सिञ्जित्वे
व्यसिद्धत्वाऽभावात्तेरस्यतीति चेन्न,—त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिमाणाऽप्रवृत्तेः । माध्मे—अप्याऽप्यनेने-
त्येकदेश्युक्तिः ।

एकदेश्येवाह—कथं च्लेश्चि । तत्तरेवेति । स्वरस्य सिचश्चित्तेनेव सिद्धिरिति भावः । माध्मे—
विष्करणं प्रत्याख्यायत इत्यस्य इत्संज्ञा प्रत्याख्यायत इत्येव तात्पर्यम् । चडादय इति । सिद्धिदुस्तुम्
इत्यादि पदानीनिर्देशेन विधानादित्यर्थः । 'सिद्धिदुस्तुम्' इति विहितविशेषणमिति माध्माख्ये इत्यने ।
माध्मे—च घटिति । विष्ण्यान्तानाऽप्यापि चस्येत्वाऽभावेऽनेकाल्शित्वात्सिद्धमित्यत्र प्रश्नेने पृथं चिन्त्यम्,

१—'ट्टप' पा० । + ३ । १ । ४३ पा० ४ * अनुदात्तस्य धर्तृत्वस्यान्तर-
स्याम् ६ । १ । ५६ † अलोऽन्त्यस्य १ । १ । ५२ २—माध्मनिर्दिष्टमिति चेच्चि ।
३ इदं वचिम् ।

चङ्ङोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥

चङ्ङोरपि [सिद्धम् । क्यम् ? 'प्रश्लिष्टनिर्देशात्'] प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् ।
 च अङ् चङ्, अ अङ् अङ् । सोऽनेकालिशस्त्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ।
 चिणः क्यम् ?

चिणोऽनित्वात् ॥

चिणश्चकारस्याऽनित्वात्सिद्धम् । किमिदमनित्वादिति ? अन्त्यस्याऽयं स्थाने
 भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो
 न । असति लोपेऽनेकाल् । यदाऽनेकाल्तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः ।
 यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा । यदेत्संज्ञा तदा लोपः X ।

एवं च तत्र+ वार्तिककारस्य निर्णयः सप्रयोजनं चित्करणमिति । अपि च
 त्रैशब्ध्यं न प्रकल्पते—अस्पृच्छत् अस्पाचीत् । अस्पाचीदिति न सिध्यति । सिचि
 पुनः सति विभाषा सिच् । सिच्यपि भ्रूल्लक्षणेऽभागमो विभाषा ॥ यस्य खल्वप्यमा
 प्र०—मुपलक्षणं, चडादयो ह्यादेः परस्य प्राप्नुवन्ति । चिणोऽनित्वादिति । 'चिणभावकर्मलो'-
 रित्यत्र घातुग्रहणं नापेक्ष्यत इत्यादेः परस्येति न भविष्यति । पदेर्दीपादिभ्यश्चा'दे.परस्ये'ति प्राप्नोति ।
 तस्माद्विहितविशेषणाश्रयेण परिहृतव्यम् । सप्रयोजनमिति । सामान्यग्रहणाऽविघातार्थत्वस्यो-
 क्तत्वात् । सति च प्रयोजने चकारस्येत्संज्ञया भाव्य, लकारश्च झल्ल भवतीत्यमागमाऽभावात्

उ०—उपायान्तरपरमेतदभ्युपेत्यापीतल्लोपयोः पूर्वप्रवृत्ति, प्रवृत्तमिति बोध्यम् । नन्व'न्त्यस्याऽयं स्थाने भव'-
 त्तिभि भाष्यमनुपपन्न, 'आदेः परस्ये'त्यस्य प्राप्तेः प्रत्ययादित्वेनेत्त्वसिद्धेरत आह—चिणभावेति । विहितेति ।
 पदादिभ्यो विहितस्य श्लेश्रित्यर्थे परशब्देन विधानाऽभावादादेः परस्येत्यस्याऽप्रवृत्तिरिति भावः । भाष्ये—
 अस्त्ययः स्यादिति । प्रत्ययाऽधिकारे पाठेऽप्यन्वर्थसंशालम्पार्थाऽभावात्, न हि प्रत्ययाऽवयवस्तदर्थवानिति
 भावः । ननु घातवन्तः पातिनोऽपि भ्रमोऽर्थवत्त्वमिवाऽन्याऽवयवस्याऽप्यर्थवत्त्वमस्तु, समुच्चित्य चाऽवयव-
 समुदाययोर्घोतकता । तददेव चाऽधोऽधिकारात्प्रत्ययत्वेऽपि न बाधकमिति चेन्न, एकदेशुक्तित्वेनाऽदोषात् ।
 तद्वद्वनयग्राह—एष चेति । एतेन 'नाऽनुकथकृतमनेकालव'मिति सर्वादेशत्वं दुर्लभमित्युपास्तम् । 'वार्तिक-
 कारस्ये'त्युक्तया स्वोक्तरीत्या चकारस्य श्लेश्रिय वा प्रत्याख्यानमिति सूचितम् । प्लावेव भ्रूलादिलक्षणेऽपि
 'अस्पाची'दित्यस्याऽसिद्धित्वं दूषणान्तरमाह—अपि चेति । तृपटपांशे फलं दर्शयति भाष्ये—यस्य

१—इदं क्वचित् २—'चिणोऽनित्वात्सिद्धम्' पा० । † सुट् १ । ३ । ७

X तस्य लोपः १ । ३ । ६ + ३ । १ । ४३ वा० Y ३—भाष्यमिदमिति केचित् ।

[अण्डो] निमित्तं न विहन्यते स स्यादेव* ।

तस्मात्सुभृच्यते—‘सृशमृशकृपवृपृपां सिञ्चे’ति ॥ ४४ ॥

श्ल इगुपधादनिटः कसः ॥ ३ । १ । ४५ ॥

कसविधान इगुपधाभावश्च्लेर्गुणनिमित्तत्वात् ॥ १ ॥

कसविधान इगुपधस्याऽभावः । किं कारणम् ? ‘च्लेर्गुणनिमित्तत्वात्’ । च्लिर्गुणस्यै निमित्तम्†, तत्र च्लावेव गुणे कृत ‘इगुपधा’दिति कसो न प्राप्नोति ।

न वा कसस्याऽनवकाशत्वाद्पवादो गुणस्य ॥ २ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? ‘कसस्याऽनवकाशत्वात्’ । अनवकाशः कसो गुणं बाधिष्यते ।

अनिड्वचनमविशेषणं च्लेर्नित्याऽऽदिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अनिड्वचनमविशेषणम् । किं कारणम् ? ‘च्लेर्नित्यादिष्टत्वात्’ । नित्यादिष्ट-श्चिन्तनं क्वचिच्छरूपते, तत्र ‘च्लेरनिट’ इति कसो न प्राप्नोति ।

प्र०—कस एव प्रसज्येत्यर्थः । यस्य खल्वपीति । पुपाद्यङः । स हि कृतेऽप्यमागमे प्रवर्तते ॥४५॥

श्ल इगु । कसविधान इति । विशेषणाऽसंभवाद्धशखदोपमुद्भावयति । भूतपूर्वगत्याश्रये विहितविशेषणाश्रये वा लक्ष्याऽसिद्धिः । किंकरणं तु ‘कसस्याची’ति विशेषणार्थं वत्सा इत्यादौ लोपनिवृत्तये स्यात् । न वा कसस्येति । भूतपूर्वगत्याश्रये कित्त्वमनर्थाकं स्यादिति सानुबन्धकं रूपमनवकाशमित्यपवादत्वाद्गुणस्य बाधकमित्यर्थः । न च कसस्याचीति विशेषणार्थं कित्त्वम्, प्रत्ययत्वादर्थवत्त्वाच्चास्यैव कसस्य तत्र ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । उणादीनामब्युत्पन्नत्वाद्दत्सा इत्यादौ प्रसङ्गाऽभावात् । अनिड्वचनमिति । अनिट इत्येतच्च्लेर्विशेषणं यथा स्यादिति

उ०—खल्वपीति ॥ ४४ ॥

श्ल इगुप । कस्यदोषमिति । असम्भवात्कसमित्यर्थः । भूतपूर्वेति । विशेषणसामर्थ्यादि तदाश्रय-णम् । लक्ष्याऽसिद्धिरिति । सर्वत्र गुणध्रवणापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु कसस्य कित्त्वसामर्थ्यात्पूर्वमपि गुणो न भविष्यतीत्यत आह—किंकरणमिति । वस्ते वदेः स श्रौत्यादिकः । कसस्य गुणाऽपवादो हेतुमाह—भूतेति ॥ ननु मासाविन्यादावपि लोपान्तरत आह—प्रत्ययत्वादिति । ‘वत्सा’इत्यादौ दोषवारणायाह—उणादीनामिति । तृणासावित्यादौ दोषस्तु ‘स्रग्वा दुहे’त्यत्रैतः कसपदाऽनुवृत्ते रषाधिकारात्तुरोधेन दुहादिपु

१ इदं ध्वञ्चि । * पुपादिद्युताद्यलुदितः परस्मैपदेपु ३ । १ । ५५ २—‘दपः’ पा० ।

† पुगन्तलघुस्य च ७ । ३ । ८६ ३—‘गुणनिमित्तम्’ पा० । ४—तृणान्यस्मिन् देये

सन्तीति तृणस्य इत्यत्र ‘सुप्रद्रण्य’ इत्यनेन ‘तृणादिभ्यः स’ इति पदमङ्गरी ।

न वा कसस्य सिजपवादत्वात्तस्य चानिडाश्रयत्वादनिति
प्रसिद्धे कसविधिः ॥ ४ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? 'कसस्य सिजपवादत्वात्' । सिजपवादः कसः,
स चाऽनिडाश्रयः । न चाश्रादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । 'पूर्वं ह्यपवादा अमि-
निविशन्ते पश्चादुत्सर्गः' । 'प्रकल्प्य वाऽपवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशते' । तत्र
तावदत्र कदाचिन् सिज्भवति, अपवादं कसं प्रतीकते । कसस्य सिजपवादत्वात्तस्य
चानिडाश्रयत्वादनित्यं प्रसिद्धम् । 'अनिटि प्रसिद्धे कसविधिः' । अनिटि प्रसिद्धे
कसो भविष्यति ॥ सिजिदानीं क भविष्यति ?

शेषे सिज्विधानम् ॥ ४ ॥

शेषे सिज्विधानं भविष्यति । अक्रोषीत् अमोषीदिति ॥ ४५ ॥

श्रिय आलिङ्गने ॥ ३ । १ । ४६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? नियमार्थम् । श्रिय आलिङ्गन एव कसो यथा स्यात् ।
इह मा भूत्—उपाश्रियज्जतु च काष्ठं च । समाश्रियद्ब्राह्मणकुलमिति ।

अत उत्तरं पठति—

प्र०—चिनरत्सर्गः कृत इदुक्तम् । तत्रास्य मिचा नित्यं भाव्यमितीडभावोपलक्षितस्य रूपं न
कचिद्विगत इति चनेरनिट इति विशेषणस्याऽप्रतिद्विरित्यर्थः । न वा कसस्येति । अयं भावः—निह
तिन् इति स्थिते सिचा न भाव्यं, कतस्यायं विषय इति । कसेनाऽपि न तावद्भाष्यं यावदस्याऽ-
नित्यं न ज्ञातम् । तत्र लकारस्यैवेत प्राप्नो तन्निषेवादनित्यत्वमस्तीति कसः सिद्ध—अलिङ्गदिति ।
यत्र त्विटः प्रतिषेधो नास्ति तत्र मिजेव भवति—अक्रोषीदिति ॥ ४५ ॥

श्रिय आ । किमर्थमिति । किं पुषादिनाठादङि प्राप्ते तद्भावनाय विध्यर्थमिदम्, अय
पूर्वेण कसे मिडे नियमार्थमिति प्रश्नः । इतरो वध्यमाणयोगविभागं मनमि कृत्वाह—नियमार्थ-

व०—यस्य सम्प्रसृतस्यैव पूर्वसूत्रेऽपि मद्रुपाश्रयार्थः । अत एव ह्येः कसे ताटज्ञाविन्यदौ न दोष इति
कितवशान्तराश्रययो नैति बोधन् । 'दुष्पद्मि'त्यादी सनः सानुक्त्युक्त्याश्च दोषः । एतस्मिन्विषये तृणसता-
हृत्वादेरनभिधानमिति कश्चित् । सिचा नित्यमिति । आदेशान्तराऽभ्ये तस्याऽवश्यम्भावादित्यर्थः । सिजेव
भवतीति । निदिश्यमानपरिमिदना लेखे सः । 'घातो'रिति च विहितविशेषणमिति निदिश्यमानस्य न
व्यवहितार्थमिति भावः ॥ ४५ ॥

श्रिय आलिङ्गने । विधिन्यसम्भवे नियमार्थं कथमित्यत आह—इतर इति । प्रत्यासक्तिः—
संख्यमात्रम् । मद्रुपानुकाश्रयेनाऽप्रतिङ्गनमिति बोधन् । श्रियेनाऽप्रत्ये इति । परस्मैदविषये विधित्वं

शिल्प आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावात् ॥ १ ॥

शिल्प आलिङ्गन इति नियमस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् ? 'विधेयभावात्' । कैर्मर्थव्याप्त्रियमो भवति ? 'विधेयं नास्ती'ति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् ? पुषादिपाठादङ्ग्राप्तः; तद्वाचनार्थः कसो विधेयः । तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमो वेत्यपूर्व एव विधिः स्यान्न नियमः ।

किञ्च स्याद्यद्ययं नियमो न स्यात् ? आत्मनेपदेष्वालिङ्गने चाऽनालिङ्गने च कसः प्रसज्येत । यथैव च कसोऽहं वाधत एवं चिणमपि वाधेत । उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति ।

सिद्धं तु शिल्प आलिङ्गनेऽचिण्विषयये ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'शिल्प आलिङ्गनेऽचिण्विषयये कसो भवती'ति वक्तव्यम् ।

अङ्गविधाने च शिल्पोऽनालिङ्गने ॥ ३ ॥

अङ्गविधाने च शिल्पोऽनालिङ्गन इति वक्तव्यम् ।

सिच्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'शिल्प आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावा'दिति । नैष दोषः ।

प्र०—मिति । उपाश्लेषदिति । प्रत्यासत्तावन्न श्लिपिर्वर्तते, नालिङ्गने । अङ्गमात्र इति । श्लिपे-नांप्राप्ते अङ्गि कमस्यारम्भाद्वावकत्वमित्यर्थः । यथैवेति । विध्यर्थेत्वे दोषान्तरोद्भावनम् । सिद्धं तिविति । पूर्वेण कसे सिद्धे नियमार्थमेतद्वचनं कर्तव्यम् । अचिण्विषय इति । अनेन नियमार्थत्वं समर्थ्यते । अन्यथा चिण्वाद्यनाय तद्विषयये विध्यर्थमेतत्स्यान्न तु नियमार्थम् । अङ्गविधान इति । ततश्चाऽऽलिङ्गनेऽङ्गप्रतिषेधात्—श्लिप आलिङ्गनेऽचिण्विषयये इति नियमार्थं भवति, अन्यथा विध्यर्थमेतत्स्यात् ।

उ०—स्यादित्यर्थः । भाष्ये—आलिङ्गनेऽनालिङ्गने चेति । कर्मणि कर्मव्यतिहारे चाऽऽताम्रभृतिभित्त्यर्थः । तत्राऽऽलिङ्गने इत्येव, अन्यत्रापत्तिरेव दोषः । दोषान्तरिति । भाष्यसामान्यविन्तया पदद्वयविषयको विधिः स्यादिति भावः । नियमार्थमिति । अचिण्विषयये श्लिप आलिङ्गन एवेत्यर्थः । 'अचिण्विषय'शब्देन भावक-मार्थक'त'शब्दभ्रिन्माष्यनेपदमुच्यते । अन्यथा विषयमिति । 'अचिण्विषय' इत्यनेन तद्विधित्वात्मेव ग्रहणं स्यादित्यर्थः । तच्च चिण्विषयये विधिभ्यास्तत्त्वर्थं स्यादिति भावः । दाहार्यस्येति । अन्यथा तत्र पारिताप्याददोषो बाधो न स्यादिति भावः । सानुषन्धक-वादेति । 'किञ्चु दोहे' इति पठ्यात् । अनुमिग इति । न च कसोऽचरितार्थः, तत्रादिपदस्यैतत्सामर्थ्येनेतरपुषादिमात्ररत्वमित्यभिमानः । पुषादिपाठोऽपि

‡ पुषादिपुषाद्यलुदितः परस्मैरुपे ३ । १ । ५५

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

योगविभागः करिष्यते । 'श्लिपः' । श्लिपः कसो भवति । किमर्थमिदम् ? पुपादिपाठादङ्गप्राप्नोति तदवाधनार्थम् । तत 'आलिङ्गने' । 'आलिङ्गने च श्लिपः कसो भवति' । इदमिदानीं किमर्थं [स्यात्] ? नियमार्थम् । 'श्लिप आलिङ्गन एव' । क मा भूत् ? उपाश्लिपज्जतु च काष्ठं च । समाश्लिपवद्ब्राह्मणकुलमिति ।

यदप्युच्यते—यथैव कसोऽहं वाधत एव चिणमपि वाधेतेति, 'पुरस्तादप-
वादा अनन्तरान्विधीन् वाधन्ते नोत्तरा' नित्येवं कसोऽहं वाधिष्यते, चिणं न वाधि-
ष्यते । अथवा तत्र X वक्ष्यति चिणप्रदणस्य प्रयोजनं—'चिणैव यथा स्याद्यदन्य-
स्याप्नोति तन्मा भूदिति ॥ ४६ ॥

शिधिद्रुसुभ्य कर्तरि चङ् ॥ ३ । १ । ४८ ॥

शिधिद्रुसुपु कमेरुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

शिधिद्रुसुपु कमेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् + ।

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्षड्वारथैः ।

अथ पत्कापिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥ इति ।

प्र०—श्लिपः कस इति । श्लिप इत्यत्राऽनिट इत्यनुवर्तनाद्वाहार्थस्य सेटो ग्रहणाऽभावः । साऽनुबन्वकत्वाद्वा । तत्र पुपादिवादानुमितोऽङ् प्रत्यक्षशिष्टेन कसेन व.ध्यते । अथवेति । समुदायापेक्षायां पुरस्तादपवादा इति परिभाषा नास्तीति परिहारान्तरोक्त्याम् ॥ ४६ ॥

शिधिद्रु । कमेरिति । आर्द्धघातुके विकल्पेन शिडो विधानः, दण्डिपक्षे सिचि प्राप्ते वचनम् । तत्रऽचकमतेति भवति । शिडुपक्षे तु सन्वद्भवात्कचोिकमतेति । 'सन्वल्डुनि चङी'ति वक्तव्ये परग्रहणमामर्ष्यादन्यादायोऽपि शिराभोषते, अन्यस्याऽसंभवात् । तेन चङ्परे षी परतो यल्लु धात्वञ्जर तत्र परतोऽभ्यासस्य सनीव कार्यं भवतीत्यर्थः ।

४०—इत्यर्थः । न चाऽन्यत्रैव पाठयः, अशोकवर्नकान्यायात् । वस्तुतः पुपादिपाठसामर्ष्यादादिप-
देन तत्र मङ्गलामर्ष्यावाऽऽङ्कसयोः परस्मैपदे आलिङ्गनाऽनालिङ्गनावधेन सर्वत्र विकल्पे प्राप्ते, आत्मनेपदे
चाऽलिङ्गनाऽनालिङ्गनयोरविशेषेण कसे प्राप्ते द्वितीयेन नियमः—'आलिङ्गन एव' इति । एवञ्चाऽर्थान्तरे साव-
काशो ऋ आलिङ्गने कसेन वाधते । तस्यैव वाधस्याऽनुवादो भाष्ये—तदवाधनार्थमिति । न चाऽऽ-
लिङ्गने कस पदेति विपरीतनियमान्वितः, लक्ष्यानुपेक्षाद्यत्यनियमत्वैवाङ्गीकारादिष्युह्यन् । योगविभागसाम-
र्ष्याच्च नियमेन सर्वैर्'कस'प्राप्तिशकः ॥ ४६ ॥

X चिपू मावकर्मणोः ३ । १ । ६६ इत्यत्र माप्यकृत । + कमेरिणः; आयादय आर्द्धघातुके
वा ३ । १ । ३०; ३१ १—'अचकमते'ति प्रयोक्तव्ये 'अचीकमते'ति प्रयुज्याना इत्यर्थः ।

१—'सर्वाङ्प्राप्ति शकः' पा० ।

कर्मकर्तरि च ॥ २ ॥

कर्मकर्तरि चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । कारयति कटं देवदत्तः । अचीकरत कटः स्वयमेव । उच्छ्रयति कटं देवदत्तः । उदशिश्रियत कटः स्वयमेव ।

न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम् ॥ ३ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? कर्मण्यविधानात् । नहि कश्चिन्कर्मणि विधीयते यश्चहं घाधेत । कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम् । अस्तु च कर्मकर्तरि कर्तृत्वमिति कृत्वा चहं भविष्यति । ननु चायं कर्मणि विधीयते—'विण्मावकर्मणोः' [३ । १ । ६६] इति । प्रतिषेध्येते तत्र यक्चिणो—'यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्यविध्यामुपसङ्ख्यान'मिति* ।

यस्तर्यहेतुमण्यिण्यच्—उदपुपुच्छत गौः स्वयमेव । अत्रापि यया मास्त्राजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन । 'यक्चिणोः प्रतिषेधे ण्यिथ्रन्यिग्रन्यिग्रूत्रात्मनेपदाऽकर्मकाणामुपसङ्ख्यान'मिति* ॥ ४८ ॥

प्र —नाकमिष्ट सुखमिति । नाकं स्वर्गमिष्टमुखं यान्ति सुयुक्तैर्बहवारभ्यै 'कमेत्सुंङि किं रूपं भवती'ति पृष्टेः 'अचकमते'त्युक्तम् । येस्तु 'अचीकमते'त्युक्तं ते पत्काणियो यान्ति । लक्षणोऽस्मरणान्निन्द्राग्वाशोऽयं लक्षणस्मरणद्वयार्थः । अन्ये त्वाङ्—अकमिष्टेति यैरक्तं त एवोचारादकमिष्टमठेनानुकरणप्रबन्धोच्यन्ते । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याऽविवक्षितत्वाद्द्विपत्तिर्न कृता । ते सुयुक्तरपि बहवारभ्यैर्गच्छन्तः सुखं न प्राप्नुवन्ति, अपराब्धोच्चारणत् । ये त्वचीकमतमापिण्यस्ते पत्काणियोऽपि सुखं यान्तीति ।

कर्मकर्तरि चेति । कर्तयुच्यमानश्चद्रूमकर्तरि न प्राप्नोतीति वचनम् । उदपुपुच्छतेति । पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः, तत्र यदान्तर्भावितत्वात्त्वादस्य गवा सकर्मकत्वं भवति तदा 'उत्पुच्छयते गा'मिति भवति । पुनर्गौरिव यदा सौनर्यानिग्रयेन कर्तृत्वं विवक्षयते भूतमानश्च तदैतदुदाहरणम् ॥ ४८ ॥

उ०—विश्रिद्धस्यः । ननु णिडभावसंज्ञेऽपि सन्बन्धं दुर्वारं, तत्र यावित्यनुकेरत आह—सन्बन्धयुनीति । अन्ये त्वाङ्गुरिति । अत्राऽकमिष्टु माप्याऽननुगुणत्वम् । वार्तिकोत्तरं पाठेन तन्नुपसङ्ख्यानं स्वगतः प्रतीतेः । पूर्वव्याख्यायां विशेषलक्षणस्मरणयुक्ताऽधिकमुत्पत्तिः । 'कमेत्सुंङि कर्तृण्यं स्व'मिति प्रश्ने स्वगतः कर्मकृतिके लुङ्गित्यर्थः तस्य साधुत्वेऽप्यसमञ्जसोत्तरत्वात्सन्बन्धयुक्त्याः । एवञ्च सन्बन्धयुक्त्याऽनुगतलक्षणयोगाऽपेक्षया विशेषलक्षणानुगतस्यप्रयोगे धर्माधिक्यमित्यस्य माप्यस्य तात्पर्यम् । कर्मकर्तृमिति । कर्मकर्तृयाधिया गवाः स्वादित्यभिमानः । माप्ये—कर्मणि विधीयते च इति । कर्मकर्तृयाः प्रात इति भावः । उदपुपुच्छते गामिति । 'कर्तृ'मित्यतः कर्मत्वं बोध्यम् ॥ ४८ ॥

चिराते पदः ॥ ३ । १ । ६० ॥

अयं तशब्दोऽस्त्येवात्मनेपदम्, अस्ति परस्मैपदम्, अस्त्येवैकवचनम्, अस्ति बहुवचनम् । कस्येदं ग्रहणम् ? यः पदेरस्ति । कश्च पदेरस्ति ? पदिरयमात्मने-पदी X ॥ ६० ॥

चिरभावकर्मणोः ॥ ३ । १ । ६६ ॥

‘चि’णिति वर्तमाने+ पुनश्चिण्ग्रहणं किमर्थम् ? नेत्येवं* तदभूद्विध्यर्थमिदम् ॥ अथवा वेत्येवं+ तदभून्नित्यार्थमिदम् ॥ अथवा चिणिति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्यैत-त्प्रयोजनं—‘चिणोव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभू’दिति ॥ ६६ ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ३ । १ । ६७ ॥

इह पर्यायः कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियन्ते—‘पच्येते ओदनी’ ‘पच्यन्ते ओदना’ इति । भावे पुनरेकवचनमेव—आस्यते भवता, आस्यते भवद्भ्याम् आस्यते भवद्भिरिति । केनैतदेवं भवति ?

प्र०—चिरभाय । नेत्येवमिति । प्रतिषेचसंबद्धं तदभूदित्यर्थः । नन्वत्र प्राप्यमावात्रेति नापेक्षिष्यत इत्याह—अथवेति । विकल्पोऽपि पूर्वमेव निषेधेन निर्वातितत्वात्प्राप्तिसिष्यत इत्याह—अथवेति । तेनोपाश्लेषीति कसो न भवति ॥ ६६ ॥

सार्वधा । इह पश्याम इति । वक्ष्यमाणस्य वाक्यार्थस्य दृग्निष्क्रियायां कर्मत्व, यथा ‘परय मृगो धावती’ति मृगकर्तृकायाः सरणक्रियायाः । केनैतदिति । इह क्रियाप्रधानमाख्यातम् । सा च क्रिया साध्यरूपत्वान्निवृत्तभेदा । तदुक्तम्—

निवृत्तभेदा सर्वेय क्रियाऽऽख्यातेऽभिधीयते ।

श्रुतेरशक्या भेदानां प्रविभागप्रकल्पना ॥ इति ।

उ०—सार्वधातुके यक् । इतोः कर्मणि नियताकाङ्क्षत्वात्तदशंसति—वक्ष्यमाणस्येति । वाक्यार्थः—क्रिया । सा चेह केनैतदेवम्प्रातीयेतद्रथा । सर्वथ—घातनम् । अघ्याहृतघावनारिति । पशोरशान्तरथ कर्मत्वमित्यन्यथोक्तम् । ननु भासस्य क्रियारूपस्य सङ्घट्टययाऽयोगात्प्र द्विवचनदिकं भविष्यति । कर्मणि च शक्यशक्तिनोत्प्रेदोपचाराच्छकितमस्य सङ्घट्टययोगाद्द्विवचनदिकं हेतुवतीत्यत आह—इहेति । श्रुतेरिति । साधनादिभेदाद्भिन्नत्वेऽपि श्रुतेराशक्यत्वात् शक्यत्वं परिमाणकल्पना भेदात्प्राप्तत्वात् शक्यत्ववर्धः । कथं तर्हि द्विवचनादिकं तत्राह—तत्रेति । साधनभेदकृत्त्वेनैतदोक्तमित्यर्थः । अथेहेति । शक्यशक्तिस्त्वभावादिति भावः ।

X तेनात्मनेपदप्रथमपुरुषादेशस्य ग्रहणमिति दिक् ।

+ चिरते पदः ३ । १ । ६०

• न रूपः ३ । १ । ६४

† दीनकानुपदूरितदिभ्याविभ्योऽन्तररूपम् ३ । १ । ६१

कर्माऽनेकम्, तस्याऽनेकत्वाद्द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । भावः पुनरेक एव ।
 कथं तर्हीह द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति—पाकौ पाका इति ? आश्रयभेदात् । यदसौ
 द्रव्यं त्रितो भवति भावस्तस्य भेदाद्द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । इहापि तर्ही याव-
 न्तस्ते तां क्रियां कुर्वन्ति, सर्वे ते तस्या आश्रयभूता भवन्ति, तद्भेदाद्द्विवचनबहुवच-
 नानि प्राप्नुवन्ति ।

प्र०—तत्र यथा साधनभेदात्कृत्कर्माभिधायिनि लकारे द्विवचनबहुवचने भवतस्तथा
 भावाभिधायिन्यपि प्र० जत । अप्रैकपदवाच्यमाधनपङ्खवाश्रये द्विवचनबहुवचने भवत इति पक्ष-
 स्तदा पाकौ पाका इत्यत्र न प्राप्नुतः, साधनस्य घत्राऽनभिधानादिति प्रश्नः । कर्मनिष्कमिति ।
 कर्मशक्त्याधारो द्रव्यमनेकम् । शक्तिशक्तमतोश्च शब्देन भेदो न प्रतिपाद्यत इति शक्त्यभिधायि-
 नाऽप्याख्यातेनोदन पच्यत इति शक्तिमद्रव्यवाचिन ओदनशब्दस्य सामानाधिकरस्य भवति ।
 भावः पुनरिति । भेदाऽभावनक्षणमभेदैकत्व भावस्य, न त्वेकत्वमङ्खऽऽख्यातवच्यस्य
 भावस्याऽस्ति । तस्य द्रव्यधर्मत्वादमत्त्वत्त्वात्त्वाख्यातवाच्यस्य भावस्य । आश्रयभेदादिति ।
 गुडतिलोदनादीनामाश्रयाणां भेद दाश्रिनोऽपि पाकौ भिद्यते । घत्रादिभिश्च सत्त्वहोऽयोऽभिधी-
 यत इति द्रव्यधर्ममङ्खयाभेदाश्रयो वचनभेदो न विरुध्यत इति भावः । इहापीति । आख्यात-
 वाच्यस्याऽपि भावस्याश्रयभेदाद्भेदोऽस्तु । ततश्च वचनभेदप्रपङ्ग इत्यर्थः । पाकप्रशे रानिनि ।
 केचित्पाकशब्द कर्मभावानं व्याचक्षते । पक्ष्यविशेषान् गुडादीन्त्यर्थः । तत्त्वयुक्तम् । अमंश्यां
 कर्मणि घत्रो दुर्लभत्वात् । तस्मादाश्रयप्रकारादिभेदभिन्नात् पाकविशेषानित्यत्राऽयमर्थः । अथवा

उ०—तदा पाकादिति । क्रियारूपस्य स्वतः सङ्खयासम्बन्धाऽभावादिति तात्पर्यम् । ननु कर्मपदस्य
 शक्त्यभिधायित्वाच्छ्रुतेऽ विभक्तिवाच्याया असत्त्वभूतत्वात्सङ्खयायोगाऽभावेनाऽनेकमित्यनुपपन्नमत आह—
 कर्मशक्तीति । शब्देनेति । न हि 'घटस्य शुक्ल' इतिवत् 'घटस्य कर्म' इति प्रयोगोऽस्तीति भावः । तदेवाह—
 सामानाधिकरस्यमिति । कर्मादिपदैः शक्तिमः भेदमापद्येव शक्तिरुच्यते । अत एव 'कर्मत्व' मिति भावप्रत्ययेन
 शक्तिरुच्यते । प्रवृत्तिनिमित्तेन व्यक्तेस्तादात्म्यसम्बन्धस्याऽङ्गीकारादिति तत्त्वम् । एवञ्च कर्मणि विधीयमाना-
 ऽऽख्यानेमाऽपि तथैव शक्तिरुच्यते इति सामानाधिकरस्येय्येप्यतिरिति भावः । ननु भावस्यैकत्वयोगे द्वित्वा-
 दियोगोऽपि स्यादत आह—भेदाऽभावेति । परे स्वस्त्येवैकत्वसङ्खया क्रियायाम् । असत्त्वन्वनरोपित-
 द्यादिसम्बन्धाऽभावमात्रेण । तदेव 'एक एवैक्येवकारेण भाष्ये ध्वनितमित्याहः । आचारद्रव्याणाम्भेदेऽपि
 कुतः पाकादेर्भेदोऽत आह—गुडतिलेति । आश्रितः पाकोऽपीत्यन्वयः । आश्रयभेदात्तत्रापि भेदाऽप्यवसाय
 इति भावः । नन्वेवं तिष्ठपि द्विवचनादि स्यान्न स्याद्वा कृत्यपीत्यत आह—घत्रादिभिरिति । तिष्ठवाच्यस्तु
 न सत्त्वभूत इति भावः । उक्तायाऽऽनवतश्चोद्यमित्याह—आख्यातेति । वस्तुतः पूर्वभाष्येण कृत्यपि
 तदनुपस्थापनसाधनगताया अपि सङ्खयाया आरौपेण 'द्विवचनादी'त्युक्तम् । तत्र शङ्का समञ्जसैव ।
 घत्रो दुर्लभत्वादिति । 'यो गुहस्ये'त्यादि बन्धमाणाभाष्यविरोधादित्यपि बोध्यम् । एतेनाऽप्येतेत्यपि न
 समञ्जसम् । एवञ्च ऽऽश्रयप्रकारादिकृतभेदानां पाकरादादवगतिसम्भवेन युक्तं बहुवचनं, न तु तिष्ठते

अथ कालविशेषानभिसमीक्ष्य, यश्चाद्यतनः पाकः, यश्च ह्यस्तनः, यश्च श्वस्तनस्तेऽपि बहवः शब्दाः सरूपाश्च तत्र युक्तं बहुवचनमैकशेषश्च । तिङ्भिहिते चापि तदा भावेऽसारूप्यादेकशेषो न भवति—आसि आस्यते आसिष्यते ।

अस्ति खल्वपि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङ्भिहितस्य च । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति । किमिदं 'द्रव्यव'दिति ? द्रव्यं क्रियया समवायं गच्छति । कं समवायं [गच्छति] ? द्रव्यं क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति । तद्वाऽस्य भावस्य कृदभिहितस्य भवति—'पाको वर्त्तत' इति । क्रियावन्न भवति । किमिदं क्रियाव-दिति ? क्रिया क्रियया समवायं न गच्छति—पचति पठतीति । तद्वाऽस्य कृदभिहि-

प्र०—भिन्नकालासनक्रियाप्रत्यायनाय भिन्ना एव शब्दाः प्रयुज्यन्त इति भावः । द्रव्यवदिति । द्रव्यस्तेन प्रसिद्धो यो घटादिस्तद्द्वयं भावो भवति लिङ्गसङ्ख्यासाधनसंबन्धप्रतिपत्त्या । तत्र 'वस्तूपलक्षणं यत्रे'ति द्रव्यपलक्षणयोगेऽपि प्रसिद्धचप्रसिद्धचपेक्ष उपमानोपमेयभावः ।

क्रिया क्रिययेति । ननु 'भवति पचति' 'पश्य मृगो धावती'ति कर्तृकर्मभावेन क्रिया क्रियया संबध्यत एव । एवं तर्हि करणादिरूपेण समवायं न गच्छतीति विवक्षितम् । ननु साध्य-त्वात् क्रियायाः कथं क्रियान्तरं प्रति कर्मकर्तृभावः । विषयभेदादेकस्याप्यर्थस्य साध्यसाधनभाव-संबन्धसंभवाददोषः । तदुक्तं हरिण्या—

'तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया ।
सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥
'मृगो धावति पश्ये'ति साध्यसाधनरूपता ।
यथा विषयभेदेन सरणस्वोपपद्यते' ॥ इति ।

उ०—शेष्यम् । भिन्नकालत्वादिति । भिन्नकालार्थवाचकत्वादित्यर्थः । नन्देकशेषमात्रेणाऽविद्यमानाऽनेकार्थाऽ-भिधानशक्तिः कथमत आह—अन्तरस्य चेति । तिङ्भिहिते चापीत्यादि भाष्ये । तिङ्न्तार्थे भावे तयात्वेऽपि कालभेदेन भेदेऽप्यसारूप्यादेकशेषाऽभावेन न बहुवचनादीत्यर्थः । तदेवोपपादयति—न श्लोकमिति । इतः परं भिन्नपदवाच्यसाधनादिकृतभेदेन भेदावगम्यः कृदन्तोऽस्ति, न तिङन्ते इत्यत्र बीजभूतं तयोर्वैषम्यमाह—अस्ति खल्वपीति । भाष्ये—ननु लिङ्गसङ्ख्यासाधनत्वमेव द्रव्यत्वमिति वतिरनुपपन्नोऽत आह—तत्रेति । भाष्ये । क्रियया समवायमिति । क्रियानिरूपितकर्मादिसंज्ञासमानाधिकरणशक्तिभिः सम्बन्धं गच्छतीत्यर्थः । द्रव्यं क्रियाऽभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमित्यस्य कारकशक्तिमत्वमित्यर्थः । करणादिरूपेणोक्तिः । कृदन्ते 'पाकेन वैरं कृत'मित्यादौ तथान्वयादिति भावः । ननु साध्यत्वादिति । असिद्धस्य जनकत्वाऽसम्भवादिति भावः । सिद्धा स्थितिः । यन्निरूपितं सिद्धत्वं तमेव प्रति पुनः साध्यत्वं नेत्यन्वयः । एवञ्चाऽन्यनिरूपितसिद्धत्वेऽध्य-न्यनिरूपितं साध्यत्वं सम्भवत्येवेति भावः । तथा विषयेति । तथा सति विषयभेदेनेत्यर्थः । क्रियाफलत्वा-

तस्य न भवति—‘पाको वर्त्तत’ इति ।

अस्ति खल्वपि विरोधः कृदमिहितस्य भावस्य, तिङ्मिहितस्य च । तिङ्मिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहा अभिव्यज्यन्ते, कृदमिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते ।

अस्ति खल्वपि विरोधः कृदमिहितस्य भावस्य, तिङ्मिहितस्य च । तिङ्मिहितो भावः कर्त्रा संप्रयुज्यते, कृदमिहितः पुनर्न संप्रयुज्यते ।

प्र०—तत्र कर्तृवर्नेत्वनाख्यातवाच्यस्य भावस्य न तिङ्ङन् । तथा हि भवति किमानेनमेव तस्य कर्तृत्वम् । सर्वकार्यैः स्वेन स्वेन भवतीति भवेन कर्तृत्वमुपनयन् । एवं कर्माणि क्रियाफलत्वात् प्रधानमिति कर्मत्वमपि तस्योपपद्यते । कर्त्तृत्वादीनि तु चर्वात्तना गुणभावान्तरेण नोनयन्ते इति प्राधान्येनाऽत्यन्तविरोधात्तस्य नोनयन्ते । कस्मिंति । पुरुषगङ्गेन तदर्थः, प्रत्यक्षगामावश्चोच्यते । उपग्रहः—अनेकप्रकारं स्वार्थपर्यत्वादिकम् । कृदमिहित इति । ननु कृदमिहितस्यापि भावस्य भवति कर्त्रा योगः, यथा ‘ब्राह्मणानां प्रादुर्भावः’ इति । तत्राहुः—एकपदवाच्येन कर्त्रा न युज्यते, यथा पचतीति कर्ता वाच्यो, नैवं पाक इति । शुद्धस्त्वेव भावस्य प्रत्यायनात् । अथवा घनादिभिः सिद्धस्वता भावस्याभिधीयते इति तेन स्वेन कर्त्रायोगेनाऽभावः । धानुल्लसप्रतिपाद्यया तु साध्यतया कर्त्रा योगो भवति । जघनोन्नतस्य भावेन भावः कर्त्रा युज्यते कृत्यु ‘पाचक’ इति । तिङ्ङु तु पचतीति साध्यमानतया प्राधान्येन । तत्र कृत्यु प्राधान्येन कर्त्रा योगो नास्तीत्ययमर्थः । इदं विचार्यते इति । विचरति नाना गच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते नानात्वं नीयते इत्यर्थः । इहान्वयव्यतिरेकायथा गालीया पदावयवनामानावाभोद्धारिकपर्यवता ।

४०—इति । अत्र आद्यत्वा तद्वादिन्यर्थः । तस्य आख्यातवाच्यमवस्थाऽन्वयवत्त्वाद्दोषे विद्येऽन्वयत्वाऽऽकाटक्षेत्रे, ‘चोतिशोमेन यजेते’त्यादी कर्त्तृत्वेनाऽन्वयवत्त्वेऽपि स्वयंतिन्दाऽवाच्यकृत्यात् तन्वाऽभव एवेति बोध्यम् । गुणभावमिति । इदं चिन्तां, कर्मणः क्रियाफलभरत्वादिव कर्तुः क्रियाभवादािव न प्राधान्यवत् कर्त्तृत्वापि स्वव्यापाराऽन्वयवर्गिणो फलोत्पादकतयाऽन्वयकारकान्द्वया प्राधान्यमस्तेव । न हि कर्तृकर्मयोः प्राधान्यमेवाश्रयणार्थं नेतरस्तेदृशमित्यत्र मानमिति । तस्मात्त्वभावत एव तदन्वयाऽन्वय इति बोध्यम् । एवं च कर्त्तृत्वोद्देशनावाचिवैरन्वयित्वेन कृदमिहितो भावो द्रव्यममेव, तिङ्मिहितस्तु तद्विद्वद एवेति बोध्यम् । अस्त्वेवाऽर्थस्य साधक वैदम्यन्तरं दृश्यते—अलपुरुषेत्यादि । अस्तत्त्वभूताया एवेतत्त्वमव इति भावः । प्रत्यक्षवमुचने, परवत्त्वं मध्यमे । प्रत्यक्षत्वं—स्वगतत्वं, परवत्त्वं—संबोध्यगतवत् । शुभदम्भदप्रतिरेकेणपि मध्यमात्तनाम्यां तद्विषयः । स्वार्थपर्यत्वादिकर्माणि बोधविद्य इति भावः । मध्ये—कर्त्रा संप्रयुज्यते इति । तिङ्ङुवाच्यो भावो नियमेन कर्त्राकाटक्षः, कृदुपात्तमु न तथा । न हि ‘पाको’ ‘शाम’ इत्युक्ते ‘कर्म’ति नियमेन कर्त्राकाटक्षा दृश्यते । नाऽपि तस्य नियमेन प्रयोगो दृश्यते । इदमेव धनमित् ‘मम्’ ‘मे’त्युत्तराद्दोषादानमित्यथो मम भाति । यतश्च क्रियात्वं सम्मान्यनुभवाऽपि, साध्यरामिद्रावहृत्तश्च पूर्वोक्तो विरोधो दृश्यते तथाऽयमपि । यतिदर्थस्य भावस्य लिङ्गकृत्साधनहृतस्य पापयोग्यता, कृदर्थस्य तु तदयोग्यतेति भाष्यार्थः । प्राप्तायानामिति—कर्त्तरि ष्यी । पृथ्यदेति । इयं भ्यान्ता

यावता किञ्चिच्च सामान्यं कश्चिच्च विशेषो युक्तं यदयमपि विशेषः स्या-
ल्लिङ्गकृतः सङ्ख्याकृतश्चेति ।

इदं विचार्यते—भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युर्विकरणार्था वेति ? कथं
च सार्वधातुकार्था स्युः कथं वा विकरणार्थाः ? 'भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यग्भवति,
कर्तृवाचिनि सार्वधातुके शब्भवती'ति* सार्वधातुकार्थाः । 'भावकर्मणोर्यग्भवति
सार्वधातुके' 'कर्तरि शब्भवति सार्वधातुके'* इति विकरणार्थाः ॥ कश्चात्र विशेषः ?

भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकद्विवहुपु नियमानुपपत्ति-
रतदर्थत्वात् ॥ १ ॥

भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकद्विवहुपु नियमस्यानुपपत्तिः† । किं कार-
णम् ? 'अतदर्थत्वात्' । नहि तदानामेकत्वादय एव विभक्त्यर्थाः । किं तर्हि ? भाव-
कर्मकर्तारोऽपि ॥ सन्तु तर्हि विकरणार्थाः ।

प्र०—तो चाऽन्वयव्यतिरेकात्रेकतरस्यापि न व्यवतिष्ठेते । सार्वधातुकमन्तरेणाऽपि कर्त्राद्यवगमात् ।
यथा गच्छ ग्रामम्, अनायि भवता, अकारि कट इति । तथा विकरणाऽपात्रेऽपि कर्त्राद्यवगति-
रस्ति—'लविपीष्ट क्षेत्र'मिति । उभयाभावेऽप्यस्ति—'अजागर्भवा'निनि । क्वचित् भयसनिधौ
कर्त्राद्यवगतिः—पचति पच्यत इति । तत्र निश्चयाऽभावाद्विचार क्रियते—क पक्ष आश्रीयमाणः
शास्त्रं न विहणङ्गीति ।

एकद्विवहुष्विति । 'एकत्व एवैकवचनं नार्थान्तरे'इति यो नियमः स नोपपद्यते, कर्त्रा-
दीनामपि तदर्थत्वादित्यर्थः । अतदर्थत्वादिति । मगध्यादवावधारणमाश्रीयते न तान्येवैकत्वा-

उ०—भाष्याऽननुगुणा, 'पाचक' इति कृदन्ते तस्यापि सत्त्वात् । न च तत्र न कृदमिहितो भावः, पचती-
त्यत्रापि न तिष्ठमिहितो भाव इति त्रुत्यम् ।

उपलक्षणभावेनेति । विशेषणत्वेनेत्यर्थः । अत्रापि पक्षे भाष्यस्वरसन्निध्य एव, पाकादिशब्दोप-
क्रमणैव भाष्यस्य प्रवृत्तेः । भाष्ये—सार्वधातुकार्था इत्यत्र सार्वधातुकपदं तिङ्गुपलक्षकम् । नानापक्षोपस्थितौ
बीजमाह—इहेति । शास्त्रीयाऽर्थवत्ता पदाऽवयवानामावापोद्धारिकी अन्वयव्यतिरेकाश्रयेत्यन्वयः ।
आवापः—प्रक्षेपः । उद्धारः—अपनयस्तत्कृता । अत एव भाष्यकारः शास्त्रमेव पक्षद्वयसाधकत्वेनोपन्य-
सिष्यति । सार्वधातुकमिति । इदञ्च तिङ्गुम् । अत एवाऽग्रे 'गच्छे'लुदाहरणं सङ्गच्छते । एकद्वीति ।
'द्वयेकयो'रित्यादिसूत्रेऽप्यर्थः । ननु 'अतदर्थत्वा'दित्यस्य तदर्थत्वाऽभावादित्यर्थो न युक्तः, एकत्वाद्यर्थ-
त्वस्य सत्त्वादित्यत आह—सामर्थ्यादिति । न तान्येवेति । न तानि एवाऽर्थे यत्येति विग्रह इत्यर्थः ।

विकरणार्था इति चेत् कृताऽभिहिते विकरणाऽभावः ॥ २ ॥

विकरणार्था इति चेत्कृताऽभिहिते विकरणो न प्राप्नोति—धारयः पारय इति । किमुच्यते 'कृताऽभिहित' इति, न लेनाप्यभिधानं भवति ? अंशक्यं लेनाऽभिधानमाश्रयितुम् । पदान्तरमिदमास्थितं 'भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्या वा स्युर्विकरणार्था वे'ति, यदि च लेनाऽप्यभिधानं स्यान्नेदं पदान्तरं स्यात् । कथमशक्यं यदा भवानेवाह—'लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकैभ्यः' [३ । ४ । ६६] इति ? एवं वक्ष्यामि 'लः कर्मणो भावाच्चाऽकर्मकैभ्यः' इति । यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा न श्रूयन्ते कस्तत्र भावकर्मकर्तृनभिधास्यति ? क्व च न श्रूयन्ते ? य एते लुग्विकरणाः श्लुविकरणाश्च । अत्राप्युक्ते कर्तृत्वे लुग्भविष्यति । यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा नैवोत्पद्यन्ते कस्तत्र भावकर्मकर्तृनभिधास्यति ? क्व च नैवोत्पद्यन्ते ? लिङ्लिटोः ।

प्र०—दीन्यर्थः । अपि तु कर्त्रदयोऽपीत्यर्थः । कृताऽभिहित इति । कश्चिदेव कृति विकरणो विधीयते न सर्वत्रेति कृत एव 'कर्तरि कृ'दिति कर्तार्यो निर्दिश्यते, तेनैव च कर्तुं शक्त्वात्तदभिधायी विकरणो न प्राप्नोति । ततश्च 'धारय' इत्यादावस्ति अपि गुणो न स्यात् । न लेनार्थेति । 'लः कर्मणि चे'ति वचनाद्भावेऽपि कश्चिदभिधानमिति तथापि विकरणाऽप्राप्तिः किं न चोच्य इत्यर्थः । ततो 'लः कर्मणो'नि वचनात्कर्त्रादीनां विकरणार्थत्वं नैव संभवतीत्युक्तं भवति । एवं वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । लः कर्मणोति । कर्मणि वर्तमानाद्विकरणादिनि व्याख्यास्यत इत्यर्थः । तत्र कर्माभिधायी विकरणः 'कर्म'शब्देन माप्य उक्तः । ननु सार्वधातुकनिमित्तो लकारः, तत्कथमेवं व्याख्यायते । एवं नहि कृते लकारे सार्वधातुक इति विषयमप्यभ्युपगम्यते ।

३०—तत्पर्यार्थमाह—एकवादीनीति । तन्मात्रार्थत्वाऽभावादेश्च इति तात्पर्यम् । ननु विकरणानां तदर्थे 'कृताऽभिहित' इत्यनुसन्धनत आह—कश्चिदेवेति । एवञ्च सर्वत्र विकरणाऽभवात् कृतां तेषु शक्तिरन्त्याऽऽप्यदर्शने भवः । विकरणार्थवस्ते शक्ये माप्ये—किमुच्यते कृतेत्यादिना । इतर आह—न शक्यमिति । तत्र तदुक्तदूषणे 'कृते'त्युक्ते, 'अभिहिते' इत्येव युक्तमित्याह—पदान्तरमिति । यदि चेति । यदि लेनाऽभिधानं स्यात्पदान्तरं स्यादित्यर्थः । कथमिति । पदान्तरस्याऽसम्भवेऽपि लेनाऽभिधानमाश्रयितुं कथमशक्यमित्यर्थः । तदाश्रयितुं शक्यत्वमुक्तमिति—यदा भवानेवेति । तदप्युच्यते—नतो ह इति । अत एव लिङ्गादिषु कर्त्रादीनां भवितुमिति बोध्यम् । इतरेऽशक्यत्वमुक्तमिति—एवं वक्ष्यामीत्यादिना । 'लः कर्मणो' इति न्याये गौरवं, एकमेवम् इत्येतत् आह—व्याख्यास्यामीति ।

॥ अनुसर्गास्तिर्गन्धश्चरितारः ३ । १ । १३८ कर्तरि श्लु ३ । ४ । ६० कर्तरि श्लु

३ । १ । ६८, सार्वधातुकार्थधातुकयोः ७ । ३ । ८४

१—'न शक्यं' पा० ।

तस्मान्नैतच्छ्रवणं वक्तुं 'न लेनाप्यभिधानं भवती'ति । भवति चेदभिहिते विकरणाभाव इत्येव ।

एवं तर्हीदं स्यात्,—यदा भावकर्मणोर्लस्तदा कर्तरि विकरणाः, यदा कर्तरि लस्तदा भावकर्मणोर्विकरणाः ।

इदमस्य यद्येव स्वाभाविकमथापि वाचनिकं 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत' इति न चास्ति सम्भवो यदेकस्याः प्रकृतेर्द्वयोर्नार्थयोर्युगपदनुसहायीभावः स्यात् । एवं च कृत्वैकपदीभूतमेवेदं भवति—'सार्वधातुकार्था एव'ति ।

प्र०—कृते विकरणे'लः कर्मणिचे'त्यनेन भावकर्मकर्त्रभिवायिनो विकरणात्परो लः साधुर्भवतीति व्याख्यानाददोषः ।

अप्राप्युक्त इति । विकरणलोगद्वारेण प्रकृतिरेव तत्र कर्त्राद्यभिवायिनीति प्रतिज्ञातं भवतीत्यर्थः । यस्मिंस्तर्हीति । ततश्च विकरणानुत्पादाद्देशस्याऽमाधुत्वप्रसङ्गे, विधानमाम-
र्याद्वा साधुत्वे भावाद्यर्थवगतिर्न स्यात्, 'कर्तरि कृ'दिति वचनात्कर्तर्येव लकार' स्यादित्यर्थः । भवति चेदिति । ततश्च विकरणार्थपक्षोऽनुपपन्न एवेति भावः ।

एवं तर्हीति । प्रकारान्तरेण विकरणार्थत्वपक्षं समर्थयते । यथा 'ग्रामं गच्छती'ति गमिष्ठियायाः कर्तृकर्मणी साधने । तत्र कर्तरि लकारः, कर्मणि द्विनीया । तथाऽप्राप्येकस्मिन्नर्थे सार्वधातुकमपरस्मिन्विकरणो भविष्यतीति भावः । इदमस्येति । अयमर्थः—यत्र पदद्वयवाच्ये कर्तृकर्मणी साधने तत्र विरोधाऽभावात्तन्निवन्धनः कार्यभेदो युक्तः । एकस्मिंस्तु पदे विरुद्धार्थ-
योर्विकरणसार्वधातुकयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने साहायकाऽभावात्परस्परानुपकारादप्रयोग एव

४०—उक्तेऽर्थे भाष्यं योजयति—तत्र कर्मेति । कृते लकारे इति । 'वर्तमाने ल'दित्यादिभिः परत्वादिति भावः । यन्मान्यतेऽपि'वर्तमाने ल'दित्यादिभिः सिद्धलकारानुवादेन कर्त्राद्यर्थसंबन्धेन साधुत्वविधायकमेवेदम् । लस्य साधुत्वञ्चाऽऽदेशद्वारा बोध्यम् । ननु कुकि तदभावात्कोऽभिदध्यादत आह—सोपद्वारेणेति । 'कर्त्रमी'ति पाठः । कर्त्राद्यमीति पाठे 'आदि'शब्दार्थभिन्यः । लादेशस्येति । लस्य क्वापि प्रयोगाऽभावा-
देवमुक्तम् । विधानेति । लिङ्लितोर्विधानसामर्थ्यादित्यर्थः । भाष्ये—तस्मान्नैवमिति । 'लः कर्मण' इत्येत-
दित्यर्थः । 'तस्मान्नैव'दिति पाठान्तरम् । ततः किम् । तत्राह—शक्यं नेति । यदुक्तं 'न लेनाप्यभिधानं भवती'ति तद्वक्तुं शक्यमित्यर्थः । भवति चेदिति । लेनाऽभिधानं भवति चेद्विकरणार्थत्वपक्षेऽभिहिते विकरणा-
नामनापत्तो तच्छ्रद्धाल्लवेयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । तदाह—ततरचेति । भाष्ये—'एवन्तर्ही'त्यादिनोक्तं विकरणा-
र्थत्वं दूषयति—इदमस्येति । इदम्—'प्रकृती'त्यादि । अस्य—आचार्यस्य । स्वाभाविकं—लोकव्युत्पत्तिद्वयम् ।
वाचनिकं—व्याकरणान्तर इव । प्रत्ययार्थं सहेति । प्रतीयमानार्थं सह । ब्रूतः—एकोपरिचितविषयी-
कुस्तः । लोके तपैव व्युत्पत्तेरिति भावः । नानार्थयोः—भिन्नार्थयोः । सहायीभावः—सहायत्वम् ।
अप्यभावः—'पच'न्त्रित्यादौ'प्रत्ययार्थः प्रधान'मित्युत्सर्गरीत्या द्वयोर्परि'प्रत्ययार्थयोः प्राधान्ये एषत्र विशेषण-
तयाऽन्वितप्रकृतेरपरत्र विशेषणतया संबन्धो व्युत्पत्तिविरुद्धः, तदर्थोऽनालिङ्गितप्रत्ययार्थमानमप्युत्पत्ति-

ननु चोक्तं 'भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्याश्चेदेकद्विवहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वा'दिति ? नैष दोषः ।

सुपां कर्माद्योऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ।

सुपां तिङां च सङ्ख्या चैवार्थः कर्मादयश्च ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ।

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः ? एकत्वादयः । 'एकस्मिन्नेवैकवचनं, न द्वयोर्न बहुषु' । 'द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु । 'बहुष्वेव बहुवचनं, नैकस्मिन्न द्वयो'रिति ।

भावकर्मणोर्पग्विधाने कर्मकर्तयुपसङ्ख्यानम् ॥ ३ ॥

भावकर्मणोर्पग्विधाने कर्मकर्तयुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पच्यते [श्रोत्रेणः] स्वयमेव । पठ्यते [विद्यो] स्वयमेव ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

प्र०—स्यात् । तथा हि—'पचती'ति क्रियाविशिष्टः कर्ताऽभिधीयते । 'पच्यते' इति क्रियाविशिष्टं कर्म । न त्वेतेन साधनद्वयं क्रियाविशिष्टं प्रतिपादयितुं शक्यते । एकपक्षीभूतमिति । एक एव पक्षः—सार्वधातुकार्याः कर्मादय इत्यर्थः । पूर्वभेदाऽपेक्षश्च च्विप्रत्ययनिर्देशः । प्रसिद्धो नियम इति । अर्थनियम इत्यर्थः । कर्माद्यर्थान्तरनिर्देशात् प्रत्ययनियमः प्रमाणसिद्धः । तत्रैकत्व एवचनमेवेत्येवमेकत्वादिरर्थो नियम्यते न तु प्रत्यय इति तस्याऽर्थान्तरमपि कर्मादि न विरुध्यते । अथयेति । कर्माद्यर्थविधानसामर्थ्यात्तुल्यजातीयसङ्ख्यापेक्ष एव नियम इत्यर्थः । कर्मकर्तरीति ।

उ०—विरुद्धमित्यर्थं पक्षोऽपगत इति भावः । विशिष्टार्थप्रतिपादने साहायकाऽभावादिति । 'प्रकृते'रिति शेषः । परस्परैति । प्रकृतिप्रत्ययपरिस्वयं । पचतीति । आम्बाने कारकविशिष्टक्रियाप्रधान्यादिर्द चिन्त्यम् । भाष्यन्तु 'पचन्' 'पच्यमान' इत्याद्यभिप्रायकतया नेयम् । कैद्ये 'पचती'त्याद्यपि 'पच'प्रत्यादेशप्रभृत्तुं वा । 'सङ्ख्यानभाव' इत्येव च्विस्त्वमय तस्या अष्टहायवाद्गुणः । केचित्—'क्रियाविशिष्ट'इत्यस्य क्रियासहित इत्यर्थः । कर्तृविशेषणिका कर्मविशेषणिका चेति यावत् । एकेन योमार्ताष्टेपणिका क्रिया न प्रतिपादयितुं शक्येति भाष्यार्थमाहुः । तच्चिन्त्यम् । न त्वेतेनेति । पाठनेत्यर्थः । अत्र केचित्—मुनामि न विद्यामि कर्मादिशेषेणैव, भाष्यनत्राऽपि सुसोचनेतराहुः । निरुक्तिशैतद्विभक्तौ मन्त्रुवायामागमानाव । भाष्ये—प्रसिद्धो नियमस्तत्रेति । तत्र—अर्थविधाने । यतः सुपां तिङाःऽर्थस्य इत्यनेऽपि प्रमाणम् ।

विप्रतिषेधाद्धि शपो वलीयस्त्वम् ॥ ४ ॥

विप्रतिषेधाद्धि शपो वलीयस्त्वं प्राप्नोति* । शपोऽवकाशः—पचति पठति । यकोऽवकाशः—पच्यते ओदनो देवदत्तेन, पठ्यते विद्या देवदत्तेन । इहोभयं प्राप्नोति—पच्यते [ओदनः] स्वयमेव, पठ्यते [विद्या] स्वयमेव । परत्वाच्छ्रुप्राप्नोति ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

योगविभागः करिष्यते* । 'चिएभावकर्मणोः' । [ततः सार्वधातुके यक्] सार्वधातुके यग्भावकर्मणोः । ततः 'कर्तरि' । कर्तरि च यग्भवति भावकर्मणोः ।

यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि यग्भवत्येवं भावे कर्तरि प्राप्नोति—'एति जीवन्तमानन्दः'† । 'नास्य किञ्चिद्रजति रोग' इति‡ ।

द्वितीयो योगविभागः करिष्यते X । 'चिएभावे' । ततः 'कर्मणि' । कर्मणि च चिएभवतीति । ततः ['सार्वधातुके यक्'] । सार्वधातुके यग्भवति भावे च कर्मणि च । ततः 'कर्तरि' । कर्तरि च यग्भवति । 'कर्मणो'त्यनुवर्तते, 'भाव' इति निवृत्तम् । ततः 'शप्' । शप् च भवति 'कर्तरी'त्येव । कर्मणो'त्यपि निवृत्तम् ।

एवमप्युपसह्ययानं कर्तव्यम् । विप्रतिषेधाद्धि श्यनो वलीयस्त्वं प्राप्नोति† । श्यनोऽवकाशः—दीव्यति सीव्यति । यकोऽवकाशः—पच्यते ओदनो देवदत्तेन,

प्र०—'कर्मव'दित्यतिदेशेन स्वाश्रयस्य कार्यस्याऽस्वावनात्कर्त्राश्रयविकरणप्राप्ती वचनम् । विप्रतिषेधादिति । यदा शास्त्रातिदेशपक्षस्तदा शपो वलीयस्त्वम् । कार्यातिदेशे तु यक् एव वलीयस्त्वम् ।

उ०—ऽसम्मनादिति भावः । नियम इत्यर्थं इति । प्रत्ययनियम इत्यर्थः । ननु कर्मवद्भावादिद्य यक् सिद्धोऽत आह—कर्मवदिति । स्वाश्रयस्य कार्यस्येति । परत्येन बलवत् इत्यर्थः । अतिदेशस्याभनेपदादिविधानेन परिताप इति भावः । बलीयस्त्वमिति । 'कर्मवदिति स्वस्य परत्या'दिति शेषः । वस्तुतः कार्यातिदेशेऽप्यतिदेश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इति प्रत्ययलक्षणानुशोकरिण्या माध्यं समञ्जसमेव ।

* कर्तरि शप् ३ । १ । ६८

१—इदं च्चिञ् ।

† भावे ३ । ३ । १८

कुम्भश्लोकस्त्वेवमुपलभ्यते बा० रा० मुन्दरकाण्डे ३४ तमे सर्गे—

'कल्याणी वत् गाधेयं लौकिकी प्रतिभाति मे । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६ ॥'

‡ रुनायानां भाववचनानामभ्यरे. २ । ३ । ५४ इम उदाहरणं माध्ये १ । ३ । १२ सूत्रेऽपि दृश्ये ।

X चिए भावकर्मणोः ३ । १ । ६६

+ दिवादिभ्यः श्यन् ३ । १ । ६६

पठयते विद्या देवदत्तेन । इहोभयं प्राप्नोति—दीव्यते स्वयमेव, सीव्यते स्वयमेव । परत्वाच्छयन्प्राप्नोति ।

ननु चैतदपि योगविभागेनैवं सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या वाधितुम् । कुत एतत् ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति । परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं वाधेत । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती वाधितुम् ।

एवं तर्हि शब्दादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते, शप् च यका वाध्यते, तत्र दिवादिभ्यो यञिपये शबेव नास्ति कुतः श्यन्नादयः ? तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । फ प्रकृतम् ? 'कर्तरि शप्' [३ । १ । ६८] इति ।

प्र०—ननु चेति । सर्वा प्राप्तिर्योगविभागेन वाधिष्यत इति भावः । परा प्राप्तिरिति । परत्वाद्-लोपस्त्वादित्यर्थः । ननु चेयमिति । योगविभागप्राप्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन वाधिका भविष्यतीत्यर्थः । नोत्सहते इति । न्यायविप्रतिषेधाश्रयणस्य युक्तत्वाद्दुर्बलो योगविभागप्राप्तिक इत्यर्थः । इहेति । 'सर्ववानुक्ते यम्भवती'ति सामान्योक्तावपि कर्तरि शवाद्यपवादविधानाद्वाचकर्मणोरेव यम्भविष्य-

४०—भाष्ये एवमप्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यमिति । कर्मकर्त्तं युपसङ्ख्यानमित्यर्थः । [भाष्ये] परत्वाच्छय-
न्निति । श्यन्त्यङोःस्वरे विरोधः । सर्वा प्राप्तिरिति । वाच्यसामान्यचिन्तयेति भावः । भाष्ये—अप्रतिषिद्धेति ।
अवाधितेत्यर्थः । नोत्सहते प्रतिषिद्धेति । 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन तद्विषयाधीना इत्या सती तां वाधितुं

१—'योगविभागादेश' पा० ।

२—'श्यन्नादयः' पा० ।

† श्यन्नादयः शब्दादेशाः श्यन्नादाद्येभ्योऽपि व्याख्यानं भाष्यनुकूलं दृश्यते । आदेशविधायकं भाष्यम्—“इह तर्हि 'कर्त्तरि शप्' [३ । १ । ६८] 'दिवादिभ्यः श्यन्' [६६] इति वचनात् श्यन् स्यात्, यथाप्रातश्च शप् भूयेत । नैष दोषः । शब्दादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते ।” (१ । १ । २७ सूत्रे, २७६ पृष्ठे)

शबरनादपक्षशास्त्रभाष्यम्—“अथनाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्शरयति—नापवाद उरसर्गकृतं भवतीति यदयं श्यन्नादीन् [श्यन्नादीनां] काश्चिद्भ्रूतः करोति । श्यन् अन् आ शः स्तुरिति ।” (१ । १ । ५६ वा० १७) ४१४ पृष्ठे ।

सर्वांनु वृत्तिनु दीकणु वाऽपवादपक्षमेवाऽऽभिव्य 'कर्त्तरि शप्' 'दिवादिभ्यः श्यन्' 'स्वादिभ्यः श्यन्' 'तृदादिभ्यः शः' 'रुधादिभ्यः अन्' 'तनादिकृन्म्य ङः' 'श्रवादिभ्यः आ' इत्येतेषां विकरणविधायक-
स्युक्ताणां व्याख्यानमन्यते । परस्परशब्दाधीनस्य आदेशपदानुकूलं एकार्थमिति व्याख्यानं महर्षिदयानन्दः ।
वक्ष्या—

'पाठनाशान् कर्त्तरि सर्ववानुक्ते शप्, तस्य स्थाने श्यन्नादय आदेशा वदन्ते । 'कर्त्तरि सर्ववा-
नुक्ते परतो दिवादिभ्यः परस्य शयः स्थाने श्यन् भवति ।' इत्यादि ।

तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पृष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । 'दिवादिभ्य' इत्येपा पञ्चमी श'विति प्रथमायाः पृष्ठीं प्रकरूपयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्य' [१ । १ । ६७] इति । प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नाऽयं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः, प्रकृतश्चानुवर्तते ।

अथवा—

भावकर्मणोरित्यननुवृत्त्यैव सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्यको भावाय ।

इह सार्वधातुके यगित्यन्तरेण भावकर्मणोरित्यनुवृत्तिं सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्भावकर्मणोरित्यनुवर्तयति तस्यैतत्प्रयोजनं कर्मकर्तृर्यपि यंग्यथा स्यादिति ।

कर्तरीति च योगविभागः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधाऽवचनाय ।

कर्तरीति च योगविभागः कर्तव्यः,—श्यनः पूर्वविप्रतिषेधं मा वोचमिति ।

अथवा कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यग्भविष्यति; । अस्त्यन्यत्कर्मवद्भाववचने प्रयोजनम् । किम् ? आत्मनेपदं यथा स्यात् । वचनादात्मनेपदं भविष्यतिX । चिण् तर्हि यथा स्यात् । चिण्पि वचनाद्भविष्यति+ । चिण्वद्भावस्तर्हि यथा स्यात्* । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । तत्र कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यग्भविष्यति ।

प्र०—तीति भावकर्मणोरित्यधिको यत्र इति कर्मकर्तृर्यपि यग्भविष्यतीत्यर्थः । अत्रापि व्याख्याने योगविभाग. कर्तव्य एतेत्याह—कर्तरीति चेति । अन्यथा भावकर्मणोरित्यनुवृत्तिपत्राच्छ्रप एवानन्तरस्य वायः स्यान्न तु श्यन्नादीनाम् । योगविभागेन तु तेऽपि बाध्यन्ते । वचनादिति । 'कर्तरी कर्मव्यतिहारे' इत्यत्र 'कर्तरी'नि योगविभागात् । तत्र च कर्मग्रहणाऽनुवर्तनादन्तरेणाप्यतिदेशमात्मनेपदं भविष्यतीत्यर्थः । चिण्पि । चिण्वद्भावोऽनुवर्तमाने पुनश्चिण्वद्भावमधिकविधानार्थमिति कर्मकर्तृर्यपि चिण्वद्भवित्यर्थः । नैकमिति । अन्यथा 'स्यसिचत्तीयु'डित्यत्रैव 'कर्मणा तुल्यक्रिये

४०—नोऽभूत् इत्यर्थः । तदपुस्वादयति—न्याप्येति । परविप्रतिषेधेत्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधकल्पने न मानमिति भावः । ननु कर्तृर्यपि यक्प्राप्तेः कथं सिद्धमत आह—सार्वधात्विति । भाष्ये—कर्मकर्तृर्यपीति । 'पच्यते स्वयमेवे'त्यादौ शशादीन् वाधित्वेति भावः । भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधं मा वोचमिति । अनेन पूर्वविप्रतिषेधोऽनुवर्तवचनसाध्य इति सूचयति । भाष्ये—कर्मवद्भाववचनसामर्थ्यादिति । तस्मान्मर्थ्यादनन्तरत्वेति न्यायो

१—'यप स्यात्' पा० । † कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ३ । १ । ८७

X अनुदात्तचित् आत्मनेपदम् १ । ३ । १२ । + चिण् भाव कर्मणोः ३ । १ । ६६

* स्यसिचत्तीयु भावकर्मणोरित्यनुवर्तवचनसाध्यं वा चिण्वदिदं च ६ । ४ । ६२

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘भवति कर्मकर्तरि य’गिति, यदयं ‘न दुहस्सु-
नमां यक्चिणी’ [३ । १ । ८६] इति यक्चिणोः प्रतिषेधं शास्ति ॥ ६७ ॥

यसोऽनुपसर्गात् ॥ ३ । १ । ७१ ॥

अनुपसर्गादिति किमर्थम् ? आयस्यति प्रयस्यति ।

अनुपसर्गादिति शक्यमकर्तुम् । कथमायस्यति प्रयस्यति ? ‘संयसथ’ [३ ।
१ । ७२] इत्येतन्नियमार्थमविष्यति—‘संपूर्वादेव यसो नान्यपूर्वा’दिति ॥ ७१ ॥

रुधादिभ्यः श्रम् ॥ ३ । १ । ७८ ॥

किमर्थः शकारः ? सार्वधातुकार्थः । शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसञ्ज्ञा,
‘सार्वधातुकमपि’दिति द्वित्वं, ‘द्विती’ति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात्†, भिनत्ति
छिनत्तीति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते, यस्माच्च
प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गसंज्ञं भवति‡, यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये
परतो, यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘आर्द्धधातुकसंज्ञा मा भू’दिति । किं च स्यात् ?
बलादिलक्षण इदमसज्येत† ।

प्र०—कर्तरी’ति वाच्यं स्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

रुधादि । भिनत्तीति । भिदशब्दस्याङ्गसंज्ञानिवन्वनो गुणो मा भूदिति शित्त्वं कृतमि-
त्यर्थः । यस्माच्चेति । भिदशब्दादित्यर्थः । तस्यैव रुधादित्वात्, न तु तदवयवाद्भिदशब्दात्प्रत्य-
यविधानम् । पृणतीति । पृ मृ इति क्यूदिपु पठितौ, ताभ्यां व्यत्ययेन अम्प्रत्ययः ।

उ०—नाऽऽधीयते । किन्तु बाध्यसामान्यचिन्तैवेति भावः ॥ ७० ॥

यसोऽनु । इदं विकल्पेन श्यन्विधायकम् । ‘संपूर्वादेव यत्’ इति सोपसर्गविषयो नियम इति
भावः । एतेन एवं नियमे केवलान्न स्यादित्यपान्नम् । तदाह—नाऽऽन्यपूर्वादिति ॥ ७१ ॥

† तिङ्शित्सार्वधातुकम् ३ । ४ । ११३, सार्वधातुकमपि १ । २ । ४, विटिति च १ । १ । ५

‡ सार्वधातुकार्धधातुकयोः पुगन्तलघूपपस्य च ७ । ३ । ८४; ८६; यस्माच्चप्रत्ययविधिस्तदादि

प्रत्ययेऽङ्गम् १ । ४ । १३

+ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ७ । २ । ३५

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वलादेराद्धांतुकस्याऽङ्गस्येडुच्यते, यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञं भवति, यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्रत्यये परतो, यच्च प्रत्यये परतो, न तस्मात्प्रत्ययविधिः ॥ अत उत्तरं पठति—

श्रमि शित्करणं प्वादिह्रस्वार्थम् ॥ १ ॥ -

श्रमि शित्करणं क्रियते । प्वादीनां शिति ह्रस्वत्वं यथा स्यात्* पृणति मृणतीति ।

न वा धात्वन्वन्वात् ॥ २ ॥ .

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'धात्वन्वत्वात्' । धात्वन्तरं पृणिमृणी । यत्तर्हि न धात्वन्तरम्—यत्र भूम्यां वृणसे । नैष श्रम् । अ एतदध्रस्वत्वम् । यदि श्रो ह्रस्वत्वं स्वरो न सिध्यति—वृणसे । 'अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवती'त्येव स्वरो न प्राप्नोति । तस्माच्छ्रमेपः । यदि श्रम्, 'श्रसोरल्लोपः [६ । ४ । १११] इति लोपः प्राप्नोति । 'उपधायाः' इति वर्ततेऽनुपधात्वान्न भविष्यति । न स शक्य उपधाया इति विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—अङ्कः अञ्जन्ति X । तस्माच्छ्रन् एव ह्रस्वत्वम् । [यद्येवं] स्वरः कथम् ?

बहुलं पित्सार्वाधातुकं छन्दसि ॥ ३ ॥

सार्वाधातुकस्य बहुलं छन्दसि पित्तं वक्तव्यम्+ । पित्तथाऽपित्तं दृश्यतेऽपि-

प्र०—धात्वन्तरमिति । तौदादिकावित्यर्थः । वृणस इति । 'वृ वरणे' इति क्रयादिस्तस्माद्ध्रस्वत्वेन अम्यासौ । अ इति । छन्दसमिति भावः । अङ्क इति । 'आत्रलोपः' इत्यस्याऽसिद्धवदत्रामादादित्यसिद्धत्वादकारस्योपधात्वाऽभावः । प्रमिणीमीति । मीत्रो 'मीनातेनिगम' इति ह्रस्वः ।

४०—रुधादिभ्यः श्रम् । माष्ये—आद्धांतुकस्याङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञानिमित्तस्याद्धांतुकस्येत्यर्थः । पृणेः रुधादित्वाचयोः श्रम् दुर्लभोऽत आह—स्यत्ययेनेति । 'इति क्रयादि'रिति, 'क्रैयादिक' इति वा पाठः । ननु आत्रलोपे उपधात्वं नुलममत् आह—असिद्धत्वादिति । माष्ये—शिवं वक्तव्यमिति । एवञ्च तेनाऽनुदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः । अनित्यत्वाध्रस्वयेनेति । ननु तस्यैवविषये तस्परिभाषायाः 'कथये'त्यादिनिर्देशेऽनित्य-

* प्वादीनां ह्रस्वः ७ । ३ । ८० १—'धात्वन्तरे' पा० ।

† तास्यनुदात्ते न्दिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमङ्गित्वदोः ६ । १ । १८६

‡ ऊदुपधाया गोहः ६ । ४ । ८६ X आत्रलोपः असिद्धवदत्रामात् ६ । ४ । २३ । २२

२—अचिन्त । + अनुदात्तो मुञ्चिती ३ । १ । ४

तत्र पित्तम् । पितस्तावदपित्तं—मातरं प्रमिणीमि जनित्रीम् । अपितः पित्तं—
शृणोति ग्रावाणः ।

तत्तर्हि [श्रो] ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् ? अवरयं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्—‘उप-
गायन्तु मां पत्नयो गर्मिण्यो युवतय’ इत्येवमर्थम् ।

विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः ? ‘श्रात्रलोपः’ [६ । ४ । २३]
इति । ‘नान्नलोप, इ [तीर्य] . त्युच्यमाने यज्ञानाम् यज्ञानामित्यत्रापि प्रसज्येत ।
दीर्घत्वे कृते* न भविष्यति । इदमिह संप्रघातं दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इति, किमत्र
कर्तव्यम् ? परत्वान्नलोपः स्यात् । तस्माच्छकारः कर्तव्यः ।

अथ क्रियमाणे शकार इह कस्मान्न भवति—विश्रानाम् प्रश्रानामिति ? ‘लक्ष-
णप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे’ति ॥ ७८ ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ३ । १ । ७६ ॥

अथ किमर्थं करोतेः पृथग्रहणं क्रियते न ‘तनादिभ्य’ इत्येवोच्येत ? अन्यानि
तनोत्यादिकार्याणि मा भूवन्ति^१ । कानि ? अनुनासिकलोपादीनि^२ । दैवरक्ताः

प्र०—मिपोऽपित्वाङ्ङित्वे सतीत्वम् । परत्वादिति । यत् ‘मुपि चे’ति दीर्घत्वं, तत् सन्निपातल-
क्षणपरिभाषावनात्र प्रवर्तते । यत्वन्यत्रोक्तं ‘नामि दीर्घात्परत्वात् मुपि चेति भवितव्य’मिति
तत्सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्ययेनेति न विरोधः । लक्षणेति । लक्षणेन स्यादनुमीयमान-
रूपत्वात्प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादिति भावः ॥ ७८ ॥

उ०—एवावरयकरेनाऽऽभिपद्येऽपि तत्रमाश्रित्य शः प्रत्याख्येय इति चेन्न, नलोपविधायकेऽङ्गाज्यपवभन्तः
परस्वनस्य लोप इत्यर्थेऽनैमित्तिकतयाऽन्तरङ्गत्वेन, ‘मुपि चे’त्यस्य परनिमित्तकतया बहिरङ्गत्वेन तस्याऽसिद्ध-
तया नलोपप्राप्तेरित्याद्यथात् । मध्ये-परत्वादिति । अन्तरङ्गत्वस्याऽप्युपलक्षणम् । किञ्च ‘मुपि चे’त्यनो ‘नामी’ति
नित्यं विरोधाऽभावेऽपि श्रात्रप्राप्तेः सत्त्वात् । प्वनित्येदं ‘मायादय’ इति एते ‘इको क’लित्यत्र च मध्ये
इति वदन्ति ॥ ७८ ॥

१—इचिन्न । * नामि ६ । ४ । ३. † श्रोत् १ । १ । १५ सूत्रमध्ये परिभ्येदम् ।

२—‘यदि तर्हि करोतेरप्यन् तनादिकार्यं नेष्येते इरमात्तर्हि म्वादावेव न पठितः । कः पुनरेवं
लापयन्तौ विरोधः ? म्वादावपि पाठे निवोगतोऽस्य विवरणार्थो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्येवमेव’ इति
विनेन्द्रमुद्रियादः (का. वि. १.) । मध्यकारेण तु एते कृञ्भ्यः प्रत्याख्यत्वं निष्प्रयोजनम् ।

३ अनुदाचोपदेश्यनवितनोत्यादीनाम्तुनादिश्लोको भक्ति विधति ६ । ४ । १७

किंशुकाः X । अनुनासिकाऽभावादेवानुनासिकलोपो न भविष्यति ।

इदं तर्हि—तनादिकार्यं मा भू'तनादिभ्यस्तथासोः' [२ । ४ । ७६] इति । ननु च भवत्येवाञ्च 'ह्रस्वादङ्गात्' [८ । २ । २७] इति । तेनैव यथा स्यादनेन मा भूदिति । कथाञ्च विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा ? तेन सति सिञ्जलोपस्याऽसिद्धत्वाच्चिण्वद्भावः+ सिद्धो भवति । अनेन पुनः सति चिण्वद्भावो न स्यात् । अनेनाऽपि सति चिण्वद्भावः सिद्धः । कथम् ? विभाषा लुक् । यदा न लुक्त्वात् तेन लोपः । तत्र सिञ्जलोपस्याऽसिद्धत्वाच्चिण्वद्भावः सिद्धो भवति ।

तनादित्वात्कृञः सिद्धं सिञ्जलोपे च न दुष्यति ।

चिण्वद्भावेऽत्र दोषः स्यात्सोऽपि प्रोक्तो विभाषया ॥

धिन्विकृण्वोर च ॥ ३ । १ । ८० ॥

कायमकारः श्रूयते ? न क्वचिच्छ्रूयते, लोपोऽस्य भवत्यतो लोप आर्द्धधातुक इति* । यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थमत्यैमुच्यते न लोप एवोच्येत । नैवं

प्र०—तनादि । विभाषा लुगिति । ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन लुका 'ह्रस्वादङ्गा'दिति लोपो बाध्यत इति कार्यं लुगभावपक्षे लोपः स्यात् । नैष दोषः । यत्र पक्षे लुक् प्रवर्तते तत्राऽसौ लोपस्य बाधको न त्वप्रवर्तमानः ॥ ७९ ॥

धिन्वि । आर्द्धधातुकनिमित्त इति । 'धातुलोप' इति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भावः ।

उ०—तनादिकृन्म्यः । माथे—अनेन माभूदिति । अन्यथा तस्याऽसिद्धत्वादानेनैव स्यादिति भावः । ननु येन नेति । न च 'ह्रस्वादङ्गा'दित्यस्याऽसिद्धत्वात्कथं तेन येननाप्राप्तिन्यायः, तनादिपाठस्तु विकरणार्थः स्यात्, विकल्पोऽपि तनादौ चरितार्थ इति वाच्यम्, अस्मिद्धत्वेऽपि यदीदं न स्यात्तदा स्यादेव 'ह्रस्वादङ्गा'दित्यस्य प्राप्तिरित्याशयात् । यदुत्सर्गप्रवृत्तौ विकल्पवैयर्थ्यं च उत्सर्गोऽपवादाऽभावपक्षेऽपि न प्रवर्तते एवेत्युत्तराशयः । माथे—सोऽपि श्लोक इति । लुक्, चिण्वद्भावश्चेत्यर्थः । एवञ्च स्ये कृञ्प्रह्वयम्प्रत्याख्यातम् । एतेन कृञ्प्रह्वयं गणकार्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन 'न विश्वे'दित्यादिसिद्धिरित्यपारम् । 'न विश्वे'दित्या-पक्षेव ॥ ७६ ॥

धिन्विकृण्वोर्यो । माथे—ननु च लोपे सति न धात्विति । समुच्चयविषये एकसमभिव्याहृतस्याऽप-

X यथा पलाशपुष्पेषु रक्तिमा स्वभाविकी न मनुष्यकृता, तथैव कृत्रि—अनुनासिकत्वमपि भवत्याऽभावादेव दोष्यं न तु लोपान्तेत्तदेत्यभिप्रायः ।

+ स्थित्प्रीयत्तासिपु.....चिण्वदिद् च ६ । ४ । ६२

१—'भाने न दोषः' पा० । २—'भविष्यति' पा० ।

* श्रतोलोपः ६ । ४ । ४८

३—'अपनुष्यते' पा० । ४—'इत्येव' पा० ।

शक्यम्, लोपे हि सति गुणः प्रसज्येत† । अत्वे पुनः सत्यकारलोपस्य स्वानिवन्ना-
वाद्गुणो न भवति‡ ।

ननु च लोपेऽपि सति 'न धातुलोप आर्द्धधातुके' [१ । १ । ४] इति
प्रतिषेधो भविष्यति । आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे स प्रतिषेधो, न चैष आर्द्धधातुक-
निमित्तो लोपः । अपि च प्रत्याख्यायते स योगः । तस्मिन्प्रत्याख्याते गुणः
स्यादेव । तस्मादत्वं वक्तव्यम् ।

अथ किमर्थं नुमनुपक्रयोर्ग्रहणं क्रियते न 'धिविकृव्यो'रित्येवोच्येत × ?
'धिविकृव्यो'रित्युच्यमानेऽत्वे कृतेऽनिष्टे देशे नुम् प्रसज्येत × । इदमिह संप्रधार्य-
मत्वं क्रियतां नुमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वान्नुमागमः । अन्तरङ्गमत्वम् ।
काऽन्तरङ्गता ? प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेनाऽत्वमुच्यते, उत्पन्नं प्रत्यये प्रकृतिप्रत्यया-
वाश्रित्याऽङ्गस्य नुमागमः । नुमप्यन्तरङ्गः । कथम् ? वचयत्येतन्नुम्बिधाद्युपदेशि-
वद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थमिति† । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वान्नुमागमः । तस्माद्विकृ-
व्योरिति वक्तव्यम् ॥ ८० ॥

हलः श्रः शानज्भौ ॥ ३ । १ । ८३ ॥

किमर्थः शकारः ? 'शित्सार्वधातुक'मिति सार्वधातुकसंज्ञा, 'सार्वधातुकमपि'-

प्र०—न चैष इति । सन्नियोगनिष्ठात्प्रतिमित्तनिमित्तिभावाऽप्रसङ्गः । अत्वे कृत इति । अकार-
रात्परः स्यादित्यर्थः । उत्पन्ने प्रत्यय इति । नुम्बिधावङ्गाधिकारादिति भावः ॥ ८० ॥

हलः श्रः शा । तथादिष्विति । 'तस्मिन्प्रत्ययनाम्ने'ति शृणोतेत्वेवमादौ ये तिङां डिता-

४०—रसमभिध्याहृतार्थाऽधीनत्वप्रतीतिरनुभवसिद्धतया 'द्विचनेऽधी'ति च तन्नावमावितामाधेयाऽऽर्द्धधातु-
कनिमित्तो लोपः । तन्नावमाविता च समकालोत्पत्ताव्यन्ययभ्यतिरेकगम्या सन्नियोगशिष्टानां सद्प्रवृत्तेर्निवृत्तेर्भेद-
भावः । सन्नियोगेति । ननु तादृशविषये परनिमित्तत्वाऽमानेऽपि केवलनिमित्तत्वाभावे मानाऽभावः । 'जीर-
दानोद्ग्राहणत्व'मिति यदतो वाक्यकारस्य तन्नायमावितामाधेयैव निमित्तत्वनिवेदास्तेऽस्याधेति चेत्;
पूर्वकालवर्धितुद्भया विषयीकृतस्यैव निमित्तत्वमित्याशयात् । भाष्ये—अपि च प्रायाणपायत इति । अनेन
सुश्रमताऽपेक्षया प्रत्याख्यानवादिमतग्रन्थमिति ध्वनितम् । एतन्मूलकमेव पठयते—'ययोत्तरं मुनीनाग्रामा-
प्य'मिति ॥ ८० ॥

हलः श्रः । भाष्ये—शापनाथं इति । शापनरूपोऽर्थः प्रयोजननित्यर्थः । हेः विष्व मेति । अचिरम् इति

† युगन्तलपूरणस्य च ७ । ३ । ८६ १—'भविष्यति' पा० ।

‡ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ १ । १ । ५७ × इदितो नुम् धातोः ७ । १ । ५८ इति नुम्भविष्यति ।

+ ७ । १ । ५८ पा० १.

दिति द्वित्वं, द्वितीति प्रतिषेधो यथा स्यात्* । कुपाय पुपाणेति ॥ अत्र उत्तरं पठति—

श्राविकारस्य शित्करणानर्थक्यं स्थानिवत्त्वात् ॥ १ ॥

श्राविकारस्य शित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'स्थानिवत्त्वात्' । शितोऽ-
यमादेशः स्थानिवद्भावाच्छिद्भविष्यति ।

अर्थवत्तु ज्ञापकं सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धाऽस्थानिवत्त्वस्य ॥ २ ॥

अर्थवत्तु श्राविकारस्य शित्करणम् । कोऽर्थः ? 'ज्ञापकार्थम्' । किं ज्ञाप्यम् ?
एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति ॥ किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् ?

प्रयोजनं हितातडोरपित्वम् ॥ ३ ॥

हेः पित्वं न प्रतिषेध्यम् † । पितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात् । सार्व-
धातुकादेशेऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पिद्भविष्यति ।

सातडि च ङकारो नोच्चार्यो भवति ‡ । पितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात् ।
सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नाऽयं पिद्भविष्यति ।

तवादिषु चाऽङित्वम् ॥ ४ ॥

तवादिषु चाऽङित्वं प्रयोजनम् × । शृणोत ग्राह्याणः । द्वित इम आदेशः
स्थानिवद्भावान्द्वितःस्युः । सार्वधातुकादेशेऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नेमे द्वितो
भवन्ति ।

प्र०—मादेशा विधीयन्ते ते तवादायः । पयमपीति । पित्वनिमित्तमनुदात्तत्वं, भवनु भूताद्भवान्-
नितोडागमश्च । डित्वनिमित्तश्च गुणवृद्धिप्रतिषेध इत्यर्थः । पिन्नेति । अपिदिति प्रसज्यप्रतिषेध

उ०—न कार्यमित्यर्थः । शङ्कने—पितोऽयमिति । उत्तरयति—सार्वधातुकादेश इति । तवादिषु च द्वित्वं न
प्रतिषेध्यमिति भाष्ये द्वित्वप्रतिषेधाय पित्वं न कार्यमिति भावः । तवादिष्विति निर्धारणे सप्तमी । न च
स्थानिवत्त्वप्रयुक्तद्वित्ववारणेऽपि स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपि'दिति द्वित्वप्रतिषेधाय
पित्वमावरयकमिति याच्यते, एतदाद्येनैव 'क्रियन्ते न्यास एवे'ति वक्ष्यत इत्यशेषात् । हेरपित्वमनुदात्ततेः

* तिङ्गित् सार्वधातुकम् ३ । ४ । ११३; सार्वधातुकमपित् १ । २ । ४; द्वित्वि च १ । १ । ५

† शेषपिष ३ । ४ । ८७ ‡ तुषोस्तातदाश्रिथ्यन्यतरस्याम् ७ । १ । ३५

× सतनतनयनाम् ७ । १ । ४५

तस्य दोषो मिप आदेशे पिद्भावः ॥ ५ ॥

तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो मिप आदेशे पितोऽभावः † । अचिनवम् असुनवम् अकरवम् । पितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावात्पिद्भवति । सार्वधातुकादेशोऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवतीति नायं पित्स्यात् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते 'मिप आदेश' इति । तिप्सिन्मिपामादेशा इति वक्तव्यम् † । वेद वेत्य ।

विदेर्वसोःशित्त्वम् ॥ ६ ॥

विदेरुत्तरस्य वसोः शित्त्वं वक्तव्यम् × । शितोऽयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छिद्भवति । सार्वधातुकादेशोऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवतीति नाऽयं शित्स्यात् ।

किन्त्करणाद्वा सिद्धम् ॥ ७ ॥

अथवाऽवश्यमत्र सामान्यग्रहणाऽविघातार्थः ककारोऽनुबन्धः कर्तव्यः । क सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः ? 'वसोः संप्रसारणम्' [६ । ४ । १३१] इति । तेनैव यत्नेन गुणो न भविष्यति ।

अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति च प्रयोजनानि । समा दोषा भूयांसो वा । तस्मान्नार्योऽनेन ज्ञापकेन । कयं यानि प्रयोजनानि ? तानि क्रियन्ते न्यास एव ।

एवमपि भवेत्पित्करणसामर्थ्यात्पित्कृतं स्थान्दित्करणसामर्थ्यान्दिक्कृतम् । यत्तु खलु पिति द्वित्कृतं प्राप्नोति द्विति च पित्कृतं केन तत्र स्यात् ? तस्माद्दृश्यं— 'पित्र द्विद्भवती'ति, 'द्विद्य न पिद्भवती'ति ।

प्र०—आधीयते । सिद्धवन् द्वित्र भवतीत्यर्थः । योगविभागाद्या च यावती सार्वधानुस्य द्वित्वप्राप्तिस्मर्वाऽगो निषिध्यते । असंयोगादिति । अत्र द्विदितिदिति वर्तते । तेन द्विद्वान् पित्र भवतीति

व०—एवमेव आन्तरतम्यात्प्राप्तस्यानुदाहरेणैवार्थमापरवकृतिं तत्र होऽपि द्वित्वस्य आदेशोऽयं न्यासकृ-
मिति च तन्नायः । [मध्ये—] अथपरमत्रेति । तत्रार इत्तद्वद्वेऽपि समान्यग्रहणार्थो वा तदनुबन्धकरीत्येवा-
प्रत्ययार्थो वेति उदेहः स्वार्थेति । तस्मान्नार्योऽनेनेति । न च यद्वान्नास्ति हीनार्थेनृद्वेऽनेन द्वित्वा-
दिति वाच्यं, यत्नियमेन तत्राऽऽदिदित्वात्तद्वेऽपि । एतेन इदं निरूप्यते । अथपिपित्करणेनाऽनुबन्धार्थो-

† साधारणमिति दर्शयितुमः १ । ४ । १०१ ‡ विदो मये वा १ । ४ । ८२

× विदेरुत्तरं ७ । १ । ३५; एतेन उच्यते १ । २ । ४

न वक्रव्यम् । एवं वक्ष्यामि—सर्वघातुकं द्विद्ववति पित्रः* । एवं तावत्पितो
द्वित्वं प्रतिपिद्वम् । ततः—असंयोगाल्लिट्किद्ववतीति† । द्विच पित्र भवति । एवं
द्वितः पित्वं प्रतिपिद्वम् ॥ ८३ ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ३ । १ । ८४ ॥

शायच् छन्दसि सर्वत्र ॥ १ ॥

शायच् छन्दसि सर्वत्रेति वक्रव्यम् । क सर्वत्र १ ही चाऽहौ च । किं
प्रयोजनम् ? मही अस्कभाकत् यो' अस्कभायत् उद्गृभायत् उन्मथायतेत्यर्थम्
॥ ८४ ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ३ । १ । ८५ ॥

योगविभागः कर्तव्यः ।

'व्यत्ययः' । व्यत्ययो भवति स्यादीनामिति × । आण्डा शुष्णस्य भेदति+ ।
भिनत्तीति प्राप्ते । स च न मरतिः** । ध्रियत इति प्राप्ते ।

ततो 'बहुलम्' । बहुलं छन्दसि विषये सर्वे विधयो भवन्तीति । सुपां व्यत्ययः,
तिढां व्यत्ययः, वर्णव्यत्ययः, लिङ्गव्यत्ययः, कालव्यत्ययः, पुरुषव्यत्ययः,
आत्मनेपदव्यत्ययः, परस्मैपदव्यत्यय इति ।

प्र०—तातडः स्थानिवद्भावप्राप्तं पित्वं निषिध्यते ॥ ८३ ॥

छन्दसि । अस्कभायदिति । स्कम्भुः सौत्रो घातुः । लडि तिप्त्र. शायच् अडागमः ॥ ८४ ॥

ड०—ऽभावस्य शपकमित्यनास्तम् । माध्वे—पूर्वमपीत्यस्य 'केन तत्र स्या' दित्यनेनान्वयः । पिति द्वित्व-
मिति । 'अत्रे'दित्यादौ लट्स्तिः पित्त्वादानुदात्तत्वमग्न्यु, स्थानियद्भावेन द्वित्वात्पुण्यनिषेधश्च प्राप्नोतीत्यर्थः ।
आदेशविधौ विशिष्टस्याऽननुवादान्द्वित्वाद्यतिदेशेऽनस्त्विधाविति निषेधाऽप्रवृत्तेः । 'दिति पित्कृत'मित्य-
स्योदाहरणमाह—भूतादिति । अत्राऽनुदात्तत्वं, 'मृच ई' द्वितीयागमश्चापाद्यौ ॥ ८३ ॥

छन्दसि शाय । अडागम इति । 'लुङ्लृङ्क्ष्विति ॥ ८४ ॥

* सर्वघातुकमपित् १ । २ । ४

† असंयोगाल्लिट् कित् १ । २ । ५

१—'दौरस्कभायत्' पा० ।

२—इदं कश्चिन्न । × स्यतासी लृलुयोः ३ । १ । ३३

+ श्रुगेदे ८ । ४० । ११

** 'सो विन्दु मंगति' इति श्रुवेदे (१ । १६१ । १०)

पाठ उपलभ्यते ।

सुपां व्यत्ययः—युक्ता मातासींश्चुरि दक्षिणायाः†† । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥
 तिङां व्यत्ययः—चपालं ये अश्वयुषाय तर्जति × × । तवन्तीति प्राप्ते ॥
 चर्णव्यत्ययः—त्रिष्टुभोजः शुभितमुग्रवीरम् । मुदितमिति प्राप्ते ॥ लिङ्गव्यत्ययः—
 मधोर्गृह्णाति । मधोस्तप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते ॥ कालव्यत्ययः—श्वोऽग्नी-
 नाथास्यमानेन । श्वः सोमेन यज्यमाणेन । आधाता यष्टेत्येवं प्राप्ते* ॥ पुरुषव्यत्ययः—
 अथा स वीरैर्दशभिर्विषूयाः† । विषूयादिति प्राप्ते ॥ आत्मनेपदव्यत्ययः—
 ब्रह्मचारिणमिच्छते × । इच्छतीति प्राप्ते ॥ परस्मैपदव्यत्ययः—प्रतीपमन्य
 ऊर्मिषुर्ध्वति । युध्यत इति प्राप्ते ।

सुसिद्धुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकूदेपां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

लिङ्ग्याशिष्यङ् ॥ ३ । १ । ८६ ॥

अयमाशिष्यङ् विधीयते । तस्य किं प्रयोजनम् ?

आशिष्यङः प्रयोजनं स्थागागमिवच्चिद्विदयः ॥ १ ॥

स्था—उपस्थेयं वृषमं तुग्रियाणाम् । स्था ॥ गा—अङ्गसा सुत्यमुपगेयम्† ।
 गा ॥ गमि—यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम् । गमि ॥ वचि—मन्त्रं वोचेमान्नये** ।
 वचि ॥ विदि—विदेयमेनां मनसि प्रविशाम्†† ।

प्र०—लिङ्ग्याशिषि । द्यौरगिति । अङ्गि गुणः स्यात् । उपस्थेयामिति । स्था, लिट् मसु
 यामुट्, अट्, आकारलोपः, सलोपश्च । 'अतो येय' इति इय् । मस्याडागमः कार्योऽन्यथा यज्ञोने सति

उ०—व्यत्ययो बहु । भाष्ये—इशादीनामिति । स्वतासिप्रभृतीनामिन्यर्थः । मधुन इति प्राप्ते इति ।
 अमृतज्ञोराऽन्यतरवाचिनित्यनपुंसकामिप्रायमिदम् । उपग्रहः—लादेशव्यङ्गं स्वार्थत्वादि । इह तत्प्रवृत्तिनि-
 निते परस्मैरदात्मनेपदे उपग्रहशब्देन लक्ष्यबोध्यते ॥ ८५ ॥

लिङ्ग्याशिष्यङ् । गाश्चोरहभावे 'अतो येय' इति न स्यात् । अङ्गि गुण इति । 'श्रृहशोऽदि'
 इत्यनेनेति भावः । भाष्ये—आटपीति । 'मस्ये'ति शेषः । आकारलोप इति । अहमाश्रित्य 'आतो लोप

†† श्रु० वे० १ । १६४ । ६

× × श्रु० वे० १ । १६२ । ६

१—गुदितमिति पा० ।

२—इदं षचिन्न ।

* अन्नयत्ने लुट् ३ । ३ । १५

† श्रु० वे० ७ । १०४ । १५

× अयं ११ । ५ । १७

+ यजु० ५ । ५ इत्यत्र 'उपनेय' मिति पाठ उपलभ्यते ।

** यजु० ३ । ११

†† अयं १६ । ४ । २

[शक्तिरुहोश्च ।]

शक्तिरुहोश्चेति वक्तव्यम् । शक्रेण त्वा समिधं [साधयाधियः] × × । अस्त-
वन्तीमारुहेमा स्वस्तये++ ।

दशेरक् पितरं च दशेयं मातरं च ॥ २ ॥

दशोरग्वक्तव्यः** । 'पितरं च दशेयं मातरं च'†दशेयमित्येवमर्थम् ।

इह उपस्थेयामेत्याडपि वक्तव्यो न ह्यद्वैव सिध्यति ॥ न वक्तव्यः । सार्व-
धातुकत्वात् सलोपः× आर्द्धधातुकत्वादेत्वम्† । तत्रोभयलिङ्गात्सिद्धम् ॥ ८६ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याऽध्यायस्य
प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ।

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ३ । १ । ८७ ॥

वत्करणं किमर्थम् ? स्वाश्रयमपि यथा स्यात्—भिद्यते कुसुलेनेति । अकर्म-
काणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात्* ।

'कर्मणे'ति किमर्थम् ? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियः कर्ता यः स कर्मवन्मा

प्र०—उपस्थेमेति स्यात् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमद्रुपाध्यायजैम्युत्पुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ।

कर्मवत्कर्मणा । वत्करणमिति । विनापि वतिना परार्थे शब्दप्रयोगात्तदर्थलाभ इति

४०—इति चे' त्यालोपः । भाष्ये आर्द्धधातुकत्वादेत्वमिति । 'वाऽन्यस्यसंयोगादेः'इत्यनेन । अट्मावोऽपि
द्यन्द्सत्त्वादिति बोध्यम् । उभयलिङ्गात्वादिति । 'द्यन्द्स्युभयधे'त्यनेनोभयसंज्ञकत्वादित्यर्थः ॥ ८६ ॥

इति श्रीनागेश्वरमठविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयस्य प्रथमे चतुर्थमाह्निकम् ।

कर्मवत् । 'तेन तुल्य'मिति वतिः, उपस्थे प्रथमादर्शनात् । कर्मणिति परिमाधिकस्य कर्मणो

१—अनित्तमिदम् । 'शक्तिरुहोः'रिति पा० । ×× अगु० १ । १४ । ३

++ अगु० १० । ६३ । १०

** अट्ठरोरटि गुणः ७ । ४ । १६; क्तिटि च

१ । १ । ५ † अगु० १ । २४ । १

× लिटः सलोपोऽनन्त्यस्य

७ । २ । ७६ + एल्लिटि ६ । ४ । ६७

‡ द्यन्द्स्युभयधा ३ । ४ । ११७

* सः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकर्म्या ३ । ४ । ६६; कर्त्वरणपोऽमृतीया २ । ३ । १८

भूत्—साध्यसिश्छनत्ति, साधु स्थाली पचति ।

‘तुल्यक्रिय’ इति किमर्थम् ? पचत्योदनं देवदत्तः । ‘तुल्यक्रिय’ इत्यप्युच्य-

प्र०—भावः । स्वाश्रयमपीति । असति वत्करणे कर्तुः कर्मसंज्ञा विज्ञायेत । ततश्चाऽकर्मकव्यप-
देशाऽभावाद्भावे लो न स्यात् । वत्करणे तु सति कर्मकार्याणि कर्तुरितिदिश्यन्ते न तु स्वाश्रयं कार्यं
निवार्यत इति भावे लस्सिद्धो भवतीति लादेशेन कर्तुरनभिधानात्तृतीया भवति,—मिद्यते
कुसुलेनेति । न चाऽसत्यपि वत्करणे लान्तस्य कर्तेति वक्ष्यमाणेन भावे लस्सिध्यति । यस्माद्भावे
लविधिलन्तिस्य कार्यमिति स्वाश्रयनिवारणं स्यादेव । कर्मणेति किमिति । धातुवाच्या क्रिया
कर्तृकर्मणोरेव समवेता, तत्र कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता न संभवतीति कर्मस्थैव
क्रियाऽऽश्रयिष्यत इति भावः । साध्यसिश्छनत्तीति । ननु करणादिव्यापारो धातुना नाऽभि-
धीयते, यदा त्वभिधीयते तदा तेषां कर्तृत्वमेव, न तु करणादिरूपता । न च कर्तृकर्मव्यतिरेकेण
कारकान्तराश्रयत्वं क्रियाया उपपद्यते । नैष दोषः । यद्यपि करणादिव्यापारो धातुवाच्यो न
भवति तथापि स्वव्यापारं कुर्वन्ति करणादीनि प्रधानक्रियां साधयन्ति । तत्राऽवश्यं तुल्यक्रियत्वं
कर्तुराश्रयितुमवस्थान्तरमपेक्षणीयम्—‘अवस्थाऽन्तरयुक्तक्रियया तुल्यक्रियः कर्तेति । ततश्च
कर्मावस्थावत्करणघवस्था अप्याश्रोयेरन् । प्रधानव्यापारश्च कर्तृकर्मणोरेव स्थितो न त्ववान्तर-
ख्यापारोऽपि, तस्य सर्वत्रैव कारके व्यवस्थानात् । यद्यपि स्वव्यापारे कर्तृत्वं तस्य तथापि
प्रधानक्रियापेक्षलव्यकरणादिव्यपदेशवस्तुव्यवस्थितक्रियानुल्यत्वग्रहणनिवारणाय ‘कर्मणे’ति कर्त-
व्यमेव । यद्यपि करणादिव्यापारस्य धातुवाच्यत्वं नास्ति, तथापीह सूत्रे धातुवाच्यत्वस्य

उ०—ग्रहणं कृशिमत्वात्, सामर्थ्याच्च ‘तुल्यक्रिय’ इत्येतावतैव क्रियया तुल्यत्वस्य लाभात् । न
ह्यक्रियया क्रिया तुल्या भवति । ननु वत्यर्थलाभे स्वाश्रयमपि भविष्यतीत्यत आह—असतीति ।
तदभावे तल्लाम एव न भवतीति भावः । संज्ञेति । ‘अधिनी’डितिचदिति भावः । अकर्मकव्यपदेशाऽभ-
वादिति । एतच्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकाऽन्वयित्वमेव सकर्मकत्वमिति भावः । ननु भावे ले कर्त्तरि वा ले को
विशेषोऽत आह—हादेशेनेति । तृतीया भवतीति । कर्त्तरि लादेशे तु सा तुल्यमेति भावः । न चाऽसत्य-
पीति । लान्तवाच्यः कर्त्ता कर्मन्यर्थं मत्वा शङ्का । ततश्च यावत्कर्त्तरि न लस्तावत्कर्मसंज्ञाऽभावाद्कर्मकत्वेन
भावे लेऽपि सिध्यतीत्यर्थः । ‘लान्तस्य कार्यं कर्त्तव्ये कर्त्ता कर्म’त्यर्थे मत्वोत्तरयति—यस्मादिति । ततश्च भावे
लेऽपि कर्त्तव्ये कर्त्तुः कर्मकत्वं स्यात् । ततश्चाऽकर्मकत्वाऽभावाद्भावे लो न स्यादिति भावः । ‘लः कर्मणी’ति
विधेर्यन्विध्युक्तीत्या साधुत्वाऽऽश्रयपक्षवाहान्तकार्यत्वं बोध्यम् । वस्तुतो लवाच्यस्यैव कर्त्तुः कर्मणरेवेन
नेदं वतेः प्रयोजनम् । ‘नमते दण्ड’ इत्यादौ शश्विद्विष्ट मुष्यं प्रयोजनं वक्ष्यति । धातुवाच्येति । प्रत्या-
सत्त्वा धातुवाच्यक्रियापेक्ष्यैव तुल्यक्रियत्वस्य ग्रहणमिति भावः । प्रत्यासत्तिमाश्रिय शङ्कते—नन्विति ।
कारकान्तराश्रयत्वमिति । कारकान्तरस्याश्रयत्वेनाश्रयणमित्यर्थः । व्याप्तिन्यायाश्रयेशोत्तरयति—नैष दोष
इति । स्वव्यापारमिति । स्वव्यापारावेशं विना क्रियासचकत्वाऽयोगादिति भावः । तत्राऽवश्यमिति ।
एकाऽवस्थायां भेदनिवृत्ततुल्यत्वाऽसम्भवादिति भावः । करणाचवस्था अपीति । ध्याप्तिन्यायादिति भावः ।
प्रधानव्यापारः—घाल्यं व्यापारः । कर्तृत्वमिति । आश्रयतामात्रमित्यर्थः । तत्रिरुपिदक्षरण्याऽभावप्रति-

मानेऽत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता ।

न तुल्यक्रियग्रहणेन समानक्रियत्वमभिधीयते । किं तर्हि ? यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते, यथा कर्मणि, स कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्म-
वद्भवतीति ।

कर्मवदकर्मकस्य कर्ता ॥ १ ॥

अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? सकर्मकस्य कर्ता कर्मवन्मा भूदिति । भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिनत्तीति ॥ तथा—

प्र — शब्देनाऽनाश्रयणाद्बस्तुसद्भावाश्रयेण प्रसङ्गः स्यादेव । साधु म्याली पचतीति । स्यात्या अधिकरणत्वे यादृशी धारणप्रभवनादिरूपा क्रिया तादृश्येव कर्तृत्वेऽपीति स्यात्कर्मवत्त्वम् । तुल्यक्रिय इति किमर्थमिति । कर्मणेति तृतीया तुल्यशब्दाध्याहारेण व्याख्यास्यते । तुल्य-
क्रियत्वाच्च कर्तृत्वे तुल्यत्वमिति प्रश्नः । अथवा क्रियमाणेऽपि तुल्यक्रियग्रहणेऽतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः । पचत्योदनमिति । सहार्थेऽपि तृतीया विज्ञाप्यते, तेन कर्मणा सह यः कर्ता प्रतिपाद्यत इति भावः । अकर्मकनिवृत्त्यर्था कर्मश्रुतिः स्यादास्ते शेत इति । अत्रापि । तुल्यशब्दस्य साधार-
णवचनत्वात् कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्च क्रियाया इति भावः । समानक्रियत्वमिति । साधारणक्रिय-
त्वमित्यर्थः । एतच्च तुल्यक्रियग्रहणादेव लभ्यते । अन्यथा 'कर्मवदकर्मणे'त्येव ब्रूयात् । यस्मि-
न्निति । सादृश्यवाची तुल्यशब्द आश्रीयत इत्यर्थः । कर्तृभूत इति । चैविकल्पेन विधानाद-
याऽभावः । कर्तारि संपन्न इत्यर्थः । अथवा 'भू प्राप्ता वित्यस्याधृषाद्भेति णिचो विकल्पनाद्रूपमेतत् ।
तेन कर्तृत्वं प्राप्त इत्यर्थः । वृत्तिविषये कर्तृशब्दः कर्तृत्वे वर्तते । कर्तृकर्मावस्थाभेदाच्च एकस्या
अपि क्रियाया भेदाश्रय सादृश्यमुपपद्यते । कर्मणेति । कर्मस्यया क्रिययेत्यर्थः । साध्यसाधनयो-

३०—साधनपरञ्चैतत् । प्रधानक्रियापेक्षो लब्धः करणादिव्यपदेशो येन वस्तुना तत्र व्यवस्थिता या क्रिया
तत्तुल्यग्रहणनिवारणायेत्यर्थः । यदि तु लक्ष्याजुरोधात्प्रत्यासत्त्या धातुवाच्यक्रियैव तुल्यक्रियत्वं विवक्ष्यते,
प्रत्यासत्तिस्तु यस्य धातोर्यत्कर्म तत्रत्यक्रियया तस्यैव धातोः कर्ता यदि तुल्यक्रिय इति वक्ष्यमाणार्थला-
भार्थमावश्यकं, तदा नेदप्रयोजनम् । अतो 'यत्र कर्मणि क्रियाकृतविशेषस्तदर्थ'मिति प्रयोजनान्तरं
वक्ष्यति । ननु कर्मकर्मोः साधनयोरत्यन्तभेदात्कर्म तुल्यत्वमत आह—तुल्यक्रियत्वाच्चेति । अतिप्रसङ्ग
इति प्रश्न इति । इति व्युत्पादयितुं प्रश्न इत्यर्थः । साधारणेति । यथा 'एतो तुल्यघना'वित्यत्रेत्यर्थः ।
कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चेति । 'जन्त्येतेनोभयोः साधारणी क्रियेत्यर्थः । समानशब्दे सहशब्दाच्चकत्वस्याऽपि
सहसादाह—साधारणेति । एतच्चेति । 'किन्तु'त्यादि चेत्यर्थः । सादृश्यवचनतुल्यशब्दस्य प्रसिद्धतरवा-
चेत्यपि बोध्यम् । इत्येवेति । सहार्थमुक्तद्वितीयया एकक्रियाजनकत्वरूपसाहित्यलाभेन त्वदुक्तार्थलाभादिति
भावः । त्विप्रत्यये कर्तृशब्देरीड् स्यादत आह—श्चेरिति । ननु श्वेरभावेऽकर्त्तरि कर्त्तरि भूते इदमेवोचितमप्युक्ति-
विकृतिभावप्रतीतयेऽत आह—अथवेति । भाष्ये—यथा कर्मणीति पूर्वान्वयि । ननु किञ्चित्त्रिधाभवन-

कर्म दृष्टश्चेत्समानघातौ ॥ २ ॥

कर्म दृष्टश्चेत्समानघाताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—पचत्योदनं देवदत्तः । राध्यत्योदनः स्वयमेवेति ॥ तथा—

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च ॥ ३ ॥

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । कर्तृस्थ-
भावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भूदिति । [कर्मस्थभावकानाम्—
आसयति देवदत्तम्, शापयति देवदत्तम्, स्थापयति देवदत्तम् ॥ कर्मस्थक्रियाणाम्—
गामवरुणद्वि, करोति कटम् ॥ कर्तृस्थभावकानाम्—चिन्तयति, मन्त्रयते ॥
कर्तृस्थक्रियाणाम्—गच्छति, धावति, हसति ।]

प्र०—रत्यन्तभेदात्तुल्यत्वाऽसंभवात् कर्मस्था क्रिया कर्मवद्भेदोच्यते । भवति हि तात्पर्यात्ताच्छब्दं
यथा 'मन्त्राः क्रोशन्ती'ति । तत्र पचत्योदनमित्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदात्मादृश्याऽभावा-
त्कर्मवद्भावभावः । 'लूयते केदारः स्वयमेवे' त्यत्र केदारस्य तु द्विवाभवनलक्षणा कर्मावस्थायां
यादृशीक्रिया तादृश्येव कर्तृवस्थापामपीति भवति कर्मवद् भाव । भिद्यमान इति । पात्राणामपि
द्विवा भवनं कुपूलस्यापीति प्राप्नोति कर्मवद्भावः । कर्म दृष्ट इति । समान एकस्मिन् घातौ कर्ता
कर्मत्वेन यदि दृष्टो भवति तदा कर्मवद्भावो, यदा त्वग्यस्मिन्घातौ कर्माऽन्यास्मिश्च कर्ता तदा मा
भूत्कर्मवद्भाव इत्यर्थः । पचत्योदनमिति । ओदनस्य कर्मत्वे यादृशीक्रिया विक्रितिलक्षणा
तादृश्येव कर्तृत्वेऽपि । राध्यतेविक्रितिलक्षणत्वात् । नचास्य वाभ्यद्वयस्य युगपत्प्रयोगः । कर्मस्थ-
क्रियानुत्पत्त्यप्रतिपादनाय तु वाक्यद्वयोपन्यासः । अन्यथा समानघातावपि व्याख्यातृभिः कथं तुल्य-

व०—रूपायाः क्रियाया एकत्वात्कथमेदनिबन्धनसादृश्योपपत्तिरत आह—कर्तृकर्मिति । तच्चत्तशलाभरूपाऽव-
स्थाभेदादाश्रयस्य भेदाऽवसाये तन्मूलकः क्रियाया भेदावसायः इति सादृश्योपपत्तिरिति भावः । लक्षणायां
हेतुमाह—साध्येति । साध्या—क्रिया । साधनं—कारकम् । व्यापारयोरिति । व्यापारशब्देन घात्वर्थोऽप्युच्यते ।
तदास्वर्षत्वस्य सादृश्यं विवक्षितम् । किन्तु सामर्थ्यादयान्तरसादृश्यमेव विवक्षितमिति तात्पर्यम् । मध्ये—
कर्ता कर्मवदिति । 'कर्तरि श' क्तित्वोऽनुत्पत्त्य कर्तृरित्यस्य प्रथमया विपरिणाम इति भावः ।

पात्राणामपीति । एवञ्च भिदेः कर्मसु पात्रेषु या क्रिया सा तत्कर्तरि कुण्डेऽपीति भावः ।
समानशब्दः साधारणपर्याय एकस्मिन्नित्यर्थे पर्यवस्यतीत्याह—एकस्मिन्निति । ननु युगपत्संवातन्परतन्व-
योर्विद्वद्वाक्कथमभाषेऽनयोर्वाक्ययोर्मु'शपत्प्रयोगोऽत आह—न चाऽस्येति । प्रतिपादनापेति । तत्प्रयोगे
या कर्मस्था साऽत्र प्रयोगे कर्तृत्वेति प्रदर्शनापेत्यर्थः । सुनाताविति । 'सुनाति केदार देवदत्त' इति
प्रयोग इत्यर्थः । सावयते केशर इति । 'शुभ्रन्ती'ति यविक्रयोः प्रतियोगः । कर्मवद्भावकत्वान्वाग्ने-

यत्तावदुच्यते—अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यमिति, न वक्तव्यम् । वच्यत्येवत् 'सकर्मकाणां प्रतिपेधोऽन्योन्यमाश्लिष्यत' इति* ।

यदप्युच्यते—'कर्म दृष्टेत्समानधाताविति वक्तव्य'मिति, न वक्तव्यम् । धातोरिति† वर्तते । धातोः कर्मणः कर्तुरयं कर्मवद्भावोऽतिदिरयते । तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं 'यस्य धातोर्यत् कर्म तस्य चेत् कर्ता स्या'दिति । तद्यथा—धातोः कर्मण्यएभवतीति X । तत्र सम्बन्धादेतद्गम्यते—'यस्य धातोर्यत्कर्म'ति । इह मा भूत्—'आहर कुम्भम्' 'करोति कट'मिति ।

प्र०—त्रियत्वं प्रदर्शयते । यद्येव लुनातौ केदारस्य कर्मत्वमिति लावयते केदारः स्वयमेवेति कर्मवद्भावो न स्यात् । अत्र केचिदाहुः—'लुनातिरेव णिचि लाविः संपन्न इत्यस्ति समानधातुत्वम्' । अन्ये त्वाहुः—'लावयतावेव केदारस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं चेति दोषाऽभावः' । कर्मस्यभावकानामिति । अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यस्तु क्रिया । यत्र च क्रियाकृतविशेषदर्शनं तत्स्था क्रियोच्यते । ततश्च 'पश्यति राजा स्वयमेव' 'आरोहति हृस्ती स्वयमेवे'ति कर्मवद्भावाऽभावः । सकर्मकाणामिति । अन्योन्यमाश्लिष्यत इत्युदाहरणमात्रमेतन्न तु व्यतीहा-

उ०—पदमेव । 'णिचयेत्यनेन तु न सिद्धिः, क्रियोदेश्यफलस्य कर्तृगामित्वाऽभावात् । आहुरिति । अत्राऽवचित्तु पयन्तस्य धात्वन्तरत्वम् । लावयताविति । निवृत्तप्रेषणपद इति भावः । अन्यत्र भावक्रियोरभेदेन व्यवहारादाह—अपरिस्पन्दनेति । इदञ्च प्रकृताऽभिप्रायेण । 'भावे घंत्रियादौ तु सिद्धावस्थापन्नो धात्वर्थो भाव इति बोध्यम् । यत्र चेति । यथा लूभिदादौ कर्मणि क्रियाकृतविशेषदर्शनात्तत्स्था सा । 'पश्यती'त्यादौ राजादिदर्शनकर्त्तृवैव दर्शयित्वाणविशेषदर्शनात्तत्स्थैवेति भावः । न चैवं पथ्यादिकर्त्तृयपि अत्रादिरूपविशेषस्य दर्शनादिदमयुक्तम्, किञ्च पश्यत्यादीनां कर्त्तृस्यभावकत्वाऽनापत्तिः, कर्त्तरि क्रियाकृतविशेषाऽमावादिति धाच्यम्, येन धानुना कर्त्तृकर्मसाधारणं फलं शब्देन प्रतिपाद्यते स—कर्त्तृस्यभावकः । यथा 'पश्यति' 'गच्छती'त्यादौ । तत्र विषयतासमवायाभ्यां शानमुपनिष्ठम् । संयोगभ्रमेभ्यनिष्ठः । एवं हासोऽपि । यत्र तु कर्त्तृवृत्तिधर्मत्वं फलं स कर्मस्यभावकादिः । यथा भिदादिरित्यत्र तात्पर्यात् । भाष्ये—वच्यत्येतत्सकर्मकाणामिति । अयं भावः—कालादिभिन्नकर्माऽभाववतामन्यत्राऽकर्मकप्रहृष्टेन प्रहृष्टदर्शनादत्राऽपि तथाल्परात्तौ 'मासम्बन्धोदनःस्वयमेवे'त्यादौ कर्मवदकर्मकस्येति वचनेन कर्मवत्त्वं प्राप्नोतीति 'सकर्मकाणां प्रतिपेध' इत्याशयकमिति । अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानं लाघव न स्यात् । न स्थिति । उदाहरण-बलात्तदरो विषय एव प्रतिपेध इति न भ्रमित्यमिति भावः । अन्ये त्विदमुदाहरणद्विनयम् । आश्लेषः—संयोगविशेषाऽनुकूलव्याहारः । तत्र संयोगाभ्रवत्त्वेन तयोः कर्मत्वं, व्यापाराभ्रवत्त्वेन कर्त्तृत्वम् । तत्र संयोगाऽनुकूलक्रिययाः कर्त्तृत्वोपयोगित्वेऽपि व्यक्तियेधोऽवश्यमपनीकार्यः । अन्यथोपयोगिपि कर्त्तृत्वमेव स्यात् । 'हमावाश्लिष्यत' इति यथा । भेदे त्वन्यनिष्ठाप्रत्ययस्य कर्मत्वमुपगच्छते । एवञ्च कर्मत्वोपयोगिक्रियया

यदप्युच्यते—‘कर्मस्यभावकानां कर्मस्यक्रियाणां वा कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यं कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्यक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भू’दिति, न वक्तव्यम् । कर्मस्वया क्रिययाऽयं कर्तारमुपमिमीते, न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्यक्रियाणां वा कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति ।

किं पुनः कर्मकर्तारि कर्माश्रयमेव भवत्याहोस्वित्कर्त्राश्रयमपि ? किं चातः ? यदि कर्माश्रयमेव, चङ्शप्कृदिषयो न सिध्यन्ति । चङ्—अचीकरत्* कटः स्वयमेव । शप्—नमते† दण्डः स्वयमेव‡ । कृदिषिः—भिदुरं × काष्ठं स्वयमेव । अथ कर्त्राश्रयमपि सिद्धमेतद्भवति । किं तर्हीति ।

आत्मनेपदशवादिविधिप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

आत्मनेपदं विधेयं शवादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ उभयं क्रियते न्यास एव† ।

प्र०—रविनिष्ठक्रियाविषयकर्मवद्भावप्रतिषेधप्रतिपादनार्यमित्यर्थः । धातोः कर्मण इति । कर्मणः सतः कर्तुं रित्यर्थः । कर्मणेति चोपादानादयमर्थो लभ्यते,—‘यस्य धातोर्यत्कर्म तत्स्वया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता तस्यैव धातोर्यदि भवति ततः कर्मवद्भवति’ । आहुर कुम्भमिति । समर्पण-रिभाषोपस्थानमन्तरेणापि भवत्येवैष्टसिद्धिरिति प्रदर्शनायोपन्यासः । कर्तारमिति । कर्तृस्थां त्रियामित्यर्थः । किं पुनरिति । किमतिदेशेन स्वाश्रयं निवर्त्यते आहोस्वित्रेति प्रश्नः । यद्यपि स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्यत्र निर्णयः कृतस्तथापि दोषान्तरोद्भावनाय पुनर्विचार्यते । अचीकर-तेति । यक्चणोः प्रतिषेधेऽपि स्वाश्रयो चङ्शपो न प्राप्तः । भिदुरमिति । कर्तारि कुरज्ज

उ०—द्वयक्रियस्य तदीयकर्तारभावात् कर्मवन्त्याऽप्रातेरित्याहः । तत्रेत्यग्रे वक्ष्यते । ननु ‘कर्मणः’ कर्तुंरिति युगपद्विद्वमत आह—सत इति । कर्मणेति चोपादानादिति । प्रत्यासत्त्येति भावः । समर्पणरिभाषोपस्थेरेदं सिद्धमत आह—समर्थेति । एवञ्च दृशन्त एकदेश्युक्तिरिति ध्वनितम् । क्रियया कर्तुंरुपनाऽसम्भवादाह—कर्तुंरस्थामिति । भाष्ये—न च कर्तृस्थेति । तेषां धातूनां कान्यायाः फलरूपक्रियायाः कर्मभावे प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । करणादिदुल्यक्रिनेऽतिव्यातिवारणस्य प्रत्यासत्त्येव सिद्धया ‘कर्मणः’सुपादानसम्भवात्कर्मनाप्रतिष्ठकल्लरकर्मस्यक्रिया सद्यव इति भावः । यथाभूतप्रागुक्तैर्यथा ध्यात्वाने तु ज्ञानात्पादिकर्तव्यं क्रियाकृतविशेषाऽनुपलम्बेन ‘चिन्तयती’त्याद्युपक्रमेणैतदुक्त्यसम्प्रतिः । एतेन क्रियायाः क्रियाकृतविशेषाया-

* (३ । १ । ८६) † (न दुहन्तुनां यक्चिणौ ३ । १ । ८६) कर्तारिण्

३ । १ । ६८ × कर्तारि कृत् ३ । ४ । ६७ ; विदिभिदिष्टिदृटेः कुरच् ३ । २ । १६२

+ १ । ३ । ७८ वा० ४ ; ३ । १ । ६७ वा० ५

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ।

कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

कर्मकर्तरि कर्तृत्वमस्ति । कुतः ? 'स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्' । स्वातन्त्र्ये-
णैवाऽत्र कर्ता विवक्षितः ।

किं पुनः सतः स्वातन्त्र्यस्य विवक्षा, आहोस्विद्विवक्षामात्रम् ? 'सतः' इत्याह ।
कथं ज्ञायते ? इह भिद्यते कुमूलेनेति, न चान्यः कर्ता दृश्यते क्रिया चोपलभ्यते ।
किं च भो विग्रहवतैव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यं, न पुनर्वातातपकाला अपि कर्तारः
स्युः । भवेत्सिद्धं यदि वातातपकालानामन्यतमः कर्ता स्यात् । यस्तु खलु निवृत्ते
निरभिवर्षेऽचिरकालकृतः कुमूलः स्वयमेव भिद्यते तस्य नाऽन्यः कर्ता भवत्यन्यदतः
कुमूलात् ।

यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्यः कर्ता नास्ति, इह तु कथं न स्यात्-
लूयते केदारः स्वयमेवेति, यत्रासौ देवदत्तो दात्रहस्तः समन्ततो विपरिपतन्ट्टश्यते ।
अत्रापि याऽसौ सुकरता नाम तस्या नान्यः कर्ता भवत्यन्यदतः केदारात् ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्ह्यस्ति ।

प्र०—प्राप्नोति । 'लान्तस्य कर्ता कर्मव'दिति न तावत्स्वापितमिति कृद्विवेरमिद्विरुक्ता । उभय-
मिति । कर्तृव य कर्ता तत्र परस्मैपदाभावादात्मनेपदं भवति । कर्तरि शक्तियत्र कर्तरीति योगविभा-
गेन वावादीना यका वाचनं भवति । कार्यातिदेशो वाऽयमार्थोपयते । यथाऽविरुद्धमतिदेशेन स्वाश्रयं
तद्भवति न तु विरुद्धमिति शब्दादितरस्मैपदाभावः । स्वातन्त्र्यस्येति । 'पक्ष्यने ओदनः स्वयमेवे'ति
विविधत्तिमानवाची पचि । तत्र चोदनस्य कर्तृत्वमेव । 'लूयते केदार इति द्विवाभवनवाची
लुनातिस्तथा च केदारस्य कर्तृत्वम् । क्रिया चेति । विशरणक्रियेत्यर्थः । किञ्च भो इति ।
कारणाभावे विशरणाव्यकार्याभावादवश्यं केन चिद्वातादिना कारणेन भाग्यमिति भावः ।

४०—नित्यर्थ इत्यलान् । तदुक्तं हरिणा—

'विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र ध्यवस्थिता ।

क्रियाध्यवस्था स्वल्पेयां शब्दैरेव प्रकल्पिता ॥ इति ।

अन्वेषामिति । 'मने' इति शेषः । इदमेव मनं युक्तं, उक्तयुक्ते । शेषान्तरेति । तदुद्भावनपूर्वकं
मुल्लेखलप्रदर्शनार्थः । प्रतिषेधेपीति । 'न दुहे'ति 'शिभी'ति च । शपाविति । नमतविशेषमिदम् ।

कर्मवेति । 'शेष'दिति स्ये 'कर्तरि कर्मव्यतिहार' इत्यतः कर्तरीति पदानुवृत्त्याऽप्यमर्षो लघ्व
इति भावः । योगविभागेनेति । इदञ्च यन्विधायके निरुक्तिर्न । कार्यातिदेशो वाऽयमिति । एवञ्च
परान्तादात्मनेपदविधिः शब्दाध्यमिदं इत्यर्थः । नन्वेवं दशाभयनिवृत्तिरेव पर्यवसन्नेत्यत आह—यचेति ।
अतिदेशेन—तदाभयकार्येण । एतञ्च 'नमने दण्डः' 'अचीकरने'त्यादी यन्विद्योत्तमभेदे च दृश्यते भयनोऽन्यत्र
च न भवत इति भावः । भाष्ये—किमर्थं पुनरिदमुच्यते इति । कर्मणः कर्तृत्वाऽऽत्मनत्वात् स्वर्धर्ममिति

तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः ॥ ६ ॥

तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः कर्तव्यः । 'लान्तस्य कर्ता कर्मवद्भवती'ति वक्तव्यम् ।

इतरथा हि कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधः ॥ ७ ॥

अक्रियमाणे हि लग्नहणे कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् ।

कृत्य—भेत्तव्यः कुमूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात् । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन् प्रतिषिद्धेऽकर्मकाणां भावे कृत्या भवन्तीति भावे यथा स्यात्—भेत्तव्यं कुमूलेनेति । कृत्य ।

क्त—भिन्नः कुमूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात्, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, तस्मिन् प्रतिषिद्धेऽकर्मकाणां भावे क्तो भवतीति भावे क्तो यथा स्यात्—भिन्नं कुमूलेनेति । क्त ।

प्र०—अन्यदत्त इति । कुमूलस्यैव विशरणक्रियायां कारणत्वोपपत्तावदृश्यमानकारणान्तररत्ननाया अयुक्तवादिति भावः । सुकरतेति । द्विवाभवनलक्षणक्रियेत्यर्थः । अन्यथा पर्वतमपि देवदत्तो लुनीयादिति भावः । लान्तस्य कर्त्तेति । लान्तवाच्यो यः कर्त्ता लान्तकार्येण कर्मवद्भवतीत्यर्थः । तेन कर्मणि विधीयमानाः कृत्यादयोऽतिदेशात्कर्मकर्त्तरि न भवन्तीति भाव एवोत्पद्यन्ते । ततश्चेतैः कर्तुरनभिहितत्वात्कर्तृविभक्ती पट्टीनृतीये भवतः—भेत्तव्यं कुमूलस्य, भेत्तव्यं कुमूलेनेति । 'भिद्यते कुमूल' इत्यत्र च द्वितीया न भवति । क्तग्रहणस्याऽत्र प्रयोजनं न दृश्यते । गवा दुग्धं पय इत्यत्र दृश्यते इत्याहुः । तथा ह्यकर्मकत्वाद्प्रत्ययाकर्मकेति वचनात् कर्त्तरि भवितव्यमेव

उ०—प्रभ्रः । तत्सम्भवप्रदर्शयति—कर्मकर्त्तरीति । स्वातन्त्र्यद्वयप्रधानधात्वर्थाभ्रयवत् । तच्च कर्मव्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे सम्भवतीत्याह—पच्यत इति । कुमूले क्रियाऽदर्शनादाह—विशरणेति । माप्ये—विमहर्षवेति । सशरिण्ये चेतनेनैवेत्यर्थः । निरभिषेधे इति । अनातरे इत्यर्थः । ननु सुकरता यदि प्रयोजकव्यापारन्तर्हि तस्य देवदत्तः कर्त्तेति, 'नाऽन्य' इति माप्यमनुपपन्नं स्यादत्त आह—द्विधेति । सुकरताविषयक्रिया सुकरताशब्देनोच्यते इत्यर्थः । कर्मगतसौकर्यं निरीक्ष्यैव देवदत्तादेः कर्तृत्वम्, नाऽन्यधेत्याह—अन्यधेति । एवञ्च सौकर्यातिशयविवक्षया विद्यमानोऽपि कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते । किन्त्वनेकार्यत्वाद्दानुनां कर्मनिष्ठव्यापारमात्ररता तदा कर्मणः 'कर्तृत्वे कर्मणा तुल्यक्रिय' इत्यत्राऽवस्थान्तरीयकर्मणा तुल्यक्रियामिदेषाधो विवक्षित इति दिक् । 'लान्तस्ये'ति पठ्ये वाच्यमात्रकसम्बन्धे, निमित्तनिमित्तिभावे चेत्याह—लान्तेति । 'लान्तवाच्य' इत्यर्थस्य फलमाह—सेनेति । पट्टीनृतीये इति । 'कृत्यानां कर्त्तरि वे'ति वचनादिति भावः । यद्यपि स्वाध्यायनिष्ठत्वेमात्रे सिद्धयन्तरे तद्व्यादयस्तथापि 'भेत्तव्यः कुमूलः स्वमेने'त्यपि स्यादिति दोषः । माप्यस्यापि—'भेत्तव्यं कुमूलेने'ति भाव एव कृत्यो यथा स्यादिश्वर्धो बोध्यः । लान्तकार्यं पच्येत्यम्

† तयोरेव कृत्यत्प्रलपाः ३ । ४ । ७०

खलर्थ—ईपद्भेदः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदाऽस्य
कर्मवद्भावः स्यात्, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, तस्मिन्प्रपिद्धेऽकर्मकाणां भावे खलभ्य-
तीति भावे खल्यग्या स्यात्—ईपद्भेदं कुसूलेनेति ।

तत्तर्हि लग्नहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । 'लिङ्ग्याशि-
व्यह् [३ । १ । ८६] इति द्विलकारको निर्देशः ।

सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वात् ॥ ८ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'प्राकृतकर्मत्वात्' । प्राकृतमेवैतत् कर्म, यथा—कटं
करोति, शकटं करोतीति ॥ कथं पुनर्ज्ञायते—'प्राकृतमेवैतत्कर्म' इति ?

प्र०—तेन,—भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । तथा च सिनोतेप्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यमिति सिनो
प्रासः स्वयमेवेति क्तः कर्तृर्युदाहरिष्यते । सिद्धं त्विति । प्राकृतं स्वाभाविकमेवैतत्कर्म न त्वातिदे-
शिकमित्यर्थः । आत्मसंयोग इति । एकस्यैव वस्तुनो भेदेनात्मा कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यत
इत्यर्थः । तदुक्तम्—

'एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेच परिकल्पिते ।

कर्मत्वं फरणस्य च कर्तृत्वं चोपजायते' ॥ इति ।

कर्म दृश्यत इति । कर्मत्वं दृश्यत इत्यर्थः । विषम उपन्यास इति । अयं
भावः—दृष्टान्ते आत्मभेदस्य गठनेन प्रतिपादितत्वाद्युक्तं कर्मत्वम् । इह तु 'लूयते केदारः'
'पच्यते ओदन' इत्यादौ यदा 'स्वय'मिति शब्दो न प्रयुज्यते, तदात्मभेदाऽविवक्षायां कर्मत्वा-
ऽभावात्कर्तृत्वमेव द्विधाभवनादौ केदारादीनामिति कर्मवदतिदेश कर्तव्य एव । 'नमते दण्ड'

४०—फलमाह—भिद्यते कुसूल इति । कर्त्तरि लोऽपि कर्मवद्भावेन द्वितीया स्यादिति भावः । ननु ह्यङ्गविकल-
मेतत्, कर्मत्वेनाऽभिहितत्वेन च । तथाऽतिदेशेन कर्मत्वेऽपि अभिहितत्वात्कथं द्वितीयेति चेत्, कार्यातिदे-
शेऽनेनैव द्वितीया विधीयते तत्र चाऽनभिहिताऽधिकाराऽभाव इत्यभिमानात् । वस्तुतः 'कर्मव' दिव्युक्तेः
कर्मणि यत्कार्यं येनोपाधिना यथा भवति तथा कर्तव्यमित्यर्थादभिहितत्वेन द्वितीयावारणस्य मुक्तरत्वात्तन्तस्य
कार्ये इति चिन्त्यफलम् । अत्र—'भिन्नं वस्तुने' इत्यत्र । अत्र कर्मवत्त्वाऽभावेऽपि अकर्मकत्वनिवन्धनकर्तृत्वमादाय
'भिन्नः कुसूल' इत्यस्य दुर्वारत्वेन तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्न फलमिति भावः । तद्वद्वयति—तथा हीत्यादिना ।
गवा दुष्यमिति । अत्र गोः कर्मवत्त्वे'अप्रधानं दुहादीना'मिति वचनात्तन्निषेधे कर्मणि क्तः स्यात् ।
तदभावे तु कर्मान्तराऽभावात्प्रत्यक्षेव कर्मणि क्ते 'गवा दुष्यं पय' इति भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु कर्मवद्भावेन
कर्मणि क्ते 'परशुभिन्नः कुसूल' इत्यादौ वृत्तीयान्तं पूर्वपदं कर्मवत्त्वकृत्वात् उत्तरपदे प्रवृत्तिस्वरमित्यर्थक-
'वृत्तीया कर्मणी'त्यनेन पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरः प्राप्नोति, कर्त्तरि तु नेति फले विशेषस्य स्पष्टतया चिन्त्योऽयं
वैयर्थ्यः । कर्मणि प्रत्येनेव प्रयोगाणां सिद्धेः एवं व्यर्थमित्याशङ्कने माधे—सिद्धन्विति । आत्मसंयोग

आत्मसंयोगेऽकर्मकर्तुः कर्मदर्शनात् ॥ ६ ॥

आत्मसंयोगेऽकर्मकर्तुः कर्म दृश्यते । कः ? हन्त्यात्मानम्, ह्यन्यत आत्मनेति । विषम उपन्यासः । 'हन्त्यात्मान'मिति कर्म दृश्यते कर्ता न दृश्यते । आत्मना हन्यत इति । कर्ता दृश्यते कर्म न दृश्यते ।

पदलोपश्च ॥ १० ॥

पदलोपश्चात्र द्रष्टव्यः । हन्त्यात्मानमात्मा । आत्मना हन्यत आत्मनेति ॥ कः पुनरात्मानं हन्ति को वाऽऽत्मना हन्यते ? द्वावात्मानौ, अन्तरात्मा शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवति ।

प्र०—इत्यादौ च प्राकृतकर्मत्वे यक्विणोः प्रतिपेवे शप्चडौ न स्याताम् । 'भिद्यते कुमूलेने'ति च सकर्मकत्वाद्वातोभवि लो न स्यात् । कर्म दृश्यत इति । 'आत्मान'मिति द्वितीयान्तवाच्यं कर्म । कर्ता न दृश्यत इति । 'हन्ती'ति कर्तरि लकारोत्पात्तावपि कर्तृविशेषानुपादानादिति भावः । कर्ता दृश्यत इति । तन्मध्येण क्रियाया अभावादात्मनेत्येतद्वाच्य इति भावः । कर्म न दृश्यत इति । कर्तृविशेषव्यतिरेकेणाऽन्यस्याऽत्र कर्मणो दुरुपादत्वादिति भावः । पदलोपश्चेति । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः पदव्येत्यर्थः । यत्तु 'लूयते केदारः स्वयमेवे'ति वृत्तिकारैरुदहियते तत्र कर्तृन्तराऽभावप्रतिपादनेन केदारस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादनाय स्वयं गच्छ प्रयुज्यते, नत्वेतत्कर्मवद्भावस्योदाहरणं स्वयं गच्छस्यात्मनेनि तृतीयान्तार्थं वर्तनादात्मनः कर्तृत्वे केदारस्य प्राकृतकर्मत्वमद्भावान् । द्वावात्मानादिति,—णेरणावित्यत्र व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम् । आश्लिष्यत इति ।

८० - इति । आत्मवाच्यरूपदमभिध्याहारे इत्यर्थः । अकर्मकर्तु'रिति । कर्मभिन्नस्य कर्तुरात्मनः सत्त्वेऽपि कर्म दृश्यत इत्यर्थः । तथा 'भिद्यते कुमूले' इत्यादावपि आत्मनः कर्तृत्वात्कर्मदेव लकारेण सिद्धम् । अत एव 'आत्मने'त्यर्थकं 'स्वयमेवे'ति कर्मकर्तु'दाहरणेषु प्रयुज्यत इति तात्पर्यम् । समाप्तम्—विषम इति । तत्र ह्यस्य वैषम्यं दर्शयति—एतन्त इति । भावे ल इति । इदमुल्लक्षणं तथ्यादीनाम् । एतेन 'भिद्यते कुमूलेनात्मे'ति कर्मग्येवाऽयमप्रयोग इत्यस्य, भेत्तधर्मोद्भेदमित्याद्यतिद्वयापत्तेः । न च तत्रापि कर्मणि, नियमेन नपुंसकप्रयोगाऽनापत्तेः । ह्यन्यनुक्तं वैषम्यं विचरयति माथे—हन्यात्मानमित्यादिना । एवञ्चात्र शब्देन प्रतिपादनाऽभावेऽपि यथा कर्मन् तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति भावः । वैषम्युरनादपति—पदलोपश्चेति । तदुपापत्ते—गम्यमानेति । एवञ्च भद्रित्यप्याहारसम्भवाद्वाक्यैकदेशन्यायेन बाधसम्भवाद्वा तत्राऽऽत्मनेदस्य शब्देन प्रतिपादनमिति वैषम्यमस्येति भावः । ननु कर्मसद्भावविद्यतेऽपि 'स्वय'मित्यस्य प्रयोग उदाहरणेषु दृश्यत इति तत्राऽप्यस्यैव भेदस्य शब्देन प्रतिपादनमत आह—यतिविति । न त्वेतदिति ।

सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योन्यमारिलप्यत इति ॥ ११ ॥

सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? अन्योन्यमाश्लिष्यतः,
अन्योन्यं संस्पृशतः, अन्योन्यं गृह्णीत इति ।

तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं नियमार्थम् ॥ १२ ॥

तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं† नियमार्थं भविष्यति—‘तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्य
सकर्मकस्ये’ति ।

तस्य तर्जन्यकर्मकस्यापि प्राप्नोति—उचपति सुवर्णं सुवर्णकारः । उचप्यमानं
सुवर्णं सुवर्णकारमुचपति ।

प्र०—क्रियाफलस्य संयोगस्य कर्मणि दर्शनात्कर्मस्थक्रियत्वमत्र द्रष्टव्यम् । तपेवेति । तप इति योग-
विभागेन नियमः क्रियत इति भावः । ननु ‘तप्यते तपस्तापस’ इत्यत्र कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वं
कर्तुर्नास्ति, उपवासादेस्तापसः कर्तृत्वे तपेर्दुःखार्थत्वात्तापसस्य तु कर्तृत्वेऽर्जनार्थत्वात् । नैप
दोषः । शरीरसंतापलक्षणयाः क्रियायास्तुल्यत्वादवस्थाद्वयेऽपि शरीरसंतापलक्षणमेवार्जनं

उ०—‘आत्मने’त्यर्थकं‘स्वयं’पदघटितं विवक्षितात्मकर्तृकमित्यर्थः । नन्वेकस्यैव वस्तुनः कथं शब्दभेदमात्रेण
भिन्नधर्मतेति शङ्को भाष्ये—कः पुनरिति । आत्मानं हन्ति य आत्मा स क इत्यर्थः । औपाधिकभेदेन
भेदमारोप्य भिन्नधर्मतेऽप्युत्तराशयः । संयोगस्य कर्मणीति । अन्योन्यसंयोगकृतहर्षादिलक्षणस्येत्यर्थः । ननु
संयोगस्य तत्कृतहर्षादेश्च कर्तृत्वमपि सत्त्वेनोक्तरीत्या कथं कर्मस्थत्वमिति चेन्न, हर्षरूपविशेषस्य धात्वर्थकर्मत्व-
कृतत्वेन कर्मस्थत्वमेवेत्याशयात् । यच्च युक्तरीत्या नेदमुदाहरणं तथाप्ययमत्र भाष्यार्थः, कर्मपदेन तस्या
क्रिया लक्षणे, ‘मञ्चाः क्रोशन्ती’तिवत् । अन्यतरक्रिया प्रति कर्मपथस्यतरस्मिन् या संयोगानुकूलक्रिया
तादृशेवाऽपरस्मिन् कर्तरीति स्यादेव प्रसङ्गः । यद्यपि ‘देवदत्तादयः पचन्ती’त्यादाविव धातुना भेदस्या-
ऽप्रतीतिस्तथाप्याशयभेदहर्षं वास्तवं भेदमादाय ब्रूयत्वाऽदिति । ‘कर्मत्वोपयोगिकर्मस्थक्रियया कर्तृत्वो-
पयोगिक्रिया तुल्या यस्य कर्तृत्वमित्यर्थे तु न मानमिति बोध्यम् ।

एकयोगे नियमद्वयाऽलामादाह—योगविभागेनेति । भाष्ये—किमिदं तप इति । सूत्रे ‘तपः कर्म-
करो’त्यत्र ‘तपः’ पदेन किमुच्यत इति प्रश्नः । ‘धात्वर्थः सन्ताप’ इत्युत्तरम् । दुःखार्थत्वादिति ।
‘तापं तपस्तपती’त्यतस्तं दुःखयतीत्यर्थोवगमात् । अर्जनार्थत्वादिति । ‘तापसस्तपस्तप्यते’ इत्यतोऽर्ज-
तीत्यर्थोवगमादिति भावः । शरीरेति । शरीरसन्तापलक्षणयाः क्रियाया अत्रत्याद्वयेऽपि ब्रूयत्वात्, यतः
शरीरसन्तापलक्षणमर्जनमेव तापसस्य व्यापारो नाऽन्य इत्यन्वयः । अयं भावः ‘तपति तापं तप’ इत्यस्य
सन्तापविशेषस्तापं तपतीत्यर्थः । तपतिरशान्तमोचितपथर्थः । तापसवृत्तिशरीरसन्तापसामान्यानुकूल-
व्यापारानुकूलव्यापारः सन्तापविशेषवृत्तिरिति बोधः । तदनुकूलो व्यापारश्च सन्तापविशेषे स्वस्वावस्थानरूप

तस्य च तपःकर्मकस्यैव ॥ १३ ॥

तस्य च तपःकर्मकस्यैव कर्ता कर्मवद्भवति नान्यकर्मकस्येति ।

किमिदं तप इति ? तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधनः । कः प्रकृत्यर्थः कः प्रत्ययार्थः ? स एव सन्तापः । कथं पुनः स एव नाम प्रकृत्यर्थः स्यात्स एव च प्रत्ययार्थः । सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति । तद्यथा—स एतान्योपान-पुर्णत्, —गोपोपमश्वपोप' रपोपमिति सामान्यपुपेरवयवपुपिः कर्म भवति । एवमिहापि सामान्यतपेरवयवतपिः कर्म भवति ।

दुहिपच्योर्वहुलं सकर्मकयोः ॥ १४ ॥

दुहिपच्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । दुग्धे गौः पयः [स्वयमेव] । तस्माद्दुग्ध्वरः स लोहितं फलं पच्यते । बहुलवचनं किमर्थम् ? 'परस्मैपदार्थम्' । यद्येवं नार्थो बहुलवचनेन । न हि परस्मैपदमिष्यते ।

प्र०—तापसस्य यतो व्यापार । कः प्रत्ययार्थ इति । तापसेन तपस्तप्यत इति कर्मणि लकारोत्पत्ती प्रकृत्यर्थस्यैव क्रियारूपस्य प्रत्ययार्थत्वं दृश्यते । क्रियाकर्मणोश्च साध्यसाधनभावाद्भेदेन भाव्यम् । इह तु भेदाऽभावात् प्रकृतिप्रत्ययार्थानुपपत्तिः । अथवा 'तपः कर्मकस्येति वचनात् प्रकृत्यर्थस्यैव कर्मत्वमाश्रितं, तच्च विरुद्धमिति भावः । अथवयवतपिरिति । विरोपतपिर्ज्ञानलक्षणं तप इत्यर्थः । दुग्धे गौरिति । गौर्मुञ्चति पय इत्यर्थः । दुहेद्विकर्मवत्त्वात्कर्मस्थक्रियानुत्पत्तिक्रियत्वेऽपि सकर्मकत्वात्प्राप्ते वचनम् । 'फलं पच्यते' इत्यत्र वृत्तस्य कर्तृत्वविवक्षायां मत्तन्तमप्राप्ते वचनम् । अन्ये

उ०—एव । तापसे शरीरसन्तापसामान्यानुकूलव्यापारश्च सन्तापविशेषस्वीकार एव । एतर्थात्तापे तापसस्य कर्तृत्वम् । 'तापसस्तपः सन्तप्यते' इत्यत्र सन्तापविशेषाऽभिन्नशरीरसन्तापाऽनुकूलव्यापारस्तापसकर्तृक इति बोधः । कैयटे शरीरसन्तापपदेन स व्यापार एव । तदेव चाऽर्जनमिति बोध्यम् । तत्र क्रियाविशेषणत्वात् 'स्तोकमेघने' इत्यादाविव तपसः कर्मत्वमिति । माथे—तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधन इति । इदमुणादीनां ध्युत्पन्नत्वमिति मते टकम् । अत्युत्पन्नत्वमिति पाणिनिस्मरने पक्षे तु 'तपः' शब्दस्य सन्तापोऽर्थ इति बोध्यम् । एतदेव परसम्भवाऽन्याख्यानानेन दक्षितम् । ननु प्रकृतिप्रत्यययोरप्रकृतत्वात्-आऽनुपपत्तिरत आह—तापसेनेति । प्रकृत्यर्थस्यैवेति । सन्तापस्येत्यर्थः । तस्यैव तपः पदार्थत्वादिति भावः । प्रत्ययार्थत्वम् । तिस्रप्रत्ययार्थकर्मरूपत्वम् । यद्यपि क्रियाविशेषणरूपे कर्मणि लकारो न, कर्तृसाह-चर्येण घात्वर्थे भेदेनान्यविशेषण एव तत्र प्रदृश्यात्, तथाऽपि भाष्यश्रामाख्यायां सामान्यविशेषणानेनान्यविनि क्रियाविशेषणे कर्मणि लकारो भवत्येव । अत एव 'स्तोक'मित्यादेः क्रियाविशेषणस्यैकरजनपुंसकत्वेऽपि । 'एतान् पोषानपुर्णदित्यादौ पुंसवद्बहुवचन इति बोध्यम् । ज्ञानलक्षणं तप इति । ज्ञानजनकोपवासादिस्प-

सृजियुज्योः श्यंस्तु ॥ १५ ॥

सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । श्यंस्तु भवति ॥ सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यश्चिन्तात्मनेपदार्थः । सृज्यते मालाम्, असाजिं मालाम् ॥ युजेस्तु न्यात्ये कर्मकर्तरि यकोऽभावाय । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ।

प्र०—त्वाटुः—पचित्र विषये द्विकर्मको वृत्तस्य पाकमन्तरेण फलपाकाऽसम्भवाद्दृक्षोऽकथितं कर्म, तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा तदाऽयं कर्मवद्भावः । एवविध एव च विषये कर्मवद्भाव इष्यते न पुनरोदन पचतीत्यादी । श्रद्धोपपन्न इति । श्रद्धायुक्ते कर्तरीत्यर्थः । चिन्तात्मनेपदार्थ इति । श्यना यगेव वाध्यते न तु चिन्तित्यर्थः । श्यनि तु प्रकृतेरागुदात्तत्वं भवति, यकि तु लसावधा- तुवानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्वमिति श्यन्यकोत्र स्वरे विशेषः । सृज्यते मालामिति । श्रद्धया मालां निष्पादयतीत्यर्थः । असाजिं मालामिति । मालां निष्पादितवानित्यर्थः । यकोऽभावायेति ।

उ०—मित्यर्थः । स एव सन्ताप इति भाष्यस्य—स एव सन्तापविशेष इत्यर्थः । विशेषेऽपि सामान्यसंवात् 'स एवे'त्यस्य नाऽनुपपत्तिः । भाष्ये 'एतान् पोषा'नित्यस्य विशेषसमर्पकाणि 'गोपोष'मित्यादीनि घञन्तानि बोध्यानि । अत्यन्तमप्राप्त इति । तुल्यक्रियस्वल्पाप्यभावादिति भावः । सकर्मकाणां प्रतिषेधोत्तरमस्योक्तत्वेन दुहिषाहचर्येण च सकर्मकत्वप्रयुक्ताऽप्राप्तयेवैतस्य विध्यर्थतोचितेति ध्वनयन्नाह—अन्ये त्वाहुरिति । वृष्टस्य पाकमिति । वृद्धनिष्ठपाकानुकूलव्यापारं विनेत्यर्थः । तदा च कालस्य कर्तृत्वं बोध्यम् । एवञ्च पनेः फलपाकानुकूलव्यापाराऽनुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्र फलपाकानुकूलव्यापाराऽऽश्रयत्वात् 'कर्तृरीक्षितत- म'मिति वृत्तः कर्म । तस्य कर्तृत्वविवक्षायां भाष्योदाहरणसाम्राज्यात् । 'अकथितं कर्म'त्यत्र अकथितपद- मविवक्षितपरम् । कर्मत्वेनाऽविवक्षितमित्यर्थः । किन्त्वेन तर्हि विषयेष्वत्राह—तस्यैव चेति । न तु तन्मू- विषयता, अस्य दुहादियु भाष्येऽगणनात् । 'गौर्दुग्धे' इत्यपि 'कर्तृरीक्षिततम'मिति कर्मत्वे एवोदाहरणं बोध्यम् । विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वे एव दुहेस्तदुदाहरणमिति तु न युक्तम् । तत्रार्थं कर्मस्य क्रियया तुल्य- क्रियत्वाऽनुपपदानादित्याहुः । यद्यपि कालस्याकर्तृत्वविवक्षायां कर्मणि लकारेऽपीदं सिद्ध्यति तथाऽप्युदु- म्भरस्य कर्तृत्वविवक्षायामुदुम्भरः फलं पचतीत्येतद्रयावृत्तये इदम् । न पुनरोदनमिति । कर्मस्य क्रियया तुल्य- क्रियत्वाऽभावादिति भावः । श्रद्धायुक्ते कर्तरीति । मुख्ये कर्तरीत्यर्थः । श्रद्धा—श्राद्धः । तेन युक्तो मुख्य एव, तस्यैव क्रियायामादरादिति बोध्यम् । तेनाऽत्यन्ताप्राप्तौ विध्यर्थोऽयमंशः । श्यन्यकोर्विशेषमाह—श्यनि स्थिति । मुख्यकर्तृत्वं निदर्शयति—अद्यप्येति । तत्र सृजेः कर्तरि श्यन्सिद्धः । चिन्तात्मनेपदे एव कर्मवद्भा- वलक्ष्यपका भाषो माभूदिति प्रतिप्रथयमाणम् । 'देशादिकः सृञ्जिरकर्मक एवे'ति स्वभद्रेयमेवेति चेच्चिदं । भाष्ये—न्यात्ये इति । न्यायः—टासर्गश्च 'कर्मवचनंशा'ति । तदनपेवे । तप्राप्तियोग्ये इति यावत् । सकर्मकरात्तदप्राप्तौ विधिः । श्यंस्तु अप्राप्त एव विधीयते यथापनयेति विशेषः । यकोऽभावायेत्यस्य 'श्वसि'रत्कादिः । योगो ब्रह्मचारिणमिति । पूर्वकत्वेण । 'संभ्रमती' त्यस्य संभ्रम्यानुकूलव्यापारवान्

करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलम् ॥ १६ ॥

करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । परिवारयन्ति कण्टकैर्वृक्षम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षमिति ।

स्रवत्यादीनां प्रतिषेधः ॥ १७ ॥

स्रवत्यादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्रवति कुण्डिकोदकम्, स्रवति कुण्डिकाया उदकम् । स्रवन्ति बलीकान्पुदकम्, स्रवति बलीकैभ्य उदकमिति ।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । 'तुल्यक्रिय' इत्युच्यते, क्रियान्तरं चाऽत्र गम्यते । इह तावत्स्रवति कुण्डिकोदकमिति,—विस्तृजतीति गम्यते । 'स्रवति कुण्डिकाया उदक'मिति,—निष्कामतीति गम्यते । 'स्रवन्ति बलीकान्पुदक'-मिति,—विस्तृजन्तीति गम्यते । स्रवति बलीकैभ्य उदकमिति—पततीति गम्यते ।

प्र०—अकारप्रश्लेषाद्यन्वयानामेतेषुः । युज्यत इति । योगो ब्रह्मचारिणं युजति, सम्बध्नातीत्यर्थः । ततो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां 'युज्यते ब्रह्मचारी योग'मिति भवति । करणेनेति । बहुलग्रहणात् 'साध्वसिश्छिनत्ती' त्यादौ न भवति । स्रवति कुण्डिकेति । निष्कामदुदकं निष्कामयतीत्यस्मिन्नर्थे तुल्यक्रियत्वात् प्राप्तः कर्मवद्भावो निषिध्यते । विस्तृजतीति गम्यत इति । तथा च लोके कथ्यते 'कृपणोऽसौ न किञ्चित् स्रवती'ति । विसर्गश्च दानमुच्यते इति तुल्यक्रियत्वाऽभावः । भूपाकर्ममिति । कर्मसब्दः क्रियावाची । भूपाफलं च शोभास्यं कर्मणि दृश्यते इति कर्मस्था भूपा । अगम्यन्तार्थं च भूपाग्रहणं, प्यन्तानां च वक्ष्यमाणेन यक्चणोः प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् । तेन अलंकृते स्वयमेव कन्या, अलमकृत स्वयमेव कन्येति भवति ।

उ०—भवतीत्यर्थः । तत इति । प्रतियोगित्वावच्छिन्नः सम्बन्धो युजेरर्थः । प्रतियोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वम् । यत् 'योग'मिति प्रतियोगे द्वितीया । एवञ्चाऽकर्मकत्वात्कर्मवद्भावे सिद्धे यन्वाचनार्थं श्यन्मात्रविधानार्थमिदमिति, तत्र, 'सृजियुष्यो'रिति वातिके 'सकर्मकयो'रिति भाष्यविरोधापत्तेः । भाष्ये परिवारयन्ते कण्टका इति । न च 'सिचश्चे'त्यनेनैवात्मनेपदं सिद्धम्, यक्चणौ तु 'सिचश्चिप्रन्यो'रिति प्रतिषिद्धावेवेति व्यर्थमिदमिति वाच्यम् । कर्तृगामित्वाऽभावेऽप्यात्मनेपदार्थं चिण्वद्भावार्थश्च वातिकस्याऽवश्यकत्वात् । स्रवति कुण्डिका उदकमित्यस्य निष्कामयतीत्यर्थः । स्रवति कुण्डिकाया इत्यस्य निष्कामतीत्यर्थः । तदाह—निष्काममिति । ननु विसर्गोऽपि विभागाऽनुकूलव्यापारो निष्कमणादनतिरिक्तोऽत आह—विसर्गश्च दानमिति । मुख्यदानपदार्थस्याऽत्राऽऽरोप इति भावः । सिद्धत्वादिति । वक्ष्यमाणेन यक्चणोः प्रतिषेधे सिद्धेऽपि स्यतासि-विषये चिण्वद्भावाऽभावाय ययनोऽपि एतत्प्रवृत्तिरावश्यकी । 'अन्यत्रात्मनेपदा'दित्यनेन तस्याऽप्यत्र निषेधात् । 'सिचश्चि'त्यनेन तु न सिद्धिः, न हि चिचिनिषेधेन चिण्वद्भावनिषेधो लभ्यत इति चिचन्यमेतत् । कर्तृत्वेन हस्तीति । अवकिरते—व्याप्तो भवतीत्यर्थ इति भावः । आरयकत्वायां विद्वेषणेन व्याप्तं करोती-

काणामुपसङ्ख्यान'मिति ॥ ८६ ॥

कुपिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ३ । १ । ६० ॥

कुपिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम् ॥ १ ॥

कुपिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् ।

अवचने हि लिङ्लिटोः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । चुकुरे पादः स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव । कोपिपीठ पादः स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव ।

क्रियमाणे चापि सार्वधातुकग्रहणे कर्तव्यं कुप्यानाः* पादाः इत्यत्रापि प्राप्नोति । श्यना च स्यादीनां वाचनं प्राप्नोति । कोपिप्यते पादः स्वयमेव । रङ्क्ष्यते वस्त्रं स्वयमेव । अकोपि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव ।

प्र०—यात्कर्तृत्वविवक्षायां—'विकुर्वते सैन्ववाः स्वयमेव' 'व्यकृपत सैन्ववा स्वयमेव' इति यकिचर्या न भवतः । 'उत्पुच्छयते गो' रित्यत्राप्यन्तर्भावितर्ष्यर्थात्कर्मवद्वावाद्यकिचणोः प्राप्तिः । व्रते कथेति । वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्यम् ॥ ८९ ॥

कुपिरजोः । यकि प्राप्तौ श्यन्विधीयते तेन श्यनि 'जित्वादि' रित्याद्युदात्तं पदं भवति । 'गण्यनो नित्य' मिति नित्यश्च नुमागमः—कुप्यन्ती जङ्घेति । सार्वधातुकवचनमिति । सार्वधातुके विषयभूते श्यन्परस्मैपदे भवत इत्यर्थः । कुप्याना इति । 'ताच्छ्रील्यवयोवचने' ति चानश् । तत्र श्यन् प्राप्नोति, परस्मैपदं चान्त्राचयशिष्टं मन्यते । श्यना चेति । विशेषविहितत्वा-

८०—भारद्वाजीयानां 'हेतुम' एतत्यागे बीजमाह—उत्पुच्छयतेति । अत्र यगादिकं न । मृते कथेति । 'अत्रे' ति शेषः । प्रकाशनफलकं वचनं ब्रूओऽर्थः, प्रकाशनस्य कर्ममात्रनिष्ठवाञ्छन्दे प्रकाशनकृतविशेषदर्शनाच्च कर्मस्यैवं बोध्यम् ॥ ८६ ॥

कुपिरजोः । यकश्यनोविशेषं दर्शयति—जित्वादि रित्यादिना । परस्मैपदस्य सार्वधातुके विधाना-ऽसम्भवादाह—विषयेति । भाष्ये—लिङ्लिटोः प्रतिषेध इति । तत्र नित्यात्मनेपदस्यैवेष्टत्वादिति भावः । ननु 'कुप्याना' इत्यत्र परस्मैपदाऽप्राप्तेस्तद्वचनचरितः श्यन्पि नेत्यत आह—परस्मैपदञ्च ति । विशेषविहितत्वादिति । लुलुङ् लुङ् व्यतिरिक्ते श्यन्श्चारिताप्यादिद्विन्ययम् । 'परत्वाद्वाच' इत्युचितमिति कश्चित् ।

१—'लिङ्लिटोः' इत्येवं पाठो भवेदुदाहरणक्रमदर्शनात् ।

* ताच्छ्रील्यवयोवचनशक्तियु चानश् ३ । २ । १२६; तिङ्शित् सार्वधातुकम् ३ । ४ । ११३

यत्तावदुच्यते 'सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्य' मिति, न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'सार्वधातुके यक्' [३ । १ । ६७] इति । यदि तदनुवर्तते पूर्वस्मिन् योगे† किं समुच्चयो—ले च सार्वधातुके चेति, आहोस्त्रिल्लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् ? किं चातः ? यदि समुच्चयः—'कतीह भिन्दानाः कुंखला' इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथ लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणं,—लिङ्लिटोर्न सिध्यति—विभिदे कुंखलः स्वयमेव, भित्सीष्ट कुंखलः स्वयमेवेति ।

अस्तु लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् । ननु चोक्तं 'लिङ्लिटोर्न सिध्यती'ति । लिङ्लिटग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'कास्प्रत्ययादामन्त्रे लिटि' [३५] 'लिङ्याशिष्यङ् [८६] इति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोपो भवति यदुक्तं—'कतीह कुङ्क्षानाः पादा इत्यत्रापि प्राप्नोती'ति । अत्रापि लविशिष्टं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते ।

यदप्युच्यते—'श्यना च स्यादीनां बाधनं प्राप्नोती'ति । यक्प्रतिषेधसंबन्धेन श्यनं वक्ष्यामि । 'न दुहस्तुनमां यक्चिणौ' [८६] । ततः ['कुपिरजोः प्राचांम्' ।] कुपिरजोः प्राचां यक्चिणौ न भवतः । ततः 'श्यन्परस्मैपदं चे'ति ।

यथैव तर्हि यको विषये श्यन्भवत्येवं चिणोऽपि विषये प्राप्नोति—अकोपि पादः स्वयमेव, अरङ्गि वस्त्रं स्वयमेव ।

एवं तर्हि द्वितीयो योगविभागः करिष्यते [नदुहस्तुनमां ।] न दुहस्तुनमां चिएभवति । ततो 'यक्' । 'यक्च न भवति दुहस्तुनमाम्' । ततः 'कुपिरजोः प्राचां' [कुपिरजोः प्राचां] यग्न भवति । ततः 'श्यन्परस्मैपदं चे'ति ।

प्र०—दिति भावः । यक्प्रतिषेधसंबन्धेनेति । तेन यत्र यकः प्राप्तस्य प्रतिषेधस्तत्र श्यन्परस्मैपदे भवतो नान्यत्रेति स्यादिविषये न भवतः । लकारावस्थायामेवेति । अकृतेष्वेव लादेशोपु विशेषविहिताः स्यादयो भवन्ति, पूर्वं तैश्च श्यनो विरोधाद्बाधितत्वात् सनियोगशिष्टं परस्मैपद-

उ०—भाष्ये—पूर्वस्मिन् योग इति । 'कर्मवल्कर्मण' त्यत्र । ले च सार्वधातुके चेति । लासार्वधातुकयोर्बाध्यत्वेन रिपतः कर्मवदित्यर्थः । भिन्दाना इति । पानश् । भाष्ये—इहऽपि हेति । 'कुपिरजोः' इत्यत्रापि । लादेशसार्वधातुकविषये इत्यर्थ इति भावः । अकृतेष्वेव लादेशोऽपि । निरवकाशावाऽभावेऽपि विशेषविहितत्वस्य पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकतेति भावः । परे तु 'स्यतासी' इति एदे 'आयादय' इत्यत्र 'आर्द्धधातुके'

† कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ३ । १ । ८७ १—'कुशला' पा० । २—'कुशलः' पा० ।
३—'इति प्राप्नोतीति' पा० । ४—'काचिकम्' ।

अथवाऽनुवृत्तिः करिष्यते—‘स्यतासी लृलुटोः’ [३३] च्लि लुङि [४३] च्लेः सिज्भवति X । ‘कर्तरि शप्’ [६८] स्यतासी लृलुटोः, च्लि लुङि, च्लेः सिज्भवतीति । ‘दिवादिभ्यः श्यन्ः’ [६६] स्यतासी लृलुटोः, च्लि लुङि, च्लेः सिज् भवतीति । ‘कुपिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च’ स्यतासी लृलुटोः, च्लि लुङि, च्लेः सिज्भवतीति ।

अथवाऽन्तरङ्गाः स्यादयः । कान्तरङ्गता ? लकारावस्थायामेव स्यादयः । सार्वधातुके श्यन् ॥ ६० ॥

धातोः ॥ ३ । १ । ६१ ॥

आ कुतोऽयं धात्वधिकारः ? किं प्राग्लादेशात्*, आहोस्विदा तृतीयाध्याय-परिसमाप्तेः ?

धात्वधिकारः प्राग्लादेशात् ॥ १ ॥

प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः ।

लादेशे हि व्यवहितत्वाद्प्रसिद्धिः ॥ २ ॥

अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे व्यवहितत्वाद्प्रसिद्धिः स्यात् ।

किञ्च स्यात् ?

प्र०—मपि न भवति ॥ ९० ॥

धातोः । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकारत्वमस्य ज्ञायते न त्ववधिविशेषः । अयापि स्वरिते सति नाधिकारो भवतीति व्याख्यानं तथापि दुर्लभ्यत्वात् ज्ञायते क स्वरितत्वं धात्वधिकार-निवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातमिति पृच्छति—आ कुत इति । आद्ये योग इति । ‘तिप्तस्त्री’त्यत्र । विकरत्ौरिति । स्यादयोऽत्र विकरणा अभिप्रेता न शबादयः, तेषां सार्वधातुकाश्रयत्वादकृते

४०—इत्यनुवर्धं तत्त्वावस्थायामेव स्यतासी । अतोऽङ्कनेध्वेवादेशेषु तद्यवृत्तिः । इदमेवाऽभिप्रेत्य माथ्ये—लावस्थापामिष्युकमिस्थाहुः । श्यनो विरोधादिति । उभयोः परत्वाऽसम्भवस्यो विरोधः ॥ ६० ॥

धातोः । तथाऽपीति । धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातं यत्स्वरितत्वं तत् क्वेति न ज्ञायत इति योजना । ‘अनुदासङ्घित’ इत्यादिभिर्लादेशविधानात्तत्र धात्वधिकाराऽभावान्द्राध्वे उक्तम्— आद्ये योग इति । सर्वेषामेतन्नियामकत्वाच्चिप्रश्नीत्यस्याऽऽद्यन्वमिति भावः । ‘आद्ये योगे धातोर्ित्यस्य सम्बन्धे व्यवधाने तिङो न स्यु’रिति सम्बन्धः । ‘पचति पठती’ति माथ्योदाहरणाऽसङ्गति मत्वाऽऽह—यदा त्विति । इदमेवाऽभिप्रेत्य विकरणानामादेशाऽपेक्षया नित्यत्वं वक्ष्यति । माथ्ये—दिसंज्ञानामिति । इत्संशकटकार-

X च्लेः सिच् ३ । १ । ४४

* तिप्तस्मिन्तिप्यस्य यमिब्वसुसताताभ्रयासाषांष्वमिद्वहिमहिह ३ । ४ । ७८

आद्ये योगे न ऋषवागे तिङः स्युः

आद्ये योगे* विकरणैर्व्यवहितत्वात्तिङो न स्युः । पचति पठतीति ।

इदमिह सम्प्रधार्य विकरणाः क्रियन्तामादेशा इति, किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादादेशाः । नित्या विकरणाः† । कृतेष्वप्यादेशेषु प्राप्नुवन्त्यकृतेष्वपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशा न प्राप्नुवन्ति । अनवकाशास्तर्ह्यदेशाः । सावकाशा आदेशाः । कोऽवकाशः ? य एते लुग्विकरणाः, श्लुविकरणाश्च, लिङ्लिटौ च ।

न स्यादेत्वं टोष्टितां यद्विधत्ते ।

यच्च टित्सञ्ज्ञकानां टरेत्वं विधत्ते‡ तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशानां न स्यात् ।

एशः शिञ्चं

एकारश्च शित्कर्तव्यः× । किं प्रयोजनम् ? शित्सर्वस्येति+ सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य' [१ । १ । ६७; ५४] इति तकारस्यैत्वे कृते द्वयोरेकारयोः श्रवणं प्रसज्येत । निवृत्तं पुनर्लादेशो घात्वधिकारेऽल्लोन्त्यस्य विधयो†† भवन्तीत्येकारस्यैकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणापि शकार सर्वादेशो भविष्यति ।

यच्च लोटो विधत्ते

[यच्च लोटो विधीयते ।] तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वान्न स्यात् । किं पुनस्तत् ? 'लोटो लङ्चत्' 'एरुः' 'सेर्षपिच्च' 'वा छन्दसि' [३ । ४ । ८५—८८] इति ।

प्र०—लादेशे प्राप्त्यभावात् । यदा तु सार्वधातुक इति विषयसप्तमीपक्षस्तदाऽकृतेपि लादेशे शवादीनां प्राप्तिरस्ति । द्वयोरेकारयोरिति । यद्यप्येकस्यायादेशस्तथाप्यादेशश्रवणद्वारेण तस्यापि श्रवण-प्रसङ्ग इति भावः । अकार इति । यस्यस्य स्थाने विधीयते । धकारस्यात्व इति । ननु पच्

३०—यतामिश्रयः । माध्—एकारस्यैकारवचने हृत्ति । यद्यपि विशेषविहितत्वात् 'टित' इति बाधित्वा 'लिटस्त-भयो'रिति प्राप्नोति तथापि एकारस्य सिद्धावेकारवचने प्रयोजनं नास्तीति व्याख्येयम् । सर्वादेशो भविष्य-तीति । निर्दिश्यमानपरिभाष्येति भावः । यस्यस्येति । 'परस्यैपदाना'मित्यनेन । माध्—सार्वधातुके

* तिप्तस्मृत्सिप् यस्मिन्बुक्स्मृताताभ्यासायावन्मिड्बुद्धिमहिङ् ३ । ४ । ७८

† स्यतासीलुलुयोः ३ । १ । ३३

‡ टित आत्मनेपदानां टरे ३ । ४ । ७६

१—'आदेशाना'मिति क्वचिन्न ।

× लिटस्तभयोरेशिरोच् ३ । ४ । ८१

+ अनेकालशित् सर्वस्य २ । १ । ५५ †† अलोऽन्त्यत्व २ । १ । ५२ २—घाचिक्त् ।

यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोस्तच्च न स्यात् ॥

किं पुनस्तत् ? 'नित्यं द्वितः' 'इतश्च' 'तस्यस्वमिपां ताम्तमताऽमः' 'लिङः सीयुट्' 'यासुट्परस्मैपदेपूदात्तो ङिञ्' [३ । ४ । ६६—१०३ इति ।

तस्मात्प्राग्लादेशाद्घात्वधिकारः ।

यदि प्राग्लादेशाद्घात्वधिकारः, अकारः शित्कर्तव्यः× । किं प्रयोजनम् ? 'शित्सर्वस्ये'ति सर्वादेशो यथा स्यात् । अनुवर्तमाने पुनर्लादेशे घात्वधिकारे 'तस्मादित्युत्तरस्पादेः परस्ये'ति थकारस्याऽत्वे द्वयोरकारयोः पररूपेण+ सिद्धं रूपं स्यात् पेच यूयम् चक्र यूयमिति । ननु च निवृत्तेऽपि लादेशे घात्वधिकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यकारस्याऽकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्याऽकारवचने प्रयोजनम् । किम् ? वक्ष्यत्येतत् 'अकारस्याकारवचनं समसङ्ख्यार्थ'मिति* ।

आर्द्धधातुकसंज्ञायां** धातुग्रहणं कर्तव्यं धातोः परस्यार्द्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूद् चत्वं वृचतेति ॥ तस्माल्लादेशे घात्वधिकारोऽनुवर्त्यः ।

ननु चोक्तं'भाद्येयोगे न व्यवाये तिङः स्यु'रिति । नैप दोषः । आनुपूर्व्यास्ति-द्वमेतत् । नात्राऽकृतेष्वाल्लेशेषु विकरणाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् ? सार्वधातुके विकरणा उच्यन्ते† । न चाऽकृतेष्वाल्लेशेषु सार्वधातुकत्वं भवति । ये तर्हि नैतस्मिन्विशेषे विधीयन्ते । के पुनस्ते ? स्यादयः×× । अत्रापि विहितविशेषणं धातुग्रहणं—'धातोर्विहितस्य लस्ये'ति ।

प्र०—थ इति स्थिते परत्वादित्प्राप्नोति । नैप दोषः । अकारो नित्य', कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । इद् तु कृतेऽकारे बलादित्वाऽभावात् प्राप्नोतीत्यनित्यः । यद्यपि शब्दान्तरस्य प्राप्त्या अकारस्या-

उ०—विकरणा इति । विषयसप्तम्यान्तु परिभाषाभाषः स्यादिति भावः । अत्राऽपीति 'सिद्ध'मिति शेषः । कथम् ? तत्राह—धातुग्रहणमिति । रेरेखसिद्धये विषयसप्तमीवादिनोऽपि विहितविशेषणमावश्यकमिति भावः । अपिचञिति । शबेकदेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणादिति भावः । 'लङः शाकयानस्ये'ति जुध्याप्तः । वस्तुतः

× परस्मैपदानां याल्लुमुस्यल्लुसयल्लवमाः ३ । ४ । ८२ + अतो मुणे ६ । १ । ६७

* ३ । ४ । ८२ वा० ४ ** आर्द्धधातुकं शेषः ३ । १ । ११४

† सार्वधातुके यक् ३ । १ । ६७ ×× स्वतापी लुटोः ३ । १ । ३३

१—'तत्रापि' पा० ।

यद्येवं विन्दतीति खलादयः प्राप्नुवन्ति* । धातुनाऽत्र विहितं विशेषयिष्यामो विदिना चाऽऽनन्तर्यम्—‘धातोर्विहितस्य लस्य विदेरनन्तरस्ये’ति ।

इह तर्हि—अजक्षिष्यन् अजागरिष्यन्निति,—अभ्यस्ताऽभेर्जुंस्भवतीति† जुस्भावः प्राप्नोति । अत्रापि धातुना विहितं विशेषयिष्यामोऽभ्यस्तेनानन्तर्यम्—‘धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्ये’ति ।

आतः [३ । ४ । ११०] इत्यत्र कथं विशेषयिष्यसि ? यदि तावद्धातु-ग्रहणं विहितविशेषणमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्,—अलुनन् अपुनन्नित्यत्रापि प्राप्नोति । अथाऽऽकारग्रहणं विहितविशेषणं धातुग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्,—अपिवन् अजिघ्रन्नित्यत्रापि प्राप्नोति × । अस्तु तर्हि धातुग्रहणं विहितविशेषणमाकारग्रहण-मानन्तर्यविशेषणम् । ननु चोक्तमलुनन् अपुनन्नित्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैप दोषः । लोपे कृते न भविष्यति । नाऽत्र लोपः प्राप्नोति । किं कारणम् ? इत्वेन वाध्यते । नात्रेत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् ? अन्तिभावेन वाध्यते । नात्राऽन्तिभावः प्राप्नोति । किं कारणम् ? जुस्भावेन वाध्यते । नाऽत्र जुस्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् ? लोपेन वाध्यते । लोप इत्वेन, इत्वमन्तिभावेनाऽन्तिभावो जुस्भावेन जुस्भावो लोपे-नेति† चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत । नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । न ह्यव्यवस्थाकारिणा

प्र०—ऽनित्यत्वं तथापि कृताऽकृतप्रसङ्गत्वान्नित्यत्वमस्त्येव । न च शब्दान्तरप्राप्तिकृतमनित्य-त्वमिह सर्वत्र शास्त्र आश्रीयते ।

तावत्येवेति । कृत एव श्लिशब्देऽकृत एव विकरण इत्यर्थः । आयन्नादिपूपदेशिवद्वचना-दुपदेशकाल एव शस्याऽन्तादेशेन भाव्यमिति भावः । प्रतिपदिकात्मा भूयन्निति । द्वितीया-

उ०—कचिद्विहितविशेषणमिति सर्वत्र तदेवाश्रयणीयमिति न नियम इति न दोषः । भाष्यकारस्तु तथाऽऽ-श्रयणेन्यम्पुरेत्यवादेन दोषाऽभावं प्रतिपादयति । चक्रकमव्यवस्थेति—भाष्ये । चक्रकरूपाऽव्यवस्थेत्यर्थः । आयन्नादिष्विति ; आदिना भेोऽन्तस्यापि प्रहाणिति भावः । उपदेशकाल एवेति । उपदेशोत्तरकाले कार्यान्तरात्पूर्वमेवेत्यर्थः । भाष्ये—अन्तिभावे कृते लोप इति । नचाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतेऽप्यन्तौ लोपात्पूर्वं स्थानिवद्भावेन भित्वाञ्जुस्प्राप्नोति अनाङ्गत्वेनाऽन्तरङ्गत्वादिति वाच्यं, ‘भेर्जुं’सित्यत्रेकारस्योच्चारणार्थत्वेना-

* विदो लटो वा ३ । ४ । ८३ † जक्षित्यादयः षट् ६ । १ । ६; सिज्म्यस्तविदिम्यश्च
३ । ४ । १०६ †—काचित्कम् । × पात्राभ्यां.....पित्रजिघ्रमतिग्रमनयच्छुपर्यच्छुघौशी-
यसीदाः ७ । ३ । ७८ + आऽभ्यस्तयोरातः; ई हल्यधोः ६ । ४ । ११२; ११३; भेोऽन्तः
७ । १ । ३; लङ्गः शाकटायनस्यैव ३ । ४ । १११

शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रेण नाम व्यवस्थाकारिणा भवितव्यम् । न चात्र हलादिना मुहूर्तमपि शक्यमवस्थातुम् । तावत्येवाऽन्तिभावेन भवितव्यम् । अन्तिभावे कृते लोपः । लोपेन व्यवस्था भविष्यति ॥ यदप्युच्यते 'एशः शिच्च'मिति, क्रियते न्यास एव ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं प्रातिपदिकप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजनम् । धातोस्तन्वदादयो* यथास्युः प्रातिपदिकान्माभूवन्निति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । साधने तन्वदादयो विधीयन्ते, साधनं च क्रियायाः । क्रियाऽभावात्साधनाऽभावः, साधनाऽभावादसत्यपि धात्वधिकारे प्रातिपदिकात्तन्वदादयो न भविष्यन्ति ।

स्वपादिषु ॥ ४ ॥

स्वपादिषु तर्हि प्रयोजनम् । स्वपिति । सुपतीति मा भूत् ।

अङ्गसञ्ज्ञा च ॥ ५ ॥

अङ्गसञ्ज्ञा च प्रयोजनम् । 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' [१ । ४ । १३] इति धातोरङ्गसञ्ज्ञा सिद्धा भवति ।

प्र०—दिवदिति भावः । साधन इति । प्रकृतिवाच्यान्तरङ्गक्रियासाधनसंभवे शब्दान्तरवाच्यबहिरङ्गक्रियासाधने तन्वदादयो न भविष्यन्ति । द्वितीयादयस्तु प्रातिपदिकादेव विधीयमानाः शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्ष एव साधने वचनसामर्थ्याद्भूवन्तीति भावः । स्वपादिष्विति । येऽपभ्रंशरूपाः क्रियावचना आणवयस्यादितुल्यास्तेऽस्तन्वदादयो मा भूवन् । न हि ते धातवः । पाठेन धातुसंज्ञायास्तेषां निरस्तत्वात् । ततः स्वपिति प्रयोक्तव्ये सुपतीति प्रयोगोऽपभ्रंशः, ततः प्रत्ययोत्पत्तिर्मा भूदित्यर्थः ।

उ०—ऽत्विधिवेन स्थानिघट्वाऽभाव इत्याशयात् । वस्तुतः 'आत' इत्यत्र सिञ्चग्रहणाऽनुब्रुत्तेस्तत्सूत्रस्य भाष्ये, 'प्लित्नुदी'ति सूत्रस्य भाष्ये चोक्तत्वेन न काऽपि दोषप्रसङ्ग इति ध्येयम् । प्रकृतसूत्रस्य भाष्ये कदेऽयुक्तिः । द्वितीयादीति । ता हि यथा शब्दान्तरवाच्यक्रियाऽपेक्षे स्वप्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे विधीयन्ते तथा तव्यादयोऽपि स्युरित्यर्थः । द्वितीयादिभ्यो वैषम्यमुपपादयति प्रकृतीति । येऽपभ्रंशेति । स्वप्यपभ्रंशत्वात् क्रियावाचकत्वमेयामस्तीति भावः । ततः प्रत्ययोत्पत्तिरिति । 'सुपती'त्येतद्वटकारमुपेक्षित्यर्थः । भाष्ये—कृतसंज्ञा च प्रयोजनमिति । एतद्भावधिकारे धातोर्विहितस्य कृतसंज्ञकत्वम् । अन्यथा स्यादीनामपि तत्त्वं स्यादिति भावः ।

कृत्सञ्ज्ञा च ॥ ६ ॥

कृत्सञ्ज्ञा च प्रयोजनम् । धातोर्विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञो भवतीति कृत्संज्ञा सिद्धा भवति † ।

उपपदसंज्ञा च ॥ ७ ॥

उपपदसंज्ञा च प्रयोजनम् । तत्रैतस्मिन् घात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति ‡ ।

कृदुपपदसंज्ञे तावन्न प्रयोजयतः । अधिकारादप्येते सिद्धे ॥ स्वपादिपु तर्ह्य-
ज्ञसंज्ञा च प्रयोजनम् ।

घातुग्रहणमनर्थकं यद्द्विधौ घात्वधिकारात् ॥ ८ ॥

घातुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'यद्द्विधौ घात्वधिकारात्' । यद्द्विधौ ×
घातुग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते ॥ तच्चावश्यमनुवर्त्यम् ।

प्र०—अङ्गसंज्ञेति । असति घात्वधिकारे घातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वात्ततः प्रत्ययविधाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां सत्यामडादिप्रसङ्गः—प्राऽस्थितेत्यादावित्यर्थः । तत्रैतस्मिन्निति । सत्यस्मिन्वास्वधिकारे 'तत्रोपपद'मित्यस्य तच्छब्देन परामर्श उपपद्यते नान्यथा । यद्यमिति । यद्यविशेषण घातुमात्राण्युच्यते कर्णे करोत्यर्थे विधीयमानो हेतुमत्यपि कर्णे सिद्ध इति पुनस्तत्र गिञ्च न विदध्यादित्यर्थः । चुरादिग्रहणं तु 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' इत्याद्यर्थे स्यादित्य-
ज्ञापकम् । व्यपदेशिवद्बचनादिति । घातुव्यपदेशो विद्यते येषां ते पचादयो घातुपाठपठिता

८०—एवं 'प्लि लुटी'त्यादिर्लुङ्गन्ते उपपदे इत्यादिक्रमेणऽर्थः स्यादिति बोध्यम् । अधिकारादप्येत इति । 'कृदितिङ्' 'तत्रोपपद'मित्यनेपोरधिकारव्यभिचयः । ननु 'चुरादिभ्य' इत्यनेन स्वार्थे विधानाद्ययोजकव्यापारे शिजर्थे हेतुमति चेत्यावश्यकमत आह—यद्यविशेषणेति । हेतुमत्यपीति । अपिना स्वार्थरूपकरणसङ्ग्रहः । नन्वेवं चुरादिग्रहणमेव आपकं किमिति नोक्तमत आह—चुरादीति । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे 'सङ्ग्राम युद्धे' इत्यादि-
तद्व्यपदेशित्वेनोऽघातुभ्यो शिजर्थमित्यर्थः । परे तु चुरादिग्रहणं स्वार्थरूपकरणे विध्यर्थेन, अन्यथाऽन्यघातुभ्य

१—'घातुविहितस्य प्रत्ययस्य कृत्संज्ञा सिद्धा भवति' । इति कीलहानं पाठः ।

† कृदितिङ् ३ । १ । ६३

‡ यद्यदिति क्वचिन्न । † तत्रोपपदं सप्तमीस्यम् ३ । १ । ६२

× घातोरिकाचो हलादेः त्रियासमिहारे यद् ३ । १ । २२

अनधिकारे छद्मसंज्ञाऽभावः ॥ ६ ॥

अनधिकारे हि सत्यङ्गसंज्ञाया अभावः स्यात्—ऋरिप्यति हरिप्यतीति+ ।
यदि तदनुवर्तते चूर्णचुरादिभ्यो णिज्भवति* धातोश्चेति धातुमात्राणिञ्चा-
प्नोति ।

हेतुमद्वचनं तु ज्ञापकमन्यत्राऽभावस्य ॥ १० ॥

यदयं हेतुमति च [३ । १ । २६] इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न धातुमात्रा-
णिण्भवती'ति ।

इह तर्हि कण्ड्वादिभ्यो यग्भवति+ धातोश्चेति धातुमात्राद्यत्राप्यप्नोति ।

कण्ड्वादिषु च व्यपदेशिवद्वचनात् ॥ ११ ॥

यदयं कण्ड्वादिभ्यो यग्भवतीत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न धातुमात्राद्यग्भव-
ती'ति । अथवा कण्ड्वादीनेव धातुग्रहणेनाऽभिसंभन्त्स्यामः—'कण्ड्वादिभ्यो धातुभ्य
इति ॥ ८१ ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ३ । १ । ९२ ॥

'स्व' ग्रहणं किमर्थम् ? 'तत्रोपपदं सप्तमी'तीयत्युच्यमाने यत्रैव सप्तमी श्रूयते

प्र०—व्यपदेशिनस्त्रैस्तुल्यं कण्ड्वादयो वर्तन्ते । यकः कित्त्वेन तेषां धातुत्वानुमानात् । तदयमर्थ-
यदि धातुमात्राद्यप्रत्ययः स्यात्ततः कण्ड्वादिग्रहणमनर्थकं स्यात्, तेषामपि क्रियावाचित्वाद्धानु-
मात्राद्यकः सिद्धत्वात् । अथवेति । सामानाधिकरण्येन संबन्धे संभवति समुच्चयाश्रयणस्याऽयु-
क्तत्वादिति भावः । आर्द्धधातुकसंज्ञार्योऽप्ययं धात्वधिकारो नोपयुज्यते । यद्द्विधावेवोपात्तस्या-
नुवृत्तस्य विहितविशेषणार्थत्वाज्जुगुप्सते' 'लूम्या'मित्यादावार्द्धधातुकसंज्ञानिवृत्तेः सिद्धत्वात् ।
शमिधातोःरित्यतो द्वितीयधातुग्रहणानुवर्तनाद्वा ॥ ९१ ॥

उ०—इय तेभ्योऽपि प्रयोजकव्यापाररूपे करणे एव स्यात् । एवञ्च 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ' इत्यस्याऽनार्पणत्वेऽपि
न दोष इत्याहुः । धातुमात्राद्यक इति । धातुमात्राद्यको विधायकेन तेषामपि यकः सिद्धत्वादित्यर्थः । विहित-
विशेषणेति । स्वरितस्वर्यं प्रतिशाय तत्सामर्थ्याद्धातोःस्थेवं विहितेत्यर्थः कार्य इति भावः । तदाह—
जुगुप्सत इत्यादि । नन्वेकेन धातुग्रहणेन कथमेयोऽर्थो लभ्येताऽत आह—शमिधातोःरिति । 'वास्य' इत्यप्यधिकार एवेति एतदभावे वसादिभिः सिचः समावेशः स्यादिति न शक्यम् ॥ ६१ ॥

+ स्वतासी लुटोः ३ । १ । ३३; सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ७ । ३ । ८४

* सत्यापवाशरूपवीणात्लश्लोकसेनालोमत्वच् वर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ३ । १ । २५

† कण्ड्वादिभ्यो यक् ३ । १ । २७

तत्रैव स्यात्—स्तम्बेरमः कर्णेजपः। यत्र चैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते—‘सप्तम्यां जनेर्डः’ [३।२।६७] इति । इह न स्यात्—कुम्भकारो नगरकारः X । स्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे यत्र च सप्तमी श्रयते यत्र च न श्रयते यत्र चैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते यत्र—चान्येन [शब्देन] सप्तमीस्थमात्रे सिद्धं भवति ।

अथ ‘तत्र’ग्रहणं किमर्थम् ?

तत्रग्रहणं विषयार्थम् ॥ १ ॥

[तत्र ग्रहणं क्रियते । किं प्रयोजनम् ? विषयार्थम् ।] विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति ।

प्र०—तत्रोपपदं । स्थग्रहणमिति । सप्तमीराब्देन साहचर्यं त्सूत्रेषु सप्तमीनिर्दिष्टा ग्रहीष्यन्त इति प्रश्नः । यत्रैव सप्तमीति । मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्याऽन्याव्यत्वात्सप्तम्या एवोपपदसंज्ञा स्यात् । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तर्विधेः प्रतिषेधात् । समासस्तु समर्थपरिभाषोपस्थानात्तदन्तर्विधेः स्यात् । यत्रवेति । सप्तमीति यदा रूपग्रहणं तथा सति ‘सप्तम्यां जनेर्डः’ इत्यादावेव स्यात्, उपसर्जादिसिद्धचर्यम्, कुम्भकारादियु तु नैव स्यादित्यर्थः । स्थग्रहण इति । स्थग्रहणे तु सति सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्य संज्ञाविधानात्सर्वत्र सिध्यतीत्यर्थः । अथ तत्र ग्रहणमिति । ‘धातो-रित्यनुवर्तनादस्मिन्नेव धात्वधिकारे उपपदसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । तत्रैतस्मिन्निति । तत्रग्रहणे-नाधिकारपरामर्शे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । अथवोपपदसंज्ञोत्तराधिकारादत्रैव धात्व-धिकारे भविष्यतीति प्रश्नः । प्रतिषूत्रमधिकार आधीयमाणे गौरव स्यात् । ‘तत्र’ग्रहणे तु क्रिय-

उ०—तत्रोपपदं । ननु ‘स्थ’ग्रहणाऽभावे सप्तम्या एव संज्ञा स्यादत आह—सप्तमीशब्देनेति । सूत्र-सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टं सप्तमीपदेन लक्ष्यत इत्यर्थः । ननु प्रत्ययग्रहणे तदन्तर्ग्रहणात्कथं सप्तम्या एव संज्ञेयत् आह—संज्ञेति । नन्वेवमुपपदसमासोऽपि सप्तमीमात्रस्य स्यादत आह—समासश्चिति । एते सप्तमीपदं विभक्तिपरं स्वरूपं वा । आद्ये सप्तम्या एव संज्ञा । अन्ये तु यत्र सप्तमीपदं तत्रैव स्यादित्याह—यदेति । तथा सति । तदेत्यर्थः । इत्यादाविव्यादिना ‘सप्तम्या चोपपीठे’ति सङ्ग्रहः । ननु ‘स्थ’ग्रहणेऽपि कुम्भदीनां सप्तमीरयत्वाऽभावात्कथमुपपदत्वं तत्राह स्थग्रहणे चिति । अयं भावः—सप्तमीपदं तदन्तरं, संज्ञाविधौ प्रत्ययाशे तदन्तर्विधिप्रतिषेधस्तु उद्देश्यप्रत्ययाशे एव । तस्यैव तद्वाच्यत्वमिति तदाह—सौत्र-सप्तम्युपलक्षितस्येति । सौत्रसप्तम्यन्तपदत्रोप्यस्येत्यर्थः । धातोरित्यनुवर्तनादिति । धातोरित्यधिकारविहित-प्रत्ययविधौ सप्तम्यस्यमित्यर्थादिति भावः । धातोरित्यनुवर्तनादिसौत्राऽप्येवमादाह—अथवेति । अत्रैवेति । न तु ‘चित् लुष्ठीत्यादाविति भावः । ‘उपपदसंज्ञा सिद्धा भवती’ति भाष्यस्याऽपीष्टविषये स्फुटतया सिद्धा भवतीत्यर्थः । विभक्तिमन्तरैवेति । तामन्तरेण कर्मत्वाद्यभावादित्यर्थः । शब्दस्य कर्मत्वादि हि तद्विशिष्टा-

‡ स्तम्बकर्णयो रमिजयोः ३।२।१३ X कर्मण्यण् ३।२।१

१—‘यत्र चान्येन’ पा० । २—इदं ह्यन्विज ।

उपपदसंज्ञायां समर्थवचनम् ॥ २ ॥

उपपदसंज्ञायां समर्थग्रहणं कर्तव्यम् । 'समर्थमुपपदं प्रत्ययस्ये'ति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत्—आहर कुम्भं करोति कटमिति † ।

[अर्थ] क्रियमाणे चाऽपि समर्थग्रहणे 'महान्तं कुम्भं करोती'त्यत्रापि प्राप्नोति ।
न वा भवितव्यं महाकुम्भकार इति ? भवितव्यं यदैतद्राक्यं भवति—महान्कुम्भो
महाकुम्भः, महाकुम्भं करोतीति महाकुम्भकारः । यदा त्वेतद्राक्यं भवति—'महान्तं कुम्भं
करोती'ति, तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति, तदा मा भूदिति ।

यत्तावदुच्यते—'समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । 'धातो'रिति ×
वर्तते । धातोः कर्मण्यणभवति । तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यं—'यस्य धातोर्त्येत्कर्म'ति ।

प्र०—माणे अनेनैकवाक्येन परिपूर्णात्वात्संज्ञा विधीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भविष्यतीत्युत्तरम् ।
समर्थवचनमिति । इह यदा त्रिकः प्रातिपदिकार्यः स्वार्थद्रव्यलिङ्गलक्षणस्तदा विभक्तिमन्तरेण
कर्माऽधिकरणगुणपदं न भविष्यतीत्यवश्योत्पत्तव्यं विभक्त्या । ततश्च पदद्विवित्वात्समर्थपरि-
भाषाया उपस्थानं भवत्येव । चतुष्पक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकस्यैव कर्मादिवाचित्वात्पदवि-
द्वित्वाभावात्समर्थपरिभाषानुसंधानात्समर्थवचनं कर्तव्यमिति भावः । आहर कुम्भमिति ।
कुम्भशब्द उपपदे करोतिरेणप्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासस्तु सामर्थ्याऽभावात् स्यात् । महान्तं
कुम्भमिति । महत्त्वयुक्तस्य कुम्भस्य करोतिना सामर्थ्यमस्तीति भावः । यदि चाऽत्र प्रत्ययः
स्यात्तदा कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते कारार्थे एकार्थीभावान्महच्छब्देन समासो न

४०—यवाचकत्वमेवेति भावः । चतुष्पक्षे इति । 'द्योतकसमिभ्याहारे चतुष्कं प्रातिपदिकार्थं' इति पक्षे
इत्यर्थः । प्रातिपदिकस्यैवेति । चिन्त्यमिदम्, पञ्चकपक्षेऽपि द्योतकसमिभ्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रत्व
तद्व्यपकत्वाऽभावात् । प्रं विना जयनेः प्रकृष्टजयवोपकत्ववत् । एवञ्च तद्व्येऽपि पदविधिर्बु दुर्बारेव ।
तस्मादयमत्र माध्यायः, सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा यत्र निमित्तता तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति प्रकृते तदभा-
वात्परिभाषाऽनुपरिपथ्या समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति युक्तमाप्नोति । माधे—समर्थमुपपदमिति । सामर्थ्यञ्च
प्रत्यासत्त्या प्रत्ययान्तेनैवेति बोध्यम् । प्रत्ययस्पोतस्यौ निमित्तं यत्समर्थं सप्तम्यन्तपदवाच्यं तदेवोपपदसंज्ञमिति
वक्तव्यमित्यर्थः । ननु 'महान्तं कुम्भमिति' एव विशेषणे कथं सामर्थ्यमत आह—महत्त्वयुक्तस्येति ।
विशिष्टस्यैव कर्मत्वेन विशिष्टेन सामर्थ्यमस्तीति भावः । तदा न भवितव्यमिति माधे । 'अण्ये'ति शेषः ।
तदा च प्राप्नोतीत्यस्यापि—'अ'ण्येव शेषो न तु 'महाकुम्भकार' इति, तद्वचनयग्राह—महच्छब्देन
समासो न स्यादिति । कारार्थविशेषणतयोपरिघटस्तेतरविशेषणत्वाऽसंभवेन महच्छब्देन पुम्भशब्दस्य
कर्मधारयो न स्यादिति भावः । बहुलवचनेनोत्तरपदे 'विशेषणं विशेषणं'त्यस्य तद्व्यञ्जभूतानामपूर्वनिपा-

यदप्युच्यते—‘क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोती’ति । ‘उपपद’मिति महतीयं संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् ? लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्—‘अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत’ । उपोच्चारि पदमुपपद’मिति । यच्चाऽत्रोपोच्चारि न तत्पदं, यच्च पदं न तदुपोच्चारि । यावता चेदानीं पदगन्धोऽस्ति पदविधिरयं भवति । पदविधित्थ समर्थानां भवति† । तत्राऽसामर्थ्यान्न भविष्यति ।

अथ च्यन्त उपपदे किमणा भवितव्यम्—अकुम्भं कुम्भं करोति कुम्भीकरोति । मृदमिति ? न भवितव्यम् । किं कारणम् ? ‘प्रकृतिविवक्षितत्वात्’ । प्रकृतिविवक्षायां च्चिर्विधीयते । तत्सापेक्षम् । सापेक्षं चाऽसमर्थं भवति ।

प्र०—स्यात् । सुबन्तसमुदायस्याप्यसुबन्तत्वात् । उपपदसमासे तृतीयान्तस्य सुब्रह्मस्य निवृत्तावपि प्रथमान्तस्यानुवर्तनात्समासाऽभावः । न तत्पदमिति । पदसमुदायत्वादिति भावः । यच्च पदमिति । ‘महान्त’मित्येतत् । कुम्भमित्येतच्च यद्यपि पदं भवति उपोच्चारितं च, तथापि सापेक्षत्वाद्दामार्थ्यात्प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति । अन्वर्थसंज्ञाकरणादेव सप्तमीनिर्दिष्टत्वेऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणानां प्रत्ययार्थानां तद्विशेषणानां चोपोचरितत्वाभावाद्दुपपदसंज्ञा न भवति । पदविधिरिति । पदनिमित्तत्वात्प्रत्ययविधेरिति भावः । अथ च्यन्त इति । इह कचित्सापेक्षत्वे प्रत्ययो न भवति ‘महान्तं पुत्रमिच्छती’ति । क्वचित् भवति माणवकं मुण्डयतीति, तत्र सन्देहात्प्रभः । च्यन्तस्य चाऽव्ययत्वेऽपि कर्मत्वं मन्यते । सत्त्वभूतत्वस्याऽनिवर्तनात् । प्रकृतिविवक्षात्पामिति । प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च्चिर्विधीयते । तत्राऽवश्यं विकारेण प्रकृतिविशेषोऽपेक्षणीयः । तदनपेक्षायां च्चैरभावात् । ततश्च यथा महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रा-

उ०—तन्निघमाणाञ्च निवृत्तेः समर्थसूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति निरूपितं समर्थसूत्रे भाष्ये । न च पूर्वं कर्मधारयः, उपपदसमासस्य परस्कादिति श्लेष्यम् । ननु समुदायेनैवोपपदसमासो भविष्यतीत्यत्र आह—सुबन्तसमुदायस्येति । वस्तुतः प्रथमान्तनिवृत्तावपि समुदायेन समासेऽपि ‘कुम्भ’शब्दस्योत्तरपदत्वाऽभावादात्वाऽभावे ‘महकुम्भकार’ इत्यनिष्टस्याऽपत्तिरिति भाष्याज्ञायः । यदुक्तं ‘कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समास’इति, तदपि चिन्त्यन्, कुम्भशब्दस्य केवलस्य सविशेषणत्वेनाऽसमर्थत्वात् । समासविधौ समर्थपरिभाषोपस्थानेन समासाऽप्राप्तेः । भाष्यं तु सर्वथा समासाऽभावेऽप्यणत्तिपरतया योजयितुं शक्यमेवेति दिक् । यावता चेदानीमिति भाष्यमवतारयति—कुम्भमित्येतच्च यद्यपीति । समाधानाशयमाह—तथाऽपीति । भाष्ये ‘गन्ध’शब्दः संबन्धवाची, स च महासंज्ञाबलात्प्रत्ययविधौ पदत्वेन निमित्तत्वात्स्पष्ट एव । असामर्थ्यात्प्रत्ययाऽभावे चोपपदसंज्ञाऽपि फलाऽभावात्स्युपपदसंज्ञायां समर्थवचनमनर्थकमिति भावः । एवञ्च सुबन्तस्यैवोपप-

न तर्हीदानीमिदं भवति—‘इच्छाम्यहं काशकटीकार’मिति । इष्टमेवैतद्गोर्दी-
यस्य ।

निमित्तोपादानं च ॥ ३ ॥

निमित्तोपादानं च कर्तव्यम् । ‘निमित्तमुपपदं प्रत्ययस्ये’ति वक्तव्यम् ।

अनुपादाने ह्यनुपपदे प्रत्ययप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

अक्रियमाणे हि निमित्तोपादानेऽनुपपदेऽपि प्रत्ययः प्रसज्येत ॥ निर्देश
इदानीं किमर्थः स्यात् ?

निर्देशः संज्ञाकरणार्थः ॥ ५ ॥

यदोपपदे प्रत्ययस्तदोपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति ॥ तत्तर्हि निमित्तोपादानं कर्त-
व्यम् ? न कर्तव्यम् ।

तत्रवचनमुपपदसन्नियोगार्थम् ॥ ६ ॥

तत्रवचनं क्रियते तदुपपद [संज्ञा] संनियोगार्थं भविष्यति । कर्मण्यण्वि-
धीयते तत्र चेतप्रत्ययो भवतीति ।

प्र०—ऽएन भवत्येवं मुद्गं कुम्भीकरोतीत्यादावपीत्यर्थः । काशकटीकरोतीत्यत्र त्विष्टयाऽएप्रत्ययो
भवति । तस्मिन्नुत्पन्ने काशशब्दात् कृद्योगे षष्ठी तस्याः षष्ठीति समासः । समासरूपस्यैव
चेष्टत्वेनोपात्तत्वात् काशानां कटीकार इति वाक्यं भवतीत्याहः । निर्देश इति । ‘कर्मणी’ति
सत्सप्तमीविज्ञानात्सत्येव कर्मणि प्रत्ययो भविष्यतीति भावः । निर्देशः संज्ञाकरणार्थं इति । यजे-
त्संज्ञार्थमनुनामिकत्वं प्रतिज्ञायते तयाऽर्थनिरपेक्षा कर्मणीत्यादिसप्तमी उपपदसंज्ञातिङ्गं सौशीति
भावः । अयपिक्षायां तु सप्तम्यामएप्रत्ययस्याभिधेयं कर्म स्याद्यथा ‘व कर्मणि ष्टु’न्निति । तथा
च उपपदत्वं न प्रतीयते । अयं नपेक्षत्वे च सप्तम्या घातोरणभवति कर्म चोपपदसंज्ञमित्यर्थः

उ०—दधन् । ‘साम्बकर्णयो’रित्यादौ तु तत्प्रवृत्तिके लक्षणा । इदमेवाऽभिधेयं ‘उपपदमति’दिति सूत्रे प्रथमा-
न्तसुप्पदस्याऽपि निवृत्तिर्मंगवतोकेति दिक् । कर्मत्वं मन्यत इति । ‘स्वरादिषु’दिति शेषः । तत्र हेतुमाह—
सत्त्वेति । श्विप्रत्ययेऽपि स्वाश्रयसत्त्वभावस्य निवृत्तौ मानाऽभावादिति भावः । ‘सत्त्वमृतस्ये’ति षाष्टेऽपि
भावे कः । प्रवृत्तिविक्रयामिति भाष्यस्य,—प्रवृत्तेर्विकृत्यभिन्नत्वेन विवक्षायां विकृतिवाचकाच्चिचित्त्वर्थः ।
तत्कलितमह—प्रवृत्तीति । तत्राऽवश्यमिति । नन्वेवं नित्यसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्याऽम्बावादण्डुर्बाण्ड,
तदनेच्छायां ध्वेरभावेन च्यन्तर्य नित्यसापेक्षताया उपपादितत्वादिति चेदत्र महन्द्रियैतनीयम् । मम तु
प्रतिभाति,—न नित्यसापेक्षत्वं वृत्तौ प्रयोजकं, किन्तु गमकत्वम् । एवञ्च नित्यसापेक्षत्वेऽप्यगमकत्वात्
वृत्तिः । ‘काशकटीकार’मित्यत्र तु गमकत्वान्द्रवत्वेति स्पष्टञ्चेदं ‘समर्थ’सूत्रे ‘मुप आत्मन’ इति सूत्रे च भाष्ये

१—[‘कर्मणि’ इत्यादीनां निर्देशः क्रियते । किमर्थः ? संज्ञाकरणार्थः । प्रत्ययसन्नियोगेन संज्ञा
क्रियते ।] इत्यपिचः षाठः अचित् ।

ननु चान्यत्तत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । किम् ? 'तत्रग्रहणं विपर्यय'मिति ।
अधिकारादप्येतत्सिद्धम् ॥ ६२ ॥

कृदतिङ् ॥ ३ । १ । ६३ ॥

अतिङिति किमर्थम् ? पचति करोति ॥ अतिङिति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न
भवति पचति करोतीति ? धातोः परस्य कृत्संज्ञा प्राक् च लादेशाद्वात्वधिकारः ।

एवमपि स्थानिवद्भावात्कृत्संज्ञा प्राप्नोति । अथाऽतिङित्युच्यमाने यावता
स्थानिवद्भावः कथमेवैतत्सिध्यति ? प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् । अथवा तिङ्भाविनो
लकारस्य कृत्संज्ञाप्रतिषेधः । किं च स्याद्यद्यत्र कृत्संज्ञा स्यात् ? 'कृत्प्रातिपदिक'-
मिति प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत X । नैप
दोषः । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते+ ते चाऽत्र तिङोक्ता एकत्वादय इति
कृत्वोक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति ।

प्र०—स्यादिति कर्मणः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वं न प्रतीयेत । तत्र वचनमिति । तत्रैव सति प्रत्ययो
भवति नासतीति तत्रग्रहणाल्लभ्यते । कथमिति चेत्—उच्यते, प्रत्यय इत्यत्रानुवर्तते । तत्रायमर्थः,
सप्तमीस्थमुपपदसंज्ञं भवति, तत्र चोपपदे प्रत्ययो भवतीति ॥ ९२ ॥

कृदतिङ् । स्थानिवद्भावादिति । 'अति'ङिति प्रतिषेधः स्वाश्रयामेव तिङः कृत्संज्ञां
भाविनुमुरसहने नन्वन्दिदेशगालेण प्रसक्तम् । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति वचना-
दिति भावः । प्रतिषेधेति । अन्यथाऽनर्थकः प्रतिषेधः स्यादिति भावः । अथवेति । तिङ्भावी

उ०—एतन्देशान् । भाष्ये—अधिकारादपीति । नन्वधिकारादेतरिग्भावात्त्वधिकार इत्यर्थवत्त एव प्रतिपन्न-
सुरपदसंज्ञाविधानेन 'अत्रियोगशिष्ट'न्यायात्तत्र सत्येव प्रत्ययो भविष्यति किं 'तत्र' ग्रहणेनैति देश तदभावे
'अन्याचयशिष्टत्वमपि सम्भाष्येते'ति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्त्वम् ॥ ६२ ॥

कृदतिङ् । भाष्ये एकदेश्याह—पचतीत्यादि । शाङ्किताऽऽह—शक्यमकर्तु'मिति । तदुपपादयति
स एव—धातोः परस्येति । 'धातो'रिति पदमुच्चार्य धातोः परस्येन विहितस्येत्यर्थः । अत एव वक्ष्यति—
प्राग् लादेशान्दात्वधिकार इति । एवञ्च तिङ्पु कृत्संज्ञाया अप्राप्त्या निषेधो व्यर्थ इति भावः । तत्सामर्थ्यव-
भेकदेशी शङ्कने—एवमपीति । सिद्धान्ती शिष्यबुद्धिपरीत्यायै प्रतिबन्दीमाह—अथेति । एकदेश्याह—
प्रतिषेधेति । तृतीयाऽऽध्यायान्तं धारणधिकारे तिङो व्यावृत्त्या तत्सामर्थ्यमत आह—अथवेति । तिङ्भा-
वीति । अत एवाऽऽमन्तविपर्ययलकारस्य कृत्संज्ञाव्यतिरेक, तस्य तिङ्भाविरवाऽऽभावात् । तिङ्भावित्वस्य

† धातोः ३ । १ । ६१; निपत्संज्ञि० ३ । ४ । ७० ‡ लस्य ३ । ४ । ७७

X कृत्प्रतिपदिकाया १ । २ । ४६; टयाप्रातिपदिकात् ४ । १ । १

+ एतत्पु पदुपचनस्य द्वयेकयोद्विवचनेकवचने १ । ४ । २१; २२

टावादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भवन्निति । स्त्रियां टावादयो विधीयन्ते* न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्ति ।

अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भवन्निति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते** न च तिङन्तस्याऽपत्यादिभिर्योगोऽस्ति ।

अथापि कथंचिद्योगः स्यादेवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘न तिङन्तादणादयो भवन्ती’ति, यदयं क्वचित्द्वितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति—‘अतिशयने तम विष्टनौ’ ‘तिङ्श्च’ [५ । ३ । ५५; ५६] इति ।

प्र०—लकार एव तिङ्शब्देनोच्यत इति मूलोच्छेद एव कृतसंज्ञाप्रतिषेधेन क्रियते । टावादय इति । यथा सावनाश्रयसंस्थानिमित्तैकवचनाद्युत्पनिस्तथैव तद्वत्तलिङ्गाश्रयाष्टावादयः स्युरिति भावः । स्त्रियामिति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्सावनाश्रयसंलघोपादानमस्ति तिङन्तस्य न लिङ्गोपादानमिति भावः । धातोरिति । ‘धात्वादे’रित्यतः । एकादेश इति । ननु स्थानिवद्भावं वाचित्वा परत्वा-दन्तवद्भावेन भाष्यम् । नैष दोषः । परशब्दस्येष्टवाचित्वात् स्थानिवद्भाव एवान्तवद्भावस्य

उ०—फसोर्ग्रहितस्यैव निवेशात् । मूलोच्छेद इति । मूलभूते लकार एव कृतोच्छेदः क्रियत इत्यर्थः । ‘भोगो’ इति सूत्रे भाष्योक्तरीत्याऽलिवधित्वाद्यप्यत्र स्थानिवत्त्वप्रतिषेध इत्यपि बोध्यम् । अथ तृतीयाऽ-ध्यायान्तं धात्वधिकारेऽपि भाष्ये कलाऽभावान्निषेधग्रत्याख्यालुमाह—किञ्च स्यादिति ।

एकत्वादिति । ननुक्तेऽप्येकत्वे एकशब्दात्कर्मत्वमात्रप्रतिपत्तये द्वितीयावत् ‘पचति पश्ये’त्यादौ कर्मत्वोक्तये द्वितीया स्यात् । किञ्च—‘एकवचनमुत्सर्गं’ इति तदुक्तमिति चेन्न, कर्मत्वस्याऽपि वाक्येन प्रतीत्या तदनुत्पत्तेः । तिङोक्त इत्यस्य च—तिङ्घटितवाक्येनोक्ता इत्यर्थः । ‘एकत्वादि’ष्वित्यादिपदेन कर्मत्वादीनामपि ग्रहणं बोध्यम् । उत्सर्गोऽप्ययविषय एवेत्याशयात् । तिङन्तस्येति । तदर्थक्रियाया इत्यर्थः । भाष्ये—अथाऽपि कथंचिद्योगः स्यादिति । ‘शेष’ इत्यस्य विधायकत्वात् ‘एषदि पिष्टा’ इत्याद्यर्थे इव पचत्यादिस्यः पश्यत्याद्यर्थे प्रत्ययः स्यादिति भावः । न तिङन्तादिति । अयमत्राऽभिसन्धिः—‘तिङन्तानां कृदन्तत्वप्रयुक्तप्रतिपदिकत्वाऽभावो शाप्यत इति ‘पचति भवती’त्यादौ प्रथमाऽपि नेति बोध्यम् । ‘पचेरत्’ इत्यादौ न लोपश्चाऽत एव न । अत एव ‘अह’न्नित्यादौ न दोषः । परशब्दस्येष्टेति । अन्तवद्भावस्य प्रायिकत्वेन स्थानिवद्भावस्याभावाऽतिदेशकत्वेन निषेधकतया ‘निषेधाश्च बलीयांस’ इति न्यायेन ‘अचः परस्मिन्निव्यस्यैव प्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम् । यत्किञ्चित्स्थानिभूतादचः पूर्ववृत्तिधर्माऽवच्छिन्नोद्देश्यकत्वादचः परस्मिन्निव्यस्यैव प्रवृत्तिः । एतेन ‘अन्तवद्भावेन शबन्तस्यैव कार्यमिति पूर्वविष्यभावात्कथं स्थानिवत्त्वमिति परस्तत् । स्थानिभूतादचः पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यत इत्यत्र न मानम्, तत्रकौशिकन्यायस्याऽनवकाश-

नैतदस्ति प्रयोजनम् । अजन्ताद्यद्विधीयते हलन्ताएण्यद्विधीयते†, एतावन्तश्च धातवो यद्गताऽजन्ता हलन्ताश्च । उच्यन्ते च तव्यदादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति ।

एवं तर्हि एबुल्लुचाबुत्सर्गाः, तयोः पचादिभ्योऽजपवादः‡ । पचतीति पचः । पक्वा पाचक इत्यपि यथा स्यात् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वचयत्येतत् 'अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य, इति × ॥ एवं तर्हि एबुल्लुञ्च उत्सर्गाः, तेषामिगुपधात्कोऽपवादः+ । विलिपः विलिखः । विलेप्ता विलेपक इत्यपि यथा स्यात् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धिते ॥ २ ॥

तत्रोत्पत्तिविभाषा प्राप्नोति यथा तद्धिते ॥ अस्तु यदा विलिपो विलिख इत्येतन्न, तदा विलेप्ता विलेपक इत्येतद्भविष्यति ॥ यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्तच्च न लभ्यम् । किं कारणम् ? यथा तद्धित इत्युच्यते, तद्धितेषु च सर्वमेवोत्सर्गापवादं विभाषा । उत्पद्यते वा न वा ।

प्र०—त्वस्येत्युत्पत्तरेव विकल्प स्यात् पक्षे तु न कश्चित्प्रत्यय उत्पद्येतेत्यर्थः । अस्तिवति । वाय-
वाऽभावे उत्सर्गस्याऽनिवार्यत्वादिति भावः । यद्येतदिति । अपवादशास्त्रेणोत्सर्गशास्त्रस्य बाधि-
तत्वात्पवादाऽभावपक्षेष्युत्सर्गस्याऽप्रवर्तनादिति भावः । तत्र यथा 'अत इ'ति विकल्पितेनेत्रा
मुक्ते पक्षेऽप्यन भवति अपि तु वाक्यमेव, तथेहायपवादाऽभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्रादीनयनिभि-
दध्यात् । यथाग्निचिदित्याशं किवादिलोपे कृते । सिद्धं विवति । वायकत्वे विकल्पिते यत्र पक्षेऽ-
पवादस्य वाचकत्वं नास्ति तत्र बाधनत्वाऽभावाद्दुर्लभं प्रवर्तते । अन्येनेति । दक्षस्यापत्यमि-

उ०—विभाषेति दृष्टान्तेन मदुक्तार्थस्यैव लाभात् । सिद्धं विवति । भाष्ये बाधकपदे कृतेऽसकूपस्य बाधकस्यैव
विकल्पे उत्सर्गविकल्पाऽभावात्सिद्धमिति भावः । इदञ्चापवादशास्त्रेणैकवाक्यताऽऽपन्नम् । न चैवमसकूपो
वा बाधको भवतीति भाष्येण बाधकविकल्पप्रतिपादनं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'असकूपस्य बाधकस्य वाचक-
ना'दिति वार्तिकत्वात्स्येनाऽसकूपो बाधको वा भवतीत्येव भाष्येऽवयात् । वातिकेति बाधकाऽनुवादेन
त्रिकल्पविधिरित्येव स्वरमतो लभ्यते न तु बाधकत्वाऽनुवादेनेति दिक् । प्रत्यासन्नम् च यन्निरूपितं बाधकत्वं
तस्यैव पक्षेऽप्यनुवादानमिति नाऽतिप्रसङ्गः । कैयटे—बाधकत्वे विकल्पित इत्यादि । इदञ्चिन्त्यं, वार्तिको-

† श्रुतलोप्यन्त् ३ । १ । १२४

‡ एबुल्लुञ्चोः नन्दिमहित्वादिभ्यो ल्युण्णिन्चः ३ । १ । १२३; १३४

× ३ । १ । १३४ या० १

+ इगुपधात्प्रकृतिः कः ३ । १ । १२५

सिद्धं त्वसरूपस्य बाधकस्य बाधचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'असरूपस्य बाधकस्य बाधचनात्' । असरूपो बाधको वा बाधको भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि सिध्यते ।

यथान्यासमेवाऽस्तु । ननु चात्कं 'तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धित' इति । नैष दोषः । अस्ति कारणं येन तद्धितेषु विभापोत्पत्तिर्भवति । किं कारणम् ? प्रकृतिस्तत्र प्रकृत्यर्थे वर्तते, अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोऽभिधीयते । इह पुनर्न केवला प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते, नचाऽन्यः शब्दोऽस्ति यस्तमर्थमभिधीतेति कृत्वाऽनुत्पत्तिर्न भविष्यति ।

अथवा समयः कृता 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय' इति* । एतस्मात्समयादनुत्पत्तिर्न भविष्यति । ननु च य एव तस्य समयस्य कर्ता स एवेदमप्याह । यद्यसौ तत्र प्रमाणमिहाऽपि प्रमाणं भवितुमर्हति । प्रमाणमसौ तत्र

प्र०—त्यादावपत्यादिशब्देनेत्यर्थः । इह पुनरिति । केवला प्रकृतिः स्वार्थमात्रमपि नाभिधत्ते किं पुन कर्त्रादिकमर्थमभिधास्यति । तथाहि प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमानेऽन्वयव्यतिरिक्तान्यां प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते, प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थे इत्युच्यते अनुत्पन्नप्रत्यया तु प्रकृतिर्न कञ्चिदर्थं मनयति । अथापि क्षिपेः कर्तेति कर्त्रादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते तथापि करोतिक्रियापेक्षामपि कर्तृत्व प्रतीयेत न नृत्तिर्नित्रयापेक्षमेव तस्मात्सामर्थ्याद्वावक्तव्यं बहिरङ्गमपि विकल्प्यते । य एवेति । समयस्यायं बाधकोऽस्त्विति भावः । सामर्थ्यमिति । अर्थप्रत्यायनाय शब्दाः प्रयुज्यन्ते न च प्रत्ययस्याऽ-

उ०—कवाचकपदार्थरुदेशस्य बाधकत्वस्य विकल्पेनाऽन्वयाऽयोगात् । विञ्ज-पक्षे बाधकत्वाऽभावे शस्त्रिणोरिव समुच्चयः स्यादिति महदनिष्टं, धर्मनिपेधे धर्मभावाऽप्रतीतिः । अत एव 'न वेति सूत्रे साधुवविकल्पे पक्षे तस्यैवाऽसाधुत्वमापादितम् । विधेरिति । धाल्वर्धनिदेशे इवप्रत्ययः । 'इक्षुभ्यादिभ्य' इति इत्वा । तथापीति । 'कर्त्तेत्यत्र तस्याऽपि सत्त्वादिति भावः । बाधकत्वं बहिरङ्गमपीति । इदञ्चिन्मन् । मामर्थ्यादपवाद एवाऽसरूपशब्देन विवाञ्छितो न तत्सर्गोऽपीति तु भाष्यतात्पर्यं शोध्यम् । माप्ये—अथवा समय इति । एवञ्च समयैतत्सूत्रोत्पत्त्यतरस्याऽन्वयाधाय 'असरूप'पदेनाऽपवाद एव गृह्यत इति भावः । इहापि प्रमाणश्लेष्मिन्तावता, तत्र ह--समयस्येति । अर्थः प्रत्याययितुमिति । न च प्रत्ययाऽनुत्पत्ती प्रयोगे सामर्थ्यमिति 'न केवला प्रकृति'रिति निषेधात्, नापि प्रयुक्तादर्थबोध इति माप्यार्थ इति भावः । असरूपशब्देनेति । भिन्नरूपो वस्तुके भावाऽभावयोः परस्परभिन्नरूपस्य सत्ताप्रतीतिरिति नाऽनेनोभयोर्हस्तर्गापवादयोर्विभाषाबोधनम् । तथा सति पक्षेऽनुत्पत्तिः स्यात् । सा च न रूपवर्तीत्यभावपक्षे न भिन्नरूपस्य सत्ता स्यादिति भावः । नन्वस्तु

* ३ । १ । २ वा० ११ इत्यनेकम्—'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति ।'

चेह च । सामर्थ्यं त्विह द्रष्टव्यं शब्दानां प्रयोगे, न चाऽनुत्पत्तौ सामर्थ्यमस्ति । तेनाऽनुत्पत्तिर्न भविष्यति । कथं तर्हि तद्वितेष्वनुत्पत्तौ सामर्थ्यं भवति ? अन्येन प्रत्ययेन सामर्थ्यम् । केन ? पष्ठ्या ॥ अथवा रूपवत्तामाश्रित्य वाविधिरुच्यते । न चाऽनुत्पत्तौ रूपवती । तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति ।

एवमपि कुत एतदपवादो विभाषा भविष्यति न पुनरुत्सर्ग इति ? नचैवाऽस्ति विशेषो यदपवादो विभाषा स्यादुत्सर्गो वा । अपि च सापेक्षोऽयं निर्देशः क्रियते— 'वासरूप' इति । न चोत्सर्गवैलायां किञ्चिदपेक्ष्यमस्ति, अपवादवैलायां पुनरुत्सर्गोऽपेक्ष्यते । तेन यो रूपवानन्यपूर्वको बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भविष्यति । कः पुनरसौ ? अपवादः ।

यदि 'यो रूपवानन्यपूर्वको बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भवती'त्युच्यते किवादिषु समावेशो न प्राप्नोति—ग्रामणीः ग्रामणाय इति । न ह्येते रूपवन्तः । एतेऽपि रूपवन्तः । कस्यामवस्थायाम् ? उपदेशावस्थायाम् ॥ यद्येवम्—

प्र०—नुत्पत्तावर्थः प्रत्याययितुं शक्यत इत्यर्थः । पूर्वस्मिन् परिहारे प्रकृतेरेव केवलायाः स्वार्थमात्राभिधानेपि सामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम् । उत्तरत्र तु समयान् प्रयोग एव केवलाया नास्तीत्युच्यते । कथं तर्हीति । समयान् केवलस्य प्रातिपदिकस्य तद्वितानुत्पत्तौ साधुत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्येनेति । दक्षस्यपत्यामिति पष्ठयन्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगो न केवलस्य, इह तु कृदनुत्पत्तौ सत्यां केवल एव धातुः स्यात्तस्य च समयान् प्रयोगाऽभावः । अथवेति । अम पशब्देन भिन्नरूप उच्यते । तस्य च भिन्नरूपत्वं रूपवदुत्सर्गपिभाषा भवतीति स एव पक्षेऽभ्यनुज्ञायते, न त्वरूपा-नुत्पत्तिरित्यर्थः । न चैशस्तीति । उत्सर्गविकल्पेऽप्राप्तविभाषा अपवादविकल्पे तु प्राप्तविभाषेति न कश्चिद्विरोधः । अपवादवैलायामिति । बाध्यत्वेन यावदुत्सर्गो नापेक्ष्यते तावदपवादस्य

उ०—ग्रामण्यादन्यतरस्य विकृत्यो न तृभोरिति बाधकपदाऽभावे अपवाद एवेति कुतो लभ्यत इत्याशङ्कते भाष्ये—कृतं पूतदिति । इष्टापत्या समापत्ते—न चैवास्तीति । तद्व्याचष्टे—उत्सर्गेति । 'असरूप उत्सर्गो वा भरती'त्यनेन प्रत्यासत्तायाऽसरूपोऽपवाद एव पक्षे स्थाप्यत इति 'क'विपरे नाऽणिति भावः । वस्तुतोऽसरूपरेनाऽपवाद एवोरितिष्ठत इत्याह—भाष्ये—अपि च सापेक्ष इति । अथपिसारेण इत्यर्थः । भिन्नरूपत्वं हि—असरूपत्वम् । तत्र 'कुतो भिन्नरूप' इत्यरेद्यायां ह्यविधानवैलाया यः स्वविपरे प्राप्तः स एव बुद्धिरथो गम्यतेऽपवादविधिसमग्रे चोत्सर्गस्तमपि विपरेणुपदेशान् उपास्तेो बुद्धौ भवतीति तदपेक्षया भिन्नरूपोऽपवाद एव कथ्यत इत्यर्थः । न चोत्सर्गवैलायामिति । नन्यप्यादवाक्यायोत्तरमुत्सर्गस्य लक्ष्यध-स्कारकोति प्रातिपदिकार्थेष्वभाष्ये उक्तत्वेनोत्सर्गोऽपि स्ववैलायामपवादमपेक्षत इति कथमेतदिति चेन्न;

अनुबन्धभिन्नेषु विभाषाप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

अनुबन्धभिन्नेषु विभाषा प्राप्नोति । कर्मण्यण् [३ । २ । १] 'आतोनुपसर्गे कः' [३] इति कविपयेऽणपि प्राप्नोति ।

सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'अनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात्' । अनेकान्ता अनुबन्धाः । अथवा प्रयोगेऽस्वरूपाणां वाविधिर्न्याय्यः ।

प्रयोगे चेह्लादेशेषु प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

प्रयोगे चेह्लादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'ह्योऽपच'दित्यत्र; लुङपि प्राप्नोति । 'श्वः पक्ते'त्यत्र × लृङपि प्राप्नोति ।

नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न लादेशेषु वासरूपो भवती'ति यदयं 'दशश्वतोर्लृङ् च' [३ । २ । ११६] इत्याह । अथवा प्रयोगेऽस्वरूपाणां वाविधौ न सर्वमिदं सदृश्यहीतमिति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । कोऽसौ ? उपदेशो नाम । उपदेशे चैतेऽस्वरूपाः ।

प्र०—प्रवृत्तिरेव नास्तीत्यर्थः । उपदेशावस्थायामिति । प्रत्यासत्तिन्यायादुपदेशावस्थायामसारूप्यमाश्रयीते इत्यर्थः । ह्योऽपचदिति । लृङ्चनञ्कस्तकारप्रत्ययः, लुङि त्वपाङ्गोदिति ईच्छद् इति भिन्नरूपत्वात्समावेशप्रसङ्गः । यदयमिति । 'परोक्षे लि'ङिति लिटा लृङ् समावेशोऽसारूप्यात्सिद्ध एवेति नार्थो लङ्विधानेन । विहितध्नु लकाराणामसमावेशं ज्ञापयतीत्यर्थः । अथवेति । किवादयो

उ०—लृङ्पसंस्कारवेलापामोक्षापामपि वाक्यार्थबोधवेलाया तदभावात् । अस्य च तदैवैकवाक्येनेति भावः । स वा वाचको भवतीति भाष्ये । स वाचको वा भवतीत्यन्वयः । सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वादिति । ननु यद्यनुबन्धोऽनवयवस्तदा कथं कप्रत्यये कस्वेत्वम्प्रत्ययादित्वाऽभावात् । कथं वा द्वादीनामनेकालत्वेन सर्वादेशस्त्वम् । न चाऽऽदेशप्रवृत्तिकालेऽनुबन्धत्वाऽभावादानेकालत्वं, तर्हि केऽपि वाक्यार्थबोधार्थं प्रत्ययत्वाऽज्ञानेन तदुच्यमेवेत्संज्ञाप्रवृत्तौ सर्वत्र 'नाञ्जला'वितिस्वभाष्योक्तरीत्या उपदेशोत्तरकालमेवेत्संज्ञाप्रवृत्तया चोपदेशोऽनुबन्धसत्त्वाद्सारूप्यकारणं स्यादिति चेन्न; 'लृङ्' इत्यादावादिशब्दस्य समीपपरत्वात्त दोषः । 'अनेका'लित्यत्र संबन्धसामान्यप्रयुक्तं बहुव्रीह्यङ्गीकारात्त दोषः । 'हा'देशेऽपि 'हा—आ' इत्याकारप्रभेद्याःसर्वादेशस्त्वम् । इत एव वाऽस्वरसात्—'अथैकान्तेषु दोष एवे'ति वक्ष्यति मायङ्कृत् ।

‡ अनद्यतने लृङ्; लृङ् ३ । २ । १११; ११० × अनद्यतने लृङ्; लृङ् शेषे च ३ । ३ । १५; १३

१—'सल्याः' इति क्रीलहार्नपाठः ।

अथ कथमिदं विज्ञायते 'ऽस्त्रिया'मिति ? किं'स्त्रियां न भवती'ति, आहोस्त्रि-
त्याक् स्त्रिया भवतीति ? कश्चात्र विशेषः ?

स्त्रियां प्रतिषेधे क्लृपुद्दत्तुमुन्खलर्थेषु विभाषाप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

स्त्रियां प्रतिषेधे क्लृपुद्दत्तुमुन्खलर्थेषु विभाषा प्राप्नोति । ऋ—इसितं छात्रस्य
शोभनम् । घञपि प्राप्नोति† । ल्युद्—इसनं छात्रस्य शोभनम् । घञपि प्राप्नोति‡ ।
तुमुन्—इच्छति भोक्त्रुम् । लिङ्लोटोऽपि प्राप्नुतः × । खलर्थः—ईपत्पानः सोमो
भवता । खलपि प्राप्नोति† ॥ एवं तर्हि 'स्त्रियाः प्रा'गिति वक्ष्यामि ।

स्त्रियाः प्रागिति चेत्क्त्वायां वावचनम् ॥ ८ ॥

स्त्रियाः प्रागिति चेत्क्त्वायां वावचनं कर्तव्यम् । आसित्वा भुङ्क्ते । 'आस्यते
भोक्त्रु'मित्यपि यथा स्यात्* ।

प्र०—परस्तात् स्व्यधिकारस्य भवत्येव वाऽसंख्यविवि, अथ स्व्यधिकारात्प्राग्वासंख्यविविर्भवति
स्व्यधिकारेण विच्छिद्यत इति प्रश्नः । लिङ्लोटोऽपि । 'लिङ्चे'ति लिङ् भवत्येव । 'इच्छार्थेषु
लिङ्लोटो'वित्यत्र तु लिङ्लोटोः सहनिर्देशादत्रापि सहनिर्देशः कृतः । लिङ्चेति नियमालोपन-
विष्यतीति शक्यते वक्तुम् । ननु तुमुन् भावे कर्तृकर्मणोर्लिङ्लोटोऽपि भिन्नार्थत्वात् कृतो
वाध्यवाचकभावः । नैव दोषः । भावेऽपि लिङ्लोटोरस्ति विधानमिति तदनेभ्यः वाध्यवाचक-
भावोऽभिमत । आस्यते भोक्त्रुमिति । भोजनार्थत्वादासनस्य पूर्वकाल्यमात्रं गम्यते इति समान-
नविषयत्वाद्वाध्यवाचकभावप्रसङ्गः । क्त्वा भावे, तत्रैव च लकारोत्पत्तिरिति । समानार्थत्वमपि

उ०—अधिकारत्वे द्वितीयः, तदा 'स्त्रिया' मित्यस्य 'स्त्रिया'मिति दृष्ट्वा निवर्त्तत इत्यर्थः । 'समानकर्तृकेषु तुमुन्'
'लिङ् चे'ति वचनान्निष्ठ इत्यत्रादाह—लिङ् चेति । लोटापादन एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः । नियमादिति ।
नियमो वा कल्प्यो, शयकं वा कल्प्यमिति तु माध्यम्यः । किञ्च, लिङ् कर्तृकर्मणोश्चितार्थः, भावे
तुमुन्मावार्थयोस्तपोरपवाद एवेतीष्टं भगवत इति शयने इति लिङ्भवत्येवेत्यपि कैयटश्चिन्त्यः । ननु लिङ्-
लोटी कामप्रदेने विधीयते, 'इच्छामि मुञ्जीत' इच्छामि मुञ्क्तागमना'निति हि तदुदाहरणम् । इदं त्वकाम-
प्रदेनेऽपीति कथमनयोर्वाध्यवाचकभावः । न चेदपि कामप्रदेनविषयम्, इच्छति भोक्त्रुमित्युदाहरणाऽऽहन्तेः,
वक्ष्यमिप्रायाविकरणमेव हि 'कामप्रदेन'शब्देनोच्यते इति चेन्नः 'तव भोजनमिच्छती'ति तदर्थेनाऽत्राऽपि

† नपुंसके भावे कः, भावे ३ । ३ । ११४; १८ ‡ ल्युद् च; भावे ३ । ३ । ११५; १८

× समानकर्तृकेषु तुमुन्; इच्छार्थेषु लिङ्लोटी ३ । ३ । १५८; १५७

+ आतो युञ्; ईपद्दुःसुपु क्लृपुद्दत्तुर्थेषु खल् ३ । ३ । १२८; १२६

१—'स्त्रिया'मिति कौलहार्नपाठः । * समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३ । ४ । २१; समान-

कर्तृकेषु तुमुन् ३ । ३ । १५८

कालादिषु तुमुन्विधाने वाचनम् ॥ ६ ॥

कालादिषु तुमुन्विधाने वाचनं कर्तव्यम् । कालोभोक्तुम् । कालो भोजनस्ये-
त्यपि यथा स्यात् ।

अर्हे तृज्विधानम् ॥ १० ॥

अर्हे तृज्विधेयः † । इमेऽर्हे कृत्या विधीयन्ते; ते विशेषविहिताः सामान्यवि-
हितं तृचं × वाधेरन् ।

नैष दोषः । भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते, कर्त्तरि तृचं † । कः प्रसङ्गो
यद्भावकर्मणोः कृत्याः कर्त्तरि तृचं वाधेरन् ।

एवं तर्हि—अर्हेकृत्यतृज्विधानम् । अर्हे कृत्यतृचो विधेयाः । अयमर्हे
लिङ्विधीयते* स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यतृचो** वाधेत ॥ ६४ ॥

कृत्याः ॥ ३ । १ । ९५ ॥

कृत्यसंज्ञायां प्राङ्ण्वुल्वचनम् ॥ १ ॥

कृत्यसंज्ञायां प्राङ्ण्वुल × इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? ण्वुलः कृत्य-
संज्ञा माभूत् ।

अर्हे कृत्यतृज्वचनं तु ज्ञापकं प्राङ्ण्वुल्वचनानर्थक्यस्य ॥ २ ॥

यदयं'भर्हे कृत्यतृचञ्च' [३ । ३ । १६६] इति तृज्वहणं करोति तज्ज्ञापय-
त्याचार्यः—प्राङ्ण्वुलः कृत्यसंज्ञा भवती'ति ॥ एवमपि ण्वुलः कृत्यसंज्ञा प्राप्नोति ।
योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ ६५ ॥

प्र०—विद्यते । तत्रायं निर्णयः—स्वयधिकारस्य परस्तादपि घास्वरूपविधिर्भवति । 'अर्हे
कृत्यतृचञ्च' त्यत्र तु कृत्यतृज्वहणेन तस्याऽनित्यत्वं ज्ञाप्यते ॥ ९४ ॥

कृत्याः । 'कृत्या' इत्येतावत्सूत्रमित्याह—कृत्यसंज्ञायामिति । योगापेक्षमिति । ष्वुलुचा-
वित्येतेस्माद्योगात्प्राङ्ण्वुल्वचनसंज्ञाधिकार इत्येवं तृज्वहणेनानुमास्यत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

उ०—तत्सत्त्वात् । ननु शीर्षकाल्याऽप्रतीतिः कथं त्ववाविषये लकारप्राप्तिरत आह—भोजनाभंगत्वादिति ।
'त्रियाः प्रा'गित्यत्र पठे दूषणान्तरमाह—माधे—कालादिविविति । 'अर्हे तृ'जिति च ॥ ६४ ॥

१—'तुमुनि' इति कीलहानं पाठः ।

† कालसमयवेलामु तुमुन्, ष्वुल् च ३ । ३ । १६७; ११५ ‡ अर्हे कृत्यतृचञ्च ३ ।

३ । १६६ × ण्वुलुचो ३ । १ । १३३ + तयोरेव कृत्यकल्ललायाः कर्त्तरिकृत् ३ ।

४ । ७०; ६७ * लिङ् यदि ३ । ३ । १६८ ** कृत्याः ष्वुलुचो ३ । १ । ६५; १३३

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ३ । १ । ९६ ॥

केलिमर उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

केलिमर उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पचेलिमा मापाः । पक्कव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः ।

वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच ॥ २ ॥

वसेस्तव्यत्कर्तरि वक्कव्यः । णिच्चाञ्चौ भवतीति वक्कव्यम् † । वसतीति वास्तव्यः ।

तद्धितो वा ॥ ३ ॥

तद्धितो वा पुनरेप भविष्यति । वास्तुनि भवो वास्तव्यः ‡ ॥ ९६ ॥

प्र०—तव्यत्तव्या । केलिमर इति । कर्मकर्तरि चायं कैश्चिद्विप्यते । भाष्यकारेण तु कर्मणि प्रदर्शितः । वास्तुनि भव इति । 'दिगादिभ्यो य'दिति दिगादित्वाच्चत्प्रत्ययः । नित्यानां शब्दानां यथाकथञ्चिदन्वाख्यानं कर्तव्यमिति मन्यते । यथोक्तम्—

उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते ।

उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठते ॥' इति ।

ववास्तव्य इत्यत्र स्वरे भेदोऽपि नास्ति । 'कृत्योक्तेष्ु'जिति यदन्तोदात्तत्वं विधीयते तदेव 'यमतोश्चाऽतदर्थ' इत्यनेन ॥ ९६ ॥

उ०—तव्यत्तव्या । कैश्चिदिति । वृत्तिकारैरित्यर्थः । कर्मणि प्रदर्शित इति । 'पक्कव्या' इति विवरणात् । न हि तव्यः कर्मकर्तरि, 'लवाच्यः कर्त्ता कर्मव'दिति वचनादिति भावः । ननु बोधे विशेषात्कथं तद्धितेन सिद्धिरत आह—नित्यानामिति । वास्तुमन्त्रेणापि वासकचतुरैव स्तथा बोधानार्थविशेषः, स्तथा सर्वदोष-परिहारादिति भावः । उपादायापि ये हेया इति,—उपायशब्दव्युत्पत्तिः । शृणोदरादित्वात्साधुः । रेखागव-यस्थानीयत्वादिति भावः । कृत्योक्तेति, यमतोरिति चान्तोदात्तविधायके । निति च तत्र वक्तव्ये । अत्रेन वास्तव्योऽन्नवास्तव्य इत्यादिसमासस्त्वनभिधानात् भवतीति भाष्याशयः ॥ ९६ ॥

१—'प्राकृतूचः' इति पाठेन भवितव्यम् । एवं पाठे सति 'एतुलः कृत्यसञ्ज्ञा प्राप्नोति' इत्याक्षेपः सङ्गच्छते । 'प्राह्णुलः' इति पाठे तु एतुलः कृत्यसञ्ज्ञापत्तिर्न सङ्गच्छते । (टिप्पणीयं २०० पृष्ठे 'प्राह्णुलः' कृत्यासञ्ज्ञा भवतीत्यत्र पठनीया ।)

† अत उपायाः ७ । २ । ११६

‡ दिगादिभ्यो यत् ४ । ३ । ५४

अचो यत् ॥ ३ । १ । ६७ ॥

अजग्रहणं किमर्थम् ? अजन्ताद्यथा स्याद्बलन्तान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हलन्ताण्यद्विधीयते † स बाधको भविष्यति ।

यथैव तर्हि एयद्यतं बाधत एवं तव्यदादीनपि बाधेत ‡ । अजग्रहणे पुनः क्रियमाणेऽजन्ताद्यद्विधीयते हलन्ताण्ययत् [विधीयते] । एतावन्तश्च धातवो यदुताऽजन्ता हलन्ताश्च । उच्यन्ते च तव्यदादयः । ते वचनाद्भविष्यन्ति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वासरूपेण × तव्यदादयो भविष्यन्ति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्, अजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात् । लव्यम् पव्यम् । आर्द्धधातुकसामान्ये गुणे कृते पि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे कृते 'हलन्ता'दिति एयत्प्राप्नोति † । तथा दित्स्यम् धित्स्यम्, — आर्द्धधातुकसामान्येऽकारलोपे कृते 'हलन्ता'दिति एयत्प्राप्नोति ‡ । अजग्रहणसामर्थ्याद्यदेव भवति ।

यति जनैरुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

यति जनैरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । जन्यं यत्सेन ।

अत्यल्पमिदमुच्यते । 'तकिशसिचतिपतिजनीनामुपसङ्ख्यानमिति वक्तव्यम्' । तकि—तस्यम् । शसि—शस्यम् । चति—चत्यम् । यति—यत्यम् । जनि—जन्यम् ।

प्र०—अचो यत् । यति जनैरिति । यतोऽनाद्य इति स्वरार्थं जनैर्यद्विधानम् । जन्यमिति तु ययताऽपि सिध्यति, जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधात् । वधमर्हतीति । दृष्टादिभ्य इति यत्प्रत्ययः । यदि तद्धित इति । तेन सह समासस्य लक्षणाऽभावात् । स्वरे द्वि दोष इति ।

उ०—अचो यत् । भाष्ये आर्द्धधातुकसामान्य इति । विषयसम्प्रायपि परभूतविषयसत्त्वे एव प्रवृत्त्या परनिमित्तत्वमस्त्येवेति कथयतीत्यादौ स्थानिवत्त्वनिर्वाहः । आर्द्धधातुके इति च जातिनिर्देश इति भावः । यतोऽनाद्य इति । आद्युदात्तस्वरार्थमित्यर्थः । यत्प्रत्यय इति । एतेन 'दृष्टादिभ्यो य' इति वृत्तिपाठ एतन्नाप्यविरोध इति भावः । लक्षणाऽभावादिति । 'मु-भुपे'ति तु न सार्वत्रिकमित्यर्थः । भाष्ये—

† ऋहलोपर्यत् ३ । १ । १२४ ‡ तव्यत्तव्यानीयरः ३ । १ । ६६

१—कचिन्न । × वाऽसस्योऽस्त्रियात् ३ । १ । ६४

+ सार्द्धधातुकार्थधातुकोः ७ । ३ । ८४; वान्तो पि प्रत्यये ६ । १ । ७६; ऋहलोपर्यत् ३ । १ । १२४
‡ अतो लोपः ६ । ४ । ४८; ऋहलोपर्यत् ३ । १ । १२४

हनो वा वध च ॥ २ ॥

हनो वा यद्वक्तव्यः । 'वध' इत्ययं चाऽऽदेशो वक्तव्यः । वध्यः घात्यः ॥

तद्धितो वा ॥ ३ ॥

तद्धितो वा पुनरेप भविष्यति—वधमर्हति वध्यः* । यदि तद्धितः, समासो न प्राप्नोति—असिवध्यः मुसल्लवध्य इति । यति पुनः सति 'साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थ'मिति† समासः सिद्धो भवति ।

यदि पुनरसिवधशब्दादत्पत्तिः स्यादसिवधमर्हतीति ? नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात्—'असिवध्यः' एवं स्वरः प्रसज्येत‡ । असिवध्य इति चेप्यते× ॥ ६७ ॥

गदमदचरयमश्चाऽनुपसर्गे ॥ ३ । १ । १०० ॥

अनुपसर्गाच्चरेराडि चाऽगुरौ ॥ १ ॥

अनुपसर्गाच्चरेरित्यत्राडि चागुराविति वक्तव्यम् । आचर्यो देशः । अगुराविति किमर्थम् ? आचार्यं उपनयमानः ॥ १०० ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ ३ । १ । १०३ ॥

स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च ॥ १ ॥

स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् । अर्यः स्वामी ॥ १०३ ॥

प्र०—असिवधशब्दाच्चति सति 'तिस्वरित'मिति स्वरितः प्रसज्येत । कृदन्तेन तु समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वध्यशब्द आद्युदात्तो भवति । न चाऽसिवधशब्दान् प्राप्नोति यन्, दण्डादिषु केवलस्य वयशब्दस्य पाठात्तदन्तविषयभावाच्च ॥ १७ ॥

उ०—यदि पुनरिति । असिवध्यादयः समस्ता अपि गणे पाठ्याः, आकृतिगणो वा स इति भावः । एतेन 'न चाऽसिवधे'त्याद्यस्ताम् । कृदुत्तरपदेति । 'वर्ध'शब्दो हि 'यतोऽनाव' इति द्वयश्चत्वादाद्युदात्तः । एवञ्च तद्धितेनाऽसिद्धिरिति वार्तिकं कार्यमेवेति भावः ॥ ६७ ॥

† श्रुहलोप्यत् ३ । १ । १२४; हनस्तोऽन्वितोः; शे हन्तेऽन्वितो ७ । ३ । ३२; ५४

* दण्डादिभ्यो यत् ५ । १ । ६६ † २ । १ । ३३ क० २ ; तिस्वरितम् ६ । १ । १२

× यतोऽनावः ६ । १ । २१३; गतिश्चरयोः ६ । २ । १३६

अजर्यं सङ्गतम् ॥ ३ । १ । १०५ ॥

‘सङ्गत’मिति किं प्रत्युदाह्रियते ? अजरः कम्बलः । अजरिता कम्बल इति । किं पुनः कारणं कर्तृसाधनः प्रत्युदाह्रियते न भावसाधनः प्रत्युदाहार्यः । एवं तर्हि,—

अजर्यं कर्तरि ॥ १ ॥

‘अजर्यं कर्तरी’ति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । गत्यर्थानां क्रः कर्तरि विधीयते+, तेन योगादजर्यं कर्तरि भविष्यति । गत्यर्थानां वै क्रः कर्मण्यपि विधीयते+, तेन योगादजर्यं कर्मण्यपि प्राप्नोति । जीर्यतिरकर्मकः । भावे तर्हि प्राप्नोति । सङ्गतग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? कर्तृविशेषणं सङ्गतग्रहणम् । सङ्गतं चेत् कर्तृ

प्र०—अजर्यम् । तयोरेवेति वचनाद्भावेऽजर्यशब्दः प्राप्नोति—‘अजर्यं सङ्गतेने’ति । कर्तरि च सङ्गते इष्यते—‘अजर्यमार्यसङ्गत’मित्यतः पृच्छति—किं प्रत्युदाह्रियत इति । अजर इति । कर्तर्यं प्रत्ययो निपात्यते । ततो ह्यङ्गविकलतापरिहाराय कर्तव्यं प्रत्युदाहरणे प्रदर्शनीय इति भावः । गत्यर्थानामिति । यद्यपि सङ्गमनं सङ्गतमिति भावे इह क्तो विहितस्तथापि गत्यर्थानां क्तः प्रत्ययः कर्तरि दृष्टो—गतो ग्रामं देवदत्त इति । ततो गत्यर्थानुसाहचर्यादजर्यमिति कर्तरि निपातनमिति मन्यते । जीर्यतिरकर्मक इति । सोपसर्गस्य सकर्मकत्वेपीहानुपसर्गस्य निपातनादकर्मकत्वं बोद्धव्यम् । द्रव्यकर्मभावाश्रयेण चाऽकर्मकत्वमुक्तम् । कालादिना तु सर्वस्यैव सकर्मकत्वम् । सङ्गतग्रहणमिति । नहि गमेर्भावस्य जीर्यते भविन सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति प्रश्नः । कर्तृविशेषणमिति । वैयधिकरण्यमनयोः पदयोः स्यादिति भावः । लोमानि चेदिति । तथा च ‘हृष्टं

उ०—अजर्यं सङ्गतम् । कर्तरि च सङ्गत इष्यत इति । कर्तर्यं सङ्गते विशेष्ये इष्यत इत्यर्थः । कर्तर्यमिति । अत एव ‘अजर्य’मिति निपातनाश्रयणम् । द्वयङ्गेति । कर्तर्यत्व—सङ्गतविशेष्यत्वरूपत्वर्थः । पक्षधर्मात्मिति । भाष्यं दृष्ट्वा ‘सङ्गतमिति कर्तरि क्तः, तदर्थं च निपात्यमानमजर्घ कर्तरीति प्रतीयते, तदसङ्गतम्, सङ्गतमिति मैत्रीभ्यासस्य भावकान्तस्यैवाऽत्र गृह्यात् । अतस्तत्तात्पर्यमाह—तथापीति । तेन योगादिति भाष्यस्य,—तेन साहचर्यादित्यर्थः । सोपसर्गस्येति । अर्थान्तरवृत्त्येति भावः । ननु कालादिकर्मसद्भावात्कर्मकत्वन्तश्चाह—द्रव्येति । एतच्च ‘गतिवृद्धी’ति सूत्रे ‘कालाध्वनो’रिति सूत्रे च निरूपितम् । ‘कर्तरी’ति वार्तिकारम्भवाद्याह भाष्य—भावे तर्हीति । गत्यर्थेभ्यो विशिष्य विधानेन भावेऽपि ‘क’दर्शनादिति भावः । प्रत्याख्यानवाद्याह—सङ्गतग्रहणमिति । तथा च तस्मात्पर्याकर्तृत्वैव भविष्यति नाऽप्यो वार्तिकेनेत्यर्थः । वार्तिकारम्भवाद्याह—कर्तृविशेषणमिति । कर्तृपदाऽप्याहारेणेति भावः ।

चेद्भवतीति । तद्यथा—‘हृपेलोमसु’ [७ । २ । २६] इति लोमानि चेतर्कृष्णि भवन्ति ॥ १०५ ॥

वदः सुपि वयप् च ॥ ३ । १ । १०६ ॥

वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम् ॥ १ ॥

वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—प्रवाद्यम् अपवाद्यमिति ।

तत्तर्हि कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । ‘अनुपसर्ग’ इति वर्तते । एवं तर्ह्यन्वाचष्टे—
‘अनुपसर्ग इति वर्तते’ इति । नैतदन्वारूप्यम्—‘अधिकारा अनुवर्तन्ते’ इति । एष
एव [च] न्यायो यदुत ‘अधिकारा अनुवर्तेर’न्निति ॥ १०६ ॥

भुवो भावे ॥ ३ । १ । १०७ ॥

भावग्रहणं किमर्थम् ? कर्मणि मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भवतिरप-
मकर्मकः । अकर्मका अपि वै धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति तेनाऽनुभव्यमाम-

प्र०—लोमभिः, हृपितं लोमभि’रिति वैयधिकरण्येऽपीड्विकल्पो भवति । तस्मात्कर्तरीति
वक्तव्यम् । अथवा सामानाधिकरण्यत्यागेन वैयधिकरण्याश्रयणस्याऽप्युक्तवान्निपातनाद्वा कर्तव्येव
प्रत्ययो भवतीति स्थितम् ॥ १०५ ॥

वदः सुपि । नैतदिति । यत्राधिकारस्य विच्छेदोऽवध्यपरिज्ञानं वा मिहावलोचितन्या-
याश्रयणं वा तत्रावश्यवक्तव्यो विरोधः । एवमादौ तु प्रयोजनाभावादवक्तव्य इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

भुवो भावे । भवतिरकर्मक इति । ननु प्राप्त्यर्थः सकर्मकोऽस्ति । नैव दोषः । प्राथ-
म्यात्सत्तार्थस्थैवेह ग्रहणात् । ननु कालादिकर्मणि प्राप्नोति । अनभिधानात्कालादिकर्मणि न

ठ०—तद्व्याचष्टे—वैयधिकरण्यमिति । ‘अजर्यं सङ्गतेने’त्युदाहरणमिति भावः । एवञ्च तस्मान्मर्यादाभावेन
भावे प्रत्ययव्यावृत्त्यर्थं कर्त्तरीति वाच्यं, निपातनसामर्थ्याद्वा कर्त्तरीति भावः । वैयधिकरण्येऽपीड्विति ।
कर्त्तरि निश्रयं सामानाधिकरण्येऽपि तद्विकल्प इति भावः ॥ १०५ ॥

वदः सुपि । यत्राऽधिकारस्येति । यथा मण्डूकाऽनुवृत्तिविषये ‘धा-याना’मिन्यादौ । अथपीति ।
यथा ‘ऽनुगधिकारः प्रागानठ’ इति । सिद्धेति । यथा ‘प्राचां’ फे’त्यत्र ‘सर्वत्रे’ति ॥ १०६ ॥

अञ्जेश्वोपसङ्ख्यानं संज्ञायाम् ॥ २ ॥

संज्ञायामञ्जेश्वोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आज्यम् ॥ यदि क्यप्—वृद्धिर्न
प्राप्नोति X, तस्मात्एण्यदेपः । यदि एणत्, उपधालोपोऽ- न प्राप्नोति । तस्मात्क्य-
येपः । ननु चोक्तम्—‘वृद्धिर्न प्राप्नोती’ति । आङ्पूर्वस्यैप प्रयोगो भविष्यति ।
यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनु-
वर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥ १०६ ॥

इ च खनः ॥ ३ । १ । १११ ॥

दीर्घोच्चारणं किमर्थं न ‘इ च खनः’ इत्येवोच्येत ? का रूपसिद्धिः—खेयम् ?
आङ्गुणेन सिद्धम्* । न सिध्यति । ‘पत्वतुकोरसिद्ध एकादेश’ इत्येकादेशस्याऽसिद्ध-
त्वाच्चुक्प्रसज्येत † । नैतदस्ति । पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो न चैप पदान्तपदाद्यो-

प्र०—शब्दस्याद्युदात्तविधानादेतज्ज्ञायते । तत्र ह्रीडिवन्दिभ्यामात्मनेपदिभ्या साहचर्याद्दृशब्देन
वृष्णातिगृह्यते । तस्मात्एण्यदेप इति । ननु स्वरभेदो भवति, क्यपि सत्याद्युदात्तं पदं, ष्यति सत्यन्त-
स्वरितम् । नैप दोषः । ‘नञ्विपयस्यानिसन्तस्ये’ त्याद्युदात्तविधानान् । न लक्षणेनेति । संहिताया
एव नित्यत्वम् । पदविच्छेदस्य तु पोरूपेयत्वम् । तथा च यत्रार्थनिश्चयाभावस्तत्राऽवग्रहो न
क्रियते । तदुक्तम्—‘हरिद्रूनवगृह्यते’ इति हरिद्रू रित्यत्र किं हरिसब्दः इकारान्तः, अथ हरिच्छ-
ब्दस्तकारान्त इति सन्नेहात् ॥ १०६ ॥

इ च खनः । दीर्घोच्चारणे भाष्यकारेण प्रत्याख्याते केचित् प्रश्नेपनिर्देशेन द्वितीय इकारो
‘ये विभाषे’त्यात्वस्य पक्षे परत्वात्प्राप्तस्य यावनाय इत्याहुः । तदयुक्तम् । क्यप्प्रयोगेन

उ०—दश वृत्ते प्रहणमित्येव तल्लव् । संहिताया एव नित्यत्वमिति । अविच्छिन्नरारम्भयत्वमेवाऽत्र नित्यत्वम् ।
अर्थनिश्चयाऽभाव इति । आज्यशब्दस्य रुद्रत्वादाहर्षोऽस्ति न वेति निश्चयाऽभाव इत्यर्थः । ‘समासे
संहिता नित्ये’ त्यवग्रहस्य साधुत्वाऽभावात्प्रदायमात्रशरणास्य तस्य लक्षणाऽविषयने’त्यर्थं मन्वे ॥ १०६ ॥

इ च खनः । क्यप्प्रयोगेनेति । नन्वन्तरङ्गे इत्ये कृते एकदेशविभक्त्यानेन प्राप्ताऽऽल्लव्गार-
णार्थं तदावश्यकम् । इत्कन्तु पक्षे चरितार्थम् । किञ्च ‘अचः कर्तृवर्क’ति सूत्रे भाष्ये ‘ये विभाषे’त्यत्र ‘ये’
इत्यस्य विषयस्तम्भन्तताया दहतता परत्वेन क्यः पूर्वमेवात्वे ततः परत्वात्पदवर्णदीर्घे एकदेशविभक्त-
न्यायेन ‘इ च खनः’ इत्यस्य प्रवृत्तौ ‘खिच’मिति स्यात्तद्वारणार्थं दीर्घनिर्देश इति केपद्विदाशय इति चिन्त्य-
मेतदिति चेन्न । माध्याशयस्तु अथवस्थितविभाषयाऽयाऽऽरोऽप्रवृत्तिरिति । इदञ्च तयाऽऽपावश्यकम्,
अन्यथा आकारस्य दीर्घोऽकारोऽपि ‘पीय’मिति स्यात् तु रोपमिति । न च खनेनेत्याऽनुनासिकेकारः स्यात्-

X विटति च १ । १ । ५

+ अनिदिता हल उपपायाः विटति ६ । ४ । २४

* आङ्गुणः ६ । १ । ८७

† पत्वतुकोरसिद्धः; इत्यस्य मिति कृति द्वक् ६ । १ । ८६; ७१

रेकादेशः । तस्माद्—‘इ च खनः’ इत्येव वक्तव्यम् ॥ १११ ॥

भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ३ । १ । ११२ ॥

असंज्ञायामिति किमर्थम् ? भार्या ।

भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वात् ॥ १ ॥

भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । किं कारणम् ? ‘अन्येन विहितत्वात्’ । अन्येन लक्षणोऽस्त्रियां क्वचिदधीयते,—संज्ञायां समजनिपदनिपतमनविदपुञ्शीङ्भृञिणः’ [३ । ३ । ६६] इति ।

प्रतिषेध इदानीं किमर्थः स्यात् ?

प्रतिषेधः किमर्थे इति चेदस्त्रीसंज्ञाप्रतिषेधार्थः ॥ २ ॥

प्रतिषेधः किमर्थे इति चेदस्त्रीसंज्ञाऽस्ति तदर्थः प्रतिषेधः स्यात्—भार्या नाम वृत्त्रियाः ।

सिद्धं तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतम् । कथम् ? स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः । ‘संज्ञायां समजनिपद-निपतमनविदपुञ्शीङ्भृञिणः’ । ततो ‘न स्त्रियां भृञः’ इति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

प्र०—विधीयमानस्येत्वस्यान्तरङ्गत्वात् । आत्वस्य तु यकारादावुत्पत्ते विधीयमानस्याऽऽङ्गस्य बहिरङ्गत्वगद्विप्रतिषेधाऽभावात्प्राप्त्यभावात् ॥ १११ ॥

भृञोऽसं । असंज्ञायामिति किमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि प्रतिषेधे इष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः । भार्येति । गृहिण्या इयं संज्ञेति क्वचिदधीयते प्यत्प्रत्ययः । अनर्थक इति । भृञ इति प्राप्तेर्यं प्रतिषेध आनन्तर्यात्, नतु लक्षणान्तरप्राप्तेः, व्यवधानादिति भावः । प्रतिषेध इदानीमिति ।

उ०—स्याद्भृञोऽपि कदाचित्तादृश एव स्यात्, तदारण्य एकाररूप एवेकार इत्यर्थे दीर्घनिर्देश इति वाच्यं, स्थान्यनुरूपेऽनुनासिके एवोच्चारण्येऽनुनासिकोच्चारणात् । स्पष्टशब्दे ‘वमिमथि’ ‘अष्टन आ’ इत्यत्र भाष्यवैयट्योरित्याहुः ॥ १११ ॥

भृञोऽसं । स्त्रियामप्रतिषेध इति भाष्ये । स्त्रीलिङ्गभार्याशब्दविषयेऽनर्थकोऽसंज्ञायामिति प्रतिषेध इत्यर्थः । शस्त्रीशब्देन संज्ञाशब्देन समानाऽधिकरणसमासमभिप्रेत्य तत्सिद्धये कर्मणि संज्ञाशब्दं ध्युत्पादयति—संज्ञायत इति । शस्त्री रुदथा बोध्या यस्याऽस्तीत्यर्थः । अन्यथेति । ‘संज्ञायां समजे’ति क्वचिन्ताना

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम्—‘भृशः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियाः प्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वा’दिति । नैव दोषः । भाव इति‡ तत्रानुवर्तते, कर्मसाधनश्चायम् । अथवा य एते संज्ञायां विधीयन्ते तेषु नैवं विज्ञायते—‘संज्ञायामभिधेयाया’मिति । किं तर्हि ? ‘प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत’ इति ॥ अपर आह—

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च ते भार्या प्रसिध्यति ।

संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वाच्च भार्याशब्दो न सिध्यति ।

स्त्रियां भावाऽधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥ १ ॥

भाव इति तत्र वर्तते*, कर्मसाधनश्चायम् ।

अथवा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत्स्मृतम् ।

अथवा ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ [३ । ३ । ११३] इत्येवमत्रापि एयद्भविष्यति ।

प्र०—प्रतिषेधविधानसामर्थ्याद्विश्रान्तरेण प्राप्तस्यापि क्यपः प्रतिषेधो भविष्यतीति भावः । अस्त्री-संज्ञेति । संज्ञायत इति संज्ञेति । कर्मसाधनोऽत्र संज्ञाशब्दः । ततो न स्त्रियामिति । स्त्रीशब्दे-नाऽत्र स्तनकेनावती गृह्यते । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो न स्यात् । तस्माद्भरणं भृशेति विधेर्विषयः । लौकिकी तु स्त्री प्रतिषेधस्य । भाव इति तत्रेति । ‘ग्रजयजोर्भावे क्य’-वित्यतः । संज्ञायामिति । संज्ञाशब्दः कर्मसाधनो न गृह्यते, किं तर्हि ? भावसाधनः । तेन प्रत्ययान्तेन यदि हृद्विभ्यते ततः प्रत्ययः । न च भृत्याशब्देन हि गृहीष्यभिधीयत इति क्यपो-ऽप्रसङ्गः । संज्ञायामिति । ‘भार्या नाम चत्त्रिया’ इत्यत्राऽसंज्ञायामिति प्रतिषेधस्य चरितार्थ-त्वात्पुनान्तरेण स्त्रियां संज्ञायां क्यपः प्रसङ्गाद्भार्याशब्दो न सिध्यतीति चोच्यते । स्त्रीप्रकरणे

उ०—‘समन्वे’त्यादीनां स्त्रीलिङ्गत्वादिति भावः । लौकिकी इति । न च विररीत किञ्च स्यादिति वाच्यं, ‘स्त्रियां कि’ इत्यत्र शास्त्रियस्यैव प्रहेणाऽऽयाऽपि तत्रैव प्रवृत्तेरिति भावः । माथे—यथान्यासमिति । ‘संज्ञायां समे’ति एते यदधिकं न स्त्रियांभित्यादि कृतं तत्र कार्यमित्यर्थः । भाव इति तत्र वर्तते इति । ननु समन्वयनिषेधानिषयानामधिकरणं, मन्याविद्ययोः कस्ये तेन छिद्रेरर्त्ताकारेण कथं ‘भवे’ इत्यस्य तत्र सम्बन्ध इति चेन्न, भृशियस्यैव भाव इति वर्तते इत्यर्थः । एवञ्च भृशो भाव एवेत्यत इति भावः । एवमने ‘भावाऽधिकारोऽस्ती’ति व्याख्येयम् । संज्ञाशब्द इति । संज्ञाशब्देन कर्मसाधनेन संज्ञाशब्देन कर्मसाधनेन । तत्रार्थभेदे प्रत्ययभेदादि भृशशब्देन स्यादेव गृहीष्यविधानमिति भावः । भावसाधनेन चारुशब्देन चारु-त्वाद्गृहीष्यते, तदाह—हृद्विति । तद्विषयोऽर्थ इत्यर्थः । तेन स्तपसो गम्यत इत्यर्थः । नन्वेव-यान्ती संज्ञाशब्दस्तु कस्यल्युटश्च इति शेषम् । अपर आहृति भवे । ‘विद्वन्तु विद्वं संज्ञाशब्देना-

‡ प्रत्ययजोर्भावे क्यप् ३ । ३ । ६८

* प्रत्ययजोर्भावे क्यप् ; संज्ञायां गम्यनिषेधः निरतमनविद्वन्तुः इत्यर्थः ३ । ३ । ६८, ६९

यथा यत्नं यथा जन्मं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥ २ ॥

समश्च बहुलम् ॥ ४ ॥

समश्च बहुलमुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । संभृत्या एव संभाराः । संभार्या एव संभाराः ॥ ११२ ॥

राजसूयसूर्यमृषोर्वरुच्यकुप्यकृष्टरुच्याऽव्यध्याः ॥ ३ । १ । ११४ ॥

सूर्यरुच्याव्यध्याः कर्तरि ॥ १ ॥

सूर्यं रुच्य अव्यध्य इत्येते कर्तरि निपात्यन्ते ॥ किं निपात्यते ? सूर्यः—

सूसर्तिभ्यां सरतेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः ।

सरणादा सुवति वा कर्मणीति सूर्यः । सूर्यं ॥ रुच्यः—रोचतेऽसौ रुच्यः ॥ न व्यथत इत्यव्यध्यः ।

कुप्यं संज्ञायाम् ॥ २ ॥

‘कुप्यं संज्ञायाम्’मिति वक्तव्यम् । गोप्यमन्यत् ।

कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च कर्मकर्तरि च ॥ ३ ॥

कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यम् । कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव । ‘कृष्टपच्यार्थं मेऽकृष्टपच्यार्थं मे’† । यो हि कृष्टे पक्तव्यः कृष्टपाक्यः स भवति ॥ ११४ ॥

प्र०—भावग्रहणानुवर्तनात्कर्मणि क्यवभावात्प्रयवेव भवतीत्युत्तरम् । यथेति । अजन्ताद्विधीयमानो यद्यथा हलन्तात्कुतश्चिद्भवति बहुलवचनात्, यथा च भित्तिरित्यङ्घ्रियपे क्तिन्भवति, एवं भार्येति क्यप्प्रसङ्गे प्यद्भवतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

उ०—दित्याद्यकरणेन पदान्तरावम् । कर्मणि क्यवभावादिति । ‘श्रूय’ इति शेषः । जन्ये स्वसार्थं यदेवेष्यते, स बहुलकादेव सिद्ध इति ‘यति जने’रित्युक्तमुपसङ्ख्यानं न कार्यमिति बोध्यम् । भाष्ये—सम्भार्या एव सम्भारा इति । सम्भारा इति पाठे ‘भ’ इति दीर्घान्तात् क्र्यादेः ‘श्रुदोर’मिति बोध्यम् ॥ ११२ ॥

राजसूयसूर्यं । सूसर्तिभ्यामिति । भाष्यस्य—‘क्यत्रिपात्यत’ इति शेषः । कुप्ये गुपेरादेः कवम् । सुवर्णं इत्यभिन्नं धर्मं कुप्यम् ॥ ११४ ॥

प्रत्यविग्यां प्रहेः । ‘अपिण्डा’शब्देन बलात्कारप्राप्तमुच्यत इति केचित् ॥ ११८ ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ३ । ६ । ११८ ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेरल्लुन्दसि ॥ १ ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेरल्लुन्दसीति वक्तव्यम् । 'भक्तस्य न प्रतिगृह्यमनृतं हि भक्तो वदति । तस्मान्नापिगृह्यम्' । प्रतिग्राह्यम् अपिग्राह्यमित्येवाऽन्यत्र ॥ ११८ ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ३ । १ । १२२ ॥

कस्याऽयमनुबन्धः ? प्रधानस्य । यदि प्रधानस्य,—अमावस्या इत्येवं स्वरः प्रसज्येत* अमावस्या इति चेप्यते† । तथा—अमावास्याग्रहणेनाऽमावस्याग्रहणं न प्राप्नोति‡ ॥ एवं तर्हि निपातनस्य । यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति 'श्रोत्रियंरल्लुन्दोधीते' [५ । २ । ८४] इति व्यपवर्गाभावाऽऽन्विताद्याद्युदा-
त्तत्वं X न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि—

प्र०—अमावस्यत् । प्रधानस्येति । विधीयमानत्वात्प्रत्ययस्य प्राधान्यमिति यत्प्रत्ययो निपा-
त्यत इत्युक्तं भवति । एवं स्वर इति । 'यतोऽनाव' इति उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् । अन्तस्वरितं
चेप्यते । अमावास्याग्रहणेनेति । शब्दान्तरत्वात् । अमावास्याशब्दस्य ष्यदन्तत्वादमावस्याश-
ब्दस्य ष्यदन्तत्वादिति भावः । एवं तर्हीति । यत्प्रत्ययान्तत्वं न निपात्यत इत्यर्थः । ननु तित्ति
प्रत्ययग्रहणं चोदयिष्यते, निरस्तविभागे च निपातन आश्रीयमाणे स्वरितत्वं न सिध्यतीति
यत्वाह—यदि तर्हीति । एवं जातीयकानीति । निरस्तावयवविभागानीत्यर्थः ।

४०—अमाव । यत्प्रत्यय इति । सूत्रे तदानुपूर्व्या एव भ्रवणदित्यर्थः । अन्तस्वरितमिति । 'अमे'ति
लुप्तसप्तमीकमित्युपपदत्वात्निपातनेन वा तत्त्वादुपपदसमासे कृत्तुत्तरपदप्रकृतिस्यरसेणेति भावः । यत्प्रत्ययेति ।
निरस्ताऽवयवविभागः समुदाय एव निपात्यते । तस्य च तकारोऽन्त इत्यन्तस्वरितत्वं सिध्यतीति भावः ।
'अमावस्या'शब्दस्थाने चेदं निपातनमिति तद्ग्रहणेनाऽस्य ग्रहणमपि सिद्धमिति सात्वयम् । भाष्ये ऽन्विता-
द्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीति । 'ऽन्विता'ति परसप्तमीत्यभिप्रायेणेदम् । प्रकृते स्वरितत्वं न प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् ।
तस्यै प्रत्ययग्रहणस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात्तद्रीत्येदम्भाष्यमित्यन्ये ।

* यतोऽनावः ६ । १ । २१३ । गतिकारकोपपदात् कृत् ६ । २ । १३३

† तित् स्वरितम् ६ । १ । १८५ ‡ अमावास्याया वा ४ । ३ । ३०

X अित्यादिनिर्णयम् ६ । १ । १६७

अमावसोरहं एतानिपातयाम्यवृद्धिताम् ।
तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति ॥

छन्दसि निष्टक्यदेवहूयप्रणीयोत्रीयोच्छिष्यमर्यस्तयीध्वर्य-

खन्यखान्यदेवयज्यापृच्छद्यप्रतिपीव्यब्रह्मवाद्य-

भाव्यस्ताण्योपचार्यपृडानि ॥ ३।१।१२३ ॥

‘निष्टक्यं’ इति किं निपात्यते ? निष्टक्ये कृतेराद्यन्तविपर्ययरछन्दसि कृताद्यर्थः ।
यथा कृतेस्तर्कुः, कसेः सिकता, हिंसेः सिंहः ॥ अपर आह—

निष्टक्ये व्यत्ययं विद्यान्निसः पत्वं निपातनात् ।

एयदायादेश इत्येताद्युपचार्ये निपातितौ ॥ १ ॥

निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः ।

प्र०—अमावसोरिति । वृद्धिभावाभावकृतभेदाश्रयो द्विवचननिर्देशः । निपातयामीति । ‘एक-
तरस्येति’ शेषः । एकवृत्तितेति । एका तद्धितवृत्तिरुभयोः सिध्यति, एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात् ।
तथा हि ष्यत्यमावास्याशब्दस्य न्याय्यत्वादाकारस्य प्रकृतित्वमकारस्य तु विकारत्वम् ॥ १२२ ॥
छन्दसि । कृताद्यर्थे इति । कृतशब्दस्य घातोर्ये आदिः ककारस्तत्प्रयोजनः । आदेर-

उ०—एकतरस्येतीति । वसूपातुम्या एतयोः कृतयोरन्यतरस्येत्यर्थः । वसोरिति पञ्चम्ये षष्ठीद्विवचनम् ।
एयदप्यमाशब्दे उपपदे निपात्यते इति बोध्यम् । अन्ययोपपदत्वाऽभावे समास उत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च न
स्यादिति बोध्यम् । वार्तिके ‘अवृद्धिता’शब्देन ह्रस्वो लक्ष्यते । तद्ब्रुवनयन्नाह—एकदेशेति । भाष्ये—
स्वरश्च मे इति । ‘तिष्पत्ययप्रयुक्तः स्वरित इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

छन्दसि निष्टक्यं । ‘कृतेराद्यन्तविपर्ययः कृताद्यर्थे’ इत्यसङ्गतं मत्वाऽऽह—कृतशब्दस्येति । तद्य-
योजन इत्यस्याऽन्तस्थाने तदुत्पत्तिप्रयोजनस्तस्स्थानेऽन्तोत्पत्तिप्रयोजनश्चेत्यर्थः । तद्ब्रुवनयन्नाह—परस्परिति ।
अन्ययाऽऽद्यन्तयोः स्थाने तृतीयवर्णुकरणमप्याद्यन्तविपर्ययः स्यादिति भावः । ‘निष्टक्ये कृतेराद्यन्तविपर्यय-
श्छन्दसि कृताद्यर्थे’ इत्येव भाष्यपाठ इति कैयटतात्पर्यम् । साम्प्रतिकपुस्तकेषु तु ‘निष्टक्यं कृतेराद्यन्तविपर्य-
यश्छन्दसि कृताद्यर्थो ‘यथा कृतेस्तर्क’ इत्यादि दृश्यते । तत्र ‘निष्टक्यं कृतेश्छन्दसि’ इत्यन्वयः । ‘निपा-
त्यते’ इति शेषः । प्रत्ययप्रकरणाण्युपनिपात्यः, षत्वञ्च निपात्यमित्यर्थः । अन्यथा अदुपघत्वात्क्येव
स्यादिति भावः । ‘आद्यन्तविपर्ययः कृताद्यर्थे’ इत्यस्य कृताद्यर्थे आद्यन्तविपर्यय आद्यव्यक्तस्तेनाऽत्राऽपि सिद्धे
तदर्थं न निपातनमित्यर्थः । ‘कृताद्यर्थे’ इत्यादिशब्दाद्यर्थमेव दर्शयति—कृतेस्तर्क इत्यादिना ।

एयदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप्चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।

एयदेकस्मात्प्रशब्दश्च द्वौ क्यपौ एयद्विधिश्चतुः ॥ २ ॥

‘एयदेकस्मात्’—निष्टक्यः । ‘चतुर्भ्यः क्यप्’—देवहूयः, प्रणीयः, उन्नीयः, उच्छिष्यः । ‘चतुर्भ्यश्च यतो विधिः’—मर्यः, स्तर्या, ध्वर्यः, खन्यः । ‘एयदेकस्मात्’—खान्यः । ‘प्रशब्दश्च’—देवयज्या । ‘द्वौ क्यपौ’—आपृच्छयः, प्रतिपीव्यः । ‘एयद्विधिश्चतुः’—ब्रह्मवाद्यः, भाव्यः, स्ताव्यः, उपचाग्यपृष्ठम् ॥ उपपूर्वाचिनोतेरायादेशो निपात्यते । नहि एयतैव सिध्यति । हिरण्य इति च वक्रव्यम् । ‘उपचेयपृष्ठ’—मित्येवान्यत्र ॥ १२३ ॥

ऋहलोपर्यत् ॥ ३ । २ । १२४ ॥

पाणौ सृजेर्यद्विधिः ॥ १ ॥

पाणौ सृजेर्यद्विधेयः* । पाणिसर्ग्या रज्जुः ।

समवपूर्वाच्च ॥ २ ॥

- समवपूर्वाच्चेति वक्रव्यम् । समवसर्ग्यः ।

लपिदभिभ्यां च ॥ ३ ॥

लपिदभिभ्यां† चेति वक्रव्यम् । अपलाप्यम् अत्रदाम्यम् ॥ १२४ ॥

ओरावश्यके ॥ ३ । १ । १२५ ॥

प्र०—न्तत्वम्, अन्तस्य चादित्वं यथा स्यादित्यर्थः । आद्यन्तयोः परस्पररूपापत्तिर्न तु वर्णान्तररूपापत्तिरिति प्रदर्शनाय ‘कृताद्यर्थे’ इत्युक्तं भवति ॥ १२३ ॥

ओरावश्यके । कथमिति । किमावश्यककार्यवाचिन्युपपत्ते प्रत्ययः, उत प्रत्ययेन आवश्यके

उ०—अत्र आह निष्टक्ये ध्यत्यपमिति । वर्णव्यत्यये, प्रत्ययव्यत्ययश्लेषार्थः । ‘व्याययो बहुल’मिति एतेणैति भावः । एवञ्च एवमात्रकणकं निपातनमित्याह—निसः एवमिति । मध्ये—एयद्विधिश्चतुः । मुञ्जत्वमेतन् । चतुरो वारानित्यर्थः । चतुर्भ्य इति यावन् । उपपूर्वाचिनोतेरिति । पृष्ठे उत्तरपदे इति यावन् । पृष्ठेतिगुणलक्षणः कः ॥ १२३ ॥

ऋहलोपर्यत् । पाणौ सृजेर्यद्विधिश्चतुः इति क्यपौ उपवादो ष्यन् । लपिदभिभ्यां ‘ओरावश्यके’ इति ॥ १२४ ॥

आनाय्योऽनित्ये ॥ ३ । १ । १२७ ॥

दक्षिणाप्राविति वक्तव्यम् । आनेयोऽन्यः ।

आनाय्योऽनित्य इति चेदक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।

एकयोर्नौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥

३ । १ । १२६ ॥

पाय्यनिकाय्ययोः किं निपात्यते ?

पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वकत्वनिपातनम् ॥ १ ॥

पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वमादिकत्वं च निपात्यते । मेयम् निचेयमित्येवान्यत्र ॥ १२६ ॥

ऋतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ ३ । १ । १३० ॥

कुण्डपाय्ये यद्विधिः ॥ १ ॥

कुण्डपाय्ये यद्विधेयम् । कुण्डपाय्यः ऋतुः ॥ १३० ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ ३ । १ । १३१ ॥

समूह्य इत्यनर्थकं वचनं सामान्येन कृतत्वात् ॥ १ ॥

समूह्य इति वचनमनर्थकम् । किं कारणं ? 'सामान्येन कृतत्वात्' । सामान्ये-

प्र०—आनाय्यो । आनाय्योऽनित्य इति चेदिति । 'पटादिष्वपि प्रसङ्ग' इति शेषः । भवेदिति । संभावने लिङ् । निपातनाद्धि रूढिराग्रीयते । एकयोर्नाथिति । यो गार्हपत्यादानीयते आहवनीयेन सहैकयोर्निर्दक्षिणाभिस्तत्रेत्यर्थः । यस्तु वैश्यकुलादानीयते तत्राऽऽनाय्यसद्वदे न भवति ॥ १२७ ॥

अग्नी परि । ऊर्ध्विप्रहादिति । वहिसमानार्धेनोहिना ब्राह्मणे समूह्यगच्छस्य निर्गमने

उ०—आनाय्यो । सम्भावने लिङ् । दक्षिणाग्नौ युक्तत्वं सम्भवत्यने निपातनादित्यर्थः ॥ १२७ ॥

पाय्य । माधे—पाय्यनिकाय्ययोरेति । अयादेशोऽपि निपात्यत इति बोध्यम् ॥ १२६ ॥

अग्नौ कुण्ड । यद्विधेय इति । तेन 'यतोऽनास' इत्याद्युदात्तः, ऋतुत्तरपदमहृनिष्पद्येण तास्यवाच । युक् च निपात्यत इत्यपि बोध्यम् ॥ १३० ॥

अग्नौ परि । माधे—वद्वेद्यर्पदिति । 'समूह्यसद्वदे' इति शेषः । तत्र कृते गार्हपत्याद्य—दीर्घे निपातनादित्यर्थः । वहिसमानार्धेनेति । संवत्स्रमित्यग्नौ तु न, अग्निमित्यग्नौ इति शेषः । माधे—~~उर्ध्वे~~

१ यतोऽनासः ६ । १ । २१३; अतिशारकोत्तरान् इत् ६ । २ । १३६

पितरः अत्रापि प्रसज्येत । स्वसृष्टुग्रहणं नियमार्थं भविष्यति—‘एतयोरेव योनिस-
म्बन्धयोर्नान्येषां योनिसम्बन्धाना’मिति ।

एवुलि सकर्मकग्रहणम् ॥ १ ॥

एवुलि सकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्—आसिता शयितेति ।

न वा धातुमात्रादर्शनाएवुलः ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? धातुमात्राएवुल्लक्ष्यते । इमेऽस्य आसकाः,
इमेऽस्य शायकाः । उत्थिता आसका वैश्रवणस्येति ।

तृजादिषु वर्तमानकालोपादानमध्यायकवेदाध्यायाद्यर्थम् ॥ ३ ॥

तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं कर्तव्यम् । किं कारणम् ? ‘अध्यायकवेदाध्या-
याद्यर्थम्’ । अध्यायकः वेदाध्यायः* । अधीतवत्यध्याप्यमाणे वा मा भूदिति ।

न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? ‘कालमात्रे दर्शनादन्येषाम्’ । कालमात्रे
ह्यन्येऽपि प्रत्यया दृश्यन्ते । चर्चापारः शमनीपारः* ॥ १३३ ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ ३ । १ । १३४ ॥

अजपि सर्वधातुभ्यः ॥ १ ॥

अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः । इहापि यथा स्यात्—भवः शर्वः ॥ न
तर्हीदानीमिदं पचाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् ? कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ?

प्र०—न्यग्रहणाऽविघातार्थत्वं चकारस्य स्थितम् । ‘तुश्छन्दसि’ ‘तुरिष्ठेमेयस्वि’त्यत्राप्येतत्प्रयोजन-
सद्भावात् ॥ १३३ ॥

उ०—भावः । तृप्रत्ययान्ता इति । निरनुबन्धक‘तृ’प्रत्ययान्ता इत्यर्थः । अस्यपि तृत्वे यथान्यायेऽप्यापत्तेः
सन्नेन ‘यदि तृ इत्युच्यमाने’ इत्यस्याऽसङ्गत्यापत्तेः । माथे—तृ इति वक्ष्यामीति । एवञ्च तुनो ग्रहण-
सिध्यर्थं चकार इति भावः । यदि तृ इत्युच्यमाने इति । चकारकरणसामर्थ्यात्मानुबन्धकप्रदंऽपि निरनुब-
न्धकग्रहणं दुर्यारमेति भावः । अन्यत्राऽपि तदर्थत्वं दर्शयति—इति चोभयोर्ग्रहणमिति । इदमुणादयो
व्युत्पन्ना इति शाकटायनादिमते । अब्युत्पत्तिवादिमते तु प्राप्तिरेव न । ‘मातयती’त्यादौ ‘तृ’ लोपवारणा-
याऽत्राऽप्युत्पत्तिगत् एवाऽवश्यक इति ‘अचि र अत’ इति सूत्रे कैयटः । किं कारणमिति । कस्मादेतो-
रित्यर्थः । हेतुमाह—धातुमात्रादित्यादिना । अन्येषामिति । एवुल्लुक्प्रतिरिक्तानमित्यर्थः । एवञ्च ‘वर्तमान’
इति कृते दोषः । एवुल्लुक्चोत्त्वन्वय कालेऽभिधानं स्वीकार्यमिति भावः ॥ १३३ ॥

१—‘अध्यायक’ पा० । * कर्मण्यण् ३ । २ । १ २—‘सचः’ इति नागेराऽभिवतः पाठः ।

पचाद्यनुक्रमणमनुबन्धासञ्जनार्थमपवादवाधनार्थं च ॥ २ ॥

अनुबन्धासंजनार्थं तावत् । नदद्—नदी । चोरट्—चोरी† । अपवादवाधनार्थम्—जारभरा श्रपचेति ॥ १३४ ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ ३ । १ । १३५ ॥

इगुपधेभ्य उपसर्गे कविधिर्मेपाद्यर्थः ॥ १ ॥

इगुपधेभ्य उपसर्गे को विधेयः । किं प्रयोजनम् ? 'मेपाद्यर्थः' । मेपः देवः सेवः ।

न वा बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गेऽपि ॥ २ ॥

न वा को विधेयः । किं कारणम् ? बुधादीनामनुपसर्गेऽपि को दृश्यते । बुधः भिदः युधः सिव इति ॥ कथं मेपः देवः सेव इति ? पचादिपु* पाठः करिष्यते ॥ १३५ ॥

पात्राध्माधेट्शः शः ॥ ३ । १ । १३७ ॥

जिघः संज्ञायां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

जिघः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्याजिघतीति व्याघः ।

इह केचिच्छस्यैव प्रतिषेधमाहुः, केचिज्जिघभावस्य† । किं पुनरत्र न्याय्यम् ? शास्त्रैव प्रतिषेधो न्याय्यः । जिघभावे हि प्रतिषिद्धे केन श आकारलोपः स्यात्† ॥ १३७ ॥

अनुपसर्गाह्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसाहित्यश्च

॥ ३ । १ । १३८ ॥

अनुपसर्गात्तौ लिम्पेः ॥ १ ॥

अनुपसर्गात्तौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् । निलिम्पा नाम देवाः ।

प्र०—नन्दि । श्रपचेति । कर्मण्यपवाच्यते । न्यङ्कादिपु श्रनारुनन्दस्य पाठान्तत्वे सोपि

उ०—नन्दिप्रदि । 'मवः सव' इति मध्ये पाठ ॥ १३४ ॥

पात्राध्मा । केचिदिति मध्ये । 'जिघः संज्ञाया'मित्यादेशेऽकार उघारणार्थ इति जिघ इति पञ्चमीति भावः । केचिज्जिघभावस्येति । वार्तिके 'जिघ' इति पञ्चमत्वं मन्यन्ते । केन शो आकारलोप इति । 'आतो लोप' इत्यत्रार्द्धपाठुः इत्यपिकारादिति भावः । 'आऽभ्यस्तयोः' इत्यस्य प्रातिशेव न ॥ १३७ ॥

† टिड्ढाणम् ० ४ । १ । १५ १—'न वा यक्तव्यः' पा० ।

* नन्दिप्रदिपवादिभ्यो ह्युखिन्यचः ३ । १ । १३५ ; पात्राध्मा.....धोयीपचीदाः ७ । ३ । ७८

+ आतो लोप इति च ६ । ४ । ६४; आतभोनसर्गे ३ । १ । १३६

गवि च विन्देः संज्ञायाम् ॥ २ ॥

गवि चोपपदे विन्देः संज्ञायामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । गोविन्द इति ॥ अस्यल्प-
मिदमुच्यते—'गवी'ति । गवादिष्विति वक्तव्यम् । गोविन्दः । अरविन्दः ॥ १३८ ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ ३ । १ । १४० ॥

तनोतेर्ण उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

तनोतेर्ण उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अत्रतनोतीत्यवतानः ॥ १४० ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ ३ । १ । १४५ ॥

वृत्तिस्वनिरञ्जिम्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । ह्यापक इति × ॥ १४५ ॥

प्रुसृत्वः समभिहारे वुन् ॥ ३ । १ । १४६ ॥

प्रुसृत्वः साधुकारिणि वुन्विधानम् ॥ १ ॥

प्रुसृत्वः साधुकारिणि वुन्विधेयः । सकृदपि यः सुष्टु करोति तत्र यथा स्या-
द्दृष्टुशोऽपि यो दुष्टु करोति तत्र मा भृदिति ॥ १४६ ॥

इति श्रीभगवत्सतश्लिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र०—भवति ॥ १३४ ॥

इत्युपाध्यायजेयट्टनुप्रतैयट्टकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य
प्रथम पादे षष्ठमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

ठ०—अनुपसगान् । अरविन्दोऽर्द्धचोदिः ॥ १३८ ॥

प्रुसृत्वः । साधुकारिणीति । समभिहारप्रहणस्थाने इदं कार्यमित्यर्थः ॥ १४६ ॥

इति श्रीशिवमद्रमुत्सतीगर्भत्रनाणोर्जीमठविरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोषिते तृतीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् । पादश्चायं समाप्तः ।

कर्मण्यम् ॥ ३ । २ । १ ॥

कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—आदित्यं परयति,
हिमवन्तं शृणोति, ग्रामं गच्छतीति ।

कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे [इति] चेद्वेदाध्यायादीनामुपस-
ङ्गधानम् ॥ १ ॥

कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति चेद्वेदाध्यायादीनामुपसङ्गधानं कर्तव्यम् ।
वेदाध्यायः चर्चापारः शमनीपारः ।

यत्र च नियुक्तः ॥ २ ॥

यत्र च नियुक्तस्तत्र चोपसङ्गधानं कर्तव्यम् । छत्रधारः द्वारपालः ।

प्र०—कर्मण्यम् । निर्वर्त्यमानेति । हरिणा निर्वर्त्यादीनां विशेषो दर्शितः ।

‘सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते’ ॥

यस्योपादानकारणं नास्ति तन्निर्वर्त्यं, यथा—‘संयोगं करोती’ति । यस्यापि सदप्युपादा-
नकारणं न विवक्ष्यते तन्निर्वर्त्यं, यथा—‘घटं करोती’ति । यदा तूपादानकारणमेव परिणामित्वेन
विवक्ष्यते—‘मृदं घटं करोती’ति, तदा विकार्यं कर्म । भेदविवक्षायां तु ‘मृदां घटं करोती’ति
निर्वर्त्यमेव कर्म । विकार्यमपि द्विविधम् ।

‘प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् ।

किञ्चिद्द्रुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्’ ॥ इति ।

प्राप्यमपि—

‘क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते’ ॥ इति ।

३०—कर्मण्यम् । यस्य सती परिणामिनी प्रकृतिर्नाश्रीयते यस्य वाऽविद्यमाना तन्निर्वर्त्यमित्युच्यत-
इत्यर्थः । तदेवाह—यस्येति । कार्यसामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं नास्तीत्यर्थः । यथा ‘मृदं घटं करोती’ति ।
विरप्यत इति । ‘कार्येऽभेदेने’तिशेषः । तदा विकार्यं कर्मेति । अथस्थाद्वयाऽनुगम्येन पूर्वाऽऽकारपरित्या-
गेनाऽऽकारान्तरप्राप्त्यवगमादिति भावः । भेदविवक्षामिति । कर्मणः सकाशादुपादानस्य भेदविन्यायामि-
त्यर्थः । मृदां घटयामिति । करणत्वविवक्षायां तुनीया । नो चेत्संरूप्यसामान्यविवक्षायां ‘मृदो घटं’मिति षष्ठीति
बोध्यम् । विचार्यमपीति । पूर्वरूपस्य सर्वात्मना परित्यागवदभावाम्यामित्यर्थः । दर्शनादिति । प्रत्यक्षादि-

हृग्रहिनीवह्निभ्यश्च ॥ ३ ॥

हृग्रहिनीवह्निभ्यश्चेति वक्तव्यम् । हृ-भारहारः । ग्रहि-कमएडलुग्राहः । नी-
उष्ट्रप्रणायः । वह्नि-भारवाहः ।

अपरिगणनं चा ॥ ४ ॥

न चास्यः परिगणनेन । कस्मान्न भवति—आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोति,
ग्रामं गच्छतीति ?

अनभिधानात् ॥ ५ ॥

अनभिधानदेव न भविष्यति ।

अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिपेधेन ॥ ६ ॥

अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रतिपेधेन ॥ अनुपपदस्यावकाशः—
पचतीति पचः* । कर्मोपपदस्यावकाशः—कुम्भकारः नगरकारः । ओदनपार्च
उभयंप्राप्नोति । कर्मोपपदो भवति विप्रतिपेधेन ।

प्र०—तत्र प्राप्यत्वं सर्वस्य कर्मस्योऽस्तिक्रियया प्राप्यमाणत्वात् । अवान्तरविवक्षायां तु
त्रैविध्यमुच्यते । वेदाध्याय इति । नित्यो वेदः स्थित एवाधीयते इति निर्वर्त्यत्वाभावः । द्युग्रधार
इति । वेदाध्यायादिग्रहणेन चन्द्रवारदीनां ग्रहणं नस्ति, प्रकारार्थेनाऽऽदिशब्देन सदृशानां
शास्त्राध्यायादीनामेव शब्दानां ग्रहणात् । तत्प्राप्यमेव न विचार्यम् । नहि धारणादूर्ध्वं द्युग्रस्य
कश्चिन् क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेदोऽस्ति । अनभिधानदिति । नित्यानां शब्दा-
नामिदमन्वाख्यानमात्रम् । न चादित्य पश्यतीत्याद्यर्थप्रतिपादनायादित्यदर्नादयः शब्दा लोके
प्रयुज्यन्त इति नात्रेण्यपि साधुत्वेन नाऽनुमास्यन्त इत्यर्थः । कर्मोपपदस्येति । यदा गणपटित-
धानुविषय एवाऽऽप्रत्ययस्तदायं विप्रतिपेधो यदा तु सर्वधानुविषयोऽऽप्रत्ययस्तदा येन नाप्राप्ति-
न्यायादऽप्रत्ययस्यापवादत्वाद्बुद्धमर्गापवादयोर्विप्रतिपेधोनुपपन्न । तथा च करोतेरऽप्रत्ययः कृतः

उ०—त्यर्थः । निर्वर्त्ये स्वल्पलाभ एव क्रियाकृतो विशेषो, विचार्ये विकाररूप एव सः । घटं करोति, स्वर्गं
कुण्डलं करोति, काष्ठं मम करोति । अनुमानाद्यथा—पुत्रः सुखं करोतीति । अथ सुखरूपलाभो सुखप्रसा-
दाऽनुमेयः । नित्यः । तत्तत्कालेऽविच्छिन्नतारमयं इत्यर्थः । ननु 'वेदाऽध्यायादी'नामित्यादिनैव सर्वस-
ङ्गहे सिद्धे 'यत्र च नियुक्त' इत्यादेशेऽर्थमन्त आह—वेदाऽध्यायादीनामित्येति । वस्तुतः प्रत्ययार्थमेव
तान्नाति बोध्यम् । शास्त्रेणःपि । 'कर्मणः'गिति सामान्यशास्त्रेणपि । ननु सर्वधातुस्योऽभिधानेन 'कुम्भकार'-
इति कथमस्योऽवकाश इत्यत आह—यदेति । सर्वधातुविरचयाऽऽप्रत्यय आवश्यक इत्याह—तथा चेति ।

अनुपपदस्यावकाशः—विक्षिपः विक्षिपः† । कर्मोपपदस्य स एव । काष्ठभेदं उभयं प्राप्नोति । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । अनुपादस्यावकाशः—जानातीति झः† । कर्मोपपदस्य स एव । अर्थज्ञ उभयं प्राप्नोति †† । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । नैप युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्त्वृतीयः । एबुल्लुजचः । तेषां खः । खस्य कः‡ । स यथैव को खं बाधत एवं कर्मोपपदमपि बाधेत । कर्मोपपदोऽपि तृतीयः । एबुल्लुजचः । तेषामण् । अणः कः × । उभयोस्त्वृतीययोर्युक्तो विप्रतिषेधः ।

अनुपपदस्यावकाशः—लिम्पतीति लिम्पः+ । कर्मोपपदस्य स एव । कुंडघ-
लेप उभयं प्राप्नोति । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । नैप युक्तो विप्रतिषेधः ।

प्र०—‘शिवशमरिष्टस्य करे’ इति । ततश्च कुम्भकारादिरपि नाऽणोऽवकाशः, तत्राप्यत्रत्ययप्र-
सङ्गात् । अत एव भाष्यकार उदाहरणान्तराणि काष्ठभेदादीनि विप्रतिषेधस्य वक्ष्यति । काष्ठभेद
इति । सर्व धातुभ्यो विधानादच उत्तर्भस्य काऽणावपवादी तयोर्विप्रतिषेधादणोवात्र भवति । स यथैव
क इति । प्राप्तिमात्रस्य बाध्यत्वमपेक्ष्येतदुच्यते । यदा तु प्राप्तिविधेयोऽपेक्ष्यते तदा तु येन नाप्राप्ति-
न्यायाण्यणस्यैव को बाधको न तु कर्मोपपदस्याऽणः । कः पुनरनयोः प्रत्यययोर्विशेषः ? उच्यते ।

उ०—उदाहरणान्तराणि—काऽखिवयाणि । काऽख्याविति । ‘इगुपधे’ति कः । ‘कर्मण्यण्’ । भाष्ये—
अर्थज्ञः कर्मोपपद इति । विप्रतिषेधेन प्राप्तमणं बाधित्वा ‘आतोऽनुपसर्ग’ इति ‘क’ इति तापर्यम् ।

एतत्तात्पर्यमजानान एकदेश्याह—नैप युक्त इति । आविषये काऽणोर्यं इत्यर्थः । तेषां ख इति ।
‘श्यादपधे’ति विहितः । तत्र हि ‘श्या—आदि’ति ष्टेदः । स यथैवेति । बाध्यसामान्यचित्त्याऽणोपि स
बाधक इत्यर्थः सिद्धो विप्रतिषेधं विनाऽपीत्यर्थः । तदाह—प्राप्तिमात्रस्येति । न तु कर्मोपपदस्येति । एवञ्च
विप्रतिषेधो युक्त एवेति भावः । नन्वर्थज्ञ इत्यत्राऽणं बाधितुं न ‘क’प्रत्ययेन विप्रतिषेध उच्यते किन्तु
‘आतोऽनुपसर्गं क’ इति कं बाधितुम् । एवञ्च ‘इगुपधे’ति कस्याऽणा बाधेऽव्यातोऽनुपसर्गं इति फेन
तृतीयकस्याप्राप्तस्तेऽगुपधेति कस्य विप्रतिषेधः सम्भनत्येवेत्याह सिद्धान्त्येकदेशी—कर्मोपपदोऽपीति । अणः
क इति । ‘आतोऽनुपसर्गं’ इत्ययमिति भावः । उभयोरिति । सोपपदनिश्चयपदयोः कयोरित्यर्थः । कर्मोपप-
दस्य कस्य विषय इति । अनाकारान्तत्वादिति भावः । किन्तु ‘मोद’ इत्यवकाश इति वक्तुं युक्तमिति
तात्पर्यम् । क्रममाहयेति । ‘अर्थज्ञः कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेनेत्युत्तरं ‘नैप युक्त’ इत्यादि’युक्तो विप्रति-
षेध’ इत्यन्तं भाष्यन्तेकदेश्युक्तिरित्युक्तमेव । अथ विप्रतिषेधस्योदाहरणान्तरमाह—अनुपपदस्येत्यादिना ।

† इगुपधेऽपीति कः ३ । १ । २३५

१—‘इहोभयं प्राप्नोति—काष्ठभेदः’ पा० ।

२—‘इहोभयं प्राप्नोति—अर्थज्ञः’ पा० ।

†† आतोऽनुपसर्गं कः ३ । २ । ३

‡ ३ । १ । २३३—२३४; २४१, २३५

× ३ । १ । २३३—२३४; ३ । २ । १; ३

+ अनुपसर्गोलिम्पविन्दुवारिपरिवेष्टुदेहिनेतिगतिसाहिभ्यध ३ । १ । २३=

३—‘इहोभयं प्राप्नोति—सुख्यतेन’ इति पा० ।

अनुपपदस्त्वृतीयः । एबुल्लुजचः । तेषां कः । कस्य शः* । स यथैव शः कं वाधते एवं कर्मोपपदमपि वाधते । का तर्हि गतिः ? मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन्वाधन्ते [नोत्तरान्] इत्येवं शः कं वाधिष्यते कर्मोपपदं न वाधिष्यते ।

अनुपपदस्यावकाशः—सुभ्लः सुभ्लः* । कर्मोपपदस्य स एव । वैडवांस-
दाय उभयं प्राप्नोति† । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । नैप युक्तो विप्रतिषेधः ।
अनुपपदस्त्वृतीयः । एबुल्लुजचः । तेषां णः । णस्य कः‡ । स यथैव को णं वाधते
एवं कर्मोपपदमपि वाधते । का तर्हि गतिः ? पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते
[नोत्तरान्] इत्येवमयं को णं वाधिष्यते कर्मोपपदं न वाधिष्यते ।

शीलिकामिमद्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं च ॥ ७ ॥

शीलिकामिमद्याचरिभ्यो णो वक्तव्यः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ।
शीलि—मांसशीलः मांसशीला । शीलि^१ ॥ कामि—मांसकामः मांसकामा । कामि^२ ॥
भवि—मांसभवः मांसभवा । भवि^३ ॥ आचरि—कल्याणाचारः कल्याणाचारा ।

प्र०—कर्मोपपदे के सति नित्यममासो भवति । अकर्मोपपदे तु विकल्पेन पठोसमागः स्यात् । नन्व-
र्थज्ञ इत्यत्रा 'तोऽनुपपदो क' इति कः प्राप्नोति नस्वरप्रत्ययः, तत्कथमुच्यते 'कर्मोपपदस्य स एवे'ति,
न हि कुम्भकारः कर्मोपपदस्य कस्य विषयः । एव तर्हि काऽणोर्विप्रतिषेधे परत्वादर्णं कं वाधते,
अणमपि कर्मोपपदः कोऽपवादत्वादिति क्रममादृत्यैतदुक्तमित्यदोषः । मांसकाम इति । मांसशब्दः
'स'प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कल्याणशब्दो 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वपो गुरु'रिति मध्योदात्तस्तत्र
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयते ।

व०—मध्ये-का तर्हि गतिरिति तृतीयस्य प्रश्नः । समाधे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं दर्शयितुं पूर्वपदस्वरान्दर्शयति-
मांसेति । 'एकस्मिन् लघौ द्वयोरांऽन्तयोरलंघ्योः सतोर्बह्वपः बह्वचस्ये'त्यर्थः । मध्ये—ईकारश्च माभू-
दिति । अतो णः कृत इति भावः । मांसं तस्य भव इति । भवेः कर्मोपपत् । 'घञ्नगाः पुषि' इति नित्यं
पुंसवत् । एतेन 'इदं भावचन्विषयमेवे'त्यापास्तम् । भवस्यं भव इति । भावेऽङिति भावः । कर्माऽत्रनेन
समानाधिकरणवद्गुणोद्दिष्टुं नाऽनभिधानात् । तद्य सवाऽप्यावश्यकमिति बोध्यम् । मध्ये तज्ज्ञापयन्वाचार्य-
इति । नन्याणि सति 'मासमज्ञी'ति प्रयोगः स्यादिति तद्भारणं चरितार्थं वातिकं कथं शक्यमिति चेत्,

क* ३ । १ । १३३—१३४*, १३५; १३८ १—वचिप्र ।

* आतभोवसो ३ । १ । १३६ २—'इदोर्भवः प्राप्नोति—गोसदायः बहवसदायः' । पा० ।

† कर्मोपपत् ३ । २ । १ ‡ ३ । १ । १३३—१३४*, १४१, १३६

ईक्षिन्मिभ्यां च ॥ ८ ॥

ईक्षिन्मिभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुखप्रतीक्षाः सुखप्रतीक्षा । कल्याणक्षमः
कल्याणक्षमा ।

किमर्थमिदमुच्यते ? पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्ष्यामि, ईकारश्च X मा भूदिति ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह यो मांसं भक्षयति मांसं तस्य भक्षो भवति । [तत्र]
योऽसौ भक्षयतेरत्तदन्तेन+ बहुव्रीहिः ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्कर्मोपपदं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'समानेऽर्थे
केवलं विग्रहभेदाद्यत्र कर्मोपपदश्च प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च, कर्मोपपदस्यत्र भवती'ति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? काण्डलावः । काण्डानि लावोऽस्येति बहुव्रीहिर्न
भवति ॥ भवति तु बहुव्रीहिरपि, मांसे कामोऽस्य मांसकामः, मांसकामुक इति वा ।

न त्वम्भोऽभिगमा ।

न त्विदं भवति अम्भोऽभिगमोऽस्या [अम्भोभिगमा] इति । किं तर्हि ?
अम्भोभिगामोत्येव भवति ॥ काण्डलावेऽपि च विग्रहाऽभावान्न ज्ञापकस्य प्रयोजनं
भवतीति । नैपोऽस्ति विग्रहः—काण्डानि लावोऽस्येति ।

प्र०—भक्षयतेरजिति । 'एरजण्यन्ताना'मित्येतत्तु मुनित्रयस्य मते नास्ति । कल्प्यादिभ्यः
प्रतिषेध एवास्ति । मनु च बहुव्रीहौ सति बहुवो भक्षा अस्य बहुभक्ष इत्यत्र 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमी'-
त्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न सिध्यति । नैव दोषः । भक्षणे भक्षः, बहुषु भक्षोऽ-
स्येत्येव व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः करिष्यते । तत्रोत्तरपदभूमाऽभावाद्बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'ति स्वरो भवि-
ष्यति । काण्डानि लावोऽस्येति । लावयतेरच् । भ रति बहुव्रीहिरपीति । तेन ज्ञापनस्य प्रयोजनाऽ-
भावाद्ब्रह्मवर्णनार्थमेवेदं वक्तव्यमित्यर्थः । न त्वम्भोऽभिगमेति । तेनाज्ञानभिधानाद्बहुव्रीहिर्न भवतीति

व०—अनभिधानादखभावं मन्यते । लावयतेरत्यस्य इति । निवृत्तप्रेरणानुकृतार्थेण जन्तादस्प्रथय इत्यर्थः ।
अन्यथा 'काण्डानि लुनाती'त्यनेन समानार्थत्वं न स्यात् 'काण्डानि लाव इत्यत्र 'लाव' इति जातानेकवचनं
षोष्यम् । अण्वाचनार्थमेवेति ; अनभिधानेन प्रत्याख्यानन्तु न समत्वरीति भावः ।

अभ्ये—न त्वम्भोऽभिगमेति । अम्भोऽभिगमा तु नेष्यते, तस्मादनभिधानमेव तदर्थमाश्रयणीयम्,
नन्वेकप्रयोजनार्थं सामान्यज्ञापकाभ्यणमिति भावः । लुयत इति खव इति । न च निवृत्तप्रेरणेदिति
प्रागुक्तीत्या तदर्थो लावशब्दोऽप्यस्तीति वाच्यं, सा हि कल्पना ष्वचिदिष्टप्रयोगसिद्धये न त्वनिष्ठानिति

X डिङ्गाण्यप्रत्ययसङ्घटनमात्रचतयर्षठ्कृत्प्रकृत्यप्रपः ४ । २ । २५ २ कश्चिन्न

+ एरच् ३ । ३ । ५६

२—इदं कश्चिन्न ।

अन्नादायेति च कृतां व्यत्ययरञ्जन्दसि ॥ ६ ॥

अन्नादायेति* च कृतां व्यत्ययरञ्जन्दसि द्रष्टव्यः । अन्नादायाऽन्नपतये । य-
आहुतिमन्नादीं कृत्वा ॥ १ ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ । २ । ३ ॥

कविर्धौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः ॥ १ ॥

कविर्धौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः । ब्रह्मज्य इति । किमुच्यते सर्वत्रेति ?
अन्यत्रापि नावश्यमिहैव । काऽन्यत्र ? आहुः प्रहु इति* ।

के हि संप्रसारणप्रसङ्गः ॥ २ ॥

के हि सति संप्रसारणं प्रसज्येत । संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वे चोवङ्ग-
देश 'आहुव' इत्येतद्रूपं प्रसज्येत † ।

स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । अस्त्वत्र संप्रसारणम् । संप्रसारणे कृते
आकार लोपः X । तस्य स्थानिवद्भावाद्दुवङ्गदेशो न भविष्यति ॥ पूर्वत्वे कृते प्राप्नोति ।

प्र०—नैपोस्तीति । काण्डानि लुनातीति प्रकृत्यर्थविषत्तायामभावाण्णचः । नूपत इति लवः,
काण्डानि लवोऽस्येति विग्रहेण भाव्यमिति भावः । अन्नादायेति । अन्नमतीत्यणं प्रसङ्गेऽन्वयः
प्रियते । तेनात्र अदायेत्येवमवग्रह उपपद्यते ॥ १ ॥

आतोऽनुपस । ब्रह्मज्य इति । ब्रह्म जिनातीति ङप्रत्ययः । 'वाणदिङ्गवलीय' इत्युक्ते
यो ब्रूयात् 'भमानाश्रयाङ्गवार्णविषयमेत' दिति, तं प्रत्याह—एवं तर्हीति । नित्यमिति । संप्रसारणे

उ०—भावः । पतुर्थान्तप्रयोगे एव व्यत्ययोक्तेस्तत्राऽविशेषोऽणचोरेत आह—अवग्रह इति । 'न लङ्गणेन
पदकारा अनुवस्थां' इत्यादि भाष्येणाऽवग्रहार्थताया लङ्गणस्य दूषितत्वादिर्द व्यर्थमित्यनेन सूचितम् ॥ १ ॥

आतोऽनुपसर्गे । प्रसारणिनः—संप्रसारणमात्रः । ब्रह्मज्य इति । के हि संप्रसारणे इयच्
स्यादिति भावः । माधे—किमुच्यते सर्वत्रेति । सर्वत्रेत्यस्य 'क'मात्रे इत्यर्थः । तमाह—अन्यत्राऽपीति ।
'आतश्चोपसर्गे' इत्यत्राऽपीत्यर्थः । एवन्तर्हि वायांदिति । 'इयापे'त्यादिसिद्धयेऽस्या विभिन्नमित्तकेऽपि

* नटिप्रदिपचादिभ्यो ल्युण्णित्यचः ३ । १ । १२४

१—इति षञिन्न ।

२—'संप्रसारणस्य पूर्वत्वे' पा० ।

३—'स्यात्' पा० ।

‡ कविम्बनिपजादीनां किति; संप्रसारणाच्च ६ । १ । १५; १०८; अविस्तुषानुस्रुयां व्यंरिप-

दुयरो ६ । ४ । ७७

X आतो लोप इति च ६ । ४ । ६४

एवं तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम्, आकारलोपः क्रियतां पूर्वत्वमिति+ किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादाकारलोपः । न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि वाणादाङ्गं बलीयो भवतीत्याकारलोपो भविष्यति ।

एवं तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम्, आकारलोपः क्रियतां संप्रसारणमिति* किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादाकारलोपः । नित्यं संप्रसारणम् । कृतेऽप्याकारलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । आकारलोपोऽपि नित्यः । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्य आकारलोपः, न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वं पाषते । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीच्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादाकारलोपः । आकारलोपे कृते संप्रसारणम् । संप्रसारणे कृते यथादेशेन सिद्धं रूपम्—आहः प्रहू इति ।

एवमपि न सिध्यति । योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः+ आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वो भवति । एवं तर्हि—आकारलोपस्याऽसिद्धत्वाद्बुवद्भादेशो न भविष्यति+ ।

प्र०—कृते पूर्वत्वेन भाव्यमित्याकारलोपस्याऽनित्यत्वं मन्यते । अन्तरङ्गमिति 'वाणादाङ्गं बलीय' इत्येतत् समानाश्रयविषयमेवेत्युक्तम् । एवमपि न सिध्यतीति । 'आहू इत्यादिरूप'मिति शेषः । योऽनादिष्टादिति । उकारश्चानादिष्टादचः पूर्वो न भवति । नन्वनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावाद्नादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति । नैतदस्ति । शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके । आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति ।

व०—प्रवृत्तिरावश्यतीति भावः । समानाश्रयेति । 'तदनाश्रयेऽप्याहे'ति वक्तुमुचितम् । एवञ्च 'एवन्तर्ही'ति किञ्चेत्यर्पकमिति भावः । भाष्ये—अन्तरङ्गं पूर्वत्वमिति । यद्यपि वार्ण्यन्तरिभाषयाऽपि आहोपस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्यन्तथापि तदनाश्रयणाऽप्यग्रन्थस्य प्रवृत्तेर्न दोषः । प्रकारान्तरेण तदुत्पादयितुमाह—यस्येति । नन्वनादिष्टादच इति । अत एव 'न पदान्त'सूत्रस्य 'सवर्ष'प्रक्षयं भगवता प्रत्याख्यातम् । 'नघातु'सूत्रस्य भाष्यन्तु तत्रैव कोञ्चितमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् । समाधानान्तरस्य सम्भवादनित्यमिदं नाभितमिति तत्रच । 'हु'-पातुना सिद्धमिदं स्पष्टत आह—हेन इति । 'वाणादाङ्गं बलीय' इति पूर्वत्वं बाधित्वा लोप इति पक्षे-

+ आतो लोप इति च; संप्रसारणाच्च ६।४।६४; ६।१।१०८

० आतो लोप इति च ६।४।६४; वचिस्वपियजादीनां किति ६।१।१५

† १।१।५७ वा १

† असिद्धवदप्रभात् ६।४।२२

इहापि तर्हीकारलोपस्याऽमिद्धत्वादुवडादेशो न स्याद् जुहुवतुः जुहुवुरिति; ।
अस्त्यत्र विशेषः । अकृतेऽत्राऽत्वे × पूर्वत्वं भवति ।

इदमिह संप्रधार्यम्, आत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति+ किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वात्पूर्व-
त्वम् । न सिध्यति । अन्तरङ्गान्वादात्वं प्राप्नोति ।

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्, आत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति*, किमत्र कर्तव्यम् ।
परत्वादात्वम् । नित्यं संप्रसारणम् । कृतेऽप्यात्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । आत्वमपि नित्यम् ।
कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्यमात्वम् । नहि संप्रसारणे कृते
प्राप्नोति । परत्वात्पूर्वत्वेन भवितव्यम् । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तद-
नित्यम् । न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विहन्ति । अवर्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं
प्रतीच्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वम्, आत्वे कृते सम्प्रसारणम् ।

प्र०—‘असिद्धवद्वाऽभा’दित्यनेनेति भावः । जुहुवतुरिति । ह्येओ लिटि ‘ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य
चे’ति संप्रसारणे रूपम् । परत्वादात्वमिति । ‘अगिती’ति पर्युदासाश्रयेणैतदुक्तम् । प्रमज्यप्रति-
पेवे त्वनेमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गः, न चाऽन्तरङ्गवहिरङ्गयोर्युक्तो विप्रतिपेधः । एवं तर्हीति ।
‘एङ्’ पदान्तादती’त्ययं योगो विभज्यते ‘एङ्’ इति । तेनात्वं चाप्यते पूर्वत्वविधानेन । आकारा-
न्तलक्षण इति । ‘अगिती’ति पर्युदासाश्रयेऽपि ‘ह्वावामश्चे’ति ज्ञापवादाकारान्तलक्षणे कप्रत्यये
कर्तव्ये पूर्वमेवात्वं भवति, ततस्तन्निमित्तः प्रत्यय इति भावः ।

उ०—व्यस्याऽसिद्धिर्दोष्या । माथ्ये-अन्तरङ्गत्वादाश्रयमिति । एवञ्चाऽऽत्वे पूर्वस्वरूपयोः प्राप्तयोर्वाङ्मादिनि
न्यायेन लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादुवड् स्यादिति भावः । एवन्तर्हीति प्राग्देव किञ्चेत्यर्थे । प्रसज्यप्रतिपेधे
विति । ‘वचिस्वयी’त्यत्र कितीत्यपि यदि विषयसहमी तदा माथ्यं सम्भवेव । माथ्यं—आत्वे कृते सम्प्र-
सारणमिति । आत्वे कृते लोपे कृते सम्प्रसारणे कृते प्राप्नोति स्थानिवत्त्वाम्नाऽप्यसिद्धत्वादुवडोऽसि-
द्धिरिति भावः । समाचचे—एवन्तर्हीति । योगविभागसामर्थ्यादन्तरङ्गमन्यात्वं बाधित्वा पूर्वं सम्प्रसारणं
पूर्वत्वेन्युवड् सिद्धो ‘जुहुवतु’रित्यादाविति भावः ।

पर्युदासाश्रयेऽपीति । अन्यथाऽन्योन्याभयः स्यादिति भावः । आर्मायाऽमिद्धाऽनित्यत्वेनाऽपि
‘जुहुवतु’रिति सिध्यति । हः कृते आहोऽगपूर्वं सम्प्रसारणं, यतो नित्यम् । नित्यत्वं दृश्यति—कृतेनि ।

‡ हः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य च ६ । १ । ३२-३३

× आदेच उपदेशेऽगिति ६ । १ । ४५ + आदेच उपदेशेऽगिति; सम्प्रसारणाच्च ६ । १ ।

४५; १०८ * आदेच उपदेशेऽगिति; हः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्य च ६ । १ । ४५; ३२-३३

एवं तर्हि पूर्वत्वे* योगविभागः करिष्यते । संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति । तत 'एङ्' । एङश्च संप्रसारणात्पूर्वो भवति । किमर्थमिदम् ? अकृत आत्वे पूर्वत्वं यथा स्यात् । ततः 'पदान्तादति' । 'एङ्' इत्येव ।

इहापि तर्ह्यकृत आत्वे पूर्वत्वं स्यात्—आह्वः प्रह्व इति । अस्त्यत्र विशेषः । आकारान्तलक्षणः कविधिः, तेनाऽनेनाऽवश्यमात्वं प्रतीच्यम् । लिट् पुनरविशेषेण घातुमात्राद्विधीयते ।

नित्यं प्रसारणं ह्यो यरवाणादाङ्गं न पूर्वत्वम् ।

योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्थानिचत्वं हि ॥ १ ॥

प्रोवाच भगवान्कात्यस्तेनाऽसिद्धिर्यणस्तु ते ।

आतः को लिणनैङः पूर्वः सिद्ध आह्वस्तथा सति ॥ २ ॥

प्र०—उक्तं सैङ्ग्रहश्लोको—नित्यं प्रसारणमिति । कृताऽकृतप्रसङ्गित्वादिति भावः । तत्र कृते पूर्वत्वं क्रियतामाकारलोप इति वार्णादाङ्गमिति वचनादाकारलोपो भवति न तु पूर्वत्वं, तत्राकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ्नास्तीति ह्यो यएप्रवर्तत इत्यर्थः । इतर आह—योऽनादिष्टादिति । तेनासिद्धिरिति । 'असिद्धवदत्रामादित्याकारलोपस्येत्यर्थः । तस्याऽमिद्धत्वाद्यणदेशो भवत्वित्यर्थः । जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यस्यादित्याह—एङ्ः पूर्व इति । 'आह्व' इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्याह—आतः क इति । लिणनेति । लिङ् घातुमात्राद्विधीयते न त्वाकारान्तादेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

उ०—एवञ्च ह्यो यएकनतीत्यर्थः । वार्णादित्यादि व्याचष्टे—तत्र कृते इति । 'यतोऽनादिष्टादचः पूर्वो स्थानिचत्वमतो भगवान् कात्यः प्रसारणभ्यो ङं प्रोवाचे' इत्यन्वयः । प्रत्याग्न्यानतादाह—तेनाऽसिद्धिर्यणस्तु त इति । तेन—'आमा'दिति संज्ञेय, यतोऽसिद्धिरतो यणस्त्वित्यर्थः । 'प्रोवाच भगवान् कात्य' इत्युक्त्या 'ङ'विधानस्य 'आह्व'सिध्यर्थमावरयकता ध्वनिता । तथा वेदमेव शापकमीदृशे विषये आभीयाऽमिद्धत्वाऽभावस्य, वार्णादाङ्गमित्येतदभावस्य चेति जुहुवतुरित्यादिसिद्धिः । योगविभागस्य तत्राऽपि कर्तव्यत्वेन गौरवस्य तदवस्थानादिति च ध्वनितम् । एवञ्च 'तेनाऽसिद्धि'रित्युक्तिरेकदेशिनः प्रोदयेति च ध्वनितम् ॥ ३ ॥

सुपि स्थः ॥ ३ । १ । ४ ॥

सुपि स्थो भावे च ॥ १ ॥

सुपि स्व इत्यत्र भावे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—आसूत्यो वर्तते । श्येनोत्यः । शलभोत्यः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ २ ॥

योगविभागः करिष्यते । आतोनुपसर्गे को भवति । ततः 'सुपि' । सुपि चाऽऽतः को भवति । कच्छेन पिवति कच्छपः । कटाद्देन पिवति कटाहपः । द्वाभ्यां पिवति द्विपः । ततः 'स्थः' । स्थश्च को भवति सुपीति । किमर्थमिदम् ? भावे यथा स्यात् । कुतो नु खल्वेतद्भावे भविष्यति न पुनः कर्मादिष्वपि कारकेष्विति ? योगविभागादयं कर्तुरपकृष्यते, न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते, 'अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तो'ति स्वार्थे भविष्यति । तद्यथा—'गुप्तिञ्जिद्धयः सन्' [३ । १ । ५] 'यावादिभ्यः कन्' [५ । ४ । २६] । सोऽसौ स्वार्थे भवन्भावे भविष्यति ॥ ४ ॥

प्र०—सुपि स्थः । कच्छेन पिवतीति । अत्र केचिदाहूः—कच्छं पिवतीत्येवमन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य कर्मापदः को विवास्यते किं योगविभागेन । नैतन्माघृष्यते । कच्छेन पिवति द्वाभ्यां पिवतीत्येतस्मिन् सत्येवार्थेऽसदर्थप्रयेण रुढिगठनानामपि व्युत्पत्तेरुक्तत्वात् । यत्र तु सर्वात्मनाऽर्थानुगमो नास्ति यथा 'तैलपायिके'ति तत्रैवाऽसदर्थप्रया व्युत्पत्तिः क्रियते । भावे यथा स्यादिति । अत्राप्याहूः—'धत्रये कविचान'मिति कः मिट्ट इति । एवं तर्हि नित्यममामार्थं 'स्थ'इत्यनेन उपपदाश्रयः को विधीयते । अन्यथा पाक्षिकः पश्रीसमाम् स्यात् । अनिर्दिष्टार्था इति । प्रत्यासन्नत्वात्तत्स्वार्थस्येति भावः । यद्येव 'स्थ' इत्यनेन भावे विधीयमानः कः कर्तारं वायेत । तथा च 'समस्थ' इति कर्तारि न स्यात् । नैव दोषः । यद्यत्र साक्षाद्भावबद्धोपादानेन भावे को विधीयेत तदा भावः कर्तारं तत्रकोण्डिन्यन्यायेन वायेत । सामर्थ्यात्त्वय भावे व्यवतिष्ठते इति भावेन न बाध्यते कर्ता ॥ ५ ॥

ठ०—सुपि स्थः । भावे—भावे चेति । वात्कर्तारि । कच्छेन पिवतीति । अर्कर्मण्युरदे प्रत्ययार्थं सुपीति योगविभाग इति भावः । सत्येवार्थे इति । 'एव'शब्दे वाक्यलक्षणे । संभ्रमति योग्येऽर्थेऽसदर्थप्रयेण व्युत्पादनमयुक्तमित्यर्थः । नित्यसमामेति । 'उपपदाश्रय'इत्यनेनेति भावः । 'धत्रये कविचान'मित्येतेदुदाहरणपरे 'स्यान्नाशाश्रयिहनिमुष्यर्थ'मित्यत्र 'रथा' प्रदणन्तु कर्माद्यर्थमिति बोध्यम् । प्रत्यासन्नत्वादिति । अत एवाऽस्थ नित्यमेकत्रमेव न तु घनादिवाप्यवर्द्धित्वादियोगोऽस्तीति भावः । तत्रकोविद्व्येति । विषेयविषय एव स न्यायो नाऽनुवादमित्यत्र इत्यने ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ३ । २ । ५ ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरालस्यसुखाहरणयोः ॥ १ ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरित्यत्रालस्यसुखाहरणयोरिति वक्रव्यम् । तुन्दपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः पुत्रो जातः । यो हि तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमार्जः स भवति । यश्च शोकमनुदति शोकापनुदः स भवति ।

कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ २ ॥

कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसङ्ख्यानम् कर्तव्यम् । मूलविभुजो रयः । नखमुचानि धनूपि । काकगुहास्तिलाः । सरसीरुहं कुमुदम् ॥ ५ ॥

गापोष्टक ॥ ३ । २ । ८ ॥

सुरांशीध्वोः पिवतेः ॥ १ ॥

सुरांशीध्वोः पिवतेरिति वक्रव्यम् । इह मा भूत्—वीरपात् ब्राह्मणीति । पिवतेरिति किमर्थम् ? या हि सुरां पाति सुरापात् सा भवति ।

बहुलं तणी ॥ २ ॥

बहुलं तणीति वक्रव्यम् । किमिदं 'तणी'ति ? संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् । या

प्र०—तुन्द । आलस्यसुखाहरणयोरिति । आलस्ये गम्यमाने सुखोत्पादने च प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादलसे कर्तरि सुखस्य चाऽऽहर्तरि प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति । शोकापनुद इति । यः संसारान्तिथलोद्भावनादिना शोकमेव निवर्तयति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनुदः ॥ ५ ॥

४०—तुन्दशोकयोः । तत्र सामर्थ्योदिनि । एवं सति ते गम्ये भवत इत्यर्थः । तुन्दपरिमृजे 'किद्विति चे'ति पदे श्रुतिः प्राप्नोति, सा भवत्येव सन्धिभिधाने । यत् 'अची'ध्वेव वक्तव्ये अजादावित्युक्तेरदिग्रहण-सामर्थ्यान्नुत्पादादेव प्रवृत्तिरिति, तत्र; तत्र तदभावात्, 'यस्मिन्विधि'रिति परिभाषालभ्याऽऽदिग्रहणस्यैव तत्राऽनुपादाच्च । अत्रन्याभाष्यस्वरसात्तत्र 'निदत्'पदेनातिदेशिकविद्यतोरेव ग्रहणम् । व्याकरणान्तरे—'सङ्क्रम'-पदेन तयोरेव ग्रहणाच्चेति परे । 'मूलविभुजादिभ्य' इति तु तादर्थ्यं चतुर्थी । काकगुहा इति । काकेभ्यो गृहीतभ्या इत्यर्थः । 'घत्रथे क्विपान'मित्यनेनाऽत्रापि तिष्यत्येतत् । सरसि सरस्या या रोहति । वी मोदत इत्यर्थः ॥ २ ॥

गापोष्टक । बहुलं तणीति । पदे 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः । या ब्राह्मणी सुरापेति । सुरां

ब्राह्मणी सुरापी भवति । नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति या ब्राह्मणी सुरापां भवति
नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥ ८ ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ३ । २ । ६ ॥

अचप्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीघनुःपु
ग्रहेरुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

अचप्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीघनुःपु ग्रहेरुपसङ्ख्यानं कर्त-
व्यम् । शक्तिग्रहः । शक्ति ॥ लाङ्गल—लाङ्गलग्रहः । लाङ्गल ॥ अङ्कुश—अङ्कु-
शग्रहः । अङ्कुश ॥ यष्टि—यष्टिग्रहः । यष्टि ॥ तोमर—तोमरग्रहः । तोमर ॥
घट—घटग्रहः । घट ॥ घटी—घटीग्रहः । घटी ॥ घनुस्—घनुर्ग्रहः ।

सूत्रे च धार्यर्थे ॥ २ ॥

सूत्रे च धार्यर्थे ग्रहेरुपसङ्ख्यानम् । सूत्रग्रहः । धार्यर्थ इति किमर्थम् ? यो हि
सूत्रं गृह्णाति सूत्रग्रहः स भवति ॥ ६ ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ ३ । २ । १३ ॥

स्तम्बकर्णयोर्हस्तिसूचकयोः ॥ १ ॥

स्तम्बकर्णयोरित्यत्र हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बे रमां हस्ती । कर्णे जपः
सूचकः । स्तम्बे रन्ता कर्णे जपितेत्येवान्यत्र ॥ १३ ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ ३ । २ । १४ ॥

धातुग्रहणं किमर्थम् ?

प्र०—गापोष्टक् । पिशतेरिति । लुग्विकरणपरिभाषालभ्यार्थक्यनम् ॥ ८ ॥

हरतेरनु । अचप्रकरणे इति । घटग्रहेनेव सिद्धे घटीग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषा-
नित्यत्वज्ञापनार्थम् ॥ ६ ॥

शमि धातोः । शङ्करेति । पृषोदरादित्वात्संज्ञायां ककारस्य ककारव्यत्ययेन शङ्कुरागन्दस्य

४०—पिबतीत्यर्थे एवाऽयं प्रयोग इति बाहुलकाश्रयणम् ॥ ८ ॥

हरतेरनु । लिङ्गिति । तत्फलान्तु 'दिवदत्तसखी'त्यादौ टजभावः । माथ्ये—धार्यर्थे इति । ग्रहण-
पूर्वप्रकरणे लाङ्गणिकाद्ग्रहेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

शमि धातोः । ककारव्यत्ययेनेति । 'नैषा दाङ्करेति माथ्यविरोधाच्चिन्यमेतत् । धातुग्रहणं न

† श्रुतोऽनुपसर्गे कः ३ । २ । ३

शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृजो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

शमि संज्ञायां धातुग्रहणं क्रियते कृजो हेत्वादिषु टोऽमा भूदिति । शमि संज्ञायां धातोरञ्जभवतीत्यस्यावकाशः—शंवदः शंभवः । टस्यावकाशः—श्राद्धकरः पिएडकरः । शङ्करा नाम परिव्राजिका, शङ्करा शकुनिका तच्छीला च, तस्याशुभयं प्राप्नोति । परत्वाद्दृः स्यात् । धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति ।

कुणरवाडवस्त्वाह—नैषा शङ्करा । शङ्करैषा । गृणातिः शब्दकर्मा तस्यैव प्रयोगः ॥ १४ ॥

अधिकरणे शेतेः ॥ ३ । २ । १५ ॥

अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिपूपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिपूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पार्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः ।

प्र०—सिद्धत्वात्तदर्थं धातुग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अधिकर । दिग्घसहपूर्वाच्चेति । 'दिग्घसह'शब्दस्य समुदायस्य पूर्वत्वमाश्रीयते न तु प्रत्येकम् । तत्र दिग्घेन सह शेते इत्यचि कृते मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । तद्धितो वेति । यो गिरौ शेते गिरिरस्स्यास्तीति लोमादिषु दर्शनाच्छ्रप्रत्यय । अन्ये त्वाहुः—गिरौ गिरौ शेते इति 'सङ्ख्येकवचना'दिति सप्तम्यन्ताच्छ्रस् प्रत्ययः । व्युत्पत्तिर्हि यथाकथञ्चित्कर्तव्या, उपाया-

उ०—कर्तव्यमिति । 'ट'बाधनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । क्रिपो बाधनार्थन्तु तदावश्यकमिति 'स्थ क चे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ १४ ॥

अधिकरणे । मयूरव्यंसकेति । दिग्घसहपूर्वता प्रायोगिकी बोध्या, पृथग् 'दिग्घसह'शब्दस्य सिद्धयभावात् । 'गिरौ शेते' इत्यर्थे तद्धितस्याऽधिधानादाह—यो गिराविति । अन्ये क्वाहुरिति । अत्राऽ-दन्तिसवदन्तशब्दाऽसिद्धिः, अध्ययत्वापत्तिः, शसः स्वाधिकत्वेन 'गिरौ गिरौ शेते' इति विग्रहाऽसङ्गतश्च । धेरेति । वीरस्येदं वीराया वा वीरादागतं तत्र भवमिति । वसिष्ठस्येदं तेन कृतं प्रोक्तं वा । गिरौ शेते गिरि-

† कृजो हेतुताच्छीलित्यानुलोम्येपु ३ । २ । २०

१—कुणरवाडवः कश्चिन्नैरुक्तः प्रतीयते । नैरुक्तसम्प्रदाये 'कर्म'शब्देऽर्थपर्यायत्वेन प्रसिद्धः । तथा न्वाह यास्काचार्यः—'यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विशायते न त्वौद्देशिकमिव विग्रहेण पृथक्त्वात् स कर्मोपसङ्ग्रहः ।' (निरुक्ते १ । ४ । ५) । इह कर्मोपसङ्ग्रहोऽप्योपसङ्ग्रहोऽभिप्रेतो 'यस्यागमादर्थपृथक्त्वमह विशायते' इति वचनात् । यास्कीयनिघण्टौ तु स्पष्टमेव पठयते—'इत्येकादश ज्वलतिकर्माणः' 'इत्यष्टादशकान्तिकर्माणः' इति द्वाविंशत्यं गतिकर्माणः' इत्यादि ।

दिग्घसहपूर्वाच्च ॥ २ ॥

दिग्घसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । दिग्घसहशयः ।

उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ ३ ॥

उत्तानादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यम् । उत्तानशयः श्रवमूर्धशयः ।

गिरौ डरञ्छन्दसि ॥ ४ ॥

गिरानुपपदे छन्दसि ङो वक्तव्यः । गिरी शोते गिरिशः ।

तद्धितो वा ॥ ५ ॥

तद्धितो वा पुनरेप भविष्यति । गिरी शोते [गिरिरस्यास्तीति] गिरिश इति†
॥ १५ ॥

चरेष्टः ॥ ३ । २ । १६ ॥

इह कस्मान्न भवति,—कुरुंश्चरति पञ्चालांश्चरतीति ? अधिकरण* इति वर्तते ।
ननु च कर्मणीत्यपि‡ वर्तते, तत्र कुत एतदधिकरणे भविष्यति न पुनः कर्मणीति ।

चरेर्भिच्चाग्रहणं ज्ञापकं कर्मण्यप्रसङ्गस्य ॥ १ ॥

यदयं 'मिच्चासेनादायेषु च' [३ । २ । १७] इति चरेर्भिच्चाग्रहणं करोति
तज्ज्ञायत्याचार्यो—'न भवति कर्मणी'ति‡ ॥ १६ ॥

प्र०—नामनियमात् । तदुक्तं हरिणा—

'वेरवसिष्ठगिरिशास्तथैकागारिकादयः ।

कैश्चित्कथंचिदाख्याता निमित्तायधिसङ्करैः' ॥ इति ।

'छन्दसी'ति वचनाद्भाषायां गिरिगणवदस्याऽसाधुत्वमाहः ॥ १५ ॥

चरेष्टः । कुरुंश्चरतीति । यस्य कुरव एव प्राप्याः स कुरुंश्चरतीत्युच्यते । यश्च कुरवु

व०—श्यति वा गिरिशः । निमित्तम्,—अर्थः, अर्थः-प्रत्ययानाम्प्रकृतिः, तत्तद्भूरेरित्यर्थः ॥ १५ ॥

चरेष्टः । कुरुंश्चरतीति । तान् गच्छतीत्यर्थः । यदर्थमेदो न स्यात्तर्हि द्वितीयान्ताग्रययाऽनुत्पत्ति-
प्रतिपादनं अर्थं स्यादत आह—यश्चेति । मिच्चाचरे । चरितश्चरणङ्गणकाऽर्जने लाक्षिणो, मिच्चायो

१ इदं क्वचिन्न पठयते । प्रदीपे दर्शनाद् माप्यराठः प्रतीयते ।

† लोमादिफामादिभिन्नादिभ्यः शनेलचः ५ । २ । १०० * अधिकरणे शोते ३ । २ । १५

‡ कर्मण्यस्य ३ । २ । १

२—यदि 'चरेष्टः' इत्यत्र 'कर्मणी' यस्य सम्बन्धः स्यात्तदा तेनैव मिच्चा चरतीति 'मिच्चाचर'†

इष्यस्य सिद्धावृत्तरस्य 'मिच्चा'प्रदृश्यं अर्थं स्यादित्यभिप्रायः ।

दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिवहुनान्दीकिंलिपि-
लिविवलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसङ्ख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुःपु

॥ ३ । २ । २१ ॥

किंयत्तद्बहुपु कृजोऽज्विधानम् ॥ १ ॥

किंयत्तद्वहुपु कृजोऽज्विधानं कर्तव्यम् । किंकरा । किम् ॥ यत्—यत्करा ।
यत् ॥ तत्—तत्करा । तत् ॥ बहु—बहुकरा ॥ २१ ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ ३ । २ । २४ ॥

स्तम्बशकृतोर्ब्राह्मिवत्सयोः ॥ १ ॥

[स्तम्बशकृतोः] ब्राह्मिवत्सयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बकरिर्ब्राह्मिः । शकृत्करि-
र्वत्सः ॥ २४ ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ ३ । २ । २६ ॥

आत्मंभरिरिति किं निपात्यते ? आत्मनो मुम्भृशब्देनप्रत्ययः ॥ अत्यल्पमिद-
मुच्यते^१ ।

प्र०—भ्रमति स कुरुपु चरतीत्युच्यते ॥ १६ ॥

दिवाविभा । किं यदिति । वार्तिकेन सूत्रस्य बाधितत्वदृष्ट्याऽभावे किङ्करीत्यसाधुरि-
त्याहुः ॥ २१ ॥

उ०—वा, तत्रैव चाऽयं प्रयोग इष्यते, भाष्यप्रामाण्यात् । एतेन 'भित्तुया हेतुना चरती'त्यर्थकं—'भित्तुवर'-
प्रयोगसाधकेन तत्सूत्रेण विपरीतं 'कर्मणी'त्यस्य संकथ एव शक्येतेति परास्तम् । सेनाग्रद्वयस्य शापकथं
तु नोक्तं, सेनां चरति सेनायां चेत्यर्थद्वये अपीष्टेः । एवञ्च 'अधिकरण' इति 'कर्मणी'ति चोभयोरग्रेऽ-
धिकारो यथायोगञ्च संकथ इति ध्वनितम् ॥ १६ ॥

दिवाविभा । ह्यत्तद्विरिति । आत्ररुचिर्ब्रजन्तु वार्तिकस्य हेत्वादी 'ट'बाधनेन चरितार्थतया सूत्र-
रूपकिमादिग्रहणस्य भाष्येऽप्रत्याख्याननेन वा हेत्वादी सूत्रे किमादिग्रहणसापर्यायो भवत्येवेति । न च विपरी-
तमेवाऽस्तु, सूत्ररूपकिमादिग्रहणस्य सार्थक्याऽनुपादनात् ॥ २१ ॥

फलेग्रहि । भाष्ये—आत्मनो मुमिति । एतासे कृते नलोपे च कृते ततः प्राक्वा मुग्रिपात्य-

१—किंकरा यत्करा तत्करा बहुकरा' इति पाठः क्वचित् ।

२—क्वचित् । ३—अतोऽग्रे 'आत्मन इति' इत्यधिकं नियमसागरीयसंस्करणे ।

भृजः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च ॥ १ ॥

भृजः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् चेति वक्रव्यम् । कुक्षिम्भरिः ।
'आत्मम्भरिश्चरति यूथमसेवमानः' ॥ २६ ॥

एजेः खश् ॥ ३ । २ । २८ ॥

खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजघेटुदजहातिभ्यः ॥ १ ॥

खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजघेटुदजहातिभ्य इति वक्रव्यम् । वातमजाः
मृगाः । वात ॥ शुनी-शुनिधयः । शुनी ॥ तिल-तिलंतुदः । तिल ॥ शर्द्ध—
शर्द्धजहा मापाः ॥ २८ ॥

नासिकास्तनयोध्माधेटोः ॥ ३ । २ । २६ ॥

स्तने घेटः ॥ १ ॥

स्तने घेट इति वक्रव्यम् । स्तनन्धयः ॥ ततो

मुष्टौ ध्मश्च ॥ २ ॥

मुष्टौ ध्मश्च घेटश्चेति वक्रव्यम् । मुष्टिन्धमः मुष्टिन्धयः ।

अत्यल्पमिदमुच्यते । नासिकानाडीमुष्टिघटीस्त्रांरीष्विति वक्रव्यम् । नासिकन्धमः
नासिकन्धयः । नासिका ॥ नाडी-नाडिन्धमः नाडिन्धयः । नाडी ॥ मुष्टि-मुष्टिन्धमः

प्र०—नासिका । स्तने घेट इति । ययामड्सपाऽभावार्थ एतावान्योगः कर्तव्य इत्यर्थः ।

उ०—इत्यर्थः ॥ २६ ॥

नासिका । एतावान्योग इति । एतदन्वाख्यातकं धातिकन्धिन्यर्थः । धातिकस्याऽपीति । अग्निना
'नाडीमुष्टयोधे'ति एवम्याऽपि । 'मुष्टौ ध्मश्चे'ति धातिकं 'नाडीमुष्टयोधे'ति पठितयुत्सव्यम्यवरयातकमेव ।
नैतावता तत्सुधनप्रमाणिकमिति ध्रमः कार्यः, 'यथासङ्गप'सुधनप्रमाणे स्पष्टन्तत्सुधनदानात् । यदपि
नाडीमुष्टिविषये तस्यै यथासङ्गपमुपन्तयानेतद्भाष्यकारिणिविषयोपचक्राप्यं प्रौढियाद् इति बोध्यम् ।

१—नासिकायां ध्मश्च घेटश्च ॥

नासिकायां ध्मश्च घेटश्चेति वक्रव्यम् । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । इत्यधिकमिदं केचित् पठन्ति ।

२—'गठी' इति पठभेदः । व० । ए० । कौमुदीं भूमनमि पठने—'पथितापीनित्पुनङ्गुन्वत निधि ।

३—नासिकन्धमः स उच्यते शपनवेलायां यत्र नासिका शब्दापरे ।

४—'नाडिन्धमः शर्द्धकारः' इत्यमरः ।

मुष्टिन्धयः । मृष्टि ॥ घटी-घटिन्धमः घटिन्धयः । घटी ॥ खारी-खारिन्धमः
खारिन्धयः ॥ २६ ॥

प्रियवशो वदः खच् ॥ ३ । २ । ३८ ॥

खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । मितङ्गमो ईंस्ती, मितङ्गमा
इस्तिनी ।

विहायसो विह च ॥ २ ॥

विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः खच्च । विहङ्गमः ।

खच्च डिद्वा ॥ ३ ॥

खच्च डिद्वा वक्तव्यः । विहङ्गः ।

डे च ॥ ४ ॥

डे च विहायसो 'विह' इत्ययमादेशो वक्तव्यः । विहगः ॥ ३८ ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ३ । २ । ४८ ॥

डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । सर्वत्रगः, पन्नगः ।

उरसो लोपश्च ॥ २ ॥

उरसो लोपश्च वक्तव्यः । उरगः ।

प्र०—वार्तिकस्याप्यव्याप्तिमुद्गावयन् भाष्यकार आह—अत्यल्पमिति ॥ २६ ॥

प्रियवशो । डे चेति । विहायःशब्दपूर्वाद्गमेरन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्यये सति विहा-
देशः ॥ ३८ ॥

उ०—एवञ्च।ऽत्र 'नाडी'शब्देन 'प्म' एव संबन्धो, 'मुष्टि'शब्देनोभयोरिति बोध्यम् । पूर्ववार्तिकरूपेण
नाडीशब्दसम्बन्धोऽन्युभयोरित्याह—नासिञ्जनाडीत्यादि । अत्र 'प्मश्च घेट्थे'ति वर्तते ॥ २६ ॥

१—'हस्ती'ति क्वचिन्न दृश्यते । † डेः ६ । ४ । १४३ ‡ अन्येष्वपि दृश्यते ३ । २ । १०१

सुदुरोरधिकरणे ॥ ३ ॥

सुदुरोरधिकरणे ङो वक्तव्यः । सुगः दुर्गः ।

निसो देशे ॥ ४ ॥

निसो देशे ङो वक्तव्यः । निर्गो देशः ।

अपर आह—डप्रकरणेऽप्येवपि दृश्यते ॥ डप्रकरणेऽप्येवपि ङो भवतीति वक्तव्यम् । ततः स्यागारगोऽश्नुते । यावदन्नाय ग्रामगः । ध्वंसते गुरुत्त्वगः ॥ ४८ ॥

आशिपि हनः ॥ ३ । २ । ४९ ॥

दारावाहनोऽणन्त्यस्य च टः संज्ञायाम् ॥ १ ॥

दारानुपपद आहपूर्वाद्धन्तेरएवक्तव्योऽन्त्यस्य च टो वक्तव्यः । दारवाघाटस्ते वनस्पतीनाम्* ।

चारौ वा ॥ २ ॥

चारानुपपद आहपूर्वाद्धन्तेरएवक्तव्योऽन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । चारवाघाटः चारवाघाटः ।

कर्मणि समि च ॥ ३ ॥

कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाद्धन्तेरएवक्तव्योऽन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । वर्णसङ्घाटः वर्णसङ्घाटः । पदसङ्घाटः पदसङ्घाटः ॥ ४६ ॥

लक्षणं जायापत्योष्टक् । ३ । २ । ५२ ॥

कथमिदं विज्ञायते—लक्षणे कर्तरीति, आहोस्विल्लक्षणवति कर्तरीति । किं चातः ? यदि विज्ञायते 'लक्षणे कर्तरी'ति, सिद्धं जायाम्स्तिलकालकः पतिघ्नी

१—'देशः' इति क्वचिन्न ।

२—'दृश्यते' पा० ।

३—'ततः स्यागारगः । अश्नुते यावदन्नाय ग्रामगः ।' इति कौलहाने पाठः । * यजुर्वेदे २४ । ३५

४—'दारवाघाटः पत्तिविशेषः, स चञ्च्वा दास्ययाहन्ति । 'काठ ठोकरा' 'लकड़ फोड़' इति भाषायाम् । 'शतपत्रको दारवाघाटः' इत्यमरः ।

पाणिरेवेति, जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नो वृपलीति न सिध्यति । अथ विज्ञायते—
लक्षणवति कर्तरीति, सिद्धं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नो वृपलीति, जायाघ्नस्तिलकालकः
पतिघ्नो पाणिरेवेति न सिध्यति ।

अस्तु लक्षणे कर्तरीति । कथं जायाघ्नो ब्राह्मणः पतिघ्नो वृपलीति ? अकारो-
मत्वर्थायः † । जायाघ्नोऽस्मिन्नस्तीति सोऽयं जायाघ्नः । पतिघ्नो वृपलीति न सिध्यति ।

अस्तु तर्हि 'लक्षणवति कर्तरी'ति । कथं जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नो
पाणिरेवेति ? अमनुष्यकर्तृक इत्येवं भविष्यति ‡ ॥ ५२ ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ३ । २ । ५३ ॥

अप्राणिकर्तृक इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—नगरघातो हस्ती ।

यद्यप्राणिकर्तृक इत्युच्यते शशघ्नो शकुनीति न सिध्यति । अस्तु तर्हि—
'अमनुष्यकर्तृक' इत्येव । कथं नगरघातो हस्ती ? 'कृत्यल्युटो बहुलम्' [३ । ३ ।
११३] इत्येवमत्राऽभविष्यति ॥ ५३ ॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ३ । २ । ५५ ॥

राजघ उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

राजघ उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । राजघः ॥ ५५ ॥

आढयसुभगस्थूलपलितनशान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वचौ कृजः

करणे ख्युन् ॥ ३ । २ । ५६ ॥

ख्युनि च्विप्रतिपेधानर्थक्यं ल्युट्ख्युनोरविशेषात् ॥ १ ॥

ख्युनि च्विप्रतिपेधोऽनर्थकः । किं कारणम् ? 'ल्युट्ख्युनोरविशेषात्' ।

प्र०—आढय । उत्तरार्थमिति । उत्तरं च्विप्रतिपेधस्य चरितार्थत्वादाढघीकरणमिति
ल्युटा भाव्यम् । तत्र यदन्यैरुक्तं—'प्रतिपेधसामर्थ्यात्ख्युन्यसति ल्युट्पि न भवतीति ल्युटोऽप्ययमर्थतः
प्रतिपेध' इति । तदयुक्तम् । रूढिशब्दप्रकारा इति । यथा रूढिशब्देषु क्रिया केवलं व्युत्पत्त्यर्थ-

उ०—आढयसुभग । ख्युनाभावे करणे ल्युटोऽवश्यं सत्त्वेनाऽध्वाविति व्यर्थमित्याह माध्वे—ख्युना
मुक्त इति । माध्वे—स एष स्वरः । लिखवरनिष्कराभ्याम् । ल्युटा भाव्यमिति । अवश्यभाव्यमित्यर्थः ।

१—'पाणिरेवेति' पा० ।

† अर्थं आदिम्बोऽच् ५ । २ । १२७

‡ अमनुष्यकर्तृके च ३ । २ । ५३

२—'शकुनिरिति' कीलहार्नपाठः ।

ल्युना भुवते ल्युटा भवितव्यं* न चैवाऽस्ति विशेषश्च्यन्त उपपदे ल्युनो वा ल्युटो वा । तदेव रूपं स एव च स्वरः† ।

अयमस्ति विशेषः—ल्युटि सतीकारेण भवितव्यं; ल्युनि सति न भवितव्यम् । ल्युन्यपि सति [ईकारेण] भवितव्यम् । एवं हि सीनागाः पठन्ति—‘नञ्स्नञ्चिक्-क्ल्युंस्तरुणतलुनानामुपसहृद्यान’मिति × ।

अयं तर्हि विशेषः—ल्युनि सति नित्यसमासेन भवितव्यम्, उपपदसमासो हि नित्यसमास इति† । ल्युटि सति न भवितव्यम् । ल्युट्यपि भवितव्यम् । गति-समासोऽपि हि नित्यसमासः, च्यन्तं च गतिसंज्ञं भवति; ॥ मुमर्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । ल्युनि सति मुमा भवितव्यं ल्युटि सति न भवितव्यम् ।

मुमर्थमिति चेन्नाऽव्ययत्वात् ॥ २ ॥

मुमर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् ? ‘अव्ययत्वात्’ । अनव्ययस्य मुमुच्यते, च्यन्तं चाऽव्ययसंज्ञं [भवति] † ।

प्र०—माधोपते गच्छतीति गौरिति । तेन गमनक्रियारहितोऽपि गौर्भवति । गोपिण्डाद्यऽन्योऽर्थो गमनविशिष्टोऽपि गौर्न भवति । तथा ताच्छीलिका अपि क्रियाविषयं ताच्छील्यमुपादाय क्रिया-वेशाऽभावेऽपि प्रयुज्यन्ते, केचिदेव तु गतिना संबध्यन्ते,—अगामुक्तः प्रवर्षुक इति । न तु सर्वे । यथा कामुक इति । न च भवति ‘प्रकामुक’ इति । अत एव प्रकारग्रहणं सादृश्यार्थम् । रुद्धि-शब्दानां न केपांचिद्गतिसंबन्धो भवति । ताच्छीलिकानां तु भवति केपांचित्, न सर्वेषामिति प्रतिपादयति । द्रव्योपलक्षणाय क्रियायाः प्रवृत्तत्वादात्मातिशयं प्रति आकाङ्क्षाया अभावात्तद-तिशयस्योत्तमार्थं गतिसंबन्धाभावस्ताच्छीलिकेष्वित्यर्थः । प्रदेवदत्त इति । प्रकर्षेण देवनक्रिया न

३०—तदयुक्तमिति । माध्यविरोधादित्यर्थः । उत्तरार्थत्वं वदता इहार्थत्वाऽभावस्य माध्यकृता बोधितत्वादिति भावः । केचिदेवेति । स्पष्टं प्रतीयमानक्रियावेशा इति भावः । द्रव्योपलक्षणात्वेति । अवस्थाविशेषविशिष्टस्यो-पलक्षणमित्यर्थः । न तु क्रियाप्रकारको बोध इति तात्पर्यम् । वस्तुतस्त्वभिधानस्वभाव्यात्कैषाश्चिदेव क्लृप्तप्रयोगाणां गतिसंबन्धो न सर्वेषामिति माध्यतत्पर्यम् । भाष्ये—इच्छुनिति । ‘भुवश्चे’त्यनेन । ‘प्रदेवदत्त’ इत्यत्र ‘प्र’शब्दस्य देवनक्रियायां दानक्रियायां वाऽन्वयः । नाद्य इत्याह—देवशब्दस्येति । गान्त्य इत्याह—तदवयवस्य चेति । ‘तदवयवस्ये’ति बहुव्रीहिः । व्याप्रादौ तर्हि संशयान्दे कथं गतिसंबन्धोऽव-

* करणाधिकरणयोश्च ३ । ३ । ११७

१—‘ल्युटः ल्युनो वा’ पा० ।

† लिति; अित्यादिनित्यम् ६ । १ । १६३; १६७

‡ शिद्धाण्यन्त्रपञ्च ४ । १ । १५

२—कचिन्न । × ४ । १ । १५ वा० ६ व्याख्यानम्, ४ । १ । ८७ सूत्रव्याख्यानम् च ।

+ उपपदमति २ । २ । १६

§ ऊर्थादिचिद्वाचश्च १ । ४ । ६१; कुगतिसमासः

२ । २ । १८

¶ अरुद्धिपदजन्तस्य मुम् ६ । ३ । ६७; ऊर्थादिचिद्वाचश्च; प्राप्तिश (राजिपाताः

६१; ५६; स्वरादिनिपातमध्ययम् १ । १ । ३७

उत्तरार्थं तु ॥ ३ ॥

उत्तरार्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'कर्तरि भुवः खिष्णुचखुकर्जौ' [३ । २ । ५७] 'अच्चा'वित्येव । आढचीभविता ।

अयेदानीमनेन मुक्ते ताच्छीलिक इष्णुजिवधीयते* सोऽत्र कस्मान्न भवति ? रूढिशब्दप्रकारास्ताच्छीलिकाः, न च रूढिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते । न हि भवति देवदत्तः प्रदेवदत्त इति ॥ ५६ ॥

कर्तरि भुवः खिष्णुचखुकर्जौ ॥ ३ । २ । ५७ ॥

किमर्थं खिष्णुजिकारादिः क्रियते न क्स्नु'रित्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः स्वरार्थश्चकारो† न कर्तव्यो भवति ॥ केनेदानीमिकारादित्वं क्रियते ?

इष्णुच इकारादित्वमुदात्तत्वात्कृतं भुवः ।

भवतेरुदात्तत्वादिकारादित्वं भविष्यति‡ ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । खिदयं क्रियते, तत्र चत्वं कृते× सन्देहः स्यात् किद्धा खिद्वेति । सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्व-सन्देहेषु चैदमुपतिष्ठते—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण'मिति, खिदिति व्याख्यास्यामः ।

प्र०—वितोष्यते, देवशब्दस्य रूढिशब्दत्वात्, तदवयवस्य च देवदत्तशब्दस्येत्यर्थः । व्याघ्रादयस्तु सोमसर्गा एव रूढिशब्दा इति तद्व्यतिरिक्तत्वात्पन्तरयोगस्तेषां नास्ति ॥ ५६ ॥

कर्तरि । नञ इति पञ्चमी । नञ उत्तरस्य स्वसिद्धर्थमित्यर्थः । अयमपीति । क्स्नुञ्-

ठ०—आह—व्याघ्रादयस्त्विति ॥ ५६ ॥

कर्तरि भुवः । भाष्ये—'न च क्षु'रिति पाठः । उदात्तत्वादिति । तेन 'एकाच उपदेश' इत्याद्याऽप्रवृत्तिरिति भावः । ननु 'कृत्योन्धु'जिति सूत्रेण नञः स्वराऽभावादाह—नञ उत्तरस्येति । अन्तोदात्तविषयकमिदं पूर्वमदप्रवृत्तिस्वरापवादः । ननु 'तदनुबन्धक'परिभाषया इष्णुच एव ग्रहणं भविष्यति न खिष्णुच इत्यत आह—इकारोच्चारणेति । चकारोच्चारणेनैव द्वयोर्ग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषातदनुबन्ध-

* भुवश्च ३ । २ । १३८

१—'क्स्नु'रिति पा० । 'न च क्षु'रिति नागोष्ठाऽग्निमतः पाठः । क्वचित् 'न चक्षु'रिति पाठो दृश्यते चकारादिः । स नैवोचितः 'स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवती'ति भाष्यविरोधात् । तथा च चकारादिरे खकारस्येच्छाऽग्नि न प्रप्नोति । † चितः ६ । १ । १६३, आद्युदात्तश्च ३ । १ । २

२—'भवतिरुदात्तत्वात्सोदात्तत्वादिह भविष्यति' पा० ।

‡ आर्षपातुक्स्येह् वलादेः ७ । २ । ३५ × खरि च ८ । ४ । ५५

नञस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिष्णुचः ॥ १ ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं 'कृतयोक्तेष्णुच्चावादीयञ्च' [३ । २ । १६०] इत्येप स्वारो यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपीति कृते पत्वे* [णत्वे] चेष्णु-
जेव भविष्यति ॥ न सिध्यति 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति । अथवाऽ-
सिद्धं खल्वपि पत्वं, तस्योऽसिद्धत्वादित्स्नुजेव भवति ।

इष्णुच इकारादित्वमुदात्तत्वात्कृतं भुवः ।

नञस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिष्णुचः ॥ १ ॥

स्पृशोऽनुदके किन् ॥ ३ । २ । ५८ ॥

किमर्थो नकारः ? स्वरार्थः । 'ञ्चिन्ती'त्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्† ॥ नैतदस्ति
प्रयोजनम् । एकाचोऽयं विधीयते, तत्र नाऽर्थः स्वरार्थेन नकारेणाऽनुबन्धेन । धातु-
स्वरेणैव सिद्धम्‡ ॥ यस्तर्धेनैकाज्दधृगिति ? वक्ष्यत्येतत्,—'धृषेर्द्ध्वैचनमन्तोदात्तत्वं
च निपात्यत' इति × ।

विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः ? 'किन्प्रत्ययस्य कुः' [८ । २ । ६२]
इति । 'किन्प्रत्ययस्य कु'रित्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किञ्चैप प्रत्ययः किञ्चेति ।
सन्देहमात्रमेतद्भवति, सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिरत्तिर्नहि

प्र०—त्ययः क्रियते, चकारः सामान्यग्रहणार्थ इति मन्यते । लिट्गुचि तु कृते इकारोच्चारणसा-
मर्थ्यात्तदनुबन्धकपरिभाषा न श्रियते ॥ ५७ ।

स्पृशोऽनु । सन्देहः स्यादिति । किमेकपकारको निर्देश उत द्विपकारक इत्यर्थः ।

उ०—कारिभाषागारे च लृष्णुचः करणेन पञ्चण्वयोरसिद्धत्वाऽभावे च सिद्धे इकारोच्चार्य व्यर्थमिति
'अयमपीति' इति मात्पतारपर्यन्तं । न सिध्यतीत्यादि त्रैकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् ॥ ५७ ॥

स्पृशोऽनु । एकाचोऽयमिति भाष्ये । यद्बलुगन्तात्त्वयं न किन्, अनभिधानादिति भावः । ननु
'किप्रद्वये किनोऽपि प्रद्वयं स्यदत आह—तदनुबन्धेति । अत्र सूत्रे 'कर्मणी'ति सम्बन्ध्यत एव । 'मन्वसृ'मित्यादि

* आदेशप्रत्यययोः ८ । ३ । ५६

१—कचित् ।

२—'पत्वस्याऽ' इति कीलहार्नपाठः ।

३—'भविष्यति' पा० ।

† ञित्वादिर्नित्यम् ६ । १ । १६७

‡ धातोः ६ । १ । १६२

× ३ । २ । ५६ वा० १

सन्देहादलक्षण'मिति, किं प्रत्ययस्येति व्याख्यास्यामः ॥ ५८ ॥

ऋत्विग्दधृवस्त्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिकुञ्चां च ॥ ३ । २ । ५६ ॥

दधृगिति किं निपात्यते ?

धृपेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च ॥ १ ॥

धृपेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते ॥ ५६ ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च ॥ ३ । २ । ६० ॥

किमर्थो अकारः ? स्वरार्थः । ङिनीत्याद्यदात्तत्वं यथा स्यात्* । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नकारेणाऽप्येव स्वरः सिद्धः ।

विशेषणार्थस्तर्हि भविष्यति । क्व विशेषणार्थेनार्थः ? 'कञ्कर'विति † । कञ्करविति ह्युच्यमाने योचितिका ‡ अत्रापि प्रसज्येत ।

दृशोः समानान्ययोश्चोपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

दृशोः समानाऽन्ययोश्चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । सदक् सदृशः X । अन्यादक् अन्यादृशः † ।

प्र०—व्याख्यानत इति । तदनुबन्धकपरिभाषया च किपो ग्रहणाऽभावः ॥ ५८ ॥

त्यदादिषु । प्रकारस्य कार्यद्वयं प्रति युक्तत्वं प्रभद्वारेण प्रदर्शयते—किमर्थ इति । छन्दार्थानुपपत्तिस्त्विति । यः कृतोऽर्थः स तादृशादिशब्दवाच्यो न भवति । तादृशादयो हि

व०—तु किपा सिद्धम् । 'किंप्रत्ययस्ये'ति बहुव्रीह्याभयणात्कुत्वमपि सिद्धम् ॥ ५८ ॥

ऋत्विग् । अन्तोदात्तत्वञ्चेति । इदञ्च किनो नकारसत्त्वे उक्तम् । स्तुगुष्णिहोर्निपात्यमानवस्तुनः स्थःवात्तत्रोक्तम् । 'ऋञ्चा'मिति निपातनात्रलोपाऽभाव इति 'परेक्षे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५६ ॥

त्यदादिषु । अकारः केवलस्वरार्थ उताऽन्यार्थोऽपीति विचारतात्पर्यमाह—अकारस्येति । भाष्ये—'याविका अत्राऽपीति । न च द्वयनुबन्धकत्वादस्य कनो ग्रहणं न स्यादिति वाच्यं, येनाऽनुबन्धेन द्वयनुबन्धकत्वं तदनुपारण एव तद्व्यवृत्तेः । यः कृतोऽर्थ इति । प्रकृते दृशोः कर्तव्यार्थः । भाष्ये—इवाऽर्थे, यं तद्वित इति ।

१—'किंप्रत्ययस्य' पा० । * ङिनीत्यादिर्नित्यम् । ६ । १ । १६७ † डिङ्गाण्यन्त्यसङ्घट्टनम्-मात्रचतुष्टयस्य कञ्कारः ४ । १ । १५ २—'याविका' इति पाठभेदः । स एव चोद्घोतसम्मतः ।

‡ अत्रमित्यत्र वितान्यां कञ्कारो ४ । ४ । २१ ३—'उपसङ्ख्यान'मिति वाचिकम् ।

X दृशवत्तु ६ । ३ । ८६ + आ सन्नासः ६ । ३ । ६१

कृद्धानुपपत्तिस्तु ॥ २ ॥

कृद्दर्थस्तु नोपपद्यते । दृशोः कर्तरि प्राप्नोति ॥

इवार्थं तु तद्धितः ॥ ३ ॥

इवार्थं त्वयं तद्धितो द्रष्टव्यः । स इवार्थं तादृक् तादृशोः-। अन्य इवायमन्यादृक् अन्यादृश इति ।

अथवा युक्त एवात्र^३ कृद्दर्थः । कर्मकर्ताऽयम् । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः, सोऽयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यति—तादृक् । अन्यमिवेमं पश्यन्ति जनाः, सोऽयमन्य इव दृश्यमानोऽन्यमिवात्मानं पश्यति—अन्यादृश इति ॥ ६० ॥

सत्सूद्विपद्दुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि
क्विप् ॥ ३ । २ । ६१ ॥

सदादिषु सुब्रह्मणम् ॥ १ ॥

सदादिषु सुब्रह्मणं कर्तव्यम् । 'होता वेद्विपत्' । अतिथिदुरोणसत्' ।

प्र०—सदृशलक्षणमर्थमाचक्षते न तु दर्शनक्रियायां कर्तारमित्यर्थः । कर्मकर्तेति । कर्मण एव सौकर्यात्कृतृत्वविवक्षायां कर्तार्येव प्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः ॥ ६० ॥

सत्सूद्विप । सदादीनां केषांचित्सकर्मकत्वात्कर्मबोधोपपदं प्राप्नोतीति मत्वाह—सदादि-
श्रिति । वेद्विपदिति । वेद्यां सीदतीति क्विप् । पूर्वपदादिति पत्वम् । दुरोणे सीदतीति दुरोण-

उ०—अयं भावः—यथा 'दृग्दृशवत्त्विति' सूत्रे 'दृक्षे' इति वार्तिकबलादनुक्तोऽपि क्सः कल्प्यते, तथा इवाऽ-
धिकारे तद्धिते त्यदादिभ्यो दृग्दृशदृक्षा प्रत्ययाः कल्प्याः । दृशदृष्टिस्त्वाच्च ङीवपि सिद्ध इति 'दृष्टे' तिसूत्रे
कअब्रह्मणमपि न कार्यमिति लाघवमिति । माथ्ये—तमिवात्मानं पश्यतीति । प्रेरणावृद्धावप्यन्तर्भावितप्य-
र्थत्वाच्च शिच् । तमिवात्मानं जनान्दर्शयतीत्यर्थः । अत्र प्रेरणावृद्धयाऽधिकार्यत्वेनाऽऽनानार्थत्वम् । कर्म-
ण्युपपदे एवाऽयम्, तेन निवृत्तप्रेरणतया 'स इव पश्यतीति विप्रहोऽनुचितः, 'सत्सूद्विपे'ति सूत्रे एव 'कर्मणी'
त्यस्य निवृत्तेः 'सत्सू' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनाऽत्राऽनुवृत्तेः सत्त्वात् । ननु 'कर्मकर्तेति व्यवहारोऽनु-
नुपपन्नः, कर्मत्वाऽभावत्कर्मबद्धावाऽभावबोधेत्यत आह—कर्मण एवेति ॥ ६० ॥

सत्सू । कर्मबोधोपपदमिति । 'कर्मणी'त्यधिकारादिति भावः । सुब्रह्मणस्तु तन्निरुचितोत्तनायेति
बोध्यम् । वस्तुतः सुब्रह्मणमेवाऽत्राऽनुवर्त्तते, 'कर्मणीति निवृत्तमित्यन्याख्यानमेवेतत् । अत्र सूत्रे 'उपसर्गेऽपि'

॥ कर्तरि कृत् ३ । ४ । ६७ १—'तु' क्विच्च ।

२—काचित्कम् । ३—'एवाऽयं' पा० ।

॥ इमः शुचिपदं वसुन्तरिचसदोता वेदिपदार्तथिदुरोणसत् । (श्रु. सं ४ । ४० । ५) 'दुरोणे'
इति निघण्टौ गृहनाममु पठितम् (३ । ४) । निरुक्तेऽपि ८ अ० ५ खण्डे 'दुरोणे=गृहे' इति व्याख्यातम् ।

न तर्हीदानीमुपसर्गेऽपीति वक्रव्यम् ? वक्रव्यं च । किं प्रयोजनम् ? 'ज्ञापकार्यम्' । किं ज्ञाप्यम् ? एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र सुव्यग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं चोदितं* तन्न वक्रव्यं भवति ॥ ६१ ॥

अदोऽनन्ने ॥ ३ । २ । ६८ ॥ क्रव्ये च ॥ ३ । २ । ६९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते, नाऽदोऽनन्न इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति । छन्दसीत्येतदनुवर्तते; भाषार्योऽयमारम्भः । पूर्वस्मिन्नेव योगे× छन्दोग्रहणं निवृत्तम् । तच्चावश्यं निवर्त्यम्, आमादित्येवमर्थम् ॥ अत उत्तरं पठति—

अदोऽनन्ने क्रव्येग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अदोऽनन्ने क्रव्येग्रहणं क्रियते वासरूपो+ मा भूदिति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

प्र०—सत् । दुरोष्णं गृहम् । तन्न धकल्पमिति । अनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिमन्तरेणैवोपसर्गनिवृत्तेः सिद्धत्वादनुवृत्तिप्रदर्शनमपि न युज्यते । यत्र चानुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न संभाव्यते,—'स्पृशोऽनुदके किं'नित्येतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनम् । तेनोपस्पृशतीत्यादौ किन्न भवतीति ॥ ६१ ॥

क्रव्ये च । वासरूपो मा भूदिति । तेन 'क्रव्याद्' इत्यपि भवतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

उ०—ग्रहणम् 'अनुसर्ग' इत्यस्य 'आतो नुपसर्ग' इति सूत्रादनुवृत्तमानस्याऽग्रे निवृत्तिद्योतनाय । भाष्यकार एतज्ज्ञापकेनैव मुन्मग्रहणस्योपसर्गोत्तरमुपरत्वं व्याख्याय 'अनुसर्ग' इत्यस्याऽनधिकारं द्योतयति । तत्फलं ज्ञापकसिद्धत्वाऽसार्वाधिकारेण 'ग्रह' इत्यादिसिद्धिः । ननु 'वदः मुपी'त्यत्र 'गदमदे'त्यतोऽनुसर्गग्रहणाऽनुवृत्तिप्रदर्शनपरं वार्तिकं नाऽपूर्वकरणपरमत आह—अनुपसर्गेति । यत्र चेति । यत्र स्पृशोऽनुदके इत्यादावनुसर्गप्रदृष्टानुवृत्तिर्न संभाव्यते एतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनमित्यन्वयः । इदन्नित्यम् । अत्रापि 'आतो नुपसर्ग' इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवात् ॥ ६१ ॥

अदोऽनन्ने । भाष्ये—आमादित्येवमर्थमिति । लोके एतत्सिद्धयर्थमित्यर्थः । क्रव्याद् इत्येवमिति । आमांससमक्षयकृत्त्वर्थे इति भावः । पक्वमांसराशे उच्यतेऽदेरण्, उपपदस्य क्रव्यादेशः । शृणोदरात्वादि-त्यत्र तु न भाष्यानुपसर्गः, क्रव्यराशेन तदशेषात् । एवञ्च 'क्रव्याद्' इत्यभाष्येनेति वृत्तः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

* ३ । १ । १०६ वा० १   † छन्दसि सङ् ३ । २ । ६३

× अदोऽनन्ने ३ । २ । ६८   १—'आमांसस्य आदित्येवमर्थ'मिति पा० ।

२—'क्रव्यग्रहणं' पा० ।   + कर्मणस्य ३ । २ । १

मन्त्रे श्वेनवहोत्रथशस्पुरोडाशो षिवन् ॥ ३ । २ । ७१ ॥

श्वेतवहादीनां ङस् ॥ १ ॥

श्वेतवहादीनां ङस्क्त्वयः । श्वेतवा इन्द्रः ।

पदस्य च ॥ २ ॥

पदस्येति च वक्तव्यम् । इह मा भूत् । श्वेतवाहौ श्वेतवाह इति ।

किं प्रयोजनम् ?

वर्थम् ॥ ३ ॥

रूप्या स्यात्* ॥ क्रियते वर्धं निपातनम्, 'अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च [८ । २ । ६७] इति । आतश्च वर्धम्, उक्थयशस्शब्दस्य सामान्येन* रुः सिद्धो न तस्य निपातनं क्रियते । तन्न वक्तव्यम् ।

अवश्यं तद्वक्तव्यं दीर्घार्थम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र दीर्घत्वम् 'अत्व-सन्तस्य चाधातोः' [६ । ४ । १४] इति । यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् । क्व च तेन न

प्र०—मन्त्रे । ङस्क्त्वय इति । षिवन्प्रत्ययवाचनार्थं इति भावः । पदस्येति । भाविप-दाश्रयेणेदमुच्यते । यत्र तु ङसन्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र ङस्प्रत्ययोऽन्यत्र ष्वित्रेतेत्यर्थः । तन्न वक्तव्यमिति । इसैव सिद्धत्वादिपातनं न कर्तव्यमित्यर्थः ।

वक्तव्यश्चेति । अवया इत्यादीनि प्रथमान्तान्येव निपातयन्ति इति 'श्वेतवोम्या'मित्यादि-ह्यनमन्यया न स्यात् । अथापि पदमात्रविषयं निपातनमश्रीयते, तथाप्यत उत्त्वं विज्ञेयमान-माकारान्न स्यात् । तस्मात्संबुद्धयर्थं निपातनमपि कर्तव्यम् । इपप्युत्वार्यो वक्तव्यः । 'उक्थयशा' इत्ये-

उ०—मन्त्रे श्वेत । भाष्ये—श्वेतवहादीनामिति । अनन्तरयोगे षष्ठी । पदस्येत्य-य तदन्ते पदत्वस्य सम्भावनायामित्यर्थः । केचित्तु तत्संबन्धिनो षिवनः स्थाने ङस्क्त्वय इत्यर्थं इत्याहुः । ननु इमुत्पत्तिवेलार्थां कथंभ्यदत्वमन आह—भाषीति । भाष्यं—क्रियते वर्धमिति । तेन हकारादीनामेव स्वमिति भावः । भाष्ये—उक्थयशस्शब्दस्येति । तत्पठितिक्रमेत्यर्थः । तन्न वक्तव्यमिति । ननु 'वाक्स्वरूप'न्यायेन ङस्विषये षिवनोऽपि सन्तेन तदर्थं निपातनमावश्यकमिति चेन्न; एतद्भाष्यप्रामाण्येनाऽऽदेशपक्षस्यैवोचित्यात् । केचन 'ङस्प्रत्यय'इति व्याहारः स्थानिवद्भावलक्ष्यप्रत्ययत्वेनेति बोध्यः । अवश्यं तद्वक्तव्यमिति । इकारभेदोऽपी-त्यर्थः । न तर्होदानीमिति । हादीनामेव स्ववं विवेचय, दीर्घस्तु षिवनि वृद्धयैव सिद्ध इति भावः । अन्यथा-ङसभावे । इत्येवमपि संबुद्धयर्थमिति । पदन्ते ङसन्तत्वादिति भावः ।

१—कञ्चित् ।

२—केचित्तु 'पदस्य च वर्धं'मित्येकमेव वार्तिकं पठन्ति ।

* सप्तश्लोकः ८ । २ । ६६

सिध्यति ? संबुद्धौ । हे श्वेतवा इति ॥ न तर्हीदानीं ङस्वकृत्यः ? वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् ? उत्तार्यम् । श्वेतवोभ्याम् श्वेतवोभिः ॥ ७१ ॥

स्थः क च ॥ ३ । २ । ७७ ॥

किमर्थं स्थः कक्किपावुच्येते न क्विप्सिद्धौ 'ऽन्येभ्योपि दृश्यते' [३ । २ । १७८] इति, कश्चातोऽनुपसर्गे कः [३ । २ । ३] इति ? न सिध्यति । विशेषविहितः कः सामान्यविहितं किपं बाधते । वासरूपेण क्विपि भविष्यति ।

इदं तर्हि—शंस्यः शंस्थाः । उक्तमेतत् 'शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृत्वा हेत्वादिपु टप्रतिषेधार्थं' मितिः । स यथैवाऽच् टं बाधत एवं कक्किपावपि बाधत ॥ ७७ ॥

प्र०—तदपि संबुद्धचर्थं निपातनं कर्तव्यम् । 'उक्थशोभ्या' मित्यादिसिद्धये ङसपि कर्तव्यः । प्विनि हि नलोपे निपात्यमाने वृद्धौ सत्यामुत्वन न स्याद्यदि मन्त्रे दर्शनमस्ति ॥ ७१ ॥

स्थः क च । शंस्था इति । 'ईत्वमवकारादा' विति वचनाद्भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेनेत्वाऽभावः ॥ ७७ ॥

उ०—ननु इत्वेव मास्तु, तत्राऽऽह—उक्थशोभ्यामिति । यदि मन्त्रे इति । 'उक्थशशब्दस्ये'ति माप्याच्छ्रुत्वेर्नलोपोपचावृद्धयभावयोर्निपातनाच्छ्रासेर्बोपचाहृत्वनिपातनाद्द्वयभावे 'उक्थशोभ्या' मित्यस्य सिद्धेः, श्रासेर्विचि संबुद्धौ 'उक्थशा' इत्यस्यापि सिद्धेर्द्वयमपि न कार्यमित्यन्ये ॥ ७१ ॥

स्थः क च । सप्तमीनिर्देशादेव तदात्रिविधौ लक्ष्णे पुनर्वकारादाविति वचनं मुख्यवकारादिप्रतिपत्त्यर्थमिति वदन्तम्प्रत्याह—भाष्यकारवचनेति । यत्रा पावान इति प्रयोगस्य वनिपा सिद्धिमाश्रित्य तस्यात्याग्यानादाह—भाष्येति । अत एव 'प्यायतेः सम्प्रसारण' मिति वार्तिके 'दधातेर्वा घी' रिति भाष्ये क्विप्सिद्धत्वं कृतम् । वस्तुतो भाष्ये क्विप्पदेन सादृश्याद्विजुष्यते इतीत्वाऽप्रसक्तिरेवाऽत्रेति शेषम् । भाष्ये—कक्किपाविति । 'आतोऽनुपसर्गे' इति 'क्विप्से'ति विहितौ । तत्र कस्य बाधे 'शंस्य' इति न सिध्येत्तदर्थं स्य को विधेयः । कस्य चाऽप्यायकत्वेन क्विपपादात्वाऽभावात्परत्वेन क्विपो निश्चयाघवारणाय क्विपि विधेय इति भावः । न चाऽच्चेव 'शंस्था' इत्यस्य सिद्धत्वेन क्विपो बाधे फलाऽभावः । शंस्थाराब्दाच्छ्रुति आतो लोपानापत्तेः । 'कृदति'दिति सूत्रस्य भाष्योक्तरीषिकेकादेशस्य स्थानिवत्त्वात् । 'पुरस्ता'दिति न्यायेन टस्यैव तेन बाध इति तु न शक्यं, 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायेन क्विप एव बाध इत्यस्याऽपि वक्तुं शक्यत्वात् । तस्माद्भाष्यसामान्यचिन्तयोमयोरपि स बाधकः स्यादिति तात्पर्यम् ॥ ७७ ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ३ । २ । ७८ ॥

सुपीति× वर्तमाने पुनः सुञ्ग्रहणं किमर्थम् ? अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत्, इदं सुव्मात्रे यथा स्यात्,—प्रत्यासारिण्यः उदासारिण्यः ।

णिन्विधौ साधुकारिण्युपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

णिन्विधौ साधुकारिण्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । साधुकारी साधुदायी ।

ब्रह्मणि वदः ॥ २ ॥

ब्रह्मणि वद उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ ७८ ॥

व्रते ॥ ३ । २ । ८० ॥

किमुदाहरणम् ? अश्राद्धभोजी । किं योऽश्राद्धं भुङ्क्ते सोऽश्राद्धभोजी । किं चातः ? यदाऽसावश्राद्धं न भुङ्क्ते तदाऽस्य व्रतलोपः स्यात् । तद्यथा—स्थायी यदा न तिष्ठति तदास्य व्रतलोपो भवति ।

प्र०—सुप्य । णिन्विधाविति । अताच्छील्यार्थमिदम् । एवं—'ब्रह्मणि वद' इति ॥ ७८ ॥

व्रते । उदाहरणे विचार्यमस्तीति प्रश्न — किमिति । यदाऽसाविति । ननु बुभुक्षाप्रयुक्तं श्राद्धाऽश्राद्धभोजनं प्रसक्तम्, तत्राऽश्राद्धं भुङ्क्ते इत्यनेन श्राद्धभोजनं निषिध्यते । यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति शशादिव्यतिरिक्ताञ्चनखभक्षणं निवर्त्यते । तत्र कथं व्रतलोपः स्यात् । 'स्थायी'स्यत्र तु स्थानविपरीतगमनाचरणे युक्तो व्रतलोपः । उच्यते । 'अश्राद्धं मया भोक्तव्य'मिति येन संकल्पः कृतः स यदा बुभुक्षायां सत्यां यस्मिन्नहन्यश्राद्धं न भुङ्क्ते तदा तस्य स्यादेव व्रतलोपः ।

उ०—सुप्यजातौ । माथे—अनुपसर्गं इत्येवमिति । 'उपसर्गेऽपी'ति प्रहृष्टाऽऽपकादिश्रयः । एतेन 'मुञ्जप्रहृष्टमुपसर्गनिवृत्त्यर्थं'मिति वृत्तिकारोक्तमास्तम् ॥ ७८ ॥

व्रते । स्थायीत्यत्रेति । नन्वत्र कथं णिनिः सुप उपपदस्याऽभावादिति चेन्न, उत्तरसूत्राद्बहुलप्रहृष्ट-मपहृष्ट्य केवलादपि विधानेनाऽज्ञतेः । 'उरियत एवाऽद्य भविष्यामि न त्वपेक्ष्यामी'त्येवं संकल्पस्वयं व्रतमे-तत् । 'तिष्ठन् मूषयत' इत्यादिवदुस्थाने स्याचातुरत्रेति परे । प्रहृष्टादिणिन्त्यन्तस्यैव वा प्रकरणाद्ब्रतपरत्वेन । परिसङ्ख्यया पूर्वपक्षः, विधिमात्रिण्य परिहारः । यस्मिन्नहनीति । एकादश्यादौ । माथे—तद्यथा स्थायीति ।

× सुपिण्यः ३ । २ । ४

१—'स्थण्डिलस्थायी यदा स्थण्डिले न तिष्ठति तदा' पा० । प्रदीप उद्द्योने च दर्शनात् 'स्थायी' इत्येव पाठ उचितः ।

एवं तर्हि णिन्यन्तेन समासो भविष्यति—न आद्भोजी अथाद्भोजीति ।
नेवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । अथाद्भोजीत्येवं+स्वरः प्रसज्येत, अथाद्भ-
भोजीति* चेप्यते ।

एवं तर्हि नञ् एवाऽयं भुजिप्रतिषेधवाचिनः आद्भशब्देनाऽसमर्थसमासो,—न
भोजी आद्भस्येति । स तर्ह्यसमर्थसमासो वक्तव्यः ? यद्यपि वक्तव्योऽथैतर्हि बहूनि
प्रयोजनानि । कानि ? असूर्यपश्यानि मुखानि । अपुनर्गंगाः श्लोकाः । अथाद्भोजी
ब्राह्मणः । सुन्दनपुंसकस्य [१ । १ । ४३] इति ॥ ८० ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ३ । २ । ८३ ॥

आत्मग्रहणं किमर्थम् ? परमाने मा भूदिति^१ । क्रियमाणेऽप्यात्मग्रहणे परमाने

प्र०—न आद्भभोजीति । समासार्थं प्रक्रियावाक्यमिदं न तु लौकिकम् । न हि केवलः
आद्भभोजिशब्दो व्रतविषय उपपद्यते । अथाद्भभोजिशब्दस्यैव व्रतविषयत्वात् । एवं स्वर इति ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तं पद स्यात् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनाऽन्तोदात्तत्वं चेप्यत
इत्यर्थः । ननु च 'णिनीत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनैव भाव्यमिति नास्ति स्वरभेदः । अत्राहुः—यदा
णिनीत्यत्र सज्ञायामित्यनुवर्तते तदाऽसंज्ञायामस्ति स्वरभेदः । अथ नानुवर्तते स्वरभेदाऽभावः ।
भोजीति । एतदपि भुजिना संबन्धं नञ् प्रदर्शयितुं प्रक्रियावाक्यमुपात्तम् । न हि केवलस्य
भोजिशब्दस्य प्रयोगः, सुष्युपपदे प्रत्ययविधानात् । तदेतदुक्तं भवति,—न आद्भं भुङ्क्त इति
वाक्यं कृत्वा नञ् आद्भशब्देनाऽसमर्थसमासं विवायाऽथाद्भशब्द उदपदे णिनिः कर्तव्यः । णिनी-
त्यत्र संज्ञानुवृत्ती सत्यामत्र कृत्स्वरः ॥ ८० ॥

आत्ममाने । आत्मशब्दः प्रत्यगात्मवचनः परव्यावृत्तिं करोति । कर्मकर्तरीति । यदा

८०—'इयायी श्यत्रोपपत्तिरुक्ता । 'आस्थायी'ति पदमन्ये । 'स्थण्डिलस्थायी'ति पाठ इति केचित्, तदुभयमपि
'भाष्यकैयर्थवच्छब्दम् । मनविषय इति । न हि तादृशव्रतसम्भवः, प्रते णिनेः प्रकृतत्वाच्च । प्रागुक्तं कल्प-
स्वरप्रसिद्ध एवेति भावः । अथ नाऽनुवर्त्त इति । 'उपमानं शब्दार्थं' इति सूत्रस्थापद्यभाष्येऽयमपि पक्षो
दृश्यत इति भावः । अत्र पक्षे स्वरभेदोक्तिरेकदेश्युक्तिरिति भोध्यम् । पद्यभाष्यं यैकदेश्युक्तिः । भाष्ये भुजि-
प्रतिषेधवाचिन इति । तदर्थं प्रोधकस्य नञ् इत्यर्थः । सुष्युपपद इति । ब्रह्मलक्षणं क्वचिदिशसिद्धय
इति भावः ॥ ८० ॥

* आत्ममाने । पूर्वं कर्मण इदानीं कर्तृत्वाऽभावेन सुगपदेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेन चेदमसङ्गतमत

+ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासतभुपमानाव्ययद्वितीयाकृश्याः ६ । २ । २

८ गदिकारकोपपदात् कृत् ६ । २ । १३६

१—असमर्थसमासं सुप्रकारेऽपि करोतीति न तत्राप्राप्त्या कर्त्तव्येति दर्शयितुमाह—'सुन्दनपुंसकस्ये'ति ।

२—इति षाचिस्कः ।

काणामुपसङ्ख्यान'मिति ॥ ८६ ॥

कुपिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ३ । १ । ६० ॥

कुपिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम् ॥ १ ॥

कुपिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् ।

अवचने हि लिङ्गलिटोः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्गलिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । चुकूपे पादः स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव । कोपिपीष्ट पादः स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव ।

क्रियमाणे चापि सार्वधातुकग्रहणे कर्तव्यं कुष्णानाः* पादाः इत्यत्रापि प्राप्नोति । श्यना च स्यादोनां वाधनं प्राप्नोति । कोपिष्यते पादः स्वयमेव । रङ्क्ष्यते वस्त्रं स्वयमेव । अकोपि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव ।

प्र०—यात्कर्तृत्वविवक्षायां—'विकुर्वते सैन्ववाः स्वयमेव' 'व्यकृपत सैन्ववाः स्वयमेवे'ति यन्विचरणी न भवतः । 'उत्पुच्छ्यते गो'रित्यत्राप्यन्तर्भावितप्यर्थस्वात्मकर्मवद्भावाद्यन्विचरणोः प्राप्तिः । ध्रते कथ्येति । वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम् ॥ ८९ ॥

कुपिरजोः । यत्किं प्राप्तं श्यन्विधीयते तेन श्यनि 'ञिनत्यादि'रित्याद्युदात्तं पदं भवति । 'शष्यनोर्नित्य'मिति नित्यश्च 'नुमागम',—कुप्यन्ती जङ्घेति । सार्वधातुकवचनमिति । सार्वधातुके विषयभूते श्यन्परस्मैपदे भवत इत्यर्थः । कुष्णाना इति । 'ताच्छ्रीत्यवयोवचने'ति चानशु । तत्र श्यन् प्राप्नोति, परस्मैपदं चान्वाचयशिष्टं मन्यते । श्यना चेति । विशेषविहितत्वा-

उ०—भारद्वाजीयानां 'हेतुम'पदस्योर्बिजमाह—उत्पुच्छ्यतेति । अत्र यगादिकं न । भ्रूते कथ्येति । 'अत्रे'ति शेषः । प्रकाशनफलकं वचनं भ्रूशोऽर्थः, प्रकाशनस्य कर्ममात्रनिष्ठत्वाच्छब्दे प्रकाशनकृतविशेषदर्शनाच्च कर्मस्थत्वं बोध्यम् ॥ ८६ ॥

कुपिरजोः । यवश्यनोर्विशेषं दर्शयति—भिनत्यादिरित्यादिना । परस्मैपदस्य सार्वधातुके विधाना-
ऽसम्भवादाह—विषयेति । भाष्ये—लिङ्गलिटोः प्रतिषेध इति । तत्र नित्यात्मनेपदस्यैवैष्टत्वादिति भावः । ननु 'कुष्णाना' इत्यत्र परस्मैपदाऽप्राप्तेस्तस्यहचरितः श्यन्नपि नेष्यत आह—परस्मैपदञ्चंति । विशेषविहितत्वादिति । लुलुट् लुङ् व्यतिरिक्ते श्यन्भारितार्थादिदञ्चिन्त्यम् । 'परत्याह्वय' इत्युचितमिति कथितम् ।

१—'लिङ्गलिटोः' इत्येवं पाठो मवेदुदाहरणक्रमदर्शनात् ।

* ताच्छ्रीत्यवयोवचनशक्तिषु चानशु ३ । २ । १२६; तिङ्शित् सार्वधातुकम् ३ । ४ । ११३

यत्तावदुच्यते 'सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यं' मिति, न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ।
 क प्रकृतम् ? 'सार्वधातुके यक्' [३ । १ । ६७] इति । यदि तदनुवर्तते पूर्वस्मिन्
 योगे किं समुच्चयो—ले च सार्वधातुके चेति, आहोस्त्रिल्लग्रहणं सार्वधातुकविशे-
 पणम् ? किं चातः ? यदि समुच्चयः—'कतीह भिन्दानाः कुम्बला' इत्यत्रापि
 प्राप्नोति । अथ लग्नग्रहणं सार्वधातुकविशेषणं,—लिङ्लिटोर्न सिध्यति—विभिदे
 कुम्बलः स्वयमेव, भित्तीष्ट कुम्बलः स्वयमेवेति ।

अस्तु लग्नग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् । ननु चोक्तं 'लिङ्लिटोर्न सिध्यती'ति ।
 लिङ्लिट्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? 'कास्प्रत्ययादामन्त्रे लिटि' [३५]
 'लिङ्ग्याशिष्यङ् [८६] इति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं—'कतीह
 कुम्बानाः पादा इत्यत्रापि प्राप्नोती'ति । अत्रापि लविशिष्टं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते ।

यदप्युच्यते—'श्यना च स्यादीनां बाधनं प्राप्नोती'ति । यक्प्रतिषेधसंब-
 न्धेन श्यनं वक्ष्यामि । 'न दुहस्तुनमां यक्चिणौ' [८६] । ततः ['कुपिरजोः
 प्राचांम्' ।] कुपिरजोः प्राचां यक्चिणौ न भवतः । ततः 'श्यन्परस्मैपदं चे'ति ।

यथैव तर्हि यको विषये श्यन्भवत्येवं चिणोऽपि विषये प्राप्नोति—अकोपि पादः
 स्वयमेव, अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव ।

एवं तर्हि द्वितीयो योगविभागः करिष्यते [नदुहस्तुनमां ।] न दुहस्तुनमां
 यिएभवति । ततो 'यक्' । 'यक्च न भवति दुहस्तुनमांम्' । ततः 'कुपिरजोः प्राचां'
 [कुपिरजोः प्राचां] यग्न भवति । ततः 'श्यन्परस्मैपदं चे'ति ।

प्र०—दिति भावः । यक्प्रतिषेधसंबन्धेनेति । तेन यत्र यकः प्राप्तस्य प्रतिषेधस्तत्र श्यन्परस्मैपदे
 भवतो नान्यथेति स्यादिविषये न भवतः । लकारावस्थायामेवेति । अङ्कतेष्वेव लादेशेषु
 विरोधविहिताः स्यादयो भवन्ति, पूर्वं तैश्च श्यनो विरोधाद्वाघितत्वात् समीपोगरिष्टं परस्मैपद-

३०—भाष्ये—पूर्वस्मिन् योग इति । 'कर्मवक्त्रमंगे' त्यत्र । ले च सार्वधातुके चेति । लसार्वधातु-
 कयोर्बाध्यत्वेन श्यतः कर्मरदिश्वयः । भिन्दाना इति । चानस् । भाष्ये—इहाऽपि स्तेति । 'कुपिरजोः'
 इत्यत्रापि । लादेशसार्वधातुकविषये इत्ययं इति भाष्यः । अङ्कतेष्वेव लादेशेष्विति । निरवकाशत्वाऽमात्रेऽपि
 विरोधविहितस्य पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकनेति भाष्यः । परे तु 'श्यतासी' इति श्ये 'आयादथ' इत्यतः 'आर्द्धधातुके'

अथवाऽनुवृत्तिः करिष्यते—‘स्यतासी लृलुटोः’ [३३] च्लि लुडि [४३]
 च्लेः सिञ्भवतीति X । ‘कर्तरि शप्’ [६८] स्यतासी लृलुटोः, च्लि लुडि, च्लेः
 सिञ्भवतीति । ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ [६६] स्यतासी लृलुटोः, च्लि लुडि, च्लेः
 सिञ् भवतीति । ‘कुपिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च’ स्यतासी लृलुटोः, च्लि लुडि,
 च्लेः सिञ्भवतीति ।

अथवाऽन्तरङ्गाः स्यादयः । कान्तरङ्गता ? लकारावस्थायामेव स्यादयः ।
 सार्वधातुके श्यन् ॥ ६० ॥

धातोः ॥ ३ । १ । ६१ ॥

आ कुतोऽयं धात्वधिकारः ? किं प्राग्लादेशात्*, आहोस्विदा तृतीयाध्याय-
 परिसमाप्तेः ?

धात्वधिकारः प्राग्लादेशात् ॥ १ ॥

प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः ।

लादेशे हि व्यवहितत्वाद्प्रसिद्धिः ॥ २ ॥

अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे व्यवहितत्वाद्प्रसिद्धिः स्यात् ।

किञ्च स्यात् ?

प्र०—मयि न भवति ॥ ९० ॥

धातोः । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकारस्त्वमस्य ज्ञायते न त्ववधिद्विशेषः । अथापि स्वरिते
 सति नाधिकारो भवतीति व्याख्यानं तथापि दुर्लभ्यत्वात् ज्ञायते क स्वरितत्वं धात्वधिकार-
 निवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातमिति पृच्छति—आ कुत इति । आद्ये योग इति । ‘तिप्तस्त्री’त्यत्र ।
 धिकरशौरिति । स्यादयोऽत्र विकरणा अभिप्रेता न शवादयः, तेषां सार्वधातुकाभ्रयत्वादकृते

८०—इत्यनुवर्त्यं तत्त्वावस्थायामेव स्यतासी । अतोऽकुनेष्वेवादेशेषु तद्वृत्तिः । इदमेवाऽभिप्रेत्य भाष्ये—
 लावस्थायामित्युक्तमित्याहुः । श्यनो विरोधादिति । उभयोः परत्वाऽसम्भवरूपे विरोधः ॥ ६० ॥

धातोः । तथाऽपीति । धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातं यत्स्वरितत्वं तत् छेति न ज्ञायत इति
 योजना । ‘अनुदात्तङित’ इत्यादिभित्तौदेशविधानात्तत्र धात्वधिकाराऽभावान्नाध्ये उक्तम्— आद्ये योग
 इति । सर्वेषामेतन्नियामकत्वात्तिस्रःभूतस्यऽऽद्यन्वमिति भावः । ‘आद्ये योगे धातोर्ित्वस्य सम्बन्धे
 व्यवधाने तिडो न स्यु’रिति सम्बन्धः । ‘पचति पठती’ति भाष्योदाहरणाऽसङ्गति मत्वाऽऽह—यदा त्विति ।
 इदमेवाऽभिप्रेत्य विकरणानामादेशाऽपेक्षया नित्यत्वं वक्ष्यति । भाष्ये—द्विसंज्ञानामिति । इत्संज्ञककार-

X च्लेः सिष् ३ । १ । ४४

* तिप्तस्त्रिषिधसु थमिन्वसुसुतातांभयासायांघ्वमिद्द्वहिमहिह् ३ । ४ । ७८

आद्ये योगे न व्यवाये तिङः स्युः

आद्ये योगे* विकरणैर्व्यवहितत्वात्तिङो न स्युः । पचति पठतीति ।

इदमिह सम्प्रघायं विकरणाः क्रियन्तामादेशा इति, किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादादेशाः । नित्या विकरणाः† । कृतेष्वप्यादेशेषु प्राप्नुवन्त्यकृतेष्वपि प्राप्नुवन्ति । नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशा न प्राप्नुवन्ति । अनवकाशास्तर्हादेशाः । सावकाशा आदेशाः । कोऽवकाशः ? य एते लुग्विकरणाः, श्लुविकरणाश्च, लिङ्लिटौ च ।

न स्यादेत्वं टेटितां यद्विधत्ते ।

यच्च टित्सञ्ज्ञकानां टरेत्वं विधत्ते‡ तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशानां न स्यात् ।

एशः शित्त्वं

एकारश्च शित्कर्त्तव्यः× । किं प्रयोजनम् ? शित्सर्वस्येति† सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे 'तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्य' [१ । १ । ६७; ५४] इति तकारस्यैत्ये कृते द्वयोरेकारयोः श्रवणं प्रसज्येत । निवृत्ते पुनर्लादेशो धात्वधिकारेऽल्लोन्त्यस्य विधयो‡‡ भवन्तीत्येकारस्यैकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणापि शकार सर्वादेशो भविष्यति ।

यच्च लोटो विधत्ते

[यच्च लोटो विधीयते ।] तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वान्न स्यात् । किं पुनस्तद् ? 'लोटो लङ्त्वं' 'एरुः' 'सैर्धापिच' 'वा छन्दसि' [३ । ४ । ८५—८८] इति ।

प्र०—लादेने प्राप्त्यभावात् । यदा तु सार्धधातुक इति विषयसप्तमीपक्षस्तदा ऋतेपि लादेशो गवादीनां प्राप्तिरस्ति । द्वयोरेकारयोरिति । यद्यप्येकस्यायादेशस्तथाप्यादेशश्रवणद्वारेण तस्यापि श्रवणप्रसङ्ग इति भावः । अकार इति । यस्यस्य स्थाने विधीयते । धकारस्यात्य इति । ननु पच्

४०—यतामिरपर्यः । माध्मे—एकारस्यैकारवचने इति । यद्यपि विशेषविहितत्वात् 'दित' इति बाधित्वा 'लिटस्त-
क्तो' इति प्राप्नोति तथापि एकास्य सिद्धातेकारवचने प्रयोजनं नास्तीति ध्यात्वेनम् । सर्वादेशो भविष्य-
तीति । निर्दिश्यमानपरिभाषणेति भावः । यस्यस्येति । 'परमेयदाना'मित्यनेन । माध्मे—सार्धधातुके

* तिप्तस्मिन्तिप्तस्मिन्तिप्तस्मिन्तिप्तस्मितातांभ्रपासायाच्यमिह्यहमहिङ् ३ । ४ । ७८

† स्यतासीन्नुल्लुपेः ३ । १ । ३३ ‡ दित आम्नेनेपदानां टरे ३ । ४ । ७६

१—'आदेशाना'मिति वचिन् । × लिटस्तमयोर्धरेषु ३ । ४ । ८१

+ अनेकलङ्गित्त्वंस्य १ । १ । ५५ †† अलोऽन्त्यस्य १ । १ । ५२ २—धात्वित्त्वं ।

यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोस्तच्च न स्यात् ॥

किं पुनस्तत् ? 'नित्यं ङितः' 'इतश्च' 'तस्यस्यमिपां ताम्तभ्ताऽम्' 'लिङः
सीयुट्' 'यासुट्परस्मैपदेपूदात्तो ङिच्च' [३ । ४ । ६६—१०३ इति ।

तस्मात्प्राग्लादेशाद्घात्वधिकारः ।

यदि प्राग्लादेशाद्घात्वधिकारः, अकारः शित्कर्तव्यः× । किं प्रयोजनम् ?
'शित्सर्वस्ये'ति सर्वादेशो यथा स्यात् । अनुवर्तमाने पुनर्लादेशे घात्वधिकारे 'तस्मा-
दित्युत्तरस्पादेः परस्ये'ति थकारस्याऽत्वे द्वयोरकारयोः पररूपेण+ सिद्धं रूपं स्यात्
पेच यूयम् चक्र यूयमिति । ननु च निवृत्तेऽपि लादेशे घात्वधिकारेऽलोन्त्यस्य
विधयो भवन्तीत्यकारस्याऽकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणापि शकारं
सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्याऽकारवचने प्रयोजनम् । किम् ? वक्ष्य-
त्येतत् 'अकारस्याकारवचनं समसङ्घर्षार्थ'मिति* ।

आर्द्धघातुकसंज्ञायां** घातुग्रहणं कर्तव्यं घातोः परस्यार्द्धघातुकसंज्ञा यथा
स्यात् । इह मा भूद् वृत्त्वं वृत्ततेति ॥ तस्माल्लादेशे घात्वधिकारोऽनुवर्त्यः ।

ननु चोक्तं'माद्येयोगे न व्यवाये तिङः स्यु'रिति । नैप दोषः । आनुपूर्व्यास्ति-
द्धमेतत् । नात्राऽकृतेष्व्वादेशेषु विकरणाः प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् ? सार्वघातुके
विकरणा उच्यन्ते† । न चाऽकृतेष्व्वादेशेषु सार्वघातुकत्वं भवति । ये तर्हि नैतस्मि-
न्विशेषे विधीयन्ते । के पुनस्ते ? स्यादयः×× । अत्रापि विहितविशेषणं घातुग्रहणं—
'घातोर्विहितस्य लस्ये'ति ।

प्र०—य इति स्थिते परत्वादित्प्राप्नोति । नैप दोषः । अकारो नित्यः, कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।
इत् तु कृतेऽकारे बलादित्वाऽभावान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः । यद्यपि शब्दान्तरस्य प्राप्त्या अकारस्या-

उ०—विकरणा इति । विषयसप्तम्यान्तु परिभाषावाचः स्यादिति भावः । अत्राऽपीति 'सिद्ध'मिति शेषः ।
कप् ? तत्राह—घातुग्रहणमिति । ऐत्त्वसिद्धये विषयसप्तमीवादिनोऽपि विहितविशेषणभावशक्यमिति भावः ।
अपिचिञिति । शबेकादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणादिति भावः । 'लटः शाकटापनस्ये'ति लुप्याप्तः । वस्तुतः

× परस्मैपदानां शलतुसुरथलघुसणत्वमाः ३ । ४ । ८२ + अतो गुणे ६ । १ । ६७

* ३ । ४ । ८२ वा० ४ ** आर्द्धघातुकं शेषः ३ । १ । ११४

† सार्वघातुके यक् ३ । १ । ६७ ×× स्वतापी ललुयोः ३ । १ । ३३

१—'तत्रापि' पा० ।

यद्येवं विन्दतीति गलादयः प्राप्नुवन्ति* । धातुनाऽत्र विहितं विशेषयिष्यामो विदिना चाऽऽनन्तर्यम्—‘धातोर्विहितस्य लस्य विदेरनन्तरस्ये’ति ।

इह तर्हि—अजलिष्यन् अजागरिष्यन्निति,—अभ्यस्ताज्जेर्जुं स्भवतीति† जुस्भावः प्राप्नोति । अत्रापि धातुना विहितं विशेषयिष्यामोऽभ्यस्तेनानन्तर्यम्—‘धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्ये’ति ।

आतः [३ । ४ । ११०] इत्यत्र कथं विशेषयिष्यसि ? यदि तावद्धातु-ग्रहणं विहितविशेषणमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्,—अलुनन् अपुनन्नित्यत्रापि प्राप्नोति । अथाऽऽकारग्रहणं विहितविशेषणं धातुग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्,—अपिष्वन् अजिष्वन्नित्यत्रापि प्राप्नोति × । अस्तु तर्हि धातुग्रहणं विहितविशेषणमाकारग्रहण-मानन्तर्यविशेषणम् । ननु चोक्तमलुनन् अपुनन्नित्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । लोपे कृते न भविष्यति । नाऽत्र लोपः प्राप्नोति । किं कारणम् ? इत्वेन वाध्यते । नात्रेत्वं प्राप्नोति । किं कारणम् ? अन्तिभावेन वाध्यते । नात्राऽन्तिभावः प्राप्नोति । किं कारणम् ? जुस्भावेन वाध्यते । नाऽत्र जुस्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् ? लोपेन वाध्यते । लोप इत्वेन, इत्वमन्तिभावेनाऽन्तिभावो जुस्भावेन जुस्भावो लोपे-नेति+ चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत । नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । न ह्यव्यवस्थाकारिणा

प्र०—ऽनित्यत्वं तथापि कृताऽकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वमस्त्येव । न च शब्दान्तरप्राप्तिकृतमनित्य-त्वमिह सर्वत्र शास्त्र आधीयते ।

तावत्येवेति । कृत एव जित्शब्देऽकृत एव विकरण इत्यर्थः । आयत्नादिपूपदेशिवद्वचना-दुपदेशकाल एव जस्याऽन्तादेशेन भाव्यमिति भावः । प्रतिपदिकान्मा भूवन्निति । द्वितीया-

उ०—कचिद्विहितविशेषणमिति सर्वत्र तदेवाश्रयणीयमिति न नियम इति न दोषः । भाव्यकारस्तु तथाऽऽ-भयणेऽभ्यस्युपेत्यादेन दोषाऽभावं प्रतिपादयति । चक्रकमव्यवस्थेति—भाष्ये । चक्रकरूपाऽव्यवस्थेत्यर्थः । आयत्तादिव्यति । आदिना भोऽन्तस्यापि प्रहादिति भावः । उपदेशकाल एवेति । उपदेशोत्तरकाले कार्यान्तराभूवैमेवेत्यर्थः । भाष्ये—अन्तिभावे कृते लोप इति । नचाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतेऽप्यन्तो लोपात्पूर्वं स्थानिवद्भावेन भित्तवाच्चुस्त्राप्राप्नोति अनाङ्गत्वेनाऽन्तरङ्गत्वादिति वाच्यं, ‘जेर्जुं’सित्यत्रैकारस्योच्चारणार्थत्वेना-

* विदो लये वा ३ । ४ । ८३

† जित्शब्दादयः पृ० ६ । १ । ६; सिज्भ्यस्तत्विदिभ्यश्च

३ । ४ । १०६ ?—काचिष्कम् ।

× पाप्राध्मा.....पिनजिष्वमतिष्ठमनयच्छपर्यङ्घ्रौशी-

यसीदाः ७ । ३ । ७८

+ आऽभ्यस्तयोरान्तः; ई हत्ययोः ६ । ४ । ११२; ११३; भोऽन्तः

७ । १ । ३; लटः शाक्ययनस्यैव ३ । ४ । ११२

शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रेण नाम व्यवस्थाकारिणा भवितव्यम् । न चाऽत्र हलादिना मुहूर्तमपि शक्यमवस्थातुम् । तावत्येवाऽन्तिभावेन भवितव्यम् । अन्तिभावे कृते लोपः । लोपेन व्यवस्था भविष्यति ॥ यदप्युच्यते 'एशः शिच्व'मिति, क्रियते न्यास एव ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं प्रातिपदिकप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजनम् । धातोस्तव्यदादयो* यथास्युः प्रातिपदिकान्माभूवन्निति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते, साधनं च क्रियायाः । क्रियाऽभावात्साधनाऽभावः, साधनाऽभावादसत्यपि धात्वधिकारे प्रातिपदिकात्तव्यदादयो न भविष्यन्ति ।

स्वपादिषु ॥ ४ ॥

स्वपादिषु तर्हि प्रयोजनम् । स्वपिति । सुपतीति मा भूत् ।

अङ्गसञ्ज्ञा च ॥ ५ ॥

अङ्गसञ्ज्ञा च प्रयोजनम् । 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' [१ । ४ । १३] इति धातोरङ्गसंज्ञा सिद्धा भवति ।

प्र०—दिवदिति भावः । साधन इति । प्रकृतिवाच्यान्तरङ्गक्रियासाधनसंभवे शब्दान्तरवाच्यबहिरङ्गक्रियासाधने तव्यदादयो न भविष्यन्ति । द्वितीयादयस्तु प्रातिपदिकादेव विधीयमानाः शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्ष एव साधने वचनसामर्थ्याद्भवन्तीति भावः । स्वपादिष्विति । येऽपञ्चशरूपाः क्रियावचना बाणवयत्यादिनुल्यास्तेभ्यस्तव्यदादयो मा भूवन् । न हि ते धातवः । पाठेन धातुसंज्ञायास्तेषां निरस्तत्वात् । ततः स्वपिति प्रयोक्तव्ये सुपतीति प्रयोगोऽपञ्चशः, ततः प्रत्ययोत्पत्तिर्मा भूदित्यर्थः ।

उ०—ऽत्विधिरनेन स्यानिवत्त्वाऽभाव इत्याशयात् । वस्तुतः 'आत' इत्यत्र सिञ्चहृणाऽनुवृत्तेस्तस्यस्यभाष्ये, 'श्लिलुटी'ति सूत्रस्थभाष्ये चोक्तत्वेन न घाऽपि दोषप्रसङ्ग इति ध्येयम् । प्रकृतसूत्रस्थभाष्यत्वेकदेशस्युक्तिः । द्वितीयादीति । ता हि यथा शब्दान्तरवाच्यक्रियाऽपेक्षे स्वप्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे विधीयन्ते तथा तव्यादयोऽपि स्युरित्यर्थः । द्वितीयादिभ्यो वैषम्यमुपपादयति प्रकृतीति । येऽपञ्चशेति । स्वप्यपञ्चशत्वात् क्रियावाचकत्वमेवामसतीति भावः । ततः प्रत्ययोत्पत्तिरिति । 'सुपती'त्येतद्वदन्तुपेरित्यर्थः । भाष्ये—कृतसंज्ञा च प्रयोजनमिति । एतद्वत्त्वधिकारे धातोर्विहितस्य कृतसंज्ञकत्वम् । अन्यथा स्यादीनामपि तत्त्वं स्यादिति भावः ।

कृत्संज्ञा च ॥ ६ ॥

कृत्संज्ञा च प्रयोजनम् । धातोर्विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञो भवतीति कृत्संज्ञा सिद्धा भवति ।

उपपदसंज्ञा च ॥ ७ ॥

उपपदसंज्ञा च प्रयोजनम् । तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति ।

कृदुपपदसंज्ञे तावन्न प्रयोजयतः । अधिकारादप्येते सिद्धे ॥ स्वपादिषु तर्ह्यङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् ।

धातुग्रहणमनर्थकं यद्बिधौ धात्वधिकारात् ॥ ८ ॥

धातुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'यद्बिधौ धात्वधिकारात्' । यद्बिधौ X धातुग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते ॥ तच्चावश्यमनुवर्त्यम् ।

प्र०—अङ्गसंज्ञेति । असति धात्वधिकारे धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वात्ततः प्रत्ययविधाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां सत्यामडादिप्रसङ्गः—प्राऽस्थितेत्यादावित्यर्थः । तत्रैतस्मिन्निति । सत्यस्मिन्धात्वधिकारे 'तत्रोपपद'मित्यस्य तच्छब्देन परामर्श उपपद्यते नान्यथा । यद्यमिति । यद्यविशेषेण धातुमात्राणि न स्यात्तदा करणे करोत्यर्थे विधीयमानो हेतुमत्पि करणे सिद्ध इति पुनस्तत्र खिचं न विदध्यादित्यर्थः । चुरादिग्रहणं तु 'प्रातिपदिकादात्वर्थ' इत्याद्यर्थं स्यादित्यज्ञापकम् । ध्यपदेशिवद्बचनादिति । धातुव्यपदेशो विद्यते येषां ते पचादयो धातुपाठपठिता

३०—एवं 'प्लि लुही'त्यादेर्लुङ्गते उपपदे इत्यादिप्रमेणाऽर्थः स्यादिति बोध्यम् । अधिकारादप्येत इति । 'कृदतिङ्' 'तत्रोपपद'मित्यनयोराधिकारत्वादित्यर्थः । ननु 'चुरादिभ्य' इत्यनेन स्वार्थे विधानाद्ययोजकव्यापारे णिजर्थं हेतुमति चे स्यावश्यकमत आह—यद्यविशेषेणेति । हेतुमत्त्वपीति । आपना स्वार्थस्पर्शकण्डप्रहः । नन्वेवं चुरादिग्रहणमेव शापकं किमिति नोक्तमत आह—चुरादीमिति । प्रातिपदिकादात्वर्थं 'सङ्ग्राम युद्धे' इत्यादितद्व्यपठितेभ्योऽधातुभ्यो णिजर्थमित्यर्थः । परे तु चुरादिग्रहणं स्वार्थस्पर्शकण्डे विध्यर्थम्, अन्यथाऽन्यधातुभ्य

१—'धातुविहितस्य प्रत्ययस्य कृत्संज्ञा सिद्धा भवति' इति कीलहर्नपाठः ।

† कृदतिङ् ३ । १ । ६३

२—यच्चदिति षचिच । ‡ तत्रोपपदं सप्तमीरूपम् ३ । १ । ६२

X धातोरेकाचो हलादेः क्रियासप्तमिहारे यद् ३ । १ । २२

संसर्गार्थ'मिति । असंसक्तयोर्भूतकालेन क्तवत्त्वत्वोर्निष्ठासंज्ञा यथा स्यात् ।
विमिद्रा—मिन्नः । विच्चिदा—च्चिणः ।

यदि पुनरदृष्टत्वावेव क्तवत्त्वत्तू गृहीत्वा निष्ठासंज्ञोच्येत । नैवं शक्यम् ।
दृष्टत्वायोनं स्यात् । विमिद्रा—मिन्नः । [विच्चिदाच्चिणः इति ।] तस्मान्नैवं शक्यम् ।
न चेदेवं द्विःकृतवत्त्वत्तुग्रहणं कर्तव्यं [भवति] इतरेतराश्रयं वा भवति ।

नैप दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतद्भवति, सर्वाणि चेतरेतराश्रयाग्येकत्वेन
परिहृतानि 'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वा'दिति X । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । न हि
संज्ञा नित्या ॥ एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा—करिचत्कंचिचन्तुवाय-
माहाऽस्य सूत्रस्य शाटकं वये'ति । स पश्यति 'यदि शाटको न वातव्यः, अथ
वातव्यो न शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञा-
ऽभिप्रेत । 'स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवती'ति । एवमिहापि तौ
भूते काले भवतो ययोरभिनिवृत्तयोर्निष्पेत्येपा संज्ञा भविष्यति ।

प्र०—भूते क्तवत्तू तौ निष्ठासंज्ञो भवतः । तत्र संज्ञाविधानाऽन्यथानुपपत्त्या तयोर्भूते विधानम-
नुभास्यते, इतरेतराश्रयदोषश्च न भविष्यतीति । दृष्टश्रुतयोरिति । यद्यपि क्तवत्तुरन्यो नास्ति तथापि
संज्ञाविधाने द्वयोः सह निर्देशादत्रापि द्विवचनेन निर्देशो न तु द्वित्व विवक्षितम् । एकत्वनेति ।
सामान्येनेत्यर्थः । न हि संज्ञा नित्येति । वृद्ध्यादिका संज्ञा विषयनियतत्वात्नित्या । आकारादयो
हि प्रयोगे विद्यन्ते तत्र 'भृजेवृद्धि' रित्यादिना सायुत्वमात्रमन्वाख्यायते—भृजेवृद्धिः साधुर्भवति ।
क्तवत्तू तु सायुत्वव्यक्तौ प्रयोगे न विद्येते इति नित्यत्वाऽभाव संज्ञिनोऽभिप्रेत्येतदुक्तम् । भाविनी
संज्ञेति । संज्ञिनो भावित्वात्संज्ञा भाविनीति । तथा हि निष्पेत्युक्ते संज्ञावाच्यं 'क्तवत्तू निष्ठे'ति

उ०—योरिति । 'जीतः क' इत्यादौ । अत्र शास्त्रज्ञाना तत्त्वप्रत्यभिज्ञानाप्रयोगेऽनुबन्धविगमेऽपि दृष्टं
बोध्यम् । भाष्ये—द्विःकृतेति । तद्बोधकप्रद्वयमित्यर्थः । 'क्तवत्तू भूते'तौ निष्ठेति । सामान्येनेति । एकत्वपदेन
तदाश्रयो लक्ष्यते । साधारण्ययोश्च 'एक'शब्द इत्यन्ये । ननु वृद्ध्यादिसंज्ञाऽपि कृत्रिमत्वादनित्यैव,
तत्कथं तत्राऽयं समाधिर्न ह्येत्यत आह—वृद्ध्यादिकेति । विषयनियतत्वादिति । संज्ञाविषयस्य शास्त्रे प्रयोगे
चैकरूपत्वेन संज्ञिनो नित्यत्वात्संज्ञा नित्या, साधुत्वाऽन्वाख्यानस्य च सम्भ्रमो नैवग्रकृते इति भावः । ननु
संज्ञायाः स्वतो भावित्वमनुपपन्नम आह—संज्ञिन इति । सामान्योदिति । अन्यस्योत्पन्नस्य निष्ठासंज्ञाया
अभावादिति भावः । आधिकर्मणीति । 'कर्म'शब्दः क्रियावाची । एकफलोदेशप्रवृत्तसमूहरूपा च क्रिया ।
तत्र वार्तिकफलं दर्शयति—आद्येति । सम्भूयैसमूहस्य व्यपवृत्तत्वे हि भूतव्यवहार इति भावः ।

† ३ । २ । १२७ वा० १

१—'भूतेन कालेन' पा० ।

२—'क्तवत्त्वोः' इति क्वचित् ।

‡ जीतः कः ३ । २ । १८७

३—कोष्ठगतः पाठो न सार्थविकः ।

X १ । १ । १ वा० ६

आदिकर्मणि निष्ठा ॥ ३ ॥

आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृतः कर्तृ देवदत्त इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

यद्वा भवन्त्यर्थे ॥ ४ ॥

यद्वा भवन्त्या अर्थे भाष्यते । प्रकृतः कर्तृ देवदत्तः । प्रकरोति कर्तृ देवदत्त इति ।

न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् ॥ ५ ॥

न्याय्या त्वेषा भूतकालता । कुतः ? 'आद्यपवर्गात्' । आदिरत्राऽपवृक्तः । एष च नाम न्याय्यां भूतकालो यत्र किञ्चिदपवृक्तं दृश्यते ।

वा चाऽद्यतन्याम् ॥ ६ ॥

वा चाऽद्यतन्यां भाष्यते । प्रकृतः कर्तृ देवदत्तः । प्राक्कार्पात्कर्तृ देवदत्त इति ।

प्र०—स्मर्यते । तत्र सामर्थ्यात् कर्तृवतुविधानं संपद्यते । आदिकर्मणीति । आद्येषु क्रियाक्षणेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाऽभावात्त्रिधा न प्राप्नोतीति वचनम् । न चा'दिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इत्येतदयद्विशेषमादिकर्मणि निष्ठाया ज्ञापकम् । 'त्रीनः क्त' इत्यादिना वर्तमानकालविषयस्य क्तस्य संबवात्तस्यैतदयदिना न स्यात् । यद्वा भवन्त्यर्थे इति । यस्माद्धेतुर्थे विकल्पेन भाष्यते निष्ठा तस्माद्धेतुर्थेऽप्यर्थः । न्यायेति । आदिभूत एवावयवे समूहस्य समासत्वादिस्ति भूतत्वोपपत्तिरित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा—

'समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहेषु ।

समाप्यते ततोऽभेदे कालभेदस्य संभवः' ॥ इति ।

वा चाद्यतन्यामिति । यदुक्तं 'भवन्त्यर्थे भाष्यते' इति, तस्य व्यभिचारः । तुदोऽपि विषये निष्ठाया अयं प्रयोगस्तस्मादत्रयमाद्यपवर्ग इभूतवैश्या । अन्यथा तुदः प्रयोगो न स्यादिति

व०—क्रियाक्षणेति । अत्र 'क्षणे'शब्दः सूक्ष्ममाद्यकालोपलक्षणम्, अन्यथा क्षणरूपे क्रियायाम्बद्धदेव सूक्ष्मकालाऽवच्छिन्नताप्रत्यक्षत्वाऽनापत्तया 'पश्य मृगो धावती'त्यादिलोपापत्तिरिति बोध्यम् । वस्तुतः क्रिया प्रत्यक्षे कालाऽनुमेया एव । तद्वदपि भाष्ये—अत्यन्तापरिच्छेदिति । अवयवरूपेण अनुदाहरणेश्च वाऽप्रत्यक्षेऽर्थः । 'पश्य मृगो धावती'त्यादिप्रयोगस्तत्फलसंयोगदर्शनाऽभिप्रायेण, दृष्टेषां शनसामान्ये लक्षणा । निष्पत्तिरिति चेद 'वर्तमाने ल' इति सूत्रे । 'आद्येषु क्रिया लक्षण' इति च चित्पाठः । तत्राप्येव क्रियाऽवयवोऽप्यर्थः । 'त्रीनः क्त' इति । यदि तद्विषयमेव स्यात्तन्निदानग्रहणमेव कुर्यादिति चिन्त्यमिदमिति हरदत्तः । तेन काऽनुमानेऽपि क्तव्यर्थं वचनमावश्यकमित्यग्रे । यस्माद्धेतु इति । धावत्यर्थस्य वर्तमानस्य एव यतो लोके विश्वेन प्रयुज्यते ततो वक्तव्येऽर्थः । 'यद्भवन्त्यर्थे वा भाष्यते' इति भाष्येऽन्वयः । भाष्ये—आदिरत्रेति । आदिक्रियाक्षणे इत्यर्थः । ननु तस्य भूतत्वेऽपि धावत्यर्थस्य क्रियापातनत आह—

किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतो न्याय्यैषा भूतकालता ? नावश्यं प्रयोगादेव । क्रिया नामेयमत्यन्ताऽपरिदृष्टाऽनुमानगम्याऽशक्या पिएडीभृता निदर्शयितुं यथा गर्भो निर्बुद्धितः । साऽसौ येन येन शब्देनाऽभिसंबध्यते तावति तावति परिसमाप्यते । तद्यथा—करिचत्तागलिपुत्रं जिगमिपुरेकमर्हत्वाऽऽह—‘इदमद्य गत’-मिति । न च तावताऽस्य ब्रजिक्रिया परिसमाप्ता भवति । यत्तु गतं तदभिसमीच्यै-तत् प्रयुज्यते ‘इदमद्य गत’मिति । एवमिहापि यत्कृतं तदभिसमीच्यैतत् प्रयुज्यते ‘प्रकृतः कटं देवदत्त’ इति । यदा हि वेणिकान्तःकटोऽभिसमीक्षितो भवति ‘प्रकरोति कट’मित्येव तदा भवति ॥ १०२ ॥

प्र०—त्यर्थः । किं शक्यन्त इति । यावदभिमतफलप्रयोजनसकलक्रियापरिसमाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमेव क्रियाया न तु भूतत्वम् । ततश्च वस्तुशून्या एवाऽमी शब्दाः प्रयुज्यन्त इति भावः । अत्यन्ताऽपरदृष्टेति । परं—प्रवानं प्रमाणं प्रत्यक्षम् । अनुमानस्य तत्पूर्वकत्वात् तेन क्रिया न दृश्यते । अवयवसमूहस्य युगपदनुत्पादादन्वस्थानाच्च । तदुक्तम्—

‘कमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम् ।

सद्वस्तुविषयैर्यान्ति संबन्धं चक्षुरादिभिः’ ॥ इति ।

येन येनेति । शब्देन प्रत्याख्यमाना येन येनावयवेन संबध्यते समूहहृषा क्रिया तस्मिन्नेवावयवे समाप्यते । तत्रावयवानां कालत्रययोगात् क्रियाया अपि कालत्रययोगः ॥ १०२ ॥

उ०—आदिभूत एवेति । समाप्तत्वात्—आरोपितत्वात् । प्रतिभेदं—प्रत्यवयवम् । समूहिषु—अवयवेषु । समाप्यते—आरोप्यते इत्यर्थः । अभेदे—अवयवे समूहाऽभेदे । तेन क्रिया न दृश्यते इति । अत्यन्तमवयवराः समूहशब्द न दृश्यते इत्यर्थः । अनवस्थानाच्चेति । अनेनाऽवयवस्याऽप्यप्रत्यक्षत्वं क्षणिकत्वेनाऽनवस्थानादित्यर्थः । क्रमात्सदसतामिति । भूयोऽवयवसन्निकर्षः समूहप्रत्यये कारणमिति भावः । चक्षुरादिभिरसंबन्धे हेतुः—सद्वस्तुविषयैरिति । येन शब्देनेति । सामानाधिकरण्ये तच्छब्देनाऽपि तस्यैव परामर्शात् शब्दे परिसमाप्तिरुक्ता स्यात्, न च सा युक्तिमती, अतो वैयक्तिकरणेन व्याचष्टे—येनाऽवयवेनेति । संबध्यते—यत्र यत्राऽवयवे आरोप्यते इत्यर्थः । यो योऽवयवः फलाऽनुकूलत्वेन विचक्ष्यते तत्रैव समाप्यते । तत्रावयवे समाप्ते समूह एव समाप्यतेऽतीतो भवतीत्यर्थः । वेणिका—कटचरमाऽवयवः । तदन्तः कट इत्यस्य तदन्तकटनिर्वसंकः क्रियासमूह इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

१—‘परदृष्टा’ पा० । प्रकरणमिदं १ । ३ । १ वा० २ व्याख्याभाष्येऽपि शक्यं द्रष्टुम् ।

२—‘तस्य’ पा० ।

३—‘भवितव्यम्’ पा० ।

लिटः कानज्वा ॥३।२।१०६॥ कसुश्च ॥ ३ । २ । १०७॥

किमर्थं कानचक्रंस्वोर्वावचनं क्रियते ?

कानचक्रंस्वोर्वावचनं छन्दसि तिङो दर्शनात् ॥ १ ॥

कानचक्रंस्वोर्वावचनं क्रियते 'छन्दसि तिङो दर्शनात्' । छन्दसि तिङपि दृश्यते । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं धावापृथिवी आततान ।

न चाऽनेन विहितस्यादेशवचनात् ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? 'अनेन+ विहितस्यादेशवचनात्' । अस्त्वेनेन विहितस्यादेशः केनेदानीं छन्दसि विहितस्य लिटः' श्रवणं भविष्यति ? 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' [३ । ४ । ६] इत्यनेन ।

तदेतद्वावचनं तिष्ठतु तावत् सांन्यासिकम् ।

अथ कित्करणं किमर्थं नाऽसंयोगालितृकित् [१ । २ । ५] इत्येव सिद्धम् ।

कित्करणं संयोगान्तार्थम् ॥ ३ ॥

कित्करणं क्रियते 'संयोगान्तार्थम्' । संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति । वन्धेः—

प्र०—लिटः कानच् । छन्दसि तिङो दर्शनादिति । वासरूपविधिश्च लादेशेषु नास्तीत्युक्तम् । अनेनेति । 'छन्दसि लिङित्यनेनेत्यर्थः । तस्यैव लिट इहाऽनुकृतत्वादानन्तर्यादिति भावः । तदेतदिति । उत्तरत्रोगयोश्चत इति भावः । बद्धधानस्येति । 'बन्ध बन्धने' । छान्दसत्त्वादम्या-

उ०—लिटः कानज्वा । कसुश्च । वाऽसरूपविधिरिति । ननु 'ह्रस्वोर्लङ्' चे'ति शापकादादेशगतवैरूप्यमादाय 'ल विधौ वाऽसरूपो नास्तीत्युक्तम्, एवञ्च प्रकृते स्यादेव, न च प्रत्ययविधिविषयस्याऽऽदेशोऽभव-
भावः, आदेशविधावपि 'प्रत्यय' इत्यस्योपरिभक्तेः 'आशुश्चात्त्रे'ति सूत्रभाष्यसम्मतत्वादिति चेन्न, एतद्वा-
प्रश्नादादेशरूपप्रत्ययविधौ तदनुपरिचितकल्पनात् । तत्कलं सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः कसुर्देव न पठे-
तिट इति भावः । उत्तरत्रेति । केनित्तु 'तस्य धातुसम्बन्धे विधानेनाऽधातुसम्बन्धे पठे भूतसामान्ये-
लिट्स्थानिकतिरुध्वण्यार्थमिदमावश्यकमिन्याशयो भाष्यस्येत्याहुः । यत्तु वृत्तौ 'लिङित्यनुवर्त्य विभक्ति-
विपरिणामेन सिद्धे लिङ्प्रहणेन लिपिमात्रस्यादेशो शाप्यते इति वा वचनमावश्यकमेवेत्युक्तं, तत्र,

१—'कानचक्रंस्वोः' पा० ।

† छन्दसि लिट् ३ । २ । १०५

२—'लिटः तिङः' पा० ।

३—संन्यसनं संस्थापनं तदेवास्य प्रयोजनमिति तदति-

रिक्प्रयोजनाऽऽभावं सूचयति । एवं च सूत्रे वाप्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं कथं यत् ।

४—काचित्कम् ।

वृत्रस्य यद्वद्वधानस्य रोदसी । त्वमर्णवान् वद्वधानाँ अरम्याः । अञ्जेः—
आजिधानिति* ।

छान्दमौ कान्क्कम् । लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्व-
धातुकमपिन्डि [द्व] ऋवतीति† द्विच्चादुपधालो गो भविष्यति* ।

ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं वा ॥ ४ ॥

ऋकारान्तानाँ गुणप्रतिषेधार्थं तर्हि कित्त्वं वक्तव्यम् । अयं [हि*] लिटि
ऋकारान्तानाँ प्रतिषेधविषये गुण आरम्यते‡ । स यथैवेह प्रतिषेधं वाधित्वा गुणो
भवति तेरतुः तेरुरिति, एवमिहापि स्यात्—तितोर्वाँन् तितिराण इति । पुनः किन्क-
रणात्प्रतिषिध्यते । [तस्मात्कित्त्वं कर्तव्यम्] ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

भाषायां सद्वसश्रुवः ॥ ३ । २ । १०८ ॥

भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् ॥ १ ॥

भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ?

प्र०—सवकारस्य ह्लादिशेषेण निवृत्त्यभावे क्षनां जश्नशीति जश्त्व दकार ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

भाषायां स । इह कस्वादेशविधानाद्भूतसामान्ये लिट् सदादिभ्योऽनुमीयते स विशेष-
विषयत्वान्नुडो वाचकः प्राप्नोतीति मत्वाह—भाषायामिति । अपथाटविप्रतिषेधादिति ।
नुडोऽपवाद एतत्पूर्वानुमितो लिट्, तथाऽनद्यतने लङ् परोक्षे लिङिति च, तत्राऽस्य तितो
लङ्-लिटोश्च विप्रतिषेधे परत्वाल्लङ्-लिटो स्यातामिदर्थः । अस्य तु भूतसामान्यमवकाशः । एतदा-
देशविधानानुमितस्त्रैवलिटः सदादिभ्यः कमुर्न तु परोक्षे लिङित्यनेन विहितस्य, तस्याऽप्रकृत-

उ०—प्रकृतमाध्यविरोधादित्याहुः । माध्ये—पुनः किन्करणादिति ; 'आरिवा'नित्यादौ गुणस्य 'ऋच्छत्यृता'-
मित्यत्र ऋकारान्तरप्रसङ्गेण 'ऋ'धातोः पुनर्विधानाद्बोध्य इति द्विक् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

भाषायां सद । इति मत्वाहेति । एवञ्च विकल्पमात्रविधानेऽभ्य तत्पर्यमिति भण्यः । 'अनघन-
परोक्षयो'रिति वचनस्य तयोरपि क्तुर्विषयः, तेन च तद्विषयो लिङनुमातव्यः, स च वेत्यर्थः । ननु

* अनदिता हल उपधायाः द्विदिति ६ । ४ । २४ † सार्वधातुकमपिन् १ । २ । ४

१—'ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं तर्हि किन्करणं कर्तव्य'मिति कीलहानपाठः । २—वचिप्र ।

‡ ऋच्छत्यृतात् ७ । ४ । ११

तद्विषये लुङोऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

तस्य लिटो विषये लुङोऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् × । उपसेदिवान् कौत्सः पाणि-
निम् । उपासदत् ।

अनद्यतनपरोक्षयोश्च ॥ ३ ॥

अनद्यतनपरोक्षयोश्च वा लिङ्ब्रह्मव्यः । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् ।
उपासीदत् । उपससाद ।

अपवादविप्रतिषेधाद्धि तयोर्भावः ॥ ४ ॥

अपवादविप्रतिषेधाद्धि तौ स्याताम् । कौ ? लङ्लिटौ + ।

तस्य कसुरपरोक्षे नित्यम् ॥ ५ ॥

तस्य लिटो भाषायां कसुरपरोक्षे नित्यमिति ब्रह्मव्यम् ।

अपरोक्षग्रहणेन नार्थः । 'तस्य कसुर्नित्य'मित्येव । केनेदानीं लिटः परोक्षे
श्रवणं भविष्यति ? 'परोक्षे लिट्' [३ । २ । ११५] इत्यनेन ।

तर्हि ब्रह्मव्यम् ? न ब्रह्मव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । भाषायां सदादिभ्यो
वा लिङ्भवति, लिटश्च कमुर्भवति । ततो 'लुङ्' [११०] । लुङ् भवति भूते
काले, भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्भवति, लिटश्च कमुर्भवति । ततो 'अनद्यतने लङ्'
[१११] । अनद्यतने भूते काले लङ् भवति, भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ् भवति,

प्र०—त्वात् । तस्येति । नित्यग्रहणं वेति प्रकृतस्य विकल्पस्य निवृत्त्यर्थम्, अपरोक्षग्रहणं 'परोक्षे
लिङित्यनेन विहितस्य लिटस्तिङां श्रवणार्थम् । अपरोक्षग्रहणेनेति । 'अनद्यतनपरोक्षयोश्चे'ति
वचनेन वा लिङ्यं विधीयते, तत्र यस्मिन् पक्षेऽयं लिप्ता भवति तत्र लङ्लिटौ भवत । ततश्च 'परोक्षे
लिङिति विहितस्य लिटः सुप्रान्तरविहित्वान् कस्वभावात्तिङो भवन्ति । भाषायां सदादिभ्यो
वा लिङिति । 'लिट कानज्वे'त्यतो 'वे'त्यनुवर्तते । तच्च न कनुना सबध्यते, किं तर्हि, लिटा ।

उ०—भूतशामान्येऽनुमितस्य विशेषरताऽपि भविष्यति किमनेनेत्यत आह—भाष्ये—अपवादेति । तद्व्याचष्टे-
लुङोऽपवाद इति । नन्वनद्यतनादौ लिङ्ब्रह्मव्यस्तस्य नित्यं कसुरिति 'उपससादे'ति न स्यादत आह—
एतददेशेति । 'अनद्यतने'त्यादिवचनेन तयोरेष्यनेन लिङ्ब्रह्मव्यस्तस्य दोषः । ननु 'वांग्रहणाऽनुवृत्तौ

× लुङ् ३ । २ । ११०

+ अनद्यतने लङ् ; परोक्षे लिट् ३ । २ । १११, ११५

१—'उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थो कौत्सः प्रगदे वरतन्तुशिशुः । इति खुचये (५ । १) कौत्सस्य

वरतन्तोः शिष्यत्वमिह तु पाणिनेः ।

लिट्श्च कसुर्भवति । [ततः] 'परोक्षे लिट्' [११५] । परोक्षे लिट्भवति, भाषायां सुदादिभ्यो वा लिट्भवति, लिट्श्च कसुर्भवति ॥ तत्रायमप्यर्थः—'तस्य कसुरपरोक्षे नित्य'मित्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ १०८ ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ ३ । २ । १०६ ॥

किमर्थमुपेयिवानिति निपातनं क्रियते ? 'उपेयुषि निपातनमिडर्थम्' । उपेयुषि निपातनं क्रियत 'इडर्थम्' । इड्यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धोऽत्रेड् 'घस्तेकाजादघसाम्' [७ । २ । ६७] इति । द्विर्वचनेऽकृते ऽनेकाच्त्वाच्च प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्य—द्विर्वचनं क्रियतामिडिति, किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः । नित्यं द्विर्वचनम् । कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । इडपि नित्यः । कृतेऽपि द्विर्वचने एकादेशः च प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नात्रैकादेशः प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'दीर्घ इणः किति' [७ । ४ । ६६] इति दीर्घत्वेन बाध्यते । तदेतदुपेयुषि निपातनमिडर्थं क्रियते ।

प्र०—तत्र वाच्यतात्पक्षे लुङ्भावः सिध्यति । ततोऽनद्यतने लङ् 'परोक्षे लि'डित्यत्रास्य सूत्रस्यानुवर्तनादनद्यतनपरोक्षयोरपि सदादिभ्यो वा लिट्भवतीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

उपेयिवान् । 'उपसर्गस्याऽतन्त्रत्वादीयिवान् समीयिवान् इत्याद्यपि भवति । उपेयुषीति । इणो लिट् । कसुः । तत्रेडागमात्पूर्वं नित्यत्वाद्द्विर्वचनं, 'दीर्घ इणः किति'त्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तत्सामर्थ्यादेकादेशो न प्रवर्तते । न च दीर्घस्यावकाश इत्यत्रित्यादिः, तत्रापि पूर्वपरविधेः पूर्वविधित्वात्तत्र कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादेकादेशप्रमत्नान् । तत्रानेकाच्त्वादिडागमो निपात्यत इत्यर्थः । अजादावतिप्रसङ्ग इति । यदाऽनूर्वं इषिपात्यने तदा विनेपानुपादानादजादावपि प्राप्नोति । यथा स्यमिच्छीयुडित्यत्रोक्तं 'नित्यश्चायं घटिनमित्तो विद्याती'ति । यदि

उ०—घसोर्विकल्पः स्यादत आह—तद्य नेति । व्याख्यानादिति भावः ॥ १०८ ॥

उपेयिवान् । इडागमादिति । 'घस्तेकाजादघसाम्'मित्येकाच्प्रदण्डित्यर्थः । द्विरे कृतेऽनेकाच्त्वात्तदप्राप्तेरनित्यत्वमिड इति भावः । नन्वेकादेशे कृते एकाच्त्वात्प्रतिरिति सोऽपि नित्य इत्यत आह—सामर्थ्यादिति । न चेति । तत्र द्विरे सवर्णेदीर्घं बाधिर्येणो यण् निमित्ताऽभावादेकादेशाऽप्राप्तौ दीर्घः साऽवकाश इति भावः । विशेषेति । बलादित्यस्तेत्यर्थः । तदाऽजादाविति । प्राप्तिपय एव प्रतिप्रसव-

१—'ततः' इति क्वचित् । नीलहान् संस्करणे तु 'ततः परोक्षे लिट्' इति न दृश्यते ।

२—इदं वातिकमिति चेत् ।

† लिटि घातोरनभ्यासस्य ६ । १ । ८

‡ अकः सवर्णे दीर्घः ६ । १ । १०१

३—'उपेयिवानिति, व्याख्यानात् । "इयिवानिति लिट्" [श्रु० ३ । ६ । ४] इति दर्शनात्" इत्यत्र शब्दकौमुभे भट्टोर्भेदितः ।

उपेयुपि निपातनमिडर्थमिति चेद्जादावतिप्रसङ्गः ॥ १ ॥

उपेयुपि निपातनमिडर्थमिति चेद्जादाविटोऽतिप्रसङ्गो भवति । उपेयुषा उपेयुषे
उपेयुषः उपेयुषीति ।

एकादिष्टस्येय्भावार्थं तु ॥ २ ॥

एकादिष्टस्येय्भावार्थं तु निपातनं क्रियते । एकादिष्टस्य 'इय्' इत्येतद्रूपं निपा-
त्यते । ननु चोक्तं 'नात्रैकादेशः प्राप्नोति । किं कारणम् ? दीर्घ इणः क्वीति
दीर्घस्त्वेन बाध्यते' इति । तद्वि न सुहृच्यते । न हि दीर्घत्वमेकादेशं बाधते । कस्तर्हि-
बाधते ? यणादेशः X । स चापि क्व बाधते ? यत्रास्य निमित्तमस्ति । यत्र हि
निमित्तं नास्ति निप्रतिद्वन्द्वस्तत्रैकादेशः ।

व्यञ्जने यणादेशार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवा व्यञ्जन एव यणादेशो निपात्यते । यणादेशो कृत 'एकाच' * इती-
दसिद्धो भवति ॥ अपर आह—

प्र०—त्वनेन निपातनेन क्वादिनियमप्राप्तस्य 'बस्वेकाज्द्वयसा'मित्यनेन नियमेन निवारितस्य प्रतिप्र-
सवमाप्रमिट क्रियते न त्वपूर्वो विधिस्तदाऽजादावतिप्रसङ्गाऽभावः । इदानीमजादावतिप्रसङ्गपरि-
हाराय प्रकारान्तस्मात्प्रयति—एकादिष्टस्येति । द्विर्वचने कृतेऽभ्यासस्य दीर्घत्वे चैकादेशस्तस्ये-
यादेशो निपात्यते । यद्यप्युपेयिवानित्येतदियादेननिपातनेन सिध्यति तथापि समीयिवानित्यादि
न सिध्यतीति तदर्थमीयादेनो निपात्यते । क्वचित्तु भाष्ये 'इय्' इति पाठः, स उपेयिवानित्येत-
द्रूपमिद्वयपेक्षया द्रष्टव्यः । कस्मर्हीति । 'इणो य'णिभ्यनेनाऽजादोविधीयमान इत्यर्थः । ननु चोक्त-
मीयनृरित्यत्राप्यभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात् पूर्व 'वाशादाद्भवनीय' इति यणि कृते स्थानिव-
त्त्वादेकादेशः प्राप्नोति ततश्चाऽवश्यमभ्यासदीर्घत्वेनैकादेशो बाध्यः । नैव दोषः । नहि स्थानिव-

उ०—साम्प्रदायिके भावः । किञ्च पूर्वैवैव विधौ स्थानिवत्त्वं, न पूर्वपरयोरिति सिद्धान्तादीयनुरित्यादौ तद-
प्रवृत्त्या सवर्गुदीर्घाऽप्राप्तेरभ्यासदीर्घस्य नैकादेशबाधकत्वमितीदं सिद्ध एवेति न तन्निपातनफलमित्यपि बोध्यम् ।
इयादेश इति । अन्यथेति कृते इणो यणिति स्नादिति भावः । सार्धमिति । इयादेशे दीर्घोकारणमसम्भु-
धारणस्य ननेरस्नादिविरक्षायां बीजं द्रष्टव्यम् । भाष्ये 'इ'यिति ह्रस्वगते 'इ'यिवा'निर्यादौ छान्दसो
वर्णव्यत्ययो बोध्यः । लोके तु—'उपेयिवा'नित्येष सपु, 'उपे'र्यविवक्षायां मानाऽभावादिरथ्ये । भाष्ये—
न हि दीर्घत्वमिति । 'इयतु'रित्यादौ प्रमुक्तस्या चारिताभ्यादिति भावः । न हीति । किन्तु शास्त्राऽतिदेश
इति भावः । रूपाधपरथेति । अगच्छपदार्थां तत्तद्रूपेष्वोत्पत्तयोर्येष दीर्घ इति भावः । ननु कार्याऽतिदेशे

नोपेयिचान्निपात्यो द्विर्वचनादिङ् भविष्यति परत्वात् ।

द्विर्वचनं क्रियतामिडि' तीङ् भविष्यति विप्रतिपेधेन ॥ इहापि तर्हि द्विर्वचनादिङ् स्यात्—विभिद्वान् चिच्छिद्रानिति ।

अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥ १ ॥

अन्येषामेकाचां नित्यं द्विर्वचनम् । कृतेऽपीति प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ।

अस्य पुनरिड् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ।

अस्य पुनरिड् चैव नित्यो द्विर्वचनं च ।

द्विर्वचने चैकात्त्वात्

द्विर्वचने च कृते एकाऽभवति । कथम् ? एकादेशे कृते ।

तस्मादिङ्वाधते द्वित्वम् ॥ २ ॥

तस्मादिङ् द्विर्वचनं वाधते ।

प्र०—द्वावेन रूपमतिदिश्यते । रूपाश्रयश्च पूर्वपरयोरेकादेशो न यकारस्य भवितुमर्हति । अथवा यणादेगेन वाणादाङ्गमिति वचनेन वाधितस्यैकादेशस्य पुनः स्थानिवद्भावाद्वाधितत्वादेव प्रवृत्त्यभावात् । व्यञ्जन इति । अभ्यासदीर्घत्वे कृतेऽजादौ विधीयमान 'इणो य'णिति यणादेशो ह्लादौ न प्राप्नोतीति निपात्यते । ततश्चैकात्त्वाद्वाधत्वेकाजाडसामित्यनेनैवेङ् भवतीत्यजादौ न भवति । नोपेयिचानिति । इणो भाषाया केवलं भूतमात्रे वा लिङ् विधेयस्तस्य च नित्यं कसुरादेशः, कार्यान्तरं तु सिध्यत्येवेत्यर्थः । अन्येषामिति । भिदादीनां द्विर्वचने कृतेऽनेकात्त्वादिटोऽ-

उ०—दोषस्तदवश्य इत्यस्त्वेराद्-अथवेति । यस्तुतः पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वमिति नाऽत्र स्थानिवत्त्वमिति बोध्यम् । भाष्ये—निष्प्रतिद्वन्द्व इति । एकादेशादूर्वमित्येऽभावेन यणप्राप्तेरिति भावः । यणादेशो निपात्यत इति । एकादेशवाधकत्वमिति भावः । इणो भाषायामिति । पूर्वस्य एवेणप्रशं कार्यमिति भावः । भाष्ये—अस्य पुनरिड् चैव । दिव्ये कृते एकादेशे तदप्राप्तेरिति भावः । न विहन्यते ह्यस्येति । अस्य इटो निमित्तं द्विर्वचनेन न विहन्यते यत इत्यर्थः । लकाराणां भावकर्मणोरपि सत्त्वेन तत्राऽप्यनूचानः

१—'मिडिति परत्वादिङ् भविष्यति' पा० ।

२—'अस्य पुनरिड् चैव नित्योऽस्य दि

द्विर्वचनं च न विहन्यते' इति पाठः कश्चित् ।

३—'द्विर्वचने कृत एकादेशे च' पा० ।

अनूचानः कर्तारि ॥ ४ ॥

अनूचानः कर्तरीति वक्तव्यम् । अनूक्तवाननूचानः । अनूक्तमित्येवान्यत्र ।

नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिङ् भविष्यति परन्वात् ।

अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥ १ ॥

अस्य पुनरिदं नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ।

द्विर्वचने चैकाच्त्वात्तस्मादिङ्वाधते द्वित्वम् ॥ २ ॥

लुङ् ॥ ३ । २ । ११० ॥

लुङ्लटोरपवादप्रसङ्गो भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् ॥ १ ॥

लुङ्लटोरपवादः प्राप्नोति । अगमाम धोपान्, अपाम पयः, अशयिष्महि

प्र०—प्रसङ्गादनित्यत्वम् ॥ १०९ ॥

लुङ् । लुङ्लटोरिति । कालविशेषसद्भावाश्रयेण चोद्यम् । सामान्यविवक्षाश्रयेण प्रतिप्रमावानम्—न धेति । यत्रैतदिति । विशेषनिश्चयाऽभावात्सामान्यस्यैव युक्ता विवक्षेति भावः । असत्तश्चेति । विवक्षोऽङ्गुल एवाऽर्थः शब्दप्रयोगनिमित्तमित्येतदनेन द्रव्यति । इह तु

उ०—स्वादतो माधे—कूर्त्तेति ॥ १०६ ॥

लुङ् । माधे—लुङ्लटोरिति । तुल्यन्यायत्वात्लुटोऽप्युपन्यासः । काकविशेषेति । 'अगमाम' इत्याद्युदाहरणेषु अनद्यतनरूपेत्यर्थः । सतोऽप्यविवक्षेति । सतमेव लोभं सत्त्वेनाऽविवक्षया नञ्प्रति-प्रयोग इति भावः । नन्वसतो विवक्षानिरूपणस्य प्रकृते नोपयोगोऽत आह—विवक्षोपेति । माधे—न्याय्ये

१—'अनूचानो विनीते स्यात् साङ्गवेदविषयण' इति मेदिनी । 'अनूचानः प्रवचने साङ्गे' इत्यमरः ।

'न हायनैन' यलितैन' विस्तेन न वग्युभिः । श्रुपयश्चक्रिरे धर्म योऽनूचानः स नो महान् ॥''

इति मनुस्मृतौ [२ । १५४]

२—धोपो गवादिपशुपालकानां निवास उच्यते । 'धोष आभीरपल्ली स्या' इत्यमरः । "धोषन्ति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् 'धुषिर् विशब्दने' 'हलश्च' ३ । ३ । १२१ इति घञ्" इति शब्दकल्पद्रुमः ।

माधे नानास्थलेषु प्रयुक्तो धोपश्चन्दः पुष्पाख्येनमर्थ, तद् यथा—

"कः पुन आर्षनिवासः ? प्राप्नो धोपो नगरं संवाह इति ।" २ । ४ । १०

"तत्सामीप्यात्—गङ्गायां धोपः ।" ४ । १ । ४८

"गोयुषमेकदण्डप्रवृत्तिं सर्वे समं धोपं गच्छति ।" ४ । २ । ७०

"गागो धोपः । वाखो धोपः ।" ४ । ३ । १२७

"उदक्षित्वात् धोपः ।" ६ । १ । २२६

"संस्त्यायविद्येण ह्येते प्राप्नो धोपो नगरं संवाह इति ।" ७ । ३ । १५

"धोयो—गोमहिष्यादिनिवासः" इति कैयटः (२ । ४ । १०)

पूतीकृत्येषु । गमिष्यामो घोषान्, पास्यामः पयः, शयिष्यामहे पूतीकृत्येषु । किं कारणम् ? 'भूतमविष्यतोरविशेषवचनात्' । भूतमविष्यतोरविशेषेणैतौ विधीयेते लुङ्लुटी†, तयोर्विशेषविहितौ लङ्लुटावपवादौ प्राप्नुवः‡ ।

न चापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम् ॥ २ ॥

न वैप दापः । किं कारणम् ? 'अपवादस्य निमित्ताभावात्' । नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति । किं कारणम् ? 'अनद्यतने हि तयोर्विधानम्' । 'अनद्यतने हि तौ विधीयेते लङ्लुटी, न चाननद्यतनः कालो विवक्षितः । किं तर्हि ? भूतकालसामान्यं मविष्यत्कालसामान्यं च ।

यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं—गमिष्यामो घोषान्, पास्यामः पयः, शयिष्यामहे पूतीकृत्येष्विति, यत्रैतन्न ज्ञायते । किम् ? कदेति । इह तु कथम्—अगमाम घोषान्, अपाम पयः, अशयिष्यामहे पूतीकृत्येष्विति, यत्रैतन्निर्णीतं भवति—अमुष्मिन्नहनि गतमिति । अत्रापि 'न चापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधान'-मित्येव । कथं पुनः सतो नामापविष्यत्त्वा स्यात् ? सतोऽप्यविष्यत्त्वा भवति । तद्यथा—अलोमिकैडका, अनुदरा कन्येति । असत्तश्च विष्यत्त्वा भवति । तद्यथा—समुद्रः कुण्डिका, विन्ध्यो वर्धितकमिति ।

प्र०—सदेव विशेषेषु सामान्यमाश्रित्य लुडादिप्रयोगोऽप्यद्यत एव । विशेषविषयानां तु लडादिप्रयोग इति न कश्चिदोपः । घसेर्लुङिति । रात्रेश्चतुर्ये यामे प्रबुद्धो यदा वाक्यं प्रबुङ्क्ते 'अमुत्रावात्स'-मिति तदा तत्राऽतिक्रान्तरात्रिप्रहरप्रयवसनमनद्यतनमिति लङ्प्रसङ्गे लुङ् वक्तव्यः । एकस्या

उ०—प्रत्युत्पाने इति । प्रत्युत्पानं जागरणं, तत्समये प्रत्युत्थितं प्रबुद्धमित्यर्थः । 'प्रत्युत्थित'मिति पाठेऽप्यमेवार्थः । 'प्रस्थित'मिति क्वचित्पाठः । तत्रापि प्रस्थुत्थाय प्रस्थितमित्यर्थः । स च रात्रेश्चतुर्ययाम एव, तत्र

१—पूतीकं तुष्यविशेषण्य संज्ञा । अस्य प्रयोगो भाष्ये द्वयोः स्थानयोर्दृश्यते । इह (३ । २ । ११० सूत्रे) पूतीकृत्येषु शयनविषयकोऽन्यत्र (१ । १ । ५६ पा० १३) च सोमस्य स्थानेऽभिव्यक्तविषयकः ।

† लुङ् ३ । २ । ११०; लृट् शेषे च ३ । ३ । १३

‡ अनद्यतने लृट् ३ । २ । १११; अनद्यतने लृट् ३ । ३ । १५

३—'सतोऽप्यविष्यत्त्वा' इति प्रथमान्तपाठो भाष्यपुस्तकेऽप्युल्लभ्यते, उद्योते तु तृतीयान्तपाठ इति चिन्त्यमेतत् ।

४—भोवतुः समन्ते भोजनाय समुपस्थापितस्योदनस्येयं संज्ञा । उपहासार्थं तस्योऽप्यौ विन्ध्यपरं-तेनोष्मीपते । "वर्धितकण्ठेन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विच्छिद्यसंस्थानयुक्तं मरुमुष्ये ।" इति वैय्यः (२ । ३ । ५०) ।

भाष्यकारोऽन्याद्—'एकश्च तपदुलः क्षुद्रनिपातेऽसमर्षन्समुदायश्च वर्धितकं समर्षन्' (१ । २ । ५५ पा० ११) इति ।

अनूचानः कर्तरि ॥ ४ ॥

अनूचानः कर्तरिति वक्तव्यम् । अनूक्तवाननूचानः । अनूक्तमित्येवान्यत्र ।

नोपेयिवाग्निपात्यो द्विर्वचनादिङ् भविष्यति परन्वात् ।

अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥ १ ॥

अस्य पुनरिदं नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ।

द्विर्वचने चैकाच्चात्तस्मादिङ्बाधते द्वित्वम् ॥ २ ॥

लुङ् ॥ ३ । २ । ११० ॥

लुङ्लोटोरपवादप्रसङ्गो भूतं भविष्यतोरविशेषवचनात् ॥ १ ॥

लुङ्लोटोरपवादः प्राप्नोति । अगमाम घोषान्, अपाम पयः, अशयिष्महि

प्र०—प्रसङ्गादनित्यत्वम् ॥ १०९ ॥

लुङ् । लुङ्लोटोरिति । कालविशेषसद्भावाश्रयेण चोद्यम् । सामान्यविवक्षाश्रयेण प्रतिसमाधानम्—न धेति । यत्रैतदिति । विशेषनिश्चयाऽभावात्सामान्यस्यैव युक्ता विवक्षेति भावः । असत्तश्चेति । विवक्षोपाख्य एवाऽयं शब्दप्रयोगनिमित्तमित्येतदनेन द्रढयति । इह तु

उ०—स्यादतो भाष्ये—कर्तरिति ॥ १०६ ॥

लुङ् । भाष्ये—लुङ्लोटोरिति । तुल्यन्यायत्वात्लोटोऽप्युपन्यासः । कालविशेषेति । 'अगमाम' इत्याद्युदाहरणेषु अनद्यतनरूपेत्ययं । सतोऽप्यविवक्षयेति । सतामेव लोभान् सत्त्वेनऽविवक्ष्या नञ्घटित-प्रयोग इति भावः । नन्वसतो विवक्षानिरूपणस्य प्रकृते नोपयोगोऽत आह—विवक्षोपेति । भाष्ये—न्याये

१—'अनूचानो विनीते स्यात् साङ्गवेदविचक्षणं' इति मेदिनी । 'अनूचानः प्रवचने साङ्गे' इत्यमरः ।

"न हायनेन पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः । श्रुषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥"

इति मनुस्मृतौ [२ । १५४]

२—घोषे गवादिपशुपालकानां निवास उच्यते । 'घोष आभीरपल्ली स्या' इत्यमरः । 'घोषेति शब्दायन्ते गावो यस्मिन् 'घुषिरे विशब्दने' 'हलश्च' ३ । ३ । १२१ इति घञ्" इति शब्दकल्पद्रुमः ।

भाष्ये नानास्थलेषु प्रयुक्तो घोषशब्दः पुष्पात्सेनमर्ध, तद् यथा—

"कः पुन आर्यनिवासः ? प्राप्नो घोषो नगरं संवाह इति ।" २ । ४ । १०

"तस्मात्प्यात्—गङ्गायां घोषः ।" ४ । १ । ४८

"गोयथमेकदशहप्रघटितं सर्वं सर्म घोषं गच्छति ।" ४ । २ । ७० ।

"गागौ घोषः । वासो घोषः ।" ४ । ३ । १२७

"उदश्वित्वात् घोषः ।" ६ । १ । २२३

"संस्वायविशेषां ह्येते प्राप्नो घोषो नगरं संवाह इति ।" ७ । ३ । १४

"घोषे—गोमहिष्यादिनिवासः" इति कैयटः (२ । ४ । १०)

वसेलुङ् रात्रिशेषे ॥ ३ ॥

वसेलुङ् रात्रिशेषे वक्तव्यः । व्याप्ये' प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थितं कश्चित्कचित्पृ-
च्छति 'क भवानुपित' इति । स आह । 'अमुत्राज्वात्स'मिति । 'अमुत्राज्वात्स'मिति
प्राप्नोति ।

जागरणसन्ततौ ॥ ४ ॥

जागरणसन्तताविति वक्तव्यम् । यो हि मुहूर्तमात्रमपि स्वपिति तत्राऽमुत्राज्वा-
त्समित्येव भवितव्यम् ॥ ११० ॥

अनद्यतने लङ् ॥ ३ । २ । १११ ॥

अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽद्य ह्योऽभुक्ष्महीति ॥ १ ॥

अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानाऽद्यतनेऽनद्यतन इति ।
किं प्रयोजनम् ? 'अद्य ह्योऽभुक्ष्महीति' । अद्य च ह्यश्वाऽभुक्ष्महीति व्यामिश्रे लुडेव*
यथा स्यात् ॥ यद्येवमद्यतनेऽपि लङ् प्राप्नोति, न ह्यद्यतनेऽद्यतनो विद्यते । अद्यतनेऽ-
प्यद्यतनो विद्यते । कथम् ? व्यपदेशिवद्भावेन ।

प्र०—रात्रेश्चतुर्थो यामो, दिवसश्च सर्वा, द्वितीयायाश्च रात्रे प्रथमोऽद्यतन इत्याहुः । जागरण-
सन्तताविति । यदा प्रयोक्ता सकलमन्तिकान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवास्तदा लुङ्प्रयोगः । यदा तु
सुत्वा प्रबुध्य प्रमुङ्क्तं तदा लङ्प्रत्यय एवेत्यर्थः ॥ ११० ॥

अनद्यतने । व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा मुख्ये भेद आधाराद्येवभावो भवति 'तटे
तिष्ठती'ति, तथेहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदायेऽद्यतनेऽवयवा अद्यतना. सन्तीत्यनद्यतनो

उ०—स्मृत्या' प्रयोषस्योक्तेः । तदाह—रात्रेरिति । अतिप्रान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवतििति । एवं हि
पूर्वतनस्य 'प्रत्युरियत कश्चित्पृच्छति'ति प्रत्यस्याऽसङ्गतिः, स्वार्प विना प्रत्युरयानाऽसम्भवात् । तस्माच्चतुर्थे
यामे यदा जागरणसन्ततिरिति भाष्यार्थः । तत्र मुहूर्तमपि स्वापे लडेवेत्यर्थं इति कश्चित् ॥ ११० ॥

अद्यतने लङ् । अनद्यतन इति । यदि तत्पुरुषः पशुदामश्च तर्हि व्यामिश्रे दोषः । प्रसव्यप्रति-
पेयेऽसमर्षसमासो भूतसामान्ये च स्यादत आह मध्ये—बहुव्रीहिनिर्देश इति । तथा चाऽविद्यमानाऽद्य-
तनमूतकालार्थं तृचैर्घातार्थं इत्यर्थः । एवञ्च व्यामिश्रे न, मूतसामान्येऽपि नैत्यर्थः । गीष्वाघात्स्वाश्रयणे

१—न्याय्यः प्रत्युरयानकालो रात्रेः पश्विनी यामो ब्राह्ममुहूर्ताख्यः । तथा चाह मनुः—

ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत घर्माघीं चानुचिन्तयेत् । कायक्रेराश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

(मनुस्मृतिः ५ । ६२) ।

* लुङ् ३ । २ । ११०

परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये ॥ २ ॥

परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लब्धव्यः । अरुणद्यवनः सांकेतम् ।
अरुणद्यवनो मध्यमिकाम् ।

परोक्ष इति किमर्थम् ? उदगादादित्यः । लोकविज्ञात इति किमर्थम् ? चकार
कटं देवदत्तः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषये इति किमर्थम् ?

‘जघान कंसं क्लिब वासुदेवः’ ॥ १११ ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ३ । २ । ११४ ॥

किमुदाहरणम् ? अभिजानासि देवदत्त ! करमीरान् गमिष्यामस्तत्र सक्तून्
पास्यामः । अभिजानासि देवदत्त ! करमीरानगच्छाम तत्र सक्तून्पवाम ।

भवेत्पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं स्यात्, परं तु कथं साकाङ्क्षम् ? परमपि
साकाङ्क्षम् । कथम् ? अस्त्यस्मिन्नाकाङ्क्षेत्यतः साकाङ्क्षम् ।

प्र०—न भवतीत्युच्यते । ननु तत्त्वतोऽवयवव्यतिरिक्तोऽत्र समुदाय आधारोऽस्ति । तदुक्तं हरिणा—
कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः ।

न च निर्देशमात्रेण व्यतिरेकोनुगम्यते ॥’ इति ।

परोक्षे चेति । अननुभूतत्वात्परोक्षोऽपि प्रत्यक्षयोग्यतामात्राश्रयेण दर्शनविषय इति
विरोधाऽभावः ॥ १११ ॥

विभाषा सा । भवेत्पूर्वमिति । यदतिप्रसिद्धं वासुगमनादि तल्लक्षणं, तद्य परार्थमुपादी-
यमानं यत्तत्समार्थमाणत्वाद्दृश्यं भोजनादि प्रति भवतु साकाङ्क्षं, लक्ष्यन्तु प्रधानमपरोपकारि कथं

उ०—बीजमाह—न तु तत्रैत इति । कावस्याऽपीति । यथा दिने ‘मुहूर्त’ इति । न च तावता मुहूर्तस-
मुदायाऽतिरिक्तं दिनमस्तीत्यर्थः । अनुगम्यते—प्रमाणिययो भवति । भाष्ये—जघानेति । कसकथो हि
नेदानीन्तनप्रयोक्तुर्दर्शनयोग्योऽपीत्यर्थः । ‘अरुण’दित्युदाहरणे तु मूलप्रकारः प्रयुक्तेति बोध्यम् ॥ १११ ॥

विभाषा सा । साकाङ्क्षेऽपि यत्तमानादातोऽरित्यर्थः । तत्रैकस्य साकाङ्क्षेऽप्युभयत्र कथं लुडिति
शङ्कते—भवेत्पूर्वमिति । तदस्याचष्टे—यदतीति । यामगमनादिलक्ष्यत्वे हेतुमाह तच्छेति । यत्परबोधनार्थ-
मुपादीयते तदेव लक्षणमित्यर्थः । यत्तत्समार्थमाणत्वलक्ष्यं भोजनादि, तदप्रति भवतु लक्ष्यं साकाङ्क्षनिप-

१—‘सांकेतः स्यादयोष्यायां कौशलानन्दिनी तथा’ इति यादवः ।

रघुवंशे (१३ । ७६) (१५ । १२) सांकेतस्य वर्णनं राक्षो दशरथस्य राजधानीत्वेन कृतम् ।

२—चित्तोद्भवगतो नातिदूरमेतच्छात्रा प्रसिद्धा नगरी । क्वचित् ‘माध्यमिकम्’ ‘माध्यमिकान्’
इत्यपि पाठो दृश्यते ।

वसेर्लुङ् रात्रिशेषे ॥ ३ ॥

वसेर्लुङ् रात्रिशेषे वक्तव्यः । न्याय्ये^१ प्रत्युत्पाने प्रत्युत्पितं कथित्कंचित्पृ-
च्छति 'क भवानुपित' इति । स आह । 'अमुत्राज्वात्स'मिति । 'अमुत्राज्वात्स'मिति
प्राप्नोति ।

जागरणसन्ततौ ॥ ४ ॥

जागरणसन्तताविति वक्तव्यम् । यो हि मुहूर्तमात्रमपि स्वपिति तत्राऽमुत्राज्वा-
त्समित्येव भवितव्यम् ॥ ११० ॥

अनद्यतने लङ् ॥ ३ । २ । १११ ॥

अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽद्य ह्योऽभुक्ष्महीति ॥ १ ॥

अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानाऽद्यतनेऽनद्यतन इति ।
किं प्रयोजनम् ? 'अद्य ह्योऽभुक्ष्महीति' । अद्य च ह्यथाऽभुक्ष्महीति व्यामिधे लुङ्बे-
यया स्यात् ॥ यद्येवमद्यतनेऽपि लङ् प्राप्नोति, न ह्यद्यतनेऽद्यतनो विद्यते । अद्यतनेऽ-
प्यद्यतनो विद्यते । कथम् ? व्यपदेशिवद्भावेन ।

प्र०—रात्रेऽधुनुर्यो यामो, दिवसश्च सर्वो, द्वितीयायाश्च रात्रे प्रथमोऽद्यतन इत्याहुः । जागरण-
सन्तताविति । यदा प्रयोक्ता मकलमन्तिक्रान्तरात्रिप्रहरप्रथं जागरितवास्तदा लुङ्प्रयोगः । यदा तु
सुत्वा प्रबुध्य प्रबुद्धं तदा लङ्प्रत्यय एवेत्यर्थः ॥ ११० ॥

अनद्यतने । व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा मुख्ये भेद आयागयेकभावो भवति 'तटे
तिष्ठती'ति, तथैहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदायेऽद्यतनेऽत्रयवा अद्यतना- सन्तीत्यनद्यतनो

उ०—स्मृत्या^१ प्रबोधस्तोकेः । तदाह—रात्रेरिति । अतिप्रसन्तरात्रिप्रहरप्रथं जागरितवानिति । एवं हि
पूर्वतनस्य 'प्रत्युरियतं कश्चित्पृच्छती'ति प्रत्ययानाऽसङ्गतिः, स्वार्थं विना प्रत्युत्पानाऽसम्भवात् । तस्मादधुनुर्ये
यामे यदा जागरणसन्ततिरिति भाष्यार्थः । तत्र मुहूर्त्तमपि स्वप्ने लटेवेत्यर्थं इति क्वचित् ॥ ११० ॥

अनद्यतने लङ् । अनद्यतन इति । यदि तत्पुरुषः पर्युदागश्च तर्हि व्यामिधे दोषः । प्रसभ्यप्रति-
देषेऽलमर्थलमाद्यो भूतसामान्ये च स्यादत आह मध्ये—बहुव्रीहिनिर्देश इति । तथा चोऽविद्यमानाऽद्य-
तनमूत्रकालार्थमुहूर्त्तेषां ताल्लिङ्गित्यर्थः । एवञ्च व्यामिधे न, मूत्रसामान्येऽपि नेत्यर्थः । गौणाचारत्वाभयपं

१—न्याय्यः प्रत्युत्पानकालो रात्रेः पश्चिमो यामो तदा मुहूर्त्ताख्यः । तथा चाह मनुः—

ऋते मुहूर्त्ते बुध्यत पर्माद्यो चानुचिन्तयेत् । कापङ्केःशःश्च तन्मूलान् वेदतत्पर्यामेव च ॥

(मनुस्मृतिः ४ । ६२) । * लुङ् ३ । २ । ११०

परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये ॥ २ ॥

परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ्वक्तव्यः । अरुणघवनः सोकेतम् ।
अरुणघवनो मध्यमिकाम् ।

परोक्ष इति किमर्थम् ? उदगादादित्यः । लोकविज्ञात इति किमर्थम् ? चकार
कटं देवदत्तः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति किमर्थम् ?

‘जघान कंसं किल वासुदेवः’ ॥ १११ ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ३ । २ । ११४ ॥

किमुदाहरणम् ? अभिजानासि देवदत्त ! कश्मीरान् गमिष्यामस्तत्र सक्तून्
पास्यामः । अभिजानासि देवदत्त ! कश्मीरानगच्छाम तत्र सक्तून्पियाम ।

भवेत्पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं स्यात्, परं तु कथं साकाङ्क्षम् ? परमपि
साकाङ्क्षम् । कथम् ? अस्त्यस्मिन्नाकाङ्क्षेत्यतः साकाङ्क्षम् ।

प्र०—न भवतीत्युच्यते । ननु तत्त्वतोऽवयवव्यतिरिक्तोऽत्र समुदाय आधरोऽस्ति । तदुक्तं हरिणा—
कालम्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः ।

न च निर्देशमात्रेण व्यतिरेकोनुगम्यते ॥ इति ।

परोक्षे चेति । अननुभूतत्वात्परोक्षोऽपि प्रत्यक्षयोग्यनामात्राप्येव दर्शनविषय इति
विरोधाऽभावः ॥ १११ ॥

विभाषा सा । भवेत्पूर्वमिति । यदतिप्रसिद्धं वासुदेवनादि तदज्ञानं तत्र परार्थमुपादी-
यमानं यत्तत्समार्थमाणत्वाद्भयं भोजनादि प्रति भवतु साकाङ्क्षं, लक्ष्यन्तु प्रधानमनुरोधारि कथं

उ०—भोजनाद्—न तु तत्रैव इति । काळस्याऽपीति । यथा दिने ‘मृदुतं’ इति । न च तावता मृदुतं-
मुदायाऽतिरिक्तं दिनमस्तीत्यर्थः । अनुगम्यते—प्रमाविषयो भवति । भाष्ये—जघानेति । कथयते हि
नेदानीन्तनप्रयोक्तुर्दर्शनयोग्योऽपीत्यर्थः । ‘अरुण’दित्युदाहरणे तु तुलनकालः प्रयुक्तोति कोऽप्य ॥ १११ ॥

विभाषा सा । साकाङ्क्षेऽर्थे यत्तमानादातोऽतिरिक्त्यर्थः । तत्रैकस्य साकाङ्क्षेऽप्युभयत्र कथं लुहिते

उ०—भवेत्पूर्वमिति । तद्व्याप्ये—यद्गीति । वासुदेवनादेर्लक्ष्यते हेतुमाह तद्व्येति । यत्परोक्षमार्थ-
मुपादीयते तत्रैव लक्षणमित्यर्थः । यत्तत्समार्थमाणत्वाद्भयं भोजनादि, तत्रानि भवतु लक्षणं साकाङ्क्षनि-
रूपेति पाठे हरणेने ।

१—‘साकेतः स्वादयोऽप्यायां कौशलाजन्दिनी तथा’ इति यादवः ।

सुखीये (१३ । ७६) (१४ । १३) साकेतस्य वर्णनं यद्येव दशरथस्य राज्यनिर्वाहं कृतम् ।

२—चित्तोदगततो नातिदूरमेतत्प्राप्ता प्रसिद्धा नगरी । एतच्च ‘साकेतम्’ ‘साकेतम्’

इत्यपि पाठे हरणेने ।

विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्र ॥ १ ॥

विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्रेति वक्तव्यम् । क सर्वत्र ? यदि चाऽयदि च* । यदि तावत्,—अभिजानासि देवदत्त ! यत्करमीरान् गमिष्यामः । यत्करमीरानगच्छाम । यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि । अयदि,—अभिजानासि देवदत्त ! करमीरान् गमिष्यामः । करमीरानगच्छाम । तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । तत्रौदनमभुञ्जमहि ॥ ११४ ॥

परोचे लिट् ॥ ३ । २ । ११५ ॥

परोच इत्युच्यते किं परोचं नाम ? परमक्षणः परोक्षम् । अत्रि पुनः किम् ? अश्रोतेरपमौणादिकः करणसाधनः सिप्रत्ययः । अश्रुतेऽनेनेत्यत्रि ।

यद्येवं 'पराक्ष'मिति प्राप्नोति । नैष दोषः ।

परोभावः परस्याच्चे पराच्चे लिटि दृश्यताम् ।

परशब्दस्याऽक्षशब्दे उत्तपरद परोभावो वक्तव्यः ।

प्र०—साकाङ्क्षमित्यर्थः । अस्त्यस्मिन्निति । सहशब्दो विद्यमानार्थवृत्तिः । तेन विद्यमानाकाङ्क्षः साकाङ्क्षोऽर्थ उच्यते । लक्ष्यलक्षणयोश्च परस्परपेक्षत्वाद्द्वयोरपि साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः । सर्वत्रेति । 'यदी'ति नानुवर्तते, तेनोभयत्र विभाषेयमिति भावः ॥ ११४ ॥

परोचे लिट् । किं परोक्षमिति । यद्यपीन्द्रियाऽविषयोऽर्थः परोक्षशब्दवाच्य इति जानाति तथापि सर्वस्याः क्रियायाः परोक्षत्वाद्द्विरोपणानर्थक्यमिति पृच्छति ।

परमक्षण इति । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । 'अच्यप्रत्यन्ववपूर्वे'त्यत्राऽजिति योगविभागादत एव वा निपातनादन्तमासान्तः । यद्वा 'प्रतिपरसमनुम्योऽश्च' इति ट्क्षमासान्तः । स

४०—न्वयः । यद्यपि पुरुषगताकाङ्क्षेवाऽर्थानां साकाङ्क्षत्वव्यवहारः, आकाङ्क्षायाश्चेतनधर्मत्वात्, तथाऽपि तस्यापि गमनेन सक्तुर्गमनं बोधयिष्यामी'देवाकाङ्क्षा न तु विपरीतेति भावः । द्वयोरपीति । उक्ताऽऽकाङ्क्षायां द्वयोरपि विषयत्वादिति भावः । परस्परपेक्षत्वादिति । चिन्त्यं, लक्ष्यस्य लक्षणाऽनपेक्षया माथ्ये दक्षितत्वात् ॥ ११४ ॥

परोचे लिट् । इन्द्रियाऽविषय इति । इन्द्रियजन्यशानाऽविषय इत्यर्थः । तथाऽपीति । यस्य क्रियायां ध्यभिन्नारस्तत्परोक्षं किमिति प्रभार्य इति भावः । इन्द्रियाऽगोचरत्वमेव परोक्षम् । तस्य साधनद्वारा क्रियायामित्यारोपेनोचरयति—परमित्यादि । मयूरेति । सत एव परशब्दस्य पूर्वनिपातइति

उत्वं वाऽद्रेः परादक्षः

अथवा परशब्दादुत्तरस्याऽक्षिशब्दस्योत्वं वक्रव्यम् ।

सिद्धं वाऽस्मान्निपातनात् ॥

अथवा निपातनादेव सिद्धं 'परोक्षे लि'ङिति ।

कस्मिन्पुनः परोक्षे [लिङ्भवति] ? काले । न च कालाधिकारोऽस्ति । एवं तद्दि 'धातोः' [३ । १ । ६१] इति वर्तते, धातो परोक्षे । धातुर्वै शब्दो न च शब्दस्य प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवोऽस्ति । शब्देऽसंभवादर्थं कार्यं विज्ञास्यते,—परोक्षे धातो परोक्षे धात्वर्थ इति । कः पुनर्धात्वर्थः ? क्रिया । क्रियायां परोक्षायामिति ।

प्र०—च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्दस्याऽक्षिशब्देनाव्ययीभावाऽसंभवात्समासान्तरे विज्ञायते । वृत्तिविषये चाऽक्षिशब्दः सर्वेन्द्रियवाची न तु चक्षुर्मात्रपर्यायः । अन्येन्द्रियान्तरविज्ञातं वस्तु परोक्षशब्दवाच्यं स्यात् । अत एवान्ये दर्शनपर्यायोऽयमक्षिशब्दो न भवतीति 'अदणोदर्शना'त्येवमक्षमासात्तं कुर्वन्ति । ततो यदिन्द्रियात्तरमिन्द्रियगोचरतामनापन्नं वस्तु तत्परोक्षमित्यर्थः । अक्षिपुनरिति । किं चक्षुरेवाऽक्षिशब्देनोच्यते अथ सर्वमिति प्रश्नः । अश्रोतेरिति । व्युत्पत्तिद्वारेण विषयव्यापनात्सर्वमिन्द्रियं वृत्तिविषयेऽक्षिशब्दो वक्तव्यः । सिद्धं वेति । निर्भागः समुदाय एवेन्द्रियाऽगोचरार्थवाची निपात्यत इत्यर्थः । काल इति । यथा कालस्य नित्यपक्ष उपाधिभेदाद्भूतादिव्यपदेशस्तथा परोक्षत्वमपि । अनित्यक्रियाखण्डकालपक्षे तु स्वत एव परोक्षत्वम् । न च शब्दस्येति । प्रत्ययप्रकृतेः शब्दस्योच्चार्यमाणस्याऽनुभूतत्वात्परोक्षत्वाऽसंभवः । ततो यथा प्रत्यक्षत्वमव्यभिचाराच्छब्दस्य विशेषणं न समवति, एवं परोक्ष-

३०—बोध्यम् । योगविभागस्य माधेऽदर्शनादाह—अत एव वेति ।

प्रतिपरंति । शरदाद्यन्तर्गणस्यम् । इन्द्रियाऽन्यं शानं परोक्षम् । अत एव परोक्षं शानमित्युपपद्यते । अर्थं आदात्ना तद्विषयोऽपि तथा । अत एव 'क्रियायात्परोक्षाया'मिति भाष्यप्रयोग उपपन्नः । निर्मोग इति । समागनिपातनस्य गुरुत्वादिति भावः, अवयवाऽर्थाऽप्रतीक्षे । इन्द्रियाऽगोचरार्थवाचीति । तद्विषयक-शानवाचीत्यपि बोध्यम् । ननु कालः सर्वस्याऽपि 'इदानी'मित्यादिव्यवहारेणाऽपरोक्ष एवेत्यत आह—यथेति । नित्यपक्ष इति । नित्यत्वपक्ष इत्यर्थः । माधे—प्रत्यक्षपरोक्षतायामिति । प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोर्विशेषतायामित्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षत्वेन विशेषणस्य काऽप्यभावाच्चतुपादानमसङ्गतमत आह—यथा प्रत्यक्षत्व-

१—नेदं सार्वत्रिकम् ।

२—'इति' क्वचित्कः ।

† क्वचिदिहावस्तनः प्रक्षिप्तः पाठोऽपि मुद्रितो दृश्यते—

"वृत्तिविषयस्वक्षिशब्दः सर्वेन्द्रियवचनो न चक्षुःपर्यायः । अन्येन्द्रियान्तरविशुतं वस्तु परोक्षमापद्येत । एवं च कृत्वादर्शनपर्यायोऽप्यक्षिशब्दो न भवतीति—'अदणोऽदर्शनात्' इत्येकाच् समासान्त इति तत्त्वम् ।" इति ।

कर्मजातीयकं पुनः परोक्षं नाम ? केचित्तावदाहुः—'वर्षशतवृत्तं परोक्षं'मिति ।
 [अपर आहुः—'वर्षसहस्रवृत्तं परोक्षं'मिति ।] अपर आहुः—'[कुंडय] कटान्तरितं
 परोक्षं'मिति । अपर आहुः—'द्वयहृत्तं त्र्यहृत्तं च'ेति ॥ सर्वथात्तमो न सिध्यति ।
 [सुप्तमत्तयोरुत्तमः ॥]

सुप्तमत्तयोरुत्तम इति वक्रव्ययम् । सुप्तोऽहं किल विललाप । मत्तोऽहं किल
 विललाप । सुप्तो न्वहं किल विललाप । मत्तो न्वहं किल विललाप ।

अथवा भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानकालं नोपलभते । तद्यथा—वैयाकरणानां
 शाकटायनोऽथमार्ग आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलभे । किं पुनः कारणं जाग्रदपि
 वर्तमानकालं नोपलभते ? मनसा संयुक्ताः नीन्द्रियाएयुपलब्धी कारणानि भवन्ति,
 मनसोऽसान्निध्यात् ।

प्र०—लोदकं यदा न निश्चितवान्—किमेते तद्गुणाः पच्यन्तेऽथ ह्यन्तेऽथ कुटघन्ते इति, प्रमाणाऽ-
 न्तरेण यदा कालान्तरे प्रयोक्ता पाकमवगम्य वाक्यं प्रयुङ्क्ते तदा साधनत्वस्य संरम्भरूपस्य परोक्ष-
 त्वात्पपावेति युक्तम् । अथेति । क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वेऽपि लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाऽभिमानः ।
 तत्परोक्षत्वे तु पपाचेत्येव भाष्यमित्यर्थः ।

कर्म जातीयकमिति । यस्मिन् भूतानद्यतनपरोक्षे लिटा भाष्यं तत्परिज्ञानाय प्रश्नः ।
 केचिदिति । मतभेदप्रदर्शनायाऽनेकदर्शनोपन्यासः । इन्द्रियाऽगोचरसाधनसाधितानद्यतनक्रिया-
 वाचिनस्तु घातोलिट् प्रत्यय इति निर्णयः । तथा 'ह्यःपपाचे'त्याद्यपि भवति । सर्वथेति । आत्म-
 साध्यायाः क्रियायाः प्रत्यक्षत्वाभिमान इति भावः । सुप्तमत्तयोरिति । सुप्तमत्तग्रहणं चित्तव्या-
 च्छेपनिमित्तोपलक्षणम् । असान्निध्यादिति । विनयान्तरेणाकृष्टत्वान्मदाद्यभिभावद्वादेति भावः ।
 अत्यन्तापह्नवे चेति । न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपह्नवो यावत्तद्देशगमनादेरपि यदि भवतीत्यर्थः ।

उ०—नन्वेकैकस्या अपि शक्ये रप्रत्यक्षत्वात्समुदायग्रहणं व्यर्थमत आह—समुदायेति । नित्याऽनुमेय-
 त्वादिति । तत्त्वज्ञाऽनीन्द्रियत्वाद्द्वेष्यम् । ननु तद्गुणोदकदर्शनकाले पाकस्य मृतत्वाऽभावात्कथं लिट्प्रयो-
 गोऽत आह—एषाऽपीति । साधनस्य—तच्छ्रुतथाश्रयस्य । संरम्भरूपस्येति संरम्भः शक्तिस्तदावि-
 ष्टरूपस्येत्यर्थः । 'संरम्भ'शब्दोऽर्श आद्यञन्तः । 'पपाचेति युक्तं'मिति पाठः । भाष्ये—'सीकाराः फल्का-
 राश्चे'ति पाठः । क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वेऽपीत्यर्थः । इन्द्रियाऽगोचरसा-
 धनेति । तत्र क्रिय कृतविशेषप्रतीकारादिविशिष्टस्य संरम्भरूपस्य चेन्द्रियाऽगोचरत्वं बोध्यम् । अचित्त-
 व्याच्छेपस्यने उक्तमाऽसिद्धाविश्रापति सूचयन् चित्तव्याच्छेपे तद्गुदाहरणमाह भाष्ये—सुप्तेति । जागरेऽमत्त-
 खेऽपि परोक्ष्यं दर्शयति—अथवेति । 'वैयाकरणानां शाकटायन'इत्यनेन तस्याऽमत्ततोकाऽन्यचित्ता च
 भाष्ये—वर्तमानकालमिति । वर्तमानकालं वस्तिवत्यर्थः । भाष्ये मनस इति । यद्यपि पातञ्जलानामन्तः

१—कोटान्तर्गतः पाठोऽसाम्प्रतिकः ।

२—'वर्तमानं कालं' ।

३—'कश्चिज्जाग्र' ।

४—'प्रयुक्तानि' ।

५—'युगपज्ज्ञानानुसृतिर्मनसो लिङ्गम्' (न्यायदर्शने १ । १ । १६) "मनः संयोगानपेक्षस्य

हीन्द्रियाथैतिकर्षस्य शानहेतुत्वे युगपदुत्सवेरन् शानानीति ।" इति भाष्ये वास्यायनः ।

परोक्षे लिङ्गन्तापह्ववे च ॥ १ ॥

‘परोक्षे लि’ङित्यत्राऽत्यन्तापह्ववे चे’ति वक्तव्यम् । नो खण्डिकान्’ जगाम । नो कलिङ्गाञ्जगाम । न कारिसोमं प्रपवावप्रे !, न दार्वजस्य प्रतिजग्राह । को मे मनुष्यः प्रहरेद्वधाय ।

परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिङि दृश्यताम् ।

उत्वं वाऽऽदेः परादक्षणः सिद्धं वाऽस्मान्निपातनात् ॥

लट् स्मे ॥ ३ । २ । ११८ ॥

प्र०—खण्डिका’ नाम जनपदः । त्वया अयाज्यो याजित इत्युक्तः कश्चिदाह—न कारिसोममिति । कारी—याजक ऋत्विगुच्यते । तस्य सोमं नाहं पपौ । ऋत्विग्भूत्वा सोमं न पीतवान् । अपि तु यजमान एव भूतेत्यर्थः । ऋत्विक्त्वमेवाऽपह्नुने । तथा प्रतिग्रहस्त्वयाऽयोग्याद्रूहोत इत्युक्त आह—न दार्वजस्येति । दार्वो’ नाम जनपदविशेषः । तत्र जातस्याहं न प्रतिजग्राहेति सर्वथा प्रतिगृहीतृत्वमपह्नुते । को मे मनुष्य इति । को मनुष्यो वधाय ममाऽसत्यारोपणेन प्रहरेदित्यर्थः ॥ ११५ ॥

लट् स्मे । इत आरभ्य पञ्चमूर्ध्यां कालविभागप्रतिपादनाय वार्तिकद्वयम्—‘स्मपुराभू-

उ०—करणं व्यापकं, तथापि तत्परिणामविशेषो मनश्चिरस्थायि मध्यमपरिमाणं सकोचविकासशालि शानकारणमिति भावः । अत एव सदा न शानयोगपथ कदाचिच्चरौगपथमपीति दिक् । जनपद इति । ‘कलिङ्गखण्डिकादियु त्वया भुक्तमिति पृष्टे तत्कारणीभतगमनप्रतिषेधादत्यन्ताऽपह्ववोऽवेति बोध्यम् । तस्य सोममिति । तद्गमृतं सोममित्यर्थः । कलितमाह—ऋत्विग्भूवेति । त्वयाऽयोग्यादिति । ‘दार्वदेशीया’दिति शेषः । को मनुष्य इति । ‘यतोऽहं न प्रतिजग्राह अत’ इत्यादिः । परे तु ‘मदत्तसत्रयि प्रहरिष्यतीत्यग्निनोके इन्द्रस्येदं वाक्यम्—खण्डिकादिषु भोजनवतोऽयाज्यः ऋत्विक्कर्मकृतवतोऽसतो दार्वजात्प्रतिगृहीतुर्वा मनुष्यप्रहारो न मम, तद्देशगमनस्यैवाऽभावात्, ऋत्विक्त्वस्यैवाऽकरणादार्वजतः प्रतिग्रहस्यैवाऽग्रहणान्मयि तस्य न प्रहारे सामर्थ्यमित्याहुः ॥ ११५ ॥

लट् स्मे । प्रथमे वार्तिके इति । यद्यपि उपसङ्ग तविरुधाद्द्वितीयवार्तिके लक्षणा युक्ता, तथाऽपि लक्ष्याऽनुरोधादप्रिमभाष्याच्चाऽत्रैव लक्षणंति भावः । तत्र लक्षणाभयस्ये बीजमाह—तत्र स्मेति । भूत-

१—खण्डिका—‘खण्डवा’ ‘भुसावल’ इति प्रसिद्धो जनपदो मध्यप्रदेशे ।

२—मरतस्य प्रसिद्धः प्राचीनो दक्षिणात्यो जनपदः, महानदीगोदावर्योर्मध्यप्रदेशे स्थितः । साम्प्रतं ‘उड़ीसाप्रान्त’त्वेन विख्यातः । महाभारते वनपर्वणि चर्णनं द्रष्टव्यम्—‘एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।’ (अध्यायः ११४ । ४) कलिङ्गगमने वैश्वानरेष्टिः प्रायश्चित्तम् (ब्री० प० १।२।१६)

३—‘दार्व, एक देश जो.....श्रापुनिक करमीर के अन्तर्गत पड़ता था ।’ इति हिन्दीविश्लेषः ।

स्मपुराभूतमात्रे ॥ १ ॥ न स्मपुराद्यतने ॥ २ ॥

‘स्मपुराभूतमात्रे’ ‘न स्मपुराद्यतन’ इति वक्तव्यम् । किमयं स्मादिविधिः पुरान्तोऽविशेषेण भूतमात्रे भवति, तत्र वक्तव्यं ‘स्मलक्षणः† पुरालक्षणश्चाद्यतने न भवत’ इति । आहोस्वित् स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाऽविशेषेण भूतमात्रे भवत इति, तत्र स्माद्यर्थं ‘न स्मपुराद्यतन’ इति वक्तव्यम् । किं चातः ?

स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति ।

न स्मपुराद्यतन इति द्रुवता कान्यायनेनेह ॥ १ ॥

प्र०—तमात्रे ‘न स्म पुराद्यतन’ इति । तस्याऽयमर्थः,—प्रथमे वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां पञ्चमूत्री लक्ष्यते । तत्र भूतमात्रे प्रत्ययो भवति । स्मपुरालक्षणस्तु प्रत्ययोऽद्यतने न भवति । एतदुक्तं भवति—‘लट् स्मे’ ‘अपरोक्षे च’ ‘पुरि लुङ् चास्मे’ इति सूत्रश्रेण्याऽनद्यतने भूतविशेषे प्रत्ययो भवति । ‘ननो पृष्टप्रतिवचने’ ‘नन्वोर्विभाषे’त्येताभ्यां तु भूतमात्रे प्रत्ययः । तत्र स्मपुरेति वार्तिकद्वये विधिप्रतिषेधयोरोहानाद्भूतमात्रस्य विधानात्तस्यैव चाद्यतनानपेक्षद्वारेणानद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादनेन निषेधादेकस्मिन्विषये एकस्य विधिप्रतिषेधयोरत्यन्तविरोधान् पूर्वोक्तो विषयविभाग आश्रीयते । किमयमिति । ‘स्मपुराभूतमात्र’ इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां यदि [इय] पञ्चमूत्री लक्ष्यते तदा मध्यमो योगो भूतमात्रे भवतः, न स्मपुराद्यतन इति वचनाच्च स्मपुरालक्षणे विधिरनद्यतन एव । अथ स्मपुराभूतमात्र इत्यनेन स्मपुरालक्षणस्यैव विधेर्भूतमात्रं निर्दिश्यते, न स्मपुराद्यतन इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां मध्यमो योगो लक्ष्यते तदा ‘ननो पृष्टप्रतिवचने’ ‘नन्वोर्विभाषे’त्येताभ्यां योगाभ्यामनद्यतन एव विधिना भवितव्यमिति प्रश्नः । किं चात इति । एकतरस्मिन् वार्तिके स्मपुराशब्दावुपलक्षणत्वेन श्रयणीयो । तत्र पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा विशेषमपर्ययं पृच्छति । इतरो वार्तिकप्रत्याख्यानाय मया विकल्पितमेतदित्याह—

उ०—मात्रस्य विधानादिति । आद्ये वार्तिके इति भावः । निषेधादिति । अनद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादने निषेधतादययोर्दिव्यन्त्रयः । एकस्मिन्विषये—‘लट् स्मे’ ‘अपरोक्षे च’ ‘पुरि लुङ्’ इति सूत्रश्रेणिये । भूतमात्रविषयद्यतननिषेधयोर्विरोधः । पूर्वोक्त इति । आद्ये पञ्चमूत्रीलक्षणरूपः । मध्यमो योगो लक्ष्यते इति । आद्यन्ताभ्यां पञ्चमूत्रीग्रहणंऽपि सूत्रश्रेण्ये ‘भूतमात्रे’ इति विशेषोक्तमध्यमयोरेवैतत्फलमिन्याशयेन दसुकम् । ननाधिति नन्वोरिति च मध्यमो योगो । इति प्रश्न इति । तत्र विनिगमकाऽमावादिनि भावः ।

१—कीलहानं प्रभृतयः सर्वमिदमेकमेव वार्तिकं पठन्ति । कैथयनगेशव्याख्यानुरोधेन वार्तिके कृत इति विशेषम् ।

* ‘लट् स्मे’ १ । २ । १८ इत्यारम्भ ‘पुरि लुङ् चास्मे’ १ । २ । १२२ इत्यन्तः । इयमेव कैथयोका पञ्चमूत्री । † लट् स्मे; अपरोक्षे च; पुरि लुङ् चास्मे १ । २ । ११८; ११९; १२२

स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भवति, किं वार्तिककारः प्रतिषेधेन करोति—
'न स्मपुराद्यतन' इति ।

अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्म इति तत्र नास्ति नञ्कार्यम् ।

लट् स्म इत्यत्रानद्यतनः इत्येतदनुवर्तिष्यते ।

अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च; विनिवृत्तौ ॥ २ ॥

न पुराऽद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यं
तत्रैतावद्द्रव्यं स्यान्न पुराद्यतन इति ।

तत्र चापिलुङ्ग्रहणम् ।

तत्र चापिलुङ्ग्रहणं ज्ञापकं 'न पुरालक्षणेऽद्यतने भवती'ति ।

अथ बुद्धिरविशेषान्स्मपुरा हेतु

अथ बुद्धिरियमविशेषण स्मपुराहेतु इति ।

तत्र चापि शृणु भूयः ॥ ३ ॥

प्र०—स्मादिविधिरिति । 'लट्स्मे', 'अपरोक्षे च', 'पुरि लुङ् चास्मे' इत्येतेषु योगेष्वनद्यतनग्रहणा-
नुवृत्त्येष्टस्यार्थस्य मिदृत्वात् न स्म पुराद्यतन' इति वार्तिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । यदि 'लट् स्म'-
इत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुवर्तते तदा 'ननौ वृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोविभाषे'त्यनयोरेष्यनुवर्तनेत्यत
आह—अपरोक्षानद्यतनाविति । तेन भूतमात्रे एनाम्यां योगाम्यां विधिरित्यर्थः । 'पुरि लुङ्
चास्म'इत्यत्राप्यनद्यतनग्रहणनिवृत्तौ भूतमात्रे विधि प्राप्नोतीत्याह—न पुरेति । तत्रेति । 'पुरि
लुङ् चास्म'इत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुवर्तन इत्येतल्लुङ्ग्रहणेन जाप्यते । यदि तु भूतमात्रेऽयं विधिः
स्यात्तदा 'नन्वोविभाषे'त्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्त्या विकल्पेन लटो विधानानु पक्षे लुङ् भविष्यति
किं लुङ्ग्रहणेन । अनद्यतनानुवृत्तौ तु लुङ्ग्रहणमन्तरेण पक्षे लुङ् लभ्यते, लडा वाधितत्वादिति

उ०—भाष्ये—स्माद्यर्थमिति । अतद्गुणसंविशानो बहुवीहिरिति बोध्यम् । विशेषमपश्यदिति । अत्ररलापवगो-
रवस्पर्षं विनिगमकमित्यर्थः । अन्यथा फलविशेषस्य स्वयतया तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अपरोक्षानद्यतनाविति ।
'अपरोक्षे चे'ति सूत्रमपरोक्षप्रदणमिति बोध्यम् । एवञ्च तत्रिवृत्तिरिव 'अनद्यतन' इत्यस्याऽपि निवृत्ति-
र्भविष्यतीति निषेधवार्तिकं धर्ममित्याशयः । तत्रिवृत्तौ यत्कलितं तदाह—तेनेति । इत्यत्रानद्यतनेनेति ।
मण्डूकसुत्रेति भावः । शपकमुपादयति—यदि स्थिति । द्वितीयपक्षेऽपि वैयर्थ्यमुपगमयति भाष्ये—अथ

‡ अनद्यतने लट् ३ । २ । १११ इत्यतः ।

§ ननौ वृष्टप्रतिवचने; नन्वोविभाषा ३ । २ । १२०; १२१

¶ पुरि लुङ् चास्मे ३ । २ । ११२

अपरोक्षे चेत्येपः प्राक् पुरिसंशब्दनादविनिवृत्तः ।

सर्वत्रानद्यतनस्तथा सति नञा किमिह कार्यम् ॥ ४ ॥

स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमिति शक्यमेतदपि चिद्धि ।

शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इतिः लट् स्म इत्यत्र ॥५॥

स्मादेपा तव बुद्धिः स्मलक्षणोऽप्येवमेव सिद्धमिति ।

लट् स्म इति भवेन्नार्थस्तस्मात्कार्यं परार्थं तु* ॥ ६ ॥

प्र०—भावः । अथ बुद्धिरिति । 'लट् स्मे' 'पुरि लुङ् चास्मे' इत्येतावाद्यन्तो योगो यदि भूतमात्रे भवत इत्यर्थः । स्मपुराद्देतु इति । स्मपुरागच्छे प्रत्ययोरान्तेनिमित्ते इत्यर्थः । तत्र चापीति । अयमर्थः । न स्म पुराद्यतन इत्ययं नियेयो यद्याद्यन्तोऽर्लक्षितमध्यमयोगविययस्तदा न कर्तव्य एव । अपरोक्षग्रहणं 'ननो पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोविभाषे'त्यत्रानुवर्तिष्यते, तदनुवृत्त्याऽनद्यतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते । यस्मात्परोक्षानद्यतनयोः प्रकृतरेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेन त्रियमाणा द्वितीयस्याऽनुवृत्तिमनुमास्यति । अपरोक्षग्रहणेन हि परोक्षाधिकारो निवर्त्यते । यथाऽद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारग्रहणनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् ।

इदानीमपरोक्षे चेत्येतत् सूत्रं प्रत्यास्यातुमाह—स्मादाविति । स्मादिग्रहणेन स्मादिविधिः पुरान्त इत्येव पक्षो लक्ष्यते । 'लट् स्म' इत्यादिपूत्रेषु परोक्षग्रहणस्य निवृत्तत्वादपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । इदानीमाचार्यः सूत्रं समर्थयितुमाह—स्यादेपेति । यदि त्वमन्त्यसे 'लट् स्म' इत्यत्र परोक्षग्रहणनिवृत्तौ सत्यां परोक्षे चापरोक्षे च लङ् भविष्यतीति नार्थोऽपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रेणेति । तत्र । यस्मादपरोक्षग्रहणमनद्यतनानुवृत्तिज्ञापनार्थं कर्तव्यम् । 'लट् स्म' इत्ययं योगः परोक्षाऽनद्यतने वर्तते । यदि ह्यत्र परोक्षग्रहणं निवर्तते तदा तत्संबन्धमनद्यतनग्रहणमपि निवर्तते । तस्मादपरोक्षे चेति सूत्रारम्भा 'लट् स्मे' इत्ययं योगः परोक्षनप्रतनविषयः, 'अपरोक्षे चेत्ययमपरोक्षानद्यतनविषयः, 'पुरि लुङ् चास्मे' इत्ययं तु लुट्ग्रहणादनद्यतनविषयः, मध्यमो तु भूतमात्रविषयाविति सूत्रेणैव व्यवस्थायाः सिद्धताज्ञार्थो

व०—बुद्धिरिति । भूतमात्रे लक्षः 'स्म' 'पुरा' शब्दो हेतु इत्यर्थः । निवर्त्यते इति । 'लट् स्मे' इत्यत्र परोक्षाऽनद्यतनयोर्निवृत्त्या च भूतमात्रे सिद्धि । एवञ्च 'अपरोक्षे' इत्यस्याऽन्यमर्थः,—उत्तरग्रहणद्वये 'परोक्षे' इति निवृत्तमिति । तेन तत्र अनद्यतनाऽनुवृत्तिर्भवेत्पुत्रर्यात्किञ्च अन्यमेवेति भावः । प्रत्याश्यानुम हेति । 'प्रथमपक्षे' इति शेषः । प्रथमपक्षे लाघवेन च एव पक्षः परिग्रह्य इति बोधयितुमिति भावः । इदानीमिति । तत्पक्षस्यैव शास्त्रतया एवं समर्थयितुमित्यर्थः । मध्यमो विविति । 'परोक्षे' प्रहणस्याऽपरोक्षग्रहणस्य च

† अपरोक्षे च ३ । २ । ११६

‡ परोक्षे लिट् ३ । २ । ११५

* निर्यान्तशारीरकस्येति शिवादिनिवृत्तौक्यातिशयानि कतिपयेन व्यापकान्ताभ्यानेन च बुद्धिमान् इत्यनेन, तदयमत्र ।

स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भवति, किं वार्तिककारः प्रतिषेधेन करोति—
'न स्मपुराद्यतन' इति ।

अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्म इति तत्र नास्ति नञ्कार्यम् ।

लट् स्म इत्यत्रानद्यतनः इत्येतदनुवर्तिष्यते ।

अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्चः विनिवृत्तौ ॥ २ ॥

न पुराऽद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यं
तत्रैतावद्वाक्यं स्यान्न पुराद्यतन इति ।

तत्र चापिलुङ्ग्रहणम् ।

तत्र चापिलुङ्ग्रहणं ज्ञापकं 'न पुरालक्षणोऽद्यतने भवती'ति ।

अथ बुद्धिरविशेषान्स्मपुरा हेतु

अथ बुद्धिरियमविशेषण स्मपुराहेतु इति ।

तत्र चापि शृणु भूयः ॥ ३ ॥

प्र०—स्माद्विधिरिति । 'लट्स्मे', 'अपरोक्षे च', 'पुरि लुङ् चास्मे' इत्येतेषु योगेष्वनद्यतनग्रहणा-
नुवृत्त्येष्ट्यार्यस्य सिद्धत्वात् न स्म पुराद्यतन' इति वार्तिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । यदि 'लट् स्म'-
इत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुवर्त्तते तदा 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोविभाषे'त्यनयोःप्यनुवर्त्तनेत्यत
आह—अपरोक्षानद्यतनाविति । तेन भूतमात्रे एताभ्यां योगाभ्यां विधिरित्यर्थः । 'पुरि लुङ्
चास्म' इत्यत्राप्यनद्यतनग्रहणनिवृत्तौ भूतमात्रे विधिः प्राप्नोतीत्याह—न पुरेति । तत्रेति । 'पुरि
लुङ् चास्म' इत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुवर्त्तत इत्येतल्लुङ्ग्रहणेन ज्ञाप्यते । यदि तु भूतमात्रेऽयं विधिः
स्यात्तदा 'नन्वोविभाषे'त्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्त्या विकल्पेन लटो विधानात् पक्षे लुङ् भविष्यति
किं लुङ्ग्रहणेन । अनद्यतनानुवृत्तौ तु लुङ्ग्रहणमन्तरेण पक्षे लुङ् लभ्यते, लडा वाधितत्वादिति

उ०—भाष्ये—स्माद्यर्थमिति । अतद्गुणसंविशानो बहुवीहिरिति बोध्यम् । विशेषमपश्यन्निति । अत्रलाघवगो-
रवस्वर्णं विनिगमकमित्यर्थः । अन्यथा फलविशेषस्य स्पष्टतया तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अपरोक्षानद्यतनाविति ।
'अपरोक्षे चे'ति सूत्रमपरोक्षग्रहणमिति बोध्यम् । एवञ्च तत्रिवृत्तिरिव 'अनद्यतन' इत्यस्याऽपि निवृत्ति-
र्भविष्यतीति निषेधवार्तिकं व्यर्थमित्याशयः । तत्रिवृत्तौ यत्कलितं तदाह—तेनेति । इत्यत्रानद्यतनेनेति ।
मण्डूकं लुप्तेति भावः । शपकमुपपादयति—यदि त्विति । द्वितीयपक्षेऽपि वैयर्थ्यमुपपादयति भाष्ये—अथ

‡ अनद्यतने लट् ३ । २ । १११ इत्यतः ।

§ ननौ पृष्टप्रतिवचने; नन्वोविभाषा ३ । २ । १२०, १२१

¶ पुरि लुङ् चास्मे ३ । २ । ११२

अपरोक्षे चेत्यपः प्राक् पुरिसंशब्दनादविनिवृत्तः ।
सर्वत्रानव्यतंभस्तथा सति नञा किमिह कार्यम् ॥ ४ ॥

स्मादाद्यपरोक्षे चेत्यकार्यमिति शक्यमेतदपि विद्धि ।
शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट् स्म इत्यत्र ॥ ५ ॥

स्यादेपा तव बुद्धिः स्मलक्षणोऽप्येवमेव सिद्धमिति ।
लट् स्म इति भवेन्नार्थस्तस्मान्कार्यं परार्थं तु* ॥ ६ ॥

प्र०—भावः । अथ बुद्धिरिति । 'लट्स्मे' 'पुरि लुङ् चास्मे' इत्येतावाद्यन्तो योगो यदि भूतमात्रे भवत इत्यर्थः । स्मपुरादेतू इति । स्मपुरागच्छं प्रत्ययोल्लेखेनिति इत्यर्थः । तत्र चार्थमिति । अयमर्थः । न स्म पुराद्यतन इत्ययं निषेधो यद्याद्यन्तोपलक्षितमध्यमयोगविषयस्तदान कर्तव्य एव । अपरोक्षग्रहणं 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' 'नन्वोविभाषेत्यत्रानुवृत्तप्यते, तदनुवृत्त्याऽनद्यतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते । यस्मात्परोक्षानद्यतनयोः प्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेन क्रियमाणा द्वितीयस्याऽनुवृत्तिमनुमापयति । अपरोक्षग्रहणेन हि परोक्षाधिकारो निवर्त्यते । यथाऽद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारग्रहणनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् ।

इदानीमपरोक्षे चेत्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह—स्मादादिति । स्मादिग्रहणेन स्मादिविधिः पुरान्त इत्येव पक्षो लक्ष्यते । 'लट् स्म' इत्यादिमूत्रेषु परोक्षग्रहणस्य निवृत्तत्वादपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । इदानीमाचार्यः सूत्रं समर्थयितुमाह—स्यादेपेति । यदि ल्व मर्यसे 'लट् स्म' इत्यत्र परोक्षग्रहणनिवृत्तौ सत्यां परोक्षे चापरोक्षे च लङ् भविष्यतीति नार्थोऽपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रेणेति । तन्न । यस्मादपरोक्षग्रहणमनद्यतनानुवृत्तिज्ञापनार्थं कर्तव्यम् । 'लट्स्म' इत्ययं योगः परोक्षाऽनद्यतने वर्तते । यदि एष परोक्षग्रहणं निवर्तेत तदा तत्तन्वद्वन्द्यतनग्रहणमपि निवर्तेत । तस्मादपरोक्षे चेतिसूत्रारम्भात् 'लट्स्मे' इत्ययं योगः परोक्षानद्यतनविषयः, 'अपरोक्षे चे'त्ययमपरोक्षानद्यतनविषयः, 'पुरि लुङ् चास्मे' इत्ययं तु लुङ्ग्रहणाद्यनद्यतनविषयः, मध्यमो तु भूतमात्रविषयाविति सूत्रेणैव व्यवस्थायाः सिद्धत्वात्प्राप्तौ

उ०—बुद्धिरिति । भूतमात्रे लटः 'स्म' 'पुरा' शब्दौ हेतू इत्यर्थः । निवर्तत इति । 'लट् स्मे' इत्यत्र परोक्षाऽनद्यतनयोर्निवृत्त्या स भूतमात्रे सिद्ध । एवञ्च 'अपरोक्षे' इत्यस्याऽयमर्थः,—उत्तराद्यद्वये 'परोक्षे' इति निवृत्तमिति । तेन तत्र अनद्यतनाऽनुवृत्तिर्भवतीत्युत्तरवार्तिकं ध्ययमेवेति भावः । प्रत्याख्यातुमाहेति । 'प्रथमपक्ष' इति शेषः । प्रथमपक्षे लाघनेन स एव पक्षः परिग्रह्य इति बोधयितुमिति भावः । इदानीमिति । तत्पक्षस्यैव शक्यतया सूत्रं समर्थयितुमित्यर्थः । मध्यमो इति । 'परोक्ष'प्रश्नस्याऽपरोक्षग्रहणस्य च

† अपरोक्षे च ३ । २ । ११६

‡ परोक्षे लिट् ३ । २ । ११५

* निर्णयसागरीयधरकरणे विद्यमानश्लोकवार्तिकानि वातिकत्वेन व्याख्यातव्यायेन च पुत्रितानि धरन्ते, तदयम् ।

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः 'स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चानद्यतने भवत' इति ॥ ११८ ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ ३ । २ । १२० ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्यं क्रियाऽसमाप्तेर्विवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

'ननौ पृष्टप्रतिवचन' इत्यशिष्यो लट् । किं कारणम् ? 'क्रियाऽसमाप्तेर्विवक्षित-
त्वात्' । क्रियाया अत्राऽसमाप्तिर्विवक्षिता । एष नाम न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्र
क्रियाया असमाप्तिर्भवति, तत्र 'वर्तमाने लट्' [३ । २ । १२३] इत्येव सिद्धम् ।

यदि 'वर्तमाने ल'डित्येव लड् भवति शतृशानचौ प्राप्नुतः † । इष्येते शतृशा-
नचौ । ननु मां कुर्वन्तं परय । ननु मां कुर्वाणं पश्येति ॥ १२० ॥

पुरि लुङ् चास्मे ॥ ३ । २ । १२२ ॥

दशश्वद्व्यां पुरा ॥ १ ॥

दशश्वल्लक्षणात्पुरालक्षणे भवति विप्रतिषेधेन । दशश्वल्लक्षणस्यावकाशः †—
इति हाऽकरोत्, इति ह चकार । शश्वदकरोत्, शश्वचकार । पुरालक्षणस्यावकाशः—

प्र०—वार्तिमारम्भेणेत्यर्थः । 'ननौ पृष्टप्रतिवचन' इत्ययं च योगो येन नापासिन्यायेन लुङो
याधकः, परस्वेन लड्लिटोः ॥ ११८ ॥

ननौ पृष्ट । असमाप्तिरिति । निवृत्तायामपि पाकादिक्रियाया तत्कृतस्य श्रमादेरनु-
वर्तनाच्चस्या एवाऽसमाप्तिविवक्षायां लट्मिड इत्यर्थः । 'इष्येते' इत्यनेन प्रत्याख्यानं द्रव्यति ।
यदि हि भूताश्रयो लट् क्रियेत तदा वर्तमानाधिकाराद्धर्तमाने विहितस्य लटो विधीयमानो
शतृशानचावस्य लटो न स्याताम् । अथ पृष्टग्रहणं किमर्थं यावता प्रभूर्विक्रमेव प्रतिवचनं
भवति । नैतदस्ति । विरुद्धमपि वचनं वचनाभिमुख्यमपि तथा । वचन वचनं प्रति प्रतिवचन-
मित्यनेकार्थसंभवात्पृष्टग्रहणं कर्तव्यम् ॥ १२० ॥

उ०—निवृत्त्या तत्कृतस्य श्रमादेरिति प्रवृत्तस्य श्रमादेरिति भावः । भाष्ये—एवन्तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः
स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाऽनद्यतने इति । तत्र स्मलक्षण इदं ज्ञापकम्, पुरालक्षणे तु लुङ्ग्रहणमिति विवेको
योष्यः । नन्वेवं 'ननु'योगेऽनद्यतने लड्लिटो स्याताम्, ताम्यां येन नाप्राप्तयभावेन तद्वाचाऽयोगादत
आह—ननाविति ॥ ११८ ॥

ननौ पृष्ट । असमाप्तिविवक्षायां हेतुमाह—सकृतस्य श्रमादेरिति । प्रत्याख्यानमिति । सूत्राऽऽरम्भे
दृष्टाऽसिद्धयेति भावः । 'ननु'शब्दयोगे लुङ्लड्लित्यामनमिधानमाश्रयणीयमिति तात्पर्यम् ॥ १२० ॥

पुरि लुङ् । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । 'पुरि लुङ्चाऽस्मे' इत्यतः स्मे लडित्यतः पूर्वं इति भावः ।

१—'एष एव' । २—'चौ च' । † लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३ । २ । १२४
‡ इत्यशतोर्लुङ् च ३ । २ । ११९

रथेनायं पुरा याति । रथेनायं पुराऽयासीत् । इहोभयं प्राप्नोति—रथेन ह शश्वत्पुरा याति । रथेन ह शश्वत्पुराऽयासीत् । पुरालक्षणा भवति विप्रतिपेधेन ।

स्मः सवेभ्यो विप्रतिपेधेन ॥ २ ॥

स्मलक्षणः+ सर्वेभ्यो भवति विप्रतिपेधेन । इशश्वत्लक्षणात्पुरालक्षणाच्च । इशश्वत्लक्षणस्यावकाशः—इति हाकरोत्, इति ह चकार । शश्वदकरोत्, शश्वच्चकार । पुरालक्षणस्यावकाशः—रथेनायं पुरा याति । रथेनायं पुराऽयासीत् । स्मलक्षणस्यावकाशः—धर्मेण स्म कुरुवो युध्यन्ते । इह सर्वं प्राप्नोति—न ह स्म वै पुरा शश्वदभिरभरशुश्रुक्व्यं दहति । स्मलक्षणो लट्भवति विप्रतिपेधेन ॥ १२२ ॥

वर्तमाने लट् ॥ ३ । २ । १२३ ॥

प्रवृत्तस्याऽविरामे शिष्या भवन्त्यवर्तमानत्वात् ॥ १ ॥

प्रवृत्तस्याऽविरामे शासितव्या भवन्ती । इहाधीमहे । इह वसामः । इह पुष्य मित्रं याजयामः । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'अवर्तमानत्वात्' ।

प्र०—पुरि लुङ् । स्मः सर्वेभ्य इति । परविप्रतिपेधेन पूर्वविप्रतिपेधेन च । ततश्च 'पुरिलुङ् चाऽस्मे' इत्यत्र 'अस्मे' इति न वक्तव्यं भवतीति भावः ॥ १२३ ॥

वर्तमाने । प्रवृत्तस्येति । इहाधीमहे इत्यध्ययनं प्रवृत्तं प्रारब्धं, न च तद्विरतम् । यदा च भोजनादिका क्रियां कुर्वन्तो नाधीयन्ते तदाऽधीमहे इति प्रयोगो न प्र प्रोतीति वचनम् । भवन्तीति—लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा । नित्यप्रवृत्ते चेति । 'पूर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादौ स्थानादेः सर्वदा

३०—ननु 'अस्मे' इत्युक्ते स्मयोगे 'पुरि लुङ्' इत्यस्याऽप्राप्तेः कथं विप्रतिपेधोऽत आह—ततरचेति ॥ १२२ ॥

वर्तमाने । ननु प्रवृत्तं न च विरतमथ च न वर्तमानमिति विरुद्धमत आह—इहेत्यादि । न च तद्विरतमिति । सर्वथा न समाप्तमित्यर्थः । क्रियारूपत्वाऽभावादिति । भूतमविश्वदत्तमानव्यवहारविषय-

+ लट् स्मे, अपरोक्षे च ३ । २ । ११८; ११९

१—लटः पूर्वान्तर्यं संज्ञा । अन्वयाऽप्युक्तं माध्यकारेण—“अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुरोऽप्रवृत्तमानोऽप्यस्तीति गम्यते ॥” (२ । ३ । १ वा० ११)

“अस्त्वर्थानां भवनवर्धे सर्वा विष्कृपः शासितव्याः ।.....“कथं पुनरायने भवनया एषोऽर्थ इति । कर्त्तुं विद्यमानत्वात् ॥” (३ । ३ । २ वा० ५)

नित्यप्रवृत्ते च कालाऽविभागात् ॥ २ ॥

नित्यप्रवृत्ते च शासितव्या भवन्ती । तिष्ठन्ति पर्वताः । स्रवन्ति नद्य इति ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'कालाऽविभागात्' । इह भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानः
कालः, न चात्र भूतभविष्यन्तौ कालौ स्तः ।

न्याय्या त्वारम्भानपवर्गात् ॥ ३ ॥

न्याय्या त्वेषा वर्तमानकालता । कुतः ? 'आरम्भानपवर्गात्' । आरम्भोऽ-
त्राऽनपवृक्तः । एष नाम न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्रारम्भोऽनपवृक्तः ।

अस्ति च मुक्तसंशये विरामः ॥ ४ ॥

यं खल्वपि भवान्मुक्तसंशयं वर्तमानकालं न्याय्यं मन्यते 'भुङ्क्ते देवदत्त' इति,
तेनैतत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवश्यं भुञ्जानो हसति वा जल्पति वा पानीयं वा पिवति ।
यद्यत्र युक्ता वर्तमानकालता दृश्यते, इहापि युक्ता दृश्यताम् ।

प्र०—सद्भावात्साध्यत्वाभावात्क्रियारूपात्त्वाभावात्तद्धर्मस्य वर्तमानत्वस्याप्यभाव इति भावः ।
भूतेति । साध्यस्यार्थस्याऽनित्यत्वादेववश्यं भविष्यत्त्वेन भाव्यम् । उत्पन्नस्यापि नाशाद्भूतत्वेनेति
भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानो घात्वर्थः, नित्यप्रवृत्तस्य भूतभविष्यत्त्वाऽभावाद्द्वर्तमानत्वाऽभावः,
क्रियारूपात्त्वाऽभावादेववश्यं । न्याय्यादिति । अध्ययनं यदा प्रवृत्तं न चोपरतं तदा तस्य
भोजनादिक्रियानान्तरीयकत्वादव्यववायिका । अथवाऽध्ययनस्यैवावयवक्रियेति भावः । तदुक्तं

उ०—स्वस्वभावत्वात्तस्या इति भावः । त्रिविधव्यवहारविषय एव हि साध्यत्वमित्यभिमानः । ननु विद्यमान-
कालसंशयस्वरूपं वर्तमानत्वं साध्यस्यापि संभवतीत्यनो मध्यं—भूतेत्यादि । तद्व्याचष्टे—साध्यस्येति ।
अनियत्वात्—वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वात् । उत्पन्नस्याऽपीति । 'भावस्येति शेषः । तेन घटसव्या-
वृत्तिरिति केचित् । वस्तुतो षंमस्याऽपि प्रलयेऽदर्शनरूपो नाशोऽस्त्येव, न ह्यभावनाशः प्रतियोगिरूप
पदेति नियमः, अधिकरणरूपत्वादिति परे । प्रतिद्वन्द्व इति । प्रतियोगिसत्ताकाले तयोसम्भवाच्चिरोधि
वर्तमानत्वमिति भावः । वर्तमानत्वाऽभाव इति । भूताऽऽदिविधेधि वर्तमानत्वाऽभाव इत्यर्थः । तादृशमेव
वर्तमानत्वं सूत्रे विवक्षितम्, पूर्वं 'भूते' इत्युक्तेः, अग्रे च 'भविष्यती'ति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।
क्रियारूपात्त्वाऽभावादेति । यतो भूतभविष्यद्विरोधिवर्तमानत्वाऽभावोऽतः क्रियात्वाऽभाव इत्यर्थः । तदुक्तं—
'क्रियाभेदाय कालरतु सत्त्वा सर्वस्य भेदिका' इति ।

१—कालस्य लक्षणं येषमाह पतञ्जलिः—“येन मूर्तीनामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमाहुः ।
तस्य हि कयाचित् क्रियया युक्तस्याहरिति च भरति रात्रिरिति च । कया क्रियया ? अदित्यगत्या । तथैवाऽ-
सकृदाहृत्या मास इति भरति संवत्सर इति च ।” (महाभाष्ये २ । २ । ५ वा० २)

२—‘एष एव च नाम’ पा० ।

सन्ति च कालविभागाः ॥ ५ ॥

सन्ति [च] खल्वपि कालविभागाः । तिष्ठन्ति पर्वताः, स्थास्यन्ति पर्वताः, तस्थुः पर्वता इति । किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतः सन्ति कालविभागाः ? नावश्यं प्रयोगादेव । इह [हि] भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्तास्तिष्ठ-
तेरधिकरणम् । इह तावत्तिष्ठन्ति पर्वता इति,—संप्रति ये राजानस्तेषां याः क्रिया-
स्तासु वर्तमानासु । स्थास्यन्ति पर्वता इति,—इत उत्तरं ये राजानो भविष्यन्ति तेषां
याः क्रियास्तासु भविष्यन्तीषु । तस्थुः पर्वता इति,—इह हि ये राजानो बभूवुस्तेषां
याः क्रियास्तासु भूतासु ।

प्र०—हरिणा—

व्यवधानमियोपैति निवृत्त इव दृश्यते ।
क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः ॥
न च विच्छिन्नरूपोऽपि सोऽविरामान्नियतते ।
सर्वथ हि क्रियाऽन्येन संकीर्णवोपलभ्यते ॥

तदन्तरालदृष्टा वा सर्वथावयवक्रिया ।

सादृश्यात्सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते ॥' इति ।

'नित्यप्रवृत्तस्य चेत्यस्योत्तरं सन्तीति । इहेति । प्रसिद्धपरिभाषा क्रियैव क्रियान्तर-
परिच्छेदात्काल इत्युक्तम् । तत्र राजां स्थितिभूतादिभेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिकेति

४०—भाष्ये—आरम्भोऽत्रेति । कर्मणि घञ् । आरम्भ इत्यर्थः । अथवाऽध्ययनस्यैवेति । भोजनादिकं
विना तदनिर्वाहात्तदवयवत्वेनैव तस्या ग्रह इति भावः । व्यवधानमिवेति । अव्यवधायकोऽपि व्यवधानमिव
प्राप्नोति, अनिवृत्तोऽपि निवृत्त इव दृश्यत इत्यर्थः । अन्तरालप्रवृत्तिभिः—हासादिभिः । अविरामात्—
फलनिवृत्त्या विरामाऽभावात् । विच्छिन्नरूपोऽपि—विच्छिन्न इव भासमानोऽपि, फलानिर्वृत्तेर्न निवर्तते—
सर्वथा न निवर्तत इत्यर्थः । सर्वैवेति । तथा च गान्तरियकत्वात्सा न व्यवधायकत्वमिति भावः ।
पदान्तरमाह—तदिति । तन्मध्यदृष्टा सर्वो तदवयवक्रियैवेत्यन्वयः । एवञ्च स्थाऽवयवक्रिया यथा स्वस्या न
व्यवधायिकास्तथेमा अपील्यर्थः । एवाच्चाऽत्र पदे भोजनाद्यध्ययनशब्दार्थत्वेनाश्रितमिति तात्पर्यम् । ननु
कथं तदवयवत्वेन ग्रहोऽत आह—सादृश्यादिति । तत्फलनिर्वाहकत्वेनेत्यर्थः । सतिभेदे ऽिति । तुरप्यर्थः ।
अप्यन्तभिन्नाया अपि क्रियाया मध्यपार्ततया तदङ्गत्वेन ग्रहात्स्वाङ्ग न व्यवधायकमिति भावः ।

भाष्ये—नाऽवश्यमिति । किन्त्वर्थसत्त्वात्पील्यर्थः । ननु कालः क्रियाऽधिकरणं, न तु क्रियाऽत
आह—प्रसिद्धेति । वस्तुतोऽनवस्थापत्त्या चिन्त्यमिदम् । म.श्वे 'क्रिया'पदेन तदधिकरणकालो लक्ष्यत
इति वक्तुं युक्तम् । तिष्ठनेरिति । तत्तत्क्रियाविशिष्टतिष्ठनेरित्यर्थः । क्रियारूपत्वमिति । तत्तद्राजक्रियासमाना-

अपर आह,—नास्ति वर्तमानः काल इति । अपि चात्र श्लोकानुदाहरन्ति ।

न वर्त्तते चक्रमिपुर्न पात्यते न स्पन्दन्ते सरितः सागराय ।

कूटस्थोऽयं लोको न विचेष्टिताऽस्ति यो ह्येवं पश्यति सोऽप्यनन्धः ॥१॥

प्र०—क्रियारूपत्वं कालत्रययोगश्रोपपन्न इत्यर्थः । उक्तञ्च हरिणा—

‘परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्पते ।

पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेषु भिद्यते ॥

प्रसिद्धभेदा व्यापारा विरूपावयवक्रियाः ।

साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रियाः ॥’ इति ।

ता इति । तासामेव कालरूपत्वात्कालस्य च क्रियाधिकरणत्वादिति भावः । नास्तीति । निष्पन्नस्याऽर्थस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्यार्थस्य भावित्वात्निष्पन्नाऽनिष्पन्नव्यतिरेकेण रूपान्तरस्याऽभावः ।

न वर्तत इति । परिवर्तनक्रियाया वर्तमानाया अभावादिति भावः । कूटस्थ इति । स्वरूपस्थो न तु वर्तमानक्रियाविशिष्ट इत्यर्थः । अत एवाह—न विचेष्टितेति । व्यापारस्य न वर्ततेत्यर्थः । एवं यो वेत्ति सोऽप्यनन्धः—किं पुनर्योऽनुप्राप्ता योगीत्यर्थः । स ह्यविकृतमात्मतत्त्वं

उ०—ऽधिकरणपर्वतादिसिद्ध्यादेरित्यर्थः । यतः कालत्रययोगोऽतः क्रियारूपत्वमित्यर्थः । आत्मा—द्रव्यम् । न विकल्पत इति । न स्वरूपेण भिन्न इत्यर्थः । विरूपाऽवयवक्रियाः व्यापाराः प्रसिद्धभेदा न तु साध्यभेदा इत्यर्थः । स्वस्याऽवयवक्रियास्तु गिरिसिध्यादयो राजक्रियादेः साहचर्येण भिद्यन्ते इत्यर्थः । साहचर्यमप्यत्र कालघटितं बोध्यम् । तासामेवेति । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । क्रियाकारणत्वादिति । आधारतयेति भावः । ‘अचिच्छ्रियाऽधिकरणत्वादिष्टेव पाठः ।

इदानीं क्षणभङ्गवादी स्वभावविचारीत्याह—अपर आह नास्तीति । वर्तमानकालक्रिया नास्तीत्यर्थः । एवं च क्षणभङ्गुरे पदार्थमात्रे क्रियाश्रयत्वाऽधमन्त्राक्रियायां भूतमविष्यद्यतिद्वन्द्ववर्तमानत्वाऽभावेन कालविभागाऽनवगतेः ‘वर्त्तमाने ल’ इति एवमसङ्गतमिति भावः । तद्वनयन्व्याचष्टे—निष्पन्नश्चेति । रूपान्तरस्याऽभाव इति । प्रतिक्षणनश्रयत्वाद्दत्तमानक्रियाश्रयस्याऽभावेन सर्वथा वर्त्तमानत्वाऽभाव इति भावः । अतोताऽनागतानां तत्त्वादेव न वर्त्तमानत्वेन व्यवहारप्रयोजकता, क्रियां प्रति द्रव्यस्य समवायिकारणतयोत्तरलक्षणं क्रिया वाच्या, तच्च न, उत्तरक्षणेऽन्यस्यैव भावादिति तादर्थ्यम् । तदुपपादयति माधे—अपि चाऽप्रेत्यादिना । ‘वर्त्तते चक्र’मित्यादिवर्त्तमानप्रयोगो निरालम्ब इत्यर्थः । तदाह—परिवर्त्तनेति । अत्र ‘विचेष्टिता लोको नास्ती’त्यनेन दृश्यस्य क्षणभङ्गुरता सूचिता । यद्यप्ययं श्लोकः—‘क्रियाभयो नात्मा, यतोऽयं कूटस्थोऽपरिणामीत्यर्थः, नाऽपि लोको दृश्यः पदार्थः, यतो दृश्यभेदाभयः सिधो नास्ति,

मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः ।
 काकं स्मेहाऽनुपृच्छति 'किं ते पतितलक्षणम्' ॥ २ ॥
 अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काकं न ।
 यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम् ॥ ३ ॥

हिमवानपि गच्छति ।

अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् ।
 सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते ॥ ४ ॥

प्र०—भावयन्प्रत्यक्षीकरोति । तथा चोक्तं भगवता—

'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
 तेषामादित्ववज्ज्ञानं प्रकशयति तत्परम् ॥' इति ।

मीमांसक इति । विचारकः । युवेत्यनेन प्रज्ञायां पाठव दर्शयति । मेधाविसंमत इति । मेधावी चासौ सम्मतश्चेति विशेषणसमासः । पट्टीसमासस्य तु 'क्तेन च पूजाया'मिति निषेधात् । पतितलक्षणमिति । पातः पतितं तस्य किं रूपं, नास्त्येव पतनक्रियेत्यर्थः । अनागत इति । अनागतत्वादेवाऽसत्त्वात् पातक्रियायाः 'पतसी'ति व्यपदेशोऽनुपपन्न इत्यर्थः । अतिक्रान्त इति । तथैव क्रियाया असत्त्वात् । सर्वो लोक इति । क्रियाया वर्तमानत्वाभावेऽपि यदि

उ०—प्रतिक्षणपरिणामित्वात्सदार्थानामिति संसाराऽनित्यत्वाऽतिशयबोधकः, तथापि आपातार्थमादाय क्षणम
 झवादिना स्वसाधकत्वेनोपन्यस्तः । एवं यो वेत्तीति । यथाकथञ्चिज्ज्ञानार्थित्यर्थः । 'अपि'श्लोचमर्थमाह—किमुपुन-
 रिति । सर्वया तथाभावेनावानित्यर्थः । एवञ्च चक्रादेः क्रियाराहित्यज्ञानवानपि योगितुल्यः, अयन्ताऽ-
 स्थिरत्वस्य दृश्येषु ग्रहात्, आत्मन्यपरिणामित्वस्थिरत्वग्रहाच्चेत्युक्तं भवति । अविद्वृतमात्मतत्त्वम्—अपरिणाम्या-
 त्ततत्त्वम् । स हि यथा जडं भावयन् तत्कारणतयाऽविकृतमाध्यातत्त्वं प्रत्यक्षीकरोतीत्यन्वयः । अथैवाऽयं
 सम्प्रतिमाह—तथाचेति । प्रकृतिपुरुषविशेषादेव हि तथा साक्षात्कार इति योगसाङ्ख्ययोः सिद्धान्तः ।
 अथ पदार्थानां स्थिरत्वेऽपि वर्तमानकालाऽभावमुपपादयति भाष्ये—मीमांसक इति । मन्यमानः—
 आश्रयानं विचारकं मन्यमान इत्यर्थः । संमतश्चेतीति । अर्थांमेधाविनामेवेतं गम्यते । पृच्छति स्म—
 पप्रच्छ । 'लटस्मे' इति लट् । भाष्येऽतिक्रान्ते च न पतसी'त्यन्वयः । का'कपर्याय'काकन्'शब्दस्य
 'काकने'ति संबोधनम् । संप्रति—प्रयोगकाले । वर्तमानत्वाऽभावेऽपीति । क्रियाया वर्तमानत्वाऽभावेऽपि
 यदि 'पतसी'ति व्यवहारस्तदाऽयं सर्वो लोकः पततीति व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थः । तदाह—हिमवान-

१—'काकं पर्यायस्य 'काकन्'शब्दस्य 'काकने'ति संबोधनमिति नागेशः, सच्च चिन्त्यम्, 'न श्लोको
 न च मासर्ष्यं न लोभो नाऽशुभा मतिः ।' इत्यत्रैव नञ एव पुनरुक्तत्वात् ।

क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।

तत्समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन् ॥ ५ ॥

प्र०—‘पतसी’ति व्यपदेशस्तदा विशेषाऽभावात् पर्वतादावपि ‘पतसी’ति व्यपदेशप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनागतमिति । एक एव क्षण उपलभ्यते, नातीतो नाप्यनागती, न चैकस्य क्षणस्य गमनादिक्रियावेशः सम्भवतीति भावः । सर्वत्रेति । कालवृत्तित्वाऽविवक्षायां दाप्रत्ययो न कृतः । क्रियाप्रवृत्ताविति—परिहारः । हेतुः प्रयोजन, गमनस्य देशान्तरप्राप्तिः तदर्थं फलार्थमित्यर्थः । इह प्रत्यभिज्ञानात् क्षणभङ्गनिरासे देवदत्तस्य देशान्तरप्राप्तिर्निर्हेतुका न संभवतीति गमनक्रियैव तस्या निर्मितम् । तदालम्बनश्च गच्छतीतिप्रत्ययोऽबाधित उपपद्यत इति सत्त्वं तावदवगम्यते क्रियायाः । वर्तमानत्वाऽभावे च भूतभविष्यतोरप्यभावप्रसङ्गः, वर्तमानो हि भूतत्वं भविष्यत्त्वरूपं प्रतिपद्यते । तत्राऽनेकक्षणसमूहात्मकं क्रियाप्रवन्धरूपं बुद्ध्या सङ्कलय्य गच्छतीत्यादिप्रयुज्यते इत्यर्थः । अविचारयन्निति । कुविकल्पकलङ्करहितमित्यर्थः ।

उ०—पीत्यादि । भाष्यस्य ‘व्यवहारः स्या’दिति शेषः । अर्थ भावः,—त्रिक्षणस्यायिन्या अपि क्रियाया अति-सूक्ष्मकालावच्छिन्नस्वरूपदोषवशाच्छानाऽसम्भवेनाऽशानेन च व्यवहाराऽसम्भवो, शानेन च व्यवहारेऽतिप्रसङ्ग इति । उक्तमेवाऽर्थं दादर्थीयाह—अनागतमिति । एक एव क्षण उपलभ्यते इति । उपलम्भयोग्यो भवितुमर्हतीत्यर्थः । न चैकस्येति । एकक्षणवर्ती पदार्थगतः क्रियावेशो शानयोग्यः सम्भवतीत्यर्थः । ननु कालवाचकत्वात् ‘सदे’ति भाष्यमत आह—कालेति । भाष्ये ‘सर्वत्रे’त्यस्य ‘काले’ इति शेषः । सर्वत्र गतिर्नास्तीत्यर्थोपलब्धियोग्या नास्तीत्यर्थः । अनुपलब्धिप्रमाणाच्च तदभावनिश्चय इति भावः । क्षणभङ्गवा-द्येवाऽत्र वक्तव्यं तु न युक्तं, तस्य ‘मेधाविसंमत’ इति विशेषणाऽनुपरत्तेः । ‘यदि सम्प्रती’त्यादिस्तन्मते उक्तिसम्भवाऽभावाच्च । इदानीं सिद्धान्तमाह—क्रियाप्रवृत्ताविति भाष्ये । क्रियाऽऽरम्भे यो हेतुः प्रयोजकः, फलं, तदर्थं—यद्विचेष्टितं क्रियासमूहस्तदनुकूलत्वेन समीक्ष्य—बुद्धिविशयोक्त्य बौद्धसमूहस्य बौद्धवर्त्तमानत्वमा-दाय ‘गच्छती’ति प्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः । क्षणभङ्गात् देवदत्तस्य अभावादाह—इहेति । कदाऽप्यवर्त्तमानस्य शशविषाणादितुल्यस्य भूतभविष्यत्त्वे अपि स्वरसम्भवे न सम्भवत इति ‘गच्छती’त्यबाधितप्रत्ययस्तत्सत्तायां मानमिति भावः । गच्छतीति प्रत्ययोऽबाधित उपपद्यत इति सत्त्वं तावदवगम्यते इति । एतेनाऽवयव-शोऽपि अत्रप्रत्ययज्ञत्वं सूचितम् । अन्यथा ‘अवयवगतस्य समूहे आरोगं’ इत्येव वदेत् । ननु अवयवानामभावे समूहोऽसम्भवी, तत्राह—सत्राऽनेकेति । बौद्धो वैकलिक एवाऽयं समूह इत्यर्थः, ‘शुद्धशानाऽनुपगती वस्तुशान्त्यो विकल्प’ इति पातञ्जलोक्तेः । समूहस्य वर्त्तमानत्वं तु प्रारब्धाऽपरिस्मात्प्रत्ययमुक्तमेव । तदपि बौद्धमेव । तस्याऽनेकक्षणसमूहात्मकः—तदात्मकत्वेन प्रसिद्धं क्रियाप्रवन्धरूपं तत्त्वेन च प्रसिद्धमविचारित-रमणीयमेव बुद्ध्या विपरीक्येत्यर्थः । अन्यथा पूर्वं सर्वथा वर्त्तमानकालाऽभावस्योक्तत्वेन तमसाप्येवैदृशोक्त-संप्रत्यापत्तेः ।

एवं यास्तववर्त्तमानक्रियाऽभावमङ्गीकृत्याऽनुमितबौद्धसमूहस्यक्रियां तद्वर्त्तमानत्वञ्च बौद्धमाभित्य प्रयोगानुपपत्तेर्दानीं यास्तववर्त्तमानक्रिया तत्तत्क्षणवर्त्तनीं योगिप्रत्ययप्रमाणाभित्य समाधत्ते—अपर आह अस्ति वर्त्तमानः काल इति । क्रियाणां प्रवृत्त्याऽवयवावितिर्नादिति भावः । आदित्यगतवस्तोप-सम्भवे । ‘प्रत्यक्षेण’ति शेषः । क्रियाप्रत्ययवशाऽभिमानिनो येषोऽतिदूरववशात्सद्गतितनुमेया तथाऽतिदूर-

अपर आह—अस्ति वर्तमानः काल इति । आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते । अपि चात्र श्लोकमुदाहरन्ति,—

विसस्य वाला इव दह्यमाना, न लक्ष्यते विकृतिः सन्निपाते ।

अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः, सूक्ष्मो हि भावोऽनुमितेन गम्यः ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

प्र०—विसस्येति । विसस्य वाला विसे दह्यमाने दह्यमाना अपि न प्रत्यक्षं दह्यमानत्वेनावसीयन्ते । किं तर्ह्यनुमानेन विसान्तर्गतत्वात्तद्गृहे तेषामपि दाहः प्रतीयते । तथा कारकसन्निपाते एकैकक्षणाग्रहणे क्रियावेदालक्षणा विकृतिः प्रत्यक्षेण न लक्ष्यते । तां तु त्रिभावा 'अस्ती'ति निश्चिन्वन्ति । त्रिषु कालेषु भावो भावना येषां ते त्रिभावाः—योगिनः, ये भावनावशेन शून्यपि कान्दान् योगिप्रत्यक्षेण विदन्ति । सूक्ष्म इति । अनेकक्षणसमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्य अर्थस्य क्रियारूपस्य युगपदसन्निवानादनुमीयत इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

इत्युपाध्यायत्रैय्यटपुत्रवैयटकृते भाष्यपदीपे तृतीयस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

उ०—कालाऽवच्छिन्नत्वादेकैकक्षणाऽवच्छिन्ना क्रियाऽप्यनुमेयैवेति भावः । ननु कार्योत्तरदेशसंयोगादिना एकैकक्षणवर्त्यतिगूढमवत्तमानक्रियायाः कथमनुमानमत आह भाष्ये—अपि चेति । विसदाहे वालदाहवत्कारकसन्निपाते विकृतिः । एकैका क्रिया यद्यपि न लक्ष्यते तथापि त्रिभावा योगिनस्तामस्तीति वेदयन्त इत्यर्थः । अनेन योगिप्रत्यक्षं प्रमाणं दक्षितम् । नन्वग्मदादिव्यवहारः कथमत आह—सूक्ष्मो हीति । समूहान्वयाऽनुपपत्तिः, 'वर्तमाने ल'दिति शास्त्रज्ञ तदनुमापकमिति भावः । एकैकक्षणग्रहणे, एकैकक्षणस्य वर्तमानग्रहणेन ग्रहणे, तन्क्षणाऽवच्छेदेन क्रियाविशेषलक्षणा विकृतिः प्रत्यक्षेण न लक्ष्यत इत्युत्तरार्थं । नन्वेकैकक्षणस्य सूक्ष्मत्वेऽपि समूहः प्रत्यक्षः स्यादत आह—अनेकेति । एवञ्चाऽव्यवस्था समुदायरूपा च क्रियाऽनुमानगम्यैवेति तादर्थ्यम् । अत्र पक्षेऽनुमितैकैकक्षणवृत्तिक्रियाया घातव्यसमूहस्यऽऽरोपेण वर्तमानप्रयोग इत्याशय इति दिक् ॥ १२३ ॥

इति श्रीशिवमद्रमुनसतीगर्भजनगेशमद्रविरचिते भाष्यप्रदीपेद्योने
तृतीयस्याऽध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ।

१—'विसस्य वाला' पा० । 'गूणालं विस'मिन्यनरा । 'कमलपुष्प इषदी' इति भाषापात्र ।

र्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं—यल्लटोऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो भवति, लटो न [भवति'], स्याभाविक्रमेतन् ।

अथवाऽऽदेशे^१ सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानाद्गन्तव्यं 'प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवती'ति । तद्यथा—धूमं दृष्ट्वाऽग्निरत्रेति गम्यते, त्रिविष्टब्धकं^२ दृष्ट्वा परिव्राजक इति ।

विषम उपन्यासः । प्रत्यक्षस्तेनाऽग्निधूमयोरभिसंबन्धः कृतो भवति, त्रिविष्टब्धकपरिव्राजकयोरच । स तद्विदेशस्यमपि दृष्ट्वा जानात्यग्निरत्र, परिव्राजकोऽत्रेति ।

प्र०—धिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः । शक्यं कर्तुं मिति । प्रतिपत्तु मित्यर्थः । अथवेति । सिद्धानां शब्दानामिदमन्वख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र 'पचन्तं देवदत्तं पश्ये' त्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोऽपि लटः प्रक्रियार्थं विहितस्याऽप्रथमासमानाधिकरण्यमनुमीयत इत्यर्थः । विषम इति । अग्निधूमयोर्हि प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते । लकारस्य तु प्रयोगाऽभावादप्रथमासमानाधिकरण्यं न कचिदुपलब्धमिति भावः । भवतीति । यद्यपि लटोऽप्रयोगादप्रथमासमानाधिकरण्याऽभावः प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथापि प्रत्यक्षस्याऽन्यथासिद्धत्वाद्लकाराऽप्रयोगनिमित्तत्वादाभावग्राहिणो वाच्यत्वम्, अनन्यथासिद्धेन तु सामान्यतोदृष्टेनाऽनुमानेन लटोऽप्रथमासमानाधिकरण्यावगमः, न

उ०—प्रतिपत्तुमित्यर्थं इति । लट्वाच्यस्याऽप्रथमान्तसामानाधिकरण्यं न भवति, लट्वाच्यस्य भवति यत्तत्र किं कारणं प्रतिपत्तुं शक्यं स्वभावाऽतिरिक्तं, न किमपीति भाष्यार्थं इति भावः । ततश्च शत्रादिविषयलटोऽस्यैव शतृविधायकशब्दबलव्यस्वभावात्प्रथमासमानाधिकरण्यमिति न दोष इति तात्पर्यम् । ननु लस्य क्वाऽपि प्रयोगाऽभावेन कथमीदृशस्वभावाऽवगतिरतः पदान्तरमाह भाष्ये—अथवेति । ननु यावदप्रथमासमानाऽकिरण्यं न निर्यातं तावदादेश एव न, आदेशेन च्वाऽनुमानमित्यन्योऽप्याश्रयप्रस्तमत् ग्राह-सिद्धानामिति । निष्पानामित्यर्थः । प्रक्रियाऽर्थं विहितस्येति । अनेन प्रक्रियार्थं कल्पितानामशोधकत्वं दर्शयति । विषम उपन्यास इति । वदन्प्रत्यक्षः,—किमप्रत्यक्षेण बाधनिश्चयादनुमानं न, उत व्याप्तिप्रहणाऽभावादिति ? तत्राद्ये ग्राह—यद्यपीति । 'प्रत्यक्षस्तेनाऽग्नी'त्यादिप्रन्धेनापि भाष्ये तत्र बाधनिश्चयाऽभावः प्रतिपाद्यत इति बोध्यम् । प्रत्यक्षेण तत्राऽभिसंबन्ध एव युक्तेण कृतो गृहीतो न तु विपरितीमित्यर्थात् । लकाराऽप्रयोगनिमित्तकरेनाऽन्यथासिद्धत्वादाभावग्राहिणः प्रत्यक्षस्य बाध्यत्वमित्यन्वयः । सामान्यतो दृष्टेन—कार्यकारणभिरल्लिङ्गैर्न । न ह्यन्यथेति । एवञ्च शतृशान्भवेयर्थस्याऽनुवृत्तत्वं सिद्धिसमनुमानमन्यथासिद्धप्रत्यक्षा-च्छब्दमिति भावः । रूपसदृशारिणसिक्विति । शुक्रमास्वरूपध्यायकस्त्वेत्यर्थः । तमस्तु न तदुपवत् ।

१—यच्चिन्न ।

२—'अथवाऽऽदेशेन पा'० ।

३—त्रिविष्टब्धकं=परिव्राजकपरिचयको दण्डविशेषः । 'प्रयो दण्डा विष्टब्धा इतरेतराश्रयेण विष्टृता यत्रेति ध्युत्तरया योगस्तथाश्रयेण रज्ज्वा कीलकेन वा बद्धानां प्रयास्यां काष्ठानां सन्धा । तथा च्वाह भाष्यकारः—'यथा तर्हि—त्रिविष्टब्धकम् । तत्राऽप्यन्ततः सूत्रकं भवती'ति । (१ । १ । १ पा० ८, पृष्ठसङ्ख्या १३४)

भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानवलीयस्त्वम् । तद्यथा अलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते-
ऽनुमानाच्च गम्यते नैतदस्तीति ।

कस्यचित्त्वत्त्वपि सकृत्कृतोऽभिसंबन्धोऽत्यन्ताय कृतो भवति । तद्यथा—
वृक्षपर्णयोरयं वृक्ष इदं पर्णमिति । तद्विदेशस्त्वमपि दृष्ट्वा जानाति 'वृक्षस्येदं पर्ण'मिति ।

किं पुनरयं पर्युदासो 'यदन्यत्प्रथमासमानाधिकरणा'दिति, आहस्त्रिप्रसज्य-
प्रतिषेधः 'प्रथमासमानाधिकरणे ने'ति ? कश्चात्र विशेषः ?

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण इति चेत्प्रत्ययोत्तरपद-
योरुपसङ्ख्यानम् ॥ ३ ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण इति चेत्प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसङ्ख्यानं
कर्तव्यम् । कौर्वतः णचतः* । कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति† ।

अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः 'प्रथमासमानाधिकरणे ने'ति ।

हन्ययादेशस्य तदुपपद्यते इति भावः । तद्यथेति । आशुसञ्चाराच्चक्रान्तिरुपपद्यते । रूपसहचा-
रिणस्तु स्पर्शस्याऽनेकदिकस्य युगपदग्रहणादनन्यथासिद्धानुमानेन प्रत्यक्षाभासो बाध्यते । तदुक्तं
हरिणा—

'स्पर्शप्रबन्धो हस्ते न तथा चक्रस्य सन्ततः ।

न तथाऽलातचक्रस्य विच्छिद्यं स्पृश्यते हि तत् ॥ इति ।

कस्यचिदिति । न भूयोदर्शनेन सम्बन्धग्रहणमपि तु सकृद्दर्शनेनापीत्यर्थः । वृक्षपर्ण-
योरिति भाष्यकारवचनप्रामाण्याज्जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावो न कृतः । किं पुनरिति ।
यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधे वाक्यभेदाद्गौरवप्रसङ्गस्तथापि लक्ष्यसिद्धये शास्त्रे कचिदसावङ्गीकृत इति

उ०—स्पर्शस्य—उद्भूतस्येति द्रष्टव्यम् । तेन दीपप्रभायां स्पर्शाऽग्रहेऽपि अनेकदिकरूपस्य युगप-
दग्रहेऽपि न दोषः । व्याप्तिप्रदशाऽभवं समाघत्ते माथे—कस्यचिदिति । तदग्रघात्ते—न भूय
इति । ननु—'लट् अग्रप्रमान्तसामानाऽधिकरणवान्, तदनुवादेन विहिताऽऽदेशस्थानित्वा'-
दित्यनुमानम्, तत्र दृष्टान्ताऽभनेन कथं व्याप्तिग्रह इति चेन्न, 'सः स्थानी स आदेशसमानधर्म'ति
सामान्यतो व्याप्त्यैव सङ्कारिविशेषप्रनादिशेषाऽनुमितिः । अत्राऽपि शतृविधायकशास्त्रमेवाऽनुकूलस्तर्क
इत्याहुः । वृक्षपर्णयोर्जातिरसादेकवद्भावः स्यादत आह—भाष्यकारेति । व्यक्तिप्राधान्यविवक्षणादिति
भावः । माथे—यदन्यत्प्रथमासमानाधिकरणादिति । तत्राऽप्यवधिमतोः साक्षात्यादन्यत्किञ्चित्समानाऽ-
धिकरणमेव शब्दे । तेन अग्रप्रमान्तेन सामानाऽधिकरणस्य लट इति फलति । यथाश्रुते तु 'कौर्वत'

१—'अद्भारोऽलातमुरुक'मित्यमरः । उभयोरप्रयोरभिविशिष्टो द्रष्टव्य इहाऽलातशब्देनाभिधीयते ।

"अलातचक्रवत् तदुपलब्धिराशुसंचारत् ।" (३ । २ । ६०) इति न्यायदर्शने गौतमः ।

"आशुसंचारदलातचक्रस्य भ्रमतो विद्यमानः क्रमो न गृह्यते । क्रमस्याऽग्रहणादविच्छेदबुद्ध्या
चक्रवद्बुद्धिर्भवती"ति तद्भाष्ये धारस्यायनः ।

● तस्याजयम् । ४ । १ । ६२

१—इति कचिन्न ।

† पृष्ठी २ । २ । ८

प्रथमाप्रतिषेध उत्तरपद आदेशानुपपत्तिः ॥ ४ ॥

प्रथमाप्रतिषेध उत्तरपद आदेशयोरनुपपत्तिः । कुर्वती चासौ भक्तिश्च कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिरितिः पचमानभक्तिरिति ।

ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्विज्ञास्तत्र च शतृशानचौ न प्राप्नुतः,— कुर्वत्तरः पचत्तरः, कुर्वाणतरः पचमानतरः । कुर्वद्भूतः पचद्भूतः, कुर्वाणरूपः पचमानरूपः । कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः, कुर्वाणकल्पः पचमानकल्प इति ।

सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रत्ययोत्तरपदयोश्च शतृशानचौ भवत इति वक्तव्यम् ।

तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वाद्प्रसिद्धिः ॥ ६ ॥

तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वाद्प्रसिद्धिः । आदेशनिमित्तः प्रत्ययः, प्रत्ययनिमित्त-श्चादेशः, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥

उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः । उत्तरपदनिमित्तः सुपु, सुबन्तनिमित्तं चात्तरपदम्, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

प्र०—विचार्यते । फीर्यत इति । कुर्वतो देवदत्तस्याऽपत्यमित्यत्र सापेक्षत्वात्तद्वितो नोत्पद्यते । पदान्तरनिरपेक्षत्वे च पदान्तरेण सामानाधिकरण्याभावादादेशाऽप्रसङ्ग इति भावः । कुर्वद्भक्तिरिति । पठोममासः । समानाधिकरणमग्रामे तु प्रनज्यप्रतिषेधेऽपि दोषः । स च वक्ष्यत एव कुर्वत्तर इति । अत्र देवदत्तादिना पदान्तरेण सामानाधिकरण्यादादेशाऽप्रसङ्गः । पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एव दोषः । सिद्धं दिवति । लक्षणोपः वर्तव्य इत्यर्थः । पृथगुत्तरपदग्रहणमन्तरङ्गानपि

उ०—इत्यादौ दोषाऽऽपादनाऽसङ्गतिः स्वधेय । नन्यथापि 'कुर्वतो देवदत्तस्ये'त्यादिरदन्तरसामानाऽधिकरण-मस्येवेत्यत आह—कुर्वत इति । वृत्तिपटकाऽतिरिक्तविरोध्याऽपेक्षमपि सन्नेहमिति भावः । पदान्तरंति । देवदत्तस्येत्यादीत्यर्थः । देवदत्तादिना पदान्तरेणेति । 'प्रथमाऽन्ते'ति शेषः । पूर्वस्मिन्नपि । समानाऽधिकरणसामान्ये । 'कुर्वद्भक्तिरित्यादिः, कुर्वत्तर इत्यादिश्च । कुर्वद्भक्तौ 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवत् । ननु लक्षणान्तरे 'अपचत्कल्पं देवदत्त' इत्यादौ स्यादत आह—अपचत्कल्पे इति । अन्तर्वर्तिन्या प्रत्ययर-

१—'तेऽ' पा० ।

न वा लकारस्य कृत्वात् प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् ॥८॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? 'लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वम्' । लकारः कृत्, 'कृत्प्रातिपदिक'मिति प्रातिपदिकसंज्ञा । 'तदाश्रयं प्रत्ययविधानम्' । प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति ।

तिङ्गदेशात्सुबुत्पत्तिः ॥ ९ ॥

तिङ्गदेशः क्रियतां सुबुत्पत्तिरिति, परत्वात्सुबुत्पत्तिर्भविष्यति* ।

तस्मादुत्तरपदप्रसिद्धिः ॥ १० ॥

तस्मादुत्तरपदं प्रसिद्धम्, उत्तरपदे प्रसिद्ध 'उत्तरपद' इति शतृशानचौ भविष्यतः ॥ इहापि तर्हि तिङ्गदेशात्सुबुत्पत्तिः स्यात्—'पचति पठती'ति । अस्त्यत्र विशेषः । नित्योऽत्र तिङ्गदेशः । उत्पन्नेऽपि सुपि प्राप्नोत्यनुत्पन्नेऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात्तिङ्गदेशे कृते सुबुत्पत्तिर्भविष्यति ।

इहापि तर्हि नित्यत्वात्तिङ्गदेशः स्यात्,—कुर्वन्नक्तिः पचन्नक्तिः [कुर्वाणभक्तिः] पचमानभक्तिरिति । अस्त्यत्र विशेषः । शतृशानचौ तिङ्गपवादादौ, तौ चात्र निमित्तवन्ती, न चाऽपवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वाऽपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । न तावदत्र कदाचित्तिङ् भवति । अपवादादौ शतृशानचौ प्रतीक्षते ।

तदेतत्क सिद्धं भवति ? यत्र सामान्यादुत्पत्तिः । यत्र हि विशेषाद्—'अत

प्र०—विधोर्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्रत्ययपरत्वार्थम् । उत्तरपदनिमित्त इति । सत्युत्तरपदे शतृशानचौ भवतः । तयोश्च कृत्वात्सुबुत्पत्ति, सुप्निमित्तः समासः, समासनिमित्तं चोत्तरपदमित्यर्थः । न वेति । तस्य कृत्वात्सुबुत्पत्तौ सत्यामणादिषु तरवादिषु चोत्पन्नेष्विदं विधानमिति नास्तीतिरेतराश्रयदोष इत्यर्थः । उत्तरपदे इतरेतराश्रयं परिहरति—तिङ्ग-

उ०—तेनैव सिद्धे किमुत्तरपदग्रहणेनेत्यत आह—पृथगिति । भाष्ये—आदेशानिमित्त इति । तस्मिन् हि प्रातिपदिकस्ये मुयन्तरे च तदितोत्पत्तेरिति भावः । सुप् उत्तरपदनिमित्तत्वमुत्तरपदस्य च मुयन्तनिमित्तत्वं दर्शयति—सत्युत्तरपदे इति । तिङ्गदेशादिति । तिङ्गरूपादादेशादित्यर्थः । एवञ्च पच्—ल् इत्यत्र तिङ्गो बाधित्वा सुपि

‡ कृदतिङ् ३ । १ । ९३; कृत्कृतसमासश्च १।२।४६; स्वौजसमौद्... ह्योसुप् ४।१।२

* तिप्त्वृष्कि... वदिभहिङ् ३ । ४ । ७२; स्वौजसमौद्... ह्योसुप् ४ । १ । २

१—हचिन्न ।

इव् [४ । १ । ६५] इतीतरेतराश्रयमेव तत्र भवति,—धीन्माणस्यापत्यं वैच-
माणिरिति ॥ इह च शतृशानचौ प्राप्नुतः,—पचतितराम् जल्पतितराम् पचतिरूपम्
जल्पतिरूपम् पचतिकल्पम् जलपतिकल्पम् पचति पठतीति ।

तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति ?

शतृशानचौ यदि लटो वा ॥

यदि लटः शतृशानचौ वा भवतो व्यवस्थितविभाषा च । तेनेह च भविष्यतः—
कौर्वतः पाचतः, कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः, [कुर्वाणभक्तिः] पचमानभक्तिः, कुर्वत्तरः
पचत्तरः, [कुर्वाणतरः] पचमानतरः, कुर्वद्रूपः, पचद्रूपः, [कुर्वाणरूपः] पच-
मानरूपः, कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः, [कुर्वाणकल्पः] पचमानकल्पः, पचन् पठन्निति च
लटः शतृशानचौ । इह च न भविष्यतः,—पचतितराम् जल्पतितराम्, पचतिरूपम्
जल्पतिरूपम् पचतिकल्पम्, जल्पतिकल्पम्, पचति पठतीति च लटः शतृशानचौ ।

तच्चर्हि वाचचनं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ?
'नन्वोर्विभाषा' [३ । २ । १२१] इति । यदि तदनुवर्तते 'वर्त्तमाने लट्' [१२३]
इति लटपि विभाषा प्राप्नोति । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । नन्वोर्विभाषा । 'पुरि
लुङ्चास्मे' [१२२] विभाषा । 'वर्त्तमाने लट्' 'पुरि लट् चास्मे' विभाषा । लटः
शतृशानचौ विभाषा । 'पुरि लुङ्चास्म' इति निवृत्तम् ।

न तर्हीदानीमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्तव्यम् ? वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ?
'नित्यार्थम्' । अप्रथमासमानाधिकरणे नित्यौ [शतृशानचौ] यथा स्यातामिति ।

प्र०—देशादिति । धीन्माणस्येति । अत्राऽकृते शानप्यकारान्तत्वाभावाद्भिन्नोऽप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
पचतितरामिति । 'तिङ्श्चे' त्येतत् लकारान्तरार्थं स्यात्—अपचत्तरामिति । पचतीति । अत्रापि
लस्यकृत्वाद् सुप्युत्पन्ने प्रत्यये विधीयमान आदेशः स्यादित्यर्थः । तिङां तु लिङादयोऽवकाशाः ।
लस्यं तदेतदिति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च यथेष्टं प्रयोगसिद्धिः । न तर्हीति ।
व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धत्वान्नित्ययोरादेशयोरिति भावः । नित्यार्थमिति । 'लटः शतृशानचा'-
वित्येको योगः क्रियते । तत्र च विभाषेति वर्तते । ततोऽप्रथमाममानाधिकरणं इति द्वितीयो

उ०—समास उत्तरपदे शत्रादि तिङां बाधकमिति भावः । भाष्ये—निमित्तवन्तविति । 'उत्तरपद' स्पष्टमित्यस्य
सम्प्रदायादपवादधेन शतृशानच्वावेति भावः । ननु 'पचती'त्यादौ प्रत्ययोत्तरपदत्वाऽभावात्कथमादेशप्रसक्ति-

क तर्हीदानीं विभाषा ? प्रथमासमानाधिकरणे । पचन् पचति । पचमानः पचत इति ॥ १२४ ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ ३ । २ । १२६ ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुण उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुण उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । तिष्ठन्मूत्रयति । गच्छन्भ्रमयतीति ।

कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाऽचयोगे ॥ २ ॥

कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाऽचयोग उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । योऽधीयान आस्ते स देवदत्तः । य आसीनोऽधीते स देवदत्तः [इति] ।

अ'च'योग इति किमर्थम् ? य आस्ते चाधीते च स चैत्रः ।

तत्त्वाऽन्वाख्याने च ॥ ३ ॥

तत्त्वान्वाख्याने चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । शयाना वर्धते दूर्वा । आसीनं वर्धते विसमिति ।

प्र०—योगो नित्यार्थः । व्यवस्थितविभाषाश्रयेण तु विसृष्टा प्रतिपत्तिर्न स्यादिति तदर्थो द्वितीयो योगः ॥ १२४ ॥

लक्षण । गुण इति । गुणशब्देनाऽत्र साधनमुच्यते । 'तिष्ठन् मूत्रयती'त्यदौ यदा स्थानादिना मूत्रादिक्रिया लक्ष्यते तदा सूत्रेणैवादेशसिद्धिः । यदा तु कारकं लक्ष्यते तदर्थमिदं वचनम् । 'बट्टु मूत्रयत्सु को देवदत्त' इत्युक्ते 'यस्तिष्ठन्मूत्रयती'ति प्रतिवचनेन देवदत्तो लक्ष्यते । अपया अशीचादिगुणो गृह्यते । कर्तुश्चेति । यदा पूर्ववाक्ये गुणः साधनं गृह्यते तदा तेनैव सिद्धे पर्यायार्थः । यदा त्वशीचादेर्गुणस्य तत्र ग्रहणं तदा विध्यर्थम् । तस्याख्यान इति ।

उ०—रत आह—अत्राऽपीति । मुनेव प्रत्यय इति भावः ॥ १२४ ॥

लक्षणहेत्वोः । भाष्ये—क्रियाया गुणे इति । क्रियायाः कारके इत्यर्थः । कारकनिरूपितं यदा लक्षणार्थं धारणस्य तदर्थमिदं, तदाह—गुणशब्देनेति । यदा स्थानादिनेति । 'कथमर्थं मूत्रयती'त्यादिप्रश्ने यदेदमुत्तरं तदा तथा सा लक्षणा भवतीति बोध्यम् । यदा स्थिति । यदा क्रियाया कारकं लक्ष्यते तदा तदर्थमिदमित्यर्थः । देवदत्तो लक्ष्यत इति । मूत्रणसमानकालिकस्थानक्रियरेत्यर्थः । गृह्यत इति । गुणशब्देनेत्यर्थः । अत्र पदेऽशुनित्यादिगुणशब्देन लक्षणं न तु क्रियाया इति भावः । अत्र पदे 'लक्षणहेत्वोः क्रियाया' इति सूत्रे गुणे लक्षणे उपसङ्ख्यानं कार्यमित्यर्थः । भाष्ये—कर्तुश्चेति । कर्तुंलक्षणभूतयोः क्रिययो-

सदादयश्च बहुलम् ॥ ४ ॥

सदादयश्च बहुलमिति वक्तव्यम् । सन्ग्राहणः, अस्ति ग्राहणः । विद्यते ग्राहणः, विद्यमानो ग्राहण इति ।

इङ्जुहोत्योर्वावचनम् ॥ ५ ॥

इङ्जुहोत्योर्वेति वक्तव्यम् । अधीते, अधीयानः । जुहोति, जुह्वते ।

माङ्घ्याक्रोशे ॥ ६ ॥

माङ्घ्याक्रोश इति वक्तव्यम् । मा पचन् । मा पचमानः ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'लक्षणहेत्वोः क्रियाया' इत्येव सिद्धम् ॥ इह तावत्तिष्ठन्मूत्रयतीति तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियाया लक्षणम् । गच्छन्मत्तयतीति गच्छतिक्रिया मत्तयतिक्रियाया लक्षणम् ॥ योऽधीयान आस्ते स देवदत्त इति, अध्ययनक्रियाऽऽसनक्रियाया लक्षणम् । य आसीनोऽधीते स देवदत्त इति, आसिक्रियाऽध्ययनक्रियाया लक्षणम् । इदं तर्हि प्रयोजनम्—'अचयोग इति वक्ष्यामी'ति, इह मा भूत्—य आस्ते चाऽधीते च स चैत्र इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नैतत्क्रियाया लक्षणम् । किं तर्हि ? कर्तृलक्षणमेतत् ॥ शयाना वर्धते दूर्वेति

प्र०—स्वभाववाह्याने विनापि लक्ष्यलक्षणभावेनेत्यर्थः । नह्यासनं वृद्धैर्लक्षणं, किं तर्हि, स्वभाव-
मात्रकथनम्—आसीनं विसमिति । सदादयश्चेति । वाग्रहणस्याऽय प्रपञ्चः । सच्छब्दो विद्यमान-
वाचीति तत्सदृशाः सदादिशब्देनोक्ता नान्ये इत्याह—इङ्जुहोत्योर्वेति । माङ्घ्याक्रोश इति ।
लुङि प्राप्ते ऽस्मादेवादेशविधानाद्भङ्गुमीयते । तिष्ठतिक्रियेति । स्थितिक्रियालक्षिता तु
मूत्रयतिक्रिया 'यस्तिष्ठन्मूत्रयति स देवदत्त' इति सर्वनामपरामर्शे देवदत्तस्य लक्षणं, तत्रतस्य
वाऽशोचदेरिति भावः । नैतदिति । समुच्चयमानं क्रियाद्वय परस्परस्याऽलक्षणं, कर्तृविशेषस्य
लक्षणमित्यर्थः । श्रेतिक्रियेति । तत्त्वाख्यानमपि लक्षणं भवति । यथा चेतन्यलक्षणः पुरुष

उ०—वाचकाम्याभ्यांदेशेऽप्यर्थः । सदादयश्चेति । प्रथमासनानाऽधिकरणार्थमिदम् । वाग्रहणस्यः यमिति ।
'लटः शतृशान्ता' इति विभक्त्युत्पत्त्यनुवर्तमानवाग्रहणस्य 'सदादयश्चे'त्यादिवचनसमुदाय इत्यर्थः ।

ननु क्रियोरेव लक्षणलक्षणभावे 'को देवदत्त' इति प्रश्ने इदमुत्तरं न स्यादत आह—भ्यतिक्रियेति ।
सर्वनामपरामर्शे इति । यच्छब्दसर्वनामपरामर्शदेवदत्तस्य लक्षणमिति फलितम् । अन्यथा यत्नमपरा-
रम्भेऽपि तिष्ठतेः शत्रुनापत्तिः । न हि तद्व्याख्या क्रिया देवदत्तस्य लक्षणं, किन्तु तदुपलक्षणमूत्रयतिक्रियेति
बोध्यम् । समुच्चयमानमिति । परस्परलक्षणतामनापन्नं समुच्चयमानं सङ्घर्षविरहेणैव लक्षणमिदमवयवः ।

शैतिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणम् । आसीनं वर्धते विसमिति, आभिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणमिति ।

‘सदादयश्च बहुलम्’ ‘इङ्जुहोत्योर्वा’ ‘माङ्घ्याक्रोश’ इति वक्तव्यमेव ॥ १२६ ॥

तौ सत् ॥ ३ । २ । १२७ ॥

‘तौ’ग्रहणं किमर्थम् ? शत्रुशानचौ प्रतिनिर्दिश्यते । [नैतदस्ति प्रयोजनम् ।] प्रकृतौ शत्रुशानचावनुवर्तिष्येते । क्व प्रकृतौ ? ‘लटः शत्रुशानचावप्रथमासमानाधिकरणे’ [३ । २ । १२४] इति ॥ अत उच्यते—

तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थम् ॥ १ ॥

‘तौ’ग्रहणं क्रियते, ‘असंसर्गार्थम्’ । ‘असंसक्रयोरैतैर्विशेषैः शत्रुशानचोः सत्संज्ञा यथा स्या’दिति ॥ ननु चैते विशेषा निवर्तेरन् । यद्यप्येते विशेषा निवर्तन्तेऽयं तु खलु वर्तमानः कालोऽवश्यमुत्तरार्थोऽनुवर्त्यः । तस्मिन्नुवर्तमाने वर्तमानकालविहितयोरेव शत्रुशानचोः सत्संज्ञा स्याद्भूतभविष्यत्कालविहितयोर्न स्यात्* । किं पुनर्भूतभविष्य-

प्र०—इति भावः ॥ १२६ ॥

तौ सत् । तौग्रहणमिति । शत्रुशानचोरनुवर्तनादेव संज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । शत्रुशानचाविति । असति ‘तौ’ग्रहणे प्रत्ययविधिरयं स्यान्न तु संज्ञाविधिरिति भावः । तौ सदिति । तच्छब्देन शत्रुशानचो रूपमात्रं परामृश्यत इति लट्स्थानिकत्वादिधर्माऽसंबद्धयोरपि संज्ञा भवतीत्यर्थः । ननु चेति । अस्वरितत्वादननेक्षणाच्चेति भावः । भूतेति । ‘वर्तमानसामोप्ये

उ०—यथा धैतन्येति । तत्त्वत्प्राजापुत्रस्य यथा तत्र लक्षणत्वाऽऽरोपेण शब्दप्रयोगस्तथाऽत्रापि तदारोपेण प्रत्यय इति भावः । भाष्ये—इति वक्तव्यमेवेति । ‘लक्षणहेत्वो’रित्यनेनाऽऽसिद्धेः, यथाश्रित्यतस्तद्व्यासे सूत्रे ‘वा’ग्रहणाऽनुवृत्तेरभावाच्चेत्यभिमानः ॥ १२६ ॥

तौ सत् । प्रत्ययविधिरिति । ‘स’दित्यस्य प्रत्ययस्य विधिरित्यर्थः । भाष्ये—प्रकृत्याविति । एवञ्च प्रत्ययविधौ शत्रुशानचावित्यस्याऽनन्वयाऽऽपरया संज्ञाविधेरेवेति भावः । धर्मोऽसंबद्धयोरपीति । ‘लटः सद्दे’त्यादिविहितयोरित्यर्थः । ननु मूले शत्रुशानचोर्विष्यदर्शनादाह—वर्तमानसामोप्ये इति । अतिदेयादिति । तेन प्रत्ययवत्संज्ञाऽप्यतिदेशेनेव सिद्धा, तस्या अपि वर्तमानाऽधिकारे विहितत्वात् । ‘लटः सद्दे’ति वचनादेव भविष्यदर्शयोरपि सा सिद्धेत्यर्थः । शत्रुशानचावित्यस्य ‘सत्संज्ञा’विति शेषः । ननु कर्त्तव्या

१—इच्छिन्न । २—‘निवर्तन्ते’ पा० ।

* वर्तमानसामोप्ये वर्तमानवद् वा, लटः सद्दे ३ । ३ । १३१, १४

त्कालविहितयोः सत्संज्ञावचने प्रयोजनम् ? [प्रयोजनं]. पूरणगुणमुहितार्थसत्
[२ । २ । ११] इति । ब्राह्मणस्य पच्यन् । ब्राह्मणस्य पच्यमाणः ।

अथ क्रियमाणेऽपि 'तौ' ग्रहणे कथमेवाऽसंसङ्गयोरेतैर्विशेषैः सत्संज्ञा लभ्या ?
'लभ्ये'त्याह । कथम् ? ताविति शब्दतः । सदिति योगे क्रियमाणे तौग्रहणं योगाऽ-
ङ्गं जायते, सति च योगाऽङ्गे योगविभागः करिष्यते । 'तौ' । तवेतौ शतृशानचौ
धातुमात्रात्परस्य प्रत्ययस्य भवतः । ततः 'सत्' । सत्संज्ञी भवतः शतृशानचा-
विति^३ ॥ इहापि तर्हि प्राप्नुतः—कारक हारक इति† ।

प्र०—वर्तमानवद्वे'ति वचनाद्भूतेपि शतृशानचौ भवतः । किं पुनरिति । अतिदेशाद्भूते शतृशा-
नचौ भविष्यतः । 'लटः सद्धे'ति वचनाद्भूविष्यत्यनीति प्रश्नः । पूरणेति । 'वर्तमानव'दित्यति-
देशाद्विधानमेव भूते शतृशानचोः स्यात् न तु संज्ञा । प्रत्ययाधिकाराद्धि प्रत्यय एवातिदिरयते न तु
संज्ञा । तथा 'लटः सद्धे'ति सत्संज्ञकरप्रतिरूपकविधान स्यात् । यथा 'पिष्टपिण्डाः सिन्हाः क्रियन्ता'-
मिति तदाकाराः क्रियन्ते । विहितयोस्तु तयोः सत्संज्ञानिवन्वनकार्याऽप्रसङ्गः । अथेति ।
सन्निहितस्यैव वस्तुनः सर्वनाम्ना परामशादिति प्रश्नः । यद्यप्यनुवृत्त्या प्रकृतयोः संज्ञासिद्धौ
प्रयोजनसम्पादनाय 'तौ' ग्रहणं क्रियते तथापि न प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणमपि तु प्रमाणानुवर्ति
प्रयोजनमिति क्रियमाणमपि 'तौ' ग्रहणं प्रयोजनसंपादनाय नाऽनमिति भावः । ताविति शब्दतः
इति । शब्देनैवाऽभिमतोऽर्थः सति योगविभागे लभ्यत इत्यर्थः । तावेताविति । पूर्वमूत्रे तयोरा-
देशत्वादिहाप्यादेशयोरेव विधानमिति भावः । कारक इति । तुजादीनां विधानसामर्थ्याद्भूत-
शानचौ न भविष्यतः, किवादीनामपि लोपविधानसामर्थ्यादिति यः प्रत्यय आदेशेन निवर्त्यते

उ०—सत्संज्ञासिद्धिरत आह—वर्तमानवदित्यादि । न तु संज्ञेति । अनधिकारादिति भावः । ननु 'लटः
सद्धे'त्यनेन सच्छब्देन विधानात्सिद्धितयोः सा सिद्धेत्यत आह—तथा लट इति । माथे—ब्राह्मणस्य पच्यञ्छिति ।
यद्यपि 'पूरणे'ति एते 'अत्राऽसामर्थ्यात्समासो न' इति माथे उक्तं, तथापि तत्रस्यसिद्धान्तोदाहरणस्य 'ब्राह्मणस्य
द्वेद्य'न्नित्यस्योपलक्षणमिदम् । सन्निहितस्यैवेति । सन्निहितगुणविशिष्टस्यैवेत्यर्थः । तादृशस्यैव तत्र बुद्धिरप-
त्वादिति भावः । नाऽलमिति । याच्यवृत्त्या तदर्थ्याऽप्रतीतिरिति तादर्थ्यम् । शब्देनैवेति । योगविभागबोधनद्वारा
बोध्यत इत्यर्थः । शब्दत इति माथे आद्यादिस्वात्तृतीयान्तात्तच्चिरिति भावः । माथे—सदिति योगे इति ।
'स'दित्येव एते इत्यर्थः । योगाऽङ्गमिति । योगः—सूत्रसमुदायस्याऽशाऽध्यायी, तदङ्गं सूत्रेण, तच्च
योगविभागे सतीत्यर्थः । ननु स्थानिनिर्देशाऽभावात्प्रत्ययाऽधिकारात्शाऽऽदेशत्वं कथं, प्रत्ययस्तेन च कथं
लब्धमित्यत आह—पूर्वमूत्रे इति । प्रत्ययप्रकरणाच्च 'प्रत्ययस्ये'ति लब्धमिति भावः । अनुवर्तमानप्रत्ययपदं
षड्वा विवरिण्यत इति बोध्यम् । ननु 'घातो'रित्यधिकारात्तृतीयधात्वधिकारविहितानामादेशेऽपि तस्यादी-
नामपि प्रसङ्गः कस्मात्सोकोऽत आह—तुजादीनामिति । 'लोपविधानसामर्थ्यात् भविष्यन्' इत्यनुपपन्नः ।

१--इदं क्वचित् । २--इदं वासिकमित्यन्ये ।

३--इतिः क्वचित् । † षुल्लुचौ ३ । १ । १३३

अवधारणं लृटि विधानम् ।

‘लृटः सद्वा’ [३ । ३ । १४] इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—लृट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्ये’ति ॥ कैर्मर्थक्यान्नियमो भवति ? विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् ? नित्यौ शतृशानचौ प्राप्तौ तौ विभाषा विधेयौ । तत्रापूवो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्वं एव विधिर्भविष्यति’ न नियमः ।

योगविभागतश्च विहितं सत् ।

एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—‘लृटः सत्’ । लृटः सत्संज्ञकौ भवतः । किमर्थमिदम् ? नियमार्थम्—‘लृट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्ये’ति । ततो ‘वा’ । वा च लृटः शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तत्रायमप्यर्थः—‘सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरण’ इति वक्ष्यति; तत्र वक्तव्यं भवति ।

अथ यावेतावुत्तरो शत्रानौ× किमेतौ लादेशावाहोस्विदस्तादेशौ ? कश्चात्र विशेषः ?

प्र०—तस्य तददेशापवादो शतृशानचौ प्राप्तुत इत्यभिप्रायेण एवुलुदाहृतः । एवं च नन्दनाचप्युदाहार्यम् । ‘युवोरनाका’ वित्यस्य तु तद्धितोऽवकाशः । तत्र वक्तव्यमिति । कथमिति चेदुच्यते । तावित्यत्र योगेऽप्रथमासमानाधिकरणादीन् विनोपाननुवर्त्यशतृशानचौ विधीयेते, तावेव च ‘लृटः स’दित्यनेन नियम्येते । ‘वे’त्यनेन तु प्रथमासमानाधिकरणादौ लट इव विकल्पेन विधीयेते । शत्रानाविति । ‘इङ्घार्यो शत्रुकच्छिण्णि’ ‘पूङ्घ्यजोः शानन्’ ‘ताञ्छ्रीत्यवयोवचनशक्तिषु चान’सिति प्रत्यायानां ग्रहणं, तत्र लटोनुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यां पक्षद्वयसंभवः । उत्तरयोरिति । लादेशेषु वासरूपविधिनांस्तौत्युक्तत्वादिति भावः । साधनाभिधानं चेति । तदाऽनिष्टस्याऽपि साधनस्या-

उ०—शुल्वविधानन्वादेशप्रवृत्तये एव स्यात्, न हि स ङ्घिप्रयोगे भूयत इत्यभिमानः । नियमं साधयति ऋषे—योगविभागात्चेति । सत्संज्ञौ योगविभागेन यतः सत्संज्ञकं विहितमतः लृटः स इति योगविभागेन नियम उपपद्यत इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे—एवन्तर्हीत्यादि । तावेवेति । ‘ता’ वित्यनेन पुनर्विहितौ ‘स’दित्यनेन च प्रक्रमन्त्याऽविशेषात्सर्वेषामपि संज्ञा । नन्वेवमपि ‘द्विपोऽन्विने’ इत्यादिविहितशब्दः संज्ञा न स्यादिति चेन्न, ‘लृटः सद्ने’ति शाफकात्तद्धितेन शतृशानन्वाभ्यामेव परामर्शो न तु लटस्थानिकत्वादिविशेषस्याऽप्याभ्यणमित्याशयात् । ङट इवेति । पूर्वविहितशतृशानन्वात्तदनुवादेन विकल्पोऽनेन विधीयत इत्यर्थः । एवञ्च लटलृटोन्मोरापि प्रथमासमानाऽधिकरण्ये आदेशविकल्पसिद्धिरिति भावः । एवञ्च यथान्यासेऽप्यर्थ

१—‘विधिः स्यात्’ पा० ।

२—‘संज्ञौ’ पा० ।

‡ ३ । ३ । १४ वा० १

× पूङ्घ्यजोः शानन्, ताञ्छ्रीत्यवयोवचनशक्तिषु चानशः, इङ्घार्योः शत्रुकच्छिण्णि ३ । २ । १२८—१३०

उत्तरयोर्लादेशे वाचनम् ॥ २ ॥

उत्तरयोर्लादेशे वेति वक्रव्यम् । पवमानः यजमानः । पर्वते यजत इत्यपि यथा स्यात् ।

साधनाभिधानं [च] ॥ ३ ॥

साधनाऽभिधानं च प्राप्नोति । 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' [३ । ४ । ६६] इति भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः ।

स्वरः ॥ ४ ॥

स्वरश्च साध्यः । कतीह पवमानाः । 'अदुपदेशा ज्ञसर्वधातुकमनुदात्तं भवतो'त्येष स्वरः+ प्राप्नोति ।

उपग्रहप्रतिषेधश्च ॥ ५ ॥

उपग्रहस्य च प्रतिषेधो वक्रव्यः । कतीह निघ्नानाः । 'तद्वानावात्मनेपदम्' [४ । १ । १००] इत्यात्मनेपदसंज्ञा प्राप्नोति ॥ स्तां तर्हि अलादेशौ ।

अलादेशे पठ्ठीप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

अलादेशे पठ्ठीप्रतिषेधो वक्रव्यः । सोमं पवमानः । नडमानानः । अधीयन्ना-
रायणम् । 'लप्रयोगे ने'ति प्रतिषेधो* न प्राप्नोति ।

मा भूदेवं 'वृ'त्रित्येवं* भविष्यति । कथम् ? वृन्निति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? 'लटः श'त्रित्यत आरम्भा-
ऽऽवृत्तौ नकारात्+ ।

यदि प्रत्याहारग्रहणं चौरस्य द्विपन् वृपलस्य द्विपन् अत्रापि प्राप्नोति ‡ ।

द्विपः शतुर्वाचनम् ॥ ७ ॥

द्विपः शतुर्वेति वक्रव्यम् । तच्चावश्यं वक्रव्यं प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् । तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यतीति † ॥ १२७ ॥

प्र०—ऽभिधानं प्राप्नोति, वतुरेव चेष्यते । स्वर इति । चित्करणन्तु 'निघ्नाना' इत्यादी साव-
कामम् । उपग्रहस्थेति । आत्मनेपदसंज्ञाया इत्यर्थः । अन्यथा परस्मैरदिभ्यश्चान् न स्यात् ॥ १२७ ॥

व०—विकल्पः प्रथमासामानाधिकरण्याविषय एवेति ध्वनितम् । लादेशेऽपि । 'वाऽलस्य'न्यायस्य अत्रादेश-
प्रत्ययविषयत्वादिति भावः । साधनाऽभिधानस्थेऽन्वादाह—अनिष्टस्याऽपीति । निघ्नाना इत्यादाविति ।
अदुपदेशात्स्वाऽभ्यादिति भावः ॥ १२७ ॥

१—'कत्' ध्वन्' पा० । २—'पवमानः' पा० । ३—'पर्वते' पा० । ४—वाचित्कम् ।

५—'पवमानाः' पा० । + तास्यनुदात्ते ङिददुपदेशात्स्वात्सर्वधातुकमनुदात्तमहन्विदोः ६ । १ । १८६

* न लोकाव्ययनिष्ठत्वाल्लर्थात् २ । ३ । ६६ † 'लटः श'त्रुत्तान्तौ ३ । २ । १२४ इत्यारम्भ
'वृन्' ३ । २ । १३५ पर्यन्तम् । ‡ द्विपोऽभिप्रे ३ । २ । १३१

तृन् ॥ ३ । २ । १३५ ॥

तृन्विधावृत्विच्च चानुपसर्गस्य ॥ १ ॥

'तृन्विधावृत्विच्च चाऽनुपसर्गस्येति वक्तव्यम् । होता पोता । अनुपसर्गस्येति किमर्थम् ? प्रशास्ता प्रतिहर्ता ।

नयतेः पुक् च ॥ २ ॥

नयतेः पुन्वक्तव्यः, तृश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । नेष्टा ।

न वा घात्वन्वयत्वात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'घात्वन्वयत्वात्' । घात्वन्तरं नेयतिः । कथं ज्ञायते ?

नेपतु नेष्टादिति दर्शनात् ॥ ४ ॥

नेपतु नेष्टादिति [हि^३] प्रयोगो दृश्यते । इन्द्रो वैस्तेन नेपतु । गावो नेष्टात् ।

त्विपेदेवंतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ॥ ५ ॥

त्विपेदेवंतायां तृन्वक्तव्योऽकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च [वक्तव्यम्] । त्वष्टा । किं पुनर्गिदं त्विपेरेवाऽनिट्त्वम् ? 'ने'त्याह । यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैव शोपोऽनिट्त्वं चेति ।

चदेश्च युक्ते ॥ ६ ॥

चदेश्च युक्ते तृन्वक्तव्यः । वृत्ता ।

प्र०—तृन् । तृन्विधावृत्ति । अताच्छीत्यार्थमिदम् । प्रशास्तेति । तृजेव भवति 'तृ'स्तृचौ शास्तिभ्रदादिभ्यः सत्रायां चानिटा'वित्यनेन । स्वरे च विधेयः । तृनि 'तादौ च निति कृत्यता'विति गतेः प्रकृतिस्वरो भवति । तृचि ह्रस्वरः । नवेति । नयतेस्तु पुकि गुणो न स्यात् । नेपतेस्तु ऋत्विजि तृनि वक्ष्यमाणानिङ्वचनात् तत्रोपसङ्ख्यानरोपादिहमावः । नैत्याहेति ।

उ०—तृन् । अताच्छीत्यार्थमिति । अनुपसर्गस्येति विशेषं वक्तुमित्यन्ये । तृन्मात्रे कथमप्रशास्तेत्यत आह—तृजेवेति । नन्वेवं 'प्रशास्ति'ति स्यादत आह—तृ'स्तृचाविति । 'शःषित्तादिभ्य' इति हरदत्ते-क्तगटे तु शृदिनलोपो दुर्लभौ । नन्वत्र गतिसमासे उभययाऽप्यध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेति कथं स्वरे विशेषोऽत आह—तादौ चेत्यादि । पुकि 'ति'प्रत्ययसन्नियोगशिश्रतयाऽन्तरङ्गत्वादगुणत्वंमेव पुक् स्यादिति

१—'वक्तव्यः' पा० । २—'वचित्कः' ।

३—'नस्तेन' इति ऋलहानपाठः ।

४—'दिरयं वातिके शोत्रो घातुः' ।

छन्दसि तृच ॥ ७ ॥

छन्दसि तृच तृथ वक्रव्यः । चतृम्यः सङ्ग्रहीतृम्यः* । चतृम्यः सङ्ग्रहीतृम्यः ॥ १३५ ॥

ग्लजिस्थश्च वस्तुः ॥ ३ । २ । १३९ ॥

स्तोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

स्तोः कित्त्वे स्थ ईकारस्य प्रतिषेधो वक्रव्यः । स्वास्तुरिति । 'धुमास्थागापाजहातिसां हलि' [६ । ४ । ६६] इतीत्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्हिकृत् करिष्यते ।

अकिति गुणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

यद्यकित्क्रियते गुणप्रतिषेधो वक्रव्यः । जिष्णुरिति † ।

भुव इत्प्रतिषेधश्च ॥ ३ ॥

भुव इत्प्रतिषेधश्च वक्रव्यः ‡ । किं चान्यत् ? गुणप्रतिषेधश्च । भृष्णुरिति । अस्तु तर्हि कित् । ननु चोक्तं 'स्तोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेध' इति । नैप दोषः ।

स्थादंशिभ्यां स्तुश्छन्दसि ॥ ४ ॥

स्थादंशिभ्यां स्तुश्छन्दसि वक्रव्यः । स्वास्तु जङ्गमम् । दङ्ङणवः पशव इति । स इदानीं स्यंः स्तुरविशेषेण विधास्यते । मिध्यति । सूत्रं तर्हि मिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'स्तोः कित्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेध' इति । एवं तर्हि गित्करिष्यते ।

प्र०—त्विपेः स्वत एवाऽनित्त्वादिति भावः ॥ १३५ ॥

ग्लजि । 'वस्तु'रिति श्रवणात् कित्त्वं निश्चित्याह—कन्नोः कित्त्व इति । एयं तर्हिति ।

व०—भावः । ननु नैपेरिट् दुर्गारोऽत आह—नैपतेस्त्विति । त्विनेरिति । तथा च तथाऽनुरयोगात्तर्हरोप इति भावः । भाष्ये—स्रसेति । द्वाराऽपिकृतो रयमृतधोत्याहुः ॥ १३५ ॥

ग्लजि । ननु न कद्रयमुपलम्बनेऽत आह—स्रसेति । सेनेति । निर्देशेनाऽसिद्धत्वं भाष्यत

* यजु० १६ । २६ तृन्प्रत्ययान्तरस्य स्थलं छन्दसि मृगम् । १—'न कित्' इति कीलहर्नं पाठः ।

२—आचिरकः । † सार्वपात्रक पापात्रकयोः ७ । ३ । ८५, निडति च १ । १ । ५

‡ भृष्णुः किति ७ । २ । ११ ३—'स्थोऽविशेषेण' पा० ।

स्नोर्गित्वाच्च स्थ ईकारः

स्नोर्गित्वात्स्य ईकारो न भविष्यति । किं कारणम् ?

'किञ्चित्तोरीत्वशासनात् ।

'किञ्चित्तोरीत्वं शिष्यते ॥ इह तर्हि जिष्णुरिति गुणः प्राप्नोति ।

गुणाऽभावस्त्रिषु स्मार्यः

गुणाभावस्त्रिषु स्मर्तव्यः X । गिति किति ङिति चेति । तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वंभूतो निर्दिश्यते—'क्विञ्ङिति चे'ति ॥ इह तर्हि भूष्णुरिति 'श्र्युकःकिति' [७ । २ । ११] इतीदृप्रतिषेधो न प्राप्नोति ।

श्र्युकोऽनिदृत्वं गकोरितोः ॥

श्र्युकोऽनिदृत्वं गकारककारयोरिति वक्तव्यम् । तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वंभूतो निर्दिश्यते—'श्र्युकः कितो'ति । यद्येवं चर्त्वंस्याऽसिद्धत्वाद्दृशि चेत्युत्वं प्राप्नोति* । सौत्रो निर्देशः ।

अथवाऽसंहितया निर्देशः करिष्यते—श्र्युकः—किति ।

स्नोर्गित्वाच्च स्थ ईकारः 'किञ्चित्तोरीत्वशासनात् ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोऽनिदृत्वं गकोरितोः ॥

प्र०—गकारस्य चर्त्वेन निर्देशो व्याख्यास्यत इत्यर्थः । ककार इति । परभूत इत्यर्थः । एतच्च लक्ष्यमूलाद्ब्रह्मव्याख्यानालम्पते । सौत्र इति । तेनाऽसिद्धत्वाऽभावादुत्वाऽभावे विपर्ययीयो भवतीत्यर्थः । अधवेति । संहितायामुत्त्वविधानात् इह तु तदभावादवसानविषयत्वाद्विसर्जनीयो भवति ॥ १३९ ॥

उ०—इत्यर्थः । तदभावादिति । असंहिताकृताऽर्धमात्रकालेन विच्छेदादवसानविषयत्वमिति भावः । ननु संहिताया श्रविषदाया विसर्गोऽपि कथं, तत्राऽपि संहिताऽधिकारादिति स्पष्टमष्टमे भाष्ये इति चेत्, पूर्वैष संहिताया एवाऽवसानकार्यनिमित्तत्वादिति भावः ॥ १३९ ॥

१—'किञ्चित्तोः' पा०

X विदति च १ । १ । ५

२—'च'ध्वजि ।

+ खरि च ८ । ४ । ५५

* हशि च ६ । १ । ११५

शमित्यष्टाभ्यो घिनुष् ॥ ३ । २ । १४१ ॥

घिनण्यं वक्रव्यः । घिनुष्णि हि सति शमिनी शमिनः तमिनी तमिनः
'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽघातोः' [७ । १ । ७०] इति नुम्प्रसज्येत । नैप दोषः ।
भ्रूल्यदृष्टं तत्र चोदयिष्यति † ॥ इह तर्हि शमिनितरा शमिनीतरा तमिनितरा तमि-
नीतरा 'उगितो घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवती'त्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं
प्रसज्येत † । [तस्माद्घिनण्यं वक्रव्यः ।] इष्यत एव ह्रस्वत्वम् ।

घिनुष्कर्मकाणाम् ॥ १ ॥

घिनुष्कर्मकाणामिति वक्रव्यम् । इह मा भूत्—'संपृणक्ति × शाक्'मिति ।
उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? 'अनभिधाना'दिति † ॥ १४१ ॥

निन्दाहिंसक्लिशखादविनाशपरिञ्चिपपरिष्टपरिवादि-
व्याभापासूयो बुञ् ॥ ३ । २ । १४६ ॥

किमर्थं निन्दादिभ्यो बुञ्चिधीयते न एवुल्लेव † † सिद्धम् । नद्यस्ति विशेषो
निन्दादिभ्यो एवुलो वा बुञ्चो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः * ॥

प्र०—शमित्य । घिनण्यमिति । उकारे हि सति कार्यत्वमंभवात्तस्योच्चारणार्थत्वं न
स्यादिति भावः । इष्यत इति । विवल्नेनैव ह्रस्वत्वमिष्यते न तु नित्यमित्युकार उगित्कार्यार्थं
इति स्थितम् ॥ १४१ ॥

निन्द । बुञ्चमनेकाद्य इति । जातो बहुवचनम्, असूयनब्दस्यैकस्यैव प्रयोजनत्वात् ।

उ०—शमित्य । उच्चारणार्थत्वमिति । फेवलोच्चारणार्थत्वमित्यर्थः । शमिनीतरनेति । ननु ह्रस्वाऽभावे
'तसिलादिषु' इति पुंन्यत्वं युक्तमिति कथं वीर्धप्रयोग इति चेन्न; ताच्छ्रीलिकानाम्प्रादेशे रुदित्तुल्यताया
भगवतोक्तत्वेन संशाखान् 'संशाप्स्योश्चे'ति निषेधादित्याहुः ॥ १४१ ॥

निन्दाहिंस । जानी बहुवचनमिति । तत्र बहुवचनेन भगवता प्रवृत्तानामादेकव्यक्तिविषये

† नुनविधौ भ्रूल्प्रदृण् ७ । १ । १ पा० ११

‡ उगितश्च ६ । ३ । ४५

१—अर्थ पाठः कश्चित्कः ।

× शमिन्याभ्यो घिनुष् ३ । २ । १४१

+ ३ । २ । १ पा० ५

‡‡ यञ्नुत्तौ ३ । १ । १४३

‡ लिति; अिन्दादिर्नित्यं ६ । १ । १६३; १६७

बुधमनेकाचः ॥ १ ॥

बुधमनेकाचः प्रयोजयन्ति । अमृत्यकः ॥ अथ येऽत्रैकाचः पठन्ते तेषां ग्रहणं किमर्थम्, न तेषां एबुलैव सिद्धम् ? न सिध्यति । अथं तच्छीलादिष्वर्थेषु तन्विधीयते* स विरोपविहितः सामान्यविहितं एबुलं बाधेत । वासरूपेण न्यायेन एबुलपि भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति—

निन्दादिभ्यो बुध्वचनमन्येभ्यो एबुलः प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

निन्दादिभ्यो बुध्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् ? एतज्ज्ञापयत्याचार्यः 'तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेनाऽन्येभ्यो एबुलन भवती'ति ।

तृजादिप्रतिषेधार्थं वैके ॥ ३ ॥

अथवा [एके मंन्यन्ते] एतज्ज्ञापयत्याचार्यः 'ताच्छीलिकेषु सर्व एव तृजादयो वासरूपेण न भवन्ती'ति ॥ १४६ ॥

जुचङ्कम्यदं द्रम्यसृष्टधिज्वलशुचलयपतपदः ॥३॥२॥१५०॥

पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

पदिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'अनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात्' । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' [१४६] इत्येवात्र युच् सिद्धः ॥ न सिध्यति । अयं पदेरुक्त् विधीयते 'लयपतपदस्याभूवृषणकमगमगृम्य उक्त्' [१५४] इति । स विरोपविहितः सामान्यविहितं युचं बाधेत ॥ वासरूपन्यायेन युजपि भविष्यति ।

असरूपनिवृत्त्यर्थं तु ॥ २ ॥

असरूपनिवृत्त्यर्थं तर्हि पदिग्रहणं क्रियते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः 'ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिका वासरूपेण न भवन्ती'ति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते 'सूददीपदीचश्च' [१५३]

प्र०—तृजादिप्रपेधार्थं घेति । प्रत्ययसामान्यापेक्षं च ज्ञापकमाश्रीयते, न तु एबुलभावार्यमेव ॥ १४६ ॥

जुचङ्कम्य । पदिग्रहणमिति । न च सकर्मकार्यं पदिग्रहणम्, अनभिधानादनेन

उ०—जात्याभरणे फलाऽमावाचेऽश्चिन्त्यम् । 'प्रयोगवदुत्वात्पर्यं बहुवचन'मिति परे ॥ १४६ ॥

जुचङ्कम्य । सकर्मकार्यमिति । 'अनुदात्तेतश्च'ति सूत्रे 'चलनशब्दाणां'दित्यतोऽकर्मकारणाय-

* सूत्र ३।२।१३५ † याऽसस्तेऽस्त्रियात् ३।१।६४ १—अयं पाठः काचित्कः ।

इति दीपिग्रहणमनर्थकम् । अयं दीपे रो विधीयते 'नमिक्मिस्प्यजसकमर्हिसदीपो रः' [१६७] इति । स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं वाधिष्यते । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति युचो रेण समावेश' इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? कस्मा कन्यां, कमना कन्येत्येतुसिद्धं भवति? ॥ १५० ॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥३। २। १५८॥

किमर्थमालुच्यते^१ न लुशोच्येत । का रूपसिद्धिः—स्पृह्यालुः शृह्यालुः [दयालुः] । शपि कृतेः 'अतो दीर्घो यजि' [७। ३। १०१] इति दीर्घत्वं भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदालुचं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'ऽन्येभ्योप्यर्थं भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? आलुचि शीङ्ग्रहणं चोदयिष्यति X तत्र कर्तव्यं भवति ।

प्र०—सकर्मकादविधानात् ॥ १५० ॥

स्पृहि । शपि कृत इति । 'तुरुस्तुगम्यम्' इत्यनस्तत्र सार्वधानुकग्रहणमनुवर्तते न तु तिङ्ग्रहणमिति भावः । एवं तर्हीति । ननु लुगि सति लकारस्वेत्तंज्ञा प्राप्नोति, अदालुच्च न सिध्यति अद्द्युरिति प्राप्नोतीत्याहुः । नैप दोषः । यदित्वादित्मंज्ञा न भविष्यति । यकारश्च लुप्तनिदिष्टः । प्रयोजनाऽभावाद्वा । नह्यत्र लिट्स्वरप्रत्ययस्वरयोर्विनेपोऽस्ति, उभयत्रैकादेश उदातेनोदात्त' इत्युदात्तत्वस्य भावात् । 'अदालु'शब्दस्याप्यनेकार्थत्वाद्धानूनामत्र विषये

उ०—नुवर्तते । तत्त्वञ्च सोपसर्गत्वेनाऽन्तर्भावितपर्यत्वेन वेति बोध्यम् । 'मृददीपे'ति युजिषेधकम् ॥ १०५ ॥

स्पृहिगृहि । ननु 'अतो दीर्घ' इत्यत्र 'तिट्ठी'त्यनुवृत्त्या कथमत्र दीर्घं इत्यत आह—तुरुस्तु इति । अत एव 'शाजनोर्वे'ति दीर्घविधानस्याऽङ्गवृत्तपरिभाषाःपकपं सङ्गच्छते । प्रयोजनाऽभावाद्देति । 'नेत्संज्ञे'ति शेषः । उभयत्रैकादेश इति । लिट्स्वरेप्रत्ययस्वरे वा कृते उकारेण गुणरूपे एकादेशे इत्यर्थः । एवञ्चोत्प्रेलकारो-प्यारण्यैयर्थ्येन सामर्थ्यान्नेत्समिति भावः । नन्वेवमपि 'अदघालु'रिति श्यादत् आह—अदघालुशब्दस्याऽपीति । 'तिट्ठी'रिति शेषः । घेट इति—करणस्य शेषत्वविवक्षाया पठ्यी । तस्य च भौवादिकत्वात् श्लोकरभावेन दिव्याऽभाव इति भावः । शिदाधय इति । शशभय इति भावः । अथवेति । संशयपूर्वकतया श्लोकरभावेन

१—'युवतिः' पा० ।

† 'नमिक्मिस्प्यजसकमर्हिसदीपो रः; अनुदात्ते तत्र दलादेः ३। २। १६७; १५६

२—'तिथीयते' पा० । ३—षाचित्कम् ।

‡ तिङ्शित् सार्वपाठकम् ३। ४। ११३; कर्त्तरिशन् ३। १। १८

X ३। २। १५८ वा० १

आलुचि शीङ्ग्रहणम् ॥ १ ॥

आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । शयालुः ॥ १५८ ॥

आरागमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ ३ । २ । १७१ ॥

किमर्थं किकिनोः कित्त्वं 'क्रियते न 'असंयोगाल्लिट्क्रित्' [१ । २ । ५] इत्येव सिद्धम् ?

किकिनोः कित्त्वमृकारगुणप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

किकिनोः कित्त्वरणं क्रियते 'ऋकारगुणप्रतिषेधार्थम्' । अयमृकारान्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषये आरभ्यते 'ऋच्छत्यताम्' [७ । ४ । ११] इति । स यथेह भवति—आतस्तरतुः आतस्तररिति, एवमिहापि प्रसज्येत—'मित्रावरुणौ ततुरिः', 'दूरे ह्यध्वा जगुरि'रिति+ । स पुनः कित्त्वेन बाध्यते ।

उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् ॥ २ ॥

उत्सर्गश्छन्दसि किकिनौ वक्तव्यौ । किं प्रयोजनम् ? 'सदादिभ्यो दर्शनात्' । सदादिभ्यो हि किकिनौ दृश्येते । सदिमनिरमिनमिविचीनां—सेदिः^१ मेनिः^२ रेमिः^३ । 'नेमिश्चक्रमिवाभवत्' । विविचिं रत्नघातमम्^४ ।

प्र०—दवात्यर्थे वर्तमानस्य घटो भविष्यति । ननु शिवाग्रयोऽशित्तीत्यात्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि थडा आभ्रद्वेत्याकारप्रश्लेषादात्वं भविष्यति । अथवा दवातेरेव 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति द्विवचनं न प्रवर्तिष्यते ॥ १५८ ॥

आरागम । दकारे मुखसुखाशोऽपन्डेहार्यो वा । तकारे तु सति तादपि परस्तर इत्यु-
कारस्य तपरत्वद्वारग्रहणं न स्यात् । ऋकारगुणनिषेधार्थाच्च किकिनोः कित्त्वाद्दृकारनिर्देशाऽ-

उ०—द्विष्वं नेत्यर्थः । द्विष्वं तु न संज्ञापूर्वकत्वं, विषेयकोटौ संज्ञापूर्वकत्वेव तेनाऽनित्यत्वबोधनादित्याहुः । माथ्याऽनुकत्वेन 'संज्ञापूर्वक' इत्यस्याऽप्रामाणिकत्वे तु इदञ्चित्यम् । परे एवमस्यपिम्यामिवाऽन्नाऽपि 'अदे'ति समुदायात्प्रथम इति न काचिच्छब्देत्याहुः । दर्शयंङ्गुक् नात्यनमिधानादिति बोध्यम् ॥ १५८ ॥

आरागम । ऋकारगुणनिषेधार्थादिति । 'ऋ'घातोः किकिनोर्गुणनिषेधाऽनिषेधयोः कृते विद्येयाऽ-
भावः । 'आरि'रिति स्वमेव गुणे, तन्निषेधेऽपि 'अत आदे'रिति दीर्घे यणि च तदेवेति भावः । ऋकार-

१—'उप्ये' पा० ।

+ ऋ० १० । १०८ । १

२—शतपथे ७ । ३ । १ । २३

३—अथर्वं २ । ११ । १

४—अनुपलब्धमूलमिदम् ।

५—ऋ० २ । १ । ३

६ ऋ० ५ । ८ । ३

भाषायां धाञ्कृत्सृजनिनामिभ्यः ॥ ३ ॥

भाषायां धाञ्कृत्सृजनिनामिभ्यः किकिनी वक्रव्यौ ॥ धाञ्-दधिः । धाञ् ॥
कृ-चक्रिः । कृ ॥ सृ-सस्रिः । सृ ॥ जनि-जज्ञिः । जनि ॥ नमि-नेमिः ।

सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनम् ॥ ४ ॥

सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनं कर्तव्यम् । वृषा सहमानं सासहिः ।
वावहिः । चाचलिः । पापतिः ।

अपर आह—‘सहिवाहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनी वक्रव्यौ ।’ एतान्ये-
वोदाहरणानि ॥ १७१ ॥

भिः क्रुकृत्कनौ ॥ ३ । २ । १७४ ॥

[भिः क्रुकृत्कनौ ॥]

भिः क्रुकृत्कनौ वक्रव्यः । भीरुकः ॥ १७४ ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ ३ । २ । १७८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न किञ्चान्येभ्योपि दृश्यत इत्येव* सिद्धम् ।

प्र०—वसायः । सासहीति । पापतीति निपातनाद्यङि नोपभावः । विद्यो तु भाष्यकारवचनप्रामा-
ण्यात् । तेनाप्युक्तं—तान्येवोदाहरणानीति । अथ लिङ्बद्धावे किकिनोः परस्मैपदसज्ञा कस्मात्
भवति । तथा चात्तनेपदिभ्यो देङ्दृष्टादिभ्यो न प्राप्नुतः । नैष दोषः । लादेशानां परस्मैपदसज्ञा
न तु लकारस्य । भावकर्मकर्तृषु तर्हि लिङ्बद्धकिकिनो प्राप्नुतः । एषोऽप्यदोषः । उत्तन्नयोः
कार्यातिदेशात्, उत्पत्तिश्च ‘कर्तरि कृ’दित्यनेनास्यैकवाक्यत्वात्कर्तरि तयोर्भवति । वर्तमानाधिकार-
राच्च वर्तमान इति । भूतकालतापि विरोधान्नाऽतिदिश्यते । स्वर्त्पाऽशब्देन च कार्याण्यतिदि-
श्यन्त इति कमुकानचावपि किकिनोर्न भवतः ॥ १७१ ॥

अन्येभ्योऽपि । किञ्चिदिति । ‘किप् चे’त्यत्र मुप्युपसर्गेपीति च वर्तते इति भावः ।

उ०—निर्देशेति । दीर्घप्रश्नेत्यर्थः । ‘जगुरि’रित्यादौ कित्वाद्गुणाऽभावे ओष्ठपपूर्वेत्वाऽभावेऽपि द्वान्दस-
त्वादुत्त्वम् । भाष्यकारवचनेति । असादिबहुसङ्घरितस्यैव पनेत्तत्र प्रहङ्गमित्यन्यविकरणस्य तदभावः । यद्वा
प्रसिद्धस्य पनेर्ग्रहणं, न दैवादिकस्य, तस्य चेदं स्पष्टम् ॥ १७१ ॥

अन्येभ्योऽपि । भावस्तु इति । दिव्यतोऽप्युपलक्षणम् । तत्र हृते इति । अन्येषामिवोपसिद्धतयाऽ-

किञ्चिधिरनुपपदार्थः ॥ १ ॥

अनुपपदार्थोऽयमारम्भः । पचेः-पक् । भिदेः-भित् । छिदेः-छित् ।

अथ योऽत्र सोपपदस्तस्य† ग्रहणं किमर्थम् । न तेनैव सिद्धम् । न सिध्यति । इह केचिदाकेरिति श्रुतं‡ पठन्ति, केचित्प्राक् केरिति । तत्र य 'आ के'रिति पठन्ति तैः क्रियन्त्याक्षिप्तो भवति, तत्र तच्छीलादिष्वर्थेषु किञ्चयथा स्यात् ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । य एवासावविशेषविहितः स तच्छीलादिषु भविष्यत्यन्यत्र च ॥ न सिध्यति । अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तन्विधीयते × स विशेषविहितः सामान्यविहितं किंप वाधेत ॥ वासरूपेण किञ्चपि भविष्यति ॥ न सिध्यति । इदानीमेव वृक्कं- 'तच्छीलादिष्वर्थेषु वासरूपेण वृजादयो न भवन्ती'ति† किञ्चापि वृजादिः ।

वचिप्रच्छयागतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घश्च ॥ २ ॥

वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घत्वं च वक्रव्यम्, किप् च । वचि-वाक् । वचि ॥ प्रच्छि-शब्दप्राद । प्रच्छि ॥ आयतस्तु-आयतस्तुः । आयतस्तु ॥ कटप्रु-कटप्रुः । कटप्रु ॥ जु-जुः । [जु ॥] श्रि-श्रीः ।

अपर आह—'वचिप्रच्छयोरसम्प्रसारणं चेति वक्रव्यम्' ॥ तत्तर्हि वक्रव्यम् ? न वक्रव्यम् । दीर्घवचनसामर्थ्यात्प्रसारणं न भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां सम्प्रसारणमिति* किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वात्सम्प्रसारणम् । अन्तरङ्गं

प्र०—अधेति । पूर्वमूत्रे प्रावस्तुशब्द इत्यर्थः । आकेरिति । अभिविधावाकारः । दीर्घवचनसामर्थ्यादिति । दीर्घश्रुत्याऽकारिभाषोन्त्पानाद्वचिप्रच्छयोरचोर्दीर्घत्वेन भाव्यं, तत्र कृते सम्प्रसारणे

उ०—न्तरङ्गत्वादीप्ये कृते इत्यर्थः । ननु दीर्घत्वं न स्यादित्ययुक्तम्, अस्यानुवादत्वेन विधिलिङोऽसम्भवादत्वात् आह—सम्भावेने इति । दीर्घत्वं सम्भवेदिति नैत्यर्थः । यद्यपि दीर्घवचनसामर्थ्यात्तदने लक्षणमिति न्याय-भाषेन पुनर्दीर्घप्रवृत्तिरेव वक्तुं युक्ता, तथापीडाऽनुरोधसम्प्रसारणाऽभाव एव माप्यकृतोक्तः । भाषे कार्यकृतत्वादिति । विकारकृतलक्षणमिदं नु नाऽत्र न्याये आभीयते, एतन्नार्थप्रामाण्यात् । वचिप्रच्छयोर्यत्वं वातिकं स्येद्यैव विनि सिद्धे दीर्घत्वार्थमेव ग्रहणमिति बोध्यम् । चेन दीर्घरुचरे दिपुशदेरपि स्यात् ।

† आजभासपुर्वियुतोऽपिपुत्रावस्तुवः किप् ३ । २ । १७७

‡ आक्षेस्तच्छीलातडर्मैतत्साधुकारिणु ३ । २ । १३५

× वृक् ३ । २ । १३५ + ३ । २ । १५६ वा० ३

१—'सम्प्रसारणं' पा० ।

* वचिस्त्वपि न जादीनां किति; प्रहिन्ना.....भ्रजतीनां किति

दीर्घत्वम् । काऽन्तरङ्गता ? प्रत्ययोत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यते, उत्पन्ने प्रत्यये सम्प्रसारणम् । तत्राऽन्तरङ्गत्वादीर्घत्वे कृते सम्प्रसारणम्, प्रसारणपरपूर्वत्वे कृते कार्य-कृतत्वात्पुनर्दीर्घत्वं न स्यात् । तस्मात्सुप्ठ्च्यते—‘दीर्घवचनसामर्थ्यात्प्रसारणं न भविष्यती’ति ।

द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ ३ ॥

द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति वक्रव्यम् । द्युति—दिद्युत् । द्युति ॥ गमि—जगत् । गमि ॥ जुहोति—जुहोतेर्दीर्घश्च । जुहूः ।

‘दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च किप् च ॥’

दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च किप्चेति वक्रव्यम् । ददत् ॥ जुहूर्जुहोतेर्ह्रयतेर्वा ॥ ददत्—दृणातेर्दीर्घतेर्वा ॥ जृः—ज्वरतेर्जायतेर्वा ।

ध्यायतेः सम्प्रसारणं च ॥ ४ ॥

ध्यायतेः सम्प्रसारणं च किप् च वक्रव्यः ॥ धीः—ध्यायतेर्दधातेर्वा ॥ १७८ ॥

विप्रसंभ्यो ह्रवसंज्ञायाम् ॥ ३ । २ । १८० ॥

दुप्रकरणे मितद्रवादिभ्य उपसङ्ख्यानं धातुविधितुभ्रप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

दुप्रकरणे मितद्रवादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? ‘धातुविधि-

प्र०—पूर्वकादेशे च दीर्घविधानमनर्थकं स्यादिति भावः । न स्यादिति । संभावेने लिङ् । पूर्वमेव प्रवृत्तत्वान् पुनर्दीर्घो न प्रवर्तत इत्यर्थः । दिद्युदिति । ‘द्युतिस्वाप्यो’रित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । जगदिति । ‘गमः का’विति मलोपः । जुहुरिति । दीर्घे समुच्चोयमाने दीर्घश्रुत्याऽऽन्तरिभाषोप-स्थानादत्र च तदन्तविध्याश्रयणाज्जुहोतेरेवाऽजन्तत्वमभवाद्भवति ॥ १७८ ॥

विप्रसंभ्यो ह्रवसं । किं प्रयोजनमिति । किंवा सिद्धिं मन्यमानस्य प्रश्नः ॥ १८० ॥

ठ०—असमुच्चये जुहून् सिद्धयेदत् आह—दीर्घे इति । द्युतिगमिभ्यामन्वये वैयधिकरण्यापत्तिमिया ताभ्याम-सम्बन्धो दीर्घस्येत्यर्थः । भाष्ये—दीर्घतेर्वेति । एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव ‘दृ’धातुर्दिवादावपि बोध्यः । जायतेर्वेति । अत्र पत्ते उरवं चेन विधेयम् । दधानेर्वेति । ‘धुमास्ये’तीत्यन् । ‘ह्रस्वमवकारादा’विति वचनन्तु भगवता प्रत्याख्यास्यते । वस्तुतोऽस्मात् ‘क्त्रिवेव ने’तीदमेकदेशशुक्तिरिति बोध्यमिति क्वचित् । वस्तुतो दृशिसमुच्चयेपमपूर्वमीत्वमगवदभिमतपूर्वत्र पत्तेऽपूर्वत्ववदिति बोध्यम् ॥ १७८ ॥

१—अयं पाठः क्वचिदेव दृश्यते ।

तुवप्रतिपेधार्थम्' । धातुविधेस्तुक्श्च प्रतिपेधो यथा स्यात् । मितद्रुः मितद्रू मितद्रवः ।
 'अचिरनुधातुभ्रुवाम्' [६ । ४ । ७७] इत्युवल्देशो मा भूत् । इह च मितद्रवा
 मितद्रवे 'नोङ्घात्वोः' [६ । १ । १७५] इति प्रतिपेधो मा भूत् ॥ तुग्विधिः—
 मितद्रुः । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुग् भवती'ति† तुग् मा भूदिति ॥ १८० ॥

मतिबुद्धिपूर्जार्येभ्यश्च ॥ ३ । २ । १८८ ॥

शीलितो रक्षितः क्षान्त आकुष्टो जुष्ट इत्यपि ।
 रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि ॥ १ ॥
 हृष्टतुष्टौ तथाक्क्षान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ ।
 कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्वचत्स्मृताः ॥ २ ॥

न म्रियन्ते अमृताः ॥ १८८ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
 द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र०—मतिबुद्धि । कस्य मत्याद्यर्थेभ्यः परस्य भूतविषयताऽपि वर्तमानविषयतया तद-
 कोण्डिन्यन्यायेन बाध्यते । ज्ञातमित्येतत् भूतेऽपि भवति । तेनेत्यधिकारात्तृतीयान्तादुपजातेऽर्थे-
 ऽर्प्रत्ययविधानात् । वर्तमाने हि 'कस्य च वर्तमान' इति षष्ठ्या भवितव्यम् ॥ १८८ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे
 तृतीयमाह्निकम् । पादश्चाथ द्वितीयः समाप्तः ।

उ०—मतिबुद्धि । प्रत्ययविधानादिति । तेन हि विधेयविषयेऽयं न्यायो नाऽनुवाचविषय इति
 ज्ञान्यते । कालस्वनुवाच इति भावः । तेन 'पूर्वितो यः मुराऽसुरे' इत्यपि सिद्धम् । भाष्ये—शीलित इत्यादि ।
 अनुक्तमुच्यते चेनेतेषां सङ्ग्रह इति भावः । कष्टम्भविष्यतीति । कविष्यतीत्यर्थे 'कष्ट'शब्द इत्यर्थः ।
 पूर्ववन्,—शीलिताद्युद्यतान्तवद्भ्रतमाने इत्यर्थः । तदाह—न म्रियन्त इति ॥ १८८ ॥

इति श्रीकालोपनामकनागेशमठविरचिते भाष्यप्रदीपेद्विधोते तृतीयाऽध्यायस्य
 द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्चाऽयं द्वितीयः समाप्तः ।

१—'भवति' क्वचिन्न ।

† ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६ । १ । ७२

२—'क्षान्तः' पा० ।

उणादयो बहुलम् ॥ ३ । ३ । १ ॥

बहुलवचनं किमर्थम् ?

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः

तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते ।

प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

प्रायेण खल्वपि ते समुच्चिता, न सर्वे समुच्चिताः ।

प्र०—उणादयो बहुलम् । बहुलवचनमिति । 'उणादय' इत्येव सूत्रमुणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाम्यनुज्ञानार्यमस्त्विति भावः । बाहुलकमिति । 'प्रकृते'रिति जातावेकवचनम् । तनुशब्दोऽत्र वृत्तिविषये गुणमात्रवचनः । प्रकृतीनां तानर्थं दृष्ट्वा बाहुलकं बहुल-

ठ०—उणादयो । शास्त्रान्तरेति । व्याकरणान्तरेत्यर्थः । साधुवेति । वर्त्मानकाले तत्त्वार्थमिति भावः । 'प्रकृते'रित्यस्य तन्वीभ्य इति व्याख्यानमननुगुणमत आह—जाताविति । ननु 'तनु'शब्दस्य प्रकृतेरिति विशेषणतया कथं समासोऽत आह—तनुशब्द इति । तथा च गमकत्वात्समास इति भावः ।

१—“कृनापात्रिमिस्वदिषाध्यसाम्य उण्” इत्यारभ्य “मङ्गेरलच्” इत्यलजन्ताः पञ्चराश्रन्तर्गताः पाणिनिप्रोक्ता उणादय इह प्राहाः । तत्र च वृत्तिरेका स्वल्पाक्षराऽप्यतिमहत्त्वपूर्णा महर्षिदयानन्दकृता 'उणादिकोष'नाम्ना मुद्रितोपलभ्यते ।

उणादयो व्युत्पन्नानि (यौगिकानि) अत्र्युत्पन्नानि (रुदानि) च प्रातिपदिकानीति भाष्यसिद्धान्तः । उभयथा च वृत्तौ महर्षिणा व्याख्यातानि । तद्वया—‘वाति गच्छति जानाति वेति वायुः पवनः परमेश्वरो वा ।’ (उणा० १ । १) अत एव वृत्तिरियं श्रेष्ठा ।

उणादिविषयकानि कानिचिद्वचनानि भाष्यकारस्येहोपस्थाप्यन्ते ।

“एवमपि शाला माला मल्ल इत्यत्र प्राप्नोति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ।.....अथाप्युणादयो व्युत्पन्नान्त एवमपि न दोषः । क्रियते विशिष्टग्रहणं लक्ष्येति ।” (३ । ४ । ७७ वा० ३)

“उणादीनां तावत्—कण्ठः वपठः शपठः । उणादीनां तावन्न वक्तव्यः । परिहृतमेतदुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । .....अथाप्युणादयो व्युत्पन्नान्त एवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव विशिष्टग्रहणं लक्ष्येति ।” (७ । ३ । ५० वा० २ । ३) ।

“न वा एतत् धन्वे शक्यं विशातुमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति । इह हि न स्यात्—सर्विषः यजुष इति ।” (८ । ३ । ५६ वा० १)

“जिब्रिप्रतिषेधश्च न वक्तव्यः । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ।” (८ । २ । ७८ वा० २)

“इहापि तर्हि प्राप्नोति—हंसः वत्स इति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ।” (६ । १ । १६२ वा० ५)

(१ । १ । ६१ वा० ४) । (४ । १ । १ वा० २) । (७ । २ । ८ वा १) ।

(७ । ४ । १३) सूत्रभाष्यं चापि द्रष्टव्यम् ।

कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं ।

कार्याणि खल्वपि सशेषाणि कृतानि, न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ॥ किं पुनः कारणं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते । किं च कारणं प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः । किं च कारणं कार्याणि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि ।

नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥

नैगमाश्च रूढिभवाश्चौणादिकाः सुसाधवः कथं स्युः ।

नाम च धातुजमाह निरुक्ते'

नाम खल्वपि धातुजम् । एवमाहुर्नैरुक्ताः ।

प्र०—दाहप्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्थादानमुक्तम् । तेनाऽपठिताभ्योऽपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति । यथा हूपेरलक्षणेभ्यो भवति शङ्कुलेति । तथा तेषामुणादीनां प्रायेण समुच्चयनं कृतं न तु साकल्येनेति बहुलवचनादविहिता अपि भवन्ति । तेनाऽर्तः फिडफिडो भवतः, ऋफिड ऋफिड इति । सशेषाणि च कार्याणि उणादियु विहितानि न तु नि'शेषाणि । बहुलवचनात्त्वविहितान्यपि भवन्ति । तेन 'पण्ड'इत्यत्र सत्वाऽभावः । सकारस्य वा पत्वं भवति । किं पुनरिति । यावत्यः प्रकृतयः यावन्तश्च प्रत्ययाः यावन्ति च कार्याणि तावन्त्येव भवन्तिवति प्रश्नः । नैगमेति ।

उ०—तानवमिति । व्याकरणात्तरे तासांस्त्वत्वं दृष्ट्वेत्यर्थः । बाहुलकमिति । 'बहून् धान् लाती'त्यर्थक-
नृलराश्याद्भावे बुधा सिद्धमिति बोध्यम् । बहुवोऽर्थाश्च 'प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो वृद्धैरुक्ताः । बह्वर्थादानमिति ।
बह्वर्थाप्रहणस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तेनाऽपठिताभ्य इति । व्याकरणाऽन्तरेऽपठिताभ्य इत्यर्थः ।
भाष्ये—उणादयो दृश्यन्ते इत्यादेश्याकरणाऽन्तर इति शेषः । तदाह—हूपेरलक्षित्यादि । प्रायेण समुच्च-
यनमिति । व्याकरणाऽन्तर इत्यर्थः । ननु स्वतन्त्राणामुपीषामेवं न्यूनं शास्त्रं कृतमिति पर्यनुयोगोऽयुक्तोऽत
आह—तावन्त्येव भवन्तिवति प्रश्न इति । ननु 'प्रकृतीनां निर्देशोऽत्रे'त्यादि स्वया केन मानेन शतमिति
भाष्यात्प्राऽर्थः । तदिति । नैगमरूढिभवनित्यर्थः । जातावेकवचनमिति । 'साधव' इत्यनेन नाऽन्वयः ।
ते मुष्टिवति पाठानु सम्भवेन । तस्य चाऽशेषेण सप्तमोऽश्वत्थः, तस्य साधुवञ्च सर्वसम्मतम्, अतो

१—'तत्र नामान्याख्यातजानोति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणात्
त्रैके ।' (यास्कीयनिरुक्ते १ अ० ४ वा० १२ ख०)

२—आह च भाष्यकृत—'अतिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्षणे, फिडफिडावौणादिकी प्रत्ययो ।'
(ऋलक्ष्मणे ७३ पृष्ठे)

३—'वचित् प्रवृत्तिः ऋविदप्रवृत्तिः ऋचिद्विभाषा ऋचिदन्वदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं यदन्ति' ॥ इति प्राञ्चः ।

व्याकरणे शकटस्य च लोकम् ।

वैयाकरणानां च शाकटायन आह—'धातुजं नामे'ति ॥ अथ यस्य विशेष-
पदार्थो न समुत्थितः कथं तत्र भवितव्यम् ?

यत्र विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥

प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्यः । प्रत्ययं च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या ।

प्र०—निगमरुद्धन्दस्तत्र भव इत्य'णुगयनादिभ्य' इत्यणु । रूढिः—प्रसिद्धिः, तत्र भवाः संज्ञाशब्दा
इत्यर्थः । ते सुपुटु साधवो यथा स्युरित्येवमर्थमपरिपूर्णात्वं प्रकृत्यादीनामुच्यते । अपरिपूर्णानां हि
पूर्णात्वं बहूलग्रहणेन कियत इति नैगमरूढिभवानां व्याकरणेऽस्मिन्व्युत्पादनादसंदिग्धं साधुत्वमव-
गम्यत इत्यर्थः । अत्रैरप्याचार्यैः शब्दानां प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पादनमभ्युपगतमित्याह—
नामेति । लोकमिति । अपत्यमित्यर्थः । यन्नेति । पदमर्थः प्रयोजन यस्य व्युत्पाद्यत्वेन स पदार्थः
प्रकृत्यादिः विशेषश्चासौ पदार्थस्तस्माद्यत्र समुत्थितं विशिष्टप्रकृतिप्रत्ययोत्पादनेन व्युत्पादित-
मित्यर्थः । प्रकृतिमिति । प्रसिद्धाम्—अर्थादिकामित्यर्थः । प्रत्यय इति । फिडादिक' । प्रत्ययं
चेति । प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । तेन 'हृपेरुल'जिति प्रत्यय दृष्ट्वा'गकि' प्रकृतिरूढ्याने, तेन

उ०—आयते 'प्रकृतेस्तनुदृष्टे'रित्यादीति भाष्यार्थः । सुसाधवः कथं स्युरिति भाष्यस्य 'श्रतो बाहुलक'मिति
शेषः । ते पाणिनिना बोधिनसाधुवकाः कथं स्युरित्यर्थः । पाणिनिना बोधितसाधुत्वमेव सुसाधुत्वं, सम्प्रति
प्रयोगार्हत्वात्, तदाह—अपरिपूर्णानामिति । सर्वोभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वप्रत्ययानां तच्चद्रूपेण विधानन्दु
ब्रह्मणाऽपि दुरुपपादमिति भावः । ननु तेषामेवं व्युत्पादनं कैर्वैयाकरणैः कृतमित्याशङ्क्याह भाष्ये—नाम
चेत्यादि । तद्व्याचष्टे—नाम स्वस्वपीति । 'नाम धातुज'मित्येवमाहुर्नैरुका इत्यन्तरार्थः । तदाह—अन्यै-
रित्यादिना । पाणिनेस्तु तानि अत्युत्पन्नान्नेवेति भावः । इदञ्च 'आयनेयीनी'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च
'कृवापे'त्याद्युणादिसूत्राणि 'शाकटायनस्येति सूचितम् । 'धातुजं नामे'ति निरुक्ते आह निरुक्तकारः, शाक-
टायनश्च स्वकृते व्याकरणे आह 'धातुजं नामे'ति भाष्येऽन्वयः । 'पदार्थ' इत्यत्र 'अर्थ' शब्दः प्रयोजनवाची-
प्याह—अर्थः प्रयोजनमिति । विशेषश्चाऽसाविति । तत्रप्रकृतिप्रत्ययादेर्यत्र समुत्थितम्, विशिष्टाया उक्तायाः

१—भ्रान्तिरियं नागेशभट्टप्रभृतीनाम् । भ्रान्तौ कारणं तु 'व्याकरणे शकटस्य च लोकम् ।'
'वैयाकरणानां च शाकटायन आह धातुजं नामेति ।' इत्यादिभाष्यमेव वर्तते । परन्तुनेन भाष्येण पूर्वोदाहृत-
निरुक्तवाक्येन च निरुक्तमते शाकटायनमते च नाम्नामाख्यातजत्वमेव सिद्धयति न तु 'कृवाप' प्रभ्रयुणादि-
सूत्राणां शाकटायनप्रोक्तत्वम् ।

दारवान्साङ्गान्मीट्याश्च ६ । १ । १२ सूत्रभाष्यस्य 'ययु' शब्दव्याख्याने "यो द्वे चे"त्यत्र 'द्वे चे'ति
न वक्तव्यं भवतीति भावः ।" इति कैयट्यचनमुष्णादीनां पाणिनीयत्वं साध्नोति । 'यो द्वे च' १ । २१
इत्युणादिसूत्रम् । तच्च यत्रपाणिनीयमविध्यतर्हि तत्र लाघवं नावद्यत् ।

संज्ञामु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुखादिषु ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ । ३ । ३ ॥

भविष्यतीत्यनद्यतन उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

भविष्यतीत्यनद्यतन उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । श्वो ग्रामं गमी । किं पुनः कारणं
ने सिध्यति ? लृटाऽयं निर्देशः क्रियते लृट् चाऽनद्यतने लुटा वाध्यते* । तेन लृट्
एव विषय एते प्रत्ययाः स्युर्लुटो विषये न स्युः ।

इतरेतराश्रयं च ॥ २ ॥

इतरेतराश्रयं च भवति । केतरेतराश्रयता ? भविष्यत्कालेनाऽयं निर्देशः क्रियते,
निर्देशोत्तरकाला च भविष्यत्कालता, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च
न प्रकल्पन्ते ।

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? एकं तावदुक्तं 'नवाऽपवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्वि-
धान'मिति † ॥ अपरमप्युक्तम्—'अव्ययनिर्देशास्तिद्ध'मिति ‡ । अव्ययवता शब्देन
निर्देशः कर्तव्यः । अवर्तमानेऽभूत् इति ।

प्र०—सिद्धं 'शङ्कुले'ति । न सर्वत्र उहः कर्तव्यः । किं तर्हि ? साधुत्वेनाभिमतामु संज्ञास्त्विति
प्रदर्शयति—संज्ञास्त्विति ॥ १ ॥

भविष्यति । अनद्यतन इति । भविष्यच्छब्दो भविष्यन्मान्ने वर्तते न तु तद्विशेषेऽन-
द्यतने, तस्य लुङ्विषयत्वात् । ततश्च गम्यादयो भविष्यच्छब्दार्थेऽन्वाह्यायमाना अनद्यतने न

उ०—प्रकृतेरुक्तप्रत्ययोत्पादनेन न व्युत्पादितमित्यर्थः । 'संज्ञानु धातुरूपाणीत्यवतारयति—न सर्वत्रेत्यादि ।
संज्ञामु—प्रसिद्धसंज्ञाशब्देषु ॥ १ ॥

भविष्यति । विशेष इति । सत्यपि वास्तवे विशेषे तस्याऽविवक्षितत्वात्सामान्यस्यैव विवक्षामाश्रित्य
तदाश्रयो ष्यिनिः । अनद्यतनाख्यस्तु विशेषः पश्चात् 'श्वः'शब्दमहिम्ना गम्यत इति भावः । विशेषविवक्षाया-
मिति । प्रथमत एव विशेषविवक्षायामित्यर्थः । अपकादेति । लृट्ते हि द्वावपवादौ ष्यिनिर्लुट्च । नन्वेवं

१—'अनुबन्धन' पा० ।

* लृट् शेषे च; अनद्यतने लृट् ३ । ३ । १३; १५ † ३ । २ । ११० वा० २
‡ ३ । २ । ८४ वा० २

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । अव्ययमेव भविष्यतिशब्दो
नेपं भवतेर्लट् । कथमव्ययसंज्ञा ? 'विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्ती'ति
निपातसंज्ञा, 'निपातोऽव्यय'मित्यव्ययसंज्ञा + ।

अथापि भवतेर्लट्, एवमव्ययमेव । कथम् ? न व्येतीत्यव्ययमिति । क
पुनर्न व्येति ? एतौ कालविशेषौ भूतवर्तमानौ । स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तते ॥ यदि
तर्हि न व्येतीत्यव्ययमिति, 'न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात्' । न वा भविष्यद-
धिकारेणार्थः । किं कारणम् ? 'तद्विधानस्यान्यत्राभावात्' । येऽपि हेत इत उत्तरं
प्रत्ययाः शिष्यन्त एतेऽप्येती कालविशेषौ न वियन्ति भूतवर्तमानौ, स्वभावतो
भविष्यत्येव वर्तन्ते ।

अत उत्तरं पठति—

भविष्यदधिकारस्य प्रयोजनं यावत्पचति पुरापचतीत्यनपशब्दत्वाय ॥४॥

प्र०—सिध्यन्तीति वार्तिकारम्भः । इतरेतराश्रयं चेति । एतद्भूते इत्यत्र व्याख्यातं, तत एवाव-
धारणीयम् । न वेति । विशेषे यत्सामान्यमस्ति तदाश्रयेण गम्यादयः प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । विशेष-
विवक्षाया चाऽपवादावप्रतिषेवाल्लुट् भवति—'श्रो गन्ता ग्राम'मिति । वामरूप इतिवचनाल्लुट्पि
भवति । तेन गमिष्यति भविष्यतीत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । यावत्पचतीति । मति भविष्य
दधिकारे भविष्यत्येव यावत्पुरापचत्येव लट् मायुत्वं भवति, भविष्यत्कालेन वर्तमानकालस्य
बाधनात्, असति भविष्यदधिकारे भूतेऽपि मायुत्वं लटः स्यात् । शब्दोपात्तकालविशेषविधानाऽ-
भावे वर्तमानकालस्य बाधो न स्यात् ॥ ३ ॥

उ०—'श्रो गमिष्यती'त्यादिप्रयोगाऽनपत्तिर्निनिना बाधादत आह—चाऽसरूपेति । सामान्यविवक्षायामिति
भावः । मध्ये—पुरा पचतीत्यनपशब्दत्वायेति । भविष्यत्वेवाऽनपशब्दत्वं यथा स्याद्भूते तु नेत्येतदर्थस्तदाह—
सतीति । भविष्यद्भूतयोरसाधुत्वप्राप्तौ भविष्यत्वेवाऽनेन साधुत्वं क्रियते न तु भूते । वर्तमानकाले
साधुत्वाऽभावे तु न मानम्, भाष्यादलाभात्, कालस्याऽनुवाच्यतया तत्कालेऽपिऽन्यन्यायाऽप्राप्तेश्च । 'भविष्य-
त्कालेन वर्तमानकालस्य बाधना'दिति कैयटस्मृत्यः । भूतेऽपीति । भविष्यत्त्वाऽभावे 'याव'दिति सूत्रे यत्र
विहितो लट् ततोऽन्यत्रापि यथा स्यादित्यर्थः स्यात्, एवञ्च भूतेऽपि साधुत्वं स्यादिति भावः । दूषणान्तर-
माह—शब्दोपात्तेति । अनुवाच्यविषये 'तत्कालेऽपिऽन्यन्यायाऽभावादिदं चान्यम् ॥ ३ ॥

१—'नैया' पा० १ + १ । ४ । ५७ गणसूत्रम् ।

२—इतिः क्वचित् ३—अस्य वार्तिकस्य व्याख्याभाष्यं लुप्तं प्रतीयते ।

× यावत्पुरापचातयोर्लट् ३ । ३ । ४

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ३ । ३ । ४ ॥

यावत्पुरादिषु लङ्विधिर्लुटः पूर्वविप्रतिषेद्धम् ॥ १ ॥

यावत्पुरादिषु लङ्विधिर्भवति लुटः पूर्वविप्रतिषेधेन । यावत्पुरानिपातयोर्लङ्भवतीत्यस्यावकाशः—यावद्भुङ्क्ते पुराभुङ्क्ते । लुटोऽवकाशः—श्वः कर्ता, श्वोऽध्येता* । इहोभयं प्राप्नोति—यावत् श्वो भुङ्क्ते, पुरा श्वो भुङ्क्ते । लङ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । 'अनद्यतने लुट्' [१५] इत्यत्र 'यावत्पुरानिपातयोर्लङ्' इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥ ४ ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ३ । ३ । ७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्सैव, तत्र 'किंवृत्ते लिप्सायाम्' [६] इत्येव सिद्धम् । अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः । यो भवतामोदनं ददाति स स्वर्गं लोकं गच्छति । यो भवतामोदनं दास्यति स स्वर्गं लोकं गमिष्यति ॥ ७ ॥

तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ३ । ३ । १० ॥

किमर्थं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां एबुलिवधीयते, नाऽविशेषेण विहितो एबुल्

प्र०—लिप्स्यमान । अकिंवृत्तार्थे इति । पूर्वत्र तु किंवृत्तग्रहणं लिप्स्यमानसिद्धिरहिताया लिप्सायामकिंवृत्ते लङ्निवृत्त्यर्थम् ॥ ७ ॥

तुमुन् । अकेनोरिति । सति भविष्यत्काले एबुलिवधौ तदनुवादेन पष्ठीनिषेधो विधातु

उ०—यावत्पुरा । यावत्पुरादिविधिं भाष्ये—'आदिना इत आरभ्य तुमुन्वृत्पर्यन्तम्वसन्दभेसङ्ग्रहः । लङ् इत्येतदनुवर्तिष्यते इति । इत्यादिसुवसन्दर्भोपलक्षणमिदम् ॥ ४ ॥

लिप्स्यमान । भाष्ये—न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्सैवेति । लिप्साव्याप्यैवेत्यर्थः । एवञ्च लिप्सायास्तत्रापि गम्यमानत्वमस्यैवेत्याशयः । सिद्धिरहितायामिति । 'भवानद्यत्राहृणानामन्वयिष्यती'त्यादी । सिद्धिविषयोदाहरणन्तु 'यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छती'त्यादी ॥ ७ ॥

तुमुन्वुलौ । भाष्ये—इत्यत्र षट्पदा इति । अत्र सूत्रे, 'अरुस्य भविष्यती'त्यन्वाख्यानवार्तिके

* अनद्यतने लुट् ३ । ३ । १५

१—'यो धर्ममाचरति स स्वर्गं लोकं गच्छति । यो धर्ममाचरिष्यत्याचरिता वा स स्वर्गं लोकं गमिष्यति गन्ता वा' इत्यष्टाध्यायीभाष्ये महर्षिदयानन्दकृत उदाहरणानि ।

† एबुलतुचौ ३ । १ । १३३

स क्रियाधामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति । एवुलि सकर्मकप्रदणं चोदितम्, अकर्मकार्थोऽयमारम्भः । आसको व्रजति, शायको व्रजतीति । प्रत्याख्यातं तन् 'न वा धातुमात्रादर्शनाण्वुल' इति † ।

एवं तर्हि वृजादिषु वर्तमानकालोपादानं चोदितम्, अवर्तमानकालार्थोऽयमारम्भः । तदपि प्रत्याख्यातं 'न वा कालमात्रे दर्शनादन्वेषा'मिति × ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्,—'अत्रेनाभविष्यदाधमर्णयोः' [२ । ३ । ७०] इत्यत्र पष्ठ्याः प्रतिषेध उक्तः स यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । य एवासावविशेषविहितः स यदा भविष्यति भविष्यति तदाऽस्य प्रतिषेधो भविष्यति ।

एवं तर्हि भविष्यदधिकारविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिह माभूत्,—'अङ्ग ! यजतां लप्स्यन्तेऽस्य याजकाः । य एनं याजयिष्यन्ती'ति । नैव भविष्यत्कालः । कस्तर्हि ? भूतकालः । कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते ? 'धातुसंबन्धे प्रत्ययाः' [३ । ४ । १] इति ॥ यस्तर्हि न धातुसंबन्धः—'इमेऽस्य याजकाः', 'इमेऽस्य लावका' इति । एषोऽपि भूतकालः । कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते ? संबन्धात् । स च तावत्तैर्याजितो भवति, तस्य च तावत्तैर्यथा अलूना भवन्ति, उच्यते च ।

प्र०—शक्यते नान्यथेति भावः । लप्स्यन्तेऽस्येति । याजकशब्दो भविष्यति वर्तते, यस्मात्ते तं याजयिष्यन्ति न तु ते याजितवन्तः । तत्र भविष्यदधिकारविधानाऽभावादस्येति पृथी न प्रतिषिध्यते । अस्य याजका इति । एतद्व्याचष्टे—य एनमिति । कस्तर्हि भूतकाल इति । शब्दगतिस्वाभाव्यायाजकशब्दस्य भूतकालविषयत्वमिति भावः । धानुसम्बन्ध इति । याजकत्वस्यैव भविष्यत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । सम्बन्धादिति । भाविजाजकत्वादिकमारोप्य तथाऽ-

द०—चेत्यर्थः । ननु सामान्यण्वुल्लेषाऽयं निषेधोऽस्तव आह—सतीति । तदनुवादेन विहितो तदर्धको भवतीत्यर्थः । भाष्ये—य एवाऽसाविति । भविष्यत्क्रियावान्कप्रकृतिकत्वमेव एवुलि भविष्यत्त्वमिति भावः । धानुसम्बन्ध इति । लप्स्यन्त इति धात्वर्थमशक्योऽनेति भावः । न च 'धातुसंबन्धे' इत्येनेनाऽपि कालाऽन्तरे प्रत्यया विधीयत इत्यस्यापि भविष्यत्कालत्वमस्येवेति वाच्यम् । 'धातुसंबन्धे' इत्यादिना तत्प्रत्याख्यानप्रकारस्मारणेनाऽदोषात् । 'याजका' इत्यस्य तथा व्यवहरिष्यमाणा इत्यर्थात् । तदाह—याजकत्वस्यैवेति । तद्व्यवहारस्यैवेत्यर्थः । भाष्ये—यस्तर्हीति । तत्र लक्षणार्थानं प्रमाणमिति तत्र शब्दार्थ एव भविष्यत्त्वमिति भावः । तथाऽपि 'प्रकरणाल्लक्षणे'त्युत्तरम् । संबन्धशब्देन प्रकरणमुच्यत इत्याह—

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां तुमुन्विधीयते स विशेष-
विहितः सामान्यविहितं एवुलं नाधेत । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । भावे तुमुन्वि-
धीयते कर्त्तरि एवुल्, तत्र कः प्रसङ्गे यद्भावे विहितस्तुमुन्कर्त्तरि विहितं एवुलं
नाधेत ॥ लृट् तर्हि नाधेत+ । वासरूपेण एवुलपि भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति—

एवुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं तृजादिप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

एवुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं क्रियते ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञायम् ?
एतज्ज्ञापयत्याचार्यः—‘क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्ती’ति ।
एवुलपि तृजादिः ॥ १० ॥

भाववचनाश्च ॥ ३ । ३ । ११ ॥

क्रिमर्धमिदमुच्यते नाऽविशेषेण भावे; प्रत्यया ये विहितास्ते क्रियायामुपपदे
क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यन्ति ॥ [अत उत्तरं पठति—]

भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदाविध्यर्थम् ॥ १ ॥

भाववचनानां [चं] यथाविहितानां प्रतिपदाविध्यर्थोऽयमारम्भः । इदानीमेव;
शुभत, ‘क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्ती’ति, भाववचना-
थापि तृजादयः ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

प्र०—भियानादित्यर्थ । तृजादिप्रतिषेधार्थमिति । तेन कर्ता व्रजनि वित्तियो व्रजनीत्यादि न
प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

भाववच । प्रतिपदाविध्यर्थमिति । ज्ञानेन निराकृतानां पुनः प्रतिपदं—साक्षाद्विधानार्थं
योग इत्यर्थः । यथा विहिता इति । येन प्रकारेण विहिता यथा विहिता इत्यसमस्तं पदद्वयम् ।

उ०—स च तावदिति । भावियान् इत्यदि कर्त्तारोऽप्येति । तद्व्यवहारमित्यर्थः । ‘श्रोत्रं भोजको व्रजतीत्यादी
न भविष्यन्तेव चार्वर्षप्रतिनिषेधसिद्धिरिति भावः । कर्त्ता व्रजतीति । करिष्यामीति व्रजतीत्यर्थः ॥ १० ॥

भाववचनाश्च । ज्ञापनेनेति । यद्यपि तुमुल्लेखो भावोऽसत्त्वभूतो, घषादिवाच्यस्तु सत्त्वभूत इति
‘तुमर्थेऽप्येव’ इति सूत्रे भावपदैत्ययोऽकृतत्वेन तेषां कथं तुमा लृटा वा वाच्यः । तथाऽऽद्यन्तरनिष्ठेषांऽ-

+ लृट् शेषे च ३ । ३ । १३

१—कृत्विम् ।

४ एवुल्लेखो ३ । १ । १३३ † भावे ३ । ३ । १८

‡ ३ । ३ । १० वा० १ व्याख्याभाष्ये ।

यथाविहिता इति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? इह याम्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां यथा स्युर्व्यतिकरो मा भूदिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इह भावे प्रत्यया भवन्तीतीयता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं 'वाचका यथा स्यु'रिति । यदि च याम्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायाम् [अपि] भवन्ति ततोऽमी वाचकाः कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः, प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नाऽमी वाचकाः कृताः स्युः ॥ ११ ॥

अणकर्मणि च ॥ ३ । ३ । १२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाऽविशेषेण 'कर्मण्य'णित्यखिवहितः × स क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति ।

अणः पुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अणः पुनर्वचनं क्रियते, अपवादाविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । गोदायो व्रजति, कम्बलदायो व्रजतीति* ॥ किमुच्यत अपवादविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यादिति, न पुनरुत्सर्गविषये प्रतिपदविध्यर्थं स्यात् । इदानीमेव* ह्युक्तं 'क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण वृजादयो न भवन्ती'ति, अत्रापि वृजादिः ।

प्र०—अथवा यथा विहितं विधानं येषां ते 'यथाविहिता' इति बहुव्रीहिः । अव्ययीभावे तु 'यथाविहित'मिति स्यात् । वचनग्रहणमिति । वचनग्रहणेन लोकरप्रसिद्धे वाचकत्वमवगम्यत इत्यसामञ्जस्य न भवति ॥ ११ ॥

अणकर्म । कथं पुनरिति । अपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्य लाघवाद्दुत्सर्गविषय एव ण्वुल बाधित्वाऽऽस्यात्, काण्डलावो व्रजतीति । तथा चाऽपवादविषये न स्यादिति प्रश्नः । वचनग्रहणम-

उ०—विवक्षया भाष्य बोध्यम् । एकदेश्युक्तिर्वैऽभाष्यम् । यथा विहिता इति । सादृश्यद्योतकत्वात्ताऽव्ययीभावः । लोकरप्रसिद्धमिति 'यथाविधानं विहितानमेव तथा वाचकत्वमिति भावः ॥ ११ ॥

अणकर्मणि च । प्रतिप्रसवस्य लाघवादिति । काण्डलावाद्वा वाऽसरूपेण ण्वुला बाधितस्याऽप्यण प्राप्त्या वृजादयो वाऽसरूपेण न भवन्तीति निषेधनिवृत्तिमात्रेण प्रतिप्रसवत्वं, सिद्धाऽनुवादेन च तन्निषेधनिवृत्तिः । अत एवाऽपूर्वविषयेक्षया लाघवम् । अपवादकादिविषये तु परत्वण्यनुषेव स्यात्तत्रण् । न च

१—कचिन्न । × कर्मण्यण् ३ । २ । १ * आतोऽनुपसर्गे कः ३ । २ । ३

† ३ । ३ । १० वा० १ ध्याख्याभाष्ये ।

एवं तर्ह्यभयमनेन क्रियते, अपवादविषये चाऽनिवृत्तिरुत्सर्गविषये च प्रतिपद-
विधिः । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् ? 'लभ्य'मित्याह । कथम् ? कर्मग्रहण-
सामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण कर्मग्रहणं कर्मण्यत् लभ्यः ? वचनग्रहणमपि प्रकृत-
मनुवर्ततेः ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

अपर्यायेणेति तु वक्तव्यम् । कदाचिद्धि कर्मणि स्यात्कदाचित्क्रियायामुपपदे
क्रियार्थायामिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते—
'अएकर्मणि च' । किं चाऽन्यत् ? क्रियायाञ्चोपपदे क्रियार्थायामिति । एवमपि प्रत्येक-
मुपपदसंज्ञा न प्राप्नोति । चेनैव संनियोगः करिष्यते, प्रत्येकं च वाक्यपरिसमाप्ति-
दृष्टेति प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भविष्यति ॥ १२ ॥

लृट् शेषे च ॥ ३ । ३ । १३ ॥

शेषवचनं किमर्थम् ?

प्र०—पीति । ततश्च वचनग्रहणात्कर्मण्येवोपपदेऽणि मिद्धे पुनः कर्मग्रहणं कर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्य-
पवादविषयेऽप्यस्मिन्नोभवतीत्यर्थः । कदाचिदिति । वचनं तु भविष्यति कालेऽपवादवाचनार्थं
स्यादिति भावः । एवमपीति । ततश्च 'वाएडलात्रो व्रजती'ति केवलस्य कर्मण उपपदसंज्ञाया
अभावात्समानो न प्राप्नोतीति भावः । प्रत्येकं चेति । 'कर्मणि' 'क्रियाया'मिति पृथक्सप्तमी-
निर्देशात्प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भवति, निमित्तमद्भावादित्यर्थः ॥ १२ ॥

लृट् शेषे च । शेषग्रहणमिति । 'क्रियाया क्रियार्थाया'मिति निवर्तित्यत इति भावः ।
लृटीति । अयं भावः—'लृ'डित्येतावत्युच्यमाने करिष्यतीत्यादावेव स्यात् 'करिष्यामीति

८—परत्वाद्गुणकारिणामपि वाचकः, अपूर्वविधिस्वापत्तेरिति भावः । ततश्चेति । अणवचनो वाचको
भवतीत्यर्थं कर्मण्युपपदे एव तस्य घानकत्वमिति भावः । कर्ममात्रेति । एवञ्च तत्सामर्थ्यात्परत्वेनाऽपवाद-
कादिविषयेऽपि प्रतिप्रसवविकल्पमस्तेति भावः ।

ननु क्रियाधोपपदे विधानाऽर्थमणित्वेवाऽस्तु 'कर्म'ग्रहणं स्वर्थं, केवलकर्मोपपदे सामान्यमृदेष
'कर्मण्य'णित्यनेनैव सिद्धेरत आह—वचननिवृत्तिः । कर्मग्रहणमित्यर्थः । भविष्यति काले क्रियाधोपपदेऽ-
स्त्यपि 'कश्चनदाय' इत्यादौ कादिवाचनार्थमेव स्यादिति भावः । माथे—चेनैवेति । उपपदसंज्ञयोरपि
समुच्चय इति भावः । सुनयन्तरमाह—प्रत्येकञ्चेति । तद्व्याचष्टे—कर्मणीति ॥ १२ ॥

लृट् शेषे च । क्रियायामिति । तन्निवृत्त्यर्थं भयं सिद्धिरिति भावः । श्लुत्वात्वाधितत्वादिति ।
वाऽऽस्वरूपस्याऽभावस्य शान्तात् । 'वाऽऽस्वरूप्यादेन लृ'डिति हरदत्तस्तु चिन्त्य एव । शेषग्रहणादिति ।

लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम् ॥ १ ॥

लृटि शेषवचनं क्रियते 'क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम्' । [क्रियायां] प्रतिपद-
विधिर्यथा स्यात् ।

अविशेषेण विधाने लृटोऽभावः प्रतिपिद्वत्त्वात् ॥ २ ॥

अविशेषेण हि विधाने सति लृटोऽभावः स्यात् । करिष्यामीति व्रजति,
हरिष्यामीति व्रजतीति । किं कारणम् ? 'प्रतिपिद्वत्त्वात्' । इदानीमेव × लृकम्—
'क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण लृजादयो न भवन्ती'ति, लृट्चापि लृजादिः ।
अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ।

सार्धाद्यस्तु खलु शेषग्रहणेन क्रियार्थोपपदात्त्वणिर्भज्यते । किं कारणम् ?
'अक्रियार्थोपपदत्त्वात्' । शेष इत्प्रुच्यते, शेषश्च कः ? यदन्यत्क्रियायाः क्रियार्थायाः ।

एवं तर्हि 'लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम्' । लृटि शेषवचनं क्रियते
क्रियायां प्रतिपदविधिर्यथा स्यात् । 'लृट्शेषे च' । करिष्यति हरिष्यतीति । क
'च' ? क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति ॥ स तर्हि चकारः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः ।
इह लृड्भवतीतीपत्ता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहणं करोति तस्यैत-
त्प्रयोजनं योगाङ्गं यथोपजायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते ।
['लृट्' ।] लृड्भवति क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति । ततः 'शेषे' । शेषे च
लृड्भवतीति ॥ १३ ॥

प्र०—व्रजतोऽत्यादौ षडुक्त्वा बाधितत्वान्न स्यात् । शेषग्रहणात् क्रियायां क्रियार्थायामित्यस्य मनि-
धिरनुमीयते इति तत्रापि लृट्मिष्यति, शेषे च विष्ये । सार्धाद्यस्मिन्विति । विपर्ययसाधनं प्रत्युत
शेषग्रहणमिति भावः । एवं तर्हीति । 'च' नन्दमहिनाच्छेषग्रहणान्क्रियायामुपपदे लृट्मिष्य-
तीति वानिककारस्यानय इत्यर्थः । इदानीं योगविभागाश्रयणेन चकारं प्रत्याख्यातुमाह—
स तर्हीति ॥ १३ ॥

उ०—तत्सामर्थ्यायोगविभाग इति भावः । मूत्रवृत्तम् 'च' रहित इति तावयम् । अन्यथा 'शेषवचनं क्रियार्थ-
क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थ'मिति माध्याऽसङ्गतिः । चकारसन्धे हि तस्याऽयमर्थो, न 'शेष'ग्रहणस्येति स्वयमेव ।
ननु तत्सामर्थ्याक्रियोपपदे नैवेद्य कल्पना स्यादिति मत्वा शङ्कते—सार्धाद्यस्मिन्विति । भाष्ये—निर्भगवते ।
विभक्त इत्यर्थः । अक्रियाऽर्थोपपदादिति । क्रियाऽर्थोपपदार्थकत्वादित्यर्थः । स्तरायणरूपयति—
पूर्वतर्हीति । 'च' भटिनः षटः कर्तव्य इति भावः । वानिककारस्येति । तेन वानिककृतोऽयं 'च' नन्द-
पठितो न्यास इति सूचितम् । चकारं—वानिककृतम् ॥ १३ ॥

लुटः सद्वा ॥ ३ । ३ । १४ ॥

सद्विधिरनित्यमप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १ ॥

सद्विधिरप्रथमासमानाधिकरणे नित्यमिति वक्तव्यम् । पच्यन्तं पश्य, पच्यमाणं पश्य ॥ क्व तर्हीदानीं विभाषा ? प्रथमासमानाधिकरणे । पच्यन् पच्यति । पच्यमाणः पच्यते ॥ १४ ॥

अन्नघतने लुट् ॥ ३ । ३ । १५ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । 'अन्नघतने' लुटः सत्संज्ञौ भवतः । श्रोऽग्नीनाधास्प-
मानेन । श्वः सोमेन यच्चमाणेन । ततो 'लुट्' । लुट् च भवत्यनघतने । श्वः कर्ता ।
श्रोऽध्येता । केन विहितस्वानघतने लुटः सत्संज्ञाबुच्येते ? एतदेव ज्ञापयति 'भवत्य-
नघतने लुट्' इति, यद्यमनघतने लुटः सत्संज्ञौ शास्ति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो
भवति यदुक्तं—'भविष्यतीत्यनघतन उपसङ्ख्यान'मिति* ।

परिदेवने श्वस्तनी भविष्यन्त्यर्थे ॥ १ ॥

परिदेवने' श्वस्तनी भविष्यन्त्या अर्थ इति वक्तव्यम् । इयं नु कदा गन्ता यैवं
पादौ निदधाति । अयं नु कदाऽध्येता य एवमनभियुक्त इति ।

प्र०—लुटः सद्वा । सद्विधिरिति । अप्रथमासमानाधिकरणग्रहणमुपलक्षणं भूत्रोपात्ता-
नामर्थानामिति संबोधन लक्षण हेतुश्च क्रियाया गृह्यते ॥ १४ ॥

अनघ । एवं चेति । भविष्यत्तद्व्यवहारः अनघतनेषु वर्तमानन्वेषेण, एकशेषेण वा द्वयोर्भ-
विष्यत्तद्व्यवहारो निर्देशादिति भावः । भविष्यन्त्यर्थे इति । 'भविष्यन्ती'शब्देन पूर्वाचार्यसंज्ञाया

उ०—लुटः स । भूत्रोपात्तानामिति । इदञ्च वृत्त्यादिव्यवहाराः प्रयोगबलात्सोऽवसेयम् ॥ १४ ॥

अनघतने लुट् । अनघतनेऽपीति । 'लुट् शेष' इति सूत्रेण केवलं भविष्यति, शापकेन अनघतने
भविष्यतीत्यर्थः । तत्राऽन्यतरनिर्देशोऽन्यतरमित्त्र स्यादत आह—तन्त्रेषोति । लुट् शेषोति । विभक्त्यन्तैक-
शेषोऽप्येत्यर्थः । एतच्च शापकं सद्विप्रलुट् एवेति तिङ्शेषप्रलुटोऽनघतनेऽसाधुत्वमेवेति केचित् । सामान्यत
एव शापकमित्यने । भाष्ये—परिदेवनम्—अनुशोचनम् । श्वस्तनीति लुटः संहा । भविष्यन्त्यर्थे—लुट्

* ३ । ३ । ३ वा० १

१—'विलापः परिदेवन'मित्यमरः । उपदिष्टं च गीतायात्—

अभ्यस्तादीनि भूतानि व्यक्तमथ्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ (२ । २८)

कालप्रकर्षान्पमानम् ॥ २ ॥

कालप्रकर्षात्तूपमानं भविष्यति । गन्तव्यं गन्ता । नेयं गमिष्यति । अध्ये-
तेवाऽयमध्येता । नाऽयेमध्येष्यते ॥ न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति । एवं तर्ह्यनद्यतन
इवानद्यतन इति ॥ १५ ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ ३ । ३ । १६ ॥

स्पृश उपतापे ॥ १ ॥

स्पृश उपताप इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—कम्यलस्पर्श इति ॥ १६ ॥

सु स्थिरे ॥ ३ । ३ । १७ ॥

व्याधिमत्स्यवलेष्विति वक्तव्यम् । अतीसारो व्याधिः^१ । विसारो मत्स्यः ।
वले—शालसारः खदिरसारः ॥ १७ ॥

प्र०—लृङ्प्रते । अनद्यतन इति । प्रयोगदर्शनवशात् गौणेऽप्यनद्यतने प्रत्ययो भवति ॥ १५ ॥
पदरुज । स्पृश उपताप इति । उपतापो रोगः । सर्गो नाम व्याधिप्रयोगः । अन्यत्र
पचाद्यम्भवति । स्वरे विशेषः ॥ १६ ॥

सु स्थिरे । स्थिरः कालान्तरस्य प्रापकोऽर्प उच्यते । व्याधीति । अस्थिरार्थं वचनम् ॥ १७ ॥

उ०—मविष्यतामान्य इत्यर्थः । वैभ्रमिति । विलम्बितम् । अनभियुक्तः—अभ्यासहीनः । अनद्यतनविषय-
मेतत्प्रयोगद्वयम् ॥ १५ ॥

पदरुज । सर्गो नामेयुदाहरणम् । अन्यत्र—व्याप्यतिरिक्ते ॥ १६ ॥

सु स्थिरे । कालान्तरस्य प्रापक इति । प्राप्तिमानित्यर्थः । कालान्तरस्यार्थाति यावत् । अस्थिरा-
ऽर्धमिति । 'विसारो मत्स्य' इत्यत्रैकदेशस्य कालान्तराऽप्राप्त्याऽस्थिरत्वम् । वलं—दृढोऽराः । सारो
फलमित्यपि शरीरे दृढशुक्राऽरास्त्वैव बलवदार्यावाद्युपपन्नम् । न्याय्यस्याऽपि दृढत्वादेव तत्राऽपि सारशब्दः
सिद्धः । एतं शब्देऽपि । खदिरसारो कैयटोकरिषत्वाऽभावश्चिन्त्यः । तस्मात् सुस्थैव विषयपरिगणन-
मिदम् । त्रिभेदस्याऽस्थिरस्य कैयटोकरिषत्वप्रतिद्वन्द्विनो निरूपयितुमशक्यत्वात्तस्यैव ॥ १७ ॥

† नन्दिग्रहिवत्तदभ्यो ह्युत्पिन्यचः ३ । १ । १२४

१—'उपसर्गस्य घञ्मनुष्ये बहुलम्' ६ । ३ । १२२ इत्युत्सर्गदीर्घत्वस्य बहुलवचनात् 'अती-
सारः' 'अतिसारः' इत्युभययोऽपि भवति ।

२—'वृत्तप्रत्ययेऽतीसारः पूर्वमुपपन्न' इत्यख्यानं चरकसंहितायां विज्ञासारदाने (१६ । ३)
द्रष्टव्यम् । अतीसारलक्षणं तु मुधुतसंहितायामुत्तरस्ये (५० । ५) इत्थं वर्तते—

'संश्लेषायां घातुरन्तः कृतानुं, वचोनिधौ मारुतेन प्रपुनः ।

'दृढोऽतीषायाः सरदेप यन्माद्, व्याधिं धीरं तं अतीसारमाहुः ॥''

भावे ॥ ३ । ३ । १८ ॥

भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः ॥ १ ॥

भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः कर्तव्यः । भूतो भवने भाव इति । किं प्रयोजनम् ? सर्वलिङ्गे भाव एते प्रत्यया यथा स्युरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? पुँल्लिङ्गे-
नार्यं निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च । तेन पुँल्लिङ्ग एव भाव एकवचने चैते
प्रत्ययाः स्युः स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोश्च न स्युः ।

नाञ्च निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते, तच्चाऽतन्त्रं
स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्वेपी च । नान्तरीयकत्वादत्र पुँल्लिङ्गेन निर्देशः
क्रियत एकवचनेन च । अवर्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिच्च लिङ्गेन निर्देशः

१०—भावे । सर्वलिङ्ग इति । लिङ्गस्योपलक्षणार्थत्वात्सर्वसङ्ख्य इत्यपि बोद्धव्यम् ।
पुँल्लिङ्गेनेति । ततश्च शब्देन योऽर्थः प्रतिपाद्यते यल्लिङ्गसङ्ख्यायुक्तस्तस्यैवाभिधायकेन भाव्यमिति
स्त्रियां भाव इति सामानाधिकरण्येन संबन्धस्याऽसंभवात् स्त्रियामकर्त्तरि कारके क्तिन्प्रत्ययः
स्यात् । भावे तु पुंसि । एवं 'नपुंसके भावे क्त' इत्यत्राऽकर्त्तरि च कारके इत्यस्य निवृत्तत्वात्-
पुंसके कर्त्तरि क्तः स्यात् । भावे तु पुंसि । द्वित्वबहुत्वयोश्च पाको पाका इत्यादौ प्रत्यया न
स्युरित्यर्थः । नात्रेति । सत्त्वभूतोऽर्थो विना लिङ्गं सङ्ख्या च न निर्दिष्टुं शक्यत इति तयोः
शब्देनोपादानम् । शब्दसंस्कारमात्रमेव तु तदुपादाने प्रयोजनमित्यर्थः । नान्तरीयकत्वादिति ।
अन्तरशब्दो गृह्यादपि पठ्यते, स च विनार्ये वर्तते । अन्तरे भवम् अन्तरीयम् । तत्र नञ्समासे कृते
पृषोदरादित्वाद्भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा नलोपाऽभावः । ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः । तुपपल्ला-

२०—भावे । ततश्च शब्देनेति । 'भाव' इति शब्देनेत्यर्थः । योऽर्थः—सिद्धाऽवश्यः । नन्वेवं
'स्त्रियां किं'निति एवाऽसङ्गतितर आह—स्त्रियां भाव इति । नन्वेवमपि 'नपुंसके भावे' इत्यसङ्गतं स्यात्,
तत्राऽर्थान्तराऽनुवच्यभावादत आह—एवमिति । कर्त्तरीति । 'कर्त्तरि कृ'दित्यनेन लब्धे इत्यर्थः ।
लिङ्गसङ्ख्ययोर्नान्तरीयकत्वमुपपादयति—स्रवेति । प्रातिपदिकमात्रं निर्दिश्यतामिति षडन्तप्रत्याह-शब्देति ।
'न क्वेवला प्रकृत'रिति निषेधादिति भावः । भाष्ये—कयाचिद्विभक्त्येति । सङ्ख्यपेक्ष्यर्थः । विना र्ये इति ।
एवञ्च यदिना यत्र भवति तत्राऽन्तरीयकमित्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वादेति । 'वा' शब्दो हेतो, एतो
हेतोः पृषोदरादिष्वमित्यर्थः । नलोपाऽभाव इति । निषेधाऽर्थकोऽननुवचको 'न'शब्दो नास्त्येवेति भावः ।
ननु कथं कस्य पुंस्त्वात्कःकानीत्यनुवचनमत आह—कथंशब्दरचेति । शब्दार्थादित्वादिति भावः । प्रयोग-
मूलत्वादिति । अनुवाच्यगतत्वादिविद्येति तत्त्वम् । न श्रयेति भाष्यस्य—अत्राऽनुवादे इत्यर्थः ।

३ स्त्रियां किन्, नपुंसके भावे क्तः १ । ३ । १८, ११४

कर्तव्यः । तद्यथा, कश्चिदन्तार्थी शालिकलापं संपुत्रं संपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मस्त्यान्सशकलान्सर्कण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुल्लिङ्गे न निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च । न ह्यत्रनिर्देशस्तन्त्रम् । कयाचिद्विभक्त्या केनचिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः ।

अथवा कृश्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः, क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः । यच्चाऽय पचतेर्भवतिर्भवति न तद्भवतेः पचतिर्भवति । यच्च भवतेः पचतिर्भवति न

प्र०—नीति । तुषसहितानि पलालानीत्युत्तरपदलोपी समासः । द्वन्द्वे तु 'जातिरप्राणिना'मित्येकवद्भावप्रसङ्गः । एवं शकलकण्टकानीति चोद्भव्यम् । कण्टकशब्दश्चोभयलिङ्गः । एवमिहार्थीति । प्रयोगमूलत्वाद्ब्रह्माकरणस्मृतेः, प्रयोगे च सर्वलिङ्गसङ्ख्ये भावे प्रत्ययानां दर्शनादिह च लिङ्गसङ्ख्ययोरविवक्षेत्यर्थः । अथवेति । पाकादिषु क्रियाविशेषेषु भिन्नलिङ्गसङ्ख्यानुगतेष्वपि भावशब्दवाच्यं सामान्यं-शावलेयादिष्विव गोत्व-विद्यते, तच्चैकं पुंस्त्वानुगतं चेति तदाश्रित्य प्रत्यया विवास्यान्त इत्यर्थः । यथात्रेति । भावः सामान्यमेव, पचादयो विशेषा एवेत्यर्थः । भूतिर्भवन्-

उ०—किञ्चिदधिकं वक्तुं विवक्षायामपि न दोष इत्याह—अथवेति । भाषे क्रस्योर्हृन्तार्थं ग्रहणम् । घञसममिव्याहारे साध्यत्वेन मासमानं भुवोऽर्थ इति तस्य सामान्यवाचित्वम् । भिन्नलिङ्गेति । पाकः पक्तिः पचनमित्येवमिति भावः । भिन्नलिङ्गसङ्ख्यानुगतेषु—तद्विशिष्टेषु । सामान्यं-सर्वभावस्वरूपसिद्धत्वाऽऽख्यम् । तच्चैकं पुंस्त्वाऽनुगतञ्चेति । अतएव 'पक्तिर्भाव' इत्याद्युपपद्यते । धर्मपरस्याऽपि धर्मधर्मिणोरभेदात्सामानाऽधिकरणम् । तदाश्रित्येति । एवञ्च लिङ्गसङ्ख्ययोर्विवक्षायामपि न दोषः । न चैवं 'पक्ति'रित्यादौ पुंस्त्वापत्तिः, तादृशविशेषगतसामान्यस्य भावशब्दवाच्यस्य सिद्धत्वरूपस्य पुंस्त्वैकत्वयोः सत्त्वेऽपि तदाश्रयविशेषस्य नानालिङ्गत्वाच्छीत्वाद्युपपत्तिरिति भावः । सामान्यमिति । तद्गतसिद्धत्वाख्यो धर्म इत्यर्थः । विशेषा इति । तदाश्रया व्यक्तय इत्यर्थः । ताश्च भावविहितकृतप्रकृत्यान्तवाच्या श्रनेकलिङ्गा इति भावः । कर्त्रादिभेदादिति । स्यादिभेदादित्यपि बोध्यम् । क्वचित्तु कैयटे तथैव पाठः । सामान्यानुगत इति । सिद्धत्वरूपसामान्या-

१-ग्रीहिभेदः, कलमादिधान्यं पटिकादिधान्यं च । कलापः समूहः । (यथा मागवने ४।२४।६२।

'क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः भद्रान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये') इति शब्दकल्पद्रुमः ।

२-'तुषस्तु घान्यत्वाच्च विमीतके' इति हेमचन्द्रः ।

३-'पच्यते प्राप्यतेऽसौ 'पलालः'निष्कलानि ग्रीहितृणानि वा 'प्यार' इति प्रसिद्धम्' इत्युणादि-
वृत्तौ (१ । ११८) महर्षिदयानन्दः । 'प्रोक्षणात्तृणकाष्ठं च पलालं चैव शुद्धयति । इति मनुः (५।१२२)

४-'कशकं मस्त्यादारिध' इति शब्दकल्पद्रुमो वाचस्पत्यं च ।

तत्पचतेर्भवतिर्भवति । किं च पचतेर्भवतिर्भवति ? सामान्यम् । किं च भवतेः पचति-
र्भवति ? विशेषः । तद्यथा, उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेयं गत्वाह,—
'उपाध्यायं भवानभिवादयता'मिति । स गत्वा मातुलमभिवादयते । तथा मातुलस्य
भागिनेयं उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह—'मातुलं भवानभिवादयता'मिति । स गत्वो-
पाध्यायमभिवादयते । एवमिहापि पचतेर्भवती यत्तन्निर्दिश्यते ॥ १८ ॥

प्र०—मित्यपि पाकादिवत्कर्त्रादिभेदाद्भावविशेष एव भावसामान्यानुगत इति द्रष्टव्यः । तद्यथेति ।
यथैकस्मिन्वस्तुनि मातुलत्वमुपाध्यायत्वञ्च भिन्नसंबन्ध्याश्रयं परस्परभावेन व्यवस्थितं, तथा
पाकादिषु विशेषरूपता भावशब्दस्य वाच्यञ्च सामान्यम् । तदुक्तं हरिणा—

'आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते ।

संबन्धिभेदाद्दर्शात्मा स विधिः पक्तिभावयोः' ॥ इति ।

भवती यदिति । भवती धातौ वाच्यत्वेनावस्थितं यत्सामान्यं पचादिवस्तुवाच्यविशेष-
समवेतं तत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः । तत्र पाक इत्यादौ प्रकृतिभागः साध्यरूपमर्थमाह,
प्रत्ययभागस्तु सत्त्वरूपताम् । तदुक्तं हरिणा—

'आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनियन्धना ।

सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनियन्धनः ॥' इति ॥ १८ ॥

४०—ऽनुगत इत्यर्थः । स विधिरिति । प्रकार इत्यर्थः । यथैकस्वैवाचार्यवं मातुलत्वं संबन्धिभेदात्, तथैक-
स्मिन्नेव पाकादिषु साध्यत्वविशिष्टतत्क्रियात्वरूपविशेषरूपता, भावशब्दवाच्यं सामान्यश्चेत्यर्थः । तत्र तत्र यथा
निरूपकभेदाद्भिन्नम्, एवमप्रकृतेऽपि वाचकभेदात् कारकनिरूपितं साध्यत्वं, क्रियान्तरनिरूपितञ्च सिद्धत्वमिति
बोध्यम् । वाच्यत्वेनेति । श्रनेकार्थत्वाद्वादानां सिद्धत्वमत्र ध्रन्तभूतात्तोरर्थ इति भावः । यत्सामान्यमिति ।
साध्यत्वविशिष्टतत्क्रियात्वरूपविशेषरूपतेऽपि यत्सिद्धत्वात्वं सामान्यं पचाद्यर्थगतं घ्रन्तभवतिवाच्य
सत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः । न च तस्यैकत्वात्पुंभ्याश्च 'चिकीर्षेत्यादौ टाच्चादि न स्यादिति वाच्यं,
तस्य मात्रस्य सिद्धत्वस्यैकत्वपुंभ्याविशिष्टस्य विशेषणत्वेन लिङ्गाद्यनियामकत्वात् । विशेषणत्वेन भाष्यमाने-
नाऽपि तेन स्वाभ्यस्य लिङ्गाद्ययोग्यताऽपनीयत इति न दोषः ।

सत्त्वरूपतामिति । एवञ्च सिद्धत्वसाध्यत्वस्योभयवर्धविशिष्टो घात्वर्थः पाकादिव्यवर्ध इति भावः ।
आख्यातशब्दे-पचतीत्यादौ । भागाभ्यां-प्रकृतिप्रत्ययान्याम् । साध्यसाधने-क्रियाकारके बोधेते इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ३ । ३ । १६ ॥

कारकग्रहणं किमर्थम् ?

कारकग्रहणमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् ॥ १ ॥

कारकग्रहणं क्रियते 'अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्' । अनिर्दिष्टार्याः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति । तद्यथा, 'गुप्तिञ्जिद्धयः सन्' [३ । १ । ५] 'यावादिभ्यः कन्' [५ । ४ । २६] इति । एवमिमेऽपि प्रत्ययाः स्वार्थे स्युः । स्वार्थे मा भूवन् कारके यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । विहितः प्रत्ययः स्वार्थे—'भावे घ'भिति* ॥ तेनाऽति-
प्रसक्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायते—'अकर्तरि संज्ञायामेवे'ति । अस्ति चेदानीं
कश्चित्संज्ञाभूतो भावो यदर्थो विधिः स्यात् ? 'अस्ती'त्याह । आवाहः विवाह इति ।

कैमर्थक्यान्नियमो भवति ? विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् ।
किम् ? अकर्तरि च कारके संज्ञायां घञ्विधेयः । तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्व
एव विधिर्भविष्यति न नियमः ।

प्र०—अकर्तरि । कारकग्रहणं किमर्थमिति । अकर्तरीति पशुं दामपक्षे कर्तृसदृशस्य
कारकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । प्रसज्यप्रतिपेदेऽपि वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ्भवति कर्तरि न भवतीति
विधिप्रतिपेद्ययोर्विधानाद्भावे च पूर्वसूत्रेण विहितत्वात्संज्ञायां घञ्वात्त्वसंबन्धिनि कारके एव
सामर्थ्याद्विज्ञास्यत इति प्रश्नः । स्वार्थं इति । साध्यमानरूपः स्वार्थ इत्यर्थः । विहित इति ।
भावभेदमबुध्यमान अह । आशाह इति । कन्याया आनयनमुच्यते । विवाहस्तु नयनम् ।
तत्राऽपूर्वं इति । अन्यथा भावे संज्ञायामित्येकमेव योगं कुर्यात् । योगविभागात्तु विध्यर्थत्वमस्य

उ०—अकर्तरि च । विधिप्रतिपेद्योरिति । एकविषयत्वे विकल्पाऽऽपत्तेस्तदितरकारकविषयता
विधेरिति भावः । ननु भावविषयत्वमेव, स्यादत आह—भावे चेति । ननु स्वार्थेऽस्य विधानमपि 'भावे'इत्येव
सिद्धमन आह—साध्यमात्रेण । 'अकर्तरि'ति तु सामान्यप्राप्तकर्त्राऽसंबन्धार्थं स्यादिति भावः ।
भाष्ये—विहित इति । एवञ्च सामर्थ्यात्कारक एव भविष्यतीति भावः । इतर आह—तेनेति । 'अकर्तरि
संज्ञायामेवे'ति सामान्यतः 'कर्तरि कृ'दिति सूत्रप्राप्तकर्तरि न, किन्तु भावे, तत्र च संज्ञायामेवेत्यर्थः ।
संज्ञाभूत इति । सहास्यप्राप्त इत्यर्थः । भावः—भावप्रत्ययान्त इत्यर्थः । यदर्थो विधिरिति । नियमविधि-

१—'अनादेशे अनादिशार्थः' इति पा० ।

* भावे ३ । ३ । १८

२—'विधायते' पा० ।

तदेव तर्हि प्रयोजनं 'स्वार्थं मा भूव'न्निति । ननु चोक्तं 'विहितः प्रत्ययः स्वार्थे—भावे घञ्जितो'ति । अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात् । अनेनेदानीमभ्यन्तरे भावे स्यात् । कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः ? उक्तो भावभेदो भाष्येन ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'नञ्चिद्व्युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ।' नञ्च्युक्तमिद्व्युक्तं चान्यस्मिन्स्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते, तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा, 'अब्राह्मणमानये'त्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोट्मानीय कृती भवति । एवमिहापि—'अकर्तरि'ति कर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्तरि कर्तृसदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्पदकर्तृ कर्तृसदृशम् ? कारकम् ।

उत्तरार्थं तर्हि कारकग्रहणं कर्तव्यम् । 'परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः' [२०] कारके यथा स्यात्, इह मा भूत्,—'एका तिलोच्छ्रितिः', 'द्वे सुती' इति ‡ । 'घञ्नुक्रमण-मजन्विपये, अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपत्रादविज्ञान'मिति वक्ष्यति X तन्न वक्तव्यं भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्यकर्तरीत्येवानुवर्तिष्यते ।

संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च सर्वत्र घञो दर्शनात् ॥ २ ॥

संज्ञाग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् ? 'सर्वत्र घञो दर्शनात्' । असंज्ञायामपि हि घञ्दृश्यते । को भवता दायो दक्षः । को भवता लाभो लब्ध इति ॥ यदि संज्ञा-ग्रहणं न क्रियतेऽतिप्रसङ्गो भवति । 'कृतः कट' इत्यत्र 'कारः कट' इति प्राप्नोति ।

प्र०—योगस्येत्यर्थः । अन्य इति । सत्त्वभावमापन्न इत्यर्थः । अनेनेति । साध्यमानरूपो धानुवाच्य आभ्यन्तरः । उक्त इति । 'सार्वधानुके य'गित्यत्र भवभेदः प्रतिपादितः । उत्तरार्थमिति । तेन 'परिमाणाख्याया सर्वेभ्यः' इत्यनेन घञ्कारके भवति न तु भाव इति एका तिलोच्छ्रितिः, द्वे

३० - इत्यर्थः । योगविभागाविति । 'अकर्तरि'ग्रहणाच्चेपि बोध्यम्, नियमपक्षे तस्यापि वैयर्थ्यादित्याहुः । उक्तो भावभेदो भाष्ये इति, शङ्कितिरिक्तस्य छ्वाग्रस्य वाक्यमित्येके । भगवत एवेत्यन्ये । माधे—नञ्चिद्व्युक्त-मिति । प्रसज्यप्रतिषेधात्पुंदासो न्याय्य इति भावः । घञ्नुक्रमणमित्यादीति । 'परिमाणाख्यायामित्यादि घञ्विधानमजोरेव बाधकं न तु स्त्रीप्रत्ययानामित्यर्थकं हि तद्व्यतिरिक्तमिति भावः । ननु 'परिमाणाख्याया'मित्यत्र

† सार्वधानुके यक् ३ । १ । ६७ सूत्रभाष्ये १४४—१४३ पृष्ठयोः ।

१—'द्वे सुती' इति पा० । 'द्वे सुती' पाठ एव समीचीनतरः । 'सुतिः=मार्गः' इति मेदिनी ।

तथा च दृश्ये गीतायाम्—

नैते रूढी पार्थे जानन् योगी मुह्यति कश्चनः । तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवान् ॥२७॥

‡ खिया किन् ३ । ३ । ६४

X ३ । ३ । २० वा० २; ३

अतिप्रसङ्ग इति चेदाभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम् ॥ ३ ॥

अतिप्रसङ्ग इति चेत्तत्र । किं कारणम् ? 'अभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम्' ।
अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितव्यमासाः । अनभिधानान्न भविष्यन्ति ॥ १६ ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ ३ । ३ । २० ॥

सर्वग्रहणं किमर्थम् ? 'सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ्यथा स्यादजपोरपि विषये + ।
एकस्तएडुलनिश्चायः* । द्वौ शूर्पनिष्पावौ ।

सर्वग्रहणमनर्थकं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

सर्वग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात्' । 'परि-
माणाख्याया'मित्येव घञ्सिद्धोऽजपोरपि विषये, नार्थः सर्वग्रहणेन ।

प्र०—सूती इत्यत्र भावे घञोऽप्रसङ्गादेतदर्थं 'घञ्नुकमण'मित्यादि न वक्तव्यं भवति ॥ १९ ॥

परिमाणा । अजपोरपीति । अन्यथा 'पुरस्तादपवादा' इति न्यायेनाऽचमेव घञ्त्राघेत
नाऽपमिति भावः । द्वौ शूर्पनिष्पावाविति । यद्यप्यत्र 'निरभ्योः पूत्वो'रिति घञ्सिध्यति तथापि
सर्वापवादाय सर्वग्रहणोपादानादनेनैव भविनुमर्हतीत्युपन्यासः । सर्वग्रहणमिति । बाध्यमात्रा-

उ०—'कारके' इत्यनुवृत्तावपि कर्मणि क्तिनं बाधित्वा घञ्मा भूदित्यर्थं तदावश्यकमिति चेन्न, परिमाणाख्यायां
भाव एव क्तिनं मन्यतेऽभिधानस्वामाव्यादिति न दोषः ॥ १६ ॥

परिमाणा । परिमाणं—परिच्छित्तिः, तस्या धातयान्—कथनं तत्रेत्यर्थः । परिच्छित्तश्च प्रत्ययार्थ-
स्येति भावः । सा चैकादिशब्दैरदाहरणेपु स्पष्टैव । पुनर्विधानादेवाऽजञ्चिक्ये भवतीत्यत्र आह—अन्यथेति ।
उपादानादनेनैवेति । 'परिमाणाख्याया'मित्यनेनैवेत्यर्थः । 'निरभ्योः पूत्वो'रिति च न कार्यमिति भावः ।
निश्चायनिष्पावौ कर्मणि घञन्तौ । 'तण्डुल'शब्देन 'शूर्प'शब्देन च तत्पुरुषः । निश्चीयतेः स भावसाधनो वा ।
निश्चायो—राशिः । अत्र राशेरकध्वेन परिच्छेदः । निष्पूयते तुपाद्यपनयनेन स निष्पावस्तण्डुलराशिः । अत्राऽपि
संख्यया परिच्छेदः । निश्चाये 'ग्रहवृद्धि'त्युपप्राप्तिः । बाध्यमात्राऽपेक्षायामिति । सामान्यचिन्तायामिदम् ।
बाध्यविशेषचिन्तायामपि प्रकारविशेषमाह—समुदायाऽपेक्षायां वेति ।

+ एरच्; ष्टदोरप् ३ । ३ । २६; ५७ १—'निश्चायः' पा० ।

* ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ३ । ३ । ५८

† निरभ्योः पूत्वोः ३ । ३ । २८ । निष्पूयते तुपाद्यपनयनेन इति निश्चायः ।

'धान्यादिनिस्तुषीकार्यं बहुलीकरणादिषु । तथा च पूतीकरणे निष्पावः पवनं पवः ॥''

इति शब्दरत्नावली ।

'निष्पावो राजशिम्बी स्याद्बल्लकः श्वेतशिम्बिकः ।' इति भावप्रकाशः ।

अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् ? एकः पाकः द्वौ पाकौ त्रयः पाका इति । पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम् ‡ । न सिध्यति । 'संज्ञाया'मिति पूर्वं योगो न चैषा संज्ञा । प्रत्याख्यायते संज्ञाग्रहणम् । अथापि क्रियते, एवमपि न दोषः । अजपावपि संज्ञाया-मेव । यथाजातीयक उत्सर्गस्तथाजातीयकेनाऽपवादेनापि भवितव्यम् ।

उत्तरार्थं तर्हि । 'इदञ्च' [२१] सर्वेभ्योपि यथा स्यात् । ननु चायमिह एक एव, वएउरएडाकलाः सर्वेषु साधनेषु यथा स्यात् । उपेत्याऽधीयते तस्मादुपाधायार्थः । अधीयते तस्मिन्नध्यायः । 'अध्यापन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च' [३।३।१२२] इत्येतन्निपातनं न कर्तव्यं भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास एव ।

प्र०—पेक्षायां वा पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः । एकः पाक इति । कर्मण्यपि घञ् भवतीति भावः । सर्वेष्विति । सर्वेभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी, तेनायमर्थो गृह्यत इति भावः । तेनाधिकरण्ये घं वाधित्वा घञ् भवति । प्रकृत्याश्रय इति । 'सर्वेभ्य' इति पञ्चमीनिर्देशादयमर्थो लभ्यत इति भावः । अर्थाश्रय इति । 'स्त्रिया'मित्यर्थं निर्दिश्य क्तिनो विद्वानादर्थोश्रयत्वम् । एकेति । ननु

उ०—ननु 'भावे' इत्यनेनैव सिद्धमत आह—कर्मण्यपि । परिमाणज्ञापनार्थं भाष्ये एकादिपदोपादानम् । भाष्ये—अथाऽपीति । एवञ्च पाकादिशब्दानाममंशात्वादकर्त्तरि चेत्यनेन न सिद्धमित्यर्थः । एवञ्चाऽसंशयं 'परिमाण्वाऽऽख्याया'मित्यस्य चारिताभ्यां दजपोविषये घञर्थं 'सर्वे'ग्रहणमावश्यकमिति भावः । समापत्ते—अजपावपीति । एवञ्च 'तपडुलनिश्चाय' इत्यादावप्यसंशात्वादपोऽप्राप्तौ 'परिमाण्वाख्याया'मित्येव घञ्सिद्ध इति नार्थः सर्वेग्रहणेनेत्यर्थः । अजपोः संशाविषयत्वे युक्तिमाह—यथाजातीयक इति । अन्यथाऽसंशया तयोश्चारिताभ्यां घञरवादात्त्वमेव न स्यादिति भावः । वचठो—मृतमार्थः । ननु घाञ् विशेषणात् 'सर्वेभ्य' इति पञ्चम्यन्तात् सर्वेष्विति कथं लभ्यतेऽत आह—सर्वेभ्य इति । तादर्थ्यं इति । नन्वगदानेऽकर्त्तरि च कारके इत्युक्तेः सिद्धमत आह—तेनाऽधिकरण्येति । अवादान्मनु दृष्टान्तार्थमिति भावः । तदुदाहरणम्—अधीयते तस्मिन्नध्याय इति । स्वाध्यायकाल इत्यर्थः । भाष्ये—एतच्छ्रयामिति सर्वेभ्य इति । 'ध्यावचोरी'त्यादौ युजादिविषयेऽपीत्यर्थः । भाष्ये—कर्मण्यतिहारे इत्यादि । 'तत्र एविविधायके सूत्रे 'स्त्री'ग्रहणं 'व्यतिपाको वचने', इत्यत्र एजमानाऽर्थम्, स्त्रिया क्तिन्नियतः पृषाग्रहणन्तु 'ध्यावचोरी'त्यदौ 'एयासे'ति युजादीनां पाष्यकानां बाधनार्थम्, न च व्यतीक्षादिषु 'गुरोश्च हल' इत्यस्याऽपि

‡ अकर्त्तरि च कारके संशयाम् ३ । ३ । २६

१—'एकदेशमुपाध्यायः' (याजुयस्म्यमृतिः १ । २ । ३५) 'वेदस्यैकदेशं मन्त्रब्राह्मणपौरुषं छद्धानि वा योऽध्यापयति स उपाध्यायः ।' इति व्याज्र मितान्तराणां विशेषभारः ।

'एकदेशं तु वेदस्य वेदान्त्वान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृष्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥'

(इति मनुः २ । १५१)

उत्तरार्थमेव तर्हि वक्तव्यम् । 'कर्मव्यतिहारे णच्छ्रियाम्' [४३] इति सर्वेभ्यो यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—“कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिगकार्थम् । पृथग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । व्याचोरी व्यावचर्च्यर्थम् । तत्र व्यतीचादिषु दोषः । सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे ण्यग्रहणं ण्यग्रहणं चे”ति X ।

उत्तरार्थमेव तर्हि । 'अभिविधौ भाव इनुण्' [४४] सर्वेभ्यो यथा स्यात् । साराविणम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—“अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्वादिनिवृत्त्यर्थम् । पृथग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । न तु ल्युट्” इति+ ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रकृत्याश्रयो योऽपवादस्तस्य बाधनं यथा स्यादर्थाश्रयो योऽपवादस्तस्य बाधनं मा भूदिति । एका तिलोच्छ्रितः । द्वे सृती' इति* । “घञ्-नुक्रमणमजञ्विषये । अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञान”मिति चोदयिष्यति तत्र वक्तव्यं भवति ।

घञ्नुक्रमणमजञ्विषये ॥ २ ॥

घञ्नुक्रमणमजञ्विषये इति वक्तव्यम्+ ।

अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानम् ॥ ३ ॥

अनुच्यमाने होतस्मिन्स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादोऽयं विज्ञापयेत् । एका तिलोच्छ्रितः, द्वे सृती इति* ।

प्र०—कारकानुवृत्त्याऽत्र भागे घञ् न भविष्यति । नैतदस्ति । उभयाधिकारान् । दाग्जाराविति । णिलोने सति तस्य स्थानिवत्त्वादत्राश्रया वृद्धिर्न स्यादिति णिलुभिवीयते । तस्य हि अवर-

३०—बाधप्रसङ्गः, 'क्रियां किञ्चित्प्रकारे एव 'कर्मव्यतिहारे णच्', ततो 'णिच्' इति 'न्यासेन सिद्धे रिति तद्वाक्तिकार्थः । इनुणसर्वेभ्य इति । 'साराविण'मित्यादौ भावकादिविषयेऽपीत्यर्थः । अभिविधाविति । 'शब्दशक्तिस्वभावाद्भावे एतेनुषिद्धौ 'भाव'ग्रहणं 'वासरूप'न्यासेन पक्षप्रातकादिनिवृत्त्यर्थम् । 'नपुंसके भावे' इत्यनन्तरमेव वक्तव्ये पृथग्रहणन्तु कस्य बाधकानां खलुर्णानामपि बाधनार्थपूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । कवल्ल्युटो बाधस्तु नेभ्यत इत्यत आह—'न तु ल्युट् इती'येतद्वाक्तिकार्थः । उभया'धिकारादिति । परिमाणाख्यायां भावेऽपीट्टेरिति भावः । अदाहरणयोर्भावे किन्, पूर्वसूत्रस्यमाध्यस्वरसात् । घञाश्रयेति । एयाश्रयान्नु 'जनीजू'कृत्स्विति मित्येन 'जार'शब्दे ह्रस्वपत्तिरिति भावः । ननु जूणातिरपि क्रयादौ पठ्यते, अत एव तद्व्यावृत्त्ये 'जनीजू'पिति गणसूत्रे पकारोच्चारणम् । एवञ्च तस्याऽमित्येन तस्माद्वाचि-

X ३ । ३ । ४३ वा० १—५

+ ३ । ३ । ४४ वा० १—३

* क्रिया किन् ३ । ३ । ६४

† एरच्; श्रुदोरप् ३ । ३ । ५६; ५७

१—'द्वे सृती' 'द्वे प्रसृती' पा० । 'द्वे सृती' अश्रुणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।' इति

यजुर्वेदे वा० मा० शु० १६ । ४७ श्रुवेदे (१० । ८८ । १५) तु 'द्वे सृती' इ पठ्यते ।

दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ॥ ४ ॥

दारजारौ कर्तरि षक्त्वौ, णिलुक् च षक्त्वयः । दारयन्तीति दाराः । जंरय-
न्तीति जाराः ।

करणे वा ॥ ५ ॥

करणे वा षक्त्वौ । दीर्घन्ते तैर्दाराः । जीर्षन्ति तैर्जाराः ॥ २० ॥

इडश्च ॥ ३ । ३ । २१ ॥

इडश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानं तदन्ताच्च वा डीप् ॥ १ ॥

इडश्चेत्यपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यं, तदन्ताच्च वा डीष्क्त्वयः ।
उपेत्याऽधीयते तस्यां उपाध्यायी उपाध्याया ।

वायुवर्णनिवृत्तेषु ॥ २ ॥

‘शृ’ इत्येतस्माद्वायुवर्णनिवृत्तेषु षक्त्वयः । शारो वायुः । शारो वर्णः ।
‘गौरिवाऽकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः’ ॥ २१ ॥

प्र०—निमित्तकत्वात्, किलुगुपधात्वेति प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाऽभावाज्जारशब्दः सिध्यति । करणे
चेति । अप्यन्तयोरेव दृणातिजीर्षयोः करणे चे प्राप्ते घञ्नेकोच्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

इडश्च । प्रकृत्याश्रयस्यैवाऽनो घञ्ना वाचकेन भाव्यम्, न त्वर्थाश्रयस्यापि क्तिन् इति
मत्वाह—इडश्चेति । शृ पाठ्यति । ‘श्रुदोर’विति प्राप्ते वचनम् । शार इति कर्मणि घञ् ।
अकृतनीशार इति । अकृतान्द्यादन इत्यर्थः ॥ २१ ॥

४०—खिलोपेनाऽपि सिद्धं जार इतीति चेन्न, मितो ‘जर’ इति रूपव्यावृत्त्यर्थत्वात् । दारयनेर्यद्यपि षच्चाद्यच्चा
सिद्धं तथापि ‘श्रष्कवशक्ता’विति श्वरव्यावृत्तय इदम् । करणे चे इति । ‘पुंसि संज्ञायां घ’ इत्यनेन ।
इदमुपलक्षणं स्युषोऽपि ॥ २० ॥

इडश्च । ननु एतेष्वेव सिद्धमत आह—प्रकृत्येति । सजातीयत्वादिष्वर्थः । तथा च द्वियां क्तिनो
काधार्यमिति भावः । कर्मण्येति । हरदत्तस्तु ‘करणे’इत्याह, निवृत्तयनेनेइति निवृत्तम्—आच्छादनम् ।
माहुलकाकरणे कः । तदाह—अकृतान्द्यादन इति ॥ २१ ॥

१—‘जारयन्तीति’ पा० ।

२—‘अस्या’ पा० ।

३—नीशारः—शरीरनिवारणाच्छादनम् । निवृत्तेषु नितरां वा शोषन्ते हिमवाद्यादयोऽनेन,
अस्मात् । ‘नीशारः स्यत् प्रावरणे हिमानिलनिवारणे’ इत्यमरः ।

समि मुष्टौ ॥ ३ । ३ । ३६ ॥

समि मुष्टावित्यनर्थकं वचनं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

समि मुष्टाविति वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'परिमाणाख्यायामिति* सिद्धत्वात्' । 'परिमाणाख्याया'मित्येवात्र घञ्सिद्धः ।

अपरिमाणार्थं तु ॥ २ ॥

अपरिमाणार्थोऽप्यमारम्भः । मल्लस्य सङ्ग्राहः-। मुष्टिकस्य सङ्ग्राह इति ।

उद्ग्रामनिग्रामौ च च्छन्दसि सुगुद्यमननिपातनयोः ॥ ३ ॥

उद्ग्रामः निग्राम इतीमौ शब्दौ छन्दसि घञ्चन्यौ, सुगुद्यमननिपातनयोरर्थयोः ।

'उद्ग्रामं च निग्रामं च ब्रह्म देवा श्रीवीवृधन् ॥ ३६ ॥

कर्मव्यतिहारे णच्छ्रियाम् ॥ ४ । ३ । ४३ ॥

स्त्रीग्रहणं किमर्थम् ?

कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम् ॥ १ ॥

कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं कियते 'व्यतिपाकार्थम्' । इह मा भूत्, —व्यतिपाकोऽवर्तते ॥ अथ किमर्थं पृथग्रहणम् ?

प्र०—समि मुष्टौ । परिमाणवाचिमुष्टिवाब्दाश्रयेण पूर्वः पक्षः । अङ्गुलिसन्निवेशावाच्या-श्रयणेन तु परिहारः ॥ ३६ ॥

कर्म । पृथग्रहणमिति । प्रकरणोत्कर्षात् क्तिनो बाधकानामप्यनेन बाधनमिति भावः ।

उ०—समि मुष्टौ । अङ्गुलीति । दृढमुष्टिताऽनेनाऽन्वाख्यायते । मुष्टिकस्येति भाष्ये । 'मुष्टौ कुशल' इत्यर्थे आकर्षादिखाद्यत् । निपातनम्—अघः पातनम् ॥ ३६ ॥

कर्मव्य । माथ्ये—व्यतिपाकार्थमिति । पुंलिङ्गे भावे मा भूदित्यर्थमित्यर्थः । अकर्तृकारके तु नाऽनभिधानादिति भावः । प्रकरणोत्कर्षादिति । 'त्रियां क्तिन्' इत्येतदपेक्षयति भावः । बाधकानामिति । 'व्यावचोरी'त्यादौ 'व्याव'ति युजादीनामित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्—क्तिनोऽयमपवादः, अत एव पक्षे वासरूपविधिना सोऽपि । अन्येषां तदपवादानान्तु पृथक् पाठेन पूर्वविप्रतिषेधकल्पनया बाधकः । अत एव व्यतीहाया अस्तिद्धिः शङ्किता माथ्ये, विप्रतिषेधविषये वाऽसरूपाऽप्रवृत्तेः । यिऽग्रहणञ्चेति । इदं 'व्यावचोरी'त्यादौ

१—'चित्येतद्वचनम्' पा० ।

* परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ३ । ३ । २०

२—'मित्येव सिद्धम्' पा० ।

३—'अर्थयोः' इत्यधिकं क्वचित् ।

† यशुर्वेदसहितायाम् १७ । ६४

‡ भावे ३ । ३ । १८

पृथग्रहणं बाधकबाधनार्थम् ॥ २ ॥

पृथग्रहणं क्रियते 'बाधकबाधनार्थम् । ये तस्य X बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥ किं प्रयोजनम् ?

व्यावचोरीव्यावचर्च्यम् ॥ ३ ॥

[व्यावचोरीव्यावचर्च्यम् ।] व्यावचोरी वर्तते । व्यावचर्ची वर्तते + ।

तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः ॥ ४ ॥

तत्र व्यतीक्षादिषु दोषो भवति । व्यतीक्षा वर्तते । व्यतीहा वर्तते † ।

सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णजग्रहणं णिजग्रहणं च ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रकृत एव स्त्रीग्रहणेऽयं योगः कर्तव्यः । 'स्त्रियां क्तिन्' । ततः 'कर्मव्यतिहारे णच्' । ततो 'खिचः' ॥ ४३ ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ३ । ३ । ४४ ॥

भावग्रहणं किमर्थम् ?

प्र०—व्यतीक्षादिष्विति । 'अप्रत्ययात्' 'गुरोश्च हल' इत्यकारस्यापि बाधप्रसङ्गादित्यर्थः । सिद्धं 'त्विति । यद्येवं व्यावक्रुष्टिरिति क्तिन् प्राप्नोति । व्यात्युच्ची च न सिध्यति । नैप दोषः । 'कृत्य-
ल्युटो बहुल'मिति बहुलवचनाद्यथेष्टलाभप्रयोजनात् ॥ ४३ ॥

अभिविधौ । भावे कारक इति द्वयेऽपि प्रकृते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भाव एवेनुण्वि-
प्यतीति मत्वाह—भावग्रहणमिति । नपुंसक इति । 'मध्येऽपवादाः पूर्वाभिविधौ न् बाधन्त'

उ०—बाधकबाधनार्थम् । व्यावक्रुष्टिरिति । स्पष्टश्चायं प्रयोगो वाऽसरूपसूत्रे । 'व्यात्युच्ची'ति च माधकाद्ये । क्तिन्नेति । स्यधिकारो वाऽसरूपविधेरभावाद् व्यात्युक्त्यामपवादविप्रीतिरिधेन 'गुरोश्च'त्वप्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः । एवञ्च 'वाऽसरूप'सूत्रस्यप्रयोगाऽनुष्ठानरूपमाध्यवित्तेषात् सिद्धन्वित्याद्येतास्त्वस्ववात्तिक्रमेकदेशसुक्तिरिति भावः । व्यावचोरीव्यतीक्ष्णे बहुलप्रश्नात्साध्ये इति तात्पर्यम् । उत्तरस्तु—स्त्रियामित्यकरणप्रयुक्तलाघवाद्वा-
हुलकस्य तवाऽप्यावश्यकत्वाच्च वार्तिकोक्तमेव युक्तमिति ॥ ४३ ॥

अभिविधौ । द्वये अपि प्रकृते इति । प्रकरणे इत्यर्थः । 'द्वयोरपि प्रकृते' इति पाठान्तरम् । भाव एवेति । एण्वदिति भावः । मध्येऽपवादा इति । बाधसामान्यचिन्तयेद् सिद्धमिति 'वाऽसरूप'न्यायेन पदे

X स्त्रियां क्तिन् ३ । ३ । ६४

१—कचिरत्वेकमेव वार्तिकं पठयते—'पृथग्रहणं बाधकबाधनार्थं व्य.वचोरी व्यावचर्च्यम्'मिति ।

२—कान्तिकम् । + प्यासध्नयो युच् ३ । ३ । १०७ † गुरोश्च हलः ३ । ३ । १०३

अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

अभिविधौ भावग्रहणं क्रियते 'नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' । नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयोः मा भूवन्निति ॥ अथ किमर्थं पृथग्रहणं [क्रियते] ?

पृथग्रहणं वाधकवाधनार्थम् ॥ २ ॥

पृथग्रहणं क्रियते 'वाधकवाधनार्थम्' । ये तस्यः वाधकास्तदवाधनार्थम् ।

न तु ल्युटः ॥ ३ ॥

ल्युटो वाधनं नेप्यते, सङ्कूटनमित्येव भवति† ॥ ४४ ॥

एरच् ॥ ३ । ३ । ५६ ॥

अज्विधौ भयस्योपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

अज्विधौ भयस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । भयम् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते 'भयस्ये'ति । भयादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—भयम् वर्षम् ।

किं प्रयोजनम् ?

प्र०—इति इनुण घत्रमेव वावेत न तु क्तादीन् । भावग्रहणात्त्वधिकविज्ञानाय, तानपि वावत इति भावः । अथेति । 'नपुंसके भावे' इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यमिति भावः । पृथग्रहणमिति । 'वासरूपोऽस्त्रिया'मिति वचनरूपे क्तादयः स्युरिति प्रकरणोत्कर्षेण वासरूपविधिवध्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

एरच् । वर्धमिति । वर्धणमिदमपि भवति । 'वर्धो वर्धणा'दिति भाष्यकारवचनात् । कल्प इति । प्यन्तेभ्योऽचि प्रतिपिद्धे घत्रेव भवति । 'एरज्ज्यन्ताना'मिति तु वचननार्थम् ।

उ०—प्राप्तयोरपि तयोर्वाधनार्थं भावग्रहणमिति भाष्याऽभिप्रायवर्णनमुचितम् । वाऽसरूप इति । स्वधिकारे एव 'वाऽसरूप'निषेध इति प्राक् प्रतिपादनादिति भावः । भाष्ये ये तस्येति । कस्य वाधकाः खलया इत्यर्थं उचितम् । कैयदेहायै नाऽक्षरम्भारस्यं, भावग्रहणफलादविशेषश्च । अत्राऽऽवृत्तकरण्यपूर्वविप्रतिषेधकल्पनेति तात्पर्यम् । सङ्कूटनमित्येवेति । सङ्कूटनमिति भवत्येवेत्यन्वयः । अत एव 'पुंयोगा'दिति सूत्रस्थः 'साङ्कूटिन'मिति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते ॥ ४४ ॥

एरच् । भाष्यकारवचनादिति । ततो बाहुकारल्युटपीति भावः । स्वे इति । अत्रि आद्युदात्तम्,

अस्तेयार्थमिति चेन्नाऽनिष्टत्वात् ॥ २ ॥

अस्तेयार्थमिति चेत्तत्र । किं कारणम् ? 'अनिष्टत्वात्' । नहि निष्पूर्वाच्चिनो-
तेरस्तेयेऽधिप्यते । किं तर्हि ? धमेवेप्यते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निष्पूर्वाच्चिनो-
तेरपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यत्तत्—'अन्तस्यायधक्काजवित्रकाणाम्' [६ ।
२ । १४३; १४४] इति तन्निष्पूर्वाच्चिनोतेर्न भवतीति । किमेतस्य द्वापने प्रयोजनम् ?
निश्चयः । एष स्वरः* सिद्धो भवति ।

चशिरण्योश्चोपसङ्ख्यानम् ॥ ३ ॥

वशिरण्योश्चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । संवशं सैन्धवम् । 'घनंजयो रणे रणु'† ।

घञर्थे कविधानं स्थास्नापाठ्यधिहनियुध्यर्थम् ॥ ४ ॥

घञर्थे को विधेयः । किं प्रयोजनम् ? 'स्थास्नापाठ्यधिहनियुध्यर्थम् ॥ स्था-
प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्धान्यानीति प्रस्थः । 'प्रस्थे हिमवतः शृङ्गे' । स्व ॥ स्ना—प्रैस्नान्ति तस्मि-
न्निति प्रस्नः । स्ना ॥ पा—प्रपिचन्त्यस्यामिति प्रपाः । पा ॥ व्यधि—आविध्यन्ति तेनाऽऽ-
विधम् × । व्यधि ॥ हनि—विघ्नन्ति तस्मिन्मनांसि विघ्नः-† । हनि ॥ युधि—आयुं-
ध्यन्ते तेनाऽऽयुधम् ॥ ५ ॥

प्र०—वचनम् । वशनं वगः । रणन्त्यस्मिन्निति रणः । घञर्थे इति । भावः कनृर्वाजितं च कारकं
घञर्थः ॥ ५ ॥

४०—भाष्यार्थः । घञ् चेति पाठे 'च'शब्द एवायौ द्रष्टव्यः । कृत्स्वरेणेति । 'गतिकारकोपपदा'दिति
विहितेन ॥ ५ ॥

* गतिकारकोपपदात् कृत् ६ । २ । १३६ १—'स वशं सैन्धवम्' पा० ।

† श्रुत्वेदे १ । ७४ । ३

२—प्रस्थः परिमाणविशेषः । चतुः कुडवरूप इत्यमरमरतौ ।

आटकचतुर्थ्यांश इति लीलावती । द्विशतवपरिमाणमिति वैचक्यपरिभाषायान् ।

"नलिनो बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः । परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे ॥"

(इति मुभुते शरीरस्थाने ८ । १६) अन्यच्च—

घमने च विरैके च तथा शोणितमोक्षणे । सार्धवयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

अत्रैरेकदेशोऽपि प्रस्थमुच्यते । यथा 'प्रस्थे हिमवतः शृङ्गे' इति । तथा च छुमारसम्भवे १ । ५४

'प्रस्थं हिमाक्षेर्मुंग्यामिगन्धि' इति ।

३—'प्रस्तान्त्यस्मिन्निति' पा० ।

‡ आतो लोप इति च ६ । ४ । ६४

× प्रहिव्यावयिव्यधि.....६ । १ । १६ 'आविषः' इति पाठभेदः ।

+ गमद्गनजनस्वनघसां लोपः विडन्यनङि ६ । ४ । ६८; हो हन्तेर्भिर्यज्ञेषु ७ । ३ । ५४

६ विदति च १ । १ । ५

नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयोः* मा भूवन्निति ।

कल्पादिभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

कल्पादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कल्पः अर्थः मन्त्रः † ।

जवसवौ छन्दसि ॥ ४ ॥

जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ ‡ । ऊर्वोरस्तु मे जवः । अयं मे पञ्चौदनः सवः ॥ ५६ ॥

ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ॥ ३ । ३ । ५८ ॥

किमर्थं निष्पूर्वाच्चिनोतेरन्विधीयते नाऽचैव× सिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषो निष्पूर्वाच्चिनोतेरपो वा, अचो वा, तदेव रूपं स एव स्वरः+ ॥ न सिध्यति । हस्तादाने चेर्घञ्प्राप्तस्तद्वाधानार्थम् †† ॥ अत उत्तरं पठति—

अन्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकं स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् ॥ १ ॥

अन्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात्' । स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेध उच्यते, निष्पूर्वाच्चिनोतिः स्तेये वर्तते ।

अस्तेयार्थं तर्हीदं वक्तव्यं निष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेयेऽन्यथा स्यात् ।

प्र०—जवसवाविति । अपि प्राप्तोऽन्विधिः । स्वरे विशेषः ॥ ५६ ॥

ग्रहवृ । एष स्वर इति । मध्योदात्तत्वं कृत्स्वरेण भवति । घशिरण्योरिति । घञि प्राप्ते

उ०—अप्यन्तोदात्तमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ग्रहवृ । मध्ये स एव स्वर इति । 'घाऽयघ'प्रिति रुद्रेणेति भावः । मध्ये—स्तेये वर्तते इति । हस्तादानविषये इति भावः । किन्तर्हि घञेवेति । हस्ताऽऽदानविषये इत्यर्थः । प्रकृतप्ले 'निश्चि'ग्रहणं स्तेयार्थं हस्तादानेऽप्राप्तेरचैव सिद्धम् । अस्तेयार्थं चेत्तत्र, निःपूर्वाच्चिनोतेः पूर्वाविप्रतिषेधेन घञ एवेति इति

* नपुंसके भावे क्ताः ३ । ३ । ११४ १—'कल्यादिभ्यः प्रतिषेधः' पा० ।

† भावे ३ । ३ । १२ ‡ श्रुदोरप् ३ । ३ । ५७ × एरव् ३ । ३ । ५६

+ गार्ग्यवृत्तात्रविप्रकाशान् ६ । २ । १४४ †† हस्तादाने चेरस्तेये ३ । ३ । ५०

२—'अस्तेये यथा स्यात्' पा० ।

अस्तेयार्थमिति चेन्नाऽनिष्टत्वात् ॥ २ ॥

अस्तेयार्थमिति चेत्तत्र । किं कारणम् ? 'अनिष्टत्वात्' । नहि निष्पूर्वाच्चिनो-
तेरस्तेपेऽविष्यते । किं तर्हि ? घञेवैष्यते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निष्पूर्वाच्चिनो-
तेरपं शास्ति तद्भाषयत्याचार्यो यत्तत्—'अन्तस्यायघञ्काजविव्रकाणाम्' [६ ।
२ । १४३; १४४] इति तन्निष्पूर्वाच्चिनोतेर्न भवतीति । किमेतस्य द्वापने प्रयोजनम् ?
निश्चयः । एष स्वरः* सिद्धो भवति ।

वशिरण्योश्चोपसङ्ख्यानम् ॥ ३ ॥

वशिरण्योश्चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । संवशं सैन्धवम् । 'घञ्जयो रणं रण'† ।

घञर्थे कचिद्यानं स्थास्नापान्यधिहनियुध्यर्थम् ॥ ४ ॥

घञर्थे को विधेयः । किं प्रयोजनम् ? 'स्थास्नापान्यधिहनियुध्यर्थम् ॥ स्था-
प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्धान्यानीति प्रस्थः । 'प्रस्थे हिमवतः शृङ्गे' । स्व ॥ स्ना—प्रैस्नान्ति तस्मि-
न्निति प्रस्नः । स्ना ॥ पा—प्रपिवन्त्यस्यामिति प्रपाः । पा ॥ व्यधि—आविध्यन्ति तेनाऽऽ-
विधम् X । व्यधि ॥ हनि—विघ्नन्ति तस्मिन्मनांसि विघ्नः† । हनि ॥ युधि—आयुं-
ध्यन्ते तेनाऽऽयुधमणे ॥ ५ ॥

प्र०—वचनम् । वशनं वगः । रणन्त्यस्मिन्निति रणः । घञर्थे इति । भावः कनृर्वाजितं च कारकं
घञर्थः ॥ ५ ॥

४०—भाष्यार्थः । घञ् चेति पाठे 'च'शब्द एवाप्यो द्रष्टव्यः । कृस्वोषेति । 'गतिकारकोपपदा'दिति
विहितेन ॥ ५ ॥

* गतिकारकोपपदात् कृन् ६ । २ । १३६ २—'स वशं सैन्धवम्' पा० ।

† शृङ्गेदे १ । ७४ । ३

२—प्रस्थः परिमाणविशेषः । चतुः कुट्टवरूप इत्यमरमरतो ।

श्रावकचतुर्थ्यां इति लीलावती । दिशयवसरिमाष्यमिति वैश्वरिमाशयान् ।

"नितिनो बभूवोऽस्य वयःस्थस्य शरीरिणः । परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे ॥"

(इति मुश्रुते शरीरस्थाने ८ । १६) अन्यच्च—

घमने च विरक्ते च तथा शोणितमोक्षणे । सार्धवयोदशशतं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

अद्रेरेकदेशोऽपि प्रस्थमुच्यते । यथा 'प्रस्थे हिमवतः शृङ्गे' इति । तथा च कुमारसम्भवे १ । ५४

'प्रस्थं हिमाद्रेश्च गत्यामिगन्धि' इति ।

३—'प्रस्तान्त्यस्मिन्निति' पा० ।

‡ आतो लोप इटि च ६ । ४ । ६४

X प्रहिव्यावयिव्यधि.....६ । १ । १६ 'आविधः' इति पाठभेदः ।

+ गमद्गनजनस्वनघसां लोपः विहरयनाडि ६ । ४ । ६८; हो हन्तेऽर्पिन्नेषु ७ । ३ । ५४

६० विरिति च १ । १ । ५

यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणस्य † प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रश्न इति ।
एवं तर्ह्यङित्कारिष्यते ।

अङिति गुणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

यद्यङिगुणस्य ‡ प्रतिषेधो वक्तव्यः । विश्व इति । सूत्रं च भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणप्रतिषेध'
इति । नैष दोषः । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् ? प्रश्ने चासन्नकाले
[३ । २ । ११७] इति ॥ ६० ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ३ । ३ । ६४ ॥

स्त्रियां क्तिनावादिभ्यश्च ॥ १ ॥

स्त्रियां क्तिनित्यत्रावादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । आप्तिः राद्धिः दीप्तिः × ।

निष्ठायां वा सेटोऽकारवचनात् सिद्धम् ॥ २ ॥

अथवा निष्ठायां सेटोऽकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ यदि निष्ठायां सेटोऽकारो
भवतीत्युच्यते संसा ध्वंसेति न सिध्यति, सस्तिः ध्वस्तिरिति प्राप्नोति । किं पुनरिदं
परिगणनं त्रय एवावादय आहोस्विदुदाहरणमात्रम् । किं चातः ? यदि परिगणनं
भेदो भवति । अथोदाहरणमात्रं नास्ति भेदः । सस्तिः ध्वस्तिरित्येव भवितव्यम् ॥ ६४ ॥

प्र०—स्त्रियां क्तिन् । ध्वस्तिरिति । संसा ध्वंसेति नैव भवतीति भावः ॥ ९४ ॥

उ०—स्त्रियां क्तिन् । क्तिनावादिभ्य इति वचनं 'गुरोश्च हल' इत्येतद्व्याप्तियोग्यविषयं, 'निष्ठाया वा
सेटोऽकारवचना'दित्यनेन समानयोगत्वेमत्वादित्याहुः । एवञ्च निष्ठायात्मनिटस्तःसुत्रप्राप्तिविषया आवादय इति
फलितम् ॥ ६४ ॥

† प्राङ्व्यावविषयि ..... ६ । १ । १६ ‡ पुगन्तलघूपधस्य च ७ । ३ । ८६

× गुरोश्च हलः ३ । ३ । १०३ इति 'अ'प्रत्ययः प्रातस्तस्य वाचनार्थं कतिक्मिदम् । उदाहरण-
मात्रमेतन्न तु परिगणनमिति दिक् ।

स्थागामापचो भावे ॥ ३ । ३ । ६५ ॥

स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्गः ॥ १ ॥

स्थादिभ्यः सर्वापवादः क्तिन्—प्राप्नोति । स यथैवाऽहं वाधत एवं एबुलि-
वावपि वाधेत+ । कां त्वं स्थायिकामस्याः कां त्वं स्थायिम् ।

सिद्धं त्वङ्बिधाने स्थादिप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अङ्बिधान एव-स्थादीनां प्रतिषेधो वक्रव्यः । प्रतिषिद्धे
तस्मिन् क्तिन्नेव भविष्यति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु
चोक्तं 'स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्गः' इति नैप दोषः । 'पुरस्तादपवादा अनन्तर-
न्विधीन्वाधन्त' इत्येवमयं स्त्रियां क्तिनङ् वाधिष्यते, एबुलिनौ न वाधिष्यते ।

श्रुयजिपिस्तुभ्यः करणे ॥ ३ ॥

श्रुयजिपिस्तुभ्यः करणे क्तिन्वक्रव्यः X । श्रुयतेऽनयेति श्रुतिः । इज्यतेऽन-
येति इष्टिः । इष्यतेऽनयेति इष्टिः । स्तूयतेऽनयेति स्तुतिः ।

ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः ॥ ४ ॥

ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निवेक्रव्यः । ग्लानिः म्लानिः ज्यानिः हानिः ॥ ६५ ॥

प्र०—स्थागामा । स्थादिभ्य इति । वाध्यमात्रापेक्षायां, वाध्यसमुदायापेक्षायां वा पुरस्ता-
दपवादन्वयायो नास्तीति भावः । एबुलिआधिति । 'विभावाख्यानपरिप्रश्नयो'रित्यनेन विहितौ ।
पुरस्तादिति । अनन्तरवाधने लब्धावकाशो विधिः परत्वादुत्तरेण वाध्यत इत्यर्थः । श्रुयतीति ।
ल्युङ्वाधनार्थं वचनम् ॥ ६५ ॥

उ०—स्थागामा । आभ्यमात्रेति । आभ्यसामान्यचिन्नेयम् । आभ्यसमुदायेति । विशेषचिन्तायामपि
प्रकारविशेषः ॥ ६५ ॥

+ सिद्धिदादिभ्योऽङ्; आतश्चोपसर्गः, विभावाऽऽख्यानपरिप्रश्नोरिञ् च ३ । ३ । १०४।
१०६; ११०

X करणाधिकरणयोश्च ३ । ३ । ११७ इति प्राप्तत्पुटो वाधनार्थं वचनम् ।

१—कीलदानसंस्करणे 'म्ला' इति न पठ्यते ।

२—श्रयं पाठः क्वचित्कः ।

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ३ । ३ । ६८ ॥

क्यञ्चिधिरधिकरणे च ॥ १ ॥

क्यञ्चिधिरधिकरणे चेति वक्रञ्यम् । समजन्ति तस्यां समञ्याः* ॥ ६८ ॥

कृञः श च ॥ ३ । ३ । १०० ॥

कृञः श चेति चावचनं क्तिनर्थम् ॥ १ ॥

कृञः श चेति चावचनं कर्तव्यम् । [किं प्रयोजनम् ? 'क्तिनर्थम् ।] क्तिन्नपि यथा स्यात् । कृतिः ॥ १०० ॥

इच्छा ॥ ३ । ३ । १०१ ॥

किं निपात्यते ? इषेः शे यगभावः† ॥ अत्यलामिदमुच्यत इच्छेति । ईच्छा-परिचर्यापरिसर्यामृगयाऽऽटयानां निपातनं‡ कर्तव्यम् ।

जागतेरकारं वा । जागर्या जागरा‡ ॥ १०१ ॥

प्र०—व्रजयजो । क्यञ्चिधिरिति । उत्तरमूत्रे इति भावः ॥ ९८ ॥

कृञः श च । चकारेणानन्तरस्य क्यप् एव समुच्चयो न तु व्यवहितस्य क्तिन इति मत्वाह—चावचनमिति । तेन क्रिया कृत्या कृतिरिति रूपत्रयनिर्दिष्टः ॥ १०० ॥

ठ०—व्रजयजो । उत्तरेति । भाष्ये तद्विषयोदाहरणदानादिति भावः ॥ ६८ ॥

कृञः श च । वा वचनमिति । इदमेव शारतति 'वर्णगौरवादपि योगविभागे गयीश'मिति भावः ॥ १०० ॥

इच्छा । शे यगभाव इति । भावार्थकवाचकः प्राप्तिः ॥ १०१ ॥

* संज्ञायां समजनिषःनिषतमनविदुःशुभ्रिणः ३ । ३ । ६६

१—'क्तिनर्थम्' इति वातिके पाठः क्वचित्कः । २—अत्रं पाठोऽपि क्वचित्क एव ।

† तिष्ठित् सारंशतुक्त् ३ । ४ । ११३, सारंशतुके यक् ३ । १ । ६७

‡ अस्मात्पूर्वं क्वचित् क्वचित्कं पठयते—'इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयाऽऽटयानामुपसंहरण'मिति ।

४—'उपसंहरणं' पा० ।

५—'जागतेरकारो वे'ति वादिकेणेन केचित् पठन्ति ।

‡ जामोऽविचिन्वत्तु ७ । ३ । ८५

पिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ ३ । ३ । १०४ ॥

भिदां विदारणे ॥ १ ॥

भिदा विदारण इति वक्तव्यम् । भित्तिरन्या ।

छिदां द्वैधीकरणे ॥ २ ॥

छिदा द्वैधीकरण इति वक्तव्यम् । छित्तिरन्या ।

आरां शस्त्र्याम् ॥ ३ ॥

आरा शस्त्र्यामिति वक्तव्यम् । आर्तिरन्या ।

घारां प्रपाते ॥ ४ ॥

घारा प्रपात इति वक्तव्यम् । घृतिरन्या ।

गुहां गिर्योपधयोः ॥ ५ ॥

गुहा गिर्योपधोरिति वक्तव्यम् । गृह्णिरन्या ॥ १०४ ॥

ययासश्रन्थो युच् ॥ ३ । ३ । १०७ ॥

किमर्थश्चकारः ? स्वरार्थः । 'चितोऽन्त उदात्तो भवती'त्यन्तोदात्तत्वं यया
स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'उदात्त' इति वर्तते 'भ्रूवीरा उदात्तः' [३ । ३ ।
६६] इति । यद्युदात्त इति वर्तते 'भ्रजयजोर्भावे क्यप्' [६८] किमर्थः पकारः ? ।
तुर्गर्थः । 'ह्रस्वस्य पिति कृति' [६ । १ । ७१] इति । उदात्त इति वर्तते ।
एवमपि कुत एतत्तदन्तस्पोदात्तत्वं भविष्यति न पुनरादेरिति । उदात्त इत्यनुवर्तन-
सामर्थ्याद्यस्याऽप्राप्तः स्वरस्तस्य भवति । कस्य चाऽप्राप्तः ? अन्त्यस्य X ।

प्र०—पिद्भिदादि । आर्तिरिति । आडोऽर्तेश्च 'उपसर्गादृति घाता'विति वृद्धिरिकादेशः ।
गुहा गिर्योपधोरिति । गिरिशब्दोऽत्र गिर्यवयवे वर्तते ॥ १०४ ॥

ययासश्रन्थो । युचोरिति । अन्यथा निरनुवन्वक्तवादस्यैव ग्रहणं स्यान्ननु ल्युडादीना-

उ०—पिद्भिदा । ननु गुहा न गिरिरत आह—गिरिशब्द इति ॥ १०४ ॥

ययास । भाष्ये न पुनरादेरिति । एवञ्च पाठिकाऽनिष्टप्रसङ्ग इति भावः । यच्च प्रथमाऽविक्रमे
कारणाऽभावादादेरेव स्यादिति तत्र; तन्न्यायस्याऽत्र शास्त्रेऽनङ्गीकारात् । अत एव 'आद्युदात्तश्चेति

१—वचिदिमानि वार्तिकानि न पठन्ते ।

‡ अनुदात्तो मुपपिती ३ । १ । ४

† चितः ६ । १ । १६३

× आद्युदात्तश्च ३ । १ । ३

सामान्यग्रहणाऽविघाताऽर्थस्तर्हि । क सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः ? 'युवोर-
नाकौ' [७ । १ । १] इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत्—'सिद्धं
तु युवोरनुनासिकवचना'दिति* ।

युच्चप्रकरणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

युच्चप्रकरणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । घट्टना वन्दना वेदना ।

इपेरनिच्छार्थस्य ॥ २ ॥

इपेरनिच्छार्थस्येति' वक्तव्यम् । अन्विष्यते अन्वेपणा ।

परेर्वा ॥ ३ ॥

परेर्वेति वक्तव्यम् । अन्यां परीष्टिं चर । अन्यां पर्येपणां चर ॥ १०७ ॥

रोगाख्यायां एबुल्वहुलम् ॥ ३ । ३ । १०८ ॥

घात्वर्थनिर्देशे एबुल् ॥ १ ॥

घात्वर्थनिर्देशे एबुल्वक्तव्यः । का नामाऽऽसिकाऽन्येष्वीहमानेषु । का नाम
शायिकाऽन्येष्वधीयानेषु ।

इक्षितपौ घातुनिर्देशे ॥ २ ॥

इक्षितपावित्येतौ प्रत्ययौ घातुनिर्देशे वक्तव्यौ^३ । पचेर्त्रू हि पचतेर्त्रू हि ।

प्र०—मिति भावः । अनुनासिकवचनादिति । तत्र ल्युडादीनामपि अनुनासिकत्वप्रतिज्ञानसाम-
र्थाद्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १०७ ॥

रोगाख्या । घात्वर्थनिर्देश इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थः । इक्षितपाविति । बहुल-

उ०—साथं कम् । अत एव 'तित्स्वरित'मिति तव्यादावन्तस्वरितसिद्धिरिति बोध्यम् । अन्यस्येति । आदेशु
'आद्युदात्तश्चे'त्यनेन सिद्ध इति भावः । प्रतिज्ञानसामर्थादिति । इदं च चित्त्वेऽपि तदनुबन्धपरिभाषया
ल्युटोऽग्रहणशङ्कावारणायऽऽवश्यकमिति भावः ॥ १०७ ॥

रोगाख्यायां । घातुक्तोऽर्थः साधनमिति भ्रमं वारयति—क्रियेति । भावाधिकारेऽपि कारकनिवृ-

* 'सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वात्' ७ । १ । १ वा० २२

१-इपेरिच्छार्थादपि युच् दृश्यते—'पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्पायाय
भिन्नाचर्य चरन्ति, या ह्येव पुत्रैपणा सा वित्तैपणा, या वित्तैपणा सा लोकैपणा' इति । (रातपत्राद्वयं
१४ । ५ । १) (वृ० उपनिषदि ३ । ५ । १) । छान्दसत्वात् "कृतो बहुलम्" (३ । ३ । ११३)
इति माध्यवचनाद्वाऽस्य साधुत्वं विष्टेयम् ।

२-तथा साचार्याचारः—'इन्धिमवतिम्यां च १ । २ । ६; दघातेर्हिः; जहानेश्च क्त्विः;
अभ्रोतेश्च; भवतेरः ७ । ४ । ४२; ४३; ७२; ७३ तृप्तिमृत्कृपेः १ । २ । २५

वर्णात्कारः ॥ ३ ॥

वर्णात्कारप्रत्ययो वक्तव्यः । अकारः इकारः ।

रादिफः ॥ ४ ॥

रादिफो वक्तव्यः । रेफः ।

मत्वर्थाच्छुः ॥ ५ ॥

मत्वर्थाच्छो वक्तव्यः । मत्वर्थायः ।

इण जादिभ्यः ॥ ६ ॥

इणजादिभ्यो वक्तव्यः । आजिः आतिः आदिः ।

इञ्चपादिभ्यः ॥ ७ ॥

इञ्चपादिभ्यो वक्तव्यः । वापिः वासिः वादिः ।

प्र०—वचनात् कचिन्न भवति, शितपः शित्करणादकृत्वचिन्त्यपि तस्मिन् शवाद्यो भवन्ति । यगपि कचिद्भवति, यथा—‘विभाषा लीयते’रिति । अत्र हि लीलीडोर्यवा शितपि निर्देशः कृतः । श्यनि नु लीड एव ग्रहणं स्यान्तु नु लीनातेः । वर्णादिति । वर्णवाचिनो वर्णानुकरणादित्यर्थः । बहुलवचनात् कचिन्न भवति,—‘अस्य च्वा’विति यथा । तथा कचिद्वर्णसमुदायानुकरणादपि—एवकार इति । कारप्रत्ययस्य ककारस्येत्सजा प्रयोजनाऽभावात् भवति । ननु करणं कार, अस्य कारः अकार इत्येवं सिध्यति । नैतदस्ति । एवं विज्ञायमानेऽकारकरणमित्यादि न सिध्येत् । कारप्रत्ययस्य ‘कृदति’इत्यधिकाराद्वात्वविहितत्वेऽपि कृतसजा । ततस्तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वा-

उ०—‘वर्णमिदम् । इत्रितपौ । कचिन्नेति । ‘भुवो शु’गित्यादौ । शित्करणादिति । शित्करणस्य पिवादादेश-विधानेन धारिताभ्यादिदञ्चिन्त्यम् । तस्मान्निर्देशैरेव विकरणः साध्यः । माध्मे—पचेः पचतेरिति,—कर्मणः शेषत्वविवक्षाया पृथी । ‘प्रयोगा’निति शेषे वा । धात्वर्थनिर्देशेऽप्येतौ बाहुलकात् । अत एव ‘इञ्चनेनाऽ-शब्दम्’, ‘आहो प्रभूतादिभ्यः’ ‘गच्छतौ परदारदिभ्य’ इति प्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । कृतसंज्ञेति । बाहुलका-दित्यन्ते । एवं मत्वर्थाय इति । ‘प्रातिपदिकत्वादिभक्त्युत्पत्ति’रित्यनुपपन्नः । आर्द्धधातुकत्वाऽभावादतौ लोपाऽप्राप्तेः स्वादिश्वाऽभावेनाऽभवा‘द्यस्ये’ति लोपाऽप्राप्तेर्भाह—भाष्यकारेति । बहुलप्रवृत्त्यादिति

१—कचिद्रेफात् ‘कार’प्रत्ययेऽपि हरयो ‘रकारादीनि नामानि रामवस्तस्य रावण’ (वा० रा० श्रयणवृत्तये ३६ । १७) इति । स तु वाऽस्यविधिना, ‘कचिदपवादेऽप्युत्कर्षः प्रवर्तते’ इति न्यायेन वा शायुः ।

बहुलवचनात् कचिन्न भवति, तद्यथा—‘रेष्य’दुर्लभं मुधीवनि’‘.....’हीप्सनियोगेन ‘र’ उप्य-मानोऽस्ति ङीपि न भवति ।’ (माध्मे १ । २ । १८ पृ० २६) इत्येवमिति—‘रदाभ्याम्’ ८ । २ । ४२ । ‘रदाभ्याम्’ ८ । ४ । १ ; ‘उरष्ण रपरः’ १ । १ । ५१ इति ।

इककृप्यादिभ्यः ॥ ८ ॥

इककृप्यादिभ्यो वक्तव्यः । कृपिः किरिः गिरिः ।

संपदादिभ्यः क्किप् ॥ ९ ॥

संपदादिभ्यः क्क्विञ्चत्तव्यः । संग् विपन् प्रतिपन् आपन् परिपन् ॥ १० ॥

कृत्यल्युटा बहुलम् ॥ ३ । ३ । ११३ ॥

कृतो बहुलमिति वक्तव्यं पादहारकाद्यर्थम् । पादाभ्यां द्वियते पादहारकः† ।
गले चोप्यते गन्तेचोपकः‡ । श्वोऽग्नीनादास्यमानेन । श्वः सोमेन यच्यमाणेनX
॥ ११३ ॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ३ । ३ । ११९ ॥

गोचरादीनामग्रहणं प्रायवचनाद्यथा कपो निकप इति ॥ १ ॥

गोचरादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । घञ्कस्मान्न भवति† ? प्रायवचनात्* ।
यया कपः निकप इति प्रायवचनाद् घञ् न भवति ॥ ११६ ॥

प्र०—द्विमबल्युत्पत्तिः । एव 'मत्वर्थीय' इति । अकारलोपस्त्वत्राऽमत्वेऽपि भाष्यकारवचनाद्बहुल-
ग्रहणाद्वा । संपदादिभ्य इति । क्क्विञ्चपि बहुलवचनाद्भवति—संपत्तिरिति ॥ १०८ ॥

कृत्य । कृत्यल्युट इति । कृत्यप्रहमपनीय कृदग्रहणं व्यापकत्वात्कर्तव्यम् । तस्मिन् कृत्ये
ल्युटग्रहणं न कर्तव्यं, तस्यापि कृत्वात् । श्वोऽग्नीनिति । अनद्यतनेपि लृङ्भवति ॥ ११३ ॥

गोचरसंचर । प्रायवचनादिति । 'हलश्चे'त्यत्र प्रायग्रहणानुवर्तनाद्ग्रहणः कचिदभावाद्भव
एव भवतीत्यर्थः ॥ ११९ ॥

४०—सारम् । उदाश्रयणं भाष्यकारवचनं हेतुः । बहुलमिति स्वार्थिकोऽयं छः । पश्चिमतपुरुषाद्गृह्यादित्वाच्छेन
कश्चिन्नापयति ॥ १०८ ॥

१-॥ कृत्यल्युटः ॥ कृत्यल्युट इति वक्तव्यम् ॥ कृतो बहुलमिति वा ॥ इति मुख्यसादृश्यकरणे-
ऽधिकः पाठः । निर्गोपसागरमुद्रिते तु 'कृतो बहुलं पादहारकाद्यर्थम्' इति वातिकं पठयते ।

† साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम् २ । १ । ३३ वा० २ इति समासः ।

‡ अमूर्द्धमन्कात् स्वाप्नादकामे ६ । ३ । २२ इति सप्तम्यलुक् । 'हलदन्तान्' [६] इति,
तत्पुरुषे कृति [१४] इति, अमूर्द्धमन्तकात् [१२] इति वाऽलुक् इति नागेश च्छोने (२।१।३३) ।

X अनद्यतने लुट् ३ । ३ । १५ योगविभागेनाऽनद्यतने लुट् सन्धरी विहितो मन्थे ।

+ हलश्च ३ । ३ । १२१

* पुंसि संज्ञायां घः प्रादेशः, हलश्च ३ । ३ । ११८; १२१

हलश्च ॥ ३ । ३ । १२१ ॥

घञ्विधाववहाराधारावायानामुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

घञ्विधाववहाराधारावायानामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अवहियन्तेऽस्मिन्नवहारः ।
आधियन्तेऽस्मिन्नाधारः । एत्येतस्मिन्वयन्त्यावायैः ॥ १२१ ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ ३ । ३ । १२३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'हलश्च' [१२१] इत्येव सिद्धम् ? अनुदक इति वक्ष्या-
मीति । इह मा भूत् । उदकोदञ्चनः* ।

उदङ्कोऽनुदकग्रहणानर्थक्यं च प्रायवचनाद्यथा गोदोहनः
प्रसाधन इति ॥ १ ॥

उदङ्कोऽनुदकग्रहणं चानर्थकम् । घञ्करमात्रं भवति ? प्रायवचनाद् घञ् न
भवति† । यथा गोदोहनः प्रसाधन इति ॥ १२३ ॥

खनो घ च ॥ ३ । ३ । १२५ ॥

खनो डडरेकेकवकाः ॥ १ ॥

डो वक्तव्यः । आखः ॥ डरो वक्तव्यः । आखरः ॥ इको वक्तव्यः । आख-
निकः ॥ इकवको वक्तव्यः । आखनिकवकाः ॥ १२५ ॥

प्र०—हलश्च । अध्यायसूत्रे आधारावायशब्दो वार्तिके दर्शनादभियुक्तः प्रक्षिप्तो ॥१२१॥
उदङ्को । प्रायवचनादिति । घञ्वद्घोपि न भवतीति ल्युडेव भवति ॥ १२३ ॥

उ०—हलश्च । माधे—एवेति । आहोऽर्थप्रदर्शनमिदम् । केच आत्वे 'आतो युगि'ति युक् ॥१२१॥
उदङ्को । घञ्वद्घोऽपीति । एति सूत्रे 'अनुदक' इति प्रतिषेधसामर्थ्यात्प्रत्याख्यानं प्रायग्रहणादिति
भावः ॥ १२३ ॥

१—'अवहारः पुमान् चौरैः घृतयुद्धादिविभ्रमे' इति मेदिनी ।

२—'आधारस्वाधिकरणेऽप्यालवालेऽम्बुधारणे' इति मेदिनी ।

३—आवायः=तन्नुवायस्थानम् ।

* करणाधिकरणयोश्च ३ । ३ । ११७

† पुंसि संगायां घः प्रायेण; हलश्च ३ । ३ । ११८; १२१

४—१८ वार्तिकं अविष्कम् ।

ईपद्दुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्ले ॥ ३ । ३ । १२६ ॥

अजञ्भ्यां स्त्रीखलनाः ॥ १ ॥

अजञ्भ्यां स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिपेधेन । अजपोरवकाशः—चयः लवः । स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः—कृतिः हृतिः × । इहोभयं प्राप्नोति—चितिः स्तुतिः ॥ खलो-
ज्वकाशः—ईपद्भेदः सुभेदः । अजपोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—ईपचयः सुचयः ।
ईपलवः सुलवः ॥ अनस्याज्वकाशः—इध्मप्रत्रधनः* । अजपोः स एव । इहोभयं
प्राप्नोति—पलाशचयनः अविलवनः ॥ स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिपेधेन ।

स्त्रियाः खलनौ विप्रतिपेधेन ॥ २ ॥

स्त्रियाः खलनौ भवतो विप्रतिपेधेन । स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः—कृतिः हृतिः ।
खलोऽवकाशः—ईपद्भेदः सुभेदः । इहोभयं प्राप्नोति—ईपद्भेदा सुभेदा ॥ अनस्या-
वकाशः—इध्मप्रत्रधनः । स्त्रीप्रत्ययानां स एव । इहोभयं प्राप्नोति—सक्तुधानी
तिलपीडनी । खलनौ भवतो विप्रतिपेधेन ॥ १२६ ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ ३ । ३ । १२७ ॥

खल्लकर्तृकर्मणे, रञ्च्यर्थयोः ॥ १ ॥

खल्लकर्तृकर्मणोरञ्च्यर्थयोरिति वक्तव्यम् । अनाढयेन भवता ईपदाढयेन
शक्यं भवितुम्—ईपदाढ्यं भवं भवता । दुराढ्यं भवम् । स्वाढ्यं भवम् ।

कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थम् ॥ २ ॥

कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थं द्रष्टव्यम्+ । तदद्वेष्यं विजानीयादभिधेययो-

प्र०—कर्तृ । रञ्च्यर्थयोरिति । तेनाऽभूततद्भाव दम्पत्र खल्ल भवति । आढयेन सुभूयत इति ।
अत्र गतित्वात्सुखदस्य घातोः प्राक्प्रयोगः । 'स्वाढ्यं भवं भवते'त्येव खलः खित्करणान्तरा-
द्घातोरनन्तरं कर्तृकर्मणो प्रभुष्येते । तदाचार्य इति । एतच्च खित्करणादनञ्च्यस्य मुमर्याल्लभ्यते ।

उ०—कर्तृकर्मणो । खल्ल न भवतीत्ययोदाहणमाह—आढयेन सुभूयत इति । खित्करणात्सामर्थ्यादिति ।
न च 'कूलमुद्रज' इत्यादिवद्व्यवहितेऽपि कृत्प्रभुषणपरिभाषया मुम्प्रवृत्तकृत्वेन तच्चरितार्थमिति वाच्यं,
भाष्यप्रयोगेणैव व्यवस्थाकल्पनादिति तत्रन् । बहुलप्रभुषणेत्यन्ये । दुःखतोऽप्युपपदानीति । समासस्तु

† एरप् ; ऋदोरप् ३ । ३ । ५६ ; ५७

× स्त्रिया क्तिन् ३ । ३ । ६४

* करणाधिकरणयोश्च ३ । ३ । ११७

+ तत्रोपपदं सतर्मात्स्यन् ३ । ३ । ६२

रिति । तदाचार्यः सुहृदभूत्वाऽन्वाचष्टे—‘कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थ’मिति ॥ १२७ ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३ । ३ । १३० ॥

भाषायां शासियुधिदृशिभृविभ्यो युच् ॥ १ ॥

भाषायां शासियुधिदृशिभ्यो युज्वक्त्वयः । दुःशासनः दुर्योधनः दुर्दर्शनः
दुर्धर्षणः ॥ मृपेश्चेति वक्त्वयम् । दुर्मर्षणः ॥ १३० ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ ३ । ३ । १३१ ॥

वत्करणं किमर्थम् ? ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमाने वे’तीयत्युच्यमाने वर्तमाने ये

प्र०—चकारस्य सन्नियोगार्थत्वादीपद्रुस्सवोऽप्युपपदान्याश्रीयन्ते ॥ १२७ ॥

अन्येभ्यो । भाषायामिति । छन्दसीत्यधिकाराद्भाषायां न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ १३० ॥

इत्युपाध्यायजैयट्पुत्रकैयट्कृते महाभाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

वर्तमान सा । समीपमेव सामीप्यमिति स्वार्थं ध्यत्रं वर्णयन्ति । अन्ये समीपस्य भावः
सामीप्य, वर्तमानस्य सामीप्यं वर्तमानसामीप्यमिति व्याचक्षते । ननु भूतभविष्यतोत्प्रेत
प्रत्ययानामतिदेशात्तयोरेव सामीप्यसंबन्धो न वर्तमानस्येति समासाऽप्रसङ्गः । नैव दोषः ।
पारंपर्येण संबन्धसद्भावात् । अथाऽस्मिन् पक्षे ‘गुणेन ने’ति पट्टीसमासप्रतिषेधः कस्मान्न भवति ।
अत्र केचिदाहुः—शौकत्यादीनां रूपादिविशेषाणां समासप्रतिषेध इति । अन्ये त्वाहुः,—अयमेव

उ०—पर्यायेणेति बोध्यम् ॥ १२७ ॥

अन्येभ्यो । छन्दसीत्यधिकारादिति । ‘छन्दसि गत्यर्थम्’ इत्यतः ॥ १३० ॥

इति श्रीशिवभट्टमुत्तमतीर्थाचार्यविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोषे तृतीयाध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

वर्तमान । समीपमेवेति । कालप्रकल्पेण कालेन सामानाऽधिकरणार्थमिति भावः । अत्राऽपि
पक्षे षष्ठीसमास एव । समासाऽप्रसङ्ग इति । भूतभविष्यन्निरूपितं वर्तमानस्य यन्सामीप्यं तत्र वर्तमान-
व्यत्ययाऽतिदेशोऽनर्थकः । ये हि वर्तमाने प्रत्ययास्ते समीपभूतेऽपि तस्मिन् सिद्धा एव, अतो वर्तमान-
निरूपितं भूतभविष्यतोर्त्यसामीप्यं तत्रेत्यर्थः स्वीकार्यः । तथा च वर्तमानपदेन समासाऽप्रसङ्ग इति भावः ।
सामीप्यसंबन्ध इति तृतीयात्पुरुषः । सामीप्यनिरूपितः सम्बन्ध इत्यर्थः । सामीप्येनाऽऽभ्यवहारः

प्रत्यया विहितास्तेः* वर्तमानसामीप्ये धातुमात्रात्स्युः । वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण वर्तमाने प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण वर्तमानसामीप्ये भवन्ति ततोऽमी वर्तमानवत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युःप्रत्ययमात्रं वा स्यान्नाऽमी वर्तमानवत्कृता स्युः ।

इह वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेत्युक्त्वा लडवोदाह्रियते । यदि पुनर्वा लड्भवतीत्येवोच्येत ॥ अत उत्तरं पठति—

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं शत्राद्यर्थम् ॥ १ ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं क्रियते 'शत्राद्यर्थम्' । शत्राद्यर्थोऽयमारम्भः । एपोऽस्मि पचन् । एपोऽस्मि पचमान इति ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । लडादेशौ शतृशानचौ, तत्र 'वा लड्भवती'त्येव सिद्धम् ।

प्र०—निर्देशो ज्ञापयति 'अनित्यः समासप्रतिषेध' इति । अपरे द्रुवते,—गुणशब्दस्य संवन्निशब्दत्वाद्गुणात्तिष्ठस्य गुणिन एव समासप्रतिषेधः, न च वर्तमानः सामीप्यस्य गुणी, भूतभविष्यतोस्तद्गुणत्वात् । वत्करणमिति । 'वर्तमान' इत्येतावतैव वर्तमानसहचरितानां प्रत्ययानां सिद्धत्वादिति प्रश्नः । धातुमात्रादिति । वर्तमानग्रहणेन साहचर्यप्रत्ययानां रूपमात्रमेव लक्ष्येत, ततश्च सङ्घरोपि स्यात् । यस्माद्भातोर्वर्तमाने यः प्रत्ययो विहितः स विशेषानुपादानाद्भात्वन्तरादपि स्यादित्यर्थः । लड्वेति । वृत्तिष्विति भावः । शत्राद्यर्थमिति । 'लटः शतृशानचा'वित्यनेन वर्तमानाधिकाराद्द्वर्तमानकालविहितस्यैव लटः शतृशानचौ भवतः, न तु कालान्तरविहितस्येति भावः । लडादेशादिति । लएमात्रादेशो । वर्तमानग्रहणस्य तत्रानपेक्षणादिति भावः । यो तर्हीति । 'पूडचजोः शानन्' 'ताच्छ्रीत्यवयोवचनशक्तिगु चानश्' इद्वाप्यादिभ्यः शतृप्रत्यय इत्यर्थः ।

उ०—साक्षात्सम्बन्धस्तयोरेवेत्यर्थः । पारम्पर्येणेति । तत्र समीपद्वारा सामीप्येन सम्बन्ध इति भावः । प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽन्वयः । वर्तमानकालप्रतियोगिकसामीप्ये सतीत्यर्थ इत्यर्थः । 'भूतादौ वर्तमानसामीप्ये सति वर्तमानवत्प्रत्यया' इति वाच्योऽर्थः । एवञ्च तत्समीपे भूतादौ फलतीति बोध्यम् । तद्गुणित्वात् । सामीप्यगुणित्वादित्यर्थः । 'तद्गुणित्वादिति पाठे बहुव्रीहिः । अथमेव युक्तः पाठः । 'वर्तमान' इति प्रथमान्तेन 'वर्तमाने ये प्रत्यया' इत्यर्थः कथं लभ्यन्तेऽत आह—सहचरितानामिति । लक्षण्येति भावः । रूपमात्रमिति । न तूपाधिविशिष्टमित्यर्थः । वत्करणं तु 'वर्तमानेऽर्थे यथा भवन्ति तथा सामीप्येऽपि भवन्ती'त्यपान्न दोष इति भावः । लएमात्रेति । मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये । माप्ये—यो तर्हीति । शत्रानावित्यर्थः । नन्वयमपि वर्तमानसमीपभूतभविष्यतोर्विधीयमानः कथमविशेषविहित इत्यत आह—वर्तमानलक्षण्यदिति ।

* वर्तमाने लट् ३ । २ । १२३; उपादयो बहुलम् ३ । ३ । १ १—'विशेष्येन पा० ।

† लटः शतृशानचावप्रयमासमानाधिरणे ३ । २ । १२४

यौ तर्कलडादेशौ, एपोऽस्मि पःमानः एपोऽस्मि यजमान इति † । यौ चापि लडादेशौ तावपि प्रयोजयतः । वर्तमानविहितस्य लटः शतृशानचाबुच्येते, अविशेषविहितश्चाऽयं योगः । शत्राद्यर्थमिति खल्वप्युच्यते, बहवश्च शत्रादयः । एपोऽस्म्य-लङ्करिणुः । एपोऽस्मि प्रजनिष्णुः × ॥ १३१ ॥

आशंसायां भूतवच्च ॥ ३ । ३ । १३२ ॥

आशंसा नाम भविष्यत्काला ।

आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः+ प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न चाऽपवादस्य निमित्ताऽभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? 'अपवादस्य निमित्ताऽभावात्' । नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति । कथम् ? अनद्यतने हि तयोर्विधानम् । अनद्यतने हि तौ विधीयेते लङ्लिटौ । न चाऽत्राऽनद्यतनः कालो विवक्षितः । कस्तर्हि ? भूतकालसामान्यम् ।

प्र०—वर्तमानविहितस्येति । 'लटस्मे' इत्यादिविहितलटिनवृत्त्यर्थमवश्यं तत्र वर्तमानग्रहणमपेक्षणीयमिति भावः । अविशेषविहित इति । वर्तमानलङ्गणाद्विशेषादन्यस्मिन्विशेषे विहित इत्यर्थः ॥ १३१ ॥

आशंसायाम् । आशंसेति । आशंसा—अभिमतार्थवाञ्छा, सा वर्तमानापि विषयस्य भविष्यत्कालेऽभविष्यत्कालेऽप्युच्यते । इह आशंसातिदेशस्य विषयभावेनोपात्ता । 'आशंसायां विषय आशस्यमानक्रियावचनाद्भातोर्भूतवद्वर्तमानवच प्रत्यया भवन्ती'त्यर्थः संपद्यते । नवेति । अत्र सूत्रे भूतशब्देन भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषोऽनद्यतनस्तत्र सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश

उ०—मध्ये—अयं योग इति । एतद्योगविहित इत्यर्थः । प्रयोजनान्तरमप्याह मध्ये—शत्राद्यर्थमिति । इष्टु-जादयोऽपि वर्तमान एव विधीयन्ते इति भावः । सुञः शतुर्नजिहश्चानशश्च सर्वकालत्वमुक्तं 'भूने' इति सूत्रे भाष्य इति चानशुक्तिः कैयटे चिन्त्या ॥ १३१ ॥

आशंसायां । सूत्रप्रयोजनं दर्शयति मध्ये—आशंसा नामेति । आशंसाया भविष्यत्कालत्वं कथमत आह—आशंसेति । ननु भविष्यन्त्यामाशंसायामेव प्रत्ययः कस्मान्नेत्यत आह—इह चेति 'एवञ्च कालस्य सर्वत्र लकारप्रकृत्यर्थ एवाऽन्वयस्य क्लृप्तत्वात्त्राऽऽशंसाया तदन्वय इति भावः । अपवादस्येति भाष्यस्य,—अपवादस्य निमित्तमुपादायाऽतिदेशाऽभावादित्यर्थः । तदाह—नाऽत्रापवादस्येति । निमित्त-

† पूङ्ग्यजोः शानन् ३ । २ । १२८ × अर्लङ्कम्निराङ्कम् .....सहचर इष्टुच् ३ । २ । १३६

+ अनद्यतने लङ्; परोदे लिट ३ । २ । १११; १२५

आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याऽप्राप्तिः ॥ ३ ॥

‘आशंसा’ ‘संभावन’मित्यविशिष्टावेतावर्थी । ‘आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः’ । आशंसायां ये विधीयन्ते ते संभावनेऽपि प्राप्नुवन्ति, ये च संभावने विधीयन्ते त आशंसायामपि प्राप्नुवन्ति । किं तर्ह्युच्यते ‘अप्राप्ति’रिति, न साधीयः प्राप्तिर्भवति । इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत । न सर्वे सर्वत्रेभ्यन्ते ।

न वा संभावनावयवत्वादाशंसायाः ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् ? ‘संभावनावयवत्वादाशंसायाः’ । संभावनवयवत्मिकाऽऽशंसा । आशंसा नाम प्रधारितोऽर्थोऽभिनीतश्चाऽनभिनीतश्च । संभावनं नाम प्रधारितोऽर्थोऽभिनीत एव ।

अर्थाऽसन्देहो वाऽलमर्थत्वात्संभावनस्य ॥ ५ ॥

अथवाऽर्थाऽसन्देह एव पुनरस्य । किं कारणम् ? ‘अलमर्थत्वात्संभावनस्य’ । संभावन अलमर्थ्यं गम्यते, आशंसायां पुनरनालमर्थ्यम् ।

प्र०—इति न्यायाल्लङ्घितो न भवत इत्यर्थः । आशंसासंभावनयोरिति । यद्यविशेषः कथं द्वन्द्वनिर्देश इति चेत्, शब्दस्वरूपाभिधायित्वाददोषः । आशंसासंभावनयोरर्थभेदाऽभावादविशेष इत्यर्थः । आशंसा—अनागतवस्तुवाञ्छा । संभावनमपि भाविवस्तूत्प्रेक्षणमिति भावः । नवेति । अवयवशब्दः पृथग्भाववाची । संभावनात् पृथगेवासासेत्यर्थः । प्रधारितोऽर्थ इति । ‘इदं मे भूया’दिति मनसा विषयीकृतोऽर्थः—आशंसाविषयत्वादाशंसाशब्देनाऽत्र उक्तः । अभिनीत इति । कारणयोग्यतावशाच्छ्रयप्राप्तिरित्यर्थः । ततोऽन्योऽनभिनीत इत्यर्थः । अन्ये त्वप्रधारित इति पठन्ति ।

उ०—मुपात्तमस्तीत्यर्थः । ततः किमत आह—अत्रेति । कथं द्वन्द्वेति । ‘विरूपाणामपि समानार्थानां’मित्येकशेषारम्भादिति भावः । शब्देति । तस्य भिन्नत्वाद्भिन्नार्थत्वमिति भावः । उपप्रेषणमिति । तदपीच्छाविशेष एवेश्यभिमानः । नन्वाशंसायाः सम्भावनाऽवयवत्वं वाधितमत आह—अवयवशब्द इति । प्राप्यत्वेन निश्चयविषयव्ययप्रधारितत्वस्याऽऽशंसाविषयेऽसम्भवादाह—मनसंति । सङ्कल्पान्मनेनेत्यर्थः । अनेनेच्छारूपता आशंसाया उक्ता । आशंसायाः प्रधारितार्थत्वाऽसम्भवादाह—आशंसाविषयत्वादिति । अनिश्चित इति । अत एवेच्छाविषयः । अनेनेच्छारूपता तस्या उक्ता । विपुरप्रत्ययो—विपरीतकारणम् । तेन सम्भावितस्वार्थस्य शक्यप्राप्तित्वं सूचितम् । ‘संभावनं नामाऽप्रधारित’ इति पाठे एककोटपठे उक्तपठेऽप्यन्याशेऽनुष्कृशानशब्दादिनिश्चयरूपशानविषयः । तेन शानस्फुटका । ‘प्रधारितोऽर्थ’ इति पाठे अशरेऽवश्यमावित्वेन निश्चित इत्यर्थः । अनिनीत एवेति । शक्यप्राप्तिरित्यर्थः । ज्ञानमिति । शानेच्छयोश्च भेदः स्पष्ट

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'संभावनोऽप्यनालमर्थ्यं गम्यत' इति यदयं 'संभावनोऽ-
ल'मित्याह* । तस्मात्सुप्लूच्यते 'न वा संभावनावयवत्वादाशासाया'इति ॥ १३२ ॥

छिप्रवचने लृट् ॥ ३ । ३ । १३३ ॥

छिप्रवचने लृट् आशांसावचने लिङ्छिप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

छिप्रवचने लृट् आशांसावचने लिङ्भवति+ विप्रतिषेधेन । छिप्रवचने लृड्भव-
तीत्यस्याऽवकाशः—उपाध्यायश्चेदागतः छिप्रमध्येष्यामहे । आशांसावचने लिङ्
भवतीत्यस्यावकाशः—उपाध्यायश्चेदागत आशांसे युक्तोऽधीयीय । इहोभयं प्राप्नोति-
उपाध्यायश्चेदागत आशांसे छिप्रमधीयीय । लिङ्भवति विप्रतिषेधेन ।

अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्योऽनिष्पन्नत्वात् ॥ २ ॥

अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यः—शासितव्यः । किं कारणम् ? 'अनिष्पन्नत्वात्' ।
देवश्चेद्द्वृष्टो निष्पन्नाः शालयः । तत्र भवितव्यं 'संपत्स्यन्ते शालय' इति ।

प्र०—अनिर्धारितोऽवश्यंभावितया अनिश्चित इत्यर्थः । संभावन चा'ऽसति विधुरप्रत्ययोपनिपाते
भवितव्यमनेनार्थेनेति ज्ञान'मित्यनयोर्भेदः । यदयमिति । यदि संभावने नियमेनालमर्थो गम्येत
तदा व्यभिचाराभावादलमिति विशेषणं नोपाददीतेत्यर्थः ॥ १३२ ॥

छिप्रवच । अनिष्पन्न इति । अनाशसार्थमिदम् । 'बृष्टश्चेदित्यादि वस्तुस्वरूपकथनम् ।
सिद्धं त्विति । अपृशालिबीजसयोग एव निष्पत्ति । शालीनां तत्रैव निष्पत्तेर्वर्तनादिति भावः ।
हेतुभूत ऋलसंप्रेक्षितत्वाद्धेति । कारणसम्बन्धी कालः कार्यस्य व्यवस्थाप्यते कारणान्तरोपेक्षाभा-
वप्रतिपादनायेत्यर्थः । हेतुभूतस्य वपदिर्यः कालः स एव कार्ये संप्रेक्षित, कारणस्यैव कार्यरूपतया

उ०—एवेत्यर्थः । तयोर्भेदे एकदेश्युक्त युक्त्यन्तरमाह भाष्ये—अर्थोऽसन्दहो वेति । तयोरर्थोऽविशेषेऽप्याल-
मर्णोऽनालमर्थ्यंकृतो भेद इति भावः । तददूषयति—आचार्येति । नाऽऽलमर्थ्यमिति । नियमेनाऽऽलमर्थ्यं
न गम्यत इत्यर्थः ॥ १३२ ॥

छिप्रव । भाष्ये—निष्पन्ने इति । भविष्यति भूतप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । अनाशसार्थमिति ।
आशासायां पूर्वेषु भूतवदतिदेशाद्भविष्यत्यपि क्तः सिद्ध इति भावः । आशासाऽभावं दर्शयति भाष्ये—
देवश्चेद्दृष्ट इति । तदेवाह—वस्तुस्वरूपेति । न त्वस्याऽऽशांसाविषयतेति भावः । वृथो जातायामेवं वादो
लोकस्य । भाष्ये—यल्लोक इति । यल्लोको भविष्यत्ययोर्यं न मृष्यति तस्मान्न मुख्या निष्पत्तिनिष्यदेर्यं,
किन्वन्य एवेत्यर्थः । तमेवाह—अप्याश्लीति । अयमेव निष्पत्तिपदार्थोऽभिमतस्तस्मेति भावः । शालीना-

* संभावनोऽलमिति चेत् सिद्धाऽप्रयोगे ३ । ३ । १५४

† आशांसावचने लिङ् ३ । ३ । १३४

सिद्धं तु भविष्यत्प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'भविष्यत्प्रतिषेधात्' । यल्लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं न मृष्यति । कश्चिदाह—'देवश्चेद्ब्रूएः संपत्स्यन्ते शालय' इति । स उच्यते—'भवं वोचः, संपन्नाः शालय इत्येवं ब्रूहि' ।

हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा ॥ ४ ॥

हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । हेतुभूतकालं वर्षं, वर्षकाला च क्रिया ॥ यदि तर्हि निष्पन्नोऽर्थः किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्ते ? कानि ? भोजनादीनि । अन्यदिदानीमेतदुच्यते—'किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्ते' इति, यत् तन्निष्पन्नोऽर्थो न निष्पन्न इति स निष्पन्नोऽर्थः । अवरयं खल्वपि कौष्ठगतेष्वपि शालिष्ववहननादीनि^१ प्रतीच्याणि । एवमिहापि निष्पन्नार्थोऽवरयं तु जननादीनि प्रतीच्याणि ।

प्र०—विवक्षितत्वात् । कार्यकारणयोरभेदाद्यवसायादित्यर्थः । भाष्यकारस्त्वेतदेव च वस्त्वन्यथा व्याचष्टे—हेतुभूतकालं वर्षमिति । हेतुभूतस्य हेतुत्वं प्राप्तस्य मेधादेर्यः कालः स एव वर्षस्य । वर्षस्य च यः कालः स एव निष्पत्तिक्रियाया इत्यर्थः । जननादीनीति । जननम्—अभिव्यक्तिः । एतदुक्तं भवति—विद्यमानोऽर्थोऽनभिव्यक्तोऽर्थक्रियां न करोति । न चैतावता तस्यऽनन्तत्वं ।

उ०—मिति—पूर्वाऽन्वयि । तन्नैवेति । अप्यालिषीवसंयोगरूपनिष्पत्तायेवाऽत्र प्रायो निःपूर्वकपदेवं चंमानत्वाच्च द्वाचष्ट्यादित्यर्थः । निष्पत्तिरित्युरलक्षणं सम्पदेरपि । 'निष्पत्ते'रिति षाटेऽप्यप्रमेवः श्रित्वा निर्देशात् । श्यन् तु कर्त्तर्यं ङित्वाऽभावान्न कृतः । यदा सत्कार्यवादे तत्रैव निष्पत्तेर्वर्तमानत्वम् । आद्यं व्याख्यानमेव युक्तम् । भाष्ये—हेतुभूतेति । हेतुभूतस्य कारणत्वं प्राप्तस्य कारणस्य कानं कार्यं आरोप्य प्रयोग इत्यर्थः । तदारोपकलामाह—कारणान्तरेति । तेन चाऽवरयभाविष्यं पलति । कारणस्यैवेति । अगमप्युनादानकारणत्वादिति भावः ।

अन्वयेति । वृष्टेः प्रागपि मेघोत्पत्त्यनन्तरस्मिद्दशप्रयोगस्य दर्शनात्तत्र च वृष्टेरपि वास्तवभूतत्वाऽभावाच्चदुपगतिमपि दर्शयितुमिति भावः । मेधादेरिति । मेधाद्युत्पत्तेरित्यर्थः । तथाचपक्षे शङ्कने—भाष्ये—यदि तर्हीति । अभिऽपत्तिरिति । स्थूलरूपेणाऽभिव्यक्तिरित्यर्थः । निष्पत्तिमवत्राऽप्यालिषीवसंयोग एव, तत्राऽपि कार्यसत्त्वादिति भावः । तददर्शयति—एतदिनि । कारणसामप्रयेति । ननु कार्यसमधिगम्यं सामग्रीत्वं, तथा च कार्याऽनुमाने इतरेतराश्रय इति चेन्न, वृद्धपरम्परया सामग्रीत्वमज्ञानं । तेनाऽवरयभाविष्येन

१—'प्रयुच्यते लोकेने'त्यर्थः ।

२—उल्लेखनेषान्यं पातयित्वा परमार्थं मुमुक्षेन किञ्चित्तादृशमवदन्मनुष्येति । तथा च भाष्ये—

'रन्ध्रनाय स्थाली अवहननायोजूलतमिति ।' [२ । १ । ३६ पा० १]

असिद्धविपर्यासश्च ॥ ८ ॥

असिद्धश्च विपर्यासः । न हीह कश्चित्कूपोऽस्तीति प्रयोक्तव्ये 'कूपोऽभू'दिति प्रयुङ्क्ते ॥ किं पुनः कारणं 'न वा भाष्यन्ते' 'असिद्धश्च विपर्यासः' ? इह [हि'] किंचिदिन्द्रियकर्म, किंचि बुद्धिकर्म । इन्द्रियकर्म समासादनं, बुद्धिकर्म व्यवसायः । एवं हि कश्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिपुराह—'घोऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रादेतस्मिन्कूपो भविष्यति' । अनद्यतने 'कूपो भविते'ति । समासाद्य 'कूपोऽस्ती'ति । समासाद्यातिक्रम्य 'कूपोऽभू'दिति । समासाद्यातिक्रम्योपित्वा 'कूप आसी'दिति । समासाद्यातिक्रम्योपित्वा विस्मृत्य 'कूपो बभूवे'ति । तद्यदेन्द्रियकर्म तदैता विभक्तयो यदा हि बुद्धिकर्म तदा वर्तमाना भविष्यति ॥ १३३ ॥

नाऽनद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ ३ । ३ । १३५ ॥

किमर्थमिमौ द्वौ प्रतिषेधाबुच्येते नाऽद्यतनवदित्पेवोच्येत ?

नाऽनद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः† प्रतिषेधो द्रष्टव्यः ।

प्र०—कूपसत्त्वं प्रति भेदकत्वेनाश्रयणात्तस्यापि तत्कालत्वमित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा—

'सतामिन्द्रियसंबन्धात्सैव सत्ता विशिष्यते ।

भेदेन व्यवहारो हि यस्त्वन्तरनिबन्धनः ॥

अस्तित्वं यस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।

यः समासादनाद्भेदः स तत्र न विवक्षितः ॥' इति ।

नानद्यतन । तत्र लङ्विधिप्रसङ्ग इति । अत्रैविविधानेऽद्यतने लटो दृष्टत्वाद्भूतभविष्य-
दनद्यतने प्रमङ्गः । लुङ्लुटोश्चेति । ननु वत्करणात्सावृश्यायतिस्करो न भविष्यति । नैतदस्ति ।

उ०—मिति भावः । इन्द्रियव्यापारः—तत्प्राप्तिः । इन्द्रियपदेनाऽत्र कर्मेन्द्रियम् । सतां वस्तूनामिन्द्रिय-
सम्बन्धात्—तत्कृतप्राप्तिसंबन्धादेकैव सत्ता कालभेदमापद्यते । यस्त्वन्तरम् । इन्द्रियव्यापारः । तदेवाह—यः
समासादनादिति । तत्र—बुद्धिकर्मव्यवसायविषये । वर्त्तमानेति । वर्त्तमानार्थिनेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

नाऽनद्यतन । अपूर्वेति । अनद्यतनशब्दोपादानेन करयाऽपि विष्यभावात्तत्र दृष्टव्यमात्रेणाऽतिदेशो
वाप्यः । तथा च भूतादिरूपेऽद्यतने लङ्वपि स्यादिति भावः । भाष्ये—लुङ्लुटोरिति । भविष्यद्यतने

१—'इदं कश्चिज्' ।

२—वर्तमाना=अद्यतनी इत्यर्थः ।

† अनद्यतने लङ् ३ । २ । १३१; अनद्यतने लुट् ३ । ३ । १५

अद्यतनवद्वचने हि विधानम् ॥ २ ॥

अद्यतनवद्वचने हि सति विधिरयं विज्ञायेत ॥ तत्र को दोषः ?

तत्र लड्विधिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

तत्र लड्विधिः प्रसज्येत ।

लुड्लुटोश्चाऽयथाकालम् ॥ ४ ॥

लुड्लुटोश्चाऽयथाकालं प्रयोगः प्रसज्येत । लुडोऽपि विषये लुट् स्यात्, लुटश्च विषये लुड् स्यात् ॥ अद्य पुनरयं द्वी प्रतिपेधावुक्त्वा लूणीमास्ते यथाप्राप्तमेवाद्यतने भविष्यतीति ॥ १३५ ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽत्ररस्मिन् ॥ ३ । ३ । १३६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'नानद्यतनव'दित्येव X सिद्धम् ?

भविष्यतिमर्यादावचनेऽत्ररस्मिन्नित्यक्रियाप्रवन्धार्थम् ॥ १ ॥

अक्रियाप्रवन्धार्थोऽयमारम्भः ॥ किमुच्यतेऽक्रियाप्रवन्धार्थे इति, न पुनः क्रियाप्रवन्धार्थोऽपि स्यात् ।

प्र०—अप्राप्तप्रापणार्थत्वादतिदेशस्य भूतभविष्यच्छब्दोपादानेन लुड्लुटोर्विधानेऽप्यद्यतने वृद्धव-
मात्रेणाऽयथाकालमपि प्रसङ्ग उच्यते । वत्करणं तु तदाविस्पर्ष्टार्थमेव स्यात् । प्रतिपेधोपादाने तु
वत्करणमनद्यतनविशेषविहितानामपि प्रतिपेधार्थम् । अन्यथा वत्करणमनर्थकं स्यात्, नानद्यतन
इत्येव श्रूयात् । तेन 'परोक्षे लिट्' 'हृशश्चोर्नैड् च' 'लट् स्मे' 'पुरि लुड् चास्मे' इत्येतत्पूर्यविहिता
अपि प्रत्ययाः प्रतिपिच्यन्ते ॥ १३५ ॥

भविष्यति । अक्रियाप्रवन्धार्थमिति । एतद्योपलक्षणं, तेन अस्मादीप्यार्थं चेति द्रष्टव्यम् ।

ब०—लुट्, भूताद्यतने लुट् स्यादिति भावः । अत्रासेति । लुड्लुटौ भूतभविष्यतोरद्यतने दृष्टौ, तत्राऽद्यतन-
वदित्युच्यमाने तस्मिन्नेवाऽद्यतने तयोरेतद्वेगोऽनर्थक इति कश्चिदंशस्यारण्यः । तथाऽद्यतनोऽशक्यगेनाऽति-
देशे भूताऽनद्यतने लुट्, भविष्यति तत्र लुडिति प्रयोगसिद्धावपि 'अद्यतनव'दिति विरुध्येत । तस्मद्भूत-
परित्यागेनाऽतिदेशे आधीयमाणे यथाकालप्रसङ्ग इति भावः । भाष्ये—यथाप्राप्तमेवेति । स्वैरेव विपादकैः
स्वेषु स्वेषु कालेषु भवन्तीति न संस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः । तेन परोक्षे इति । परतन्वत्र मानं चिन्त्य, मन्त्रे
लुड्लुटोर्येयोपक्रमे उक्तैरिति दिक् ॥ १३५ ॥

भविष्यति । उत्तरगुणे सप्रयोजनमेतदिति पाठः । भाष्ये प्रियद्रात्र इति । 'संख्यापूर्वं रात्रं ह्रीं'

‡ लुट् ३ । २ । ११०; लुट् खेरे च ३ । २ । १२

X नानद्यतनवत् क्रियाप्रवन्धार्थोऽप्ययोः ३ । ३ । १३५

क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद् वचनमनर्थकम् । सिद्धं क्रियाप्रबन्धे पूर्वैरैव ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘अनहोरात्राणा’मिति वक्ष्यामीति+ । इह मा भूत्—
‘योऽयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्र’ इति ।

अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेन्नाऽनिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् ? ‘अनिष्टत्वात्’ । अत्रापि-
नानद्यतनव’दित्येवेप्यते ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—भविष्यतीति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्,—‘योऽयमध्वा
गत आ पाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं साकेता’दिति । ‘नानिष्टत्वात्’ । अत्रापि ‘नानद्यतन-
व’दित्येवेप्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—मर्यादावचन इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्—
‘योयमध्वाऽपरिमाणो गन्तव्यस्तस्य यदवरं साकेता’दिति । ‘नानिष्टत्वात्’ । अत्रापि
नानद्यतनवदित्येवेप्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—अवरस्मिन्निति वक्ष्यामीति । इह
मा भूत्,—‘योऽयमध्वाऽऽपाटलिपुत्राद्गन्तव्यस्तस्य यत्परं साकेता’दिति । ‘नानिष्ट-
त्वात्’ । अत्रापि नानद्यतनवदित्येवेप्यते ॥ तस्मात्पठ्यते ‘भविष्यति मर्यादावचनेऽ-
वरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थं, क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनानर्थक्य’मिति ॥ १३६ ॥

प्र०—वचनसामर्थ्याच्च क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति निवृत्तम् । अनहोरात्राणामिति । उत्तरसूत्रस्य
प्रयोजनमेतत्स्यादिति भावः । अनिष्टत्वादिति । क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरहोरात्रविभागेऽप्यनद्यतने
प्रतिषेध इत्यत इत्यर्थः । मर्यादावचन इति । नियमार्थमेतत् स्यान्मर्यादावचन एवेति भावः ।
अत्रापिेति । विधिनियमसंभवे विवेर्ज्यापस्त्वात् ॥ १३६ ॥

उ०—मिति स्वस्मादेव भाष्यप्रयोगात्, ‘लिङ्गमधिर्घं लोकाध्यव्याह्रित्तस्ये’त्युक्तेऽनित्यमिति भावः ।
माथे—योऽयमध्वापरिमाण इति । ‘अपरिमाण’ इति च्छेदः । नियमार्थमिति । क्रियाप्रबन्धविषय इति
भावः । विधीति । अक्रियाप्रबन्धादाविति भावः ॥ १३६ ॥

कालविभागे चाऽनहोरात्राणाम् ॥ ३ । ३ । १३७ ॥

अनहोरात्राणामिति तद्विभागे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

अनहोरात्राणामिति तद्विभागे प्रतिषेधो वक्तव्यः । योऽयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य योऽवरोऽर्धमास' इति ।

तैश्च विभागे ॥ २ ॥

तैश्च विभागे इति वक्तव्यम् । 'योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्र' इति ॥ श्लेष्यं विजानीयात्,—'अहोरात्राणामेवाहोरात्रैर्विभागे प्रतिषेधो भवती'ति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे 'अनहोरात्राणामिति तेषां विभागे तैश्च विभाग' इति ॥ १३७ ॥

परस्मिन्विभाषा ॥ ३ । ३ । १३८ ॥

कस्मिन्परस्मिन् ? कालविभागे । कुत एतत् ? योगविभागकरणसामर्थ्यात् ॥ १३८ ॥

प्र०—कालविभागे । तद्विभाग इति । अनहोरात्राणामिति संबन्धसामान्ये षष्ठी, न कर्मणि, नापि कर्तरि । तेन यदाऽहोरात्राणामन्येन कालेन विभागोऽन्यस्य वा अहोरात्रैरहोरात्राणां वाऽहोरात्रैः सर्वथा प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ १३७ ॥

परस्मिन् । योगविभागकरणसामर्थ्यादिति । इह 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्नहोरात्राणा'मित्येकयोगे कर्तव्ये पृथग्योगकरण 'परस्मिन्विभाषे'त्यत्र कालविभागग्रहणसंबन्धार्थमेवेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

उ०—कालविभागे चा । 'द्वन्द्वश्च प्राणी'त्यादिवदहोरात्राणामहोरात्रैर्विभागे एव स्यादतो वार्तिकमनहोरात्राणामिति । तद्व्याचष्टे—संबन्धसामान्ये इति ॥ १३७ ॥

परस्मिन्विभाषा । एकयोगेति । सामर्थ्यात्कालविभागविषय एव निषेधः, नहि देशविभागस्याऽहोरात्रैः सम्बन्धोऽस्तीति भावः । पृथग्योगेति । कालविभागग्रहणसामर्थ्याच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ १३८ ॥

१—'चेत् तद्' पा० ।

२—'विभागे प्रतिषेधो वक्तव्यः' पा० ।

३—'तद् द्वेष्य' पा० ।

† भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्, कालविभागे चाऽनहोरात्राणाम् ३ । ३ । १३६; १३७

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ ३ । ३ । १३६ ॥

साधनातिपत्तावित्यपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्,—अभोक्ष्यत भवान्
मांसेन यदि मत्समीप आसिष्यते'ति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । नाऽन्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति
साधनातिपत्तिश्चेत्क्रियातिपत्तिरपि भवति, तत्र 'क्रियातिपत्ता'वित्येव सिद्धम् ॥ १३६ ॥

भूते च ॥ ३ । ३ । १४० ॥

भूते लृङ्गुताप्यादिषु ॥ १ ॥

भूते लृङ्गुताप्यादिषु; द्रष्टव्यः । उताध्यैष्यत । अप्यध्यैष्यत ॥ १४० ॥

वोताप्योः ॥ ३ । ३ । १४१ ॥

विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुताऽपिभ्याम् ॥ १ ॥

विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुताऽपिभ्यामिति × वक्तव्यम् ।

प्र०—लिङ्निमित्ते । साधनातिपत्ताविति । साधनं—मांसादि । तस्याऽतिपत्तौ क्रियानि-
ष्पत्तावपि लृङ्भवतीति भावः । अभोक्ष्यतेति । मांसस्यात्राऽनिष्पत्तिः । भोजनक्रियायास्तु
निष्पत्तिरेव । साधनातिपत्तिश्चेदिति । करणभेदाद्भिन्नैव भोजनक्रिया । तेन मांसातिपत्तौ
मांसभोजनक्रियाऽतिपत्तिरेवेत्यर्थः ॥ १३६ ॥

भूते च । भूत इति । वक्ष्यमाणपूत्रार्यपर्यालोचनसम्यं चैतत् । 'उताप्यो'रित्यारभ्य
यल्लिङ्निमित्तं तत्र भूते क्रियातिपत्तावनेन लृङ्प्रत्ययः, प्राक् ततो विकल्प इत्यर्थः ॥ १४० ॥

वोताप्योः । विभाषेति । 'गर्हायां लङ्प्रियात्वे' रित्यनेन लृङ्प्रियात्वात्लिङ्निमित्ताऽभावा-
'द्विभाषा कथमि लिङ् चे'त्यतः प्रभृति प्रा'गुताप्यो समर्थयो'रित्यतः सूत्राद्यल्लिङ्निमित्तं तत्र

उ०—लिङ्निमित्ते । कृतदिचन्निमित्तात् क्रियाया अनिष्पत्तिः—क्रियाऽतिपत्तिः । साधनाऽतिपत्तिः—
साधनविशेषविशिष्टक्रियाऽतिपत्तिरित्यर्थः ॥ १३६ ॥

भूते च । उताप्योः प्राग् 'वा'इत्यस्याऽधिकार इत्युक्त्याऽन्यस्य तदुत्तरमन्यधिकार इति सम्यगे,
तदन्वाचष्टे इत्याह—वक्ष्यमाणेति । तत्रेति । तत्रापीत्यर्थः । लृङ्प्रत्यय इति । 'नित्य'मिति शेषः ॥ १४० ॥

वोताप्योः । माप्ये विभाषा गर्हाप्रभृताविति । गर्हाविशिष्टप्रकृत्यर्थविषयविभाषापदघटित—

१—“साधनातिपत्तावपि” इति वार्तिकं निर्णयसागरीयसंस्करणे वर्तते ।

† उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ३ । ३ । १५२

× विभाषा कथमि लिङ् च; शेषे लृङ्गदौ ३ । ३ । १४३—१५१

वोताप्यो'रिति ह्युच्यमाने सन्देहः स्यात्, प्राग्बोताऽपिम्यां, सह वेति । तदा-
चार्यः सुहृद्भृत्वाऽन्याचष्टे 'विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्राग्गुताऽपिम्या'मिति ॥ १४१ ॥

गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ ३ । ३ । १४२ ॥

गर्हायां लड्विधानानर्थक्यं क्रियाऽसमाप्तिविवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

गर्हायां लड्विधिरनर्थकः । किं कारणम् ? 'क्रियाऽसमाप्तिविवक्षितत्वात्' ।
क्रियाया अत्राऽसमाप्तिर्गम्यते^३ । एष च नाम न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्र क्रियाऽ-
परिसमाप्ता भवति तत्र 'वर्तमाने लट्' [३ । २ । १२३] इत्येव सिद्धम् ।

यदि 'वर्तमाने लट्' इत्येवमत्र लड्भवति शतृशानचावपि तर्हि प्राप्नुतः* ।
इष्येते च शतृशानचौ । अपि मां याजयन्तं पश्य । अपि मां याजयमानं पश्य
॥ १४२ ॥

अनववत्पुत्र्यमर्षयोरेकिंवृत्तेऽपि ॥ ३ । ३ । १४५ ॥

किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राऽकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यम् ॥ १ ॥

किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राऽकिंवृत्तग्रहणमनर्थकम् । निवृत्तं 'किंवृत्ते'† इति,
तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषेण किंवृत्ते चाऽकिंवृत्ते च भविष्यति ।

प्र०—लड्विकल्पः । मर्यादायां ह्यत्राड्, नामिविधावित्यर्थः । गर्हाप्रभृताविति । गर्हादिविशिष्टे
प्रकृत्यर्थे इत्यर्थः ॥ १४१ ॥

गर्हायाम् । इष्येते इति । तौ च सूत्रारम्भे सत्यवर्तमानकालविहितत्वान्नलो न प्राप्नुत
इति दोषवानेव सूत्रारम्भ इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

अनघ । इदं तर्हीति । 'अकिंवृत्त'शब्देन किंवृत्तादन्यत्पदं पयुदासाश्रयणेन गृह्यते ।
तस्योपपदसंज्ञार्थमकिंवृत्तग्रहणं, तेन किंवृत्ताऽकिंवृत्तयोरुपपदसंज्ञा सिध्यतीति भावः । अतिङ्गिति

उ०—'विभाषा कथमि लिल् चे'ति सूत्रप्रभृतिष्वित्यर्थः । अनन्तरसूत्रत्यागे बीजमाह—गर्हायां लडपीति
॥ १४१ ॥

गर्हायां ल । अपि मां याजयन्त्वमिति । ताच्छ्रील्यप्रतिपादनेन गर्हा । यदनेन क्रियते तत्सर्वं
याजनायमिति सर्वदा याजयन्नेवाऽसाविति क्रियायाः समाप्तिरविवक्षितेति भावः ॥ १४२ ॥

अनववत् । ननु किंवृत्ते नेत्यर्थात्कथमुपपदत्वमत आह—अकिंवृत्तेति । उपपदसंज्ञाया अन्यदाऽपि

१—'क्रियाऽसमाप्तिर्वि' पा० ।

२—'लड्विधानमनर्थकम्' पा० ।

३—'विवक्षिता' पा० ।

४—'अपि तर्हि' क्वचिन्न ।

* लटः शतृशानचावग्रथमासमानाधिकरणे ३ । २ । १२४

† किंवृत्ते लड्लुये ३ । ३ । १४४

इदं तर्हि प्रयोजनम्,—उपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति ‡ । उपपदसंज्ञावचने किं प्रयो-
जनम् ? 'उपपदमतिङ् [२ । २ । १६] इति समासो यथा स्यात् । 'अति'दिति †
प्रतिषेधः प्राप्नोति । यदा तर्हि लुटः सत्संज्ञौ तदोपपदसंज्ञा भविष्यति । भविष्यद-
धिकारविहितस्य लुटः सत्संज्ञानुच्येते ×, अविशेषविहितश्चायम् ॥ १४५ ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ ३ । ३ । १४७ ॥

जातुयदोर्लिङ्बिधाने यदायद्योरुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

जातुयदोर्लिङ्बिधाने यदायद्योरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । यदा भवद्विधः क्षत्रियं
याजयेत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् ॥ १४७ ॥

शेषे लुडयदौ ॥ ३ । ३ । १५१ ॥

चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्थाऽन्यत्वात् ॥ १ ॥

चित्रीकरणे यदि प्रतिषेधोऽनर्थकः । किं कारणम् ? 'अर्थान्यत्वात्' । नहि

प्र०—प्रतिषेध इति । न विद्यते तिङ्स्मिन् समासे सोऽतिङिति बहुव्रीहिसमासात्प्रथमादिति भावः ।
उपपदसंज्ञेति । उपपदसंज्ञाकार्यं समास इत्यर्थः । भविष्यदधिकारविहितस्येति । 'लुटः सट्'-
त्यत्र भविष्यतीत्यधिकाराद्भविष्यतीत्येवं विहितस्य 'लुट्शेषे चे'त्यस्य लुट आनन्तर्याद्रा
शतृगानचो । अविशेषेति । कालमात्रे विधानादयं लुङ् यद्यपि भविष्यति भवति, तथापि भविष्य-
दधिकारविहितो न भवतीति शतृगानचावस्य न भवतः ॥ १४५ ॥

शेषे लु । नहि यदाविति । 'आश्चर्यं यदि स भुञ्जीते'त्यत्र संभावनं तात्पर्येण प्रनीयत
इति तन्निमित्त एव लिङ् भविष्यति । 'संभावनेऽलमिति चे'दित्यनेनेत्यर्थः । संभावने हि यदि-

उ०—भावात्तदा 'भविष्यती'त्यनुपपन्नमत आह—उपपदसंज्ञाकार्यमिति ॥ १४६ ॥

शेषे लुट । सम्भावनं तात्पर्येणेति । 'यदि'शब्दस्य सम्भवनार्थत्वेन सम्भावनप्रतीयत इत्यर्थः ।
तदेवाह—सम्भावनं हि यदित्यम् इति । भाष्ये—न हि यदाविति । चित्रीकरणेन्यात्पर्यन्तदगम्यम्, न

यदाबुपपदे चित्रोकरणं गम्यते । किं तर्हि ? संभावनम्+ ॥ १५१ ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ्ग ॥ ३ । ३ । १५६ ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ्गवा ॥ १ ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ्गेति वक्तव्यम् । अनेन चेद्यायान्न शकटं पर्याभवेत् । अनेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति ।

भविष्यदधिकारे ॥ २ ॥

भविष्यदधिकार इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । वर्पतीति धावति । हन्तीति पलायत ईति ॥ अथेदानीं शतृशानचावत्र कस्मान्न भवतः ?

देवत्रातोः* गलोः† ग्राहः‡ इतियोगे च सद्विधिः§ ।

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः× संशितव्रतः+ ॥ १५६ ॥

प्र०—शब्दः प्रयुज्यते ॥ १५१ ॥

हेतु । देवत्रात इति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । तेन देवत्रात इति संज्ञायां भवति, न तु देवत्राण्य इति । गलशब्दः प्राण्यङ्गे भवति न तु गर इति । विषे तु गर इति, न तु गल इति । जलचरे ग्राह एव, ज्योतिषि ग्राह एव । इतिशब्दप्रयोगे च सत्संज्ञो न प्रवर्तते । गवाक्ष इति । वातायने नित्यमेवावड् भवति । संशितव्रत इति । प्रत-विषये श्यतेनित्यमित्वं भवति । मिथ इति । परस्परं देवत्राणादिभिरेकस्मिन्विषये न विकल्पन्त इत्यर्थः । एषु च 'नुदविदोन्द्रत्रे'ति वा नत्वम्, 'अचि विभाषे'ति लत्वं, 'विभाषाग्रह' इति खप्रत्ययः, 'लक्षणेहेत्वोः क्रियाया' इति शतृशानचो 'नन्वोविभाषे'त्यतो विभाषानुवर्तनाद्विकल्पितो, 'अवड्स्फोटायनस्ये'ति विभाषाऽवड्, 'शाच्छोरन्यतरस्या'मित्येते विधयः ॥ १५६ ॥

उ०—त्वन्वो नाम पर्वतमारोक्ष्यतीत्यादाबुदाहरण इव तत्समभिव्याहारं विनाऽपि गम्यमिति भावः ॥ १५१ ॥

हेतुहेतुमतोः । लक्षणेहेत्वोरिति । क्रियाया लक्षणे हेतौ च कर्त्तमानाद्भातोः कर्त्तरि शत्राना-वित्यर्थः सूत्रस्य । किञ्च लक्षणत्वादेस्तद्व्योत्यस्वेऽपि चोत्तकसमुच्चयस्य दृष्टत्वादिति शब्देन तद्व्योतनेऽपिशत्रा-दिप्राप्तिरिति भावः ॥ १५६ ॥

१—'चित्रोकरणाभ्यामदसूत विस्मयनीय'मिति काशिकावृत्तिः ३ । ३ । १५०

२—'संभावनं—क्रियामु योष्यताभ्यवसानम्, शक्तिभ्रदान'मिति काशिकावृत्ति ३ । ३ । १५४

'योग्यता सामर्थ्यम् ।..... शनं सम्भावनमुच्यते । तमेवार्थं पर्यायान्तरणं विष्यष्टीकर्त्त-

माह शक्तिभ्रदानमिति । शक्तिः सामर्थ्यम् ।' इति न्यासकारः ।

+ संभावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ३ । ३ । १५४

३—'दक्षिणेन' पा० ।

* नुदविदोन्द्रत्राह्नीभ्योऽन्यतरस्याम् ८ । २ । ५६

† विभाषा ग्रहः ३ । १ । १४३

× अवड् स्फोटायनस्य ६ । १ । १२३

४—'इति' कश्चित्कः ।

† अचिविभाषा ८ । २ । ११

§ लक्षणेहेत्वोः क्रियायाः ३ । २ । १२६

+ शाच्छोरन्यतरस्याम् ७ । ४ । ४१

इच्छार्थेषु लिङ्लिटौ ॥ ३ । ३ । १५७ ॥

कामप्रवेदनं चेत् ॥ १ ॥

कामप्रवेदनं चेद्भ्रम्यत इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—इच्छन्कटं करोतीति^१
॥ १५७ ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥३॥३॥१६१॥

विध्यधीष्टयोः को विशेषः ? विधिनाम प्रेषणम् । अधीष्टं नाम सत्कारपूर्विका
व्यापारणा ।

अथ निमन्त्रणामन्त्रणयोः को विशेषः ? संनिहितेन निमन्त्रणं भवत्यसंनिहिते-
नामन्त्रणम् । नैपोऽस्ति विशेषः । अर्धनिहितेनाऽपि निमन्त्रणं भवति, संनिहितेन
चामन्त्रणम् । एवं तर्हि यन्नियोगतः कर्तव्यं तन्निमन्त्रणम् । किं पुनस्तत् ? इत्थं
कथं वा । ब्राह्मणेन सिद्धं भुज्यतामित्युक्तेऽधर्मः प्रत्याख्यतुः । आमन्त्रणे कामचारः ।

प्र०—विधिनिमन्त्रणा । विध्यधीष्टयोरिति । उभयोरपि नियोगरूपत्वादिति प्रश्नः ।
प्रेषणमिति । भृत्यादेः कस्याञ्चित् क्रियायां नियोजनमित्यर्थः । 'अधीष्ट' नामेति । गुवदिस्तु
पूज्यस्य व्यापारणमधीष्टमित्यर्थः । प्रपञ्चार्यं न्यायव्युत्पादनार्थं वाऽर्थभेदमाहित्य भेदेनोपादानं
विधिनिमन्त्रणादीनां कृतम् । विधिरूपता हि सर्वग्रान्वयिनी विद्यते । संनिहितेनेति । धात्वर्थे-
नाऽऽसनादिना । यथेह भवानासीतेति सन्निहितमासनं, तदनुपरमार्थं च निमन्त्र्यते । असन्नि-
हितेति । यथेह भवान् भुञ्जीतेति भोजनमसन्निहितं तदर्थमामन्त्र्यते । यन्नियोगत इति ।

उ०—इच्छार्थेषु । कामप्रवेदनमिति । प्रयोगः स्वाऽभिप्रायाऽऽविष्करणमित्यर्थः ॥ १५० ॥

विधिनि । नियोगेति । नियोगः—प्रवर्चना, प्रवर्तननिष्ठः प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । एतदेव-
प्रेषणम् । भाष्ये—व्यापारयेति । प्रवर्तनेत्यर्थः । एतेन नियोग इष्टसाधनताज्ञानमिति परास्तम् । 'हितमिति
वे'तिरुत्पत्तिरितिदिशिचोः पूर्वोदरशब्दापरमाध्यविरोधापत्तेर्भेदाद् । न्यायेति । शब्दशक्तिविशेष्यः ।
अथ भाष्यः—निमन्त्रणादिशब्दानां प्रयोजकनिष्ठव्यापारत्वाच्चकत्वस्य सर्वसम्मततया विधिशब्दस्याऽपि
प्रयोजकनिष्ठव्यापारत्वाच्चित्तं न विष्टसाधनत्वादिशेषकत्वमिति । स चाऽत्र प्रयुज्यमानलिङ्गादिरूपः । स च
प्रेषणार्थेन लिङ्गुत्पत्त्यः । प्रेषणावस्थाऽस्त्यहोपाधिः । एकस्यैव स्वभेदेन वाच्यत्वाच्चकत्वे उच्यते । स च
लोके पुष्पनिष्ठो, वेदे ईश्वरनिष्ठः । वेदस्याऽऽर्चनवादिना मने—शब्दनिष्ठः । शब्दरूपवाच्य स 'शाब्दी
भावने'ष्युच्यत इति मन्त्रज्ञायां विस्तरः । विधिरुज्जेति । प्रेरणेत्यर्थः । यन्नियोगतः कर्तव्यं भाटादि,
तस्य निमन्त्रणत्वाऽमवादाइ—निमन्त्रणविवरणत्वादिति । भाष्ये—ब्राह्मणेनेति । 'तिङ्' इत्थं कथं वा

१—“इच्छार्थेषु लिङ्लिटौ कामप्रवेदनं चेत्” इति वार्तिकं क्वचित् ।

२—इति क्वचित् ।

अस्तु तर्हि 'निमन्त्रणादिषु गम्पमाने'ष्विति । इहापि तर्हि प्राप्नोति—'देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते,' 'देवदत्तो भवन्तं निमन्त्रयते' इति ।

सिद्धं तु द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययविधानात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? द्वितीयाकाङ्क्षस्य धातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्ष्यम् । के च प्रकृता अर्थाः ? भावकर्मकर्तारः † ।

[एवमपि^१] भवेत्सिद्धं—'प्राप्नोतु भवानामन्त्रणम्,' 'अनुभवतु भवानामन्त्रण'मिति यत्र द्वितीय आकाङ्क्षयते । इदं तु न सिध्यति—'आमन्त्रयै निमन्त्रया'

प्र०—न्तीति कर्त्रादिगताया-संख्याया अभिधानं न प्राप्नोतीति भावः । सिद्धंत्विति । द्वितीयं विध्यादिकमर्थं यदा धात्वर्थं आकाङ्क्षति तदा लिङ् प्रत्ययः । यदा च धात्वर्थं संपाद्ये नियोज्यो नियुज्यते तदा द्वितीयाकाङ्क्षित्वम् । इहे तु 'देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते' इति नास्ति धात्वर्थस्य द्वितीयाकाङ्क्षित्वमिति लिङ् न भवति । प्राप्नोत्विति । धात्वर्थस्य प्राप्यादेर्मिदमामन्त्रणं प्रत्याकाङ्क्षा विद्यत इति भावः । आमन्त्रयै इति । आमन्त्रणस्य धात्वर्थत्वात्तस्य चैकत्वाद्भेदपूर्विकाया

३०—सङ्ख्याया इति । 'क्रियायामारोपिताया' इति शेषः । वस्तुतः प्रवक्तुं कनिष्ठप्रेरणायाः प्रयोष्यकर्तृत्वाऽभावात्तद्गतसङ्ख्याऽऽरोपे न मानं, वाच्यत्वे च तस्या एव विशेष्यत्वं, सा चैवैति द्विवचनाद्यनापत्तिः । धात्वर्थस्य कर्तृद्विधादिना द्विवादावपि तस्य विशेषणत्वात् द्विवचनादिनियामकता । कर्त्रादिवाप्यस्य न युक्त इत्यपे स्फुटं भविष्यति । अत एव माथे द्विवचनाद्यसिद्धावेकार्थत्वादित्येव हेतुस्तः । विवृतम्भेकोऽयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादिति । अनेकविषयकमपि निमन्त्रणमेकमेवेति तदर्थः । एतेन विशेष्यगतसङ्ख्यैकवचनादिबोधेति सूचितम् । अत एवाऽत्र पक्षे भावकर्त्रादीनां बोधाऽनापत्तिरिति दूषणं नोक्तम् । माथे—इहाऽपि प्राप्नोतीति । लडादयस्तेभ्यो न स्युः, अनेन लिङ् भाषितत्वादिति भावः । द्योतकतापक्षीयं दूषणमुद्धत्तुं माह—सिद्धंत्विति । द्वितीयाकाङ्क्षधातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे कर्त्रादौ लिङ्प्रत्ययः । कर्त्रादीनामपि द्योतकमितिपक्षे 'प्रत्ययार्थे' इत्यस्य प्रत्ययद्योषे इत्यर्थः । नन्वेवं 'पश्य मृगो घावती'त्यादावपि लिङ् स्यादत आह—द्वितीयं विध्यादिकमिति । द्वितीयशब्देन विध्यादिरेव गृह्यत इति भावः । नियोज्यः—प्रेर्यः । नियुज्यते—प्रेर्यते । प्रेरणाविषयधात्वर्थं यदा धातोलक्षणा तदा प्रकृतेऽर्थे प्रत्यय इति भावः । प्रकृते प्रत्ययार्थे इत्यनेनाऽऽमन्त्रणादीनामर्थे इति पक्षेऽपि तदत्यागः सूचितः, विरोधाऽभावात् । 'कर्त्रादीयो द्योतका' इति पक्षस्य 'स्तुक्रमोः' इति सूत्रस्यभाष्यमन्मततया बाधे मानाऽभावाच्च । अत एव वाचकत्वेपक्षे द्विवचनाद्यसिद्धिवत्तिबाधसिद्धिर्नोक्ता । भावकर्मकर्मार्थकलस्यैवात्मनेपदपरस्मैपदविभागेन तद्विधानात् । युष्मदस्मच्छेषामानाधिकरण्याऽभावेन प्रथमपुरुषाचसिद्धिर्नोक्ता, अनियमश्च नोक्त इति दिक् । भिद्यमानमन्त्रणमन्तीति । धात्वर्थाऽतिरिक्तं प्रेरणारूपव्यापारं प्रतीत्यर्थः । 'प्राप्नोतु भवा'नित्यादेः—अङ्गीकरोतु भवान् । आमन्त्रः स्याऽङ्गीकारविषया प्रेरणेत्यर्थः । ननु 'वाक् पचतीतिवत् प्रवर्त्तनाविशेषरूपाऽऽमन्त्रणस्यापि तद्विशेषामन्त्र-

१—'के पुनः प्रकृता' पा० ।

† लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकम्भ्यः ३ । ४ । ६६

२—वचिन्न ।

इति । अत्रापि द्वितीय आकाङ्क्षयते । कः ? निमन्त्रिरेव । आमन्त्रया आमन्त्रणम्
निमन्त्रयै निमन्त्रणमिति । कथं पुनर्निमन्त्रिर्नाम निमन्त्रणमाकाङ्क्षेत् ? दृष्ट्य भावेन
भावयोगः । तद्यथा, इपिरिषिणा युज्यते स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेन ।

यावता [चा] अत्रापि द्वितीय आकाङ्क्षयतेऽस्तु तर्हि निमन्त्रणादीनामर्थे
इति । ननु चोक्तं 'निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानु-
नुपपत्तिः प्रकृत्यभिहितत्वा'दिति । नैष दोषः । योऽसौ द्वितीय आकाङ्क्षयते स
एव मम प्रत्ययार्थो भविष्यति ।

अयं तर्हि दोषो 'द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्यत्वा'दिति । नैष दोषः ।

प्र०—आकाङ्क्षाया आमन्त्रणं प्रत्यभाव इति भावः । निमन्त्रयै निमन्त्रणमिति । प्रकृतिवाच्यं
निमन्त्रणं विशिष्टकर्मकमन्यत्, तद्विषय त्ववश्यकर्तव्यतालक्षणं निमन्त्रणमन्यदिति भिन्नत्वादस्त्येव
द्वितीयाकाङ्क्षित्वम् । तदयमर्थः,—त्वत्कर्मकं भोजनादियु निमन्त्रणं ममानुप्रेयम्, ततो भोजना-
दियु त्वां निमन्त्रयै इति । अत्र चामन्त्रयै आमन्त्रणं निमन्त्रयै निमन्त्रणमिति, प्रकृत्यर्थव्यति-
रिक्तामन्त्रणसद्भावप्रदर्शनायाऽऽमन्त्रणनिमन्त्रणगब्धौ प्रयुक्तौ, नत्वयं लौकिकः प्रयोगः, लोटेव
प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तस्यामन्त्रणादेर्गमितत्वात् । तदयमर्थः,—आमन्त्रयै आमन्त्रणमिति,—आमन्त्रयै
इत्यत्र लोटे प्रयुज्यमाने आमन्त्रणं घात्वर्थविषयमाकाङ्क्षमाणमस्ति । इपिरिति । एपितुमि-
च्छतीति कालसाधनभेदादिच्छयोर्भेदाभयो योगः । स्त्रीत्वमिति । 'कुमारी'त्यादौ स्त्रीत्वं द्रव्यस्य

उ०—यान्तरविषयाऽऽकाङ्क्षेत्यत्र आह—भेदपूर्विकाया इति । तत्र सामान्यविशेषतयाऽभेदान्वयो न तु तथा
प्रकृते इति भावः । आमन्त्रणप्रतीति । घात्वर्थव्यापाराऽतिरेकेण प्रेरणाप्रतीत्यर्थः । अत्रेदं तत्त्वं—
स्वविषया प्रेरणा तु नाऽत्र प्रत्ययार्थः, स्वच्छयैव तद्यत्तिषिद्धेः । प्रवृत्तेः स्वप्रवृत्तेः स्वप्रेरणाऽनपेक्षत्वेन
तस्यास्तदर्थत्वाऽभावात् । इदमेवाऽभिप्रेत्य—'उत्तमपुरुषो विशिष्टाप्रतिबन्धक' इतिन्यायविदः । अत एव
भगवतोत्तमपुरुषविषये एव शङ्कितम् । विशिष्टकर्मकमिति । संशोध्यकर्मकमित्यर्थः । अवरयकर्तव्यताल-
क्षणम्—अवश्यानुप्रेयत्वलक्षणम् । ततो भोजनादिविति । तद्वोधनार्थं च 'निमन्त्रयै' इत्यादिप्रयोग इति
भावः । नन्वेवं 'निमन्त्रयै निमन्त्रण'मित्यादौ निमन्त्रणादिपदप्रयोगोऽयुक्तः, लोटेव तदर्थप्रत्यायनादत्र
आह—नत्वयं लौकिक इत्यादि । घातनामनेकार्यत्वात्—निमन्त्रणामन्त्रणशब्दावर्हस्वार्थकौ । अर्हस्व-
श्चाऽवश्यकर्तव्यतालक्षणं कैयटोक्तम् । एवञ्च 'अर्हकृ त्पृच्छ' इत्यनेन लिङ्गलोटात्तुत्तमपुरुषविषये इत्युक्तं
भवतीति शेषम् । माष्ये—कथं पुनरिति । घर्मिणो हि घर्मोऽऽकाङ्क्षा न तु घर्मस्येति प्रश्नः । स्त्रीत्वञ्च
स्त्रीत्वेनेत्यस्य स्त्रीताशब्द उदाहरणम् । प्रवर्तनाविषय एककर्तृकः पाक इति बोधः । 'अर्ह पाचयेय'मित्यादौ
पाकप्रवर्तनाऽवश्याऽनुप्रेयेति बोधः । माष्ये—यावता चाऽत्रेति । यश्चेत्यर्थः । बहुवचनेति । अत एव
सर्वलकारान्ते 'लः कर्मणो'त्यकारि । इदञ्चिन्त्यम् । 'एतावाञ्च ल' इति तत्सूत्रस्य भाष्यस्वप्न्यायां 'ल'

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाःसङ्ख्या चैव तथा तिङाम् ।

सुपां सङ्ख्या चैवार्थः कर्मादयश्च ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र

प्रसिद्धस्तत्र नियमः ।

नियमः प्रकृतेषु वा ॥

अथवा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः ? एकत्वादयः । 'एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु' । 'द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु' । 'बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयो'रिति ॥ १६१ ॥

प्रैपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ ३ । ३ । १६३ ॥

किमर्थं प्रैपादिष्वर्थेषु कृत्या विधीयन्ते, नाऽविरोपेण विहिताः कृत्यास्ते प्रैपादिषु भविष्यन्त्यन्यत्र च ? प्रैपादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थम् । नियमार्थोऽयमारम्भः । 'प्रैपादिष्वेव कृत्या यथा स्यु'रिति ।

प्रैपादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टम् ॥ १ ॥

प्र०—विरोपणं, यदा तु तदेव प्राधान्येनाधीयते तदा तस्य स्त्रीत्वादिना योगः,—स्त्रीत्वं स्त्रीतेति । स एष ममेति । 'निमन्त्रये भवन्त'मित्यवश्यकर्तव्यं भवतो भोजनादिषु मया निमन्त्रणमिति निमन्त्रणस्यावश्यकर्तव्यतालक्षणं निमन्त्रणमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेद इत्यर्थः । सुपामिति । विध्यादिभिविरोधाऽभावात्कः कर्मणि चेत्यत्र बहुवचननिर्देशात्मवैलकारसदृशहार्वाद्वा उभयानु-
नुग्रहाच्च कर्त्रादयो न बाध्यन्त इति कर्तृकर्मगतद्वित्वबहुत्वनिबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १६१ ॥

प्रैपाति । युसोपेन्ध्यमिति । अग्निस्तोकं बुधेन ज्वलनीयमिति वस्तुस्वरूपकथनं, न तु

उ०—इयस्यैकवचनान्तराया एव लामात् । 'सुपां कर्मादय' इत्यस्याऽयम्भावः—धात्वर्थक्रियाया इव प्रेरणायाः स्वत एकत्वेऽपि प्रेर्यगतसङ्ख्यायाः स्मिन्नधात्वर्थे इव स्वविषयकप्रेरणायामन्यतोऽन्यद्विवचनार्थानि । वस्तुतो 'पाठता चाऽत्रेत्यादिर्मैत्र्य एकदेशिनः । एतेन 'प्रत्ययार्थे ध्यागरे सङ्ख्यान्येऽपि प्रायसान्तरं प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति स्युत्पत्तिम्' इत्यगस्तव, एकदेशयुक्तित्वात् । नन्वेवमपि नियमेन न स्वादधिकार्यस्याऽपि म्नादत्त आह—प्रसिद्ध इत्यादि । तत्र—अर्थे । अत्र द्योतकतापक्षो युक्तः, तदनुक्तेः 'पत्ने'त्यादावपि तद्वर्तितेषु, सङ्ख्याकालकारकाप्यानिवाऽस्या अपि द्योतकताया एवोचित्यात् । एषश्च 'प्रवृत्त'नाविषयः पाठः' इत्येव बोध इति बोध्यम् ॥ १६१ ॥

† तयोरेव कृत्यलक्षणाः ३ । ४ । ७०

१—'विघ्न' पा० ।

२—'चिदिदं' धातुत्वमेव पठते ।

प्रैपादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । न हि प्रैपादि-
ष्वेवं कृत्या इष्यन्ते । किं तर्हि ? अविशेषेणेष्यन्ते । तुसोपेन्ध्यम् तृणोपेन्ध्यम्
घनघात्यम् ।

विध्यर्थं तु स्त्रियाः प्रागिति वचनात् ॥ २ ॥

विध्यर्थं तु कृत्यानां वचनम् । अयं प्रैपादिष्वर्थेषु लोड् विधीयते स विशेष-
विहितः सामान्यविहितान्कृत्यान्वाधते । वासरूपेण कृत्या अपि भविष्यन्ति † । न
स्युः । किं कारणम् ? 'स्त्रियाः प्रागिति वचनात्' । प्राक्स्यया वाऽसरूपः × ॥ १६३ ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ ३ । ३ । १६७ ॥

प्रथमान्तेष्विति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? इमं मा भूत्,—काले शुद्धे ।
तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । प्रैपादिष्विति † वर्तते । तच्चावश्यं प्रैपादिप्र-
हणमनुवर्त्यम् । प्रथमान्तेष्विति ह्युच्यमान इहाऽपि प्रसज्येत—

'कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः' † ॥ १३७ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

प्र०—प्रैपादिप्रतिपत्तिः । घनघात्यमिति । घनेन लोहादिना घात्यमिति, कठिनत्वादित्यर्थः
॥ १६३ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याऽध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

उ०—प्रैपाऽति । भाष्ये—स्त्रियाः प्रागिति । इदमपि शापकं—'स्थधिकारादूर्ध्वं क्वचिद्वाऽसरु-
पविध्यभावस्येत्यर्थः ॥ १६३ ॥

इति श्रीशिवमटसुतसतीगर्भजनारोगेशमडुविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयाऽध्यायस्य
तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च तृतीयः समाप्तः ।

१—'प्रैपादिष्वर्थेष्वेव' पा० ।

‡ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ३ । १ । १४

× स्त्रियांक्तिन् ३ । ३ । ६४

† प्रैपातिष्वर्थात्कालेषु कृत्याश्च ३ । ३ । १६३

+ 'कालः सुतेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः' ॥

इत्यस्योत्तरार्धभागो ब्रह्मण्डपुराणे ३२ अध्याये द्रष्टव्यः ।

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ ३ । ४ । १ ॥

प्रत्ययः* इति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? अधातुप्रत्ययानामपि धातुसंबन्धे साधुत्वं यथा स्यात् । गोमानासीत् गोमान्भवितेति† ।

इह पश्यामो—भूतकालो भविष्यत्कालेनाभिसंबन्ध्यमानो भविष्यत्कालः संपद्यते । कस्मान्न भविष्यत्कालो भूतकालेनाऽभिसंबन्ध्यमानो भूतकालः संपद्यते ?

प्र०—धातुसंबन्धे प्रत्ययाः । संबन्धस्य अनेकाधिष्ठानत्वात्सामर्थ्याद्दृत्तावपि सङ्घाविशेषो द्वित्वमवगम्यते । धात्वोः संबन्धो—धातुसंबन्धः । धात्वर्थश्चात्रोपचारद्वाराशब्देनोच्यते । न हि स्वार्थे गुणोभूतयोर्धात्वोः परस्परेण संबन्ध उपपद्यते । धात्वर्थयोस्तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणसंबन्धोपपत्तिः । तत्र धातुसंबन्धे कालान्तरविहितानां प्रत्ययानामन्यस्मिन् काले साधुत्वाम्यनुज्ञानार्थमिदं सूत्रम् ।

प्रत्यय इति वर्तमान इति । यद्यपि स्वरूपपदार्थकः प्रत्ययशब्दः प्रकृतस्तयापीह सञ्जिनिदेशाऽभावात्सन्निपदार्थको विज्ञास्यत इति भावः । अधातुप्रत्ययानामपीति । अन्यथा प्रकृतानामेव धातुप्रत्ययानां ग्रहणं स्यात् । प्रत्ययग्रहणात् सर्वप्रत्ययपरिग्रहार्थसिद्धितानामपि कालभेदे साधुत्वं भवति । गोमानासीदिति । तदस्याऽस्त्यस्मिन्निति मनुष्यप्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तेऽर्थे विहितः । धातुसंबन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतमविष्यत्त्वेऽपि साधुर्भवति । इह पश्याम इति । 'अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिते'ति कालभेदे साधुत्वाम्यनुज्ञानाय सूत्रम् । तत्र विशेषानुपादानाद्यथा भूतकालपरित्यागेन जनितेत्येतत्संबन्धाष्णनिर्भविष्यति काले भवति तथा जनितेति तुट्प्रत्ययो भविष्यत्कालत्यागेनाग्निष्टोमयाजीत्येतत्संबन्धाद्भूते कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । यथा-

उ०—धातुसंबन्धे । धातोः संबन्ध इत्यर्थः । अत्र्यावर्त्तकमेतत्, धातोः कारकसंबन्धस्य कारकाणां वा धातुसंबन्धस्य सार्वत्रिकत्वात् । धात्वोः संबन्ध इत्यर्थं तु समासो दुरुपपादो, वृत्तौ सङ्घाविशेषस्याऽभावादत् आह—संबन्धस्येति । द्वित्वमवगम्यत इति । वस्तुनो द्वित्वाऽबोधेऽपि धातुष्वेनैव धातुद्वयबोध इति बोध्यम् । गुणोभूतयोरेति । स्मार्थप्रतिज्ञादनव्यग्रयोदित्यर्थः । नन्वर्थद्वारकसंबन्धो धारवैरिकाधीयतां कर्मत्वसमानकर्तृकत्वादिवदिति चेन्न, 'गोमानासी'दित्यादौ प्रकृत्यनपत्तेः । न ह्यप्युत्पन्नमानयोरर्थद्वारकोऽपि संबन्धो वक्तुं शक्य इति भावः । अर्थबोधकः संबन्ध इत्यत आह—विशेषणेति । स च प्रत्ययार्थद्वारको वाक्यार्थ इति बोध्यम् ।

अन्यस्मिन्काल इति । उपरदोषाधिप्रकृत्यर्थानान्तु न बाधः, 'वर्त्तमानसामीप्य' इत्यारभ्य कालाऽन्यत्वस्यैव प्रतिपादनादिति भावः । प्रकृतानामिति । प्रकरणादिति भावः । वर्त्तमानसत्तेति । न च 'तदस्याऽस्ती'त्यत्र सङ्घावावृत्तमानकालोऽप्यविवाचित इति वाच्यं, 'दधिघनमानये'त्युक्तेऽतीतदण्डस्यान्यनयनापत्तेः । इदञ्च तत्रैव भाष्येऽत्र च स्पष्टम् । भाष्ये—'भूतकाल' इत्यादयो बहुनीहयः । भविष्यत्पदेशेति । भविष्यत्पदेशेऽर्थः । अग्निष्टोमयाजीत्युत्तरम्—इति 'भ्यबहरिभ्यमाण' इति शेष इति भावः । यद्वेतीति ।

धातुसंबन्धे प्रत्ययस्य यथाकालविधानान्त्सिद्धम् ॥ १ ॥

यथाकालविहिता एवैते प्रत्ययाः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते ।
कथं तर्हि कालान्यत्वम् गम्यते ?

उपपदस्य तु कालान्यत्वम् ॥ २ ॥

उपपदस्यैतत्कालान्यत्वम् ॥ कुतो नु खल्वेतत्,—अग्निष्टोमयाजीत्येतदुपपदं भविष्यति, न पुनर्जनितेति । एवं तर्हि—अस्त्यादिभिर्योगे । अस्त्यादिविषयाः प्रत्ययाः साधव इति वक्ष्यामि । के पुनरस्त्यादयः ? अस्तिभूजनयः ।

प्र०—कालविधानादिति । सूत्रप्रत्याख्यानेनोत्तरम् । 'अग्निष्टोमयाजी'ति भूत एव णिनिर्विधीयते 'जनिते'त्येतत्संबन्धात् भाविव्यपदेशप्रतिपत्तिः, यथास्य सूत्रस्य शाटकं वयेतीत्यर्थः । इतरोऽगृहीताभिप्राय आह—कथं तर्हीति । 'पुत्रोऽस्य जनिता स चाग्निष्टोमेन यष्टे'त्यत्र यदि भूते णिनिर्विधीयते तदा यागस्य भविष्यत्ताऽवगमो न प्राप्नोतीति प्रश्नः । उपपदस्येति । भाविव्यपदेशविज्ञानाद्विशेषणस्य कालान्यत्वम् वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रतीयत इत्यर्थः । विशेष्याया आख्यातादिपदवाच्यायाः क्रियायाः प्राधान्यात् स्वकाल एवावस्थानं, विशेषणभूतायास्तु क्रियाया उपलक्षणभावेनोपादानाद्भाविभूतव्यपदेशविषयताप्रतिपादनात्कालान्यत्वागम इत्यर्थः । इतरो यथोक्तमभिप्रायमबुद्ध्वा समीपे श्रूयमाणमुपपदमित्यवगम्य चोदयति—कृत इति । तत्तश्चाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जात इत्ययमपि वाक्यार्थः कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । आचार्यदेशीय आह—एवं तर्हीति । धात्वधिकाराद्धानुग्रहणे सिद्धे धातुसंबन्ध इति पुनर्धातुग्रहणं धातुविशेषपरिग्रहार्थं, तेनास्तिभूजनसंबन्ध एव प्रत्ययानां कालान्तरे साधुत्वमन्वाख्यायत इति सूत्रारम्भे सति विपर्ययो

उ०—'इत्यर्थः प्रतीयत' इति शेषः । भाविव्यपदेशादिति । भाविव्यवहारविषयादग्निष्टोमयाज्यादिपदादित्यर्थः । वाक्यार्थवशादिति । 'जनिते'त्येतत्समभिव्याहारत्तत्प्रतीतेस्तस्य वाक्यार्थत्वमित्यर्थः । व्यवहारस्य भविष्यत्वं विषयभाविव्यवक्तव्यमिति भावः । वैपरीत्यनिवारणाय मूलशक्तिं दर्शयति—विशेष्याया इति । भाष्ये—'उपपदस्ये'त्यस्य गुणभूतस्येत्यर्थः । सूत्रारम्भे तु नाऽयं न्यायः । न्यायेन वचनसङ्कोचे मानाऽभावात् । धात्वोः संबन्धे ताभ्या धातुभ्यां ये प्रत्ययास्तेऽन्यत्रापि काले भवन्तीति वाक्यार्थादिस्थाशयः ।

सूत्रारम्भे इति । तथा च सूत्रस्य 'धातोरस्यादेः संबन्धे सति धातोः प्रत्ययाः कालान्तरे' इत्यर्थ इति भावः । नन्वस्त्यादिप्रकृतिक्रवाऽभावात्कथं तद्विषयत्वमत आह—अस्त्यादिविशेषणयायेति । पूर्वोक्तेनेति । गुणप्रधानभावरूपन्यायाभयखाऽभिप्रायेणेत्यर्थः । भाविशब्दस्येति । यदि यत्कालं भावितया व्यवहृतं तदासीदिति हि तदर्थं उचितः । न तु अतीतमासीदिति । तथा सति पर्यायवाचनिरिति भावः । भाष्ये—इत्येतत्तस्मिन्निति । इत्येतत्पदं तस्मिन् भवितेत्यर्थः । एवं प्रत्याख्याते सूत्रे 'वसन्दर्शो'त्यादौ वर्त्तमानत्व-

एवमपि यदाऽस्त्यादीनामेवाऽस्त्यादिभिर्योगस्तदा न ज्ञायते कः कस्य काल-
मनुवर्तत इति । भावि कृत्यमासीत् । पुत्रो जनिष्यमाण आसीत् ।

एवं तर्हि वाच्यमेवैतदेवंजातीयकं प्रयुज्यते । अग्निष्टोमयाजीत्येतत्तस्मिन्भविता ।
कस्मिन् ? योऽस्य पुत्रो जनिता । कदा ? यदाऽग्नेनाग्निष्टोमेनेष्टं भवति ॥ १ ॥

क्रियासमभिहारे लोड् लोटो हिस्वौ वा च
तध्वमोः ॥ ३ । ४ । २ ॥

द्विस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

द्विस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्, हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्, स्व
आत्मनेपदानामिति । किं प्रयोजनम् ? 'लादेशप्रतिषेधार्थम्' । लादेशौ हिस्वौ मा
भूतामिति । किं च स्याद्यदि लादेशौ हिस्वौ स्याताम् ? 'तिङ्न्तं पद'मिति* पदसङ्गा
न स्यात् ॥ मा भूदेवम् । 'मुयन्तं पद'मिति पदसंज्ञा भविष्यति । कथं स्वाद्युपत्तिः ?

प्र०—न भवनीत्यर्थ । अस्त्यादित्रिपया इति । अस्त्यादिविनेपणाय प्रयुक्ता इत्यर्थः । आचार्यः
पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण सूत्रप्रत्याख्यानैव वाक्यार्थं स्थापयति—एवं तर्हीति । अवश्यं च स्वकाल एव
प्रत्ययविधिरष्टव्य । 'भावि कृत्यनानीदित्यत्र भाविनब्दस्य भूतकालत्वं भाव्यासीच्छब्दयोः
पर्यायत्वाद्युपपत्प्रयोगो न स्यात् ॥ १ ॥

क्रियासम । द्विस्वयोरिति । सामान्यविहितानां तिङां शतृभानज्भ्यामिव हिस्वाम्यां
वाच्यः प्राप्नोतीति स्थ निनिर्देशार्थं परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । लकारः कृदिति ।
तत्र स्थानिवद्भावाद्द्विस्वयोरपि कृत्त्वत्तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वात् स्वाद्युत्तिर्भवतीत्यर्थः ।

उ०—मारोच्य शना । तत्कालं तु तत्समानकालत्वस्य दर्शने लाभः, शतृस्यने क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतिः ।
यदा दर्शनकालिकं कामस्य यत्मानं समाधिष्य प्रययः । एवमेव 'ननु चोत्पतैर्द्वं यन्नलोरं चोदिताः
रम' इति शक्याभ्युत्थमाध्यप्रयोगोपपत्तिः । 'गोमानासीदित्यत्र देवदत्तस्य विद्यमानत्वेऽपि गोमत्स्यस्याऽऽती-
तर्यद्भूते प्रययः । तत्राऽर्थाद्भवामन्वतीतन्वप्रतीतिरिति दिक् ॥ १ ॥

क्रियाममभि । भाष्ये—द्विस्वयोरिति । तद्विधायकेः इत्यर्थः । ननु पररातिङ्पु कृतेषु तेषामेवैवौ
भविष्यत इत्यत आह—सामान्येति । लस्य कृतेऽपि द्विस्वयोः क्रियागतमित्यत्र आह—तत्रेति । अथप्य-
थमिति । तदन्तस्य विभक्त्यन्तप्रतिस्वरकारादध्ययवमिति भारः । 'द्विस्वयो' इत्यत्र द्विस्वन्तयोरित्यर्थः ।

‘लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम्’ । लकारः कृत्, तस्य कृत्वात् ‘कृत्प्रातिपदिक’मिति प्रातिपदिकसंज्ञा, तदाश्रया—प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्परचिरपि भविष्यति ।

यदि स्वाद्युत्पत्तिः सुपां श्रवणं प्राप्नोति । ‘अव्यया’दिति; सुब्लुग्भविष्यति । कथमव्ययत्वम् ? ‘विभक्तिस्वरप्रतिरूपज्ञाथ निपाता भवन्ती’ति+ निपातसंज्ञा, निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा × ॥ इह तर्हि ‘स भवौल्लुनोहि लुनीहीत्येवायं लुनाति ‘तिङ्तिङ्’ : [८ । १ । २८] इति निघातो न प्राप्नोति ।

समसङ्ख्यार्थं च ॥ २ ॥

समसङ्ख्यार्थं च हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्* । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्, स्व आत्मनेपदानाम्, व्यतिकरो मा भूदिति ।

न वा तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य ॥ ३ ॥

न वा हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् ? ‘तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य’ । यदयं ‘वा च तध्वमो’रित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः—‘पदादेशौ हिस्वा’विति ।

प्र०—विभक्तीति । विभक्तिपञ्चकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोरव्ययत्वमित्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदिति । यदि लकारस्यैव स्थाने हिस्वो विधीयेयातां तदा ‘ल’ परस्मैपद’मिति द्वयोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात्, ततश्च द्वावपि परस्मैपदिभ्य एव स्यातामित्ययं व्यतिकरः स्यादित्यर्थः । न वेति । यदि लस्यैव हिस्वो स्यातां तध्वमयोर्नोद्स्थानिकयोर्भावा’द्वा च तध्वमो’रिति स्थानित्वेनोपादानमनुपपन्नं स्यादिति तध्वमोः स्थानित्वेनोपादानाद्धोटशब्देन लोहादेशानां परस्मैपदात्मनेपदानां स्थानित्वमवसीयतइत्यर्थः । पदादेशस्यति । पदशब्देन पदसंज्ञानिमित्तानि तिङ् उच्यन्ते । अथवा ‘सर्वे सर्वपदादेशा’ इति न्यायात्तिङन्तस्य हिस्वान्तादेशप्रवृत्तिः । पिङ्गस्येति । तिप्सिभिमपां स्थाने

उ०—ननु ‘व्यतिकरो नामाऽऽत्मनेपदिभ्योऽपि हिः, परस्मैपदिभ्योऽपि स्व’ इत्याकारः, स चाऽनुपपन्नः, आत्मनेपदसंज्ञाऽभावेन लादेशशब्देन परस्मैपदसंज्ञासत्त्वेन चाऽत्मनेपदिभ्यो विधानाऽनुपपत्तेरत आह—यदीति । ननु तिङो हिस्वो, न च तावन्मात्रमर्पदं, तदन्तस्य पदत्वादिति ‘पदादेशस्ये’त्ययुक्तमत आह—पदशब्देनेति । निमित्तानीति । निमित्तशब्दे नित्यनपुंसक इति भावः । केचित्तु नामैकदेशग्रहणेन परस्मैपदात्मनेपदे ‘पद’शब्देन भाष्ये उच्येते इत्याहुः । स्थानिकत्वादिति । न च ‘सार्वधातुकमनिदि’त्यतिदेशान्बन्धं स्यात्-

१-इदं वार्तिकमिति केचित् ।

† कृदतिङ् ३ । १ । ६३; कृतद्धितसमासाश्च १ । २ । ४६; स्वौजसमौट्...ङभोसुप् ४ । १ । १

‡ अव्ययादापुसुपः २ । ४ । ८२ + १ । ४ । ५७ गणसूत्रम् ।

× खरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । ३७ * यथासंख्यमनुदेशःसमानान् १ । १ । १०

तत्र पदादेशे पित्त्वाद्योः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्र पदादेशे पित्त्वस्याद्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पित्त्वस्य तावत्-स भवॉल्लु-
नीहि* लुनीहीत्येवार्थं लुनाति । आटः खल्वपि—‘सोऽहं लुनीहि† लुनीहीत्येव
लुनानि ॥ पित्त्वस्य तावन्न वक्तव्यः । पित्प्रतिषेधे‡ योगविभागः करिष्यते । इह
[‘सेहिः’] सेहिर्भवति । ततः‘अपिच’ । ‘अपिच भवति यावान् हिर्नमे’ति ।

आटश्चापि न वक्तव्यः । आटि कृते साट्कस्यादेशो भविष्यति । इदमिह
संप्रधायम्,—आट्क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाडागमः । नित्य
आदेशः । कृतेऽप्याटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । आडपि नित्यः । कृतेऽप्यादेशे
प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्य आट् । अन्यस्य कृतेऽप्यादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याऽ-
कृतेऽपि प्राप्नोति, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । आदेशोऽप्यनित्यः ।
अन्यस्य कृत आटि प्राप्नोति, अन्यस्याऽकृते [प्राप्नोति], शब्दान्तरस्य च प्राप्नुव-
न्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागमः । आटि कृते साट्कस्यादेशो
भविष्यति ।

प्र०—विधीयमानो हिः स्थानिवद्भावात्पित्त्वात्, ततश्च डित्त्वाऽभावाद्लुनीहि लुनीहीतीत्वं न स्यात् ।
अनुदात्तत्वं च हेः प्रसज्येत ‘लुनीहि लुनीहि स भवा’नित्यादौ परस्य तु लुनीहिशब्दस्य ‘तस्य परमा-
श्रेष्ठितमनुदात्तत्वे’त्यनुदात्तत्वं भवति । यथास्मिति । योगविभागकरणमामर्थादानन्तर्यं नाऽपेक्ष्यत
इत्यर्थः । भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वेति । परत्वादाटि कृते उत्तमस्य पित्त्वे च स्वादेशः स्थानिवद्भावात्पित्त्वा-
दिति डित्त्वाऽभावाद्दोषाऽप्रसङ्गः । समसङ्गव्यार्थत्वमिति । सर्वेषां तिङां द्वावपि पययिष्ण स्याता-
मित्यर्थः । एतदेवेति । वृद्धकुमारीवरन्यायेन क्रियासमभिव्यक्तिविषयो लोडनुमीयत इत्यर्थः ।

उ०—त्यादिति वाच्यम्, एतद्विषयेऽपि स्थानिवद्भावप्रवृत्त्याऽऽतिदेशिकपित्त्वमादायाऽपिदिति निषेधप्रवृत्तेः,
अन्यथा ‘एतु’अकरव’मित्यादौ गुणाऽनापत्तिरिति दिक् । स भवानित्यादाविति । ‘आदिखण्डे’ इति
शेषः । तद्बुवनयभाह—परस्येति । नन्वनन्तरस्ये’ति न्यायाद्यानित्यसङ्गतमत आह—योगविभागेति ।
भाष्ये—‘भुङ्क्ष्वे’त्यस्याऽनुप्रयोगे ‘भुञ्जे’ इति पाठः । ‘पित्त्वेन स्वादेश’ इति पाठः केयटे । सर्वेषां
तिङामिति । तिङादेशत्वे शापितेऽप्ययं दोष इत्यर्थः । वृद्धकुमारीति । एतद्भाष्यार्थात्किंस्वरसात् ‘क्रिया-
समभिव्यक्ति’ इति याचित्कं लोडन्तविषयकमेव द्रष्टव्यम्, अन्यथा तत्पेयो मित्रवचनत्वे गौरत्वं स्यादित्याहुः ।
दोषान्तरमप्याह भाष्ये—लोडमध्यमेति । ननु सर्वेषां स्थाने इत्यर्थेऽसम्भवः परस्मैवदादिप्रहत्याऽभावादत

* सर्वेषां अनुक्रमित् १ । २ । ४१ इह ल्ययोः ६ । ८ । ११३ । (अनुदात्तो मुपितौ ३ । १ । ४)

† आडुत्तमस्य पिच ३ । ४ । ६२ ‡ सेहिर्पिच ३ । ४ । ८०

१-अचित्कः ।

२-‘प्रतिषेधो न’ पा० ।

इदं तर्हि—सोऽहं भुञ्च भुङ्क्वत्स्येवं भुनजा इति 'श्रसोरल्लोपः' [६ । ४ ।
१११] इत्यकारलोपो न प्राप्नोति ॥ समसङ्ख्यार्थत्वं चाप्यपरहृतमेव ।

सिद्धं तु लोएमध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? लोएमध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति
वक्तव्यम् ॥ केन विहितस्य क्रियासमभिहारे लोएमध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनमुच्यते ?

एतदेव ज्ञापयन्त्याचार्यो 'भवति क्रियासमभिहारे लो'डिति, यद्यं क्रियासम-
भिहारे लोएमध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनं शास्ति । कुतो नु खल्वेतज्ज्ञापकादत्र
लोड्भविष्यति न पुनर्य एवासावविशेषविहितः स यदा क्रियासमभिहारे भवति
तदाऽस्य द्विर्वचनं भवतीति ? लोएमध्यमपुरुषैकवचन एव खल्वपि सिद्धं स्यादिमौ
चान्यौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां वचनानामिष्येते । सूत्रं च मिथ्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषे-
धार्थं, समसङ्ख्यार्थं चे'ति । नैष दोषः ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

योगविभागः करिष्यते । 'क्रियासमभिहारे [लोट्, क्रियासमभिहारे]
लोड्भवति । ततो ['लोटो हिस्वौ' ।] लोटो हिस्वौ भवतः । लोडित्येवानुवर्तते
लोटो यौ हिस्वाविति । कथं 'वा च तध्वमो'रिति ? 'वा च तध्वंभाविनो लोट'

प्र०—कुतो न्विति ज्ञापक विघटयति । विध्यादिविषयस्य लोटो विद्यमानत्वात् क्रियासमभिहा-
रविषये तस्यैवादेशयोर्द्विवचनार्थं ग्रहणं स्यादित्यर्थः । सर्वेषामिति । 'प्रसङ्ग' इति शेषः । लोटो
याविति । लोडादेशो यो हिस्वो दृष्टो तत्तुल्यावनेन हिस्वो भवत इत्यर्थः । तेन तदीयकार्याति-
देशात्परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे हिस्वयोर्भवतः । तेन परस्मैपदिभ्यो हिरात्मनेपदिभ्यस्तु स्वो भवति ।
हिगब्दस्य कर्ता वाच्यः, स्वगब्दस्य भावकर्मकर्तारः । तिङ्त्वं च भवतीति 'तिङ्इतिङ्'
इत्यादिभ्यो भवति । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु सामर्थ्यान्न भवतः । यदि हि ते अपि स्यातां हिस्व-
योरेनेन विधानमनर्थकं स्यात्, वचनान्तरेण तयोः सिद्धत्वात् । तध्वंभाविन इति । मुट्यार्थाऽ-

उ०—ग्राह-प्रसङ्ग इति शेष इति । दोषान्तरमप्याह भाष्ये-सूत्रञ्चेति । लोडादेशाविति । 'लो'डित्यस्य च
लोड्भवित्यर्थः । स्थानिवत्त्वेनेव लोड्धर्मोऽतिदेशस्य सिद्धेः पुनर्लोड्भवदिति वचनं लोड्स्थानिकहिस्ववदति-
देशार्थमिति भावः । अतिदेशफलमाह—तेनैति । वचनान्तरेणेति । पुरुषादिसंज्ञया युष्मत्सामानाधिकरथे

इत्येवमेतद्विज्ञायते ॥ २ ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ३ । ४ । ४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? अनुप्रयोगो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमव्यक्त्वरूपदार्थकं तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनं—‘यथाविधीति वक्ष्यामी’ति एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । ‘समुच्चये सामान्यवचनस्य’ [३ । ४ । ५] इति वक्ष्यति, तत्रान्तरेण वचनं यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति ॥ ४ ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ३ । ४ । ५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? अनुप्रयोगो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमव्यक्त्वरूपदार्थकं तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ।

प्र०—संभवे गौणी कल्पनाश्रीयते, ततश्च तद्ध्वभावित्वाल्नोडेव ‘तद्ध्व’गध्याम्यामुच्यत इति भावः ॥ २ ॥

यथाचि । हिस्वान्तमिति । संख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात् । एतदपीति । ‘समुच्चय एव घात्वन्तरस्याऽनुप्रयोग’इति नियमात् क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति । ननु ‘समुच्चये सामान्यवचनस्यैवे’ति नियमः स्यात्, ततश्च घात्वन्तरस्यापि लोट्प्रकृतिसममानार्थस्य क्रियासमभिहारेऽनुप्रयोगः स्यात् । नैतदस्ति । ‘नह्येकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याश्च भवती’ति न्यायाल्नोट्प्रकृतिरेवानुप्रयोग्यते । पूर्वव्यवहितप्रयोगनिवृत्तिरपि नेष्टा, यतस्तदर्थो योगः स्यात् ॥ ५ ॥

समुच्चये । लघुत्वादिति । एतच्च स्लाघवं क्वचिदेव विषये निष्टप्रयोगदर्शनादादियते न

उ०—एकत्र च भाष्यम् । तत्र च व्यर्थतयोर्विधिरिति भावः ॥ २ ॥

यथाविष्य । ननु क्रियास्याऽर्थप्रतीतेः कर्मघनभिव्यक्तत्वरूपमन आह—सङ्गपेति । न ह्येकस्या इति । एतेन ‘समुच्चये एव सामान्यवचनस्ये’ति नियमेऽपि प्रकृते न पर्यायवाच्यतित्वात् । समुच्चयविषये सामान्यवचनस्येति वचनान्वायवाक्येऽपि प्रकृतविषये तन्वायवाक्ये मानाऽभावदिनाऽपि वचनं मिदमिति भाष्याऽन्वयार्थः । नेष्टेति । अत एव ‘सुनीदि सुनीदित्येवाऽर्थं सुनाती’ति भाष्ये व्यवहितप्रयोगः सङ्गच्छते । तेनाऽनुप्रयोगशब्दार्थव्यभिचार उक्तः । पूर्वप्रयोगस्तु यदि नैष्टस्तदाऽनभिधानादारण्यः । यद्रेष्ट एव न इत्याहुः ॥ ५ ॥

समुच्चये सा । भाष्ये—छपुरवादिति । सर्वविद्येयाऽनुगतैकमात्रान्यत्राऽनुप्रयोगे सामान्यस्य सम्बन्धितविद्येपर्यवसानात्सर्वेषां कालात्प्रत्यक्षौ सिद्धायां विद्येत्वाच्चकानानापादप्रयोगे गौरवादिति भावः ।

इदं तर्हि प्रयोजनं—‘सामान्यवचनस्येति वक्ष्यामी’ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सामान्यवचनस्याऽनुप्रयोगोऽस्तु विशेषवचनस्येति, सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो भविष्यति, लघुत्वात् ॥ ५ ॥

उपसंवादाशङ्कोशश्च ॥ ३ । ४ । ८ ॥

उपसंवादाशङ्कोशोर्वचनानर्थक्यं लिङ्गार्थत्वात् ॥ १ ॥

उपसंवादाशङ्कोशोर्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? ‘लिङ्गार्थत्वात्’ । ‘लिङ्गं लेट्’ [३ । ४ । ७] इत्येव सिद्धम् ॥ कः पुनर्लिङ्गार्थः ? केचित्तावदाहुः—हेतुहेतुमतोर्लिङ्’ [३ । ३ । १५६] इति । अपर आहुः—वक्तव्य एवैतस्मिन्विशेषे लिङ् । प्रयुज्यते हि लोके—‘यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि त इदं दद्या’मिति’ ॥ ८ ॥

प्र०—सर्वत्र, अन्यथा तद्धुमादीनामेव प्रयोगः स्यान्न वनस्पत्यादिशब्दानाम् ॥ ५ ॥

उपसंवा । उपसंवादेति । नित्यार्थमिदमिति चेच्छब्दसि नित्योऽत्र लेट् दृश्यत इत्यत्र प्रमाणाऽभावः । व्यवस्थितविभाषया वा नित्यं लेट् भविष्यति । हेतुहेतुमतोरिति । उपसंवाद-कर्तव्ये पण्वन्वः, ‘यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि ते इदं दद्या’मिति । तत्र करणं हेतुर्दानं हेतुमत् । आशङ्कापि कारणात्कार्योत्प्रेक्षेति हेतुहेतुमद्भावः । अपर इति । करणमवधिर्दानमवधिमत्यवधिवधिमद्भाव उपसंवादे प्रतीयते न तु हेतुहेतुमद्भावः । आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति भावः । लिङ्प्रयोगसिद्धये अवश्यवक्तव्यो लिङ्, न तु सूत्रप्रत्याख्यानायैव ॥ ८ ॥

उ०—कचिदेवेति । अपर्यायविषये इत्यर्थः । एवञ्च तद्धुमवनस्पत्यादिषु पर्यायेषु लाघवगौरवाऽनादराच्च दोषः । इह स्वपर्यायत्वं स्पष्टमेवेत्याहुः ॥ ५ ॥

उपसंवादा । इदं नित्यं लेट् विधानार्थं, तदाह—नित्यार्थमिति । पूर्वसूत्रे हि ‘लिङ्गं लेट्’ इत्याऽन्यतरस्यां प्रदृश्यमनुवर्त्तत इति भावः । व्यवस्थितेति । वेदे आशङ्कस्याऽभावात्सर्वविधीनां हृदयसि वैकल्पिकत्वाददोष इत्यन्ये । करणं हेतुरिति । तदुत्तरकालत्वादानस्येति भावः । करणमवधिरिति । तदनुदानस्य तत्करणाऽभावेपि बहुशो दृष्ट्यात्तत्करणे सत्यापि बहुशस्तदानाऽभावाच्च व्यक्तिविशेषयोः सत्यापि पूर्ववर्तित्वोत्तरवर्तित्वे नियमघटितकारणत्वस्य नैतच्छब्दतो मानं, किन्त्वव्यवधिमद्भावस्यैवेति भावः । माधे—इदमेवाशङ्काया अणुदाहरणम् । सम्भावनापरत्वेन तद्व्याख्यानस्य सम्भवात्सम्भावनायैवाऽऽशङ्का, तदाह—आशङ्कायामपीति । अकारणात्कार्योत्प्रेक्षाया अपि दर्शनादित्यपि बोध्यम् । लिङ्प्रयोगेति । लोकेऽपीत्यर्थः । एवञ्चाऽनयोरपि लिङ्गार्थत्वात् ‘लिङ्गं लेट्’ इत्येव सिद्धे इदं न कार्यमिति भावः ॥ ८ ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेनकसेकसेनधैअधैन्कधैकधैन्शधै-
शधैन्तवैतवेङ्कतवेनः ॥ ३ । ४ । ६ ॥

तुमर्थ इत्युच्यते कस्तुमर्थः [नार्थ] ? कर्ता* [तुमर्थः] । यद्येवं नार्थस्तु-
मर्थग्रहणेन । येनैव खल्वपि हेतुना कर्तरि तुमुन्भवति तेनैव हेतुना सयादयोपि
भविष्यन्ति ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुमर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽ‘स्त्यन्यः
कर्तुस्तुमुनोऽर्थ’ इति । कः पुनरसौ ? भावः । कुतो नु खल्वेतद्भावे तुमुन्भविष्यति
न पुनः कर्मादिषु कारकेष्विति । ज्ञापका [चां] दयं कर्तुरपकृष्यते । न चान्य-
स्मिन्नर्थ आदिश्यते, ‘अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ती’ति स्वार्थे भविष्यति ।
तद्यथा,—‘गुम्निञ्जिदम्यः सन्’ [३ । १ । ५], ‘यावादिम्यः कन्’ [५ । ४ । २६]
इति । सोऽसौ स्वार्थे भवन्भावे भविष्यति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ‘अन्य-
यकृतो भावे भवन्ती’त्येतन्न वक्तव्यं भवति ‡ ॥ ६ ॥

उदीचां माङ्गे व्यतीहारे ॥ ३ । ४ । १६ ॥

किमर्थ मेढः सानुबन्धकस्याऽऽत्वभृतस्य ‡ ग्रहणं क्रियते, नोदीचां मेढ इत्येवो-
च्येत ? तत्रायमप्यर्थः—‘उदीचां मेढ’ इति व्यतीहारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । किं
कारणम् ? ‘तद्विषयो हि सः’ । व्यतीहारविषय एव हि मयतिः ।

प्र०—तुमर्थे सेसे । कुतो ण्विति । क्रियया कर्मादीनामात्तेष्वेव तुमुन् स्यादिति
भावः । न यत्कन्यमिति । तुमर्थग्रहणानुवृत्त्या कत्वादीनां भावे निद्वत्वात् । साध्यमानरूपरच भावः
कत्वादीनामर्थः । स एव च धात्वर्थः । घञादीनान्तु धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धरूपो वाच्यः ॥ ६ ॥

उदीचाम् । नानुबन्धकृतमिति । एतच्च ज्ञापनमनुबन्धानामेकान्तत्वे उपयुज्यते ।

उ०—तुमर्थे से । ननु कर्मादिपदाऽनुपादानात्कथं तेषु प्रकृतिरत आह—क्रियेति । नन्वव्ययकृतो
भाव इत्येतत्सत्ये घञादिवत्सिद्धे भावे तुमुनादयः स्युः, स्वार्थे विधाने तु साध्ये भावे इति विशेषोऽत आह—
साध्यमानेति । वास्तिकेऽपि ‘भाव’शब्देन साध्यभावस्यैव गृह्यमिति भावः । तुमर्थ इत्यनुवादाच्च तुमोऽपि
भावे सिद्धिरिति बोध्यम् ॥ ६ ॥

उदीचामा । नाऽनुबन्धेति । तेनाऽनुबन्धविशिष्टस्याप्यात्वमिति भावः । एकान्तत्वे इति । अयमेव

१—इदं वचिप्र ।

२—‘कारकेषु स्यादिति’ पा० ।

‡ आदेश उपदेशेऽपि ६ । १ । ४५

* कर्तरि कृत् ३ । ४ । ६७

† ३ । ४ । २६ सूत्रमाये ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यन्मेढः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्रतिपेधे पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं* तन्न वक्तव्यं भवति ।

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, 'न समानकर्तृकयोः पूर्वकाले [३ । ४ । २१] इत्येव सिद्धम् ? अपूर्वकालार्थोऽयमारम्भः । पूर्वं ह्यसौ याचते, पश्चादपमयते ॥ १६ ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ३ । ४ । २१ ॥

इह कस्मान्न भवति—पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीति ? स्वशब्देनोक्तत्वान्न भवति । न तर्हीदानीमिदं भवति 'पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजती'ति । नैतत्क्रियार्पूर्वकाल्यम् । किं तर्हि ? कर्तृपूर्वकाल्यमेतत् । पूर्वं ह्यसौ भुक्त्वाऽन्येभ्यो भोक्तृभ्यस्ततः पश्चाद्व्रजत्यन्येभ्यो व्रजितृभ्यः ।

प्र०—अनेकान्तत्वे स्वत एव एजन्तत्वाज्ज्ञापनप्रयोजनाऽभावः । 'पृथक्त्वनिर्देशो नाकारान्तत्वादित्येतदाप्रतिपेधग्रहणेनैव संवध्यते । 'दाधाध्वदावित्यत्र दैपोऽपि पृथक् प्रतिपेधो वक्तव्यः, अनाकारान्तत्वाद्वाङ्मूलत्वाऽभावादित्यर्थः । अपमयत इति । वस्त्रादिकं परिवर्तयतीत्यर्थं ॥ १९ ॥

समान । 'समान'शब्द एकवाची, शक्तिशक्तिमतोश्चाऽभेदेन विवक्षायां क्रिययोरेककर्तृकत्वम् । स्वशब्देनेति । पूर्वकाल्ये शोत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषय इति भावः । पूर्वशब्दस्याऽत्र क्रियापूर्वकाल्यवाचित्वाद्प्रादिसूत्रेणापि न भवति, अथादीना साधनपूर्वकाल्यविषयणा तत्र ग्रहणात् । नैतदिति । द्विविधाऽत्र भुजेः पूर्वकालता, व्रजिक्रियापेक्षा, तस्यां क्त्वाप्रत्ययः,

उ०—पक्षो न्याय्य इति 'तस्य लोप' इति सूत्रे भाष्ये ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयोः । ननु कर्तृशब्देन शक्तेरभिधानात्तस्याश्च क्रियाद्वयविषयाया मेदासैककर्तृत्वं युक्तं क्रिययोरत आह—शक्तीति । शक्तिमद्भूतैकत्वस्य शक्तयोरारोपेणैककर्तृकत्वोपपत्तिरिति भावः । भाष्ये—स्वशब्देनेति । नाऽत्र धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावृत्तित्वात्, किन्तु स्वार्थमात्रवृत्तितेति भावः । पूर्वकालत्वं क्त्वाद्योत्यस्तदाह—पूर्वकाल्ये द्योत्य इति । न तु 'उक्तार्थाना'मिति न्यायस्य विषयोऽयं, शोतकस्यै प्रायशस्तदप्रवृत्तेः । तद् धनयन्वदयति—'इह कस्मान्न भवति आस्यते भोक्तृ'मिति । श्रान्यया तत्र तुमुनाऽऽसिक्तियानिष्ठपूर्वकालस्य शोतितत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति दिक् । भाष्ये—स्वशब्देनेति । पूर्वशब्देनेत्यर्थः । नन्वत्र 'विभाषाऽपे' इति सूत्रेण भवत्येव क्त्वाऽत आह—पूर्वशब्दस्येति । तत्र ग्रहणादिति । अत्र वेदमेव भाष्यं मान्यम् । भोक्तृन्नरेति । 'कर्तृ'पूर्वकाल्य'मित्यस्य कर्त्तृन्तरसाध्यज्योतीपक्रियापेक्षपूर्वकाल्यमित्यर्थं इति भावः । तद् धनयन्नाह—कर्तृ'पूर्वैति ।

इह कस्मान्न भवति—आस्यते भोक्तुमिति ? कुतः कस्मान्न भवति, किमासे-
राहोस्विद्भुजेः । भुजेः कस्मान्न भवति ? अपूर्वकालत्वात् । आसेस्तर्हि कस्मान्न
भवति ? यस्मादत्र लट्भवति । एतदत्र प्रष्टव्यं—लटत्र कथं भवतीति ? लट्चात्र
वाऽसरूपेण* भविष्यति ।

समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिः ['द्विवचननिर्देशात्'] ॥ १ ॥

समानकर्तृयोरिति बहुषु क्त्वा न प्राप्नोति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ? 'द्विवचननिर्देशात्' । द्विवचनेनाऽयं निर्देशः क्रियते,
तेन द्वयोरेव पूर्वकाल्ये स्याद्वहूनां न स्यात् ।

सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'क्रियाप्रधानत्वात्' । क्रियाप्रधानोऽयं निर्देशः । नात्र
निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव नाम निर्देशः क्रियते, तच्चाऽतन्त्रं स्यात् ? तत्कारि

प्र०—भोक्त्रन्तरमाध्यभुजिक्रियापेक्षा च, तां पूर्वशब्द उपादत्ते । ततश्चाऽप्रादिसूत्रेणाऽत्र क्त्वाणमुलो
भवत इति भावः । कर्तृपूर्वकाल्यं च क्रियाद्वारकमेव बोद्धव्यम्, क्रियाविपयत्वात् कालव्यव-
हारस्य । आस्यत इति । आसेः पूर्वकालत्वाद्भावस्य च प्रतिपाद्यत्वात्, 'आसित्वा भोक्तु'मिति
प्राप्नोतीति भावः । लट्चात्रेति । 'वामरूपोऽखिया'मित्यत्र 'खियाः प्रा'गिति पक्षो नाश्रितः,
किन्तर्हि, स्वयधिकारे वासरूपविधिर्नेति । यदा त्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजेः तुमुत्र भवति,
अनभिधानात्, न ह्यासित्वा भोक्तुमित्याद्यभिधानमस्ति । तस्माद्भेदादय एव भुजेर्भवन्ति—
'आसित्वा भुङ्क्ते' इति । क्रियाप्रधानत्वादिति । समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षपूर्वकाल्यक्रिया-

उ०—पूर्वकालत्वादिति । तत्र भोजनफलकं पूर्वकालमासनमिति बोध इति भावः । तुमुन्वमिन्व्याहारे
सममिव्याहृतक्रियायां पूर्वकालत्वं तुमुन्वोत्वं प्रतीयते । एवञ्च तत्र क्त्वा, स्यादिति तात्पर्यम् । एवञ्च यत्र घातोः
पूर्वकालविशिष्टक्रियावाचकत्वं तत्र क्त्वा, तदाह माष्ये—लट्चाऽत्र वाऽसरूपेयेति । अन्यथाऽस्य पूर्वकालाऽर्थ-
त्वाऽभावेन कथं वाऽसरूपेण सः, समानार्थत्वे हि तत्त्वत्रप्रवृत्तेः । एवञ्च 'भुक्त्वा व्रजती'त्यादौ पूर्वकाल-
भोजनकर्तृकं व्रजनमिति बोधः । ननु स्वयधिकारात्वरतोऽपि वाऽसरूपविधेरभावात्कथमत्र तेन लक्षित्यत
आह—वाऽसरूप इति । तदूर्ध्वं वाऽसरूपविध्यभावस्तु क्वाचित्क इति भावः । ननु वाऽसरूपेण लटः
सिद्धावपि कदाचित्तु मुनिपि स्यादत आह—यदा विवति । न हीति । तुमुन्वन्तार्थस्य स्वार्थफलकक्रियां प्रति
विशेषणत्वनियमात्, क्त्वान्तार्थस्य च स्वोत्तरकालक्रियां प्रति विशेषणत्वनियमात् । न चैतदुभयं युगप-
त्सम्भवतीति भावः ।

च भवोस्तद्वेपी च । नान्तरीयकत्वादत्र द्विवचनेन निर्देशः क्रियते । अवरयं कया-
चिद्विभक्त्या केनचिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा,—कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं
सतुपं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात्, स यावदादेयं तावदादाय तुपपलालान्यु-
त्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान् सकण्टककानाहरति नान्तरीयक-
त्वात्, स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयक-
त्वाद्द्विवचनेन निर्देशः क्रियते । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् ॥ एवमपि—

लोकविज्ञानाच्च सिध्यति ॥ ३ ॥

तद्यथा,—लोके 'ब्राह्मणानां पूर्वं आनीयता'मित्युक्ते सर्वपूर्वं आनीयते, एष-
मिहापि सर्वपूर्वायाः क्रियायाः प्राप्नोति ।

अनन्त्यवचनात्तु सिद्धम् ॥ ४ ॥

समानकर्तृकयोरनन्त्यस्येति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्ति'रिति ।
परिहृतमेतत् 'सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वा'दिति । ननु चोक्तमेवमपि—'लोकविज्ञानान्
सिध्यती'ति । नैष दोषः । सर्वेषामत्र व्रजिक्रियां प्रति पौर्वकाल्यम् । स्नात्वा व्रजति,
भुक्त्वा व्रजति, पीत्वा व्रजतीति । एवं च कृत्वा प्रयोगोऽनियतो भवति । स्नात्वा
भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । पीत्वा स्नात्वा भुक्त्वा व्रजतीति ।

प्र०—प्रतिपादनपरत्वाद्निर्देशस्य नान्तरीयकत्वादुपात्तं द्वित्वमत्राऽविवक्षितमित्यर्थः । लोकविज्ञा-
नादिति । 'अमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्ते पङ्क्तौ यः सर्वेषामादिः स एवानीयते तथेहापि
'स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजती'ति स्नानस्यैव पूर्वत्वात्स्नातेरेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु भुजिष्यति-
भ्यामित्यर्थः । सर्वेषामिति । आख्यातवाच्याया क्रियाया विशेष्यत्वात्प्राधान्यात्तां प्रति सर्वासां
विशेषणत्वात्परस्पररेणाऽसम्बन्धः । यथोक्तम्—'गुणानाञ्च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वादिति ।

४०—समानकर्तृक्येति । समानकर्तृकक्रियान्तराऽपेक्षं पौर्वकाल्यं यस्यास्तत्प्रतिपादनपरत्वादित्यर्थः ।
निर्धारणे पट्टी । तत्र द्विवचनबहुवचनाऽन्यतराऽऽवश्यकत्वेनैकतरोपादानेऽन्यत्र न स्यादिति साधुत्वार्थनिव-
रत्तत्, ननु विवक्षितमिति तारपर्यम् । 'श्मो चेदृश्याधितो स्याता देयं स्यादिदमौषध'मित्यादौ लोके दिवस्या-
प्यविवक्षादर्शनात् । गुणानाञ्चेति । प्रधानक्रियाऽन्वये सम्भवति गुणभूतक्रियाऽन्वयोऽनुचित इति

१—इदमुदाहरणं भाष्ये १ । २ । ३६; ३ । ३ । १८; ४ । १ । ६२ वा० १ स्थानेष्वपि
द्रष्टुं शक्यम् ।

२—इदं भाष्यमित्यन्ये ।

३—'पूर्वकाले' इत्यपहाय तत्स्थाने 'अनन्त्यस्य' इति वक्तव्यमित्यर्थः ।

व्यादाय स्वपितृत्पुत्रसङ्ख्यानमपूर्वकालत्वात् ॥ ५ ॥

व्यादाय स्वपितृत्पुत्रसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति ?
'अपूर्वकालत्वात्' । पूर्वं बसौ स्वपिति पश्चादव्याददाति ।

न वा स्वप्नस्याऽऽवरकालत्वात् ॥ ६ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'स्वप्नस्याऽऽवरकालत्वात्' । अवरकालः स्वप्नः ।
अवश्यमसौ व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति ॥ २१ ॥

विभाषाऽग्नेप्रथमपूर्वेषु ॥ ३ । ४ । २४ ॥

क्रिययां प्राप्ते विभाषाऽऽहोस्विदप्राप्ते ? कथं च प्राप्ते कथं द्वाऽप्राप्ते ? आमी-
च्छेय* इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते । किञ्चातः ? यदि प्राप्ते,—आमी-
च्छेयेऽनिष्टा विभाषा प्राप्तेत्यन्यत्र चेष्टा न सिध्यति ॥ अथाऽप्राप्ते,—

प्र०—अवरकाल इति । यद्यपि स्वप्नप्रक्षणायां व्यादानात्पूर्वकालता तथापि व्यादानानन्तरमा-
विस्वप्रक्रियापेक्षं व्यादानस्य पूर्वकालत्वमस्तौत्यर्थः ॥ २१ ॥

विभाषाऽग्ने । इहाऽयादयः साधनपूर्वकाल्यविषया गृह्यन्ते न तु क्रियापूर्वकाल्यविषयाः ।
तेषां हि क्रियापूर्वकाल्यविषयत्वे तैरेव पूर्वकाल्यस्योक्तत्वान् क्त्वाणमुल्लोर्गतार्थत्वादुत्पत्त्या न
भाव्यम् । न चैनत्पुत्रारम्भादुक्तेऽपि पूर्वकाल्ये तयोस्तपत्तिरिति शक्यते वक्तुम् । अस्य साधनपूर्व-
काल्यविषयाऽऽयादयः चरितार्थत्वान् । भाष्यकारेण च समानादिमूत्रे पूर्वशब्देन क्रियापूर्वकाल्ये
उक्ते क्त्वाप्रत्ययस्यानुवृत्तेः प्रतिपादितत्वान् । यदि चाऽग्न अयादयः क्रियापूर्वकाल्यविषया गृह्ये रन्
तदा अप्राप्तविभाषैव निःसन्देहा स्यादिति 'क्रिययां प्राप्ते विभाषे'ति संशयो नैवोपपद्येत ।

उ०—भावः । प्रत्येकानन्तर्यविवक्षायामिष्टाऽसिद्धिमप्याह भाष्ये—एवञ्च कृत्वेति । तेन प्रत्येकाऽऽनन्तर्यविव-
क्षायां क्त्वा न साधुरित्याहुः ॥ २१ ॥

विभाषाऽग्ने । साधनेति । साधनाऽन्तरजन्यस्वजातीयक्रियाऽपेक्षपूर्वकाल्यविषया इत्यर्थः । न तु क्रियेति ।
एककर्तृकमित्येकक्रियानिरूपितपूर्वकाल्यविषया इत्यर्थः । साधनपूर्वकाल्यविषयायामेव प्रश्लेषे प्रमाणमाह—
तेषां हीति । पूर्वोदीनमित्यर्थः । मानान्तरमप्याह—भाष्यकारेण चेति । प्रकृतसूत्रमाप्यपर्यालोचनयाऽप्येव-
मेवेत्याह—यदि चेति । निःसन्देहा । सन्देहाप्रिक्रान्तेति समासः । संशयाऽनुपपत्तिं दर्शयति—यस्मादिति ।
तदामीष्येति । उक्तार्थत्वेन क्त्वाणमुल्लोःप्राप्तेरिति भावः । ननु पूर्वकाल्योक्तत्वान्यामीच्छेयप्रतिपादनाय

१—'अपर' पा० । २—'वाऽप्राप्ते' पा० ।

* आमीच्छेये णमुल् च ३ । ४ । २२

अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः † ।

स तर्हि [प्रतिषेधो] वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । उक्तमेतत्, 'अभैवाव्ययेन [२ । २ । २०] इत्यत्रैवकारकरणस्य प्रयोजनम्—'अभैवाव्ययेन यत्तु ल्यविधान-

प्र०—यस्मात् 'दाभीक्ष्ये णमुल्चे'ति क्त्वाणमुलौ क्रियापूर्वकाल्ये एव विधीयेते । तच्चेदग्रादिभिरुच्यते तदाऽऽभीक्ष्यग्रहणानुवृत्तावप्यप्राप्तविभाषैव स्यात् । अभीक्ष्यञ्च द्विवचनमन्तरेण क्त्वाणमुल्म्यां न द्योत्यत इति तद्द्योतनायाऽपि तयोर्विधानं नोपपद्यते । तस्मात्साधनपूर्वकाल्यविषया इहाऽप्रा-
दय इति स्थितम् । यद्यपि देशविशेषवचनोऽप्रशब्दोऽस्ति—'प्रभोरग्रे भुङ्क्ते' इति, तथापि पूर्व-
प्रथमसाहचर्यात्कालविशेषवृत्तिरेव गृह्यते । अनिष्टा विभाषेति । अभीक्ष्ये नित्यौ क्त्वाणमुलौ
इष्येते,—अग्रे भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजतीति । लडादयस्तु नैवेप्यन्ते,—अग्रे भुङ्क्ते भुङ्क्ते ततो
व्रजतीति भावः । अन्यत्र चेति । अभीक्ष्यग्रहणानुवृत्तौ सत्यामनाभीक्ष्ये क्त्वाणमुलौ न
स्यातामित्यर्थः । अप्राप्तविधेरिति । विभाषायामग्रादीनां प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वान्निमित्तस्य
चोपपदसजाविधानादुपपदसमासः प्रतिषेधः । प्राप्तविभाषायां त्वग्रादीनां पत्ते प्रत्ययनिवृत्तौ
निमित्तत्वं न तु प्रत्ययोत्पत्तौ, प्रत्यययोर्'राभीक्ष्ये णमुल्चे'त्यनेनाऽविशेषेण विहितत्वादिति
भावः । न वक्तव्य इति । अप्राप्तविभाषात्वमनेन द्रढयति । पूर्वविप्रतिषेधाच्चाग्रादिष्वभीक्ष्ये
नित्याम्यां क्त्वाणमुल्म्यां भाव्यमित्युभयत्र विभाषा चेयं न भवति । ननु च णमुल्यप्राप्ते,
क्त्वाप्रत्यये तु समानादिसूत्रेण प्राप्ते सत्यारम्भादुभयत्र विभाषेय युक्तम् । नैतदस्ति । समानादि-
सूत्रविहितं क्त्वां प्रति विभाषाग्रहणमनर्थकमेव, वामरूप इत्यनेनैव पक्षे लडादीनां सिद्धत्वात् ।
कः पुनरस्य क्तवः समानादिसूत्रविहिताद्विशेष इति चेत्, णमुलसहितत्वमेव विशेषः । णमु-

उ०—तयोः प्राप्तिरत आह—'भीक्ष्यञ्चो'ति । एवञ्चावश्यकद्विवचनेनैव तद्द्योतनसम्भवेनाऽस्य तत्राऽप्य-
प्राप्तिरिति भावः । तयोर्विधानं—तयोः प्राप्तिः । पूर्वप्रथमेति । यद्यपि पूर्वशब्दो देशवाच्यपि तथापि
प्रथमसाहचर्यं नियामकमिति बोध्यम् । निमित्तस्य चेति । 'उपपद'मिति महासंज्ञया प्रत्ययनिमित्तस्योपपदत्वं,
न ह्यभावस्योपपदमिति वक्तुं शक्यमिति भावः । भाष्ये—न वक्तव्य इत्युक्ते श्रवचने हेतुमाह—उक्तञ्चेति ।
चो हेतौ । यत उक्तमत्र न वक्तव्य इत्यर्थः । उक्तं वेति पाठेऽपि 'वा' शब्दोऽत्र चाऽर्थे एव बोध्यः,
श्रवचने वैकल्पिकहेत्वन्तराऽनुकनेः । नन्वनुवृत्तावप्यभीक्ष्ये परत्वादिदमेवोचितमित्युभयत्रविभाषात्वमुचितं
मित्यत आह—पूर्वविप्रतिषेधादिति । ननु चेति । साधनपूर्वकाल्यविषये क्रियापूर्वकाल्यस्यापि सत्त्वादिति
भावः । वाऽसरूपेण लडादीनां सिद्धत्वादिभाषाग्रहणं किमर्थमिति शङ्क्यामपि 'शापकार्य'मित्युत्तरं बोध्यम् ।
वाऽसरूपन्यायेन लडादिसिद्धेर्भयमेतदिति शङ्कते—कः पुनरिति । वक्ष्यमाणरीत्या शापकार्येत्युत्तरम् ।

† उपपदमतिङ् २ । २ । १६ १—काचित्कः पाठः ।

२—इतः प्राक् 'उक्तं वा' इति वार्तिकं कचिद् दृश्यते ।

मुपपदं तत्र; समासो यथा रूपादमा चान्येन च यत्तु ल्यविधानमुपपदं तत्र मा भूदिति ॥ २४ ॥

स्वाहुमि णमुल् ॥ ३ । ४ । २६ ॥

किमर्थं स्वाहुमि मकारान्तत्वं निपात्यते, न खमुञ्चकृतः सोऽनुवर्तिष्यते* ?

स्वाहुमि मान्तनिपातनमीकाराऽभावात् ॥ १ ॥

स्वाहुमि मान्तनिपातनं क्रियत 'ईकाराभावात्' । ईकारोऽन्यथा भूदिति । स्वाह्नी कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते, स्वाहुङ्कारं यवागूं भुङ्क्ते ।

च्यन्तस्य च मकारान्तार्थम् ॥ २ ॥

च्यन्तस्य च मकारान्तत्वं निपात्यते । अस्वाहु स्वाहु कृत्वा भुङ्क्ते स्वाहुङ्कारं भुङ्क्ते ।

प्र०—सहितक्त्वाविवो विभाषाश्रुतिरिहोपादीयमाना ज्ञापकाऽर्था संपद्यते । 'क्त्वाणमुक्तो यत्र सह विधीयेते तत्र वासङ्गविधिर्न भवती'ति । तेनाऽऽभीक्ष्ये पूर्वकाल्ये लडादयो न भवन्ति । तत्र यदि केवलो णमुल्लिखीयेत विभाषाश्रुतिरभिमतमर्थं ज्ञापयितुं न क्षमेतेति क्तोऽप्यनुवादः कर्तव्यः ॥ २४ ॥

स्वाहुमि । ईकाराभावात् इति । मान्तत्वे भाविप्रत्ययविषये निपात्यमाने विहितनिमित्तत्वाद्भोतो गुणवचनादिति ङोप् न भवतीत्यर्थः । च्यन्तस्य चेति । खमुञ्चवि सर्वत्र मुमु न सिष्पति, 'अनव्ययस्ये'त्यधिकारादिति भावः । यद्येवं मान्तत्वमेव निपात्यतां प्रत्ययस्तु खमु-

उ०—एवञ्च प्रकृतमूलविषये लडादिधिष्यर्थं विभाषाग्रहणम् । शाननफलन्तु पूर्वमूले । यदि तु णमुल्लिख्ये वाऽऽस्त्विविधं ज्ञायते तदोत्तरसूत्रविषयेऽपि सवालडादयो न स्युः । तद्वचनयन्नाह—तत्र यदीति । आर्भीक्ष्य इति स्ते इत्यर्थः । अभिमतमर्थम् । यत्र सह विधीयत इत्येवं रूपमित्यर्थः ॥ २४ ॥

स्वाहुमि । भाविप्रत्ययविषये इति । णमुल्लिखणे इत्यर्थः । 'स्वाहुमी'त्यन्तु प्रत्ययविधानात्प्रत्यये भाविनि सति पूर्वमेव निपात्यत इति भावः । भावप्रत्ययविषये इति पाठेऽप्ययमेवाऽर्थः । यत्त्वेवं पाठं दृष्ट्वा भावप्रत्ययमात्रविषयं निपातनं, तेन क्त्वा योगेऽपीति । तत्र । स्वाह्नी कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते अस्वाहु स्वाहु कृत्वा भुङ्क्ते इति माध्यमयोगविरोधात् । स्वाह्नी कृत्वेतिवन् स्वाहुङ्कारमित्यत्राऽपीकारः स्यात्तदभावात् निपातनमित्यर्थो भाष्यस्य । विद्वेतेति । उकारान्तत्वाऽभावादित्यर्थः । अन्यपार्थमेवेति । अपूर्वविधानात्प्रति-

‡ स्वाहुमि णमुल् ३ । ४ । २६

१—'मकारान्तनिपातनं क्रियते' पा० ।

* कर्मण्याच्छेदे कृतः खमुन् ३ । ४ । २५; अर्द्धिपदजन्तस्य मुन् ६ । ३ । ६०

† वोलो मुणवचनात् ४ । १ । ४४

२—'मकारान्तत्वं यथा स्यात्' ।

आ च तुमुनः समानाधिकरणे ॥ ३ ॥

आ च तुमुनः प्रत्ययाः समानाधिकरणे वक्तव्याः । केन ? अनुप्रयोगेण । किं प्रयोजनम् ? 'स्वादुङ्कारं यवागूर्भुज्यते देवदत्तेने'ति देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ? यमुलाभिहितः कर्तेति X । ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चाऽनभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति' तृतीया, यवाग्वां द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् ? यमुलाऽनभिहितं कर्मेति ।

यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इह हि 'स्वादुङ्कारं यवागूर्भुज्यते देवदत्ते' इति यवाग्वां द्वितीया न स्यात् । किं कारणं न स्यात् ? यमुलाभिहितं कर्मेति । ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने चाऽनभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया, देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कारणम् ? यमुलाऽनभिहितः कर्तेति ।

अथाऽनेन क्त्वायामर्थः—'पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति ? वाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ? क्त्वायाऽभिहितः कर्तेति । ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया, ओदने द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् ? क्त्वयानभिहितं कर्मेति ।

प्र०—त्रेव विधेय । नैतदस्ति । अव्ययार्थमेव मान्निपातनं स्यादिति डीप् स्यादेव । णमुलि तु मान्तत्वमूर्ध्वं विधीयमानमीकाराभावात् च्यन्तस्य च मकारान्तार्थं विज्ञायेत । अवश्यं चोत्तरार्थो यमुल् विधेय इति लाघवादिद्वैव विहितः । आ च तुमुन इति । पूर्वोक्तान्कथार्थपेक्षया समुच्चय-

उ०—प्रसवस्य लघुत्वादिति भावः । 'आ च तुमुन' इत्यत्र पकारः किमपेक्ष इत्यत आह—पूर्वोक्तेति । मान्निपातनमित्यस्य 'वक्तव्य'मिति शेषः । अभिविधौ चेति । एवञ्च तुमुनन्तधातुसंबन्धाऽधिकारविहिता अव्ययकृत इत्यर्थः । तुमुन्त्वसामान्यात् 'तुमुन्खला'वित्यस्याऽपि ग्रहणं बोध्यम् । अत एवाऽप्रे 'भोक्तुमोदनः पच्यते'

‡ शकृष्टशगलाघटभलमक्रमसहाहास्यैषु तुमुन् ३ । ४ । ६५

X कर्तरि कृत् ३ । ४ । ६७

१—'भवति' ण० ।

२—यमुलित्यर्थः । एवं च यमुलाऽभिहितं कर्मेति द्वितीया न प्राप्नोति ।

यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञापेत् ? नैवं शक्यम् । इह हि 'पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्त' इत्योदने द्वितीया न स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ? क्वत्याऽभिहितं कर्मेति । ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतरिचदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया, देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कारणम् ? क्वत्यानभिहितः कर्तेति ।

अथानेन तुमुन्यर्थः—भोक्तुमोदनः पच्यते देवदत्तेनेति ? वाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ? तुमुनाऽभिहितः कर्तेति । ननु च पचिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चाऽनभिधाने च कुतरिचदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया, ओदने द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् ? तुमुनाऽनभिहितं कर्मेति [कृत्वा] ।

यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञापेत् ? नैवं शक्यम् । इह हि भोक्तुमोदनं पचति देवदत्त इत्योदने द्वितीया न स्यात् । किं च कारणं न स्यात् ? तुमुनाभिहितं कर्मेति । ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया ।

प्र०—प्रतिपादनार्थश्रवणः । न केवलं स्वादुमि मान्तनिपातनमपि तु इदमपि वक्तव्यमित्यर्थः । शक-
धृपादिसूत्रविहितस्तुमुन् गृह्यते । अभिविधौ चाऽयमाकारः । एमुलेति । असत्यस्मिन्वचने 'कर्तरि
कृदिति णमुना कर्तरि भाव्यमिति भावः । अनभिहिताश्रय इति । 'अनभिहिते' इति पर्युदास
आश्रयीते न तु प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः । यदि पुनरिति । 'अव्ययकृतः कर्मणी'ति वचनं

उ०—इत्युदाहरणं सङ्गच्छते । भाष्ये—समानाऽधिकरण्ये इति । स्वाऽन्वयिसमभिध्याद्वात्वात्वाध्यकारके
इत्यर्थः । भाष्ये—अनुप्रयोगशब्देनेदमेवोच्यते । समानाधिकरण्ये कारके वर्तमानाद्वातोरित्यर्थः । तेन
तस्य धारत्वर्थं प्रति विशेषणत्वमेवेति न बोधे वैषम्यम् । ननु संन्यस्मिन्कारके कर्त्तव्यं कस्माद्भिधीयतेऽत
आह,—असत्यन्यस्मिन्निति । नन्वभिहिते प्रतिषेधात्कथमनभिहिताऽऽश्रयो विधिरत आह—पर्युदास
इति । भिन्नधात्वर्थेति । पाके ओदनः, गमने ग्राम इत्यर्थः । 'अस्य वचनस्य प्रयोजनं दर्शयितु'मित्यन्वयः ।
भाष्ये—स इह दोषो न जायत इति । नन्वनभिहिताश्रया तृतीया सिद्धा, द्वितीयाप्राप्तिरूपो दोषश्च न,
तस्मिन् प्रयोजनमिति 'प्रयोजनं दर्शयितुमुपन्यास' इति कैयटाऽऽज्ञातिरिति चेत्, अत्र वदन्ति—

१—'अव्ययकृतो भावे' इत्यस्य स्थाने 'अव्ययकृतः कर्मणि' इत्यङ्गीक्रियेतेति भावः ।

२—'ताभ्यां विभक्तिर्भविष्यति' पा० ।

३—आचित्कः ।

यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतरिचदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया, देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कारणम् ? तुमुनाऽनभिहितः कर्तेति ।

अथाऽनेनेहार्यः—पक्त्वौदनं ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति ? घाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किंच कारणं न स्यात् ? कत्वधामिहितः कर्तेति । ननु च गमिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतरिचदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया, यदुक्तं 'मोदने द्वितीया प्राप्नोती'ति स इह दोषो न जायते ।

प्र०—यदि क्रियत इति भावः । अथानेनेति । 'आ च तुमुन' इत्यनेन वचनेनेत्यर्थः । अनेकप्रयोजनत्वमस्य वचनस्य प्रश्नद्वारेण दर्शयति । पक्त्वौदनमिति । भिन्नघातवर्थविषयकर्मभेदेऽपि वचनस्याऽस्य दर्शयितुं प्रयोजनमुपन्यासः । अन्ययकृत इति । यद्येवं 'पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्तः' 'पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेने'ति क्त्वाप्रत्ययेन कर्तृकर्मणोरनभिधानात्कापेक्षया तृतीयाद्वितीये कस्मात् भवतः ? उच्यते । आख्यातादिपदवाच्या क्रिया विधेयत्वात् प्रधानम् । विशेषणभूता त्वप्रधानम् । तत्क्रियासायन्वोरपि शक्त्योस्तद्भारको गुणप्रधानभावः । तत्र 'प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते । प्रवानानुरोधाद्गुणानां तन्मुखप्रेक्षित्वात् प्रयक्त्वाद्विखण्ड-

४०—'दर्शयितु'मिति कैयटस्य,—विचारयितुमित्यर्थः । स दोष इह न जायते तस्मान्नार्थ एतदुदाहरणविरते इति भाष्यार्थः । यदि प्रवर्तेत तदैतत्प्रयोगोऽभावस्त्वमनिष्टश्च स्यात् । तस्मात्समानशब्द एकपर्याय इति तात्पर्यम् । आख्यातादिपदवाच्येति । अत्रेदं तत्त्वम्, उपात्तकारकाशाग्मधानाऽन्वये सम्भवति न गुणे शान्दाऽन्वयः, अर्थत एव तदीयकारकाकाङ्क्षाशान्ती तत्राऽन्वये मानाऽभावात् । तद्द्वारक इति । क्रियाद्वारकः । गुणक्रियानिरूपिता शक्तिरपि गुणीभूतेति भावः । नन्वार्थाऽन्वयेऽपि तत्क्रियानिरूपिता शक्तिरन्वयेऽस्त्वैव, अन्यथा 'ग्रामायाऽद्य गन्तुमिच्छती'त्यादि न स्यात् । एवञ्च द्वितीयादिकं स्यादेवाऽत आह—तत्र 'प्रधानेति । अत्र 'प्रधान'शब्देन सर्वतः प्रधानमाख्यातवाच्यक्रियैव, तच्छब्दनेरेव वन्तुत्वभावमाहात्म्येन स्वसमानाऽधिकरणंतरशक्त्यभिभावकत्वात् । अत एव 'लुघभ्रतिहन्तुं शक्य'मित्यपि भवतीति पस्यथायां कैयटेनोक्तं सङ्गच्छते । तत्र 'शक्य'मित्यस्याऽपि नामत्वेनेतरक्रियागमिति गुणत्वेन स्वसमानाऽधिकरणंतरशक्त्यभिधाने सानर्थ्याऽभावादिति दिक् । अन्ये तु समानाऽधिकरणे इत्यस्याऽनुप्रयोगेन इत्येव न्याख्यानाद्यमपि प्रयोगश्चित्त एव । तद्वचनवादिमनेऽसिद्धेः । न च तदाऽऽख्याताऽन्ताऽनुप्रयोगविषयं, 'लुघुपहन्तुं शक्य'मिति भाष्यप्रयोगोऽसिद्धवापत्तेः, तुमुना कर्मणोऽनभिधानाद्द्वितीयापत्तेरित्याहुः । पृथक्त्वा-

१—'प्रधानेतेतरयोर्व्यंन्न द्वयस्य क्रिययोः पृथक् । शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुकल्पते ॥'

'प्रधानविषया शक्तिःप्रत्ययेनाभिधीयते । यदा, गुणे सदा तद्वदनुकृतापि प्रतीयते ॥'

इति कारिके अत्र स्मरण्याये ।

तत्तर्हि वक्रव्यम्—‘आ च तुमुनः समानाधिकरण’ इति ? न वक्रव्यम् ।
‘अव्ययकृतो भावे भवन्ती’ति भावे भविष्यन्ति । किं वक्रव्यमेतत् ? नहि । कथम-
नुच्यमानं गंस्यते ? तुमर्थ इति वर्तते* ॥ तुमर्थश्च कः ? भावः ॥ २६ ॥

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३ । ४ । ३२ ॥

ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं गोष्पदप्रं वृष्टो देव इति ?
प्रातिः पूरणकर्मा’ तस्मादेप कः † । यदि को विभक्तीनां श्रवणं प्राप्नोति । श्रूयन्त
एवात्र विभक्तयः । तद्यथा, एकेन गोष्पदप्रेषेति’ ॥ ३२ ॥

प्र०—स्वकार्यारम्भाऽभावात् ॥ २६ ॥

वर्ष । तस्मादेप क इति । गोष्पदं प्राती’त्यातोऽनुपसर्गे क’ इति कप्रत्ययः । क्रियाविशेषण-
त्वाच्च कर्मत्वानुपसर्कत्वे । ‘गोष्पदप्रकल्पं गोष्पदप्रन्तरा’मित्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमून्लोपो
न विधेयः । एषां प्रयोगाणां भाष्यकारेणानभ्युपगमात् । अनभ्युपगमस्तु ऊलोपप्रत्याख्यानान्य-
थानुपपत्त्या विज्ञायते । ‘गोष्पदपूर’मित्यादेरपि घत्रा सिद्धत्वाप्यणुमुल् कस्मात्त्र प्रत्याख्यायते । स्वरे
दोषप्रसङ्गात् । तथा हि—यदि करणे घत्रं विनाय पठ्यतीत्युपः क्रियते तदा थायादिसुप्रेणान्तोदात्तत्वं
भवति । भावे तु घत्रि वृत्रोहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । णमुलि तु लिस्वरेणोकार उदात्तः । गोष्पद-
पूरंतरामित्यादि च सिध्यति । ‘गोष्पदप्र’मित्यत्र तु नास्ति स्वरभेदः । कप्रत्यये थायादिस्वरेणा-
न्तोदात्तत्वाप्यणुमुलि ऊलोपे कृते पूर्वस्योदात्तभाजोऽभावात् कृत्स्वरेणाऽन्तोदात्तत्वात् ॥ ३२ ॥

उ०—दिति । भिन्नत्वाद्विरुद्धं यस्वकार्यं तदारम्भत्वाऽभावादित्यर्थः । एतेन ‘यदा यत्र शब्दोऽन्वयस्तदा
तद्विमक्तेः साधुत्वम्, श्रोदनं पक्त्वा भुज्यते, पक्त्वोदनी भुज्यत इत्युभयमपि साध्विति परास्तम् । प्रकृत-
स्यस्यमाध्यवाचित्कयोरनुक्तिसम्भवप्रस्तत्वाऽऽपत्ते रित्यलम् । यच्च हरदत्तेन ‘वयं तु द्रुमः—सकृच्छ्रुतस्य
युगपदुभयानां सम्भवाऽभावादेकेनैव प्रधानेन शब्दोऽन्वयः, इतरेण तु सन्निधानादार्य इति मुशानिरूपिता
शक्तिस्तत्र नाऽस्त्येवेत्युक्तं, तन्न, ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति सम्बन्धस्यमाध्यप्रयोगविरोधाऽऽपत्तेः, प्रमस्य
गतिर्कर्मत्वाऽभावेन चतुर्थप्राप्तेः । मम तु शाब्दाऽन्वयाऽभावेऽपि तन्निरूपितकर्मत्वस्य सत्त्वेन परत्वा-
द्‘गत्यर्थकर्मणी’त्यस्य प्रवृत्त्या न दोषः । एवं ‘ग्रामाय गत्वा द्रव्यती’त्यपि साध्विति दिक् ॥ २६ ॥

वर्षप्रमाणे । गोष्पदं प्रातीति । पूर्यतीत्यर्थः । नन्वस्मात्कल्पपि वृत्तौ ‘प्र’मित्यनुस्वारश्रवणं न
स्यात्, यामुलन्ताच्च भवतीत्यत आह—गोष्पदप्रमिति । करण इति । तथा सति वृष्ठात्वर्थेन सामाना-
ऽधिकरण्यं भवति । बहुमीहाविति । गोष्पदस्य पूरः पूरणं यत्र क्रियायामित्यर्थः । खिस्वरेणोकार इति ।
तत् उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । कृत्स्वरेणेति । प्रत्ययस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

* तुमर्थं सेतेन.....तवैतवेङ्गत्वेनः ३ । ४ । ६

१—‘कर्म’शब्दोऽर्थपर्यायः ३ । २ । १४ सूत्राभ्ये २३२ तमे वृष्टे विमर्शटिप्पणी द्रष्टव्या ।

† आतोऽनुपसर्गे कः ३ । २ । ३

२—रतिः क्वचित् ।

करणे हनः ॥ ३ । ४ । ३७ ॥.

हनः करणेऽनर्थकं वचनं हिंसार्थेभ्यो णमुल्लिधानात् ॥ १ ॥

हनः करणेऽनर्थकं वचनम् । किं कारणम् ? 'हिंसार्थेभ्यो णमुल्लिधानात्' ।
हिंसार्थेभ्यो णमुल्लिधीयते; तेनैव सिद्धम् ।

अर्थवच्चहिंसार्थस्य विधानात् ॥ २ ॥

अर्थवत् हन्तेर्णमुल्लवचनम् । कोऽर्थः ? 'अहिंसार्थस्य विधानात्' । अहिंसार्था-
णमुल्ल' यथा स्यात् । अस्ति पुनरयं कचिद्वन्तिरहिंसार्थो यदर्थो विधिः स्यात् ?
अस्तीत्याह । पाण्युपघातं वेदिं हन्ति ।

नित्यसमासार्थं च ॥ ३ ॥

नित्यसमासार्थश्च हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिरेपितव्यः X ॥ कथं पुनरिच्छतापि
हिंसार्थाद्वन्तेरनेन विधिर्लभ्यः । अनेनाऽस्तु तेन वेति तेन स्याद्विप्रतिषेधेन ।

'हन्तेः पूर्वविप्रतिषेधो वार्तिकेनैव ज्ञापितः' ।

यदयं 'नित्यसमासार्थं चे'त्याह, तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'हिंसार्थादपि हन्तेरनेन
विधिर्भवती'ति ॥ ३७ ॥

प्र०—करणे । बाहुल्येन हन्तिहिंसार्थो वृश्यत इति मत्वाह-हन इति । हन्तेः पूर्ववि-
प्रतिषेध इति । यद्येवं हिंसार्थानामित्यत्र 'दण्डोपघातं गा कलयती'त्युदाहरणं नोपपद्यते । नैप
दोषः । यत्रैक एव घातव्यः सामान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशेष्यभावमनुभवति सोऽस्य
विषयः । 'कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोग' इति वचनात्, अन्यत्र भिन्नघातवर्थसंबन्धे तु हिंसार्थाना-
मित्यनेनैव णमुल्ल भवति ॥ ३७ ॥

उ०—करणे हनः । बाहुल्येनेति । अग्रे तु हन्तिहिंसार्थं एव, पदव्यादौ हिंसारोप इत्याहुः ।
माथे—पाण्युपघातमिति । पाणिना वेदिं हन्तीत्यर्थः । हिंसा च प्राणिविधेति भावः । सामान्येति ।
यत्राऽनुप्रयोगणमुल्लन्तयोः सामान्यविशेषभावेनाऽन्वयस्तत्रेदमेव, यत्र तु भेदसंबन्धेनाऽन्वयस्तत्र तेनैवेति
भावः । हिंसार्थानामिति शशुलि 'वृतीयाप्रभृतीन्यन्तरस्या'मिति वैकल्पिकः समासः ॥ ३७ ॥

‡ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ३ । ४ । ४८ १—'अहिंसार्थस्य हन्तेर्णमुल्ल' पा० ।

X हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ३ । ४ । ४८; वृतीयाप्रभृतीन्यन्तरस्याम् २ । २ । २१

अधिकरणे बन्धः ॥ ३ । ४ । ४१ ॥

इह कस्मान्न भवति—ग्रामे बन्ध इति ? एवं वक्ष्यामि—‘अधिकरणे बन्धः संज्ञायाम् । [३ । ४ । ४१-४२] ततः—‘कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः’ [४३] इति । कथमेष्टालिकावन्धं वदः, चण्डालिकावन्धं वदः ? ‘उपमाने कर्मणि च’ [४५] इत्येवं भविष्यति ॥ ४१ ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ३ । ४ । ६० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । तिरश्चीति भवितव्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः ॥ ६० ॥

नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे ॥ ३ । ४ । ६२ ॥

अर्थग्रहणं किमर्थम् ? ‘नाधाप्रत्यय’ इतीयत्युच्यमान इहैव स्यात्—द्विधा-कृत्य । इह च न स्यात्—द्वैर्धकृत्य* । अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । नाधाप्रत्यये च सिद्धं भवति, यश्चान्यस्तेन समानार्थः ।

प्र०—अधिक । ग्रामे बन्ध इति । णमुलि सति ‘ग्रामवन्धं वद’ इति प्राप्नोति ॥ ४१ ॥ तिर्यं । सौत्रो निर्देश इति । अनुक्रियमाणरूपविनादाप्रसङ्गस्तु न परिहारे, न हि

प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणम् ॥ ६० ॥

नाधा । द्वैर्धं कृत्येति । यदा ‘द्वित्र्योश्च घमु’त्रित्यादौ प्रत्ययपक्षस्तदेतदर्थग्रहणस्य प्रयोजनम् ।

उ०—अधिकरणे । ग्रामे बन्ध इतीति । यद्यपीदं वाऽस्वरूपन्यायेन घघ्रा सिद्धं, तथाऽप्यनिष्टमपि प्राप्नोतीत्याह—ग्रामबन्धमित्यादिना । ‘ग्रामे वद’ इति त्वपपाठः, कर्मणि क्तस्य विषये भावविषयणमु-लोऽप्राप्तेः । यद्यप्ययं साध्यो भावः, स च सिद्धस्वभावस्तथापि सिद्धत्वस्याऽऽधिक्येऽपि तस्याऽक्षतेः । भाष्ये—एवं वक्ष्यामीति । ‘संज्ञायामित्यनेनैकवाक्यतापन्नम् । कथमिति । संज्ञाल्वाऽभावात्पत्र । उपमानं इति । एवमनधिकरणविषयेऽपि तेनैव साध्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

तिर्यच्य । तिर्यकशब्दोऽनृजुवाची, अपवर्गः—समातिन्तद्वाची च । न हीति । सौत्रत्वेन शास्त्रा-ऽप्रवृत्तौ तु तद्विनाशप्रसङ्गो बीजमित्यन्यादिति भावः ॥ ६० ॥

नाधाऽर्थप्रत्यये । तथा चेति । तदा चेत्यर्थः । द्वैर्धकृत्येति । ज्ञानेन समाद्ये विमकिलोपः ।

१—‘वद’ इति पा० । ‘ग्रामे वद’ इति त्वपपाठः, कर्मणि क्तस्य विषये भावविषयणमुलोऽप्राप्तेः’ इति नागेशः ।

२—‘बन्धविशेषाणां नामधेयान्तेतानी’ति काशिकावृत्तिः (३ । ४ । ४२)

३—‘सौत्रो निर्देशः’ इति पा० । * संख्याया विधायै घा; द्वित्र्योश्च घमुन् ५।३।४२; ४५

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्,—हिरुकृत्वा पृथक्कृत्वा ॥ ६२ ॥

अन्वचयानुलोम्ये ॥ ३ । ४ । ६४ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । अनूचीति भवितव्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः ॥ ६४ ॥

कर्तरि कृत् ॥ ३ । ४ । ६७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

कर्तरि कृद्धचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् ॥ १ ॥

कर्तरि कृतो भवन्तीत्युच्यते [किं प्रयोजनम् ?] 'अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्' । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति । तद्यथा,—'गुप्तिञ्जिद्धचः सन्' [३।१।५] 'यावादिभ्यः कन्' [५ । ४ । २६] इति । एवमिमे प्रत्ययाः कृतः स्वार्थे स्युः । स्वार्थे मा भूवन् कर्तरि यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छति स्वार्थे, आह तम्—'भावे घञ्भवती'ति । कर्मणि तर्हि मा भूवन्निति । कर्मण्यपि यमिच्छत्याह तम्—'घः कर्मणि ष्टन्'

प्र०—आदेशपक्षे तु स्यान्निवद्भावाद्वाग्रहणेन ग्रहणात्सिध्यति । तथा च 'धमुत्रन्तात्स्वार्थे ङदर्शन'-मिति ङप्रत्यय उदाहार्यो 'द्वैघकृत्ये'ति । 'ना'ऽर्थमप्यर्थग्रहणं कर्तव्यमन्यथा निरनुबन्धकपरिभाषया नाऽत्रो ग्रहणं न स्यात् ॥ ६२ ॥

कर्तरि । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । अनादेश इति । यत्र वचनेनाऽर्थो नादिश्यते तत्र प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययो भवति । यमिच्छतीति । असत्यस्मिन् सूत्रे 'घञ्प्रत्येतावत्सूत्रं' कर्तव्यम् । घातोर्धञ्भवतीति । तत्रानिर्दिष्टत्वाद्भावे घञ् भवित्यति । ततः 'पदरुजविशस्पृश' इति द्वितीयं सूत्रं कर्तव्यं, ततश्च भाव इति न कर्तव्यम् । क्रियमाणं तु निय-

४०—एतद्भाष्यस्वरगाव्यत्ययपक्ष एव तत्र न्याय्य इति तत्त्वम् । नाऽर्थमपीति । निरनुबन्धकमादाय स्याद्यो सिद्धेरनिष्टाऽभावाच्च तदर्थत्वं चिन्त्यम् । 'हिरु'गिति । नाऽर्थत्वात्प्राप्तिः ॥ ६२ ॥

कर्तरि कृत् । ननु 'भाव' इति सूत्रं घातुमात्राद्घञ्विषये आवश्यकमत आह—घञ्प्रत्येतावदिति । भावपदोऽगदानं किनाऽप्यन्यप्रत्ययवस्वार्थे विधानेनैव भावे सिद्धमिति भावः । ततः पदरुजोति । कर्मण्य-मिदम् । ष्टन्माभोतीति । 'घः ष्ट्'नित्येकं धान्यं विध्यर्थम्, ततः 'कर्मणी'ति नियमार्थमिति भावः । परिहरति—एकमिदं वाक्यमिति । कथं क्परकान्तरे इति । एकवाक्येऽपि विशेषणोपादानं नियमघट-

[३ । २ । १८१] इति ॥ करणाधिकरणयोस्तर्हि मा भूवन्निति । करणाधिकरण-
योरपि यमिच्छत्वाह तम्—‘ल्युट्करणाधिकरणयोर्भवती’तिः ॥ सम्प्रदानापादानयो-
स्तर्हि मा भूवन्निति । सम्प्रदानापादानयोरपि यमिच्छत्वाह तम्—‘दाशगोघ्नी सम्प्रदाने’
[३ । ४ । ७३] ‘भीमादयोपादाने’ [७४] इति ॥ य इदानीमतोऽन्यः प्रत्ययः
शेषः सोऽन्तरेण घचनं कर्तृर्गैव भविष्यति ।

तदेव तर्हि प्रयोजनम्—‘स्वार्थे मा भूव’न्निति । ननु चोक्तं ‘यमिच्छति स्वार्थे’ आह
तम्—‘भावे घञ्भवती’ति । अन्यः स भावो यावत् प्रकृत्यर्थात् । अनेनेदानीमाम्य-
न्तरे भावे स्युः, तत्र मा भूवन्निति कर्तृग्रहणम् । कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः ? उक्तो
भावमेदो भाष्ये × ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

तत्र ल्युनादिप्रतिषेधो नानावाक्यत्वात् ॥ २ ॥

तत्र ल्युनादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । ल्युनादयः+ कर्तरि मा भूवन्निति ।

प्र०—मायं भविष्यति—‘घञेव भावे नान्य’ इति । ततो धात्वर्थाक्षिप्ते कर्तरि कृद्भविष्यति नार्यः
तुप्प्रेषेत्यर्थः । कर्मणीति । तस्यापि धात्वर्थेनाशेषादिति भावः । घः कर्मणि ष्टिति । ‘घञेव
कर्मणि नान्य’ इति नियमो विज्ञास्यते । यद्येवं कर्मणो नियमात्प्रत्ययो न नियत इति कारकान्तरेपि
एव प्राप्नोति । नैव दोषः । एकमिदं वाक्यं ‘घः कर्मणि ष्टिति । तेन च कर्मणि विधीयमानः
कार्य कारकान्तरे स्यात् । अथवा द्वितीयो नियमः कर्त्तरि ष्टिति । य इदानी-
मिति । ननु ‘कर्त्तरि भुवः पिठ्णुञ्चुक्राञ्चो’ कर्त्तरि चपिदेवतयो’रिति कर्तुरपि नियमः प्राप्नोति ।
नैव दोषः । उभयत्र करणनिगृह्यत्वा कर्तृभ्रतिविध्ययैव न नियमार्था । उक्त इति । ‘सर्वधातुके
य’गित्यत्र यावत्प्रत्ययान्तरयोर्भावयोर्विशेषो दर्शितः । ननु चेति । ल्युनादियु करणादिरर्थो

व०—मित्यर्थः । नन्वेवं विधिसंभवे स्यात्, विशेषणोपादानात् कर्मण्येतेत्येव स्यात् तु प्रुनेतेतीत्यन्वेषाह—
अथवेति । आह्वयेति भावः । धात्वर्थाक्षिप्ते कर्मण्यपि सिद्धे नियमार्थैवमिति तात्पर्यम् । एवं करणाधिकर-
णयोरित्यत्राऽपि बोध्यम् । सर्वधातुके यगित्यत्रेति । नन्वाम्यन्तरेऽपि भावे न भविष्यन्ति, ‘तुमर्चं ते’ इति
तुमर्चमहणेनाम्यन्तरे भावे स्यादीनां नियमादिति चेन्न, सति ह्यसिन्धुत्वं तुमर्चमहणं ‘भाव’महणम्, अराति
त्वमिन्नु विधित्वसम्भवे तुमर्चमहणं कर्तुरेव महर्णं स्यात्, तुमनोऽल्युक्त्यायेन कर्मण्येव प्रगक्तेरित्याशयः ।
यः कर्मणि च भावे चेति । भावमहणे तु न नियमः शक्यो विशाद्वय, ‘अकर्मकेभ्य’ इति विशेषणाय तदाव-
श्यकत्वात् । भाष्ये—ल्युनादयः कर्त्तरितीति । अयं भाष्यः,—‘स्वभावविधायकैर्विहितानामप्रत्ययानां पश्चादने-
नाऽर्थाऽऽदेशान’मिति पदे यथा तुमादीनामर्चं आदिश्यत एवं ल्युनादीनामर्चान्नादिश्येताऽविशेषात् । ततश्च

‡ करणाधिकरणयोश्च ३ । ३ । ११७

× सर्वधातुके यक् ३ । १ । ६७ सूत्रमाथे मायभेद उक्तः ।

+ आह्वयमुभयस्थूलपलितनान्घमिषु व्यर्थेभ्यश्चो कृञः करणे ल्युन् ३ । २ । ५६

ननु च करणे ख्युनादयो विधीयन्ते ते' कर्त्तरि न भविष्यन्ति । तेन च करणे स्युरनेन च कर्त्तरि । ननु चापवादत्वात्ख्युनादयो वाचकाः स्युः । न स्युः । किं कारणम् ? 'नानावाक्यत्वात्' । नानावाक्यं तच्चेदं च । समानवाक्येषुवादैरुत्सर्गा वाध्यन्ते, नानावाक्यत्वाद्वाचनं न प्राप्नोति ।

तद्वच्च कृत्येष्वेवकारकरणम् ॥ ३ ॥

एवं च कृत्वा कृत्येष्वेवकारः क्रियते,—'तयोरेव कृत्यङ्करत्वर्याः' [३ । ४ । ७०] इति, 'भावे चाकर्मकेभ्य' इति* ॥ किं प्रयोजनम् ?

प्र०—विशेषविहितत्वात्कर्तुर्वाचको भविष्यतीति भावः । नाना वाक्यत्वादिति । 'इह ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तर्कं कौण्डिन्याये'त्यभिन्नकालत्वाद्देकं वाक्यं विगिष्टस्य दानस्य प्रतिपादकमिति तत्रेव दधि वाध्यते । यदा तु कालभेदेन वाक्यद्वयमुच्यते 'पूर्वाह्णे ब्राह्मणभोजनप्रकरणे दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां'मिति । अपराह्णे तु 'तर्कं कौण्डिन्याय दीयतां'मिति । तदा तत्रेव दधि न वाध्यते । तथेहापि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद्वाध्यवाचकभावो नास्तीत्यर्थः । यत्त्वगादिवाक्ये 'यत्रेकं वाक्यं तच्चेदं च ततस्तच्छेषोऽयं नानावाक्यं तदा तदपवाद' इत्युक्तम् । तदसंभवाश्रयेण । यदाऽङ्गस्येति इत्येतावयवावयवनिर्मन्त्रे पञ्ची तदा स्थानपञ्चभावादलोन्यस्येत्यस्यानुस्थानं, तदेव चापवादत्वम् । ख्युनादयस्तु कृत्वादेन कर्त्तरि स्युः । करणादिभ्युक्त्या च करणादिषु । तत्राऽनेकस्वार्थस्य युगपदभिधानाऽसंभवात् पर्यायः स्यात् । वदाचित्कर्त्तरि, कदाचित्करणादिषु ।

तद्वच्चेति । योऽयमर्थ उक्तस्तेन तुल्यमेवकारकरणमित्यर्थः । तथाहि,—कृत्वात्कर्त्तरि कृत्यादयः प्राप्ता एवकारेण कर्तुरपकृष्यन्ते, भावकर्मणोरेव यथा स्युरित्येवमर्थमित्यर्थः । 'भावे

उ०—तेऽथनेन कर्त्तरि स्युः, तत्तद्वाक्ये उपादानात्करणादिषु चेति करणादिरथो विशेषविहितत्वादिति । कार्यशब्दवादेऽर्थस्याऽपि शास्त्रमात्रगम्यत्वेन विधेयत्वमिति भावः । भावे—ननु चाऽपवादत्वादिति । ख्युनादिशाब्दोपाताः करणादय इत्यर्थः । इहाऽपि कालभेदेनेति । पूर्वं करणे विधानं, तदा तु न कर्त्तव्यं पश्चरिति वाचाऽभावः, विधानोत्तरं पश्चादुपस्थितस्य कथं वाचः, तत्रास्तिकाले तस्य नाऽप्राप्त्यभावात् । यथा अत्राद्गतकृदानेन पूर्वोक्तदधिदानस्य न वाच इति भावः । ननु 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे नानावाक्यं तदसंभवात्कृत्य कथमनरादयो किरत आह—परिवृति । तदसंभवाश्रयेणेति । 'अलोऽन्यस्ये'त्यनोऽन्यस्य सम्भवाऽभिप्रायेणेत्यर्थः, तदेवाह—यदेति । कृत्वादेनेनेति । विध्युत्तरकालमर्थसंभवेऽप्येत्यर्थः । तत्राऽनेकस्येति । कर्तृकरणयोः स्थानभ्याम्प्रातन्व्याभ्यां मित्रकृत्वादिमिति भावः । योऽयमिति । अत्रावकारः

तच्च भव्याद्यर्थम् ॥ ४ ॥

भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि
माणवकेन सामानीति ।

ऋपिदेवतयोस्तु कृद्धिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्य ॥ ५ ॥

यदयं 'कर्तरि चर्पिदेवतयोः' [३ । २ । १८६] इति सिद्धे सति समावेशे
समावेशार्थं चकारं शास्ति तज्ज्ञापयत्वाचार्यो 'न भवति समावेश' इति ।

किमर्थं तर्हि कृत्येष्वेवकारः क्रियते ?

एवकारकरणं च चार्थं ॥ ६ ॥

एवकारकरणं च चाऽर्थे द्रष्टव्यम् । तयोर्भाविकर्मणोः कृत्या भवन्ति, भव्या-
दीनां कर्तरि चेति ॥ किं प्रयोजनम् ?

प्र०—चाऽकर्मकैभ्यः इत्यनेनाधिकारसहितं वाक्यं दर्शयति । किं प्रयोजनमिति । एवकारेणाऽ-
न्यत्र समावेशज्ञापनेन किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । तच्च भव्याद्यर्थमिति । भव्यगेयादिसूत्रे वाग्रहणं न
कर्तव्यम्, तदन्तरेणापि भव्यादयः कर्तरि भवन्तीत्यनेन समावेशज्ञापनादेवकारकरणाद्भाविकर्मणी
न वाधिष्येते इत्यर्थः । इदानीं 'तत्र ल्युनादिप्रतिषेध' इत्यस्य परिहारमाह—ऋपिदेवतयोरिति ।
कृद्धिरिति जातौ बहुवचनम् । अत्र च यथासंख्यं वार्तिककारस्यानभिमतम् । यथासङ्ख्ये हि
चशब्दस्य ज्ञापकत्वन्न स्यात्, समावेशाऽभावात् । भव्याद्यर्थमिति । भव्यगेयादिसूत्रं न कर्तव्यं

उ०—नानावाक्यस्वरूप इत्यर्थः । तेन तुल्यमिति । तस्याऽपि तद्गोधकत्वादिति भावः । इत्येवमर्थमिति ।
यदि बाध्यबाधकभावः स्यात्तदा भाविकर्मण्यो कर्त्तृबोधसम्भवात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादेवकारेण शक्यते—
'श्रयस्याऽर्थान्तरं न बाधकमिती'ति भावः । ननु 'भावे चै'त्याद्यंशोच्चारणं किमर्थमत आह—भावे
चेत्यादि । ननु कृत्यादीनां कर्त्तृप्रवृत्तिरेवकारप्रयोजनमिति शतत्वात्तथाऽनुपपत्तिरत आह—पूवेति ।
'वा'ग्रहणेन तरिषद्वमत आह—मष्येति । कर्त्तरि भवन्तीति । 'कर्त्तरि कृदि'ति शाब्बादिति भावः । इति
हेतोर्न कर्त्तृव्यमित्यन्वयः । नन्वेवमपि कर्त्तृ भाविकर्मणोर्बोधः स्यादत आह—अनेनेति । अनेन—कर्त्तृ ।
समावेशेति । करणच्युत्पत्त्या समावेशज्ञापकादेवकारकरणादित्यर्थः । प्रत्ययस्यैकत्वादर्थयोरपि द्विवाद्बहु-
वचनमनुपपन्नमत आह—जाताविधि । जातिविवक्षायामेकवचनस्य, व्यक्तिविवक्षायां बहुवचनस्य साधनेन
भाष्ये 'जात्याख्याया'मिति सूत्रप्रत्याख्यानादिदञ्चित्यम् । प्रयोगभेदेनाऽर्थवाद्बहुवचनमिति वक्तुं

तच्च भव्याद्यर्थम् ॥ ७ ॥

भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि माण-
वकेन सामानीति ।

यत्तावदुच्यते—‘श्रुपिदेवतयोस्तु कृद्भिः समावेशवचनं द्वापकमसमावेशस्ये’ति,
नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्त इति । एष एव न्यायो यदुतापवादैरुत्सर्गा
बाध्येन् । ननु चोक्तं—‘नानावाक्यत्वादवाचनं न प्राप्नोती’ति । न विदेशस्यमिति
कृत्वाऽतो नाना वाक्यं भवति । विदेशस्यमपि सदकं वाक्यं भवति । तद्यथा,—
द्वितीयेऽध्याये लुगुच्यते‡, तस्य चतुर्थपष्ठयोरलुगुच्यतेऽपवादः† ।

प्र०—भवतीत्यर्थः । अन्ये तु कृत्याद्योऽनभिधानात्कर्त्तरि न भविष्यन्तीति भावः । इदानीं भाष्प-
कारो वार्तिकदूषणमाह—यत्तावदिति । न विदेशस्यमिति । न कालभेदानानावाक्यत्वं भवति ।
यास्त्रे विदेशस्यानामप्यवान्तरवाक्यानामाकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्वदर्शनात् । देशग्रहणं चाऽत्र
कालस्योपलक्षणम् । शब्दक्रमस्य कालकृतत्वात् । चतुर्थपष्ठयोरिति । चतुर्थे ‘गोत्रेऽलुगवी’ति ।
पाठे तु ‘अलुगुत्तरपदे’ इति । तदुक्तं हरिणा—

‘अनेकाख्यातयोगेपि वाक्यं न्यायापवादयोः ।

एकमेवेत्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम् ॥

नियमः प्रतिषेधश्च विशेषश्च तथा सति ।

द्वितीये यो लुगाख्यातस्तच्छेपमलुकं विदुः ॥’ इति ।

उ०—युक्तम् । भाष्ये—कृद्भिरित्यस्य कृदर्थकर्त्तरणयोरित्यर्थः । ननु तत्र श्रुयो करणे देवतायां कर्त्तरिण्य-
न्वयात्समावेश एव नास्तीत्यत आह—अत्र च यथासङ्गमिति । तत्तत्त्वे हि तथा संख्यापरमेव चत्स
सार्थकत्वात्सति प्रनोदने ज्ञानकत्वं न स्यादिति भावः । भाष्ये—समावेशवचनमिति । समावेशशेषकचकर-
वचनमित्यर्थः । सूत्रं नेति । भव्यादीनां कर्त्तरि नेति भाष्पस्वरसेन सूत्राऽभावस्तैव लानादिति भावः ।
ननु तत्सूत्राऽभावे पूर्वोक्तरीत्या अन्वेऽपि कृत्याः कर्त्तरि स्युत आह—अन्वे त्विति । यत्तावदिति ।
कृदुत्सर्गावाक्यानामेवायं शेषः । तथा च अनानकालतयाऽनिर्दिशार्थेषु चरितार्थत्वाऽस्य विशेषार्थनिर्देशेन
बाध इति भावः । यदा तेषमर्थार्थे निरुकाङ्क्षावाचंश्चतुपरियतिरेव । तुजादिविधौ तु तेषमर्थऽऽस-
ङ्क्षासत्त्वात् ‘कर्त्तरि’त्यस्याऽप्यर्थवत्याकाङ्क्षासत्त्वेनोभयाऽऽकाङ्क्षया तत्रैवाऽन्वयो न स्मृतादिषु,
साक्षादर्थनिर्देशेन तेषां निरुकाङ्क्षादिति तत्त्वम् । अनेकाख्यातयोगः—‘यत् भवति’ ‘दीनो भवति’-
त्यदिभ्यः । न्यायः—उत्तरगैः । ‘विधिरेव’ इति पाठे नियमप्रतिषेधौ विधिरेवावेव न तु स्वतन्त्रावित्यर्थः ।

१—एवकारकरणं च चार्थं तच्च भव्याद्यर्थम् इत्येकमेव वार्तिकं क्वचिद् दृश्यते ।

‡ यत्रश्रीषः मुनो घट्टमातिपदिक्योः २ । ४ । ६४; ७१

+ गोत्रेऽलुगवी ४ । १ । ८६; अलुगुत्तरपदे ६ । १ । १

यदप्युच्यते—‘एवकारकरणं च चार्थे’ इति, कथं पुनरन्यो नामाऽन्यस्यार्थे वर्तते । कथमेवकारश्चार्थे वर्तते ? स एष एवकारः स्वार्थे वर्तते । किं प्रयोजनम् ? ज्ञापकार्यम् । किं ज्ञाप्यम् ? एतज्ज्ञापयत्याचार्ये ‘इतः* उत्तरं समावेशो भवती’ति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ‘तच्च भव्याद्यर्थम्’ । भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नाम् । गेयानि माणवकेन सामानीति ।

यद्येतज्ज्ञाप्यत इहापि समावेशः प्राप्नोति—‘दाशगोघ्नो संप्रदाने’ [३।४।७३] ‘भीमादयोऽपादाने’ [७४] इति । अत्रापि सिद्धं भवति । यदयं ‘मादिकर्मणि कः कर्तरि च’ [७१] इति सिद्धे समावेशे समावेशं^३ शास्त्रि तज्ज्ञापयत्याचार्यः—‘प्रागमुतः† समावेशो भवती’ति ।

किं पुनरयं प्रत्ययनियमः,—‘धातोः परोऽकारोऽकशब्दो वा नियोगतः कर्तारं

प्र०—कथमिति । एवकारस्य लौकिके प्रयोगे न कचिच्चाऽर्यवृत्तित्वं दृश्यत इति भावः । उत्तरमिति । ‘कर्तरि कृ’दित्यस्मादुत्तरमित्यर्थः । तच्चेति । भव्यगेयादिसूत्रे ‘वे’ति न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । यदयमिति । ‘आदिकर्मणि कः कर्तरी’त्येतावदस्तु नाऽर्थश्चशब्देन । समावेशोऽप्येवकारज्ञापितो भविष्यति । कृतस्तु ‘च’शब्दो ज्ञापयति—आदिकर्मणीत्यस्मात् सूत्रात् परेषु समावेशो न भवतीति । किं पुनरिति । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इति यदुक्तं तत्समारयितुं विचार्यते । प्रत्ययनियम इति । धातोः परः कृतप्रत्ययः कर्तरि वर्ततामिति कर्तृलक्षणोऽर्थे कृतप्रत्ययो नियम्यते । नियोगत इति । ‘कर्तरि कृ’दित्यस्मादाचार्यनियोगादित्यर्थः । कार्यशब्दाभ्युपगमे

उ०—तदुदाहरणमाह—द्वितीये इति । ‘विशेषश्च तथे’ति पाठे विशेषोऽपवादः । एतन्नित्यं विष्येकवाक्यता-पन्नमित्यर्थः । न कर्त्तव्यं भवतीति । न च चार्थे वृत्तिमाश्रित्य सूत्रमेव न कार्यम्, अतिप्रसङ्गसर्वनभिधाना-द्वारणीय इति प्रागुक्तं युक्तम्, अनभिधानेन प्रत्याख्यानस्याऽप्युक्त्वादित्याहुः । एवञ्च स्वार्थे कृतां व्यावृत्तये सूत्रं कार्यं, ख्युनादिषु च करणरूपायै न बाधान्न दोषः । तत्र ‘किमिदमपूर्वतयाऽर्थं बोधयत्ययमित्यर्थेभ्यो व्यावर्त्तयति, किं वा तत्राऽर्थं लोके प्रयुज्यमानस्यैव कृदादिसंज्ञेति प्रतिपादयती’ति चन्द्रिह,—तत्र द्वितीयस्य सिद्धान्तत्वकरणेनाऽपि ‘ख्युनादीनां तत्र प्रतिषेध’ इति वार्तिकं प्रत्याख्यातमुपक्रमते भाष्ये—किंपुनरिति । कृतप्रत्ययो नियम्यत इति । एतावानेव सूत्रव्यापारः, ‘कर्त्तारं ब्रुवन् कृतसंज्ञे’त्यादि तु सकलशान्नेकवाक्यता-लाभाऽर्थकथनमिति बोध्यम् । ननु सिद्धशब्दाऽन्वाख्याने कथमाचार्यनियोगादर्थविशेषे प्रवृत्तिरित्यत आह—कार्यशब्देति । तत्राद्यपि कृतप्रत्ययः कर्त्तरि वर्त्ततामित्युक्तेऽर्थादन्यत्राऽऽवृत्त्या प्रत्ययनियमः, द्वितीये ध्वर्यस्य लोकत एव सिद्धत्वात्तद्विषयसम्भवेन कृतसंज्ञाया अर्थधिकारेण सिद्धत्वेन कर्त्तारं ब्रुवन्नेव

१—‘विद्यते’ पा० । २—‘अप्यते’ पा० । * कर्तरि कृत् ३ । ४ । ६७

३—‘समावेशार्थं चकार शास्त्रि’ पा० । † आदिकर्मणि कः कर्तरि च ३ । ४ । ७१

ब्रुवन्कृत्संज्ञश्च भवति प्रत्ययसंज्ञश्चेति । आहोस्वित्संज्ञानियमः,—‘घातोः परोऽकारोऽकशब्दो वा स्वभावतः कर्त्तारं ब्रुवन्कृत्संज्ञश्च भवति प्रत्ययसंज्ञश्चेति । कश्चात्र विशेषः ?

तत्र प्रत्ययनियमेऽनिष्टप्रसङ्गः ॥ ८ ॥

तत्र प्रत्ययनियमे सत्यनिष्टं प्राप्नोति । काष्ठभिदब्राह्मणः । बलभिदब्राह्मणः । एषोऽपि नियोगतः कर्त्तारं ब्रुवन्कृत्संज्ञश्च स्यात्प्रत्ययसंज्ञश्चेति ।

संज्ञानियमे सिद्धम् ॥ ९ ॥

संज्ञानियमे सति सिद्धं भवति ॥ यदि संज्ञानियमः,—‘वि^३भक्तादिषु दोषः’ ।

प्र०—चाऽस्य पक्षस्य संभवः । आहोस्विदिति । नित्यशब्दार्थसंबन्धाम्युपगमनिबन्धनोपपन्नः । ‘यः स्वभावतः कर्त्तरि वर्तते स एव कृत्संज्ञो नान्य’ इति कृत्संज्ञा नियम्यते । यद्येवं ह्युनादीनां कृत्संज्ञा न प्राप्नोति । नैष दोषः । एतत्सूत्रव्यापारो नियम्यते । करणे ह्युन्नित्यादावप्ययमेव विचारः,— किमयमर्थः—‘करणे ह्युन्वर्तता’मिति, उत ‘यत् स्वभावतो वर्तते तस्य साधुत्व’मिति । कृत्संज्ञा तु प्रतिप्रत्ययमधिक्रियमाणा ह्युनादिषु प्रवर्तत एव । काष्ठभिदब्राह्मण इति । अनित्यतद्वाभ्युपगमे काष्ठभेद इत्यत्राऽप्यप्रत्ययो वचनादेव कर्त्तारमाचष्टे । उत्पाद्यशब्दपक्षे चाऽकाराणां विशेषाभावादब्राह्मणशब्दाऽकारस्यापि कर्त्तरि नियोगत्वं प्राप्नोति । आचार्यनियोगाच्च कर्त्तारं ब्रुवन्कृत्प्रत्ययसंज्ञाप्रसङ्गः । तत्र कृत्संज्ञायां सत्यां स्वाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः, प्रत्ययसंज्ञायां च सत्यां तन्निबन्धनाऽङ्गसंज्ञाश्रय आर्द्धधातुकनिमित्तो गुणः प्राप्नोति । ननु नाऽयं धातोर्विहितः, ततो दोषाऽभावः । नैतदस्ति । लक्षणवशाच्छब्दार्थसंबन्धव्यवस्थानुविधाने कुतोऽयं नियमः,—अयं धातो-

३०—कृत् प्रत्ययसंज्ञको नाऽन्यादश इति तत्तत्त्वार्थकवाक्यतया संज्ञानियम इति भावः । ह्युनादीनामिति । ‘करणादिषु वर्त्तमानानां’मिति शेषः । एतत्सूत्रव्यापार इति । एतत्सूत्रविषय इत्यर्थः । कृत्संज्ञा इति । प्रत्ययसंज्ञायां श्रयुपलक्षणम् । प्रतिबृत्तमुपस्थानवैयर्थ्येन सर्वत्र प्रवर्त्तत एवेत्यर्थः । वचनादेवेति । ‘कर्त्तरि कृ’दिति वचनादेवेत्यर्थः । नन्वेवमप्येतत्प्रकरणविहितानामेव नियोगेन कर्त्तर्यकत्वमाह्वयत नावन्देशमपीत्यत आह—उत्पाद्येति । घातोः परोऽकारो कर्त्तार्येव वर्त्तन्त इत्यर्थादिति भावः । अर्थविषयान्न प्रयोगे दृश्यमानानामेवेति नाऽनुबन्धा भेदका इति तात्पर्यम् । अतएव भाष्ये ‘अकारोऽकशब्दो वा नियोगत’ इत्युक्तम् । नियोगः—नियमः । नियोगात्त्वमिति पाठे नियोगविषयत्वमित्यर्थः । घातोः परः कृत्प्रत्यय इति । सर्वसङ्ग्रहप्रदर्शकम् । कृत्यप्रत्ययसंज्ञेति । प्रकृत्युत्पत्ते विद्यमानाऽनुवर्त्तमानकृत्यप्रत्ययपदाभ्यामित्यर्थः । गुण इति । ‘कृत्संज्ञा’ इति निमित्तसप्तमीति किवाश्रयो निदेशो निति भावः । ननु नाऽयं धातोर्इति ।

विभक्ता भ्रातरः, पीता गात्र इति न सिध्यति । प्रत्ययनियमे पुनः सति परिगणि-
ताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तो नियोगतः कर्तारमाह‡, न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते प्रकृतयः ।

विभक्तादिषु चाऽप्राप्तिः प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात् ॥ १० ॥

विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याऽप्राप्तिः । किं कारणम् ? प्रकृतेः प्रत्ययपर-

प्र०—विहितो नायमिति । काष्ठशब्दो हि कर्मोपपदं, भिदिर्वातुः, तस्माच्च परोऽकार इति—तस्य
कर्त्तरि स्यादेव नियोगः । यदा हि स्ववाक्यैर्विहितानां प्रत्ययानामनेनार्यविशेषे नियोगः क्रियते
तदा विशेषोऽभावादस्यापि नियोगः प्राप्नोति । किपो लुप्तत्वाद्वातुरेव कर्त्तर्ये नियुक्त इत्यकारस्य
कर्त्तारो न भविष्यतीति चेत्, यावकादिष्वेव सर्वाभिधानमस्तु । लौकिकार्थानपेक्षायां हि
घातोः परस्य कृत्प्रत्ययसंज्ञाकर्तृनियोगप्रसङ्गः । संज्ञानियमे सिद्धमिति । नह्यत्राऽकारो लौकिके
प्रयोगे कर्त्तरि ब्रवीति, प्रतिषेधवाचित्वादिति कृत्प्रत्ययसंज्ञयोरप्रवृत्तिरित्यर्थः । प्रत्ययनियम-
वाद्याह—यदीति । अत्र हि क्तः स्वभावतः कर्त्तारमाह, भ्रातृभिर्गोभिश्च सामानाधिकरण्यात् ।
ततश्च कर्त्तरि साधुत्वं प्राप्नोतीत्यसाधुत्वं मन्यते । क्रियाकारकसंबन्धेन विभक्तादीनां कर्त्तरि वृत्तिर-
नभिमतैति दोषोपन्यासः । प्रकारान्तरेण साधुत्वं दर्शयिष्यते । प्रत्ययनियमवादिनस्त्वयमदोषः ।
'गत्यर्थार्कर्मके'त्यत्र परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः कर्त्तरि नियुज्यते । नहि तत्र भजिपिबती
परिगणितावित्यर्थः । संज्ञानियमवाद्याह—विभक्तादिषु चेति । ममापि 'गत्यर्थार्कर्मके'ति सूत्रं
न दण्डवारितम् । तत्र गत्यर्थार्दिभ्य एव क्तः स्वभावतः कर्त्तारं ब्रुवन् कृत्प्रत्ययसंज्ञो भवतीति
भजिपिबतिभ्यां क्तस्य कर्त्तरि साधुत्वाऽप्रसङ्गः । प्रकृतेरिति । गत्यादिकाया इत्यर्थः । प्रत्यय-
परवचनादिति । क्तप्रत्ययस्य कर्त्तरि वर्तमानस्य साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः । तदेव स्थितमेतत्-
स्वभावतस्तेषु तेष्वर्थेषु वर्तमानानां प्रत्ययसंज्ञाविवानद्वारेण साधुत्वमन्वास्यायते । इदानी भाष्य-

उ०—'घातो'रित्येवं विहितत्वेवाद्घातुकत्वादित्यर्थः । ननु कार्यशब्देऽपि य एने कृत्संज्ञास्तत्संज्ञास्त्रै-
ण्यशास्ते कर्त्तर्यैव वर्तन्ते इत्यर्थः । एवञ्च कथमस्याऽकारस्य नियोगेन कर्त्तर्यकत्वमित्यत आह—काष्ठशब्दो
हीति । एवञ्च स्वरूपे विशेषोऽभावेन सादृश्यादस्मिन्नपि तत्त्वबुद्धिरस्येवेति घातोर्विहितत्वबुद्धिरप्यस्तीत्याद्-
घातुकत्वमस्येवेति भावः । नन्वेकवाक्यतयैवाऽर्थविधानान्न दोष इत्यत आह—यदा हीति । प्रत्ययानामिति ।
प्रयोगे दृश्यमानरूपाणामित्यर्थः । घातुरेवेति । किञ्चहचरितो घातुरेवेत्यर्थः । सर्वाऽभिधानमिति । सर्व-
भिधानमित्यर्थः । एवं कृदादिसंज्ञा अपि विहितानामेव पश्चात् क्रियन्त इति लौकिकार्थानपेक्षया शास्त्रेणैवा-
ऽर्थविधाने घातोः परत्वास्यादेव प्रत्ययत्वादीत्यह—लौकिकेति । नह्यत्रेति । एवञ्च ख्युनोऽपि लोके
कर्त्तर्येवृत्तेस्तत्रैतस्याऽनुपस्थानमिति न कर्त्तार्यकत्वप्रसङ्ग इति तत्प्रतिषेधो व्यर्थ इति भावः । ननु
साधुत्वमिष्टमेवेति साधुत्वप्राप्नोतीत्यसंज्ञतमत आह—असाधुत्वं मन्यत इति । एवञ्च 'इति न सिध्यती'-
त्यत्र इत्येतेषु क्तस्य कर्त्तरि असाधुत्वं न सिध्यतीत्यर्थ इति भावः । असाधुत्वे बीजमाह—क्रियाकारक-

वचनात्' । परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्लः स्वभावतः कर्तारमाह, न चेमास्त्र परिगण्यन्ते ॥ न तर्हीदानीमयं साधुर्भवति ? भवति साधुर्न तु कर्तरि । कथं तर्हीदानीमत्र कर्तृत्वं गम्यते ? अकारो मत्वर्थीयः † । विभक्तमेतापामस्ति विभक्ताः । पीतमेतामस्ति पीता इति । अथोत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः—विभक्तधनाः विभक्ताः, पीतोदकाः पीता इति ॥ ६७ ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ३ । ४ । ६६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ल एतेषु साधनेषु यथा स्यात्, कर्त्तरि च कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भावकर्मणोरात्मनेपदं विधीयते, शोपात्कर्त्तरि परस्मैपदम्, एतावांश्च लो यदुत परस्मैपदमात्मनेपदं च* । स चायमेवं

प्र०—कारः प्रअपूर्वक प्रयोगसमर्थनं करोति—न तर्हीति । न तु कर्त्तरीति । 'तयोरेवे'ति वचनात्-र्मण्येव साधुरित्यर्थः । विभक्तमिति । धनमिति भावः । पीतमिति । उदकमित्यर्थः । आकृतिगण्यश्चाऽर्च आदिः । अथवेति । गम्यमानार्थस्य शब्दस्याऽप्रयोग एव लोपोऽभिमतः । 'विभक्ता भ्रातर' इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद्भातृपूपचर्षते । 'पीता गाव' इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोप्वारोप्यते ॥ ६७ ॥

लः कर्मणि । केचिल्ल इति प्रथमां व्याचक्षते । अपरे पठौ, लस्य य आदेश इति । तत्र लकारो द्विविधः तिङ्भावी, अतिङ्भावीति । तत्र तिङ्भाविनः कृत्सत्तानिपेचात् 'कर्त्तरि कृ'दित्यस्यानुपस्थानात् स्वार्थे भावे विधानं प्राप्नोति । अतिङ्भाविनस्तु 'कर्त्तरि कृ'दिति वचनात्कर्त्तर्येव साधुत्वं प्राप्नोतीति वचनम् । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । ल एतेष्विति । लकार इत्यर्थः । अथवा लस्य य आदेश इति भावः । भावकर्मणोरिति । असत्यस्मिन् मूले

४०—संज्ञधेनेति । धनकर्मकविभागकर्त्तार इत्यर्थे इति भावः । प्रकारान्तरेण—मत्वर्थसंबन्धित्वेन बोधे इत्यर्थः । ४१: कर्त्तरि नियुज्यत इति । शास्त्रेण बोध्यत इत्यर्थः । माथ्ये—प्रकृतेः प्रत्ययेति । प्रकृतिविशेषाद्भावेः परस्य क्लमत्वस्य कर्त्तरि साधुत्वयचनादित्यर्थः । तदाह—क्लप्रत्ययस्वेति । 'भवति साधुर्न तु कर्त्तरीति भाष्याद्यत्र कर्मणि स्वरसतो विधानं तथेति लभ्यत इत्याशयेनाह—धनमिति भाव इति । एतेन इदम्भ्यं सकर्मकेभ्योऽपि भावे के साधकमुपन्यस्यन्तः परस्ताः । उत्तरपदलोपविधायक्यचनाऽभावाद्दह—भाष्यमात्रेति ॥ ६७ ॥

सः कर्मणि च । केचिदिति । उच्चारणाऽर्थाकारेण सूत्रे 'लस्ये'ति पठयेक्यचनवत् प्रथमैक्यचनं जातो । एतावांश्च लो यदुत परस्मैपदमिति माथ्ये परस्मैपदादिशब्दानां तद्विपरे लब्धेति उक्तवः ।

† अर्थं आदिभ्योऽञ् ५ । २ । १२७

१—चः क्विप् ।

२—'लकारो यदुत' पा० ।

* भावकर्मणोः, शोपात् कर्त्तरि परस्मैपद १ । १ । ११; ५५

विहितः ॥ अत उत्तरं पठति—

लग्नहणं सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

लग्नहणं क्रियते सकर्मकनिवृत्त्यर्थम् । सकर्मकाणां भावे लो मा भूदिति ।

यदि पुनस्तत्रैवाऽकर्मकग्रहणं क्रियेत ॥ तत्तत्राऽकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् ॥ ननु चेहापि क्रियते,—‘भावे चाकर्मकेभ्य’ इति ॥ परार्थमेतद्भविष्यति,—‘तयोरेव कृत्यङ्गखलर्थाः’ [७०] भावे चाकर्मकेभ्य इति ॥ यावदिह लग्नहणं तावत्तत्राऽकर्मकग्रहणम् । इह वा लग्नहणं क्रियेत तत्र वाऽकर्मकग्रहणं को न्वत्र विशेषः ?

प्र०—भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् ‘शेषात्कर्तरी’ति च परस्मैपदविधानात्कारस्य भावकर्मकर्तारोऽर्था अनुमास्यन्ते । लकारस्य प्रयोगासमवायाद्वा लादेशानामवैतेऽर्था भविष्यन्तीत्यर्थः । एतावानिति । नन्वाम्बिपयोऽपि लो विद्यते । नैप दोषः । तस्य लुकाऽपहारात्, अनुप्रयोगलकारेण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात् । लग्नहणमिति । यदीदं नारभ्येत तदा यथा भावे विधीयमाना घत्रादयः सकर्मकेभ्यो भवन्ति—‘ओदनस्य पाकः’ ‘सूत्रस्य कृति’रिति तथा भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेपदं सकर्मकेभ्योपि स्यात् । ततश्च ‘पच्यते यवागू’ देवदत्तने’त्यपि स्यात् । यदि पुनरिति । ‘भावकर्मणोरकर्मका’दित्येव करिष्यते, सामर्थ्याच्चाकर्मकग्रहणं भावार्थं भविष्यति । अकर्मकाणां कर्माऽसंभवात् । सूत्रारम्भवाद्याह—तत्रेति । सूत्राप्रत्याख्यानवाद्याह—ननु चेति । ‘त्वयापी’ति शेषः । आरम्भवाद्याह—परार्थमिति । सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह—यावदिहेति । ‘कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य’ इत्येतदत्र प्रदेशे द्वाम्यामपि वक्तव्यम् । त्वया तु ‘ल’ इत्येतत्पदमत्र कर्तव्यम्, मया

उ०—अपरे इति । लस्य प्रयोगाऽसमवायित्वात्तस्याऽर्थकथनं व्यर्थं, माथ्ये लक्षणाप्रसङ्गश्चेति तद्भावः । ‘वर्तमाने ल’दित्यादौ प्रतिशाप्रापितद्योतकत्वं यथा लकारस्य तथाऽत्रापि भविष्यतीत्याद्यमतमेव युक्तम्, अन्त्येऽपि वाक्यैकदेशन्यायेन प्रयोगस्य लक्षणाया समत्वात् । ननु भावादिष्व्वात्मनेपदादिविधानेऽपि ला किमागतमत आह—असतीत्यादि । भावकर्मणोरात्मनेपदेति । भावकर्मणोर्लास्याऽऽधनेपदमिति तदर्थः । आदेशानामेवेति । लस्य स्थाने भावकर्मणोरात्मनेपदमित्यर्थ इति भावः । तस्य लुकेति । एतद्विषयं निष्कर्षमेव वक्ष्यति । अनुभवयोगेति । एवञ्च स निरर्थक एव सङ्ख्याप्रतिपत्त्ये तदनुसरणस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः । स चाऽयमेवंविधिव इति । सोऽयं लकार एव ‘लः कर्मणि चे’ति सूत्रसत्त्वे यथा विहितस्तथा विहित इत्यर्थः । अतोऽपि ‘ल’ इत्यस्य पठ्यन्तत्वपदोऽयुक्तः । तथा सति ‘ते वेमे’ इति वदेत् माथ्ये । इत्यपि स्यादिति । लकारेण कर्तृकर्मणोरनभिधानादिति भावः । इत्येतदत्र प्रदेश इति । तयोरेवेति सूत्रार्थमित्यर्थः । पदेनेति । पदसमुदायाध्यके सूत्रे भगवान्मात्रालाघवं नाद्रियत इति भावः । वस्तुतस्त्वत्र लग्नहणं कर्मभावाम्यां

अस्तु तर्हि नियमार्थम् । ननु चोक्तं 'विधिर्न प्रकल्पत' इति । विधिश्च प्रकल्पितः । कथम् ? 'भावकर्मणो' रित्यत्रा 'अनुदात्तङित' इत्येतदनुवर्तिष्यते । यद्यनुवर्तत एवमप्यनुदात्तङित एव भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । अनुदात्तङित आत्मनेपदं भवति । ततो 'भावकर्मणोः' । ततः 'कर्तरि' । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । 'अनुदात्तङित' इत्येव । 'भावकर्मणोरिति निवृत्तम् । ततः 'कर्मव्यतिहारे' । 'कर्तरी'त्येवानुवर्तते, 'अनुदात्तङित' इत्यपि निवृत्तम् ।

यदप्युच्यते—'तया नैर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति, अस्तु विध्यर्थम् । ननु चोक्तमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । यथैवात्राप्राप्तास्तद्धो भवन्त्येवमानोऽपि भविष्यति ।

'सर्वत्राप्राप्तसङ्गस्तु' ॥ सर्वेषु च साधनेष्वानो न प्राप्नोति । विप्रतिषेधाद्वाऽऽनः

प्र०—प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह—नैष दोष इति । 'अनुदात्तङित आत्मनेपद नान्यस्मा'दिति नियमादानः कर्तरि परस्मैपदिभ्यो न भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भवाद्याह—यदीति । भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात्तदोऽनुदात्तङितो न प्राप्नुवन्ति । 'अनुदात्तङित' इत्यनेन आन एव धातुविशेषे नियम्यत इत्यर्थेकत्वादेकस्य वाक्यस्य विधिनियमादेकेन सूत्रेण न प्रकल्पेते इत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह—अस्तु तर्हीति । भावकर्मणोरित्यत्रेति । 'अनुदात्तङित आत्मनेपद'मित्यनेनैकेन वाक्येन आनस्य नियमः क्रियते । 'भावकर्मणोरित्यत्र त्वनुवृत्त्या द्वितीयेन वाक्येन तडां विधिः क्रियते इत्यर्थः । एवमपीति । 'भावकर्मणोरित्यस्यानुदात्तङित इत्यनेनैकवाक्यता सत्यामनुवृत्तौ स्यात् । ततश्चाऽऽस्यते गुरुणा अतिशय्यते गुरुरित्यादौ आत्मनेपदं स्यात्, भूयते गम्यते शेते आस्ते इत्यादौ तु नैव स्यादित्यर्थः । यथैवात्रेति । अनुदात्तङित इत्यनेनाऽऽनस्य नियमादप्राप्तिः । तदोऽपि भावकर्मणो विद्योयमानाः निविशते इत्यादौ कर्तारि न प्राप्नुवन्ति । तत्राविशेपाधिर्विश' इत्यादिभिः सूत्रैस्तद्वानाः कर्तारि विधास्यन्त इत्यर्थः । सर्वत्राप्राप्तसङ्गस्त्विति । असत्यस्मिन् सूत्रे

उ०—न स्यात्, विश्वे केवलादप्यानः स्यादित्यादि बोध्यम् । तडां विधिरिति । 'कर्त्तरी'ति शेषः । भावकर्मणोरिति । तथा चाऽऽसादिभ्यः कर्त्तरि न स्यादन्येभ्यो भावकर्मणोर्न स्यादित्यर्थः । भाधे—भावकर्मणोस्ततः कर्त्तरीति योगविभागणमभ्यान्नावकर्मणोरित्यत्राऽसंबद्धमेव अनुदात्तङित्प्रहणं 'कर्त्तरी'त्यत्र संबध्यत इति भावः । तदाऽस्येति । 'लः कर्मणि चे'त्यस्येत्यर्थः । पठ्यन्तत्वं न भाष्यसम्मतमित्युक्तम् । वक्ष्यते च—'शेपादेव परस्मैपद'मिति । नियमे तदवरमो दोष इत्यत आह—कर्त्तरीवेति । लक्ष्याऽनुसारादिति भावः । लुकोऽप्यर्थमिति । नन्वनुप्रयोगस्य लादेशैरेव भाष्यमिष्यत्तौ किमस्याऽर्थाऽऽदेशनेति

अयमस्ति विशेषः,—इह लग्रहणे क्रियमाणे आनः+ कर्तरि सिद्धो भवति । तत्र पुनरकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि न प्राप्नोति ॥ तत्राप्यकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति । कथम् ? 'भावकर्मणो'रित्यतोऽन्यद्यदात्मनेपदानुक्रमणं सर्वं तत् कर्त्रर्थम् ।

'विप्रतिषेधाद्भानः कर्तरि' ॥

विप्रतिषेधाद्भानः कर्तरि भविष्यति । तत्र 'भावकर्मणोः'[१ । ३ । १३] इत्येतदस्तु 'कर्तरि कृत्' [३ । ४ । ६७] इति, कर्तरि कृदित्येतद्भविष्यति विप्रतिषेधेन ।

'सर्वप्रसङ्गस्तु' ॥

सर्वेभ्यस्तु धातुभ्य आनः कर्तरि प्राप्नोति । परस्मैपदिभ्योपि ॥ नैप दोषः । 'अनुदात्तङित्त'इत्येष योगोऽनियमार्थो भविष्यति ॥ यद्येष योगो नियमार्थो विधिर्न प्रकल्पते,—आस्ते शेत इति । अथ विध्यर्थः, आनस्य नियमो न प्राप्नोति,—आसीनः शयानः [इति] । तथा 'नेविंशः' [१ । ३ । १७] इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोति ।

प्र०—'भावकर्मणो'रित्यत्र अकर्मकग्रहणमिति पदेन पदस्य साम्यम् । मात्रालाघवं त्वत्र न विवक्षितम् । आरम्भवाद्याह—अयमस्तीति । आन इति । आत्मनेपदसंज्ञात्वाद्भावकर्मणोरिति वचनाद्भावकर्माभिधायित्वमेव स्यान्न तु कर्तृवाचित्वमिति 'शयान' इत्यादौ कर्तार्याणो न स्यात् । सूत्रारम्भे तु कर्तार्यप्यानः सिध्यतीत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह—तत्रापीति । 'अनुदात्तङित्त' इत्यादिभिः सूत्रैः कर्तार्यात्मनेपदविधानात्परानः कर्तरि 'शयान' इत्यादौ भविष्यतीत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्भिति । 'भावकर्मणो'रित्यस्य तदवकाशः, यत्र कृतसंज्ञाया अभावात्कर्तरि कृदिति न प्रवर्तते 'आस्यते पच्यन्' इति । 'कर्तरि कृ'दित्यस्य नृजादयोऽत्राजः । आनस्य तूभयप्रसङ्गे कर्तरि कृदिति परत्वात्कर्तार्या भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भवाद्याह—सर्वप्रसङ्ग इति । परस्मैपदिभ्यो धातुभ्य आनः कर्तरि

४०—कर्तृस्याऽर्थाऽवाधाव 'च'द्वयं कार्यं च, उत्तरसूत्रे च 'तयो'रिति वाच्यम् । मम तु कर्मणि कृत्यकालस्यो मानेऽकर्मिभ्य इत्येवेति मात्रालाघवमप्यस्त्येवेति बोध्यम् । मध्ये सूत्राऽनुसारेण 'च'वर्धितो न्यासः, कैयटे च तथैव न्यासो दृश्यते । नृजादय इति । तेषामात्मनेपदादिशंशाऽभावादिति भावः । परत्वात्कर्त्रेण इति । इदं कार्यशब्दादे । एवं हि भावकर्मणोर्न स्यादिति स्वप्ने माध्य एव स्पष्टम् । सर्वप्रसङ्ग इति । विप्रतिषेधवादे दृश्यन् । ततोऽनुदात्तेति । 'कर्त्तरी'ति शेषः । एवं 'नेविंश' इत्यादीनां नियमान्ते कर्त्तरि तद्

† तदानीवात्मनेपदम् १ । ४ । १०० १—वार्तिकमित्यन्ते ।

‡ अनुदात्तचित्वात्मनेपदम् १ । ३ । १२

२—वाचित्वम् ।

अस्तु तर्हि नियमार्थम् । ननु चोक्तं 'विधिर्न प्रकल्पत' इति । विधिश्च प्रकल्पितः । कथम् ? 'भावकर्मणो'रित्यत्रा 'अनुदात्तङित' इत्येतदनुवर्तिष्यते । यद्यनुवर्तत एवमप्यनुदात्तङित एव भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । अनुदात्तङित आत्मनेपदं भवति । ततो 'भावकर्मणोः' । ततः 'कर्त्तरि' । कर्त्तरि चात्मनेपदं भवति । 'अनुदात्तङित' इत्येव । 'भावकर्मणोरिति निवृत्तम् । ततः 'कर्मव्यतिहारे' । 'कर्त्तरी'त्येवानुवर्तते, 'अनुदात्तङित' इत्यपि निवृत्तम् ।

यदप्युच्यते—'तथा नेविंश इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति, अस्तु विध्यर्थम् । ननु चोक्तमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति । नैप दोषः । यथैवात्राऽप्राप्तास्तद्धो भवन्त्येवमानोऽपि भविष्यति ।

'सर्वत्राऽप्रसङ्गस्तु' ॥ सर्वेषु च साधनेष्वानो न प्राप्नोति । विप्रतिषेधाद्वाऽऽनः

प्र०—प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह—नैप दोष इति । 'अनुदात्तङित आत्मनेपदं नान्यस्मा'दिति नियमादानः कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यो न भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भवाद्याह—यदीति । भावकर्मणो-रात्मनेपदविधानात्तडोऽनुदात्तङितो न प्राप्नुवन्ति । 'अनुदात्तङित' इत्यनेन आन एव धातुविशेषे नियम्यत इत्यर्थेकत्वादेकस्य वाक्यस्य विधिनियमात्रेकेन सूत्रेण न प्रकल्पते इत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह—अस्तु तर्हीति । भावकर्मणोरित्यत्रेति । 'अनुदात्तङित आत्मनेपद'मित्यनेनैकेन वाक्येन आनस्य नियमः क्रियते । 'भावकर्मणो'रित्यत्र त्वनुवृत्त्या द्वितीयेन वाक्येन तडां विधिः क्रियते इत्यर्थः । एवमपीति । 'भावकर्मणो'रित्यस्यानुदात्तङित इत्यनेनैकवाक्यता सत्यामनुवृत्तौ स्यात् । ततश्चाऽऽस्यते गुरुणा अतिशय्यते गुरुरित्यादौ आत्मनेपदं स्यात्, भूयते गम्यते शेते आस्ते इत्यादौ तु नैव स्यादित्यर्थः । यथैवात्रेति । अनुदात्तङित इत्यनेनाऽऽनस्य नियमादप्राप्तिः । तडोऽपि भावकर्मणो विधीयमानाः निविशते इत्यादौ कर्त्तरि न प्राप्नुवन्ति । तत्राविशेषा 'नेविंश' इत्यादिभिः सूत्रैस्तडानाः कर्त्तरि विधास्यन्त इत्यर्थः । सर्वत्राऽप्रसङ्गस्त्विति । असत्यस्मिन् सूत्रे

उ०—न स्यात्, विधित्वे केवलादप्यनः स्यादित्यादि बोध्यम् । तडां विधिरिति । 'कर्त्तरी'ति शेषः । भावकर्मणोरिति । तथा चाऽऽसादिभ्यः कर्त्तरि न स्यादन्त्येभ्यो भावकर्मणोर्न स्यादित्यर्थः । भाष्ये—भावकर्मणोस्ततः कर्त्तरीति योगविभागधामर्ष्यान्नावकर्मणोरित्यत्राऽसंबन्धमेव अनुदात्तङित्प्रहणं 'कर्त्तरी'त्यत्र संबन्धत इति भावः । तदाऽस्येति । 'लः कर्मणि के'त्यस्येत्यर्थः । पठ्यन्तत्वं न भाष्यसम्मतमित्युक्तम् । वक्ष्यते च—'शेषादेव परस्मैपद'मिति । नियमे तदवस्थो दोष इत्यत आह—कर्त्तरीवेति । लक्ष्याऽनुसारादिति भावः । लुकोऽप्यर्थमिति । नन्वनुप्रयोगस्य लादेशैरेव भावाद्यभिव्यक्तौ किमस्याऽर्थाऽऽदेशनेति

कर्तरीति भावकर्मणोर्न स्यात्, कर्त्तयैव स्यात् । इह पुनर्लग्रहणे क्रियमाणे 'कर्त्तरि कृ'दित्येतदस्तु, 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति,—लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य'इत्येतद्भविष्यति विप्रतिषेधेन ।

'सर्वप्रसङ्गस्तु' ॥ लादेशः सर्वेषु साधनेषु प्राप्नोति । शतृकसू च भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः । नैप दोषः । 'शेषात्परस्मैपदं कर्तरी'त्येवं ती कर्तारं ह्रियेते ॥ ६६ ॥

लस्य ॥ ३ । ४ । ७७ ॥

लादेशे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ १ ॥

लादेशे सर्वप्रसङ्गः । सर्वस्य लकारस्यादेशः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति-लुनाति लभते । किं कारणम् ? 'अविशेषात्' । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते, एवंजातीयकस्य लकारस्यादेशो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ।

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । अर्थवतां लकारस्य ग्रहणम्, न चैषोऽर्थवान् ।

प्र०—भवदुक्तेन विप्रतिषेधेनाऽऽन 'कर्त्तरि कृ'दिति कर्तयैव स्यान्न तु भावकर्मणोः । ततश्च भूयमानं गम्यमानमित्यादिप्रयोगो न स्यादित्यर्थः । इह पुनरिति । यदि 'ल' इति पठि तदाऽस्य तिङोऽवकाशः । 'कर्त्तरि कृ'दित्यस्यतृजादयः । आनस्य परत्वादानेनार्थनिर्देशः । अथ ल इति प्रथमा तदास्य तिङ्भावी लकारोऽवकाशः । आनभाविनस्तु लकारस्य परत्वादानेनार्थव्यवस्था । शेषादिति । 'कर्त्तयैव परस्मैपदमित्येवं नियमात् शतृकसू भावकर्मणोर्न भविष्यत इति भावः । 'ल' इत्यादेनापेक्षपठिनिर्देशपक्षे 'आम' इति विधीयमानस्य लुकोऽप्ययमर्थनिर्देशः, अभावस्याप्यादेशत्वात् । तथा च 'अचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यत्र लोभस्याऽप्यजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रदर्शितः । लुकोऽभावरूपत्वात्कथमर्थाऽभिधानमिति चेत् । प्रतिज्ञाप्रापितं किवादीनामिव प्रयोगेऽश्रवणेषु लुकोर्थवत्त्वम्, अनुप्रयोगात् तदर्थभिधानव्यक्तिरित्यदोषः ॥ ६९ ॥

लस्य । अर्थवद्ग्रहणादिति । लडादय एव भावाद्यर्थाभिधायिनः स्थानित्वेन गृह्यन्त इत्यर्थः । न वर्णप्रहणेऽप्यिति । लस्येत्यत्र लकारेऽकार उच्चारणार्थः । ततश्च वर्णमात्रस्याऽर्थ

४०—केच, एवं हि आम्निपयस्य 'कर्त्तरि कृ'दिति कर्त्तयैवत्वमेव स्यात् । एवं हि विरोधादन्यवाचिप्रत्यय-पठोऽनुप्रयोगो न स्यादिति भावः । लोपस्याऽप्यजेति । पर्यतीत्यादौ । प्रतिज्ञेति । अनेन प्रथमान्तत्वमेव युक्तमिति सूचयति । लग्नहणं सकर्मकनित्यत्वमिति भाष्याच्च । पठयन्तत्वे 'ल'इति प्रहणमिति स्यात् । समानेऽपि विभक्तिलोपेऽकारभ्रवत्याऽनार्पितः, अलोपे विसर्गभ्रवत्यापत्तिः । अन्यदपि प्रथमान्तत्ववाचक-ग्रगुक्तम् ॥ ६६ ॥

लस्य । भावाद्यर्थाभिधायिन इति । शास्त्रप्रतिज्ञातार्थवन्त इति भावः । अकार उच्चारणार्थ इति । अन्यथा लिङ्गादीनां तिङो न स्युः । ततश्च 'परस्मैपदानां ण'लित्वाद्यसङ्गतं स्यादिति भावः ।

‘अर्थवद्ग्रहणात् सिद्धम्’ । अर्थवतो लकारस्य ग्रहणम्, न चैपोऽर्थवान् ।

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेषु ॥ २ ॥

अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् ? वर्णग्रहणमिदम्, न चैतद्-
र्णग्रहणेषु भव‘त्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये’ति ।

तस्माद्विशिष्टग्रहणम् ॥ ३ ॥

तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । ‘धातोः’ [३ ।
१ । ६१] इति वर्तते ॥ एवमपि शाला माला मञ्ज इत्यत्रापि^१ प्राप्नोति । उणाद-
योऽन्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ एवमपि नन्दनः* अत्रापि^२ प्राप्नोति । इत्संज्ञाञ्च
वाधिका भविष्यति† । इहापि तर्हि वाधेत—पचति पठतीति । इत्कार्याऽभावाद्दन्त्रे-
त्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यं ‘लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवती’त्येष स्वरो
यया स्यात्‡ । ‘लित्ती’त्युच्यते न चाऽत्र लितं पश्यामः । अथापि कथंचिद्द्वचनाद्वा-

प्र०—निर्देशः । वर्णनिर्देशेषु च विद्यमानाप्यर्थवत्ता शब्देन नाश्रिता, वर्णरूपमात्रस्याग्रयणात् । तथा
च यस्येति लोपोनर्थकस्यापि भवति—दैवदत्तिरिति । तस्मादिति । भावाद्यर्थाभिघायिनो लस्येति
वक्तव्यमित्यर्थः । धातोरिति वर्तते इति । विहितविशेषणं च धातुग्रहणमाश्रीयत इत्यभिचि-
ह्नम्यत इत्यत्रापि न भवति । शालेति । शामामल्लिम्य औणादिको लन्प्रत्ययः । इत्संज्ञाचेति ।
तस्यां च सत्यां लोपे च कृते स्थान्यभावादत्वधित्वाच्च स्थानिवद्भावाऽभावादादेशो न भविष्यती-
त्यर्थः । इहापीति । ततश्चात्राप्यादेशा न स्युरित्यर्थः । लित्तीन्युच्यत इति । ल इदस्येति बहुव्री-
हिरश्रितः । अत्र च लस्य लोपे कृते न कश्चिद्लकार इत्संज्ञकः प्रत्ययोऽस्तीत्यर्थः । अथापीति ।

उ०—विहितविशेषणमिति । न चैवं ‘शालादिषु प्राप्नोतीति भाष्याऽषङ्कितः, समुदायस्य ततो विधानेऽपि
निर्दिष्टस्य लकारस्य वर्णस्य ततोऽविधानादिति वाच्यम्, समुदायविधानेऽथयवविधानस्याऽपि षत्वमित्यभिमानेन
एवमपीत्यादिमाध्यमैकदेश्युक्तिरनेनाऽऽहनेः । एनेन स्युर्धातोर्विहितो न तु लकार इति परास्तम् ।
अथाऽपिकथञ्चिदिति । अस्य ‘लित्त्वराधमित्यं स्या’दितिशेषः । तदेवाह—ल एवेदिति । तत्रेत्संज्ञासाम-
र्थ्याल्लोपात्पूर्वं, लोपेऽपि स्थानिवत्त्वाद्वा स्वर इति भावः । तत्पुण्यत्वे षबुलादौ कथं स्वर इति चिन्त्यम् ।
इत्संज्ञकलस्य परत्वाऽभावात्, तदव्यवहितपूर्वस्य तदनिष्टेश्च । तस्माद्बहुव्रीहिरिव । ‘अथाऽपि कथञ्चिदिति

१—वातिकमिति केचित् ।

२—‘अपि’ इति ।

* नन्दिग्रहणवादिभ्यो ह्युचिन्त्यचः ३ । १ । १३४

† लशक्तद्विते; तस्य लोपः ३ । ३ । ८; ६ ‡ लिति ६ । १ । १६३

अनुवर्तनाद्देशसंज्ञकानामादेशः स्यादेवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘न लादेशो’ लित्कृतं भवती’ति, यदयं णलं लितं करोति ।

अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्ते, एवमपि न दोषः । क्रियते विशिष्टग्रहणं ‘लस्ये’ति ।

लादेशो वर्णविधेः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥

लादेशो वर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन* । लादेशस्यावकाशः—पचतु पठतु । वर्णविधेरवकाशः—दध्यत्र मध्वत्र । होभयं प्राप्नोति—पचत्वत्र पठत्वत्रेति । लादेशो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः ।

उक्तं वा ॥५॥

किमुक्तम् ? ‘लादेशो वर्णविधे’रिति† ॥ ७७ ॥

प्र०—त एवेत्—लित्कृतं तत्पुरुषो यथाश्रयेत तथापि लस्येति स्थानित्वेन श्रयणात्सत्यामपीत्संज्ञायां लोपो न क्रियते । अनुवर्तनाद्देशेति । भावादीनामनुवृत्त्या भावकर्मकर्तृवाचिनो लस्यादेशः । न च लोपे सति भावाद्यर्थाभिधायित्वं संभवतीत्यकृतलोपनामेव लकाराणामादेशाः करिष्यन्ते । ज्ञापकात् लित्त्वरो न भविष्यतीत्यर्थः । क्रियत इति । अनुनासिको लकारः स्थानित्वेनेमात् इत्यर्थः । अपवा ल् अस्य लस्येत्येव निर्देशः कृतः । अस्येति सर्वनाम्ना भावाद्यर्थाभिधायी पठमुच्यते । पचत्वत्रेति । वाक्यस्य विभज्यान्वाख्यानं क्रियत इत्येवमुपन्यासः । लादेशो वर्णविधे-रिति । विप्रतिषेधसूत्रे वहिरङ्गपरिभाषाया इदं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ७७ ॥

४०—भाष्यस्य ‘व्यरदेशिवद्भावेने’त्याशय उचितः । ‘वचनाद्देशे’त्यस्येति यद्यथादेशा न स्युस्तथाऽपीत्यदित्त दाह—तथाऽपि लस्येति । एवञ्चेत्संज्ञायामन्यादेशातिदिर्भावादिविहितस्य लस्य, ल्पुटि तु दोषः । मन्मे—पवमपीति । एवञ्चाऽत्र प्रयोजनाऽभावादित्वाऽभावेन लादेशस्वरऽभावो सिद्धी । ल्पुटि तु इत्संज्ञा लोपेन च वाच्यं दोष इति भावः । छ अस्वेति । अत्र पठे ‘ल्’ इति लुप्तपञ्जीकृत, ‘अस्ये’ति समानाऽ-धिकृतत्वं तस्य विशेषणम् । वस्तुतो‘घातो’रित्यनुवृत्त्या घातुविहितलकारस्य वर्णस्य तत्र ग्रहणम् । अक्षर-स्योच्चारणार्थत्वात् । शालादौ तु न व्यञ्जनमात्रं घातोर्विहितं, किन्त्वकारविशिष्ट इति भाष्यार्थः । मन्मे—लादेशो वर्णविधेरिति । लादेशादेश इत्यर्थः । ननु वर्णविधिलादेशयोर्गणपद्याप्यभावेन विप्रतिषेधाऽप्य-तिरत आह—वाच्यस्येति ॥ ७७ ॥

१—‘न लादेशोपु’ पा० । * एतः ३ । ४ । ८६ इति लादेशः; इको यणचि ६ । १ ।
७० इति वर्णविधेः । † १ । ४ । २ वा० २०

टित आत्मनेपदानां टरे ॥ ३ । ४ । ७६ ॥

टित एत्व आत्मनेपदेष्वानप्रतिषेधः ॥ १ ॥

टित एत्व आत्मनेपदेष्वानस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचमानः यजमानः ।
टित इत्येत्वं प्राप्नोति ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? 'ज्ञापकं वा सानुयन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्ये'ति ; ।

नैतदस्त्युक्तम् । एवं किल तदुक्तं स्यात्, यद्येवं विज्ञापेत्-टित् आत्मनेपदम्
टिदात्मनेपदम् टिदात्मनेपदानामिति । तच्च न । टितो लकारस्य यान्यात्मनेपदानी-
त्येवमेतद्विज्ञायते ॥ अत्रशयं चैतदेवं विज्ञेयम् । टित् आत्मनेपदम् टिदात्मनेपदम्
टिदात्मनेपदानामिति हि' विज्ञायमाने 'अकुर्वि' अत्रापि प्रसज्येत X । नैष टित्-
कस्तर्हि ? टित् । स चावश्यं वित्कर्तव्यः, आदिर्मा भूदिति + ।

कथमिदोऽ्त् [३ । ४ । १०६] इति ? इतोऽदिति वक्ष्यामीति । तच्चावश्यं
वक्तव्यम्, पर्यवपाद्यस्य मा भूत्-लविपीठ* ॥ इह तर्हि 'इपमूर्जमहमित आदि'-
'आतो लोप इटि च' [६ । ४ । ६४] इत्याकारलोपो न प्राप्नोति । तस्माद्द्विषेः ।

प्र०-टित आत्म । यद्येषमिति । यदि 'टित' इत्येकवचनं बहुवचनप्रसङ्गे व्यत्ययेन
क्रियेतेत्यर्थः । अथवा केचिटिनामित्येव पठन्ति, तदाश्रयेणैतदुक्तम् । अकुर्वीति । लङः स्थाने
उत्तमैकवचनमिद् । पर्यवपाद्यस्येति । पर्यवपाद्यः-रूपान्तरापत्तिः । तत्र साधुरागमः-पर्यवपाद्यः ।
'तत्र साधु'रिति यत् । आदीति । दात्रो लङ् उत्तमैकवचनम् । शपः श्लु, 'द्विवचनप्रसङ्गे छन्दसि
वेति वक्तव्य'मिति द्विवचनाभावः । यदि ठिदिद् स्यात्तदा 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपो न

व० - टित आ । माध्य-ज्ञापकं वेति । 'गाळ् लिटी'ति सूत्रे इदमुक्तम् । नैतदिति । एतदुक्तमत्र
नास्तीत्यर्थः । तदुक्तमेवं किलाऽत्र स्यादित्यन्वयः । ननु भिन्नवचनानां कथं सामानाधिकरण्यात् संक्षेपोऽत
आह-यदि टित इति । टिदात्मनेपदानामिति माध्यस्य तदर्थं यद्विज्ञायत इत्यर्थः । माध्यप्रामाण्या-
च्छाद्य एवाष्टाध्यायीपाठ इत्यन्ये । माध्ये-आदिर्मा भूदिति । अमीवाऽत्रापि 'परस्मै'त्यस्याऽऽप्रश्चेरिति
भावः । अत्र साधुरागम इति । योगस्तिरिति भावः । नन्वस्य इट् आर्द्धघातुक्त्वाऽप्रावादालोपो न स्यादत

१ २ । ४ । ४६ वा० २

१-इच्छिन्न ।

X तितस्र्भिसिप्यस्यभिवस्मस्ताताभयासायाध्वमिड्वहिमिडिङ् ३ । ४ । ७८

+ आद्यन्तौ टिक्तौ १ । १ । ४६ २-आगमस्य=इट् इत्यर्थः । व्युत्पत्तिः प्रद्विषे द्रष्टव्या ।

* लिङ्ः सीयुद् ३ । ४ । १०२; आर्द्धघातुक्त्वेऽवलादेः ७ । २ । ३५

आदिस्तिर्हि कस्मान्न भवति ? समदशादेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्ति तानेको
नोत्सहते विहन्तुमिति कृत्वाऽऽदिर्न भविष्यति । पर्यत्रपाद्यस्य तर्हि कस्मान्न भवति—
लविषीष्टेति ? 'असिद्धं वहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण' इति ॥ इदं तर्हुक्कं—'प्रकृता-
नामात्मनेपदानामेत्वं भवती'ति* । के च प्रकृताः ? तादयः† ।

आने मुग्ज्ञापकं‡ त्वेत्वे टित्तडाभिशिरीचः‡ ।

डारौरःसु× टिदादितः प्रकृते तद्गुणे कथम्‡‡ ॥

प्र०—स्यात् । अत्र च 'छन्दस्पुभयवे'त्यार्द्धवातुकत्वमिट एष्टव्यम् । आर्द्धवातुक इत्याहोपविधानात् ।
सप्तदशेति । लस्येत्येका पठौ, सा यद्यद्यवावयविसंबन्धे स्यात्तदा इट एवानुग्रहः स्यात्
तिवादीनाम्, तस्माद्भूयसां स्थान्यादेशसंबन्धस्य प्रयोजकत्वा'हस्ये'ति स्थानेयोगा पठौत्यादेश
एवेद्भवति न त्वागमः । असिद्धमिति । बलाद्यार्द्धवातुकापेक्षणादङ्गापेक्षत्वाच्च वहिरङ्ग
इडागमः । 'इटोऽ'दित्यद्भावस्तु लिङसंबन्धीडपेक्षणादन्तरङ्गः । तत्र कर्तव्ये आगमस्यासिद्धत्वा-
दङ्गावाऽभावः । प्रकृतानामिति । तिवादय इहानुवर्तन्ते, तैरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते । अववा
प्रकरणस्य विशेषसमृतिहेतुत्वात्प्रकृतान्येवात्मनेपदानानीहात्मनेपदशब्देनोच्यन्ते । ज्ञापकमप्याह—
आने मुगिति । यद्यत्त्वमानस्य स्या'दानपि मु'गिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । टित्तडाभिमिति ।
दितः स्थाने ये तडः तेषामेत्वं न त्वानस्यापि । अथाध्येतेत्यादौ डारौरामेत्वं कस्मान्न भवती-
त्याह—इशिरीच इति । 'लिटस्तभयोरेशिरेच्' 'यासः से' इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां लाघवाय

उ०—आह—अत्र चेति । स्थान्यादेशसंबन्धस्येति । स्थान्यादेशसंबन्धं प्रति भूयसां प्रयोजकत्वात्स्थान्यादेश-
न्ययः । टकारस्तु 'इटोऽदि'त्यत्र विशेषणार्थः । बलाद्यार्द्धवातुके इति । अनेन प्रकृतिप्रययोभयाऽपेक्षत्वमागमस्य
दर्शयति । माथे—इदन्तडा'कमिति । इदमपि 'गाह्लिटी'त्यत्रैवोक्तम् । तैरात्मने इति । तिवादीनां मथे
यान्यात्मनेपदानीत्यर्थः । न च तन्मध्ये शानभिनविष्ट इति भावः । अनुवृत्तिं विनाऽपीष्टसिद्धिमाह—अथवेति ।
माथे एकदेश्याह—आने मुगिति । 'आनयी'ति प्रयोगे दृश्यमानस्वरूपैवल्लुकरणां न्याय्याभिधि भावः ।
वस्तुतस्तबलादेशे शानभानशादिसंबन्धनेऽपि मुक्सिद्धये तथा निर्देश आवश्यकः । पचमानो यत्मान
इति । भावकर्मणोऽप्युत्पत्ते न ते लादेशा इति,—ज्ञापकाऽसङ्गत्यदन्वेर्वच्यति—प्रकृते तदिति । ज्ञानाय
तु सपादय इति । ननु परत्वादेशे पुनः प्रसङ्गविशनेन ङादिपु 'लक्ष्णे लक्षणस्ये'ति न्यायेनैत्वाऽप्रवृत्तौ
किमर्थमिदं, स्पष्टं च 'डा'विधायके माथे एतदिति चेन्न, एकदेश्युक्तिरेनाऽङ्घनेः । ज्ञापकस्य फलाऽभवा-
त्वाऽध्यास्तत्वम् । 'एधन्त' इत्यादौ परत्वा'ङ्गाणांदाङ्गमिति वा पूर्वमन्तादेशे पूर्वस्ये 'सर्वे सर्वान्तादेशा'
इति न्यायेनाऽन्तस्याऽऽदेशादेशत्वेन ज्ञापकेन नैत्वाऽऽपत्तिरित्यन्ये । श्लोकेति । श्लोकपूरणायान्यव्युत्पन्न-

* वक्ष्येतेतत्—प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवतीति । २ । ४ । ४६ वा० ६ माथे ।

† ..... तातांभयासायाध्वमिह्वहमिह्व २ । ४ । ७८

‡ आने मुक् ७ । २ । ८२ + यासः से; लिटस्तभयोरेशिरेच् ३ । ४ । ८० । ८१

× २ । ४ । ८५ वा० १-

‡‡ ३ । ४ । ६३ वा० १

परस्मैपदानां णलतुमुस्थलथुसणत्वमाः ॥ ३ । ४ । ८२ ॥

णलः शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ १ ॥

णलित्कर्त्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? 'सर्वादेशार्थम्' । शित्सर्वस्येति* सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत † ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? 'अनित्वात्सिद्ध'मिति ‡ । णकारः क्रियते तस्याऽनित्वात्सिद्धम् ।

क' एष परिहारो न्याय्यः ? शकारमसि चोदितो 'णकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामी'ति । णकारो वाऽत्र क्रियेत शकारो वा को न्यत्र विशेषः ? अत्रशयमत्र

प्र०—इत् सि इत्च् इत्येते आदेशा विधेयाः । एत्वस्याऽनेन सिद्धत्वात् । ज्ञापनाय तु सयादयो विहिता लादेशादेशानामेत्वाऽभावस्य । टिट्टित इति । 'अकुर्वी'त्यत्र परिहारः । अटितो लङः स्याने टिटिट् कृत इत्येत्वं न भवति । प्रकृते तदिति । तत्—एत्वं प्रकृते तदचारमनेपदे भवति न त्वाने । गुणे कथमिति । श्लोकपूरणायैतदुक्तम् । 'एत ऐ' इत्यत्र पञ्चवेदम् इत्याद्गुणे कृते कथमेत्वं न भवतीति चोद्यम् । परिहारस्तु वक्ष्यते—वहिरङ्ग आद्गुण इति ॥ ७९ ॥

परस्मै । णल इति । क पुनरस्य शकारः क्रियते, यथादौ णकारस्य अनादित्वादित्संज्ञा न प्राप्नोति । मध्ये शस्येत्संज्ञाया अभावः । अन्ये तु लस्येत्संज्ञाया अप्रसङ्गः । एवं तर्हि लशिव-घातव्य । 'लशुत्तमो वे'ति करिष्यते । योगविभागश्चेति मन्यते । अथवा णल् गिदित्यतिदेशः

उ०—पूर्वपक्षोऽत्र दर्शित इति भावः । तद् वनयन्नाह—एत ऐ इत्येति । अनेनाऽस्य श्लोकस्यैकदेश्युक्तित्वं स्फुटीकृतम् ॥ ७६ ॥

परस्मैपदानां । मध्ये शस्येति । 'अनादित्वा'दिति शेषः । प्रथमपुरुषे पपाचे'त्वादेौ वृद्धिसिद्धय आह—योगविभागश्चेति । धात्वधिकारे स्थिति । परविशेषणपक्षे इदम् । विहितविशेषणे तु तदप्रवृत्त्याऽन्त्यस्यैव प्राप्नोतीति यथाश्रुतमेव भाष्यं रमणीयमिति दिक् । माध्ये—अनिरवादिति । वाक्यार्थबोधे सति

* अनेकालुशित् सर्वस्य १ । १ । ५५

† श्लोऽन्त्यस्य १ । १ । ५२

‡ २ । ४ । ८५ वा० ८

१—णलोपविधानकाले प्रत्ययत्वामावेन शस्येत्त्वाऽभावेऽनेकालत्वात् सर्वादेशो भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

२—'कथमेय' पा० । ३—'परिहारोऽन्यायः' इति नागेशसम्मतः पाठोऽद्योते ।

णकारो वृद्धयर्थः कर्तव्यो 'णित्'ति X वृद्धिर्यथा स्यात् ॥ नार्थो वृद्धयर्थेन णकारेण ।
णित्त्वे योगविभागः करिष्यते+ । इदमस्ति 'गोतो णित्' [७ । १ । ६०] ।
ततः—'अल्' । अल्च णिञ्चति । तत 'उत्तमो वे'ति ।

एवं तर्हि लकारः क्रियते तस्याऽनित्त्वात्सिद्धम् । ['एवमपि] क एष परिहारो
न्यायः शकारमसि चोदितो 'लकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामी'ति । लकारो
वा क्रियेत शकारो वा कोऽन्वत्र विशेषः ? [अयमस्ति विशेषः ।] अवर्यमेवात्र
स्वरार्थो लकारः कर्तव्यः । 'लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवती'त्येव स्वरो यथा स्यात्* ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातुस्वरे कृते+ द्विवचनं, तत्रान्तर्पतोऽन्तोदात्तस्याऽ-
न्तोदात्त आदेशो भविष्यति । कथं पुनरयमन्तोदात्तः स्याद्यदैकाच् ? व्यपदेशिव-
द्भावेन । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाऽन्तोदात्त एवमाद्युदात्तोपि, तत्रान्तर्पत

प्र०—कर्तव्यः । अक्रियमाणे हीति । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्यस्य स्यादित्यर्थः । एतच्च
'प्राग्लादेशाद्भावाधिकार' इति पक्षमाश्रित्योच्यते । धात्वधिकारे तु स'त्यादेः परस्वे'त्यादेः प्राप्नोति ।
धातुस्वर इति । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वाद्धानुस्वरः प्रवर्तते । यदैकाजिति । योऽनेकाच् जजा-
गारेति,—तत्र धातुस्वरे कृते शिष्टस्यानुदात्तत्वे प्रथमैकाचो द्विवचनं सर्वानुदात्तं सिध्यतीत्येकाजिव
धातुनिरूप्यते । व्यपदेशिवद्भावेनेति । 'आद्यन्तवदेकस्मि'न्नित्यनेनेत्यर्थः । यथैवेति । कार्यातिदेशं

उ०—प्रत्ययत्वशाने इत्थंशामकालमेव सर्वादेशतेति तदाऽनेकाल्त्वस्याऽक्षतिरित्यर्थः । [माध्वे] तस्याऽ-
नित्त्वादिति । वाक्यार्थबोधोपप्रागनित्त्वादस्याऽन्वाह्यानुनिस्त्वशानादित्यर्थः । एवञ्चाऽनुबन्धत्वशानाऽभावात्-
त्समये 'नाऽनुबन्धकृत'मित्यस्याऽप्राप्तिरिति भावः । यदि तु भाव्यनुबन्धत्वं गृहीत्वा तत्प्रवृत्तिस्तदा 'डा'बन्
'ण—अल्' इति प्रसंगेणाऽनेकाल्त्वात्सर्वोदेशत्वम् । निरूपितशब्दे 'लुटः प्रथमस्ये'ति सूत्रेऽस्माभिः ।
क एष परिहारो न्याय इति । अत्राप्य एष परिहारः क लप्यत इत्यर्थः । एवं तर्हि लकार इति । 'ल'
इति 'ल'णित्ति वादेशः कार्य इति भावः । धातुस्वरः प्रवर्तत इति । प्रवृत्तः सति शिष्टस्वरेण न निवर्तयत
इत्यर्थः । माध्वे—अन्तोदात्त आदेश इति । स्थाने द्विवचनमिति भावः । सर्वानुदात्तम्—अनुदात्ताऽ-
भ्यासमपीत्यर्थः । निरूप्यत इति । विचारविषयीक्रियत इत्यर्थः । माध्वे—कथं पुनरयमिति । द्विवचन-
प्रकृतिरित्यर्थः । यदैकाजिति । यदैकाजिष्यादिः प्रकृतिरित्यर्थः । धातोरन्तोऽनुदात्त इत्यर्थ इति भावः ।
व्यपदेशिवदिति । 'तेनाऽतिदेशेनाऽन्तत्वात्तिदेशात्स्वरसिद्धिरित्यर्थः । अस्य आद्यन्तवद्भावात्परतया कैयटेके
ध्यात्माने धीजं चिन्त्यन । इतरोऽन्तोदात्तत्वव्यवहार एवाऽनेन व्यपदेशिवद्भावेनोक्त इति मत्वाह—
यथैवेति । अन्तोदात्तादिधर्माऽतिदेश एव कैयटे कार्याऽतिदेशपदेनोक्तः । नखिदमिति । एवञ्चाऽनेनाऽ-

आद्यदात्तस्याऽऽद्युदात्त आदेशः प्रसज्येत । सत्यमेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति—
‘घातोरादिरुदात्तो भवती’ति । इदं पुनरस्ति—‘घातोरोन्त उदात्तो भवती’ति । सोऽसौ’
लक्षणेनान्तोदात्तस्तत्रान्तर्पतोऽन्तोदात्तस्याऽन्तोदात्त आदेशो भविष्यति ।

एतदप्यादेशे नास्ति—‘आदेशस्यान्त उदात्तो भवती’ति । प्रकृतितोऽनेन
स्वरो लभ्यः । प्रकृतिश्चाऽस्य यथैवान्तोदात्तैवमाद्युदात्ताऽपि ॥ द्विःप्रयोगे चापि
द्विर्वचन उभयोरन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत । ‘अनुदात्त’पदमेकवर्जम् [६ । १ । १५८]
इति नास्ति यौगपद्येन संभवः । पर्यायः प्रसज्येत ।

तस्मात्स्वरार्थो लकारः कर्तव्यः । लकारः क्रियते, तस्यानित्वात्सिद्धम् ।

अकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् ॥ ३ ॥

अकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? ‘सर्वादेशार्थम्’ । शित्तर्वस्येति
सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य
प्रसज्येत ॥ ननु चाऽकारस्याऽकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण शकारं
सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्याऽकारवचने प्रयोजनम् । किम् ?

अकारवचनं समसङ्ख्यार्थम् ॥ ४ ॥

सङ्ख्यातानुदेशोऽयथा स्यात् ।

प्र०—मन्यते । न त्विदमिति । शास्त्रातिदेश इति भावः । एतदपीति । ‘स्यानिवदिति’कार्याति-
देशः, प्राधान्यादिति भावः । प्रकृतित इति । स्यानित इत्यर्थः । द्विःप्रयोग इति । पाठिकं द्विर्वचनं
द्वि प्रयोगो न तु स्याने द्विर्वचनमिति निर्णयः । लकार इति । ततश्च ‘ल उक्तमो वे’ति कर्तव्यं,
योगविभागश्च कार्यः । अकारस्येति । यस्य स्याने विधीयते तस्येत्यर्थः । एतदपि ‘प्राग्लादेशा-

उ०—न्तत्वाऽतिदेशे शास्त्रेणाऽन्तावप्रयुक्तोदात्तत्वे तद्व्यवहारसिद्धिः, आद्युदात्तविधायकशास्त्राऽभावात्, न
तद्व्यवहार इति भावः । ‘शास्त्राऽतिदेश’ इत्यस्य शास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तस्याऽन्तत्वाऽनेनाऽतिदेश
इत्यर्थः । माध्मे—सोऽसाविति । प्रकृतिभूतो घातुरित्यर्थः । अन्तोदात्तः—तथाव्यवहारविषयः । तद्दूष-
यति—एतदपीति । ‘अन्तोदात्त आदेश’ इति वचनं नास्तीत्यर्थः । ‘स्यानिवदिति न घर्माऽतिदेशक-
मित्याह—स्यानिवदिति कार्यातिदेश इति । माध्मे—प्रकृतित इति । आदेशे प्रकृतिसादृश्यबोधकात् ‘स्यानेऽ-
न्तरतम’सूत्रादित्यर्थः । सादृश्यञ्च तद्दूषिचिर्भवत्तन् । स च यथा व्यपदेशिवद्भावेनाऽन्तोदात्तत्ववान्

१—‘सोऽयं’ पा० ।

२—‘सत्वपि’ पा० ।

‡ यथासंख्यमनुदेशः समानान् १ । ३ । १०

तस्माच्छ्लुत्करणम् । ५ ॥

तस्माच्छ्लुत्कारः कर्तव्यः ॥ न कर्त्तव्यः । क्रियते न्यासः एव । प्रशिष्टनिर्देशो-
ऽयम् । अ अ इति । 'सोऽनेकालिशत्सर्वस्य [१ । १ । ५५] इति सर्वादेशो
भविष्यति ॥ ८२ ॥

लोटो लङ्वत् ॥ ३ । ४ । ८५ ॥

लङ्वदतिदेशे जुस्भावप्रतिषेधः ॥ १ ॥

लङ्वदतिदेशे जुस्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । यान्तु वान्तु । लङः शाक-
टायनस्येव' [३ । ४ । १११] इति जुस्भावः प्राप्नोति ।

उत्त्ववचनात्सिद्धम् ॥ २ ॥

उत्त्वमत्र बाधकं भविष्यति* ॥ अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति,
सावकाशं चोत्वम् । कोऽवकाशः ? पचतु पठतु । अत्रापीकारलोपः† प्राप्नोति । तद्य-
थैवोत्वमिकारलोपं बाधत एव‡ जुस्भावमपि बाधते । न बाधते । किं कारणम् ?
येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, न चाऽप्राप्त इकारलोप उत्त्वमारम्भते, जुस्भावे

प्र०—'दात्वधिकार' इति पक्षाश्रयेणोच्यते । धात्वधिकारे ह्रादेः परस्यादेरकारे सति रूपं सिद्धम् ।
अ अ इति । अकारद्वयतमुदायस्य आदेशत्वमित्यर्थः ॥ ८२ ॥

लोटो ल । 'लोट' इत्युपमेये पठिनिर्देशाद्गुपमानं पठ्यन्तं विज्ञायते, तेन लङो यत्कार्यं
तल्लोटोऽतिदिश्यते न तु लङि यत्कार्यं तदित्यल्लोटो लोटी न भवतः । उत्त्ववचनादिति । नाप्राप्ते

उ०—तयाऽऽद्युदात्तवानपीति भावः । स्थाने द्विर्वचनपक्ष एवऽऽसङ्गत इत्याह—द्विःश्रमेणो चापीति ।
तदाह—निर्येय इति । योगविभागरवेति । एकाराऽभावे इदम् । धात्वधिकार इति । परविशेषणे इदम् ।
विहितविशेषणपदे स्वन्त्यादेश एव प्राप्नोति । अत एव 'नित्यं द्वित' इत्यादौ न दोष इति कोष्पम् ।
अकारद्वयेति । एवं 'ए—अलि'त्यत्रापि प्ररूपेणो बोध्यः ॥ ८२ ॥

लोटो ल । अस्मादतिदेशाल्लोटे अट्टायवपि प्राप्नुत इत्यत आह—लोट इतीति । ननु भिविरे
परत्वाज्जुसा 'इतम्भे'त्यस्य बाधात् तस्याऽप्येतद्विषये सर्वत्र प्राप्तिः, जुसा इकाराऽपहारे तदभावादिताम्भे-
त्यस्याऽप्राप्तिः । इकारलोपे भेदभावाज्जुसोऽप्राप्तिरिति योगपचाऽसम्भवात् । स्थानिवास्वन्तु आदेशमप्यु-

१—'अ अ अ' पा० ।

२—'सोऽसावनेकाल् । अनेकालिशत् सर्वस्य' पा० ।

* एषः ३ । ४ । ८६

† इतम्भ ३ । ४ । १००

३—'बाधेत' पा० ।

न वा वहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? 'वहिरङ्गलक्षणत्वात्' । वहिरङ्गलक्षण आद-
गुणः, अन्तरङ्गलक्षणमैत्वम् । 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ ६३ ॥

लिङः सीयुट् ॥ ३ । ४ । १०२ ॥

यासुडादेः सीयुट्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

यासुडादेः† सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुयुः सुनुयुः । 'लिङः सीयु' इति
सीयुट्प्राप्नोति ।

न वा वाक्यापकर्पात् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'वाक्यापकर्पात्' । वाक्यापकर्पाद्यासुट्सीयुट्
वाधिष्यते ।

सुदतिथोस्त्वपकर्पविज्ञानम् ॥ ३ ॥

सुटोऽपीदानीं तिथोरपकर्पो विज्ञापेत‡ । कृपीष्ट कृपीष्ठाः । ['हृपीष्ट हृपीष्ठाः ।]

अनादेश्च सुड्वचनम् ॥ ४ ॥

अनादेश्च सुड्वक्तव्यः । कृपीयास्ताम् कृपीयास्याम् । तकारथकारादेर्लिङ इति
सुएन प्राप्नोति ।

प्र०—लिङः सी । यथैव कृपीष्ट कृपीष्ठा इत्येवमादौ सुटि कृते विरोधाऽभावाद्वाक्य-
भावाऽभावात्सीयुट्भवति, एवं यासुट्यपि कृते तस्य निङ्भक्तत्वात्तादेः सीयुट्प्रसङ्ग इति मत्वाह-
यासुडादेरिति । न वेति । 'लिङः सीयु' इत्यस्य वाक्यस्य यासुड्विधिवाक्येनापकर्पो बाधन-
मित्यर्थः । विनापि विरोधेन सामान्यविधिविशेषविधिना बाध्यते तत्रेणैव दधीति भावः ।
अनादेश्चेति । तिथोरिति सप्तमी मन्यते । ततस्तदादिविधिसङ्घात्तकारथकारादेरेव लिङ-

व०—लिङः सीयुट् । नन्वरवादतया यासुट् वाचात्कथं तद्विषये सीयुट् इति आह—यथैवेति । विना-
ऽपीति । अत एव पूर्वमपि सीयुण्, अथवादविषये उत्सर्गाऽप्रवृत्तेरिति भावः । मध्ये—सुटोऽपीति । कर्त्त-
री । कर्मणोऽनुपादानादुभयप्राप्त्यभावः । सुट्कर्त्तृकः सीयुये बाधः स्यादित्यर्थः । कादिभेदादिति । प्रथम-
द्विवचनस्य द्वितीयद्विवचनेन कार्थिभेदेऽपि बाधदर्शनाच्चिन्त्यमिदम् । 'तस्मादपकर्पो विज्ञापेते'त्युत्तरं मध्ये

† यासुट् परस्मैन्देपूदात्तोद्धिच ३ । ४ । १०३

‡ सुट् तिथोः ३ । ४ । १०७

१—'वक्तव्यः' पा० ।

२—शाचिकः पाठः ।

न वा तिथोः प्रधानभावात्तद्विशेषणं लिङ्ग्रहणम् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'तिथोः प्रधानभावात्' । तियावेवाऽत्र प्रधानं, तद्विशेषणं लिङ्ग्रहणम् । नैवं विज्ञायते तत्कारथकारादेर्लिङ् इति । कथं तर्हि ? तत्कारथकारयोः सुड्भवति तौ चेर्लिङ् इति ॥ १०२ ॥

यासुट्परस्मैपदेपूदात्तो ङिञ्च ॥ ३ । ४ । १०३ ॥

किमर्थं यासुटो ङित्त्वमुच्यते ?

यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थम् ॥ १ ॥

[यासुटो ङित्त्वं क्रियते । किं प्रयोजनम् ? 'पिदर्थम्' ।] पिति वचनानि प्रयोजयन्ति ॥ अथ किमर्थमुदात्तवचनं क्रियते ?

उदात्तवचनं च ॥ २ ॥

[उदात्तवचनञ्च] किम् ? 'पिदर्थमेव'* ।

आगमानुदात्तार्थं वा ॥ ३ ॥

अथवैतज्ज्ञापयत्याचार्य—'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'ति ॥ असत्यन्यस्मिन्प्रयो-
जने ज्ञापकं भवति । उक्तं चैतत्—'यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चे'ति ।
शक्यमनेन वक्तुं—यासुट्परस्मैपदेषु भवति, अपिञ्च लिङ्भवतीति, सोऽयमेव
लघीपसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्य—'आगमा

प्र०—देशस्य सुट् स्यात् कृपीष्ट कृपीष्ठा इत्यादाविति भावः । नवेति । चोद्यद्वयमपि परिहृतम् ।
सुट्स्तकारथकारावागमिनौ, सीगुट्स्तु समुदाय इति कार्याभेदाद्वाध्यवाचकभावाऽभाव । 'तिथो-
रिति च पठोर्विदेशात्तदादिविध्यभावाद्नाञ्चोरपि तिथोः सुड्भवति ॥ १०२ ॥

उ०—'तस्माद्यमुदादेः सीयुट् प्रतिपेधो वक्तव्य' इति शेषः । तदेव च वचनं शापकमत्र प्रकरणे माध्य-
वाचकभावाऽभावश्चेति सुटा सीयुटो न वाच इति भाव इत्युचितम् ॥ १०२ ॥

यासुट् ५ । आगमा अनुदात्ता इति भाष्ये । 'अनुदात्तम्द'मित्येकवाक्यतापत्रोदात्तादिविधिप्रवृत्ति-
कालेऽसन्निहितानामपि तेन निघातप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यर्थः । विस्तरेण चैत'दाद्युदात्तश्चे'त्यत्र निरूपितं,

१—'तयोर्विशेषणं' पा० ।

२—वाचित्कः पाठः ।

* अनुदात्तो मुपपिती ३ । १ । ४

अनुदात्ता भवन्ती'ति † ॥ १०३ ॥

आतः ॥ ३ । ४ । ११० ॥

किमिदं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमाहोस्वित्प्रापकम् ? कथं च नियमार्थं स्यात्, कथं वा प्रापकम् ? यदि सिज्ग्रहणमनुवर्तते † ततो नियमार्थम्, अथ निवृत्तं ततः प्रापकम् ॥ कश्चात्र विशेषः ?

जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिज्जुग्रहणम् ॥ १ ॥

जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिज्जुग्रहणं कर्तव्यम् । 'आतः सिज्जुगन्ता'-दिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—अकार्पुः अहार्पुः ॥ अस्तु तर्हि प्रापकम् ।

प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ २ ॥

प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्मावः प्राप्नोति ।

एवकारकरणं च ॥ ३ ॥

एवकारकरणं च कर्तव्यम् । 'लटः शाकटायनस्यैव' [३ । ४ । १११] इति ।

प्र०—आतः । अकार्पु'रिति । अत्र नाकारान्तात्सिज्जिवाहितः, नापि परः, रेफेण व्यक्या-
नादिति जुस्म स्यात् । ननु यद्यकार्पु'रित्यादावपि नियमः स्यात्तदा पूर्वसूत्रेण सिजन्ताज्जुस्वियान-
मनवकारां स्यात् । नैव दोषः । अगुरस्धुरित्यादेरवकाशस्य संभवात् । विषयविभागश्च न लभ्यते,
यतोऽकार्पु'रिति जुस् भवति, अभूवन्नित्यत्र तु न भवति । यद्येवं पूर्वसूत्रे सिज्ग्रहणमकृत्वा 'आतः-
सिच' इति वक्तव्यं स्यात् । नैतदस्ति । उत्तरत्राऽऽत इत्यस्यानुवृत्त्यर्थो योगविभागः स्यात् ।
अथवा योगविभागोऽस्य नियमार्थत्वाय स्यात् । अस्य हि नियमार्थत्वे उत्तरत्र लट्ग्रहणं न

४०—प्रकृतयुगे शब्देन्दुशेखरे च ॥ १०३ ॥

आतः । आप्ते—इह मामूदकार्पु'रिति । नियमेन व्यवच्छेदो मा भूदित्यर्थः । ननु सिचः परस्य
भेदुंधेदाकारपरसिचः परस्यैवेति न दोष इत्यत आह—अत्रेति । नियमः स्यादिति । नियमेन
व्यवच्छेदः स्यादित्यर्थः । अगुरिति । योगविभागानर्थक्यन्वनुपदमेव परिहरिष्यति । अत एव
दृष्यान्तरमाह—विषयविभागरथेति । अभूवन्निति । अत्र प्रत्ययलक्षणेन सिचस्ता बोध्या । योग-
विभागः स्यादिति । 'लटः शाकटायनस्यैव' सिचदाऽसंस्तस्य 'आत' इत्यस्याऽनुवृत्त्यर्थो योगविभाग
इत्यर्थः । ननु 'आतः सिच' इत्युपमानेऽपि स्वरितलिङ्गाऽऽसन्नादात् इत्येवाऽनुवृत्तिरिति न ह सिच

† ३ । १ । ३ या० ७ आप्ते ।

‡ सिज्जुगन्तादिभिष्यश्च ३ । ४ । १०६

नियमार्थे पुनः सति नार्थ एवकारकरणेन । ननु च प्रापकेऽपि सति सिद्धे विधिरारम्भमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोऽवधारणार्थस्तथैवकारः कर्तव्यः । यथैवं विज्ञापयेत्—‘लडः शाकटायनस्यैवे’ति । मैवं विज्ञापि—‘लड एव शाकटायनस्ये’ति । किं च स्यात् ? लुडः शाकटायनस्य न स्यात् । अदुः अपुः अधुः अस्युः ।

लङ्ग्रहणं च ॥ ४ ॥

लङ्ग्रहणं च कर्तव्यम् । लडः शाकटायनस्यैवेति ॥ नियमार्थे पुनः सति नार्थो लङ्ग्रहणेन । आतो ‘डित्’ × इति वर्तते । न चान्य आकारादनन्तरो ड्दि-स्त्यन्यदतो लडः ।

अस्तु तर्हि नियमार्थम् । ननु चोक्तं ‘जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिज्जु-ग्रहण’मिति । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कथं तुल्यजातीयः ? यो द्वाभ्यामनन्तर आतश्च सिचश्च ।

अथ तदेवकारकरणं नैव कर्तव्यम् ? कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? उत्तरार्थम् । ‘लिट् च’ ‘लिङ्गाशिपि’ [३ । ४ । ११५ ; ११६] आर्धधातुकमेव यथा स्यात् । इतरथा हि वचनादार्धधातुकसंज्ञा स्यात्, तिङ्ग्रहणेन च ग्रहणात्सार्वधातुकसंज्ञा* ।

प्र०—कर्तव्यं भवति । एवकारकरणं चेति । यदा सिज्ग्रहणमिह नानुवर्तते तदानेनैव लडादेशस्य भेदात् उत्तरस्याऽपुरित्यादौ जुसि सिद्धे ‘लडः शाकटायनस्यैवे’ति नियमार्थ एवकारः कर्तव्यः, अन्येषां मतेन अयानित्यादि यथा स्यात् । यदा तु सिज्ग्रहणानुवृत्त्या नियमार्थमिदं तदा ‘लडः शाकटायनस्ये’त्येव पक्षे विध्यर्थं कर्तव्यं, नार्थ एवकारेणेत्यर्थः । मैवं विज्ञायोति । ‘लड एव शाकटायनस्ये’ति विज्ञापमाने लुडः शाकटायनस्य न स्यात् । ततश्च लुडि विकल्पः प्रसज्येत । लडि तु नित्यः स्यादित्यर्थः । तुल्यजातीयस्येति । सिज्जुकं विना आतः सिचश्चानन्तरो भिर्न

उ०—इति, उत्तरत्र लङ्ग्रहणाच्चाऽत आह—अथवेति । नियमार्थत्वावेति । तत्फलन्तु ‘अभूवत्रि’त्यस्य व्यावृत्तिः । नियमपक्षे योगविभागप्रयुक्तगौरवेऽपि लाघवान्तरं दर्शयति—अस्य हीति । ततश्च लुडीति । शाकटायनमते लड एवाऽन्यस्य तन्मते नेत्यर्थं लुडि शाकटायनमते निषेधः, अन्यस्य मते जुसित्यर्थादिकल्पः फलितः । लडि तु शाकटायनमतेऽन्यमते च प्राप्त्या नित्यत्वं फलतीति भावः । भाष्ये—लङ्ग्रहणञ्चेति । असति लङ्ग्रहणे लुडथपि विकल्पः स्यात् । न च ‘आत’ इति योगविभागाल्लुडि नित्य इति वाच्यं, लुडि विकल्पो

अथ तल्लङ्ग्रहणं नैव कर्तव्यम् ? कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? लङ्हेव यो लङ् तत्र यथा स्याल्लङ्घ्वद्भावेन यो लङ् तत्र मा भूदिति † ॥ ११० ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ३ । ४ । ११४ ॥

आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणम् ॥ १ ॥

आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्तव्यम् । धातोः परंस्यार्द्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत्—वृत्तत्वं वृत्तेति ॥ क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे—

स्वादिप्रतिषेधः ॥ २ ॥

स्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्—लूम्यां लूमिरिति ॥ अनुक्रान्तापेक्षं शेषग्रहणम् ॥ एवमपि अग्निकाम्यति वायुकाम्यतीति प्राप्नोति ‡ । तस्माद्घातुग्रहणं कर्तव्यम् ।

[तच्चर्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम् ?] न कर्तव्यम् । आर्द्धधातुग्रहणपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारः प्रकृतोऽनुवर्तते । क्व प्रकृतः ? 'धातोरेकाचो ह्लादेः' [३ । १ । २२] इति ॥ एवमपि श्रीकाम्यति भूकाम्यतीति प्राप्नोति ।

प्र०—भवतीति सिञ्जुगन्तस्याकारान्तस्येह ग्रहणमिति नियमेन सिञ्जुगन्तमेव निवर्त्यते । उत्तरार्थमिति । अन्यथेकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञासमावेशस्य दृष्टत्वाद्द्विज्जिह्वादेशानां सार्वधातुकसंज्ञाऽपि स्यात् । ततस्तन्निमित्तविकारणप्रसङ्गः । आर्द्धधातुकसंज्ञा चेडाद्यथा स्यात् ॥ ११० ॥

आर्द्धधा । अनुक्रान्तापेक्षमिति । अनुक्रान्ता ये प्रत्ययास्तिङ्शिद्धजितास्ते आर्द्धधातुकसंज्ञा भवन्ति न त्वनुक्रंस्यमाना इत्यर्थः । धातोर्हित्येवमिति । धातोर्हित्येवं धातुशब्दमुच्यते ये

उ०—लङि नित्य इति वैपरीत्यस्याऽपि सम्भवादिति भावः । एवञ्च 'आत' इति सूत्रं 'सिच' इत्यनुवृत्त्या नियमायं, उत्तरव्यन्तु विध्यर्थम् । 'शाकप्रयनस्यैवे' ध्येवकार उत्तरार्थः । लङ्ग्रहणं लङ्घ्वद्भावेन लङोऽग्रहणार्थमिति बोध्यम् । एवञ्च 'धातो'रिति सूत्रस्यमार्थं प्रौढया, एतत्पुत्ररथमाध्यविरोधादिति बोध्यम् ॥ ११० ॥

आर्द्धधा । भाष्ये—धातोरेकाच इति । 'धातो'रिति पृथक्व्यन्तु प्रत्याख्यातमेव । धातोर्हित्येव-

† सोऽपि लङ्घत् ३ । ४ । ८५

‡ काम्यस्य ३ । १ । ६; सार्वधातुकार्षर्द्धधातुकयोः ७ । ३ । ८५

१—कोष्ठान्तर्गतः पाठः क्वाचित्कः ।

तद्विधानात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

विहितविशेषणं धातुग्रहणं—‘धातोर्थां विहित’ इति । ‘धातोरेव विहितः’
सङ्कीर्त्य धातोस्तिथेर्वं यो विहित इति ॥ ११४ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् । पादश्च समाप्तः ।
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

प्र०—विहिता इत्यर्थः ॥ ११४ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमज्जैष्यट्पुत्रकैयट्कृते महामाष्यप्रदीपे
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।
पादोऽध्यायश्च समाप्तः ।

उ०—मिति । व्याख्यानमिति भावः ॥ ११४ ॥

इति कालोपनामकश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महामाष्यप्रदीपोद्घोषोते
तृतीयस्याऽध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिकम् ।
पादश्चाऽध्यायश्च समाप्तः ।

१-इदं भाष्यमिति केचित् । वातिकमित्यन्ये ।

राजस्थानप्रान्तान्तर्गत-‘चिदाबा’तहसीलस्थित-घासीकावासग्रामवास्तव्यस्य श्रीमतो ज्ञानारामस्य पुत्रेण,
श्रीयुतभगवान्देवाचार्याणामन्नेवासिना, श्रीमदुपाध्यायविरवप्रियशास्त्रिणां शिष्येण,
व्याकरणाद्याचार्यवेदव्रतशास्त्रिणा कृतायां ‘विमर्श’शिष्यपयां
तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

परिचय-पद्यानि

- शालिनी—राजस्थाने धीरभूमौ प्रसिद्धे, 'कुंकुंनू'खं पत्तनं तच्च-चिद्वावो ।
 वासीकावाससाभिधग्राम एको, धीरैर्यस्मिन्नुष्यते सूर्यवंशैः ॥ १ ॥
- अनुष्टुप्—तत्र चाभून्महामान्यो ज्ञानारामो महाशयः ।
 धीमती जमनादेवी गृहिणी यस्य राजते ॥ २ ॥
 जनन्या जमनादेव्या ज्ञानारामेण धीमता ।
 याल्पे गुरुकुले सोऽहं भूज्जरस्थे प्रवेशितः ॥ ३ ॥
- शार्दूल०—यस्याचार्यवरो व्रतीन्द्रभगवान् देवस्तपस्वी महान्
 तत्राहं विधिपूर्वकं गुरुकुले वेदाङ्गवेदानलम् ।
 येभ्यस्तान्त्समधीत्य भूरितपसा सम्पूर्णंवाञ्छित्त्वा
 तेषां संस्मरणं करोमि विदुषां भक्त्याऽत्र वेदव्रतः ॥ ४ ॥
- इन्द्रवज्रा—सद्धर्मशिक्षां व्यवहारशिक्षां, धीधर्मसिद्धाद् गुरुतोऽलभेऽहम् ।
 शिक्तामथो व्याकरणं च विद्याद्, विश्वप्रियाद् व्याकरणैकसूर्यात् ॥ ५ ॥
- अनुष्टुप्—निरुक्तं ज्योतिषं वेदं देवराजान्मुनीश्वरात् ।
 विद्यावाचस्पतेस्सम्यक् समधैयि गुरुत्तमात् ॥ ६ ॥
 काव्यालङ्कारसाहित्यच्छन्दःशास्त्रेषु कौशलम् ।
 प्राप्रवं मुनिपर्याच्छ्री-मेधाव्रतकवीश्वरात् ॥ ७ ॥
 न्यायं वैशेषिकं कल्पं तर्कशाचस्पतेर्गुरोः ।
 अशिक्षे जगदेवार्थात् सिद्धान्तीश्वरशास्त्रिणः ॥ ८ ॥
 दर्शने साङ्ख्यवेदान्ता-यध्यगीपि यशंवदः ।
 स्वामिब्रह्ममुनेर्वर्णा विद्यामार्तण्डपरिडतात् ॥ ९ ॥
 भैरवात्ताथमाचार्यः पण्डितः धीमहामुनिः ।
 आसीद् योगगुरुः शास्त्री व्रतिनो मे गुरोः कुले ॥ १० ॥
 आयुर्वेदमर्मज्ञ आचार्यो वैचकेसरी ।
 धीसत्यदेववासिष्ठस्तच्छास्त्रस्य गुरुर्मम ॥ ११ ॥
 गुरुणां कृपयैवैषां विमर्शाभिधटिप्सणी ।
 समग्रे हि मदाभाष्ये मयाऽकारि यथामति ॥ १२ ॥
 व्योमर्तुप्रहस्यार्पाद्-प्रमितात् सिष्टदापनात् ।
 अप्रैलात्तु महामार्थं समपायद्भवतुष्टयम् ॥ १३ ॥

* श्लो३म् *

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं

व्याकरण-महाभाष्यम्

[श्रीकैव्यट्टकृतप्रदीपेन नागोजीमट्टकृतेन भाष्यप्रदीपोद्घोतेन च विभूषितम्]

तस्याऽयं

चतुर्थोऽध्यायः

स प-

परमतपस्विनां श्रीमताम्भगवान्देवाचार्याणामन्तेवासिना महाविद्यालय-
गुरुकुलभञ्जरस्योपाचार्येण वेद-व्याकरण-साहित्य-
दर्शन-आयुर्वेदाचार्येण पण्डितवेदव्रतेन
वर्णिना सम्पादितो 'विमर्श'टिप्पण्या
च संयोजितः ।

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्
गुरुकुल भञ्जर (रोहतक)

प्रथमं संस्करणम् दिसहस्रम् २०००	}	२०२१ विक्रमान्दे १८८६ शुकान्दे १९६४ विस्तान्दे	}	मूल्यम् ७.०० ससूच्यकारिणि (सात रुपये)
---------------------------------------	---	--	---	---

प्रकाशकः—

हरयाणा-साहित्य-संस्थानम्

पो० गुरुकुल भञ्जर, जि० रोहतक ।

सम्पादकः—

श्री वेदव्रतः स्नातकः सिद्धान्तशिरोमणिः

वेद-व्याकरण-साहित्य-दर्शन-श्रायुर्वेदाचार्यः

(उपाचार्यः—महाविद्यालयगुरुकुलभञ्जरस्य)

मुद्रकः—

श्रीयुतपरिष्कृतभगवान्स्वरूपो न्यायभूषणम्

प्रयन्धकर्त्ता

वैदिक पत्रालय, अजमेर (राजस्थान)

* ओ३म् *

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचित

व्याकरण-सहाभाष्यम्

०:०:०

[प्रदीप-उद्धोत-विमर्शः समलङ्कृतम्]

तस्याऽयं—

चतुर्थोऽध्यायः

ड्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ४ । १ । १ ॥

ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् ? ड्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युः, धातोर्मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोस्तव्यदादयो विधीयन्ते* तेऽपवा-

प्रदीपः—ड्याप्प्रातिपदिकात् । ड्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति । परश्चेति वचनान्तरे भवन्तो वक्ष्यमाणः प्रत्ययाः प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायिनीं ड्याप्प्रातिपदिकलक्षणां प्रकृतिमात्रेण सति च पञ्चमीनिर्देशे 'परश्चे'ति प्रत्याख्यातम्, असति त्विह पञ्चमीनिर्देशे वक्ष्यमाण-प्रत्यय-परत्वप्रतिपादनपरत्वान्नास्ति प्रत्याख्यानम् । सति वा प्रत्याख्याने प्रत्ययशोत्यवाच्यार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायिप्रकृत्यात्तेषु. मिट्ट इति प्रश्नः । धातोर्मा भूवन्निति ।

उद्धोतः—ड्याप्प्रा । नन्वेतदभावे केवलानामेव स्वादीनाम्प्रयोगः स्यादत आह—परश्चेतीति । नन्वेवं धात्वादेरपि स्युरत आह—प्रत्ययाऽर्थेति । स च कर्मादिरपत्यादिश्च । तत्संबन्धयोग्यार्थस्याऽभिधायिनीमित्यर्थः । ननु प्रत्याख्यातसूत्रमादायैतदान्तेषु न युक्तोऽत आह—सति चेति । एतदादि-पञ्चमीनिर्देशः 'तस्मा'दिति परिभाषया परत्वलाभेन हि तत्प्रत्याख्यातमिति भावः । प्रतिपादनपरत्वादिति । 'परश्चेति सूत्रस्यै'ति शेषः । ननु वचनान्तराश्रयेण वचनान्तरात्तेषु न युक्तोऽत आह—सति चेति* । शोत्य-वाच्याऽर्थयोः संबन्धी योऽर्थ इत्यर्थः । प्रकृत्याचेप इति । नित्याऽऽकाङ्क्षत्वादित्यर्थः । प्रत्याययति प्रकृत्या

* तव्यत्तव्याऽनीयरः ३ । १ । ६६

१—'ड्याप्प्रातिपदिकात्', 'धातोः' इत्यादीत्यर्थः । २—'सति चे'ति कचित्पाठः ।

दत्त्वाद् वाधका भविष्यन्ति ॥ तिङन्तात्तर्हि मा भूवन्निति । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते, ते चाऽत्र 'तिङ्गोक्ता एकत्वादय' इति कृत्वा उक्कार्यत्वान् भविष्यन्ति ।

प्र०—असतीह प्रकृतिनिर्देशे धात्वधिकाराद्घातोरेव स्युः । वासरूपविविधस्य स्यात् । अथवा-प्रत्ययपरत्वेन प्रकृतिमात्राक्षेपे घातोरेपि स्युः । तत्र यथा कर्तृकर्मणोर्लकार उत्पद्यते, साधनाप्रय-संख्यायां च तिङामुत्पत्तिः कर्त्रादिषु तृचूनव्यादीनां च, तथा स्वादयोऽपि स्युरिति भावः ।

धातोरिति । धातुग्रहणं निवृत्तम्, तत्र प्रकृतिमात्राद्विधीयमानाः स्वादय उत्सर्गाः, तद्व्यदादयसु प्रकृतिविशेषाश्रयेण विधानादपवादा इति भावः । तिङन्तादिति । कर्मादयः स्वादीनामर्थाः । तत्र यथा 'पुत्रोय'शब्दादन्तर्भूतकर्मक्रियावाचिनः कर्तरि लकार उत्पद्यते तथा 'पवति'शब्दात्कर्तृविशिष्टक्रियावाचिनः कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युः । यद्वा—एकत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेषु यथा एको द्वौ बहव इति प्रकृत्यभिहितेष्वपि भवन्त्येव तिङाऽभिहितेष्वपि स्युरिति भावः । एकत्वादिष्विति । संख्या विभक्त्यर्थः, सा च तिङ्वाभिहितेत्युत्सर्पत्वात् स्वादयो न

उ०—सह स्वार्थमिति प्रत्यय इति भावः ॥ असतीहेति । सजातीयाऽधिकारान्तराऽदर्शनेन पूर्वाऽधिकार-निवृत्तिरयुक्तेत्यर्थः । नन्वेवं विशेषविहिततद्व्यादयो व्यर्थाः स्युरत आह—वासरूपेति । ननु व्याख्यानारेव पूर्वाऽधिकारनिवृत्तिः सिद्धेत्यत आह—अथवेति ।

ननु पदान्तरवाच्यक्रियाऽपेक्षकारकबोधकता स्वादीनां दृष्टेति धातोर्नोत्पत्तिः, ततो विधीयमानानां तथात्वाऽसम्भवात् आह—तत्र यथेति । प्रकृतिमात्राक्षेपे यथा प्रकृत्यर्थाऽपेक्षकर्तृकर्मादावभिधेये सादय उत्पद्यन्ते तथा स्वादयोऽपि स्युरिति योजना । प्रातिपरिहाद्विधौ तु प्रकृत्यर्थाऽपेक्षकर्मासम्भवादगत्या तदा स्वीकार इति भावः ॥ नन्वेवमपि धात्वर्थस्य सङ्ख्याऽभावात्कर्मणुत्पत्तिरत आह—साधनाश्रयेति । यथा तदाश्रयेण लब्धसङ्ख्याया तिङस्तथा स्वादयोऽपि स्युरिति भावः । ननु स्वादीनां तुजादीनाञ्च वाच्यकथन-भावो युक्तोऽत आह—कर्त्रादिष्विति । यथा एषुलुत्तचोः कर्तृतिहा, यथा वा तद्व्यादीनां कर्मादिहा पर्यायस्तथा स्वादीनामपि सैः स्यादिति भावः । 'धातो'रित्यननुवृत्तावपि 'वाऽसस्य' इति संख्यत एवेत्यभिमानः ।

सिद्धान्ताशयमाह—निवृत्तमिति । अत एव तदधिकारसम्बद्ध'वाऽसस्य'विधिरपि नेति भावः । ननु कर्मादी विधीयमानाः स्वादयः कर्माद्यभिधायिनस्तिङन्तात्कर्मादिरुक्तत्वेन न भविष्यन्तीत्यत आह—कर्मादय इति । अन्तर्भूतकर्मैति—बहुव्रीहिः । ततः क्रियापदेन कर्मधारयः ॥ नन्वेवमेकत्वदिषु विनयपदैः संख्याया उक्तत्वान् स्युरत आह—यद्देति । अथ पक्षे प्रथमाऽऽपत्तिर्बोध्या । वचनग्रहणादिति । प्रकृति-मित्तभूता हि संख्या 'वचन'शब्देनोच्यत इति नाऽऽर्थ यथाः प्रकृते इति भावः । प्रकरणान्तरेणाऽव्ययमितिदुष्प्र-दयति—न वेति । एकप्रकृत्यर्थाक्रियाया एकपदे प्रत्ययद्वयवाच्येन निम्नेन साधनद्वयेन संख्यो न दुष्प्र-

टावाद्यस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । स्त्रियां टावाद्यो विधीयन्ते, न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोऽस्ति ॥ अणाद्यस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणाद्यो

प्र०—भवन्ति । एकादिभ्यस्तु वचनग्रहणाद्यत्नात्सख्यावाचिम्योपि प्रथमा भवति । न च 'पचति'-शब्दात्कर्त्रभिधायिनः कर्मादिषु द्वितीयादीनामुत्पत्तिर्युक्ता, न ह्येकत्रियापेक्षो भिन्नसाधनाभिधायिनोरेकस्मिन् पदेऽनुमहायभावो युक्तः । 'पुत्रीय'शब्दस्तु जीवत्यादिघातुवद्विशिष्टक्रियावाचोक्तिः ततः कर्तरि लकारोत्पत्तिरविरुद्धा । अनभिहिताधिकाराच्च तिङ्भिहिते साधने स्वाद्यनुत्पत्तिः ।

टावाद्य इति । यथा साधनाश्रयसंख्याभिधायित्वं तिङां तथा तद्गतलिङ्गाभिधायित्वमपि स्यादिति भावः । न च तिङन्तस्येति । क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियायाश्चाऽसस्त्वभूतत्वात्सत्त्वधर्मेण लिङ्गेनाऽयोगः । न च द्रव्यधर्मलिङ्गग्रहणयोग्यत्वः; नियनत्वाच्छब्दशक्तीनामिति भावः । तदुक्तं हरिणा—

एकत्वेऽपि क्रियाऽऽख्याते साधनाश्रयसंख्याया ।

भिद्यते, न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः ॥ १ ॥

उ०—शब्दे ध्यवहारे तथा क्वचिददर्शनादिति भावः । भिन्नसाधनाऽभिधायिनोरिति । 'प्रत्ययो'रिति शेषः । एकक्रियाऽपेक्षः—एकत्रियायामनेकसाधनाऽन्वयबोधजननायाऽपेक्षणीयः । अनुसहायभावः—सहायत्वं, तयोर्न युक्तमित्यन्वयः ।

ननु 'पुत्रीयती'त्यादावेकस्या इच्छायाः शब्दद्वयवाच्येन कर्मणा कर्त्रा च संबन्धो दृष्ट इत्यत आह—पुत्रीयेति । नन्वेवं तिङ्वाच्य एव साधने स्वादयः स्युरत आह—अनभिहितेति । अत्रेदं चिन्त्यम्—'पचति-पश्ये'त्यादौ क्रियाया अपि कर्मत्वाद्भाष्योक्त एव समाधिर्युक्त इति । न चोत्सर्गिकमेकवचनं युक्तं, 'न केवला प्रकृतिः' इति निषेधेन यत्र केवलप्रकृतिप्रयोगो न प्राप्तस्तत्र तत्पठ्यावपि अन्यत्र तत्पठ्युक्तौ मानाऽभावात् । प्रकृतिस्त्वञ्च—प्रत्ययविधाबुद्धे श्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वम् । एतदधिकाराऽभावे हि प्रत्ययान्तरानभिहितसंख्याकारकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं. न चेदं तदवच्छिन्नमिति नैतद्विषये तन्निषेधप्रवृत्तिः । अव्ययेभ्यस्तु—'अव्ययादाऽप्युपः' इति शाकल्यस्यचिदुत्पत्तावावशिष्यकायामौत्सर्गिकं तदेव भवति । 'पचतित्प'मित्यादावपि पूर्वोत्तरतद्विधानां मुष्प्रकृतित्वनिर्णयेन अ'स्यापि प्रकृतित्वात् 'न केवले'त्यादिनिषेधप्रवृत्तिः स्रष्टादा । तृतीयाद्येकवचनन्वयान्मिधानान्नेति भावः । अत एव 'मुष्प्रकृत'मिति सूत्रे तिङ्ग्रहणं चरितार्थम् । ननु क्रियाया लिङ्गाऽभावोऽत आह—यथेति ।

ननु कारकद्वारा संख्याकार्यवचनद्वारायै लिङ्गकार्यमस्त्वत आह—न धेति । तिङन्तोपस्याप्यक्रियाया द्रव्यधर्मसंख्याया परम्परायोगेऽपि न तथा लिङ्गेन योगः, विचित्रत्वाच्छब्दशक्तीनामिति भावः । भिद्यते—आरोपितसंख्यावती भवति । तदाश्रयः—तत्संबन्धो लिङ्गाऽऽख्यो भेदस्तत्र न 'आरोप्यते' इति शेषः ॥ १ ॥

विधीयन्ते*, न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति । अथापि कथञ्चिद्योगः स्यात् ।

तस्माद्दुःस्थितेष्वर्थे कस्यचित्प्रतिबध्यते ।

शब्दस्य शक्तिर्नत्वेप शास्त्रे ऽन्वाख्यायते चिधिः ॥ २ ॥ इति ।

‘शोभन पचती’त्यादौ तूक्तक्रियाविशेषणस्य नपुंसकत्वं, न तु क्रियायाः । पचतिरूपमित्यादौ तु रूपवाच्यन्तार्थस्य क्रियायाः शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव नपुंसकत्वम् । नानास्या हि शब्दानां शक्तयो न सामान्यतोदृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते । अनेनैव न्यायेन घातोष्ठावाद्यनुत्पत्तिर्व्यास्येया । अस्मादय इति । यथैव गर्गस्यापत्यमित्यन्त्यापत्यवत्संबन्धादिसंभवः, एवं पचति यस्तस्यापत्यमिति सर्वनामप्रत्ययमृष्टतिङन्तार्थाधारसंबन्धसंभव इति भावः । ननु पठ्यन्तादपत्ये प्रत्ययो विधीयते, सर्वनामन्श्चात्र पठ्यन्तत्वं न तिङन्तस्य । नैप दोषः । गर्गस्यापत्यमित्यत्रापि वाक्यगोचरैव पद्मी सवन्धप्रदर्शनाद्योपादीयते, प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकादेवोत्पद्यते । सुविधानद्वारेण ह्याचार्यः स्वाभाविकी प्रत्ययस्याऽनुत्पत्तिमाचष्टे ।

उ०—कस्यनिच्छन्दस्य शक्तिः कर्मिश्चिदुपस्थितेऽप्यर्थे प्रतिबध्यते इत्यन्वयः । एषः—प्रकारः, स्वामिकृत्वाच्छास्त्रे नान्वाख्यायत इत्यर्थः ॥ २ ॥

अत्रैतत्स्वरसासाधनगतसंख्यायाः क्रियायामारोपेण तिङर्थसंख्याया प्रकृत्यर्थे एवान्वयः । आरोप-मूलतया च कर्तुरप्येकत्वप्रतीतिः । शब्दशक्तिस्वभावाच्च स्वप्रकृतिकप्रत्ययव्यस्यसाधनगताया एव तरंगल-त्राऽऽरोपः । तेन भावे न द्विवचनाद्यापाद्यम् । यदा तु तत्र प्रकारान्तरेण संख्याऽवगमभेदा भावेऽपि बहुवचनं भवत्येव—‘हतशायिकाः शयन्ते’ इति यथा । तत्र हि उष्मान्बहुत्वाद्भाव्ये बहुत्वाऽवगतिः । अन्यथा तत्र बहुवचोपदानं धर्म्यं स्यात् । एतेन ‘क्रिया संख्यायामयोर्वै’ति परास्तरम् । न चैवं ‘दन्तः कल्पं मित्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिः, संख्यायाम्तिङोक्तत्वात् । एकवचनान्तु साधुत्वार्थमिति न दोषः । ‘तदति प्रथमाया एव नाऽन्यासात्, ‘अनभिधाना’दिश्यादि पञ्चमे वचने । अत एव सुराद्युत्पत्तिरेकत्वादीनमुक्तत्वा-द्धारिता, न तु ‘संख्याऽभावा’दित्युक्तम् । यदि संख्याया स्वप्रकृत्यर्थकर्त्रादावन्वयस्तदा स्त्रीत्वस्याऽपि तत्रैव स्यादिति वैभ्यं दुरुत्पादम् । किञ्च, ‘पचति पश्य’ इत्यादौ द्वितीयाधारणाय ‘संख्याऽभावा’दित्येव बहु-युक्तं न तु ‘कत्वा’दिति । स्वद्वीत्या ‘पचती’ति तिङा कर्तृगताया उक्तत्वेऽपि क्रियागताया अनुक्तः । अत एव ‘कर्मोचमावा’दिति नोक्तम् । इहाधिकं मञ्जूपायां द्रष्टव्यम् ।

न तु क्रियाया इति । शब्दशक्तिस्वभावेन आख्यातोपात्तक्रियायास्तदयोगादिति भावः । नपुंसकत्वमिति । नपुंसकत्वमेव नाऽन्यलिङ्गयोग इत्यर्थः । सामान्यतो दृष्टेनेति । ‘विमत—न लिङ्गयोगि, क्रियात्वात्, यथा पचतीत्येवं संख्याऽनुमानेनेत्यर्थः । अनेनैवेति । लिङ्गाऽभावेनैवेत्यर्थः । ननु तिङन्तार्थ-स्याऽपत्यादिना कथं योगोऽत आह—यथैवेति । सर्वनामप्रत्ययमृष्टो यमितङन्तार्थाधारस्तेन सवन्धसंभव इति भावः । ननु प्रातिपदिकादेवोत्पत्ती सुविधानं धर्म्यमत आह सुविधानेति । न तु सतो निर्वाचन-ख्यायते, अपुक्तत्वादिति भावः । तदन्वाख्यानकलाश्च प्रत्ययलक्षणतिङ्गिरिति बोध्यम् । ‘स्तोत्रान्तः’

एवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—‘न तिङन्तादणादयो भवन्ती’ति; यदयं क्वचित्द्वितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति—‘अतिशयने तमविष्टनी’ ‘तिङ्ग्रह’ [५ । ३ । ५५; ५६] इति ॥ अत उत्तरं पठति—

ह्याप्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम् ॥ १ ॥

ह्याप्रातिपदिकग्रहणं क्रियते, अङ्गभपदसंज्ञार्थम् । अङ्गभपदसंज्ञा ह्याप्रातिपदिकस्य यथा स्थुरिति † ।

क पुनरिहाङ्गभपदसंज्ञार्थेन ह्याप्रातिपदिकग्रहणेनाऽर्थः ? टावादिषु । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ग्रहणवद्ग्रहणादयो विधीयन्ते—‘उगितो ङीष्भवति’,

प्र०—‘तस्ये’ति तु पट्टीनिर्देशः सति सम्बन्धे प्रत्ययविधानार्थो न तु पट्ट्यन्तात् प्रत्ययोत्पत्त्यर्थः । न चेति । क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य तस्याध्वानस्त्वभूतत्वदत्त्यादिभिर्योगाभावः । साधनस्यापि—क्रियां प्रति गुणभावादनत्यादिभिर्योगो नास्ति । शब्दान्तरपरमृष्टस्य साधनस्यापत्यादियोगसम्भवेऽपि तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साधनस्यापत्यादिभिर्योगाभावः । न हि यथा ‘पाचकस्यापत्य’मिति संबन्धप्रतिपात्तिरेवं ‘पचत्यपत्य’मिति । अथार्थमिति । सर्वनामप्रत्ययमृष्टस्यार्थस्यापत्यादियोगसम्भवादिति भावः । धानोरपि अण्वाद्यत्पत्तिर्वात्त्वर्थस्यापत्यादियोगाभावादेव प्रतिक्षिप्ता । वास्त्यार्थस्यापि असत्त्वभूतत्वाच्छक्तिनिष्ठापत्यादियोगाभावाद्भव्यमाणप्रत्ययानुत्पत्तिरभिवानीया । भाष्यकारेण तु—न्यायस्योक्तत्वात् पृथगुपन्यासो न कृतः । अङ्गभपदसंज्ञार्थमिति । ‘यस्मात्प्रत्ययविवि’रित्यत्र विधिग्रहणाद्यस्य प्रत्ययविधौ गद्वेनाग्रपणं तस्याङ्गसंज्ञा । मपदसंज्ञे अप्युत्तरत्र ‘यस्मान्प्रत्ययविधि’रित्यस्यानुवर्तनात्तस्यैवेति भावः । भाष्यकार एतत्प्रयोजनं निराकर्तुमाह—क पुनरिति । ग्रहणवद्ग्रह इति । ग्रहणम्—उपादानं, तच्च

उ०—‘आनुष्ठापयं’त्यादौ तु अलुगिविधानादेव पट्टी बोधेत्यभिमानः । नन्वेवं ‘तस्याऽपत्य’मित्यादौ किमर्थं समर्थविमर्कनिर्देशोऽत आह—तस्येति विधिः ।

असत्त्वभूतत्वादिति । तस्य हि सत्त्वभूतमर्थं प्रति विशेषणत्वं न दृष्टमिति भावः । शब्दान्तरंति । यद्ग्रहणपरामृष्टस्याऽन्यादियोगसत्त्वभूतादेव प्रत्यय इति भावः । अप्याऽपि कथञ्चिदिति । भाष्यनम्युपगमवादात्तत्र । केचित्तु ‘तिङ्ग्रहे’तिशङ्कं ‘न तिङन्तादणादयो भवन्ती’त्येवं सामान्याऽनेच्छन्, माथं ‘अणादय’ इत्यादि शब्दः प्रकारवाचीत्याहुः । वास्त्यर्थस्येति । कारकाऽन्वितक्रियैवाऽस्मन्मने वाक्यार्थ इति भावः । शक्तिः—कारकम् । न्यायस्योक्तत्वादिति । ‘न च तिङन्तरय स्त्रीत्वेन योगोऽस्ती’त्यनेनेत्यर्थः । तदेवं स्वादिविधौ प्रकृत्यन्तराऽऽम्भवात् पारिच्छेदेण ह्याप्रातिपदिकलक्षणैव पट्टिविरिति स्थितम् ।

† यस्मात् प्रत्ययविविस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । मुञ्चिदन्तं पदम् । नः कः; सिति च; स्वादिष्वसर्वस्थाने । यच्च भवः; तसौ मास्ये १ । ४ । १३—१६

१—‘क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि’ (निरुक्त १ । १ । १) इत्युक्तेः ।

‘अतएान्भवती’ति‡ । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ।
अथापि कश्चिदग्रहणः । एवमपि नदोषः । स्त्रियां टावादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्द-
रूपं स्त्रियां वर्तते तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ।

अणादिषु तर्हि । अणादयोऽपि ग्रहणचङ्गयो विधीयन्ते—‘गर्गादिभ्यो यञ्’
[४ । १ । १०५] ‘नडादिभ्यः फक्’ [६६] इति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते
तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अथापि कश्चिदग्रहणः । एवमपि न दोषः ।
अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिः,
तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ।

स्वार्थिकेषु तर्हि । स्वार्थिका अपि ग्रहणचङ्गयो विधीयन्ते—‘यावादिभ्यः कन्’
[५ । ४ । २६] ‘प्रज्ञादिभ्योऽणिति+ । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिः,

प्र०—कचित्साक्षात् । यथा—‘अजावतथा’वित्यजादीनाम् । कचित् संज्ञाद्वारेण, यथा—अत्रेवावा-
रेणादन्तानाम् । कचित् अनुबन्धनिर्देशोपलक्षितसंज्ञानिर्देशेन । यथा ‘उगितश्चेति । अत्र स्वर्था-
भिधायिशब्द आक्षिप्तोऽकारेण उगिता च विशेष्यते । अथापीति । सामर्थ्याक्षिप्तस्याप्युपादानम-
स्येव । अम्युपगम्यवादेन तु दर्शयति । ‘वयसि प्रथमे’ इत्यादौ सामर्थ्याक्षिप्ता प्रकृतिः । अय
तु अत्राप्यत’इत्यनुवर्तनगृहणग्रहणे च सर्वत्र तदन्तविधिसंभवाद्कारान्तस्य ग्रहणं, तदा नास्ति
कश्चिदग्रहणवादिः ।

३०—ननु तेषामेवात्रेपि तत एव स्वादय इति श्रङ्खत्वादिक्मपि तेषां सिद्धमत आह—शब्देनेति ।
भाष्यकार इति । न तु वाक्तिककृतं, तेनोत्तरवाक्तिके चकारकरणादिति भावः । यस्तु उत्तरवाक्तिं
‘व’शब्दो वाक्तिककृताऽपि तर्ह्ये एव प्रयुक्तः । हृदि स्थितयाऽरूप्या च वाक्तिके फलान्तरकथनं, तामकथि
भाष्यकारः स्फुटयतीत्येवं व्याख्यानमुचितम् । एवमन्यत्राऽपि बोध्यम् । उपादानमिति । न तु साक्षादुपादान-
मिति भावः । संज्ञेति । ‘येन विधि’रित्यनेनेति भावः । नग्रेतदधिकाराऽभावेऽपि विशेष्याऽक्षिप्तानात्पर्य
तदन्तविधिरत आह—अत्रेति । स्वार्थिकारेणेत्यर्थः । दर्शयतीति । यः सामर्थ्याक्षिप्तस्योपादानं नाऽप्यु
पाद्यति तं प्रति क्वचित्तदभ्युपगमाऽवश्येकत्वमेकदेशी दर्शयतीत्यर्थः । परमार्थतत्तत्राऽपिग्रहणमस्तीत्यह-
मथ स्थिति । नन्वपरेऽणु न तु प्रकृतिरिति यत्तच्छब्दरूपमित्यादि भाष्यमनुपपन्नमत आह—परार्थेति ।
तद्विदितृत्तौ परस्य प्रत्ययस्याऽर्थे प्रकृतिरभिधत्ते तदन्वितस्वार्थं प्रतिपादयतीत्याद्येनैतदित्यर्थः । यच्छब्द-
रूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते तदन्वयार्थप्रतिपादकमित्यन्वे । ननु ‘याव’दिति नपुंसकस्य ‘शुक्’ इत्यने
सामानाधिकरण्याप्युपगमत् आह—यावत्तावदिति । न तु तद्विदितान्तावित्यर्थः । ननु तदुपादानैः स्वार्थि-
विधीनानैक्याकपत्याद्वयमाणादीनां न दोषोऽत आह—प्रकरणेति ।

तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । यस्तर्ह्यग्रहणः । शुक्लतरः कृष्णतर इति । अत्रापि न यावच्छुक्लस्तावच्छुक्लतरः, प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः । यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति ।

स्वादिपु तर्हि । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिः, तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । कथं पुनरिहोच्यमानाः स्वादयः* एकत्वादिष्वर्थेषु † शक्या विज्ञातुम् ? एकवाक्यत्वात् । एकं वाक्यं तच्चेदं च । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च, किमर्थं नानादेशस्य क्रियते ? कौशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति यदेकं वाक्यं सन्नानादेशस्य करोति, 'अन्यदपि किञ्चित्सङ्ग्रहीष्यामी'ति ।

प्र०—यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्विति । 'परार्थाभिधान वृत्ति'रिति प्रकृतिरप्यपत्यादिपु वर्तते । शुक्लतर इति । न ह्यत्र शब्देन प्रकृतिरुपात्तेति भावः । न यावदिति । यावत्तावच्छब्दो निपातो पर्यायतां द्योतयतः । स्वादिपु तर्हीति । प्रकरणोत्कर्षाद् 'बहुपु बहुवचन'मित्यादेः स्वादि-विधवाक्यस्य च भिन्नवाक्यतां मन्यते । एकत्वादिष्विति । आकाङ्क्षायोग्यतावशाद्भिन्नप्रकरण-पठितानामप्येकवाक्यत्वमिति भावः । तत्र त्रिके प्रातिपदिकार्थे चतुष्केपि पक्षे स्वादय एकत्वादीनां वाचकाः । पक्षके तु पक्षे चतुष्के च द्योतकाः । तत्रैकत्वादिपु द्योतका वाचका वा विधीयन्त इत्यर्थः । यत्तदिति । द्योतकपक्षेऽयमर्थः—'एकत्वादिपु यद्वर्तते तस्मात् स्वादय एकत्वादीनां द्योतका उत्पद्यन्ते' । वाचकपक्षे त्वयमर्थः—'एकत्वादिपु स्वादिवाच्येष्वर्थेषु यच्छब्दरूपं तदाधारार्थवाचि, तस्मात्स्वादय एकत्वादीनां वाचका उत्पद्यन्ते' । अन्यदपीति । तिङ्विधवाक्येनापि सहैकवाक्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थः । अज्ञानां हि प्रधानसन्निवावुपदेशार्हाणां प्रकरणोत्कर्षेणोपदेशः सर्वप्रधानसम्बन्धार्थः ।

उ०—चतुष्केपीति । स्वार्थद्रव्यलिङ्गकारकस्य इत्यर्थः । चतुष्के चेति । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्यास्योऽत्र चतुष्कशब्दार्थः । ननु वाचकत्वपक्षे 'यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादिपु वर्तते' इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—वाचकपक्षे विवृति । द्योतकत्वपक्षे एव तु माध्यस्वरसः । अत एव तस्या विशेषणत्वमेवेति बोध्यम् । अज्ञानो हीति । एकसन्निधौ पाठे हि तदन्वय एव स्यादिति भावः । एवञ्च 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यत्र विधिग्रहणाद्यस्य प्रत्ययविधौ शब्देनाऽर्थतो वाऽवधितयाश्रयणं तस्याऽङ्गादिसंज्ञा सिध्यतीति अङ्गादिसंज्ञार्थं सूत्रं न कार्यमिति स्थिते, फलान्तरमाशङ्कते—यद्युच्यते इति । ननु 'प्रत्ययस्य लुगु' इति वचनात्कथं प्रकृतैर्लुगापादानमत

१—'शुक्लतरः कृष्णतरः कृष्णतरः' पा० ।

* स्वौजसमौद्भृष्टाभ्यामिष्टेभ्याम्यस्वसिभ्याम्यस्वसोसादयोऽसुप् ४ । १ । २

† बहुपु बहुवचनम्, द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने १ । ४ । २१; २२

२—अथाप्रातिपदिकात् स्वादयो भवन्ति, बहुपु बहुवचनम्, द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । एवं

सत्यं तिचादयो विद्येयाः ।

यच्छयोश्च लुगर्थम् ॥ २ ॥

यच्छयोस्तर्हि लुगर्थं ङ्याप्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । 'कंसीयपरशब्दयोर्ब्रजौ लुक्च' [४ । ३ । १६८] इति ङ्याप्रातिपदिकात्परस्य लुग्यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि ङ्याप्रातिपदिकग्रहणे प्रकृतेरपि लुक् प्रसज्येत ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथापरिभाषितं 'प्रत्ययस्य लुक्लुलोपो भवन्ती'ति प्रत्ययस्य भविष्यति । एवमप्युकारसकारयोः प्रसज्येत—'कमेः सः' कंसेः । परान् शृणातीति परशुरिति । 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' ।

वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयजलक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थम् ॥ ३ ॥

वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयजलक्षणे तर्हि प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थं ङ्याप्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । 'वृद्धात्' 'अवृद्धात्' 'अवर्णान्तात्' 'अनुदात्तादेः' 'द्वयच' इत्येतानि ङ्या प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति ।

प्र०—यच्छयोश्चति—वातिककारस्य समुच्चयार्थश्चशब्दः । भाष्यकारेण तु पूर्वप्रयोजनस्य दूषितत्वात्तदर्थं चशब्दो व्याख्यातः । प्रकृतेरपीति । यच्छयोर्था प्रकृतिः—कसगब्दः परशुशब्दश्च, तदवप्रवस्यापि प्रत्ययस्तेत्यर्थः । इतरश्च प्रकृतेरिति स्थानपटी मत्वाह—एतदपीति । इतरः पूर्वमेवार्थं स्पष्टीकरोति—एवमपीति । उणादय इति । 'अतः कृकमिकसे'ति कमिग्रहणेनैव कंस हणे सिद्धे कसशब्दोसादानं ज्ञानकं 'कर्चयेपा व्युत्पत्तिकार्यं न भवती'ति । यत्रत्रोस्तु विधानसामर्थ्याल्लुङ् न भवतीति यच्छयोरेव भविष्यतीत्यर्थः ।

वृद्धावृद्धेति । अत्रापि वातिककारस्य चशब्दः समुच्चये, भाष्यकारस्य तु तदर्थे । वृद्धादयो लक्षणं—निमित्त यस्य प्रत्ययविवेकस्मिन् वृद्धादीनि ङ्याप्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरित्यर्थः । अथेति । प्रत्ययार्थसम्बन्धयोग्यार्थाभिधायित्वाद्ङ्याप्रातिपदिकस्यैव विशेषणानि भविष्यन्तीति प्रश्नः ।

उ०—आह—यच्छयोरिति । ननु 'कमेः सः' इत्यादिव्युत्पादनादव्युत्पन्नानीत्ययुक्तमत आह—अत इति । कसेगु न कंसेऽनभिधानादिति भावः । ननु यत्रत्रोरेव लुक्स्यादत आह—य शोस्विति । श्रौतगिकाण्य एव लुका सिद्धे तद्विधानं ध्यर्थं स्यादिति भावः । विकल्पस्त्वदोषदुष्ट इति ध्येयम् । अथ मुख्यफलमाह—वृद्धेत्यादि । नन्वसाधारणधर्मो लक्षणो, न च वृद्धादिः प्रत्ययस्याऽसाधारण्यो धर्मोऽत आह—वृद्धादय इति । वृद्धादीनीति । तस्य ङ्याप्रातिपदिकस्य वृद्धादिविशेष्यत्वेन सम्प्रत्ययो यथा स्यादिति वातिकार्थं इति भावः ।

† प्रत्ययस्य लुक्लुलोपः १ । १ । ६१ १-दशपाद्युणादिवृत्तिः १ । २१; पञ्चपाद्याम् ३ । ६१

२-परान् शृणातीति परशुः—आयुधम्' दशपाद्युणादिवृत्तिः १ । ११६; पञ्चपाद्याम् १ । ३३

अथाऽक्रियमाणे ङघाप्प्रातिपदिकग्रहणे कस्यैतानि विशेषणानि स्युः ? समर्थ-
विशेषणानि* । तत्र को दोषः ? 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' [४ । १ । १५७] इह
च प्रसज्येत—ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्वि समर्थं वृद्धम् । इह च न स्यात्—
ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति । एतद्वि समर्थमवृद्धम् । वृद्ध ।

अवृद्ध—'प्राचामवृद्धात्किन्वहुलम्' [४ । १ । १६०] इह च प्रसज्येत—
ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति । एतद्वि समर्थमवृद्धम् । इह च न स्यात्—ज्ञानां ब्राह्मणा-
नामपत्यमिति । एतद्वि समर्थं वृद्धम् । अवृद्ध ।

अवर्ण—अत उच्यतेतीतीहैव स्यात्—इत्तस्यापत्यं दाक्षिरिति । एतद्वि
समर्थमकारान्तम् । इह च न स्यात्—दक्षयोरपत्यम् दक्षायामपत्यमिति । एतद्वि
समर्थमनवर्णान्तम् । अवर्ण ।

प्र०—समर्थविशेषणानीति । 'समर्थानां प्रथमा'दित्यधिकाराद्विक्रमन्तरेण सामर्थ्यनिवग-
माद्विभक्त्यन्तस्यैव विशेषणानि स्युरित्यर्थः । ङघाप्प्रातिपदिकग्रहणे तु मनि तदुगदानसामर्थ्या-
त्तद्विशेषणानि वृद्धादीनि भवन्ति । ज्ञानामिति । ननु वृत्तावभेदैकत्वमर्थ्योपजननात्प्रति-
द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययः । नैव दोषः, कचिदादेशादिवगत्मेह्याविशेषोपि प्रतीयते, यथा
तावको मामक इति । एवमिहापि फिञ् विधीयमानो बहुवचनमन्तरेण वृद्धत्वाभावाद्बहुत्व-
गमयेत्, प्रकरणादिवशाद्वा । तदुक्तम्—

'भेदः संख्याविशेषो वा व्याख्या नो वृत्तिरान्ययोः ।

सर्वत्रैव विशेषस्तु नास्य तादृशो भवेत्' ॥ इति ॥

उ०—प्रत्ययार्थेति । भाष्ये—कस्यैतानीति । किं शब्दः स्ये । नाऽन्यस्य कस्यापि, किन्तु ? ङघाप्प्राति-
पदिकस्यैवेत्यर्थं इति भावः । अधिकारादिति । 'समर्थः पदविधिः' इत्येतदधिकारादिति वक्तुं युक्तम्,
भूतविशेष्यसम्भवे न कल्पनाऽवकाश इति भावः । नन्वेतदधिकारेऽपि सन्नितित्वाऽविशेष्यसमर्थविशेषणा-
न्येव स्युरत आह—तदुपादानसामर्थ्यादिति । प्रागुक्तप्रयोगानि तु भगवता स्मिहतात्नेवेति भावः ।
वृद्धादीनीति । आदिना 'समर्थानां प्रथमा'दिश्रिति । अन्यथा कृतवर्णां नृपवैकत्वसामर्थ्यं सुबन्तविशेषणत्वे
'मानोरपत्यं मानवः' इत्यत्र श्लोकारसहितस्य लुक् निवृत्तौ तदुक्त्वाऽसिद्धिः स्यादिति शोध्यम् ।

ननु 'आम्रगुप्तानि'रित्यादौ चरितार्थः फिञ् कथं बहुत्व गमयेदत आह—प्रकरणादिवशाद्देति ।
भेदः—पृथगुपस्थितिः । संख्याविशेषो—द्विवादिः । व्याख्यानः—वृत्तावभेदेन, वाक्ये सत्त्वेनेत्यर्थः ।
विशेषसिद्धिः । संख्याविशेषसिद्धत्यर्थः । तादृशः—असत्त्वविशिष्टः । शौषिकमाजततावकीनादौ व्यभि-
चारादिति भावः । वस्तुतो वृत्तौ द्वित्वादीनाममानमेव, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेणाऽनेकव्यक्तमानं, तत्र

स्वर—अनुदात्तादेरन्भवतीतीह च प्रसज्येत; वाचो विकारः, त्वचो विकार इति । एतद्वि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात्—सर्वेषां विकार इति । एतद्वि समर्थमुदात्तादि+ । स्वर ।

द्व्यज्जलक्षण—द्व्यचष्टनितीह च प्रसज्येत X वाचा तरति, त्वचा तरतीति । एतद्वि समर्थं द्व्यच् । इह च न स्यात्—घटेन तरतीति । एतद्वि समर्थमद्व्यच् ।

अस्ति पुनः समर्थविशेषणे सति किञ्चिदिष्टं सद्बृहीतं भवति, आहोस्विद्वोपा-
न्तमेव ? अस्तीत्याह । किम् ? साम्ना तरति, वेम्ना तरतीति । एतद्वि समर्थमपि
द्व्यच्, ङ्याप्रातिपदिकमपि ।

अथ ङ्यान्ग्रहणं किमर्थम्, न 'प्रातिपदिका'दित्येव सिद्धम् ? न सिध्यति ।
'अप्रत्यय'* इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ यद्येष ङ्यान्ग्रहणे हेतुः,
त्युङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम् । तावपि हि प्रत्ययौ । तिग्रहणे तावद्वातम् । तद्धितः प्राति-

प्र०—वाचो विकार इति । 'सावेकाच' इति विभक्तेरुदात्तत्वात्पदमेतदनुदात्तादि । एतच्चो-
दाहरणदिकप्रदर्शनार्थम् । अस्य वृद्धत्वान्मयटा भाव्यम् । इदं तूदाहरणं—पञ्चा नां विकार इति ।
'पट्विचतुर्भ्यो हलादि'रिति विभक्तेरुदात्तत्वादननुदात्तादिसमर्थमेतत् । प्रातिपदिकं तु 'त्रः
संख्याया' इत्याद्युदात्तम् । सर्वेषामिति । 'सर्वस्य सुपी'त्याद्युदात्तं पदम् । प्रातिपदिकं तु—सर्व-
शब्दोऽन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादि ।

उ०—तद्बोधनायेदं वाक्यं प्रदर्शयते न लोष विग्रह इति बोध्यम् । मयदेति । 'नित्यं वृद्धे'त्यनेन । केचित्तु—'नित्यं
वृद्धे'त्यत्र मापायामित्यनुवृत्तेर्भाष्यं छन्दोऽभिप्रायमित्याहुः । सर्वस्य सुपीति । शीवरसप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वेन
प्रत्यये परत पूर्वकार्यव्याऽभावेन 'न लुमता' इत्यस्याऽप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुवन्तत्वं बोध्यम् । 'अन्तरङ्गा-
नपि' इति न्यायोऽप्यन्तरङ्गनिमित्तविनाशकस्यैव लुको बलवत्त्वबोधकः । अकृतव्यूहपरिमाषाया भाष्यकृता-
ऽस्वीकाराच्च । 'सुब'ग्रहणफलमध्येतदेव, तदभावे हि सर्वत्राऽनेनाद्युदात्तत्वेऽनुदात्तादित्वाऽभावोदभनापत्ति-
रिति बोध्यम् । ननु शिद्वरेण्ये सर्वशब्द आद्युदात्त एवेति किं 'सर्वस्य' सुपी'त्यनेनेत्यत आह—सर्वशब्द
इति । अत एव सिद्धान्ते 'साव' इत्यमन्तप्रयोगसिद्धिः । वाचं युष्मिति । वाचंशब्दो युक्तपर्यायोऽसार-
पर्यायश्च ।

‡ अनुदात्तादेश ४ । ३ । १४०

+ सावेकाचरतृतीयादिर्विभक्तिः; सर्वस्य सुपि

६ । १ । १६८; १६९

X नौद्वयचङ् ४ । ४ । ७

* अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १ । २ । ४५

पदिकमिति † प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । ऊर्ध्वप्रहणे चापि वार्तम् । उवर्णान्ताद्द्वि-
धीयते ‡, तत्रैकादेशः, एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ।

यद्येप ऊर्ध्वप्रहणे हेतुः, आग्रहणमपि न कर्तव्यम् । अपि हकारान्ता-
द्विधीयते, तत्रैकादेशः, एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ।
यस्त्वनकारान्तात्—ऋञ्छा उष्णिहा देवविशेति X । अत्राप्यकारान्ताद् वृत्तिर्लक्ष्यते—
ऋञ्छानालभेत, उष्णिहकृकुभौ, देवविशश्च मनुष्यविशश्चेति ॥ इह तावत्—
उष्णिहकृकुभाविति, आप एवौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम्+ । इह खत्वपि—देवविशश्च
मनुष्यविशश्चेति, नास्ति विशेषोऽकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्देति ।

यत्तावदुच्यते—‘इह तावदुष्णिहकृकुभावित्याप एवौत्तरपदिकं ह्रस्वत्व’मिति,
संज्ञाछन्दसोरित्येवं तत् । नैपा संज्ञा, नापीदं छन्दः । यदप्युच्यते—‘इह खत्वपि
देवविशश्च मनुष्यविशश्चेति, नास्ति विशेषोऽकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जना-
न्ताद्दे’ति, स्वरे विशेषः । यद्यत्र व्यञ्जनान्तादुत्पत्तिः स्यादेवविशमित्येवं स्वरे
प्रसज्येत* देवविशमिति चेप्यते † । तस्मात्क एप एवंविपयः ।

प्र०—अथेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धिं मन्यते । इतरोऽगृहीतामिप्राय आह—न
सिध्यतीति । तिग्रहण इति । वार्तं—युक्तं प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः ।

कुञ्जानिति । अजादिषु तु पाठो जातिलक्षणङीप्वावनार्थः । आग्रहणवाद्याह—ताय-
दिति । आप इति । ‘इचापो’रिति ह्रस्वत्वं हलन्तादेव विहितस्याप इत्यर्थः । इहेति । तत्रश्च
‘देवविट्शब्दादेवामिति भावः ।

आग्रहणप्रत्याख्यानवाद्याह—यत्तावदिति । स्वरे विशेष इति । क्विन्तस्य कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्धिक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वं भवति । यदा तु मूलविभुजादित्वादेववि-

उ०—भाष्ये—ऊर्ध्वप्रहणे चेति । श्वभ्रशब्दः ‘श्वभ्रुरः श्वभ्र्वा’इति निर्देशादनुहन्त एवाऽध्युत्पन्न
इति भावः । अदन्तत्वेऽजादिपाठो व्यर्थ इत्यत आह—अजाद्विष्विति । हलन्तादेवेति—पृक्कारो भिन्नक्रमः ।
हलन्ताद्धितस्याऽऽप एवेत्यर्थः । नन्वविशेषेऽकारान्तादमिति सोऽप्यस्तीति तत आपि अन्तवद्भावेन
सिद्धमत आह—देवविट्शब्दादेवामिति । एवञ्चाऽव्यवहृताऽदन्तस्ये मान्ताऽभावेन नाऽकारान्तादाव् वक्तुं
शक्य इति भावः । ‘देवविट्शब्दादेवाऽऽवि’ति पाठेऽप्युक्त एवाऽर्थः । भाष्ये—तस्मात्क एप इति ।

† यूनस्तिः, तद्धिताः ४ । १ । ७७; ७६; कृतद्धितसमासाश्च १ । २ । ४६

‡ ऊर्ध्वतः ४ । १ । ६६

X ऋञ्छा उष्णिहा देवविशा (ऋञ्छ उष्णिह् देवविश) इति

हलन्ता अजादिगणं ४ । १ । ४ पठयन्ते । + इचापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ६ । ३ । ६३

* गतिकारकोपपदात् कृत् ६ । २ । १३६; अनुदात्तौ मुपितौ ३ । १ । ४

† आयधभूकाजविश्रकाणाम् ६ । २ । १४४

इदं तर्हि—‘पादोऽन्यतरस्याम्’ ‘टावृचि’ [४ । १ । ८; ६] इति । ‘ऋची’-
त्युच्यते, तत्र च्छान्दसत्वाद्भविष्यति । ‘ऋची’ति नेदं छन्दो विवक्षितं—काठकं
कालापकं मौदकं पैपलकं वा । किं तर्हि ? प्रत्ययार्थविशेषणमेतत्—‘ऋक् चैत्रत्य-
यार्यो भवती’ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदशब्दः पादशब्दसमानार्थोऽकारा-
न्तरछन्दसि दृश्यते । ‘तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदम्’ । एकः पाद इत्यर्थः । तस्मा-
दुत्पत्तिर्भविष्यति ॥ इदं तर्हि—‘डावुभाभ्यामन्यतरस्याम्’ [४ । १ । १३] इति ।
बहुराजा बहुराजे बहुराजा इति ।

ड्याग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् ॥४॥

ड्याग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणात् । ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती’त्येषा परिभाषा
कर्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेत, ड्याग्रहणं वा ? अवरय-
मेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि ?

प्र०—शशब्दः कप्रत्ययान्तस्तदा थाथादिस्वरेण न्तोदात्तत्वाद्भिक्त्या च सहैकादेश उदात्तो
भवति । तत्र च्छान्दसत्वादिति । ‘अप्रातिपदिकत्वेऽपि प्रत्ययोदात्त रिति शेषः ।

लिङ्गविशिष्टस्येति । यथाकथञ्चिन् प्रातिपदिकग्रहणे एषा परिभाषोपतिष्ठते न तु प्राति-
पदिकस्य स्वरूपग्रहण एवेति भावः । कः पुनरिति । ड्याग्रहण लघु न तु परिभाषेति भावः ।

उ०—कप्रत्ययाऽन्तोऽदन्त एव । एवञ्चिषयः—देवविशं देवविशेत्यादिप्रयोगविषयो न हलन्त इत्यर्थः ।
अनेनाऽतिप्रसङ्गो वारितः । एतेन ‘हलन्तभ्योऽपि टा’वेति भगुरितम् चित्स्यमिति सूचितम् ।

‘अविध्यती’त्यस्य किमित्याकाङ्क्षायामाह—अप्रातिपदिकत्वेऽपीति । भाष्ये—पदशब्द इति । छन्दसि
दृश्य लोकेऽपि क्वचित् प्रयोगोऽङ्गीकारे बाधकाऽभावेनाऽकारान्तादेव प्रत्ययः । एवञ्च ‘टावृचि’ इति सूत्रं
न कार्यमिति भावः । एवञ्च ऋचि वाच्याय.मपि ‘एकपदी एकगद्’ इत्यस्य भाष्यरीत्या सत्त्वेन ‘टावृचि’
इति सूत्राऽऽरम्भेऽपि तत्र ‘अन्यतरस्या’ग्रहणानुसृत्या तत्साध्यमिति सूचितम् । भाष्ये—बहुराजेतीति ।
वाचा दिशा निशादेरप्युपलक्षणमिदम् ।

स्वरूपग्रहण एवेति । विशिष्य ग्रहण एवेत्यर्थः । अत एव भाष्ये ‘प्रमाणे द्वयस’जिति फनेपु’ञ्जिन-
त्यादि’रिति च दोग्धेयूक्तं सङ्गच्छते । ‘क पुन’रिति प्रश्ने विशेषाऽभावमात्रं न विवक्षितमित्याह—लघ्विति ॥
भाष्ये—पु’ब्रह्मत्रैवेतस्त्रिदमिति । ‘प्रयाऽटे तद्धिने’ टिद्धश्च प्रत्ययविधा’विस्युक्तेरिति भावः । अप्रयोजन-

१—‘टावृची’ति सूत्रस्य प्रत्याख्यानं सूचयति भाष्यकारः । सत्यस्मिन् सूत्रे ‘एकपदा’ इति प्रयोगः
सिध्यति, स च पादशब्दसमानार्थात् पदशब्दाद्यापि सति सिध्यतीति नार्थः सूत्रेण ।

प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासतद्धितविधिलुगलुगर्थम् ॥ ५ ॥

सर्वनामविधिः प्रयोजनम् । सर्वनाम्नः* सुडिर्हैव स्यात्—येषाम् तेषाम् । यासाम् तासामित्यत्र न स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अथर्णान्ताद्वाचिवधीयते, तत्रैकादेशः, एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्वात्सुड् भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—‘सर्वनाम्नस्वृतीया च’ [२ । ३ । २७] इर्हैव स्यात्—भवता हेतुना, भवतो हेतोरिति । भवत्या हेतुना, भवत्या हेतोरित्यत्र न स्यात् । सर्वनाम ।

स्वर—‘कुम्बलकृक्कुम्भशालं विले’ [६ । २ । १०२] इर्हैव स्यात्—कुम्बल-विलम् । ‘कुम्बलीविल’मित्यत्र न स्यात् । स्वर ।

समास—द्वितीया श्रितादिभिः सह समस्यते† । इर्हैव स्यात्—कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । कष्टं श्रिता कष्टश्रिता इत्यत्र न स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । श्रितशब्दोऽकारान्तस्तत्रैकादेशः, एकादेशे कृतेऽन्तादिवद्वात्सुड् भविष्यति ॥ इदं तर्हि—‘पूर्वसदृश’ [२ । १ । ३] इतोर्हैव स्यात्—पित्रा सदृशः पितृसदृशः । पित्रा सदृशी पितृसदृशीत्यत्र न स्यात् । समास ।

तद्धितविधि—‘अचित्तद्वस्तिवेनोष्टक्’ [४ । २ । ४७] इतोर्हैव स्यात्—द्वस्तिनां समूहो द्वास्तिक्म् । द्वस्तिनीनां समूहो द्वास्तिक्मित्यत्र न स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुं वद्भवेनैतत्सिद्धम्‡ । इदं तर्हि—‘प्रमाणे द्वयसच्’ [५ । २ । ३७] यथेह भवति—द्वस्तिद्वयसम् द्वस्तिमात्रम् । एवं द्वस्तिनीद्वयसम् द्वस्तिनीमात्र-मित्यपि यथा स्यात् । तद्धितविधि ।

लुक्—‘नेन्तिसद्वचनातिपु च’ [६ । ३ । १६] इर्हैव स्यात्—स्वण्डिल-शायी । स्वण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात् । लुक् ।

प्र०—स्वण्डिलशायिनीति । ‘गतिवारकोपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्पते’ इति वच-नादनुत्पन्न एव ङीपि समासे सति इन्नन्तमेवोत्तरपदमित्यप्रयोजनमेतत् । एवं ‘शाम्बासिनी’ दर्शनी-

उ०—मिति । तदनित्यत्वात्तत्रेण भाष्यं व्याख्येयमित्याहुः । किञ्च,—अस्याः परिभाषायाः ‘प्रादिपदिकवृत्तद्वया-प्यधर्माणां लिङ्गविशिष्टेऽतिदेश’ इत्यर्थं इति ‘बहुर्हैवसः’ इति सूत्रमध्ये ध्यकीभविष्यति । एवञ्च समासो-त्तरमन्यन्तरप्राधात्सुड्ः पूर्व ङीपि तेन न्यानेनोत्तरपदस्य तद्विशिष्टे एव सत्त्वेन लुगलुगादि न रदिति

* ग्रामि सर्वनाम्न. सुद ७ । १ । ५२

† द्वितीया श्रितातीतवृत्तितगतान्यन्तप्रकारैः

अलुक्—‘शयवासवासिष्वकालात्’ [६ । ३ । १८] इहैव स्यात्—ग्रामे वासी । ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात् ।

मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम् ॥ ६ ॥

मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम् । विध्यर्थं तावत्—‘क्यङ्मानिनोश्च’ [६ । ३ । ३६] इहैव स्यात्—दर्शनीयमानी । दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात् प्रतिषेधार्थमपि । वक्ष्यति—‘स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि’+ । तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात्—दीर्घमुखमानी । दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात् ।

प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च ॥ ७ ॥

प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च प्रयोजनम् । ‘तृजकाम्यां कर्तरि’ [२ । २ । १५] इहैव स्यात्—अपां स्रष्टा । अपां स्रष्ट्रीत्यत्र न स्यात् । प्रत्यय ॥ उपचार—‘अतः कृकमिकंसकुम्भ’ [८ । ३ । ४६] इहैव स्यात्—अयस्कुम्भः । अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् ।

एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । एतस्यां च सत्यां नार्थो ङ्याञ्ग्रहणेन ।

अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ ॥ ८ ॥

उपपदविधावतिप्रसङ्गे भवति । ‘द्विपत्परयोस्तापेः’ [३ । २ । ३६] यथेह भवति—द्विपन्तप इति । एवं द्विपतीताप इत्यत्रापि स्यात् ।

यञिञोः फक्कि ॥ ९ ॥

यञिञोः फक्यतिप्रसङ्गे भवति* । यथेह भवति—गार्ग्यायणः दाक्षायणः । एवं गार्ग्यः दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात् ॥ नैष दोषः । ढगत्रवाधको भविष्यति† ।

प्र०—यमानिनी’ ‘दीर्घमुखमानिनी’त्यपि द्रष्टव्यम् । ढगत्रेति । परत्वादिति भावः । समासान्तादी-कार इति । मद्रराजस्य भार्या मद्रराजोति ‘पु’योगादाख्याया’मिति ङीप् । तत्र फो दोष इति । टचि

उ०—सा तदर्थमावश्यकीत्याशयः । एतदपि भाष्यं तत्र मानमित्यन्ये । परः परिभाषास्वीकारे दोषानुद्धावयति—अतिप्रसङ्ग इत्यादि । अन्वादात्यादासम्भवादाह—परत्वादिति । टकोऽवकारो दाक्षेय इति । ईकारे लुप्त इति । तस्या आभीयन्तेनाऽपिदृष्ट्वात् ‘नस्तदिते’ इति दितोपाङ्गने ‘अङ्गोपोऽनः’ इत्यकारलोपे ‘यस्ये’ति-

समासान्तेषु च ॥ १० ॥

समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति । 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' [५ । ४ । ६१]
यथेह भवति—मद्रराजः कश्मीरराजः । एवं मद्रराज्ञी कश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात् ।

न वा भवति—मद्रराजीति ? भवति, यदा समासान्तादीकारः । लिङ्गविशि-
ष्टग्रहणे त्वीकारान्तात्समासान्तः प्रसज्येत । तत्र को दोषः ? पुंवद्भावटिलोपश्च । तत्र
मद्रराजीत्येतद्रूपं स्यात्, मद्रराज्ञीति चेप्यते ।

महदाच्चे प्रियादिषु ॥ ११ ॥

महदाच्चे प्रियादिष्वितिप्रसङ्गो भवति । 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः'
[६ । ३ । ४६] इति यथेह भवति—महान् प्रियोऽस्य महाप्रियः । एवं महती
प्रियाऽस्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात् ॥ किमुच्यते प्रियादिष्विति ? यत्र पुंवद्भावः
प्रतिषिध्यते × । यत्र तु न प्रतिषिध्यते भवितव्यमेव तत्रात्त्वेनेति ।

ञ्जित्स्वरे ॥ १२ ॥

ञ्जित्स्वरेऽतिप्रसङ्गो भवति । ञ्जित्यादिरुदात्तो भवतीति+ । यथेह भवति—
दाक्षिः अहिचुम्बकायनिः । एवं दाक्षी अहिचुम्बकायनीत्यत्रापि स्यात् ।

प्र०—कृते 'यस्येति चे'तीकारे लुप्ते टित्वाण्डीपि कृते मद्रराजीति सिध्यतीति प्रश्नः । यत्र
पुं वद्भावे इति । तत्रापूर्णाप्रियादिष्विति वचनात् । यत्र तिष्ठति । 'महाजप' इत्यादी । दाक्षीति ।
'इतो मनुष्यजाते'रिति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमिष्यते ।

यहोर्नञ्चदिति । बहुशब्दादुत्तरपदबहुत्वे वर्तमानाद्यत्परं पदं तदन्तस्य समासस्य नत्र
इव स्वरो भवतीत्यतिदेगार्यः । तेन बहुवो गोमन्तोऽस्य बहुगोमानित्यत्र 'नञ्चुभ्या'मिति

उ०—लोपे च सतीत्यर्थः । भाष्ये—पुं वद्भावटिलोपरचेति । 'मस्याऽटे' इति पुंवत्त्वं, 'नस्तद्धिते' इति
टिलोप इत्यर्थः ।

महाजप इति । महती जंघा यस्येति समासे 'ञ्जियाः' इति पुं वत्त्वे आत्वं भवत्येवेत्यर्थः । इत्यत
इति । आद्युदात्तन्तु पदं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र यथा पूर्वोत्तरपदस्वसमाससंघातप्रश्रयं तथा स्वार्थभ्याजेन
दर्शयति—बद्धिति । बहुवो गोमन्तो यस्या इति विभक्ति एतत्प्रवृत्तेरिष्टत्वादाह—बहुवो गोमन्तोऽस्या इति ।

† मस्याऽटे तद्धिते ६ । ३ । ३५ वा० १; नस्तद्धिते ६ । ४ । १५४ १—'इत्येव' वा० ।

× ञ्जियाः पुंवद्भावित्पुंस्कादन्तु समानाधिकरणे ञ्जियामूर्खीप्रियादिषु ६ । ३ । ३४

+ ञ्जित्यादिर्नित्यम् ६ । १ । १६७

राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः ॥ १३ ॥

राज्ञः स्वरं ब्राह्मणकुमारयोरतिप्रसङ्गो भवति । राजा च ब्राह्मणकुमारयोरिति* यथेह भवति—राजब्राह्मणः राजकुमारः । एवं राजब्राह्मणी राजकुमारीत्यत्रापि स्यात् ।

समाससंघातग्रहणेषु च ॥ १४ ॥

समाससंघातग्रहणेषु चाऽतिप्रसङ्गो भवति । 'बहोर्नेञ्चदुत्तरपदभूमिन्' [६ । २ । १७५] यथेह भवति—बहुगोमान् बहुयवमान् । एवं बहुगोमती बहुयवमती-त्यत्रापि स्यात् ॥ किमुच्यते 'समाससंघातग्रहणे'ष्विति । यदवयवग्रहणं प्रयोजनमेव तदस्याः परिभाषायाः—'कुसूलकूपकुम्भशालं विले' [६ । २ । १०२] कुसूली-विलमिति यथा ।

विभक्तौ चोक्तम् ॥ १५ ॥

किमुक्तम् ? 'न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणा'दिति ।

एतेऽस्याः परिभाषाया दोषाः, एतानि च प्रयोजनानि स्युः । एते दोषाः समा भूयांसो वा, तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया । न हि 'दोषाः सन्ती'ति परिभाषा न कर्तव्या, लक्षणं वा न प्रैषेयम् । न हि 'भिन्नकाः सन्ती'ति स्थालयो नाधिशीयन्ते,

प्र०—समासान्तोदात्तत्वं भवति । बहुगोमतीति । बहुवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहिः । उगितश्चेति ङीप् । समामोऽत्र सघातरूपः कार्योति लिङ्गविशिष्टसमासाग्रहणात्समासान्तोदात्त-त्वाभावादीकारः पित्वादानुदात्तो भवति । ईकारात्तु पूर्व उदात्तो भवति । कुसूलीविलमिति । पूर्वपदस्यात्र कार्यित्वं, न तु संघातस्येति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवत्येव ।

विभक्तौ चोक्तमिति । 'उगिदचा'मित्यत्रोक्तम् । यथा गोमानित्यत्र नुम्भवति एव गोमतीत्यत्रापि प्राप्नोति । तत्र परिहार उक्तो—'न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणा'दिति ।

उ०—ईकारपूर्वं इति । ततः पूर्वो 'म'शब्दाऽकारो 'बहोः' इति सूत्रेणोदात्त इत्यर्थः । उगिदचामित्यत्रेति । 'युवोरनाकौ' इति सूत्रे । तस्मिन्मपि गृहीत्वाऽस्यार्थस्योक्तत्वादिति बोध्यम् । दोषोन्नावयिता आह माभ्ये-प्ये दोषा इति । मदुका इत्यर्थः । एतापि च—त्वदुक्तानि । समा भूयांसो 'वेति । अन्येषामपि दोषाणां सत्त्वादित्यभिमानः । परिभाषावाद्याह—न हि दोषा इत्यादि । आरम्भे युवत्यन्तरमाह—दोषाः खल्वपीति । अन्यत्र दोषाऽभावादिति भावः ।

१—'कर्मधारये समासे राटःस्वरे अतिप्रसङ्गो भवति ।' पा० ।

* राजा च ६ । २ । ५६ 'ब्राह्मणकुमारयो'रित्यनुवर्तते ।

२—'मेवैतस्याः' पा० ।

† ७ । १ । १ वा० १३

३—'परिषेयम्' पा० ।

न च 'भृगाः सन्ती'ति यत्र नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् ? न हि दोषाणां लक्षणमस्तीति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं च दोषेषु ।

तद्धितविधानार्थं तु ॥ १६ ॥

तद्धितविधानार्थं तु ङ्याग्रहणं वर्तव्यम् । ङ्याग्रन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्—कालितरा हरिणितरा । खट्वातरा मालातराः ॥ किं तुनः कारणं न सिध्यति ?

विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वम् ॥ १७ ॥

विप्रतिषेधाद्धि तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति ।

तत्र समासान्तेषु दोषः ॥ १८ ॥

तत्र समासान्तेषु दोषो भवति—बहुगोमत्का बहुयवमत्का । समासान्ता अपि ङ्याग्रन्तात्स्युः † ।

प्र०—विभक्त्याप्रयकार्ये क्रियमाणे लिङ्गविगिष्टपरिभाषा नेष्यत इत्यर्थः । प्रतिविधेयमिति । अन्प्रकरणे 'नक्तिन्नाङ्गुलाङ्कुनो'त्यत्र वार्तिके घटप्रहणेनैव घटोप्रहणे मिद्रे घटोप्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेनानिष्टे विषये नोपतिष्ठते । तद्धितविधानार्थं त्विति । सति ङ्याग्रहणे तद्धितविधौ प्रकृतिप्रयाधिकारमामर्ष्यात् पूर्वं ङ्यागो भवतस्तदन्तात्तद्धित इत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्धीति । स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्षो न विवक्ष्यते—'कानी'ति । प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वाधिवक्ता—'कालतर' इति । स्त्रीत्वप्रकर्षयोस्तु युगपद्विवक्षायां परत्वात्प्रकर्षप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्त्रिमितः प्रत्ययोऽन्तरङ्गः, प्रकर्षस्तु बाह्यप्रतिषेधेऽप्येव

उ०—ननु 'ङ्याच्'ग्रहणे कुत्रेऽपि प्रतिषेधकारवमाश्रित्य पर्याप्तदितः स्यादत आह—सतीति । प्रकृतिप्रयाधिकारसामर्थ्यादिति पाठः । बाह्यप्रतिषेधेऽप्येवकार्वादिनि । तदपेक्ष्यकार्योऽन्वयश्च स्वार्थे समसग्रेवेति तरवादिर्षद्विरुद्ध इति भावः । र्शार्थमिति । स्वार्थोऽत्र प्रकृतिनिमित्तत्वं, समवेतं—तेन स्वार्थेनाऽऽश्रितमित्यर्थः । विभक्तिः—कारकम् । 'यतः—कृत्स्नमात्मानमरेक्षमाणः=पूर्वं तत्तद्विषयकार्वावान्, 'अतः—ततः प्रियादिषु प्रवर्तते' इत्यन्वयः ।

युगपदर्शो इति । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य ध्यानराऽयोगादिति भावः । न तु शास्त्रे कश्चित् कल्पिन्यापरशादोनेनकमनीमर्थरत्तामाश्रितेति तादर्थ्यम् । तदाभरणं तु सारवन्तरङ्गादेव पूर्वं स्त्रीप्रत्यये

‡ दिवचनविभक्त्योरपरे तरणीयमुनी १ । ३ । ५७, परस्परत्वनेलङ्कारगोप्रमनश्चेतु इत्योऽनेकावो हस्तः ६ । ३ । ४३ १—अतोऽप्रे 'तत्र को दोषः' इति तत्त्विकोऽन्तरङ्गः, प्रक्षयान्त्वकार्वादिनि नामेशः ।

† नष्टम ५ । ४ । १५३

त्यूडोश्च ग्रहणम् ॥ १६ ॥

त्यूडोश्चापि ग्रहणं कर्तव्यं भवति—युवतिका ब्रह्मबन्धुकेति* ।

ऊङ्ग्रहणेन तावन्नार्थः । नास्त्यत्र विशेष उकारान्तादुत्पत्तौ सत्यामूढन्ताद्वा X ॥

इदं तर्हि युवतितरा† ब्रह्मबन्धुतरा‡ [ब्रह्मबन्धुतरा] इति ।

तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनाऽयोगात्तद्वितानुत्पत्तिः ॥ २० ॥

तदन्तस्य च=इधावन्तस्य प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्वितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति—कालितरा हरिणितरा, खट्वातरा भालातरिति । किं कारणम् ? इधावन्तमेतत्स्त्रीप्रधानम्, न च स्त्रीत्वस्य प्रकर्षप्रकर्षौ स्तः ॥ नैष दोषः । न हि किञ्चिदुच्यते 'एवंजातीयकादुत्पत्तव्यमेवजातीयकान्ने'ति । एतावदुच्यते 'अतिशयने तमविष्टनौ' 'तिङ्श्च' [५ ।

प्र०—त्वाद्बहिरङ्गः । ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरङ्गत्वम् । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चाऽयुक्तो विप्रतिषेधः । तथा च 'वक्ष्यते—

'स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम् ।

समवेतस्य च वचने लिङ्गं वचनं विभक्तिं च ॥

अभिधाय तान् विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम् ।

प्रियकृत्सनादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ॥' इति ।

एवं तद्धेतुत्कमानाश्रयेण 'लौकिके प्रयोगे पदादुच्चरिताद्युगपदवर्जाः प्रतीयन्ते' इति लौकिकार्यव्यवस्थाङ्गीकारेण न प्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रकर्षविवक्षाश्रयेण विप्रतिषेध उक्तः ।

समासान्ता अपीति । तत्र बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहौ कृते डीपि च कबुत्पत्तौ बहुगोमतीकेति प्राप्नोति । ब्रह्मबन्धुकेति L अजाताद्यर्थविवक्षायाः मूढन्तात्कप्रत्यय इष्यते ।

४०—व्यर्थमेव ऋष्यान्ग्रहणमिति भावः । भाष्ये—तत्र समासान्तेषु दोषः—इत्यतः प्राक्—'तत्र को दोषः' इति काचित्कोऽपपाठः, प्रश्नस्याऽनन्वयात् । 'बहुवचनका' इत्युत्तरं वा 'स ग्रन्थः । तत्र ऋष्यान्ग्रहणे कृते समासान्तेषु दोष इति तदर्थः । ननु ह्रस्वदीर्घयोर्विशेषात् 'नास्त्यत्रे'त्यनुपपन्नमत आह—केऽय इतीति ।

ननु 'युवतितरे'त्यत्र 'तसिलादिषु' इति पुंत्वत्वं दुर्वारमत आह—जातेरचेतीति । एषां जातिकार्यस्य वैकल्पिकताया अग्रे वक्ष्यमाणत्वात् 'अचःपरमिन्' इति सूत्रस्य—'युवजानि'रिति भाष्यस्यागऽसङ्गतिः । विकल्पेवेति । एवञ्च तदभावे दीर्घभ्रवणार्थमूढन्तात्तद्वितोऽवश्यमङ्गीकार्य इति भावः । भाष्ये दोषान्तरमाह—तदन्तस्य चेति । तस्य सर्वत्रेति । प्रत्ययार्थवच्छास्त्रीयं स्त्रीत्वं प्रधानमिति भावः । सर्वस्यैवेति ।

१—'चापि' पा० ।

* अशाते ५ । ३ । ७३

X केऽयः ७ । ५ । १३ इति ह्रस्वो भविष्यति ।

† जातेश्च ६ । ३ । ४१

‡ नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम् ६ । ३ । ४४

२—काचित्कः पाठः ।

३—'भाष्याकारेण' इति शेषः । 'कुरिषते' ५ । ३ । ७४ सूत्रग्रन्थे ।

३ । ५५; ५६] इति, यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य प्रकर्षे प्रत्ययो भविष्यति, अस्ति चाऽप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः । इह खल्वपि शुक्लतरः कृष्णतर इति द्रव्यं प्रधानम्, गुणस्य च प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते ।

उक्तं वा ॥ २१ ॥

किमुक्तम् ? 'सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वास्त्वार्थे टावादय' इति+ । प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टावादयः । नैवं विज्ञायते—'स्त्रियामभिधेयाया'मिति, नापि 'स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका'दिति । कथं तर्हि ? स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्टावादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे ? स्वार्थे इति ।

प्र०—नास्त्यत्रेति । केऽण इति ह्रस्वविधानादिति भावः । शुद्धितरेति । 'जातेरचे'ति पृ'च'द्भाव-प्रतिषेधं मन्यते, यौवनस्य चातिरूपत्वात् । ब्रह्मयन्धुतरेति । अत्र 'नद्याः शेषस्यान्यतरस्या'मिति विकलेन ह्रस्वः । न च स्त्रीत्वस्येति । तस्य सर्वत्रैकरूपत्वात् प्रकर्षाप्रकर्षाभाव इत्यर्थः । इह अत्यपीति । सर्वत्र प्रधानस्य प्रकर्षाभावः । तदुक्तं हरिणा—

'सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदेहेतुना ।

प्रकर्षो विद्यतेऽनापि शब्दस्योपैति याच्यताम् ॥' इति ।

ततश्च कालितरेत्यत्रापि कालगुणप्रकर्षाश्रयस्तत्प्रत्ययः । उक्तं घेति । नात्र स्त्रीत्वं प्राधान्येन प्रत्ययाभिधेयम्, किं तर्हि, स्त्रीत्ववति द्रव्ये वर्तमानात् । प्रातिपदिकात् स्वार्थे टावादयः, ततश्च द्रव्यमेव प्राधान्येनाभिधीयते । तस्य च व्यपदेशहेतुगुणप्रकर्षाश्रयातिगयविवक्षायां प्रकर्ष-प्रत्यय इत्यर्थः ।

व०—भेदेहेतुगुणादिकं विना न द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो, नाऽपि भेदेहेतुं विना स द्रव्यस्यः प्रधानार्थः शब्दाऽभिधेय इत्यर्थः । एवञ्च निरुपाधेर्व्यपदेशाऽभावात्तदुपाधिकृतो व्यपदेशस्तन्निमित्त एव प्रकर्षः । उपाधिरपि यत्र प्रकर्षादिदीनरस्य तस्यहचरितगुणप्रकर्षो बोध्यः । यथा 'गोतर' इत्यादी । एवं गुणादिरेव यत्र प्रधानं तत्र तस्य द्रव्यायमाणत्वात्तत्संज्ञाभिधेयान्तरनिमित्त एव प्रकर्षः । यथा शुद्धतरं रूपं=अतिशयेन शुद्ध-मित्यर्थ इत्यादि बोध्यम् । स्त्रीत्ववति द्रव्ये इति । तेन प्रातिपदिकविशेषणत्वादित्यस्य तदर्थविशेषणत्वादित्यर्थ इति भावः । स्वार्थे टाप्यपि प्रकृते किमायातमत आह—सतरचेति । गुणप्रकर्षोऽप्येति । गुणप्रकर्ष-कृतेत्यर्थः । गुणगतप्रकर्षस्य द्रव्ये आरोप इति भावः । अन्यदोषे उद्भूतेऽपि आद्यो दोषोऽसदनेत्याह—मनु घोषमिति—माधे ।

ननु चोक्तम्—‘तत्र समासान्तेषु दोष’ इति ? समासान्ता अपि स्वार्थिकाः, उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समासान्ता भविष्यन्ति ॥ कथं कालिकेति* ? ‘प्रत्यय-स्यात्कात्पूर्वस्ये’ [ती] च्वं भविष्यन्ति ॥ कथं हरिणिकेति ? हरिणशब्दः प्रकृत्यन्त-रमस्ति ॥ कथं लोहिनिकेति ? वच्यत्येतत्—‘लोहितारिलङ्गवाधनं वे’ति† ॥ १ ॥

प्र०—समासान्ता अपीति । इद्याग्रहणप्रत्याख्यानेन समासान्तेषु परिहारः । स्त्रियाम-न्यपदार्थे वृद्धीहिविधानात् स्त्रीप्रत्ययस्य च समासान्तस्य च विप्रतिषेधोपपत्तिः । कालितरेत्यादौ तु पूर्वोक्तेन न्यायेनान्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्यये कृते प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते ॥ कथं कालिकेति । ‘वर्णे चानित्ये’ ‘रक्ते’ इति वर्तमाने—‘कालाच्चे’ति स्वार्थे कन्प्रत्ययः, तदपेक्षञ्च स्त्रीप्रत्ययस्यान्त-रङ्गत्वं नास्तीति परत्वात्कन् स्यादिति प्रश्नः ॥ कथं हरिणिकेति । स्वार्थे हरितशब्दात्परत्वा-त्कन् स्यादिति प्रश्नः । अज्ञातादिकनस्तु बहिरङ्गत्वात्प्रागेव स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति । हरिणशब्द इति । हरितशब्दसमानार्थ इति भावः । तत्र हरितशब्दस्य हरितिकेति भवति । हरिणशब्दस्य हरिणिकेति भावः ॥ लोहिनिकेति । न हि लोहिनशब्दः प्रातिपदिकमस्तीति प्रश्नः । वच्यत्येत-दिति । अवश्यवक्तव्यतां दर्शयति । क्रियमाणेऽपि इद्याग्रहणे ‘लोहितान्मणौ’ ‘वर्णे चानित्ये’ ‘रक्ते’ इति प्रतिपदविधानाद्ब्रजलीयस्त्वात्स्त्रीप्रत्ययान् (यं) बाधित्वा कन्नेव स्यात् ॥ १ ॥

उ०—स्वार्थे ‘कथं कालिके’त्यग्रिममाध्याऽनुत्पानापत्तेराह—प्रत्याख्यानेनेति । विप्रतिषेधोपपत्तिरिति । अर्धकृतबहिरङ्गत्वाऽनाश्रयणात्स्त्रीप्रत्ययानां न बहिरङ्गत्वमिति भावः । ननु पूर्वोक्तकालितरेत्यादित्यवस्था ‘कथं कालिके’त्युदाहरणान्तरदाने किं धीजमत आह—कालितरेत्यादौ स्थितिः । पूर्वोक्ते न—‘स्वार्थमभिधाये’त्या-दिना । अत्यन्तस्वार्थिकतरपोऽभावादिति भावः । ननु ‘कालिके’त्यादावपि तेनैव न्यायेनाऽन्तरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययः स्यादत आह—वर्णे चेति । स्वार्थे—केवलस्वार्थे । अत्यन्तस्वार्थिकत्वात्तेषां तत्र च न तन्न्यायाऽवसर इति भावः । हरितशब्दात्परत्वात्कनिति । ततश्च ‘वर्णादनुदात्ता’दिति ङीष्कारौ न स्यातामिति भावः । अज्ञातादिकस्य स्थिति पाठः । ‘कनः’ इति पाठे ‘वशया कनिति बोध्यम् । ननु वचनाऽन्तरस्त्रीकारेण वचनप्रत्याख्यानमयुक्तमत आह—अवश्येति । लोहितात्कना परत्वेन प्राप्तं लिङ्गबोधकप्रत्ययबाधनं चेति तदर्थः । प्रतिपदेति । अनवकाशत्वे सत्त्वेव तस्य बाधकत्वप्रयोजकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । परत्वादिति वक्तुमुचितम् । ‘एतिका’ ‘एनिका’ इत्यादि तु अत्यन्तस्वार्थिके कनि न भवत्येव, वचनाऽभावात्, एनशब्दस्य प्रकृत्यन्त-स्याऽभावात् । किन्तु ‘एतिका’ इत्येव सूत्रमतेऽपि । इद्याग्रहणमत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य निवृत्तमेव । अत्र चाऽयं ‘लोहिता’दिति वचनमेव शापकम् । सूत्रे ‘इद्याब्’ग्रहणं ‘कालितरा’ इत्यादावुक्तन्यायसिद्धार्थकय-नमेवेति न सूत्रमाध्ययोर्विरोधः । न च ‘हरिणिके’त्यादौ कनि कृतेऽपि पूर्वभागे ‘वर्णादनुदात्ता’दिति दुर्वास् । ‘एकाधिद्वैवचन’न्यायेन समुदायात्स्त्रीप्रत्यये तेनैवोक्ततया मध्ये तदनुत्पत्तेरित्याहुः ॥ १ ॥

स्त्रियाम् ॥ ४ । १ । ३ ॥

स्त्रियामित्युच्यते, का स्त्री नाम ? लोके एते शब्दाः प्रसिद्धाः 'स्त्री पुमान्पु-
सक'मिति । यत्लोके इष्ट्वैतदवसीयते—'इयं स्त्री' 'अयं पुमान्' 'इदं नपुंसक'मिति,
'सा स्त्री' 'स पुमान्' 'तन्नपुंसक'मिति ।

प्र०—स्त्रियाम् । का स्त्री नामेति । प्रसिद्धस्यार्थस्य कार्यान्तरविधानायानुवादसम्भवात्,
इह च शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वालोके च खट्वादिषु स्त्रीव्यवहारभावालौकिकस्त्रीग्रहणेऽ-
व्याप्त्यतिव्याप्तिदर्शनात् प्रश्नः । न च गोत्वादिवत्संस्थानविशेषव्यङ्गत्वं स्त्रीत्वस्य यतः सामान्य-
विशेषरूपत्वं तस्य स्यात् । खट्वादिशयानगर्गादिषु भिन्नत्वात्संस्थानस्य । न च सकृदाख्यातं
स्त्रीत्वं गोत्वादिवत् सर्वेषु स्त्रीलिङ्गेषु व्यक्तचन्तरेषु ग्रहीतुं शक्यते ॥ यत्र वस्तुस्वरूपजिज्ञासा
तत्र प्रथमान्तेन प्रश्नो युक्त इति 'का स्त्री नामे'त्युक्तम् । 'कस्यां स्त्रिया'मिति तूच्यमाने विशेष-
विषयः प्रश्नः स्यात् । लोकेत इति । पञ्चम्यन्तात्सम्यन्ताद्वा तसिः । शब्दाः प्रसिद्धा इति ।
विशिष्टार्थाभिधायित्वेनेति भावः । पुंनपुंसकयोरेखाशनं प्रसङ्गेन तद्विषयस्याप्यज्ञानस्य निराकर-
णार्थम् । यल्लोक इति । यत्रिमित्तमुपलभ्य निमित्तवत्यर्थे प्रत्यय उपजायते तत्स्य्यादिगब्दवाच्य-
मित्यर्थः । तद्योगाच्च निमित्तवानप्यर्थः स्य्यादिशब्दवाच्यो भवति । किं पुनरिति । द्रव्ये सत्तादेर-
नेकार्थस्य संभवात् प्रश्नः ।

उ०—स्त्रियाम् । शास्त्रप्रसिद्धे रमाद्येऽपि लोकप्रसिद्धार्थाऽनुवादो भविष्यतीत्यत आह—लोके चेति ।
खट्वादिष्वध्यासिः, भ्रुकुंसादिष्वतिव्यतिरिच्यर्थः । ननु यद्यपि लौकिकस्त्रीव्यक्तिग्रहणे दोषस्तथाऽपि
जातिस्वस्य खट्वादिषापारणस्य भ्रुकुंसादिव्यावृत्तस्य ग्रहणमस्त्वित्यत आह—न चेति । सामान्यविशेषरू-
पत्वं—जातिविशेषरूपत्वमित्यर्थः । भिन्नत्वादिति । एतेन 'आकृतिग्रहणे'त्येतल्लक्षणत्वं न स्त्रीत्वस्येष्ट्युक्तम् ।
लक्षणान्तरमपि नाऽस्तीत्याह—न चेति । सौत्रविमर्शतनुसारेणैव प्रश्ने कर्त्तव्ये किमित्यन्यथा प्रश्नोऽत
आह—यत्र वसित्वेति । विशेषविषय इति । स्त्रीविशेषविषय इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तादिति । आद्ये क्लृप्तेऽन्तेन
व्यवहारः, अन्ते व्यवहर्त्तार इति भेदः ।

लोक्यते येनःशब्दार्थो लोकेस्तेन स उच्यते ।

व्यवहारोऽथवा वृद्धव्यवहर्त्परम्परा ॥ इत्युक्तेः ।

नन्ये पृष्ठे शब्दप्रसिद्धयमिधानं व्यधिकरणमत आह—विशिष्टेति । प्रसङ्गेनेति । न तु तत्प्रकृत-
मिति भावः । दर्शनाऽवसाययोरेकत्वादाह—यस्मिन्निति । यत्=निमित्तम्, उपलभ्य, एतत्=निमित्तव-
दर्शत्वं स्य्यादिशब्देनाऽवसीयते=प्रत्याख्यते इत्यन्तरार्थः । मन्तेऽवसायाकारमाह—इयं स्त्रीत्यादि ।

ननु स्त्रीत्वाऽवसायस्य इयं स्त्रीत्याकारोऽनुपपन्नोऽत आह—तद्योगाच्चेति । शुभ्रदिशब्दवदिति
भावः । 'सा स्त्री'त्यादौ तदादीनां विशेषलिङ्गाहितया नाऽनुपपत्तिः, अन्त्या 'तस्त्री'त्यादि वक्तव्यं स्यात् ।
सत्तादेरिति । आदिना संख्याकर्त्तृत्वादि । 'लिङ्ग'मित्यस्य—अनुमित्तजनकमिति नाऽर्थं स्यात् स्पष्टेति ।

किं पुनर्लोके दृष्ट्वैतदवसीयते—'इयं स्त्री' 'अयं पुमान्' 'इदं नपुंसक'मिति ?
लिङ्गम् । किं पुनस्तत् ?

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

लिङ्गान्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे टाप्प्रसज्यते ।

लिङ्गत् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने सति भ्रूकुंसे टाप्प्राप्नोति* । यदि लोके दृष्ट्वा
एतदवसीयत 'इयं स्त्री'ति, अस्ति तद्भ्रूकुंसे ।

प्र०—लिङ्गमिति । स्तनकेशादिकमिति भावः । स्तनकेशवतीति—भूमादौ मनुषु ।
तथैव 'लोमश' इति गः । लिङ्गे पृष्टे लिङ्गकथनं लिङ्गप्रतिपत्तिपरमिति प्रभप्रतिवचनयोर्नास्त्य-
सङ्गतिः । स्तनकेशश्च प्रसिद्धत्वादन्यस्यापि स्त्रीप्रतिपत्तिनिमित्तस्य कुमार्यादिगतस्य उपलक्ष-
णम् । तदनेन स्त्रीत्वादीनां स्तनाद्युपव्यञ्जनानां गोत्वादिवत्सामान्यविशेषत्वं दर्शितम् । ययोक्तं
हरिणा—

दृष्टिन्यां षड्वायाञ्च स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः ।

अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥ इति ।

उभयोरन्तरमिति । लिङ्गवत्त्वेन सदृशमित्यर्थः । तेनाव्ययाख्यातार्थस्य नपुंसकत्वाऽ-
भावः । 'तदभावे' इत्यनेन मयूरीकुक्कुटादीनां स्त्रीपुंससमुदायानां नपुंसकत्वं निराकृतम् । भवति
हि समुदायः समुदायिनोः सदृश इति स्यान्नपुंसकत्वम् । अथ तु 'परवल्लिङ्ग'मित्यनेन समुदायस्य
परवल्लिङ्गतातिदेशादप्रसङ्गो नपुंसकत्वस्य, ततो वस्तुस्वरूपनिरूपणपरमेतदित्यवगन्तव्यम् ।

उ०—ननु स्तनादिष्वन्वयस्याऽन्यत्राऽपि दर्शनादाह—भूमादाविति । आदिना—अतिशयः । लिङ्गप्र-
तिपत्तिपूर्वकमिति । 'पूर्वक'मिति स्वार्थे कः । ततः षष्ठीसमासः । तज्जनकमित्यर्थः । 'लिङ्गप्रतिपत्तिपर'मिति
पाठे तत्प्रतिपत्तितार्थकमित्यर्थः । ननु कुमार्यामतिशयितस्तनाद्यमावात्कथं स्त्रीत्वमत आह—अन्यस्याऽ-
पीति । योन्यादेरित्यर्थः । ननु स्तनादीनामननुगतत्वाच्चन्निमित्ताऽनुगतप्रत्ययप्रयोगयोरयोगोऽत आह—
अनेनेति । जातिविशेषरूपं—स्त्रीत्वादिकम् । तत्राऽऽकृतिप्रदृशत्वं दर्शयति—स्तनाद्युपव्यञ्जनानामिति—
बहुवीहिः । समन्वयः—अनुगमः । द्रव्यादीति । आदिना—गुणक्रियाजातीनां सङ्ग्रहः । 'स्तनादी'त्यादि-
पदेन शब्दगततावाद्यपि । शब्दायोरनेदाच्च तदपि—अर्थगतस्त्रीत्वादिव्यञ्जकं बोध्यम् । स्तनादीनां व्यञ्जकत्वा-
देव माथे 'यद् दृष्ट्वैतदवसीयते' इत्युक्तम् । तत्र हि स्वरसतो यच्छब्दैतच्छब्दार्थयोर्भेदः प्रतीयते ।
'अन्तर'शब्दः सटशवाचीत्याह—लिङ्गवत्त्वेनेति । अनेन सादृश्यहेतुरुक्तः । सेनेति । लिङ्गवत्तया सादृश्य-
प्रहणेनेत्यर्थः । अव्ययार्थानामसत्त्वभूतत्वात् लिङ्गयोग इति भावः । 'तदभावे' इत्युच्यमानेऽव्ययानामपि

* अजाद्यतष्टाप् ४ । १ । ४

१—वाक्यपदीये तृतीयकाण्डे लिङ्गसमुद्देशे ५ कारिका ।

नत्वं खरकुटीः परय .

इह 'चञ्चाः परय' 'वधिकाः परय' 'खरकुटीः परये'ति । 'तस्माच्छसो नः पुंसि' [६ । १ । १० ३] इति नत्वं प्राप्नोति । यद्वि लोके दृष्ट्वैतदवसीयते— 'अयं पुमा'निति, अस्ति तद्वधिकादिषु ।

खट्वावृक्षौ न सिध्यतः ॥

खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति । यद्वि लोके दृष्ट्वैतदवसीयत 'इयं स्त्री' 'अयं पुमा'निति, न तत्खट्वावृक्षयोरस्ति ॥ किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम् ?

नापुंसकं भवेत्तस्मिन्

नापुंसकं खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम् । किमिदं 'नापुंसक'मिति ? नपुंसके भवं नापुंसकम् ।

प्र०—इदानीमेतद्ब्रूयपितुमाह—लिङ्गादिति । भ्रुकुंसः स्त्रीवेषधारी नटस्तस्य स्तनकेशसंबन्धात् स्त्रीत्वे सति टापस्यात् । ननु नित्ययोगे स्तनकेशवतीति मनुद्विजानाद् भ्रुकुंसद्वयस्य स्त्रीत्वाभावः । नैतदस्ति । प्रतिपत्तृणां नित्यलिङ्गदर्शनात्तत्रापि स्त्रीत्वप्रसङ्गात् । केशवपने च द्वियाः स्त्रीत्वं न स्यात्, तदानीं केशसंबन्धाभावात् । स्तनातिशयसंबन्धस्य चोत्तरकालभावित्वादतिशयेपि मतुपि विज्ञायमाने प्राक् स्त्रीत्वं न स्यात् । अव्याप्तिप्रसङ्गाद्वाद्वा हेयत्वादस्य दर्शनस्य न मुष्टुर्निर्वन्वोऽत्र कर्तव्यः । नत्वमिति । खरकुटी—नापितगृहमुच्यते इति केचिदाहुः । तत्र इवार्यं संज्ञायामिति कन्प्रत्ययः । तस्य 'लुम्भनुष्ये' इति लुप् । तत्र मनुष्यस्य वाच्यत्वात्तस्य च लोमशत्वात् पुंस्त्वात् 'खरकुटीः परये'त्यादौ नत्वप्रसङ्गः । नापुंसकमिति । नपुंसके वस्तूनि भवं

उ०—नपुंसकत्वं स्यादिति तारवर्त्यम् । तदभावे इति । स्त्रीपुंसवाऽप्राये इत्यर्थः । प्रतिपत्तृणामिति । सामाजिकानां स्त्रीवेषधारिण्य एव तस्य दर्शनादिति भावः । निध्ययोगे मतुपि दोषन्तरमाह—केशवपने चेति । ननु स्तनाऽतिशययोगादेव तत्र स्त्रीत्वमत आह—स्तनेति । बालायाः केशवपने तस्यमन्वोऽपि नास्तीत्यर्थः । ननु 'स्तनकेशप्रदृशमन्यस्य योन्पादेरुपलक्षण'मित्युक्तमते न दोष इत्यत आह—अभ्यासीति । खट्वादावित्यर्थः । दारादिध्वतिभ्यापकत्वमपि बोध्यम् ।

इति केचिदाहुरिति । तस्य लोमशत्वेन पुंभवात्प्रवृत्तिरिति तदाशयः । 'बञ्जे'त्यादिषाधारण्येन प्रकारान्तरमाह—तत्रैवार्थ इति । लुम्भनुष्य इति । यद्यपि 'मनुष्य'शब्दः स्त्रीपुंससाधारण्यस्तथाऽपि पुरुषसंज्ञायामयमप्रसङ्गो बोध्यः । नापुंसकशब्दे भावेऽस्यो दुर्लभत्वादाह—नपुंसके इति । 'लिङ्गवत्त्वेन स्त्रीपुंससदृशत्वा'दित्यन्वयः ।

† संज्ञायां कन् लुम्भनुष्ये ५ । १ । ६७; ६८

तदभावे नपुंसकम् ॥

तदभावे=स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे नपुंसकलिङ्गं न्याय्यम् ।

असत्तु मृगतृष्णावत्

- असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् । कथं पुनरसन्नाम लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम् ? 'मृगतृष्णावत्' । तथा, —मृगास्तृपिता अपां धाराः पश्यन्ति, न च ताः सन्ति ।

गन्धर्वनगरं यथा ।

प्र०—लिङ्गं नापुंसकं=नपुंसकत्वं, तत्प्राप्तम् । स्त्रीत्वपुंसत्वयोरभावात्स्त्रीपुंससदृशत्वाच्च-लिङ्गवत्त्वेन, सत्त्वरूपत्वाच्च लिङ्गसंख्यारहितस्य सत्त्वभूतस्यार्थस्याऽभावादिति भावः । असत्त्विति । मृगतृष्णाविषया मरुमरीचिका यथाऽसत्येन जलरूपेण प्रतिभासते, तथा खट्वावृक्षावसता स्त्रीपुंसत्वेनेत्यर्थः । अथोच्यते—मरीचिदर्शनात्सादृश्याज्जलं पूर्वानुभूत स्मर्यते न तु तत्रासज्जलं चकास्तीति । तत्राह—गन्धर्वनगरं यथेति । न हि गन्धर्वनगरमन्तरिक्षे कदाचिदुपलब्धम्, न च तत्र तत्सदृशवस्त्वन्तरग्रहणं, येन गन्धर्वनगरं स्मर्येत । तस्मादसतामपि भावनामचिन्त्यान्नि-

उ०—लिङ्गवत्त्वे हेतुमाह—सत्त्वेति । सत्त्वरूपत्वं कथं लिङ्गवत्त्वे साधकमत आह—लिङ्गेत्यादि । वृक्षादावतिव्याप्तिवारणायह भाष्ये—असत्त्विति । तत्राऽपिद्यमानमित्यर्थः । बुद्धौ तु सदिति भावः । तदुक्तम्—

'विप्र । पृथ्यादि चित्तस्थं न यद्विष्टं कदाचन ।

स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवाऽनुभूयते' ॥ इति ।

अत्र 'न कदाचने'र्युक्त्या सर्वैः प्रपञ्चो बहिरसन्नेवेति सूचयति । प्रपञ्चितश्चेतदस्माभिः परमार्थ-सारोद्घोषे । तत्र ह्येवमुक्तं भगवता शेषेण—

मृगतृष्णायामुदकं शुक्तौ रजतं भुजङ्गमो रज्ज्वाम् ।

सैमिरिकचन्द्रयुगवद्धान्तमखिलं जगद्रूपम्' ॥ इति ।

अमे एव बहिरसत एव मानमित्यत्रोक्तम् । ननु मृगतृष्णा न स्वल्पेण असती, नाप्यन्यल्पेण त्वप्रतिभासो, यतः प्रतिभासमानाऽन्यल्पेणाऽसत्त्वं स्यादत आह—मृगेति । पिपासापयीय'तृष्णा'शब्देन तत्कृतभावनात्प्रसङ्गादुदकत्वेन प्रतिभासमाना मरुमरीचिकोच्यते इति भावः । 'मरुमरीचिका'शब्देन रविकिरणा ऊर्ध्वाऽवरभावेन नम आक्रामन्तस्तरङ्गाकाप्रतीतिजनका उच्यन्ते । 'तद्यथा मृगास्तृपिता' इति भाष्ये 'मृगा' इत्युपलक्षणम् ।

स्मर्यत इति । प्रमोषाच्च न ततोऽल्लेख इति भावः । इदञ्च वैशेषिकादिमताऽनुसारेण । अत्र स्मरणाऽभाव्यं दर्शयति—न हीति । अनुभवः, सदृशवत्त्वन्तरग्रहणादि (ना) संस्कारोद्बोधश्च स्मृतिहेतुरिति भावः । अदृष्टवशादपि संस्कारोद्बोधेनाऽनादौ संसारे तेषामपि दर्शनेन एव तत्राऽपि स्मरणाऽभ्यवचिन्त्य-मेतत् । पातञ्जलैः पूर्वाऽनुभूततरुपतत्तायाः प्रमोषानङ्गीकारात् जलमात्रस्मरणसम्भवः । किञ्च जलस्य स्मरणेऽपि तस्य तद्देशत्वमसदेष भासते इति भाष्याशयः । अचिन्त्येति । अनाद्यविद्यास्वामिध्यावासानाव-सादित्यर्थः । अदृष्टविशेषादित्यर्थ इत्यन्ये ।

यथा गन्धर्वनगराणि दूरतो दृश्यन्ते, उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते, तद्वत्खट्वावृ-
क्षयोरसल्लिङ्गं द्रष्टव्यम् ।

आदित्यगतिवत्सन्न

अथवा यथाऽऽदित्यस्य गतिः सती नोपलभ्यते, तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं
नोपलभ्यते ।

वस्त्रान्तर्हितवच्च तत् ॥

यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते, तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं
नोपलभ्यते ।

प्र०—मित्तसामर्थ्याद्यथोपलभ्यस्तथा खट्वादावपि स्त्रीत्वादेरित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा—

‘यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते ।

जलोपलभ्यन्तुगुणादुर्धाजादुयुद्धिर्जलेऽसति ॥

तथैवाऽध्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु ।

मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदा लोके व्यवस्थिताः’ ॥ इति ।

इदानीमसत्त्वं निराकरोति—आदित्यगतिवत्सन्नेति । यथा आदित्यगतिः सति प्रत्यक्षेण
नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्याऽनुमीयते तथा खट्वावृक्षयोः सदापि लिङ्गं सूक्ष्मत्वात्प्रत्यक्षेणादावयं

उ०—मृगतृष्णामु—तद्विषयमस्मरीचिकामु । सलिलनिर्भासं स्वयमेव विवृणोति—बुद्धिरित्यादि ।
असति जले तद्वद्बुद्धिरित्यर्थः । बीजं—मिथ्यावाचनादि ।

अध्यपदेश्येभ्यः—अचिन्त्येभ्यः । हेतुभ्यः—मिथ्यावाचनाऽदृष्टरूपेभ्यः कारणेभ्य इत्यर्थः । तारका-
दिषु=तारका-पुष्यः—नक्षत्रमित्यादिषु अचेतनेषु । मुख्येभ्यः—कुमारीत्यादिषु बहिर्विद्यमानेभ्यः स्तनकेशादिभ्यो
हेतुभ्यः तद्वदुक्ततद्व्यवहार इवाऽसल्लिङ्गहेतुकोऽपि भेदः—भेदव्यवहार इत्यर्थः । शब्देन सम्यग्ज्ञानमिथ्या-
ज्ञानाम्बामाद्येदितस्याऽवस्थाऽविशेषेणाऽभिज्ञानाच्चेतनेषु देवतादिष्विष्याऽचेतनेषु तारकापुष्यनक्षत्रादिषु
लिङ्गप्रतीतिरिविद्वेति भावः । प्रतीतिमात्रेणैव च शास्त्रीयकार्यनिर्वाह इति तात्पर्यम् ।

निराकरोतीति । मृगतृष्णादिदृष्टान्तेनाऽसतोऽपि लिङ्गस्य खट्वादेरिति मिथ्याज्ञानाध्मकप्रत्यक्षविययता-
मुक्त्वा तस्यैव शब्दबोधोक्तम् । तत्राऽसत् उपलभ्ये शशविषाणादेरभ्युपलभ्यापत्तिरित्यारण्येनाऽसत्त्वं
निराकरिभ्यन्तरान्तरमाहेत्यर्थः । तत्र तन्निराकरणं ‘तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वे’त्यादिना वक्ष्यति । फ्रियाप्रत्यक्ष-
त्ववादिमतसाधारण्याय आदित्यगतिर्दृष्टान्तत्वेनोक्ता भाष्ये । तदुक्तं कार्यं—‘टाच्नादि । किञ्चिदीति ।
उद्भूतानुद्भूतगन्धादिवादित्यर्थः । व्यञ्जनं—स्त्रीत्यादिव्यञ्जकं स्तनकेशादि । अनिर्वचनीयवाटेनाऽपि न निर्वाहः,

१—वाक्यपदीये तृतीयकाण्डे सिङ्गसमु० ८-६ कारिके ।

२—खट्वाशब्दे टाट्, वृक्षे नकारश्चेत्यर्थः ।

एव्यो येन खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते । केनैतदवसीयते 'खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते' इति ?

तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा

स्त्रीकृतं शब्दं दृष्ट्वा 'स्त्री'त्यवसीयते, पुंस्कृतं (शब्दं) दृष्ट्वा 'पुमा'निति ।
यथाऽऽकाशेन ज्योतिषः ।

तद्यथा,—आकाशं दृष्ट्वा 'ज्योतिरत्रेति' गम्यते, ज्योतिर्निमित्तं ह्याकाशम् ।

अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतत्

अन्योऽन्यसंश्रयं त्वेतद्भवति । स्त्रीकृतः शब्दः, शब्दकृतं च स्त्रीत्वम् । तदेतदि-
तरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

प्र०—भावः । केनैतदिति । सतामसतां चानुपलम्भात्, खट्वादियु सर्वदा लिङ्गानुपलम्भात् सदस-
त्वविषयः मन्देह इति प्रश्नः । इतरस्तत्सद्भावेऽनुमानमाह—तयोस्त्विति । स्त्रीपुंसवार्थं टात्त्वत्वा-
दिकं दृष्ट्वा कारणभूतलिङ्गानुमानं क्रियते इत्यर्थः । आकाशेनेति । आकाशते इत्याकाशं—
प्रकाशः, आलोकः । तेन यथा मेघान्तरितं ज्योरित्नुमीयते तथा लिङ्गमित्यर्थः ।

अन्योऽन्यसंश्रयमिति । ज्योति प्रकाशयोः प्रत्यक्षेण कार्यकारणभावावगमाद्भवन्तु कार्येण
कारणानुमानम्, खट्वादियु तु लिङ्गस्य ऋचादिद्रव्यग्रहणात् तेन कस्यचित्कार्यकारणभावग्रहणम् ।
तत्र हि लिङ्गावगमात् शब्दप्रयोगः, शब्दप्रयोगलिङ्गावगतिरित्तीनरेतराश्रयमेतदित्यर्थः ।

४०—अप्रत्यक्षम् । योगाऽभ्यासेन च तदपनये क्लृप्तेः सनिकर्षः संयोगादिभिरपि सर्वप्रत्यक्षम् । योगजघर्मस्य
पृथक् प्रत्यागच्छित्प्रकल्पनस्य गुरुत्वादिति तावय्यं । भाष्ये—अतोऽत्रेति । अत उक्तप्रकाशित्यर्थः ।

सतामसताश्चेति । सतां—विप्रकर्षादिना, असताम्—घमत्त्वेन । अनुपलम्भोऽत्र—अप्रत्यक्षम् ।
एवञ्च खट्वादियु लिङ्गसदसत्त्वमन्देह एव, न सन्निविध्य इत्यर्थः । लिङ्गाऽनुमानमिति । स्त्रीत्वमत्ताऽनुमा-
नमेव जायते, न तु तद्वाचशानमपि कदाचिद्द्वयव्यतिरिक्तम् । मृत्युणाऽस्त्वत्कालं बाधनिश्चयोऽतो
न तददारोपेणाऽमतो मानमत्रेत्यर्थः । नन्वध्यायत्वात्कथं गगनेन ज्योतिरनुमानमत आह—आकाशान इति ।

न तेन कस्यचित्कार्यकारणेति । अनेन दृष्टविययाऽनुमानाऽयोगोऽत्र दर्शितः । अथ 'त्रियां
दा'त्रिति शब्दस्तयोः कार्यकारणभावप्रज्ञात्, 'कार्यं कारणपूर्वक'मिति सामान्यव्याख्या च यथादिना
कार्येण तत्कारणलिङ्गानुमानं स्यात् । तत्रेतेतराश्रयमाह—तत्र हीति । एतदिति । लिङ्गकार्यदर्शनेन
लिङ्गाऽनुमानमित्यर्थः । साधुलिङ्गकार्येण लिङ्गसत्ताऽनुमानं, लिङ्गसत्ताशानेन च तत्साधुत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रय
इति भावः ।

लिङ्गस्वरूपविविकेति । लिङ्गस्वरूपेण विविकं—रहितं यत्खट्वादि तत्प्रत्यक्षेणेत्यर्थः । एतच्च
प्रत्यक्षबाधितमनुमानमिति भावः । नन्विन्द्रियदौर्बल्यादनुपलम्भिरित्युक्तं, तत्रह—इन्द्रियेति । अन्यथा

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्येयौ स्वकृतान्ततः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्येयौ । किमिदं 'संस्त्यानप्रसवा'विति ?

संस्त्याने स्त्यायतेर्द्धृ स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥ इति ।

ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री, धृतेश्च पुमान् । अधिकरणसाधना लोके स्त्री—'स्त्यायत्यस्यां गर्भ' इति । कर्तृसाधनश्च पुमान्—'धृते पुमा'निति । इह पुनरुभयं

प्र०—स्त्यायत्यस्यामिति । संघातरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्तृसाधन इति । सूते—अपत्यं जनयति—पुमानित्यर्थः । संस्त्यानमिति । तिरोभावः । प्रवृत्तिः—आविर्भावः । साम्यावस्था—स्थितिः । एताश्चावस्थाः शब्दगोचरा एवेत्यवसेयम् ।

गुणानामिति । 'सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तत्परिणामरूपाश्च तदात्माना एव शब्दादयः पञ्च गुणा', तत्संघातरूपं च घटादि, न तु तद्द्रव्यतिरिक्तमवयवी द्रव्यमस्ती'ति सांख्यानं सिद्धान्तः । केपामिति । सत्त्वादीनामनास्त्वकार्याणां सूक्ष्मावस्थानामप्रत्यक्षत्वाच्छब्दव्यवहारा-ऽगोचरत्वात्प्रश्नः । तथा चोक्तम्—'गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छती'ति ।

ठ०—सपः प्रत्ययत्वप्रमं निराकरोति—स इत्येतत्स्येति । सकारस्येति पाठान्तरम् । बाहुल्यमिति—पूर्वान्वयि । 'पा'तेर्द्धृमुन्' इत्यादि तु व्याकरणान्तरेऽन्यार्थम् । सङ्घातरूपमिति । 'गर्भ'पदेन तत्कारणं शुक्रशोणितमुच्यते । संस्त्यानपदार्थमाह—तिरोभाव इति ।

संस्त्यानप्रसवान्यां तृतीयमपि लक्ष्यत इत्याह—साम्याऽवस्येति । नन्वेतासामवस्थानां सर्वत्र सत्त्वे प्रत्यक्षेण कुतो नोपलम्भोऽत आह—एता इति । शब्दगोचरा एव—शब्दजन्यप्रतीतिविषया एवेत्यर्थः । यद्यपि बद्धमाणान्यापेन सर्वेषु पदार्थेष्वेता व्याप्तास्तथाऽपि केनचिच्छब्देन कस्यचिदेव प्रत्यायनमित्यपि 'शब्दगोचरा' इत्यनेनोच्यते ।

भाष्ये—कस्य पुनरिति । जातवेकवचनम् । सत्त्वेत्यादि । सर्वस्य जगतः सुखदुःखमोहाऽन्वया-सत्कारणत्वेन सत्त्वादीनि परिकल्प्यन्ते । प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका महच्छब्दवाच्यबुद्धिरूपेण परिणमते । महत्-अहङ्कारात्मना । अहङ्कारस्य—रूपरूपरसस्पर्शशब्दात्मरूपरसतन्मात्राः, दशेन्द्रियाणि, मनश्च परिणमः । अत एव सत्त्वाद्यात्मना शब्दादयश्च पृथिव्याद्यात्मना परिणमन्ते । तत्र पञ्चानां पृथिवी, चतुर्णांमाय, त्रयाणां देजः, द्वयोर्वायुः, एकस्य गगनम् । एवं प्रकृतिः सर्वस्या पुरुषमोगार्था । पुरुषश्च न प्रकृतिर्नोऽपि विकृतिः, केवलचैतन्यरूपोऽपरिणामी शुद्ध इति साङ्ख्यसिद्धान्तः । 'प्रकृतिरचेतनाऽपि चेतनस्य पुरुषस्य मोगा'ऽपवर्गलक्षणमर्थं सावर्तितं तत्तदृथादिसहकारिणेश्वरेण प्रवर्तते' इति च सेनरसाङ्गपसिद्धान्तः । तत्सङ्घातरूपञ्चेति । शब्दादिसङ्घातरूपमित्यर्थः । न तु तद्द्रव्यतिरिक्तमिति । अत एव प्रे—'सर्वोश्च मूर्त्तय एवमात्मिकाः' इति भाष्यकारो वक्ष्यति । साङ्ख्यानानामिति । सेनरसाङ्गपानामाचार्यस्य पतञ्जलैरित्यर्थः । 'गुणसमूहो द्रव्य'मिति पतञ्जलैरिति योगभाष्ये स्पष्टम् । तद्वक्ष्यति—'सर्वोश्च मूर्त्तय एवमात्मिकाः' इति ।

१-ठणादि० ४ । १७८

२-प्रकाशक्रियारिपतिशं. भूतन्द्रियात्मकं मोगापवर्गार्थं दृश्यम् (योग० २ । १८) ,

प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥

प्रत्यक्षेण खल्वपि स विरुध्यते, य आह—‘खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत’ इति । तत्र स्वेन्द्रियविरोधः कृतो भवति, न च नाम स्वेन्द्रियविरोधिना भवितव्यम् ।

तटे च सर्वाल्लिङ्गानि दृष्ट्वा कोऽध्यवसास्यति ॥

तटे च खल्वपि सर्वाणि लिङ्गानि दृष्ट्वा तटः तटी तटमिति, कस्तदध्यवसा-
तुमर्हति—‘इयं स्त्री’ ‘अयं पुमान्’ ‘इदं नपुंसक’मिति ।

तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गभास्यातुम् । अवश्यं च कश्चित्
खकृतान्त आस्थेयः । कोऽसौ खकृतान्तः ?

प्र०—यदुक्तमादित्यगतिवत्सञ्चेति, तद्द्रुष्यति—प्रत्यक्षेणेति । लिङ्गस्वरूपविविक्तखट्वादिव-
स्तुविषयेण प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावनिश्रयकारिणा विरुध्यत एतदित्यर्थः । इन्द्रियदोषैर्व्यमनुपबि-
कारणं प्रमाणान्तरावसितवस्तुविषयमेवाभिघातुं शक्यते ।

तटे चेति । लिङ्गशब्देन तत्कर्माण्यभिधीयन्ते । एकस्मिन् द्रव्ये विरोधात्सर्वलिङ्गाऽ-
सम्भवः । स्त्रीपुंससद्भावे च नपुंसकत्वं न स्यात् । ‘तदभावे नपुंसक’मिति वचनात् ।

स्वकृतान्त इति । स्वसिद्धान्तः । स्त्रीपुमानिति । रुद्धिपरिहारेण क्रियाशब्दत्वमाश्रय-
णीयमित्यर्थः । संस्त्यान इति । भावसाधनत्वं दर्शयति—सूतेरिति । ‘सू’ इत्येतस्य घातोः
सप् भवति । सकारस्य पकारो भवतीत्यर्थः । औणादिको ममुन्प्रत्ययः, ह्रस्वश्च बाहुलकात् ।

उ०—शशविषाणादावन्देवं स्यादिति भावः । प्रमाणान्तराऽवसितेति । प्रबलमानाऽन्तरनिश्चिनेत्यर्थः । भाष्ये-
स्वेन्द्रियविरोधः—स्वेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविरोधः । अनुमानेन च स्वेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविरोधिना न भवितव्यमित्यर्थः ।
अनयोः प्रत्यक्षाऽनुमानयोरनुमानस्याऽनन्यथासिद्धत्वरूपबलवत्त्वाऽभावेन प्रत्यक्षेण बाध एवोचित इति
तान्यर्थः । कार्येण लिङ्गाऽनुमाने दोषान्तरमाह भाष्ये—तटे चेति । ननु तटे स्तनादिलिङ्गानि नोपलभ्यन्तेऽत
आह—लिङ्गशब्देनेति । भाष्ये—अध्यवसास्यति—निक्षेपयति । ननु तत्र सर्वाल्लिङ्गाऽनुमानमस्वत आह-
एकस्मिन्निति । सर्वलिङ्गाऽसम्भव इति । लौकिकसर्वलिङ्गाऽसम्भव इत्यर्थः । तेषां परस्परविरोधेन
विविक्तविषयाऽवस्थानादिति भावः ।

भाष्ये—तस्मादिति । ‘सल्लिङ्गं नोपलभ्यते’ इति वक्तुमशक्यं, प्रत्यक्षविरोधात्, तद्यदिपु विरोधाच्च ।
‘नाऽप्यसदुपलभ्यते’ इत्यपि सत्त्वेन प्रतीतिविरोधात्, (चेतने) कदचिदपि बाधाऽननुभवत्वाच्च, अनुमानेन
सत्त्वनिश्चयः । तथा चाऽचेतनेऽव्याप्तिदोषादिव्यतिव्याप्तिश्च यतस्तस्मादित्यर्थः । साङ्ख्यमतोऽप्यतन्मेनाह—
स्वरुन्तात इति । एतेन साङ्ख्यशास्त्राऽनुसारित्वं व्याकरणस्येति सूचयति । रुद्धिपरिहारेणेति । लोकेऽन्य-
तन्ने च स्यादिशब्दाः स्तनकेशादिमस्तु रुदा अप्यस्मच्छात्रे योगेन तैः संस्त्यानप्रसवापुष्येते इत्यर्थः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः ।

संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ । किमिदं 'संस्त्यानप्रसवा'विति ?

संस्त्याने स्त्यायतेर्द्ध्वं स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥ इति ।

ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री, सूतेश्च पुमान् । अधिकरणसाधना लोके स्त्री—'स्त्यायत्यस्यां गर्भ' इति । कर्तृसाधनश्च पुमान्—'सूते पुमा'निति । इह पुनरुभयं

प्र०—स्त्यायत्यस्यामिति । सघातरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्तृसाधन इति । सूते—अपत्यं जनयति—पुमानित्यर्थः । संस्त्यानमिति । तिरोभावः । प्रवृत्तिः—आविर्भावः । साम्यावस्था—स्थितिः । एताश्चावस्थाः शब्दगोचरा एवेत्यवसेयम् ।

गुणानामिति । 'सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तत्परिणामरूपाश्च तदात्माका एव शब्दादयः पञ्च गुणाः, तत्संघातरूपं च घटादि, न तु तद्रव्यतिरिक्तरूपवयवौ द्रव्यमस्ती'ति सांख्यानानां सिद्धान्तः । केवामिति । सत्त्वादीनामनारब्धकार्याणां सूक्ष्मावस्थानामप्रत्यक्षत्वाच्चद्रव्यव्यवहाराऽगोचरत्वात्प्रश्नः । तथा चोक्तम्—'गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छती'ति ।

उ०—सपः प्रत्ययत्वभ्रमं निराकरोति—स इत्येतस्येति । सकारस्येति पाठान्तरम् । बाहुलकादिति—पूर्वान्वयि । 'पा'तेर्द्ध्वमुन्' इत्यादि तु ध्याकरणान्तरेऽप्यनार्थम् । सङ्घातरूपमिति । 'गर्भ'पदेन तत्कारणं शुक्रप्रोषितमुच्यते । संस्त्यानपदार्थमाह—तिरोभाव इति ।

संस्त्यानप्रसवाम्यां तृतीयमपि लक्ष्यत इत्याह—साम्यावस्थेति । नन्वेतासामवस्थानां सर्वत्र सत्त्वे प्रत्यक्षेण कृते नोपलभ्येऽत आह—एता इति । शब्दगोचरा एव—शब्दजन्यप्रतीतिविभवा एवेत्यर्थः । यद्यपि वक्ष्यमाणान्यायेन सर्वेषु पदार्थेष्वेता व्याप्तास्तथाऽपि केनचिच्छब्देन कस्यचिदेव प्रत्यायनमित्यपि 'शब्दगोचरा' इत्यनेनोच्यते ।

भाष्ये—कस्य पुनरिति । जातायेकत्रचनम् । सत्त्वेत्यादि । सर्वस्य जगतः मुखदुःखमोहाऽन्वया-सत्कारणत्वेन सत्त्वादीनि परिकल्पन्ते । प्रकृतित्रिमुष्णात्मिका महच्छब्दवाच्यबुद्धिरूपेण परिणमते । महत्-श्रद्धाकारभना । अहङ्कारस्य—गन्धरूपरसस्पर्शशब्दात्मरूपश्रुतग्राहाः, दशेन्द्रियाणि, मनश्च परिणमः । अत एव सत्त्वाद्यात्मिका शब्दादयश्च पृथिव्याद्यात्मना परिणमन्ते । तत्र पद्मानां पृथिवी, चतुर्णामात्रा, त्रयाणां तेजः, द्वयोर्वायुः, एकस्य गगनम् । एवं प्रकृतिः सर्वस्या पुरुषभोगार्था । पुरुषश्च न प्रकृतिर्नाऽपि विकृतिः, पञ्चलक्षैतन्यरूपोऽपरिणामी शुद्ध इति साङ्ख्यसिद्धान्तः । 'प्रकृतिरचेतनाऽपि चेतनस्य पुरुषस्य भोगा'ऽपवर्गलक्षणममं साधयितुं तत्तददृशदिसहकारिण्युभयेषु प्रयत्नत' इति च संघरसाङ्ख्यसिद्धान्तः । तत्सङ्घातरूपमेवेति । शब्दादिसङ्घातरूपमित्यर्थः । न तु सत्त्व्यतिरिक्तमिति । अत एव मे—'सर्वांश्च मूर्खेषु एवमात्मिकाः' इति भाष्यकारो वक्ष्यति । साङ्ख्यानमिति । तेश्चरसाङ्ख्यानानामाचार्यस्य पतञ्जनेत्यर्थः । 'गुणसमूहो द्रव्य'मिति पतञ्जलि'रिति योगभाष्ये स्पष्टम् । तद्वक्ष्यति—'सर्वांश्च मूर्खेषु एवमात्मिकाः' इति ।

१-उणादि० ४ । १७८

२-प्रकाराकियारिपतिर्लं भूनेन्द्रियात्मकं भोगादवर्गार्थं दर्शनम् (योग० २ । १८)

भावसाधनम्—(सं)स्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिश्च पुमान् । कस्य पुनः (सं)स्त्यानं स्त्री, प्रवृत्तिर्वा पुमान् ? गुणानाम् । केयाम् ? शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम् । सर्वाश्च पुन-
र्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणोः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यः । यत्राल्पी-

प्र०—इतरस्तत्परिणामरूपात् लोकरप्रसिद्धानाह—शब्दस्पर्शेति । अचरत इति । अन्तत इत्यर्थः ।
ननु आकाशं शब्दात्मकमेव, स्पर्शात्मकश्च वायुः । नैष दोषः । संपिण्डितस्वभावाश्चक्षुर्गोचरा
मूर्तिशब्देनात्र विवक्षिताः । रसगन्धाविति । वाय्वाकाशयोरभावात् । सर्वपदार्थव्यापित्वं पुंस्त्वा-
दीनामाह—प्रवृत्तिरिति । न हीति । सत्त्वादीनामाविर्भावविरूपः प्रवृत्तिशब्दवाच्यो नित्यः

उ०—सूक्ष्माऽवस्थानामिति । प्रकृतिरूपाणामित्यर्थः । अत्रत्यत्वाविति । अस्यैव व्याख्यानं—शब्द-व्य-
वहारेति । प्रकृतिशब्दाऽतिरिक्तशब्दाऽवाच्यत्वादित्यर्थः । तदवस्थानामाविर्भावतिरोभावयोरभावात्लिङ्गत्रय-
व्यवहाराऽनुपपत्तेरित्यपि बोध्यम् । यद्वा शब्दकृतव्यवहारस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य अविषयत्वादित्यर्थः,
तत्राऽप्रत्यक्षत्वं हेतुः । परम्—शब्दादिरूपेण परिणतम् । दृष्टिपथमिति । अस्य ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः ।
शब्दादिग्रहणं तत्परिणामसामान्योपलक्षणम् ।

भाष्ये—संस्त्यानप्रसवगुणत्वे हेतुकथनं—शब्दरपरौत्यादि । शब्दादिविपदेन—शब्दादितन्मात्राणि ।
तेषां तिरोभावादिसम्भवादिति भावः । 'समूहसमूहिनोः काल्पनिको भेदोऽपीति' सूत्रवित्तमत्र मन्वर्थीयः ।
स्पर्शात्मकश्चेति । पञ्चशब्दात्मक इति बोध्यम् । भाष्ये—शब्दरपरौत्याद्युपलक्षणं—सत्त्वरजस्तमःकार्य-
मात्रस्य । अत एव 'रसो गन्धः पाकः' इत्यादौ लिङ्गव्यवहारनिर्वाहः । पञ्चाव्यादी रूपादीनां सुखदुःखमोह-
जनकतया तेषां सत्त्वरजस्तमोमयतायाः स्पष्टतया तत्कथनद्वारा सर्वं तत्कार्यमुपलक्षितमिति बोध्यम् । एतेन
'शब्दनिष्ठमेव लिङ्ग'मिति नव्योक्तं परास्तं, स्पर्शादिकथनस्य भाष्ये वैयर्थ्योपपत्तेः ।

चक्षुर्गोचरा इति । वाय्वाकाशयोरैवंरूपत्वाऽभावेन ताविह न विवक्षितावित्यर्थः । वाय्वाकाशयो-
रिति । इदमुपलक्षणं तेजसोऽपि, रसगन्धयोरभावात् । नन्वेवमपि संस्त्यानप्रसवगुणत्वं सर्वत्र कथमत आह
भाष्ये—प्रवृत्तिः खल्वपीति । 'प्रवृत्ति'रिति लिङ्गसामान्यलक्षणम् । नित्या—सर्वदिक्कार्श्वव्यतिक्रमाच्च ।
तदाह—सर्वपदार्थव्यापित्वमिति । रूपरसादिसर्वपदार्थेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं सर्वकालव्यापित्वस्य । 'प्रवृत्तिः
खल्वपि नित्ये'त्यनेनाऽन्यं, 'तत्रोभयं सर्वत्रै'त्यनेनार्थं दर्शितमिति बोध्यम् ।

भाष्ये—न हीहेति । रूपादीनामपि काचिदवस्थाऽप्रलीयते कान्निद्धर्षते इत्याविर्भावतिरोभावो
सर्वत्रेत्यर्थः । आविर्भावोऽपि । आदिना तिरोभावस्थिति । नित्य इति । नित्यत्वञ्च सर्वदा सर्वत्र च भावात् ।
तच्च 'न ही'त्यादिना भाष्ये दर्शितम् । ननु पुरुषे परिणामाऽनभ्युपगमात्कथं 'पुरुषश्चित्तश्चैतन्य'मिति
लिङ्गत्रययोग इति शङ्को—पुरुषो यद्यपीति । तद्वर्गोपपन्न इवेति । भोग्यत्रिगुणाम्कवस्तुधर्मोपपन्न इत्यर्थः ।
अयं भावः—भोक्तृत्वाऽवस्थायां भोग्यवस्तुशश्लितमेव चैतन्यं प्रतीयते तदेव च शब्दगोचरम्, एवञ्च
'गच्छति पुरुष' इतिवत्तस्य लिङ्गत्रयोपपत्तिरिति ।

१—मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरत्र ॥ ७ ॥ पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥ चातुर्भौतिकमित्येके
॥ १८ ॥ एकभौतिकमित्यपरे ॥ १९ ॥ (सांख्य० अ० ३)

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात् तद्ध्यपदेशः पूर्ववत् (सा० ५ । ११२) इति कपिलः ।

यांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शा रूपमिति । रसगन्धी न सर्वत्र । प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । न हीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते, वर्धते वा यावदनेन वर्धितव्यम्, अपायेन वा युज्यते । तत्रोभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र, कुतो व्यवस्था ?

प्र०—परिणाम इत्यर्थः । पुरुषो यद्यप्यपरिणामी, तथापि भोक्तृत्वात्तद्धर्मापन्न इव भवति । तदुक्तं हरिणा—

‘प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते ।

आधिर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चैत्यथ मिद्यते ॥ १ ॥

प्रवृत्तिमन्तः सर्वेऽर्थाः तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः ।

सततं न वियुज्यन्ते याचञ्चैवात्र संभवः ॥ २ ॥

यश्चाऽप्रवृत्तिधर्माऽर्थश्चितिरूपेण गृह्यते ।

अनुयातीय सोऽन्येषां प्रवृत्तीर्विध्वगाद्ययः ॥ ३ ॥

तेनाऽस्य चितिरूपं च चितिकालश्च मिद्यते ।

४०—प्रवृत्तिरिति । ‘अत्रस्रपरिणामिनां गुणानां परिणामविद्येयाऽनादरेण प्रवृत्तिः परिणाम’ इति सामान्यलक्षणमित्यर्थः । अथ तत्सामान्यमाविर्भावोवादिरूपेण त्रिधा मिद्यते । तत्र आविर्भावः—पुंस्त्वय, तिरोभावः—स्त्रीत्वन्, स्थितिः—अन्तःपलावस्या नपुंसकत्वम् । अत एव स्थितेः संस्थानप्रसवव्यपिन्नेन लिङ्गसर्वनामनपुंसकम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेः सर्वत्रिकत्वं दर्शयति—प्रवृत्तिमन्त इति । ‘यतस्तिष्ठभिः प्रवृत्तिभिः सततं सर्वदा न वियुज्यन्तेऽतः सर्वेऽर्थाः प्रवृत्तिमन्त’ इत्यन्वयः । नित्ययोगे मत्तुम्, नित्यं प्रवृत्तिमन्त इत्यर्थः । ‘सततं मि-
थ्यनेन सर्वदिक्काम्युक्तम् । वाचस्पतयेति । एवम्भूतेषु पदार्थेष्वेव वाचः—शब्दस्य सम्भवः । न हि शुद्धं परिणामरहितं वस्तु शब्दविषयम्, आकाराऽवग्रेह्येव शब्दवाच्यत्वादिति भावः ॥ २ ॥

अपरिणामधर्मिणि पुरुषे लिङ्गयोगमुपपादयति—धरचेति । चितिरूपेण—केवलचैतन्यरूपेण । गृह्यते—‘योगिभि’र्चितं शेषः । अन्येषाम्—भोग्यानाम् । विध्वगाद्ययः—सर्वंनार्थाऽनुगतः । ‘विध्वगाद्यया’ इति पाठोऽसङ्गतः, ‘अन्येषाम्प्रवृत्ती’रित्यनेन पौनरुक्त्यादात्त्याहुः । अनुयातीय—अनुगच्छन्तीति । वस्तुतः परिणामाऽभावेऽपि व्यवहारे भोग्यशक्तितत्वेनैव प्रवृत्त्याक्रोग्यनिष्ठप्रवृत्त्यादिना सोऽपि लिङ्गादिमानिति भावः । तत्तदवस्यतत्तद्वस्त्वाकारवृत्तीनां चैतन्ये प्रतिबिम्बादिति तात्त्वम् ॥ ३ ॥

तत्र मानं दर्शयति—तेनेति । तेन—बुद्धिदर्पणसंश्रान्तेन भोग्यज्ञानेन । भोक्तृत्ववितिस्यं मिद्यते—विषयाकारेण हि शब्दं मेदेन गृह्यत इत्यर्थः । यथा घटज्ञानं, पटज्ञानमिति । काष्ठरचेति । ‘इत्ययि’ शब्द

१—स्वरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥ स्वरसस्पर्शकय आगो द्रवाः स्निग्धाः ॥ २ ॥ तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ ३ ॥ स्पर्शवान् वायुः ॥ ४ ॥ त आकाशे न विद्यते ॥ ५ ॥

(ये ८० अ० २ आ० १) इति कणादः ।

विद्यताः । संस्त्यानविद्ययां स्त्री, प्रसवविद्ययां पुमान्, 'उभयोरविद्ययां
नपुंसकम् ।

तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते ॥ ४ ॥

अचेतनेषु संक्रातं चैतन्यमिव दृश्यते ।

प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो नियन्धनम् ॥ ५ ॥ इति ।

सामान्यमपि गोत्वादिक व्यक्तेरव्यतिरिक्तत्वात्प्रवृत्तिधर्मः शशविषाणादावपि उत्तरपदार्थस्य
सद्भावात्तद्द्वारको लिङ्गयोग इति सर्वपदार्थव्यापित्वं प्रवृत्तेः । आभिर्भावतिरोभावान्तरालावस्था
स्थितिरुच्यते । सा च नपुंसकत्वेन व्यवस्थाप्यते । श्रौत्व, स्त्रीता, पुंस्त्वमित्यादौ संस्त्याना-
देरपि प्रवृत्तिलक्षणलिङ्गयोगः । विद्यता इति । लोकव्यवहारानुवादिनी विद्यता आश्रीयते न तु
प्रायोक्त्री । तदुक्तं हरिणा—

'संनिधाने निमित्तानां किञ्चिदेव प्रवर्तकम् ।

यथा तद्वादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥ १ ॥

३०—इत्यादौ । तस्य—चैतन्यमात्ररूपस्य । स्वरूपभेद इति । स्वरूपतः—देशतः कालतो वा न कश्चित्त-
स्वरूपभेदस्तस्य विद्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु शुद्धस्य पुरुषस्य भोग्येनाऽसम्बन्धात्कथं तद्वृत्तिधर्मेण व्यवहारोऽत आह—अचेतनेष्विति ।
'चैतन्यमेतनेषु संक्रान्तमिव दृश्यते' इत्यन्वयः । प्रतिबिम्बकधर्मोऽपि । बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेनेत्यर्थः । यथा
दर्शने सुखादि गृह्यते, न च तद्वस्तुनस्तत्राऽस्ति, तद्वच्चैतन्यमपि दर्शयस्थानीयेषु सत्त्वादिगुणमयेषु जडेषु
श्रान्तःकरण्यादिषु सत्त्वधर्मैस्त्वच्छ्रुत्वाऽतिशयवशेन तत्राऽविद्यमानमपि संक्रान्तमिव दृश्यते, अतस्तत्संक्रम-
विशिष्टान्तःकरणशक्तौ सर्वाऽर्थाऽऽकारसमर्पणात्तादृशवृत्तेश्च पुनश्चेतने प्रतिबिम्बादन्देवात्प्रवृत्तिमनुविदधद-
नुभवति लिङ्गयोगमिति तदेव वाचो नियन्धनमिति भावः ॥ ५ ॥

ननु जातेर्नित्यतया प्रवृत्तिधर्मोऽयोगात्कथं 'जातिः' 'सामान्य'मित्यादिलिङ्गयोगोऽत आह—सामान्य-
मपीति । 'तत्तद्व्यक्तयनुगता ब्रह्मसत्त्व गोत्वादजातिरिति पक्षे इदम् । जातिव्यक्तयोस्तादात्म्यबोधकसमवाय-
स्यैव सम्बन्धत्वात्तद्दर्मांरोपस्तनेत्यर्थः । वस्तुतस्तदपि प्रकृतेः परिणामविशेष एव, चिरस्थायितामात्रेण तु
परेषां नित्यावव्यवहारः । अश्रयन्ताऽसच्छ्रयविषाणादौ लिङ्गयोगामुपपादयति—शरोति । एवञ्चोत्तरपदार्थ-
धर्मस्य बोधे समुदाये आरोप इति भावः । केचित्तु—यथा बुद्धिविषयार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वं तथा लिङ्गयोगो-
ऽपीत्याहुः । प्रवृत्तेरिति । परिणामस्येत्यर्थः । ननु स्त्रीत्वादेः स्त्रीत्वाऽन्तरालव्योगात्कथं स्त्रित्येत्यादीति, तथाह—
संस्त्यानादेरिति । परिणामरूपस्यापि संस्त्यानादेः परिणामान्तरसम्भावेन सलिङ्गतोपपत्तेरिति भावः ।
लोकव्यवहारैरिति । प्रयोदयदिष्वोक्तशिष्टलोकैत्यर्थः ।

किञ्चिदेवेति । लिङ्गविशेषरूपं निमित्तमित्यर्थः । शब्दशक्तिवैचित्र्यादिति भावः । प्रवर्तकं—तत्तदर्थं
तत्तच्छब्दप्रयोगनियामकम् । यथा तद्व्यवच्छेदनाद्यनेकक्रियासंनिधानेऽपि तद्व्यवच्छेदनादिव्य 'तद्वाऽर्थ'मिति
व्यवह्रियते ॥ १ ॥

तस्योक्तौ लोकतो नाम

तस्योक्तौ च=वचने लोकतो नामैतद्भवति—‘स्त्री पुमान्पुंसक’मिति ।

गुणो वा लुपियुक्तवत् ॥

वध्निकादिषु भूयान् परिहारः । ‘लुपि युक्तवदव्यक्तिवचने’ [१ । २ । ५१] इत्येवमत्र गुणो भवति ॥ न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यत इति । पठिष्यति ह्याचार्यः—‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वान्लिङ्गस्ये’ति । पुनः पठिष्यति—‘एकार्थे शब्दान्यत्वान्दृष्टं लिङ्गान्यत्वम्, ‘अवयवान्यत्वान्चे’ति* ।

भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः ।

यद्यद्धर्मैःकृतमिति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षते ॥ २ ॥ इति ।

तस्योक्ताविति । लोकतः=शिष्टनोकात्=तस्य लिङ्गस्य प्रतिपादने व्यवस्थानुगन्तव्येत्यर्थः । भूयानिति । भ्रूकुमादिषु स्तनकेशादिमत्त्वलक्षणलिङ्गाम्शुपगमत्यागः परिहारः । चञ्चादिषु तु तदपरित्यागेऽपि शास्त्रालिङ्गसिद्धिरिति भावः । लिङ्गमशिष्यमिति । अनेन लिङ्गव्यवस्थायां लोकः प्रमाणमित्यर्थः । एकार्थ इति । अनेन लिङ्गस्वरूपमपि लोकादेव ज्ञायत इत्युक्तं भवति । तत्रैकस्मिन्नेवार्थे सत्यानादिसद्भावत्पुष्यस्तारवा नक्षत्रमिति शब्दान्यत्वान्लिङ्गान्यत्वम् । स्तनकेशादिमन्तव्ये तु लिङ्गेऽभ्युपगम्यमाने एतन्न युक्तम् । अवयवान्यत्वान्चेति । (कुटी) कुटीर

४०—भावतत्त्वविदः—ब्रह्मतत्त्वशास्त्राकारवन्तः । निरुपरद—‘भाव’पदस्य ब्रह्मणि स्टेः । ते=शिष्टाः । शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः, ‘प्रमाणत्वेने’ति शेषः । तेषामप्रयोगे यद्यलिङ्गं धर्मैःकृतमिति तत्तच्छब्दस्य लिङ्गमित्यन्वयः । एवञ्च तेषां शब्दानां यलिङ्गमुपादाय शिष्टाः साधुत्वाऽवगमपूर्वकं धर्मजनकत्वबुद्ध्या प्रयोगं कुर्वन्ति तेषां तदेव लिङ्गमिति नियमः सिद्ध इति भावः ॥ २ ॥

तमेवार्थं भगवानाह—तस्योक्ताविति । ‘तस्योक्ता’वित्यत्र वचिः प्रतिपादने इत्याह—लोकत इति । प्रतिपादने—शब्देन बोधने । तेनाऽस्य लिङ्गस्य शब्दजन्यबोधविषयताका । किमेतदित्यत्राह—स्त्री पुमानित्यादि ।

भाष्ये—गुणो वेति । ‘गुणशब्देन लिङ्गमुच्यते । एवञ्चाऽतिदिश्यमानविद्वत्स्वकार्याऽभाव इति भावः । भाष्ये-न चैतदिति । एतत्—आविभाषादिरूपं लिङ्गं, ‘तस्योक्तौ लोकतो नामे’त्येव स्वमनीषिक-बोध्यते इति न मन्तव्यमित्यर्थः । आचार्य इति । वार्तिकहृदित्यर्थः । पुनः पठिष्यतीति । ‘तस्याऽपत्य’-मिति सूत्रे इति बोध्यम् ।

संस्त्याने स्त्यायते ईट् स्त्री, सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ।

तस्योक्तौ लोक्तौ नाम, गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥

कथं पुनरिदं विज्ञायते—‘स्त्रियामभिधेयायां टावादयो भवन्ती’ति, आहोस्वित्—
‘स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका’दिति । कश्चात्र विशेषः ?

स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेद्टावादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः ॥ १ ॥

स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेद्टावादयो भवन्ति, द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः—
कुमार्यौ कुमार्यः, किशोर्यौ किशोर्यः । किं कारणम् ? [‘एकत्वात् स्त्रीत्वस्य ।]

प्र०—इति रेफस्यावयवस्योपजने लिङ्गभेदो दृष्ट इत्यर्थः । यद्यपि अविचारितरमणीय लिङ्गमाश्रित्य वक्त्रारः शब्दानुधारयन्ति, श्रोतारश्च प्रतिपद्यन्ते, तथापि वस्तुतस्त्वनिरूप्यो भाष्यकारेण कृत इति यदन्यैरभ्यध्यायि—‘संस्त्यायादिलक्षणमलौकिकं लिङ्ग’मिति, तदपाकृतं भवति । कथमिति । स्त्रीशब्दः शुक्लादिशब्दवद्गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । तत्र यदा गुणमात्रमिह स्त्रीत्व स्त्रीशब्देनोच्यते तदा ‘द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे वाच्ये टावादय’ इति स्त्रीत्व प्रत्ययार्थ इति पक्षः संपद्यते । यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदाऽपरं पक्षद्वयं संभवति । ‘स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाट्टावादयः इति—स्त्रीसमानाधिकरणपक्षसंभवः । अथ ‘स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनोऽङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिका’दिति—प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवः । एकोयमर्थ इति । प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः । यद्यपि शब्दादीनामवस्थाविशेषो लिङ्गम्, अवस्थाश्चावस्थानुरभिन्नास्तथापि यथा शब्दादीनां संनिवेशमात्रे घटे शब्दादीनां

उ०—तत्राद्यवार्तिकार्थमाह—लिङ्गव्यवस्थायामिति । लिङ्गस्वरूपं—संस्त्यानप्रसवावित्येतत् । तत्रेति ।

‘गुणानामवस्था लिङ्गम्’ इत्यभ्युपगमे सतीत्यर्थः भाष्ये—शब्दाऽन्यत्वमेव प्रकारान्तरेणाह—अवयवाऽन्यत्वाच्चेति । एवमपि शब्दाऽन्यत्वमिति भावः ॥ नाऽस्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलं विचारम्य, किं तर्हि ? परमतनिरास इत्याह—यद्यपीति । अविचारितमपि—आविर्भावत्वादिनाऽऽज्ञातमपि, रमणीयं—शब्दबलात्पतीतं लिङ्गमाश्रित्य शब्दव्यवहारदर्शान्नाऽस्य विचारस्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलमित्यर्थः । तस्माल्नीत्वादिना प्रतीयमानं संस्त्यानदिक् लौकिकम् । तस्याऽलौकिकत्वे तु ‘खट्वा स्त्री, वृत्तः पुमान्’ इत्यादिव्यवहारोऽनुपपद्यते इति तस्यापि लौकिकत्वप्रसाधनेनाऽलौकिकत्वं निराकृतमिति भावः । स्त्रीत्वोपलक्षितेति । वस्तुतः स्त्रीत्वयुक्तं यद्द्रव्यं तन्मात्रवाचिनः, न तु स्त्रीत्वविशिष्टवाचिन इत्यर्थः । ‘अङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति’त्यस्य ‘पक्षस्तदे’ति शेषः । प्रकृत्यर्थोपसर्जनेति । यद्यपि स्त्रीत्वाश्रयद्रव्यस्य द्विरादिसंभवस्तथापि प्रधानार्थस्य संस्त्यायां वचनेन भाष्यम्, तस्य च द्विवाच्यभाव इति भावः । ‘वेदाः प्रमाणात्’ इत्याद्यपि प्रमाणात्वगतसं-

एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम, तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति ॥ 'अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च' । अनेकरच प्रत्ययो नोपपद्यते—गार्ग्यायणी* कारीपगन्ध्या† कालितरैति‡ । किं कारणम् ? एकत्वात् स्त्रीत्वस्य । एकोऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम, तस्यैकेनोक्तत्वाद्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् ? 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति ।

स्वयर्थस्य च प्राणिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः ॥ २ ॥

स्वयर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् 'स्त्रिया'मिति ईकारो न प्राप्नोति ।

अस्तु तर्हि—'स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिका'दिति ।

प्र०—वट्टत्वेऽपि संनिवेशस्याऽभेदविवक्षायां घट इत्येकवचनं भवति, एवमवस्थाविशेषस्य लिङ्गस्याप्येकत्वमेव संस्त्यानादेरिति मन्यते । अनेकश्चेति । पत्तद्वयेऽपि द्योतकः प्रत्ययः, अनेकस्यापि च प्रदीपादेर्दृष्टं द्योतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । वाचके तु प्रत्ययेऽर्थप्रयुक्तत्वाच्छब्दस्यैकेनैवाभिहितेऽर्थे द्वितीयस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः ।

गार्ग्यायणीति । गर्गस्यापत्यं गोत्रं स्यो । गर्गादिभ्यो यञ् । तदन्ता'त्याचां ष्फ तद्धित' इति ष्फः । तदन्तान्डीप् ॥ करीपगन्धेरपत्यं स्त्रीत्वस्य ॥ तस्या'णित्रो'रिति प्यङ् । ततो 'यटश्चा'-विति चाप् ॥ कालशब्दाज्जानपदादिमूत्रेण डीप् । ततस्तर्प् । ततश्छन् प्राप्नोति, डीपा स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् । स्वयर्थस्येति । संस्त्यानवाचिद्भूत्प्रत्ययान्तेन अत्राब्देन स्त्रीत्वस्याभिवानान्डीञ्च प्राप्नोति ।

उ०—ख्याया धर्मिण्यारोपारण्यमित्याशयः । शब्दादीनां—शब्दस्वादिगुणानामित्यर्थः । अवस्थाव्यति । एवञ्च 'कुमार्य' इत्यश्रावस्यातृभूतानां गुणानां बहुत्वसंबन्धा बहुवचनमेव स्यादिति बोधनीयमित्यर्थः । सन्निवेशस्येति । रूपादिर्घातरूपस्य संस्थान विशेषस्येत्यर्थः । अभेदेति । एकत्वैत्यर्थः । अवस्थाविशेषस्येति । अवस्थायाऽभेदेऽपि भेदस्याऽपि सत्त्वात्प्राप्तैकरवमनेत्यर्थः ।

नन्वितरयोरपि पदयोरनेकप्रत्ययाऽनुपपत्तिस्तुल्या, तथाह—पञ्चद्वये त्विति । समानाधिकरणपदे, प्रकृत्यर्थविशेषणपदे चेत्यर्थः । अनेकस्याऽपीति । यथा अन्धकारशब्दस्यै एकप्रदीपेन प्रकाशाऽभवे प्रदीपान्तरोपादानं, तद्वद्वेन स्त्रीत्वाऽद्योतने प्रत्ययान्तरोगादानमित्यर्थः । तदन्तान्डीपिति । द्योतकस्ये तु प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि स्त्रीत्वे डीपुत्पत्तिरविरुद्धेति भावः । 'स्त्रीसमानाधिकरणा'दिति पदेपि द्योतकत्वेति बोध्यम् ।

स्त्रीत्वोपसृचिनेति । अथ पदे स्त्रीत्वं द्रव्योनलक्ष्यमिति तदुपलक्षितप्राप्त्या 'भूतशब्दस्य वृत्तेः पदान्तरुपलक्षितवहिरक्षस्यैवाऽर्थस्य स्त्रीप्रत्ययाऽन्वाग्याने निमित्तत्वात् स्यादिति भावः । ननु

* गर्गादिभ्यो यञ्; प्राचां ष्फ तद्धितः; वृद्गीरादिभ्यश्च ५ । १ । १०५; १७; ५१

† प्रादीन्वतोऽप्यु; अग्निशोरनार्थयोगुरुकोत्तमयोः प्यङ् गोत्रे; यरथाप् ५ । १ । ८३; ७८; ७५

‡ जानपदत्रयस्योण्यपलमात्रनागकाल..... ४ । १ । ५२; दिवचनविभागोपदे तररीपमुनी

स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसङ्गो भवति—भूतमियं ब्राह्मणी, कारणमियं ब्राह्मणी, आवपनमियमुष्ट्रिकेति ॥ स्व्यर्थाभिधाने पुनष्टावादिषु सत्सु, इह तावद्—‘भूतमियं ब्राह्मणी’ति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि ? पौतन्यम् । ‘कारणमियं ब्राह्मणी’ति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि ? प्राधान्यम् । ‘आवपनमियमुष्ट्रिके’ति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि ? संभवनम् ।

पदसंज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

पदसंज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः+ । पञ्च ब्राह्मण्यः, दश ब्राह्मण्यः ।

स्व्यर्थाभिधाने पुनष्टावादिषु सत्सु नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम् । किं तर्हि ? भेदो विवक्षितः संख्या ॥ इह च ‘स्त्री’ (ति) ईकारो न प्राप्नोति । न हि तेनैव तस्य सामानाधिकरण्यमस्ति ।

प्र०—भूतमियमिति । स्त्रीत्वोपलक्षितब्राह्मणीवृत्तित्वाद्भूतशब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः । स्व्यर्थाभिधान इति । प्रत्ययार्थपक्षे दोषोऽयं नावतरतीत्यर्थः । भूतादयः पौतन्याद्यर्थवृत्तय इति तदर्थस्य स्त्रीत्वेन संबन्धाभावात् प्रत्ययोत्वतिप्रसङ्गाभावः । न हि तेनैवेति । स्त्रीशब्दसामानाधिकरण्याद्ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति । स्त्रीशब्दे तु पदान्तरप्रयोगाभावाद्, ब्राह्मण्यादिपदापेक्षाभावाच्च प्रत्ययो न प्रप्नोतीत्यर्थः । अथ ब्राह्मण्याद्यपेक्षया स्त्रीशब्दात् प्रत्ययः क्रियते तदेतरेतराश्रयदोषापत्तिः । प्रत्ययोत्वत्तौ परस्परापेक्षाणात् ।

उ०—‘भूतमियम्’ इत्यत्र टाप्यपि ‘ह्रस्वो नपुंसके’ इति ह्रस्वो दुर्वार इति चेन्न; पञ्चन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वाद्भ्रूते ततथापि ‘लक्षणे लक्षणस्ये’ति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः । आवपनादौ स्त्रीषु भूतत्वस्य जातित्वे तथापि स्त्रीषु प्रसङ्गाच्च ।

भाष्ये—स्व्यर्थाऽभिधाने इति । स्व्यर्थस्य अभिधाने—प्रतिपादने—तन्निमित्तं प्रयोगे, टावादिषु सत्सु—जायमानेषु । ‘न दोष’ इति शेषः । दोषाऽभावमेवोपपादयति—इहेति । भाष्ये—पौतन्यं—पूतनात्वं, पिशाचता । तद्भाषि—भूत’शब्दो नित्यनपुंसकः । एवम्—आवपनं—भाजनविशेषः । पौतन्यादि—प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

भाष्ये—पदसंज्ञकेभ्य इति । पदसंज्ञकानां लिङ्गाऽभावात्पदज्ञे तन्न कर्त्तव्यमित्याशयः । भेदनियतत्वात्संख्याभेदः । स्त्रीप्रत्यय इति । स्त्रीशब्दप्रयोगाऽभावेऽपि ‘प्रविश पिण्डी’मित्यादौ क्रियाकारकादेरिव तथातीत्या तत्सामानाधिकरण्यमिति भावः । नन्वत्र पक्षे यथा ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययस्तथा स्त्रीशब्देऽपि स्यादत आह—स्त्रीशब्दे त्विति । पदाऽपेक्षाऽभावात्तिति । तदर्थोऽपेक्षाऽभावादित्यपि बोध्यम् । सामान्य-

१—‘उष्ट्रिका मृत्तिकाभाण्डभेदे’ इति मेदिनी । ‘धूर्भङ्गसंज्ञोभविदारितोष्ट्रिका’ इति माघः (१२।२६)

+ न पदस्वसादिस्यः ४।१।१०

२—आचित्कम् ।

सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषगत्यान्स्वार्थं टावाद्यः ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्' प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणम्, स्वार्थिकाप्तावाद्यः । नैवं विज्ञायते 'स्त्रियामभिधेयाया'मिति, नापि 'स्त्रीसमानाधिकरणा'दिति । कथं तर्हि ? 'स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्वावादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे ? स्वार्थ इति ।

अथवा पुनरस्तु 'स्त्रियामभिधेयाया'मिति । ननु चोक्तं 'स्त्रियामिति स्वार्थाभिधाने चेद्वावादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः' 'स्वार्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्ति'रिति । नैप दोषः । यत्तावदुच्यते—'द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्ति'रिति—

गुणवचनस्य चाऽऽश्रयतो लिङ्गवचनभावात् ॥ ६ ॥

गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा,—शुक्लं वस्त्रम्, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्ली कम्बली, शुक्लाः कम्बला इति ।

प्र०—इदानीं तृतीयं पक्षमाश्रित्याह—सिद्धं त्रिविति । स्त्रीत्वयुक्तेऽर्थेऽङ्गीकृतसंस्थाने वर्तमानात् स्वार्थे टावाद्य इत्यर्थः । एवमिहापीति । यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः क्रियते तथापि गुणगुणिनोरभेदविवक्षायां स्वाभाविकत्वाद्वा गुणप्रधानभावव्यवस्थायाः कुमारीशब्देन द्रव्यस्वैयाभिधानात्तद्गतसंस्थानिमित्ता वचनोत्पत्तिः, द्रव्यवाचिना च नित्यं सामानाधिकरण्यामिति भावः । तदुक्तं हरिणा—

'सोयमित्यभिसम्बन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते ।

स्त्रीत्वं स्वभायसिद्धो वा गुणभावविपर्ययः' ॥ इति ।

उ०—विवक्षया शब्दप्रयोगादिति भावः । अथेति । सामान्ये सर्वविशेषान्तर्मांवाद्ब्राह्मणयादिप्रतीतिरिति भावः । परस्परताऽपेक्षणादिति । स्त्रीशब्दान्दीपि सति तस्मान्नाधिकरण्यात्तदधिकाररक्षस्त्रीप्रत्यये ब्राह्मण्यादिभिः । तस्मान्नाधिकरण्याच्च 'स्व'शब्दात्प्रत्यय इत्यर्थः । साधुत्वान्ताऽनुपपत्तिरेतदितरेतराश्रयस्य दूयकतापीगम् । अङ्गीकृतसंस्थाने इति । तद्विशिष्टस्त्रीवाचकादित्यर्थः । अनेनाऽप्यप्ये स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वमेवेति गृह्यते । एवमिहापीति । ननु शुक्लादीनां द्रव्यविशेषणत्वादाश्रयगतलिङ्गादि युक्तं तस्य प्राधान्यात्, इह तु स्त्रीत्वं प्रधानं प्रत्ययवाच्यत्वात्, द्रव्यं गुणभूतम्—प्रकृत्यर्थत्वादिति कथं गुणधर्मोऽपि प्रधानं प्रतिपत्तिरिति शङ्कते—यद्यपीति । 'अभेदविवक्षायां नित्यत्व-द्रव्यस्वैराऽपि यानां'दित्येनाऽऽनया । स्वभाविकत्वात्पि । प्रत्ययार्थप्रधान्यं तु लक्षणं इति भावः । द्रव्यस्वैवेति । न कदाचिदपि प्राधान्येन स्त्रीत्वस्य गुणधर्मोऽपि भावः । नित्यं सामानाधिकरण्यामिति । 'स्य स्वो'त्वेन सर्वदा न तु 'अस्याः स्त्री'ति कथं चिदिति भावः । एवमु—'अज्ञादीनां या स्त्रीति 'अज्ञाद्यत' इतिपूरे भाष्यं, 'अज्ञाद्यर्थगतो स्त्री'ति इत्यर्थः ।

यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । एव-
मिहापि यददो द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वं' तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तस्त्रीत्वस्यापि
भविष्यति ॥ यदप्युच्यते—'अनेकप्रत्ययानुपपत्ति'रिति—

भावस्य च भावयुक्तत्वात् ॥ ७ ॥

भावो भावेन युज्यते । तथा,—इपिरिपिणा निमन्त्रिश्च निमन्त्रिणाः ॥ विपम
उपन्यासः । युक्तं तत्रान्यत्वं साधनभेदात् कालभेदाच्च । उक्तं तत्रैकस्य बाह्यं साधनं
सर्वकालश्च प्रत्ययः, अपरस्याभ्यन्तरं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्यय इति । इह
पुनरेकं स्त्रीत्वम् ॥ अथैकमप्युपलभ्यते । किं चातः ? यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्यु-
पलभ्यताम् । अथैकमप्यनुमानगम्यं द्वितीयमप्यनुमानाद्गम्यताम् ।

प्र०—भावस्येति । स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वेन योग इत्यर्थः । इपिरिति । एपितुमिच्छतीत्यन्वयः ।
निमन्त्रिश्चेति । 'निमन्त्रये' इत्यत्र निमन्त्रणे लिङ्विधावित्यर्थः । एकस्येति । एपितुमित्यस्येपे-
रित्यर्थः । बाह्यमिति । भोजनादिकमित्यर्थः । सर्वकाल इति । तुमुन्नित्यर्थः । स हि 'समान-
कर्तृकेषु तुमु'न्निति कालमात्रे विधीयते । अपरस्येति । इच्छतीत्यस्य । आभ्यन्तरमिति ।
इपिरेव कर्मत्वर्थः । स चैपिपतोत्यत्र प्रकृत्यर्थत्वादाभ्यन्तरः । इह पुनरिति । भेदहेत्वभावा-
देकमेक स्त्रीत्वम् । इच्छायास्त्वभिन्नरूपाया अपि कालसाधनभेदाद्भवतु भेदग्रहणमित्यर्थः । इतर
'इह पुनरेकमिति ब्रुवता स्त्रीत्वमनेन प्रतिपन्नं, भेदस्तु सुसाध' इति मत्वाह—अथैकमपीति ।
यद्येकमुपलभ्यत इति ।

खट्वादिष्वसदपि मृगतृष्णाद्यद्युपलभ्यते लिङ्गम् ।
अधिचारितमणोयेन च तेन प्रसिद्धो व्यवहारः ॥

उ०—सोऽयमितीति । गुणमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वेऽपि द्रव्येणोपचरिताऽभेदं गुण प्रत्ययोऽभिधत् इति
स्त्रीत्वं कर्तुं—आश्रयमभेदेन प्रतिपद्यते इति तद्गतसंख्यादिलाभ इत्यर्थः । अत्रैव पक्षे भाष्यस्वारस्यं, गुणव-
चनदृष्टान्तेन साधनात् । न हि गुणप्रधानभावविपर्ययेऽस्योपयोगः, सम्भवो वा । वाचकत्वे प्रत्ययार्थस्य
प्राधान्यमेवेत्येव भाष्याशय इति दिक् ।

भावशब्देन धर्ममात्रमुच्यत इत्याह—स्त्रीत्वस्येति । निमन्त्रये इत्यन्वयेति । निमन्त्रणार्थकलिङ्ग-
धिविषये'निमन्त्रये' इत्यन्वयान्वयः । कथं पुनरिधिरूपस्य कर्मण आभ्यन्तरत्वमत आह—स चेति । इविश्वे-
त्यर्थः । एकमेवेति । प्कडीपादिवाच्यमेकमेव स्त्रीत्वमिति स्वस्य स्वेन योगाऽसम्भव इत्यर्थः । अन्निसरूपाया
इति । घातुतो भेदाऽनवगतेरिति भावः ।

भेदसाधनाय'यद्येक'मित्यादि भाष्येन, तद्ब्याचष्टे—खट्वादिष्विति । लिङ्गस्याऽनुमानगम्यत्वमुपपा-
दयति—सुखेति । तत्परिणामेति । मुलाद्यात्मकसत्त्वादिपरिणाम इत्यर्थः । एवञ्च गुणानाम्प्रवृत्त्यनुमेयत्वेन
तत्परिणामात्मकलिङ्गस्याऽपि तत्त्वम् । तत्र प्रवृत्तेरपीति । गुणानां प्रवृत्तिः—आविर्भावादि, लिङ्ग—

१—'स्त्रीत्वं गुणः' पा० । * ३ । १ । ७ वा० १५ भाष्ये, ३ । ३ । १६१ वा० ३ भाष्ये ।

कस्य तावद्भवानेतं गुणं न्याय्यं मन्यते स्त्रीत्वं नाम ? द्रव्यस्य । द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः ? यदि तावद्गुणसमुदायो द्रव्यम्, का गतिर्य एते भावाः कृदभिहितास्तद्विहिताभिहिताश्च—चिकीर्षा गोतेति† । अथ मतमेतत् 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवती'ति, स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वेनाभिहितं द्रव्यवद्भवविष्यति ।

क च तावदोषः स्यात् ? दृष्टस्य हि दोषस्य सुसुखः परिहारो गार्ग्यर्याणी कारीपगन्ध्या कालितरेति । इह तावद् गार्ग्यापणोति पित्करणसामर्थ्यान्धीप् भविष्यति‡ । कारीपगन्धेति वचनाच्चाभविष्यति† । कालितरेति न यावत्काली तावत्कालितरेति । किं तर्हि ? प्रकृष्टा वाली कालितरा । यत्तच्छब्दरूपं प्रकर्षं वर्तते तस्यानुक्तं स्त्रीत्वमिति कृत्वा टाभविष्यति* ।

प्र०—तदा स्त्रीतेत्यादौ द्वितीयस्याप्युपलम्भोऽस्त्विति भावः । अर्थकमिति । सुख दुःख-मोहान्वयात्मव्यक्तीनां तत्परिणाम एवेदं विश्वं गुणानाञ्च प्रवृत्तिर्लिङ्गम् । तत्र प्रवृत्तेरपि प्रवृत्तिमद्भावाङ्घ्रिज्ञयोगोऽस्त्वित्यर्थः । कस्य तावदिति । आद्ये निर्जाते सुवचः समाधिरिति भावः । गुणसमुदाय इति । रूपादितन्निवेदामात्रमित्यर्थः । गोतेति । भावे तत् । अथ मतमिति । 'इदं' 'तं'दिति सर्वनामप्रत्ययमर्गयोग्यं वस्तु द्रव्यमित्यर्थः । ततश्च स्त्रीत्वस्योपि द्रव्यरूपादवरेण स्त्रीत्वेनाऽविरुद्धो योगः । पित्करणसामर्थ्यादिति । एकमपि स्त्रीत्वं प्रत्यय-द्वयेनाभिधीयत इत्यर्थः ।

वचनादिति । 'यच्छा'वित्यस्मान् । तथा हि—अत्र सामान्यग्रहणाय तदविधाताय च प्यदोऽनुबन्धद्वयं कृतमिति भावः । यावत्कालीति । अन्योऽत्र प्रकर्षयुक्तोर्योऽन्यश्चाप्रकर्षयुक्तः ।

ब०—तत्तदवाच्यम् । एवञ्च, प्रवृत्तेरपि गुणपरिणामत्वात्तत्राऽपि गुणाविर्भावोद्देशिस्त्वान्निज्ञयोग इत्यर्थः । सुवचः समाधिरिति । समाध्यन्तरमनेनोच्यत इति भावः ।

भाष्ये—सम्प्रत्यय इति । क्रिमत्प्रकं द्रव्यं 'मन्यन्मन्यते इत्यर्थः । भाष्ये—य एते भावा इति । तेषां गुणसमुदायत्वाऽभावात्प्रत्ययं न स्यादिति 'गुणसमुदायो द्रव्य'मिति लक्षणं न युक्तमिति भावः । इदं तदिति । न तु 'गुणसमुदायो द्रव्य'मिति लक्षणमित्यर्थः । इदञ्चैतच्छास्त्रमाश्रय्योपि द्रव्यलक्षणमिति ज्ञेयम् । स्त्रीत्वस्याऽपीति । चिकीर्षादेशित्यर्थः । भाष्ये—स्त्रीत्वेनाऽभिहितमिति स्त्रीत्वेन स्त्रीत्वगुणवैशिष्ट्येन । भाष्ये—क च तावदित्यादिना लिङ्गस्य लिङ्गाऽन्तराऽनन्तीशोऽपि अनेकप्रायदानुसयत्तौ समाध्यन्तरम् । दृष्टयेति । त्वया दृष्टस्य 'गार्ग्यापणी'रसादावनेकप्रत्ययाऽनुसयतिरूपयोग्यकदेश्यर्थः ।

नन्विदं श्यति साऽवकाशमत्र आह—तथा ज्ञेयंति । एवञ्च प्यदोऽपि वाच्यमुच्यते इत्यर्थः ।

† अ प्रत्ययात् ३ । ३ । १०२; तस्य भावस्त्वतनौ ५ । १ । ११६

‡ त्रिगौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१

+ यदभ्याम् ५ । १ । ७४

* अत्राप्यतश्च ४ । १ । ४

यदप्युच्यत 'इह च 'स्त्री' (ति) ईकारो न प्राप्नोती'ति, निपातनादेतस्सिद्धम् । किं निपातनम् ? 'स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च' [४ । १ । १७६] इति ।

स्त्रीविषये ङधापोरप्रसिद्धिकारान्ताऽदर्शनात् ॥ ८ ॥

स्त्रीविषये ङधापोरप्रसिद्धिः । खट्वा माला । किं कारणम् ? 'अकारान्तादर्शनात्' । न ह्यकारान्तता दृश्यते । ननु चेयं दृश्यते—अतिखट्वः अतिमाल इति । नैयाऽकारान्तता । आष एवैतद्ध्रस्वत्वम् X ।

सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः ॥ ९ ॥

सर्वेषामेव तु प्रातिपदिकानां स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः । शशाः, 'पप' इति मा भूत् । पलाशाः, 'पलाप' इति मा भूत् । मञ्जकः, 'मञ्जक' इति मा भूत् । तस्मान्स्सिद्धम् ॥ १० ॥

तस्मान्स्सिद्धमेतद्भवति ॥ अथवेयमकारान्तता दृश्यते—पञ्चमिः खट्वाभिः क्रीतः पटः पञ्चखट्वः दशखट्वः* ॥ ३ ॥

प्र०—अवस्थाभेदाद्वाचकशब्दभेदाच्चेक एवार्थो भिद्यत इति भावः । स्त्रीविषय इति । ये नित्यमेव स्त्रिया वर्तन्ते खट्वामानादयस्तेषानकारान्तप्रकृतित्वमवधारयितुं न शक्यते, अकारान्तस्य प्रयोगामावात् । अनेकलिङ्गेषु तु कुक्कुटादिषु शक्यतेऽकारान्तत्व निश्चेतुमिति भावः । सर्वेषामिति । शाकटापनदर्शनेन सर्वगठानां व्युत्पाद्यत्वाच्छास्त्रद्वारेणाकारान्तता निश्चीयते इत्यर्थः । पञ्चभिरिति । तद्विज्ञानार्थे द्विगुः । 'आर्हादिति ठक्, तस्य घ्यर्द्धपूर्वेतलुक् । 'लुक्कदितलुकी'ति स्त्रीप्रत्यस्य लुकि कृते प्रयोग एवाकारान्तता दृश्यते एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ठ०—अवस्थाभेदादिति । प्रकर्षणुत्तरवाऽयुक्तवस्व एवऽवस्थाभेदः नन्वेवमपि 'लोहितिके'त्यान्तस्वाधिके कनि टप् न स्वादत् आह—वाचकशब्दभेदाच्चेति । दान्द्व्याऽपि शाब्दबोधे विशेषणत्वादिति भावः । भाष्ये—निपातनादिति । 'ठणादयोऽव्युत्पन्नानी'ति पठ इदम् । ध्युत्पत्तिपठे इटः टित्वादपि स्त्रीमिदिनीत्या । विपश्चन्दस्य प्रयोजनपूर्वमर्थं दर्शयति—ये नित्यमेवेति । अनन्यभाषे हि विषयशब्दः । शाब्दायनेति । सर्वं न, म घातृजमाह निरुक्ते व्याकरणे शक्यं च तौक्यं इत्युक्तेरिति भावः । भाष्ये 'ठणेश'शब्देन—व्युत्पादनम् ॥ ३ ॥

X गोत्रियोरुपसर्जनस्य १ । २ । ४८

१—प्रकरणमर्धे भाष्ये पस्पराया ५२ पृष्ठेऽपि द्रष्टव्यम् ।

* आर्हादगोपुच्छसंख्यारिमाणाट्ठक्; अर्धपूर्वद्विगोलुं गठभाषा [२ । १ । १४, २८; लुक् तदितलुकि १ । २ । ४९

शूद्रशब्दोऽजादिषु पठ्यते, तत्र कः प्रसङ्गो यन्महत्पूर्वात् स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिनाऽपि प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः—‘भवतोह तदन्तविधि’रिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? भवती अतिभवती, महती अतिमहती अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति* । जातिरिति च वक्ष्यामीति ।

प्र०—महत्त्वविशिष्टा शूद्रा प्रतिषिपादयिषिता तदा महाशूद्रेत्येव भवति । असति तु जातिग्रहणे अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गोपि टाव्वाधेयत् । ततश्चात्रापि ङीप् प्रसज्येत । अतिभवतीति । भवन्तमतिक्रान्ताः, महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत ‘उगितश्चे’त्यनेनोगिदन्तान्तादपि ङीप् सिद्धो भवति । गौरादिषु बृहन्महच्छब्दो न पठितव्यो । तथा च ‘शतुरुनुम्’ इत्यत्र ‘नञ्जायुदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यान’मित्युक्तम् । अन्यथा ङीप् एवोदात्तत्वेन सिद्धत्वात् किं ङीप् उदात्तविधानेन । विभक्त्युदात्तार्थं तद्वचनमिति चेत्—किं गौरादिषु पाठेन प्रयोजनम् । अनुपसर्जनाधिकाराच्चातिमहतीत्यत्र गौरादिङीपभावादुगिल्लक्षणे ङीप् कर्तव्यस्तस्य चोदात्तत्वमुपसंख्यानानेन कर्तव्यम् । जातिरिति च वक्ष्यामिति । अन्यथा महत्पूर्वेत्यसति प्रतिषेधे महाशूद्री-

ङ०—पर्यवस्यतीति नाऽर्थो जातिवचनेनेत्यत आह—असतीति । एतत्सर्वं चिन्त्यन्, आभीरजातिवाचि‘महाशूद्र’शब्दे प्रतिषेधाऽवकाशात् । न चाऽनर्थकस्तत्र शूद्रशब्द इति तदन्ते प्राप्प्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः, महाशूद्राऽवयवशूद्रशब्दस्यानर्थक्ये तदन्तादापः प्रातिरेव नैति निषेधवैपर्याऽनुद्धारात् । जातिरित्यस्य सुतरां वैपर्याऽनुद्धाराच्च । वस्तुतो या हि महती शूद्रा तद्विवक्षायां जातिमात्रविवक्षया हुकाराद्यभावाविव‘शूद्र’शब्देन समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायां निषेधे सति जातिलक्षणे ङीप् मा भूदित्यर्थं तत् । महाशूद्रशब्दे शूद्रशब्दभावाऽर्थवत्त्वेति भाष्याशयः ।

भाष्ये—ग्रहणवतेति । प्रत्ययविधौ प्रतिषेधोपलक्षणमिदम् । उगिदन्तान्तादपीति । भवच्छब्दः शत्रन्त इत्यभिप्रायेणोदम् । ‘उगिदन्तादपी’ति तु युक्तः पाठः । ननु गौरादिपाठान्महच्छब्दे ङीप् भाव्यं न तु ङीपिति, भाष्ये—‘महती’त्येतत्कचनमयुक्तमित्यत आह—गौरादिष्विति । ननु गौरादिपाठेन तद्वचनमेव प्रत्याख्यायतामिति चेन्न, अन्यार्थमावश्यकत्वादित्याह—विभक्तीति । फलान्तरमनुपसंख्यानस्याह—अनुपसर्जनेति । भाष्ये—जातिरिति चेति । तदन्तविधौ हि सति ‘अमहत्पूर्वे’त्यस्य करणे तद्विशेषार्थं जातिरिति वक्तुं शक्यमिति भावः । ‘जाति’रित्यपि मास्त्विति शङ्कामार्गं प्रत्याह—अन्यथेति । अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधाऽभावे ‘जाति’रित्यस्याऽभावादनयोर्विपर्ययविभागो न स्यादिति भावः ।

साधुत्वमिति । स्पष्टं प्रतीतिर्न स्यादिति भावः । ननु ‘अजायत’ इति पञ्चम्या ऋथं स्त्री विशेष्ये-

यद्येतज्ज्ञाप्यते पञ्चाजी दशाजी। अत्रापि प्राप्नोति। नैप दोषः। अजादिभि-
रत्र स्त्रियं विशेषयिष्यामः—‘अजादीनां या स्त्री’ति ॥ ४ ॥

उगितश्च ॥ ४ । १ । ६ ॥

कथमिदं विज्ञायते—उगितः प्रातिपदिकादिति, आहोस्विदुगिदन्तात् प्रातिपदिका-
दिति । किं चातः ? यदि विज्ञायते—‘उगितः प्रातिपदिका’दिति, सिद्धं—भवती मह-

प्र०—महाशूद्रानशब्दयोर्विषयविभागेन कथं साधुत्वं प्रतीयेतेति भावः । पञ्चाजीति । पञ्चानाम-
जानां समाहार इति द्विगुः । ततो द्विगोरिति डीञ्ज प्राप्नोति, यथा वाध्यमानत्वात् ।

अजादीनामिति । ‘अजाद्यत’ इति पठ्ठी । तेनाजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेतं स्त्रीत्वमिह
गृह्यते । पञ्चाजीत्यत्र तु समासाभिधेयममाहारगतं स्त्रीत्वं, न त्वजादिशब्दार्थगतमिति टापोऽ-
प्रसङ्गः । प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषयोः स्त्रीणामप्यजादीनामेव प्रकृतित्वं विज्ञायते, साम-
र्थाद्वा । एवं तु सत्य‘महर्ष्वे’ति न प्रतिषेधो वक्तव्यः, न हि महाशूद्रोत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वमिति
टापः प्रसङ्गमावः ॥ ४ ॥

उगितश्च । कथमिति । प्रातिपदिकादिति वर्तते । तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारा-
द्यदि प्रातिपदिकेनोगिद्विधेयते ननोगितः प्राधान्यात्तेन तदन्तविधिर्नास्ति, न च प्रातिपदिकान्त-
मुगित्संभवतीति प्रातिपदिकादुगित इति पक्षसंभवः । यदा तूगिता प्रातिपदिकं विशेष्यते तदा
तदन्तविधौ सत्युगिदन्तात्प्रातिपदिकादित्येव पक्षो भवति । पक्षद्वयेऽप्यव्याप्तिरिति मत्वा प्रश्नः ॥
भवतीति । सर्वादिषु भवनुशब्द उगित् पठ्यते, महष्छन्दोपि शतृवद्भावाद्गुगिद्वचनपर्ययः ।

उ०—स्यग्रह—अजाद्यत इतीति । नन्वेवं ‘टाप् कम्मा’दिति न ज्ञापेतेत्यत आह—प्रत्यासायेति । सामर्थ्यादेति ।
अजाद्यदन्तप्रातिपदिकवदर्थगतस्त्रीत्वप्रतिपादनं तदुत्पत्तेनैव प्रत्ययेन शक्यते कर्तुमिति भावः । न हीति । समुदा-
यस्य जातिविशेषवाचित्वेन शूद्रशब्दस्य नैरर्थक्येन स्त्रीत्वशुचित्वाऽऽभावादिति भावः । तदन्तविधौ तु शतृवदन्त-
रमनुवर्तव्यम् । अत्र केचित्,—‘अनुलोमसंकराणांमपि मातृजातिरुक्तेः स्मृतिपूक्तत्वेन मातृजातीनामन्तप्राति-
पद्वत्त्वमस्ति, अत एव शङ्कस्मृतौ—‘ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याद्राद्रामूयत्राः क्षत्रियवैश्याद्रा एव’सुक्तम् ।
‘शूद्राणाम्नु सधर्माणः सर्वेऽप्यन्तजाः स्मृताः’ इति स्मृतिरपि तेषां शूद्रत्वाशेषमूलिनैव । अन्येषांऽप्य
मूलान्तरकल्पने गौरवं स्यात् । स्मृतौ—अपार्थसः—शूद्राविवाह उच्यते । अतः शूद्रशब्दाऽर्थमनेतन्त्वैवम्य
सत्त्वादस्येव टापः प्रसङ्ग इति ‘अमहर्ष्वे’त्यावश्यकम् । जातिप्रत्ययश्च शूद्रशब्देन समास एव, न तु शूद्राद्य-
शब्देन समासे इति न प्रागुक्तदोषः । उत्तरीत्या जातिरिति नावश्यकमेवेति भाष्यतात्पर्यम् । अत एव
भाष्यकृता नेदं प्रत्याख्यातमित्याहुः ॥ ४ ॥

उगितश्च । ननु भातेर्भवती निष्प्रत्यय भवती नोगित्यं, किन्तुगिदन्तत्वमेवेत्यत आह—मयोऽपिभिति ।
तत्त्वनापमित्याहुः । शतृवद्विधेति । ‘वर्त्तमाने घृन्महर्ष्वेऽङ्गघृन्वर्षे’त्येनेन । ‘उगिद्वचनदेशे’ इति पाठे-

तीति, अतिभवती अतिमहतीति न सिध्यति । तदन्तविधिना भविष्यति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिपिध्यते ॥ अथ विज्ञायते—‘उगिदन्तात्प्रातिपदिका’-दिति, सिद्धम्—अतिभवति अतिमहतीति, भवती महतीति न सिध्यति । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ ॥ उभयथा च निर्गोमती निर्भवतीति न सिध्यति । किं कारणम् ? ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती’ति ।

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदुगितः प्रातिपदिकादिति । कथम्—अतिभवती अतिमहतीति ? तदन्तविधिना भविष्यति । ननु चोक्तं ‘ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिपिध्यते’ इति । नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाऽप्रातिपदिकयोरेतत्प्रणम् ॥ अथवा पुनरस्तु—‘उगिदन्तात्प्रातिपदिका’दिति । कथं भवति महतीति ? व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । ननु चोक्तं ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने’ति ।

प्र०—तदन्तविधिनेति । उगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः । प्रहणवतेति । प्रहणम्—उपादानमात्रं, न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणम् ॥ अथेति । अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेनेह प्रकरणे तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादिति भावः । निर्गोमतीति । आद्ये पक्षे गोमतीत्यत्रापि न सिध्यति । उगित्वं मतुपो गोमानित्यादौ नुमर्थं स्यात् । द्वितीये तु गोमतीति सिध्यति, मतुप उगित्वात्तदन्तत्वाच्च गोमच्छब्दस्य । गोमतो निष्क्रान्तेति गमामे तु कृते निरादेः समुदायान्मतुपो विद्यानाभावान्दोषो न स्यादित्यर्थः । तदन्तविधिनेति । ननु च प्रातिपदिकेनोगिनो विशेषणाद्विधेः कथं तदन्तविधिः । एवं तर्हि तन्त्रेण योगद्वयमुच्चार्यते । तत्रैकस्मिन्योगे प्रातिपदिकेनोगिद्विष्यते, द्वितीये तुगिता प्रातिपदिकमिति दोषाभावः । नैतदिति । उक्—इत्यस्य तदुगिदिति च्छब्दरूपमात्रनन्यपदार्थ आश्रयणे न तु प्रातिपदिकमन्वेत्यर्थः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । प्रयोगभेदेन भवान् भवतीति च्छब्दरूपं प्रयुज्यते तस्यास्य भवच्छब्दोऽन्त इति कल्पनयेत्यर्थः । एतेन येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वहामिति निवृत्तमिति दर्शितं भवति । तेन ‘गोदीर्गमित्यादौ ‘गोस्त्रियो’रिति ह्रस्वो न भवति ।

उ०—उगिदिति व्यपदेशो यन्नेत्यर्थः । भाष्ये—अतिभवतीत्यादि ‘पचन्ती’त्यादेरप्युपलक्षणं बोध्यम् । ननु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणाऽभावात् कथमत्र न्यायशास्त्रेण आह—प्रहणमुपादानमात्रमिति । ननु मतुपो दीनानुगिराममर्थान्दन्तविधिः स्यादत आह—उगित्वन्विधिति । नुक्त्विपेराद्भवेन तत्र तदन्तविधिरिति भावः । समुदायादिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषेति भावः । नन्वाद्यदन्ते उगिता विशेष्यत्वात्तदन्तविधयश्च १२पुस्तकमिति शङ्को—ननु चेति । ननुगिच्छब्दस्य सञ्ज्ञापनात्प्रातिपदिकमेवाव्यपदार्थ इति प्रातिपदिकग्रहणभेदेदमत आह—उगित्वस्येति । शब्दरूपमात्रमिति । प्रत्ययोऽनेत्यर्थः । नन्वुपवस्य व्यपदेशिवद्भावात्प्रातिपदिकस्य व्यापनिति शङ्कायाःमाह—तेनेति । व्यपदेशिवद्भावस्यप्रातिपदिकेनेति भावः । यस्तुत इदञ्चिन्य, तस्याः प्रत्ययविभक्तिरदावात् । ‘गोदीर्गमित्यस्य यथा वार्ष्यं तथा ‘गोस्त्रियो’रित्यत्रैव निरुक्तिः ।

‘अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातो’रिति ॥ ६ ॥

वनो र च ॥ ४ । १ । ७ ॥

इह कस्मान्न भवति—निःशुनी अतिपूनीति ? ‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये’ति ।
एवमपि मघोनी’ अत्र प्राप्नोति । मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ।

वनो न हश्च ॥ १ ॥

‘वनो र चे’त्यत्र ‘हशन्तान्न भवती’ति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—‘सहयुष्वा
ब्राह्मणी’ति ॥ यदि ‘न हश्’ इत्युच्यते शर्वरीति न सिध्यति । विहितविशेषणं
हश्ग्रहणम्—‘हशन्ताद्यो विहित’इति ॥ एवमपि प्रेर्त्वेरीति न सिध्यति । कथं चात्र
तुगागमः ? छान्दसत्वात् । डीब्रावपि तर्हि च्छान्दसत्वादेव भविष्यतः ।

बहुलं छन्दसि डीब्री वक्तव्यौ । यज्वरीरिपः † । यज्वनीरिपः ।

प्र०—वनो र च । निःशुनीति । शुनो निष्क्रान्ता, युवानमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः, ततो
डोप् । श्वन्-शब्दस्य गौरादिपठेऽप्युपसर्जनत्वात् डोप् न भवति । ‘मघोनीति । मघमस्यास्तीति
‘छन्दमीवनिषी वक्तव्या’विति वनिप्, स चार्थवानिति प्रश्नः । अद्व्युत्पन्नमिति । ‘श्वन्नुक्त-
नित्योणादिको मघवन्शब्द’ । जण्.दिपु च नावश्य व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं भवतीति प्रागेवोक्तम् ।
वनो न हश्च इति । द्वयोरपि डीब्रेफयोनिषेव । सहयुष्वेति । ‘सहे चे’ति कनिप् । शर्वरीति ।
न हिंसायामित्येतस्मादन्त्येभ्योपि दृश्यन्ते’ इति वनिप् । तत्र गुणे स्परत्वे च कृते हशन्तो भव-
तीति पूर्वः पक्षः । प्रेर्त्वेरीति । ईर गतावित्यस्मात्प्रपूर्वादन्येभ्योपि दृश्यन्ते’ इति कनिष्वादिभोर-
न्यतरः । स च हशन्ताद्विहित इति डीब्री न स्यातामिति प्रश्नः । छान्दसत्वादिति । ‘प्र’
ईरगदोस्तुट् चे’त्युणादिसूत्रमनेदयेतदुक्तम् ।

यज्वरीति । ‘मुयजोड्वेनिम्’ । ‘वा छन्दमी’ति पूर्वसवर्णदीर्घः ।

उ०—अन्वया ‘उगिती’स्य नोरयोगः स्यात् । एवञ्च पूजाया ‘प्राची’त्याद्यमात्रेवेत्यन्ते ॥ ६ ॥

वनो र च । ननु : वनिषा व्युत्पन्नस्य कथमव्युत्पन्नत्वमुक्तमन आह—अनुचक्षिति । ननु तेन
‘कनिन्’प्रत्ययस्य मधेपेभ्यःप्रागमस्य च निपातनादव्युत्पत्तयेऽपि नैरर्थस्यात्र दोषोऽत आह—नाऽवश्य-
मिति । इत्यंशो नाऽव्युत्पन्नत्वमेवोक्तमिति भावः । अनपेक्ष्येति । अनपेक्षा च तेषामनुक्तिरिति बोध्यम् ।
यज्वरीरिति—जसन्तम् । भो यजनशीलाः ! प्रजाम्य ह्यः—अन्नानि देयनेन वनस्यत-प्रार्थयतेति मन्त्रार्थः ।
तत्र दीर्घाः कीति निषेधादीषो दुर्लभोऽत आह—वा छन्दसीति ।

१—‘मघोनी’मघवती, मघमिति धननामधेयं मघोनीकर्म्मणः । इति निबन्धे (१।१।७) वाक्यः ।

२—अतः पूर्वम् ‘बहुलं छन्दसी’ति कतिक् कश्चिद् दृश्यते । ‘बहुलं छन्दसि डीब्री वक्तव्या’-
त्तदेव कतिक्मित्यन्ते । भाष्यमित्यदरे । † अ १।३।१

३—अर्थं पञ्चरदिपठः (४ । ११७) दृशनाद्यं ‘प्र ईरिसद्योस्तुट् च (६ । ७२) इति पठ्यते ।

रविधाने बहुव्रीहेरुपसङ्ख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ २ ॥

रविधाने बहुव्रीहेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । बहुधीवरी बहुधीवरी । किं पुनः
कारणं न सिध्यति ? प्रतिषिद्धत्वात् । 'अनो बहुव्रीहेः' [४ । १ । १२] इति
प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे योपघालोपिनो वावचनम् ॥ ३ ॥

अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे योपघालोपिनो वेति वक्तव्यम् ।

अन्यथा कृत्वा चोदितम्, अन्यथा कृत्वा परिहारः । ययोपसंख्यानं चोदितं
तथा नित्याभ्यां ङीत्राभ्यां भवितव्यम् । यथा परिहारस्तथा विभाषया भवितव्यम् ।

प्र०—बहुधीवरीति । बहुवो धीवानोऽस्यामिनि बहुव्रीहिः । तत्रा'नो बहुव्रीहे'रिति ङीपः
प्रतिषेधः प्राप्नोति । रेफस्य ङीप्सन्नियोगेन विधानत्तदभावादेवाभावप्रसङ्गः । यदि वा स्त्रियां
यदुक्तं तस्य सर्वस्याऽ'नो बहुव्रीहे'रिति प्रतिषेधविधानादत्र ङीव्री न प्राप्नुवः, तस्माद्द्वानो र च
बहुव्रीहेश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र बहुव्रीहेश्चेत्यनेन लक्षणान्तरणाऽन उपघालोपिन इत्यनेन
विहिते ङीपि रेफमात्र विषेयम् । यदि तु द्वावपि ङीव्रीं विधीयेयाता तदा मुपवर्तिरेनुपघालो-
पिनोऽपि स्याताम् । अन इति । 'अनो बहुव्रीहे'रित्यस्यानन्तरम्—'उपघालोपिनो वे'ति वक्तव्यम् ।
तेनाऽन उपघालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । तत्रानुभावानोपिनो निर्यो
ङीप्प्रतिषेधो भवति—मुपवर्ति । उपघालोपिनस्तु ङीविकल्पः, तेन बहुराज्ञी, बहुराजानी,
बहुराजेति रूपत्रय सिध्यति । एवं बहुधीवरी, बहुधीवानो, बहुधीवेति वनन्तस्याप्युपघालोपिनो
रूपत्रयं भवति । इतरः पूर्वोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह—अन्यथा कृत्वेति ।

उ०—ननु 'बहुवो धीवरी यस्ते'ति बहुव्रीह्यावन्तरङ्गत्वात्तयोर्द्वयोः प्रतिषेधस्य वचनेनाऽशक्यत्वा-
दुपसङ्ख्यानं व्यर्थमत आह—अद्व इति । यदि वेति । इदञ्चाऽवश्यकमिति 'न पठित्यत्र वदयामः । इत्यस्या-
नन्तरमिति । यथान्यासेऽपि अनुपसर्जनानादितोह न सम्बन्धन, बहुव्रीह्यावन्तस्याऽनुपसर्जनस्याऽसम्भवदिति
भावः । ननु वचनेन वचनप्रत्याख्यानमयुक्तमत आह—तेनाऽन उपधेति । ङीविकल्प इति । प्रतिषेधवि-
कल्पे विधिविकल्पः फलतीति भावः । बहुराजानाविति । एकवचने—प्रतिषेधे ङीपि च रूपभेदात्तद्वि-
चनमुदाहृतम् । पूर्वोक्तमिति । 'अन उपधे'त्यनेन विहिते ङीपि र मात्रनेन विधीयत इत्येतमित्यर्थः ।

(भाष्ये) ययोपसंख्यानमिति । 'बहुव्रीहे'रित्येतत् । परिहारः । 'उपघालोपिनो वे'त्येयः । ननु 'अन

१—अथवा—अनोबहुव्रीहिप्रतिषेधे 'उपघालोपिनो वे'ति वक्तव्यम्' पा० ।

यथोपसंख्यानं चोदितमेवमपि विभाषया भवितव्यम्, न ह्यत्र ङीप्दुर्लभः । सिद्धोऽत्र ङीप्—‘अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्’ [४ । १ । २८] इति । ङीप्संनियोगेन र उच्यमानोऽन्येन सति न स्यादित्येवमर्थमुपसंख्यानं चोद्यते । किं पुनः कारणं ङीप्सन्नियोगेन र उच्यते ? इह मा भूत्—सुपर्वा चारुपर्वेति ।

तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । वक्ष्यति ‘डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्’ [४ । १ । १३] इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनं ‘डाप्रतिपेधाभ्यां मुक्ते ङीव्रावपि यथा स्याता’मिति* ॥ ७ ॥

न पट्स्वप्नादिभ्यः ॥ ४ । १ । १० ॥

कस्यायं प्रतिषेधः ? ङीवनन्तरस्तस्य† प्रतिषेधः ॥ अयेदानीं ङीपि प्रतिषिद्धे—

प्र०—अन्येन सतीति । प्रकरणान्तरविहितत्वात्तस्य ङीप इति भावः । ‘बहुव्रीहिरचे’ति वचनेन प्रकरणान्तरविहिते पाक्षिके ङीपि रेफो विधीयत इति तदेव रूपत्रय भवतीत्यर्थः । किं पुनरिति । ङीप्संनियोगमनेक्ष्य रेफमात्र वनन्तस्य स्त्रियां विधीयताम्, ततश्च ‘बहुधीवरी’त्यत्रापि रेफो भविष्यति, ‘अन उपधालोपिन’ इत्यनेन च ङीबिति प्रश्नः । डाविति । एतत्तत्रैव व्याख्यास्यते । केचिच्चोद्यन्ति—वनिति प्रत्ययग्रहणं कृद्ग्रहणं वा, ततश्च ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित’ इति ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण’मिति वा बहुधीवरी अतिधीवरीति रेफो न प्राप्नोति । नैप दीपः । अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविवेक्षापितत्वात् ॥ ७ ॥

न पट् । कस्यायमिति । यदि ङीपः प्रतिषेधस्तदा ‘पञ्च ब्राह्मण्य’ इत्यत्र नलोपे सति अदन्तत्वाद्वाप्यं प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः । आचार्यः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहारभासमाह—ङीवन-

उ०—उपपे’ति ङीपि तत्सन्नियोगेन ‘वनो र चे’त्यनेन रादेशस्यापि सिद्धेः ‘बहुव्रीहेश्चे’त्युपसंख्यानं व्यर्थमतो माप्ये—ङीप्सन्नियोगेनेति । ‘श्रुन्नेभ्य’ इति ङीप्सन्नियोगेनेत्यर्थः ।

ननु ‘श्रुन्नेभ्य’ इति ङीप्सन्नियोगेनेवैतत्सन्नियोगेनाऽपि रत्वं दुर्वारमत आह—प्रकरणान्तरिति । वचनेनेति । वचनसामर्थ्येनेत्यर्थः । माप्ये—किं पुनः कारणं ङीबिति । सूत्रेणोपसंख्यानेन च किमिति मानान्तरविद्भङ्गोऽन्योन्ययोगेन रो विधीयते, अर्थावेव ङीव्री किं न विधीयते इत्यर्थः । अपूर्वविधाने च नित्यतैव स्यादिति भावः ।

तत्तच्च उपसंख्यानमिति । ‘वनो र चे’त्यनन्तरं ‘बहुव्रीहेश्चे’तीत्यर्थः । ‘उपधालोपिनो वेति न्यासाऽभावे’ इति शेषः । प्रत्ययग्रहणमिति । तद्वितवनिषो ग्रहणे प्रत्ययग्रहणम्, फलाऽभावात्तदग्रहणे तु कृद्ग्रहणमिति विवेकः । तदन्तविवेचिनि । ‘प्रत्ययग्रहण’परिभाषया वनन्तग्रहणं, तेन च प्रातिपदिकविशेषणं तदन्तविवेक्षापनादिति भावः ॥ ७ ॥

न पट् । आचार्य इति । आचार्यदेशीयोरित्यपि वक्तुं शक्यम् । नोभाषिति—पूर्वपदसुक्तिः ।

पद्संज्ञानामन्ते लुप्तेः टावुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

‘अत’+ इति प्राप्नोति । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति । परिगणितेषु कापेषु नलोपोऽसिद्धो न चेदं तत्र परिगणयते । इदमपि तत्र परिगणयते । कथम् ?

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धम्

‘सु’विति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि ? प्रत्याहारग्रहणम् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? प्रथमैकवचनात्प्रश्रुत्याऽऽचापः पकारात् × ॥ यदि प्रत्याहारग्रहणम्—
दोषस्त्वच्चे

इत्चे दोषो भवति । बहुचमिका । ‘प्रत्ययस्यात्कारपूर्वस्यात्’ [७ । ३ । ४४] इतीत्त्वं न प्राप्नोति ।

तस्मान्नोभौ ॥

तस्मात् ‘पद्संज्ञक्रेभ्य उभौ न भवत’ इति वक्रव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्रव्यम् ? न वक्रव्यम् । ‘स्त्रियाम्’ [४ । १ । ३] इति वर्तते, स्त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ।

प्र०—न्तर इति । यस्तु ‘टावृची’ति पादन्ताद्वाङ्निहितस्तस्यात्र प्रसङ्गाभावात् ‘डीवनन्तर’ इत्युक्तम् । परिगणितेष्विति । ‘नलोपः सुप्स्वरे’ति सूत्र नियमाय—‘सुधादिविधिष्वेव नलोपोऽसिद्धो नान्यत्रेत्यर्थः । आ चाप इति । ‘यङश्चा’वित्यस्यात्र प्रत्याहारे टापोऽन्तर्भावाद्वाङ्निविधिः सुद्विविधिः, तत्र नलोपस्यासिद्धत्वमस्त्येवेत्यर्थः । दोषस्त्वच्चे इति । तत्र हि मुद्विविधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः । तत्रश्च टापि सुपि विधिरित्त्वं मुद्विविधेर्भवतीति इत्चे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात्कारपूर्वोऽकारो न भवतीत्त्वं न स्यादित्यर्थः । स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति । अर्थाश्रयप्राप्ति-

उ०—वर्तिककार एवाऽत्र पूर्ववती । आचार्य आह—तत्तर्हीतीत्यन्वे । ननु ‘टावृची’थ्यन्तरमत आह—यस्त्विति । नन्वित्त्वं टापे न विधीयत इति कथं मुद्विविधिरत आह—तत्र हीति । ननु ‘स्त्रिया’मित्यनुवृत्तावरि ‘स्त्रियां विहितं ने’त्यर्थेऽनन्तरत्येत्पदि दुर्बोरमत आह—अर्थाश्रयेति । ‘प्रियवञ्जा द्वीपदी,’ ‘अतिवञ्जा कुलदेत्यादौ गौणेऽप्ययं निषेधः, तदन्तविधिसरवात्, बहुवचनस्य व्यक्तिबहुत्वाऽभिप्रायेणैव सत्त्वेनाऽर्थप्राधान्य एवैत-
प्रवृत्तौ मानाऽभावाच्च । एतेन ‘चापः पकारेण प्रत्याहारे इत्थं दोषवदतिपञ्चा कुलदेत्यादौ टापु न स्यादिति दोषाऽनुनन्दाये बीजाऽभाव’ इत्यस्तास्तत् । एवञ्चेतद्भाष्यप्रामाण्याद् ‘बहुधीवम्पा’मित्यत्र नलोपे टावमा-
वनिर्णयाद् ‘अनो बहुधी’रित्यनेनाऽयमर्थोनिषेधः । एतदभिप्रायेणैव पूर्वत्र—‘यदि वा स्त्रियां यदुक्त’मित्यादि

‡ नलोपः प्रातिक्रान्तस्य ८ । २ । ७

+ अत्राद्यतटम् ४ । १ । ४

† नलोपः सुप्स्वरसंज्ञाविविधियु कृति ८ । २ । २

× स्त्रीजसमीदृष्टशाम्याभिस्त् .....;

यञ्चाप ४ । १ । २-७४

१-‘बहुचमिका’ इत्यधिकं वचित् ।

पदसंज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्विच्चे तस्मान्नोभौ ॥ १० ॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ४ । १ । १३ ॥

किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते? उभाभ्यां योगाभ्यां डाब्यथा स्यात्—मनन्ताद-
नन्ताच्च बहुव्रीहेः* ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमुभयमनुवर्तते ।

अथान्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् ? अन्यतरस्यां डाब्यथा स्यात्, डापा मुक्ते
विप्रतिषेधोऽपि यथा स्यादिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह डाब्युच्यते प्रतिषेधोपि,
ताबुभावपि वचनाद्भविष्यतः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—डाप्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीवपि
यथा स्यात् । सिद्धोऽत्र ङीप्—'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' [४ । १ । २८]
इति ।

प्र०—मात्रापेक्षोऽयं प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ १० ॥

डाबु । योगाभ्यामिति । योगस्था प्रकृतिर्योगशब्देनोच्यते । प्रकृतमिति । द्वयोरपि
स्वरितत्वप्रतिज्ञानादोक्षणाद्देति भावः । एवमुभाभ्यामिति प्रत्याख्यातम् । ताबुभाप्रिति । यदि
यत्रैव ङीप्प्रतिषेधस्तत्रैव डाप् स्यात्तदा प्रतिषेधमविधायैव 'मनो डा'वित्युच्येत, ततोऽनो
बहुव्रीहे'रित्यनेनापि डाबेव विधीयेत, स एव हि ङीप् बाधिष्यते, किं प्रतिषेधेन । तस्मादुभय-
विवानमामर्ष्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः । सिद्धोऽत्रेति । ननु यत्र तेन न सिध्यति मुपर्वत्यादौ,
तदर्थमन्यतरस्यांग्रहणं स्यात् । नैतदस्ति । यदानेनान्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबनुजायते तदा 'अन
उपधालोपिन' इति नियमार्थं भवति—'उपधालोपिन एवानन्तान्ङीव्भवति नान्यस्मा'दिति ।
ततश्च मुपर्वत्यादेरन उपधालोपिनो ङीपा न भाव्यमेव ।

उ०—कैयटेनोक्तमिति दोषम् ॥ १० ॥

डाबुभा । योगाभ्यामप्रत्ययविधेरसम्भवाद्—योगस्येति । नन्वनन्तरस्यैव सा स्यादत आह—द्वयो-
रपीति । 'स्वरितेनाऽधिकार' इत्यस्य प्रत्याख्यानपदेऽप्याह—अपेक्षयादेति ।

ननु सम्भवत्येकविपरत्वे विषयमन्तेन प्रवृत्तं स्यादत आह—यदि यत्रैवेति । अर्थः—डाव्यतिषे
धाभ्यां मुक्ते इति । 'अन्यतरस्या'प्रश्ने वाक्यभेदेनाऽनन्तरस्य 'अनो बहुव्रीहेः' इत्येतस्य विषये ङीबनुज्ञाना-
र्थमिति भावः । तदर्थमिति । तत्र ङीबनुज्ञानार्थमन्यर्थः । न भाव्यमेवेति । सत्यमिति वा 'अन्यतरस्या'-
ग्राहणं इत्यर्थः । विचार इति । प्रकृतविचारापयोगिविचाराऽन्तरमित्यर्थः । ननु द्वयोरपि तयोः प्रत्याख्याने
'मुपर्व'त्यादौ सावकारयोर्हाप्रतिषेधयोः 'अन उपधालोपिन' इति ङीप् 'बहुव्रीहे'त्यादौ बाधकः स्यादत आह—

अथ तदन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् ? यादृक् शक्यम् । कथम् ? इह डावप्युच्यते, प्रतिपेधोपि, ङीवपि, तत्सर्वं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यं विज्ञातुम् । अक्रियमाणे हि तत्रान्यतरस्यांग्रहणेऽनवकाशो ङीप् डाप्रतिपेधौ बाधेत । डाप्रतिपेधावप्यनवकाशौ तौ वचनाद्भविष्यतः । सावकाशौ डाप्रतिपेधौ । कोऽवकाशः ? सुपर्वा चारुर्वेति । तस्मात्तदन्यतरस्यांग्रहणं कर्तव्यम् ।

इदं तु खल्वन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इदमप्यवश्यं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'डाप्रतिपेधाभ्यां सुक्ते ङीत्रावपि यथा स्याता'मिति । रविधाने बहु-
त्रोद्देशरूपसंख्यानं चोदितं; तन्न वक्तव्यं भवति ।

प्र०—अथ तदिति । अन्तराले विचारः क्रियते । इदमेवान्यतरस्यांग्रहणं भवतु, तत्रत्यं न कर्तव्यं भवतीति मन्यते । इतरोऽकरणं संमन्यते—यादृमिति । ङीवपीति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणेनात्रत्येन प्रापित इति भावः । इदं त्विति । अस्मिन्नन्यतरस्यांग्रहणे क्रियमाणेऽन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति नियमार्थं कर्तव्यम् । तदेवेहाऽकृतेऽन्यतरस्यांग्रहणे विध्यर्थं भविष्यतीति भावः । इदमपीति । असतोहान्यतरस्यांग्रहणेऽन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति सूत्रं विध्यर्थं स्यात्ततश्च प्रकारणान्तरेण ङीपो विधानाद्वनो र चे'त्यनेन 'ऋन्नेभ्यो ङी'वित्येतत्सूत्रविधीयमान-
ङीप्सन्नियोगेन विधीयमानो रेफो 'वृद्धीवरी'त्यत्र न स्य तु, 'वृद्धीवनी'ति स्यात् । सति त्विहान्यतरस्यांग्रहणेऽन उपधालोपिन'इति सूत्रं नियमार्थं भवति न तु विध्यर्थमिति 'वृद्धीवरी'त्यत्र 'ऋन्नेभ्यो ङी'वित्यनेनैव ङीवभवति । ततश्च 'वनो र चे'ति रेफादेशः मिष्यति । यदि तद्वदन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीवनुजायते तदा मनन्तादपि प्र प्रीति, तदा व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भविष्यति । अथवा 'डावुभाभ्या'मित्येको योगः क्रियते, ततोऽन्यतरस्यामिति द्वितीयः, तत्र 'वनो

उ०—इदमेवेति । इदञ्च निषिद्धङीपोऽनुमतये अस्मैव च 'अन उपधालोपिनः' इत्येतन्नियमात्'ति—'बहुराजे'-
त्यादौ ङीवडाप्रतिपेधाः सिद्धाः, 'सुपर्वे'त्यादौ च ङीवभावः सिद्ध इति भावः ।

मनु प्रतिपिद्धो ङीप् कथम् 'उच्यते' इत्युच्यते इत्यत आह—अन्यतरस्यांग्रहणेनाऽग्रत्वेनेति । माध्मे-
अनवकाश इति । नित्योऽन उपधेति विधिरस्तद्वाचनार्थः, विधिनियमसंभवे विधेरैव व्यायस्त्वादिति भावः । तस्मादिति । 'अन उपधे'त्यस्य नियमार्थमित्यर्थः । अन्यथैतदन्यतरस्यांग्रहणोचितविकल्पः 'सुपर्वे'त्यादावपि स्यादिति भावः । विध्यर्थं भविष्यतीति । फले न कश्चिद्विशेष इति भावः । मनन्तादपीति । अनन्तर-
त्वादिति भावः । ऋन्नेभ्यो ङीवित्यनेनैवेति । नियमार्थस्य तदनुवादरूपत्वादिति भावः । मनन्तादपीति । अत्रबहुमीदौ 'पामे पामानौ, इत्यादौ डाविव 'अन्यतरस्यामित्यनेन वाक्यपेदेनाऽनुशायमानो ङीवप्युभाभ्यां स्यादिति भावः । एकवाक्येन तदनुशाऽसम्भवाद्वाक्यभेद आवश्यक इत्याशयेनाह—अथवेति । व्यवस्थित-
विमदया तु नैतत्साधयितुं शक्यं, 'मन' इत्यस्य सम्बन्धे तद्वैयर्थ्यापत्तेः । तदाऽत्राऽपीति । डाटिलोपसम्प्रसा-

अथेह कथं भवितव्यं—बहुवः श्वानोऽस्यां रथ्यायाम्, बहुवो युवानोऽस्यां शास्त्रायामिति ? बहुशूका, बहुयूकेति भवितव्यम् । का रूपप्रद्विः ? डाप्, टिलोपः, प्रसारणम्, प्रसारणपरपूर्वत्वम्, नद्यत्तश्चेति कप्* ।

कया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् ? नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते, न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । प्रसारणेनापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत्—‘श्वादीनां प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थ’मिति† । परपूर्वत्वेन चापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत्—‘संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थ’-मिति‡ ॥ तस्माद्बहुश्वा, बहुयुवेति भवितव्यमिति ॥ १३ ॥

प्र०—बहुव्रीहेरिति वर्तते, न तु ‘मन’ इति ।

अथेहेति । यदि ‘नद्यत्तश्चे’त्यनेन नद्यन्ताद्बहुव्रीहेः कविवधीयते तदात्रापि कया भाव्यम् । अथ नद्यन्तानां वृत्तिपदानां यो बहुव्रीहिस्ततः कविति, तदा तत्र कया न भाव्यमिति संशयपृच्छति आचार्यदेशीय आह—बहुशूकेति । सम्प्रसारणपरपूर्वत्वमिति । सम्प्रसारणस्य डापश्चेत्यर्थः । ततो ‘हल’ इति सम्प्रसारणान्तस्य दीर्घत्वम्, अङ्गप्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् ततो नदीसंज्ञायामुपजातायां ‘नद्यत्तश्चे’ति कप् ।

इदानीमाचार्य आह—कया तावदिति । वक्ष्यतीति । डापि परतः पूर्वमङ्गं, डावन्तं तु प्रत्ययान्तरे इति संप्रसारणस्य डापश्च समानाङ्गत्वं नास्तीत्युकाराकारयोरेकादेशाऽभावः, यथा शकह्लाविति ॥ १३ ॥

उ०—रणपूर्वत्वदीर्घत्वेपु वृत्तेषु नद्यन्तत्वादिति भावः । नद्यन्तानां वृत्तिपदानामिति । नद्यन्तोत्तरपदक इत्यर्थ इति भावः । बहुवचनं प्रयोगबाहुल्याऽभिप्रायेण ।

ननु टिलोपे पराऽभावात्कथं सम्प्रसारणपूर्वत्वमत आह—डापरश्चेति । दीर्घप्रवृत्तिनिमित्तं सम्प्रसारणत्वं, तदन्ताङ्गत्वोपपादयति—घन्तवदिति । ‘हल’ इति सुवारम्मसामर्थेनऽस्त्विषावभ्यतिदेशप्रवृत्तिरिति भावः । अन्तपत्वादेव च सम्प्रसारणाऽन्तस्याऽङ्गत्वं बोध्यम् । एवं कयो निमित्तं बहुव्रीहिवमण्यन्तवपत्वेन बोध्यम् । तत् इति । दीर्घाऽनन्तरमित्यर्थः । भाष्ये—श्वादीनां सम्प्रसारणे इति । ननु टिलोपस्याभीयाऽसिद्धत्वेन कथं न नान्तावमिति चेन्न, तस्याऽनित्यत्वात् । ईदृशे विक्रमे व्याभयत्वादसिद्धत्वाऽप्रवृत्तिरित्यर्थस्य ‘असिद्धत्’स्यै उपपादयिष्यमाणात्वाच्च ॥ प्रत्ययान्तरे इति । स च नाऽद्याप्युत्तर इति भावः ॥ १३ ॥

* बाहुभाष्यामन्तरस्याम् ४ । १ । १३; टेः; श्चुवमपोनामतद्धिते ६ । ४ । १४३; १३३; सम्प्रसारणाच्च ६ । १ । १०८; हनः ६ । ४ । २; नद्यत्तश्च ५ । ४ । १५३ १—‘संप्रसारणे’ पा० ।

६ । ४ । १३३ पा० १

‡ ६ । १ । १०८ पा० १

अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ॥

अनुपसर्जनादिति किमर्थम् ? बहुकुरुचरा मथुरा । प्रियकुरुचरा मथुरा ॥
नैतदस्ति प्रयोजनम् । कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधीयते* तत्र कः प्रसङ्गो यद्व-
हुकुरुचरशब्दात् स्यात् ? नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना† प्राप्नोति ।

अत उक्तं पठति—

अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ १ ॥

प्र०—अनुपसर्जनात् । उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते—समासावयवभूतम् । तत्रावयवाप्रयकार्यं
समुदायस्य न प्राप्नोति । यदवयवे कार्यमकृतार्थं तत्समुदायस्य भवति यथा—‘जुगुप्सते’ इत्यात्म-
नेपदम् । न तु यदवयवे कृतार्थं—यथा ‘पणायती’ति, न भवति आत्मनेपदम् । तदन्तविधिश्च
‘ग्रहणव्रते’ति प्रतिषिद्धः । तत्रानर्थकोयं प्रतिषेध इति मत्वाह—अनुपसर्जनादिति किमर्थमिति ।
इतरोऽमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधिर्नापि इति मत्वाह—बहुकुरुचरेति । बहवः कुरुचरा
अस्यामिति बहुव्रीहिः । कुरुचरशब्द उपसर्जनमिति डीञ् भवति । कुरुचरशब्दादिति ।
‘टिङ्गाणञ्प्रत्यय टित्प्रातिपदिकं गृह्यते । तच्च किञ्चित्साक्षाद्गृह्यते । यथा नदद्, चोरङिति ।
किञ्चित्त्ववयवटित्प्रकारेण । अवयवे हि यत्र टित्वमकिञ्चित्करं तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते, स
चावयवः क्वचिद्वातुष्टिभवति । यथा स्तनन्वयीति । क्वचित्प्रतिषिद्धः—ट्युट्युलादिः । क्वचित्
कृत्—ल्युडादिः । तत्र यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थमवयवस्य टित्वमित्यनेना-
भिप्रायेणोक्तं—‘कुरुचरशब्दा’दिति । न तु कुरुचरशब्दपरिभाषाप्रयेण । न हि टिटिति कृत एव
ग्रहणम् ।

उ०—अनुप । शास्त्रीयमित्युक्तं तत्र किन्तच्छास्त्रीयमित्यत्राह—समासावयवभूतमिति । कृत्रिमत्वात्प्रय-
मानिर्दिष्टमित्यादीश्वर्यः । निषेधवेषयश्चोपसर्जनादिकं विधेरप्राप्तिमुपपादयति—तत्राऽवयवेति । कुरुचरशब्दो हि
टित्, तदाश्रयो डीप् समुदाये न प्राप्नोतीति निषेधो व्यर्थ इति भावः । नन्ववयवाऽनुदात्तत्वमाश्रित्य
सनन्तात् ‘जुगुप्सते’ इत्यादावात्मनेपदं दृष्टं सददिहाऽपि स्यादत आह—यदवयव इति । कार्यं—कार्यप्रयो-
जकं निमित्तम् । यथा पणायतीति । आर्षघातुके आर्यस्य वैकल्पिकत्वेन केचले तच्चरितार्थमिति भावः ।
नन्वेवं तदन्तविधिना स्यादत आह—तदन्तेति । इतरोऽमहत्पूर्वेतीति । अस्मादेव शपकात्तदन्तविधिरिति
वक्ष्यमाण आशय इत्यन्ये । ननु बहुनां कुरुणां समाहारे बहुकुरु, तत्र चरतीत्यर्थे माध्यमेव ङीप्स्यत
आह—यद्व इति । ननु ट्यु टित्वाटितो विधीयमानो ङीप् तत एव प्राप्नोति, तदन्तविधावपि ‘चर’-
शब्दात् सर्वथाऽपि कुरुचरशब्दादित्युक्तमत आह—टिट्ठेति । प्रातिपदिकाऽपिकायादिति भावः ।
नदङिति । पचादौ साक्षात्तथा पाठादिति भावः । स्तनन्वयीति । ‘स्तनन्वयी’त्यमरः । नन्ववय-
वटित्वद्वारेण समुदायस्य टित्वे ‘बहुकुरुचरे’त्यत्राऽपि स्यादत आह—तत्र यमिति । न ङीति । कुरुचरे

* टिङ्गाणञ्प्रत्ययसर्जदप्रभाषाचूतयपृठक्त्स्ञ्करपः ४ । १ । १४

† येन विधित्तदन्तस्य १ । १ । ७२

अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिपे-
धात्' । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिपिध्यते ।

ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिपेधस्य ॥ २ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः 'पूर्वत्र तदन्तविधिप्रतिपेधो न भवती'ति ॥ किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् ? भवती अतिभवती, महती अतिमहतीत्यत्र; तदन्तविधिः सिद्धो
भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत्—वर्णोऽप्युगित्, प्रत्ययोऽप्युगित्, प्राति-
पदिकमप्युगितिः* ।

इदं तर्हि—बहुधीवरी बहुषीवरीति X । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्यु-
क्तम्—'रविधाने बहुव्रीहेरुासंख्यानं प्रतिपिद्धत्वा'दिति+ ॥ इदं तर्हि—अतिधीवरी
अतिषीवरी ।

पूर्वसूत्रनिर्देशो चाऽऽपिशलमधीत इति ॥ ३ ॥

प्र०—बहुधीवरीति । 'वनो र चे'त्यत्र वनन्तस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादेव तदन्तविधिर्न
स्यादिति भावः । उभयसंख्यानान्तरं सिद्धिं मत्वाह—एतदपीति । अतिधीवरीति । धीवानमतिक्रान्तेति
तत्पुरुषः ॥ नन्वमहत्पूर्वत्वनेनैव ज्ञापितस्तदन्तविधिः, ततश्च नार्थनेन ज्ञापकेनेत्याह—पूर्वसूत्र-
निर्देश इति । याशब्दस्तद्दर्शने । अथवा पूर्वं तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वाद्नुपसर्जनेनापि तदन्तविधिः
स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयार्थो वाशब्दः । 'पूर्वसूत्र'शब्देन पूर्वाचार्यकृतं व्याकरणमुच्यते । आपि-
शलिना प्रोक्तमिति—'इन्द्रश्चे'त्यण् । ततोऽधेऽर्थ्यां 'तदधीते'इत्यण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लु'गिति लुक् ।

उ०—एव सा परिभाषा, न तु कृदकृद्प्रश्ने इति भावः । भाष्ये—तदन्तविधिप्रतिपेधादिति । 'समासप्रत्ययविधी
प्रतिपेध' इत्यनेनेति भावः । 'प्रश्नप्रश्ने'त्यपि 'वर्णप्रश्नवर्ज'मित्येतदर्थोऽनुवाद एवेति बोध्यम् । भाष्ये—
ज्ञापकं स्थिति । 'अनुपसर्जना'दिति तदन्तविध्यभावसिद्धाऽर्थोऽनुवादस्तेन पूर्वत्र तदन्तविधिलाम इत्याशयो-
ऽत एव 'पूर्वत्रे'त्युक्तम् । ननु 'वनो र चे'त्यत्र 'वन्'इति प्रत्ययप्रश्नात्कथं 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेने'ति
निपेधोऽत आह—वनो र चेत्यत्रेति । 'प्रत्ययग्रहण'परिभाषावेति भावः । तथा च सामर्थ्यगृहीतेन वनन्त-
प्रातिपदिकेन प्रातिपदिकाऽधिकारे विशेष्ये सम्भवन्नपि तदन्तविधिः प्रतिषेधात् रयात्, अस्मात्तु शपकाद्-
यतीति तात्पर्यम् । एतत्प्रकरणस्य शब्दानामञ्जीलिङ्गप्रकृतिराचारिक्रान्तप्रकृतिरुक्तुकिश्रतानां स्त्रीलिङ्गाना-
मभाव एवेति बोध्यम् । तत्पुरुष इति । बहुनीहो रूपसंख्यानान्तरं सिद्धमिति भावः ॥ ननु पारिभाषिकोपसर्जन-
प्रश्ने तदन्तविधिशास्त्रस्य प्रयोजनस्योक्तत्वेन कथं लौकिकोपसर्जनप्रश्नं पदान्तरत्वेनोपन्यस्तं, कृत्रिमाऽकृ-
त्रिमन्यायशास्त्राऽनुचिन्नाद्वात आह—नन्वमर्हदिति । तदर्थं इति । यदि ज्ञापकस्य नोपयोगस्तर्ह्येत्यर्थः ।
ननु तेन तदन्तविधिरूपे 'बहुकुरुचरे'त्यादिव्याश्रयणोऽधिकार आशयश्च इति 'तर्ह्ये' इत्युक्तमन्त
आह—अथवेति ।

पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः । पूर्वसूत्रेऽप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते । यावद्द्रव्यात्प्रधानादुत्पत्तव्यमप्रधानान्नेति तावदनुपसर्जनादिति । किं प्रयोजनम् ? 'आपिशलमधीत' इति । आपिशलमधीते ब्राह्मणो—आपिशला* ब्रह्मणी । अणन्तादितोकारो† मा भूदिति ।

अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति ? अणन्तं ह्येतदनुपसर्जनम् । नाऽनुपसर्जनग्रहणेनाऽणन्तं विशेष्यते—'अणन्तादनुपसर्जना'दिति । किं तर्हि ? अणेत्र विशेष्यते—'अण्योऽनुपसर्जन'मिति ।

जातिशब्देभ्यस्त्वितिप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

जातिशब्देभ्यस्त्वितिप्रसङ्गो भवति । अवन्ती कुन्ती‡ गान्धारी† ।

प्र०—प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽनुपसर्जनत्वान् ङीञ् न भवति । अणन्तमिति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतेरेव तदर्थमिवानादिति भावः । अणेत्रेति । अत्र च प्रोक्तार्थस्योपसर्जनत्वार्थद्वारेणप्रत्यय उपसर्जनमिति भावः । यस्त्वध्येभ्यां प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुप्तत्वात्तदाश्रयो ङीञ् भवति । प्रत्ययलक्षणेनापि न भवति—'अण्योऽकार' इति विज्ञानान् । अतिप्रसङ्ग इति । तेन तेभ्योपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । अवन्तीति । अवन्तेरपत्य स्त्री । 'वृद्धेस्त्रोसलाजादाञ्च्यञ्' । तस्य—'स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चे'ति लुक् । गान्धारीति । गान्धारेरपत्यं स्त्री । 'साल्वेयगान्धारिम्यां चे'त्यञ् ।

उ० - पूर्वमिति । 'अहमसूचें'त्यनेनेत्यर्थः । अत्र पठे 'इदं तर्हि प्रयोजनं'मित्यभिप्रेत्याऽस्वारस्यम् । तस्माद्—'अमहं'दिति शपकं लक्ष्याऽनुसाराच्छापकसिद्धस्य क्वाचित्कवेन पूर्वविषयमेव । अत एव पूर्ववार्तिके 'पूर्वत्रे'त्युक्तम् । एतद्व्यभूति तदन्तविधेः फलं स्वयं न पश्यतीत्यनरे । माधे—पूर्वसूत्रेति । सामर्थ्याल्लक्ष्याऽनुसारिभ्याख्यानान्नाऽत्र कृत्रिमन्यायाऽप्रवृत्तिरिति भावः । ननु 'इदुभ्यम्'मिति पूर्वसूत्रे नाऽप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञोक्तत्वेन आह—पूर्वाचार्येति । ननु 'आपिशलि'शब्दात्प्रोक्तार्थे हेतु माध्यमत आह—इतरचेतीति । साक्षाद्द्रव्ययोगसर्जनत्वाऽसम्भवादाह—अत्र चेति । अण् योऽकार इति । एवञ्च प्राचान्येन वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणाऽभाव इति भावः ।

माधे—जातिशब्देभ्यस्त्विति । उपसर्जनार्थप्रतिपादकत्वादवन्यादिशब्दानामिति पूर्वपक्षः । उपसर्जनीभूतज्ञाप्यर्थप्रतिपादकादित्यर्थं इत्युत्तरम् । अनन्तराऽन्येऽपि शेषवक्तव्येणाऽत्र आतिष्यम् । माधे—

* तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०१; इत्यम्; तदधीते तद्देद; प्रोक्ताल्लुक् ४ । २ । ११२; ५६; ६५

† ङिङ्ढाण्यञ्द्वयसञ्जदप्रज्ञमात्रत्तयत्कठ्ठञ्कञ्चरपः ४ । १ । १५

‡ वृद्धेस्त्रोसलाजादाञ्च्यञ्; स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च; इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । १७१

१७६; ६५

+ साल्वेयगान्धारिम्या च, अत्रम्; इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । १६६; १७७; ६५

सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अनुपसर्जनादित्युच्यते, न च जातिरूपसर्जनम् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'स्त्रियाम्' [४ । १ । ३] इति वर्तते, तेनाहं विशेषयिष्यामः—'स्त्रियां योऽखिवहित' इति । एवमपि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी, काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी, अत्र प्राप्नोति । नैप दोषः । अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम्, यथात्राध्येत्र्यामभिधेयायामणुक्ते लुप्तः सः, यश्च श्रयते, उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात्—कुम्भकारी नगरकारी* ।

प्र०—तस्यातरचेति लुक् । अत्र प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनत्वादितो मनुष्यजाते'रिति डीप् न प्राप्नोति । तस्य तु दाक्षीत्यादिरवकाशः । सिद्धं तिष्ठति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेवापत्यलक्षणं जातिमाह, सा चानुपसर्जनमित्यर्थः । एतदपीति । यदुक्तं 'पूर्वसूत्रनिर्देशो वे'ति तद्भाष्यकारः प्रत्याचष्टे । स्त्रियां योऽणिति । आपिशलिनाब्दात्तु यः प्रोक्तार्थेऽणुप्रत्ययः स स्त्रियां न विहितः । उत्पन्न इति । सोपि 'लुक् तद्धितलुकी'ति लुप्तः । पुनर्नेति । सकृत्प्रवृत्तौ शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभावः । अकारान्तस्य चाध्येत्र्यां स्त्रियां वृत्त्या ट्य भवति ।

इदं तर्हि । प्रधानेन तदन्तविधेर्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । नन्वमहत्पूर्वेति ज्ञापितोऽसौ । एव तर्हि ज्ञापकाद्यथा प्रधानेन भवति एवमुपसर्जनेनापि स्यादिति सर्वथाऽयं योगः कर्तव्यः । भाष्य-

उ०—एवमपीति । अत्र प्रोक्ताया अपि स्त्रीत्वात्स्त्रियामणस्तीति पूर्वपदाशयः ।

भाष्ये—उत्तरयति—नैप इति । किमप्येत्रीगतस्त्रीत्वे प्रोक्ताऽण्यन्तादापादयसि, उत प्रोकागतस्त्रीत्वे ! नाऽऽद्य इत्याह—अध्येत्र्यामभिधेयायामिति । एवञ्चाऽत्र 'शिष्यमाणां लुप्यमानाऽयोऽभिधायी'ति न्यायेनाऽण्यन्तस्य तद्गतस्त्रीत्वाऽर्थकत्वेऽपि विद्यमानो योऽणु स न तद्गतस्त्रीत्वाऽर्थक इति भावः । नाऽन्य इत्याह—उत्पन्न इति । एतेनाऽर्थभेदेन लक्ष्यभेदाद्योकागतस्त्रीत्वे उत्पन्नत्वेऽपि अध्येत्रीगतस्त्रीत्वे स्यादेव । अत एव चित्राणां जाता चित्रेत्यादौ पुनर्ज्ञापित्व्यात्तम् । प्रोकागतस्त्रीत्वे पुनरापादितस्य डीप 'अत्य' इत्यादिना वारणात् । यद्युत्पन्नः कथं न भूयतेऽत आह—सोऽपीति । अप्येत्रणो लुक् 'भस्याऽटे' इति पुंशब्दे प्रोक्ताऽर्थकत्वरत्वेन सुखमः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽप्येत्रणो लुगित्यन्ये । प्रधानेनेति । उत्तरत्राऽपीति भावः । एवञ्चाऽस्य नाऽनुवादकतामात्रं किन्तु व्यावर्तकताऽपीति भावः ।

गण्यपट्टिरेति । वस्तुतो वार्तिकं तत्, अत एव 'वक्तव्य'मिति भाष्ये उक्तम् । गण्यस्य तु सूत्रकृदुक्त्वात्तत्पदप्रयोगाऽसङ्गतिः । एवञ्च 'वार्तिकेन सूत्रप्रत्याख्यानं न युक्त'मिति भाष्याशय उच्यते । प्रतिषेधामपेक्षयेति । सूत्रस्याऽवश्यकत्वं स्पष्टादिति भावः ।

अत्र हि 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'त्यवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती'ति सह्यात्तादुत्पत्तिर्भविष्यति । 'कृद्ग्रहणं' इत्युच्यते, न चैतत्कृद्ग्रहणम् । कृदकृद्ग्रहणमेतत् । कृदप्ययमण्, तद्धितोऽपि । एवं तर्हि—ईकारान्तेन समासो भविष्यति । यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात्, तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् ? अत्र हि 'गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासो भवती'ति समास एव तावद्भवति, समासे च कृतेऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां

प्र०—कारणे तु मूत्रमेवेदं ज्ञापनायाधितं गणपठितप्रतिषेधानपेक्षया । सर्वादिवातिके तु माध्यम्—'अनुसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायते'इत्यादि तदपेक्षया । पथं तर्हीति । कुम्भस्य कारोशब्दे-नोपपदलक्षणः सामानः करिष्यते । 'स्त्रीभ्यो ङ'मित्यत्र च 'ङधाप्रतिपदिका'दिति त्रितयाविकारात् स्त्रीप्रत्ययान्तात्सामान्यप्रतिपदिकाङ्गु विधास्यते । समासमन्तरेण स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्यासम्भवात्समासः स्त्रीप्रत्ययान्तो गृह्यते । ङचावन्तेभ्यश्च मुपस्थादिभ्यो ङघान्ग्रहणानुवृत्त्या भविष्यतीति भावः । अवयवादिति । अत्र चोदयन्ति—'कृतद्धितसमासाश्चे'त्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात्त एव ङीव् भविष्यतीति । तदयुक्तम् । अथास्याः परिभाषाया अनुसन्धानस्य पुंयोगसूत्रे प्रतिपादनात् ।

नन्वेवमपि कारणव्यान्डीपि विहिते कुम्भकारी शब्दादेव ङक् भविष्यति, स्त्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियमाभावात् । तथा च परमकारीपगन्त्रीषुत्र इत्यत्र संप्रसारणं भवति । एवं तर्हि

उ०—प्रत्याख्यात इति । तद्गणपठितप्रतिषेधस्य शपकत्वाऽपेक्षया, 'त्रिया'मित्यस्य छम्भाणविशेष्यत्वाऽपेक्षया चेति शेषः । केचित्तु तत्रत्या 'प्रत्याख्यायते' इत्याद्युक्तिराद्यवार्त्तिकाऽम्पिप्रदेण । 'अत उत्तरं पठती'ति माध्यकृदवतरणिकया तस्य वाचिककृत्सिद्धान्तत्वोक्तेः । उत्तरवाक्यद्वयनवान्वाच्यदेशीयस्य, पूर्वत्र तदन्ताऽप्रतिषेधेऽप्युत्तरत्र तदन्तविषयभावेन बहुकुरुचरादावप्रान्त्याऽस्य सार्थक्याऽनुपगदानात् । 'पूर्वत्रे'त्युक्तस्य सङ्गैराशस्य तदुक्तिरिवम् । अन्यन्तु माध्य 'एव'दूषितम् । तेनाद्यवाचिकस्यैव वाचिककृत्सिद्धान्तत्वम् । वाचिककृत्सिद्धान्तत्वोपपत्तौ तत्र तदुक्तं, स्वयन्त्याख्यातस्यैवैवाऽनुपसर्जनप्रतिषेधव्याख्यानसम्भवाद् तद्व्यर्थमिति तदाशयः । 'इदं तर्हि प्रयोजनं प्रधानेने'त्यादिषु माध्यकृतः स्वप्नो जनप्रदेशेन वाचिकप्रत्याख्यानमित्याहुः । ननु स्त्रीप्रत्ययान्तेन समासेऽपि समासस्य 'प्रत्यग्रहण'परिभाषया स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽभावात्सर्कषं ततो दगत आह—स्त्रीभ्यो ङगिति । एवञ्च स्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकाङ्गो विधानसामर्थ्येन 'प्रत्यग्रहण'परिभाषा बाध्यत इति भावः । नन्वेवं मुपस्थादिभ्यो ङघनेभ्यो ङक् न स्यात्, उभयत आभयणोऽन्तादिवत्त्वाऽभावाच्च विनतादिभ्योऽपि न स्यादत आह—ङघान्तेभ्य इति । अनुसर्जनं स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावादिदं सर्वं चिन्त्यम् । तस्मात्—'स्त्रीभ्य' इति सूत्रे 'प्रातिपदिका'दिति न सम्बन्धेन इत्येव सत्त्वम् । अन्यथा 'ङघाब्'ग्रहणस्यैतदर्थमात्रस्यङ्घनेन छयात्स्वस्यमाध्यविशेष इति दिक् ।

सत एवेति । वस्तुतोऽवयवस्याऽप्रातिपदिकत्वात्समुदायस्य चाऽप्यन्तत्वाऽभावान्नीपोऽप्रातिपदिति

को दोषः ? कौम्भकारेयोः न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्यैः स्याताम् । तस्मादनुपसर्जनाधिकारः ।

अनुपसर्जनाधिकारे जातेऽङ्गिधिधाने सुपर्ण्या उपसङ्ख्यानम् ॥ ६ ॥

अनुपसर्जनाधिकारे जातेऽङ्गिधिधाने* सुपर्ण्या उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । सुपर्ण्या ।

न वा समासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन ङीष्धिधानम् ॥ ७ ॥

प्र०—तदादिनियमाभावादनियमः प्रसज्येत । तथा च कदाचित्कारीशब्दात्प्रत्ययः स्यात्, कदाचित् कुम्भकारीशब्दात् । यदा तु कुम्भकारशब्दान् ङीष्धिधीयते तदा कुम्भकारीशब्द एव स्त्रीप्रत्ययान्तो भवति न तु कारीशब्द इति तत्. प्रत्ययो न भवति । ननु कदाचिन्नियमाभावात्कारीशब्दोऽपि स्त्रीप्रत्ययान्तो भवतीति ततोऽपि ह्यप्रगङ्गाः । नैव दोषः । नियमप्रतिषेधेनाधिकस्य तदन्तस्य कार्यं विधीयते न तु न्यूनस्य । अथवा स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावमनाश्रित्य कुम्भकारीति प्रयोजनमुक्तम् ।

सुपर्ण्याति । शोभनानि पर्णान्यस्या इति बट्टोहिः । तत्र पर्णाशब्दस्योपसर्जनत्वाद् ङीष् न प्राप्नोति ॥ न वेति । सुपर्णाशब्दो जातिवाचि प्रातिपदिकं, तच्चानुपसर्जनम् ।

४०—शङ्कितमुचितम् । प्रधानेन तदन्तविधिशान्ने तु नाऽनियमप्रसङ्गदोषोऽत आह—यदा त्विति । 'विधीयते' इत्यनन्तरं 'तदे'ति शेषः । तत् इति । कुम्भकारीशब्दादित्यर्थः । नष्पाठे तु कारीशब्दादित्यर्थः । सत्यपि प्रधानेन तदन्तविधौ शङ्कने—ननु कदाचिदिति नियमप्रतिषेधेनेति । अयं भावः,—नियमेनाऽधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु न्यूनस्य । अत एव 'अस्याऽपत्यं युवा'—इत्यर्थे 'अ'शब्दादिवि यस्तेतिलोपे इत्यन्तात्कृत्सिद्धिः । 'इयदेव इयन्मात्रम्' इत्यादौ धातन्तात्कार्ये मात्रजादिसिद्धिः । एवञ्च तन्निषेधे तद्व्यावर्त्यैव संप्रहो न्याय्यो न त्वतद्रयात्वर्यस्य । नन्वसत्यपि प्रधानेन तदन्तविधौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावात्, कुम्भकार्थभातस्य निष्कृष्याऽपत्तेनाऽनन्वयाच्च, तदन्तर्गत'कारी'शब्दस्य मुबन्तात्वाऽभावाच्च समुदायादेव टगादि भविष्यतीत्यत आह—अप्यवेति । तदाश्रयणे तु व्यर्थमेवेदमिति ध्वनितम् । केचित्तु—कुम्भकर्माकोपयन्तु वृत्क्रियाभयसंबन्धित्वे विवक्षिते समासोत्पत्त्यनुवृत्क्रियाभयसंबन्धित्वविवक्षाया अप्यनपादेन तस्याऽपि प्रथमोच्चारिताकाच्च भवेदेवाऽवयवानुपसर्तितेकार्थभावेऽपि । समुदायाऽर्थेनेकार्थभावे प्रधानाऽवयवार्थेनाऽपि तस्य दुर्बारात्वात् । ध्वनितशब्द—येन विधि'रिति सूत्रे—भाष्येऽपीति तत्रैव निरूपितम् । मुबन्तत्वम् न वचनेन निमित्तकोटौ प्रविष्टं, किन्तु न्यायप्राप्तमिति भाष्याशयः । तत्र 'वृद्धि'दोष प्रकृतोदाहरणे स्पष्ट एव । 'स्वर'दोषस्तु यदा कुम्भकरणे नियुक्ता कुम्भं करोति तदा 'अणि नियुक्ते' इत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । न च 'क्रिया'मित्यस्य शब्दार्थविशेषणतायाः प्रामुक्तत्वेन 'अनुपसर्जना'दित्येतद्व्यावर्तयोऽसम्भवेन शक्तिरेऽपि

† जीम्योटक् ४ । १ । २२०

‡ किति च ७ । २ । २१८; कितिः ६ । १ । १६५

* पाठकार्यपुष्पछलमूलबालोचरपदाच्च ४ । १ । ६५

न वैप दोषः । किं कारणम् ? समासस्यानुपसर्जनत्वात् । समासोऽत्रानुप-
सर्जनम् । स च जातिवाचकः । समासस्यानुपसर्जनत्वात्तस्य च जातिवाचकत्वाच्छ-
ब्दस्य सामान्येन डीप् भविष्यति—‘जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्’ [४ । १ । ६३]
इति ।

कथं कृत्वा चोदितं, कथं कृत्वा परिहारः ? ‘बहुन्नोहि’रिति कृत्वा चोदितं,
‘तत्पुरुष’ इति कृत्वा परिहारः ॥ १४ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिबिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

प्र०—‘बहुकुक्कुटा नगरी’त्यत्र तु जातिवाचिनः कुक्कुटाब्दस्योपसर्जनत्वात्समासस्याऽजातिवाचि-
त्वाद्द्विडोऽभावः । जातेरिति । ‘जाते’रित्यनुवर्तमाने ‘पाककृत्वे’त्यनेनेत्यर्थः । यद्द्विडिरिति ।
नास्त्युपसर्जनमस्मिन्नित्यनुसर्जनमित्याश्रीयमाणे पर्जनब्दस्योपसर्जनत्वात् डीप् न स्यात्, तत्पुरुषे
तु दोषाभावः । समासस्योपसर्जनत्वामावात् ॥ १४ ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्रकैर्यटकृते महाभाष्यमदीरे चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ।

उ०—कथं चारितार्थम्,—अनेनेव ‘त्रिया’मित्यस्य तदन्तविशेषणताया अपि शक्यतात् । तस्य ङीःप्रकृति-
विशेषणताया न्याय्यत्वाच्च । स्वप्रकृत्यर्थे एव तदर्थोऽन्वयात् । एवञ्च ‘बहुकुक्कुटे’ति व्यावर्त्यप्रसिद्धम् ।
किञ्च,—एवं सति ‘आशिशने’त्यने तद्व्यावर्त्यमेव, ‘अनुपसर्जना’दिति तु शक्यमाणाविशेषणमेवेत्याहुः ।

भाष्ये—जातेर्होपिति । ‘जाते’रित्यनुवर्तमाने ‘पाककृत्वे’ति ङीभ्यघाने इत्यर्थः । भाष्ये—‘तस्य
च शब्दस्य जातिवाचकत्वा’दित्यन्वयः ।

जातिवाचीति । ओषधीजातीवाचीत्यर्थः । नन्वेवं ‘जातेरस्त्री’त्यस्याऽनुपसर्जनाधिकारे पाठो धर्मोऽत
आह—बहुकुक्कुटेति । कथं कृत्वेति—भाष्यस्योदाहरणविषयत्वभ्रमं निराकरोति—नाऽस्त्युपेति ॥ १४ ॥

इति श्रीशिवभट्टमुत्तमतीर्णभ्रमनागोरामहर्षेः भाष्यमदीरेपाठोपेते चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

टिड्हाणञ्द्वयसज्दघ्नज्मात्रत्तयष्ठकठञ्कञ्करपः

॥ ४ । १ । १५ ॥

दग्रहणे सानुबन्धकस्योपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

दग्रहणे सानुबन्धकस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । कारिकेयी हारिकेयी* ।
किं पुनः कारणं न सिध्यति ?

अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य ॥ २ ॥

अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ।
कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ? तव्यग्रहणे† तव्यदग्रहणं मा भूत् ।
दिच्चग्रहणे‡ दिच्चग्रहणं मा भूत् ।

ननु चेयमपि कर्तव्या, 'तदनुबन्धकग्रहणेऽतदनुबन्धकग्रहणं ने'ति । कान्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानि ? यदग्रहणे× एयदग्रहणं मा भूत् । अङ्ग्रहणे+ चङ्ग्रहणं

प्र०—टिड्हाणञ् । तव्यग्रहण इति । पूरणगुणेति तव्येन समासप्रतिषेध उच्यमानस्तव्यता
न भवतीति 'ब्राह्मणकर्तव्य'मिति समासो भवत्येव, तत्र कृत्स्वरेणान्तस्वरितं भवति । तव्येन तु
समासे कृत्स्वरेण तशब्दाकार उदात्तः स्यात् । दिच्चग्रहणे इति । तेनात्तद्विरिति 'दिव औ'दिति
न भवति । अक्षद्युभ्यामिति 'दिव उ'दिति न भवति । अन्यथा ऊठि कृते एकदेशकृतस्यान्य-
त्वादीस्त्वोत्त्वे स्याताम् । परिभाषायान्तु सत्यां प्रातिपदिकस्य स्वर्गान्तरिक्षवाचिनो दिवशब्दस्य
ग्रहणम् ।

प्रसङ्गेन परिभाषान्तरप्रतिपादनायाह—ननु चेयमिति । स एवानुबन्धो यस्मैत्यर्थः ।
उपात्तानुबन्धव्यतिरिक्तानुबन्धयुक्तस्वतदनुबन्धकः । यदग्रहण इति । 'यतोऽनाव' इत्यादा-
वित्यर्थः । अङ्ग्रहण इति । 'श्रुदृशोऽङ्गि गुण' इत्यत्र चङो ग्रहणाभावादङि विधीयमान 'श्रयतेर'

उ०—टिड्हा । अन्तस्वरितमिति । तव्यतस्ति त्वेन स्वरिताऽन्तत्वात् । तशब्दाऽकार इति । प्रत्ययस्व-
रेण कर्तव्यस्य मध्योदात्तत्वात् । अक्षद्युविरिति । घातोः साऽनुबन्धकत्वात् । ऊठि कृते इति । बहिर्भूतविभ-
वस्यपेक्षित्वोत्त्वाऽपेक्षया किमपेक्षत्वादूढन्तरङ्गः ।

दिवशब्दस्येति । द्विविप्रत्ययान्तस्याऽभ्युत्पन्नस्य वेत्यर्थः । प्रसङ्गेनेति । न तु प्रकृते टको ग्रहणाऽ-
नुपपत्तिप्रयोजिका सत्यर्थः । स एवेति । सप्तपर्णादौ वीभाषादत्र वृत्तावधारणस्याऽन्तर्भाव इत्यर्थः ।

* छीम्यो टक् ४ । १ । १२०

१—'हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं न भवती' पा० ।

† पूरणगुणमुदितार्थतदव्ययतभ्यसमानाधिकरणेन २ । २ । १२ ‡ दिव श्रौत् ७ । १ । ८४

× यतोऽनावः ६ । १ । २१३

+ श्रुदृशोऽङ्गि गुणः ७ । ४ । १६

मा भूत् । अग्रहणे णग्रहणं मा भूत् ।

तद्दे एते परिभाषे कर्तव्ये ? न कर्तव्ये । आचार्यप्रवृत्तिर्नापयति भवत एते परिभाषे यदयं 'वामदेवाड्डचड्डया' [४ । २ । ६] इति ययतौ द्वितौ करोति ।

तत्तर्ह्यपसङ्गधानं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । अननुबन्धको ढशब्द स्त्रियां नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । ननु चायमस्ति 'शिलाया ढः' [५ । ३ । १०२] इति । नैष स्त्रियां वर्तते । अयं तर्हि 'सभाया यः' 'दरुन्दसि' [४ । ४ । १०५; १०६] इति । एषोऽपि न स्त्रियां वर्तते । किं कारणम् ? 'तत्र साधुः' [४ । ४ । ६८] इति वर्तते, कथं स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात् ।

अग्रहणमनर्थकं तदन्ताद्धि ङीन्विधानम् ॥ ३ ॥

अग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'तदन्ताद्धि ङीन्विधानम्' । तदन्ताद्ध्य-

प्र०—इत्यत्वं चङि न भवति—अशिध्वयदिति ॥ डयड्डयाधिति । 'यस्येति' लोपेन वामदेव्यमिति रूपे सिद्धे द्विकरणं 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यत्र ह्यचड्डयोर्ग्रहणनिवारणार्थम् । एव चैतद्वित्वस्य प्रयोजनं भवति यद्येते परिभाषे भवतः । तेनाऽवामदेव्यमित्यश्रान्तोदात्तत्वं न भवति, अपि त्वव्ययपूर्व-पदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् ॥ नैष स्त्रियामिति । शिनेव गिलेयमिति नपुंसकलिङ्ग एव शिलेय-शब्दः, स्वभावात् । कथं स्त्री नामेति । यज्ञसभायां विदुषामेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः । ननु सभायां साधुरियं ब्राह्मणपङ्क्तिः परिपठेति संभवति स्त्रियाः सभायां साधुत्वम्; एवं तर्हि च्छन्दसि सभेयशब्दस्यैवविधायां स्त्रियां प्रयोगाभावः ।

अग्रहणमिति । 'शाङ्गैरवाद्यत्रो ङी' नित्येनेनाग्रन्ताङ्गीन्विधानादयाग्रन्तान्ङीन्विधान-

४०—अतदित्यस्य तत्तद्भिन्न इत्यर्थं इत्याह—उपाचेति । अहरोऽलीति । अनुवृत्तिप्रदर्शनार्थमेतत् । चङि मेति । 'विभाषा घेदूय्योः' इति चङ् । जस्तम्भवति पत्तेऽह् । ननु लोपोऽर्घं द्वित्यमत् आह—यस्येतीति । एवन्नेतिशब्दाऽर्घ्यमाह—यद्येते इत्यादि । अन्तोदात्तत्वं मेति । 'ययतोश्चाऽतदर्थे' इत्यनेन । नम उत्तर-योर्नयदन्तयोश्चरपदयोस्समासस्यान्त उदात्त इति तदर्थः । यज्ञसभायामिति । 'यद्ये'ति प्रायश्चित्तादेरप्युप-लक्षणम् । प्रायश्चित्तादिविशेषं याजनादौ च विदुषामेव साधुत्वेन योग्यतयाऽधिकारादिति भावः । वेदुष्य-न्वोपनयनादिमतां पुंसामेवेति तात्पर्यम् ।

१—'ते दे' पा० ।

२—पतङ्गलिसमये समाजे स्त्रीयां शिथिलं समुप्राता बभूवैत्येन ध्वन्यते । पाणिनिकाले तु तस्मा-दुक्ततरा प्रतिष्ठा नारीणां सद्येपु इत्यते 'पत्युनो यशस्योगे' ४ । १ । ३३ इति यशस्योग एव नकारादेशे ङीप् च सति पत्नीयम्भ्युत्पादनात् । तथा च पाणिनिः 'प्रत्यभिवादेऽप्रादे ८ । २ । ८३ इत्यत्र स्त्रीयां प्रत्यभिवादावक्त्ये प्युत्पत्तिदिषं न चकार । पश्चाद्भाविना कात्यायनेन 'अग्राद्भ्यस्यप्येत्सु' ८ । २ । ८३ वा० १ इति वार्तिकं कूर्वता स्त्रियोऽपि शब्दकोटौ कृताः ।

अन्तान्हीन्विधीयते—‘शार्ङ्गरवाद्यो ङीन्’ [४ । १ । ७३] इति । न चास्ति विशेषोऽन्तान्हीनो वा ङीपो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः ।

न वा जात्यधिकारात् ॥ ४ ॥

न वाऽनर्थकम् । किं कारणम् ? ‘जात्यधिकारात्’ । जातेरिति* तत्रानुवर्तते, अजात्यर्थोऽयमारम्भः—श्रीत्सी श्रीदानी† ॥ तच्चावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम् ।

अनाधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसज्येत—वैदस्य स्त्री वैदीति ॥ यदि तर्हस्य निबन्धनमस्तीदमेव कर्तव्यं तन्न कर्तव्यम् । तदप्यवश्यं कर्तव्यम् । अक्रियमाणे हि तस्मिन् वैदस्य भगिनो वैदी परत्वाज्जातिलक्षणो* ङीप् ङीपं बाधते । ङीनि पुनः सति परत्वान्—ङीन् ङीपं बाधते ।

ख्युन उपसङ्ख्यानम् ॥ ६ ॥

ख्युन उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आढयङ्करणी सुभगङ्करणी X ।

प्र०—मनर्थकम्, स्वरे विशेषाभावात्, अत्रन्तस्याद्युदात्तत्वान्ङीपि ङीनि वाद्युदात्तस्यैवावस्थानात् ।

श्रीत्सीति । उत्से भवेति भवादावर्थे ‘उत्सादिभ्योऽञ्जित्यञ्चिधाने जातिवाचित्वाभावः । वैदस्य भगिनीति । अनेन जातिवाचित्वं दर्शयति । या हि वैदस्य भगिनी सा विदस्यापत्यमिति तस्यां जातिनिमित्त एव वैदशब्दः प्रवर्तते न पुंयोगनिमित्तः । परत्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यत इत्यपवादत्वादित्युक्तं भवति ।

ख्युन इति । मूत्रे ख्युनः पाठोऽनार्थः । नञ्स्त्वञीति । तरुणतलुनशब्दयोरेवयोऽर्थं ग्रहणं ‘तस्मिन् सुरे’ति । प्राणियमो हि वयः । गौरादिषु तरुणतलुनशब्दयोः पाठान्ङीपि भवति । स्वरे

उ०—श्रीञ्चिधानादिति । माधे—दिहोतावित्यर्थः । नन्वौत्सा अत्रत्याऽर्थत्वे जातिवमरुदेवेत्यत आह—भवेति । ननु भगिन्यामपि पुंयोगादेव वैदशब्दस्य वर्तनात्कथं जातिवमरुत आह—अनेनेत्यादि । ननु शार्ङ्गरवादिषु जातिप्रद्व्याञ्जु इती निरवकाशत्वाङ्गीनः कथमपरत्वोक्तिरत आह—परत्वेति । ननु तस्मिन् तलुनयोः वयश्चरमे’ इति ङीनः सिद्धेऽसंख्यानं व्यर्थमत आह—तरुणेत्यादि । स्वरे विशेष इति ।

* जातेरश्रीविपयाऽयोपधान् ५ । १ । ६३

† उत्सादिभ्योऽञ् ५ । १ । ८९

‡ पुंयोगादाख्यायाम् ५ । १ । ५८

१—‘कर्तव्यम्’ पा० ।

२—‘अनुवर्तमाने’ पा० ।

X आढयमुभगस्थूलरलितनगनाम्भिदिषु व्यर्थेष्वप्यो कृत्वाः करणे ख्युन् ३ । २ । ५९

अत्यल्पमिदमुच्यते 'ख्युन्' इति । 'नञ्स्नञीककृत्व्युंस्तरुणतलुनानामुपसं-
ख्यानम् ।' नञ्स्नञीककृत्व्युंस्तरुणतलुनानामुपसहृद्यानं कर्तव्यम् । नञ् स्नञ्—
स्त्रैणी पौंस्नी* । ईकृक्-शाक्तीकी याष्टीकी† । ख्युन्—आढ्यङ्करणी सुभगङ्करणी ।
तरुण तलुन—तरुणी तलुनी ॥ १५ ॥

यञञ्च ॥ ४ । १ । १६ ॥

[आपत्यग्रहणं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम् ॥]

आपत्यग्रहणं कर्तव्यं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम् । इह मा भूत्-द्वैप्येति‡ ।

तत्तर्हि वक्त्रव्यम् ? न वक्त्रव्यम् । नैवं विज्ञायते—'कञ्करपो यञश्चे'ति ।

कथं तर्हि ? 'कञ्करपोऽयञश्चे'ति ॥ १६ ॥

प्र०—विशेषः । अथवा वयोत्राचिम्यामपि गौरादिपाठाल्पत्त्वान् डीपेव स्यादिति वयोवचनावपि
तरुणतलुनशब्दावुपसहृद्यानं प्रयोजयत, तत्र सामर्थ्यान्डोम्डीपोविकल्पः ॥ १५ ॥

यञञ्च । आपत्यग्रहणमिति । अपत्ये भव—आपत्यः । द्वैप्येति । द्वीपे भवेति भवाद्द-
वर्थे 'द्वीपादनुममुद्र' यञ्जिति यञ् । कञ्करपोऽयञञ्चेति । अयं सहितापाठः कार्यः । तत्र 'गर्गा-
दिभ्यो यञ्जित्यत्राकारप्रश्लेषादयञ्चिपीयते, स एव चेहानुक्रियते । तत्राऽकारोऽनुनासिकः ।
इत्सञ्जक इह विशेषणार्थं इति यत्रो ग्रहणाभावाद् द्वैप्येति तथैव भवति । 'यस्मादिभ्यो गोत्रेऽय-

उ०—उननन्तावायुदात्ताविभो । तत्र ङीव्यायुदात्तत्वं, डीपि त्वन्तोदात्तत्वमिति विवेकः । 'तरुणीमुरे'त्याद्यपि
वयम आरोग्यप्रयोगः स्यादत आह—अथवेति ॥ १५ ॥

यञञ्च । अपत्ये भव इति । स च प्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽपत्याऽधिकारश्च एव दृश्यते । अत एव 'देवा-
द्यञ्चो' इति यमि 'दैव्येत्यादौ न डीपिति बोध्यम् । अत एव प्रत्याख्यानैः समफलता ॥ ननु विस्मिद्य
पाठे दोष एवेत्यत्र आह—आप्यं इति । स तु व्याख्यातकृत्स्वित इति भावः । नञ्वयत्रोऽभावात्कथं तदन्ता-
न्दीभ्यधिरत आह—तत्रेति ।

नग्नेर्वं गाम्यो न विध्यतीत्यत आह—तत्राऽकार इति । लुगिवाच्येऽकारपरत्वे विनाऽपि विदि

* स्त्रीपुंशाम्यां नञ्स्नञी भवनात् ५ । १ । ८७

† शकियत्रयोरोक्तं ५ । ४ । ५६

‡ इ-इदं वार्तिकं बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

§ द्वीपादनुममुद्रं यम् ५ । ३ । १०

२-नइपिनाशिनः सूर्याणि संदिनैव पठितानि, सूर्यविच्छेदस्तु व्याख्यानं भिः कल्पित इति
केप्यदाशयः ।

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ ४ । १ । १७ ॥

तद्धितवचनं किमर्थम् ?

तद्धितवचनं पितः प्रातिपदिकादीकारार्थम् ॥ १ ॥

तद्धितवचनं क्रियते, पितः प्रातिपदिकादीकारो यथा स्यात् × ।

नैतदस्ति प्रयोजनम् । पित्करणसामर्थ्यादेवात्रेकारो भविष्यति । यथैव तर्हि पित्करणसामर्थ्यादप्रातिपदिकादीकारो भवत्येवं प्रातिपदिकादित्यस्यानुवर्तनसामर्थ्यादपितोऽपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात्* । अस्त्यन्यत्प्रातिपदिकानुवृत्तौ प्रयोजनम् । किम् ? उत्तरार्थम् । 'अत इञ्' [४ । १ । ६५] दाक्षिः । प्लाक्षिः ॥ १७ ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य ॥ ४ । १ । १८ ॥

'सर्वत्र'ग्रहणं किमर्थम् ? प्राचामेव हि स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्ध'

प्र०—'त्रोश्चेत्यत्राप्यकारप्रश्लेषः । अथवा गोत्रग्रहणात्पुत्र्या 'गर्गादिभ्योऽय'त्रित्यस्यैव लुप्ताकारस्य निर्देशः ॥ १६ ॥

प्राचां ष्फ । पित्करणसामर्थ्यादिति । घातोस्त्रपादेः पित्वमङ्कविधौ चरितार्थमिति त्रपाक्षमेत्यादौ ङीप् न भवति । यथैव तर्हीति । यदि 'पित्गोरादिभ्यश्चेत्यत्र पित्प्रातिपदिकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्ति तदा समुच्चयेन भाव्यमिति भावः । उत्तरार्थमिति । अत्र त्वनुवर्तनं नान्तरीयकम् । एतच्च गौरादिग्रहणाद्विज्ञायते । समुच्चये गौरादिभ्यो ङीपः सिद्धत्वात् । अत इञिति । अन्यथाऽन इति मगर्धविशेषणं स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

सर्वत्र । सिद्धमिति । आरम्भसामर्थ्यात् प्राचामिति न संबन्धस्य इति भावः । सर्वेषा-

४०—दर्शयति—अथवेति । एतेन 'सङ्घातलक्षणे'ति व्याख्येयं, 'गोत्रचरणादित्यतो गोत्रग्रहणाऽनुवृत्तेः । तदनुबन्धकपरिभाषा तु अनित्यत्वेन भण्यप्रमाण्यात् प्रवर्तते, गोत्रग्रहणस्य तत्राऽनुवृत्त्या गोत्रे तदनुबन्धकभ्योऽभावाच्चेति दिक् । 'अभिजि'दिति यस्सु अस्त्रिया विधानात् तद्विषये दोषः ॥ १६ ॥

प्राचां ष्फ । ननु षिक्त्सामर्थ्यादप्रातिपदिकान्ङीपि घातोऽपि स्यादत आह—घातोऽरिति । घातवर्धस्य स्त्रीत्वेनाऽयोगः । कृदन्ते त्ववयो चारित्येन समुदायोपकारकत्वे मानाऽभाव इति भावः । एतच्च—अत्रानुवृत्तेर्नान्तरीयकत्वञ्च । यद्यपि गौरादिग्रहणं मत्तरप्रातिपदिकव्याख्येयं, तथाऽपि व्याख्यानान्त्र तदनुबन्धकैवोपवृत्तौ तद्धितग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयः । अन्यथा—प्रतिपदिकाऽधिकाराऽभावे । समर्थेति । ततश्च दत्तयोऽप्यमित्यत्र न स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

सर्वत्र । अथशरेति । वाच्येत्यर्थः । परत्वादि चत्प्राप्तेति, वाचकविवयेऽपि प्राचां मने ष्फो यथा

× कृतद्धितवचनस्य १ । २ । ४६, पित्गोरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१

* इयात्प्रातिपदिकात् ४ । १ । १ १—'प्रातिपदिकदित्यनुवृत्तौ' पा० । २—कचिन्न ।

प्राचां पूर्वेण† । इदं तर्हि प्रयोजनं सर्वेषामेव यथा स्यात्—श्रावटघायनी । चाप† वाधित्वा प्फो यथा स्यात् ।

लोहितादिषु शाकल्यस्योपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

लोहितादिषु शाकल्यस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । शाकल्यायनी ।

यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्येत ? नैवं शक्यम् । इह हि शाकल्यस्य च्छात्राः शाकलाः 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' [४ । २ । १११] इत्येन स्यात् ।

एवं तर्हि—

कण्वात्तु शकलः पूर्वः

कण्वशब्दाश्शकलशब्दः पूर्वः पठितव्यः ।

कतादुत्तर इष्यते ।

कतशब्दाश्शकलशब्द उत्तरः पठितव्यः ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी

पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ । ये कण्वादयस्ते शकलादयः । ये कतपर्यन्तास्ते शकलपर्यन्ताः ॥ किं प्रयोजनम् ?

प्र०—मिति । अत्रादविपयानामपीत्यर्थः । इहानुयोगादूर्वभूतेषु सर्वत्रग्रहणं संवध्यते । तेनावटघायनीति प्राचां प्फः सिद्धो भवति । अन्यथा ह्यावटघाचेति चावुदीचां सावकाशः परत्वात्प्राचां प्फं वाचेत । कण्वाच्चिरिति । गर्गादिषु कपि, कत, कुरुकत, अनडुह, कण्व, शकलेत्येवं गणपन्निवेशः । तत्रानडुह-कुरुकत-शब्दावतः स्थानादपठ्यमान्यत्र पठितव्यौ । शकलशब्दस्तु कतकण्वशब्दयोर्मध्ये पठितव्यः—कत, शकल, कण्वेति । तत्र कतस्यान्तः कतन्त इति तत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते । शकन्श्चादित्वात्निपातनाद्वा पररूपत्वम् । तथा कतोऽन्तो येषां तानि कतन्तानि । तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्बहुव्रीहिः शिष्यते, 'स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यते' इति

उ०—स्यादित्यर्थः । अत्रायं 'सर्वत्र' ग्रहणेन कथं तदन्तामोऽत आह—इहेति । सर्वत्रेत्यस्य बाधकविषयेऽपीति तत्राऽर्थः । ननु चाप्यपि 'लिङ्गविशिष्ट' परिभाषया एकस्य विद्वेः 'सर्वत्र' ग्रहणं व्यर्थमेवेति चेन्न; 'अत' इत्यधिकारादिति दिक् ।

भाष्ये—पूर्वोत्तरौ तदन्तादी इति । पूर्वो—लोहितादिः शकलान्तः, उत्तरः—कण्वादिः शकलादित्यर्थः ॥ नन्वेवमन्युपर्यख्यानमावश्यकं, कतकण्वयोर्मध्ये पठितस्य शकलस्य गण्द्वयादपि प्रत्युत्पत्त्वादेत आह—तत्र कतस्येति । अन्तशब्दः समीपवाची । पदान्तत्वाद् 'अतो गुणं' इत्यस्याऽप्राप्तेराह—शकन्श्चा-

ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

तत्रैवं सति ष्फाणौ सिद्धौ भवतः ।

कएवात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते ।

पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥ १८ ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ ४ । १ । १९ ॥

कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आसुरायणी ।

छुश्च ॥ २ ॥

द्वथेति वङ्गव्यम् । आसुरीयः कलः ॥ १६ ॥

वयसि प्रथमे ॥ ४ । १ । २० ॥

वयस्यचरम इति वङ्गव्यम् । इहापि यथा स्यात्—वधूटी चिरएटीति ।

प्र०—वचनात् । एवं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्राप्येकशेषः । ष्फाणाविति । शाकल्यामनोति स्त्रियामनेन ष्फः । शाकल्यस्य छात्रा (शाकलाः) इति छापवादः 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति शैपिकोऽणु भवति ॥ १८ ॥

कौरव्य । आसुरायणीति । 'प्राचां ष्फ तद्धित' इत्यत्र सूत्रपाठान्तेत्या तद्धितग्रहणं प्रत्यास्योतम् । आसुरिजब्दात् ष्फस्य तद्धितसंज्ञाप्रयोजनमिकारलोः । अकारान्तात् ष्फे सवर्ण-दीर्घत्वेनापि रूपं सिध्यति । आसुरीय इति । आसुरिणः प्रोक्त इति शेषेऽर्थे छापवादे 'इडश्चे'-त्यणि प्राप्ते दृश्य प्रतिप्रसव इहैव लाघवायं क्रियते । अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ १९ ॥

वयसि । वयस्यचरम इति । ये त्रीणि वयांसीच्छन्ति कोमारयोवनस्याविराणि तन्मतेनेदं

उ०—श्रीति । स्वरमिद्वानामिति । वयसीदं 'नपुंसकमनपुंसकेने'त्यनेनाऽपि सिध्यति, तथापि 'कएवादिभ्य' इत्येतासाधारणनेदमेवोपन्यस्तम् । अत्राप्येकशेष इति । ष्ठीतरपुरुषपदुद्गीरोरिति भावः ॥ १८ ॥

कौरव्यां । ननु पूर्वत्र 'तद्धित'ग्रहणप्रत्याख्यानान्कथं 'आसुरायणी'त्यत्र 'यस्ये'ति लोपोऽत आह—शुभपाठेति । एवञ्च तद्धितग्रहणमेवैतदर्थकस्य रूपकमित्यर्थः । शेषेऽर्थे इति । इदञ्च भाष्योदाहरणस्य 'कल'पदाच्छायेन । ननु छप्रतिप्रसवस्येह वा सङ्गतिरत आह—इहैवेति । लाघवमेव दर्शयति—अन्यथेति ॥ १६ ॥

वयसि । ये त्रीणीति । वार्तिकमन्मत्तवादिदमेव युक्तं ॥ वयोविपरयेन वयोशेषकतया नैतानि

† दस्तेति च ६ । ४ । १५८ † इडश्च ४ । २ । ११२ इत्यणु प्राप्ती छो विधीयते ।

१—'वयस्यचरमे' इति धातिकमिह स्यादित्युद्योतेन ष्यन्ते । न त्विदानीं तथा पाठ उपलभ्यते ।

इह कस्मान्न भवति—उत्तानशया लोहितपादिका द्विवर्षा त्रिवर्षेति ? नैतानि वयोत्रा चीनि । कथं तर्हि वयो गम्यते ? सम्बन्धात् ॥ यदि तर्हि यत्र सम्बन्धाद्वयो गम्यते तत्र न भवति, इहापि न प्राप्नोति—कुमारीति । अत्रापि हि सम्बन्धाद्वयो गम्यते । कोऽसौ सम्बन्धः ? योऽसौ पुंसां सहाऽसंप्रयोगः ।

सम्बन्धादेवात्र वयो गम्यते, इह पुनः सम्बन्धसम्बन्धात् । इह तावदुत्तानशयेति यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तरकालं वयो गम्यते । लोहितपादिकेति

प्र०—वक्तव्यं, वधूटचिरशब्दयोर्द्वितीयवयवचनत्वात् । यदा तु द्वे एव वयमी उपचयापचयलक्षणे इति दर्शनं तदेतन्न वक्तव्यं, यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वान् । उत्तानशयेति । एते हि शब्दाः प्रथमवयोविषयाः प्रयुज्यन्त इति भावः । नैतानीति । नैतेषां वयः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । संबन्धादिति । विशेषणविशेष्यभावलक्षणपादित्यर्थः । ततश्च वहिरङ्गत्वाद्वयःप्रतीतेर्दोम्न भवति । कुमारीति । पुंसां सहाऽसंप्रयोगोऽस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तु प्रथमं वयः । तथा च वृद्धकुमारीति प्रयोगः पाणिगृहीतो तु प्रथमवया अपि कुमारीगण्डेन नोच्यत इति भावः । सम्बन्धादेवेति । औत्पत्तिकान्नाद्यवाचकभावलक्षणात् संबन्धादित्यर्थः । कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तम् । साहचर्यात्तु पुंसां सहाऽसंप्रयोगमुपादाय वृद्धायां गौणः कुमारीशब्दः प्रयुज्यते ।

सम्बन्धसम्बन्धादिति । कर्तृमात्रादेरभिधेयस्य शब्दसंबन्धस्य प्रमाणान्तरावगतेन विशेषणेन संबन्धादित्यर्थः । कर्तृत्वमिति । उत्तानशयेति शक्तिक्रियायाः कर्त्ता शब्दार्थः । यदा तु प्रकरणादिवशात् प्रथमवयोविशिष्टा कर्त्ता प्रतीयते तदा प्रथमवयोविषयत्वं वहिरङ्गमित्यर्थः । लोहितपादिकेति ।

उ०—वयोवाचीनीत्ययुक्तमत आह—नैपामिति । बाल्ययौवनरथाविरूपं वयो नैपामि प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । एतच्छब्दप्रतिपाद्यक्रियाकारकादिसम्बन्धाद्वयसोऽप्रतीतेराह—विशेषणेति । प्रकरणादिसापेक्षाऽवधारणादिगमविशेषणविशेष्यभावादित्यर्थः । सर्वाऽपि कटाचिदुत्ताना शने इति सामर्थ्यादुक्त नैव शने इत्यवगारणमाश्रीयते । तत्र प्रकरणादवृद्धत्वाऽभावे निश्चिने 'गन्ते'ति गम्यत इति तात्पर्यम् । नन्वेवं वयोऽवगती ङ्ङित्यादेवेत्यत आह—तत्रचेति । माधे—अत्रापि हि सम्बन्धादिति । पुरुषाऽसम्प्रयोगसम्बन्धादिति भावः ।

औत्पत्तिकादिति । स्वाभाविकादित्यर्थः । स हि सात्त्विकसम्बन्धः । प्रथमं वय इति । पुंसि तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन त्रियामपि तदेवेति भावः । साहचर्यादिति । यस्याः प्रथमं वयस्तस्याः पुंसाऽसम्प्रयोग इति सम्बन्धादित्यर्थः । शब्दसम्बन्धस्येति । शब्देन सम्बन्धो दम्येति बहुव्रीहिः । प्रमाणांतरम्—प्रकरणादि । विशेषणेनेति । प्रकरणादिना प्रथमवयोविशिष्टायाः कर्त्तात्वप्रतीतिरिति । प्रकरणादिश्रासप्रथमवयोरूपेण विशेषणं सम्बन्धादित्यर्थः । माधे—यदा कर्तृत्वमित्यादि । प्रथयाऽर्थो यदोत्पदार्थभावार्थान्यां विशेषितस्तदा तद्विशेषणप्रथयार्थस्य सामान्यतो बोधोत्तरप्रकरणादितो वयः प्रतीतिरित्यर्थः । उत्तानशयननिस्विकर्तृत्ववर्तनीति चेष्टादिति भावः । एवञ्च बहुव्रीहयोऽन्यपदाद्यो वचनदार्थविशेषणः

यदा बहुव्रीहार्थो विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो गम्यते । द्विवर्षा त्रिवर्षेति यदा
द्विवर्षोऽ* विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो गम्यते ।

यदि तर्हि यत्र सम्बन्धादेव वयो गम्यते तत्र भवति, इहापि तर्हि प्राप्नोति-
कन्येति । निपातनादेतस्तिद्धम् । किं निपातनम् ? 'कन्यायाः कनीन च'
[४ । १ । ११६] इति ॥ २० ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥४।१।२२॥

इमौ द्वौ प्रतिपेधाबुच्येते, तत्रैकः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ? एवं वक्ष्यामिः-
परिमाणान्तात्तद्धितलुकि ङीष्भवतीति । तन्नियमार्थं भविष्यति—'परिमाणान्तादेव
तद्धितलुकि ङीष्भवति नान्यत' इति । ततो 'विस्ताचितकम्बल्येभ्यो ने'ति ।
'तद्धितलुकी'त्येव ॥ २२ ॥

बहुव्रीहेरूपसो ङीष् । ४ । १ । २५ ॥

ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे ॥ १ ॥

प्र०—अत्राप्यन्यपदार्थमात्रं शब्दार्थः । विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणायत्ता । द्विवर्षेति । द्वे वर्षे भूतेति
ठञो 'वर्षान्तुक् च' 'चित्तवति नित्य'मिति लुक् । अत्रापि परिमाणमात्रं शब्दार्थः, शालादावपि
प्रयोगात् । वयः प्रतिपत्तिस्तु प्रमाणान्तरनिबन्धना ॥ २० ॥

अपरिमाण । परिमाणान्तादेवेति । 'तद्धितलुक्चेवे'त्येष तु विपरीतनियमो न भवति,
लक्ष्यानुसारित्वात्क्षणस्य । तेन तद्धितलुकि समाहारे च द्वयाडकीति ङीष् भवति । पञ्चभिरुधैः
कीता पञ्चाश्वेत्यादौ न भवति । विस्तादीनां परिमाणवाचित्वात्प्रतिपेधो विधेयः ॥ २२ ॥

बहुव्रीहेः । ऊधस इति । 'ऊधसोऽन'ङिति समासान्तप्रकरणे सूत्रमकृत्वा 'बहुव्रीहे-

उ०—प्रथमं बुधने ततोऽनन्तरं प्रकरणादितः 'स्वामाविकरकरादस्त्ववनी वाञ्छे'ति विशेष्यप्रतीतिरिति ।
(माधे) द्विवर्ष इत्यस्य—द्विगुणितप्रत्ययार्थं इत्यर्थः । प्रमाणान्तरम्—प्रकरणादि ॥ २० ॥

अपरिमाण । तद्धितलुक्चेवेति । एवं हि समाहारे न स्यदिति भावः । 'आगन्तुनाम्भेति निवेश'इति
न्यायेन च एवोचित इति तात्पर्यम् । द्वयाडकीति । द्वाभ्यामाडकाभ्यां क्रीतेति, द्वयोरौडकयोः समाहार
इति चाऽर्थः । परिमाणवाचित्वादिति । विस्तादीनां पृथगग्रङ्गादेवाऽत्र 'परिमाण'शब्देनोन्मानमपि गृह्यत
इति भावः । विस्तादयः—परिमाणविधेया अपीत्याशय इत्यन्ये ॥ २२ ॥

बहुव्रीहेः । ननु लिङ्गाऽधिकारे क्रियमाणे 'महोषा' इत्यादावृषसोऽनङ् दुर्वारोऽत आह—ऊध-

● तदस्य परिमाणम् । चित्तवति नित्यम् ५ । १ । ५७, ६६

ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे कर्तव्यः । इह मा भूत-महोधाः पर्जन्य इति ।
न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् ॥ २ ॥

न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः । किं कारणम् ? 'समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात्' । समासान्ताधिकारे [एवं] स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् ।

इतरथा हि कञ्चिद्विधिसङ्गः ॥ ३ ॥

इतरथा हि कञ्चिद्विधिः प्रसज्येत ॥ कस्यां पुनरवस्थायां कप्प्राप्नोति ?
प्राङ्ङीपुत्पत्तेः* । प्राक्कावन्न प्राप्नोति । किं कारणम् ? न हि ङीप्विभाषा । उत्पन्ने
तर्हि ङीपि प्राप्नोति ‡ । उत्पन्ने चापि न प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'नद्यन्तानां यो

प्र०—हृवमो ङीप्-नञ्चे'ति वक्तव्यम् । तत्रानोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य नकारो ङीप्प्रत्ययश्च स्त्रियां
भवतीत्यर्थो भवति । 'धनुषोऽनङि'ति समासान्तेषु पठितव्यम् । एवं च महोधाः पर्जन्य',
कुण्डोवो धेनुकमित्यनङ् न भवति ।

न वेति । समासान्तप्रकरण एव 'ऊधसोऽनङ-स्त्रिया'मिति वक्तव्यम् । तत्रैवावश्यकर्तव्यं
कप्समासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ कस्यां पुनरिति । द्वावप्यत्र कपो, नदीलक्षणो नित्यः, शेषलक्षणो
विकल्पितश्च, तत्र कस्य प्रसङ्ग इति प्रश्नः ।

प्रागिति । शेषलक्षण इत्यर्थः । न हि ङीपिति । यद्यत्र कस्यान्ङीप्विधानमनवकारात्
स्यादिति भावः । द्वयोस्तु विकल्पे सति परस्परपरिहारेण प्रवर्तनात्प्राप्ति ङीपोऽनवकारात्त्वम् ।

उ०—सोऽनङिति । नञ्चेति वक्तव्यमिति । न चैवमनो लाक्ष्णिकत्वाद् ह्योपाऽनापत्तिः, अर्थवत्परिभाषावदन्-
प्रहये 'लक्षणप्रतिपदोक्त'परिभाषाया अर्थप्रवृत्तेः । एतद्भाष्यप्रमाण्यादेवाऽनङादेर्ङि-एवं—हलन्तेभ्य आचार-
क्विमावात्रऽऽचारक्विन्ते आत्मनेपदप्रयोजकमिति बोध्यम् । नन्वत्र पाठे 'धनुषश्चे'त्यत्राऽनङ् न लभ्येतेत्यत
आह—धनुष इति ।

कप्समासान्तेति । कर्त्तव्यसमासान्तेत्यर्थः । द्वावचेति । अवस्थाप्रश्नद्वारेण कञ्चिदोपविषयः प्रश्न इति
भावः । अनवकारो स्यादिति । वाक्याऽवस्थायां कपः प्रवृत्त्या तदन्तरैव बहुव्रीहिवाऽदूषोऽन्तबहुव्रीहिभाव
इति भावः । ननु 'न हि सावकाशो ङीप्' इति वक्तव्ये 'न हि ङीप्विभाषेति कुत उक्तमत आह—
द्वयोस्त्विति । नदीलक्षण इति । ननु ङीपि कृते तदन्तस्य बहुव्रीहिवाऽभावः बहुव्रीहिर्षर्कवाच्यत्वाऽभावाच्च
'नद्यन्तबहुव्रीहेः कञ्'—इत्यर्थेऽपि कथं तस्यापि, न च 'लिङ्गविशिष्ट'परिभाषया तस्यापि, तथा च
परिभाषया स्त्रीप्रत्ययसमाभिध्याहारे प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशो बोध्यत इति
वाच्यं, 'समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषा ने'ति 'दद्यात्प्रातिपदिका'दिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनाऽत्र

बहुव्रीहि'रित्येवं तंतु, न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । प्रागेव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्तं 'न हि ङीष्विभाषे'ति । यद्यपि न ङीष्विभाषा, कप्तु विभाषा । कपोऽवकाशः—अन्यो बहुव्रीहिः—अयवकः अत्रोहिकः । ङीपोऽवकाशः—विभाषा कप, यदा न कप्तोऽवकाशः—कुण्डोष्ठी घटोष्ठी । कप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति, परत्वात्कप्स्यात् । तस्मात्सुपृच्यते—'न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा हि कन्विधिप्रसङ्ग'इति । ॥ २५ ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ ४ । १ । २७ ॥

दामहायनान्तान्तरूपादेः ॥ १ ॥

दामहायनान्तात्सङ्ख्यादेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—उद्दामा वडवेति ।

तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् ॥ २ ॥

बहुव्रीहेरिति वर्तते, तत्पुरुषश्चायम्-उत्क्रान्ता दाम्न उद्दामेति । भवेत्सिद्धं यदा तत्पुरुषः । यदा तु खलु बहुव्रीहिस्तदा न सिध्यति-उत्क्रान्तं दामाऽस्या इति । ननु च चेतनायत एतद्भवति-उत्क्रमणं वाऽपक्रमणं वा, दाम चाऽचेतनम् । अचेतनेष्वपि चेतनावदुपचारो दृश्यते । तद्यथा,—स्रस्तान्यस्या बन्धनानि, स्रस्यन्ते-ऽस्या बन्धनानीति ।

तत्तर्हि सङ्ख्यादेरिति वक्तव्यम् ? न वक्तव्य । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् ?

प्र०—उत्पन्न इति । नदीलक्षण इत्यर्थः ॥ २५ ॥

दामहाय । संख्यादेरिति । संख्याव्यययोर्द्वन्द्वनिर्देशादेकदेशानुवृत्तिरलभ्येति भावः । चेतनायत इति । लोकव्यवहारे उत्क्रमणादौ चेतनस्यैव कर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वात् । न हि 'घट उत्क्रामती'ति प्रसिद्धिरिति भावः । अचेतनेऽप्यपीति । देशान्तरप्राप्तिरचेतनानामपि दृश्यत इत्यर्थः ।

उ०—तदप्राप्तेरिति चेन्न, तदनभ्युपगमेनैव पूर्वपक्षिणा प्राप्स्यद्भावनात् । समासान्तविधायकव्ययग्रहणे एव दोष इत्यत्रैव तद्भाष्यतात्पर्याच्च, समासमुदायग्रहणे तत्पुरुषग्रहणोः फले विशेषाऽभावाच्च । भाष्ये—नद्यन्तानामिति । नद्यन्तप्रकृतिकमुबन्तोत्तरपद इति भावः । अत एव 'कर्मोक्त'रित्यत्र न नियः कप् ।

परत्वादेरिति । उक्तत्वात् अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः ॥ २५ ॥

दामहाय । न हि घट इति । फलाऽनुकूलत्वेन कृतेरपि सर्वधात्वर्थत्वादिति भावः । भाष्ये—अचेतनेष्वपीति । कृत्वाकारोपेण प्रयोग इति भावः । एवमेव 'रथो गच्छती'त्याद्युपपत्तिः ।

१—'सः' पा० ।

† ४ । १ । २५ वा० २, ३

‡ बहुव्रीहेरुपसो ङीप् ४ । १ । २५

२—'चेतनवदु'पा० ।

३—अस्थानेऽयं पाठो मुद्रितेपुस्तक्यते । 'प्रागिति' इत्यस्मात्पूर्वमनेन भवितव्यम् ।

‘सङ्ख्याव्ययादेर्होप्’ [४ । १ । २६] इति । यदि तदनुवर्तते, अव्ययादेरपि प्राप्नोति । नैष दोषः । सङ्ख्यादेरित्यनुवर्तते, अव्ययादेरिति निवृत्तम् । कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते, एकदेशो न ? एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । यद्यथा,—‘तस्य पाकमूले पीलादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ’ [५ । २ । २४] । ‘पत्तात्तिः’ [२५] इत्यत्र ‘मूल’ इत्यनुवर्तते, ‘पाक’ इति निवृत्तम् ।

अथेह कथं भवितव्यम्—द्वौ हायनावस्याः शालाया द्विहायना त्रिहायनेति ।

हायनो वयसि स्मृतः ।

वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणम्, न चैव वयोवाची ।

अथ एत्वं कस्मान्न भवति ? एत्वमपि वयोवाचिन एव ॥ २७ ॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेयजाञ्च

॥ ४ १ । ३० ॥

मामकग्रहणं किमर्थं, न ‘अणुन्ता’दित्येव सिद्धम्* ? नियमार्थोऽयमारम्भः—
‘मामकशब्दात्संज्ञाछन्दसोरेव’ । क मा भूत् ? मामिका† बुद्धिरिति ॥ ३० ॥

प्र०—एकयोगेति । शब्दानुमानपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते स एवानुवर्तते । अथानुमानपक्षे तु द्वयार्थस्वैकत्वादनुवृत्तिः स्यात् ।

हायन इति । वक्तव्यमेतदिति भावः । एत्वमपीति । ‘त्रिचतुभ्यां हायनस्ये’ति विहितम् ॥ २७ ॥

केवलम् । मामिकेति । ममेयमिति—‘युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चे’त्यण् । ‘तवकममकावेकवचने’ इति ममकादेशः । टाप् । ‘मामकनरकयोरुपसंहयान’मितीत्वम् ॥ ३० ॥

उ०—एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशनिवृत्तौ श्रीजमाह—शब्दानुमानेति । भाष्ये—‘शालाया’ इत्यन्तः प्रश्नः । ईदृशोऽयं कथं प्रयोगेण भाव्यमिति प्रश्नः । द्विहायनेत्याद्युत्तरम् ॥ वक्तव्यमिति । हायनाऽन्तो यो बहुव्रीहिः स वयसि गम्ये एव वीथः प्रकृतिः शिष्टैः स्मृत इत्यर्थो भाव्यस्य ॥ २७ ॥

* युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च्; तवकममकावेकवचने ४ । ३ । १; ३, टिड्ढायञ्, ...

करपः ४ । १ । १५

† अनाद्यतटाप् ४ । १ । ४, मामकनरकयोरुपसंहयानमप्रत्ययस्यत्वात् ७ । ३ । ४४ वा० ४

रात्रेश्चाजसौ ॥ ४ । १ । ३१ ॥

अजसादिष्विति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्वात्—

रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तः, रात्रिं रात्रिमजानतः ।

सर्वा रात्रिं सहोपित्वा, पत्या एका त्रिरात्रिकाम् ॥ ३१ ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ४ । १ । ३२ ॥

अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे ॥ १ ॥

अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोग इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—

‘प्रथते त्वया पतिमती पृथिवी’ति ।

अथान्तःशब्दस्याऽगर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते ? ‘अन्तरस्यां शालायाम-
स्ती’ति । किं पुनः कारणं वाक्यमेव प्रत्युदाह्रियते न पुनर्मतुप् ? अस्तिसामानाधिकरण्ये
मतुष्विधीयते, न चाऽत्राऽस्तिसामानाधिकरण्यम् । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—
अन्तर्वतीति । एवं तर्हि—

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु* मतुष्वन्वे निपातनात् ।

अन्तर्वदिति मतुष्निपात्यते, वत्त्वं सिद्धम् । पतिवदिति वत्त्वं निपात्यते*

मतुप्सिद्धः ॥ किमविशेषेण ? नेत्याह—

प्र०—अन्तर्वत्पति । अन्तर्वदिति । अन्तर्वतीनी—गभिणी । पतिवतीनी—जीवद्रुतु कित्यर्थः ।
किं पुनरिति । अन्तर्वतीति नुगभाव एव प्रत्युदाहार्य इति मन्यते । न चाप्रेति । अन्तः—

४०—रात्रेश्चा० । भाष्ये—‘सर्वा’ रात्रिं सहोपित्वा पत्या एका त्रिरात्रिकाम् इति पाठः ॥ ३१ ॥
अन्तर्वत्प । जीवदिति । लोकव्यवहारादीदृशस्य संयोगस्य ग्रहणम् । अत एवाऽग्रे ‘जीवपत्याम्बे’-
ति भाष्ये उक्तम् । तत्र ‘चित्ति ह्रस्वम्बे’ति पाञ्चिक्नशीत्वम् । ननु मतुष्पुगिल्लक्षणादीवो दुर्बोरत्वेन कर्म

१—‘अजानन्वः’ पा० । २—‘वृत्तयामेकान्तरात्रिन्’ कीलहर्नपाठः । ‘पत्या एका त्रिरात्रि-
काम्’ इति नागेशधर्मतः पाठः । ‘पत्या चैकान्तरात्रिकम्’ पा० । ‘पत्या एकान्तरात्रिकम्’ इति गौडा पठन्ति ।

‡ तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप् ५ । २ । ६४ ३—‘पतिवतोर्नुक्’ पा० ।

* मातृपथायाश्च मतोर्बोऽप्यवादिभ्यः ८ । २ । ६

गर्भिण्यां जीवन्त्यां च

एतस्मिन्विषये ।

वा च च्छन्दसि नुग्भवेत् ॥

वा च च्छन्दसि नुग्भवेत् । सान्तर्वती देवानुपैत् । सान्तर्वती देवानुपैत् । पतिवती तरुणवत्सा । पतिवती तरुणवत्सा ।

अन्तर्वत्पतिवतोस्तु मनुवत्त्वे निपातनात् ।

गर्भिण्यां जीवपत्यां च वा च च्छन्दसि नुग्भवेत् ॥ ३२ ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ४ । १ । ३३ ॥

यज्ञसंयोग इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—इयमस्य पत्नी । क्व तर्हि स्यात् ? पत्नीसंयाजा इति, यत्र यज्ञसंयोगः ।

नैष दोषः । पतिशब्दोऽयमैश्वर्यवाची । सर्वेषु च गृहस्थेन पञ्च महायज्ञा निर्वर्त्याः, यच्चादः सायंप्रातर्होमचरुपुरोडाशान्निर्वपति तस्यासावीष्टे ।

प्र०—शब्दस्याधिकरणप्रधानत्वादिति भावः । वा चेति । मनुवत्त्वे तु नित्यं भवतः ॥ ३२ ॥

पत्युर्नो । इयमस्य पत्नीति । 'यज्ञसंयोगे' इति पतिशब्दस्य विशेषणं मन्यते । तेन यत्र यज्ञवाचिसमवधाने पतिशब्दः प्रयुज्यते पत्नीसंयाजा इत्यादौ तत्रैव नत्वेन भाव्यमिति भावः । पतिशब्दोऽयमिति । पतिशब्दार्यस्य यज्ञसंयोग इति विशेषणम् । पत्याश्च दम्पत्योः सहाधिका-

उ०—प्रयुदाहरणत्वमत आह—नुग्भावपदेति । भाष्ये उक्तमेव सामान्येनोपसंहरति—एतस्मिन्विषये इति । एतस्मिन् विषयविशेष इत्यर्थः । नुग्पदोच्चारणकृत्यमाह—मनुवत्त्वे इति ॥ ३२ ॥

पत्युर्नो । पतिशब्दस्येति । नार्थेत्यर्थः । 'पत्नीसंयाज' शब्दो यागविशेषस्य सञ्ज्ञा । पतिशब्दाऽर्थस्येति । तत्प्राप्तिनिमित्तस्यैश्वर्यस्येत्यर्थः । सुषे 'यस्य च भावेने'ति सप्तमी । यज्ञसंयोगे सति यदैश्वर्यं, प्रत्यासत्त्या तन्निरूपितं, तत्र वक्तृमानापतिशब्दादित्यर्थ इति भावः । यज्ञफलस्वर्गादिभोक्तृत्वाच्च यज्ञस्वामित्वं भार्याया बोध्यम् । सहाऽधिकारादिति । 'मदभिलषितसाधनानाममदर्यं कर्मे'त्येवंलक्षणोऽधिकारो भार्याया अग्र्यस्तीति मीमांसायां स्पष्टम् । कृत्त्वादिति । यस्याऽधिकारस्तस्य कर्तृत्वादित्यर्थः । न तु शूद्रस्येति । विद्याया अभावात्तस्यैवाऽनधिकारे तद्भार्यायाः सुतरामिति भावः । ननु पञ्चमहायज्ञेषु शूद्राणामप्यधिकारोऽस्तीति चेन्न, शूद्रस्येत्यस्याऽसच्छूद्रस्येत्यर्थात् । सच्छूद्राणामेव तेभ्यधिकार इति

१—कीलहानसंस्करणे संग्रहश्लोक इह न पठ्यते ।

२—'पत्नीसंयाज इति' पा० । यागविशेषस्य संबन्धे यत् ।

एवमपि 'तुपजकस्य पत्नी'ति न सिध्यति । उपमानात्सिद्धम् । पत्नीव पत्नीति ॥ ३३ ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ४ । १ । ३४ ॥

पत्युः सपूर्वाद्दुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

पत्युः सपूर्वाद्दुपसर्जनसमास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वृद्धपतिः वृद्धपत्नी ।
स्थूलपतिः स्थूलपत्नी ॥ वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम् ?
आशापतिः आशापत्नी ।

सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्' । नैवं जिज्ञायते—
'अस्त्यस्मात्पतिशब्दात्पूर्वः सोऽयं सपूर्वः, सपूर्वात्पतिशब्दादनुपसर्जना'दिति ।
कथं तर्हि ? 'अस्त्यस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वस्तदेदं सपूर्वम्, सपूर्वात्प्रातिपदिकात्

प्र०—राजज्ञेऽधिकारात्कर्तृत्वात्तत्फलसम्बन्धाद्यज्ञसंयोगः । तुपजकस्येति । त्रैविणिकानामेव
सभार्याणां यज्ञेऽधिकारो न तु शूद्रस्य । उपमानादिति । अग्निमात्तिपूर्वकपाणिग्रहणाद्यथादिति
भावः ॥ ३३ ॥

विभाषा । सहशब्दोत्र विद्यमानवचनो-विद्यमानत्वं सपूर्वं, न तु 'सपुत्र आगत' इत्या-
दिवत्तुल्ययोगे सहशब्दः । न हि पूर्वस्य नकारादेश इष्यते । तत्र पतिशब्दविशेषणं सपूर्वग्रहण-
मिति मत्वाह-पत्युरिति । उपसर्जनसमास इति । सर्वोपसर्जने बहुव्रीह्यादित्यर्थः ।
आशापतिरिति । आशायाः पतिरिति पत्नीममासः । प्रातिपदिकविशेषणत्वादिति । प्रातिपदिकं
पतिशब्देन विशेष्यते, तदेवानुपसर्जनग्रहणेन सपूर्वग्रहणेन च । पूर्वशब्दश्चावयववाची

४०—प्रसिद्धं स्मृत्यादिषु । अग्नीति । अग्निमात्तिपूर्वकपाणिग्रहणमित्तसादृश्यादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, येषां
तदपि नास्ति, तेषां सादृश्यान्तरं बोध्यम् ॥ ३३ ॥

विभाषा स । विद्यमानेति । 'सहैव पुत्रैर्दशमि'रिति वत् । न त्विति । तथा सति पूर्वस्यापि नकारः
स्यादिति भावः । तदाह—न हीति । तत्र पतिशब्देति । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिपेयादृश्यान्त्या-
विशेषणताया एव सर्वत्र दर्शनात्—'अनुपसर्जना'दित्यपि तस्यैव विशेषणमिति भावः । ननु 'वृद्धपत्नी'-
त्यादावपि समास उपसर्जनं न भवतीत्यत आह—सर्वोपसर्जनेति । वल्लुत्पूर्वसर्जनसम्बन्धवक्रे समासे
इत्यर्थः । अत एव—'अतिपत्नी'त्यपि सिध्यति, सद्भोजे मालाऽभावाद्य । अत एव प्रत्याख्यानारम्भयोः
समफलता । आशायाः पतिरिति । आशापतिव्यञ्ज तत्पूरकत्वेन । तदेव—पत्यन्तं प्रातिपदिकमेव ।
सपूर्वग्रहणेन चेति । 'विशेष्ये' इत्यनुपसर्जनः । ननु 'वृद्धपत्नी'त्यादौ समासप्रातिपदिकात्पूर्वस्य कस्यचिद-
भावात्सपूर्वत्वाऽभावेन प्रत्ययो न स्यादत आह—पूर्वशब्दश्चेति । अत एव वाक्ये नाऽतिप्रसङ्गः । प्रत्ययविधौ

पत्यन्तादनुपसर्जना'दिति ॥ ३४ ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ४ । १ । ३६ ॥

पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् ॥ १ ॥

पूतक्रत्वादयः पुंयोगप्रकरणे* वक्रव्याः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति ।

लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतप्रसङ्गः ॥२॥

लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतं प्राप्नोति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः † । पञ्चाग्निः दशाग्निः ‡ । किमुच्यते 'सर्वत्रे'ति ?

प्र०—गृह्यते न तु व्यवस्थावाची, शब्देऽवयवस्य प्रत्यासन्नत्वात्, सामर्थ्याच्च । पतिशब्देन तदन्त-
विधिर्भवति, 'ग्रहणवते'ति तदन्तविधिप्रतिषेधवाचनात् ॥ ३४ ॥

पूलक्र । पूतक्रत्वादीनामिति । त्रय एते योगाः ङीप्सहिताः 'पुंयोगादाख्याया'मित्यथानुव-
र्तयितव्या इत्युक्तं भवति । तेन यदा पुंयोगान् स्त्रियां पूतक्रत्वादयो वर्तन्ते तदायं विविर्नान्यदा ।

लिङ्गसंनियोगेनेति । लिङ्गार्थविहितः प्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते । यद्यपि स्त्रीप्रत्ययेन
सहागमादेशानां विधानं तथापि विधानोत्तरकानं स्त्रीप्रत्यये लुप्तेऽपि तेषां श्रवणं प्रसज्येत,
तन्निवृत्तौ प्रमाणाभावात् । यथा यमलक्ष्योरेकविनाशेऽपि नापरस्य विनाश इति भावः ।
पञ्चेन्द्राण्य इति । तद्विधायं द्विगुः । 'सास्य देवते'त्यण् । तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् ।
'लुक्त्तितलुकी'ति ङीपो लुक् । अत्रानुको निवृत्तिर्न प्राप्नोति । पञ्चाग्निरिति । पञ्चाभाष्यो

उ०—तदन्तविधिप्रतिषेधाद्—सामर्थ्याच्चेति । सर्वस्वेति विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । विद्यमानपूर्वाऽव-
यवकत्वस्य केवलपतिशब्देऽभावात्, पकारस्याऽवयवत्व अर्थमिचारीति तावयम् । लक्ष्याऽनुसारिव्या-
ख्यानाच्च 'अनुपसर्जना'दित्यपि तदन्तविशेषणम् । तदुक्तं भाष्ये—पत्यन्तादनुपसर्जनादिति ॥ ३४ ॥

पूतक्रतो । अविशेषेण सर्वेषामुत्तरयोगानां ग्रहणमिति भ्रमं निराकरोति—त्रय इति । लक्ष्याऽनु-
सारिव्याख्यानेनेति भावः । नन्वर्थधर्मस्य लिङ्गस्य लुकोऽसम्भवः, आगमादेशैः सन्नियोगस्य चाऽसम्भवोऽत
आह—किङ्कर्षे इति । यद्यपीति । सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापात्रे उभयोरप्यपायादिति भावः । अस्य
न्यायस्य व्यभिचरितत्वं दर्शयति—यथेति । अत्रानुक् इति । 'इन्द्रवहणे'ति विहितस्वैत्यर्थः । ऐकारस्य—

* पुंयोगादाख्याय ४ । १ । ४८

† इन्द्रवहणभवरशर्वरुद्रमृदहिमारण्यवयवधनमाद्गलाचार्याणामानुक् ४ । १ । ४६ । सास्य देवता
४ । २ । २४; द्विगोर्लुगनपत्ये ४ । १६ । ८८; लुक् तद्वितलुकि १ । २ । ४६

‡ वृषाकप्यप्रिकुशितकुसीदानामुदात्तः ४ । १ । १७

अन्यत्रापि नावर्यमिदं । कान्यत्र ? पञ्चभिर्धिविरोभिः क्रीतः पञ्चघोषा दशघोषेति X ।

लिङ्गग्रहणेन नार्थः । 'सर्वत्रागमादेशानां वचने लुकि तत्कृतप्रसङ्ग' इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—पञ्चमेन गृह्णाति पञ्चकः+ । नैतदस्ति । मलयं परादिः, स डटो ग्रहणेन ग्रहियते । इदं तर्हि प्रयोजनम्—पष्टेन गृह्णाति पट्क इति † ।

सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतः स्त्रीप्रकरणे वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेवत् । कथम् ? आगमादेशा य इह स्त्रीप्रकरणे उच्यन्ते तेऽङ्गाधिकारे वक्तव्याः* ॥ 'स्त्रीप्रकरणे'ग्रहणेन नार्थः । 'सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतो वचना'-दित्येव । इदमपि सिद्धं भवति—पष्टेन गृह्णाति पट्क इति ।

प्र०—देवता अस्येति पूर्वत्वसर्वम् । अत्रैकारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति । पञ्चभिरिति । आर्हीयष्टक् । तस्याप्यर्द्धपूर्वेति लुक् । ततो डीपो लुक् । अत्र रेफस्य निवृत्तेरप्रसङ्गः । पञ्चमेनेति । 'तावतिथस्य ग्रहणमिति लुग्ने'त्यत्र 'तावतिथेन गृह्णातीति लुक् चे'त्युपसंख्यानान्तरप्रत्ययो डटश्च लुक् । स डट इति । एतेन मट्सहितस्य लुगित्यर्थः । पट्क इति । डटि परतः पूर्वभक्त-स्युगागमो डटि निवृत्तेऽपि न निवर्तते, प्रत्ययलक्षणेन वा प्रसज्येत । ननु कनि पूर्वस्य पदत्वात्संयोगान्तरस्य लोप इति धुको लोपो भवति । एवं तर्हि चतुर्थेन गृह्णाति चतुष्क इत्युदाहरणम् । अत्र हि 'रास्तस्ये'ति नियमात्युक्तः संयोगान्तरस्य लोप इति नास्ति ।

सिद्धं स्थिति । स्त्रीप्रकरणे य आगमादेशास्ते—अङ्गतः—अङ्गाधिकारे वक्तव्या इत्यर्थः । तत्र स्त्रीप्रत्यये परतोऽङ्गस्य विधीयमाना आगमादेशाः—तत्र लुग्ने 'न लुमताङ्गस्ये'ति

उ०—'शुगागमो'ति विहितस्य । शुगागमः—'पट्कतिक्रिये'ति विहितः ॥ ननु 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेन लुक्विषये पूर्वमेवाऽप्रवृत्तरत आह—प्रत्ययलक्षणेनेति । स न्यायस्त्वन्तरङ्गनिमित्तविनाशकविधिविषयः, 'न च प्रकृते तत्राशः, प्रत्ययलक्षणेन सत्त्वादिति भावः । 'पठिति सूत्रे 'ड डित्यनुवृत्तस्य 'डट् चेदस्ती'-स्येवार्थः, सतम्या विपरिणामे फलाऽभावादित्याशयः । 'डटि परत' इत्यपि वस्तुनस्तस्य परत्वादुक्तमिति बोध्यम् । ननु कनीति । डट्प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य भवं तु न, 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षण-निषेधात् । डटवस्थायाम् पूर्व जातभ्रंशेना डटि निवृत्तेऽपि निवृत्तौ मानाऽभवेत् पराया भ्रंशेना विद्यमानध्वेन पदत्वाऽभावाच्चदमातिः । धुको निवृत्तौ तु मुक्तत्वनिमित्तकरत्वेनाऽन्तरङ्गे अश्वत्वादीति भाष्याशयमन्ये ।

X वनो र च ४. १. ७, अप्यर्धपूर्वद्विगोलुंगसंशयान् ५. १. २ । २८

+ नान्तादसंख्यादेर्मै ५. २. ४६; तावतिथेन गृह्णातीति लुक् च ५. १. २ । ७७ वा० २

†—'ग्रहियते' पा० । † पट्कति लिप्यचद्वयं धुक् ५. १. २ । ५१

• न लुमताङ्गस्य * १ । १ । ६१

लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् ॥ ४ ॥

अथवा लिङ्गलुक्वयेव प्रकृतिप्रत्यापत्तिर्वक्तव्या ॥ लिङ्गग्रहणेन नार्थः । 'लुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचन'मित्येव । इदमपि सिद्धं भवति—पष्ठेन गृह्णाति पट्क इति ।

किं पुनरत्र ज्यायः ? 'लुकि [प्रकृति]प्रत्यापत्तिवचन'मित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति—पञ्चभिः पट्वीभिः+ क्रीतः पञ्चपटुः दशपटुरिति ।

तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'संनियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यभावः' । तथा, —देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्म कर्तव्यम् । देवदत्तापाये यज्ञदत्तोऽपि न करोति ॥ ३६ ॥

प्र०—प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् भविष्यन्तीति भावः । पञ्चपटुरिति । यथादेशस्यानाङ्गत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावः । यद्यपि यथादेशः प्रत्ययलक्षणो न भवति, तथापि स्त्रीप्रत्ययलुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाद्यथादेशोऽन्तरङ्गो न निवर्तेतेति प्रत्यापत्तौ त्विष्टं मिध्यतीत्यर्थः ।

संनियोगशिष्टानामिति । लोकिकोऽयं न्यायः । एकस्मिन्प्रयोजने येषां सहाधिकारस्तत्रान्यतरनिवृत्तावितरनिवृत्तिः । लिङ्गमपि शास्त्रेऽस्ति—'वित्त्वकादिभ्यश्च्यस्य लु'गित्यत्र छस्येति स्थानिर्देशः । तस्य हि प्रयोजनं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्, कुको निवृत्तिर्मा भूदिति । यदि चैवा परिभाषा नाभविष्यत्तदा कुङ् न न्यवस्येदिति किं तन्निरर्सेन । कथं पञ्चपटुरिति ? न हि यथादेशः संनियोगशिष्टः । एवं तद्वन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग बाधत इत्यकृत एव यथादेशे लुकि सति निमित्ताभावाद्यण न भवति । न च लुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वं, 'नाजानन्तर्य' इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधात् । 'इको यणचो'त्यत्र हि अचोरानन्तर्यमाश्रितम् ॥ ३६ ॥

उ०—अङ्गाधिकारे इति । अङ्गत् इत्याद्यादिश्वात्सिरिति भावः । अङ्गस्येति तत्र तत्र सूत्रे वक्तव्यमिति तात्पर्यम् प्रत्ययलक्षणो न भवतीति । वार्णवादिति भावः । बहिरङ्गत्वादिति । तद्वितलुगपेक्षत्वात् । यण् तु वार्णवादान्तरङ्ग इति भावः ।

लोके क्वचिद्व्यभिचारदर्शनादाह—लिङ्गमपीति । एवञ्च शापकाच्छास्त्रेऽङ्गीक्रियते । किञ्च, सहाधिकारविषयोऽयं न्याय इति न व्यभिचार इति तात्पर्यम् । न च लुक् इति । 'अन्तरङ्गानपीति न्यायस्य बहिरङ्गपरिभाषाऽपवादत्वेन लुगिपये बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाऽप्रवृत्तेऽभिव्येधा शङ्का । प्रतिषेधादिति । अनित्यत्वादिपि तदप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या ॥ ३६ ॥

१—कचिन्न ।

† इको यणचि ६ । १ । ७०

२—'अपायः' पा० । षष्ठे त्वेवं पठिष्यति—'संनियोगशिष्टानामन्यतराऽभाव उभयोरप्यभावः'

[३ । ४ । १५३] इति ।

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ४ । १ । ३६ ॥

असितपालितयोः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

असितपालितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । असिता पलिता ।

छन्दसि वनमेके ॥ २ ॥

छन्दसि वनमेक इच्छन्ति । 'असिंवन्यस्योपधे'† । 'पलिकनीरिद्युवृतयो मवन्ति'‡ ।

वर्णाङ्गीविविधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

वर्णाङ्गीविविधाने पिशङ्गादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पिशङ्गी ॥ ३६ ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककवराद्

वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादना-

योविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४ । १ । ४२ ॥

नीलादोपधौ ॥ १ ॥

नीलादोपधाविति वक्तव्यम् । नीली ओपधिः ।

प्र०—वर्णादनु । छन्दसि क्तमिति । तस्य स्थाने इति बोद्धव्यम् । अत्र केचिच्छन्दोग्रहणं प्रयोगदर्शनार्थमिच्छन्ति, तेन भाषायामपि क्नादेशो भवति । 'गतो गणस्त्रूर्णमसिक्नकाना'मिति । भाष्यकारेण त्वेतन्नोपन्यस्तमित्यथुक्तमित्याहुः ।

पिशङ्गादिति । उत्तरसूत्रेण डीपि प्राप्ते डीविविधि । स्वरे विशेषः । पिशङ्गशब्दो 'लघावन्ते द्वयोश्चवृद्धयो गुरु' इति मध्योदात्तत्वादननुदात्तान्त ॥ ३९ ॥

जानपद । नीलादिति । सर्वस्मिन्ननाच्छादने प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ४२ ॥

उ०—वर्णाद । तस्येति । 'त'शब्दस्येत्यर्थः । नन्वाऽपवादत्वादिति भावः । उत्तरसूत्रेणेति । तोपधाऽ-पेक्षमेव तत्राऽन्यत्वं । वर्णादनुदात्तादिति तत्र वर्त्तते । तत्राऽनुदात्तान्तत्वनुपादयति — लघ वन्त इति । षड्वपः—वृद्धवः ॥ ३६ ॥

जानपद । ननु नीलादनाच्छादने ङीषो विधानादन्यर्थमेतदत आह—सर्वस्मिन्निति । नियमार्थमिति

† अथर्ववेदे १ । २३ । ३

‡ अथर्ववेदे ५ । २ । ४

१—जानपदी कृतिः, जीवितेत्यर्थः । कुण्डयति रक्षणे भक्षयाद्यमित्त्वं कुण्डी ग्रामवत्, स्थाली कमण्डलुर्वा । गोष्ठी श्रावणम्, धान्यादिवह्नार्याधारविशेषः । स्थली जलशून्याऽकृत्रिमा भूमिः, 'पली' इति लोके प्रसिद्धा । 'सैषा 'स्थली' यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नुपुंसैकमुर्ध्वा'मिति साहित्यदर्पणं प्रयोगः । माग्नी व्यञ्जनविशेषः । माग्नी नागरस्य स्थूला पत्नी । कालः कृष्णवर्णोऽस्यास्ति काळी । मीळी माषे व्याख्याता । कुयी अयोविकारः, 'कुयी फाले' इति मेदिनी । क्मूळी मैथुनेच्छावती, 'वृषस्यन्ती

प्राणिनि च ॥ २ ॥

प्राणिनि चेति वक्रव्यम् । नीली गौः । नीली बडवा ।

वा संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

वा संज्ञायामिति वक्रव्यम् । नीली नीला ॥ ४२ ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ८ । १ । ४४ ॥

'गुणवचना'दित्युच्यते को गुणो नाम ?

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाऽक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

प्र०—वोतो उत इति वचनाद्बचनग्रहणाच्चदेडोर्न ग्रहणम् । विशेषणस्यापि तु गुणस्य ग्रहणं प्राप्नोति । यथा 'यस्य गुणस्य हि भावा'दित्यत्र । ततश्च जात्यादिवचनादपि ङीप् प्राप्नोति—
बाहु रित्यादाविति पृच्छति—को गुण इति । सत्त्वं इति । द्रव्यमाश्रयते, तत एव च द्रव्यान्नि-
वर्तते, भिन्नजातीयेषु दृश्यते यः स गुणः । एतेन जातेर्गुणत्वं निवारितम् । सा हि द्रव्ये निविश-
माना द्रव्यं न कदाचिज्जाहति, न च भिन्नजातीयानि द्रव्याण्यभिनविशते । यद्यपि गवाश्वादिषु
प्राणित्वमस्ति तथापि प्राणित्वेन तेषामेकजातीयत्वमेव ।

क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणयोगाद्गुणत्वं प्राप्नोति । सापि हि द्रव्ये निविशते, कदाचिद्द्रव्या-
न्निवर्तते । निष्क्रियं हि द्रव्यं कदाचिद् भवति कदाचित्सक्रियं, भिन्नजातीयानि च द्रव्याण्यश्रय-
तोऽस्याह—आधेय इति=उत्पाद्यः, यथा घटादेः पाकजो ह्वादिः । अक्रियाजः=अनुत्पाद्यः,

उ०—भावः ॥ ४२ ॥

वोतो गुण्य । 'अदेरुगुण्य' इति परिभाषयारिक प्रश्नेनेत्यत आह—उत इतीति । वचनग्रहणाच्चेति ।
गुण्यवति द्रव्ये वर्तमानप्रातिगदिकलामाद्य हि तत् । न चाऽदेहामेवंप्रकारः सम्भवतीति भावः । नन्वेवं
'संसर्गिभेदकं यद्य'दितिलक्षितगुण्यग्रहणमस्त्वित्यत आह—विशेषणस्याऽपि त्विति । अपि तु विशेषणस्य-
संसर्गिभेदकमिति लक्षितगुणस्य ग्रहणं प्राप्नोतीत्यन्वयः ।

द्रव्यमिति । 'सीदत्यस्मिन् जातिगुण्यक्रिया' इति व्युत्पत्तेः । सदेरौयादिको 'व'प्रत्ययः । ततः
पाकादिकारणान्तरवशाद्गुणान्तरोत्पत्तेः स गुण्यस्ततो द्रव्यान्निवर्तत इत्यर्थः । भिन्नजातीयेभ्येति । घटपय-
दिधिव्यर्थः । एतेन जातेरिति । इदमुपलक्षणम्, अनेन संज्ञाया अपि तत्त्वनिराशात् । न कदाचिदिति ।
नित्यत्वात्तस्या इति भावः । प्राणित्वमिति । यद्यपि प्राणित्वं प्राणसम्बन्धरूपं न जातिर्नाभ्यस्यङोपाधिस्त-
थाऽपि तस्य जातिस्वाङ्गीकारेण्येत् । इत्याहेति । इत्यत आहेत्यर्थः । आधेय इत्यस्याऽर्थ उभाय इति ।

इ कमुकी' इत्यमरः । कवरी केशवेशः, केशविन्यासविशेषस्य संज्ञेयम् ।

अपर आह—

उपैत्यन्यज्जहान्यन्यदृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।

प्र०—यथाऽऽकाशादेर्महत्त्वादिः । क्रिया नूत्पाद्येव न नित्येति तस्या द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः । एवन्तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति । अवयविद्रव्यम्—अवयवद्रव्येषु निविशते, असमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ च विनाशात्ततोऽपैति, भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते । द्विविधञ्च तन्नित्या-नित्यभेदेन । निरवयवस्य द्रव्यस्यात्मपरमाण्वादेरित्यत्वादवयविद्रव्यस्यानित्यत्वादित्याह—अस्त्वरूपकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः । अत्र पृथग्जातिष्वित्यसमासः । समासे हि 'जात्यन्ताश्च वन्धुनी'ति छः प्रसज्येत । तत्र व्यक्त्यु—जात्याधारेषु—दृश्यमानो जातिषु दृश्यत इत्युच्यते ।

अयमेवार्थः श्लोकान्तरेणोच्यते—उपैत्यन्यदिति । अन्यद् द्रव्यं शुक्लादिको गुण आगच्छ-

उ०—एतेन नित्याऽनित्यवृत्तिजातिमत्त्वं लब्धम् । नैवं क्रियेत्याह—क्रिया त्विति । अद्रव्यस्वभाव इति । द्रव्यमिह इत्यर्थः । द्रव्यादन्य इत्युत्तरलक्षणे उक्तेः । द्रव्यपदेनाऽत्र गुणाऽऽश्रय उच्यते । इत्युच्यत इति । जातिशब्दो लक्षणया व्यक्तिवचन इति भावः । अत्रैवं व्याख्याने 'पृथग्जातिषु दृश्यते' इत्यनेन, 'सत्त्वे निविशते' इत्यादिना वा जातेर्वारणे सिद्धेऽन्यतरवैयर्थ्यापत्तिः । किञ्च,—क्रियावारकेषुैव जातिवारणे सिद्धे उभयोरपि वैयर्थ्यम् । किञ्च,—'पृथग्जातिषु' इत्यनेन जातिवारणमशक्यं, भिन्नजातीयेषु घटपत्रादिषु द्रव्यस्वादिदर्शनात् । अन्यद्द्रव्यमिति । यथा कुसुम्मादिस्पर्श वस्त्रमायाति कुसुम्भञ्च परित्यजतीत्यर्थः । पटुत्वाद्यपि क्वचिदायाति क्वचिन्नश्यति, कस्यचिपटोरपटुत्वस्याऽपयोश्च पटुत्वस्य दर्शनात् । पूर्वैलक्षण्येऽप्येवमेव व्याख्या-नुमुषितम् ।

द्रव्येषु दृष्ट इति—पूर्वाघेन संज्ञाया जातेश्च तत्त्वनिरासः । ननु गुणस्य वाचकत्वमनुपपन्नमत आह—शब्दधर्मस्येति । अनेनाऽलिङ्गक्रियाया गुणत्वनिरासः । अत्रापि पूर्वैलक्षण्यवद्व्यर्थविशेषणताऽऽपत्तिः । द्रव्याऽन्यत्वेन भाववोपलक्षण्येऽदभावनिरासः ।

अत्र वदन्ति,—'गुणो मामे'ति प्रथे नामैकदेशप्रहृष्यं, 'गुणवचनः क' इति प्रथः । अत एवोत्तरे 'वाचकः सर्वलिङ्गानामिति यथाश्रुततयैव सन्नच्छेते । येषां च शब्दानाम् 'आकदार'स्यै गुणवचनसंज्ञोका, तेषामेवाऽत्र कथनम् । एवं हि द्वयोर्माध्ययोरैकवाक्यता भवति । तत्र हि समस्तकृदन्ततदितान्तसर्वनाम-जातिसंज्ञासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दस्य गुणवचनसंज्ञा कृता । तस्मादत्राऽपि विशेषणस्तद्व्यावृत्तिरेव युक्ता । तथा हि—तत्राऽऽध्यादेन संज्ञानिरासः । न हि संज्ञाजातिशब्दा द्रव्ये विद्यमाना एव रक्तादिशब्दवत्कदा-चिद्वाचकत्वेन प्रवर्तन्ते कदाचिन्नेति भवति । 'जातिषु पृथग्दृश्यते' इत्यनेन सर्वनामनिरासः । यथा शुक्ला-दयः शब्दाः—समाने शुक्ले गवि शुक्लशब्दोऽश्वे च कर्कशब्दो, नैवं सर्वनामशब्दा नियतविषयाः । पार्वोदयोऽपि क्वचिद्वाहरिति क्वचिद्वाहतर इति, नैवं क्वचिदपि 'सर्वतर' इति । 'आधेय' इत्यनेन संज्ञाश-ब्दनिरासः । न हि रक्तादिगुणशब्दवद्द्रव्ये विद्यमाने यत्नाऽऽधेयो यत्नाधेयाऽर्थक इत्यर्थः । अनेनैव जातिशब्दानामपि निरासः । अक्रियाज इत्यस्य क्रियाप्रतिपादकधात्वजन्य इत्यर्थः । तेन कृदन्तनिरासः ।

वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥

गुणवचनान्डीवाद्युदात्तार्थम् ॥ १ ॥

गुणवचनान्डीवक्रव्यः* । किं प्रयोजनम् ? 'आद्युदात्तार्थम्' । आद्युदात्ताः प्रयोजयन्ति—वस्त्रो [पदवी] ।

स्वरुसंयोगोपघप्रतिषेधश्च ॥ २ ॥

स्वरुसंयोगोपघानां च प्रतिषेधो वक्रव्यः । स्वरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥ ४४ ॥

प्र०—त्यन्यत् परित्यजति, भिन्नजातीयेषु च द्रव्येषु दृष्टः । सर्वलिङ्गाप्रयगतलिङ्गप्राहित्वाद्वाचकः सर्वलिङ्गानाम् । दम्बधर्मस्य वाचकत्वस्यार्थं आरोपाद् वाचक इत्युच्यते । द्रव्यादन्य इति । ययोक्तलक्षणयुक्तत्वेपि यस्य द्रव्यत्वं नास्ति स गुण इत्यर्थः ।

यस्वीति । 'धान्ये नि'दित्यतो निदिति वर्तमाने 'धृस्वृस्निही'ति वमुशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । तस्मान् डीपि सति ईकारोऽनुदात्तो भवति । डीपि तूदात्तः स्यात् । अन्तोदात्तात्तु डीम्डीपोर्वितेपाभावः—'उदात्तयणो हल्पूर्वा'दिति डीप उदात्तत्वविधानात् ॥ ४४ ॥

उ०—असत्त्वद्रूपतिरित्यनेन सत्यवाचकप्रकृतिकभिन्नाऽर्थकेन समस्ततद्विदान्तयोर्निरासः । अत एव 'प्रकृति'-प्रकृत्यं चरितार्थम् ॥ उत्तरश्लोकेऽप्याद्यपादेन संशयान्दनिरासः । इष्ट इत्यस्य—'पृथ'गिति शेषः । तेन सर्वनामनिरासः । वृत्तीपपादेन जातिनिरासः । न पाद्यपादेन जातिनिरासः, नीचतत्तद्वर्णवत्त्वा सममादौ ब्राह्मणत्वादिनिरासात्, विश्वामित्रादौ तत्सम्बन्धाच्च । 'आविष्टलिङ्गा जातिर्ये'ल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्तते उच्यते प्रभृत्याऽऽविनाशात्तल्लिङ्गं न जहातीति—'विशेषणान्छे'ति सूत्रे भाष्योक्तेस्तद्वाचकानां न सर्वलिङ्गवाचकत्वम् । अनेन संख्यानिरासोऽपि, विश्व्यादीनां सर्वलिङ्गत्वाऽभावात् ।

द्रव्यादन्य इत्यस्य—द्रव्यवाचकप्रतिषेधकप्रकृतिकादन्य इत्यर्थः, द्रव्यवाचकान्यप्रकृतिक इत्यर्थो वा । तेन समस्ततद्विदान्तयोर्निरासः । द्वितीयपादस्याऽऽपिनाऽघातुवत्त्वस्य संग्रहः, तेन कृदन्तनिरासः । अत एवोत्तरसूत्रे 'बहु'प्रकृत्यं चरितार्थम् । 'संख्याशब्दस्याऽऽगुणवचनत्वादिति कैयटव्याख्यानेऽपि 'आधेयश्चे'त्यादिना संख्याधारणसम्भवात् । वस्तुतोऽव्ययमिदम्भाष्यमेकदेशुक्तिः, व्याख्यालेशस्याऽप्यभावात्, उक्तरीत्या विकृताकूपवद्विशीर्षत्वाच्च, 'आकृष्टार'स्ये स्वयमुक्तत्वाच्च भगवताऽत्र नोत्तरितमिति भाति ।

ननु लीम्डीयोः को विशेषोऽत आह—धान्ये निदित्तीति । वमुशब्दः प्राशस्त्यवाची । स्वरु—पाणिप्रहणोत्कण्ठावती ॥ ४४ ॥

* अनुदात्तो मुन्पिचो १ । १ । ४ इतीकारानुदात्तत्वार्थं डीन् कर्तव्यः ।

१—श्चिभ ।

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४ । १ । ४८ ॥

गोपालिकादीनां प्रतिषेधः ॥

गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोपालिका पशुपालिका ।

किं पुनरिहोदाहरणम् ? प्रष्टी प्रचरी । कथं पुनरयं प्रष्टशब्दोऽकारान्तः स्त्रियां वर्तते ? तस्येदमित्यनेनाभिसम्बन्धेन । यथैव ह्यसौ तत्कृतान्स्नानोद्धर्तनपरिपेकाल्लभते,

प्र०—पुंयोगा । पुंसा योगः पुंयोगः, तस्माद्धेतोर्यत्प्रातिपदिक स्त्रियां वर्तते ततो डीप् भवति । आख्याग्रहणं गुणभूतेनापि पुंसा सबध्यते, अन्येन सबन्धासम्भवात् । गणकादयो हि शब्दाः पुंयोगास्त्रियां वर्तमाना न पुंयोगस्याख्या भवन्ति । स्त्रियां च पुंयोगमन्तरेण न वर्तन्त इति स्त्रिया अपि नाख्याः । पुंयोगास्त्रियां वर्तमानानां स्त्रीं प्रत्याख्यात्वमव्यभिचारान्न विशेषणम् । पुंविशेषणस्य तु प्रयोजनं प्रजाता प्रसूतेत्यादौ डीप्निवृत्तिः । प्रसूतादयो हि पुंयोगास्त्रियां प्रवर्तन्ते पुमांसं तु नाचक्षते ।

गोपालिकादीनामिति । 'सिद्धये' इति वाक्यशेषः । किं पुनरिति । यदि प्रष्टादिशब्दः पुंसि व्युत्पाद्यते ततः स्त्रीवृत्तिर्न स्यात्, अथ तत्समर्थाचरणात्प्रस्थानादिक्रियां प्रति कर्तृत्वमाश्रित्य स्त्रियां व्युत्पाद्यते तदान्तरङ्गत्वाद्वापि कृते मुमुत्पत्तो सत्यां समासे कृतेऽकारान्तत्वाभावाऽडीप् न स्यादिति प्रश्नः ।

तस्येदस्मित्यनेनेति । यथा राजामात्यो राजकार्याणि राजव्यपदेशञ्च लभते तथा

उ०—पुंयोगादा । क्लिष्टत्वात्पुंसाऽर्थं दर्शयति—पुंसा योग इति । 'कर्तृकरणे' इति समासः । हेतोरिति । हेतो पञ्चमीति भावः । ननु प्रधानेन योगेन, स्त्रिया वा सम्बन्धः स्यादत आह—अन्येनेति । तत्र नाद्य इत्याह—गणकादय इति । अन्ये 'स्त्रिया आख्यायामित्यत्र किं पुंयोगात्प्रादाख्यायामित्यर्थः ? उत उत्तरकालमिति ? नाद्य इत्याह—स्त्रियाश्चेति । नान्य इत्याह—पुंयोगादिति । प्रसूतादयो इति । पुंयोगहेतुक्रमागर्भानोत्तरकालं तन्निःसररूपप्रसवप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः । भाष्ये इति । ततो गर्भनिःसरणाऽभावादिति भावः । गर्भाननिमित्तकः 'प्रसूत'शब्दः पुंस्वपि, तथाप्युक्तप्रवृत्तिनिमित्तको न पुंस आख्या, नाऽपि गर्भाननिमित्तेन प्रसूतशब्दवाच्यपुंयोगमात्रेणाऽस्य स्त्रियां वृत्तिरिति भावः ।

गोपालिकादीनां प्रतिषेधप्रतियोगित्वाऽसम्भवादाह—वाक्यशेष इति । नन्वत्र 'तृजकाम्या'मिति निषेधासमासो दुर्लभः, शेषपठ्या समासेऽपि भ्रायः मुपः परत्वादित्त्वं दुर्लभमिति चेन्न, शेषपठ्या अपि तत्र कृत्पर्यस्य क्रियाजनकत्वात्कारकत्वमेवेति तथापि मुजुत्पत्तेः पूर्वं समास इति नाऽऽपः मुपःपरत्वमित्यदोषात् । यथाकश्चित्तत्कारकोपादानेऽपि कश्चित्तत्कारकत्वादाय सा प्रवर्तत इति—अप्रत्ययमायादु'पपद'मिति सूत्रसमाध्याय शक्यते ॥ पुंसीति । प्रधानादिक्रियायाः पुंघर्मत्वादिति भावः । उदाहरणयोः 'मुपि रथः' 'श्वेदः'

एवं प्रष्टशब्दमपि लभते ॥ यद्येवं—

पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनम् ॥ १ ॥

पुंयोगादाख्यायां तद्धितस्य लुग्वक्तव्यः । 'तस्येदम्' [४ । ३ । १२०] इति प्राप्नोति । न तर्हीदानीमिदं भवति—प्राष्ठघ इमाः, प्राचर्घ इमा इति । भवति च । विभाषा लुग्वक्तव्यः । यदा लुक् तदा प्रष्टी, यदा न लुक् तदा प्राष्टी ।

यद्येवं नार्यो लुक् । विभाषा तद्धितोत्पत्तिः । यदा तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्राष्टी, यदा न तद्धितोत्पत्तिस्तदा प्रष्टी । एवमपि लुग्वक्तव्यो न ह्यन्तरेण तद्धितस्य लुक् परार्थे शब्दो वर्तते ।

यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्टशब्दो वर्तते । कथं पुनस्तस्यामप्रतिष्ठमानायां प्रष्ट-शब्दो वर्तते ? यथैव हासावकुर्वती किञ्चित्पापं तैत्कृतान् वधवन्धनपरिवलेशोल्लभते, एवं प्रष्टशब्दमपि लभते ।

प्र०—प्रष्टभार्यापीत्यर्थः । 'स्नान'शब्दः करणसाधन इत्यपुनरुक्तः परिपेकशब्दः ।

तद्धितलुग्वचनमिति । तस्येदमिति सवन्वस्य भेदनिवन्वनत्वाद्भेदाप्रयत्तद्धितोत्पत्ती सत्यां तस्य लुग्वक्तव्यः । न ह्यन्तरेणेति । तद्धितस्य विकल्पेनोत्पत्तावपि पक्षे वाक्यमेव भवति—प्रष्टस्येयमिति । तत्र च प्रष्टशब्दः पुंस्येव वर्तते न तु स्त्रियाम् । तस्मात्स्त्रीवृत्तित्वमस्येच्छता तद्धितलुग्विधेय इत्यर्थः ।

यदि पुनरिति । यथा पञ्चभिर्हृत्तेः कृपतीति प्रतिविधानात्कर्तृत्वम्, एवं स्त्रिया अपि प्रस्थानादौ कर्तृत्वं स्यादेवेति भावः । कथमिति । साक्षात्तस्याः क्रियाया अकरणादकर्तृत्वं मन्यते । यथेयेति । साक्षात्सापमकुर्वत्यपि संविधानीत्वात्कर्तृत्वमापद्यते । यथा 'स्वामिदामो पचत' इति स्वामिनः संविधानात् पचतृत्वं, दासस्य तु साक्षात्, तथा स्त्रीपुंसयोः प्रस्थानात्पचतृत्वमित्यर्थः । तत्रान्तरङ्ग-

उ०—इति क-ये ।

भाष्ये—तस्येदमिति—सामान्ये नपुंसकम् । तच्छ्रुतमिति । 'तस्येद'मित्यभिसम्बन्धकृतानित्यर्थः । करणसाधन इति । तथा च 'स्नान'शब्दो गन्धतेलादिवचन इत्यर्थः ॥ ननु तद्धितस्य विकल्पे प्रष्टशब्द एव सम्बन्धमाचष्टे इति किं लुक्त्रेयन आह—तद्धितस्येति । मक्षविभाषया वाक्यस्यैवाऽभ्यनुष्ठानादिति भावः । लक्षणया चेदष्टेऽर्थेऽसाधुत्वम्, 'तस्येद'मित्यर्थेऽनुष्ठानेन प्रस्थान्तस्यैव तस्यम्बन्धीत्यादिसमास-स्यैव वा साधुत्वमित्येवमिति तात्पर्यम् ॥ प्रतिविधानात्—तस्यभार्याचरणात् । पञ्चभिर्हृत्तेः कर्तृत्वमेवैकनाऽसम्भवादिति भावः ॥ भाष्ये—मर्तृकृतानिति । मर्तृकृतपापकृतानित्यर्थः । तच्छ्रुतमिति—पाटेऽप्ययमेवार्थः । तथा च दाम्पत्यलक्षण एव पुंयोगो भगवतोऽभिमतः । केरुपी देवकी देवतीत्यादौ गौरादित्यादौऽपिति

१—'वर्तते' पा० ।

२—'तस्यामेवार्थ' पा० ।

३—'मर्तृकृतान्' पा० । 'पुंयोगोऽत्र दाम्पत्यरूप एवेति भाष्यस्वरसः' इति लघुशब्देन्दुशेखरे

नागेशः ।

सुयन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिः ॥ २ ॥

सुयन्तसमासवचनाच्चाकारान्तता नोपपद्यते । सुयन्तानां समासस्तत्रान्तरङ्गत्वाद्वापुः* । टाप्युत्पन्ने समासः । स्याशब्दः समस्येत । तत्र पुंयोगादाख्यायामकारान्तादित्तीकारो न प्राप्नोति ।

सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात्' । स्त्री पुंशब्देनाङ्कारान्तेनाभिधीयते ॥ ननु चोक्तं 'पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुभ्वचन'मिति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'नातस्तद्धितोत्पत्तिर्भवती'ति यदयं 'पुंयोगादाख्याया'मितीकारं शास्ति† ।

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । येऽनीकारास्तेद्धितास्तदर्थमेतत्स्यात्‡ ॥ यत्तर्ह्याख्याग्रहणं करोति । न हि तद्धितान्तमाख्या भवति ।

प्र०—त्यादिति । प्रातिपदिकं पूर्वं लिङ्गमभिधायति पश्चात्संख्यामिति तन्निमित्तस्य सुपो बहिरङ्गत्वमिति भावः । सिद्धं त्विति । तस्येदमिति संवन्वात्तच्छब्दलाभं मन्यते । यद्यमिति । अणि हि ङीप्सिद्धो न चाणन्तान्ङीपि ङीपि वा विशेषः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वात् ॥ येनीकारा इति । यथा भानोरियमिनि वृद्धाच्छः—भानवीया । अत्र टाब्बावनार्थमिदं वचनं स्यात् । न हि तद्धितान्तमिति । तद्धितान्तस्य शब्दस्य प्रकृत्यर्थे पुंस्ववर्तनादिति भावः । तदेवमाख्याग्रहणं तस्येदमिति भेदविवक्षायामपि तद्धितोत्पत्तिमन्तरेण प्रथमशब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वं साधुत्वं च

३०—तदाकृतम् । तथेति । स्वामिदासयोः पाककर्तृत्ववत्स्त्रीपुंसयोः पापकर्तृत्ववच्च तयोः प्रस्थातृत्वमपीत्यर्थः । कथं पुनरन्याऽप्येनाऽन्यार्थाऽभिधानमत आह—सम्बन्धादिति ।

नन्वपि ङीप्शिवानार्थमिदमित्यज्ञापकमत आह—अपि ङीति । माप्ये—अनीकारा इति । ईकाराऽऽतिशयोक्ता इत्यर्थः । प्रकृत्यर्थे पुंसीति । एवञ्च पुमाख्यायाः स्त्रियामवृत्तेः सूत्रवैपर्यमेवेति भावः । ननु प्रस्तादौ ङीप्स्यावृत्तये तस्य चारितार्थार्थकं ज्ञापकत्वमिति चेत्, व्याख्यानात् 'पुंयोगा'दित्यस्य सः पुंशब्दः स्वार्थयोगास्त्रियां वर्तते इत्यर्थकरणेन तदशरणात् । नित्यो याद्य इति । तथा च 'प्राथम्य इमा' इत्यसाधु स्यादिति भावः । इदं चित्तम्—सर्वेषां वाचकत्वेनाऽपेक्षया ईदृशे विधेरे तस्य वैकल्यकत्वशान्त्येवोचिष्यात् । तच्चेदं ज्ञापकं स्त्रीप्रत्ययङीप्शिवमेवेति नाऽन्यत्र अनया रीत्या प्रवृत्तिमात्रस्य साधुत्वमिति

* सह मुग २ । १ । ४; अजापतद्वाप ४ । १ । ४

† तस्येदम् ४ । १ । १२०; विद्वाण्यम्.....करणः ४ । १ । १५

‡—'स्त्रीप्रत्ययाः' इति कीलहार्नपाठः ।

‡ इदाच्छ ४ । १ । ११४

अथवा पुनरस्तु तस्येदमित्यनेनामिसन्वन्धेन । ननु चोक्तं 'पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचन'मिति । नैप दोषः । नावश्यमयमेवामिसम्बन्धो भवति—तस्येदमिति । अयमप्यभिसम्बन्धोऽस्ति 'सोप'मिति । कथं पुनरतस्मिन् 'स' इत्येतद्भवति ? चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन् 'स' इत्येतद्भवति—तात्स्थ्यात्, ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्साहचर्यादिति । तात्स्थ्यात्तावत्—मञ्चा हसन्ति, गिरिर्दृश्यते । ताद्धर्म्यात्—जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह । ब्रह्मदत्ते यानि कार्माणि जटिन्यापि तानि क्रियन्त इत्यतो जटी 'ब्रह्मदत्त' इत्युच्यते । तत्सामीप्यात्—गङ्गायां घोषः, कूपे गर्गकुलम् । तत्साहचर्यात्—कुन्तान्प्रवेशय, यष्टीः प्रवेशयेति ।

प्र०—ज्ञापयति । तेन 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये'ति नियमो न प्रवर्तत इत्युक्तम् ।

अस्मिन्स्तु व्याख्याने तद्धितस्य नित्यो बाधः प्राप्नोतीति 'सिद्धं तु स्थिया'इत्येतत्पदान्तराश्रयेण व्याचष्टे—अथवेति । अनेनाभिसम्बन्धेनेति । एतत्पूर्वकेण 'सोप'मिति संबन्धेनेति भावः । इतरो भेदमवन्व एवानेनोक्त इति मत्वाह—ननु चेति । अयमपीति । अभेदाद्य भेदस्य निवृत्तत्वात्तद्धितास्तुत्तिः । भेदस्य तु विवक्षायां तद्धितो न निवार्यते ।

कथं पुनरिति । भिन्नानामभेदाभावादिति प्रश्नः । चतुर्भिरिति । आरोप्यते ताद्वरूपं न तु मुख्यमित्यर्थः । मञ्चा हसन्तीति । अत्र बानेषु मञ्चत्वारोपान्मञ्चगच्छप्रवृत्तिर्हसन्तीति पदान्तरप्रयोगादि ज्ञायते । जटिनमिति । ब्रह्मदत्तवर्मलभात्ताद्वरूपारोपः । 'सिद्धो माणवकः' 'गोर्वाहीक' इत्यादावपि ताद्धर्म्यात्ताद्वरूपारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिः । तदुक्तं हरिणा—

गोत्यानुपद्रो पाहीकेः निमित्तात्कैश्चिद्विध्यते ।

अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्याद्ये व्ययस्थितः ॥ इति ।

उ०—न पदयोः फलभेदः । परन्तु 'आख्याया'मित्यस्योकार्यतात्पर्यग्राहकतया चारितार्थ्येन शास्त्रयाऽसम्भव इत्यस्यैववस्तुभिरिता । ननु पूर्वव्याख्यानेऽपि 'तस्येद'मिति सम्बन्धस्यैवोक्तेः पदभेदोऽनुपगत इत्यत आह—एतत्पूर्वकेणेति । 'प्राप्ती'त्यस्य तद्धिं कथं साधुरवमत आह—भेदस्य त्विति । आरोप्यत इति । आरोपे च हेतवस्ताद्वरूपारोपः । शक्यताऽवच्छेदकप्रकारक एव लक्ष्यार्थबोध इति भावः । तत्रकारकप्रतीतिविरोधप्रसिद्धार्थत्वं मुख्यत्वम् । तादृशाप्रसिद्धार्थत्वञ्च गौयत्वम् ।

अत्र बाधेऽप्यिति । मुख्यमज्ञापदार्थस्याऽनेतन्धेन हसनश्चरुत्वाऽसम्भवादिभ्यर्थः । ताद्धर्म्यादिति । शौर्षादियोगान्माणवकत्वाहीकयोः सिद्ध्यगोत्वारोप इति भावः । गोत्वाऽनुपद्रो इति । गोत्वगम्बन्ध इत्यर्थः । नन्वव्यघर्मत्वाऽन्यत्र कथं सम्बन्धोऽत आह—निमित्तादिति । शौर्षादिसन्धिद्वयार्थः । विपर्यस्तमिति । अन्यत्र विदमानमर्थस्यगन्व्यञ्जरोरित्तिद्वयार्थः । स्वार्थे—गोत्रे । द्वैत्रिदिव्यम् पातञ्जलैरित्यर्थः । सामीप्याद्गङ्गायां घोषः । अत्र स्त्री सामीप्याद्गङ्गात्वारोपः । गङ्गासम्बन्धिर्द्वैत्रि लक्ष्यापान्तु 'तस्येद'मित्यन्तरस्यैव

अथवा पुनरस्तु तस्यामेव प्रष्टशब्दः । ननु चोक्तं 'सुवन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिरिति । नैष दोषः ।

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम् ॥ ४ ॥

'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या ।
कोनि पुनरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५ ॥

अभ्रविलिप्ती स्रूपविलिप्ती । सुवन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वाद्वाप् । टाप्युत्पन्ने
समासः । विलिप्ताशब्दः समस्येत । तत्र 'क्तादल्पाख्याया'मकारान्तादिति* डीप् न
प्राप्नोति ।

जातेर्डीप्विधाने ॥ ६ ॥

जातेर्डीप्विधाने प्रयोजनम् । व्याघ्रो कच्छपी । सुवन्तानां समासः । तत्रान्त-
रङ्गत्वाद्वाप् । टाप्युत्पन्ने समासः । प्राशब्दः समस्येत । तत्र 'जातेरस्त्रीविषयादयो-
पधा'दकारान्तादिति; डीप् न प्राप्नोति ।

प्र०—इह तु साहचर्यात्स्थिया प्रदत्वारोपः ॥ अथवेति । संविधात्रीत्वात् प्रस्थाने कर्त्तव्य
स्त्रियाः, पुरुषगताया वा प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपादिति भावः ।

अभ्रविलिप्तीति । अभ्रशब्दस्य सृतीयान्तस्य विलिप्ताशब्देन कर्त्तृकरणे कृतेति समासः ।
ततः करणपूर्वादिति वर्तमाने 'क्तादल्पाख्याया'मिति डीप् न प्राप्नोति । वचनमामर्ष्याद्वाबन्तादपि
भविष्यतीति चेदत इत्यधिकारो बाध्येत । परिभाषा चान्यार्थावरयं कर्त्तव्या । अथवा वचनात्प्राप्ति-
पदिकाधिकारो बाध्येत, ततश्च वाक्ये डीप् प्रसज्येत—अत्रैविलिप्ता शौरिति ।

व्याघ्रीति । व्याघ्रपूर्वाजिघ्रते'जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेध' इति शस्य प्रतिषेधात् 'आतश्चोर-
सर्गे'इति कप्रत्यय । तत्र घ्रशब्दमात्रं जाते न वर्तते इति दावेव स्यात् । डीपस्तु सूकर्यादिरवकाशः ।

४०—तत्रायं साधुत्वेनाऽस्यासाधुत्वं । एवं मत्स्ययोदिलक्षणायामपि प्रकृतेरसाधुत्वं । साहचर्यञ्च सम्बन्धमा-
त्रोपलक्षणात् । अत्र तत्रे पुंयोगहेतुकस्त्रीवृत्तित्वाऽभावादाह—पुरुषगताया वेति आरोपे निमित्तञ्च त्रसाहचर्यम् ।
बाध्यतेति । अत्रयनेोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति भावः । ननु तदबाधाय परिभाषायाः करणे गौरवमव-
शाह—परिभाषा चेति । शस्य—'पादा' इत्यादिना विहितस्य । बह्वृतो जिघ्रादेशस्य तेन प्रतिषेध इति
शप्रत्ययान्त एव व्याघ्रशब्द इति बोध्यम् । घ्रशब्दमात्रमिति । किन्तु 'व्याघ्र'शब्द इति भावः । सूकर्या-

१—'कोन्धेतस्याः' पा० । २—'स्रूपविलिप्ती' पा० । * क्तादल्पाख्यायाम् ४ । १ । ५१

† जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४ । १ । ६२

समासान्तस्य णत्वे ॥ ७ ॥

समासान्तस्य णत्वे प्रयोजनम् । वक्ष्यति—‘प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समा-
सान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थ’मिति । ‘तस्मिन्क्रियमाणे मापवापिणी व्रीहिवापिणी,
सुवन्तानां समासः । तत्रान्तरङ्गत्वान्नकारान्तत्वान्डीप् । डीप्युत्पन्नो समासः । वापिनी-
शब्दः समस्येत । तत्र ‘समासान्तस्येति णत्वं न प्राप्नोति ।

कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च ॥ ८ ॥

कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च प्रयोजनम् । साङ्कृटिनम् × व्यावक्रोशी+ ।
अत्रावयवाद्दुत्पत्तिः प्रसज्येत । ‘गतिकारकोपदानां कृद्धिः सह समासो भवती’ति न
दोषो भवति ।

सत्यामप्येतस्यां परिभाषायामवयवाद्दुत्पत्तिः प्राप्नोति । किं कारणम् ? ‘प्रत्यय-

प्र०—समासान्तग्रहणमिति । समासस्य प्रातिपदिकस्य योन्तो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः ।
तत्र मापान्वपत्यभीक्षणमिति ‘वदूलमाभीक्ष्ये’ इति णिनी कृते ‘शृन्नेभ्य’ इति डीपि कृते सुवन्तेन
यदि समासः स्यात्तदा समासस्यान्त ईकारो न तु नकार इति णत्वं न स्यात्, मापवापिण
इत्यादेरेव तु स्यात् । साङ्कृटिनमिति । ‘अभिविधौ भाव इनु’ णितीनुप्रत्ययः । तत्र ‘कृटि’ त्रित्ये-
तस्माच्छब्दात्समासार्था विभक्तिश्च प्राप्नोति, ‘अणिनुण’ इत्यप्रत्ययश्च । तत्र स्वर्गव्यतिहादन्तर-
ङ्गत्वाद्प्रत्ययः स्यात् । ततश्च कृटिन्प्रत्ययस्यैवाङ्गत्वादादिवृद्धिः स्यात् । प्राक् मुबुत्पत्तेः समासेऽ-
न्तरङ्गत्वाद्पूर्वं समासः । अएप्रत्ययो हि प्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । तत्र सङ्कृटिन्प्रि-
त्यस्मात्समासप्रातिपदिकद्वयप्रत्यये सतोऽपि सिध्यति । व्यावक्रोशीति । कर्मव्यतिहारे णत्विश्रया-
मिति णच् । ‘णचः क्रिया मित्यञ् । सत्यामपीति । ‘णच’ ‘इनुण’ इति प्रत्ययग्रहणात् प्रत्यय-

उ०—दिरिति । ‘शृन्नेः कर’ गिति मत इदम् । मोष्टोत्यादिरिति पाठान्तरम् । मोष्टी-सुकरीत्याहः ॥ अमीष्य-
मिति । तच्छ्रीलस्याऽऽप्युल्लक्षणम् । स्वार्थिकत्वादिति । एवञ्चाऽत्यन्तस्वार्थिकानां मुबुत्पत्तेः पूर्वमेव प्रवृत्तिरिति
भावः । अन्यथा सत्याऽपि सुवन्तादुत्पत्तेः पूर्वमुपि—इनुणन्तत्वरूपाधिकप्रदार्थसापेक्षतया बहिरङ्गाऽप्यप्रत्य-
यादन्तरङ्गत्वात्पूर्वं समामे ततो विशिष्टादणि स्वसिद्धौ माध्यमसङ्गतमेव स्यात् । माप्योक्तः स्वदोषस्तु—
‘व्यावक्रोशी’ श्यत् । प्रथम तद्धिते तदन्तेन समासेऽन्तोदात्त’ स्यात् । समासोत्तरमपि तु आयुदात्तमिति
बोध्यम् । विशेषाऽपेक्षत्वादिति । इनुणन्तत्वरूपाऽपि कपः (यां) ऽपेक्षत्वादित्यर्थः । बाध्यते इति । नन्वियं

१ ८ । ४ । ११ वा० १

× अभिविधौ भाव इनुष् ३ । ३ । ४४; अणिनुणः ५ । ४ । १५; तद्धितेष्वन्वामादेः ७ । २ । ११७

+ कर्मव्यतिहारे णच् क्रियाम् ३ । ३ । ४३; णचः क्रियाम् ५ । ४ । १५; तद्धितेष्वन्वामादेः

७ । २ । ११७; जिन्यादिनिन्त्यम् ६ । १ । १६७

ग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'ति । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती'ति सङ्घाताद्गुत्पत्तिर्भविष्यति ।

यदि तर्हेषा परिभाषाऽस्ति नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति, एतयैव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् ? अप्रातिपदिकत्वात् । कृत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति* । ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषयेह शक्यमुपस्थातुम् ? 'ने'त्याह । इह हि 'मूलकेनोपदेशं भुङ्क्ते' इति वाक्येऽपि लुक्प्रसज्येत † । स्वरे

प्र०—ग्रहणपरिभाषोपस्थानात् 'कूटि'न्नित्यादेरेवावयवात्तद्धितोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । कृद्ग्रहण इति । अनया परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बाध्यत इत्यर्थः । नैतदस्या इति । 'गतिकारकोपपदाना'मित्यस्याः सङ्कूटिनमित्यादि न प्रयोजनम् । अकृत एव समासे कृद्ग्रहणपरिभाषया सङ्घातात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यतीति भावः । अप्रातिपदिकत्वादिति । 'एचः स्त्रियामञ्' 'अखिनुण्' इत्यत्र प्रातिपदिकाधिका राष्णजन्तादिनुणन्ताच्च प्रातिपदिकात्तद्धितो विधीयते । तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया णजिनुणन्तत्वं सिध्यति न तु प्रातिपदिकत्वम् । तत्र समासग्रहणेन नियमार्थेन सङ्घातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्सङ्घातात्तद्धितो न स्यादित्यर्थः ।

ननु चेति । 'कृततद्धिसमासाश्चे'त्यत्रापि कृद्ग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषया 'सङ्कूटि'न्नित्यस्य विनापि प्राक्भुवुत्पत्तेः समासेन प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति, तन्नित्यन्धनश्च तद्धित इति भावः । मूलकेनोपदेशमिति । 'उपदेशस्तृतीयाया'मिति णमुल् । अत्र यदि सगतिकारकस्य कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्तदा प्रातिपदिकान्तर्गतित्वात्सुपो लुक्प्रसज्येत । यद्येवं 'तृतीयाप्रभृतीन्धन्यन्तरस्या'मिति विकल्पेन समासविधानस्य किं प्रयोजनमिति चेत् दधि उपदेशं भुङ्क्ते इत्यत्र पक्षे प्रकृतिभावः । अन्यथाऽस्त्यस्मिन्विकल्पविधाने 'अमेवाव्ययेने'ति नित्यसमासः स्यात् । ततश्च 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति प्रकृतिभावः प्रतिपिध्येत् ।

व०—तदप्रातिपदिकसङ्घादिका, अत एव श्रुतिना तदर्थस्याऽपि सङ्ग्रहः परिभाषायामिति चेन्न, गत्यादिसमवधाने बाधिवैव तस्या इत्याशयात् । अयिस्तु गत्याद्यभावे तावन्मात्रस्यापि ग्रहणाऽर्थ इति भावः ।

न तु प्रातिपदिकत्वमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृदन्तत्वाऽभावादिति भावः । अर्थव्युत्प्रेणाऽपि नैत्याह—सत्र समासेति । माथे—इतर आह—कृत्वादिति । तदेव विवृणोति—ननु चेदानीमिति । एतया परिभाषयेहेति । 'कृद्ग्रहण'परिभाषयेत्यर्थः । सुपो लुक्प्रसज्येतेति । तद्व्यावृत्तये समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाकृदन्तत्वप्रयुक्तसंज्ञाया अपि बाधोऽवश्यं बाध्यः, एवञ्च फलाऽभावात्तत्परिभाषोपरिहितस्त्रेतेति भावः । सिद्धित्यसमासपौरिति । नित्यग्रहणाऽभावेऽपि समासे प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । प्रतिषिध्येतेति । स्वरेऽपि विशेषे बोध्यः समासाऽसमासयोः । एवञ्च प्रकृतिभावः समासप्रयोजनं, तथा विशेषणान्धन्यवर्षाभ्याम्नाऽभावावित्यपि बोध्यम् । पदम्यपदेशोऽस्तीति । 'समुदायश्च'ति शेषः ।

* कृतद्वितसमासाश्च १ । २ । ४६

† उपदेशस्तृतीयायाम् ३ । ४ । ४७

‡ सुपो घातुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७२

चै दोषः स्यात्—प्रकारकः प्रकरणम् । 'गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती'त्येष स्वरो* न स्यात् । नैष दोषः । द्वे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे, अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः स्वरो भविष्यति । इहापि तर्हि साङ्कृष्टिनम् व्यावक्रोशीति द्वे अत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे, अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयाऽवयवाद्दुत्पत्तिः प्रसज्येत । अवयवाद्दुत्पत्तौ सत्यां को दोषः ? कौम्मकारेयो— न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरो स्याताम् । †

प्र०—प्रकारक इति । अत्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुबुत्पत्तौ पदव्यपदेशोस्ति न तुत्तरपदव्यपदेशस्तत्र समुदायस्य कृदन्तव्यपदेशे तदन्तर्भावाद्गतेस्तस्मात्पर कृदन्तमुत्तरपदं न भवतीति कारकशब्दस्य प्रकृतिस्वरो न स्यात् । वचनं किमर्थमिति चेत्, उपपदार्थं स्याद्—अभावात्स्येत्यादौ । गतिकारकग्रहणं तूत्तरार्थं स्यात् । अथवा वचनस्याप्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् । द्वे इति । 'गतिकारकपूर्वस्यापीत्यत्राऽपिशब्दात्कारकशब्दस्यापि प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा, प्रकारकशब्दस्यापि समुदायस्येत्यर्थः । तदाश्रय इति । कारकशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां 'गतिकारकोपपदानां'मित्येतदनाश्रयणे सुप्युत्पन्ने समाने कृते अपिग्रहणात्कारकशब्दस्यापि कृदन्तत्वाद्गतेरुत्तरत्वात्स्वरो भविष्यतीत्यर्थः । कौम्मकारेय इति । एतच्चोपलक्षणम् । साङ्कृष्टिनं व्यावक्रोशीत्यपि न सिध्यति । समुदायावयवसन्निधाने द्विवचनवत्समुदाय एव प्रकृतिर्वेनाश्रयिष्यति इति चेत् प्रकारके दोषः स्यात् । समुदायस्य कृदन्तत्वे तदन्तर्भावाद्गतेस्तदाश्रयः स्वरो न स्यात् । किञ्च नमुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्तीति पृथग्द्विवचनं न प्रयुज्यते । इह तु समुदायाद्दुत्पत्तौ तस्यैवाङ्गसंज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि प्रवर्तन्ते नावयवानामित्यवयवादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र कुम्भकारशब्दे यदि 'कार'शब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा, समुदायस्यापि, 'गतिकारकोपपदानां'मित्येतच्च नाश्रयोयते तदा कारकशब्दात्प्रातिपदिकान्डीपि कृते 'कारो'शब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्तत एव ढकि सति तस्यैवादिवृद्धिः स्यात् ।

ननु चानुपसर्जनावितिमूर्त्तः] प्रधानेन, तदन्तविध्यर्थमित्युक्तं, तत्र कारकशब्दान्तान्डीभविष्यति, तत्कार्यमुक्तं 'कौम्भकारेयो न सिध्यतीति । नैष दोषः । 'गतिकारकोपपदानां'मित्येतच्चन-

४०—न सूत्तरपदेति । 'वचनस्य षडस्ये'ति शेषः । समासाऽभावादिति भावः । तस्मादिति । यत्कृदन्तं तदुत्तरपदं न, यच्च गतेरुत्तरं तत्र कृदन्तं, नापि पदं, समुदायस्यैव पदत्वात्, समासाऽप्राप्तिरपि तत एवेति भावः । अयं भावः,—गतिभ्रमवधाने विशिष्टस्यैव कृदन्तत्वमिति । ननुत्तरार्थत्वे तत्रैव कार्यमत आह—अथवेति । एकदेश्याह माधे—नैष दोष इत्यादि । ननु 'कृत्प्रहण'परिभाषायां सत्यां कथमवयवस्य प्रातिपदिकत्वमत आह—गतिकारकेति । गतिभ्रमवधानेऽपि—'अपि'शब्दात्केवलस्येत्यर्थ इत्यभिमानः ।

* गतिकारकोपपदात् कृत् ६ । २ । १३६

+ स्त्रीम्यो टक् ४ । १ । १२०

† किति च ७ । २ । १३८; कितः ६ । १ । १६५

ग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'ति । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवती'ति सङ्घातादुत्पत्तिर्भविष्यति ।

यदि तर्होपा परिभाषाऽस्ति नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति, एतयैव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् ? अप्रातिपदिकत्वात् । कृत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति* । ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषयेद् शक्यमुपस्थातुम् ? 'ने'त्याह । इह हि 'मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते' इति वाक्येऽपि लुक्प्रसज्येत † । स्वरे

प्र०—ग्रहणपरिभाषोपस्थानात् 'कूटि' नित्यादेरेवावयवात्तद्धितोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । कृद्ग्रहण इति । अनया परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बध्यत इत्यर्थः । नैतदस्या इति । 'गतिकारकोपपदाना'मित्यस्याः साङ्कूटिनमित्यादि न प्रयोजनम् । अकृत एव समासे कृद्ग्रहणपरिभाषया सङ्घातात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यतीति भावः । अप्रातिपदिकत्वादिति । 'शुचः स्त्रियामञ्' 'अणिनुण' इत्यत्र प्रातिपदिकाविकाराण्यजन्तादिनुणन्ताश्च प्रातिपदिकात्तद्धितो विधीयते । तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया षजिनुणन्तत्वं सिध्यति न तु प्रातिपदिकत्वम् । तत्र समासग्रहणेन नियमार्थेन सङ्घातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्सङ्घातात्तद्धितो न स्यादित्यर्थः ।

ननु चेति । 'कृत्तद्विसमासाश्चे'त्यत्रापि कृद्ग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषया 'साङ्कूटि'नित्यस्य विनापि प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेन प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति, तन्नियन्त्रयश्च तद्धित इति भावः । मूलकेनोपदंशमिति । 'उपदेशस्तृतीयाया'मिति णमुल् । अत्र यदि सगतिकारकस्य कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्तदा प्रातिपदिकान्तर्भित्वात्सुपो लुक्प्रसज्येत । यद्येव 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्तरस्या'मिति विकल्पेन समासविधानस्य किं प्रयोजनमिति चेत् दधि उपदेशं भुङ्क्ते इत्यत्र पक्षे प्रकृतिभावः । अन्यथाऽप्रत्यस्मिन्विकल्पविधाने 'अमेवाव्ययेने'ति नित्यसमासः स्यात् । ततश्च 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः' इति प्रकृतिभावः प्रतिपिध्येत ।

ब०—तदप्रासविषयसङ्ग्राहिका, अत एव अपिना तदर्थस्याऽपि सङ्ग्रहः परिभाषायामिति चेन्न, गत्यादिसम्बन्धने बाधिकैव तस्या इत्याशयात् । अपिस्तु गत्याद्यभावे तावन्मात्रस्यापि ग्रहणाऽर्थ इति भावः ।

न तु प्रातिपदिकत्वमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृदन्तत्वाऽभावादिति भावः । अर्थवत्त्वेषाऽपि नेत्याह—तत्र समासेति । भाष्ये—इतर आह—कृत्वादिति । तदेव विशुषोति—ननु चेदानीमिति । एतया परिभाषयेहेति । 'कृद्ग्रहणे'परिभाषयेत्यर्थः । सुपो लुक्प्रसज्येतेति । तद्घातृत्वे समासग्रहणकृतनियमेन परत्वात्कृदन्तत्वप्रयुक्तसंज्ञाया अपि बाधोऽवश्यं बाध्यः, एवञ्च फलाऽभावात्तत्परिभाषयोपरिवर्तितस्त्विति भावः । सिद्धित्यसमासस्योरिति । नित्यग्रहणाऽभावेऽपि समासे प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । प्रतिपिध्येतेति । स्वरेऽपि विशेषो बोध्यः समासाऽसमासयोः । एवञ्च प्रकृतिभावः समासप्रयोजनं, तथा विशेष्याऽनन्वयसंख्याभावाऽभावावित्यपि बोध्यम् । पदव्यपदेशोऽस्तीति । 'समुदायस्ये'ति शेषः ।

* कृत्तद्विसमासाश्च १ । २ । ५६

† उपदेशस्तृतीयायाश्च १ । ५ । ५०

‡ सुपो घातृप्रातिपदिकयोः २ । ५ । ७१

च दोषः स्यात्—प्रकारकः प्रकरणम् । 'गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती'त्येष स्यरोः न स्यात् । नैष दोषः । द्वे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे, अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः स्वरो भविष्यति । इहापि तर्हि साङ्कृष्टिणम् व्याचक्रोशीति द्वे अत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे, अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयाऽवयवाद्दुत्पत्तिः प्रसज्येत । अवयवाद्दुत्पत्तौ सत्यां को दोषः ? कौम्भकारेयोः न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरो स्याताम् ।†

प्र०—प्रकारक इति । अत्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुबुत्वतौपदव्यपदेशोस्ति न तूत्तरपदव्यपदेशस्तत्र समुदायस्य कृदन्तव्यपदेशे तदन्तर्भावाद्गतेस्तस्मात्परं कृदन्तमुत्तरपदं न भवतीति कारकशब्दस्य प्रकृतिस्वरो न स्यात् । वचनं किमर्थमिति चेत्, उपपदायं स्याद्—अमावास्यात्वादौ । गतिकारकग्रहणं नूत्तरार्थं स्यात् । अथवा वचनस्याप्रातिपादकत्वलक्षणमप्राप्त्यर्थं स्यात् । द्वे इति । 'गतिकारकपूर्वस्यापो'त्यत्राऽपिगञ्जात्कारकशब्दस्यापि प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा, प्रकारकशब्दस्यापि समुदायस्येत्यर्थः । तदाश्रय इति । कारकशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां 'गतिकारकोपपदाना'मित्येतदनाश्रयेण सुबुत्वान्ने समासे कृते अपिग्रहणात्कारकशब्दस्यापि कृदन्तत्वाद्गतेरुत्तरत्वात्स्वरो भविष्यतीत्यर्थः । कौम्भकारेय इति । एतच्चोपलक्षणम् । साङ्कृष्टिणं व्याचक्रोशीत्यपि न सिध्यति । समुदायावयवसन्निधाने द्विवचनवत्समुदाय एव प्रकृतिरनेनाश्रयिष्यति इति चेत् प्रकारके दोषः स्यात् । समुदायस्य कृदन्तत्वे तदन्तर्भावाद्गतेस्तदाश्रयः स्वरो न स्यात् । किञ्च समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्तीति पूयद्विवचनं न प्रयुज्यते । इह तु समुदायाद्दुत्पत्तौ तस्यैवाङ्गसंज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि प्रवर्तन्ते नावयवानामित्यवयवादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र कुम्भकारशब्दे यदि 'कार'शब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा, समुदायस्यापि, 'गतिकारकोपपदाना'मित्येतच्च नाश्रीयते तदा कारशब्दात्प्रातिपदिकान्डीपि कृते 'कारी'शब्दस्य छीप्रत्ययान्तत्वात्तत एव ढकि सति तस्यैवाविवृद्धिः स्यात् ।

ननु चानुपसर्जनादिनिभूम्भे प्रघानेन तदन्तविध्यर्थमित्युक्तं, तत्र कारशब्दान्तान्टीभविष्यति, तत्कथमुक्तं 'कौम्भकारेयो न सिध्यती'ति । नैष दोषः । 'गतिकारकोपपदाना'मित्येतद्वचन-

२०—न सूत्रपदेति । 'उत्तरखण्डस्ये'ति शेषः । समासाऽभावादिति भावः । तस्मादिति । यत्कृदन्तं तदुत्तरपदं न, यच्च गतेरुत्तरं तत्र कृदन्तं, नापि पदं, समुदायस्यैव पदत्वात्, समासाऽप्रातिपदि तत एवेति भावः । अयं भावः,—गतिसमवधाने विशिष्टस्यैव कृदन्तत्वमिति । ननूत्तरार्थत्वे तत्रैव कार्यमत आह—अपवेति । एकदेश्याह माथे—नैष दोष इत्यादि । ननु 'कृदग्रहण'परिभाषायां सत्या कथमवयवस्य प्रातिपदिकत्वमत आह—गतिकारकेति । गतिसमवधानेऽपि—'अपि'शब्दान्तेवत्तस्येत्यर्थ इत्यभिमानः ।

* गतिकारकोपपदात् कृत् ६ । २ । १३६

+ छीभ्यो ढक् ४ । १ । १२०

† किति च ७ । २ । ११८; कितः ६ । १ । १६५

अवदातायां तु ङीप्प्रसङ्गः ॥ ६ ॥

अवदातायां तु ङीप्प्राप्नोति । अवदाता ब्राह्मणी । 'वर्णादनुदात्तात्तोषघातो नः' [४ । १ । ३६] इति ॥ नैष वर्णावाची । किं तर्हि ? विशुद्धवाची । आतरच विशुद्धवाची, एवं ह्यह—

त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।

एतच्छ्लेषं विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम् ॥ इति ।

सूर्यादेवतायां चाञ्चक्रव्यः । सूर्यस्य स्त्री सूर्या । देवतायामिति किमर्थम् ?

सूरी ॥ ४८ ॥

प्र०—त्पत्तिर्भवति । असत्यां स्वेकतरस्यां परिभाषायामवयवस्यैवेतुणन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्त एव तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत । 'गतिकारकोपपदात्कृ'दित्यत्र तु गतिकारकयोर्भेदेनोपादानान्निमित्तभावाद्यथासंभवं कचिकेवलस्य कृदन्तस्य कचिद्गतिकारकपूर्वस्य गत्यादिभ्य उत्तरस्य स्वरो भवति । तदेवं 'गतिकारकोपपदाना'मिति वचनात्प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे प्रशब्दोऽकारान्तः पुंयोगात् प्रस्थानाऽऽसङ्गान् पुंस्कृत्कप्रस्थानक्रियायां संविधात्रीत्वाद्वा कर्त्रीत्वात्त्रियां वर्तते पुंमो वाचकश्चेति प्रथीत्युदाहरणं भवतीति ।

अवदातायामिति । 'प्राक्सुबुत्पत्तेः समास'इत्येतत्प्रमङ्गेनात्रेदमुक्तं, 'वर्णादनुदात्ता'दित्यत्र तु वक्तव्यम् । अवदातशब्दो गौरवाचीति मन्यते । विशुद्धवाचीति । वर्णान्तरव्यतिकीर्णोऽपि विशुद्धिमुपादाय प्रयुज्यते । सूरीति । 'सूर्यतिष्ये'ति यलोपः ॥ ४८ ॥

उ०—'समर्थः पदविधि'रिति सूत्रोपस्थस्य च भाष्यस्याऽसङ्गतेरित्याहुः । तत् एवेति । सामर्थ्यादिति भावः । नन्वेवं-गतिकारकोपपदा'दिति स्वरविधायके 'कृद्ग्रहणे' इत्युपरिधतौ प्रकारके स्वरो न स्यात्, अतुपरिधतौ इध्मप्रब्रह्मने । इध्मप्रब्रह्मनस्य कृदन्तत्वाऽभावात्स्वरो न स्यादत आह—गतिकारकेति । एवं च,—तस्यै गतिकारकयोर्भेदेनोपादानसामर्थ्यात्तयोरपि निमित्तत्वेन 'कृद्ग्रहणे गती'त्यस्याः 'प्रत्ययग्रहणे यस्मा'दित्यस्या-धोपरिधतिरिति भावः । 'पुंयोगात्त्रियां वर्तते' इत्यन्वयः । कथमित्याह—प्रस्थानासङ्गादिति । साहचर्येण त्रियां प्रस्थानाऽऽरोपादित्यर्थः । संविधात्रीत्वादेति । तदनुकूलसंविधानमपि धात्वर्थ इति भावः ।

'अवदाताया'मित्यस्य प्रकृतस्येऽसङ्गतेः प्रसङ्गसङ्गतिं दर्शयति—प्राक्सुबुत्पत्ति । अवदातशब्दो 'वर्णानां तण्णी'त्याद्युदात्तः, 'गतिकारक' इति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासादकारान्तश्चेति ङीप्प्रवरयोः प्राप्तिः । वर्णान्तरेति । वर्णान्तरं गौराऽतिरिक्तं, तद्युक्तेऽपि प्रयोगाद्गौरवाचीत्ययुक्तमिति भावः । एवञ्च गौराऽपि विशुद्धिमादायैव प्रयोग इति तात्पर्यम् ॥ ४८ ॥

१—'एतच्छ्लेषे' इति पा० । २—अस्मात् पूर्वं 'सूर्यादेवतायां चाप्' इति वार्तिकं वचित् ।

† सूर्यतिष्यागस्यमत्स्यानां य उपधायाः ६ । ४ । १४६

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुंक्

॥ ४ । १ । ४९ ॥

हिमारण्ययोर्महत्त्वे ॥ १ ॥

‘हिमारण्ययोर्महत्त्व’ इति वक्तव्यम् । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी ।
यवाद्दोषे ॥ २ ॥

‘यवाद्दोष’ इति वक्तव्यम् । दुष्टो यवो यवानी ।

यवनाल्लिप्याम् ॥ ३ ॥

‘यवनाल्लिप्या’मिति वक्तव्यम् । यवनानी लिपिः ।

उपाध्यायमातुलाभ्यां वा ॥ ४ ॥

‘उपाध्यायमातुलाभ्यां वे’ति वक्तव्यम् । उपाध्यायी उपाध्यायानी । मातुली
मातुलानी ।

मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च ॥ ५ ॥

‘मुद्गलाच्छन्दसि लिच्चे’ति† वक्तव्यम् । ‘स्थीरभून्मुद्गलानी’ ।

प्र०—इन्द्रवरुण । महद्धिममिति । महत्त्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वम् । यवानीति । जात्य-
न्तरमेवाभिधीयते । दोषस्तु यवत्वजातेरभावे तदाकारानुकृतिमात्रमित्याहुः । यवनानीति ।
‘तस्येद’मित्यणो बाधको डीप् । उपाध्यायेति । उपाध्यायस्याऽप्राप्तेर्मातुलस्य तु नित्यं प्राप्ते

४०—इन्द्रवरुण । महत्त्वयोग इति । तेन महत्त्वोपाध्यभावेऽन्यत्र टाविति भ्रमो न कार्य इति भावः ।
जात्यन्तरमेवेति । न तु यवनामेव केनचित्कारणेन दुष्टत्व एतत्प्रवृत्तिरिति भावः । तर्हि दोष इत्ययुक्तमत
श्राह—दोषस्त्विति । बाधक इति । हिमादिसाहचर्यादरमादपि मुख्यार्थादेव प्रत्यय इति भावः । तथा च
‘यावनी’ति प्रयोगो लिपावसाधुः । बोधकृतं वैलक्षण्यन्तु भगवतो नाभिमतमिति ‘तस्येदमित्यपर्येऽपी’त्यादिना
भाष्य एव स्पष्टम् । मापायां तु साधुरेव ।

पतेन’ गृह्यत इति । अत एव गोपस्य भगिनी ‘गोपी’स्यपि भवति, जन्यजनकभाव इवेदशपु’योग-
स्यापि ग्रहीतुं युक्तत्वात् । एवञ्च,—‘लिपो वर्तमानाद्यवनशब्दात्पूर्वेण सिद्धेऽनुसमाधे’ विधीयते’ इति
महत्त्वापवम् । वैयट्हरदत्तादयस्तु मुख्यार्थाद्यवनशब्दात्लिपावित्यर्थे—‘तस्येद’मित्ययबाधको ङीष्प्रधीयत
इत्याहुस्तन्न; प्रकरणविरोधात्, इन्द्रादिसाहचर्येण गोणार्थस्यैव युक्तत्वाच्च । तस्मान्मुख्यार्थकं ‘यवन’शब्दात्लि-
पावित्यर्थे ‘तस्येद’मित्यण्यि ‘यावनी’ति भवत्येवेत्याहुरिति भ्रान्त्योक्तं प्राचाभनुरोधेन बोध्यम् । अत एवाहु-
रिति—तैरप्यश्चिप्यन्ममुक्तमिति बोध्यम् ।

† लिचि ६ । १ । १६३

‡ मृ० १० । १०२ । २

१—संदर्भोऽयं निर्ययसगरीयपुस्तके न विद्यते । न चेदं प्रतीकमिदं भाष्यप्रदीपयोः दृश्यते ।

आचार्यादणत्वं च ॥ ६ ॥

‘आचार्यादणत्वं चे’ति वक्तव्यम् । आचार्यानी ।

अर्थक्षत्रियाभ्यां वा ॥ ७ ॥

‘अर्थक्षत्रियाभ्यांवे’ति वक्तव्यम् । अर्या अर्याणी । क्षत्रिया क्षत्रियाणी ॥४६॥

क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ४ । १ । ५० ॥

करणशूर्वादिति किमर्थम् ? गवा क्रीता । अश्वेन क्रीता । ‘करणपूर्वा’दित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोऽपि हि क्रीतशब्दः करणपूर्वः । विभक्त्या व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भविष्यति, मनसाक्रीतीति* न सिध्यति ।

एवं तर्हि नैवं विज्ञायते—‘करणं पूर्वमस्मात् क्रीतशब्दात्सोऽयं करणपूर्वः, तस्मात्करणपूर्वात्क्रीतशब्दादनुपसर्जना’दिति । कथं तर्हि ? ‘करणमस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं करणपूर्वम्, तस्मात् करणपूर्वात्प्रातिपदिकात्क्रीतान्तादनुपसर्जना’दिति ॥५०॥

प्र०—आनुम्विकल्प्यते । मुद्गलानीति । डीपो लिस्वादानुगाकारस्य लिस्त्वरः । अर्थेति । केचित्तु पुंयोग एवेच्छन्ति । अन्ये तु स्वार्थ एवेच्छन्ति । पुंयोगे तु अर्थो क्षत्रियीत्येव भवितव्यम् ॥४९॥

क्रीतात् । करणपूर्वादिति किमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि ‘करणपूर्व’ग्रहणे पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादनिष्टप्रसङ्ग इति पृच्छति । विभक्त्येति । ‘कर्मादीनां द्योतिका विभक्त्य’इति दर्शने इदमुच्यते । अन्यथा विभक्तेः करणाभिधाने व्यवधानाभावः । मनसाक्रीतीति । ‘मनसः संज्ञायामिति तृतीयाया अलुक् । करणमस्मिन्निति । पूर्वशब्दोऽव्यवचनः, समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थस्तेन वाक्ये डीप् न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

४०—आनुम्विकल्प्यत इति । डीप् तु ‘पुंयोगा’दिति निर्यमेवेति भावः । इदञ्च भाष्ये ‘उपाध्यायी’-स्तुदाहरणायते । ‘इदञ्चे’ति सूत्रे ‘या स्वयमेवाऽध्यापिका तस्यानुपध्यायी उपाध्याये’त्युक्तेरिदं पुंयोग एवेति ज्ञाने । स्वार्थं प्रवेति । इदमेव युक्तम्, अन्यथोपाध्यायीतिवदर्थीति पक्षे डीपमेवोदाहरेत् ॥ ४९ ॥

क्रीतात्करण । कर्मादीनामिति । शक्तिनामित्यर्थः । विभक्त्येति । पञ्चमीय, ततः करणबोधे इत्यर्थः । अस्मान्नाद्याद् द्योतकत्वपक्ष एव सिद्धान्त इति ज्ञायते । करणपूर्वादित्यस्य—करणश्ववान् योऽर्थस्तद्वाचकपूर्वादित्यर्थः । समासप्रातिपदिकञ्चेति । अवयवेनाऽवयविन आक्षेपादिति भावः । तस्मान्मर्थ्यादेव—‘क्रीतान्ता’दिति तदन्तविधिरिति तात्पर्यम् ॥ ५० ॥

१—‘अर्थक्षत्रियाभ्यां वा ॥ अर्थक्षत्रियाभ्यां वेति वक्तव्यम् । अर्या अर्याणी । क्षत्रिया क्षत्रियाणी’ इति क्रीलहार्नपाठः । ‘आर्थेति पाठस्तु कैयटावसम्मतः’ इति लघुशब्देन्दुशेखरे नागेशः ।

* मनसः संज्ञायाम् ६ । ३ । ४ इति तृतीयाया अलुक् ।

बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात् ४ । १ । ५२ ॥

अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अन्तोदात्ते जातस्य प्रतिषेधो वक्रव्ययः । दन्तजाता स्तनजाता † ।

पाणिगृहीत्यादीनां विशेषे ॥ २ ॥

पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति वक्रव्ययम् । पाणिगृहीतो भौर्या । यस्या हि यथाकथञ्चित्पाणिगृहीते पाणिगृहीता सा भवति ।

बहुलं तणि ॥ ३ ॥

बहुलं तर्णाति वक्रव्ययम् । किमिदं 'तणी'ति ? सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्ग्रहणम् । किं प्रयोजनम् ?

प्रबद्धविलून्याव्ययम् ॥ ४ ॥

प्रबद्धविलूनी प्रबद्धविलूना ।

अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात् ॥ ५ ॥

'अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वा'दिति वक्रव्ययम् । बहु—बहुकृता । नञ्—अकृता । सु—सुकृता । काल—मासजाता संवत्सरजाता । सुखादि—सुखजाता दुःखजाता* ।

प्र०—बहुव्रीहेः । दन्तजातेति । 'वा जाते' इत्यन्तोदात्तत्वं वा भवति । पाणिगृहीतीति । यस्या अग्निमात्तित्पूर्वकं पाणिग्रहणं कृतं साभिधीयते । प्रबद्धविलूनीति । प्रबद्धं विलूनं यस्या इति बहुव्रीहिः । अपरे तु कर्मधारयं कुर्वन्ति । बहुकृतेति । बहूनि कृतान्यनयेति बहुव्रीहिः । 'बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमि'त्यन्तोदात्तत्वम् । अकृता सुकृतेत्यत्र 'नञ्सुम्या'मिति । मासजातेत्यादौ 'जाति कालमुखादिभ्य'इति । सुखादयः—'मुखादिभ्य कर्तृवेदनाया'मिति कथञ्च गणे पठिता इह गृह्यन्ते । अथयेति । बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तमित्तेष्वन्येषु निषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तमित्तं

उ०—बहुव्रीहेश्वान्तो । ननु दन्तजातेति बहुव्रीहेः पुरंपदप्रकृतित्त्वरूपेणान्तोदात्तत्वाऽभावादाह—वा जात इति । विशेषं दर्शयति—यस्या इति । मध्ये—आदिपदार्थो हस्तगृहीतीत्यादिः । कर्मधारयमिति । स च बहुलप्रत्यायकत्वे सुदुपलभः पूर्वमेवेत्यन्तरङ्गत्वाद्यापि अदन्तत्वाऽभावाऽन्तीयोऽप्राप्तिरिति न शक्यम् ।

† वा जाते ६ । २ । १७१

१—'भार्यो वेत्' पा० ।

२—'प्रबद्ध' पा० ।

३—'विन्नाद्यर्थ' पा० ।

४—'तृप्रजाता' 'द्विप्रजाता' इत्यधिकं पाठभेदेन क्वचित् ।

* जातिकाल.....मित्प्रतिपत्ताः, नञ्सुम्यात् ; बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमि ६ । २ । १७०, १७१, १७५

जातिपूर्वाद्वा ॥ ६ ॥

अथवा 'जातिपूर्वा'दिति वक्तव्यम्* ॥ ५२ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ४ । १ । ५४ ॥

'स्वाङ्गाच्चोपसर्जना'दित्युच्यते, किं स्वाङ्गं नाम ?

अद्रवं मूर्तिमत्स्वङ्गं प्राणिस्थप्रविकारजम् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथायुतम् ॥

अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गम् ॥ 'अद्रव'मिति किमर्थम् ? बहुलोहिता । नैतदस्ति । 'बहुचो ने'ति† प्रतिषेधो भविष्यति । इदं तर्हि—बहुकफा ॥ 'मूर्तिम'दिति किमर्थम् ? बहुयुद्धेः बहुमनाः । नैतदस्ति । 'अत' इत् † वर्तते । इदं तर्हि—बहुज्ञाना ॥ 'प्राणिस्थ'मिति किमर्थम् ? शृच्छामुखा शाला ॥ 'अविकारज'मिति किमर्थम् ? बहुगडुः बहुगिटका । नैतदस्ति । इह तावद्बहुगडुरिति 'अत' इत् † वर्तते । बहुपिटकोति 'बहुचो ने'ति† प्रतिषेधा भविष्यति । इदं तर्हि—बहुशोफा ।

प्र०—क्तान्तस्यावशिष्यत इति जातिग्रहणनेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्वाङ्गाच्चो । किं स्वाङ्गमिति । किं स्वमेवाङ्गं स्वाङ्गमाहोस्त्रिलक्षणान्तरयुक्तमिति प्रश्नः । अद्रवमिति । द्रवतीति द्रव, ततो-न्यदद्रवम् । मूर्ति—वाटिभ्यम् । अथवा—असर्वगतद्रव्यपरिमाणं, सा यस्यास्ति तन्मूर्तिमत् । अविकारजमिति । विकारो वातादिवैषम्यं, तस्माद्यत्र जातमित्यर्थः । तथा—अप्राणिस्थमपि सप्रति यत्पूर्वं प्राणिनि दृष्टं तदपि स्वाङ्गम् । यथा रम्याप-

उ०—बहुकृतादी 'अस्वाङ्गपूर्वपदादे'त्युत्तरस्यप्राप्तत्वापि निषेधः ॥ ५२ ॥

स्वाङ्गाच्चोप । ननु लोक एव स्वाङ्गशब्दः प्रसिद्धोऽत एव प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह—किं स्वमिति । तदाश्रयणे 'दीर्घनासिक्यच्चै'त्यादायव्याप्तिः, अङ्गशब्दस्य चेतनशरीराऽवयवे स्तरत्वात् । अद्रवमित्यनेन कथिरादिव्यावृत्तिः । नन्वेवमद्रवमिति व्यर्थं स्यादत आह—अथवेति । आकाशादेर्मुक्तंत्वकारणाय—असवेति । अविमुद्रव्यपरिमाणमित्यर्थः । अविकारजमित्यनेन—शोफादिव्यावृत्तिः । ननु प्राणिनि दृष्टस्य कथमप्राणिस्थत्वमत आह—सम्प्रतीति । अप्राणिनोऽपीति । तस्येति शेषत्वविवक्षाया पठ्ये । सेन—अप्राणिना तथायुत-

* जातिकालमुखादिभ्योऽनाच्छादनात् कोऽकृतमिति प्रतिशब्दाः; ननुमुम्यान्; बहोर्नञ्बहुत्तरपदभूमि

६ । २ । १७०; १७२; १७५

† न क्रोहादिबद्धचः ४ । १ । ५६

‡ अजायतष्टाप् ५ । १ । ४

‘अतस्त्वं तत्र दृष्टं च’

अप्राणिस्थं प्राणिनि दृष्टं च स्वाङ्गसंज्ञं भवति । दीर्घकेशी रथ्या ।

‘तस्य चेतत्तथायुतम्’ ॥

अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गसंज्ञं भवतीति । दीर्घनासिक्यर्चा, तुङ्गनासिक्यर्चेति ।

अथोपसर्जनग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—शिखां ।

उपसर्जनग्रहणमनर्थकं बहुव्रीह्याधिकारात् ॥ १ ॥

उपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? बहुव्रीह्याधिकारात् । ‘बहुव्रीहे’रिति [प्रकृतमनु] वर्तते । क्व प्रकृतम् ? ‘बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात्’ [४ । १ । ५२] इति ।

बह्वर्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । ‘बह्वचो ने’ति† प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्वह्वङ्ग्रहणमुपसर्जनविशेषणं यथा विज्ञायेत—‘बह्वच उपसर्जनान्ने’ति । अथाक्रियमाण उपसर्जनग्रहणे कस्य बह्वङ्ग्रहणं विशेषणं स्यात् ? ‘बहुव्रीहे’रिति वर्तते, बहुव्रीहिविशेषणं विज्ञायेत । अस्ति चेदानीं कश्चिद्वह्वङ्ग्रहणव्रीहिर्यदर्थो विधिः स्यात् ? ‘अस्ती’त्याह—खडा स्वडीति ।

प्र०—तित्तः केशः । तस्य चेदिति । अप्राणिनोऽपि मुखं स्वाङ्गं भवति, यदि यथा प्राणिना तत्सम्बद्धं तथैवाऽप्राणिनाऽपि । अप्राणिनोऽपीति । ‘तस्य चेतत्तथायुत’मित्यस्य सामर्थ्यलभ्योऽयमध्याहारः ।

बहुलोहितेति । लोहितं रुधिरमुच्यते । नैतदस्तीति । डीपभावार्थं लोहितस्याऽस्वाङ्गत्वप्रतिपादनं नोपयुज्यते, ‘स्वाङ्गेऽध्रुवे’ ‘उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपद्यु’ इत्यादिकार्याभावार्थं तूपयुज्यत एव । अस्ति चेदानीमिति । अनेकपदावयवत्वादवह्वङ्ग्रहणं बहुव्रीहेर्न सम्भवति, तत्र

उ०—श्वेदप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमित्यर्थः । तदाह—अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गमिति । अच्चाहार इति । अन्त्यलक्षणद्वयप्रदर्शनमाश्लक्षणे ‘प्राणिस्थं पदोपलक्षितार्थं विवेचनार्थेति बोध्यम् । रुधिरमिति । न तु रक्तवर्णमात्रमिति भावः । उपयुज्यत एवेति । एषमुत्तरत्राऽपि द्रष्टव्यम् । भाष्ये—अशिक्षेति । नन्वत्र बहुव्रीहौ ‘उपसर्जन’-ग्रहणे कृतेऽपि दोषः, अन्तरङ्गत्वाद्यापि अदन्तस्वाऽभावेनोपसर्जनग्रहणाऽभावेऽप्यप्राप्तेश्च । अत एव तत्पुरुषोऽपि न, नञ्पूर्वकत्वेन ‘सहनञ्चिद्यमाने’ति निषेधेनाऽप्राप्तिश्चेति चेन्न; ‘शिक्षे’त्यवयवस्यैव प्रत्युदाहरणत्वे तात्पर्यात् । क्वचित्—‘शिखा’इत्येव पाठः । भाष्ये—अथाऽक्रियमाण इति । बह्वङ्ग्रहणस्य बहुव्रीहिविशेषणत्वे

१—अर्चो—प्रतिमा । मूर्त्तिः ।

२—‘अशिक्षा’ इति पाठभेदः । ‘शिक्षेति ।’ इदमेव प्रत्युदाहरणम् । ‘यद्यपि भाष्ये ‘अशिक्षे’ति प्रत्युदाहृतं तथाप्येकदेश एव तात्पर्यम्, नञ्पूर्वे ‘सहन’मिति निषेधेन प्राप्तयभावात् ।’ इति लघुशब्देन्दुशेखरे नागेशः । इह तु ‘अशिक्षा’ इत्येव पाठ उद्योने वर्तते ।

३—इदं कश्चित् ।

† न श्रोत्रादिवह्वच ४ । १ । ५६

बहुवचनमिति चेत्स्वाङ्गग्रहणान्तिद्वम् ॥ २ ॥

स्वाङ्गग्रहणं क्रियते, तच्चह्यग्रहणेन विशेषयिष्यामः—‘स्वाङ्गाद्बहुचो ने’ति ।
एवं तर्हि ‘अन्तोदात्ता’दितिः वर्तते, अनन्तोदात्तार्थोऽप्यमारम्भः ।

अनन्तोदात्तार्थमिति चेत्सहादिकृतत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

यदयं ‘सहनञ्चिग्रमानपूर्वाच्च’ [४ । १ । ५७] इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनन्तोदात्तादपि भवती’ति ।

स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु ॥ ४ ॥

स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तर्धुपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । स्वाङ्गाद्यया स्यात्स्वाङ्गसमुदायान्मा भूत्—कल्याणपाणिपादा ।

अथ क्रियमाणेऽप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति, स्वाङ्गं ह्येतदुपसर्जनम् ? न स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेन गृह्यते, यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते—ऋशिकोसलीया इति । ‘जनपदतदवध्यो’रिति बुद्ध्वा भवति ।

प्र०—विधिमामध्यद्बहुग्रहणमुत्तरपदविशेषणं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः । स्वहेति । अद्यो वृश्चिकावयवविशेषः ।

अनन्तोदात्तार्थं इति । बहुव्रीह्याधिकारात्स्वाङ्गस्योपसर्जनत्वे लक्ष्ये पुनरुपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रपरिग्रहार्थमित्यनन्तोदात्तादपि डीप्भविष्यतीति भावः ।

सहादिकृतत्वादिति । सहादीनां कृतः सहादिकृतः—प्रतिषेध, तज्ज्ञापः—सहादिकृतत्व, तस्मादित्यर्थः । सहादिवृत्तस्य हि बहुव्रीहेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाने च नास्त्यन्तोदात्तत्वमिति प्रतिषेधं न विदध्यादिति भावः । कल्याणपाणिपादेति । पाणी च पादौ च पाणिपादं, तत्कल्याणं यस्या इति बहुव्रीहिः । अत्र पाणिपादमन्तर उपसर्जनं, स च स्वाङ्गसमुदायवाची न तु

४०—‘मुमुक्षी’त्यादावपि निषेधावतिः । उपसर्जनविशेषणत्वे उपसर्जनीभूतबहुवचनताप्रतिषेधिकात् ङीप्स्यर्थं इति भावः । कथमुपसर्जनप्रदक्षणे मन्यनन्तोदात्तन्टोऽधिकृतित आह—बहुव्रीहीति ।

सहमागिति । भावप्रत्ययान्तेन पुनर्धर्मो लक्ष्यते । ‘प्रियलक्षिता दाक्षिणान्या’ इति तदुच्चारणमिति भावः । प्रतिषेधं न विदध्यादिति । तेन ‘अन्तोदात्त’इत्यस्य निवृत्तिर्ज्ञान्यत इति भावः । ननु स्वाङ्गसमुदायस्याऽस्वाङ्गत्वादेव ङीप्भावः सिद्धः किमुपसर्जनपदेनेत्यत्र आह—असति स्थिति । सति तु तस्मिन्समाश्रयात् प्रथमानिर्दिष्टत्वं समुदायस्येति न ‘पाद’शब्द उपसर्जनम्, अन्यपदार्थविशेषणञ्च समुदाय एव, न केवलः पादशब्द इति तात्पर्यम् । ‘जनपदतदवध्यो’रिति—प्रकरणोपसर्जनमित्यह—अहृद्वादीति । जनपदत्वादेः प्रत्येकपदार्थत्वात् समुदाये स्वाङ्गत्वजनपदत्वयोरभावादिति दिक् ।

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'अस्वाङ्गपूर्वपदा'दिति ऽ वर्तते, तेन स्वाङ्गं विशेष-
यिष्यामः—'अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्तादवहुव्रीहे'रिति । यच्चाऽत्राऽस्वाङ्ग-
पूर्वपदात्परं स्वाङ्गं न तदन्तो बहुव्रीहेः, यदन्तश्च बहुव्रीहिर्न तदस्वाङ्गपूर्वपदात्परं
स्वाङ्गम् ।

ननु च तत्पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिविशेषणम् । 'ने'त्याह । पूर्वपदविशेषणं तत् ।
'न स्वाङ्गमस्वाङ्गम्, पूर्वं पदं पूर्वपदम्, अस्वाङ्गं पूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदम्, अस्वाङ्गपूर्-
वपदा'दिति । यद्येवं पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भवति । बहुव्रीहिश्च विशेषितः ।
कथम् ? क्वादिति+ वर्तते, तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः—'अस्वाङ्गात्पूर्वपदात्परं
यत्कान्तं तदन्तादवहुव्रीहे'रिति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'बहुव्रीहे'रिति वर्तमाने उपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रा-
द्यथा स्यात्—निष्केशी यूक्ता अतिकेशी मात्रेति ॥ ५४ ॥

प्र०—स्वाङ्गाचो । यस्तु स्वाङ्गाचो पाद गदः स उपसर्जन न भवतीति डीप्न भवति । असति
तूपसर्जनग्रहणे पादगदनेन स्वाङ्गाचिना स्वाङ्गाचो च बोहिर्भवतीति डीप् स्यात् । काशिकोस-
लीया इति । काशयश्च कोमलाश्चेति द्वन्द्वः । तत्र भवा इनि 'अवृद्धादपो'ति वुञ्ज भवति,
वृद्धलक्षणश्च एव भवति । न स्वाङ्गमिति । पर्युता+अथणेन तत्पदगदान्तरमर्थान्तरवाचि
गृह्यते इत्यर्थः । निष्केशीति । केकेभ्यो निष्कान्तेति प्रादिनमा+स्तत्पुरुषः ॥ ५४ ॥

उ०—भाष्ये—अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गमिति । पादशब्दस्य व्यवहिनस्त्वम् । पाणिपादेति समुदायस्य
तु स्वाङ्गसमुदायवाच्यं स्वङ्गत्वमिति भावः । बहुव्रीहिविशेषणमिति । 'अस्वाङ्गपूर्वपदा'दिति बहुव्रीहिरिति
भावः । पूर्वपदविशेषणमिति । कर्मधारय इति भावः ।

ननु पर्युतासेन स्वङ्गमित्यस्य प्राणिभ्यवानकस्त्वैव ग्रहणं स्यादत आह—शब्दान्तरमिति । शब्द-
त्वेनेव सादृश्यं गृह्यत इत्यर्थः । भाष्ये—उपसर्जनमात्रादिति । 'निष्केशी'त्यादौ 'एकविभक्ती'त्युपसर्जनत्वय,
अप्रधानत्वरूपमुपसर्जनत्वञ्चेति भावः । न चैवं 'कल्याणपाणिपादे'त्यत्र टोपः, तत्र स्वाङ्गरूपयादार्थ्य
समाहारप्रत्ययप्रधानत्वेऽपि न तस्य स्त्रीत्वम्, बहुव्रीह्यर्थम्प्रति तु समाहारस्वोपसर्जनत्वेऽपि न पादस्य तत्त्वमिति
वाच्यम्, यदन्तस्य स्त्रीत्वं तदर्थम्प्रयुपसर्जनस्वाङ्गान्तस्यैव तस्य प्रत्यासत्त्या ग्रहणात्, अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं
यत्स्वाङ्गमित्यर्थेनैव वारणसम्भवाच्चेति बोध्यम् ॥ ५४ ॥

नैप युक्तो विप्रतिषेधः । अयं विधिः स प्रतिषेधः, विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ॥ अयमपि विधिर्न मृदूनामिव कार्पासानां कृतः प्रतिषेधविषये प्रारभ्यते । स यथैव बह्वज्जलक्षणं संयोगोपधलक्षणं च प्रतिषेधं वाधत एवं सहनञ्चिद्यमानपूर्व-लक्षणमपि वाधेत ।

का तर्हि गतिः ? इह ताव'त्रासिकोदरे'ति बह्वज्जलक्षणश्च प्रतिषेधः - प्राप्नोति, सहनञ्चिद्यमानपूर्वलक्षणश्च । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते' [नै परान्] इत्येवमियं विभाषा बह्वज्जलक्षणं प्रतिषेधं वाधिष्यते, सहनञ्चिद्यमानलक्षणं न वाधिष्यते । 'ओष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चे'ति संयोगोपधलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति, सहनञ्चिद्यमानपूर्वलक्षणश्च । 'मध्येऽपवादाः पूर्वाङ्घ्रिन्वाधन्त' इत्येवमियं विभाषा संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं वाधिष्यते, सहनञ्चिद्यमानपूर्वलक्षणं न वाधिष्यते ॥५५॥

दिक्पूर्वपदान्डीप् ॥ ४ । १ । ६० ॥

दिक्पूर्वपदान्डीपोऽनुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

दिक्पूर्वपदान्डीपोऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम् । प्राङ्मुखी प्रत्यङ्मुखी ।

डीञ्चिधाने छान्यत्रापि डीप्चिपयान्डीप्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

डीञ्चिधाने हि सत्यन्यत्रापि डीप्चिपयान्डीप्प्रसज्येत । प्राग्गुल्फा प्रत्यङ्गुल्फा ।

प्र०—न मृदूनामिति । मृदुभिः कार्पासैः कृतः पटो मृदुरेव भवति, अयं तु विधिः प्रतिषेधापवादत्वाद्बलवानित्यर्थः । का तर्हीति । विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधाभाव इति मन्यते । इदानीं यथा विप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्शयति—इह तावदिति ॥ ५५ ॥

दिक्पूर्व । अन्यत्रापि । यत्रापि प्रतिषिद्धो डीपित्यर्थः । 'असंयोगोपधा'दित्यादिबन्तु

उ०—मृदुभिरिति । मध्ये ऋणस्य शेषःविवक्षायां ष्टीति मायः । प्रतिषेधाऽपवादत्वादिति । बह्वज्जलक्षणं संयोगोपधलक्षणं च प्रतिषेधे प्राप्तेऽस्याऽऽत्मादिति भावः । विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधोपपत्तौ तदुपपत्त्या आदेशो न युक्तोऽन आह—विधेरपीति । सर्वप्रतिषेधकत्वादिति प्राप्तेऽनुपपत्तित्यर्थः ॥ ५५ ॥

दिक्पूर्वपदान्डीप् । डीप एवेति । 'स्वाङ्गोपसर्जना'दिति विहितरीप एवेत्यर्थः । वेद्यनुवर्तना-

ननु चैते विशोपा अनुवर्तेरन्—‘असंयोगोपधात्’ ‘बहुचो ने’ति* । यद्यप्येते विशोपा अनुवर्तेरन् ‘असंयोगोपधात्बहुचो ने’त्येवमपि दिक्पूर्वपदान्दीपा मुक्ते ङीप्प्रसज्येत । नैप दोषः । उक्तमेतत्—‘यत्रोत्सर्गपवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवती’ति† ।

अथवा ङीप आदेशो ङीप्करिष्यते । तत्तर्हि ङीपो ग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् ? ‘अन्यतो ङीप्’ [४ । १ । ४०] इति । तद् प्रथमनिर्दिष्टं, पृष्ठीनिर्दिष्टेन चेदर्थः । ‘दिक्पूर्वपदा’दित्येषा पञ्चमी ‘ङी’पिति प्रथमायाः ‘पृष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—‘तस्मादित्युत्तरस्य’ [१ । १ । ६७] इति । प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधां पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः, प्रकृतश्चानुवर्तते ॥ ६० ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ४ । १ । ६३ ॥

जातेरित्युच्यते, का जातिर्नाम ?

प्र०—प्रतिषेधोऽनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ङीप एव भवति नानेन विधीयमानस्य ङीपो लभ्यत इति भावः । एवमिति । वेत्यनुवर्तनाद्विगलनेन ङीप्विधीयते पक्षे प्राङ्मुक्तेत्यपि यथा स्यात् । तत्र ङीपा मुक्ते पक्षे ङीप् प्राप्नोतीत्यर्थः । उक्तमिति । ‘पारे मध्ये पद्म्या वे’त्यादौ । ततश्च ङीपा मुक्ते एवैव भविष्यतीति नार्थः सूत्रभङ्गेनेत्यर्थः ॥ ६० ॥

जातेरस्त्री । का जातिरिति । लक्षणविप्रतिपत्त्या प्रश्नः । आकृतिप्रद्वयेति । गृह्यतेऽ-

उ०—इति । ‘अस्वाङ्गपूर्वपदाद्दे’त्यतो मण्डूकश्रुत्येति भावः । तथाऽनुवृत्ती मानमाह—प्राङ्मुक्तेत्यस्याऽपीति । अत एवादेशपक्षेण न फलमेदः । भाष्ये—यत्रोत्सर्गपवादः इति । सर्वविशेषोऽनुवृत्तौ हि अयं तस्याऽपवादः, तत्रैतद्भागे तत्पक्षकावपवादत्वमेव भवेदिति भावः । गृह्यमह्ने नेति । दिक्पूर्वपदान्दीपोऽनुदात्तत्वमित्येव-रूपेणेत्यर्थः ॥ ६० ॥

जातेरस्त्रीविषया । ननु जानेलोके तन्त्रे च प्रसिद्धरस्यभाऽनुपगतित्यन आह—सज्येति ।

१—अनुवर्तन्ते पा० ।

२ ‘संयोगोपधाद्बहुच’ इति ऋलदानपाठः ।

* स्वाङ्गाद्योपसर्जनादसंयोगोपधात्; न श्रोत्रादिबहुचः ५ । १ । ५४, ५६

† २ । २ । ३ गृह्यभाष्ये ।

३—अस्मात्पूर्व ‘ङी’पादेशो वा इति धात्विकं गुरुप्रसादसंस्कारं दर्शयते ।

४—‘ङीपोऽत्र’ पा० ।

५—‘पृष्ठीमिद्’ पा० ।

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥

अपर आह—

प्र०—नेनेति ग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संस्क्रियते, तत्राकृतिशब्दसंनिधाने स्त्रीत्वप्रतिपत्तिर्बहिरङ्गत्वात्स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं न भवति । आकृतिर्ग्रहणं यस्याः सा—आकृतिग्रहणा । अवयवसंनिवेशविशेषव्यङ्ग्यत्वर्यः । एतेन गोत्वादिजातिर्लिङ्गिता । ब्राह्मणत्वादिस्तु न सङ्गृहीता । ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्सङ्ग्रहायाह—लिङ्गानामिति । सर्वाणि लिङ्गानि भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि गमकत्वाद्भ्रजोष्णि रिति एवप्रत्ययः । 'लिङ्गानामिति कर्मणि पठे । अप्राप्तप्रापणार्थं चेदं वचनमिति तटादः सर्वलिङ्गत्वेऽप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातिरूपोपपत्तिः । उपदेशापेक्षं च 'लिङ्गानामिति जातिलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरेव लक्ष्यते । तेन देवदत्तेत्यसर्वलिङ्गत्वेऽपि जातिलक्षणहीनभावः । सकृदिति । 'अयं गो'रिति सकृदुपदिष्टा जातिर्निर्गृहीतुम्—निश्चेतुं पिण्डान्तरे शक्येत्यर्थः । गोत्रमिति । अपत्यमित्यर्थः । 'चरण'शब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यन्ते । गोत्रस्य सर्वलिङ्गत्वात् पृथगुपादान, 'नाडायन नापुंसक'मिति दर्शनात् ।

उ०—जननेन प्राप्यत इति लक्षणमेके, जायेते अनया भिन्नेभ्यभिन्नाऽभिधानप्रत्ययावित्यन्ये, नित्यमेकमेकाऽनुगतं सामान्यमित्यन्ये,—इत्येवं विप्रतिपत्त्येत्यर्थः ।

ननु करणसाधन'ग्रहण'शब्दस्याऽऽकृतिसमानाऽधिकरणतया स्त्रीत्वेनाकृतिग्रहणीकृति प्रप्रोत्स्यत आह—सामान्येति । स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं भवतीति । 'स्त्रीत्व'मिति शेषः । नन्वाकृतपरि जातिरेवेति 'जातिव्यङ्ग्या जातिः' इत्ययुक्तमत आह—अवयवेति ।

ननु 'भ्रजोष्णि'रित्यस्य सुप्युपपदे विधानात्सद्विधितयाऽसामर्थ्ये कथमप्राप्तिरत आह—गमकत्वादिति । बोधकत्वादित्यर्थः । अशोधकत्वमेव ह्यसामर्थ्ये ब्रुत्यप्राप्तौ बीजम् । नन्वेवं तटादेः सर्वलिङ्गत्वाज्जातित्वं न स्यादन आह—अप्राप्तेति । पूर्वेण यत्राऽप्राप्तं जातिस्त्वं तदर्थमिदमित्यर्थः । एतदभावेऽपि पूर्वलिङ्ग्येन सिद्धिरिति भावः । सर्वलिङ्गत्वेऽपीति । न च जात्याभयो द्रव्यं सलिङ्गं न जातिरिति कथमेतत्तद्विशेषणमिति वाच्यम्, जातिद्रव्ययोरेदात् । यद्वा—अकृतिग्रहणार्थकः शब्दः, सकृदाख्यातनिर्ग्राह्याऽसर्वलिङ्गार्थकः शब्दो जातिशब्द इति शब्दलक्षणमेतत् । ध्वनितज्ञेदमाकदारस्ये भाव्ये । नन्वेवमपि देवदत्तत्वादिरेसर्वलिङ्गत्वाज्जातित्वाऽऽपत्तिरत आह—उपदेशेति । उपदेशसहायप्रत्ययेणेकत्र गृहीतब्राह्मणत्वस्य तदुपात्तविशालिरूपविपण्डान्तरे ग्रहणवत्तं देवदत्तत्वं कर्त्तव्येऽप्यन्तरे प्रतीयते । यद्यपि पिण्डान्तरस्याऽपि 'देवदत्त' इति संज्ञा, तथाऽपि वाचकसादृश्यमेव, न स्वर्थासादृश्यं तत्र प्रतीयत इति ॥ 'सकृदाख्यातै'र्युपयशेष इत्याह—अयं गौरिति । अनेन चाऽनेकवृत्तित्वमेकत्वज्ञोपलक्ष्यत इति भावः । 'लिङ्गानाम्' न सर्वभा'मित्यनेन विशुद्धादिष्वावृत्तिः, तेषां त्रिलिङ्गत्वात् । ब्राह्मणादिशब्दास्तु न त्रिलिङ्गा इति बोध्यम् ।

अपत्यमित्यर्थ इति । अपत्याऽधिकारादभ्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणादिति भावः । प्रवराऽध्यायप्रतिद्व-गोत्रप्रत्ययान्तमित्यपत्यमित्यस्यार्थः, 'एको गोत्रे' 'अपिप्रोः' इति सूत्रस्यभाष्यस्वरसात् । 'अवन्ती'त्यादौ तादृशगोत्रत्वतोपाजातिकार्यनिर्वाह इत्यन्ये । शाखाऽध्यायिन इति—द्वन्द्वः । तेन 'कटी दाले'श्वपि सिद्धमिति

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः ।
असर्वलिङ्गं बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥

गोत्रं च चरणानि च ।

कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः ? यथा पूर्वं जातिलक्षणं तथा 'कुमारीभार्य' इति भवितव्यम् । यथोत्तरं तथा 'कुमारभार्य' इति भवितव्यम् ।

प्र०—प्रादुर्भावेति । सत्त्वस्य-द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या आविर्भावतिरोभावात् प्राप्नोति । यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्गुणपदद्रव्येण संबध्यते, यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्योपलम्भो न भवत्येवं जातिरहितस्यापीत्यर्थः । बह्वर्थामिति । सर्वव्यक्तिर्यापिनीमित्यर्थः । अर्थगन्धोऽत्र विषयवाची । चरणानीति चरणशब्दोऽध्ययनवचनः । इह तूपचायदधोऽनुपु वर्तते ।

कुमारीभार्य इति । कौमारमयावद्द्रव्यभाव्यप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातिरिति 'जातेरवे'ति पुं'बद्धावप्रतिषेधः । उत्तरे तु लक्षणे कौमारं जातिर्न भवति, अयावद्द्रव्यभावित्रात् । पूर्वोक्तमेव लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतम्, अपर अहेत्यभिधानादित्याहुः । तथा च युवतितरेति ह्याप्पूत्रे

उ०—वेचित् । कठशालेयैव तत्र प्रयोग इत्यरे । शेषं पुर्यति-आविर्भावेत्यादि । नित्यत्वादुत्पत्तिविनाशाऽसम्भवादेवमुक्तम् । नन्वेवमात्मनः प्रादुर्भावविनाशाऽभावेनात्मत्वादेर्जातिर्यत्न स्यादत आह-यावद्द्रव्येत्यादि । एतदयौवलक्षणं तदित्याशयः । गुणैरिति । इदमत्र लक्षणे स्वल्पकथनपरमेव । तेन द्रव्यगतजातिरेवाऽत्र लक्ष्यंति सूचितम् । अयावद्द्रव्यभावित्रेण युवस्वदीनां न जातित्वम् । बह्वर्थामित्यनेन 'देवदत्त' इति संज्ञाशब्दे न दोषः । विषयवाचीति । न प्रयोजनादिवाची । जात्याश्रयत्वाद्द्रव्यकीनां विषयत्वोक्तिः । समानकालिकवहुभ्यक्तित्तिनीमित्यर्थः । तेन परिमाणभेदेन द्रव्यभेदेऽपि देवदत्तत्वादीनां न जातित्वम् । चरणानीति नपुंसकत्वोपरत्तय आह—चरणशब्द इति । उपचारात्—अध्ययनत्वारोनादिश्वर्यः । आकृतिग्रहणत्वादिति । बाल्यगतसूत्राऽवयवसन्निवेशस्य सर्वत्रैकजातीयत्वादिति भावः ।

नन्वेवं सन्देहे कथं साधुरवयवस्येयत् आह—पूर्वोक्तमेवेति । वस्तुतस्तु लक्षणद्वयप्रणेतृश्रुतिद्वयप्रामाण्याज्जातिकार्यस्य 'युव'शब्दादौ विकल्पः । अत एव 'युवजानिः, युवतितरे'त्यादौ द्विविधमध्यनुष्ठानं भगवतः । 'बृद्धा' 'स्थविरे'त्यादौ स्वजादिपाठाद्वर्तते तत्रम् ।

परे तु—'आकृतिग्रहणे'ष्वेव लक्षणम्, 'आकृति'पदेनोपदेशमुपलक्ष्यते । तेन 'आकृष्टयुपदेशद्वारा साक्षाद्गोपदेशेन गम्या जाति' इत्येव लक्षणमुपयसाधारणम् । 'लिङ्गानाम् न सर्वमा'मित्यनेन 'विशेषणानाम्' इति एवमयमाविश्लिङ्गत्वं आनेककम्नूदितम्, 'उत्तरलक्षणं 'असर्वलिङ्गम्' इत्यस्य तावन्मात्रफलकत्वात् । 'सकृदित्यनेनैकत्रमनेकश्रुतिसंश्लोकम् । उत्तरलक्षणं 'बह्वर्था'मित्यनेन तदेवोक्तम् । तत्र असर्वलिङ्गत्वं प्राधिकम् । माध्यप्रामाण्याज्जातिशब्दानां त्रिलिङ्गत्वमप्रामाणिकं वा । अत एव माध्ये—'यथा पूर्वं जातिलक्षणम्' इत्येकवचनप्रयुक्तम् । वस्तुतस्तु 'मिश्रेष्वभिर द्वित्रैवच्छिन्न'मिति परशरस्यमाध्यशोधितं नित्यरे एकत्वे च सत्यनेकाऽनुगतत्वमेव जातिलक्षणं माध्यसम्मतं ब्राह्मणवचनत्वादिसाधारणम् । शुक्रादीनां नित्यत्वैकत्वमने-

† जातेषु ६ । ३ । ४१ पूर्वं जातिलक्षणं माध्यकारस्याभिमतम् ।

अथाऽस्त्रीविषयादिति कथमिदं विज्ञायते—‘समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषय’मिति, आहोस्त्रिक्कचिद्यदस्त्रीविषयमिति । किं चातः ? यदि विज्ञायते ‘समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषय’मिति द्रोणी कुटी पात्रीति न सिध्यति । अथ विज्ञायते क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति । माला बलाका अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु क्वचिद्यदस्त्रीविषयमिति । कथं माला बलाकेति ? अजादिपुः पाठः करिष्यते ।

अयोपधादिति किमर्थम् ? इभ्या चत्रिया ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते—‘अयोपधा’दिति । ‘अकोपधा’दित्यपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—चटका मूपिकेति ।

यद्यकोपधादित्युच्यते काकी कोकी पिकी शुकीति न सिध्यति । अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव । कथं चटका मूपिकेति ? अजादिपु पाठः कर्तव्यः* ।

योपधप्रतिषेधे गंवयह्यमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषधः ॥ १ ॥

योपधप्रतिषेधे गवयह्यमुकयमनुष्यमत्स्यानां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र०—उदाहरणं ददां, ‘तसिलादि’ष्विति प्राप्तस्य पुं चङ्गावस्य ‘जातेश्चे’ति निषेधात् ॥ अथेति । यदा अस्त्रीविषयोऽस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यन्यपदार्थैः प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रीयते तदा ‘समानायामाकृतायस्त्रीविषया’दित्येव पक्षो भवति । यदा तु प्रातिपदिकमन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते तदा ‘यत्र क्वचिदस्त्रीविषया’दित्येव पक्षः संपद्यते । द्रोणीति । द्रोणशब्दः परिमाणविशेषे पुं लिङ्गो गवादन्यानु खीलङ्गः । मालेति । मालनं माल इति पुं लिङ्गं, क्षेत्रविशेषे नपुंसकम् । सजि खीलङ्गम् । बलमाकायतीति बलाकशब्दो यौगिकः पुंसि दृश्यते ॥ अस्तिविति । ‘अन्य एव क्रियावाची,

उ०—ऽप्यौपाधिकभेदेन ऽनेकत्वव्यवहारादेकत्वव्यवहाराऽभावाच्च न जातिवत् । अत एव ‘जात्याख्याया’मिति सूत्रे ‘यत्तद्दीर्घो ऋद्विष्वं गार्ग्यं गार्ग्यं तस्यैकत्वादेकयत्नमिति माथ्ये । अनेन तत्र जातिवारोपो दृश्यते । ‘गोत्रञ्च चरथैः सहेत्यत्रयमपि तयोस्तत्वारोपबोधकमेव । द्विधात्वादौ तु न तात्वाऽऽरोपः, जातिकार्याऽदर्शनात् । वयस्यपि जातिवारोपः कार्याऽनुसारेण व्यवस्थित इति तद्विषयस्यद्वयसिद्धिः, ‘अवन्तीत्यादौ तव गोत्रवारोपवत् । अत एव एतयोर्लक्षणयोर्व्याख्यानलेशोऽपि भगवता गाऽकारेति साम्प्रदायिकाः । गवादन्यान्विति । एवञ्च जातो नित्यस्त्रीत्वान्डीपनापत्तिरिति भावः । एवं ‘कुट’शब्दो गेहे खीलङ्गः, पदे पुमान् । ‘पात्र’शब्दो भाजनसामान्येऽर्थादिस्त्वादुभयलिङ्गः, भाजनविशेषे स्त्री । बलमाकायतीत्यर्थप्रदर्शनमेतत् । व्युत्पत्तिस्त्वेवम्—आकायतीत्याकः, बलस्याक इति । अन्यथा ‘बलाकाय’ इति स्यात् । परिहारान्तरमपीति । द्रोणीत्यादावपि तुल्यन्यायादोषापत्तेरिदं चिन्त्यम् । हेचिचु—‘समानायामाकृतौ अस्त्रीविषय’ इत्यर्थं एवोचितः, अत एव च ‘पाककथं’ति चरितार्थं, तद्धि स्त्रीविषयार्थम्, अन्यथा तेषामपि यौगिकार्थं

गवय-गवयी । हय-हयी । मुकय-मुकयी । मनुष्य-मनुष्यी । मत्स्य-मत्सी† ॥ ६३ ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ४ । १ । ६४ ॥

सदृक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

सदृक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा प्रत्य-
क्पुष्पा काण्डपुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा ।

संभस्त्राजिनशणपिएडेभ्यः फलात् ॥ २ ॥

संभस्त्राजिनशणपिएडेभ्यः फलात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सम्-संफला । भस्त्रा-
भस्त्राफला । अजिन-अजिनफला । शण-शणफला । पिएड-पिएडफला ।

[श्वेताच्च ॥]

श्वेताच्चेति वक्तव्यम् । श्वेतफला ।

त्रेश्च ॥ ३ ॥

त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिफला ।

मूलान्नभः ॥ ४ ॥

मूलान्नभः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमूला ॥ ६४ ॥

प्र०—जातिशब्दस्त्वन्व एवेति परिहारान्तरमप्यत्र संभवति । गवयीनि । गौरादिविदानोन्तर्नैर्ग-
वयादयः प्रक्षिप्ता इति वार्तिकारम्भाद्विजायते ॥ ६३ ॥

पाककर्ण । सदृक्काण्डेति । अत्राच्चतिः किन्नन्तो गृह्यते । अयमप्यजादिषु पाठ इदानी-
न्तनः । भिफलैति । प्रयाणां फलानां समाहार इति द्विगुः । तनो द्विगुलक्षणाङ्गीपः परत्वा-
ङ्गीप् प्रप्तो निषिध्यते । तन्निषेधमामर्थ्याच्च ङीबपि न भवति । तयोरत्र विशेषामावात् ॥ ६४ ॥

उ०—लिङ्गान्तरसम्भवेनाऽङ्गीविषयत्वात्पूर्वैरेव सिद्धे किं तेन ? द्रोणीत्यादयो गौरादिषु पाठया इत्याहुः ।
वस्तुतः—अचिपदित्त्वेवाश्रित्य 'पाककर्म' इति न कार्यमिति माप्यतापर्यम् ॥ ६३ ॥

पाककर्म । अत्राऽच्चनिरिति । 'सन्धाकाण्डे'ति पाठस्त्वयुक्त इति भावः । भस्त्राफलेति । जातिश-
ब्दोऽयं, न संज्ञेति ह्रस्वो न कृतः । निषेधसामर्थ्यं दर्शयति—तयोरत्रेति । द्विगुममासस्याऽन्तोदात्तत्वेन
ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तेः, ङीबि प्राप्यस्वरप्राप्तेः इति भावः ॥ ६४ ॥

१—'मनुषी' पा० ।

† सर्वेतिप्यागस्तमत्स्यानां य उपधायाः ६ । ४ । १४६

२—'बाल' कीलहार्नपाठः ।

३—'सदृक्काण्ड' पा० ।

४—'फलान् प्रतिषेधः' इति पाठस्त्वनावस्यधो गकार्यात्वादनुवृत्तेः ।

५—'इदं अविस्मय' ।

६—'पण्याविमीतयात्रीयां फलैः स्यात् त्रिफला समैः' इति भावप्रकाशः । 'इदं अविस्मय' इति

श्रामला' इत्येतेष्वेव त्रिषु फलेषु स्तोऽयं शब्द आनुवैदशास्त्रे पठ्यन्ववत् ।

इतो मनुष्यजातेः ॥ ४ । १ । ६५ ॥

जातेरितिः वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थम् ? अयोपधादिति वर्तते, योपधा-
दपि यथा स्यात्—श्रीदमेयीः ।

इतो मनुष्यजातेरिञ् उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

इतो मनुष्यजातेरिञ् उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सौतङ्गमी मौनिचिती* ॥ ६५ ॥

ऊङुतः ॥ ४ । १ । ६६ ॥

किमर्थो ङकारः ? विशेषणार्थः । क विशेषणार्थेनार्थः ? 'नोद्धात्वोः' [६ ।
१ । १७५] इति । 'नोद्धात्वो'रित्युच्यमाने यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि प्रसज्येत ।

अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थं न 'ऊङुत' इत्येवोच्येत ? का. रूपसिद्धिः—ब्रह्मवन्धूः
धीवबन्धूरिति ? सर्वर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्† ।

न सिध्यति । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' [१ । २ । ४८] इति ह्रस्वत्वं प्रस-
ज्येत × । इह च ब्रह्मवन्धूच्छत्रम् ब्रह्मवन्धूच्छत्रम् 'पत्वतुकोरसिद्धः' [६ । १ । ८६]

प्र०—इतो मनुष्य । श्रीदमेयीति । उदमेयस्यापत्यं मत इत् । सौतङ्गमीति । सुतङ्गमेनेति
निवृत्तेति—बुद्ध्यणादिसूत्रेण इत् ॥ ६५ ॥

ऊङुतः । यवाग्वेति । वर्णग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः । गोस्त्रियो-
रिति । एकादेशस्यान्तबद्धावाद्युपसर्जनान्तं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तं भवतीति भावः । नद्युत

उ०—इतो मनुष्य । श्रीदमेयिशब्दस्य मनुष्यजातिषाचिद्धं दर्शयति—उदमेयस्येति । सुतङ्गमेनेति ।
एवञ्चोपसंख्यानमजात्यर्थमिति भावः ॥ ६५ ॥

ऊङुतः । वर्णग्रहण इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाऽप्येवमिति बोध्यम् । ननुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्त-
प्रातिपदिकाऽभावात्कथं ह्रस्वत्वमत आह—एकादेशस्येति । उपसर्जनेन, स्त्रीप्रत्ययेन च प्रातिपदिकं विशेष्यत
इति भावः । तत्र एकादेशस्याऽन्तबद्धावाद्युपसर्जनान्तं प्रातिपदिकम्, आदिवद्भावाच्च स्त्रीप्रत्ययान्तमिति
बोध्यम् । नद्युत्तरपदादित्यर्थेऽप्राप्तेराह—नद्यन्त इति । तत्सामर्थ्यादिति । प्रश्नेपेण उकारद्वयविधानात्क-

‡ आतेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४ । १ । ६३

§ अत इत् ४ । १ । ६५

* बुद्ध्यणकठजिल... कुमुदादिभ्यः ४ । २ । ८०

१—'धीवबन्धू' पा० ।

† अक. सर्वर्णे दीर्घः ६ । १ । १०१ × अन्तादिवच ६ । १ । ८५

इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक् प्रसज्येत+ । इह च ब्रह्मवन्धूः धीवन्धूरिति 'नैघृतञ्च' [५ । ४ । १५३] इति कप्रसज्येत ।

नैष दोषः । 'यच्चावदुच्यते ब्रह्मवन्धूः धीवन्धूरिति 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेति, उभयत आश्रये नान्तादिवत् । यदप्युच्यते 'इह च ब्रह्मवन्धूञ्च-त्रम् ब्रह्मवन्धूञ्चत्रम् 'पत्वतुकोरसिद्ध'इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक्प्रसज्येते'ति, पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो न चैप पदान्तपदाद्योरेकादेशः । यदप्युच्यते 'इह च ब्रह्मवन्धूः धीवन्धूरिति 'नैघृतञ्चे'ति कप्रसज्येते'ति, नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तत्, न चैप नद्यन्तानां बहुव्रीहिः ।

शेषलक्षणस्तर्हि कप्रामोति* । तस्मादीर्घोच्चारणं कर्तव्यम् ।

ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चरज्ज्वादीनाम् ॥ १ ॥

ऊङ्प्रकरणेऽप्राणिजातेश्चरज्ज्वादीनामिति चक्रव्यम् । अलाभूः कर्कन्धूः ।

अप्राणिजातेरिति किमर्थम् ? कृकवाहुः ।

अरज्ज्वादीनामिति किमर्थम् ? रज्जुः हनुः ॥ ६६ ॥

प्र०—इति । नद्यन्तो बहुव्रीहिर्भवतीति भावः । दीर्घोच्चारणे तु तस्मान्मध्यत्वह्रस्वो न प्रवर्तते । उभयत इति । एकादेशस्यान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकसंज्ञा मंपाद्या, अन्यथाऽप्रत्यय इति प्रतिषेध-प्रसङ्गः; आदिवत्त्वेन च स्त्रीप्रत्ययत्वं साध्यमित्येकोऽवयवो युगपद्बहूोरित्येषा बुद्धिर्विरोधात् प्रवर्तते । स्त्रीप्रत्ययविशेषणं चोपसर्जनम्, न चात्र स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमिति ह्रस्वाऽप्रमङ्गः । पदान्तेति । अर्थात्तेत्यादावेत्यर्थः । तस्मादिति । उकारद्वयं दीर्घेण निदिष्टं तत्र द्वितीय उकारः परत्वाद्वाचकस्य शेषलक्षणस्य कपो वाचनार्थ इति भावः । अथाभूगिति । ऊङ् मिति 'नोङ्पा-त्वो'रिति विभक्तौघटात्त्वनिषेधो भवति,—अलाभवेति ॥ ६६ ॥

उ०—स्मिन्निति भावः । स्वयं परिहारात्तस्माद्-स्त्रीप्रत्ययविशेषणञ्चेति । स्त्रीप्रत्ययन्ताविशेषणमित्यर्थः । माध्मे—शेषलक्षणस्तर्हिइति । 'ऊङ्ः प्राण्ये'ति शेषः । ननु दीर्घोच्चारणेऽपि परत्वात्प्रामोति, कर्कन्धो ऊङ् साऽवकाशोऽत आह—उकारद्वयमिति । परत्वादिति । अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । 'अभू'शब्दः 'अभू'ः 'अभू' इति निर्देशविद्भोऽध्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति भावः । ध्वनितश्चेद् 'दृष्या' म्मे माध्मे । ननु 'अलाभू'-शब्दस्य स्वत ऊकारान्तत्वात्किम् 'ऊङ्'विधानेनेत्यत्र आह—ऊङ् सतीति । अत्र वार्तिके 'उठ' इत्यस्याः ऽसम्बन्ध इति भावः ॥ ६६ ॥

+ छे. ष ६ । १ । ७३

२—'आभयं पा० ।

१—'नद्यतः किति' पा० ।

* शेषलक्षणा ५ । ४ । १५४

संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ४ । १ । ७० ॥

[संहितसहाभ्यां च ॥]

'सहितसहाभ्यां चे'ति वक्तव्यम् । सहितोरुः सहोरुः ॥ ७० ॥ ?

कद्रुकमण्डलोश्छन्दसि ॥ ४ । १ । ७१ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते कद्रुकमण्डलोरिति । कद्रुकमण्डलुगुगुलुमधुजतुपतयालु-
नामिति वक्तव्यम् । कद्रूः कमण्डलूः गुगुलूः मधूः जतूः पतयालूः ॥ ७१ ॥

यङश्चाप् ॥ ४ । १ । ७४ ॥

पाच यजश्चः ॥ १ ॥

पाच यजश्चावक्तव्यः । शार्कंगच्या पौत्तिमाध्या† ।

तत्रायमप्यर्थो गौकच्याशब्दः क्रौड्यादिपु‡ पठ्यते स न पठित्व्यो भवति ।
यदि न पठ्यते 'गौकचीपुत्र' इति संप्रसारणं* न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतम् ।
गौकच्यापुत्र इत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति—'ध्यङः संप्रसारणे गौक-
च्यायाः प्रतिषेध' इति ॥ ७४ ॥

प्र०—संहित । सहितोरिति । नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्संहितशब्दग्रहणेन सहितशब्दस्य
सिद्धं ग्रहणम् । एवं तर्हि विद्यमानं हितमस्य सहिन इति यदा व्युत्पत्तिस्तदर्थं वार्त्तिकम् । सहोरु-
रिति । सहेते इति सहो ऊरु यस्या इति व्युत्पत्तिः । अथवा विद्यमानावूरुयस्याः सा सहोरुरित्यूर्व-
तिशयप्रतिपादनार्थं । प्रयोगः ॥ ७० ॥

कद्रु । गुगुलुमधुजतूनां छन्दसि लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम् । पतयालुशब्दः 'स्पृष्टिगृही'-
त्यालुजन्तः ॥ ७१ ॥

यङश्चाप् । शार्कंगच्यायति । गर्गादियत्रन्ता एते ॥ ७४ ॥

उ०—संहितशफ । नन्वेकदेशेति । 'समो वा हितततयो'रिति व्युत्पन्नत्वादिति भावः । ननु सर्वस्या
अप्यूरुमन्वेनैतत्प्रयोगानर्थक्यमत आह—सहेते इति । 'रतिश्रम'मिति शेषः ॥ ७० ॥

कद्रुकम् । ननु गुगुलुमधुजतूनामस्त्रीत्वात्कथं त्रियामूर्ध्विधानमत आह—गुगुलिविति ॥ ७१ ॥

१—छात्रिकः पाठः ।

† गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०४

‡ क्रौड्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८०

* ध्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तप्युषे ६ । १ । १३

आवटयाच्च ॥ ४ । १ । ७५

अन उपधालोपिन ऊधसो ङीप्पूर्वविप्रतिषेद्धम् ॥ १ ॥

‘अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्’ [४ । १ । २८] इत्येतस्माद्दूधसो ङीप्भवति × पूर्वविप्रतिषेधेन । ‘अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्या’मित्येतस्यावकाशः—बहुगामी बहुतच्छी । ऊधसो ङीप्भवतीत्यस्यावकाशः—विमाया ङीप्, यदा न ङीप्सोऽवकाशः । ङीप्प्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति । ऊधसो ङीप्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । ‘अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्या’मित्यत्र ‘ऊधसो ङीप्भवती’त्येदनुवर्तिष्यते ।

आवटयाद्यञः प्फश्चापः ॥ २ ॥

आवटयाद्यञः प्फश्चापो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन + । आवटयाद्यञश्चापोऽवकाशः उदीचाम्—आवटया । प्फस्यावकाशोऽन्यानि यञन्तानि—गार्ग्यायणी वात्स्यायनी । आवटयश्चन्द्रात्राचामुभयं प्राप्नोति—आवटयायनी, प्फो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

आवटयग्रहणेन नार्थः । ‘यञः प्फश्चाप’ इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—शार्कराच्यायणी पौतिमाप्यायणी* ।

यञ्ग्रहणेनापि नार्थः । ‘प्फश्चाप’ इत्येव । गौकृत्यशब्दः क्रीडचादिषु पठ्यते; इदमपि सिद्धं भवति—गौकृत्यायणी ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि—‘प्राचां प्फ तद्धितः सर्वत्र’† । क सर्वत्र ? यत्र प्फश्चान्यथ प्राप्नोति, प्फ एव तत्र भवतीति । ततो लोहितादिकृत-

प्र०—आवटयाच्च । अन इति । यञोदमन्यत्र वक्तव्यं तथाप्यन्यार्थं पूर्वविप्रतिषेधप्रतिपादनप्रसङ्गेनाप्रोक्तम् । गौकृत्यायणीति । गौकृत्यस्यापत्यं गोत्र स्त्री । गर्गादित्वात्तत्र । ततः प्यङ् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविनिष्टस्यापि ग्रहणाद्यप्रन्तात्पञ्चो विधीयमानः प्यङ्न्तादपि भवतीति

उ०—आवटयाच्च । प्रथियाभवेणेति । वस्तुतः स्त्रीप्रत्ययविधौ नास्याः प्रवृत्तः, पञ्चाऽभ्यादित्यनेन प्यनितम् । प्फविपापवि भाष्ये प्यनितमेतत् । भाष्यशब्दस्तु—‘क्रीट्यादिभ्यः’ इति तादर्थ्ये चतुर्था, क्रीट्यादिसिद्धये प्रत्ययस्य प्यङ्गदेव इत्यर्थः । एवञ्च स्थानियत्त्वेन यञन्तत्वात्क्ये भवतीति ॥ यदा—‘भ्रसाऽऽ’

× बहुमदिरूपसो ङीप् ४ । १ । २५

+ प्राचां प्फ तद्धितः ४ । १ । १७

* ४ । १ । ७५ आ० १

† क्रीट्यादिभ्याम् ४ । १ । ८०

† सर्वत्र लोहितादिकृतन्त्येः ४ । १ । १८

न्तेभ्यः सर्वत्र । क सर्वत्र ? ग्राचां चोदीचां च ॥ ७५ ॥

अग्निहोतार्यायोगुरुपोत्तमयोः प्यङ्गोत्रे ॥ ४ । १ । ७८ ॥

इह कस्मान्न भवति—दाक्षी प्लाक्षीति‡ । आतिशायिकेनायं तमशब्देन निर्देशः क्रियते, स च त्रिप्रभृतिषु वर्तते, त्रिप्रभृतीनामभावात् ॥ यद्येवम्—

प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु ।

आम्बिधिः केन ते न स्यात्प्रकर्षे यद्ययं तमः ॥

‘प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु’ इत्युच्यते, आम्बिधिः केन तव न स्यात् ? ‘अव्ययघा’दिति+ प्राप्नोति । ‘प्रकर्षे यद्ययं तमः’ । यद्ययं तमः प्रकर्षे वर्तते ।

उद्गतस्य प्रकर्षेऽयं गतशब्दोऽत्र लुप्यते ।

उद्गतस्यायं प्रकर्षः । गतशब्दस्याऽत्र लोपो भवति ।

प्र०—प्रक्रियाभ्रयेणैवमुक्तम् ॥ ७५ ॥

अग्निहोतार । दाक्षीति । दक्षस्यापत्यं गोत्रं स्त्रीति ‘अत इत्र्’ । उत्तमशब्दमव्युत्पन्नमस्त्य-
मात्रवचनमाश्रित्य प्रश्नः । स चेति । यत्रैकोऽनुद्गतः—प्रयत्नोच्चारितत्वात्, त्रयस्तूद्गताः—
ऊर्ध्वोच्चारितास्तत्रोत्तमशब्दं प्रयुज्यते । एवं च चतुःप्रभृतिषु प्रयुज्यते । उद्गतापेक्षया तु
त्रिप्रभृतिष्वित्युक्तम् ।

प्रकर्षे चेति । चण चेदर्थे वर्तते । क्वचित् ‘प्रकर्षे चे’दिति पाठः । यदि प्रकर्षप्रत्ययं
कृत्वा दाक्ष्यां गुरुपोत्तमं न भवतीत्युच्यते तत उच्यन्वात्तममि सति ‘किमेत्तिद्व्ययघा’दित्याग्र-
त्ययप्रमङ्गादुत्तमामिति प्राप्नोति । उद्गतस्येति । उच्यन्वोऽत्र ससावनक्रियावचनः, तत्र क्रियाप्र-
कर्षद्वारको द्व्ययप्रकर्ष इत्यद्वयप्रकर्ष इतिवचनादात्र भवतीत्यर्थः । गतशब्दोच्चेति । उच्यन्वने

७०—तद्धिते ‘सिद्धिश्च प्रत्ययविधा’विति पुंवद्रूपाऽतिदेशेन यन्न्तत्वात्फ इति (—भाष्यारण्यः) ॥७५॥

अग्निहोतार । अन्त्यमाप्रेति । तेनाऽत्रोपान्वयस्य गुरुत्वात्पठः प्रसङ्ग इति भावः । ननु ‘त्रिप्रभृतिषु’
इत्युक्तेर्वेदादिशब्देऽत्रयसंज्ञावादादारादायो व्यञ्ज न सिध्यतीति वक्ष्यमाणं चोत्तमनुपपन्नमत आह—यत्रेति ।
उच्यन्वोऽत्र उद्गतायं वर्तते । ऊर्ध्वमुच्चारितम्—उद्गतम् । उर्ध्वं च प्रथमस्येत्वं, तदाह—प्रथमेति । उद्गत-
स्यानुद्गताऽपेक्षत्वाद्बहुनामेकस्य प्रकर्षे तमो विधानाच्च बहुद्गताभ्यन्तरे ‘उत्तम’शब्दो वर्तत इति भावः ।

‡ अत इत्र्, इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । ६५; ६५

१—‘एते श्लोका भाष्यहृत एव, न वार्तिकहृतः, सम्पुटीकरणाऽभावा’दिति नागेशः ।

+ किमेत्तिद्व्ययघादम्बद्व्ययप्रकर्षे ५ । ४ । ११

नाव्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति धात्वर्थोऽत्र प्रकृत्यते ॥

नायमव्ययार्थस्य प्रकर्षः । कस्य तर्हि ? धात्वर्थस्य ।

उद्गतोऽपेक्षते किञ्चित्त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ ।

अनुद्गतमपेक्षयोद्गत इत्येतद्भवति । 'त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ' । त्रयाणां किल द्वानुद्गतौ भवतः ।

चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो वाराह्यायां न सिध्यति ॥

चतुष्प्रभृतिषु व्यङ्ग्यैः, 'वाराह्यायां न सिध्यति' । वाराह्यायां न प्राप्नोति । किं कारणम् ? चतुष्प्रभृतीनामभावत् ।

भिद्यतेऽस्य स्वरस्तेन विधिश्चामो न लक्ष्यते ।

भिद्यते खल्वस्य स्वरस्तेनातिशयानिकेन तमशब्देनोत्तमस्य* । 'विधिश्चामो न लक्ष्यते' । विधिश्चामो न क्वचिदपि लक्ष्यते ।

प्र०—गतार्थस्याभिधानादप्रयोग एव गतशब्दस्य लोपः । धात्वर्थोऽत्रेति । धातुशब्देन धात्वर्थोऽत्र क्रियाभिधीयते, सोऽर्थः प्रयोजन विषयो वा यस्य स धात्वर्थः—साधनाधारः पदार्थः, स प्रकृत्यते क्रियाप्रकर्षद्वारेणेत्यर्थः ॥ त्रयाणामिति । यत्र त्रयो वर्णास्तत्रायोऽनुद्गतौ द्वयोश्चैकस्य प्रकर्षे तरया तमपो वाचनादुत्तमशब्दो नास्तीति वारह्येति व्यङ्ग्यं न प्राप्नोति । यत्र तु चतुष्प्रभृतयो वर्णास्तत्रैव व्यङ्ग्यं स्यादित्यर्थः । भिद्यत इति । तमपः पित्वादानुदात्तत्वादुत्तमशब्द आद्युदात्तः प्राप्नोति, अन्तोदात्तश्चेत्येते । एतच्चोच्चादिषु—'उत्तमशब्दतमो सर्वत्रे'ति पाठानपेक्षयोक्तम् । न च क्रियाप्रकर्षेऽपि आमन्तस्य क्वचित्प्रयोगो दृश्यते इत्यनभिधानादुच्छब्दात्तममेव नास्ति ।

उ०—यदि प्रकर्षेति । एतेनाऽव्युत्पन्नोत्तमशब्दाभ्यपेक्षे नाऽयं दोष इति ध्वनितम् । ससाधनेति । क्रियाविशिष्टसाधनवचन इत्यर्थः । क्रियामकर्षद्वारक इति । एवञ्चाऽद्रव्यप्रकर्ष इति निर्देश इति भावः ।

ननु धात्वर्थप्रकर्षेऽपि 'अद्रव्यप्रकर्षे' इत्याम् 'पञ्चिततरा'मित्येव स्यादत आह—धातुशब्देनेति । माध्ये—नाऽव्ययार्थस्य—नाऽसत्त्वभृतार्थस्येत्यर्थः । प्रयोजनमिति । क्रियार्थं साधनोपादानाक्रिया तस्योक्तम् । विषय इति । उद्देश्य इत्यर्थः । साधननिर्घर्षत्वात्क्रियायाः साधनानां सा उद्देश्यतया 'विषय' इत्युच्यते । साधनाधार इति । शक्तयाधारो द्रव्यमित्यर्थः ॥ तमःप्रत्ययान्ते 'श्राम्' रूपदोषोदात्तेऽपि लक्ष्याऽसिद्धिमाह—माध्ये—उद्गतोऽपेक्षते इति । त्रयाणां द्वौ किलोद्गतादित्येव, 'चतुष्प्रभृतिकर्षव्य' इत्येतच्च शेषपूरणेन योजयति—यत्रेति । माध्ये—व्युत्पत्तिरदौ दूषणान्तरमभ्याह—भिद्यतेऽस्येति । दूषणान्तरमाह—विधिश्चाम इति । तद्द्वयाचष्टे—न च क्रिदेति । यद्यपि तमःस्यात्तदा क्रियाप्रकर्षविधवायां स्यात्, न

शब्दान्तरमिदं विद्याद् दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु ॥

एवं तर्ह्यन्योऽयमातिशयनिकेन समानार्थस्तमस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते ।

किं पुनरयमग्निप्रोत्तरादेश आहोस्विदग्निभ्यां परः ? करचात्र विशेषः ?

प्यङ्घनादेशे यलोपवचनम् ॥ १ ॥

प्यङ्घनादेशे यलोपो वक्तव्यः । औदमेध्यायाश्चात्रा औदमेधाः † ।

द्विरसिवधिः ॥ २ ॥

द्विरचापिवधेयः । औदमेध्यायाश्चात्रा औदमेधाः । औदमेध्यानां सङ्घ
औदमेघः । इयं इत्येन प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि आदेशः ।

प्र०—अव्युत्पन्न एव तूत्तमशब्दः स्वभावात्त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहेत्याह—शब्दान्तरमिति । दृष्ट-
मिति । त्रिप्रहृषं बहृत्वोपलक्षणार्थम् । तेन त्रिप्रभृतिषु यदभ्यन्तरमन्तर्भूतं तत्र दृष्टमित्यर्थः । आति-
शयनिकेनेति । आतिशयनिकश्चतुष्प्रभृतीनामन्त्यमाह । अव्युत्पन्नस्तु त्रिप्रभृतीनामित्यन्त्यत्व-
मात्रेण सदृशार्थत्वमिति भावः । तम इति । तमान्तोऽव्युत्पन्नशब्द इत्यर्थः ।

किं पुनरिति । प्रत्ययविधावपि 'गापोएक्' व्रीहिशाल्योर्द'गित्यादौ षष्ठी दृश्यत इति
सन्देहात्तमशब्दः । औदमेध्याया इति । उदमेघस्यापत्यं गोत्रं स्त्री, अत इत् । यद्यत्र इन्नन्तात्पर-
त्वात् प्यङ्घ विधीयते तदाऽऽपत्यकारो न भवतीति यलोपो न प्राप्नोति । आदेशपक्षे तु स्थानि-
यद्भावात्प्यङ्घ अपत्यत्वमिति यलोपः सिध्यति ॥ द्विरिति । 'इत्तरचे'त्यस्यानन्तरं 'प्यङ्घरे'ति

उ०—य तत्राऽपि स दृश्यतेऽतस्तमवेवाऽत्र नाऽस्तांति भावः । 'क्रियाप्रकर्षेऽध्यामन्तस्य न क्वचिप्रयोगो
दृश्यते' इत्यन्वयः ।

अभ्यन्तरमित्यन्त्यमेव विवक्षितमित्याह—अन्त्यभूतमिति । 'अन्तर्भूत'मिति षोडशोऽन्त्यमिति शेषः ।
नन्वव्युत्पन्ने तमस्थानर्थस्यात्—'तमस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते' इत्युक्तमत आह—तमान्त इति । त्रिप्रभृतिषु
वर्तते इति भाष्यस्य तेषु मध्ये यदन्त्यन्तत्र वर्तते इत्यर्थः ॥ एते श्लोका भाष्यकृत एव, न धार्तिककृतः,
समुद्गीकरणाऽभावात् ।

ननु षष्ठीनिर्देशेनादेशान्निध्यावाप्यऽनुपपत्तिरत आह—प्रत्ययविधावपीति । स्थानिकत्वाव-
दिति । अत्राप्ये विधानेनाऽपत्यार्थकत्वमपि शास्त्रीयमेवेति भावः । वस्तुतः 'स्थानिकत्वाव'दित्यस्य
स्थानिसदृशावादित्यर्थः । स्थान्यर्थाऽभिधानसमर्थत्वेवादेशत्वात् । आदेशात्प्यङ्घपत्यार्थकत्वमापत्य-
त्वमिति भावः । द्विरणो विधेयतामुपपादयति—इत्तरचेतीति । तथेवेति । इत्तरः प्यङ्घेतीत्यर्थः । ननु
'सङ्घाहे'तिषु श्रेयिप्रजनस्यैव गोत्रस्य प्रहृणमिति 'ह्रीर्षुषाभ्या'मिति ह्ये माप्यादिषु प्रसिद्धं, तदस्याऽनृषि-

† अत इयं; अग्निप्रोत्तरार्पणोरूपोत्तमयोः प्यङ्घ गोत्रे ४ । १ । १५५; ७८; यस्मेति च
६ । ४ । १५८; इयम ४ । २ । ११२; आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६ । ४ । १५१

‡ इयम ४ । २ । ११२; सङ्घाहकलक्षणेऽप्यत्र्यभिधानम् ४ । ३ । १२७

आदेशोऽनलोपवचनम् ॥ ३ ॥

यद्यादेशोऽनो लोपो वक्तव्यः । औडुलोम्या शारलोम्येतिX । 'ये चाभावकर्मणोः' [६ । ४ । १६८] इति प्रकृतिभावः प्रसज्येत ।

न चाप्यङो लोपनिमित्तत्वात् ॥ ४ ॥

न चैष दोषः । किं कारणम् ? 'प्यङो लोपनिमित्तत्वात्' । लोपनिमित्तः प्यङ् । न चाऽकृते लोपे प्यङ् प्राप्नोति । किं कारणम् ? 'गुरूपोत्तमयो' रित्युच्यते, न चाऽकृते लोपे गुरूपोत्तमता^३ भवति ।

अथवा पुनरस्तु परः । ननु चोक्तं 'प्यङ्घनादेशो यलोपवचनम्, 'द्विरण्वधि'-रिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते 'यलोपवचन'मिति, अदोष एषः । किं कारणम् ? पुंवद्भावजादौ तद्धिते । यजादौ तद्धिते पुंवद्भावो भविष्यति, 'भस्पाढे तद्धिते' पुंवद्भवतीति* ॥ अयं तर्हि दोषो 'द्विरण्वधि'रिति । नैष दोषः । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ।

प्र०—वक्तव्यम् । तेनेत्र परो यः प्यङ् तदन्तादणभवतीत्ययमर्थो भवति । 'सङ्घाङ्के'त्यत्रापि तयैव वक्तव्यम् । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भ्रातरिस्थिति । औडुलोम्येति । उडुलोम्योऽपत्यं गोत्रं स्त्री । बाह्वादिषु लोमन्सब्दस्य पाठारकेवलस्यापत्तेन योगाभावात्सामर्थ्यात्तदन्तप्रहणादिप्रत्ययः । तत्र यदि तदादेशः प्यङ् क्रियेत तदा 'ये चाभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावाद्दृनोपो न प्राप्नोति, प्रत्ययपक्षे त्वत्रा व्यवधानात्प्रकृतिभावाभावः ॥ न वेति—आनुपूर्व्याश्रयेण दोषं परिहरति । सिद्धश्चेति । यद्यपि निङ्गविनिष्टपरिभाषाश्रयेणन्तात्प्रातिपदिकादण् विधीयमानः प्यङ्न्तादपि

उ०—त्वात्तयं तत्प्राप्तिः, श्रुतिरेव तु कथं प्यङ् प्राप्तिरिति चेन्न. 'संघाङ्के'ति सूत्रे श्रुतिप्रजनस्यैव प्रहणमिति नियमोऽप्यन्ययमात्रविषय इति न दोषः, श्रुतिप्रजनत्वेऽप्यनृपिथे वाषकाऽभावाच्च । स्थानिवद्भावादिति । अणवमिन्वद्भावात्तद्देशादिति भावः ॥ सामर्थ्यादिति । अन्यथा प्रत्ययविधौ निषेधात्तदन्तात् स्यादिति भावः । टिकोपः—'नस्तद्धिते' इति विहितः । इत्रा व्यवधानादिति । 'यस्तेति'लोपेऽपि स्थानिवत्त्वादव्यवधानमेवेति भावः ।

भाष्ये—लोपनिमित्त इति—बहुर्माहिः । इमाद्यन्तस्य हि गुरूपोत्तमपमदक्षितं, तस्य न लोपं विनेति भावः । स्वार्थात्वादिति । पुं वत्त्वेन प्यङो निङ्गुत्तौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनुपरधानादिति भावः ।

१—'आदेशो नलोपवचन'मिति कीलहार्नपाठः ।

२—'देशो नलोप' वा० ।

X बाह्वादिम्यथ ४ । २ । ३६; नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४

३—'गुरूपोत्तम' कीलहार्नपाठः ।

* ६ । ३ । ३२ वा० ११

उभयमिदमुक्तमादेशः पर इति च, किमत्र न्याय्यम् ? आदेश इत्येतन्न्याय्यम् । कुत एतत् ? एवं चैव हि कृत्वाऽऽचार्येण सूत्रं पठितम्, पठ्या च निर्देशः कृतः । अत एव पक्षो निर्दोषः । ननु च परस्मिन्नपि सति ये दोषास्ते परिहृताः । पुंस्त्वान्वेन यत्नोपः परिहृतः, स च पुंस्त्वान्वोऽष्टे भवति, तत्र [तं] औदमेघेयो न सिध्यति† ।

अनुबन्धौ त्वया कार्यौ

यस्यादेशोऽनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ । एकः सामान्यग्रहणार्थोऽपरः सामान्य-ग्रहणाऽविधातार्थः । क सामान्यग्रहणार्थेनार्थः ? 'यद्वाप' [४ । १ । ७४] इति । अथ सामान्यग्रहणाविधातार्थेन क्कार्थः ? अत्रैव‡ । किं प्रयोजनम् ?

चापर्थ

चान्यथा स्यात् ॥ तव कथं चाप ?

टाञ्चिधिर्मम ।

प्र०—सिध्यति, तथापि पुंस्त्वान्वस्य न्याय्यत्वात्स एवोक्तः । पठ्या चेति । चशब्दो हेतौ । 'अग्नि-भोरनार्ययो'रिति पक्षो निर्देश आदेशार्थ एव । प्रत्ययपक्षस्याभिमतत्वे ह्यसन्देहाय पञ्चम्येवोच्यते । औदमेघेय इति । व्यञ्जनात् स्त्रीभ्यो ङक् ।

उ०—हेतुवन्तराऽनभिधानाच्चोऽनुपपन्न इत्यत आह—चो हेतविति । असन्देहायेति । किमानन्तरं पक्षी, उत स्थानरूपे सम्बन्धे इति सदेहनिवृत्तय इत्यर्थः ।

भाष्ये—अत एव पक्षो निर्दोष इति । नन्वादेशपक्षे हस्तिशिरसोऽपर्यं हास्तिशीर्षिः । बाह्यादिस्वा-दिन्, 'अचि शीर्षः' । तत इन्नः पठत् । हास्तिशीर्ष्या । अत्र स्थानिवत्त्वेन शीर्षस्य शिरस्यब्दत्वात् 'ये च तदिते' इति शीर्षादेशः प्राप्तेति । 'ये चाऽभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभागाद्विलोपो दुर्लभः । प्रत्ययत्वपक्षे विकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात्त दोषः । स्यञ्च 'ये च तदिते' इति स्ये भाष्ये इति चेन्न, उपजीव्यविरोधेन शीर्षादेशोऽप्रकृतेः, प्रकृतिभावविधायके—'अभावे' व्यादिपशुंदाठेन प्रत्ययास्थानिक्यादेशेन प्रकृतेनाऽदोषाच्च । अत्र चेदं भाष्यं मानमित्याहुः ।

दोषमुक्तावपतीति । असमत्वत्वे लक्ष्याऽधिद्धिर्दोषः, त्वग्मते गौरवमिति समतेत्यभिमानः । एवञ्च-ऽनुबन्धावित्यादिर्भाष्ये एकदेशिनोक्तः । भाष्ये—एक सामान्येति । एको ङकारोऽस्य 'यद्वापि नियत्र । प्रकृतार्थ इत्यर्थः । एकाऽनुबन्धकत्वादस्यैव प्रकृतं स्थानं तु 'वृद्धे'रिति व्यष्ट इति द्वितीयोऽपि कार्य इत्यर्थः । अत्रैवेति । 'यद्वापि'नियत्रैवेत्यर्थः । चापर्थम् । अत्र, व्यष्टि च चाऽसिद्धयर्थमित्यर्थः । तव कथं चावित्या-देशवादिनः प्रभः । टाञ्चिति—प्रत्ययवादिन उत्तरम् ।

टापा मम सिद्धम्+ ॥ ननु च ममापि टापा सिद्धं [स्यात्] ॥ न सिध्यति ।
अण इति इञ इति चेकारः प्राप्नोति* ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायते—अणन्तादका-
रान्तादिवन्तादिकारान्तादिति । कथं तर्हि ? अणोऽकार इञ् य इकार इति ।

स्वरार्थस्तर्हि त्वया चाञ्चक्यव्यः । ङिन्तीत्याद्युदात्तत्वं मा भूचितोऽन्त उदात्तो
भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति+ ।

तवापि तर्हि प्यङोक्तत्वात्स्त्रीत्वस्य टाच्न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

उक्तेऽपि हि भवन्त्येते

प्र०—इदानीं प्रत्ययवाद्यादेशवादिनो दोषमुद्गावयति—अनुबन्धाविति । टापा ममेति-
प्रत्ययवादी । प्रत्यये कृते टापं करोतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह—ममापीति । अण् य इति । अकारः
प्रवानं तद्विशेषणमण् । तत्रा 'नत्विवा'विति प्रतिषेधात्स्थानिवद्भावाभावः । अणन्तादकारान्तादिति
तु विज्ञायमाने स्वाश्रयमकारान्तत्वं स्थानिवद्भावादणन्तत्वं चेति स्यादेव ङीप्प्रत्ययः । इत्रादेश-
स्य तु प्यङो न स्वाश्रयमकारान्तत्वं, नानि स्थानिवद्भावप्राप्तितम्, 'अनत्विवा'विति प्रतिषेधा-
दिति ततः सिद्ध एव टाप् । यदा चेत् उपसङ्ख्यानमित्यत्रेन इत्यपेक्ष्यते तदा प्यङि कृतेऽनिका-
रान्तत्वान्ङीपोऽप्रसङ्गः ॥ प्रत्ययवाद्याह—स्वरार्थे इति । इजादेशो यदि प्यङ् क्रियते तदन्ताच्च
टापदा वाराहो त्याद्युदात्तं पदं स्यात्तस्मादन्तोदात्तार्थस्त्वया चाञ्चिवेयः । आदेशवाद्याह—तवा-
पीति । मम तु 'यङश्चा'विति वचनाच्चाञ्चभवतीति मन्यते । प्रत्ययवाद्याह—नैष दोष इति ।

उ०—'इतो मनुष्ये'त्यस्य प्राप्तिस्तु नेत्याह—इजादेशस्य ङिति । ननु एवाऽप्राप्तावपि 'इञ् उपसंख्यान'-
मिति प्राप्नोति, तत्र च 'इत' इत्यस्याऽभावोऽत आह—यदा चेति । अत्रैत्र वारणार्थम् 'इत' इत्यस्याऽनु-
शुचिरिति भावः । चाञ्चिवेय इति । प्रत्ययवादिमने तु प्रत्ययस्वरणाऽन्तोदात्तं पदं सिध्यतीत्याशयः ।
नन्वादेशपदेऽन्युकार्यत्वं वृत्त्यमत आह—मम ङिति ॥ वाचकत्वपद्मार्थोत्कर्षपक्षे विशेषमाह—एकस्येति ।

+ अत्राचतथाप् ४ । १ । ४ * टिद्दाणम्... करपः; इतो मनुष्यजानेः ४ । १ । १५; ६५

१—अस्मादप्रेऽयमाधिकः पाठो गुरुप्रसादसंस्करणे वर्तते—

[कथं तर्हि स्वरः ? ॥ * ॥ एकादेशात्प्रत्यययोः स्वरः विदपितोर्मम ॥ * ॥ एकादेशात्प्रत्यययोः
स्वरः विदपितोर्मम सिद्धः—उदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्त इति ॥ * ॥ स्थानिवत्त्वादिजादेशे
स्वरस्ते टापि दुष्यति ॥ * ॥ स्थानिवत्त्वादिजादेशे स्वरस्ते टापि दुष्यति—नित्यादिइदात्त इति । पारं
विनाऽन्तोदात्तत्वं न ॥]

† नित्यादिनिष्पन्न चितः ६ । १ । १६७; १६३

उक्तोऽपि तु स्त्रीत्वे भवन्त्येते टावादर्शः । उक्तमेतत्—‘स्वार्थिकाटावादय’ इति ।

[सानुबन्धकस्यादेशो मम ।]

ममापि तर्हि सानुबन्धकस्योदेश इत्कार्यं नेति* । तेन अन्न भविष्यति ।

अस्थानिवचने दोपस्ते वृद्धिरन्न न सिध्यति ।

अस्थानिवचने दोषो वृद्धिस्ते न प्राप्नोति†—अर्धदुल्लोभ्या शारल्लोभ्येति । न चेदानीमर्धजरतीयं लभ्यं वृद्धिर्मे भविष्यति स्वरो नेति । तद्यथा,—अर्धं जरत्याः कामयतेऽर्धं नेति ।

त्वयाऽप्यन्न विशेषार्थं कर्तव्यं स्याद्विशेषणम् ॥

त्वयाऽप्यन्न विशेषणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । कः विशेषणार्थेनाऽर्थः ? ‘व्यदः सम्प्रसारण’मिति‡ ।

अक्रियैव विशेषोऽत्र सानुबन्धो विशेषवान् ।

अक्रियैव मम विशेषः सानुबन्धस्तु × विशेषवान् ।

प्र०—उक्त इति । द्योतित इत्यर्थः । एकस्य स्त्रीत्वद्योतने सामर्थ्याभावाद्द्वयोर्द्योतकत्वम् । तत्र प्रयोगदर्शनादवसीयते । आदेशवाद्याह—सानुबन्धकस्येति । इन्न एवाऽकृतञ्कारेत्संज्ञकस्य यादेशः करिष्यते, तेन त्रिस्वरभावात्प्रत्ययस्वरे टापि कृते ‘एकादेश उदात्तेनोदात्त’ इति वाराह्यशब्दोऽन्तोदात्तो भविष्यतीत्यर्थः । प्रत्ययवाद्याह—अस्थानिवचन इति । अर्धजरतीयमिति । ‘समासात् तद्विषया’दिति छप्रत्ययः । मुख न कामयते, अङ्गान्तरं तु जरत्याः कामयते । आदेशवाद्याह—त्वयाऽप्यन्नेति । प्रत्ययवाद्याह—अक्रियैवेति । ‘वस्य सम्प्रसारण’मिति वक्ष्यते, निरनु-

ब०—अन्धकाराधिक्ये एकस्य प्रदीपस्थेवेत्यर्थः । गार्ग्य इत्याद्यापि यस्य सत्त्वेन तन्मात्रस्य द्योतने सामर्थ्याऽभावादिति भावः । तत्र प्रयोगेति । अतिप्रसङ्गो नाशङ्क्य इति भावः । साऽनुबन्धकस्यादेशे प्रिकार्याऽभावमुपपादयति—इत्थ एवेति । माथे—अस्थानिवचनेन त्रिस्वराऽभावे इत्यर्थः । समासाच्चेति । इत्यर्थे समास इत्यर्थे प्रत्यय इति इत्यर्थेऽयनियोहाय जरतीशब्दोऽर्धोन्तरे वत्ते, अर्धशब्दश्च प्रत्यासत्त्या

१—‘टावादय इति सिध्यति’ पा० ।

१ ४ । १ । ३ वा० ५ माथे ।

२—अर्थे पाठः क्विच्चापि इश्यते । षचित्तु ‘सानुबन्धकस्यादेशो मम अन्न भविष्यती’ति श्लोका-
धत्तेन पठयते ।

* २ । ४ । ४६ वा० २ माथे ।

† तद्विद्वेष्यन्नामादेः ७ । २ । ११७

‡ व्यदः सम्प्रसारणं पुत्रस्योस्तपुस्ते ६ । १ । १३ × वृद्धेकोसलाप्रादाभ्यम् ४ । १ । १७१

पाश्यायां ते कथं न स्यात्

पाश्यापतिः पाश्यापुत्र इत्यत्र+ कस्मान्न भवति ?

एको मे स्याद्विशेषणम् ॥

एको मम विशेषणार्थः । त्वया पुनर्द्वौ कर्तव्यौ ।

अथैकस्मिन्नपि सति कः करिष्यते । किं चातः ?

अन्यस्मिन्सूत्रभेदः स्यात्

यद्येताभ्यामन्यः क्रियते सूत्रभेदः कृतो भवति ।

पिति लिङ्गं प्रसज्यते ।

अथ पित्क्रियते पित इतीकारः प्राप्नोति* ।

ङिति चेक्रीयिते दोषः

अथ ङित्क्रियते चेक्रीयिते दोषो भवति+ । लोलूयापुत्रः लोलूयापतिरिति ।

व्यवधानान्न दुष्यति ॥

प्र०—बन्धकत्वाच्चायमेव ग्रहीष्यते । 'आम्ब्रष्टचापुत्र' इत्यादौ तु ञ्यङः सानुबन्धकत्वात्संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह—पाश्यायामिति । यदोह यप्रत्ययं विधाय 'यस्य संप्रसारण'-मित्युच्यते तदा पाश्यानां समुहः [पाश्या], 'पाशादिभ्यो य' इति यप्रत्ययस्य 'पाश्यापति'रित्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः । प्रत्ययवाद्याह—एक इति । आदेशवाद्याह—अथेति । चेक्रीयित इति । 'वातोरेकाच' इत्यनेन विहिते यङीत्यर्थः । यङः पूर्वाचार्यसंज्ञा—चेक्रीयितमिति । प्रत्ययवाद्याह—व्यवधानादिति । लोलूयेत्यत्र यङन्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये सति अकारेण व्यवधानादित्यर्थः । 'पुत्रपत्यो'रिति सप्तमीनिर्देशादनन्तरस्य यङः संप्रसारणेन भाव्यम् । तत्र वाराह्याग्रह्णे टापा सहैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्वावात्पुत्रपत्योरनन्तरो यङ् भवति । 'लोलूये'त्यत्र तु यङन्ता'दप्रत्यया'-दित्यकारप्रत्यये कृते 'ऽतोलोप'इति यङोऽकारो लुप्यते । तत्र टापि कृते एकादेशे च पुत्रपत्योरन-

ट०—जरत्या एवाऽर्धोन्तरे, तौ च कामनाऽकामनालाक्षिणौ । एवञ्च तादृशकामनाऽकामनादिदृशशब्दयादिकामनाकामनाप्रयोच्या तत्रन्यप्रवृत्तिसदृशी तव प्रवृत्तिरित्यर्थः । व्यतिरेके च दृशान्तः । यथा तत्र विषयभेदाच्चादृशकामनादि, तथा प्रवृत्त्यादि च वक्तुं शक्यं, नैवं प्रकृते, एकनिमित्तकत्वात्कार्यद्वयस्येति तात्पर्यम् ।
व्यङ्गः—'बृद्धे लोपले'तिविहितस्य ।

ननु यदि लोलूयापुत्रेऽकारेण व्यवधानन्तर्हि वाराहीपुत्रेऽपि टापा व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यत आह—तत्र वाराहोति । न च 'अचः परमि'न्नित्येतत् 'बृद्धति'ङितिसूत्रमाश्रयित्वा मुलम्ब, एवञ्च व्यवधान-

१—'पाश्यापति'रिति पाठः क्वचिन्न दृश्यते । प्रदीपे दर्शनादर्वं भाष्यपाठ एव । क्वचिच्च 'पाश्या-

पुत्र' इति न विद्यते ।

+ पाशादिभ्यो यः ४ । २ । ४६ :

* पिद्गौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१ † वातोरेकाचो हलादेः क्रियासममिहारे ष ३ । १ । २२

अकारेणः व्यवहितत्वान्न दोषो भवति ।

योऽनन्तरो न धातुः

धातोरिति वर्तते- यथाऽत्राऽनन्तरो नासौ धातुः ।

यो धातुः सोऽनन्तरः ।

यश्च धातुर्नाऽसावनन्तरः ।

न चेद्भयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते ॥

न चेद्भयतः साम्यं भवति, उभयत्र प्राप्नोति ॥ यदि पुनर्यद्वा धातुर्विशेष्येत ?
यद्वा विशेष्येत यदीह धातुर्यद् धातुना वा यदि तुल्यमेतत् ।

यद्येव यद्वा धातुर्विशेष्यतेऽपि धातुना यद्, तुल्यमेतद्भवति ।

प्र०—न्तरो यद् न भवत्याकारेण व्यवधानादिति संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह-
योऽनन्तर इति । 'यडः संप्रसारण'मिति भवता सूत्रं क्रियते तदा 'लिटि धातो'रित्यतो धातु-
ग्रहणानुवृत्तौ सत्यां धातुना यद् विशेष्यते । तत्र पुत्रपत्नोरनन्तरो यडन्तो धातुर्न सम्भवतीति
सामर्थ्याद्यथाऽधातोरनन्तरस्य वाराहीपुत्र इति संप्रसारणं भवति, एवं लोलुयापुत्र इत्यत्र
व्यवहितस्यापि धातोः स्यादित्यर्थः । धातुत्वमानन्तर्यं च विशेषणनाश्रितं, तत्रैकस्योभयासंभवात्साम-
र्थ्यविकतरविशेषणाश्रयणादुभयोरपि संप्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थः । न चेदिति । एकस्य यदा धर्मद्वयं
न संभवति तदाऽन्यतररूपाश्रयणादुभयोः साम्यात्कार्यप्राप्तिः । प्रत्ययवाद्याह—यदीति । तदा किं
दोषः स्यान्नवेति पृच्छति ।

आदेशवाद्याह—यडेति । जुसि चेत्यादावङ्गेनेको विशेषणेऽङ्गस्येका वा विशेषोऽस्त्येव ।

उ०—मेवेति वाच्यं, 'येन नाऽव्यवधान'मिति न्यायेन तद्व्यवधानेऽपि प्रवृत्तेरित्याशयात् । आदेशवाद्या-
हेति । प्रत्ययवादिना 'यडः संप्रसारण'मिति सूत्रन्यासेऽतिप्रसङ्गे परिहृते तं परिहारमादेशवाद्याद्विपत्तीत्यर्थः ।
धातुग्रहणानुवृत्ताविति । उत्तरत्र सम्बन्धावश्यकत्वेन मध्येऽपि सम्बन्ध इति भावः । न सम्भवतीति ।
धातुना ताभ्यां समासाऽम्भावात् । न च क्विन्ते सम्भवः; अङ्गोपयलोपयोः कृतयोः स्थानिच एवाऽम्भावा-
दिति भावः । उभयोरपीति । अघातोरनन्तरस्य, धातोर्व्यवहितस्य चेत्यर्थः । अङ्गस्यैका वेत्यत्र विशेषण
इत्यनुकर्षः । अन्यत्र विशेषणविशेष्यभावव्यापारेऽर्थभेदेऽपि प्रकृते नेत्याह—जुसि चेति । अङ्गेनेको विशेष-
णोऽनन्तरस्याऽपि गुणः, अन्यथा त्वनयस्येति विशेषः । यद्वा लिति । उभयथाऽपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
तदन्तर्विधिसद्भावाद्वास्तुव्यपयोऽसम्भवादिति भावः । धातुना वा यदीत्यत्र विशेष्यमाणे इत्यनुकर्षः ।

उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः

अयोभौ प्रधानं भवतो नात्र दोषो भवति ।

तथा प्रसार्येत तु वाक्पतित्स्ते ॥

तथा सति वाक्पतिः वाक्पुत्र इत्यत्र [सं'] प्रसारणं प्राप्नोति ॥ [एवं तर्हि]

धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः ।

'धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्ती'ति कृत्वैष निश्चयः क्रियते ॥ अवश्यमात्वार्यं
धातुग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्*—गोभ्याम् गोभिः, नौभ्यम् नौभिः ।

आचचार्यं यदि कर्तव्यं तत्रैवैतत्करिष्यते ॥

प्र०—यद्वा तु धातो विशेष्यमाणे, धातुना वा यद्दि विशेषोनास्तीत्यर्थः । प्रत्ययवाद्याह—उभाधिति ।
यद्घात्वोः परस्परेण विशेषणविशेष्यभावो नास्ति, समुच्चयेन तु कार्यं विधीयते पुत्रपत्योरनन्त-
रस्य यद्वा धातोश्चेति । तत्र वाराहोपुत्र इत्यादौ भविष्यति न तु लोलूयपतिरित्यादौ, धातोर्व्य-
वधानात् । ततश्च सामर्थ्याद्वातुग्रहणस्योत्तरार्थं वाऽनुवृत्तिः । आदेशवाद्याह—तथेति । यदि
यद्घात्वोः समुच्चयो न तु विशेषणविशेष्यभावस्तदा वाक्पतिशब्दे पत्युरनन्तरस्य यद्वा धातोश्चेति
वचेर्धातोः संप्रसारणप्रसङ्गः । प्रत्ययवाद्याह—धातुप्रकरणस्येति । धातुग्रहणं नानुवर्तत इति
नास्त्यतिप्रसङ्गः । आदेशवाद्याह—अवश्यमिति । 'आदेच उपदेशेऽशितो त्येतदर्थमवश्यमनुवर्त्यं
धातुग्रहणमित्यर्थः ।

प्रत्ययवाद्याह—आत्वार्यमिति । एतदिति । एतत्प्रयोजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः । उपदेश-
शब्देन—शास्त्रमुच्यते । तेन शास्त्रे ये पठिता एजन्तास्तेपामात्वं विधीयते । प्रातिपदिकानि तु न
प्रतिपदं शास्त्रे पठितानि, किं तर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण साधुत्वेन प्रातिपदितानि । ननु
'नौद्व्यचठन्' 'गोद्व्यच' इत्यादौ उपदेशे यानि प्रातिपदिकानि पठितानि तेपामात्वप्रसङ्गः । एवं तर्हि
'गोत्रो णि'दिति णिर्त्वात्तिदेनाऽपकात्तेपामात्वाभावः । न ह्यात्वे गोत्रोऽस्य कृते णिर्त्वात्त्वाऽस्ति

उ०—कृत्स्नेयत आह—ततरथेति । भाष्ये—धातुप्रकरणस्येति प्रकरणरदेनाऽनुवृत्तिरुच्यते । नास्त्यतिप्रसङ्ग
इति । वाक्पतावित्यर्थः ।

ननु येनाननुवृत्तिरुक्ता तेनैव कथं तत्करणमुच्यतेऽतो नानेनानुवृत्तिकर्त्तव्यतोऽप्यने, किन्तर्हि तत्फल-
सम्पत्त्यर्थं व्याख्यानमेतेषाह—एतत्प्रयोजनार्थमिति : शास्त्रमिति । करणच्युत्तमेति भावः ।

एवं तर्हि । वस्तुत उपदेशरदेनाऽशतशतफमुन्वारणमुच्यते, एजन्तमित्यर्थश्च शब्दस्य विशेष्य-
मादाय । शब्दश्च प्रत्यासत्त्वोपदेशविषय एवेति 'दौकिने'त्यादौ न दोषः । नैव 'नौद्व्यच' इत्यादौ,
अनुयादात्वादिति तात्वम् । अत एवाऽपि—'प्रातिपदिकानां नोपदेश' इति भाष्यं सङ्गच्छते । स्वयं प्रौढपाह-

उपदेशे यदेजन्तं तस्य चेदास्वमिष्यते ।
उद्देशो रूढिशब्दानां तेन गोर्न भविष्यति ॥

एवं तर्हि 'उपदेशं इत्युच्यते, उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः ॥ ७८ ॥

गोत्रावयवात् ॥ ४ । १ । ७९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? 'गोत्रावयवादगोत्रार्थम्' । गोत्रावयवादित्युच्यते, अगोत्रार्थोऽयमारम्भः ।

गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टम् ॥ १ ॥

'गोत्रावयवादगोत्रार्थ'मिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । इहापि प्राप्नोति—आहिच्छत्री कान्यकुञ्जीति ॥ एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रावयवात् ।

प्र०—प्रयोजनम् । एवं प्रत्ययान्तोऽपि निर्दोषः । अत एव च 'क्रौड्यादिभ्यश्चे'ति पञ्चमीनिर्देशः । 'औदमेधेय'इत्यादौ तु सिद्धः प्रत्ययपक्षेऽपि यलोगः, प्यङ् अपत्याद्विहितत्वात्स्वार्धिकत्वादापत्यत्वादित्याहुः ॥ ७८ ॥

गोत्रा । अवयवशब्दस्यानेकार्थत्वात्सन्देशात्प्रश्नः—किमर्थमिति । पृथग्भाववाचिनमवयवशब्दमाश्रित्याह—गोत्रावयवादिति । गोत्रावयवो गोत्रापृथग्भूतो गोत्रं न भवतीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे चेयं पञ्चमी । तेनाऽगोत्रेऽण्णो. प्यङ् भवतीत्यर्थः । इहापीति । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गादेपोऽर्थ इह नाश्रीयत इति भावः ॥ इदानीमेकदेशवाच्याश्रयेणाह—एवं तर्हीति ।

४०—एवं प्राययेति । अपत्याद्विहितत्वादिति । अपत्यप्रत्ययान्ताद्विहितत्वादित्यर्थः । यलोपसूत्रे आपत्यशब्दस्य तन्त्रेणाऽर्थद्वयम्—अपत्ये भवत्येति, अपत्यार्थकप्रत्ययोद्देशेन विहितत्वेति चेति भावः । द्वितीये 'शेषे' इत्यपि । अस्याऽर्थस्य 'आपत्य'शब्देन स्वरसतोऽलामादाह—स्वार्धिकत्वाद्देति । इजन्तस्य स्वार्थस्वाऽपत्यमेवेति भावः । अधिकस्त्रीत्वद्योतकतासत्त्वेऽपि तत्त्वाऽक्षेतेरिति तारपर्यम् । वस्तुतस्तु स्वार्धिकत्वेऽपि 'स्त्रिया'मिति विशेष्योक्तेः स्त्रीत्वार्थकत्वमेवाऽस्य न त्वपर्यार्थकत्वम्, अभिजिह्वुब्दाद्गोत्राऽण्णन्तादप्यन्तस्वार्धिके यणि कस्याऽप्यर्थस्य विशिष्य द्योत्यताऽनुक्तेरविशेषात्सर्वेऽपि तदद्योत्य इति यत्रोऽप्यर्थकत्वेन ततो 'गोत्रचरणा'दिति शुनि 'आपत्यस्ये'ति यलोपसिद्धिरिति भाष्याशयः ॥ ७८ ॥

गोत्राऽवयवात् । गोत्राऽवयवाद्विहितवोरणिप्रोः ध्वङिति सूत्रार्थः । अनेकार्थत्वादिति । पृथग्भूताऽप्रधानैकदेशार्थत्वादिति भावः । नन्वेवमर्थेन पौर्वापर्याऽसम्भवात्प्रत्ययानुपपत्तेरित्यत आह—सप्तम्यर्थे चेति । तदनाभयणे बीजमप्याह—पूर्वसूत्र इति । ननु देवदत्ताऽवयवपर देवदत्तत्वाऽभावेन 'गोत्रादेव गोत्राऽवयवा'दित्यप्युक्तमत आह—पथा धृतेति ॥ सूत्रे—गोत्राऽवयवादिति—गोत्राद्वाऽसावयवयोति कर्मधारयः । तत्र

१—'उपदेश आतविरमुच्यते' पा० ।

† तत्र जातः ४ । १ । २५ आहिच्छत्री पञ्चालराजद्रुपदस्य राजपाम्यापीद, वामशुनो निर्दिश्य

गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकम् । सिद्धं गोत्रे पूर्वैश्वैः ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—'गुरूपोत्तमयो'रित्युच्यते; अगुरूपोत्तमार्योऽयमारम्भः ।

अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वेषामवयवत्वात्सर्वप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत्सर्वेषामवयवत्वात्सर्वत्र प्राप्नोति । अटारीतिः सहस्रा-
ण्यूर्ध्वरेतसामृषीणां बभ्रुवस्तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रजनोऽभ्युपगतः । तत्रभवतां
यदपत्यं तानि गोत्राणि, अतोऽन्ये गोत्रावयवाः, तत उत्पत्तिः प्राप्नोति, तच्चाऽनष्टम् ।
तस्मान्नार्योऽनेन योगेन ॥ कथं येभ्योऽगुरूपोत्तमेभ्य इप्यते ?

सिद्धं तु रौढयादिपूपसङ्ख्यानात् ॥ ४ ॥

प्र०—यथा घृतावयवो घृतमेव गोत्रावयवोऽपि गोत्रमित्यर्थः ॥ गोत्रादिति चेदिति । पौत्रप्रभृत्यप-
त्यसमुदायस्य गोत्रत्वे तदवयवस्यापि गोत्रत्वात्पूर्वैश्वैव व्यङ्ग्यसिद्ध इत्यर्थः । सर्वप्रसङ्ग इति । यथा
भार्गवगोत्रस्य साधारणस्यावान्तरगोत्राणि च्यवनादीनि, तेषु ऋषिगण्डेभ्यः पूर्वसूत्रेऽनार्योरिति
व्यङ्ग्यप्रतिषेधादनृषिगण्डेभ्यो गुरुपोत्तमेभ्य एव व्यङ्ग्यते न त्वगुरुपोत्तमेभ्य इति भावः । तत्र-
भवतामिति । अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः ॥ कथं येभ्य इति । पुणिकमुत्तरादिभ्यः । ये क्रीडादय

४०—'गोत्र'शब्देन यदि पारिभाषिकं गोत्रं तदा दोषमाह भाष्ये—वचनमनर्थकमिति । ननु पूर्वैण गोत्रे
विधानमनेन तदवयव इति कथं वचनाऽऽनर्थक्यमत आह—पौत्रप्रभृतीति । भाष्ये—अगुरूपोत्तमार्थ इति ।
कस्मिंश्चिन्महागोत्रे यान्यवान्तरगोत्राणि, यथा भार्गवस्य च्यवनादीनि, तेष्वगुरूपोत्तमार्थः । (भाष्ये) तत्र
भवतां यदपत्यमिति । साक्षाद्यदपर्यमित्यर्थः । तानि गोत्राणीति । गोत्रत्वेन लोके प्रसिद्धानीत्यर्थः ।
एतदेव च तत्र—तत्र लौकिकं 'गोत्र'पदं नोच्यते । अतोऽन्ये इति । तदपत्यमन्तानस्या अवान्तरगोत्रपदार्था
इत्यर्थः । तत इति । अवान्तरगोत्रेभ्योऽगुरूपोत्तमेभ्य इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे—यथा भार्गव्यादि । प्रवराऽ-
ध्यायप्रसिद्धा द्विविधः—ऋषयोऽनृषयश्च । ऋषिशब्देनाऽत्र—मन्त्रद्रष्टारः । तत्राद्येन प्राप्तिरित्याह—
पूर्वस्य इति । अन्ये आह—अनृषीति । न स्थिति । एवञ्चाऽगुरूपोत्तमार्थत्वं दुष्टमिति बोध्यम् । 'ये

द्रोण्याय गुरुदक्षिणायां ददौ । द्रष्टव्यं महाभारत आदिपर्वणि १३७ अ० ७७ श्लोके—

'एवं राजद्विद्विद्युना पुरो जनपदायुता । सुधि निजित्य पाथेन द्रोण्याय प्रतिपादिता ॥'

कान्यकुब्जः साग्रतः 'कञ्जो'नाम्ना प्रसिद्धः । कन्यानां संघः कान्यव, तत् कुब्जं यत्र स कान्य-
कुब्जः । उपाख्यानं तु रामायणे बालकाण्डे ३२ सर्गे द्रष्टव्यम् ।

१—'अनर्थकं भवति' पा० । † अणिजोत्तार्ययोगुरुपोत्तमयोः व्यङ्ग्ये गोत्रे ४ । १ । ७२

२—गोत्रकाराद्यष्टौ सुप्रसिद्धाः । यथाह नि० लि० वैश्वानरः—'द्विषामिश्रो 'जमदग्निर्महाको'-
ऽय गोतमः । 'अत्रिर्वसिष्ठः' कश्यपः इत्येते सप्त ऋषयः, सतानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्
गोत्रमिति' इति वाचस्पत्यम् ।

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'रौढ्यादिपूपसङ्ख्यानात्' । रौढ्यादिपूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । के पुना रौढ्यादयः ? ये क्रौड्यादयः* ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति—'सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो लोके गोत्राभिमताभ्य' इति । सिद्धमेतत् । कथम् ? कुलाख्या लोके 'गोत्रावयवा' इत्युच्यन्ते ।

अथवा गोत्रावयवः को भवितुमर्हति ? यो गोत्रादवयुतः । कथं गोत्रादवयुतः ? योऽनन्तरः—दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येति ॥ ७६ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्थाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

प्र०—इति । पूर्वाचार्यसंज्ञयैवमभिहितमित्यर्थः । कुलाख्याभ्य इति । अप्रधानवचनोऽवयवशब्द इह गृह्यते । तत्र प्रवराऽध्यायपठितानां मुख्यं गोत्रत्वम् । ये त्वादिपुरुषाः श्रुतशीलसंपन्ना अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतवस्तेषामप्रधानं गोत्रत्वं, तेषाम्योऽनेन प्यङ् विधानम् । पुष्पिकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री-पौष्पिक्या, भौष्पिक्या, मौष्पर्येति । योऽनन्तर इति । पृथग्धाव्यवयवशब्दोऽपत्यत्वेन गोत्रसादृश्ये सति पृथग्भावोऽन्तरङ्गत्वादाश्रयित इति जातदौ प्यङ् न भवति—आहिच्छत्रीति । तदैवमर्थद्वयमस्य सूत्रस्य भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अभिधानलक्षणाश्च कृतद्वितसमासा इति सर्वत्रानन्तरापत्ये प्यङ् न भवति ॥ ७६ ॥

इत्युपाध्यायजैष्यट्पुत्रकैर्यट्कृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्थाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

उ०—क्रौड्यादयः इत्यन्तेन ग्रन्थेन सूत्रं प्रस्थाख्यातम् ।

अथ भारद्वाजीयोक्तं सूत्रप्रयोजनामह—भारद्वाजीया इति । अप्रधानवचन इति । अप्रधानानि गोत्राणि 'गोत्राऽवयव'शब्देनोप्यन्ते । तत्र प्राधान्याऽप्राधान्ये कथमत आह— प्रवराऽध्यायेति । तेषामप्रधानमिति । अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतुत्वेन तेषां गौर्यं गोत्रत्वम् । 'अपत्यं पौत्रप्रभृती'ति गोत्रत्वञ्चोभयसाधारणमिति भावः । सूत्रे कर्मधारयः, सौत्रः परनिपातः । एवञ्चात्र 'अगुरुपोत्तमयो'रिति नाऽनुवर्तत इत्याह—पुष्पिकस्येति । एवञ्चाऽगुरुपोत्तमार्थमिदमिति भावः । क्रौड्यादिपाठारिषद्वेः सूत्रवैयर्थ्यं मनसि निघायाह—भारद्वाजीयः—अथवेति । अयं भावः, एतस्मात्प्राम्भगमर्थादपत्याऽधिकारादन्यत्वेऽपि पूर्वसूत्रे गोत्रशब्देन शास्त्रीयं गृहीत्या तन्निज्ञेऽनन्तराऽपत्यप्रत्ययान्ते विध्यर्थमिदमिति । तद्व्यनयन्मुदाहरति—दैवदत्त्येत्यादि । गोत्राऽवयवशब्देन कथमन्तराऽपत्यप्रद्वेषणमत आह—पृथग्भावेति । यथा 'ब्राह्मणायपृथग्भूतोऽप'मित्युक्ते तत्पदद्वये च्छत्रियादौ प्रथमं प्रतीतिरिति भावः । नन्वेवं सत्यतिप्रसङ्गः स्यादत आह—अभिधानलक्षणा इति । अत एव युवाऽपत्ये न दोषः । एवञ्चाऽनन्तराऽपत्ये तत्पठितमुदाहरणद्वयमेव साध्विति भावः । एवञ्च येषाम्योऽनन्तराऽपत्यप्रत्ययान्तेभ्य इध्यते तानपि क्रौड्यादिपु पठित्वा इदं सूत्रं व्याज्यमेवेति भाष्यमतमिति भाति ॥ ७६ ॥

इति श्रीशिवमहामुतसतीगर्भजनागोत्रीमहकृते भाष्यप्रदीपोदयोते

चतुर्थस्थाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ४ । १ । ८२ ॥

समर्थवचनं किमर्थम् ? समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यात्—उपगोरपत्यम् । असमर्थान्मा भूत्—कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति ।

समर्थवचनमनर्थकं न ह्यसमर्थेनाऽर्थाभिधानम् ॥ १ ॥

समर्थवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानम्' । 'न ह्यसमर्था-
दुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनाऽर्थाऽभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ।

अथ प्रथमवचनं किमर्थम् ? प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम् । प्रथमात्प्रत्ययो-
त्पत्तिर्यथा स्यादप्रथमान्मा भूत्—उपगोरपत्यमित्यपत्यशब्दात् ।

प्र०—समर्थानां । समर्थवचनमिति । तस्यापत्यमित्यादौ श्रूयमाणसम्बन्धयेष्वायां विभक्तौ
विज्ञायमानायामसामर्थ्ये प्रत्ययप्रसङ्ग एव नास्तीति मत्वा प्रश्नः । समर्थादिति । समर्थदिवेत्यव-
धारणां द्रष्टव्यम् । न 'तस्यापत्य'मित्यादौ लक्षणवाक्ये सम्बन्धप्रतिपादनाय विभक्त्युच्चारणम्,
इह तस्य प्रयोजनाभावात्, किं तर्हि पठ्यन्तात्प्रत्ययविषयं 'तस्ये'ति निर्दिष्टम्, अपत्यमिति
प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति—परस्परसंबन्धस्याप्रतिपादनादसमर्थादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः ।
श्रद्धस्योपगोरपत्यमित्यादावपि प्रत्ययो न भवति, सापेक्षत्वादसामर्थ्यात् ॥ समर्थवचनमिति ।
प्रत्युक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र 'कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्ये'ति योऽर्थः प्रतीयते नास्ती
'कम्बल औपगवो देवदत्तस्ये'ति प्रत्यये कृते, इति प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययो च
प्रत्यायार्थं सह ब्रूतो न चानन्वितयोः सहाभिधानसम्भवः । असमर्थे शब्देनाऽसमर्थादुत्पन्नः प्रत्यय
उपचारादभिहितः । अपत्यशब्दादिति । अपत्यविशेषणार्थो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः । तथा हि—

उ०—समर्थानां । सम्बन्धयेष्वायामिति । अपत्यादर्थनिरूपितसम्बन्धार्थिकायामित्यर्थः । तसम्ब-
न्धयपत्यमित्यर्थे प्रथमोच्चारितात्प्रत्यय इत्यर्थाद् 'वस्त्रमुपगोरपत्यं चैतस्ये'त्यादिव्यावृत्तिरिति भावः । ननु
न समर्थादुत्पत्त्यर्थं वचनं, किन्त्वसमर्थादनुत्पत्त्यर्थमत आह—समर्थादेवेति । इह—लक्षणे । तस्य—सम्बन्ध-
प्रतिपादनस्य । तस्येतीति । सर्वविशेषणसहप्रहाय च तच्छब्देन सामान्यनोपादानम् । पूर्वोक्तार्थत्वेऽपि
एसायां 'समर्था'दित्यावश्यकमित्याह—शब्दस्येति । 'अनभिधाना'दित्यस्य—प्रत्ययान्तेन वाक्यप्रतीयमानार्थ-
प्रतीयमानावादित्यर्थमुक्त्वा प्रकृतिप्रत्यययोः सहाऽभिधानाऽयोगादित्यर्थान्तरं दर्शयति—प्रकृतिप्रत्ययो चेति ।
प्रत्ययार्थमिति । प्रतीयमानार्थमित्यर्थः । क्वचित्तु 'प्रत्येयार्थ'मिति पाठः । श्रद्धस्योपगव इत्यादिवारणाय पूर्वोक्तार्थ
एवावश्यक इति बोध्यम् । नन्वसमर्थेनाऽपि प्रकृत्यादिना स्वार्थाऽभिधानमस्त्येवेत्यत आह—असमर्थे शब्दे-
नेति । ननु क्वन्त्यायात् 'समर्थः पदविशि'रित्यपि प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ।

अथ तद्वाचनं नैव कर्तव्यम् ? कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? नित्याः शब्दाः ।

नित्येषु शब्देषु वाक्यस्यानेन साधुत्वमऽन्वाख्यायते ॥ ८२ ॥

प्र०—ततश्च 'सावृत्तियति' रित्यनिष्टप्रसङ्गो 'वाणार्दाङ्गं बलीय' इति वृद्धिप्रसङ्गात् । नन्वन्तरङ्गत्वाद्वायेषु वायेषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति । एवं तर्ह्येतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते—अस्तीयं परिभाषा 'अकृतव्यूहाः पाणिनीया' इति । तेन 'पपुषः' 'तस्युः' इत्यादि सिद्धं भवति । अत्राऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतोऽपीडागम एतत्परिभाषावनाश्रितवर्तते । तत्र पपा वस् अस् इति स्थिते इट् च प्राप्नोति, संप्रसारणं च । तत्र संप्रसारणं-बलीयः, प्रतिपदविधानादिति,—तत्र कृते बलादित्वाभावादिपनास्तीति सिद्धं 'पपुषः' इति ।

वाक्यस्येति । वृत्तिवाक्ययोरवान्तरार्थभेदेऽपि प्रधानार्थाऽभेदादेकाध्यांद्वाक्यस्य वृत्त्या वाचः स्यात् । तथा षोपगवमानयेत्युक्ते योऽर्थ आनीयते स एवोपगोरपत्यमानयेत्युक्ते । तत्र यथा गोशब्देन गावीशब्दे निवर्त्यते सत्यामपि गावीशब्दादधिकस्य स्त्रीत्वस्य प्रतिपत्तौ जातिलक्षणा-धभिदादेवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्यादिति तदम्यनुज्ञानाय वाचनम् ॥ ८२ ॥

उ०—घट्यति । नन्वन्तरङ्गत्वस्यार्थदीर्घः स्यादत आह—वाणार्दिति । ऋमेणाऽन्वाख्याने सिद्धयतीदमिति शङ्कते—नन्वन्तरङ्गत्वादिति । 'वाणार्दाङ्ग'मिति तु समानकालप्राप्तिविषयमिति भावः । न कृतो विशिष्ट ऊङ्—तर्को निमित्तविनाशोऽपि कार्यस्थितिरूपो यथा दयद्वनाशोऽपि परस्थितिः स यैस्त इत्यर्थः । तदाह—पूर्वं कृतोऽपीत्यादि । प्रकारान्तरेण 'पपुषः' इत्यस्य सिद्धिमाह—तत्रेत्यादि । प्रतिपद-विधानादिति । अनवकाशात्वाऽभावाद्वाचकत्वाऽभावेऽपि पूर्वप्रवृत्तौ शीघ्रोपरिस्थितिरुत्पन्नेदमपि नियामकमिति भावः । अनेन पदस्य विभक्त्याऽन्वाख्याने 'अकृतव्यूह'परिभाषां विनाऽप्येतदसिद्धया तस्या अनावश्यकत्वं सूचितम् । 'विपुण' इत्यादावकृतसन्धेः प्रथमदर्शनेन सर्वत्र तद्विधे तथेति भ्रमवारणाय सूत्रे न्यायसिद्धा-ऽधोऽनुयाद एव समभेदप्रहणमिति भाष्यारायः । अत एव 'सौरियतौ' पदस्य विभक्त्याऽन्वाख्यानेऽकृतसन्धेरपि प्रत्ययः स्यादिति कैयटेनोक्तम् । अत एव विप्रतिषेधसूत्रे 'अन्तरङ्गं बलीय' इत्यस्य सौरियतिर्वैद्वमाश्रितिरिति प्रयोजनस्येनोक्तम् । वायुपरिभाषा त्वनित्यत्वात् प्रवर्तत इति तदारायः ।

नन्वर्थभेदादेव वृत्त्या वाक्यस्य न वाधोऽत आह—वृत्तीति । अवान्तरार्थभेदः—पदजन्योपरिस्थित-कालिकः । वाक्येऽपत्यशब्देनाऽपत्यत्वप्रकारिकोपरिस्थितः, वृत्तौ स्वर्णा—उपगुसम्बन्धविशिष्टस्येति भावः । उभय-विधायाऽभेद एव वाचकत्वं मन्यमानप्रत्याह—तत्र यथेति । वाक्यस्य निवृत्तिरित्यस्य—तस्य साधुत्वनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । अनेन समासीयमहाविभाषाऽपि कर्त्तव्येऽस्तुक्तम्, दुह्यन्यायात् । अधिकस्य स्त्रीत्वस्येति । प्रवृत्तिनिमित्तादधिकस्य स्त्रीत्वस्यैवेत्यर्थः । गोशब्दस्य पुंसत्वसमानाधिकरणमपि गोत्वमाहेति भावः ॥ ८२ ॥

प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमेनाऽर्थाभिधानम् ॥ २ ॥

‘प्रथमवचनमनर्थकम्’ । किं कारणम् ? ‘न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानम्’ । न ह्यप्रथमादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्त्राऽभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ।

अथ ‘वा’वचनं किमर्थम् ? वाक्यमपि यथा स्याद्—उपगोरपत्यमिति ।

वावचने चोक्तम् ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? तत्र तावदुक्तम्—‘वावचनानर्थक्यं च नित्यत्वात्सन’ इति । इहापि वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययस्य । इह द्वौ पत्नौ वृत्तिपत्न्याऽवृत्तिपत्नश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च वृत्तिश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्धुमन्यदंतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते । तस्मान्नाऽर्थो वावचनेन ।

अथैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यम् ? कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थान्मा भूदिति । किं पुनः समर्थम् ? अर्थाऽभिधाने यत्समर्थम् । किं पुनस्तत् ? कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम्—सौत्थितिरिति ।

प्र०—यथेन्द्रो देवता यस्य तदैन्द्र हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति, एवं देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोरिति प्रत्ययप्रसङ्गः । लक्षणवाक्यापेक्षं च प्राथम्यं नियतत्वादाश्रीयते न तु विग्रहवाक्यापेक्षमनियतम्, अन्यथा पयपिणु सर्वस्य प्राथम्यात् प्रथमादित्यनर्थकं स्यात् ॥ प्रथमवचनमिति । देवदत्तिरित्युक्तेऽपत्यं प्रतीयते, न त्वपत्यवानित्यर्थः ॥ इहेति । व्यपेक्षकार्थीभावयोरत्यन्तभेदाद्भिन्नार्थस्य वाक्यस्य वृत्त्या वाचनं न भविष्यीत्यर्थः । कृतवर्णानुपूर्वीकमिति । तस्मैव लोकेऽर्थप्रतिपादनाय प्रयोगात्समर्थत्वमिति भावः । सौत्थितिरिति । विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित इत्यस्मादपि प्रत्ययः स्यात्,

उ०—नन्वपत्यमित्यर्थनिर्देशात् ततः शब्दात्प्रायप्रसङ्गः, ‘स्त्रीभ्यो ट्’ गत्यादेश्चाऽसङ्गतिः स्यात्त आह—अपत्यविशेषेति । अपत्यशब्दादिति माध्यस्याऽपत्यशब्दकशब्दादित्यर्थः । न त्विति । ‘उपगोरपत्यम्’ ‘अपत्यमुपगो’रिति द्विविधप्रयोगस्याऽपि लोके दर्शनादिति भावः । माध्ये—अन्यदंतः संज्ञाया इति । प्रत्ययतद्वि-
तादिसंज्ञाया इत्यर्थः ।

माध्ये—अथैतत्समर्थेति । ‘समर्थः’ पदविधि रित्येव सिद्धेरिति भावः । परिपूर्णस्यैव पदार्थान्तरेण सम्बन्धसमुद्भवात्तद्विहितोत्पत्त्या पदविधित्वं स्पष्टमेव । माध्ये—अर्थोऽभिधाने यत्समर्थमिति । अर्थबोधने यच्छक्यमत्यर्थः । कृतवर्णानुपूर्वीकं पदमिति । अनेनाऽर्थबोधनसामर्थ्यं विशिष्टपदे एव, न तु सत्यपि शास्त्राप्रकृतिप्रत्ययशक्तिक्राने तस्य लोके बोधकत्वमिति । एवञ्च वर्धास्फोटः शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगीति सूचितम् । एवञ्च समर्थभेदेनाऽपि सुवन्तादुत्पत्तिः सूचिता । तदेव ‘सुस्मित’ इति सूत्रे

अथ तद्वाचनं नैव कर्तव्यम् ? कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? नित्याः शब्दाः ।

नित्येषु शब्देषु वाक्यस्यानेन साधुत्वमऽन्वाख्यायते ॥ ८२ ॥

प्र०—ततश्च 'सावुस्थिति' रित्यनिष्टप्रसङ्गो 'वाणार्थाङ्ग' बलीय' इति वृद्धिप्रसङ्गात् । नन्वन्तरङ्गत्वाद्वायुषु वायुषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति । एवं तर्ह्येतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते—अस्तीयं परिभाषा 'अकृतव्यूहाः पाणिनीया' इति । तेन 'पपुषः' 'तस्धुग' इत्यादि मिद्धं भवति । अत्रऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतोऽप्योद्देश्येन एतत्परिभाषावगात्रिवर्तते । तत्र पपा वन् अम् इति स्थिते इद् च प्राप्नोति, संप्रसारणं च । तत्र संप्रसारणं-बलीयः, प्रतिपदविधानादिति,—तत्र कृते वलादित्वाभावादिपनास्तीति सिद्धं 'पपुष' इति ।

षाभ्यस्येति । वृत्तिवाक्ययोरवान्तरार्थभेदेऽपि प्रचानार्थाऽभेदादिकाभ्यं द्वाभ्यस्य वृत्त्या वाचः स्यात् । तथा श्लोपगवमानयेत्युक्ते योऽर्थ आनीयते न एवोपगोरपत्यमानयेत्युक्ते । तत्र यथा गोशब्देन गावीशब्दो निवर्त्यते सत्यामपि गावीशब्दादविकस्य स्थीत्वस्य प्रतिपत्तो जातिलक्षणा-धभिदादेवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्यादिति तदभ्यनुज्ञानाय वाचनम् ॥ ८२ ॥

उ०—यद्यपि । नन्वन्तरङ्गत्वस्यार्थदीर्घः स्यादत आह—वायार्थमिति । प्रमेयाऽन्वाख्याने सिद्धयतीदमिति शङ्कते—नन्वन्तरङ्गत्वादिति । 'वाणार्थाङ्ग'मिति तु समानकालप्राप्तिविषयमिति भावः । न कृतो विशिष्ट ऊहः—तर्ह्येति निमित्तविनाशोऽपि कार्यस्थितिरूपो यथा दयदनाशोऽपि घटस्थितिः स यैस्त इत्यर्थः । तदाह—पूर्वं कृतोऽपीत्यादि । प्रकारान्तरेण 'पपुष' इत्यस्य सिद्धिमाह—तत्रेत्यादि । प्रतिपद-विधानादिति । अनवकाशत्वाऽभावाद्वाचकत्वाऽभावेऽपि पूर्वप्रवृत्तौ शीघ्रोपरिस्थितकृत्येनेदमपि नियामकमिति भावः । अनेन पदस्य विमग्नाऽन्वाख्याने 'अकृतव्यूह'परिभाषां विनाऽप्येतसिद्धया तस्या अनावश्यकत्वं सूचितम् । 'विपुष' इत्यादावकृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तद्विधे तथेति भ्रमवारणाय सधे न्वापसिद्धा-ऽर्थाऽनुवाद एव समर्थप्रहणमिति भाष्याशयः । अत एव 'सौस्थितौ' पदस्य विमग्नाऽन्वाख्यानेऽकृतसन्धेरपि प्रत्ययः स्यादिति कैयटेनोक्तम् । अत एव विप्रतिषेधसूते 'अन्तरङ्गं बलीय' इत्यस्य सौस्थितिर्वैजमाशिरिति प्रयोजनत्वेनोक्तम् । वायुपरिभाषा त्वनित्यत्वात् प्रवर्तत इति तदाशयः ।

नन्वर्थभेदादेव कृत्वा वाक्यस्य न बाधोऽत आह—वृत्तीति । अवाऽन्तरार्थभेदः—पदजन्योपरिस्थिति-कालिकः । वाक्येऽपत्यशब्देनाऽपत्यवप्रकारिकोपरिस्थितिः, वृत्तौ ध्वणा—उपगुसम्बन्धविशिष्टस्येति भावः । उभय-विधायांऽभेद एव बाधकत्वं मग्यमानप्रत्याह—तत्र यथेति । वाक्यस्य निवृत्तिरित्याद्य—तस्य साधुत्वनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । अनेन समासीयमहाविभाषाऽपि कर्त्तव्येऽस्तुक्तम्, तुल्यन्यायात् । अधिकस्य स्त्रीत्वस्येति । प्रवृत्तिनिमित्तादधिकस्य स्त्रीत्वस्यैवेत्यर्थः । गोशब्दस्तु, पुंसवसमानाधिकरणमपि गोत्वमाहेति भावः ॥ ८२ ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ४ । १ । ८३ ॥

अप्रयुक्तोऽयं निर्देशः, न हि तत्र+ कधिदीव्यच्छब्दः पठ्यते । कस्तर्हि ? दीव्य-
तिशब्दः । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? 'प्राग्दीव्यते'रिति ।

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः प्राग्दीव्यतेरिति ? न कर्तव्यः । दीव्यतिशब्दे
दीव्यच्छब्दोऽस्ति तस्मादेता पञ्चमी । किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते ? एतज्ज्ञाप-
यत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा—'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् ? एकदेशविकृतेषूपसङ्ख्यानं चोदितं* तत्र कर्तव्यं भवति ।

अथवा प्राक्शब्दोऽयं दिक्शब्दः, दिक्शब्दैश्च योगे पञ्चमी भवति†, तत्राऽ-

प्र०—प्राग्दीव्यतोऽण् । अयुक्त इति । प्रसिद्धन्यायकरखो युजिः । प्रसिद्धस्य च कदा-
चिद्विस्मयप्रतिपत्त्यर्थः प्रयोगो दृश्यते—न्यायेनायुक्तमिति । न हीति । दीव्यतिशब्दवाच्यस्यार्थ-
स्यैवावधिभावो विवक्षितः । अर्थानामेवावधिमत्त्वस्येष्टत्वात् । समानजातीयानामवध्यवधिमद्भा-
वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । समुदाये चैकदेशस्य गुणभावादवधित्वानुपपत्तिरिति भावः । दीव्यच्छब्द-
इत्येकदेशेन समुदायो निर्दिश्यते । स चार्थप्रधान इत्यर्थस्याऽवधित्वं सम्पद्यते । तच्चेति । तेन
पञ्चमिवादी पदसंज्ञा सिद्धा भवति ॥ अथवेति । नैवेदमनुकरणं, किं तर्ह्यर्थ एवावधित्वेन

४०—प्राग्दीव्यतो । केनायुक्त इत्याकाङ्क्षायांमाह—प्रसिद्धेति । न तु जीवत्यादौ प्राणादिवद्भावधेऽ-
न्तर्भूतः । तदेव ध्वनयन्माह—प्रसिद्धस्य चेति । ननु तदेकदेश'दीव्य'च्छब्दमनुकृत्य निर्देशोऽत आह—
दीव्यतिशब्देति । समानजातीयेति । अवधिमत्त्वमर्षानामेवेष्टमित्यवधिरन्वयार्थ एवेति भावः । नन्वेकदेशदी-
व्यदर्थस्यैवाऽवधित्वमस्त्वत आह—समुदाये चेति । एकदेशस्य समुदायस्वरूपनिष्पादकत्वात् कथमपि नाऽर्थ-
प्रतिपादकत्वमित्यर्थः ।

निर्दिश्यत इति । समुदायार्थो बोध्यत इत्यर्थः । एकदेशविकृतस्याऽन्यत्वाऽभावादिति भावः ।
स च—समुदायश्च । अर्थप्रधान इत्यर्थमेकदेशोऽप्यर्थप्रधान इति तात्पर्यम् ॥ तदाह—भाष्ये—विकृतनिर्देश
इत्यादिना । इकारोऽभावस्त्विकारेण निर्देश इत्यर्थः । भवत्येवेति । एवञ्चैकदेशविकृतोऽप्यर्थबोधक इति
भावः । अनन्यवदित्यस्याऽप्यवज्ञेयार्थः । तत्राऽन्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वनिषेधः सुतराम् । एतेन 'एकदेश-
विकृतन्यायोऽपि स्थानपक्षनिर्दिष्ट एवेत्यस्ताम् ॥ भाष्ये—अथवा प्राक्शब्दोऽयमिति । यद्यन्याद्यपदेऽपि
दिक्शब्द एवाऽर्थः, तथापि प्रथमासामानाधिकरण्याऽभावबोधनायेदम् । अथ हि स्वै प्रथमान्तः सम्भाव्यते ।
तेन तु न सामानाधिकरण्यामिति भावः । एवञ्च प्रसज्यप्रतिषेधे शत्रुसम्भवः । पर्युदासस्य न्यायत्वदप्यं पक्षा
एकदेशिनः । नैवेदमनुकरणमिति । नैकदेशोच्चारणमित्यर्थः । अनूच्चारितस्य—नाऽन्तरीयकतयोच्चारितस्य,

+ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ५ । ५ । २

* एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् २ । २ । ५६ वा० ए ५० ५०८

† अन्त्यादितरतदिक्शब्दाश्चूत्तरपदानाहियुक्ते २ । ३ । २६

प्रथमासमानाधिकरण्य इति [कृत्वाः] शता भविष्यति ।

अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ?

प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् ॥ १ ॥

प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विधानार्थम् । सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात्, योगे-योगे तस्य ग्रहणं मा कार्पामिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अधिकारादप्येतस्ति-द्रम् । 'अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थः* इति योगे योग उपतिष्ठते ।

अधिकारान्तिस्त्वमिति चेदपवादविषयेऽएप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अधिकारात्तिस्त्वमिति चेदपवादविषयेऽण् प्राप्नोति । 'अत इत्' [४ । १ । ६५] अण्चेत्यणपि प्राप्नोति ।

तस्मान्प्राग्वचनम् ॥ ३ ॥

तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् ।

अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते—प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति, आहोस्वित्प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति । किं चातः ? यदि विज्ञायते 'प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय' इति, स एव दोषोऽपवादविषयेऽएप्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते 'प्राग्दीव्यतो

प्र०—निदिश्यते । तत्र दिवेलंति कृते—'अर्था'दित्यनेन गम्यमानार्थत्वादप्रयुक्तेनाऽप्रयमान्तेन सामानाधिकरण्यात् प्रथमासमानाधिकरणे निषेधाद्वा लटः शत्रादेशः कृत इत्यर्थः ।

अथेति । एकदेशात्तेष्वद्वारेण 'प्राग्दीव्यत' इति समुदाय आक्षिप्तः । अणित्येव वक्तव्यमधिकारार्थमिति मत्वा प्रश्नः । सकृद्विधानार्थमिति । प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तान् सर्वानपेक्ष्याऽनेना-एप्रत्ययः सकृद्विधीयत इत्यर्थः । विहितो यथा स्यादिति । सर्वेष्वर्थेषु विहितो यथा स्यादित्यर्थः । अप्येति प्रतियोगमुपस्थाने द्वयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यात्तु वाध्यवाधकभावः । स एव

व०—करणमुच्चारणमिन्त्यन्वयार्थः । शब्दान्त्रतात्पर्यकत्वाऽभावेन मुख्याऽनुकरणत्वाऽभावात् । अर्थ एवेति । अतिकृतस्वभावकपदबोधोऽर्थ एवेत्यर्थः । ननु अग्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याऽभावात्कथं शनैत्यत आह—तत्रेति । निषेधाद्देति । प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः । प्रमुक्तेनैव सामानाधिकरण्यमभवत्तत्साधोऽयुक्त इति बोध्यम् ।

नन्वेवं प्रतियोगमणित्यस्य कर्तव्यतया गौरवमत आह—अणित्येवेति । अणप्रत्ययः सकृद्विधीयत इति । सर्वेष्वर्थेषु वाक्येष्वणप्रत्ययसम्बन्धः सकृद्विधीयत इत्यर्थः । विहितशब्दे पौनरुक्त्यं वारयति—सर्वेष्वर्थेष्विति । सकृदुच्चारितः सर्वेष्वर्थेष्वणप्रत्ययेषु विहितो यथा स्यादिति भाष्याऽङ्गार्थः । अग्न्या सर्वत्रार्थ-

१—अक्षिप्तः ।

‡ लटः शत्रुरान्तावप्रथमासमानाधिकरण्ये ३ । २ । १२४

* १ । ३ । ११ वा० १ पु० २२८

येऽर्था' इति, न दोषो भवति । समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इय्—अणं चाधते ॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु ।

'प्राग्दीव्यतो येऽर्था' इति विज्ञायते । कुत एतत् ? तथा ह्ययं प्राधान्येनाऽर्थं प्रतिनिर्दिशति । इतरथा [हि'] बह्वयस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते, ततो यां कांचिदेवाऽवधित्वेनोपाददीत ।

अथवा पुनरस्तु 'प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय' इति । ननु चोक्तम्—'अपवादविषयेऽणप्रसङ्ग' इति ।

न वा क्वचिद्वावचनात् ॥ ४ ॥

न वैप दोषः । किं कारणम् ? क्वचिद्वावचनात् । यदयं क्वचिद्वावचनं करोति 'प्रीलाया वा' [४ । १ । ११८] 'उदश्चितोऽन्यतरस्याम्' [४ । २ । १६] इति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नापवादविषयेऽणभवती'ति ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते नार्थः प्राग्वचनेन । अधिकारात्सिद्धम् । ननु चोक्तम्—'अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्ग' इति । नैप दोषः । परिहृतमेतत्—'न वा क्वचिद्वावचना'दिति ।

प्र०—दोष इति । सर्वाश्चेत्प्रकृतय इहापेक्ष्यन्ते तदैकविषयत्वाद्दण् इत्यादीनां च बाध्यबाधकभावो न स्यात् । समानेऽर्थे इति । अर्थापेक्षणे सत्यर्थेऽपि वदमखिवधानमिति प्रकृत्यन्तरे सावकांशोऽणप्रत्यय एकस्मिन्नर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानेनेत्रादिना तत्ककौण्डिन्यन्यायेन बाध्यत इत्यर्थः । तथा हीति । यज्जातीयोऽवधित्वात्जातीयोऽवधिमिति भावः । प्राधान्येनेति । तात्पर्येणेत्यर्थः । यां काञ्चिदिति । 'प्राक्कुलत्यादण्' इति वक्तव्य स्यादित्यर्थः । पीलाया वेति । सूत्रमप्येतदमारम्भणीय स्यात्, इव्यच इत्यनेनैव ढकः सिद्धत्वात्, अनेनाप्यणः । उदश्चित इति । 'उदश्चित' इत्येव

किं पुनः कारणमियानवधिर्गृह्यते न प्राक्ठक इत्येवोच्येत ? एतज्ज्ञापयत्यर्थे-
ष्वयं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? प्रकृतिविशेषादुत्पाद्यमान इव—अणुं
वाघते ॥ ८३ ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदारण्यः ॥ ४ । १ । ८५ ॥

वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ १ ॥

वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाक्—वाच्यः । वाक् ॥
मति—मात्यः । मति ॥ पितृमत्—पैतृमत्यः ।

पृथिव्या वाञ्छौ ॥ २ ॥

पृथिव्या वाञ्छौ वक्रव्यौ । पार्थिवा पार्थिवीः ।

देवस्य यञ्जौ ॥ ३ ॥

देवस्य यञ्जौ वक्रव्यौ । दैव्यम् दैवम् ।

वह्निपाटिलोपश्च यञ्च ॥ ४ ॥

वह्निपाटिलोपरच यञ्च वक्रव्यः । वह्निर्मवो भाङ्गः ।

ईकक् च ॥ ५ ॥

ईकक्च वक्रव्यः । वाहीकः* ।

प्र०—ठग्विधानाय कर्तव्यं स्यादनेनाणः सिद्धत्वादित्यर्थः । न प्राक् ठक इति । यद्यपीहानेकं
ठग्रहणमस्ति तथापि व्याख्यानान् 'प्राग्ग्रहतेष्ट' गित्ययमेवावधित्वेन प्रहोष्यते । एतदिति । एवं हि
स्पष्टो वाध्यवावकभावो भवति ज्ञापकाश्रयणमन्तरेणैवेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

दित्यदित्या । अणुपवादो ष्य । वाङ्मतीति । कुर्वादिषु मतिपितृमच्छब्दयोरुपत्यार्थे
भाषायामपि ष्यविधानार्थः पाठः । अनेन तु च्छन्दसि सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेषु एवविधि । वह्निप
इति । टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञानार्थं, तेनारातीय इत्येवमादि

उ०—वाय तथा निर्देश इति माथ्यार्थ इत्याह— एवं हीति ॥ ८३ ॥

दित्यदित्या । प्राग्दीव्यतोऽर्थबोधकेष्विदमधिक्रियत इत्यादिप्रकारेणैषामन्यधिकारत्वं बोध्यम् । तेष्वयं
भवतीति विधायकत्वमेवेत्यन्ये । ननु उद्युपसंख्यानं कुर्वादी मतिपितृमतो पाठो व्यर्थः स्यादत आह—
कुर्वादिष्विति । नन्वेवमत्र पाठो व्यर्थोऽत आह—अनेन त्विति । नन्वव्ययानामित्देव सिद्धेऽटिलोपविधानं
व्यर्थमत आह—टिलोपेति । आरातीय इति प्रयोगोऽव्ययात्म्यसूत्रे माथ्ये ॥ प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रति-

इकञ् छन्दसि ॥ ६ ॥

इकञ्छन्दसि वक्ष्यः* । बाहीकमस्तु भद्रं वः ।

स्थान्नोऽकारः ॥ ७ ॥

स्थान्नोऽकारो वक्ष्यः । अश्वत्थामः* ।

लोम्नोऽपत्येषु बहुषु ॥ ८ ॥

लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्ष्यः । उडुलोमाः शरलोमाः । बहुध्विति किमर्थम् ? औडुलोमिः शरलोमिः ।

सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ ९ ॥

सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यद्वक्ष्यः । गवि भवं गव्यम् । गोरिदं गव्यम् । गोः

प्र०—सिद्धं भवति । स्थान्न इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्तदन्तस्य ग्रहणं, न केवलस्य । अश्वत्थाम इति । अश्वस्येव स्थाम-बल-यस्येति बहुव्रीहिः । पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । अपत्या-वावर्थेऽकारप्रत्ययः । 'नस्तद्धित' इति टिलोपः । उडुलोमा इति । बाह्वादियु लोमञ्छन्दस्य पाठा-दिभिर्प्राप्तेऽकारो विधीयते । केचिदाहुरिच्यपि कृते तस्य 'बह्वच इञ्ः प्राच्यभरते' ध्विति लुकि प्रत्ययलक्षणेन 'स्वादि' ध्विति पदसंज्ञायां नलोपेन सिद्धं रूपम् । भसंज्ञा तु वक्ष्यध्वित्वात्प्रत्यय-लक्षणेन न भवति, 'न डिस्वुद्धयो' रिति डौ नलोपनिषेधाद्वा । तदेतदयुक्तम् । प्राच्यभरतगोत्राद-न्यत्र लुगभावात् । किं चोडुलोमेऽडुलोमेभ्य एवमादौ मुञ्चिधौ नलोपस्याऽसिद्धत्वादेसादि न स्यात् । 'न लुमताङ्गस्ये'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्वा पदसंज्ञाया अभावः । यथा काश्यपेन प्रोक्तम-धीयते काश्यपिन 'इत्यत्र 'प्रोक्तान्लु' गित्यणो लुकि कृते नलोपो न भवति, एवमिहापि न स्यात् । सर्वत्रेति । नापत्य एव । यद्वा प्राग्दीव्यतीये, अन्यत्र च । तेन गवा चरति गव्य इत्यपि भवतीति केचिदाहुः । अजादिप्रसङ्ग इति किम् ? गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम्, गोमयम् ।

उ०—पेधादाह—भाष्येति । यद्यपि बलवाचिनः श्यामशब्दस्याऽपत्येन न योगस्तथापि क्तादिना योगः सम्भवतीत्येवमुक्तम् । वार्तिके प्रातिपदिकं विशेष्यमादाय तदन्तविधिः । 'ग्रहणवते'त्यादिनिषेधाऽप्रवृत्तिर्भा-ष्योदाहरणात् । 'उगिद्वर्णग्रहणवर्ज'मित्यत्रेदमप्युपलक्षणीयमिति भावः । लोमन्शब्दस्येति । अत्र लोम्नोऽ-पत्येन योगाऽभावात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । ननु भवेन बाषाण्यं पदत्वमत आह—भसंज्ञा खिति । ननु यन्निमित्तको नलोपः प्रत्यासत्त्या तन्निमित्तके मुञ्चिधौवाऽसिद्धत्वादेसादि परिहर्तुं शक्यमत आह—न लुमतेति । अणो लुङ्गिति । न चान्तवर्तिविभक्त्या पदत्वानलोपो दुर्बोरः, तद्विषयताभलाद्योकार्थकप्रत्य-यान्तेभ्यः सुवृत्तत्वेः पूर्वमेवाऽध्येत्रादिप्रत्ययस्वीकारेणाऽदोषात् । प्रकृते ध्वन्तवर्तिविभक्त्या पदत्वस्य सत्त्वेन 'प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्रे'त्याद्यसमाधिरेव युक्त इति ध्येयम् ।

प्राग्दीव्यतीयेषु पाठादेव नाऽपत्य एवेति सिद्धमत आह—यदेति । तदनुवाद एव 'सर्वत्रेती'ति

स्वं गन्वम् । गौर्देवताऽस्य स्यालीपाकस्य गन्वः स्यालीपाकः ।

एयादयोऽर्थविशेषलक्षणपवादान्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १० ॥

एयादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादाद्भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । एयादीनामवकाशः—दितिर्देवताऽस्य दैत्यः । [अदितिर्देवतास्य आदित्यः ।] अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्याऽवकाशः—दुलेरपत्यं दौलेयः बालेयः † । इहोभयं प्राप्नोति—दितेरपत्यं दैत्यः । [अदितेरादित्यः ।]

अपरस्याऽर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्याऽवकाशः—‘अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्’ [४ । २ । ४७] आपूपिकम् शाष्कुलिकम् । एयादीनामवकाशः—बाह्रस्पत्यम् प्राजापत्यम् । इहोभयं प्राप्नोति—वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । एयादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः ‡ । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवति । दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोरिति ॥ ८५ ॥

प्र०—एयादय इति । एयादयो येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽण एवापवादाः । ढगादिभिरणपवादैस्तु सह संप्रचारणाय परत्वोत् एव स्युरिति वार्तिकारम्भः । अर्थविशेषो लक्षणं निमित्तं यस्य सोऽर्थविशेषलक्षणः । यस्त्वर्थसामान्यलक्षणोऽणपवादस्त परत्वाद्भवति, उष्ट्रपतिनाम पत्न तस्येदमोष्ट्रपतम् । ‘पत्नाश्चयुपरिपदश्चेत्यत्र भवति, न तु प्य ।

बाह्रस्पत्यमिति । वृहस्पतिर्देवता अस्येति प्यः । दितिवनस्पतिभ्यामिति । ‘इतश्चानिञ्’ इति दितेर्ठक् न भवति । वनस्पतेरचित्तहस्तिधेनोष्ठमिति ठक् न भवति ॥ ८५ ॥

उ०—तत्परम् ॥ ननु एयादीनामिनराऽणवादत्वात्कथं विप्रतिषेधोऽत आह—एयादय इति । यस्त्वर्थसामान्येति । ‘वस्येद’मिति सामान्येन विधानादिति भावः । न च ‘पत्राद्बाहो’ इत्युक्तेरपत्यार्थविशेषलक्षण इति वाच्यं, सामान्यशब्देनैव तस्य विशेषस्याऽपि सङ्ग्रहात् । विशेषलक्षणत्वञ्च विशेषणान्देन बोधितार्थकप्रत्ययत्वमिति भावः । इतरचेति । दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोर्यं एयेष्टः, न तु प्रत्ययान्तरमिति भाष्यार्थं इति भावः । दितिशब्देन माभ्येऽदितिरण्युपलक्षणीयः । एतेन दैतेयाऽऽदितेयो भगवतो नेशाविति प्रतीयते । ऋषिन्ताभ्यामपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एय एवेति भाति ॥ ८५ ॥

१—कीलहानसंस्करण इदं नास्ति ।

‡ इतश्चानिञः ४ । १ । १२२

‡ विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २

२—‘इति’ ऋचिञ् ।

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । ८६ ॥

अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ १ ॥

अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् । ग्रैष्मम् । अच्छन्दसीति किम् ? त्रिष्टुब्धं षमी ।

यद्यच्छन्दसीत्युच्यते, 'ग्रैष्मावेतौ मासौ' अत्र न प्राप्नोति । अच्छन्दसीत्युच्यते, नैतच्छन्दः समीक्षितं—काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकं वा । किं तर्हि ? प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । 'न चच्छन्दः प्रत्ययार्थो भवती'ति ॥ ८६ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ४ । १ । ८७ ॥

किमर्थं नञ्स्नान्वाबुच्येते, न नञ्बोच्येत ? का रूपसिद्धिः ? पौंस्नम् । पुंसिति सकारान्तः, नञ्शब्दश्च प्रत्ययः । न सिध्यति । 'संयोगान्तस्य लोपः' [८ । २ । २३] इति लोपः प्राप्नोति ।

एवं तर्हि नैवाऽर्थो नञ्वा, नापि स्नञ्वा । अञ् प्रकृतः* सोऽनुवर्तिष्यते, नकार-

प्र०—उत्सा । ग्रीष्मादिति । छन्दःशब्देनेह वृत्तमुच्यते । तस्मिन्नभिधेयेऽञ्ः प्रतिषेधादणव भवति । त्रिष्टुब्धिति । ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यण् । यदा तु ग्रीष्मे भवेति शेषार्थविवक्षा तदा तु शैपिको ऋत्वप्सिद्ध एव । न चाऽञ् शैपिकस्य बाधप्रसङ्गोऽर्थविशेषलक्षणानां तुल्यकक्षयाणां मेव प्रत्ययानां प्यादिभिर्बाधनात् । ऋत्वण्तु कक्षयान्तरप्राप्तत्वादञ्चो बाधकः । यथा हि 'काला-दृञ्' 'अणोऽपवाद', ठञोऽपि ऋत्वण् । ग्रैष्मावेताविति । शेषलक्षणार्थादन्यत्र बोद्धव्यम् । शेषे तु ऋत्वणा भाव्यमित्युक्तम् ॥ ८६ ॥

स्त्रीपुंसाभ्याम् । लोपः प्राप्नोतीति । तत्र कर्तव्ये 'पूर्वप्रासिद्ध'मित्यनुस्वारस्याऽसिद्धत्वादानुस्वारस्यापि वा अयोगवाहस्य प्रत्याहारे द्रष्टव्यत्वात्संयोगान्तत्वादिति भावः । अञ् प्रकृत

उ०—उत्सादिभ्यो । घृत्तमिति । यस्य गायत्र्यादयो विशेषाः । ननु 'एषादयोऽर्थविशेषे'ति पूर्वविप्रतिषेधेन श्रुत्वणोऽप्यत्राधकः स्यादत आह—न चात्रेति । अर्थविशेषलक्षणत्वं, तुल्यकक्षयञ्च बाधे निमित्तं, तत्र श्रुत्वणः शेषमात्रे विधानादार्थं नास्ति । द्वितीयमपि नेत्याह—श्रुत्वणिति ॥ ८६ ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां । ननु अनुस्वारस्याऽन्वात्सस्य संयोगान्तत्वाऽभावोऽत आह—तत्र कर्तव्य इति । प्रत्याहारे—शुभ्रस्थाहारे । 'स एव दोष' इत्येवकाराऽसङ्गति शङ्कते—ननु चेति । अञ्कृतं—लोपादि । नन्वेवं

१—'किमर्थम्' पा० ।

२—'विवक्षितं' पा० ।

३—'इति' पा० ।

* उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६

श्चागमो वक्तव्यः । अथ नकारागमे सति किं पूर्वान्तः करिष्यते, आहोस्वित्परादिः ? किं चातः ? यदि पूर्वान्तः 'स्त्रैणाः' बहुषु लोपः प्राप्नोति† । स्त्रैणानां सङ्घः 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्च्यञ्चिञ्चामण्' [४ । ३ । १२७] इत्यएप्राप्नोति । अथ परादिः 'पौंसन्म' स एव दोषः संयोगान्तलोपः प्राप्नोति ।

अस्तु पूर्वान्तः । कथं स्त्रैणाः, स्त्रैणानां सङ्घ इति ? उभयत्रः लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं, न चेदं लौकिकं गोत्रम् । ईकारस्तर्हि प्राप्नोति† । इष्टमेवैतत्सङ्घीतम्, स्त्रैणी पौंसनीत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति—'नञ्स्ननीककल्दुंस्तरुण-तलुनानामुपसंख्यान'मिति । टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति× । नुग्वचनान्न भविष्यति । भवेदिह नुग्वचनान्न स्यात्स्त्रैणमिति । इह तु खलु पौंसनमिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति ।

तस्मान्नञ्स्नञ्चौ वक्तव्यौ ।

प्र०—इति । तत्र भवत्वात्पदत्वाभावात्संयोगान्तलोपाऽप्रसङ्गः । बहुषु लोप इति । 'यञञोश्चे'-त्यनेन । अथ परादिमिति । परादौ ननञ्दः सनञ्च इत्यञ्कार्यभावः ।

ननु च तद्भक्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्परादावपि नकारेऽञ्कृतं प्राप्नोति । एवं तर्हि यथासावत्रित्याश्रयणाददोष इति मन्यते । पररूपं च शकञ्च्वादित्वात्सौत्रत्वाद्वा निर्देशस्य भवति । उभयत्रेति । 'यञञोश्चे'त्यत्र 'यस्त्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यनुवर्तते । 'सङ्घाङ्के'त्यत्रापि 'गोत्रचरणाद्बु'ञ्चित्यतः । ऋषिप्रजनश्च लोके 'गोत्र'मित्युच्यते । स्त्री च गर्भिणापि पु'शब्दवाच्यं सामान्यमिति भावः । टिलोपस्तर्हि । 'प्रङ्त्वेका'जित्यत्रेऽमेयःस्वित्यनुवर्तनात्प्रकृतिभावो नास्ति । इह तु खल्विति । 'य विधिं प्रती'ति 'यस्य तु विचे'रिति च न्यायाभ्यामित्यर्थः । ननु च स्त्रीशब्दस्यापि

द०—सबर्णैर्दीर्घः स्यादत आह—पररूपञ्चेति । ऋषिप्रजन इति । प्रवराऽप्यायप्रसिद्ध इत्यर्थः । तस्यैव लोके गोत्रत्वेन व्यवहारात् । 'गोत्राऽवयवा'दिति सूत्रे माथ्ये स्फुटमेतत् । नापि पु'शब्दवाच्यं सामान्यमिति । 'ऋषि'रिति शेषः । माथ्ये—इष्टमेवैतदिति । न च गोत्राऽपत्यञ्चियामभन्तत्वे शार्ङ्गैर्यादिर्दीप्तं, नञ्चन्तत्वे जातिलक्षणेर्दीप्तं, दीपः परत्वादिति स्वरे विशेष इति वाच्यं, जातिलक्षणेऽपि ऋषिप्रजनस्यैव गोत्रस्य ग्रहणम् । 'श्रवन्ती'त्यादौ तु तदारोपेण जातिकार्यमित्यदोषात् । न च द्वयोः (त्रयोर्मयो द्वैस्त्रीण इत्यादौ दिगोलुंगा-पक्षिः, प्रययविधौ तदन्ताविध्यभावेन तादृशप्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात् । माथ्ये—नुग्वचनादिति । 'यत्वेति'-लोपेनैव सिद्धे नुग्वचानसामर्थ्यादित्यर्थः ।

† यमभोम २ । ४ । ६५

‡ यमभोश्च २ । ४ । ६५; सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्च्यञ्चिञ्चामण् ४ । ३ । १२७

+ टिह्दाणम्.....करपः ४ । १ । १५

× नस्तद्विदे ६ । ४ । १५४

अथेमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनात्, आहोस्वित्प्राग्वतेः † ? कश्चात्र विशेषः ?

नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वन्त्यर्थे प्रतिषेधः ॥ १ ॥

नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वन्त्यर्थे प्रतिषेधो वक्रव्ययः—स्त्रीवत् पुंवादिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते, तौ विशेषविरहितौ सामान्यविरहितं वर्ति चाधेयाताम् ।

तत्तर्हि वक्रव्ययम् ? न वक्रव्ययम् । 'वतेः प्रा'गिति वक्ष्यामि ।

वतेः प्रागिति चेद्भाव उपसङ्ख्यानम् ॥ २ ॥

वतेः प्रागिति चेद्भावः उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्—स्त्रीभावः स्त्रैणम्, पुंभावः सौस्नमिति । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वन्त्यर्थे प्रतिषेध' इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति, यदयं 'स्त्रियाः पुं'वादिति × निर्देशं करोति । एवमपि स्त्रीवादिति न सिध्यति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥ ८७ ॥

प्र०—नुगेव लोपनिमित्तम्, अन्यथा धीर्देवता अस्येति श्रायमित्यादाविव यस्येति लोपात्परत्वाद् बृद्धिः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । पीस्ने दोषप्रसङ्गाद्वा स्त्रेणे नाकारि सूक्ष्मेत्ता । घत्यर्थ इति । प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृत्यन्तरेषु सावकाशस्य वतेर्बाविकौ प्राप्नुत इति भावः । योगापेक्षमिति । अयं योगो व्रत्यर्थे न प्रवर्तते इति पुंवादिति निर्देशेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः । त्वतलोस्तु नञ्स्नञ्भ्यां समावेशाय 'आ च त्वा'दित्यत्र यत्नः करिष्यते । तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता, पुंस्त्वं पुंस्तेत्यपि भवति ॥ ८७ ॥

२०—सूक्ष्मेति । परे तु एतन्नाम्यप्रामाण्यदादृष्टेः पूर्वविप्रतिषेधेन लोपो बलीयान् । भावमिति यदि प्रामाणिकं तदा वर्षणव्यत्ययेन साधु । लोके तु 'अय' इत्येव साधु । 'नाऽग्लोपी'ति सूत्रेऽगिति प्रत्याहार-ग्रहणेन सामान्यत एव बृद्धे लोपस्य बलवत्त्वज्ञापनाच्च, 'कतोमाट्य'णिति सिद्धे 'कस्ये'दितोस्त्वविधानाच्चेत्याहुः । नन्वकारसहितनगागम एवास्तु, तत्र 'यस्येति'लोपे तस्य स्थाविनस्त्वाट्टिलोपाऽप्राप्तेरिति चेन्नः असन्देहाय प्रतिपत्तिलाघवाय च तयोर्केः, तादृशागमस्याऽदृष्टत्वाच्चेत्याहुः । ननु 'प्राग्भवना'दित्युक्तेर्भावे नञ्स्नञौ सिद्धौ, परन्तु ताभ्यां त्वतलोर्बाधात्तौ न स्यातामत् आह—त्वतलोस्त्विति ॥ ८७ ॥

† शब्दानां भवने क्षेत्रे खञ् ५ । २ । १; तेन तुल्यं क्रिया चेदितिः ५ । २ । ११५

‡ तस्य भावस्त्वतलो ५ । २ । ११६ × स्त्रियाः पुंवद् भानितपुंस्काद' 'प्रियादिषु ६।३।२५

द्विगोलुङ्गनपरये ॥ ४ । १ । ८८ ॥

इह कस्मान्न भवति—त्रैविद्यः पाञ्चनदः पाट्कुल इति ? इह तावत्त्रैविद्य इति नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अर्थात् त्रैविद्य इति । कथं तर्हि ? त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या, त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति ।

इहापि पञ्चनद इति नैवं विज्ञायते पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद इति । कथं तर्हि ? पञ्चानां नदानां समाहारः पञ्चनदम्, पञ्चनदे भवः पाञ्चनद इति ।

पाट्कुल इति नैवं विज्ञायते पट्सु कुलेषु भवः पाट्कुल इति । कथं तर्हि ? पण्णां कुलं पट्कुलम्, पट्कुले भवः पाट्कुल इति ।

अजादिग्रहणं च कतव्यम् । इह मा भूत्—पञ्चगर्गरूप्यम् पञ्चगर्गमयत् ।

प्र०—द्विगोलुङ्ग । त्रैविद्य इति । द्विगोरत्राऽण् प्रत्यय इति मन्यते । त्र्यवयवेति । विद्यात्रयरूपस्य ममुराद्यस्य विद्यात्वं विवञ्चिन्नमित्यर्थभेदो नास्ति । अव्यविकन्यायाच्च द्विग्वभावः । पञ्चनदमिति । 'नदीभिरचे'ति समाहारऽव्ययीभावः । 'कृष्णोदकवाण्डुसंख्यातुर्वाया' इत्येवमन्तः । पण्णामिति । आदिगुणानां कुलमिति कुलसामान्यस्य विवञ्चिन्नत्वाच्च एवार्थः । पट्सु कुलेषु भव इति स एव पण्णां कुले भव इतीति भावः । पञ्चगर्गरूप्यमिति । पञ्चम्यो गर्गम्यो हेतुम्य आगतमिति द्विगुः । ततो रूप्यमयतो ।

४०—द्विगोलुङ्ग । द्विगोरप्रेति । तिस्रो विद्या अर्थात् इति त्रिग्रह इति भावः । ननु 'त्र्यवयवे'ति विग्रहे 'विद्यात्रयमधीते' इत्यर्थाऽसम्प्रत्ययादर्थभेदोऽत आह—विद्यात्रयरूपस्येति । नन्वेवंप यदा तद्विद्यार्थं द्विगुस्तदा त्रिविद्य इति स्यादत आह—अर्थविवेकेति । ननु पञ्चनदात्समाहारद्विगोः 'तद्विदे'ति लुक्स्यादत आह—नदीभिरचेति । सङ्ख्यापूर्वाया इतीति । तत्र 'भूमे'स्त्वित्यवयुन्याऽनुवादः, 'असम्प्रत्ययव्ये'ति योगविभागसिद्धत्वादिति भावः । योगविभागाऽभावे तु पृषोदरादित्वाद्दुस्तरपदान्तस्याऽकारादेशः परानामवदित्यन्वे ।

कुलपदस्य समूहपरत्वं भ्रमवारणाय—'पण्णा'मित्यन्य ध्याख्या—आदिगुणानामिति । कुलं—सन्तानसमूहः । नन्वेवमादिगुणभेदेन कुलभेदात्कुलानीति युक्तमत आह—कुलसामान्यस्येति । एवं च विग्रहद्वयेऽपि नाऽर्थभेद इत्याह—य एवेति । ततो रूप्येति । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्तरस्या रूप्यः' 'मयत् च' इति विहितौ । नन्वजादिग्रहणं 'द्विरय' इत्यत्र 'तस्येद'मित्यधिकारविहितयतोऽपि लुक्—'देन विधिः' 'तद्वद्भूति'ति सूत्रस्यमाध्यसमतो न सिध्येदिति चेन्न; 'अजादिग्रहण कर्तव्यमिति माध्यस्य—उत्तरस्यादधीत्यपहृत्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं, तेन हलादेशेऽपि कस्यचिच्छ्रुतिगिति तात्पर्येणाऽदोषात् ।

माध्ये—द्विगुनिमित्तं य इति । यद्यन्युत्तरवार्तिके 'अतन्निमित्ता'दिति पञ्चमीदृष्टनेन तन्निमित्तप्रदक्षुमपि पञ्चम्यन्तन एवाऽप्ये तन्निमित्तपदे समासविफल्यशङ्कापरमाणे पञ्चम्यन्तत्वं दर्शन, तथापि तत्र

* नदीभिर्भ २ । १ । २० † हेतुमनुष्येभ्योऽन्तरस्या रूप्यः; मयत् च ४ । ३ । ८२; ८२

द्विगोलुङ्कि तन्निमित्तग्रहणम् ॥ १ ॥

द्विगोलुङ्कि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । द्विगुनिमित्तं यस्तद्विस्तस्य लुग्भवतीति वक्रव्यम् । इह मा भूत्—पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालमिति ।

अर्थविशेषाऽसम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि ॥ २ ॥

अर्थविशेषाऽसम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वक्रव्यम् । किं प्रयोजनम् ? पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विगृह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यात् ।

अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते—तस्य निमित्तं तन्निमित्तम्, तन्निमित्तादिति, आहोस्वित्स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्तादिति । किं चातः ? यदि विज्ञायते 'तस्य निमित्तं' तन्निमित्तम्, तन्निमित्ता'दिति, क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणेऽत्र प्राप्नोति पञ्चकपालस्येदं खण्डमिति । अथ विज्ञायते 'स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्ता'दिति, न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथाऽस्तु ।

'स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तः, तन्निमित्ता'दिति विज्ञायते । कुत एतत् ?

प्र०—द्विगुनिमित्तमिति । द्विगोनिमित्तमिति पष्ठीसमासः । कचिद् द्विगुनिमित्तं इति पाठः । तत्र द्विगोनिमित्तं यस्मिन्सद्विते तदीयो योऽर्थः स द्विगुनिमित्त इति व्याख्येयम् । पञ्चकपालस्येति । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति तद्वितार्थे द्विगुः । ततोऽण् । तस्यानेन लुक् । पुनस्तस्येदमित्यण् । तस्य द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाल्लुगभावः ॥ अर्थविशेषाऽसम्प्रत्यय इति । तद्वितहेतुकाद् द्विगोलुङ्कि योऽर्थः प्रतीयते स एवाऽतद्वितहेतुकादपि यदीत्यर्थः । समाहारद्विगुश्च तद्वितार्थ इति द्विगुना समानार्थ इति तत इदं लुग्विधानम् । तस्येति । तद्वितस्य । स निमित्तमिति । स तद्वितोऽर्थद्वारेण निमित्तं यस्येत्यर्थः । यद्यमिति । पञ्चक-

उ०—बृहृषीहि सिद्धान्तमग्निप्रेत्य फलितार्थकथनमिदं तदाह—पष्ठीसमास इति । बृहृषीहो सर्वस्याऽपि द्विगो-
विहितस्य द्विगुनिमित्तत्वेन पाञ्चकपालादावपि लुगापत्तेस्तन्निमित्तग्रहण्यत्रैयर्थोपत्तिर्नपुंसकत्वाऽनापत्तिश्चेति भावः । निमित्तपदार्थमाह—तदीयो य इति । स इति । तद्वित इत्यर्थः । सर्वस्याऽव्यर्थत्वादर्थविशेषाऽ-
सम्प्रत्यय इत्यनुपपन्नमत आह—तद्वितहेतुकादिति । अस्तद्वितेति । समाहारद्विगोरित्यर्थः । 'समाहारद्विगुश्च तद्वितार्थद्विगुने'ति पाठः । समाहारद्विगुप्रकृतिकतद्वितान्तश्च—तद्वितार्थद्विगुप्रकृतिकतद्वितान्तेन समानार्थ मित्यर्थः । तस्येति तच्छब्देन यदि द्विगुः परामृश्यते, तदा द्विगुनिमित्ताद्द्विगोरित्यर्थः स्यात्तच्चाऽप्युक्तं इत्यत आह—तद्वितस्येति । तस्माद्विधीयमानत्वेन द्विगोस्तद्वितनिमित्तत्वमिति भावः । नन्वानन्तर्यादिनि-

१ संस्कृतं भक्षाः ४ । २ । १६, तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च २ । १ । ५१; तस्येदम् ४ । ३ । १२०; द्विगोलुङ्गनपथे ४ । १ । ८८ ।

यदयमाह—‘अर्थविशेषाऽसंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपी’ति ।

तत्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । द्विगोरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि ? सम्बन्धपट्टी—द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति । किं च द्विगोस्तद्धितः ? निमित्तम् । यस्मिन्द्विगुरित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति ? प्रत्यये ।

इदं तर्हि वक्तव्यम्—‘अर्थविशेषाऽसंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपी’ति ? एतच्च न वक्तव्यम् । इहाऽस्माभिस्त्रैशब्दं साध्यम्—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपालः दशकपाल इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहोऽऽस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविक्रम्यायेन । तद्यथा,—‘अवेर्मांस’मिति विग्रह ‘अविक्र’शब्दादुत्पत्तिर्भवति ‘आविक्र’मिति । एवं ‘पञ्चसु कपालेषु संस्कृत’ इति विग्रह ‘पञ्चकपाल’ इति भविष्यति, ‘पञ्चकपाल्यां संस्कृत’ इति विग्रह वाच्यमेव ।

प्र०—पाल्यां संस्कृत इत्यत्रापि तद्धितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं द्वितीयवात्तिकारभेण । किञ्च तन्निमित्तग्रहणमपि व्यावर्त्याभावादनर्थकं स्यात् ॥ निमित्तमिति । निमित्तनिमित्तिभावलक्षणस्य संबन्धस्यान्तरङ्गत्वात्स एवाधीयते न तु पौर्वापर्यलक्षणः । पौर्वापर्यस्य च पञ्चम्या लाभात्पठ-
घाश्रयणमनर्थकं स्यात् । अव्यविक्रम्यायेनेति । अव्यविक्रशब्दयोर्न्यायस्तेनेत्यर्थः । कचि-
दविरविक्रम्यायेनेति पाठस्तत्र च दृष्टान्तत्वेनोक्त्यासः । अविः—अविक्रम्यायेन—तद्द्वारेण-
यथा प्रत्ययमुत्पादयति न तु स्वयं तथाऽयमपीत्यर्थः । अथवाऽविरित्यस्य विभक्त्यन्तस्यानुकरण-
मविरिति । ततोऽनुकार्येणार्थानर्थवत्त्वात् विभक्तिरूपयते तस्या द्वन्द्वान्तर्भावलोपः, न तु पूर्वस्याः, अनुकरणत्वात्सुप्त्वाभावात् । यथाऽस्यवामीयमिति पठघा लुगभावः । अथवा भाष्यकारवचनप्रामाण्यादस्य साधुत्वम् । एवमिति । पञ्चकपालीशब्दात्वनभिधानात्तद्धिता-

उ०—रुपितस्याऽपि सम्बन्धस्य सत्त्वात्कथं तल्लाम्भोऽत आह—निमित्तेति । हेत्वन्तरमप्याह—पौर्वापर्यस्य चेति । श्रयमभ्युच्चयः ॥ यो न्याय इति । अविशब्देन विग्रह एव, अविक्रशब्दात्प्रत्ययः, तेन विग्रहश्चेति तयो-
र्न्यायः । तद्द्वारेण—अविक्रद्वारेण । श्रयमेव न्यायशब्दार्थ इति भावः ।

अत्र पक्षे ‘यथा तथे’त्यध्याहारगौरवमतः पदान्तरमाह—अथवेति । अथाऽयमर्थः—‘अविरित्ये-
तत्पदम्, ‘अविक्र’इति च तयोर्मध्ये विकारादिप्रत्ययः कलन्तादेव, न तु केवलादिति न्यायस्तेनेति । माथे—
विग्रहाऽविक्रशब्दादुत्पत्तिरिति—‘परावरयोगे चे’ति क्त्वा । न्यायस्य प्रथमान्ते पदे न विषय इत्युक्तेराह—
भाष्यकारेति । अर्थ हि भाष्यकारस्यैव प्रयोग, तद्वचनप्रमाण्यान्मयूरव्यसकादिवात्पूर्वपदस्य रेफ आगम

त्रैशब्धं चेह साध्यम्, तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥ ८८ ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ४ । १ । ८६ ॥

गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥ १ ॥

गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । केतरेतराश्रयता ? अलुगनिमित्तोऽजादिः, अजादिनिमित्तश्चाऽलुक्, तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ।

विप्रतिषेधात् लुकरल्लुविधानम् ॥ २ ॥

विप्रतिषेधात् लुकरलो भविष्यति* । लुकोऽवकाशः—गर्गाः वत्साः, विदाः उर्वः । छस्यावकाशः—शालीयः मालीयः, गार्गीयः वात्सीयः । इहोभयं प्राप्नोति—गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः वात्सीयाः । लो भवति विप्रतिषेधेन ।

नैप युक्तो विप्रतिषेधः ।

नुत्पत्तिरिति भावः ॥ ८८ ॥

गोत्रेऽलुगचि । 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इति प्रकरणेन प्राप्तस्य लुको विषयविशेषेऽप्यम-
एवादः । गोत्रेऽलुगचीति चेदिति । अस्मिन्नुत्रन्यामे दोषः । यदि तु 'गोत्रेऽलु' गित्युक्त्वा 'हस्ति
ने'त्यच्चेन तदा न स्यादोष इत्यर्थः । अलुगनिमित्त इति । गर्गाणां छात्रा इति प्राग्दोष्यती-
यार्थविवक्षायां मत्स्यलुकि वृद्धात्वच्छेदने भाव्य न न्यथा, छे च कृते ईयादेरे परतोऽनुमितीनेत-
राश्रयत्वम् । व्यक्तियुक्तेऽर्चीति परस्मैयथाश्रयणेऽयं दोषः । आकृतिपक्षे तु विषयसम्प्राश्रयणेऽऽ
दोषस्यानवतारः । गार्गीया इति । गार्गीस्यायं छात्र इति यदा एकवचनान्ता प्रकृतिस्तदेद
छस्यावकाशप्रदर्शनम् ।

इत्याशयः ॥ ८८ ॥

गोत्रेऽलुगचि । अत्र 'गोत्र'शब्देन पारिभाषिकं शास्त्रीयमेव, उत्तरसूत्रस्थेन कृत्रिमेण यूना साहन-
यान्त । पूर्वसूत्रेण गोत्रप्रत्यग्लुकोऽप्रसिद्धे । प्राप्तिं दर्शयति—यस्कादिभ्य इति । अनेन 'तद्राजे'त्यस्याऽपि
सङ्ग्रहः, तत एवैषु बहुध्विन्यनुवृत्तेस्तस्याऽप्येतत्प्रकरणस्थत्वात् । 'अथल्लुगचि'ति तु न गृहणी, यूनो
गोत्रसंज्ञया अभावात्, 'भूमिं प्राप्तस्ये'ति भाष्याच्च । विशेषेण—प्राग्दोष्यतीयाऽज्ञादिप्रत्यये । प्राग्दोष्यतीया-
त्वोरजीवनाथैव च प्रकरणोत्कर्ष इति बोध्यम् । 'अलुगविधान' इति वक्तव्ये 'गोत्रेऽलुगचि'ति चे'दित्यदुक्त-
मत आह—अस्मिन्नुत्रेति । यदि चिति । प्राग्दोष्यतीयाऽपि विवक्षिते गोत्रस्याऽलुक्, हलादौ तु नैति
सुवर्णः । यद्यन्यजादिप्रत्ययमात्रस्य नाऽलुगिमित्तकता, तस्य पि तद्विशेषद्वयस्यान्तीश्याह—गार्गीयानिति ।

भृञ्जाते च लुक् प्राप्ता वाद्ये चाऽर्थे विधायतेऽजादिः ।

वहिरङ्गमन्तरङ्गाद्विप्रतिषेधाद्युक्तं स्यात् ॥

भूञ्चि प्राप्तस्य लुको यद्जादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति ।

एतद्ब्रवीति कुर्वन्समानकालावलुगलुरू च ॥

यदयं भूमिन् प्राप्तस्य लुकोऽजादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः
'समानकालावेतावलुगलुका'विति ।

यदि वा लुरुः प्रसङ्गे भवत्यलुकच्छस्तथा प्रसिद्धोऽस्य ।

यदि वा लुकः प्रसङ्गेऽलु-भवति तथास्य च्छः प्रसिद्धो भवति । 'पूर्वं ह्यपवादा
अभिनिनिशन्ते पश्चादुत्सर्गाः' ।

लुग्राऽलुकः प्रसङ्गं प्रतीक्षते छेऽलुगस्य तथा ॥

लुग्या पुनरलुकः प्रसङ्गं यदि प्रतीक्षते तथास्य च्छेऽलुक् सिद्धो भवति ।

'प्रकल्प्य वाऽपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' ।

प्र०—भृञ्जीति चेति । प्रत्ययार्थवद्बहुत्वमात्रानेच्छो लुगन्तरङ्गो बाह्यप्राग्दीव्यतीयायपि चत्वात्
वहिरङ्गोऽजादिप्रत्ययः । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोश्चाऽनुत्यकालत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । तृत्यकाल-
त्वप्रतिपादनायाह—भृञ्जीति । समानकालाविति । यदि पूर्वं लुक् प्रवर्तेत तदाऽभिनिवृत्तस्य
निवर्तयितुमशक्यत्वादनर्थकमलुगिवाधानं स्यात् । तस्मादलुगिवाधानं तावत्पूर्वं लुक्प्रवर्तनं इति
लुकोऽपि स भेदेत्वादनन्तरङ्गत्वाभावादुपपन्न एव विप्रतिषेध इत्यर्थः । यदि वेति । अन्तरेणापि
विप्रतिषेधं लुगपवादात्त्वादलुरुः, तत्रिमित्तमजादिप्रत्ययो बलवत्त्वत्प्रवर्तत इत्यर्थः । पूर्वमिति ।
निरपवादे विषये उत्सर्गेण प्रवर्तिनव्यमिति पश्चादमी प्रवर्तत इति भावः । प्रकल्प्येति । अन्यथा
निर्विषयोऽपवादः स्याद्यदि सर्वत्रोत्सर्गः प्रवर्ततेति भावः ।

उ०—परत इति । ईयादेशे कृते तभिन्परत इत्यर्थः । एतेन विषयसप्तमीं न दोष इति ध्यनितम् । तदाह—
व्यक्तिपत्र इति । तत्पत्रे साक्षात्पौर्वापर्यसम्भवात् । आहृतीति । अत्र हि जानेः पौर्वापर्याऽसम्भवादिषय-
सप्तम्येवेत्याशयः । इदम् 'आर्धधातुके' इति सूत्रे द्वितीये स्पष्टम् ।

ननु गार्गीयस्य विवादस्यानत्वाच्छाऽवकाशत्वमनुपपन्नमत आह—अदेति । अन्तरङ्गः । पूर्वकाल-
प्राप्तिक इत्यर्थः । लुकोऽपि सापेक्षत्वात्पूर्वकार्यसापेक्षाऽलुकस्यान्वृत्तलक्ष्यसंस्काराऽपेक्षत्वात् नैवलं ह्यस्यैव
किन्तु लुकोऽप्येतेरर्थः ॥ भाष्ये—यदि वेति । अर्थधेत्यर्थः । तद्धिमित्तमिति । यथाऽपवादे बलवत्तथा
तत्रिमित्तमपीत्यर्थः । तदाह भाष्ये—पूर्वं हीति । अपवादादशास्त्रकृतलक्ष्यसंस्कारज्ञानोत्तरमुत्सर्गेण स्वलक्ष्य-
संस्कारं, लक्ष्यैकत्वात् लुको जानीत इत्यर्थः । द्वितीये स्वपवादाविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य स्वलक्ष्यसंस्कार-
कता, ततः प्रागेवेत्यर्थः । अथञ्च लक्ष्यैकत्वात् कविपथो न्यायः । एवञ्च लुकाऽलुगिनिषयपथोलोचनार्थं ह्य
इत्याशयः । एवं भाष्ये प्रकारत्रयोक्त्याऽचीत्यस्य विषयसप्तमीत्वं ध्वनितमित्याहुः ।

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् ॥ ३ ॥

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्यः । विदानामपत्यं माणवको वैदः, वैदो* । किमर्थमिदं 'नाऽची'त्येवालुक्त्विद्धः ? 'अची'-त्युच्यते, न चात्राऽजादिं पर्यामः । प्रत्ययलक्षणम् । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' ।

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि ॥ ४ ॥

एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्रव्यः । वैदस्यापत्यं वहवो माणवका विदाः । वैदयोविदाः । अञ् यो बहुषु यञ् यो बहुष्वित्युच्यमानोऽलुग्न प्राप्नोति । मा भूदेवम्—'अञ् यो बहुषु यञ् यो बहु'ष्विति । 'अवन्तं यद्वहवुषु यञ् यो यद्वह्वु'ष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—'कारयप्रतिकृतयः कारयपा' इति ।

प्र०—गोत्रस्येति । गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः । बहुषु लोपिन इति । बहुष्वर्थेषु विधीयमानलोपस्येत्यर्थः । बहुवचनान्तस्येति । यदा तदर्थान्तरे यूनि संक्रामति तदन्तायूनि यदा प्रत्ययः क्रियते इत्यर्थः । द्व्येकयोरिति । द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । द्वयोर्नोरेकस्मिन्वा यूनि यदा प्रत्यय उत्पद्यते इत्युक्तं भवति । विदानामिति । विदस्यापत्यानि बहूनि । 'अनृष्यान्तर्य' इति गोत्रेऽञ् । तदन्तायून्यत इञ् । तस्य 'प्यञ्जिपर्यञ्जित' इति लुक् । तत्राऽत्रो बहुषुत्पन्नत्वाल्लुक् प्राप्त प्रतिषिध्यते । अञ्जन्तमिति । इति लुक् युवमु बहुष्वन्तस्य वर्तनाल्लुग्वित्यतीत्यर्थः । काश्यपा इति । कारयपस्यापत्य-विदादित्वादञ् । तत एकस्यैव कारयपस्य बहुचः प्रतिकृतयो यदा विवक्षिता

उ०—ननु गोत्रसंज्ञकस्याऽपत्यस्य लुकोऽसम्भवादाह—गोत्रप्रत्ययस्येति । भाष्ये—बहुषु लुगभावी यो गोत्रप्रत्ययः, तदन्तस्य—बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ—अर्थान्तरसंक्रान्तावित्यर्थः । तदेवाह—यदा तदिति । बहुवचनान्तम्—गोत्रप्रत्ययान्तमित्यर्थः । यूनि यदेति । तस्य च यदा लुगित्यपि बोध्यम् । ननु द्व्येकयोर्मिति युक्तमत आह—द्वित्वेति । अर्थान्तरसंक्रान्तस्य द्वित्वैकत्वयोः सतोऽित्यर्थः । तत्फलितमाह—द्वयोरिति । भाष्ये—वर्णाश्रये नास्तीति । प्रत्ययलक्षणमत्रस्य प्रत्ययस्याऽसाधारणं रूपं यत्राऽऽश्रीयते तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति नियमार्थं इदम् । एतेन 'वर्णाश्रयाऽभावादिद्वित्व्य'मित्यपास्तम् ।

* अनृष्यान्तर्यं विदादिभ्योऽञ् । अत इञ् ५ । १ । १०४, ६५; ण्यञ्जिपर्यञ्जितो लुगण्डोः २ । ४ । ५८ । (यत्रञोश्च २ । ४ । ६४) । † प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ । १ । ६२ । १—'वैदयोर्वो विदाः' पा० । 'विद' पा० सर्वत्र । ‡ यत्रञोश्च २ । ४ । ६४ ।
+ अऽऽन्तान्तस्य विदादिभ्योऽञ् ५ । १ । १०४, इवे प्रतिकृतौ; जोविकार्यं वाऽपण्ये ५ । ३ । ६६; ६६ ।

नैप दोषः । यत्तावदुच्यते 'गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्य' इति, न वक्तव्यः । 'अची'त्येवाऽलुक्प्रसङ्गः । 'अची'त्युच्यते, न चात्राऽजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणैः । ननु चोक्तं 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण'मिति । यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणैः भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति ।

अथवाऽविशेषेणाऽलुक्प्रवृत्त्या 'हलि ने'ति वक्ष्यामि । यद्यविशेषेणाऽलुक्प्रवृत्त्या 'हलि ने'त्युच्यते, विदानामपत्यं वद्वो माणवका विदाः—अत्राऽप्यलुक्प्राप्नोति । अस्तु । पुनरस्य युववहुत्वे वर्तमानस्य लुग्विप्यति । पुनरलुक्स्मान्न भवति ?

प्र०—भवन्ति तदा 'इवे प्रतिकृता'विति कन्प्रत्ययस्तस्य देवपयादित्वाल्नुम् । 'हरीतक्यादिषु व्यक्ति'-रिति वचनाल्लिङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति । वचन त्वभिधेयगतमेव । यद्वैकशेषः क्रियते, तदाऽग्रन्तस्य प्रतिकृतिबहुत्वे वर्तनाल्लुक्प्रसङ्गः । यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । अतृणेड् इत्यथ हलादौ पिति सार्वधातुके विधेयमान 'तृणह इ'मितीमागमो लुप्तेऽपि सार्वधातुके भवति । तत्र हि हलीत्यनेन सार्वधातुके विशेष्यते । तत्रश्च हलादिसार्वधातुकाश्रयत्वादिमागमः प्रत्ययलक्षण इति लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रवर्तते । 'गवे हितं गोहित'मित्यादौ त्ववादयोऽज्मात्रे विधीयमाना वर्णरूपतानिमित्ता एव न तु प्रत्ययत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणाभावाद्धोपे न प्रवर्तन्ते । इहाप्यजादौ प्रत्यये लुग्वच्यमानः प्रत्ययलक्षणो भवतीति लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रवर्तते इति भावः ।

अविशेषेणेति । प्राग्दीव्यतीयोऽर्थ एवापेक्ष्यते न त्वजादिः प्रत्ययविशेष इत्यर्थः । हलि नेति । गर्गस्य आगतं गर्गरूप्यम्, गर्गमयमिति हलादावल्नुक् न भवति । विदानामपत्यमिति । अत्रापि प्राग्दीव्यतीयार्थस्य विवक्षितत्वादल्नुक् प्राप्नोतीत्यर्थः । युववहुत्वं इति ।

उ०—हरीतक्यादित्वाऽभावेऽपि बहुवचनं साधयति—यद्वैकशेष इति । अनन्ययादाह—यथैवेति । विधिपक्षाऽभिप्रायेणोदम् । 'वर्णाश्रय' इति तु वर्णप्राधान्यविषयकमिति भावः । विषयसतनीयत्वापि प्रत्ययलक्षणेन तद्विषयताप्रयुक्तस्याऽतिदेशो भवत्येव, 'न लुग्वे'ति निषेधस्तु न, अङ्गसंबन्धोद्देश्यत्वाऽभावादिति भावः । नन्वविशेषेणाऽलुग्वचने 'गर्गो' इत्यादावप्यपत्तिः, 'प्राग्दीव्यतीये परे' इत्यर्थे प्रत्ययलक्षणाशम्भस्य नियमार्थतया 'वेद' इत्यादावप्यनापत्तिरत आह—प्राग्दीव्यतीय इति । प्राग्दीव्यतीयाऽर्थं विवक्षित इत्यर्थं इति भावः । हलादावल्नुगेति । अपवादाविषयपरिहारेणोऽसंग्रहवृत्तेरिति भावः ।

भाष्ये—यद्यविशेषेणेति । प्रत्ययलक्षणवृत्ते विधिपक्षस्याऽप्युपलक्षणमिदम् । अस्तिविति । युवार्थविवक्षायां गोत्रवृद्धार्थकस्याऽलुक्पि युववहुत्वे वर्तमानस्य लुग्विति भावः । पुनरलुग्विति । गोत्राऽतिरिक्तप्राग्दीव्यतीयाऽर्थविषयस्य सत्त्वादिति भावः । लुग्विधौ बहुरं गोत्रार्थगतमन्यार्थगतं वेति नाग्रह

समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्याऽलुगुच्यते, न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् । किं तर्हि ? द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तम् । अथर्वयं चैतदेवं विज्ञेयम्—अत्रिम-
रद्वाजिका, वसिष्ठकश्यपिका, भृग्वङ्गिरसिका, कुत्सकुशकिकेत्येवमर्थम् † ।

गर्गभार्गविकाग्रहणं चा नियमार्थम् ॥ ५ ॥

अथवा गर्गभार्गविकाग्रहणं* नियमार्थं भविष्यति × 'एतस्यैव [गोत्रप्रत्ये-
यान्तस्य] द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तस्याऽलुगभवति नान्यस्ये'ति ।

प्र०—लुग्विधौ गोत्रप्रत्ययमात्रं गृह्यत इति युववृत्तेऽपि लुग्ववर्तत इति भावः । प्रथमस्येति । 'प्रथमा'दित्यनुवृत्तमिहाऽर्थवशात्पठयन्त सपद्यते । प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्रथम्यम् । गोत्रप्रत्ययस्य द्वितीयार्थवृत्तित्वाच्च त्वलुगभावः । अत्रिमरद्वाजिकेति । अत्रेऽपत्यःनि वह्नि 'इतश्चानिञ्'इति ढक् । तदन्नायुववहुत्वे—'अन इञ्' । तस्य 'प्यञ्चित्रियार्थे'ति लुक् । 'अत्रिभृग्वि'-
ति ढको लुक् । भरद्वाजशब्दाद्विदाद्यञ् । ततो यूनीञ् । पूर्ववल्लुक् । अत्रोऽपि युववहुत्वे लुग्विप्यते । अनने प्रथमस्योच्यमानोऽत्रिमरद्वा जानां मैथुनिकेति प्राग्दोष्यतीत्यर्थविवक्षायाऽलुगु भवति ।

वसिष्ठकश्यपिकेति । वसिष्ठदृष्यण् । यूनीञो लुक् । अणोऽप्यत्र्यादिमूत्रेण लुक् । कश्यपाद्विदाद्यञ् । यूनीञो लुक् । अत्रः 'यत्रोञ्च'ति लुक् । पूर्ववद्वाञ् । भृगो ऋष्यण् । यूनीञो लुक् । अणोऽत्रिभृग्विति लुक् । एवमङ्गिरसः । कुत्सादृष्यण्, तस्माद्यन्यसो द्व्यच इति फिन्नाभाव्यम् ।

उ०—इति तात्पर्यम् । ननु गोत्रवृत्ते विधीयमानो 'यत्रोञ्च'ति लुक् कथं युववहुत्वेऽत आह—
लुग्विधाविति । गोत्रप्रत्ययमात्रमिति । 'गोत्र' इत्यस्य लुगादिप्रत्ययनैवाऽन्वयाद्गोत्रेऽप्यो लुगभवति, तदन्तश्चेद्वहुत्वे इत्यर्थं इति भावः । अन्यथा 'शिष्यमाण्'मिति न्यायेनाऽन्वतस्य युववहुत्वे वृत्तिर्न 'अत्र' इति न लुकः प्राप्तिः स्यादिति बोध्यम् । प्रथमार्थेति । न तु प्रथमोत्पन्नत्वात् । तेन यत्रार्थे प्रत्यय उत्पन्नस्तत्रार्थे वर्तमानस्यैवाऽलुगिति भावः ।

लुग्विप्यत इति । स तु 'प्रथमस्ये'त्यनुच्यमानेऽलुका बाधाश्च प्राप्नोति, 'प्रथमस्ये'त्युक्तौ तु नाऽलुकः प्राप्तिस्तदाह—अनेनेति । एतत्प्रयोगविषयमेव लुक् द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तव्यापि । तत्र 'प्रथमस्ये'त्यस्याऽ-

† इतश्चानिञः, (ऋष्यन्धक०), अन्वृष्यानन्तयेः; अत इञ् ४ । १ । १२२, (११४); १०४, ६५; एवञ्चित्रियार्थेः; अत्रिभृगुः; यत्रोञ्च २ । ४ । ५८; ६५; ६४; द्रन्दाद्बुनं वैरमैथुनिकयोः ४ । ३ । १२५; युवोऽनाकौ ७ । १ । १; (गोत्रेऽलुगवि ४ । १ । ८६)

* गोपवनादिगणे (२ । ४ । ६७) 'गर्गभार्गविका'शब्दस्य पाठो नोपलभ्यते । "गर्गभार्गविकाशब्दस्य गोपवनादिषु पाठो व्यर्थः स्या" इत्युद्योतेनास्य तत्र पाठ आसीदित्यनुमीयते ।

× गर्गादिभ्यो यञ्; ऋष्यन्धक०; अत इञ् ४ । १ । १०५; ११४; ६५; एवञ्चित्रियार्थे २ । ४ । ५८; द्रन्दाद्बुनं ४ । ३ । १२५; युवोऽनाकौ ७ । १ । १; यत्रोञ्च; (अत्रिभृगुः); न गोपवनादिभ्यः २ । ४ । ६४; (६५); ६७ १—छाचित्कोऽयं पाठः ।

यदप्युच्यत एकरचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः, अत्र यो बहुषु यत्र यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग्नं प्राप्नोतीति, मा भूदेवमत्र यो बहुषु यत्र यो बहुष्विति, अत्रन्तं यद्वहुषु यत्रन्तं यद्वहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं 'नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् कारयपप्रतिकृतयः कारयपा इति । नैव दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं, न चैतल्लौकिकं गोत्रम् ।

यद्यत्रन्तं यद्वहुषु यत्रन्तं यद्वहुष्वित्येवमुच्यते, 'विदानामपत्यं माणवको वंदः वैदौ अत्रापि प्राप्नोति । अलुगत्र लुक् वाधिष्यते, अलुकि च कृते पुनर्लुको निमित्तं नास्तीति कृत्वा पुनर्लुग्नं भविष्यति ।

उक्तं वा ॥ ६ ॥

किमुक्तम् ? 'आपत्यो वा गोत्रम्', 'परमप्रकृतेश्चापत्यः', 'आपत्याज्जीवदंश्या-

प्र०—न त्विप्रेति युवविवक्षा न क्रियते । कुशिकाद्विदाद्यत्र । यूनीत्रो लुक् । अत्रोऽपि लुक् । वुन् । गगाद्यत्रो लुक् । भृगोर्ऋष्यण् । यूनीत्रो लुक् । अणोऽत्रिभृन्विति लुस्त्राप्तो 'न गोपवनादिभ्य' इति प्रतिपद्यते । स एष प्रतिपेवो नियमार्थ इति विदा इत्यत्र युवलक्षणेऽर्थेऽलुग्नं भवतीत्यर्थः । लोपो यूनीति । लोपग्रहणेन लुग् लक्ष्यते । लोपे हि प्रथमलक्षणेन वृद्धिस्वरप्रसङ्गः । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । 'कारयपा' इत्यत्रन्तं तु प्रतिकृतबहुत्वे वर्तते नापत्यस्य बहुत्वे ॥ निमित्तं नास्तीति । बहुत्वं नास्ति, द्वित्वैकत्वविषयत्वादित्यर्थः ॥ आपत्यो वेति । अपत्यस्येदमापत्यं—पौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थः, तद्गोत्रसंज्ञं भवति । परमप्रकृतेरिति । गगदिरे-

उ०—भावात् । पूर्ववद्वुनिमिति । वसिष्ठकश्यपानामैशुनिचेति 'द्वन्द्वान्नवैरमैशुनिकयो'रिति वुनिति भावः ।

नियमार्थं वृत्तुपपादयति गगोत्रिति । अन्यथाऽनेनेवाऽलुकि 'सिद्धे' 'गर्गमार्गविका'शब्दस्य गोपवनादिषु पाठो व्यर्थः स्यादिति भावः । भाष्ये—अत्रन्तमिति । एवञ्च 'यत्रोभे'त्यनेनैव सिद्धिरिति भावः । तत्र शङ्कने—ननु नेत्यादि कारयपा इतीत्यन्तेन ।

अपत्यस्येति । प्रवराध्यायप्रसिद्धाऽपत्यस्येत्यर्थः । 'स्त्रीपुंसान्या'मिति सूत्रे स्वयमेव तद्योकेः । भाष्ये—वैदः वैदो अत्रापि प्राप्नोतीति । अत्रन्तस्य गोत्रयुवसमुदायगतबहुत्वे वर्तनात् । 'अत्रयो बहुषु' इत्यर्थे तु न दोषः, तस्ममुदायगतबहुत्वेऽत्रोऽवर्तनादित्यभिमानः । उत्तरं तु—गोत्रग्रहणे प्राप्तस्यालुका बाधो, यूनस्तु बहुत्वमेव न, त्रयसमुदायस्तु न समकक्षतया शब्दवाच्य इति । बहुत्वं नास्तीति । युवग्रहणं नास्तीत्यर्थः ।

अन्यत्र स्वयं पठितवार्तिकैरत्रये वार्तिके प्रत्याचष्टे तेषामावश्यकत्वाऽभिप्रायेण भाष्ये—उक्तं वेति । अपत्यस्येदमिति । 'तस्मै'मित्यादिवाचित्किवरुद्धमेतत् । शिवादिपाठादणिति युक्तम् । आपत्याज्जीवदंश्यादिति । जीवदंश्यचतुर्थीदिबोधकाद्गोत्रप्रत्ययान्तात्कार्ये द्वितीयः फगादिर्भवति स 'युव'ंश इत्यर्थः ॥ परे तु आपत्याऽपत्यार्थकस्य आपत्यशब्दस्य तदर्थकप्रत्ययपरता, 'परमप्रकृतेश्चे'ति वार्तिके, 'आपत्या'दित्यत्र च

त्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः', 'स चाऽस्त्रियाम्', 'एकोगोत्रग्रहणाऽनर्थक्यं च', 'बहुवचनलो-
पिपु च सिद्ध'मिति । तत्र 'विदानामपत्यं माणवक'इति विगृह्य विदशब्दाद् द्व्येक-
योरुत्पत्तिर्भविष्यति वैदः वैदौ, 'वैदस्यापत्यं बहवो माणवका'इति विगृह्य विदश-
ब्दाद्बहुपुत्पत्तिर्भविष्यति 'विदा' इत्यविरविकन्यायेन ॥ ८६ ॥

यूनि लुक् ॥ ४ । १ । ६० ॥

यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्याऽयथेष्टप्रसङ्गः ॥ १ ॥

यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्याऽयथेष्टं प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते लुक् ।
अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत ।

प्र०—वापत्यप्रत्ययः कार्यो न त्वनन्तरगोत्रयुवस्य इत्यर्थः । आपत्यादिति । गगर्दिग्दा पौत्रप्रभृतेरपत्ये
चतुर्थादौ जीवद्धश्ये प्रत्ययः क्रियते तदा स्वार्थे द्वितीयो 'यत्रिन्नोश्च'त्यादिना फगादिः क्रियते,
गार्ध्यायण इति । स चेति । स्त्रियां द्वितीयप्रत्ययाभावाद्गार्ध्यायणो भवति । एक इति ।
'परमप्रकृतेश्चापत्य' इत्यनेन तदर्थस्य लाभात् । बहुवचनलोपिष्विति । युवबहुत्वे विदा इत्यादि
सिद्धम् । द्वित्वैकत्वयोस्तु वैदो वैदावित्यादीत्यर्थः । तत्र विदानामिति । 'गोत्रस्य बहूपु लोपिन'
इति वार्तिकप्रयोजनमन्यथा साधयति । परमप्रकृतेरेव यूनि प्रत्ययः । आपत्याज्जीवद्ध'श्यादित्यनेन
स्वार्थिको द्वितीयो 'ण्यञ्चत्रिपार्पत्रिन'इति लुप्यते । अविरविकन्यायेनेति । केचिदाहुरग्रन्थोऽ
यमिति, 'परमप्रकृतेश्चापत्य' इति वाचनिकत्वादस्यार्थस्य । अन्ये तु वचनस्यैवाव्यविकन्यायमू-
लत्वप्रतिपादनायैतदुक्तमित्याहुः ॥ ८९ ॥

यूनि लुक् । यूनि लुगचीति चेदिति । अस्मिन्मूत्रन्यासे दोषो न तु न्यासान्तर
इत्यर्थः । फाण्टाहृतस्यापत्यमित्यत इत् । तस्यापत्यं युवा 'फाण्टाहृतिमिमताभ्या'मिति यः ।

उ०—तस्य तत्परत्वावश्यकत्वात् । एवञ्च प्रत्ययस्यैव गोत्रसंज्ञा, युवसंज्ञावत् । कैयटोक्तव्याख्याने वार्तिकस्य
सुवसमानार्थकतया 'आपत्यं वेति 'वा'शब्दाऽऽवृत्तिः, उद्देश्यानन्तरेण 'वा'शब्देन तद्विकल्पबोधनात् ।
न्यासविकल्पे तु 'आपत्यं गोत्र'मिति वदेत् । स चाऽपत्याऽपत्यबोधकः प्रत्ययः परमप्रकृतेरेव भवति ।
एवं च गोत्रत्वयुवत्वादिना बोधविषयतायाऽपि न । 'आपत्यो वा गोत्र'मिति वार्तिकपाठो 'जीवती'ति
सूत्रे भाष्ये क्वचित्पुस्तके दृश्यते स युक्तः, अस्त्यान्तानां स्त्रीपुंसयोरेव वृत्तेः, 'गोत्रेऽलुगची'त्यादौ 'यूनि
लुगि'त्यादौ च पठ्यर्थे सप्तमीत्याहुः । वार्तिकप्रयोजनमिति । वार्तिकद्वयप्रयोजनमित्यर्थः । अन्यथेति ।
वार्तिककारो वचनं विनैव प्रकारान्तरेण साधयतीत्यर्थः । यूनि सुवबहुत्वे तद्विद्वैकत्वबोधोश्चेत्यर्थः । वाचनि-
कत्वादिति । तस्य न्याससिद्धत्वकथनमयुक्तमित्यर्थः ॥ ८६ ॥

यूनि लुक् । न्यासान्तर इति । 'यूनि लुक् न हली'ति न्यासे इत्यर्थः । अनिष्टप्रत्ययश्रवण-
मुदाहरणे दर्शयति—फाण्टाहृतेति । अविशेषेणेति—भाष्ये । 'अची'त्यस्य विरोधो नाऽपेक्षत इत्यर्थः ।

सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं हलि नेति' प्रतिषेधः ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? अविशेषेण लुकमुक्त्वा 'हलि ने'ति वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ।

ययान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'यूनि लुगची'ति चेत्प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्ग' इति । नैष दोषः । 'अनी'ति नैषा परसप्तमी । का तर्हि ? विषयसप्तमी—अजादौ विषय इति । तत्राऽचि विषये लुकि कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णठक्छाः ॥ ३ ॥

ण-फाएटाहृतेरपत्यं माणवकः फाएटाहृतः । फाएटाहृतस्य यूनश्छात्राः फाएटाहृताः* । ण ॥ ठक्-भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः । भागवित्तिकस्य यूनश्छात्रा भागवित्ताः† । ठक् ॥ छ-तैकायनेरपत्यं माणवकस्तैकायनीयः । तैकायनीयस्य यूनश्छात्राः तैकायनीयाः‡ ।

प्र०—तस्य छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षावामिन्नश्चेत्यणिव्यते । स च न प्राप्नोति, णान्तत्वात् । ततश्च वृद्धलक्षण एव च्छे परतो णस्य लुक स्यादिति च्छस्य श्रवणप्रसङ्गः ॥ भागवित्तेरिति । भागवित्तिस्यपत्यमि'त्यत इत्र' । ततो यूनि 'वृद्धाट्ठमौवीरेषु बहुल'मिति ठक् । तस्य छात्रा इत्यर्थे ठको लुकि इत्रचेत्यण । तैकायनेरिति । तिकस्यपत्यमिति तिकादिभ्यः फिञ् । ततो यूनि 'फेरछ च'ति च्छः । 'यमुन्द्रश्च सुवामा च वाण्यायणिः फिञः स्मृता' इति परिगणन तु भाष्यकारेण 'फेरछ च'त्यत्र नाश्रितमिति तैकायनेश्छो भवति । परिगणनाश्रये तु न प्राप्नोति । तस्य छात्रा इति च्छे लुप्ते वृद्धलक्षणश्छ' ।

उ०—फेरछ चेति । तैकायनिः सौवीरगोत्र इति भावः । असौवीरगोत्रेऽप्ययम्, अत एव 'फेरछ च'ति सूत्रे 'सौवीरेति किञ् ? तैकायनि'रिति वृत्त्यादिग्रन्थाः सङ्गच्छन्ते । 'परिगणनाश्रये स्थिति । एवञ्च परिगणनं चिन्त्यमिति भावः । छे लुप्त इति । यद्यपि तदलुक्कयपि छः प्राप्नोति तथापि 'तैकायनीयस्य' इति प्राप्नोति'ति भावः । भाष्ये—सर्वत्रेति । सौवीरगोत्रेभ्योऽसौवीरगोत्रेभ्यश्चेत्यर्थः । सिद्ध इति । 'इत्रचे'त्यण तु न प्राप्नोति, यूनीञ् उत्पन्नत्वेनाऽगोत्रार्थत्वादिति भावः । इत्याहेति । इत्यत आहेत्यर्थः । वक्ष्यमाणेनेति । तेन ह्यस्यैऽधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रप्रक्षयं शान्त्य इति भावः ।

१—'हलि च प्रतिषेधः' पा० ।

* अत इञ्; फाएटाहृतिमिमताम्नां णफिञी यूनि लुक ४ । १ । ६५; १५०; ६०; इट्ठ ४ । २ । ११२ । † अत इञ्; वृद्धाट्ठक् सौवीरिषु बहुलम्; यूनि लुक ४ । १ । ६५; १५८; ६०; इन्म ४ । २ । ११२ । ‡ तिकादिभ्यः फिञ्; फेरछ च; यूनि लुक ४ । १ । १५४; १५६; ६०; वृद्धाट्ठ ४ । २ । ११४ ।

इङ्ण्यौ सर्वत्र ॥ ४ ॥

इङ्ण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् । औपगवेयूँ नश्छात्राः, औपगवीयाः+ । वृद्धवदति-
देशे X सति इवो गोत्र इत्येवप्राप्नोति † ॥ नैप दोषः । प्रत्याख्यायतेऽसावतिदेशः ।
कथं पुनर्यानि प्रयोजनानि ? तानि ज्ञापकेन सिद्धानि ।

यत्त्वच्छान्तात्तर्हि इवः प्रयोजनम् । यत्-श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । श्वशुर्यस्या-
पत्यं श्वाशुरिः । श्वाशुरेयूँ नश्छात्राः श्वाशुराः* । यत् ॥ ख-कुलस्यापत्यं कुलीनः ।
कुलीनस्यापत्यं कौलीनिः । कौलीनेयूँ नश्छात्राः कौलीनाः ‡ । ख ॥ छ-स्वसुरपत्यं
स्वस्त्रीयः । स्वस्त्रीयस्यापत्यं स्वास्त्रीयिः । स्वास्त्रीयेयूँ नश्छात्राः स्वास्त्रीयाः** ।

एतान्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि । अत्रापि यूनि श्वशुर्यः कुलीनः स्वस्त्रीय
इत्येव भवितव्यम् । उक्तमेतदणितोर्लुकि 'अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योप-

प्र०—औपगवेरिति । उपगोरपत्यमित्यण् । ततो यूनिञ् । तस्मिन्लुप्ते छः । किं पुनरिजो
लुकः प्रयोजनं यदा तस्मिन्लुप्तेऽपि सिद्धश्छो वृद्धलक्षण इत्याह—वृद्धवदिति । वृद्धशब्दः
पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य । तत्र यूनो वृद्धवदतिदेशादिजो लुवयसत्यण् स्यात् । कथं पुनर्यानीति ।
गार्ग्यायणानां समूह इत्यादौ गोत्रलक्षणे वृत्रिप्यते स न प्राप्नोति । ज्ञापकेनेति । 'राजन्याद्बु-
ध्मनुप्याच्चे'ति वक्ष्यमाणेन । तदेवमित्रो लुका विनाप्यौपगवीया इति छस्य सिद्धत्वादनुदाहर-
णमेतत् । इदानीमित्र उदाहरणान्तरं दर्शयितुमाह—परस्त्वच्छान्तादिति । श्वाशुरिरिति ।
'आपत्यस्य च तद्धितेऽनाती'ति यलोपः । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् 'न य्वाभ्या'मिति वृद्धिनिषेध
ऐजागमश्च न प्रवर्तते । कुलीन इति । 'कुलात्त्वः' । स्वस्त्रीय इति । 'स्वसुरछः' ।

एतान्यपीति । लक्षणान्तरेण युवप्रत्ययस्य लुकः सिद्धत्वादित्यर्थः । न चैतदिति ।

उ०—लुका विनापीति । 'इङ्ण्ये'त्यस्य तु न तेन ज्ञापकेन प्राप्तस्तत्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहणादिति
वक्ष्यत इति भावः । ननु आश्वर्थके 'शौ' उपपदे उरनि श्वशुरस्य सिद्धेः 'न य्वाभ्यामित्येवप्राप्नोतीत्यत
आह—उणादीनामिति । छत्रियादेरिति । क्षत्रियादेरित्यर्थः । 'अब्राह्मणगोत्रमात्रा'दित्यत्र 'मात्र'-

+ प्रादीव्यतोऽण्; अत इङ्; यूनि लुक् ४ । १ । ८३; ६५; ६०; वृद्धाच्छ ४ । २ । ११४ ।

X प्रादीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः ४ । १ । ६० वा० ५ १—कश्चिन्न ।

† इङ्ण्य ४ । २ । ११२ * राजश्वशुराद्यत्; अत इङ्; (आपत्यस्य च तद्धितेऽ-

नाति ६ । ४ । १५१); यूनि लुक्; प्रादीव्यतोऽण् ४ । १ । १३७; ६५; ६०; ८३

‡ कुलात् खः; अत इङ्; यूनि लुक्; प्रादीव्यतोऽण् ४ । १ । १३६; ६५; ६०; ८३

** स्वसुरछः; अत इङ्; यूनि लुक्; प्रादीव्यतोऽण् ४ । १ । १४३; ६५; ६०; ८३ .

सहृद्यान'मिति† । 'अब्राह्मणगोत्रमात्रा'दित्युच्यते, न चैतदब्राह्मणगोत्रमात्रम् । 'अब्राह्मणगोत्रमात्रा'दिति नायं पर्युदासो यदन्यदब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । किं तर्हि ? प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं ब्राह्मणगोत्रमात्रान्नेति । अवश्यं चैतदेवं विशेषं मायूरिः कपोतिः कापिञ्जलिरित्येवमर्थम्‡ ।

एवं तर्थाण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् । अण्—ग्लुचुकायनेरपत्यं माणवको ग्लौचुकायनः । ग्लौचुकायनस्य यूनश्छात्रा ग्लौचुकायनाः‡ । एयश्च कापिञ्जलाद्यर्थम् । कापिञ्जलादेरपत्यं माणवकः कापिञ्जलाद्यः । कापिञ्जलाद्यस्य यूनश्छात्राः कापिञ्जलादाः‡ ।

प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः ॥ ५ ॥

प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः कर्तव्यः । 'युवा वृद्धवद्भवती'ति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां

प्र०—अब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणसदृशक्षत्रियादिग्रहणान् श्वशुरादिशब्दैश्च क्षत्रियादेरनभिवानादित्यर्थः । प्रसज्य प्रतिषेध इति । युवप्रत्ययमात्रस्य लुक् विधाय ब्राह्मणगोत्रात्परस्य स निषिध्यत इत्यर्थः । मायूरिरिति । मयूरस्य पक्षिविशेषस्य गोत्र इत् । तदन्ताद्यून 'यत्रिजोश्चे'ति फक् । तस्य लुक् । ग्लुचुकायनेरिति । ग्लुचुकस्यापत्य गोत्रमिति 'प्राचामवृद्धात्किन्वूल'मिति फिन् । ततो यून्यण् । तस्य लुक्पणेव भवति । अन्यथा वृद्धत्वाच्चः स्यात् । कापिञ्जलादेरिति । कापिञ्जलादस्यापत्यमत इत् । ततो यूनि 'कुर्वादिभ्यो एय' इति एय । तस्य लुकोञ्श्चेत्यण् भवति । अन्यथा छः स्यात् ।

प्राग्दीव्यत इति । प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेषु विवक्षितेत्वित्यर्थः । वृद्धवदिति । गोत्रवदित्यर्थः । अन्यथा गोत्रमज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वाद्गोत्रात्प्रयकार्याऽप्रसङ्गः । गार्ग्यायणानामिति । गर्गस्यापत्य गोत्रं, 'गर्गादिभ्यो यत्र' । तदन्ताद्यून 'यत्रिजोश्चे'ति फक् । तदन्तात्समूहे 'गोत्रोऽज्ञोऽज्ञे'ति वुत् । इदमर्थे 'गोत्रचरणद्वयु'त्रिति वुत् । 'सास्य भक्ति'रित्यत्रार्थे 'गोत्र-

उ०—पदमत्रधारणार्थकमिति भावः । ब्राह्मणगोत्रमात्राद्व्यदिति—मध्ये श्वशुरादेरनभिवानात्प्रसङ्गं बोध्यम् । ब्राह्मणगोत्रमात्रे निषेधे तु क्षत्रियादिमात्रगोत्रे साधारणं च विधिरिति बोध्यम् । बाधितत्वादिति । 'जीवति तु' इति 'तु'प्रहृणाद्वधारणार्थादिति भावः । नन्वत्रातिदेशोऽपि स्वाश्रययुक्तवमादावौभवेरित्यो

† २ । ४ । ५८ वा० १ अत्रस्य वचनम् । १—'प्रसज्यार्थं प्रतिषेधो' वा० ।

‡ अत इत् ; (यत्रिजोश्चे) ४ । १ । ६५ ; (१०१)

+ प्राचामवृद्धान् फिन् बहुलम् ; प्राग्दीव्यतोऽण् ; यूनौ लुक् ; प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । १६० ;

८२, ६० ; ८२

२—'तस्य यूनश्छात्रा' कौलहार्नपठः ।

* अत इत् ; कुर्वादिभ्यो एयः ; यूनौ लुक् ४ । १ । ६५ ; १५१ ; ६० ; इत्श्च ४ । २ । ११२

किञ्चिद्गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रय बुञ् यथा स्यात्* ।

यदि वृद्धवदतिदेशः क्रियते, औपगवेर्युं नश्चात्रा औपगवीया इतीओ गोत्र इत्यण प्राप्नोति* ।

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिरिति दिश्येत । कथं पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्याऽतिदेषुम् ? वृत्तिनिर्देशोऽयम्, कामचारश्च वृत्तिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा,—‘उशीनरवन्मद्रेषु यवाः’ । ‘सन्ति’ ‘न सन्ती’ति । मातृवदस्याः कलाः । ‘सन्ति’ ‘न सन्ती’ति । एवमिहापि युवा वृद्धवद्भवति’ वृद्धवन्न भवती’त्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवत्येवं प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यून्यपि न भवतीति ।

तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते, अथवैतर्हि ‘यूनि लु’ गित्येतन्न क्रियते । कथं तर्हि ‘फक्फिञोरन्यतरस्याम्’ [४ । १ । ६१] इति ? ‘फक्फिञ्वर्ती युवा वा वृद्धवद्-

प्र०—क्षत्रियाख्येभ्यो बहलं बुञ् इति बुञ् । औपगवेरिति । सत्यतिदेशे ‘यूनि लु’ गित्यस्य प्रत्याख्यानादिभ्यो लुगभावाद्बुद्धवदतिदेशादिवाञ्छेत्प्रसङ्गः ॥ एतद्वोपपरिहारायाह—यदि पुनरिति । यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते तथा यून्यपि प्राग्दीव्यतीत्यर्थविवक्षायां युवप्रत्ययस्यानुत्पादादिजभावादिवाञ्छेत्प्रसङ्गं भविष्यतीत्यर्थः । अतिदिश्येतेति । ‘अतोऽयं दोषो न स्या’दिति वाक्यशेषः । एवं वाक्यशेषमिति । उभयसंभवे ‘न भवती’त्यध्याहारिष्यत इत्यर्थः । एवमित्यनेनाऽनन्तरं प्रकान्तो ‘न भवती’ति वाक्यशेषः परामृश्यते । तद्वक्तव्यमिति । ततश्च गौरवं स्यादिति भावः ।

अथचैतर्हि इति । एवं सतीत्यर्थः । एतेन गौरवं परिहृतम् । कथमिति । ‘यूनि लु’ गित्यस्मिन्नकृते ‘फक्फिञोरन्यतरस्या’मित्येतदपि न कर्तव्यं, विधेयकार्यानिर्देशात् । ततश्च गार्ग्यायणस्य च्छात्रा गार्ग्यायाः, गार्ग्यायणीया इति रूपद्वयं न सिध्यतीति भावः । फक्फिञ्वर्तीति । वर्तनं वर्तः, फक्फिञोर्वर्तः, फक्फिञ्वर्तः, स विद्यते यस्मिन् यूनि स वा वृद्धवत् । ततः पक्षे फक्फिञोस्तत्पत्तिः, पक्षेऽनुत्पत्तिरिति द्वैरूप्यसिद्धिः ।

उ०—लुकि ‘इञश्चे’त्यत्र शकन्वादिपररूपेणोकारप्रश्नेषादिकारेणो विशेषणत्वात्तोऽप्राप्तेराह सत्यतिदेश इति । प्रत्याख्यानादिति । इदञ्चिन्नयं, कार्याऽतिदेशे तत्प्रत्याख्यानाऽसम्भवः, कापिश्रुलादासिद्धेः । अर्थातिदेशाऽनुत्पत्त्यतिदेशयोर्वक्ष्यमाणत्वेनेदानीं तदभावात् । तस्माल्लुक्पि प्रत्ययलक्षणेनेप्रन्तत्वात्तदसङ्ग इति भाष्याशयः । इकारप्रश्नेषु तु न मानमिति तत्त्वम् । उभययाऽतिदेशस्यानिष्टत्वादाह—उभयसंभव इति । ननु स्वसाध्यफलसिद्धये ‘फक्फिञो’रित्येतत्सूत्रमावश्यकमत आह—यूनि लुगिति । वर्तः—प्रवृत्तिः ।

* गर्गादिभ्यो यञ् ; यञिञोश्च ; ४ । १ । १०५ ; १०१ ; गोत्रोच्चेष्टु ४ । २ । ३६ ; गोत्रचरणद्वुञ् ; गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहलं बुञ् ४ । ३ । १२६ ; ६६

* इञश्च ४ । २ । ११२

वती'ति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः—गोत्राश्रयो बुञ् न प्राप्नोति ।

यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनाऽर्थोऽतिदिश्येत—प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति । तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते, अथवैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न करिष्यते । कथं 'क्विवोरन्यतरस्या'मिति ? 'क्विवचवर्तो युवार्थो वा वृद्धवद्भवती'ति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः—गोत्राश्रयो बुञ् न प्राप्नोति । एवं तर्हि—

राजन्पाद्वुञ्मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ।

यदयं बुञ्चिधौ † राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं ‡ करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'लौकिकं

प्र०—यदा तर्हीति । गार्ग्यायणानां समूह इति विवक्षायां यदा वृद्धवदतिदेशात्फकोऽनुत्पत्तिस्तदा 'गार्ग्यक'मिति सिध्यति । यस्मिंस्तु पक्षे वृद्धवदतिदेशाभावात्फक्त्ववर्णं तत्र गोत्रलक्षणो बुञ्चन प्राप्नोति ॥ इदानीमर्थान्तिदेशदर्शनायाह—यदि पुनरिति । यूनि लुगित्येतदिति । यूनो गोत्रत्वातिदेशाद्युवप्रत्ययस्याभावात्बुञ्चन विधेय इत्यर्थः । यदयमिति । प्राग्गोत्रसंज्ञाया 'गोत्रे कुञ्जादिभ्य' इत्यतो गोत्रग्रहणानुवर्तनाच्छास्त्रीयगोत्राभिवायिनो राजन्यमनुष्यशब्दो, ततश्च

व०—भाष्ये—यदा तर्हीति । यदैवाऽतिदेशस्तदैव फकोऽनुत्पत्तिरिति भावः । गोत्रत्वाऽतिशयदिति । तत्त्वाऽतिदेशे च 'गोत्र एक एवे'ति नियमेन युवप्रत्ययाऽनुत्पत्तेर्बुञ्चन विधेयः, अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाभ्याऽभावश्चाऽतिदेशस्त्वभावसिद्ध इति भावः ।

ननु 'राजश्वशुराद्यत्, 'मनोजातावञ्च्यती' इत्याम्यामनन्तराऽपत्येऽपि प्रत्ययेन तस्य गोत्रत्वाऽभावात्तत्र कुञ्जाऽप्राप्तौ तत्रापकत्वेन तस्य चारिताभ्यां कथं ज्ञापकत्वमत आह—प्राग्गोत्रेति । न चाऽत्र पक्षेऽनन्तराऽपत्ये 'गाङ्गेयः' 'श्वर्यु' इत्यसिद्धिः, द्रोण्यायनिवदुपचारेण सिद्धेः । न च 'गार्गी'प्रभृतिभ्यो यूनि दग् न स्यात्, गोत्राश्रयोपे 'एको गात्रे' इति नियमात्, तदनारोपे तु गोत्रत्वाऽभावादिति वाच्यम्, 'तदीचा वृद्धा'दिति स्रवे 'अगोत्रा'दित्युक्तिसामर्थ्येन गोत्रप्रत्ययान्तप्रकृत्योऽप्येषां विशिष्य विधानसामर्थ्यात् 'यत्रिजोश्चे'त्यादिवध्न्युत्पत्तिरिति । शास्त्रीयेति । यद्यपि लोके राजन्यमनुष्यशब्दो नाऽपत्यापकत्वेन प्रसिद्धो, किन्तु जातिशेषकत्वेनैव प्रसिद्धो, तथापि गोत्राधिकारात्प्राग्गोत्रप्रत्यये प्रत्ययविधानाच्छास्त्रीयवाचनया

† गोत्रोद्धोष्टोरभ्रराजराजन्धराजपुत्रवत्समनुष्याजाद कुञ् ४ । २ । ३६

‡ राजश्वशुराद्यत्, मनोजातावञ्च्यती पुक् च ४ । १ । १३७; १६१

परं गोत्रग्रहण'मिति । युवा च लोके 'गोत्र'मित्युपचर्यते । किंगोत्रोऽसि माणवक ?
गार्ग्यायणः । किंगोत्रोऽसि माणवक ? वात्स्यायनः ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते, औपगवेषू नरत्नात्रा औपगवोयाः, गोत्राश्रय 'इञो गोत्र' इत्यण्-
प्राप्नोति । सामूहिकेषु ज्ञापकम् । यदि सामूहिकेषु ज्ञापकम्, गर्ग्यायणानां क्रिष्ण-
द्गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः, गोत्राश्रयो वञ्चन प्राप्नोति ।
[एवं तर्हि—] बुञ्चिधौ ज्ञापकम् । यदि बुञ्चिधौ ज्ञापकम्, शालङ्केयु नरत्नात्राः

प्र०—गोत्रग्रहणेनैव ताम्यां बुञ्च- सिद्धत्वात्किं तयोर्ग्रहणेन । गृहीतो तु ज्ञापयतो 'गोत्रग्रहण लौकि-
कगोत्रपर'मिति । राजन्यमनुष्यशब्दौ च लौकिके प्रयोगे जातिविशेषवाचित्वालौकिकगोत्राभिधा-
यिनो न भवत इति कर्तव्य तयोर्ग्रहणम् । लौकिकं च गोत्रमपत्यमात्रम् । परमिति । अपत्या-
धिकारादुत्तरमित्यर्थः । उपचर्यत इति । व्यवहियत इत्यर्थः ॥ शालङ्केरिति । शलङ्कोरपत्यमिति
बाह्यादेराकृतिगणत्वादित् । पैलादिषु शालङ्केगव्दपाठात्रिपातनाच्छलङ्कदेशः । अत एव च
निपातनाद्गोत्रेऽपि नडादिफका इत्र न वाच्यते । ततो यूनि फक् । तस्य पैलादित्वाल्लुकि कृते

उ०—तदभिधायिनावित्यर्थः । शाल्प्रक्रियायाञ्च शाल्प्रकल्पित आरोपितोऽप्यर्थो निमित्तम् । अत एव मनुषीश-
ब्दात् कुलितमपत्यमित्यर्थं 'मानुषो जाणम्' इति भवत्येव । राजन्यशब्दाच्च 'उदीचां वृद्धा'दिति किन् न, 'राजश-
शुरात्' 'मनोजाती' इत्यनयोर्गोत्राधिकारे पाठात्तयोरपि शास्त्रीयगोत्रत्वात् । एवञ्च शास्त्रीयगोत्रग्रहणे तद्वैयर्थ्य
स्पष्टमेव । 'शिवादिभ्यः' इत्यथैव 'गोत्र इति निवृत्त'मिति वृशदिप्रन्यास्तु चिन्त्या एव, उक्तप्रयोगाऽ
सिद्धयापत्तेः । लौकिकमित्यस्य च—लोकेऽस्त्ययेन बोधजनकमन्याधिकारविहितप्रत्ययान्तमित्यर्थः । अत
एव राजन्यमनुष्याभ्यां शैषिको 'गोत्रचरणा'दिति बुञ्च न लौकिकगोत्रत्वाऽभावात् । न चैतत्तथेत्याह—
राजन्येत्यादि । लोके अपत्यवप्रकारकप्रतीतिजनकत्वरूपस्य तस्याऽभावः, जातिप्रकारेण बोधजननादित्यर्थः ।
गार्ग्यादिभ्योऽप्यपत्यत्वेन गोत्रस्य पौत्रप्रवृत्तेर्बोध इति बोध्यम् । इदञ्च यत्र शास्त्रीयग्रहणे गमकाऽभावस्त-
द्विषयम् । यत्र तु गमकं तत्र तस्यैव । यथा 'गोत्रेऽलु'गिति सूत्रे उत्तरसूत्रस्ययुवसाहचर्याच्छास्त्रीयस्यैव
ग्रहणम् । अतः एव 'वाऽन्वस्मिन्' इति सूत्रभाष्ये गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशे एतद्विषये फलं दत्तम् ।
भाष्ये—युवा च लोके इति । अनन्तरापत्यस्याऽप्युपलक्षणमिदम् । उत्तरमिति । अन्यत्रेत्यर्थ इति
केचित् । इदमेव युक्तम्, अत एव 'यज्ञोश्चे'त्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणं भाष्य उक्तम् ।

अत्र वदन्ति—एतत्सूत्रस्यभाष्यस्वरस्येन, 'अण्जेः' 'गोत्राऽवयवा'दिति सूत्रस्यभाष्येण च
श्रुध्यपत्यमात्रं गोत्रं लौकिकमिति लभ्यते । जातिलक्षणे चैवमेव । 'अनुपसर्जना'दिति सूत्रे कुन्ती—अवन्ती-
गान्धारीषु तन्नारोरेण 'इहो मनुष्यज्ञाने'रित्यहोदाहरणत्वेऽपि, 'गोत्रोक्त' इति सूत्रे च । लखिडकादिभ्यो
क्षद्रकमालवरान्दे 'जनपदशब्दाश्चत्रिषा'दित्यधिकारस्यप्रत्ययान्ते 'गोत्रोक्त' इति सूत्रेण युवो भाष्ये कर्णं तु
तददारोपेणैव । अपत्याधिकारे तु युवत्वाऽनाक्रान्तपौत्रप्रभृत्यत्ररूपम् । तदर्थकत्वं चारोपितं वास्तव
वेत्यन्यदिति ।

अत एव चेति । अन्यथा नडादिषु 'शलङ्क शलङ्क'चे'ति पाठाद्गोत्रे फगोत्र स्यात् । निपातनान्तिव्यभि

शालङ्काः, 'इञो गत्र' इत्यण् न प्राप्नोति । अस्तु तर्हीविशेषेण । कथमौपगवेयूँ नश्छात्रा
 औपगवीयाः ? गोत्रेशेञ' विशेषयिष्यामः—'गोत्रे य इञ्विहित' इति ॥ ६० ॥

तस्यापत्यम् ॥ ४ । १ । ९२ ॥

तस्येदमित्यपत्येऽपि

'तस्येदम्' [४ । ३ । १२०] इत्यपत्येऽपि अपिसद्वः । तस्येदविशेषा
 ह्येते—अपत्यं समूहो विकारो निवास इति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते ?

प्र०—इन्नन्तं यूनि वर्तते इति गोत्राथय इञाश्चेत्यण् न प्राप्नोति ।

गोत्रेशेञमिति । 'कण्वादिभ्यो गोत्र' इत्यत्र गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्र-
 प्रत्ययानुवादेन ह्यत्राऽण्विधीयते—'कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्योऽण् भवती'ति ।
 कण्वादयश्च गर्गादिषु पठितास्तत्र च गोत्र इति वर्तते । अपत्याधिकारे च गोत्रग्रहणादेव शास्त्रीयं
 गोत्रं गृह्यते । तदेव च 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्रानुच्यते । तदेवेञाश्चेत्यत्रानुवर्त्तते । तेन गोत्रे य
 इञ् विहितस्तदन्तादण् विधीयमानः शालङ्केर्भविष्यति न त्वौपगवेरित्यर्थः । नन्वौपगविशब्देऽनेन
 सूत्रेणैव लुका भाव्यम् । नैप दोषः । पूर्वमेवास्पोदाहरणस्य प्रत्याख्यानादन्यथासिद्धत्वादित्य-
 भिप्रायेणेदमुक्तम् ॥ ९० ॥

तस्यापत्यम् । तस्येदमिति । इदमिति सम्बन्धिसामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावादपत्यस्याऽ-
 प्यन्तर्भावोत्त्वादित्यर्थः । बाधका इति । जातो बहुवचनम् । तस्येदमित्यनेन विधीयमानस्याऽणो
 वाकशब्दस्य वाचनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । कथं पुनरिति । एकस्मिन्नर्थे प्राप्तौ सत्यां बाध्यवा-
 घकभावो भवति । तत्र शेषेऽर्थे विधीयमानश्छः, अण् त्वनेनाऽपत्य इति भिन्नार्थत्वादनयोः कथं

उ०—भवतीत्यर्थः । नन्वविशेषेण शपने कथं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्र शास्त्रीयगोत्रग्रहणमित्यत आह—
 गोत्रप्रत्ययेति । गोत्राधिकारबहत्प्रत्ययाऽनुवादेनेत्यर्थः । तत्र च 'गोत्र' इति स्वर्थत इति भावः ।
 तदेव चेति । शास्त्रीयं गोत्रमित्यर्थः । तच्च युवत्वाऽनाक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यस्यम् । न त्विति । यूनो
 विधानादित्यर्थः । इञो लुका भाव्यमिति । ननु लुकापि प्रत्ययलक्षणं सुलभं, न चेकाररूप इञ् इत्यर्थात्
 तत्, मानाऽभावादिति चिन्त्यमिदम् ॥ ६० ॥

तस्यापत्यम् । सर्वविशेषेति । सामर्थ्यादिति भावः । एतच्च 'तस्य'पदविचारे भाष्य एव स्फुटम् ।
 ननु उदाहरणे एकस्य छस्यैवोपादानादनुवचनमनुपपन्नमत आह—जाताविति । प्रयोगबाहुल्याऽभिप्रा-
 येयति वक्तुं युक्तम् । वाती बहुवचनस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । भिन्नार्थत्वादिति । न हि 'ब्राह्मण्येभ्यो
 भोक्तुं दधि दीयतां कौण्डिन्याय तैलं स्नानान्येत्यत्र बाध्यवाधकभावोऽस्तीति भावः । यथेवम् 'उत्सर्गः

* बाह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ६६, दैलादिभ्यश्च २ । ४ । ५६ ।

† तस्य समूहः ४ । २ । ३७; तस्य विकारः ४ । ३ । १३४; तस्य निवासः ४ । २ । ६६

बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् ॥ कथं पुनरशैपिकः शैपिकं बाधेत ?

उत्सर्गः शेष एवाऽसौ

यो ह्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ।

अथैतस्मिन्बाधकृद्बाधनार्थे सति किं प्रयोजनम् ?

वृद्धान्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥

वृद्धानि प्रयोजयन्ति † । भानोरपत्यं भानवः । श्यामगोरपत्यं श्यामगवः ।

कथं पुनरिच्छताऽप्यपवादः प्राप्नुवन् शक्यो बाधितुम् ? 'तस्य'ग्रहणसामर्थ्यात् । किमिदं भवानध्यारुह्य 'तस्य'ग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह, न पुनः सर्वस्यैव योगस्य ? अवश्यमुत्तरार्थमर्थनिर्देशः कर्तव्यः । समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्थं प्रतिनिर्देश्यया । एवं तर्हि 'योगविभागकरणसामर्थ्यात्' । इतरथा हि तस्यापत्यमत इव्भवतीत्येव त्रूयात् * ।

प्र०—बाध्यबाधकभाव इति प्रश्नः । उत्सर्ग इति । यदि योगविभागमकृत्वा 'तस्याऽपत्यमत इ'त्रिलु-
प्यते तदा प्रकृतिविशेषसम्बद्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगात् प्रकृतिसामान्यसम्बद्धोऽपत्यार्थः शेष एव
स्यादिति स्यादेव वृद्धादपत्ये छः । पृथग्योगे तु अपत्यार्थस्याऽणादिविधायुपयोगाच्छेषत्वाभावा-
च्छस्याऽप्राप्तिरिति सैव बाधा कथ्यते । उत्सर्ग इति । प्रकृतिसामान्यसम्बद्धः सामान्यभूतोऽ-
पत्यार्थ उक्तः । अथवेदमितिसामान्यभूतोऽर्थ उत्सर्गस्तदन्तर्भावादसत्यस्मिन्पृथग्योगेऽपत्यार्थ
उत्सर्गः शेष एव भवति, अनुपयुक्तत्वादित्यर्थः ।

कथं पुनरिति । प्रकृतिसामान्याद्विधानादणोत्सर्गः । प्रकृतिविशेषात् विधानाच्छेषपवाद
इति मत्वा प्रश्नः । तस्यग्रहणसामर्थ्यादित्येकदेशेन सूत्रं लक्ष्यते । तेन पृथक्सूत्रारम्भादित्यर्थः ।

शेष एवेत्यनुपपन्नमत आह—यदीति भाष्ये । 'उत्सर्ग' इत्युक्तिस्तु प्रकृतिविशेषाऽसम्बद्धत्वमात्रेण बोध्या ।
सामान्यसम्बद्ध इति । उक्तप्रकृतिविशेषाऽतिरिक्तप्रकृतिसम्बद्ध इत्यर्थः । 'कथं पुनरशैपिकः शैपिकं बाधेति
भाष्ये न 'तस्येदमित्यदत्तेऽपी'ति वदतः पूर्वपक्षः, 'तस्येद'मित्यपत्ये सिद्धयभावात्, तापूर्वपक्षस्याऽपि
गलनात्, तस्मात्तृतीयस्योभयाऽनुपपत्त्युद्भाविका शङ्का । अत एव 'उत्सर्गः शेष एवाऽसौ' इति समाधिः ।
बाधकत्वाऽभावमात्रशङ्काया ध्वंसातिरेव बाध इत्येवोत्तरं दद्यात् । तस्मात्पूर्वपक्षोपपादनपूर्वकं बाधकत्वाऽ
भावशङ्काया अपीदमुत्तरम् । व्याख्यातं च तथैवोपाध्यायैः । अपत्याऽर्थ उत्सर्ग इति । उत्सर्गभूतसामा-
न्यशब्देनोपादानादिति भावः ।

ननु योगविभागेऽपत्ये ह्यस्याऽप्राप्त्या बाधाया उक्तेः 'कथं पुनरिति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—
प्रकृतिसामान्यादिति । ननु तस्यग्रहणमपि 'अत इन्' इत्याद्यर्थं मत आह—एकदेशेनेति । गतिविशेष-

१—'बाधकबाधने' पा० ।

* अत इन्, ४ । १ । १५

† वृद्धाब्धः ४ । २ । ११४

पुँल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च, तेन पुँल्लिङ्गादेवोत्पत्तिः
स्यादेवचनान्ताच्च, स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद् द्विवचनवहुवचनान्तच्चेदं न स्यात् ।

त द्वितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रामाणं तस्याऽविवक्षितत्वात् ॥ १ ॥

तद्वितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रामाणम् । किं कारणम् ? तस्याऽविवक्षितत्वात् ।
नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते, तच्चातन्त्रं स्यात् ।
तत्कारी च भवांस्तद्द्वे षी च । नान्तरीयकत्वाद्वात्र पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते, एकव-
चनान्तेन च । अवरयं कयाचिद्विभक्त्या केनचिद् वचनेन निर्देशः कर्तव्यः ।
तद्यथा,—कश्चिदन्नार्थां शालिकलापं सतुपं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स
यावदादेयं तावदादाय तुपपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थां मत्स्यान्सशकलान्
सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टका-
न्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियत एकवचनान्तेन च ।
न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् । -

प्र०—पृथक्सूत्रे हि अपत्यार्थस्य शेषत्वाभावाच्चक्ष्यस्याभावः । इतरोऽज्ञाताभिप्राय आह—किमिद-
मिति । अध्याह्नोति । तत्रैव तात्पर्यं कृत्वेत्यर्थः । मिदान्तवादी स्वाभिप्राय दर्शयितुमाह—एवं
तर्हीति । पुँल्लिङ्गेनेति । यद्यपि नपुंसकेऽपि 'तस्ये'तिहपं, तथापि पुंनपुंसकयोर्गुणनिर्देशस्य
कर्तुं भगवत्त्वात्कामचारादेवमुक्तम् । स्त्रीनपुंसकलिङ्गादिति । सुमातुरपत्यं सोमाग्रः । क्षत्रस्या-
पत्यं क्षात्रित्त्यादावित्यर्थः । तद्वितार्थनिर्देश इति । तद्वितप्रकरणादेवमुक्तम् । सर्वत्रैव हि
शास्त्रेऽस्मिन्नान्तरीयकत्वादुपात्तं लिङ्गसङ्ख्यं न विवक्ष्यते । क्वचित्संख्या तु विवक्ष्यते,
यथा सुपुसुपेति । अत्रप्रामाणमिति । तद्विज्ञात् कार्यस्य विविनिपेवो न भवत इत्यर्थः । भावसूत्रे
विस्तरेण भाष्यमेतद्व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम् ।

उ०—रूपस्याऽध्यातोर्हणस्य कथं शब्दविषयत्वमत आह—तत्रैवेति । कामचारादिति । एवं वलीवनिर्देशे
स्त्रीपुंसयोर्न स्यादिति बोध्यम् । यद्यपि 'नपुंसकमनपुंसकेने'शेकशोषेणाप्येतत्स्थिति, तथापि वास्तवमेव
समाधिं वक्तुं तज्जाहृतम् । अत्रस्थेति । एतेन 'नपुंसकस्याऽर्थस्वापत्येन योगाऽसम्भव' इत्यपास्तम् ।

तद्वितार्थेतिभाष्ये । तत्सम्बन्धयत्त्वमित्यर्थे प्रस्थय इति सूत्रार्थादेवमुक्तम् । यद्वा तद्वितप्रयोजन-
कनिर्देशे इत्यर्थः । सर्वत्रैवेति । 'भावे' इत्यादावपि । कश्चित्संख्येति । लिङ्गं तु सर्वत्राऽविवक्षितमेव,
सङ्ख्या तु लक्षणसाराक्षचिद्विवक्षते क्वचिन्नेत्यर्थः । विधेयविषये सङ्ख्याविवक्षोदाहर्तुमुचिता । तदशादिति ।

१—तृतीयमागस्य ३२३ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । उदाहरणमिदं भाष्ये १ । २ । ३६ (भा० २ पृ०
५०-५८); ३ । ३ । १८ (भा० ३ पृ० ३२२-३२३); ३ । ४ । २१ वा० २ (भा० ३ पृ०
३७७-३७८ इत्येतेषु स्थलेष्वपि वर्तते ।

सर्वनामनिर्देशे विशेषाऽसंप्रत्ययः सामान्यनिर्देशात् ॥ २ ॥

सर्वनामनिर्देशे विशेषस्याऽसंप्रत्ययः । किं कारणम् ? सामान्यनिर्देशात् । सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते, सर्वनाम च सामान्यवाचि । तेन सामान्यवाचिन एवोत्पत्तिः स्याद्विशेषवाचिनो न स्यात् ।

सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु ॥ ३ ॥

सामान्यचोदनास्तु विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । तद्यथा,—‘गौरनूवन्ध्योऽजोऽग्रीपोमीय’ इत्याकृतौ चोदितायां द्रव्य आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते ।

विषम उपन्यासः । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् ? असम्भवात् । आकृतावारम्भणादीनां सम्भवो नास्तीति कृत्वाऽऽकृतिसहचरिते द्रव्य आरम्भणा [लम्भनविशसना] दीनि क्रियन्ते । इदमप्येवञ्जातीयकमेव । असम्भवात्सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेषवाचिन उत्पत्तिर्भविष्यति ।

अपत्याऽभिधाने स्त्रीपुंल्लिङ्गस्याऽप्रसिद्धिर्नपुंसकलिङ्गत्वात् ॥ ४ ॥

अपत्याऽभिधाने स्त्रीपुंल्लिङ्गस्याऽप्रसिद्धिः । किं कारणम् ? नपुंसकलिङ्गत्वात् ।

प्र०—सामान्यनिर्देशादिति । ‘तस्ये’ति निर्देशात्तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः स्यान्नोपवादिभ्य इत्यर्थः । सामान्यचोदना इति । विशेषाणामेव कार्यसिद्धयर्थं सामान्यमुपादीयते न तु स्वार्थमित्यर्थः । इदमपीति । ‘अपत्य’मित्यनेनैव सम्बन्धिनश्चदत्त्वात्पत्यवन्मात्रस्याच्चेपात्सामान्येनापत्यस्य विशेषणविशेषभावाऽयोगादिहापि सामान्येन विशेषा एव गृह्यन्ते । यदा तु प्रकरणावशाद्विशेषे सर्वनाम वदति तदा तस्मादपि प्रत्ययो भवति—तादायनिरिति । नपुंसकलिङ्गस्येति । औपगवमित्यनेनैवाऽपत्यस्याभिधानं स्यात् । औपगव औपगवीत्येवं न स्यादित्यर्थः ।

उ०—‘अप्रमाण’मित्यस्य विधिनिषेधे प्रमाजनकमित्यर्थं इति भावः । ‘सामान्यवाचिनस्तच्छब्दादेवे’त्यन्वयः । उपदिष्टत्वादिति भावः । सामान्यवाचिबन्धेन परोक्षत्वेन सकलपरोक्षव्यक्तिबोधकत्वम् । विशेषाणामेवेति । यथा ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे’ ‘तस्मादित्युत्तरस्ये’त्यादौ । ननु ‘गौरनूवन्ध्य’ इत्यादावाकृतावसम्भवादद्रव्योपलक्षणत्वेऽपीहोपलक्षणत्वे प्रमाणाऽभावोऽत आह—अपत्यमित्यनेनेति । विशेषणविशेषभावाऽयोगादिति । फलाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । नन्वेवं सामान्यवाचिनः प्रत्ययो न स्यादेवेत्यत आह—यदा त्विति । यदा तच्छब्दः परोक्षत्वेन व्यक्तिविशेषं वक्तुमुद्दिश्यं प्रकरणाद्बोधयति तदेत्यर्थः । तादायनी ‘त्यदादीनी’ति इदत्वा‘दुदीचां हृदा’दिति किञ् । एवमेव—स्त्रियाः पीरुना इत्यत्रापत्ये प्रत्ययो बोध्यः । उत्पत्तिस्तत्रेति—भाष्ये । तत्र यथा पुंल्लिङ्गादेवोत्पत्तिश्चोदिता, तथा प्रकृते नपुंसके वाच्ये एवोत्पत्तिः स्यादिति न चोच्यते, किन्तु नपुंसकत्ववैशिष्ट्येनैव सर्वोऽपत्याभिधानं स्यात् तत्र पुंस्त्वादिवैशिष्ट्येनाऽपीति चोद्यत इत्यर्थः ।

अपत्यं नपुंसकलिङ्गम्, तेन नपुंसकलिङ्गस्यैवाऽभिधानं स्यात्, स्त्रीपुंल्लिङ्गस्य न स्यात् ॥ ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । उत्पत्तिस्तत्र चोद्यते, इह पुनरुत्पन्नेनाभिधानं चोद्यते ।

सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रजनस्य विवक्षितत्वात् । प्रजनोऽत्र विवक्षितः । स च सर्वलिङ्गः ॥ किं पुनः कारणं समानायां प्रवृत्तावपत्यं नपुंसकलिङ्गं प्रजनः सर्वलिङ्गः ?

एकार्थं शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम् ॥ ६ ॥

एकार्थं शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वं दृश्यते । तद्यथा,—पुष्यः तारका नक्षत्रम् । गेहम् कुटी मठ इति ।

अवयवान्यत्वाच्च ॥ ७ ॥

अवयवान्यत्वाच्च लिङ्गाऽन्यत्वं दृश्यते । तद्यथा,—कुटी कुटीरः । शमी शमीरः । शुण्डा शुण्डारः । अवयवान्यत्वात्किल लिङ्गान्यत्वं स्यात्, किं पुनर्यत्र शब्दान्यत्वमपि ॥ ६२ ॥

प्र०—प्रजन इति । प्रसवमात्रं विवक्षितं, न तु लिङ्गसंख्ये अपीत्यर्थः । स चेति । सन्ततिरपत्यं प्रसव इति सर्वलिङ्गस्य शब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः । समानायामिति । एकस्मिन्नर्थे इत्यर्थः । अपत्यमिति । अपत्यशब्दप्रत्याय्यमानमित्यर्थः । प्रजन इति । सर्वलिङ्गैः शब्दैः प्रत्याय्यमानत्वात्सर्वलिङ्ग इत्युच्यते ।

एकार्थं इति । एकैकोऽर्थः सर्वलिङ्गः, स च केनचिच्छब्देन प्रत्याय्यमानः केनचिदेव लिङ्गेन युक्तः प्रतीयते । अवयवान्यत्वादिति । स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्योत्पत्तौ भिन्नावयवत्वाद्भिन्नशब्दप्रत्याय्यमानत्वादेकस्यैवार्थस्य लिङ्गभेदोऽवगम्यते किं पुनरत्यन्तभिन्नशब्दप्रत्याय्यमानस्य लिङ्गभेदावगतिर्न श्यादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

उ०—‘अपत्यं नपुंसक’मित्ययुक्तं, तस्यैव शब्दान्तरेणाऽभिधाने लिङ्गान्तरयोगादत आह—अपत्यशब्देति । प्रजनशब्दप्रत्याय्यस्य पुंलिङ्गत्वात्प्रजनः सर्वलिङ्ग इत्ययुक्तमत आह—सर्वलिङ्गैरिति । प्रजन इत्यर्थः एव विवक्षितः, सूत्रे सच्छब्दाभावादिति भावः ।

नन्वेकस्याऽर्थस्य तत्तच्छब्दप्रतिपाद्यस्यैकमेव लिङ्गं लोके दृष्टमात्र इति कथं सर्वलिङ्गावमत आह भाष्ये—एकार्थं इति । एकस्मिन्नर्थेऽपीत्यर्थः । तद्व्याचष्टे—एकैक इति । ‘त्रियाम्’ इति सूत्रे निरूपितमेतत् ॥ कैश्रुतिक्रमायप्रदर्शनाय भाष्ये—अवयवाऽन्यत्वाच्चेति । तद्व्याचष्टे—स्वार्थिकस्येति । भिन्नाऽवयवत्वेऽपि भिन्नशब्दत्वमेवेति किंपुनर्यत्रेति न युक्तमत आह—अपत्यन्तेति । यत्र द्विदवयवानामपि साम्याऽभावे इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

१—अपत्यशब्दस्यायमेवाथो निरुक्ते (१ । ३ । १) द्रष्टव्यः—“अपत्यं कस्मात् ? अपततं भवति, नानेन पततीति वा ।”

२—‘एकार्थत्वेऽपि’ पा० ।

एको गोत्रे ॥ ४ । १ । ९३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य च विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे ॥१॥

उत्पादयितोत्पादयिताऽपत्येन युज्यते । 'तस्य च विवक्षितत्वात्' । उत्पादयितुः स चाऽभिसम्बन्धो विवक्षितः । उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वादुत्पादयितुरुत्पादयितुरपत्याभिधानेऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । इष्यते चैक एव

प्र०—एको गोत्रे । एकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायसङ्घचाप्रथमसमानवाची, इह तु सङ्घधावाची प्रथमवाची वा गृह्यते इत्येव निर्णयोऽर्थान्तरासंभवात् । किमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि सूत्रद्वये सर्वमिष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः । इह पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरेव गगदिः प्रत्यय इष्यते, न त्वनन्तरापत्यवाचिनो गार्गिप्रभृतेर्नापि गोत्रप्रत्ययान्ताद्गार्ग्यप्रभृतेः । यून तु गोत्रप्रत्ययान्तादेवेष्यते न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । स्त्रियां तु युवकार्यं नेष्यते, अपि तु गोत्रकार्यमेव । एतत्सर्वमेतस्मात्सूत्रद्वयाद्यथा न सिध्यति तथा क्रमेण वक्ष्यते वातिककारः ॥ प्रयोजन तावदाद्यस्य सूत्रस्य कथयितुमाह—उत्पादयितारमिति । प्रतिशब्दो लक्षणे वाक्यकारेण प्रयुक्तः, उत्पादयितृसामान्यविवक्षया च द्विवचनं नाऽकारि । भाष्यकारेण तु भेदविवक्षया वोप्सामाश्रित्य द्विवचनं कृतम् । अपत्ययोगादिति । अपत्यस्य योग इति कर्तृपक्षीसमाप्तः । उत्पादयिता चाऽत्र कर्मत्वेन न विवक्षितः किं तर्हि प्रतिशब्दयोगविवक्षायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्विनीये'ति द्वितीयया निर्दिष्टः । अन्ययो'पपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी'ति कर्मणि कृचोगलक्षणा पक्षी स्यात् । तस्य चेति । सन्नप्यर्थो यदा लोके न विवक्ष्यते तदा नासौ शब्दसंस्कारनिमित्तं भवति । अपत्येन योगस्तु लोके उत्पादयितुरेव विवक्षित इति तन्निमित्ताजेकप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

३०—एको गोत्रे । एकशब्दोऽयमिति । 'एके मन्यन्ते' 'एकः पापों धनुष्मताम्' 'आश्रन्तवदेकस्मिन्' 'द्वयेकयोः', 'एकेऽल्पप्राणाः' 'तेनैकदिक्' इति क्रमेणोदाहरणानि । असम्भवादिति । इष्टाऽनुगुणाऽसम्भवादित्यर्थः । सूत्रद्वये—'गोत्राद्युनि' [इति] 'एको गोत्रे' इति च । प्रयोजनं तावदिति । 'प्रयोजनशानोत्तरं देशोक्तेरवसर' इति प्रथमं तदप्रतिपादयतीत्यर्थः । ननु भाष्ये 'उत्पादयितोत्पादयिते'त्युक्तेर्बोप्सामाश्रित्य प्रतिशब्द इत्यवगमात् द्विवचनं दुर्बोरमत आह—प्रतिशब्द इति । उत्पादयितारं लक्षणीकृत्याऽपत्ययोगव्यवहारादित्यर्थः । भाष्यकारेण स्विति । 'वातिकं सायान्यविवक्ष्ये'ति दर्शयितुमेव तथोक्तमिति भावः । कर्मत्वेन चेति । किन्तु शेषत्वेनेत्यर्थः । तथा सति 'उभयप्राप्तौ' इति नियमात्कर्त्तरि पक्षी न स्यादिति भावः । प्रतिशब्दयोगविवक्षायामिति । प्रतिशब्दबोत्पलक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धविवक्षायामित्यर्थः । अन्यथा—कर्मत्वेन विवक्षायाम् । ननु 'तस्य च विवक्षितत्वा'दिति हेतुकथनमयुक्तं, सतो विवक्षाया एव युक्तत्वादत्

स्यादिति, तद्वाऽन्तरेण यत् न सिध्यतीत्येकवचनं गोत्रे । एवमर्थमिदमुच्यते ।
 कथं पुनर्ज्ञायत उत्पादयितोत्पादयिताऽपत्येन युज्यत इति ? एवं हि दृश्यते लोके—
 पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित् पृच्छति कस्यायमिति ? स आह देवदत्तस्य
 यद्दत्तस्य वेति । उर्तपादयितारं व्यपदिशति नात्मानम् ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात् ॥ २ ॥

तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः—औपगवस्यापत्यमिति* । किं कारणम् ?

प्र०—एकवचनमिति । एकस्य प्रत्ययस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । यावन्त्यपत्यानि तावतां
 प्रत्ययानां प्रसङ्गे सत्येक एव प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । गोत्र इति च जात्यपेक्षयैकवचनं,
 तेन गोत्रसमुदाये प्रत्ययसमुदायो निवार्यते । कथमिति । एकमप्यपत्यं पितृपितामहादीनां सर्वेषां
 सम्बन्धि भवति । तथा चा'ऽपत्यपौत्रप्रभृतिगोत्र'मिति सूत्रकारेण सामानाधिकरस्येन निर्देशः कृत इति
 प्रश्नः । एवं हि दृश्यत इति । शब्दार्थसम्बन्धे लोकव्यवहार एव प्रमाणं नान्यत् । तत्र च प्रष्टृ-
 तिवचनोत्पादयितृविषये एव प्रश्नप्रतिवचने इति तत एतदवधार्यत इत्यर्थः । 'अपत्यं पौत्रप्रभृ-
 ती'ति सामानाधिकरस्यं तु गौणमाश्रयिष्यते ।

तत्रेति । अनन्तरोक्ते प्रयोजनेऽभिमतं सूत्रस्याऽसामर्थ्यान्नापत्यादिति वक्तव्यम्, अपत्य-
 प्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययाभावात्थम् । गोत्र इति । यदैको गोत्रे इति गोत्रशब्दोपादानेन नियमः
 कृतः तदाऽयं प्रतिषेधो वक्तव्यः । यदि त्वेकोऽपत्य इत्युच्यते तदाऽपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये नैवापरः

उ०—आह—सन्नपीति । यथा 'मातुः स्मरती'त्यादौ कर्मत्वम् । द्वितीयायाः पारिभाषिकैकवचनस्याऽनन्व-
 यादाह—एकस्येति । नन्वेकत्र गोत्रे एकस्यैव प्रत्ययस्य प्रसङ्गान्नियमाऽनुपपत्तिरत आह—जात्यपेक्षेति । गोत्रपदं
 गोत्रसमुदायपरमिति वक्तुं युक्तम् ।

ननुत्पादयितुरपत्येन सम्बन्धस्य प्रसिद्धतया किं प्रश्नेनेत्यत आह—एकमपीति । गौणमिति । अपत्यन-
 हेतुध्वरूपगुणयोगादित्यर्थः । तत्रेत्यस्यार्थमाह—अनन्तरोक्त इति । 'अनन्तरोक्तेऽभिमते प्रयोजने तत्प्रयो-
 जनसिद्धौ सूत्रस्याऽसामर्थ्यादित्यन्वयः । 'प्रत्ययान्तादप्रतिषेध'इति व्याचष्टे—नाऽपत्यादिति । अपत्यमवप्र-
 त्ययान्तात्त्रेत्यर्थः । तेन गोत्रप्रत्यय एवेति । 'गोत्रसामान्ये एक एव प्रत्ययः' इत्युक्ते तत्रैव नाऽनेक इति

१—'कश्चित् कश्चित् पृच्छति कस्यायं दारक इति' पा० ।

२—'जनयितुः प्रजेवमर्थयि श्रुत्वा उदाहरिष्यामः ।

परिषयं हारणास्य रक्तो निर्यस्य रायः पतयः स्यामः । न शोषो अग्ने अन्यजतमस्येचेतानस्य
 मा पयो विदुः ॥ (श्रु० ७ । ४ । ७)

परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेवणः ।... शेष इत्यपत्यनाम शिष्येने प्रयतः, अचेतयमानस्य
 तत्पमत्तस्य भवती'ति यास्कः । (निरु० १ । ३ । १)

* प्राग्दीव्यतोऽण् । (अत इन्) ४ । १ । ८३ (६५)

‘गोत्रे नियतत्वात्’ । गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते, तेन यश्चाऽसौ यथाजातीयकश्च गोत्रे’
प्रत्ययः प्राप्नोति स एकः स्यात् । कश्च प्राप्नोति ? यः प्रत्ययान्तात् ।

परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः ॥ ३ ॥

परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वह्व्या । अयोगाद्धि न प्राप्नोति ।

प्र०—प्रत्ययः स्यात्, अपत्यजातावेकस्यैव विधानात् । ‘एको गोत्रे’ इति वृच्यमानेऽनन्तरापत्यप्रत्यया-
न्ताद्गोत्रे प्रत्ययः स्यादेव । तुल्यजातीयापेक्षो हि नियमः । तेन गोत्रप्रत्यय एवाऽपरो निवार्यते ।
ततश्च गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययो भा भूत्, अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात्तु गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति
भावः । अथवा यदोत्पादयित्वाऽपत्येन युज्यते न तु पितामहादि, ‘एको गोत्रे’ इत्येतच्च
नियमार्थं, तदा यतोऽनेकप्रत्ययप्रसङ्गो गोत्राकृता विवक्षितायां तस्मादेक एवेति नियम्यते ।
अपत्यप्रत्ययान्तादेव च क्रमेणापत्यपरम्पराविवक्षायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गात्तत एवैकाम्यनुज्ञानद्वारे-
णानेकनिवारणं स्यादिति भावः । यश्चासौ यथाजातीयकश्चेति । यत्प्रकृतिरित्यर्थः । उभयोपा-
दान सर्वविशेषयोगप्रतिपत्त्यर्थम् ।

परमप्रकृतेरिति । गगादिरित्यर्थः । अयोगाद्धिति । उत्पादयित्वापत्ययुक्ते गर्गस्य
पौत्रादिना अपत्यापत्यवत्सम्बन्धाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । यद्यपि ‘गगादिभ्यो य’प्रिति विवान-
सामर्थ्यद्गर्गादिभ्यो गोत्रप्रत्ययाः सिध्यन्ति, तथापि येऽणादयोऽनन्तरापत्ये सावकाशास्ते परम-
प्रकृतेरुपस्थादेशोत्रे न प्राप्नुवन्तीति विवक्षितम् । अयोच्यते—‘एको गोत्रे’ इत्येतत्परमप्रकृतेर्वि-
ध्यर्थं भविष्यतीति, नियमस्तर्हि न प्रकल्प्येत । ततश्चापत्यमालायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गः । ननु
परमप्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तावुच्यमानायामपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परम्परायोगस्तदवस्य एवेति प्रयोगो
नैव स्यात् । नैव दोषः । पारपर्येण सम्बन्धसद्भावात्प्रयोगो भविष्यति । साक्षात्सम्बन्धे तु प्रत्ययस्य

उ०—वचनव्यक्तेरिति भावः । ननु गोत्रे यदपत्यलक्षणं सामान्यं तदपेक्षे नियमे नाऽयं दोष इत्यह्वेराह-
द्यवेति । नियमार्थमिति । न तु परमप्रकृतेस्तृतीयादावपत्ये विध्यर्थमिति भावः । ननु विध्यर्थत्वे सम्भवति कथं
नियमार्थत्वमिति चेत्सत्यम्, पराऽभ्युपगमेनैवमुक्तेः । यतः—यस्माच्छब्दात् । अपत्यप्रत्ययान्तादेवेति ।
न ह्युपगोन्तृतीयेन सम्बन्धः, किन्त्वोपगवस्यैवेति भावः । युगपदसम्भवादाह—क्रमेणेति । तत एव—प्रत्यया-
न्तादोपगवादेरेव । एवञ्च तृतीये ‘श्रीपगवि’रिति स्यादेवेति भावः । ‘यथाजातीयक’शब्दार्थमाह—
यत्प्रकृतिरिति । सर्वविशेषेति । ‘गगादिभ्यो य’अत्यादिविशेषयुक्त्वपत्यप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ।

‘परमप्रकृति’शब्देनाऽपत्यप्रत्ययरहित उच्यते । विध्यर्थमिति । एकशब्दः प्रथमवाची । प्रथमः—
प्रकृतिभूतशब्दो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थ इति भावः । नन्वेवमेव प्रत्ययोऽपि वचनेन विना भविष्यतीत्यत
आह—साक्षात्सम्बन्धे स्थिति । वक्ष्यमायेति । ‘यूनि चाऽन्तर्हितेऽप्राप्ति’रित्येतयोः पूर्वपक्षयोः—यच्च षडि-

एतयोश्चैवं परिहारः, पठिष्यति द्वाचार्यो 'यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्ति'रिति। तस्य च यथा तत्प्रत्ययान्तम् । यथाः तदेव विकारावयवप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं च विकारं सङ्क्रामति, एवमिहापि तदेवापत्यप्रत्ययान्तं द्वितीयं च तृतीयं चापत्यं सङ्क्रामिष्यति ।

भवेत्सिद्धम् औपगवस्यापत्यमौपगवः, यत्र स एवानन्तर इष्यते, स एव गोत्रे । इदं तु खलु न सिध्यति गर्गस्यापत्यं गार्ग्ये इति । अत्र ह्यन्योऽनन्तर इष्यते, अन्यो गोत्रे* ।

स्त्रियां चानियमः ॥ ४ ॥

प्र०—चरितार्थत्वाद्गोणसम्बन्धात्प्रयोगोत्पत्तिर्न स्यादिति वक्तव्या । इदानीमेतद्दोषद्वय वक्ष्यमाणेन दोषेण सह पठितुं माह—एतयोश्चेति । 'च'शब्दो वक्ष्यमाणेषु तया समुच्चयार्थः । तत्प्रत्ययान्तमिति । 'त्रिनश्च तत्प्रत्यया'दित्येतत्सूत्रं प्रत्याख्यायते । यो हि कपोतस्य तदवयवस्य तद्विकारस्य वावयवो विकारो वा सोऽभेदोपचारात्कापोनस्याप्यवयवो विकारश्च भवतीति वापेक्ष एव भविष्यतीति नार्यो मयद्वावचनार्थेन 'त्रिनश्च तत्प्रत्यया'दित्यनेन सूत्रेण । तत्र यथा कपोतस्य वा विकारावयवाम्यामभेदोपचारात्कपोतस्य वेलुभययेष्टं सिध्यति तथेहाप्युपगव्यौपगवयोरौपगवतदपत्ययोर्वाऽभेदोपचारात्गोत्रप्रभृतिरौपगवसङ्घेनाभिधायिष्यते । गार्ग्यापत्यापत्यं च गार्ग्यापत्यसङ्घेनेति दोषत्रयमपि परिहृतम् ।

अस्य परिहारस्याव्याप्तिं दर्शयितुमाह—भवेदिति । अत्र ह्यन्य इति । यदि गार्गो गर्गत्वमारोयने तदा गार्गिरेव—भेदसम्बन्धस्य निवृत्तत्वान्—गर्गगब्धवाच्य इति गार्गोरपत्य गार्गिरेव स्यात्, गार्ग्येऽप्येत्येति । अथ गार्गितदपत्ययोरभेदाध्यवसायस्तथापि गार्गोरपत्यं गार्गिः प्राप्नोति । यद्यपि 'गर्गादिभ्यो य'त्रिणि वचनमामर्ष्याद्गार्ग्यः स्यात्तथापि गार्गिरपि स्यात्, तस्मादन्त्यविरये दोषवानभेदोपचार इति भेद एवाश्रयणीयः । तथा च प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधः, परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्नक्तव्येति स्थितमेतत् ।

स्त्रियां चेति । 'च'शब्दो दोषसमुच्चयार्थः । तत्रानन्तरपरस्त्रियां गोत्रस्त्रियां चानियम-

उ०—अथाचार्यो 'यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्ति'रिति तस्य च परिहारो यथा 'तदवयवान्त'मिति माष्टेऽन्वयः ।

ननु 'त्रिनश्चे'त्यनेन प्रथयान्तरविधानेन रूपभेदाभावाद्युक्तं यत्—तदेव द्वितीयघृत्संक्रमतीति, इह तु रूपाभेदसङ्घकप्रत्ययान्तराभावात्कथं तदुपपद्यत इति तथप्य.खानामिप्रत्येण'ह—त्रिनश्चेति । तृतीयदोषपरिश्रमप्रकारमाह—गार्ग्यापत्यापत्यश्चेति । तयोर्भेदविचक्षा त्वनभिधानःचेति नानिष्टम् । गार्गिरपि स्यादिति । भेदविचक्षायां यत्रेष्टे सिद्धेऽप्यभेदोपचारादनियमपि प्राप्नोतत्यर्थः ।

१—'चैव' पा० ।

† ४ । १ । ६३ वा० ५

‡ जितश्च तदप्ययात् ४ । ३ । १५५

* अत इत्यः; गर्गादिभ्यो यञ्, ४ । १ । ६५; १०५

स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्नोति—श्रीपगवी माणविका । नियमाद्धि स्त्री
पुंरुद्रस्पते, 'एको गोत्रे' 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' [४ । १ । ६४] इति ।

कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः ? 'उत्पादयित्तर्यस्ययुक्ते' । उत्पादयितरि तावदपत्य-
युक्ते न दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्तरया भवितव्यम् । तत्र

प्र०—प्रसङ्गाभावात्सामर्थ्यात्तौत्रप्रभृतेरपत्य स्त्री गृह्यते । युवसज्ञया गोत्रसंज्ञाया एकमञ्जा-
विकारे वृद्ध युवेति वचनात्तुराब्दाद्वा नियमार्थाद्वाधितत्वारिन्नयाः पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रमंज्ञा
नास्तीत्येको गोत्र इत्येव नियमो नास्ति । अस्त्रियामिति निषेधाद्गोत्राद्यूनोत्यपि नास्ति नियमः,
तथा च स्त्रियां विवक्षितायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गः । औपगवस्यापत्य स्त्रीत्यत इत्रितौत्र प्राप्नोति ।
'इतो मनुष्यजाते'रिति ङीप्—अत इजन्तात्र प्राप्नोति । 'गोत्रं च चरणे. सहे'त्यत्र शास्त्रीयस्य
गोत्रस्य ग्रहणात्, स्त्रियाश्चास्या गोत्रमज्ञाया अभावात् । एतच्चेत्र उपसङ्ख्यानमजात्यर्भमित्येत-
दनपेक्षैवोदाहृतम् । गोत्रलक्षणश्च यत्रादि पौत्र्यामेव स्यात्, अजीवद्वंश्याया च स्त्रियां पौत्रप्रभृते-
रपत्ये । जीवद्वंश्यायां तु न स्यात् । अपत्यसामान्यलक्षण एव तु स्यात् । नियमादिति ।
सामान्यापेक्षमेकवचनं, नियमद्वयादित्यर्थः ।

कतरस्मिन्निति । येनोद्भावितो दोषस्तदीयोऽयं न प्रश्नः, विरोधात्, किं तर्हि
पक्षप्रविभागदर्शनेन भाष्यकारोऽनन्तरोक्तमेवार्थं प्रभूर्वकं विवृणोति उत्पादयितरि तावदिति ।
'अनियम'इति यदुक्तं तत्र वाक्यलभमुद्भावयति । यदोत्पादयितुरेवापत्येन योगो नान्यस्य तस्मिन्

उ०—चशब्द इति । पूर्वोक्तस्य दोषद्वयस्य स्थितत्वादिति भावः; ननु वातिके 'स्त्रियाञ्चे'ति-
सामान्योक्तेर्भाष्ये 'स्त्रियां युवत्यामिति विशेषकथनं निर्वाहमत आह—तत्रानन्तरिति । अनन्तरपत्यस्यै-
कवात्तत्रानियमप्रसङ्गाऽभावः, गोत्रस्त्रियान्तु 'एको गोत्रे' इति नियमात्तदभाव इत्यर्थः ।

ननु 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'अस्त्रियांमिति 'गोत्राद्यूनो'त्यस्यैव निषेध इति भाष्ये 'एको गोत्रे'
इत्यभिधानममुक्तमत आह—युवसंज्ञयेति । तुराब्दाद्देवि । 'जीयति तु' इत्यत्र तुरवधारणार्थः । युवैव
न गोत्रमित्यर्थ इति भावः । ननु इष्यपि 'इतो मनुष्ये'ति ङीपि 'श्रीपगवमाणविके'ति सिध्यति, स्वरे च
नास्ति विशेषोऽणन्ताङीपि, इणन्ता-ङीपि येत्यत आह—इतो मनुष्येति । अत इजन्तादिति । युवत्य-
वाचकादस्मादिजन्तादित्यर्थः । मन्यजादर्थमुत्सङ्ख्यानमस्त्येतेत्यत आह—एतच्चेति । दोषान्तरमाह—
गोत्रलक्षण इति । एवञ्च तदपेक्षायामपि न दोष इत्यर्थः । पौत्र्यामेवेति । वचनसामर्थ्याद्गोत्रे गार्गद्विभ्यो
भवन् यत्रादिः, स्त्रीत्वे पौत्र्यामेव स्यादेवञ्च तत्र सावकाशोऽयमित्यर्थः । अत्रकाशान्तरमप्याह—अजीवद्वं-
श्यायाञ्चेति । पौत्रप्रभृतेरपत्यभूतायामजीवद्वंश्यायामत एव गोत्रभूतायां स्त्रियामित्यर्थः । जीवद्वंश्याया-
न्विति । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञया बाधादिति भावः । सिद्धान्ते तु स्त्रियां युवसंज्ञया अभवात्
एवेत्यत इति तात्पर्यम् । सामान्यलक्षणः—इनादिः ।

विरोधादिति । 'वितुरेवापत्य'मिति पक्षमुपलक्ष्य तत्रैव दोषमभिधाय तस्यैव प्रश्नो व्याहृत इत्यर्थः ।
अनन्तरोक्तमेवेति । स्त्रियां नियमद्वयाऽप्रवृत्तेरनेकप्रत्ययप्रसङ्गरूपाऽनियमः, गोत्रलक्षणश्च यत्रादिरिति
चोक्तमर्थमित्यर्थः । वाक्यलभिति । सामान्योक्तेऽयं वचनभित्तितादर्थान्तरकरणया बाधोक्तिर्वाच्यत्वम् ।

नियमो नोपपद्यते । असति नियमे नैष दोषः ।

सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः । सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवित्त्वयम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति [च'] नियम एष दोषः ।

उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? गोत्रसंज्ञां युवसंज्ञां वाधते, गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते ।

यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिः ॥ ५ ॥

यूनि चान्तर्हिते नियमस्याप्राप्तिः—गार्ग्यायणस्यापत्यमिति ।

कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः ? सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः ।

प्र०—विवक्षिते एकस्या एव प्रकृतैरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति नत्वनेकस्तदा सूत्रद्वयं नैव नियमार्थं किं तर्हि विध्यर्थमिति—किमुच्यते 'स्त्रियां चानियम' इति । प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोषस्तु गोत्रलक्षण-प्रत्ययाप्रसङ्गदोषश्चस्यत एव ।

सर्वेऽपि सति । वक्ष्यमाणेन न्यायेन सर्वेऽन्त्येन युज्यन्त इति पक्षो- पपत्तिः ।

इदानीं वाक्यलं परिहरति—उत्पादयितरि चेति । 'च'शब्दो न केवलं पक्षान्तरे यावदस्मिन्नपीत्यस्यार्थस्य द्योतनार्थः । अभिधानं न प्राप्नोतीति । गोत्रविपयेण यत्रादिप्रत्ययेनेत्यर्थः । अपमेवात्रानियमो विवक्षितः । 'एको गोत्रे' इत्येतन्नियमपूर्वकं स्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीत्येवोऽर्थोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः ।

यूनि चेति । चतुर्थादिना व्यवहिते पञ्चमादावित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत्प्रभपूर्वकं पक्षप्रविभागेन विवरणं कर्तुमाह—कतरस्मिन्निति । तत्र नियम इति । गोत्रादेव यूनीति भावः ।

उ०—प्रकृते च नियमेनास्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीत्येवंरूपस्य वक्तुर्विवक्षितोऽनियमशब्दार्थस्य 'एको गोत्रे' गोत्राद्यूनी'ति नियमशाब्दाऽप्राप्तिरित्यन्यथाकरणेन दोषोद्भावनं क्रियत इत्यर्थः । विध्यर्थमिति । उपगुशब्दाच्चतृतीयादावपत्ये प्रत्ययाऽप्राप्तेः 'एको गोत्रे' इति विध्यर्थम् । एवं गोत्रान्तात्पञ्चमादौ यूनि विध्यर्थं परं नृत्स् । किमुच्यते इति । नियमस्यैवाभ्यासस्त्रिया नियमो न प्राप्नोतीति किमुच्यते इति भावः । ननु तर्हि विधिपक्ष एवाश्रीयतामत आह—प्रत्ययमालेति । अयं दोषस्तु स्थित एव, 'गोत्रलक्षणे'त्यादिदोषश्च स्थित एवेत्यन्वयः ।

इदानीं वाक्यलमिति । स्वाभिप्रायप्रकाशनेद्वारेत्यर्थः । ननु स्यादिशब्देयुवत्या अभिधानसम्भवादाह—गोत्रविपयेणेति । अयमेवाप्रेति । न तु नियमशाब्दाप्राप्तिरूप इति भावः । नियमपूर्वकमिति । नियमोऽपि न सिध्यत्यभिधानञ्चेत्यर्थः । माथ्ये—अभिधानं न प्राप्नोतीत्यस्य—तयोः शास्त्रयोर्नियमत्वपूर्वकं गोत्रविहितयत्राऽभिधानं न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनयोर्विधित्वेऽपि गोत्रसंज्ञया युवसंज्ञया वाघादभिधानाप्राप्तिरिति भावः । तथा गार्ग्यप्रकृतिकृष्णकपि स्त्रिया युवत्या—अभिधानं न प्राप्नोति । तदाह माथ्ये—गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयत इति ।

सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः ।

उत्पादयितरि तर्थापत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते परमप्रकृतेर-
नन्तराद्गोत्राद्यायोगान्न प्राप्नोति । यून्थ न प्राप्नोति । किं कारणम् ? गोत्रादिति
नियमात् ।

सन्तु तर्हि सर्वेऽपत्ययुक्ता इति । कथं पुनर्ह्रायते सर्वेऽपत्ययुक्ता इति । एवं
हि याज्ञिकाः पठन्ति—‘दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन् स सोमं पिबे’दिति ।

प्र०—परमप्रकृतेरिति । पञ्चमस्य त्रिभिरपत्यापत्यवत्संबन्धाभावादित्यर्थः । यून्थेति । चतुर्था-
त्यर्थः । गोत्रादिति । चतुर्थस्य युवत्वाद्गोत्रसंज्ञाया अभावः । ननुत्पादयितर्यपत्ययुक्ते नियन्तव्यस्या-
भावाद्गोत्राद्युनीति विध्यर्थं भविष्यति । तत्रानन्तरे यूनि गोत्रात्सिद्ध एव प्रत्यय इति व्यवहिते यूनि
गोत्रेण तस्यायोगादप्राप्तः प्रत्ययो विधास्यते, तत्किमुच्यते ‘यूनि चान्तर्हितेऽप्राप्तिं प्रत्ययस्ये’ति ।
उच्यते—उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमेको गोत्रे इति सूत्र
यथा नियमार्थमेवं युवसमुदाये युवसामान्ये वा ‘युव’शब्देनोच्यमाने गोत्रादगोत्राच्च प्रत्ययप्रसङ्गे
गोत्रादेव यूनीति नियमे क्रियमाणे विध्यर्थत्वाभावाद्यत्कमुक्तं ‘यूनि चान्तर्हिते’ इति ।

सन्तु तर्हीति । तेन व्यवहितेऽपि यूनि गोत्रादेवेति वचनाद्गोत्रप्रत्ययो भविष्यतीति नःस्त्ययं
दोषो ‘यूनि चान्तर्हित’ इति । दशपुरुषानूकमिति । अनुपूर्वात्स्वायतेरनूकानमनुक इति ‘घञर्थे कविधान’-
मिति कः । ‘अन्येषामपी’ति दीर्घत्वम् । दशपुरुषा अस्मिन्नूके इति बह्व्रीहिः । दशपुरुषोऽनूकोऽस्मि-

उ०—नियमस्याप्राप्तिरिति । नियमपूर्वकं गोत्राप्रकृतिकयुवप्रत्ययेनाऽभिधानाऽप्राप्तिरित्यर्थः । पञ्चप्रविभागे-
नेति । ‘पितुरेवान्य’मिति पक्षे वास्तिकप्रशुतिं वक्तुमित्यर्थः । माथे—सर्वत इति । मूलप्रकृत्यनन्तरा-
पत्यप्रत्ययगोत्रप्रत्यययुवप्रत्ययान्तादित्यर्थः । तत्र ‘एको गोत्रे’ इति नियम उपपन्न इति भ्रान्ति द्युदस्यति—
गोत्रादेवेति । ननु पञ्चमस्य गर्गादिनैकदैशावस्थानादिरूपसम्बन्धसद्भावादाह—पञ्चमस्य त्रिभिरिति । यूनि
चान्तर्हितेऽप्राप्तिरित्यस्य नियमाप्राप्तिरिति नार्थः, किन्तु प्रत्ययाप्राप्तिरित्यर्थ इति तात्पर्यम् । नियन्तव्य-
स्येति । नियमेन द्युदस्येत्यर्थः । एकस्मादेकस्यैव प्रत्ययस्य प्रसङ्गाद्गोत्रात्परमप्रकृत्यनन्तरापत्यरूपाद्युनि
प्रत्ययाप्राप्त्यर्थेद्यपि युवापत्यप्रत्ययान्तात्प्राप्नोति तथापि तस्यां ध्यक्तौ गोत्राऽगोत्राभ्यामप्राप्त्या नियमाऽनुप-
पत्तिरिति भावः । यथा नियमार्थमिति । परेण स्वीकृतमित्यर्थः । तदभ्युपगमानुसारेण दूषणदानमिति
तार्थ्यम् । प्रत्ययविधिव्ये तु युवप्रत्ययान्तादपि युवप्रत्ययप्रसङ्गो दोष इति बोध्यम् ।

युवसमुदाय इति । तदभिप्रायमेव सूत्रे एकवचनमिति भावः । युवसामान्ये वेति । जातप्रेषवच-
नमिति भावः । अगोत्रादिति । युवप्रत्ययान्तरूपादित्यर्थः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु यथानन्तरोक्तदोषाभावस्त-
थाह—तेनेति । ‘परमप्रकृतेश्चोत्तचित्त्वकस्ये’त्ययमपि दोषो नास्तीत्यपि बोध्यम् । अन्कारं—शब्दः ।
अनूकोऽस्मिन्निति । शब्दोऽन्यपदार्थः । अनूकोऽस्मिन्निति । वाचकरणेनेत्यर्थः । दशपुरुषसमुदायोऽन्यप-
दार्थः । तत्कलितमाह—दशपुरुषानुसंशब्दनमिति । माथे—दशपुरुषानूकमिति—यद्यद्योमे द्वितीया ।

यदि च सर्वोऽपत्ययुक्ता भवन्ति तत एतदुपपन्नं भवति । कथं यदुक्तं 'पितामहस्यो-
त्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्पृच्छति कस्यायमिति, स आह देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति,
उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मान'मिति । उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता । सर्वेषां नै इद-
मपत्यम्, देवदत्तस्त्वस्योत्पादयितेति ।

अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियत 'एको गोत्र' इति ?

सर्वेषामप्यपत्ययोगात्प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे ॥ ६ ॥

सर्वेषामप्यपत्ययोगात्प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते ।

अस्ति-प्रयोजनमेतत् ? किं तर्ह्यिति । न तु ज्ञायते क एको भवति यो वा
परमप्रकृत्यो धानन्तरादिति ।

प्र०—त्रिति पुनर्वह्नोर्हीः । दशपुरुषानुसंख्यानं, दशसु पुरुषेष्विति यावत् । शूद्रा इति । विवाहिता ।
'शूद्रावेदी पत्यव' इति वचनात्पातहेतुः शूद्रा । एकस्मिन् पतिने सर्वेषां च पात इत्येतद्दशपुरुषानू-
कशब्देनोक्तं भवति । ततश्चायदिकस्यैव सर्वान्प्रत्यपातहेतुत्वादपत्यत्वमित्युक्तं भवति ।
मन्त्रेकस्यैवापत्योत्पत्तौ व्यापारात्कथं तेनान्येषां सम्भवः । क्रियागर्भो हि सर्वत्र सम्भवो नान्यथेति
उद्बुध्यते । नैप दोगः । पुत्रोत्पादनमेव पौत्रायुत्पत्तौ व्यापार, तदन्तरेण तस्यासम्भवात् ।
'अपत्यं पौत्रप्रभृती'ति च मुख्यं सामानाधिकरण्यमस्मिन्नक्ष उपपद्यते । पूर्वत्र तु पक्षे गौण
सामानाधिकरण्यं स्यादपत्यापत्यस्यापत्यत्वोपचारात् । उत्पत्तिस्तस्येति । सामान्यशब्दस्य पिकाचि-
द्विशेषे वृत्तिदर्शनात् । यथा गोमण्डने व्यवस्थित गोपालकं कश्चित्पृच्छति 'गां पश्यमी'ति ।

सर्वेषामिति । यदा गर्गस्य पौत्रप्रभृति सर्वेषां गर्गागामिगाम्याणामपत्यं भवति तदा
गामिगाम्याभ्यां प्रत्ययो मा भूद् गर्गशब्दादेव यथा स्याद्विभवेन प्रमेको गोत्रे इत्येवदित्यर्थः ।

न तु ज्ञायत इति । एक इति सामान्येनोपादानाद्विशेषस्य नवगम इत्यप्रतिपादवत्त्वात्स-
न्देहलक्षणमप्रामाण्यं प्रसक्तमित्यर्थः । उत्पादयितारि त्वत्पुक्ते क्रमेण संघर्षविदक्षाया गोत्रस-

उ०—ननु दासीत्वेन शूद्रायाः सध्यामपि गोमगानदर्शनादाह—विवाहिता इति । ननु चातुर्यं विवाहस्मरणाय
दोगोऽन आह शूद्रावेदीति । शूद्राप्रथमबोधेत्यर्थः । 'पत्यव' इति पाठे—'अत्रे'त्यस्य नरकविशेषे इत्यर्थः ।
मध्ये—यस्य गृह इति । कुल इत्यर्थः । तत्र पृथगर्थोऽपत्यापत्यवत्सम्भवः । अनेन सर्वान्प्रत्यपत्यत्वं
बोधितम् । दशपुरुषाणां मध्ये कस्यचिद्व्यतिरेकेण पत्यं पात उक्तः । स च दशपुरुषाणां मध्ये सम्भवे सत्येव,
सम्भवश्चापत्यापत्यवत्त्वात् एव नाऽन्योऽसम्भवादित्यपि श्रेष्ठम् । नन्वेवमपि 'सर्वोऽपत्ययुक्ता' इत्यस्यैव
कथं सिद्धिरत आह—एकस्मिन्नेवेति । क्रियागमेति । जन्यजनकभावाद्युपयोगिक्रियाकृत इत्यर्थः ।

ननु सामान्यशब्देन प्रश्नाकथमुत्पत्तिविवक्षिता । तत्राह—सामान्येति । सर्वेषामपत्ययोगे इत्यसि-
द्धेराह यदा गर्गस्येति । ननु पक्षान्तरसाधारण्येऽभिन्दीये न तदादिनाऽप्यभ्यनुयोक्तव्योऽत आह—उत्पाद-

नियमानुपपत्तिश्च ॥ ७ ॥

नियमश्च नोपपद्यते । किं कारणम् ?

न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः ॥ ८ ॥

न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । किं तर्हि ?

अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः ॥ ९ ॥

अपत्यान्तरेऽपत्यान्तरे शब्दान्तराच्छब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरं प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति ।

फगन्तादिब्, इवन्तात्फगिति* फगिजोर्दाशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति ।

कंतरस्मिन्पद्येऽयं दोषः ? सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः ।

उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत

प्र०—मुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव भवतीत्युच्यमाने य एव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति नास्ति तत्रैकविशेषाज्ञानलक्षणो दोषः ।

न ह्येकस्मिन्निति । एकेनैव तस्यार्थस्योक्तत्वाद्यस्मिन्नपत्ये एकः प्रत्ययः क्रियते तस्मिन्नेव नास्त्यपरस्य प्रत्ययस्य प्रसङ्ग इति तन्निवारणमनर्थकमेनेत्यर्थः ।

अपत्यान्तर इति । सामान्यापेक्षं वार्तिक एकवचनम् । भाष्यकारस्तु भेदं वीक्षां च साकल्यप्रतिपादनायाश्चित्य विवृणोति । दाशतयीति । दशावयवा यस्य सङ्घस्य स दशतयः सङ्घः । तत्र भवा दाशतयी । अनेकप्रत्ययप्रसङ्गप्रतिपादनपरं चैतत् । न त्वत्र दशार्थो विवक्षितः । अतोऽनन्तरमेव क्वचित्पुस्तके—‘अपत्यं समुदायश्चे’दिति पठ्यते । अन्यत्र तु प्रत्ययमालाप्रसङ्गग्रन्थानन्तरं ‘कतरस्मि’न्नित्यादि सर्वं पूर्वोक्तं पठ्यते । तत्पुनरुक्तत्वादग्रन्थत्वादन्यैरुपेक्षितम् ।

अन्ये श्वेषं पठन्ति—‘कतरस्मिन् पद्य एष दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम्, तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एष दोषः । उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः । कथम् ? अपत्यं

उ०—यितरि स्थिति । एकेनैवेति । ‘एको गोत्रे’ इत्यत्र ‘गोत्र’पदेन गोत्रत्वविशिष्टस्यैकस्यैवोपस्थितेरिति भावः । ननु ‘दाशतयीत्युक्ते’र्विशालान्येष्वपि किं तावन्न्येव प्रत्ययमाला, नेत्याह—अनेकेति । तेन ‘गार्ग्यशब्दादेवे’ति । अनेन न ज्ञायते ‘क एक’ इति, नियमानुपपत्तिश्चेत्युक्तदोषद्वयनिरासो दर्शितः । भाष्ये—उत्पादयितरि चेति । चेन सर्वेष्वपत्ययुक्तेष्विति पद्ये तु नैव दोषः, अत्रापि पद्ये न दोष इत्यर्थः । ननु सूत्रे ‘गोत्र’पदोपादानात् ‘दपत्यं समुदायश्चे’दित्यनुपपन्नत आह—अपत्यशब्देनेति । ननु मुख्ये सम्भवति गौश्वगोत्रस्य समुदायस्य ग्रहणं न

* जत इजः यजिजोश्च ४ । १ । ६५; १०१

१- कतरस्मिन् पद्येऽयं मित्यारभ्य ‘अपत्यं समुदायश्चे’दित्यमालापूर्वतनं भाष्यं पुनरुक्तत्वात् कैश्चिदुपेक्षितम् । तत्र युक्तम् । पद्यप्रतिभागेन दोषपरिहात् ।

उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोदपद्यते । अस्मति नियम एव दोषः ।

उत्सादयितरि चापत्ययुक्ते न दोषः । कथम् ?

अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽत्र समीक्षितः ।

तस्मिन्सुबहवः प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्यति ॥

अपत्यमित्यनेन सर्वमुपगवादिपितृकमपत्यं समीक्षितम् । तस्मिन् सुबहवः

प्र०—समुदायश्चेत्" इति । अयं ग्रन्थ एव, पक्षप्रतिभागेन दोषपरिहारार्थम् ।

अवशापनः—यदा मर्वेऽऽत्नेन युज्यन्ते तदैकस्मिन्नेव गोत्रापत्ये गर्गगार्गिगार्ग्येभ्यः पत्यि-
णापत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययप्रसङ्गः । तत्र यदा गर्गशब्दात्प्रत्यय उत्पद्यते तदैक एव गोत्रा-
पत्ये प्रत्ययो भवति । यदि तु गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यामुत्पद्यते तदा पूर्वस्मिन्स्थिते परस्योन्नादादनेक प्रत्यय-
कृतः स्यात् । तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणार्थैको गोत्र इति नियमः क्रियते । तेन गर्गशब्दादेवोत्प-
त्तिरनुज्ञाता भवति । यदा तूत्सादयितैवापत्येन युज्यते इति पक्षो गोत्रशब्देन चैकमेवापत्यमुच्यते
तदोत्सादयितुरेवैक एव प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियमव्याभावाच्चियमो नोदपद्यत इत्यपत्यपरम्पराविव-
क्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गदीन आपतत्येव । अत्रापि पक्षे परिहारोऽभिधीयते अपत्यं समुदायश्चे-
दिति । अपत्यशब्देनापत्यसामान्यवाचिनापि प्रकरणवत्साद्गोत्रापत्यमेवोच्यते । तेनायमर्थो—
गोत्रशब्देन गोत्रसमुदायोऽभिधीयते, अवयववर्मेण समुदायस्य गोत्रव्यपदेशात् ।

अन्ये त्वाहुः । अपत्यं पोत्रप्रभृतिगोत्रमित्यत्रापत्यशब्देन समुदायोऽभिधीयत
इति तस्यैव गोत्रसज्ञा क्रियते । कश्चित्तु अवयवमात्रेऽपि गोत्रशब्दो वर्तते ।
समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्यायात् । तत्सर्वैको गोत्र
इत्यस्यायमर्थः 'पोत्रप्रभृत्यपत्यपरम्पराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव कर्तव्यो नानेक'
इति । तेन परमप्रकृतेरेव सम्बन्धिसम्बन्धाश्रयेणापत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययः कर्तव्य
इत्युक्तं भवति । तस्मिन्निति । समुदाय इत्यर्थः ।

४०—युक्तमत आह—अन्ये त्विति । यात्तिकरचापत्यशब्देन गोत्रशब्दासुव्यवहारात्प्रत्ययमिति गृह्यत इति भावः ।
क्रियाशब्देनेति । उत्सादनक्रियाधीनं पतनाननकत्वं ह्यपत्यत्वम् । तस्यैव—अपत्यसमुदायस्यैव । कश्चित्-
'गोत्रेऽलुगची'त्यादी ।

अत्राहुः—ध्याख्याद्वयेऽपि गोत्रशब्देनापत्यगोत्रसमुदायो लक्ष्यत इति युक्तम् । इदमेव ध्वनयितुं
भाष्ये—'अपत्य'पदं प्रयुक्तम्, 'सर्वमुपगवादिपितृकमपत्यं समीक्षित'मिति श्लोकम् । अत एव कैयटेऽपि
बह्व्यति—परमप्रकृतेरेवेति । किञ्चैवं सति गोत्रसमुदायेऽनेकप्रत्ययवशात्तेऽपि तृतीये वाच्ये प्रत्ययत्रयं न
निवारितं स्यादिति बोध्यम् ।

ननु मूलप्रकृतेरप्राप्ताविवर्धयमेव स्यादत्र पक्षे न तु नियमार्थमिति चेन्न, विहिते एव प्रहणवैय-
र्थ्यापत्तेः । 'गोत्रे' इत्युक्त्यैव 'प्रथमा'दित्यनुवृत्तयोपवादिभ्योऽद्यादिविधानेन त्वदिष्टसिद्धेः । एकप्रहण्ये

प्रत्ययाः प्राप्ताः । नियमोऽस्य भविष्यति 'एको गोत्र' इति ।

यदप्युच्यते 'स्त्रियां चानियम' इति, एवं वक्ष्यामि 'गोत्राद्युनि प्रत्ययो भवति, स्त्रियां नै'ति ॥ एवमपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति । एवं तद्धैवं वक्ष्यामि 'गोत्राद्युनि प्रत्ययो भवति, [ततः] स्त्रियां लुक्' ।

एवमप्यौपमवी माणविका, अनुपसर्जनादिति ईकारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् 'अण्योऽनुपसर्जन'मिति । 'अणन्तादनुपसर्जना'दित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी, काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्नाः ब्राह्मणी । अणन्तदितीकारः प्रसज्येत । नैव दोषः ।

प्र०—एवमपीति । अस्त्रियामिति योगविभागेऽपि कृते यदि नाम गोत्रादेव यूनीत्यस्य नियमस्य निषेधो न भवति तथापि प्राधान्याद्युवप्रत्ययस्यैव निषेधः प्राप्नोति न तु युवसंज्ञाया, ततश्च गोत्रनक्षत्रः प्रत्ययो न प्राप्नोति । अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्यय स्यादित्यर्थः । ततश्च गार्गस्यापत्य स्त्रीति गार्ग्यशब्दाद्यत्र न स्यात् । तदभावाच्चत्रश्च प्राचां प्फलद्धित' इति डीप्फौ न स्याताम्—गर्गो गार्ग्यायणीति । स्त्रियां लुगिति । गार्ग्यशब्दात् फको लुकि कृते यत्राप्य रूपद्वय तिष्ठति ।

एवमपीति । औपगवस्यापत्य स्त्रीत्यत इत्र । तस्य लुकि कृतेऽनुपसर्जनाधिकारादण्धार्यद्वारेणोपसर्जनस्वात्तदर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति विशेषणत्वादणलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः । अणन्तादिति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेत्यणन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः । काशकृत्स्निनेन । इत्रचेत्यण् । तदन्तादध्येय्यामण् । तस्य 'प्रोक्ताल्लु'मिति लुक् । 'लुक्कदितलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । अत्राणन्तस्याध्येय्यां संक्रान्तत्वादनुपसर्जनत्वादीकारस्य प्रसङ्गः ।

उ०—सामर्थ्यास्त्रियमेनैकाभ्यनुज्ञाद्वारा परमप्रकृतेर्विधिरपि परम्परापत्यापश्यवसम्बन्धे प्रवर्तत इत्यनुमीयत इति न दोष इति दिक् ।

ननु योगविभागेन स्त्रियां युवस्वनिषेधाद्गोत्रप्रत्ययास्तगार्ग्यशब्देन युवत्याः स्त्रिया अभिधानं भविष्यतीत्यत आह—यदि नामेत्यादि । यद्यपीत्यर्थः । निषेधो न भवतीति । योगविभागसामर्थ्यास्त्रियामियेप इति भावः । न प्राप्नोतीति । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया वधादिति भावः । यत्र न स्यादिति । किन्तु इमेव स्यादित्यर्थः ।

उपसर्जनधे हेतुः—तदर्थस्येति । प्रत्ययार्थम्—इत्यर्थः । नन्वण्यद्वाराणन्तमप्युपसर्जनमत आह—प्रत्यय इति । इत्यर्थ एव प्राधान्येनोच्यत इति नोपसर्जनत्वमित्यर्थः । ननु स्त्रीप्रत्ययत्वसाम्याद्वापि न स्यादत आह—टापिबन्ति । ननु ङीष्वा बाधितत्वात् कथं स्यादत आह—अपवादस्येति । तस्मादण एवेति । किञ्च तदन्तविशेषणत्वे तदन्तान्तस्यापि विशेषणापत्तावनुपसर्जनाधिकारवैयर्थ्यापत्तिः, 'स्त्रिया'मित्यभ्यासि-

१-अस्त्रिय । † टिहृदाणञ्.....क्षरपः ४ । १ । १५ २-'त.मधीते' पा० ।

‡ इमम्; तदधीते तद्वेदः मोक्ताल्लुक् ४ । २ । ११२; ४६; ६५ लुक् तदितलुकि १ । २ । ४६

अध्येष्यामभिधेयायाम्ण ईकारेण भवितव्यम् । यश्चात्राध्येष्यामभिधेयायाम्ण,
लुप्तः सः । यश्च श्रूयत उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति ।

इह तर्हि श्रीपगवी माणविका भार्याऽस्य श्रीपगवीभार्यः, जातिलक्षणः
पुं'वद्भावप्रतिषेधो* न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । 'वृद्धिनिमित्तस्ये'त्येवं भविष्यति† ।
यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तः—ग्लुचुकायनी‡ माणविका भार्याऽस्य ग्लुचुकायनीभार्यः ।

तस्मात्त्रिया युवत्या युवसंज्ञैव पर्युदसितव्या, तस्यां च पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्य-
यान्तमेतद्युनि वर्तते ।

प्र०—पुनर्न भविष्यतीति । शास्त्रस्य सट्टप्रवृत्त्या चरितार्थत्वादिति भावः । टात्तु पूर्वमनुत्पन्न
इति उत्तरयते । अत्रादस्याप्रवृत्तामुरसर्गस्याऽनिवारणात् ।

नन्वेवमप्यापिसानिना प्रोक्तमापिसल, तदधीते आपिसला ब्राह्मणीति डीप्प्राप्नोति ।
तस्मादण एशानुसर्जनग्रहण विशेषणमित्यौपगवी माणविकेति न सिध्यति । एवं तर्हि वक्ष्यमा-
णादोषादितिसिद्धयभावादेतद्भाव्यकारेण सुष्ठु न निरूपितम् ।

जातिलक्षण इति । गोत्रसंज्ञाया अभावे जातिरूपाभावात् । यदा तु 'गोत्रं च चरस्यैः
सहे'त्यत्र गोत्रशब्देनात्यमात्र गृह्यते तदौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणश्रीषु वद्भावप्रतिषेधो
सिध्यत एव । ग्लुचुकायनीति । ग्लुचुकस्यापत्यमिति 'प्राचामवृद्धा'दिति फिन्प्रत्ययः,
तदन्तादणो लुकि क्रियमाणे जातित्वाभावा'दितो मनुष्यजते'रिति डीप्न प्राप्नोति । अयापि
सर्वतोऽक्तिव्यादिति डीप् क्रियते तथापि पुं'वद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति । लुक् चाधिको विधेय ।
तस्मादिति । अत्रियामिति योगविभागे सति यूनोति वर्तते । परिभाषा चेत्यम् । तेन युव-
संज्ञायामत्रियामित्युपतिष्ठते । तदुपस्थानेन त्रियां युवसंज्ञा'निवार्यते इति गोत्रसंज्ञा प्रवर्तते । युनि

व०—शेषणत्वेनाऽप्यत्र परिहारः सुकर इति चेत्तदपि 'श्रीपगवी'त्यत्र तुल्यम् ॥ वक्ष्यमाणादोषात्—पुं'वद्व-
प्रतिषेधाऽप्राप्तिरूपात् । सुष्ठु न निरूपितमिति । 'काराकृतिरने'त्यादिसिद्धान्तयुक्तिरापिसलेरनुत्पन्नस्य ।
तदाशयाऽनभिरपूर्वपक्षिणा 'नैव दोष' इत्युक्तिः । सिद्धान्तो स्वाशयमप्रकाशयैव दोषान्तरेण तं निरस्यतीति
भावः ।

जातिरूपाभावादिति । जातित्वाऽभावादित्यर्थः । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधादिति भावः । यदा
त्विति । अत एव 'कुन्ती'त्यनन्तरापत्ये 'जातिलक्षणो डी'त्यित्यनुपसर्जनादि'ति सूत्रस्य भाष्यं सन्नच्छन्ते ।
यदा त्विति—तुनास्त्विति—एतद्भावविरोधस्या । तस्मादेतद्भाव्यात्काण्डानामार्य इति भाष्याच्च
जातिलक्षणे गोत्रं शास्त्रीयमेव । अत एवाऽप्यस्यमिति नोकर, 'कुन्ती'त्यादौ द्रौण्यानिबद्धगोत्रत्वारोपो

* जातेष्व ६ । ३ । ४१

† वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारकविकारे ६ । ३ । ३६

‡ प्राचामवृद्धात् किञ्च बहुलम् ४ । १ । १६०

इहोत्पादयितव्यं प्रत्यययुक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः, परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या । सर्वेष्वप्रत्यययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

तस्मात्प्रतिषेधः ॥ १० ॥

तस्मात् प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः ॥ ११ ॥

अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्वक्तव्या ।

यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते, कथं गार्गायणः वात्स्यायन इति ?

गोत्राद्युनीति च ॥ १२ ॥

गोत्राद्युनीत्येतद्वक्तव्यम् ।

प्र०—वर्तते इति । युवसंज्ञाया अभावेऽपि युवत्वेन पीत्रप्रभृतेरप्रत्ययं ह्युपलक्ष्यत इति यूनीत्युक्तम् । इदानीं पञ्चद्वयोक्तदोषपरिहाराय तत्संकीर्तनं करोति इहेति । सर्वेष्विति । ननु नाय दोषः पूर्वमुक्तः । नैतदस्ति । न तु ज्ञायते क एको भवतीत्यभिधानादर्थत उक्त एवायं दोषः ॥ तस्मादिति । नापत्यादित्येव वक्तव्यम् । तेनप्रत्ययप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थः संघते ।

संज्ञाकारिभ्य इति । कुलव्यपदेशहेतव आदिपुरुषाः संज्ञाकारिण उच्यन्ते । जातिर्नैति ।

उ०—भाष्यप्रामाण्यात्, यूनि तु न गोत्रत्वाऽऽरोपस्तत्र तत्संज्ञानिषेधात्, 'ग्लुचुकायनी'त्वत्र ङीप् तु सिद्धान्ते जातिवादिनो मनुष्येष्वेवेत्याहुः । अथो लुकीति । यून्सुवन्नस्याऽस्त्रिया लुगित्यनेनेति भावः । पु'बन्नाद्यप्रतिषेध इति । गोत्रस्य यून्स्याऽप्रत्ययत्वेनैव बोधास्मानायामाकृतो भाषितपुंस्त्वनिर्वाहो बोध्यः ।

नन्वस्त्रियामिति निषेधः प्रत्ययस्यैव स्यात् न तु युवत्वस्याऽप्राधान्यादत आह—स्त्रियामिति । परिभाषेति । यत्र युवशब्दस्तत्राऽस्त्रियामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः । व्यवहितेनापि सम्बन्धाय परिभाषावमुक्तम् । ननु स्त्रियां युवत्वाऽभावाद्युनीत्युक्तमत आह—युवसंज्ञाया इति ।

पञ्चद्वयोक्तेति । सूत्रग्याते उत्पादयितव्यं प्रत्यययुक्ते नैतयोः परिहारः, विधित्वसम्भवेन नियमाऽनुपपत्तेः, 'प्रथमा'दित्यनुवृत्त्यैव विधौ सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यान्नियम' इत्यपि न युक्तं, तस्य स्ये प्रथमोच्चारितादित्यर्थकत्वात् । किञ्च नियमत्वे परम्परसम्बन्धे प्रत्ययविध्यनुपपत्तिः । न च सोऽपि तेनैवाऽनुमीयते, एवविधस्य वचनव्यापारस्याऽन्यत्र काऽप्यदृष्टत्वादिति । अन्येऽपि नियमाऽसम्भवः, एकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययाऽप्राप्तेः । अप्रत्ययसमुदायलक्षणयाञ्च न मानमिति शब्दमर्यादया सर्वेशाऽसिद्धिरिति भावः ।

अत्र दोषे उत्पत्त्याऽभावमाशङ्कते—नन्विति । अर्थत इति । 'क एको भवति यो वा परमप्रकृतेषो वाऽनन्तरादित्यनेनाऽनियम उक्तस्तत्परिहाराय प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्त एवाऽयमर्थः इति भावः । नापत्यादिति । अप्रत्ययसम्बन्धी प्रत्यय आपत्यः, तदन्तादित्यर्थः । कुलव्यपदेशहेतवः—स्वघटितशब्देन स्वापत्यानां व्यवहारहेतवः । आदिपुरुषाः—गर्गादय इत्यर्थः ।

तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ १३ ॥

तच्चावश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् ।
जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति ।

जातिर्न वर्तते, सङ्ख्या न वर्तते, सर्वनाम न वर्तते । जातिर्न वर्तते—काकस्यापत्यम्
कुररस्यापत्यमिति । सङ्ख्या न वर्तते—नवानामपत्यम् दशानामपत्यमिति । सर्वनाम न
वर्तते—सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यमिति ।

यत्चावदुच्यते 'जातिर्न वर्तते काकस्यापत्यम् कुररस्यापत्य'मिति, येनैव हेतु-
नैकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको भविष्यति । यदप्युच्यते 'सङ्ख्या
न वर्तते नवानामपत्यम् दशानामपत्य'मिति, सङ्ख्येयमपेक्ष्य सङ्ख्या प्रवर्तते,
तत्सापेक्षम्, 'सापेक्षं चासमर्थं भवती'त्यसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदप्युच्यते 'सर्वनाम
न वर्तते सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्य'मिति, निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते,
तत्सापेक्षम्, सापेक्षमममर्थं भवतीत्यसमर्थत्वाच्च भविष्यति ।

यत्चावदुच्यते 'येनैव हेतुनैकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयश्च तृतीयश्च काको
भविष्यती'ति, नैतद्वैवदाहहे काको न काक इति । किं तर्हि ? येनैव हेतुनैतद्वाक्यं

प्र०—प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः । परार्थोभिवक्तुं हि वृत्तिः । सति च प्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थे वर्तते
तत्र जात्यादिवृत्तिः संज्ञाकारिग्रहणेन निवार्यते ॥ येनैवति । अपत्यविशेषप्रतिपत्तये प्रकृत्यर्थो
विशेषणमुपादीयते । स च विशेषो जातिसम्बन्धावगमेनैवावगम्यत इत्यपत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षाया
एवात्राऽभाव इत्यर्थः । सङ्ख्येयमिति । ब्राह्मणादिकमवश्याऽपेक्षणीयं निराधारस्य गुणस्याभावा-

४०—सत्तानिषेधप्रश्नं वारयति—प्रत्ययमिति । 'न वर्तते' इत्यनेन प्रत्ययाऽनुत्पत्तिः कथं लभ्येत्यत
ग्राह—परार्थेति । संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यमित्यस्योपपादनाय 'जातिर्न वर्तते' इत्यादिप्रश्न इति बोध्यम् ।

संज्ञाकारिग्रहणं प्रत्याचष्टे भाष्ये—यत्चावदिति । ननु जन्यजनकयोर्जातिसाम्येऽप्यस्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थं
प्रत्ययः स्यादत ग्राह—अपत्यविशेषेति । निराधारस्तेति । नवादीनां शब्दानां सङ्ख्येयपरत्वेऽपि संख्येय-
विशेषाऽपेक्षयाऽसामर्थ्यम् । भाष्ये—सङ्ख्येयमित्यस्य—सङ्ख्येयविशेषमित्यर्थ इति तत्त्वम् । पूर्वप्रकृतमिति ।
सर्वनाम्नां प्रकृतरामशब्दत्वादिति भावः । सर्वेषामित्यादेः—केषामिति नियताकाङ्क्षोदयान्निर्देश्य विशेषमनेक्ष्य
सर्वनाम्नां निर्देशः प्रवर्तत इति मात्प्याक्षरार्थः । निर्देश्यञ्च क्वचित्किञ्च वयन्निदनुभूतं वचनव्यवृत्त-

१—कुरः कुरन् (प० ङा० ३ । १३३) दश० ङा० ८ । ६३) कर्तते कै ति वा कुररः—
पक्षी । अयं ललचरान्तर्गतपक्षिश्रेणः । यथा महामरुं वनपर्वणि "प्रोद्गुप्यां क्रोडकुररंश्चक्रवाकौपकृजि-
ताम्" (६४ । ११३) ।

भवति काकस्यापत्यम् कुररस्यापत्यमिति, तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । यदप्युच्यते 'सङ्ख्येयमपेक्ष्य सङ्ख्या प्रवर्तते, तत्सापेक्षम्, सापेक्षं चासमर्थं भवती'ति, भवति वै कस्यचिदर्थोत्प्रकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातम्, यदा निर्ज्ञातम्, तदा वृत्तिः प्राप्नोति । यदप्युच्यते 'सर्वेषामपत्यम् विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते, तत्सापेक्षम्, सापेक्षं चासमर्थं भवती'ति, भवति वै कस्यचिदर्थोत्प्रकरणाद्वापेक्ष्यं निर्ज्ञातम्, यदा निर्ज्ञातम्, तदा वृत्तिः प्राप्नोति ।

एवं तर्ह्यनभिधानाज्जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति । तच्चावश्यमनभिधान-
माश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि हि संज्ञाकारिग्रहणे यत्र जात्यादिभ्य उत्पद्यमानेन
प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं भवति, भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा,—

कुतश्चरति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कृशः ।

आहेयेन च दष्टस्य पाञ्चिः सुतसमो मतः ॥

तादायनिः यादायनिः कैमायनिरिति* ।

तदेतदनन्यार्थं संज्ञाकारिग्रहणं वा कर्तव्यम् प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः ?

उभयं न कर्तव्यम् । गोत्रग्रहणं न करिष्यते । 'एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवती'-
त्येव । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैकोऽपत्ये प्रत्ययः [कृतः]
स्यात् ।

यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते, कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति ? वक्तव्यमेवैतद-

प्र०—दित्यर्थः । निर्देश्यमिति । पूर्वप्रकृतमित्यर्थः ॥ वृत्तिरपीति । यदा जात्युपव्यञ्जनानि नाभिव्य-
क्तानि तदा पितृसम्बन्ध एव विशेषावगमायोमादीयते तत्र वाक्यवद्वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । भवतीति ।
ततश्च सङ्ख्याशब्द एव विशिष्टमङ्ख्येयवाचीति सापेक्षत्वाभावाद्धर्तत एवेत्यर्थः ॥ आहेयेनेति ।
अहेरपत्यम् । इतश्चानिन्न इति ढक् । पाञ्चिरिति । बाह्वादित्वादिञ् । तादायनिरिति । 'उदीचां

उ०—दित्ययत् । जाल्यैव विशेषप्रतीतिमुक्तां निरस्यति—यदेति । अखण्डाद्यवस्थायामित्यर्थः ।
ततश्चेति । सङ्ख्यामात्रवृत्तिश्चे सापेक्षत्वं, प्रकारान्तरेण सङ्ख्येयवृत्तित्वनिश्चये सङ्ख्येयविशेषपरत्वनिश्चये वा न
तत्त्वमित्यर्थः ।

भाष्ये—एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीति । प्रातिपदिकादेकोऽपत्ये प्रत्यय इत्यर्थः । प्रातिपदिकादपत्ये
प्रत्ययश्चेदेक एव, अर्थादपत्यसमुदायविवक्षात्वमिति यावत् । तदेवाह—यदि चेदानीमिति । गोत्रग्रहणे

* अत इञ्; इतश्चानिन्नः; बाह्वादिभ्यश्च; उदीचां वृद्धाद्गोत्रात् ४ । १ । ६५; २२२; ६६, १५७

१—काचित्कः पाठः ।

‘गोत्राद्यन्यस्त्रिया’मिति ।

अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते । एवमपि न दोषः । नैकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसम्ब-
ध्यते—‘एको गोत्रे प्रत्ययो भवती’ति । किं तर्हि ? प्रकृतिरभिसम्बध्यते—‘एका
प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयती’ति । यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैका
प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत् ।

अथवाऽस्थानेऽयं पक्षः क्रियते, न हीदं लोकाद्भियते । लोके हि सङ्घायां

प्र०—वृद्धा’दिति क्तिन् ॥ एका प्रकृतिरिति । एकशब्दः सङ्ख्यावाचीति केचिद्वाहः । प्रथमाऽतिक्रमे
च कारणाभावात्तरमप्रकृतिरेवैकशब्देन गृह्यते । शब्दापेक्षया चैक इति पुंलिङ्गेन निर्देशः । अन्ये
तु साधारण एक इत्याहः । परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणीनि तत्र एवोत्पत्तिर्भवति । ‘सर्वेऽ-
पत्येन युज्यन्त’इत्यर्थं च पक्षः प्रमाणोपप्रत्वात्स्थानः ॥ न हीदमिति । लोके योऽर्थ्य एकशब्दस्य
दृश्यते स एवेहाश्रीयते । लोके च प्रथमशब्दसमानार्थ्य एकशब्दो दृश्यते इतीहापि प्रथमार्थ्य एवाश्री-
यते । शास्त्रेऽपि प्रथमार्थ्य एकशब्दो दृश्यते—‘एकेऽल्पप्राणा’ इत्यत्र प्रथमेऽल्पप्राणा इति गम्यते ।

उ०—कृते तु अनुपपत्तिरुक्तैव । मनु गार्ग्यायणसिद्धये ‘गोत्राद्यनी’ति विध्यर्थमेव स्यात्, एवं च ‘उपगोयुंवाऽ
पत्यमित्यर्थे ‘श्रीःगव’इत्यस्य दुर्वात्वात्पत्तिरत आह—भाष्ये—अथापि गोत्रग्रहणमिति । एवं च गार्ग्यायणस्य
सिद्धया ‘गोत्राद्यनी’ति नियमार्थमेव वाच्यं, तथा च नोक्तदोष इति भावः । तत्र ‘पितुरेवाऽपत्य मिति
पक्षेऽस्य नियमत्वं तु ‘एको गोत्रे’ इति साहचर्योद्घोष्यम् । युगपदश्च युगसमुदायपम् । विध्यमनुष्ठानञ्च
प्रग्वदेव । ‘सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते’इति पक्षे तु स्पष्टमेव नियमत्वम् । अयमेव पक्षः सूत्रानुपपत्तम इत्युक्तमेव ।
‘एको गोत्रे’ इत्यत्र गोत्रपदेन युवात्वं न गृह्यते, एतदर्थमेव गोत्रग्रहणमिति बोध्यम् । नन्दे’का प्रकृति’-
रित्युक्ते द्वितीया तृतीया चैकाऽऽनु प्रथमा कथं लम्पनेऽत आह—प्रथमाऽतिक्रम इति । इदञ्चिन्त्यम्—शुजा
त्रयाणां’मित्यत्र त्रयाणामित्युक्तेरस्य न्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणात् । तस्मादयमर्थः—गोत्रे प्रत्ययस्य
सिद्धत्वादिदं नियमार्थम् । गोत्रे बोधनार्थं प्रत्ययप्रकृतिरेवैव नानेका ।

तदाह भाष्ये—यदि चेदानीमित्यादिना । प्रकृतिपरत्वे पुल्लिङ्गानुपपत्तेराह—शब्दाऽपेक्षयेति ।
प्रमाणोपपन्नत्वादिति । दशुपदयानुक्तं अपत्यमत्रप्रभृति । जराकावांशुपत्त्यानञ्च तत्र प्रमाणम् । पक्षा-
न्तरे श्वौचरिक्तसम्बन्धाश्रयणं प्रत्ययोत्पत्तिर्वाच्या भवति, विधित्वसम्भवेन नियमाऽलामश्चेति बोध्यम् ।

भाष्ये अर्थं यतः—‘संशकारिग्रहण’मित्यादिः, ‘किं तर्हि प्रकृति’रित्याद्यन्तः । भाष्ये—सङ्ख्यां प्रवर्त-
मानामिति । प्रवर्तमानां सङ्ख्याम्-आरम्भबधया १ सङ्ख्याम्-एकशब्देन प्रथमशब्देन च व्यवहृतीत्यर्थः ।
एका द्विविधादिबध्वायमद्वितीयेत्याद्यपि गणनादर्शनादेकशब्दो लक्षणाया प्रथमवाच्यपीति भावः । ‘उपाचर-
न्ती’त्यन्तेन लक्षणात्रीजसम्बन्धप्रदर्शनम् । एकशब्दार्थं प्रथमशब्ददर्शनादन्यत्रापि प्रथमार्थं एकत्वमारोप्यै-

प्रवर्तमानामुपाचरन्ति 'एक' इति वा 'प्रथम' इति वा । यावद्भ्रूयात्प्रथमो गोत्रे
प्रत्ययमुत्पादयतीति तावदेको गोत्र इति ॥ ६३ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणप्रदाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

अत इञ् ॥ ४ । १ । ६५ ॥

इञो वृद्धाऽवृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

इञो वृद्धाऽवृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ* भवतो विप्रतिषेधेन । इञोऽवकाशः—दाक्षिः
प्लाक्षिः । फिञोऽवकाशः—तादायनिः यादायनिः । इहोभयं प्राप्नोति—तापसायनिः
सामितिकायनिः । फिनोऽवकाशः—त्वचायनिः स्तुचायनिः । इञ स एव ।
इहोभयं प्राप्नोति—स्तुचुकायनिः स्तुचुकायनिः । फिञ्फिनौ भवतो विप्रतिषेधेन ।
इह कस्मान्न भवति—दाक्षिः प्लाक्षिः ? बहुलवचनात्† ।

प्र०—उपाचरन्तीति । व्यवहरन्तीत्यर्थः । अस्यां पङ्क्तावेकमानयेत्यादौ त्वनियतस्यैकस्यावगमान्
सङ्ख्यावान्येकशब्दो न प्रथमवाची ॥ ९३ ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

अत इञ् । दाक्षिरिति । 'वा नामधेयस्ये'ति यदा वृद्धसंज्ञा नास्ति तदाऽयमिञोऽव-
काशः । इञः स एवेति । 'प्राचामवृद्धात्फिञ्बहुल'मिति प्राचां मतेन फिनो विधानात्, उदीचां
मतेन तदभावादित्रोऽवकाश इति भावः ॥ इह कस्मादिति । प्राचां मतेनाऽवृद्धात्फिन् प्राप्नोतीति

उ०—कयदप्रयोग इति तात्पर्यम् । तद्वन्वयग्राह—अस्यां पङ्क्ताविति । अचिदेव एकशब्दस्य विवक्षाप्रकर-
णादिवशात्प्लक्ष्यया प्रथमपरत्वं न सर्वत्रेत्यर्थः । प्रकृतसूत्रे च लक्ष्यानुरोधात्प्रथमपरत्वमिति भावः । 'मितुरे-
वापत्य'मिति एकशब्दस्य सङ्ख्यावाचित्वपत्रे च गुरुभूताऽनेकलिङ्गकल्पनाभिर्या 'सर्वेषामपत्य'मिति पठः,
प्रथमवाची एकशब्द इति च न्याय्यमित्याशयः ॥ ६३ ॥

इति श्रीशिवमहत्सुतसनीमंजनागोजीपट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोषे चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ।

अत इञ् । ननु दक्षस्य प्लक्षस्य च नामधेयत्वाद्बृद्धत्वेन 'उदीचा वृद्धा'दिति फिञ्प्राप्तेः कथमि-
ञोऽवकाशोऽत आह—यदा वृद्धसंज्ञा नास्तीति । वैकल्पिकत्वादिति भावः । तदाऽयमिञ इति । उदीचां

१—'उपाचरन्ति' पा० । २—'प्रथमोऽपदे प्रत्यय'मिति कीलहार्नपाठः ।

* उदीचां वृद्धादगोत्रात् ; प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ४ । १ । १५७ ; १६०

† प्र.च.मवृद्धात् फिन् बहुलम् ४ । १ । १६०

तद्राजश्च ॥ २ ॥

तद्राजश्वेवो भवति विप्रतिषेधेन । तद्राजस्याऽवकाशः—ऐच्चाकः‡ । इवः स एव । इहोमयं प्राप्नोति—पाञ्चालः वैदेहः वैदर्भः‡ । तद्राजो भवति विप्रतिषेधेन ॥ ६५ ॥

वाह्यादिभ्यश्च ॥ ४ । १ । ९६ ॥

वाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । चाहोरपत्यं वाह्विः । यो हि चाहुर्नाम वाह्वस्तस्य भवति* । नडस्यापत्यं नाडायनः‡ । यो हि नडो नाम, नाडिस्तस्य भवति† ।

प्र०—भावः ।

ऐच्चाक इति । इच्चाकोरपत्यमिति 'जनपदशब्दात्तत्रियाद'प्रत्यञ् । दाण्डिनानादि-सूत्रेषोकारलोपो निनात्यते । पाञ्चाल इति । पाञ्चालविदेहविदर्भेभ्योऽञ् ॥ ९५ ॥

वाह्यादिभ्यश्च । वाह्यादिप्रभृतिष्विति । 'प्रभृति'ग्रहेण वक्ष्यमाणानां कुञ्जादिनडादीनां ग्रहणम् । लौकिक इति । लोके विदित इत्यर्थः । गोत्रभाव इति । संज्ञाकारित्वे आदिपुरुषत्वे इत्यर्थः । एतच्च स्मृतिशास्त्रस्याऽर्थतोऽनादित्वाद्नाशार्थाभिवायित्वं वाह्यादिग्रहणस्य न्याय्यत्वा-लभ्यते । यत्तु कार्यं विगिष्टशब्दस्वरूपोपदानेन न विधीयते किन्तु प्रकारान्तरेण, यथा 'अत इ'त्रिति, तदिदानीन्तनार्थाभिवायिनोऽपि भवति 'दिवदत्ति'रिति ।

४०—मतेनेति भावः । ननु च वृद्धत्वाऽभावेऽप्यवृद्धत्वात्किञ्चिन्नातेः कथमिवः स एवेत्युच्यतेऽत आह—प्राचामिति । माथे—बहुलवचनादिति । 'प्राचामवृद्धा'दित्यत्र पठितादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

वाह्यादिभ्यश्च । ननु वाह्यादीत्यनेनैव गणसङ्ग्रहे 'प्रभृति'ग्रहणं मुचेत्यत आह—प्रभृतीति । लोके इति । लोकविदितेष्वदिपुरुषत्ववस्तु येषां दर्शनमिति माथ्यार्थः । गोत्रभाव इति—प्रकृतमिप्रायन् । अर्थत इति । शब्दतस्तु स.दीत्यर्थः । 'अनाशार्थाभिवायित्वं वाह्यादिग्रहणस्य न्याय्यत्वाल्लभ्यते' इति पाठः । नन्वेवं 'नाडि'रित्यदाविनापि न स्यादत आह—यत्त्विति यत्र शब्दाद्योपरिपठितस्तत्रैव प्रसिद्धार्थानां ग्रहणं न स्वव्यवर्थाति भावः । बाहुर्नाम श्रुतिः । 'जानन्ति वाह्व' इत्याश्वनायनसूत्रात् ।

‡ जनपदशब्दात् त्रियादञ् ४ । १ । २६८

* प्राद्वीव्यतोऽप्य ४ । १ । ८२

† नडादिभ्यः ऋ ४ । १ । ६६

+ अत इञ् ४ । १ । ६५

सम्बन्धिशब्दप्रत्यायानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः ॥ २ ॥

सम्बन्धिशब्दप्रत्यायानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः* । यो हि श्वशुरो नाम श्वाशुरिस्तस्य भवति† ।

प्रत्ययग्रहणेन नार्थः । 'सम्बन्धिशब्दानां तत्सदृशात्प्रतिषेध' इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति—'मातृपितृभ्यां स्वसा' [८ । ३ । ८४] मातृत्वसा पितृत्वसा । अन्या [हि'] मातृत्वसेति ॥ ६६ ॥

सुधातुरकङ्क च ॥ ४ । १ । ९७ ॥

सुधातृव्यासयोः ॥ १ ॥

'सुधातृव्यासयो'रिति वक्तव्यम् । सौधातकिः । वैयासकिः शुक्रः ।

अत्यल्पमिदमुच्यते । 'सुधातृव्यासवरुडनिपादचण्डालविभ्रानामिति वक्तव्यम्' ।

प्र०—सम्बन्धिशब्देति । अयमपि न्यायानुवादः । आदिमत्त्वात्संज्ञाया, श्वशुरस्य सम्बन्धोपाधिकस्य त्वनादित्वात्सदृशग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ मातृत्वसेति । मातृशब्दोऽत्र क्रियावाची न जननीवाचीति 'मातृपितृभ्यां स्वसे'ति पत्वं न भवति । यद्यपि 'क्रियाशब्दार्थोऽपि नित्यस्तथापि प्रसिद्धतरः सम्बन्धिलक्षणोऽर्थ इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम् । उक्तं च हरिणा—

'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकाविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्त्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥' इति ॥ ९६ ॥

सुधातुरकङ्क च । प्रकृत्यन्तराखीति । स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । अन्यवि-

उ०—श्वशुरादीनां गोत्रभावे दर्शनाऽभावत्वेणाऽसिद्धेर्वचनान्तरम् । सम्बन्धिशब्देति । अनेन चावयुत्वाऽनुवादेन पूर्ववार्तिके 'गोत्रभाव'इत्यस्योपलक्षणं सूच्यते । क्रियावाचीति । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः । क्रियाशब्दार्थ इति । क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दस्यार्थ इत्यर्थः । अभिव्यक्तत्वेनेनाऽनाद्यर्थोभिधायित्वमुक्तम्, तेन श्रायुनिकसंज्ञानिरासः । तत्र तत्र 'असंज्ञाया'मित्युक्तेरत्रैव भाष्ये उक्तत्वाच्च पदकार्यत्रिषयोऽयम् । तत्रापि विशिष्टरूपोपादान एव । स्वतन्त्रा इत्यनेन गौणनिरासः । स हि सम्बन्धात्प्रवर्तते । लोकविश्रुता इत्यनेनाऽप्रयुक्तं निरस्तरं । तदुक्तिषु इति । तत्सदृशोऽप्यित्यर्थः ॥ ६६ ॥

सुधातु० । स्वार्थिकेति । व्यासादिविषयमिदम् । अत एव 'वैयासकी संहिता' इत्यस्य सिद्धिः । अत

सीघातकिः । वैयासकिः शुक्रः । वारुडकिः । नैयादकिः । चाण्डलकिः । वैश्वकिः ।
तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि ॥ ६७ ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चकञ् ॥ ४ । १ । ६८ ॥

किमर्थश्चकारः ? स्वरार्थः । 'चित्तोऽन्त उदात्तो भवती'त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्* ।
अथ अकारः किमर्थः ? अकारो वृद्धयर्थः । ङिणतोति वृद्धिर्बधा स्यात्† ।

एकेन ककारेणोभयं सिद्धम् ।

अवश्यमत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थेनार्थः ? 'त्रातरफ-
ओरस्त्रियाम्' [५ । ३ । ११३] इति । 'फक्' इति ह्युच्यमाने 'नोढायनः'
अत्रापि प्रसज्येत । अथापि 'फञ्' इत्युच्यते, एवमप्याश्चायनः अत्रापि प्रसज्येत ।
तस्माच्चकार एव कर्तव्यः, अन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात् । चकारे चेदानीं विशेषणार्थं
क्रियमाणोऽथर्वयं वृद्धयर्थोऽन्योऽनुबन्धः कर्तव्यः । स च अकार एव कर्तव्यः, सूत्रमेदो
मा भूदिति ।

अथ क्रियमाणोऽपि वै चकारेऽन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् ? परत्वा-
ङ्ङिनतीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति X । चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति ।
चित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । अस्त्यन्यङ्ङित्करणे प्रयोजनम् । किम् ?

प्र०—कन्यायेन च कनूरहितैर्वाक्यमेव भवति । 'व्यासक' शब्दाच्च कन्तादृषिवाचिनोऽपि वाह्लादेरा-
कृतिगणत्वादिऽभवन्ति न तु ऋष्यणिति भावः ॥ ६७ ॥

गोत्रे । अथापि फञ् इति । सर्वथा सामान्यग्रहणं प्राप्नोतीत्येवंपरमेतत् । फञ्ति
क्रियमाणे कौश्यायना इति त्रित्स्वरप्रमङ्गः । सूत्रभेद इति । चक्यपि सिध्यति, सूत्रेदस्य
स्यादिति भावः । एवं तर्हीति । चकारस्य विशेषणे चरितार्थत्वाद्ब्रुवुडौ च अकारस्य परत्वा-

उ०—एव 'वैयासक्यां सङ्गताया'मिति पुराणेषु पठयते । वैयासिक्या मिति अपरपठः । ननु व्यासादिभ्यः
प्रत्ययेऽनित्यस्यापत्तिरत आह—अभ्यविकेति ॥ ६७ ॥

गोत्रे कुञ्जा । मध्ये—फक् इत्युच्यमान इति । फक्प्रत्यये कश्चेत्सङ्गा दुर्लभेति भावः । फञ्ति
क्रियमाण इति । 'अत्र सूत्रे' इत्यादिः । कानुबन्धेनापि श्दिः सिद्धयतीत्याह चक्यपि सिद्धयतीति ।
यस्यन्दस्य बहुल्ये प्रागभावादिति । बहुल्ये सुवप्रत्ययोदत्तेः प्राग्यशब्दस्याभावादित्यर्थः । कञ्चित्—प्रयोगा-

* चितः ६ । १ । १६३ ।

† तद्धितेष्वचामादेः ७ । २ । ११७ ।

‡ कितः ६ । १ । १६५; किति च ७ । २ । ११८ । § नडादिभ्यः फक् ४ । १ । १६ ।

¶ अश्वदिभ्यः फञ् ४ । १ । ११० ।

X ङिणदिनिर्णयम् ६ । १ । १६७ ।

वृद्धयर्थो अकारः । चित्तरणोऽपि तर्हिन्यत्रप्रयोजनमस्ति । किम् ? विशेषणार्थश्चकारः । शक्योऽत्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुं तत्र चकारानुरोधादन्तोदात्तत्वं भवति । वृद्धयर्थोऽपि तर्हिन्यः शक्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुं तत्र अकारानुरोधादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ।

एवं तर्हि स्वरे योगविभागः करिष्यते+ । इदमस्ति 'चितः' [६ । १ । १६३] । चिन्तोऽन्त उदात्तो भवतीति । ततः 'तद्धितस्य' । तद्धितस्य च चितोऽन्त उदात्तो भवतीति । किमर्थमिदम् ? परत्वाञ्जिनतीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् । ततः 'कितः' । कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति ।

किं पुनरत्र स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन यावता ऋफञन्ताञ्च्यो विधीयते, तत्र ङिनतीत्याद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । नैतदस्ति । बहुषु* लोपे कृतेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्—कौञ्जायना इति ।

इह केचिद् द्व्येकयोः पयश्च विदधति, बहुषु च फकम्, केचिच्छफञन्ताञ्च्यम्, किमत्र न्याय्यम् ? व्यवचनमेव न्याय्यम् । द्व्येकयोर्हि पयश्चि सति बहुषु च फकि कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ केन 'य'शब्दः श्रूयेत । द्व्येकयोस्त्युच्यमानो न प्राप्नोति । इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माणवकाः कौञ्जायनाः केन 'य'शब्दो न श्रूयेत । 'द्व्येकयो'स्त्युच्यमानः प्राप्नोति ।

तदेतत्कथं कृत्वा व्यवचनं ज्यायो भवति ? यदि तन्नास्ति 'आपत्यो वा गोत्रम्, 'परमप्रकृतेश्चापत्यः,' 'आपत्याज्जीवद्'श्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः,'

प्र०—ञ्जित्स्वरप्राप्तावित्यर्थः । तत्र ङिनतीति । सति शिष्टस्वरस्य बलीयस्त्वादिति भावः । इहेति । पूर्वं वैयाकरणः । केन यशब्द इति । यशब्दस्य बृत्वे प्रयोगाभावात् । यदा तु व्यः क्रियते तदा 'गोत्रेऽलुगची'ति लुकि प्रतिषिद्धे यशब्दः श्रूयते । कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहूनीति अत इत्रो 'एयक्षात्रियर्षे'ति लुकि तद्राजान्तस्य बृत्पु वर्त्तनाञ्च्यस्य लुवित्प्रथिति । आपत्यो वेति ।

उ०—भावादिति पाठः । लुकि प्रतिषिद्धे इति । युवप्रत्ययस्य तु 'एयक्षत्रिये'ति लुगिति शेषम् । न च लुका विषयः पदारे कथमत्रलुक्; प्रत्ययलक्षणैरेव सत्वात् । 'न लुमता' इति निषेधस्तु न, अस्य प्रत्ययोद्देश्यकत्वेऽप्यङ्गोद्देश्यकत्वभावादित्याहुः । फान्ताद्भुवप्रत्ययस्य लुक् तु पैनादिस्वादित्वाद्वा । 'आर्षे'त्यत्र लक्षणप्रतिषेधकपरिभाषा तु न प्रवर्त्तते, अत एव 'आर्षे'शब्दाद्यनि इत्रो लुगुक्तोऽनेन भाष्य इत्याहुः । तद्राजान्तस्य

+ चितः; तद्धितस्य; कितः ६ । १ । १६३—१६५ । 'चितस्तद्धितस्ये'शेकं सूत्रमिति योगविभागेन ध्वन्यते । * ज्यादयस्तद्राजाः १ । ३ । ११६; तद्राजस्य बहुषु तेनेवाक्रियत् २ । ४ । ६२ ।

‘स चास्त्रियाम्’, ‘एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च’ ‘बहुवचनलोपिपु च सिद्ध’मिति । सति हि तस्मिन् द्रव्येकयोरपि फयञ्जि सति, बहुषु च फकि न दोषो भवति । तत्र कौञ्जायनानामपत्यं माणवक इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद् द्रव्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति—कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्याः । कौञ्जायन्यस्यापत्यं घहवो माणवका इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद्बहुपूत्पत्तिर्भविष्यति—कौञ्जायना इति ॥ ६८ ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । १०४ ॥

अनृष्यानन्तर्यं इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति कौशिको विश्वामित्र इति । किं कारणम् ? विश्वामित्रस्तपस्तेपे ‘नानृषिः स्या’मिति । तत्रभवानृषिः सम्पन्नः । स पुनस्तपस्तेपे ‘नानृषेः पुत्रः स्या’मिति । तत्रभवान् गाधिरपि ऋषिः सम्पन्नः । स पुनस्तपस्तेपे ‘नानृषेः पौत्रः स्यामिति । तत्रभवान्कुशिकोऽपि ऋषिः सम्पन्नः । तदेतदृष्यानन्तर्यं भवति, तत्रानृष्यानन्तर्यं इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

प्र०—‘गोत्रेऽलुगची’त्यत्रैतद्व्याख्यातम् । कुञ्जशब्दादेव यूनि फयञ्जि फकि च कृते स्वाधिकस्य चेत्रो लुकि कृते सर्वेऽसिद्धिः ॥ ६८ ॥

अनृष्या । अनृष्यानन्तर्यं इत्यस्यार्थद्वयं सम्भवति,—ऋषीणामानन्तर्ये—अथ्यवचाने न भवति । यद्गानन्तरमेवानन्तर्यं तेन ऋषिम्योऽनन्तरास्त्ये प्रत्ययो न भवतीति । उभयत्राप्यसमर्थसमासः, भवतिना नत्रः सम्बन्धात् । तत्राऽऽद्यपक्षाश्रयेण पूर्वः पक्षो द्वितीयपक्षाश्रयेणोत्तरम् । संज्ञागोत्राधिकारादिति । संज्ञया यद्गोत्रं पौत्रप्रभृति, तदेवाधिकृतं न त्वपत्यमात्र-

उ०—बहुष्विति । तत्र अजादिप्राग्दीव्यतीयविवक्षाम्भावात्प्रागालुक् प्राप्तिरिति भावः । यूनि फयञ्जि फकि चेति । सुबद्धेकयोः फयम्, तद्द्रव्ये फगिति भावः ॥ ६८ ॥

अनृष्या । तेन ऋषिम्योऽनन्तर्येति । माथ्ये—‘कथं तर्हि, ऋषावनन्तरे नैत्यत्र ‘ऋषी’ इत्यवधेरेवाधिकरणत्वविवक्षयां सप्तमीति भावः । अत्र ‘विश्वामित्रस्तपस्तेपे’ इति गद्ययान्त्र अरुष्यानन्तर्यामर्षं सूचयति, अनृषिपुत्राणामपि ऋषिष्वान्, ऋषिपुत्राणामन्यनृषिष्वेति बोध्यम् । ननु गोत्रग्रहणेनैव प्रकृतं, न संज्ञागोत्रं नाम किञ्चिदत आह—सञ्ज्ञयेति । संज्ञया प्रतिपद्यं यद्गोत्रं पौत्रप्रभृतीत्यर्थः । गोत्रसंज्ञया प्रत्याप्यं यद्गोत्रप्रभृति तत्रैवाधिकारोऽवेति फलितम् । अन्यथेति । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्तेति भावः । गोत्र एवेति । अनन्तरे निषेधादिति भावः । विशेषविषयस्येति । ‘ऋषिम्योऽनन्तरे न भवती’ति प्रतिषेधेन ‘अनृषिम्योऽनन्तरे भवती’ति शेषोऽनुमीयते, स च ‘तत्कौशिक्यन्वायाद्गोत्रेऽञ्चो गपक

नैव दोषः । नैवं विज्ञायत 'ऋष्यानन्तर्यं न भवती'ति । कथं तर्हि ?
ऋष्यानन्तरे नेति । यद्येषम्—

अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधिकारात् ॥ १ ॥

अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? संज्ञागोत्राधिकारात् । संज्ञागोत्र
इति वर्तते, तत्र 'कः प्रसङ्गो यदनन्तरे स्यात् । नैव प्राप्नोति, नार्थः प्रतिषेधेन ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यदनृष्यानन्तर्यं इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो
'विदादिषु येऽनृषयः पठन्ते तेपामनन्तरेऽपि वृत्तिर्भवती'ति । किमेतस्य ज्ञापने
प्रयोजनम् ? नानान्द्रः पौत्रः दौहित्र इत्येतत्सिद्धं भवति ॥ १०४ ॥

वतण्डाच्च ॥ ४ । १ । १०८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते, न 'गर्गादिभ्यो यञ्' [४ । १ । १०५] इत्येव सिद्धम् ?
'लुक् स्त्रियाम्' [१०६] इति वक्ष्यामीति । यदि पुनस्तत्रैवोच्येत* । नैवं शक्यम् ?

प्र०—मित्यर्थः । तेपामनन्तर इति । अन्यथा आनन्तर्यप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तत्रपिभ्यो गोत्र
एवाऽप्रत्ययः । अनृषिभ्यस्त्वन्तरापत्य एवेत्येष द्विषयविभागः । नन्वस्माज्ज्ञापकादनृषिभ्योऽ
पत्यमात्रे प्रत्ययः प्राप्नोति । नैव दोषः । विशेषविषयस्यानुमानस्याश्रयणात् ॥ १०४ ॥

पतञ्जल । लुक्स्त्रियामिति वक्ष्यामीति । तत्र च वतण्डशब्दानुवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः ।
यदीति । गर्गादिगण एव वतण्डशब्दानन्तर 'लुक्स्त्रिया'मिति पठितव्यमिति भावः । आङ्गिरस-

उ०—इति भावः । माध्वे—तेपामनन्तरेऽपि वृत्तिरित्यपिशब्द एवकारार्थः, अपिरहित एव पाठ इति
वाशयः । अत्र मानञ्चिन्त्यम् । किञ्च 'ऋषिभ्योऽनन्तरे ने'ति प्रषज्यप्रतिषेधेन व्याख्यानं विफलम्,
अनृषिभ्योऽनन्तर इत्येव युक्तत्वात् । न च 'गोत्र' इत्यधिकारादनन्तरेऽप्राप्त्या निषेधो व्यर्थः, तस्मान्-
र्थेनात्र सूत्रे 'गोत्रे' इत्यस्यासम्बन्धात् । युवापत्ये तु न; 'गोत्राद्युनी'ति नियमात् । तस्मादनृषिभ्योऽ
नन्तरे गोत्रे च प्रत्यय इत्येव भाष्याल्लभ्यत इति दिक् ॥ १०४ ॥

पतञ्जल । माध्वे—न गर्गादिभ्यो यञित्येव सिद्धमिति । न च शिवादिष्वप्यस्य पाठादाङ्गिरसेऽ
पवाचनार्थमिदमिति वाच्यम्, गणद्वयपाठसामर्थ्येनाभिवानस्वभाष्यादाङ्गिरसे यञ्, अन्यत्र अस्मिन्
व्यवस्थासम्बन्धादित्यभिमानः । 'तत्र'शब्दार्थमाह—गण एवेति । नन्वेवमन्देश्चोऽपि गर्गादिभ्यो यञः
स्त्रियां लुक्स्यादत आह—वतण्डशब्दानन्तरमिति । तथा च तत्र वतण्डप्रशङ्कामनुवर्तत इति भावः ।

‡ गोत्रे लुक्स्त्रियायश्च ४ । १ । १०८

१—कचिन्न ।

* गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ गर्गादिगणे 'वतण्ड'शब्दः पठ्यते तदनन्तरं गण एव
'लुक् स्त्रिया'मित्यपि पठितव्यमित्यर्थः ।

आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येत ॥ १०८ ॥

शिवादिभ्योऽण ॥ ४ । १ । ११२ ॥

किमर्थं शिवादिभ्योऽणिवधीयते, न 'यथाविहित'मित्येवोच्येत ? 'शिवादिभ्यो यथाविहित'मितायत्पुच्यमान इत् प्रसज्येत । इत्यतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं बाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासी ? अथेवम् ।

उत्तरार्थं तर्हि, 'अबृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः' [४ । १ । ११३] इति । अत्र 'यथाविहित'मितीयत्पुच्यमाने ढक्प्रसज्येत- । ढगतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स वै नास्ति

प्र०—ग्रहणमिति । तथा च सर्वत्र लुक् स्यात् । योगविभागस्तर्हि किमर्थो न 'वतएडो लुक्छ्रिया'-मित्येकयोग एवोच्येत ? आङ्गिरसे शिवाद्यप्यावनायो योगविभागः । वतएडो नाम ऋपिः, तत ऋपित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिपु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियत्रा समावेशार्थः । अनेन तु योगेनऽऽङ्गिरसेऽणप्रसङ्गे यच्चिधानादप्याध्यते । अन्यत्र तु गोत्रे यत्रणो द्वावपि भवतः । ऋपित्वादेव च वातण्डीत्यत्र प्यङ् न भवति ॥ १०८ ॥

शिवा । गोत्र इति निवृत्तम्, अपत्यमित्येवानुवर्तते । ढगत इति । ननु मातृशब्दस्याऽ-

उ०—सर्वत्र—आङ्गिरसे, तद्भिन्ने च । एवञ्चाऽऽङ्गिरसे वतएडो, अन्वयः वातण्ड्यायनीति भावः । अत्रबाधनार्थं इति । गणद्वयपाठसामर्थ्येन त्रिंशो व्यवस्था न लभ्यत इति भावः । परे तु विपर्यय इत्येवोचितम्, 'न गर्गादिभ्य' इति प्रश्नस्य गर्गादिभ्येव पठनीयः, किमनेन पृथक्पृथगेण, कप्यादिभ्यश्च विशेषाऽनुक्तेः । कपिवोधाय्या योगविभागेन 'आङ्गिरस'इत्यस्यासम्बन्ध इत्याशयः । उत्तरयति—लुगिति । 'यदि शुनस्तत्रैवोच्येते'इत्येतस्य कैश्चैक एवार्थः । नैबसित्वादि । तद्धिच्छुदे हि सर्वत्र यस्यादित्यर्थः । तस्मादाङ्गिरस एव गोत्रेऽस्माद्यत्रिति भावः । गर्गादिपाठस्तु नास्त्येव । अत एव भगवता योगविभागफलं न विचारितम् । एव च योगविभागेन कपिवोधयोरिव वतण्ड्यापि गर्गादिगणे पाठोभाव एवानुमीयते । एव चानाङ्गिरसे 'वतण्ड्यायनी'इत्यस्येवेति भाष्यार्थमाहुः ॥ १०८ ॥

शिवादिभ्यो । माथ्ये—न यथाविहितमिति । कश्चस्तु ध्याख्यानादेव नानुवृत्तिगिति भावः । स च नास्तीति । न चैन्यः 'प्राचामबृद्धा'दित्यस्य प्राप्तत्वेन कथं तदभावः, बहुलप्रश्यात्तस्य दृशे विषयेऽप्रवृत्तिरित्याशयात् । कश्चासावयेति । नन्विदमसङ्गतं, 'शिवादिभ्यो गोत्र' एवेन नान्यत्रेति नियमेन

† अत इत् ४ । १ । ६५

‡ प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३

+ छीभ्यो ढक् ४ । १ । १२०

तस्माद्विभ्योऽखिधानेऽध्यादिप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तस्माद्विभ्योऽखिधानेऽध्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त' इत्येवमयमृष्यण-इत्थं तदपवादं वाधिष्यते, ढकं न वाधिष्यते ।

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं ढको ढ्गृह्योश्च । किं कारणम् ?

ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

सिद्धोऽत्र ढक् 'स्त्रीभ्यो ढक्' [४ । १ । १२०] इत्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । स यथैव तदपवादं तन्नामिकाणं वाधते, एवं ढ्गृह्यावपि वाधते ।

तस्मात्तन्नामिकाण्यद्व्यचः ॥ ६ ॥

तस्मात्तन्नामिकाणि 'अद्व्यच' इति वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त' इत्येवमयं ढक् तन्नामिकाणं तदपवादं वाधिष्यते, ढ्गृह्यो न वाधिष्यते ।

अष्टम्यन्धकवृष्णिक्कुर्वणः सेनान्ताण्यः ॥ ७ ॥

अष्टम्यन्धकवृष्णिक्कुर्वणः सेनान्ताण्यो भवति विप्रतिषेधेन* । अष्टम्यन्धोऽवकाशः—वासिष्ठः वैश्वामित्रः । एयस्यावकाशः—पारिषेण्यः चारिषेण्यः । जातसेनो नामर्षिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । एयो भवति विप्रतिषेधेन—जातसेन्यः ।

प्र—तूत्तरस्यानिर्जातस्वरूपस्येति भावः । अथात्राहुः—कथं पुनर्नित्यानां शब्दनामनित्यान्धकादिवशात्प्रयेखान्वाह्यात् युज्यते । अत्र समाधि—'त्रिपुरानूकं नाम कुर्या' इति न्यायेनान्वकादिवशात् अपि नित्या एव । अथवानित्योनायात्प्रयेखापि नित्यान्वाह्यात् दृश्यते । यथा 'शकाश्रयणेन

६०—इत्यत्रार्थप्रश्लेषेन, इद्विद्वाद्यः 'शिवदिपु पाठया, शिवदिपुक्तितगण' इति गणरत्ने इत्यमिधानाद्वा तेभ्यो दगभाव इति भाष्याराय इत्याहुः ।

ननु अष्टम्यन्धेऽपवादान्वायेन इत्थं एव वाचको न तु ढकोऽत आह—प्राप्तीति । भाष्ये—तन्नामिकाण्यद्व्यच इति । एवं च द्व्यचोऽपि 'स्त्रीभ्यो ढक्' इत्येव दगिति 'द्व्यच' इति सूत्रं पृथक् न कर्तव्य-

ऋपिश्यणो ढग्दूकौ विप्रतिपेधेन ॥ १ ॥

ऋप्य षः स्यलक्ष्य ढग्दूकौ भवतो विप्रतिपेधेन* । ऋप्यणोऽवकाशः वासिष्ठः
वैश्वामित्रः । ढकोऽवकाशः—दुलि—दौलेयः । वलि—वालेयः । इहोभयं प्राप्नोति—
अत्रि—आत्रेयः ॥ स्यणोऽवकाशः—मकन्दिका—माकन्दिकः । ढूकोऽवकाशः—
काणिकेरः । इहोभयं प्राप्नोति—पौणिकेरः मौद्गलिकेरः । ढग्दूकौ भवतो विप्रतिपेधेन ।

द्व्यचो ढको ढग्द्वौ ॥ २ ॥

द्व्यचो ढग्भवतीत्येतस्माद्द्व्यचो भवतो विप्रतिपेधेन† । 'द्व्यचो ढग्भवती'-
त्यस्यावकाशः—दात्तेयः गौप्तेयः । द्रूकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—नटी
नाटेरः । दासी—दासेरः ॥ ढकोऽवकाशः—कामण्डलेयः' माद्रवाहेयः । ढकः स
एव । इहोभयं प्राप्नोति—जम्बू—जाम्बेयः । ढग्द्वौ भवतो विप्रतिपेधेन ।

न वर्ज्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

न वैष युक्तो विप्रतिपेधो योऽप्यमृष्यणो ढकश्च । किं कारणम् ? ऋप्यणः
पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । विद्वोऽत्राणुत्सर्गेष्वैः, तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं
येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमिञ्च+ वाधत एवं
ढकमपि वाधेत ।

प्र०—वदेनोक्तः । अत्र च यथासङ्ख्यं मन्वन्धः । दौलेय इति । दुनेरनृपित्वाद्ढकोऽयमवकाशः ।
काणिकेर इति । काणैव—काणिका । पौणिकेर इति । पुणिका तत्रामिका च्छुद्रा च । जाम्बेय इति ।
चतुष्पालनक्षणां ढग् । 'ढेलोपोऽकद्रवा' इत्युकारलोपः । जम्बूशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्ताद्ढकप्राप्तिश्चिन्त्या ।
न घेति । प्राप्तिनाञ्चं वाध्यं मन्यते । मन्थ्येऽपवादा इति । पूर्वस्य निज्ञानस्वरूपत्वाद्वाधधत्वं न

ढ०—पृथ्वाभावार्थेति भावः । काणैवेति । वृद्धत्वात्तत्रामकारत्वाभावाच्च ढूकोऽयमवकाश इति भावः । जम्बूश-
ब्दस्येति । अस्य दीर्घोऽकारान्तत्वादूटभावः । द्व्यच इत्यत्रापि स्त्रीभ्य इति वर्तते । तच्च स्वयंते । तेन
तदधिकारविहितप्रत्ययप्रदृश्येन । तत्र 'अप्राणिकान्तेऽने'ति वाक्तिके 'उत' इत्यस्यासमन्थेऽपि प्राप्तिज्ञाति-
त्वात्तदभव इति भावः । अन्ये तु 'तस्या जम्बोः फलरतो नदीभूय प्रवर्तते' इति प्रयोगाज्जम्बुद्वान्तोऽपि ।
स च वृत्तशृगालोभाचचनः । एतद्द्रव्यप्रमाणत्वात्तस्माद्द्वि दीर्घान्तोऽप्युभयवचनः । यद्वा 'स्त्रीभ्य'

* ऋष्यन्धकशृण्विकुम्भयः अद्भ्यो नदीमानुषीम्यस्तत्रामिकाम्यः । इतश्चानिञः । लुद्राम्यो वा
४ । १ । ११४ ; ११३ ; १२२ ; १३१ † द्व्यचः ; लुद्राम्यो वा ; चतुष्पादयो ढग् ४ । १ । १२१ ;
१३१ ; १३५ १—'हरिप्रवाहेय' इत्यधिकं क्वचित् ‡ प्राग्दीप्यतोऽण् ४ । १ । ५३

+ अत इत् ४ । १ । ६५

यस्तं वाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कः पुनरसौ ? अणोव ।

उत्तरार्थमेव तर्हि, 'अष्टम्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' [४ । १ । ११४] इति । अत्र 'यथाविहित'मितीयत्युच्यमान इव प्रसज्येत । इत्थतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ये तस्य वाधकास्तद्वाधनार्थम् । स वै नास्ति यस्तं वाधेत, तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति । कश्चासौ ? अणोव ।

उत्तरार्थमेव तर्हि, 'मातुरुत्सह्यासम्भद्रपूर्वायाः' 'कन्यायाः कनीन च' [४ । १ । ११५; ११६] इति । अत्र 'यथाविहित'मितीयत्युच्यमाने ढक्प्रसज्येत । ढगतो यथाविहितः । पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? मातुरुत्कारं वक्ष्यामि, कन्यायाः कनीनभावमिति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' [१२०] मातुरुत्कारः, कन्यायाश्च कनीनभार्य इति ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमृष्टिपेणशब्दः शिवादिषु पठ्यते । तत्र 'यथाविहित'मितीयत्युच्यमान इव प्रसज्येत । तं परत्वात्सेनान्ताएणो वाधेत X । तत्रारम्भसामर्थ्यादिभू प्रसज्येत । पुनरणप्रहणादणोव भवति ॥ ११२ ॥

अष्टम्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ४ । १ । ११४ ॥

प्र०—स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्कथं ढक्विहितः । एव तर्हि परिहारान्तराभिधानात् विचारितमेतद्वाच्यकारेण । तं परत्वादिति । परत्वग्रहणेन वाधकत्वं लक्ष्यते । तेनापवादत्वादित्यर्थः ॥ ११२ ॥

अष्टम्यन्धकः अष्टम्यन्धक इति । 'अवृद्धाम्यो नदीमानुपीभ्य' इति मानुपीलक्षणोऽण् स्य एषः

३०—वारितार्थात्कथमग्रहणं विनापि विरत आह—गोत्र इति निवृत्तमिति । अन्ये तु विपर्ययत्वय युक्तत्वादिधित्वाया एव विधिस्तेनेति भाष्याशयः । अत एव यूनि लुक्पूर्वादिस्थमाथ्येणावतोष इत्याहुः । परिहारान्तरमिति । 'स्त्रीभ्य' इत्यर्थग्रहणं मत्वा पूर्ववृत्तिसोमयसाधारण्येन ढगिरपुक्ते उभयसाधारण्येन परिहारान्तरमेवोक्तं न तु वस्तुनचवं निरूपितम् । तद्य 'स्त्रीभ्य' इति युत्वे निरूपयिष्यत इति भावः । ननु ष्यस्यानवकाशत्वात्परत्वादियुक्तमत आह—परत्वग्रहणेनेति । न च प्राद्वीव्यतीयाधिकारेणाप्रहणे तिद्धेऽणित्ति व्यर्थमेव, अर्थन्यायधित्वे अयणनार्थबोधकत्वात् एव तदुच्यते ॥ ११२ ॥

अष्टम्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च । ननु स्यस्यप्रसिद्धोऽत आह—अवृद्धाम्य इति । अनुचित्वादि । मन्त्र-

ऋप्यणो ढङ्कौ विप्रतिपेधेन ॥ १ ॥

ऋप्यणः स्यणश्च ढङ्कौ भवतो विप्रतिपेधेन* । ऋप्यणोऽवकाशः वासिष्ठः
वैश्वामित्रः । ढकोऽवकाशः—दुलि—दीलेयः । वलि—वालेयः । इहोभयं प्राप्नोति—
अत्रि—आत्रेयः ॥ स्यणोऽवकाशः—मकन्दिका—माकन्दिकः । ढकोऽवकाशः—
काणिकेरः । इहोभयं प्राप्नोति—पौणिकेरः मौद्गलिकेरः । ढङ्कौ भवतो विप्रतिपेधेन ।

द्वयचो ढको ढ्रढञौ ॥ २ ॥

द्वयचो ढ्रभवतीत्येतस्माद्ढ्रढञौ भवतो विप्रतिपेधेन† । 'द्वयचो ढ्रभवती'-
त्यस्यावकाशः—दाचेयः गौप्तेयः । ढ्रः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—नटी
नाटेरः । दासी—दासेरः ॥ ढ्रकोऽवकाशः—कामण्डलेयः* माद्रवाहेयः । ढ्रः स
एव । इहोभयं प्राप्नोति—जम्बू—जाम्बेयः । ढ्रढञौ भवतो विप्रतिपेधेन ।

न वपर्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

न वैप युक्तो विप्रतिपेधो योऽयमृप्यणो ढकश्च । किं कारणम् ? ऋप्यणः
पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोऽत्राणुत्सर्गैवैः, तस्य पुनर्वचन एतन्नयोजनं
येऽप्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तत्रावधानार्थम् । स यथैव तदपवादमिभं+ वाधत एवं
ढकमपि वाधेत ।

प्र०—वैनोक्तः । अत्र च यथासङ्गच* मन्वन्वः । दीलेय इति । दुनेरनृपित्वाद्ढ्रकोऽयमवकाशः ।
काणिकेर इति । काणैव—काणिका । पौणिकेर इति । पुणिका तत्रामिका क्षुद्रा च । जाम्बेय इति ।
चनुप्याल्लक्षणो ढ्र । 'ढ्र लोमोऽकद्रवा' इत्युक्तारलोमः । जम्बूसदस्यास्त्रीप्रत्ययान्ताद्ढ्रकृत्प्रसिद्धिन्या ।
न घेति । प्राप्तिनाशं वाध्यं मन्यते । मध्येऽपवादा इति । पूर्वस्य निज्ञानस्वरूपत्वाद्वाध्यत्वं न

उ०—पृथ्वाभावादिति भावः । काणैवेति । वृद्धत्वात्त्राम इत्वाभावाच्च ढ्रकोऽयमवकाश इति भावः । जम्बूसा-
दस्येति । अस्य दीर्घोऽकारान्तत्वाद्ढ्रभावः । द्वयच इत्यत्रापि स्त्रीभ्य इति वर्तते । तच्च स्वयंते । तेन
तदधिकारविहितप्रत्ययप्रद्वयम् । तत्र 'अप्राणिनांश्चे'ति वाक्तिके 'उत' इत्यस्यासम्बन्धेऽपि प्राणिनाति-
त्वात्तदभव इति भावः । अन्ये तु 'तस्या जम्बोः फलरसो नदीभूय प्रवर्तते' इति प्रयोगाज्जम्बुईश्यान्तोऽपि ।
स च वृक्षमालोमवचनः । एतद्भ्रमप्रमाद्यनात्तस्माद्द्वि दीर्घान्तोऽप्युभयवचनः । यदा 'अन्त्य'

* ऋप्यण्यकृष्णिकुरुभ्यश्च; अत्रदाम्यो नदीमानुशीम्बस्तत्रामिकाभ्यः; इतश्चानिभ्रः; क्षुद्राम्यो वा
४ । १ । ११४; ११३; १२२; १३१ † द्वयचः; क्षुद्राम्यो वा; चनुप्यादयो ढ्रज् ४ । १ । १२१;
१३१; १३५ १—'हरपयवाहेयः' इत्यधिकं क्वचित् ‡ प्राग्दीर्घतोऽण् ४ । १ । ८३

+ अत इम् ४ । १ । ६५

तस्माद्वापिभ्योऽण्विधानेऽन्यादिप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तस्माद्वापिभ्योऽण्विधानेऽन्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त' इत्येवमयमृष्यण-इत्वं तदपवादं वाधिष्यते, ढकं न वाधिष्यते ।

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं ढको ढ्गृह्योश्च । किं कारणम् ?

ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

सिद्धोऽत्र ढक् 'स्त्रीभ्यो ढक्' [४ । १ । १२०] इत्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्व्याधनार्थम् । स यथैव तदपवादं तन्नामिकाणं वाधते, एवं ढ्गृह्यवपि वाधते ।

तस्मात्तन्नामिकाण्यद्वयचः ॥ ६ ॥

तस्मात्तन्नामिकाणि 'अद्वयच' इति वक्तव्यम् ।

न वक्तव्यम् । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त' इत्येवमयं ढक् तन्नामिकाणं तदपवादं वाधिष्यते, ढ्गृह्यो न वाधिष्यते ।

ऋष्यन्धकृष्णिकुर्वणः सेनान्ताण्यः ॥ ७ ॥

ऋष्यन्धकृष्णिकुर्वणः सेनान्ताण्यो भवति विप्रतिषेधेन* । ऋष्यणोऽवकाशः—वासिष्ठः वैश्वामित्रः । एयस्यावकाशः—पारिषेयः वारिषेयः । जातसेनो नामर्षिस्तस्माद्भयं प्राप्नोति । एयो भवति विप्रतिषेधेन—जातसेन्यः ।

प्र—तत्तरस्यानिर्जातस्वह्वात्स्येति भावः । अयात्राहु—कथं पुनर्नित्यानां शब्दनामनित्यान्धकादिवशात्प्रेषणान्वाह्यान् युज्यते । अत्र समाधि—'त्रिपुरानूकं नाम कुर्यां' इति न्यायेनान्ववादिवशा अपि नित्या एव । अथवानित्योपायाध्ययेणापि नित्यान्वाह्यान् दृश्यते । यथा 'शकाध्ययेन

२०—इत्यर्थमिदं इणमेव, इद्विद्वाद्यः 'शिकादिषु पाठया, शिकादिकृतिगण' इति गणरत्ने सप्तमिघानाद्वा तेभ्यो टगभाव इति भाष्याशय इत्याहुः ।

ननु ऋष्यन्धकृष्णिकुर्वणान् इत्येव एव वाधको न तु ढकोऽत आह—प्राप्नोति । भाष्ये—तन्नामिकाण्यद्वयच इति । एवं च द्वयचोऽपि 'स्त्रीभ्यो ढक्' इतिव दगिति 'द्वयच' इति सूत्रं पृथक् न कर्तव्य-

* ऋष्यन्धकृष्णिकुर्वणः, सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ४ । १ । १२४; १५२

१—इदानीं स्वतन्त्रभारत इदमेव स्वीकृतमस्ति । तस्य चायं १ चैवः १८८६ तिथिवर्तते ।

अन्धकाणोऽवकाशः—शवाफल्कः श्वैत्रकः । एयस्य स एव । उग्रसेनो नामान्धकस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । एयो भवति विप्रतिपेधेन—औग्रसेन्यः ।

वृष्ण्यणोऽवकाशः—वासुदेवः बालदेवः । एयस्य स एव । विण्वक्सेनो नाम वृष्ण्यस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । एयो भवति विप्रतिपेधेन—वैण्वक्सेन्यः ।

कुर्वणोऽवकाशः—नाकुलः साहदेवः । एयस्य स एव । भीमसेनो नाम कुरुस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । एयो भवति विप्रतिपेधेन—भैमसेन्यः ।

सेनान्ताण्यो भवति विप्रतिपेधेन जातोऽग्रविष्वग्भीमेभ्य इति वक्तव्यम् ॥११४॥

मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ॥ ४ । १ । ११५ ॥

किमर्थं स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः क्रियते, न 'सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वस्ये'त्येवोच्येत ? स्त्रीलिङ्गे यो मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यात् । इह मा भूत्—संमिमीते संमाता, संमातुरपत्यं सांमात्र इति ॥ ११५ ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ४ । १ । ११६ ॥

इदं विप्रतिपिद्धम् । को विप्रतिपेधः ? अपत्यमिति वर्तते । यदि च 'कन्या नापत्यम्, अधापत्यं न कन्या । कन्या चापत्यं चेति विप्रतिपिद्धम् ।

प्र०—कालस्य ॥ ११४ ॥

मातुरुत् । अणि सिद्धे तत्सन्नियोगेनोत्त्वार्थं वचनम् । स्त्रीलिङ्ग इति । अर्थधर्म स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य क्रिया शब्दनिवृत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कृतः । न्यायानुवादश्चायं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । सम्बन्धिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात्तस्यैव ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । एतच्च 'बाह्यादिभ्यश्चे'त्यत्रोक्तम् ॥ ११५ ॥

कन्यायाः । यदीति । अक्षतयोनिः कन्या, सा कथमपत्येन सम्बन्धेतेति भावः । अभिसम्बन्धपूर्वक इति । शास्त्रोक्तो विवाहोऽभिसम्बन्धस्तत्पूर्वके पुरुषसयोगे कन्याशब्दो

उ०—मित्यर्थः । यथा शक्येति । प्रसिद्धमेतच्छ्रुतिविदात् । जातादिभ्यः परो यः सेनाशब्दस्तदन्ताण्यो विप्रतिपेधेनेति वक्तव्यमिति माध्येऽन्वयः ॥ ११४ ॥

मातुरुत्संख्या । अणि सिद्ध इति । 'तस्यापत्यम्' इत्यनेन । माध्ये—स्त्रीलिङ्गे य इति । नित्यं स्त्रीलिङ्ग इत्यर्थः । सम्बन्धिशब्दस्येति । शशुरादिषुदित्यर्थः ॥ ११५ ॥

कन्यायाः । ननु प्रथमं वयः कन्याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, देवात्प्रथमे वयस्वन्वपत्यसम्बन्धसम्भवात्की

† तस्यापत्यम् ४ । १ । ६२ ।

१—“कन्या कमनीया भवति क्षेत्रं नेतव्येति वा,

कमनेनानानीयत इति वा, कनेतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः” इति यास्कः (निर० नै० ४ । २ । १६) तथा च महाभारते वनपर्वणि— “यस्मात् कामपते सर्वान् कमेर्घातोश्च भाविनि । । तस्मात् कन्येद् मुश्रीणि । स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ! ॥”

नैतद्विप्रतिपिद्धम् । कथम् ? कन्याशब्दोऽयं पुंसाभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोगे निवर्तते । या चेदानीं प्रागभिसम्बन्धात्पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तते एव । कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्यामिमतायाः सुदर्शनाया यदर्पत्यं स कानीन' इति ॥ ११६ ॥

स्त्रीभ्यो ङक् ॥ ४ । १ । १२० ॥

इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा स्यात्, स्त्रीशब्द-
ग्रहणं वा, स्व्यर्थग्रहणं वा ? किं चातः ? यदि [स्त्री] शब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा इडविङ्-

प्र०—निवर्तते । या तु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा कन्यात्वं न जहाति । कन्योक्ताया इति । कन्यैवासावुक्ता । तदेव व्याचष्टे—कन्याभिमताया इति । कन्यैव सा-
भिमता स्मृतिकाराणामित्यर्थः । सुदर्शनाया इति । प्रकटदर्शनाया अगुप्तत्वादित्यर्थः । अन्ये
त्वाहुः—मुनिदेवतामाहात्म्याद्या पुंयोगेऽप्यक्षतयोनिर्भवति यथा कुन्ती मन्वाहृतदिनकरोत्या-
दितकर्णाख्यपुत्रापि पुन कन्यैवाभूत् । तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयम् ॥ ११६ ॥

स्त्रीभ्यो । बहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणे निरस्ते पक्षत्रयसम्भावनापूर्वकं प्रत्ययग्रहणमिह
व्यवस्थाप्यते—इदं सर्वेष्विति । तत्र कचिद्व्यतिपक्ष आश्रीयते, इह तु स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्
'स्वरितेनाधिकार' इत्यस्य स्वरितेनाधिका रावगतिर्भवतीत्यस्याप्यर्थस्याध्ययणाट्टावादिप्रत्ययग्र-
हणम् । 'स्त्रियां क्ति' नित्येतत्प्रकरणविहितास्तु प्रत्यया व्यवधानान्न गृह्यन्ते । स्त्रीशब्दग्रहणमिति ।
स्त्रीलिङ्गानां शब्दानां ग्रहणमित्यर्थः । स्व्यर्थग्रहणमिति । अर्थे कार्यासम्भवे तदभिधायिशब्द-

उ०—विरोधोऽत आह—अचतेति । नन्वभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोग इति पुनरुक्तमत आह शास्त्रोक्त इति ।
पुरुषं युनक्तीति । पुरुषमात्मनि योजयति, सम्प्रधाति, पुरुषेणात्मानं योजयतीति यावत् । कन्याभिमतात्वे
हेतुः—सुदर्शनाया इति । अगुप्तत्वादेतोः प्रकटदर्शनाया इत्यन्वयः । मन्वाहृतेन दिनकरोत्यादितः
कर्णाख्यः पुत्रो यस्या इति बहुव्रीहिः । सुदर्शनाया इति भाष्येणैदमेव बोध्यत इत्यन्ये ॥ ११६ ॥

स्त्रीभ्यो । ननु स्वरूपग्रहणपक्षः कुतो न शङ्कितोऽत आह—बहुवचनेति । ननु सर्वेष्वेकजाती-
सिद्धान्तामावादाह—तत्र कचिदिति । यथा 'यू रूपाख्या'विषयत्र स्त्रीलिङ्गशब्दग्रहणं, 'स्त्रिया'मित्यादौ
चार्याभिवानमिति भावः । प्रकृतसूत्रस्यसिद्धान्तपक्षे धीजमाह—इह त्विति । नन्वेवं किनादीनामपि
ग्रहणं स्यादत आह—स्त्रियां क्तिनिति । व्यवधानात्—अतिसूत्रत्वादित्यर्थः । ननु बहुवचनस्वरूपग्रहण-
निरासेन स्त्रीशब्दग्रहणमित्यनुपपन्नमत आह—स्त्रीलिङ्गानामिति । ननु शब्दस्यार्थस्य वा ग्रहणे एकजाती-
यदोपकथनमयुक्तमत आह—अर्थे इति । एवञ्चात्र सूत्रे स्त्रीशब्दग्रहणं स्व्यर्थग्रहणमिति पक्षयोरविशेषेऽपि

१—'पितृवशमनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना' इति मनुः (६ । १७२) ।
'कानीनः कन्यकाजतो मातामहसुतो मत' इति याज्ञवल्क्यः (व्यव० ८ । १२६)
२—कचिदिति ।

ऐडविडः, पृथ्-पार्थः, उशिज्-श्रीशिजः, दरद्-दारदः अत्रापि प्राप्नोति । अथ प्रत्ययग्रहणं लैखाभ्रेयः वैमात्रेय इति न सिध्यति ।

अस्तु प्रत्ययग्रहणम् । कथं लैखाभ्रेयः वैमात्रेय इति ? शुभादिपुः पाठः करिष्यते ।

वडवाया वृपे वाच्ये

वडवाया वृपे वाच्ये ढग्यक्तव्यः । वडवाया वृपां वाडवेयः ।

अण् कुञ्चाकोकिलात् स्मृतः ।

क्रीञ्चः क्रीकिलः ।

आरक्पुंसि ततोऽन्यत्र

ततोऽन्यत्र पुंसि आरग्वक्तव्यः । मृषिकाया पुमान् मीषिकारः । मृग्याः

पुमान् मार्गारः ।

गोधाया ढृग्विधौ स्मृतः ॥

प्र०—ग्रहणमेव सम्बध्यते । इडविडादयः शब्दाः स्त्रीवृत्तयो न तु स्त्रीप्रत्ययान्ता इति तेभ्योऽण्वेव भवति ।

वडवाया । इति । वृपो—बीजाश्वः । तेन चार्थेन विशेषविहिनेनापत्यलक्षणोऽर्थो ढको वाच्यते । तेनापत्ये वाडव इति भवति । क्रीञ्च इति । अन्य एवाय ढापवाद ॥ १२० ॥

ड०—सम्भवमात्रेणोपन्यस्तौ । 'स्त्रियाः पुंव'दिव्यादौ स्वनयोर्विशेषो बोध्यः । केचित्तु स्त्रीलिङ्गार्थबोधकशब्द-ग्रहणमेवात्र इडविडादीनां शिवादिपु पाठः, अनभिधानाद्वा तेभ्यो दगमावः, 'एको गोत्र'सूत्रेकरीतेः । यथा वेम्यश्चिदपत्यप्रत्ययसामान्याभावः, तत्रापि केपाञ्चिच्छ्रुमादिपाठ आवश्यकः, स्त्रीशब्दे स्वरितत्वप्रतिष्ठान-श्चाधिकमितीदं माध्यमेकदेश्युक्तिरित्याहुः । अत्र प्रातिपदिकादिति न सम्बध्यते, विशेषादिति बोध्यम् । सम्बन्धेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया न दोष इत्यन्ये ।

वाडव इतीति । 'न च चतुष्पादाच्चित्वाड्दृजः प्रातिः स्वरे च विशेष इति वाच्यं, देवताविशेषस्य स्यंस्त्रीस्यस्य गृहीताश्वास्यस्य वाचकवडवाशब्दस्यैवात्र प्रख्यात् । बीजाश्वशब्देनापि गृहीताश्वाकार-स्तपुमान् स्यं एव । एवञ्च तस्य चतुष्पादाच्चित्वाभावात्तदोषः । अत एव 'वाडवो वडवानल' इत्यमरः । न पार्थस्यानुवाच्यत्वेन विशेषविहिनेनार्थेनापत्यार्थो न बाध्यत इति वाच्यम्, अर्थस्यापि विधेयतायाः कार्यशब्दवादे सत्त्वेनादोषा'दिति केचिन्, तत्र, 'चतुष्पादो गर्भिण्या' इत्यत्र 'जातिरिति वक्तव्यम्' इति वदता वार्तिककृताश्च चतुष्पादाच्चित्वावप्रत्यक्ष्य बोधनात् । ब्राह्मणवाचिवडवाशब्दात् ढकोऽपवादे 'अड्ढाम्' इत्यणि ब्राह्मणवाची वाडवः साधुः । अत्रवाचानिनस्तु ढनि वाडवेव इत्येव । वाडव इत्यस्यानीष्टत्वे 'दाशरथाये'तिवत् साधुरिति बोध्यम् । वार्तिके—'कुञ्चाकोकिलादिति—समाहारद्वन्द्व-निर्देशः एवञ्च शिवादिगणे 'कृञ्चा' 'कोकिला'पाठोऽनर्थ इति बोध्यम् । ततोऽन्यत्रेति । गोधातोऽन्यत्रे-त्यर्थः । गोधाया ढृग्विधावपि पुंसीत्यर्थः स्मृतः । वाचस्तु न युक्तः, नित्यशब्दवादेऽर्थस्याविधेयत्वात्,

गोधायाः पुमान् गौधेरः † ॥ १२० ॥

चटकाया ऐरक् ॥ ४ । १ । १२८ ॥

चटकायाः पुँल्लिङ्गेनिर्देशः ॥ १ ॥

चटकायाः पुँल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । इहापि यथा स्यात्—चटकस्यापत्यं चाटकैरः ॥ यदि पुँल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते चटकाया अपत्यं चाटकैर इति न सिध्यति । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती'त्येवं भविष्यति ।

स्त्रियामपत्ये लुक् ॥ २ ॥

स्त्रियामपत्ये लुग्यक्तव्यः । चटकाया अपत्यं स्त्री चटका ॥ १२८ ॥

आरगुदीचाम् ॥ ४ । १ । १३० ॥

आरग्वचनमनर्थकं रका सिद्धत्वात् ॥ १ ॥

आरग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? रका सिद्धत्वात् । 'गोधाऽऽकारान्ता', रक् च प्रत्ययः ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदारकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? मौएडारः जाडारः पाएडार इत्येतस्सिद्धं भवतीति ॥ १३० ॥

सुद्राम्यो वा ॥ ४ । १ । १३१ ॥

'सुद्राम्य' इत्युच्यते, का सुद्रा नाम ? अनियतपुंस्का, अङ्गहीना वा ॥ १३१ ॥

प्र०—चटकायाः । पुँल्लिङ्गेनेति । अन्यथा पुँल्लिङ्गादिभ्रू प्रसज्येत ॥ १२८ ॥
सुद्राम्यो । अङ्गहीना वेति । वाशब्दञ्चार्थे ॥ १३१ ॥

उ०—अत एव 'भूपिकाया अपत्यं पुमा'निति विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये । वाङ्मयेऽपि वदवाया अपत्यं वृष इत्येव विग्रह इत्युचितम् । एवं गोधाया अपत्यं पुमान् गौधेरः । अत एव 'त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोषिकात्मजे' इति कोपः ॥ १२० ॥

चटकाया । स्त्रियामपत्य इति । स्त्रीरूपेऽपत्य इत्यर्थः । चटकाया अपत्यं स्त्री चटकेत्यत्र लुक्चित्त्वेन्येन टापो लुक्चर्चभेदेन लक्ष्यभेदात्पुनश्चाप् । अजादिषु चटकशब्दपाठाच्च न जातिलक्षणो षीप् ॥ १२८ ॥

आरगु । गोधाकारान्तेति । गोधाशब्द आकारान्त इत्यर्थः । अर्थधर्मस्य स्त्रीत्वस्य शब्दे आरोपः । अन्येभ्योऽपीति । न चारख्यानशयन्तात्किपि गोधाशब्दस्यैवानाकारान्तत्वसम्भवेनान्यतः प्रवृत्तौ न मानम्, माप्यप्रामाण्येनाख्यानशयन्तात्किपोऽनुसृत्तेः, 'अभिव्यक्ते'ति न्यायेन तस्यात्राग्रहणाच्चेति दिक् ॥ १३० ॥

ढकि लोपः ॥ ४ । १ । १३३ ॥

केन विहिते पितृष्वसुर्ढकि लोप इत्युच्यते ? एतदेव ज्ञापयति भवति पितृष्व-
सुर्ढगिति, यदयं ढकि लोपं शास्ति ॥ १३३ ॥

मातृष्वसुश्च ॥ ४ । १ । १३४ ॥

‘ढकि लोपः’ [१३३] इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति मातृष्वस्त्रीय इति ।
नैष दोषः । एवं वक्ष्यामि—‘पितृष्वसुश्च’ [१३२] ढकि लोपः । ततो
मातृष्वसुश्च । पितृष्वसुर्पदुक्तं तन्मातृष्वसुर्भवतीति । किं पुनस्तत् ? छण् ढकि
लोपश्च ॥ १३४ ॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ ४ । १ । १३७ ॥

राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् ॥ १ ॥

राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यम् । राजन्यो नाम जातिः । क्व मा भूत् ? राजन
इति* ॥ १३७ ॥

प्र०—मातृष्वसुः । तत्रेदमिति । अनन्तरस्य विधि मन्वते । एवं वक्ष्यामिति । व्याख्या-
स्यामीत्यर्थः । चकारेण पितृष्वसुरित्यनुकृष्यते इति कार्यद्वयलाभः ॥ १३४ ॥

राजश्वशुरा । राजशब्दः क्षत्रियशब्दपर्यायः । जातिग्रहणमिति । यदा प्रकृतिप्रत्यय-
समुदायेन जातिर्गम्यते तदा प्रत्ययो नान्यदा, तेन क्षत्रियजातो प्रतिपिपादयिपितायां राजन्यशब्द-
प्रयोगो वैश्ये दूत्रे वा राजापत्ये ‘राजन’शब्दप्रयोगः ॥ १३७ ॥

उ०—ढकि लोपः । माष्ये—एतदेवेति । शुभ्रादियु तत्पाठः कल्पनीय इति भावः । ‘ऋष्यन्धके’ति
एनोक्तमतान्तररीत्या ‘खीम्य’ इति वा । अनेन शपकेन ‘खीन्य इत्यर्थग्रहणं’मित्येव शान्यत इति
बोध्यम् ॥ १३३ ॥

मातृष्वसुश्च । नन्वेमेव पाठाद्वक्ष्यामीत्यसङ्गतमत आह—एवं व्याख्यास्यामीति । वस्तुतः ‘च’-
रहितः सूत्र पाठ इति वक्ष्यामीति । यथाश्रुतमेवेत्यन्ये ॥ १३४ ॥

राजश्वशुरा । ननु राजशब्द ऐश्वर्यविशेषयोगनिमित्तक इति कथं ततः प्रत्ययेन जातिप्रतीतिरत
आह—राजशब्द इति । माष्ये—राज्ञोऽपत्य इति । अपत्य इति । प्रकृते इत्यर्थः । जातिश्चेद्भाष्या
तदापत्ये यन्, अत एव राजन्यमनुष्यग्रहणस्यापत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणशपक्ता प्रयुक्ता
सङ्गच्छते ॥ १३७ ॥

व्यन्सपत्ने ॥ ४ । १ । १४५ ॥

व्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात् ॥ १ ॥

व्यन्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'प्रत्ययार्थाभावात्' । किमिदं प्रत्ययार्थाभावादिति ? अपत्यार्थाभावात् । अपत्यमिति; वर्तते, अनपत्ये चापि सपत्ने 'भ्रातृव्य'शब्दो वर्तते—'पाप्मना भ्रातृव्येणे'ति ।

अस्तु तावद्यदपत्यं सपत्नश्च तत्र भ्रातृव्य इति । कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति ? उपमानात्सिद्धम् । भ्रातृव्य इव भ्रातृव्यः ॥ १४५ ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ ४ । १ । १४७ ॥

किमर्थो णकारः ? वृद्धचर्यः । 'ञ्जिती'ति वृद्धिर्पथा स्यात्* । गार्गो जाल्मः ।

गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रतिपदिकस्य ॥ १ ॥

गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'वृद्धत्वात्प्रतिपदिकस्य' । वृद्धमेवैतत् प्रातिपदिकम् ॥ लुगर्थस्तर्हि णकारः कर्तव्यः । यल्लुगन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्पथा स्यात्—वातएडो; जाल्मः ।

लुगर्थमिति चेन्न लुक्प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

प्र०—व्यन् सपत्ने । प्रत्ययार्थाभावादिति । भ्रातृव्यशब्दः सर्वस्मिन्सपत्र इष्यते । न हि सर्वैः सपत्रो भ्रातृव्यमित्यपत्यलक्षणस्य प्रत्ययार्थस्याभाव इत्यर्थः । अस्तु तावदिति । विरोधाभावात्सपत्नेनापत्यार्थो न वाध्यते । न च समुदायार्थः सपत्रः, प्रकृतिप्रत्ययार्थोस्त्यागप्रसङ्गात् । न च गत्यन्तरसम्भवे तत्त्यागो युक्त इति भावः ॥ १४५ ॥

गोत्र । बहूनां गोत्रप्रत्ययानां वृद्धिमत्त्वदर्शनाद्विचारः—गोत्रस्त्रिया इति । वातएड इति ।

उ०—व्यन्सपत्ने ननु शत्रुर्गणप्रत्ययार्थप्रतिषेधभावादित्यमुक्तमव आह—भ्रातृव्येति । भाष्ये—अस्तु तावद्यदपत्यमिति । अन्वचनमनर्थक्यमित्यर्थः । ननु विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य बाध उचितोऽव आह—विरोधाभावादिति । बन्तुतो बाधप्रसङ्ग एवात्र नेत्युक्तम् । न च समुदायार्थ इति । शुद्धस्य एव, अपत्यार्थस्तु नास्त्येवेति शङ्काशयः ॥ १४५ ॥

गोत्रस्त्रियाः । किन्तस्त्यावृद्धस्यापि सन्वादाह—बहुनामिति । भाष्ये गोत्रेऽलुगिति । यद्यपि भूमि प्राप्तस्य लुकोऽलुगिति तत्त्वमाश्वोकेऽत्रलुकोऽप्रातिस्त्यापि पुंश्रद्धायेन सिद्धः फलान्नावादेव

† तस्यापत्यम् ४ । १ । ६२ * तद्धितेष्वचानादेः ७ । २ । ११७

‡ वातएडाच्च; लुक् स्त्रियान्; शार्ङ्गवाच्यो ङीन् ४ । १ । १०८; १०९; ७३

लुगर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् ? 'लुक्प्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्यतेऽत्र लुग्-
'गोत्रेऽलुगचि' [४ । १ । ८६] इति ।

व्यवहितत्वादप्रतिषेधः । ईकारेण व्यवहितत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।

व्यवहितत्वात्प्रतिषेध इति चेन्न पुं वद्भावात् ॥ ३ ॥

व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत् तन्न । किं कारणम् ? 'पुं वद्भावात्' । पुं वद्भा-
वोऽत्र भवति भस्यादे तद्धिते पुं वद्भावो भवतीति † ।

फिनर्थ तु ॥ ४ ॥

फिनर्थ तु एकारः कर्तव्यः । यत् फिनन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्—
ग्लौचुकायनो‡ जाल्मः ।

पुं वद्भावप्रतिषेधार्थं च ॥ ५ ॥

पुं वद्भावप्रतिषेधार्थं च एकारः कर्तव्यः । गार्गा भार्यास्य गार्गाभार्यः । 'वृद्धि-

प्र०—वतण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री । 'वतण्डाच्चे'ति यत्र । तस्य 'लुक्' क्लिया'मिति लुक् । शार्ङ्गर्वादि-
त्वान्डीन् । वतण्ड्या अपत्यमिति ए । व्यवहितत्वादिति । 'अची'ति परसप्तमी मन्वते ।
विषयसप्तम्यां तु न दोषः । अथवा यतो गोत्रप्रत्ययादव्यवहितोऽजादिरुत्पद्यते तस्यालुगिति
विज्ञानाद्विषयसप्तम्यामपि दोषाय व्यवधानम् । पुं वद्भावादिदिति । पुं वद्भावेन ह्यातिदेशाद्वा-
तण्ड्यशब्दात्स्त्रीवृत्तेर्णप्रत्यय इति भावः ॥ ग्लौचुकायन इति । ग्लुचुकस्यापत्यं स्त्री, 'प्राचा'-
मिति फिन्प्रत्ययः । 'इतो मनुष्यजाते'रिति डीप् । पुं वद्भावे कृते षः ।

नास्ति गार्गोति । गार्गा अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थे नास्ति प्रत्ययः, 'अक्लिया'मिति युवसंज्ञा-
निषेधाद्गोत्रसंज्ञावस्थानादेको गोत्र इति नियमाद्गोत्रप्रत्ययान्तादपरगोत्रप्रत्ययानुत्पादात् ।

उ०—तदप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणतया नात्र मुष्टु आदरः कृतः । 'व्यवहितत्वा'दिति वा भूम्यप्राप्तवत्याप्युपलक्षणम् ।
तद्व्यनयब्राह्म वातण्ड्यशब्दादिति । पुं वद्भावेन डीन इव लुकोऽपि निवृत्तिरित्यलुको नोपयोग इति भाष्यार्थं
इति भावः । स्त्रीवृत्तेरिति । भूतपूर्वस्त्रीवृत्तेरित्यर्थः । पुं वद्भावेनार्थस्यानिवृत्तेः । अत एव 'वातण्ड्ययुवति'-
रित्यादौ यत्र लुक् न । भाष्ये—पुं वद्भावोऽत्र भवतीति । पुं वद्भावेनैव लुक् प्रतिषेधसिद्धिरिति भावः ।

१—'तत्र' पा० ।

‡ भस्यादे तद्धिते ६ । ३ । ३५ वा० ११

§ प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्, इतो मनुष्यजातेः ४ । १ । १६०; ६५ ग्लुचुकायन्या अपत्यं
ग्लौचुकायनः ।

निमित्तस्ये'ति पुं वद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात्* ।

गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् ॥ ६ ॥

'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' [४ । १ । ६४] इति वचनादप्रयोजनमेतद्भवति । नास्ति गार्गा ।

अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् ॥ ७ ॥

अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमेतद्भवति । न [च] स्त्री वंश्या । अस्ति गार्गा स्त्री ।

अपर आह—द्वावेव वंशौ मातृवंशः पितृवंशश्च । यावता मातृवंशोऽप्यस्ति नास्ति गार्गा ॥ १४७ ॥

प्र०—अवंश्यत्वाद्धेति । गार्ग्या अपत्यं या स्त्री तस्या न युवसंज्ञा, नापि गोत्रसंज्ञा, न हि सा गर्गस्यापत्यम् । पौत्रप्रभृतेश्चापत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते, तदभावादेको गोत्र इति नियमाभावाप्यस्य भावादस्ति गार्ग्येत्यर्थः । न च स्त्री वंश्येति । पितृपितामहादिर्वंशो, न मातृमातामहादिरित्यर्थः । तस्मात्पुं वद्भावप्रतिषेधार्थो णकारः । न च 'जातेश्चे'ति प्रतिषेधः सिध्यति, गोत्रत्वाभावे जातित्वाभावात् । यदा च 'गोत्रं च चरणैः सहे'त्यत्रापत्यमात्रं गोत्रं गृह्यते तदा जातित्वमस्त्येव । फिन्त्यस्तु कर्तव्य एव णकारो वृद्धये ।

मातृवंश इति । गार्ग्या अपत्यं या स्त्री सा मातृवंशेन गर्गकुला भवत्येवेति गगपित्तया तस्या गोत्रत्वादेको गोत्र इति नियमात्प्रत्ययान्तराभावाच्चास्ति गार्गा । पौत्रप्रभृतिग्रहणं तु व्यवहितापत्योपलक्षणम् । तस्मात्फिन्त्यो णकारः ॥ १४७ ॥

उ०—न्याय्यत्वादाह—पुं वद्भावे कृत इति । ननु 'नास्ति गार्गा'त्यस्य 'गार्ग्या अपत्यं स्त्री नास्ती'ति मानाभावादत आह—गार्ग्या इति । गार्गाशब्दो नास्तीति भाष्यार्थ इति भावः ।

भाष्ये—अवंश्यत्वाद्धेति । गोत्रभूतस्यपत्यस्त्रिया मूलपुंसपत्यनहेतुस्वभावेन तद्वश्यत्वाभावात् तदनपत्यत्वेन न गोत्रत्वं, नापि युवत्वमित्यर्थः । तदाह—गार्ग्या अपत्यमिति । यत्तु 'सामान्यत एव न स्त्री वंश्येत्यर्थ' इति तन्न, 'गोत्रस्त्रिया' 'यत्राक्षे'त्यादीनामसङ्गत्यापत्तेः । यदपि गोत्रस्य अपत्यभूतस्त्रिया न वंश्यत्वमिति, तदपि न, 'स्त्रिया न युवसंज्ञे'ति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । मम तु गोत्रभूतपुरुषापत्यभूत-स्त्रियास्तत्त्वनिषेधेन चारितार्थ्यं स्पष्टमेव । यस्य भावादित । 'एको गोत्रे' इति नियमेन गोत्रस्त्रिया गोत्रे विधानासम्भवाद्गोत्र इत्यस्यासम्भवेनापत्यसामान्ये एतद्विधानादिति भावः । यदा चेति । वस्तुत इदमनुक्तं 'गार्गा'त्यत्र भाष्ये स्त्रीपोऽकरखादित्याहुः ॥ भाष्ये—द्वावेवेति । द्वावपीत्यर्थः । ननु 'पौत्रप्रभृती'-त्यत्र पुंसवस्य विवक्षितत्वात् गोत्रत्वमत आह—पौत्रप्रभृतीति । १४७ ॥

वृद्धाट्टकसौवीरेषु बहुलम् ॥ ४ । १ । १४८ ॥

‘गोत्रस्त्रियाः’ ‘वृद्धाट्टक’ ‘फेच्छ च’ ‘फाएटाहति’ [१४७—१५०] इमे चत्वारो योगाः । तत्र त्रयः कुत्सने, त्रयः सौवीरगोत्रे । आद्यो योगः कुत्सन एव, अन्त्य सौवीरगोत्र एव ॥ १४८ ॥

फाएटाहतिनिमताभ्यां णफिञौ ॥ ४ । १ । १५० ॥

किमर्थो णकारः ? वृद्धचर्थः । ‘ञिणती’ति वृद्धिर्था स्यात्—फाएटाहतः ।

फाएटाहतेः प्रत्यस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धन्वान्प्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥

फाएटाहतेः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् ? ‘वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य’ । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ।

पुं वद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ २ ॥

पुं वद्भावस्य प्रतिषेधार्थो णकारः कर्तव्यः । फाएटाहता भार्यास्य फाएटाहताभ्याः । ‘वृद्धिनिमित्तस्ये’ति पुं वद्भावप्रतिषेधो यथा स्यादिति † ।

प्र०—वृद्धाट्टकसौ । गोत्रस्त्रिया इति । विषयविभागक्यनार्योऽश्रोतसेन । कुत्सनग्रहणस्य सौवीरग्रहणस्य च सूत्रद्वय एवानुवर्तनाद्ययोक्तविषयविभागलाभः ॥ १४८ ॥

फाएटाहति । फाएटाहतेरिति । यथान्तस्य सम्बन्धस्येष्टत्वात् मिमततद्भार्यं णित्त्वम् । पूर्वनिगतव्यवस्था तु शास्त्रे नावश्यं सर्वत्रार्थोपते इति तदनाश्रयणमपि न यथासंख्यामाव

४०—वृद्धाट्टकसौ । मध्ये—अन्त्यः सौवीरगोत्र एवेति । इदञ्च फाएटाहत्यभिप्रायकं न तु मिमताभिप्रायत्, अस्मन्वात् । कथमर्थं विषयविभागो लभ्यतेऽत आह—कुत्सनग्रहणस्येति ॥ १४८ ॥

फाएटाहति । ननु अल्पापत्तरत्वात्मिमतस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये तदङ्गस्य यथासंख्यप्रत्यूष्य-भावबोधनद्वारा मिमताश्रयार्थमिति वृद्धचर्षोऽत्र णकारोऽत आह—यथासंख्येति । मध्ये—फाएटाहताभ्यामेति । नन्वत्र जातित्वान्दीनुचितः, किञ्च स्त्रियां सुवसंज्ञानिर्देशेन ‘एको गोत्रे’ इति नियमेन शोऽपि दुर्लभ इति चेत्; अन्त्यदोषस्यापि यद्यमात्परत्वेनादोषत्वात् । आद्योऽपि न, शास्त्रीरगोत्रस्यैव जातित्वस्यैव मद्वात् ।

१—‘तेषां’ ‘एषां’ पा० । २—‘पटः’ पा० । † तद्धितेष्वचामादेः ७ । २ । ११७

‡ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविचारे ६ । ३ । ३६

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? 'गोत्रायून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम्', 'अवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजन'मिति । १५० ॥

कुर्वादिभ्यो ष्यः ॥ ४ । १ । १५१ ॥

वामरथस्य कएवादिवत्स्वरवर्जम् ॥ १ ॥

वामरथस्य कएवादिवद्भावो वक्तव्यः । किमविशेषेण ? नेत्याह । 'स्वरवर्जम्' । स्वरं वर्जयित्वा । किं प्रयोजनम् ? वामरथस्य च्छात्रा वामरथाः । 'कएवादिभ्यो गोत्रे' [४ । १ । १११] इत्यण् यथा स्यात्* ।

यदि 'कएवादिव'दित्युच्यते, प्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः ? वामरथाः, बहुषु लोपो† न प्राप्नोति । वामरथानां सङ्घः, 'सङ्घाङ्कलक्षणेष्वायञ्जिआमण्' [४ । ३ । १२७] इत्यण् प्राप्नोति ।

यदि पुनर्यञ्चदित्युच्येत । एवमपि प्रकृत्याश्रितमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः ? वामरथस्य च्छात्रा वामरथाः, 'कएवादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् प्राप्नोति ।

प्र०—सूचयितुमलम् । शिष्टं भाष्यं पूर्ववद्व्याहयेयम् ॥ १५० ॥

कुर्वादिभ्यो । वामरथस्येति । प्रकरणाण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम् । कएवादीनां यत्रन्तानां यत्कार्यं तदतिदेशः, केवलानां तेषां कार्यस्य कस्यचिदविधानात् । वामरथा इति । ह्ये प्राप्तेऽपि वधिः । 'आपत्यस्ये'ति यलोपः । यदीति । 'कएवादिव'दिति वचनात्कएवादीनां माहस्य यत्कार्यं विहितं 'कएवादिभ्यो गोत्रे' इति तस्यैवातिदेशः प्राप्नोति न तु यत्रन्तमात्रनिब-

उ०—एतेन 'जातेश्चे'ति पुंलक्षनिषेधसिद्धे रिदमप्रयोजनमित्यपास्तम् । अवश्यत्वाद्देति । इदमपि पूर्वोक्तपरमादेव्यादिरीत्या प्रत्याहयेयमिति तात्पर्यम् ॥ १५० ॥

कुर्वादिभ्यो । ननु 'वामरथस्य कएवादिव'दित्युक्त्वा वामरथस्य च्छात्रा इत्युदाहरणमयुक्तमत आह—प्रकरणादिति । ननु 'कएवादिव'दिति वक्तव्ये 'कएवादिव'दित्ययुक्तमत आह—कएवादीनामिति । ननु कएवादिशब्दस्य तत्प्रकृतिक्रयश्चलाज्ञाधिकृत्याकृतः प्रत्ययाभया प्राप्तिरत आह—कएवादिवदिति ।

+ ५ । १ । १५७ वा० ६; ७, १—कचित्तम् । * आपत्यस्य च तद्वितेऽनाति ६ । ४ । १५१ ।

† यत्रन्तोश्च २ । ४ । ६५ । २—'उच्यते' पा० ।

अस्तु तर्हि 'कण्वादिब'दित्येव । कथं वामरथाः, वामरथानां सङ्घ इति च ?
यदयं 'स्वरवर्ज'मित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'प्रत्ययाश्रयमप्यतिदिष्टं भवती'ति ॥ १५ ॥

उदीचामिञ् ॥ ४ । १ । १५३ ॥

उदीचामिञ्चिधौ तदणोऽएवचनम् ॥ १ ॥

उदीचामिञ्चिधौ तदणोऽएवचनम् । तादृणः ‡ ।

यदि पुनरयं तदणुशब्दः शिवादिपु+ पठ्येत ?

शिवादिरिति चेण्यचिधिः ॥ २ ॥

शिवादिरिति चेण्यो विधेयः । तादृण्य इति ।

सिद्धं तूदीचां वा एवचनानात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'उदीचां वा एवचनानात्' । उदीचां वा एयो भवतीति

प्र०—न्यनस्येति भावः । एवमपीति । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् । यदयमिति । लिङ्गादाह-
त्यानाहृत्य च कण्वादीनां यञान्तानां यत्कार्यं विधीयते तदतिदिश्यते ॥ १५ ॥

उदीचाम् । उदीचामिति । इञ्वाधनायाऽएवध्यर्थं वचनम् । तादृण्य इति । 'पूर्वहनृ-
तराजामणी'त्यल्लोपः । यदीति । विशेषविहितेनाणा वाधितत्वादिञ्च भविष्यतीति भावः ।
एवविधिरिति । यद्यथा कार्यमात्रं वाच्यते तदा द्वयोरपि एयेत्रोर्वाचः स्यात् । अथ विशेषचिन्ता
तदा 'पुरस्तादपवादा' इति न्यायाश्रयस्यैव बाधा प्राप्नोति नेत्रः । सिद्धत्विति । विकल्पितप्य-
मुक्ते पक्षे तदणुशब्दात् प्राग्दीव्यतोऽणित्यएभवति । ननु जातमेनोऽमेनविष्वक्मेनभीमसेनेभ्यो
एयेन मुक्ते पक्षेऽण्प्यादिलक्षणः प्राप्नोति । यथान्यासे तु तेभ्यो एयेत्रो भवतः, एवं तर्हि बाह्यादे-

४०—ननु 'यञ्'दित्यस्य यञन्तवदित्यर्थोऽर्थं प्रकृत्याश्रया प्राप्तिरत आह—सामान्येति । स्वरस्याऽऽहृत्य
विधानाभावादाह—लिङ्गादिति ॥ १५ ॥

उदीचामिञ् । इञ्वाधनायेति । 'उदीचां मते' इत्यादिः । 'अ'निति प्रकृतिभावप्राप्तेराह—
पपूर्णेति । इदं च प्रकृतिभावापवादकमिति भावः । ननु शिवादिपाठः प्राचा मते चरितार्थोऽत आह—
विरोधेति । तत्रापि एवप्राग्नेर्वाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । माथे—उदीचां वा एयेति । पूर्वहृत्वे उदीचां-

१—'व' क्वचित् । ‡ पूर्वहनृत्तराजामणि ६ । ४ । १३५

+ शिवादिभ्योऽण् ४ । १ । ११२ ।

वक्रव्यम् । एयेन मुक्ते यो यत प्राप्नोति स ततो भविष्यति † ॥ १५३ ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ ४ । १ । १५५ ॥

किमिदं कौसल्यकार्मार्ययोर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते ? एवं विकृताभ्यां यथा स्यात् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते 'कौसल्यकार्मार्याभ्यां चे'ति ।

फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युद् च ॥ १ ॥

फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युद् चेति वक्रव्यम् । दगु-दाग-
व्यायनिः । कोसल-कौसल्यायनिः । कर्मार-कार्मार्यायणिः । छाग-छाग्यायनिः ।
वृष-वार्ष्यायणिः ।

यदि युद् क्रियते युटि कृतेऽनादित्वादादेशो* न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधा-
र्यम्-युद् क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वादादेशः । नित्यो युट्,
कृतेऽप्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । युडप्यनित्यः । अन्यस्य कृत आदेशे
प्राप्नोत्यन्यस्याकृते, 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' । अन्तरङ्गस्तर्हि
युद् । कान्तरङ्गता ? उत्पत्तिसन्नियोगेन युडुच्यते, उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावा-
श्रित्याङ्गस्यादेश उच्यते । आदेशोऽप्यन्तरङ्गः । कथम् ? वच्यत्येतत् 'आयना-
दिपूपदेशिवद्धचनं स्वरसिध्यर्थ'मिति † । अनवकाशस्तर्हि युट् ।

एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

प्र०-राकृतिगणत्वादेतेभ्यो ष्येन मुक्ते इञ्भविष्यतीत्यदोषः ॥ १५३ ॥

कौसल्य । किमिदमिति । कौसलस्यापत्यं 'वृद्धेत्योमलाजादाञ्च्य'इति ञ्यट् ।
कर्मारस्यापत्यं कारिन्क्षणो ष्य इत्येवं यो कौमल्यकार्मार्यशब्दौ तयोर्ग्रहणं नेष्यत् इति प्रश्नः ।
उत्तरं तु-प्रत्ययसंनियोगेनैवंभूतप्रकृत्यादेशविधानार्थ एव निर्देशः । अङ्गस्यादेश इति ।

उ०-ग्रहणमङ्गुष्य विकल्पार्थतया व्याख्येयम् । इदं च एषं न कार्यमिति भावः । स्वमतप्रत्युतिमङ्गो-
ष्येदम् ॥ १५३ ॥

कौसल्यकार्मार्या । ननु अयस्यान्तयोः प्रकृतिव्यापेवं निर्देशोऽत आद्य-कोसलस्येति । उत्तरं त्विति ।
कौसल्यायन्यादिप्रयोगे भूयमाद्यप्रकृतिभागस्तेदमनुकरणमित्यर्थः ।

यदि पूर्वान्तः क्रियते दागव्यायानः श्रोगुणोः न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तं 'कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य युद्धवचनात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'आदिष्टस्य युद्धवचनात्' । 'युद्धचादिष्टस्ये'ति वक्रव्यम् । तत्तर्हि वक्रव्यम् ? न वक्रव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते—'युद्ध च' । किं 'च' ? यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? आदेश इति ॥ १५५ ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ ४ । १ । १५८ ॥

यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियेत ?

कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥

कुटि सति प्रत्ययादेरादेशो* नोपपद्यते । किं कारणम् ? 'अनादित्वात्' । कुटि कृतेऽनादिदात्वादेशो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते नलोपवचनम् ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तः क्रियते नलोपो वक्रव्यः—वार्मिकायणिः वार्मिकायणिः । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' [८ । २ । ७] इति नलोपो न प्राप्नोति । परादी [हुँ] पुनः सति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपः सिध्यति ।

अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तं 'कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति' ।

प्र०—अङ्गनिमित्तप्रत्ययावयवस्वेत्यर्थः । चेनेति । तेन युगपदागमादेशो भवतः ॥ १५५ ॥

वाकि । क्रियत इति । गणमूत्रमेवैव पठ्यते इत्यर्थः । यद्यपि 'वाकिनादीनां कुट् चे'ति सूत्रपाठे लाघवं भवति 'नलोपरचे'ति गणमूत्रेकदेशस्याकरणात्तयापि गणपाठस्य पश्चात्सूत्रप्रण-

८०—ननु प्रत्ययावयवस्येते आदेशा इति 'अङ्गस्यादेशा' इत्ययुक्तमत आह—अङ्गनिमित्तेति । माष्ये—श्रोगुणो न प्राप्नोतीति । कौसल्यादावतो लोरानापत्तिरित्यपि बोध्यम् ॥ १५५ ॥

वाकिनादीनां । नन्यशाष्याप्यामग्यादशानात् 'क्रियते न्यास एवे'त्ययुक्तमत आह—गप्येति ।

१—'करिष्यते' पा० । † श्रोगुणः ६ । ५ । १५६ । २—इदं माष्यमित्यन्ये ।

३—'क्रियते' पा० । * आद्यनेयीनीयियः पठलच्छ्रयां प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २

४—इच्छिप्र ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य कुट्ट्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'कुट्ट चादिष्टस्ये'ति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते—'कुट्ट च' ।

किं 'च' ? यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? आदेशः । सिध्यति ।
सूत्रं तर्हि सिध्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'पूर्वान्ते नलोपवचन'मिति । नैष दोषः ।

क्रियत एतन्न्यास एव 'वर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चे'ति† ।

कारिभ्य इञ्जोञ्जोत्रात्फिञ्ज्विप्रतिपेधेन ॥ ४ ॥

कारिभ्य इञ्भवतीत्येतस्मादगोत्रात्फिञ् भवति विप्रतिपेधेन‡ । 'कारिभ्य
इञ् भवती'त्यस्यावकाराः—आयस्कारिः लौहकारिः । फिञ्जोञ्जकाराः—तापसा-
यनिः सांमतिकायनिः । इहोभयं प्राप्नोति—नापितायनिः । फिञ् भवति विप्रतिपेधेन
॥ १५८ ॥

मनोज्ञतावज्यतौ पुक्च ॥ ४ । १ । १६१ ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौन्सर्गिकः × स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

यदि पुक्पूर्वान्तः क्रियते मानुषाः बहुषु लोपः प्राप्नोति† । मानुषाणां

प्र०—यनाद्रणपाठदर्शनात्कुक्चेत्युक्तमिति भावः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया चर्मिणीवर्मिणीभ्यां
प्रत्ययविधानाद्भ्रूयात् इति पुं'वद्भावः सिध्यति । कुट्टि तु भक्त्वाभावात्सु'वद्भावो न श्यात् ॥१५८॥

मनोरजाताव । अपत्य इति । एतद्विवानार्थमिदम्, अथाः सिद्धत्वात् । न च 'न दण्डमाणवा-
न्तेवासि'ष्विति निपातनाणत्वस्य सिद्धत्वाच्चनमनारम्भण्योयम्, निपातनार्थविशेषस्यानि-
श्रयात् । अनधीतविद्यत्वान्मूढत्वं, विहिताकरणात्रिपिदाचरणाच्च कुत्सितत्वम् । मानुषा इति ।

उ०—स्वयं फलान्तरमाह—लिङ्गविशिष्टेति । स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यामभ्यां प्रत्ययेनार्थोभिधाने हृदं मानं चिन्त्यमिति
कश्चित् ॥ १५८ ॥

मनोज्ञताव । अनिश्चयान्ति । निपातनसिद्धार्थ एव म्फुग्गवाय कथित इति तत्त्वम् । प्रवृत्तिव्य-
† ४ । १ । १५८ गणसूत्रम् ‡ उदीचामिभू ; उदीचां वृदादगोत्रात् ४ । १ । १५३ । १५५
× प्राग्दीभ्यतोऽप्यु ४ । १ । ८३ + यमशोभ २ । ४ । ६४

सब्धः 'सद्वाङ्मूलदणेष्वन्वयविशामण्' [४ । ३ । १२७] इत्यप्रामोति ।

अस्तु तर्हि परादिः । यदि परादिः क्रियते मानुषी अन्तादितीकारोः न प्रामोति ।

अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव । कथं 'मानुषाः' 'मानुषाणां सद्' इति ? उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्, न चैतल्लौकिकं गोत्रम् । (किं तर्हि ? जातिः ।)

इह तर्हि मानुष्यकमिति 'हलस्तद्धितस्ये'ति 'यलोपः प्रामोतिः । परादावप्येव दोषः । यद्धि तद्भलस्तद्धितस्येति ह्यग्रहणं न तद्भलविशेषणं शक्यं विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—'वृकाङ्घ्रियण्' [५ । ३ । ११५] धाकेंशीति । तस्माद्भाम्यामेव वक्तव्यम् 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवान्' इतिः ॥ १६१ ॥

प्र०—अपत्याधिकारादपत्ये प्रत्ययो विधीयते । जातिग्रहणं तु प्रकृतिप्रत्ययविशेषणं, न तु जातिः प्रत्ययार्थ इति 'यञ्जोश्चे'ति लुगप्रसङ्गः । परादौ तु पञ्चमवत् न त्वत्रिति लुगभावः । ननु तद्भक्तस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति परादावप्यञ्कृतप्रसङ्गः; एवं तर्हि अकारप्रश्लेषादकारमात्रस्याज्योऽत्र ग्रहणात्परादावञ्कार्याभावः । ईकार इति । 'शाङ्गैरवाद्यञो ङी'नित्यनेनेति भावः । न चैतदिति । अपत्ये श्रुत्यादित्यपि मानुषशब्दस्य ब्राह्मणशब्दस्यैव जातिवाचित्वादात्स्यवाचित्वाभावादित्यर्थः ॥ इह तर्हीति । हलन्तादङ्गात्परस्य तद्धितप्रकारस्य लोप इति मन्यते । 'हलस्तद्धितस्ये'ति वर्तमाने 'आपत्यस्यच तद्धितेऽनाती'ति लोपोऽत्र प्रामोति । 'हलस्तद्धितस्ये'त्यत्र तु आतीति वर्तते । धाकेंशीति । वृकाङ्घ्रादायुषजोविसङ्घविशेषवचनात्स्वार्थे टेष्यण्प्रत्ययः ॥ १६१ ॥

व०—यविशेषणमिति । समुदायार्थविशेषणमित्यर्थः । समुदायगम्येति यावत् । एवं 'राज्य'इत्यत्रापि बोध्यम् । अकारप्रश्लेषादिति । शक्यत्वादिवाङ्-अप्रभोश्च सहाङ्घ्रियेति भावः । शाङ्गैरवादीति । 'अत' इत्यधिकारादकारस्यैवाप्रस्तत्र प्रकृत्यमिति भावः । अपत्यवाधिवाभावादिति । शाङ्गेण विधानेऽपि लोकेऽप्यन्येष्वप्यभावादिति भावः । अपत्यनेन बोधकं प्रपराप्यायप्रसिद्धं हि शोत्रम् । तत्रप्रसिद्धत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ १६१ ॥

१—'क्रियते' इति अत्रि । * शाङ्गैरवाद्यञो ङी ५ । १ । ७२

२—'किं तर्हि ? जातिः' इति पाठः कीलहान्तं संस्करणे नाम्नि ।

† गोत्रोद्योष्टैरप्रराजराजन्यराजपुत्रराममनुष्याणाद् ५ । १ । ३६

३—'लोपः' पा० ।

‡ हलस्तद्धितस्य; आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६ । ४ । १५०; १५२

§ ६ । ४ । १६३ पा० ३

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ ४ । १ । १६२ ॥

पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं तस्य पौत्रप्रभृतिसंज्ञाकरणम् ॥ १ ॥

पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यविवक्षा तस्य पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । गर्गोऽपि हि कंचित्प्रति पौत्रः, कुशिकोऽपि; तत्र मा भूदिति ।

प्र०—अपत्यं । पौत्रप्रभृतेरिति । नन्वपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं न्याय्या न तु संज्ञा । नैव दोषः । लिङ्गवती परिभाषा भवति विध्यन्तरशेष-भूता वा । न चेयं तथा । यथा च वृद्धचादयः । सर्वाथप्रत्यायनयोग्या अपि सञ्ज्ञिविशेषे शक्यत्वच्छेदकरणात्संज्ञा उच्यन्ते तथेयमपि । उक्तं च हरिणा—

‘व्यवहाराय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि क्वचित् ।

नित्य एव तु सम्बन्धो द्वित्यादियु गवादिपत् ॥

वृद्धचादीनां च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्त्यवच्छेदलक्षणः ।

अकृत्रिमो हि सम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥’ इति ।

गर्गोऽपीति । वस्तुस्थित्या तस्यापि पौत्रत्वमवश्यं भावी । सत्यां च गोत्रसंज्ञायां गोत्रा-

उ०—अपत्यं । अपत्यमात्रस्येति । ननु प्रवराध्यायप्रसिद्धापत्यस्यैव लोके गोत्रत्वेन तदतिरिक्तपौत्रप्रभृतेरपि संज्ञार्थमिदं स्मरितार्थमिति चेन्नित्यमेवेद् । नियमादिति । अनियमे नियमकारिणी परिभाषेति भावः । लिङ्गवतीति । यथा ‘इको गुणवृद्धी’ इति विध्यन्तरेति । यथा ‘विप्रतिषेधे पर’मिति । विध्यन्तरशेषभूतत्वञ्च विध्यन्तरनियामकत्वत्वं विवक्षितम्, अतः संज्ञानां कार्यार्थत्वेऽपि न क्षतिः । सुकथन्तरमप्याह—यथा चेति । उपस्थाप्यस्थोपस्थापकेन वृत्त्या बोधनादिति भावः । कस्यादिति । स्थापनादित्यर्थः । व्यवहारायेति । क्वचित्संज्ञिनि संज्ञानां नियमो व्यवहारायेत्यन्वयः । ननु विधिरेव किं न स्यादत आह—नित्य एव स्थितिः । द्वित्यादियु द्वित्यादिपदानां नित्य एव सम्बन्धो यथा गवादिपदानां गवाद्यर्थे इत्यर्थः । अस्मिन् शास्त्रे—व्याकरणे-वृद्धचादीनां शब्दानां शक्तिश्लोचलक्षणो नियमो व्यवहारायेत्यन्वयः । तत्र हेतुः—अकृत्रिम इति । कृत्रिमत्वम्—आधुनिकत्वमिति भावः । यथा गुणवृद्धयोर्गुणे विशेषणार्थं द्रव्ये विशेष्यत्वमकृत्रिमनादिषिद्धमेव, न त्वाधुनिकं, तद्वत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽकृत्रिम एवेत्यर्थः ।

परे तु—कारिकायां नियमः—शक्तिबोधनम्, शक्तिस्तु नित्येत्याह—नित्य एवेति । एवञ्च गोत्रशब्दस्याप्यनेकेष्वर्थेषु शक्तिरस्येव, तद्बोधनफलकं शास्त्रम्, अज्ञातशक्तिबोधकत्वात् । वैयटोकनियमत्वाऽनुपपत्तेः वृद्धचादिष्वनेवमेवेत्याह—वृद्धचादीनाञ्चेतीत्यर्थमाहुः । अत्र यद्वक्तव्यं तद्द्विस्तु शब्देन्दुशोभे, शक्तिवादे मञ्जूषायां च विस्तरेण निरूपितम् ।

मध्ये—पौत्रप्रभृतेरिति । तद्रूपापत्यस्येत्यर्थः । यस्यापत्येति । परसम्बन्धव्यत्यविवक्षा तत्सम्बन्धपौत्रप्रभृतीत्यर्थः । गर्गस्य गोत्रत्वे दोषमाह—सत्याञ्चेति । न हि गर्गशब्दस्येति । वस्तुस्थित्या शब्दपत्न-

तच्चर्हि वक्रव्यम् ? न वक्रव्यम् । 'समर्थानां प्रथमाद्वा' [४ । १ । ८२] इति वर्तते । समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृतीति विज्ञायते ।

जीवद्दंश्यं च कुत्सितम् ॥ २ ॥

जीवद्दंश्यं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्रव्यम् । 'गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म', 'धात्स्यस्त्वमसि जाल्म' [इति] ।

का पुनरिह कुत्सा ? पितृतो लोके व्यपदेशवताऽस्यतन्त्रेण भवितव्यम् । य इदानीं पितृमान्स्वतन्त्रो भवति स उच्यते 'गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म' 'धात्स्यस्त्वमसि जाल्म', न त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसीति ॥ १६२ ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ ४ । १ । १६३ ॥

जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च ॥ १ ॥

प्र०—यूनीति वचनाद्रयूनि प्रत्ययप्रसङ्गः । गार्ग्यदेव च यूनीप्यते । समर्थानामिति । यद्यप्यपत्य-
शब्दस्य संबन्धिराशब्दत्वेन चोद्यमेतत्परिह्रियते, न हि गर्गाशब्दस्यापत्यत्वं सदपि वस्तुस्थित्यर्थे
इति, तथापि परिहारान्तरसद्भावाद्भाष्यकारैश्चैतन्नोक्तम् ।

जीवद्दंश्यमिति । 'यूनश्च कुरुतया'मिनिमूत्रमनार्पिमिति वचनम् ।

न त्वं पितृत्वं इति । पितृतो व्यापदेशे हि गार्ग्यायण इति भाष्यम् ॥ १६२ ॥

जीवति । अभिजनप्रबन्धो वंशः । तत्र भवो वंश्य—पित्रादिः । तस्मिन् जीवति यस्य

उ०—स्वत्वं न गर्गाशब्दस्यार्थ इत्यन्वयः । सूत्रे—अपत्यशब्देनापत्यत्वेन बोधविषय उच्यते इत्याशयः ।
परे तु—सम्बन्धिराशब्दत्वेऽपि 'यस्यापत्यं तं प्रति गोत्र'मित्यर्थलाभेऽपि गर्गास्य गोत्रसंज्ञा दुर्परिहृता ।
'अपत्यप्रकारकबोधविषय'मित्यर्थेन यारथ्ये तु 'सम्बन्धिराशब्दत्वेने'ति निष्फलात् । किं च यदापत्यशब्दः
प्रकृत्यादिना षेष्ठादिपरस्परता ततो यूनि प्रत्ययप्रसङ्गः, तस्माद्भाष्योक्तमेव सुकृतम् । 'समर्थानां प्रथमा'-
दित्यनुवृत्त्यर्थमेवात्र पठितम्, न तु प्रथमे । तेन ह्यग्न्यप्रथयान्तवाच्यस्य गोत्रसंज्ञेति कथ्यते । किं च
'यस्यापत्यं विवक्षितं—यस्यापत्यमित्यर्थे प्रत्ययो विवक्षितः—यतः प्रत्ययो विवक्षित इति दावत्,
'तस्य पौत्रप्रभृति गोत्र'मित्यर्थः । न ह्येतावानर्थः सम्बन्धिराशब्देनापि बाध्यतया साम्यत इत्याहुः ।

पितृत्वं इति । वृत्तो षीदशो विपरे 'वा गोत्रसंज्ञे' इत्युक्तम्, तच्चिन्त्यमिति भवतः । वैचित्र्यनेन
'युवेति ति नियमाद्भासात् विधीयते, तेन पर्याप्तं स्यात्, अयमेव वृत्त्याद्य इत्याहुः । परन्तु 'न त्वं
पितृत्वं' इति भाष्यविरुद्धम् । पितृतो लोके व्यपदेशवताऽस्य पितृमन्त्यर्थः, नित्म् इति शेषो वा ॥ १६२ ॥

जीवति तु । अभिजन उवाचः, तत्रबन्धः—तत्परम्परा । तत्र भव इति दिग्गदित्वाद्यत् ।

जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति वक्तव्यम् ।

तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । 'पौत्रप्रभृती'ति* वर्तते । एवं तर्ह्यन्वाचष्टे पौत्रभृतीति वर्तत इति । किमेतस्यान्वाख्याने प्रयोजनम् ?

तच्च दैवदत्तस्यार्थम् ॥ २ ॥

देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिरिति । अनन्तरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा मा भूदिति ।

देवदत्तस्य तर्हि पौत्रे युवसंज्ञा प्राप्नोति, एतदपि पौत्रप्रभृति भवति ॥ न पौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसम्बध्यते 'पौत्रप्रभृति यदपत्य'मिति । किं तर्हि ? वंश्योऽभिसम्बध्यते 'पौत्रप्रभृति वंश्ये जीवति यदपत्य'मिति ।

एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनोयसि युवसंज्ञा प्राप्नोति 'भ्रातरि च ज्यायसि' [४ । १ । १६४] इति ।

एवं तर्ह्यपत्यमेवाभिसम्बध्यते न तु पौत्रप्रभृतिसमानाधिकरणमपत्यम् । नैवं

प्र०—संज्ञज्ञेप्यते न स निर्दिष्ट इत्यपत्यमात्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोतीति मत्वाह—पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति । 'इदं संज्ञाविधान'मिति शेषः । पौत्रप्रभृतीति व्यधिकरण विशेषणमपत्यस्यापेक्ष्य युवसंज्ञा विधीयते—पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यं तद्युवसंज्ञमित्यर्थः ।

अनन्तरमिति । अनन्तरस्य च युवसंज्ञायां 'ण्यत्तत्रियार्थे'ति लुक्प्रसङ्गः । इत्यः—पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति सामानाधिकरण्येन सम्बन्ध मत्वाह—दैवदत्तस्येति । आचार्यदेशीय आह—न पौत्रप्रभृतीति । चोदक आह—एवमपीति । 'भ्रातरी'त्यनेन वंश्यस्य निर्वाचितत्वात्तद्विशेषणस्यापि पौत्रप्रभृतिग्रहणस्य निवृत्तौ ज्यायसि भ्रातरि जीवत्यनन्तराप-

व०—तेन वितृष्यमातुलादीना न वंश्यम् । पौत्रप्रभृत्यपेक्षपदन्य बहुवीहिरवेनान्यपदार्थमाह—इदं संज्ञेति । नन्वेवं पौत्रस्यापि युवसंज्ञा स्यादत आह—व्यधिकरणमिति ।

अनन्तरस्य युवसंज्ञे दोषमाह—अनन्तरस्य चेति । 'गोत्राद्युनी'ति नियमाद्देवदत्तशब्दात्प्रत्ययो न स्यादित्यपि बोध्यम् । माथे—दैवदत्तस्य पौत्रस्येति पाठे—व्यधिकरणे पठ्यते । पौत्रप्रभृतिर्वंश्ये इति । एवंज्ञापत्यमपि यस्य पौत्रप्रभृतिर्वंश्यस्तच्चतुर्थोच्येति भावः । ननु तस्य पौत्रप्रभृतिर्वंश्यकत्वाभावात्कर्म संज्ञाऽऽपादनमत आह—भ्रातरीत्यनेनेति । 'भ्रातरि च ज्यायसी'ति ख्व इति भावः । वंश्यस्य—वंश्यपदस्य । अन्वयेति । तृतीयपरगर्गाभ्यादिशब्दाद्युनि प्रत्ययवारणाय कृतया 'प्रथमा'दित्यनुवृत्तयैव समर्थानामप्रथमस्य यत्पौत्रप्रभृत्यनेनैव गर्गादिवारणेनास्य फलामाव इति भावः । न स्यात्प्रथम्यानुवृत्तयैवास्याप्यस्य सिद्धौ पुनरप्यग्रहणं व्यर्थमेवेति चाप्यं, तस्य समर्थव्यक्तिः सम्बन्धनेहाऽऽ- सम्बन्धात् । न चात्र करणं 'ते तद्राजा' इत्यत्रात्प्रादीनामेव परामर्शार्थं, 'तद्राजा'इति महावचन्या तेषामेव सम्बन्धात् ।

विज्ञायते पीत्रप्रभृति यदपत्यमिति । कथं तर्हि ? पीत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति ।

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ ३ ॥

वृद्धस्य च पूजायां युवमंज्ञा वक्रव्या । तत्रभवन्तो गार्ग्यायणाः । तत्रभवन्तो वात्स्यायनाः ॥ का पुनरिह पूजा ? युवत्वं लोक ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते । तत्रभवन्तो युवत्वेनोपचर्यमाणाः प्रीता भवन्ति ।

अपत्यो वा गोत्रम् ॥ ४ ॥

अथवाऽऽपत्यो गोत्रसञ्ज्ञो भवतीति वक्रव्यम् ।

परमप्रकृतेश्चापत्यः ॥ ५ ॥

परमप्रकृतेश्चाऽऽपत्यो भवतीति वक्रव्यम् ।

आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थं द्वितीयो युवसंज्ञः ॥ ६ ॥

आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थं द्वितीयः प्रत्ययो वक्रव्यः, युवसंज्ञश्च भवतीति वक्रव्यम् ।

स चास्त्रियाम् ॥ ७ ॥

स चास्त्रियां भवतीति वक्रव्यम् ।

एकोगोत्रग्रहणानर्थक्यं च ॥ ८ ॥

एवं च कृत्वैकोगोत्रग्रहणमनर्थकं भवति ।

बहुवचनलोपिपु च सिद्धम् ॥ ९ ॥

प्र०—त्यस्यापि वनीयमो युवमंज्ञाप्रमङ्ग इत्यर्थः । कथं तर्हि ? एतद्येहाप्यादपत्यग्रहाणात्म्ये । अन्यथा पीत्रप्रभृतेरपत्यत्वाव्यभिचारादनर्थकमेवापत्यग्रहणं स्यात् ।

वृद्धस्येति । सूत्रेषु तु 'वृद्धस्य च पूजाया'मिति कैश्चिद्वाक्यैरुक्तं नानु प्रसिद्धम् । गार्ग्यायणा इति । युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्स्वार्थं युवप्रत्ययः । युवश्चमिति । ननु युवगच्छोऽनर्त्तनप्रभृत्सन्निमित्त एव संज्ञेति कथमेतदुच्यते ? प्रायेणालवयमो जीवद्वंश्यात्त्वं भवतीति तदध्यापो पूजेत्यदोषः । आपत्यो वेति । 'गोत्रेऽनुगची'त्यत्र ध्यास्यानम् ॥ १६३ ॥

उ०—युवसंज्ञेति । अत्रापि वृत्त्युक्तो विकल्पविभवः । तदध्यापो इति । तदध्यापोऽन्मूलकमहन्-
रितवपसोऽध्यापो इत्यत्रापि पूजेत्यर्थः ॥ १६३ ॥

१—'युवसंज्ञेति' पा० ।

२—'आपत्यो वा गोत्र'मिति वनिकपात्रे 'वीरतीति सू० मध्ये वचिन्पुत्रके इत्यनेन सुकृतरा, अन्यथा स्त्रीपुंसयोरेव वृत्तेः' इति नास्तिः [उ०लो० ४ । १ । ८८] ।

† गोत्राद् युवसंज्ञेति ४ । १ । ८४

‡ एको गोत्रे ४ । १ । ८३

बहुवचनलोपिपु च सिद्धं भवति । तत्र विदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य
विदशब्दाद् द्रव्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति—वैदः वैदौ । वैदस्यात्यानि बहुवो
माणवका इति विगृह्य विदशब्दाद्बहुवृत्तिर्भविष्यति—वि॥ इति ॥ १६३ ॥

वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ ४ । १ । १६५ ॥

अन्यग्रहणं किमर्थम् ? आतरीति* वर्तते, सपिण्डमात्रे यथा स्यात् ।

अथ स्थविरतरग्रहणं किमर्थम् ? उभयोः विशिष्टे यथा स्यात् स्थानतो
वयस्तत्र ।

अथ जीवतीति† वर्तमाने पुनर्जीवतिग्रहणं किमर्थम् ? जीवतो जीवति यथा

प्र०—चान्यस्मिन् । सपिण्डमात्र इति । अन्यथा पूर्वेण नित्यायां युवसंज्ञायां
प्राप्त्यामिय विभाषा स्यात् । उभयत इति । 'ज्यायसी'त्यनुवृत्त्या वयःप्रकर्षे लब्धे स्थविरतर
इति वचनसामर्थ्यादुभयनिमित्तः प्रकर्ष आश्रीयते । जीवत इति । जीवतीत्याख्यातपदं सञ्चि-

उ०—चान्यस्मिन्सपिण्डे । भाष्ये—अन्यग्रहणं किमर्थमिति । अन्यस्मिन्सपिण्डे इति किमर्थमिति
प्रश्नः । वर्तते इति भाष्यस्य—सञ्चिहितं वर्तते इत्यर्थः । तथा च तदनुवृत्तिः स्यादिति भावः । स्थविर-
तरग्रहणं विशादिकृतोरुत्पत्तिर्भविष्यति इत्यादिपाशयः । अत्र भ्रातुरन्यस्मिन्निति पर्युदासान्मातृसापिण्डयं न गृह्यत
इति वृत्तिस्वरसः । अविशेषात्तदपि गृह्यत इत्यने । पूर्वेषोति । 'आतरी'त्यनेनेत्यर्थः । पूर्वेषुं स्वल्प-
विरतरार्थं, मृतस्य संशयं च स्यादिति भावः ।

केचित्तु—अन्यग्रहणं किमर्थमिति । सपिण्डग्रहणसामर्थ्याद्भ्रातरीत्यस्य निवृत्तिर्भविष्यति, न
च तन्निवृत्तावपि भ्रातरूपसपिण्डे जीवति जीवतः परत्यादिकल्प एव स्यात्, पूर्वेषुं तु मृतस्य संशयमिति
तदव्यावृत्तयेऽन्यग्रहणमिति वाच्यं, 'स्थानवयोभ्यामुत्कृष्ट' इत्यर्थकस्थविरतररूपदेनैव वारणात् । न हि भ्राता
स्थानत उत्कृष्टः, किन्तु वयसैवेति—प्रनाशयः । उत्तरस्य तु—केवलस्थविरतरसपिण्डमात्रे यथा स्यात् न तु
भ्रातृसहितान्यसपिण्डेऽपि जीवतीत्यर्थं ह्याशयः । तेन तत्र पूर्वेषु नित्यमेव । आतरीति वर्तते इत्यस्य-
'भ्रातरि च ज्यायसी'ति सूत्रं वर्तत इत्यर्थः । 'तद्विषये मा भू'दिति शेषः । सपिण्डमात्रे—इत्यस्य
तद्रहितसपिण्डमात्रे इत्यर्थं इत्याहुः ।

यत्तु वृत्तौ पितृभ्ये पितामहे भ्रातरि वा वयसाधिके जीवति गार्ग्यायणो गार्ग्यो वेसुर्तं
तस्मिन्वयम् । भ्रातरि केवलेऽन्यसहिते वा जीवति जीवतोऽपि नित्यसंज्ञाया एव स्वीकारात् । तत्र
भ्रातृपदेन पितामहभ्रातेत्यर्थं इत्यने । सामर्थ्यमुपपादयति—ज्यायसीत्यनुवृत्त्येति । स्थानम्—पितृव्यत्वादि ।
पितृव्यादयो हि कनिष्ठा अपि स्थानतो ज्येष्ठाः । नन्वेवमपि स्थविरग्रहणसामर्थ्यादेवोभयतो विशिष्टलाभे
तरनिर्देशो व्यर्थ इति चेन्न, 'ज्यायसी'तिवत्तरन्विशाशयात् । ननु सप्तम्यन्तजीवतिपदेन सञ्चिनो विशेषणा-

स्यात्, मृते मा भूत् । मृते हि 'गर्ग्यो मृत' इत्येव भवितव्यम् ।

अथ गोत्रयूनाः समावेशो भवति, उताहं न ? किं च प्राप्नोति ? चादं प्राप्नोति, न ह्ययमेकसञ्ज्ञाधिकारः । किं चातः ?

गोत्रयूनोः सम्मावेशे को दोषस्तत्कृतं भवेत् ।

गोत्रयूनोः समावेशे को दोषः ? तत्कृतं प्राप्नोति । गोत्राश्रया विधयो यून्यपि प्राप्नुवन्ति—यास्कायनयः लाद्यायनयः* । 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' [२ । ४ । ६३] इति लुत्प्राप्नोति ।

यस्कादिषु न दोषोऽस्ति 'न यूनी'त्यनुवर्तनात् ॥

यस्कादिषु न दोषः । किं कारणम् ? 'न यूनी'त्यनुवर्तनात् । 'न यूनी'ति तत्रानुवर्तते । क्व प्रकृतम् ? 'न तौल्वलिभ्यः' [२ । ४ । ६१] इति ।

दोषोऽत्रिविद्रपञ्चाला 'न यूनी'त्यनुवर्तनात् ।

यदि 'न यूनी'त्यनुवर्तते अत्रयः विदाः पञ्चाला माणवका इति† न सिध्यति । नैष दोषः । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । 'न तौल्वलिभ्यः', 'तद्ग्राजस्य बहुषु तेनैवा-

प्र०—शेषार्थमिहोपात्तमित्यर्थः । मृते हीति ॥ संज्ञिनि सपिण्डे चेति भावः । अथेति । एकसञ्ज्ञा-
धिकारादन्यत्र समावेशस्य दर्शनादर्शनाभ्यां प्रश्नः ।

यास्कायनय इति । यस्कास्यापरस्य गोत्रमिति—सिवाद्यणु । तदन्तादृनि 'अणो द्व्यच' इति फिञ् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वृद्धौ यस्येति लोपे च यास्केतिशब्दो यस्काशब्द एवेति लुक् प्राप्नोति ॥ न यूनीति । तत्र वाक्यभेदेन सम्बन्धो'यस्कादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुम्भवति, यूनि तु न भवती'ति ॥ अथय इति । अत्रेगोत्रे 'इतश्चानित्र' इति ढक् । विदाद्यञ् । पञ्चालाजनपदगञ्जादित्यञ् । ततो वट्टु युवस्वत इन् । तस्य 'ष्यञ्जिथार्षे'नि लुकि कृते दगत्रो-
र्लुगिष्यते स 'न यूनी'त्यनुवर्तनात् प्राप्नोति । सम्बन्धमिति । तेन 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यत्रैव 'न यूनी'ति सम्बन्धयते नान्यत्रेत्यर्थः ।

उ०—सम्बन्धात्कथं मृतस्य संज्ञानिश्चितत्वाद्ग्राह-
धाख्यातेति । संज्ञिनीति । संज्ञिनि मृतेऽवश्यं विनृच्यमातृ-
लादौ जीवतीत्यर्थः । वंशे जीवति मृतस्यापि नित्ययुवसंशया इष्टत्वादिति कोप्यम् । सपिण्डे चेति । 'मृते हि गर्ग्यो मृत इत्येवे'ति माथे पाठ इति भावः । समावेशस्येति । कृत्यप्रत्ययसंज्ञानां सामावेशदर्शनं, सर्वेषां तत्कार्येषां तत्कार्येषां समावेशदर्शनमित्यर्थः । माथे—१६ च प्राप्नोतीत्यस्य समावेशः किं प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ ननु यास्कादपरस्यो न तु यस्कादस्य ग्राह—एकदेशेति ।

* सिवादिभ्योऽणु । अणो द्व्यचः ४ । १ । ११६; १५६ ।

† इतश्चानित्रः; अन्वयानन्तरेण विदादिभ्योऽणु; अनपदशब्दात् चयिषादन्; अत १५ ४ । १ ।

१२२; १०४; १६८; ६५; ष्यञ्जिथार्षे०; यनञोरच; अविभक्तुषः २ । ४ । ५८; ६५; ६५

स्त्रियां' लुग्भवति तौत्वलिभ्यो यूनि न । 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' लुग्भवति यूनि न । तौत्वलिभ्य इति निवृत्तम् । 'यञञोश्च' 'अत्रिभृगुकृत्तवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च' लुग्भवति । 'यूनि ने'त्यपि निवृत्तम् ।

इह तर्हि काण्व्यायनस्य च्छात्राः काण्व्यायनीयाः † 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' [४ । २ । १११] इत्यण्प्राप्नोति ।

कण्वादिषु न दोषोऽस्ति न यून्यस्ति ततः परम् ॥

कण्वादिषु दोषो नास्ति । किं कारणम् ? 'न यून्यस्ति ततः परम्' । कण्वादिभ्यो यो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते, यश्चात्र कण्वादिभ्यो विहितो न तदन्तं प्रातिपदिकम्, यदन्तं च प्रातिपदिकं नासौ कण्वादिभ्यः [परः] ।

इह तर्होपग स्यापत्यमौपगविरिति 'एको गोत्रे' [४ । १ । ६३] इत्येतस्मान्नियमात्प्रत्ययो न प्राप्नोति* ।

एकां गांत्रे प्रतिपदं

प्रतिपदमत्र प्रत्यया विधीयन्ते 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' [६४] इति । तदन्तात्तर्हनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति † ।

प्र०—इह तर्हीति । व्यवहितेऽपि परशब्दस्य वृत्तिदर्शनात्कण्वशब्दात्परः फग्भवतीति गोत्रसंज्ञायामण्प्रसङ्गः ।

विहितशेषणार्थेण परिहारमाह—कण्वादिश्चित्ति । कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदकाच्छेपेऽर्थेऽण्प्रत्यय इति सूत्रार्थाश्रयणात्तदोपाभावः ।

प्रतिपदमिति । 'एको गोत्रे' इति नियमादप्राप्तो यून्यपरः प्रत्ययो विधीयत इत्यर्थः । तदन्तात्तर्हीति । यदि 'एको गोत्रे' इति नियमो बाध्यते तदौपगवेर्नूनोऽपत्यमित्यत्रापि यूनो

उ०—न प्राप्नोतीति । 'शिष्यप्राप्तं सुप्यमानाद्योभिधायी'ति न्यायेन दगाद्यन्तानां यूनि वृत्तेरिति भावः । 'अत्रिभृग्विति यञञोश्चे'ति च दगजोलुक् । ननु कण्वादिभ्य परो यो गोत्रप्रत्यय इति तदर्थः, अयं च न कण्वादिभ्यः परः, किन्तु काण्व्यादत् आह—व्यवहितेऽपीति । प्रत्ययानां परशमेव विधानाच्छ्रुतिरिति परशब्दस्यैवाक्षेप इति भावः ।

विहितेति । 'तस्मादिति परिभाषयाव्यवहितपरत्वलाभेन दोषवारणसम्भवेऽपि लाघवादिदमेवाह-तम् । विहितविशेषणार्थापि तत्रैव तात्पर्यमिति परे । 'न यून्यस्ति ततः पर'मिति भाष्यपाठे यदुपवस्यै गोत्रेऽस्ति फग्रूपं न तत्कण्वादिभ्यो विहितं परमित्यर्थः । विहिताद्धि ततः—कण्वादिभ्यो विहितात्—विहितप्रत्ययान्तात् परं—परदेशेऽणिविधानमित्यर्थः । भाष्ये—न तदन्तं प्रातिपदिकमिति । 'शैषिकप्रकृतिभूत'मिति शेषः । भाष्ये—तदन्तादिति । अण्गतादित्यर्थः ।

† गगोदिभ्यो यञ्; यञिञोश्च ४ । १ । १०५; १०९; वृद्धाच्छः ४ । २ । ११५ ।

१—'विहिनाद्धि ततः पर'मिति पाठो नागेष्याभिमतः ।

२—कच्चिन्न ।

* प्राग्दीन्यतोऽण्; अत इम् ४ । १ । ८२; ६५ ।

† यञिञोश्च ४ । १ । १०९ ।

गोत्राद्यूनि च तत्स्मरेत् ।

गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति तत्स्मरेत् । किम् ? एक इत्येव ।

गोत्रे तर्ह्यलुगुक्ः; स यून्यपि प्राप्नोति । अस्तु । पुनर्यूनि लुग्भविष्यति+ ।
नैवं शक्यम् । फक्फिक्त्रोर्दोषः स्यात्—शालङ्केर्वृ नरद्यात्राः शालङ्काःx । पैलस्य
पैलीयाः* । 'फक्फिक्त्रोरन्यतरस्याम्' [४ । १ । ६१] इत्यन्यतरस्यां श्रवणं

प्र०—गोत्रत्वे सति 'यञिञोश्चे'ति फक्प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

गोत्रादिति । 'गोत्राद्यूनी'त्यत्रैकग्रहणमनुवर्तते, तेनैकस्यैव युवप्रत्ययस्यानुज्ञानादनेकः
प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । यद्यप्याद्यस्य युवप्रत्ययस्य 'यूनि लु'गिति लुकि कृते इष्टं सिध्यति,
तथापि परिहारान्तरसम्भवादेतन्नाश्रितम् ।

स यून्यपीति । अत्रोणां यूनां छात्रा इत्यादावित्यर्थः । पुनरिति । परत्वादलुकं वाधित्वा
लुग्भविष्यतीत्यर्थः । शालङ्केरिति । शालङ्केरपत्यं गोत्रमिति बाह्वादेराकृतिगणत्वादित्र । पैलादिषु
शालङ्किसम्बन्धात्त्रिपातनाद्धेप्रत्ययः शलङ्कादेशश्च । ततः शालङ्केरपत्यं युवेति 'यञिञोश्चे'ति
फक् । तस्य 'पैलादिभ्यश्चे'ति लुक् । ततः शालङ्केर्वृ नरद्यात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षाया यूनी
गोत्रसंज्ञायां सत्यां पैलादिषु लुको 'गोत्रेऽलुगची'त्यलुगभावकः स्यात्, तस्यापि 'यूनि लु'गिति
परत्वाल्लुग्भावकः, तस्यापि 'फक्फिक्त्रोरन्यतरस्या'मिति विकल्प इति—यत्ते तु फक्ः श्रवण-
प्रसङ्गः । यदा तु यूनी गोत्रसंज्ञा नास्ति तदा 'गोत्रेऽनुगची'त्यस्याप्रवृत्तौ 'पैलादिभ्यश्चे'ति
लुग्भवत्येव । ततः 'करवादिभ्यो गोत्रे' इत्रश्चे'त्यणि सति शालङ्का इति भवति । 'फक्फिक्त्रोर-
न्यतरस्या'मित्ययं च विकल्पोऽनन्तरस्य 'यूनि लु'गित्यस्यैव बाधको न तु पैलादिलुको व्यव-

उ०—यद्यपीति । प्राग्दीव्यतीयाजादिप्रत्यये विषयभूते लुग्भवात्तादिभ्य एव प्राग्दीव्यतीयादिरिति भावः ।
अत्रेदस्मिन्त्य—लुक्पि प्रत्ययलक्षण इत्यन्तःस्वफक्प्रामोत्येवांत माभ्योक्त एव समाधिरिति । अत्रोणांमिति ।
अत्रिशब्दाद् 'द्वयच' इति टकि तदन्ताद्युवबहुत्वेऽत इति तस्य 'ययच्चित्रे'ति एकवचनद्विवचनान्तस्य
प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनी'ति 'अत्रिमृगिव तिमृग्य टको लुकि 'अत्रोणा'मिति भवति । अत्र प्राग्दीव्यती-
यानादिविधत्तायामलुगिभ्यः प्रसज्येत, एवञ्च टगन्तस्य बहुत्वेऽवर्तनाद्धटको लुगभावे 'इञ्चो'त्यणि 'आश्रया'

‡ गोत्रेऽलुगचि ४ । १ । ८६ ।

+ यूनि लुक् ४ । १ । ६० ।

x बाह्वादिभ्यश्च; यञिञोश्च ४ । १ । ६६, १०१; पैलादिभ्यश्च २ । ४ । ५६, इत्यश्च ४ । २ । ११२

• पैलाया वा; अणो द्वयचः ४ । १ । ११८; १५६, पैलादिभ्यश्च २ । ४ । ५६, इदाच्छः

प्रसज्येत । तस्माद्युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वक्तव्यः । तुर्नियामकः । तुः क्रियतेऽसु नियामको भविष्यति—‘जीवति तु वंश्येऽपत्यं युवसंज्ञमेव भवती’ति ।

यदि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति, य इष्यन्ते यूनि गोत्राश्रया विधयस्ते न सिध्यन्ति—गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणानां किञ्चिद् गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः † । गोत्राश्रयो बुब्न् प्राप्नोति ।

एवं तर्हि—

राजन्याद्बुब्मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥

यदयं बुब्धिधौ+ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं X करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ‘लौकिकं परं गोत्रग्रहण’मिति । युवा च लोके ‘गोत्र’मित्युपचर्यते । किंगोत्रोऽसि माणवक ? गार्ग्यायणः । किंगोत्रोऽसि माणवक ? वात्स्यायनः ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते, औपगवेर्युं नरञ्जात्रा औपगवीयाः इवो गोत्र इत्यप्रामोति* । सामूहिकेषु ज्ञापकम् । यदि सामूहिकेषु ज्ञापकं गार्ग्यायणानां किञ्चिद्गार्ग्यायणकम्, गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः, गोत्राश्रयो बुब्न् प्राप्नोति । बुब्धिधौ ज्ञापकम् । बुब्धिधावेतज्ज्ञापकम् । यदि बुब्धिधौ ज्ञापकं शालङ्केर्युं नरञ्जात्राः शालङ्काः इवो गोत्र इत्ययन प्राप्नोति ।

अस्तु तर्ह्यविशेषेण । कथमौपगवेर्युं नरञ्जात्रा औपगवीयाः ? ‘इवो गोत्रे’

प्र०—हिलस्यान्तरङ्गस्य च । पैलीया इति । पीलाया अपत्य गोत्रं ‘पीलाया वे’त्यण । ततो यून्य’णो द्व्यच’ इति फिर्त् । तस्य ‘पैलादिभ्यश्चे’ति लुक् । ततो वृद्धाच्छः । तुर्नियामक इति ।

उ०—इति स्यात् । इवो लुकि तु ढकोऽपि लुकि प्रत्ययलक्षणेन अन्तत्वादणि ‘आत्रा’ इति रूपमिति भावः । परत्वादिति । ‘अस्तु’ इति भाष्यस्य ‘प्राप्नोतु’ इत्यर्थं इति भावः । नन्वन्तरङ्गत्वात् ‘फक्फञो’रिति लुक् पैलात्लुगपवादस्वाभावेऽपि परत्वेन बाधकत्वं स्यादत आह—अन्तरङ्गस्य चेति । प्रादोव्यतीयाजादि-प्रत्ययनिरपेक्षत्वात्पै नादिलुकोऽन्तरङ्गत्वम् । ‘गोत्रेऽलुगची’ इत्यत्र भूमि प्राप्तस्य लुकोऽलुगिति कथनमेतन्मूलकमेवेति न तद्विराधः । ‘गोत्रेऽलुगचि’ इत्यत्र हि ‘शाल्मीयगात्रग्रहण’मित्युक्तम् । शेषमाध्यं तु ‘यूनि

‡ जीवति तु वंश्ये युवा X । १ । १६३

† गोत्रेऽङ्गोऽङ्गोऽङ्गो, X । २ । ३६; गोत्रचरण्याद् बुब्न्; गोत्रज्ञानियाख्येभ्यो बहुलं बुब्न् X । ३ । १२६; ६६; + गोत्रेऽङ्गोऽङ्गोऽङ्गो X । २ । ३६ । X राजश्वशुराद्यतः मानोर्जाता-वन्त्यतो बुक् च X । १ । १३७; १६१ * इमश्च X । २ । १२२ ।

इत्प्रामोति । नैष दोषः । गोत्रेणात्रेभं विशेषयिष्यामः—गोत्रे य इच्चिहित इति ॥ १६२ ॥

जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ ४ । १ । १६८ ॥

क्षत्रियादेकराजात्सङ्घप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

क्षत्रियादेकराजादिति वक्रव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'सङ्घप्रतिषेधार्थम् । सङ्घान्मा भूत्—पञ्चालानामप्रत्ययम्, त्रिदेहानामप्रत्ययमिति ।

तत्तर्हि वक्रव्यम् ? न वक्रव्यम् । न ह्यन्तरेण बहुषु लुङ्* पञ्चाला इत्येतद्भवति । यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लङ्, तस्मिन्चालुग्भविष्यति† ।

प्र०—अनेकार्थत्वात्त्रिभूतानामवधारणार्थत्वात्तुशब्दस्य ॥ १६५ ॥

जनपद । एकराजादिति । एकश्चामो राजा चेति क्षत्रिय एकराज । तेनैकक्षत्रियवाचिन एव प्रत्ययो न तु बहुत्वमस्यायुक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः । यथैकैकः क्षत्रियः पञ्चालस्तथैव बहवः क्षत्रियाः पञ्चाला इति प्रत्ययप्रसङ्गे वचनमिदम् ।

न ह्यन्तरेणेति । पञ्चालान्त्येषु यौगिकः पञ्चालशब्दस्तद्राजस्यात्रो बहुषु लुङ्भवात् । तस्य लुगिति । 'एषक्षत्रियार्थञ्चिन्' इत्यनेन । तस्मिन्श्चेति । 'गोत्रेऽनुगची'त्यनेन । यद्येवं पञ्चाल इति सर्वथा भवितव्यमिति किं वार्तिककारभ्रमेण ? तत्र वार्तिककारस्याभिप्रायमाहुः—असति वार्तिककारभ्रमे बहुवचनान्ताभ्य प्रत्ययः स्यान्नैकवचनान्तात् । जनपदे हि बहुवचनान्तः

उ०—लुङ्गित्यत्र व्याख्यातं तत एवावधार्यम् ॥ १६५ ॥

जनपदशब्दात् । ननु पञ्चालशब्दादनि बहुषु 'यप्रभोश्चे'ति 'तद्राजस्ये'ति वा लुङि पञ्चाला इति भवति, ततोऽन्यविन्यायात् 'एको गोत्रे' इति नियमात् गोत्रे प्रत्ययप्रतिः, नूनि तु अजादिप्रभृद्व्यती-यविषये गोत्रप्रत्ययस्यालुङि पञ्चालशब्दे सम्पन्ने जनपदसमानशब्दात्समावाच्येन प्राप्तिरत आह—यथैवेति । न बहुषु पञ्चालशब्दो यौगिकः, किन्त्वेकस्मिन्निव रुट् एवेति भावः । उत्तरस्य तु—एकस्मिन्नेव रुटिः, बहुषु मानाभावादिति भावः ।

एयक्षत्रियेति । अजादिप्रभृद्व्यतीयविषये 'गोत्रेऽलुङ्गित्यलुङि पञ्चालशब्दस्याजातस्येभ्यो 'एयक्षत्रिये'ति लुगिति भावः । यथैवमिति । बहुवचनान्तप्रकृतिके पञ्चालस्य दुर्बलत्वाद्वाचित्कस्योक्तिसम्भयो

* ते तद्राजाः ४ । १ । १७४, तद्राजस्य बहुषु तेनैकास्त्रियात् २ । ४ । ६२

† एयक्षत्रियार्थञ्चितो लुगणियोः २ । ४ । ५८, गोत्रेऽलुगचि ४ । १ । ८६

इदं तर्हि चौद्रकाणामपत्यम् मालवानामपत्यमिति । अत्रापि चौद्रक्यः मालव्य इति; नैतत्तेषां दासे वा भवति कर्मकरे वा । किं तर्हि ? तेषामेव कस्मिंश्चित् । यावता तेषामेव कस्मिंश्चित्, यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुकः, तस्मिंश्चालुग्भविष्यति ।

अयं क्षत्रियग्रहणं किमर्थम् ? इह मा भूत्—विदेहो नाम ब्राह्मणस्तस्यापत्यं वैदेहिः+ ।

क्षत्रियग्रहणार्थक्ये चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् ? एकं तावदुक्तं 'वाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेध' इति* । अपरमुक्तम् 'अनभिधाना'दिति+ ।

क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् ॥ ३ ॥

क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ।

पूरोरएवक्तव्यः । पौरवः ॥ पाण्डोर्दृश्यवक्तव्यः । पाण्ड्यः ॥ १६८ ॥

प्र०—पञ्चालशब्दो वर्तते इति तस्यैव जनपदसमानशब्दत्वं क्षत्रियवृत्तित्वं च । भाष्यकारस्तु मन्यते—प्रातिपदिकस्य जनपदसमानशब्दत्वं ग्राह्यं न सुबन्तस्येत्येकवचनान्तात्प्रत्ययः केन निवार्यते इति ।

इदं तर्हि इति । चौद्रकस्य राज्ञो भृत्या अपि क्षत्रियाः चौद्रका उच्यन्ते । ततश्चापत्यापत्यवत्सम्बन्धाभावाद्गोत्रयुवाश्रयकार्यभावादनिष्यमाणोऽपि तद्राजो ज्यङ् प्राप्नोतीत्यर्थः । नैतदिति । मुख्यया वृत्त्या दासेषु वृत्त्यभावादुपचरितार्थात्प्रत्ययादर्शनात्तदेवोत्तरमित्यर्थः ॥ पूरोरिति । सिद्धे प्राग्दीव्यतीयेऽपि तद्राजसंज्ञार्यमिदं वचनम् । पुरुषशब्दो न जनपदवाची, अन्यथा द्वयञ्मगधेत्यणः सिद्धत्वाद्बचनमनर्थकं स्यात् ॥ पाण्डोरिति । वाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभाव इति वचनाद्गुधिष्टिरादिपितुः पाण्डोरग्रहणात् तद्वाचिनः पाण्डव इत्येव भवति ॥ १६८ ॥

उ०—नास्तीत्यर्थः । केन वार्यते इति । एवञ्च 'पञ्चालानामपत्यं पाञ्चाल' इति मा भूदित्येवमर्थे वार्तिकमिति वाच्यं तच्च दुर्निवारमिष्टञ्चेति स्वायत्तयितुमशक्यमित्याशयेन प्रत्याख्यातं वार्तिकमिति भावः । नन्विदमपि पूर्वोदाहनेन सममत आह—चौद्रकस्येति ॥ माथ्ये—तस्मिंश्चालुगिति । अत्र 'तद्राजस्य बहुषु' इति लुकः प्राप्तिः । गुधिष्टिरादिपितुरिति । संशयान्दत्तेन जनपदस्वामित्वेन तत्समानशब्दक्षत्रियजातिविशेषवाचिपाण्ड्यशब्दापेक्षयास्य पाण्डुरवगुणयोगनिमित्तकत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ १६८ ॥

‡ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्च्यङ् ४ । १ । १७१

+ अत इत् ४ । १ । ६५

* ४ । १ । ६६ वा० १

† ३ । २ । १ वा० ५

द्वयञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ ४ । १ । १७० ॥

अणो व्यङ्एयोऽो विप्रतिपेधेन ॥ १ ॥

अणो व्यङ्एय इभित्येते भवन्ति विप्रतिपेधेन । अणोऽवकाशः—आङ्गः चाङ्गः । व्यङ्गोऽवकाशः—आम्बष्ठयः सौवीर्यः । इहोभयं प्राप्नोति—दार्व्यः ॥ एयस्यावकाशः—निचक—नैचक्यः । अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—नीप—नैप्यः ॥ इणोऽवकाशः—आजमीढिः आजक्रन्दिः । अण स एव । इहोभयं प्राप्नोति—बुध—बौधिः ॥ व्यङ्एयो भवन्ति विप्रतिपेधेन ।

व्यङ्ः कुरुनादिभ्यो एयः ॥ २ ॥

व्यङ्ः कुरुनादिभ्यो एयो भवति विप्रतिपेधेन+ । व्यङ्गोऽवकाशः—आवन्त्यः कौन्त्यः । एयस्य स एव । नैशो नाम जनपदस्तस्माद्भयं प्राप्नोति । एयो भवति विप्रतिपेधेन—नैश्यः ॥ १७० ॥

कम्बोजाल्लुक् ॥ ४ । १ । १७५ ॥

कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम् ॥ १ ॥

कम्बोजादिभ्यो लुग्वक्त्वयः । किं प्रयोजनम् ? 'चोलाद्यर्थम्' । चोलः शकः केरलः यवनः ॥ १७५ ॥

अतश्च ॥ ४ । १ । १७७ ॥

इह कस्मान्न भवति—आम्बष्ठया सौवीर्या ? 'अत' इत्युच्यते, न चैपोऽकारः X । तदन्तविधिना* प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति—

प्र०—द्वयञ्म । दार्व्य इति । दार्व्यस्यापत्यमिति व्यङ् । बौधिरिति । सात्वावयवलक्षण इत् ॥ १७० ॥

उ०—द्वयञ्म । सात्वावयवेति । वृषयुक्ता अपि बुधजमीढाजक्रन्दा भाष्यप्रामाण्यात्सात्वावयवा बोध्याः ॥ १७० ॥

अतश्च । त्रिया तद्राजस्याकारप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । तत्रादन्तस्वेत्यर्थं मन्वा शृष्ट्विति—इह

‡ वृद्धेऽकोसलाजादाञ्ज्यङ् ; कुरुनादिभ्यो एयः ; सात्वावयवप्रत्ययप्रथमकलाश्रमकादिन् ४।१।१७१-१७३
+ वृद्धेऽकोसल० ; कुरुनादिभ्यो एयः ४ । १ । १७१ ; १७२ १—'नैष' 'निषव' इति पाठभेदे ।
२—'चोलाद्यर्थम्' पा० । ३—'चोटः कवेरः केरलः' इति कीलहार्नपाठः । काशिका-
कौमुदी-न्यास-पदमञ्जर्यादियु त्परिनिर्दिष्ट एव पाठ उपलभ्यते ।

X वृद्धेऽकोसलाजादाञ्ज्यङ् ४ । १ । १७१

* येन विधिरतदन्तस्य १ । १ । ७२

अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् ॥ १ ॥

अत इति तदन्तस्याग्रहणम् । किं कारणम् ? 'अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात्' ।
यदयमवन्त्यादिभ्यो लुकं शास्ति† तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नात्र तदन्तविधिर्भवती'ति ।
पश्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पशूः रक्षाः असुरी ‡ ।

यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पश्वादिभ्यः ॥ २ ॥

यदयं 'न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य' [४ । १ । १७८] इति प्रतिषेधं
शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति पश्वादिभ्यो लु'गिति+ ॥ १७६ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

प्र०—अतश्च । पशू रिति । पशोरपत्य स्त्री । द्वयञ्मगधेत्यण । तस्यातश्चेति लुक् ।
'पश्वादिद्यौधेयादिभ्यामणञा'विति स्वार्थेऽण् । तस्य भिन्नप्रकरणत्वात्लुगप्राप्तौ वचनेन विधीयते ।
तत 'ऊङ्' इत्यूङ् । रक्षा इति । रक्षतः क्षत्रियविशेषस्यापत्यं स्त्रीति पूर्ववदण्द्वयस्य लुकि कृते
स्त्रिया अभिधायकात्सुलोने दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति । 'रक्ष' इत्ययुक्तः पाठः । असुरीति ।
अमुरशब्दात्स्त्रियामपत्येऽत्रो लुक् । ततोऽण् । तस्यापि लुक् । जातिलक्षणो ङीप् ।

यौधेयादिप्रतिषेध इति । यदि पाश्चमिकस्यापि तद्राजस्यातश्चेति लुङ् न स्यात्तदा यौधेया-
दिभ्यो विहितस्यात्रो लुक्प्रतिषेधविधानमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः । युधया अपत्यं स्त्री । द्वयञ्च इति
ढक् । ततः स्वार्थेऽञ् । तस्य लुकि प्रतिषेधेऽन्नन्तलक्षणे ङीनि कृते यौधेयीति भवति । यदि
त्वञ् लुक्स्यात्तदा ढलक्षणे ङीपि सति उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् ॥ १७७ ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् । पादश्चायं समाप्तः ।

उ०—कस्मादिति ॥ अवन्तीति । तेन हि ज्यङ्ग्ययोलुंक ।

रक्ष इति । अस्माद् 'द्वयञ्मगधे'त्यणो 'अतश्चे'ति लुकि ततः पश्वाद्यणः 'पश्वादिभ्य' इति लुक् । १०७॥

इति श्रीशिवभट्टमुत्तसनीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोषे चतुर्थस्याध्यायस्य

प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् । पादश्चायं समाप्तः ।

† स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ४ । १ । १७६

‡ द्वयञ्मगधकलिङ्गसामसादण् ; (जनपदशब्दान्) ; अतश्च ४ । १ । १७७ ; (१६८) ;
१७७ ; पश्वादिद्यौधेयादिभ्यामणञो ५ । ३ । ११७ ; यौधेयादि० ४ । १ । १७७ वा० २ ; (ऊङ्) ;
जानेरस्त्रीविषयादयोपधाम् ४ । १ । ६६ ; ६३)

+ द्वयञ्चः ४ । १ । १२१ ; पश्वादि० ३ । ३ । ११७ ; शार्ङ्गरवाचनो ङीन् ४ । १ । १७१

तेन रक्तं रागात् ॥ ४ । २ । १ ॥

‘रागा’दिति किमर्थम् ? देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् ॥ १ ॥

रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् । न ह्यरागादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ १ ॥

लाक्षारोचनादृक् ॥ ४ । २ । २ ॥

ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाम्यामुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाम्यामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । शाकलिकम् कर्दमिकम् ।

नील्या अन् ॥ २ ॥

नील्या अन् वक्रव्यः । नील्या रक्तं नीलम् ।

पीतात्कन् ॥ ३ ॥

पीतात्कन् वक्रव्यः । पीतेन रक्तं वस्त्रं पीतकम् ।

‘पीतक’शब्दो वा प्रकृत्यन्तरम्, तस्माल्लुग्वक्रव्यः ।

प्र०—तेन रक्तं । रक्तादीनामिति । रक्तादीनां शब्दनां योऽर्थः स एव यदि लौकिके प्रयोगे प्रत्ययेनाभिधीयते तदा प्रत्ययो भवति नान्यथा, प्रयुक्तना शब्दना माध्वनापुत्रिणाप शास्त्रारम्भान्, ‘देवदत्तेन रक्तं वस्त्र’मिति वाक्यार्थोऽर्थोऽवगम्यते नामो ‘देवदत्त वस्त्र’मित्यनोऽवगम्यते । स्वस्वामिसम्बन्धस्यैवातः सप्रत्ययान् । अत एवानभिधानान् ‘कोऽन रक्तं मुखम्’ ‘दृपेण वान्तायां रक्तं’ इत्यादी वक्राभिध्वङ्गयोर्भविष्यति प्रत्यय ॥ १ ॥

लाक्षा । ठक्प्रकरणम् इति । शकलकर्दमयोः सूत्रे पाठोऽनार्थः । नील्या इति । ओपधि-विशेषो नीली । अन्वयायनार्थं वचनम् । नीलशब्दस्तु गुणगुणितोरभेदोच्चारणमनुवृत्तौ तद्धा नील्या रक्ते वस्त्रे निधयति ॥ पीतादिति । रागविशेषवाचं पीतशब्दः । प्रकृत्यन्तरमिति । स्वाधिर-

ठ०—तेन रक्तं । ननु रक्तादीनामर्थाभिधाने इत्यर्थे गमसोऽनुपपत्तः, शब्दोपपत्तेनात्म-
र्थार्थदत्त आह—रक्तादीनां शब्दानामिति । शब्दपरत्वे च ‘देवदत्तस्य मुखस्य’ इति वाक्यमात्रं इति शब्दः ।
‘रागा’दियुक्तेऽन्यनभिधानमावश्यकं मत्याह—अत एवेति । अन्वयान्तरं—प्रतिः ॥ १ ॥

लाक्षा । प्रत्ययान्तरमिति वा रागप्रकरणं वासमन्तादा—शोचयति । अत्र वाच्येति । न
नु नीलमिति स्वसिद्धय इत्यर्थः । तदुत्तरदवति—नीलमन्तरमिति । स्वाधिकेति । पूर्वनां स्वान्तर-

हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् ॥ ४ ॥

हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः । हरिद्रम् माहारजनम् ।

‘रागा’दित्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति ‘हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ, ‘कापायौ गर्दभस्य कर्णा’विति । उपमानास्तिद्वम् । हरिद्राविव हरिद्रौ, कापायाविव कापायौ ॥ २ ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ४ । २ । ३ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । योगो हि नाम भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, नित्ये हि कालनक्षत्रे । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानम् ॥ १ ॥

नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । पुष्येण युक्तः पुष्ययुक्तः, पुष्ययुक्तश्चन्द्रमाः अस्मिन् काले-पौषमहः, पौषी रात्रिः ।

प्र०—कप्रत्ययान्तमित्यर्थः ॥ उपमानादिति । रूपसादृश्यनिमित्तादित्यर्थः ॥ २ ॥

नक्षत्रेण । योगो हीति । अप्राग्निपूर्विका प्राग्नियोगः । स कालनक्षत्रयोर्नास्ति द्वयोरपि नित्यत्वात् । न च चन्द्रमसैव योगे पुष्यादीनां नक्षत्रता; सर्वदा तेषां लोके नक्षत्रव्यवहारदर्शनात् । अथापि सम्बन्धमात्र योगः, स च नित्यानामपि प्रधानपुरुषवदविरुद्धः । तथापि कालविशेषावगमार्थः पौषादिशब्दप्रयोग, एवं सत्यसत्यां कालविशेषावगता न स्यात् ।

तद्युक्तादिति । नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिनः कालेऽभिधेये प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । चन्द्रनक्षत्रयोश्चाविभुत्वादस्ति कादाचित्को योगः । कालस्तु नित्यो व्यापी चेति योगाभावः ।

उ०—भिधानान्न प्रत्यय इति बोध्यम् । अत्र मने पीतशब्दादनभिधानं बोध्यम् ॥ २ ॥

नक्षत्रेण । ननु प्रधानपुरुषयोरिव नित्यः कालस्यैवयोगः स्यादत आह—अप्राप्तीति । तदुक्तं भाष्ये—‘ययोः सन्निकर्षविप्रकर्षौ’ इति । न चेति । चन्द्रमोयोगो एव तेषां नक्षत्रत्वं न तु तदभावे इत्यर्थः । एवं सतीति । सर्वस्य कालस्य पुष्यसम्बद्धतया कालविशेषावगतावसत्या तदवगमार्थः प्रयोगो न स्यादिति भावः । यद्यपि क्षुरूपः कालोऽनित्यस्तथा तद्वारारूपः कालपदव्यवहार्यः, स व्यवहारनित्य इति बोध्यम् ।

ननु नक्षत्रयुक्तचन्द्रसत्त्वात्तद्युक्तं प्रत्ययो विधातुं शक्यः, नापि तद्राचिनः काले कृत्स्नित आह—नक्षत्रयुक्तेति । तद्युक्तादित्यस्य—तद्युक्तचन्द्रवाचिनः पुष्ययुक्तादिशब्दादित्यर्थः । पुष्ययुक्तादिशब्दस्य चन्द्रवाचकत्वे हेतुकथनं—नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगादिति । काले—तद्युक्तकाले । नन्वेवमपि तयोः सार्वदिकत्वात्कथं प्रागुक्तो योगोऽत आह—चन्द्रेति ।

तत्रोत्तरपदलोपः ॥ २ ॥

तत्रैवं सत्युत्तरपदलोपो वक्रव्ययः । पुण्यपुङ्गवशब्दाद्धि प्रत्ययो विधीयते ।

लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च ॥ ३ ॥

लिङ्गवचनयोश्चानुपपत्तिः । चन्द्रमसो यल्लिङ्गं वचनं च तदुक्तवद्भावेन प्राप्नोति* ।

कालयोगान्तिद्धम् ॥ ४ ॥

[कालयोगान्तिद्धमेतद् ।] अस्तु 'नक्षत्रेण युक्तः काल' इत्येव ।

ननु चोक्तमयुक्तोऽयं निर्देशः, योगो हि नाम भवति ययोः संनिकर्षवि-
प्रकर्षौ स्तः, न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः, नित्ये हि कालनक्षत्रे इति ।
नैव दोषः । पुण्यसमीपगते चन्द्रमसि 'पुण्य'शब्दो वर्तते, तेन तत्संज्ञकेन कालो
विशेष्यते ।

तथा च सम्प्रत्ययः ॥ ५ ॥

एवं च कृत्वा लोके सम्प्रत्ययो भवति । पुण्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्रारो भवन्ति
'पुण्येणाद्य' 'मघाभिरद्ये'ति ॥ ३ ॥

प्र०—लिङ्गेति । मघायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य च लुपि सति मघा इति
स्त्रीत्वबहुत्वे न सिध्यत इत्यर्थः ।

कालयोगादिति । कालस्यैव पुण्यादिममीपस्येन चन्द्रमसा योग आधीयत इत्यर्थः ।
पुण्यसमीपगत इति । मुख्यार्थात्सम्भवे गौणस्याभ्युपगमादिति भावः । मघादयः शब्दा
अपरित्यक्तस्त्वनिङ्गसङ्ख्या एव चन्द्रमसि वर्तन्ते । यथा मन्वान्त्रियः परये'ति । तेन
युक्तवद्भावेऽपि दोषाभावः ॥ ३ ॥

उ०—'अद्य पुण्य' इत्यादी युक्तवद्भावेऽपि न दोषोऽत आह—मघायुक्तेति । 'मघा'शब्दो
नित्यशुक्लवचनान्तो नित्यर्शोलिङ्गश्च ।

काश्चर्येवेति । चन्द्रगौणनक्षत्रान्तर्गतैव कालयोगान्तिद्धमिति यात्तिकार्यं इति भावः । कैये—
पुण्यादिममीपस्येनेत्यस्य—'पुण्यादिपदशेषेनेत्यदिः । नन्वेवमपि युक्तवद्भावविषयो दोषोऽत आह—मघादय
इति । लक्षणास्येन स्वलिङ्गव्यागामावादिमिति भावः । 'पुण्येणाद्य'त्यादिमाप्यस्य 'मघा'मिति हेतुः ॥३॥

* लुक्विरोपे ४ । २ । ५। लुपि युक्तवद् शक्तिवचने १ । २ । ५१

१—'काश्चिः पाठः ।

लुबविशेषे ॥ ४ । २ । ४ ॥

इह कस्मान्न भवति—पौपी रात्रिः, पौपमहः ? 'अविशेष' इत्युच्यते, विशेषश्चात्र गम्यते । 'रात्रि'रित्युक्तेऽहनेति गम्यते, 'अह'रित्युक्ते रात्रिनेति गम्यते ।

इहापि तर्हि न प्राप्नोति—'अद्य पुष्य' इति । अत्रापि हि विशेषो गम्यते—'अद्ये'रित्युक्ते न ह्यो न च इति [गम्यते] ।

यद्यप्यत्र विशेषो गम्यतेऽविशेषोऽपि गम्यते । 'अद्ये'रित्युक्ते न ज्ञायते रात्रौ वा दिवा वेति । यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुब्धविष्यति ।

इहापि तर्हि यद्यपि विशेषो गम्यतेऽविशेषोऽपि तु गम्यते । 'रात्रि'रित्युक्ते न ज्ञायते कदेति । [दिवेत्युक्ते न ज्ञायते कदेति ।] यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुप्प्राप्नोति ।

एवं तर्हि 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' [३] इत्यनुवर्तते । नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे । कः पुनः काला नक्षत्रेण युज्यते ? अहोरात्रः ॥ ४ ॥

संज्ञायां श्रवणश्चात्थाभ्याम् ॥ ४ । २ । ५ ॥

इह कस्मान्न युक्तवद्भावो* भवति—श्रवणा रात्रिः । निपातनादेतत्सिद्धम् ।

प्र०—लुबविशेषे । अविशेषस्वरूपदर्शनाय प्रश्नप्रतिबन्धने—इहेति । पौपमहस्त्वित्यर्हविशेषानवगमादस्त्यविशेष इति लुप्प्रसङ्गः । अहोरात्र इति । तेनाहोरात्रस्य यदावान्तररात्र्याद्यवयवविशेषाविवक्षा तदा लुप् । विशेषविवक्षायां तु श्रवणम् । पौपोऽहोरात्र इत्यत्रापि विशेषस्य शब्देनाश्रितत्वाल्लुबभावः ॥ ४ ॥

उ०—लुबविशेषे । दर्शनाय—शपनाय । इदं प्रश्नसम्बन्धे प्रतिबन्धनसम्बन्धे शपनायेत्यर्थः । अहोरूपविशेषावगतेः कथमत्र लुबत आह—अहविशेषेति । पृथं समासः । 'अविशेष इत्युच्यते' इति भाष्यप्रसङ्गप्रतिषेधमाश्रित्य । 'यद्यप्यत्रे'त्यादि तु पर्युदासं समाश्रित्येति बोध्यम् । अद्य पुष्य इति । यद्यपि 'अद्य वत्सं देय'मित्यादौ अद्येत्यधिकरणशक्तिप्रधानं, तथाप्यत्र भाष्यप्रामाण्यान्दुक्तिमस्यप्रधानं बोध्यम् । 'राहोः शिर' इतिवत्कल्पितभेदनिवृत्तन आधाराधेयभावः । अत एव 'अद्यतनमहोरात्र'मित्यादेरुपपत्तिरित्युच्यते । श्रवणमिति । पौपी रात्रिरित्यादौ प्रत्ययस्य । विशेषस्य शब्देनेति । समुदायप्रतीताव्यवयवद्रव्यविशेषेत्यर्थः । अविशेष इति । प्रसङ्गप्रतिषेध इति भावः ॥ ४ ॥

संज्ञायां श्रवणा । भाष्ये—निपातनादिति । निर्देशेन श्रवणशब्दात्प्रत्ययलुपि युक्तवद्भावमात्रो

१—कचिल । २—कीलहानंभाष्येऽयं पाठो नास्ति ।

* लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने १ । २ । ५१ ।

किं निपातनम् ? 'विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः' [४ । २ । २३]
इति ॥ ५ ॥

दृष्टं साम ॥ ४ । २ । ७ ॥

दृष्टं साम कलेर्दक् ॥ १ ॥

'दृष्टं सामे'त्यत्र लेकर्द्धवक्त्व्यः । कलिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते ।

अपर आह—सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक् । सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्त्व्यः ।
अग्निना दृष्टं सामाग्नेयम् । अग्नौ भवमाग्नेयम् । अग्नेरागतमाग्नेयम् । अग्नेः स्वमा-
ग्नेयम् । अग्निदेवतास्याग्नेयः । कलिना दृष्टं साम कालेयम् । कलेरागतं कालेयम् ।
कली भवं कालेयम् । कलेः स्वं कालेयम् । कलिदेवतास्य कालेयश्वरुः ।

दृष्टे सामानि जाते चाप्यण्डिद्विर्वा विधीयते ।

दृष्टे सामानि जाते चाप्यण् ङिद् द्विर्वा वक्त्व्यः † । उशनसा दृष्टं साम औशन-
ससम् औशनम् । शतभिषजि जातः ‡ शतभिषजः शतभिषः ।

तीयादीकक्

प्र०—दृष्टं साम । कलिना दृष्टमिति । यस्य साम्नो विशिष्टकार्यविषयो विनियोगो ज्ञानाति-
शयसम्पत्त्या कलिनाऽजायि तत्तेन दृष्टमित्युच्यते । सर्वत्रेति । सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थः ।
जाते चेति । जातार्थे यो द्विरण्विवीयने—पूर्वं विहितो वाचकेन निवर्तितः पुनर्विधीयत इत्यर्थः,
स वा ङिद्भवति । शतभिषजीति । शतभिषजा युक्तः काल इत्यण् । तस्य लुक् । ततो जातेऽर्थे
प्राग्दीव्यतोऽणित्यण्विहितः 'कालाट्ट'त्रिति ठत्रा वाधितः पुनः सन्निवेलादिमूर्धेण विधीयते ।

दृ०—शान्त इति भावः । यद्यपि तत्रैव फाल्गुनीत्यादिनिर्देशात्पुष्पिमाया न लुःप्राप्तस्तथापि श्रवणेति
निर्देशेन पुष्पिमासुभिनपेधेऽनित्यत्वस्य बोधनात्त दोषः ॥ ५ ॥

दृष्टं साम । ननु ऋग्विषयसाम्नो नित्यत्वात्कलिना दृष्टमित्यनुपपन्नमत आह—यस्य साम्न इति ।
ज्ञापित इत्यस्य—'प्रथमत्' इत्यादिः । अज्ञायीति क्वचित्पाठः ॥ द्विरण्वित्यनेन योग्यतया जाते चे'त्येवा-
न्वेतीत्याशयेनाह—जातेऽर्थे इति । 'दृष्टे सामानी'थेतत्त्वणैर सम्भष्यत मति हावः । विद्याशब्दादीक-

१—कलेर्दक् ५ । २ । ८ इति वार्तिकदर्शनात्कारिकादिषु सूत्रेण व्याख्यातम् । अग्निनीयं तत् ।

२—“संग्रहश्लोके—जाते च द्विरण् ङिद्वा विधीयत इति पाठः” इति पदमञ्जरी ।

† टेः ६ । ४ । १५३ ।

‡ प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । २ । ८३; तत्र जातः कालाट्टम् ।

सन्निवेला० ४ । ३ । २५, २१, १६

तीयादीकञ्चक्यः । द्वितीयिकः तार्तीयिकः ।

न विद्यायाः

विद्याया न भवतीति वक्तव्यम् । द्वितीया विद्या, तृतीया विद्येत्येव ।

गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

श्रीपगवकम् [कापटवकम्]+ ।

दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिद् द्विर्वा विधीयते ।

तीयादीकग् न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥ ७ ॥

वामदेवाङ्कयङ्ग्यौ ॥ ४ । २ । ६ ॥

किमर्थो ङकारः ? डितीति* लोपो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
यस्येति† लोपेनाप्येतत्सिद्धम् ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ययतौ डिती करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत एते
परिभाषे अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य [ग्रहणम्], तदनुबन्धकग्रहणे नात-
दनुबन्धकस्य ग्रहणमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? 'अवामदेव्य'मित्येतत्सिद्धं
भवति‡ ।

सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डिती ।

ग्रहणं मातदर्थं× भूद् वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥ ६ ॥

प्र०—तीयादीकमिति । अर्थाभिर्देशात्स्वार्थ एवेति ज्ञेयम् । न विद्याया इति । विद्यावाचिनो न
भवतीत्यर्थः । गोत्रादिति । यथाङ्के गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रत्ययः, एव दृष्टे सामनीत्यर्थः । श्रीपगव-
कमिति । 'गोत्रचरणाद्भु'त्रिति वुञ् ॥ ७ ॥

वामदेवा । अवामदेव्यमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । अन्यथा
'ययतोऽभातदर्थे' इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यात् । ग्रहणमिति । अतदर्थग्रहणेन सूत्रं लक्ष्यते ।
नञ्स्वर इति । नत्राश्रयेऽन्तोदात्तत्वे विधीयमान इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उ०—कोऽप्राप्तेराह—विद्यावाचिन इति । भुञ्जिति । अङ्के यो दृष्टस्तस्य सर्वस्यैवातिदेशो न स्वङ्के ग्राह्यैव
विहितस्येति भावः ॥ ७ ॥

वामदेवाङ्कयङ्ग्यौ । अत्रयं भाष्यं 'दिङ्ङे'ति सूत्रे व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

१—काचिकः पाठः । + सङ्घाट्कलक्षणेऽव्यञ्जिनामण्यः गोत्रचरणाद्भुञ् ४।३।१२७; १२६

* डेः ६।४।१४३ । † यस्येति च ६।४।१४८ ।

‡ तस्युच्ये द्रुयार्थतृतीयासप्तभ्युपमानाभ्ययद्वितीयाकृत्याः ६।२।२।

× ययतोऽभातदर्थे ६।२।१५६

परिवृतो रथः ॥ ४ । २ । १० ॥

परिवृतो रथ इति तदेकान्तग्रहणम् ॥ १ ॥

परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । 'येन परिवृतो रथो रथकान्त-
श्चेत्स भवती'ति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—'पुत्रैः परिवृतो रथः', 'छत्रैः परिवृतो
रथ' इति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति पुत्रैः परिवृतो रथः, छत्रैः
परिवृतो रथ इति ? अनभिधानात् ॥ १० ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ४ । २ । ११ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं पाण्डुकम्बली पाण्डुकम्बलिनी पाण्डुकम्ब-
लिनि इति ? इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्+ । पाण्डुकम्बलोऽस्यास्तीति पाण्डुक-
म्बली ॥ ११ ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ ४ । २ । १३ ॥

कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे ॥ १ ॥

कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रिया अपूर्वत्व इति वक्तव्यम् । अपूर्वपतिं

प्र०—परि । तदेकान्तग्रहणमिति । रथस्य चर्मवस्त्रादयोऽवयवा इति तद्वाचिभ्य एव
प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अनभिधानादिति । पौत्रो रथ इत्यादावभिधानस्याभावादित्यर्थः ॥ १० ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः । इनिनैतदिति । अस्त्वनभिधानात् भवतीति तद्वाच्यनार्थमपीदं न
वाच्यमिति भावः ॥ ११ ॥

कौमारापू । उभयत इति । उभयस्मिन्नुभयतः । यदि कौमारीति स्त्रियां प्रयोगोऽथ

व०—परिवृतो रथः । अवयवा इति । अवयवा इत्येत्यर्थः । संयुक्तवक्रादिषु दशान्यवयवत्वदुदिरिति
भावः ॥ १० ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः । नन्वसति त्वे पाण्डुकम्बलेन परिवृत इत्यर्थे पूर्वेषामस्यादत् आह—
अपित्त्विति ॥ ११ ॥

कौमारा । उभयत इत्यस्य—स्त्रियाः पुंसश्चेति नार्थः, 'स्त्रिया' इति वाक्यरोपान्त्, उदाहरणवि-

+ अत इतिट्नी ५ । २ । ११५ ।

कुमारीमुपपन्नः कौमारो भर्ता । कुमार्यपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या ।

कौमारापूर्ववचने कुमारी अणिवधीयते ।
अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमारी भवतीति वा ॥

अथवा कुमारी* भवः कौमारः* ॥ यद्येवं कौमारी भार्येति न सिध्यति ।

पुंयोगात्स्त्र्यभिधानम् ॥ २ ॥

पुंयोगात्स्त्र्यभिधानं भविष्यति† । कौमारस्य भार्या कौमारीति ॥ १३ ॥

सास्मिन् पौर्णमासीति ॥ ४ । २ । २१ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम् ॥ १ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् ।

असंज्ञायां हि गरीयानुपसंयोगः [मासार्धमासयोः] ॥ २ ॥

प्र०—कौमारः पतिरिति पुंस्युभयत्रापि स्त्रियाः पाणिग्रहणस्यापूर्वत्वे प्रयोगः कार्य इत्यर्थः । एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यमेव वार्तिककृता प्रकाशितम् । अपूर्वपतिमिति । अविद्यमानः पूर्वः पतिर्भस्यास्तां प्राप्त इत्यर्थः । द्वितीयासमर्थात्कुमारीशब्दादुपयन्तर्यप्रत्ययः । स्त्रियान्तु स्वार्थे प्रत्ययः । कुमारी* भव इति । रोगादिषु तु यद्यभिधानं नास्ति तदानभिधानात्प्रत्ययभावात् । कौमारस्य भार्येति । प्रत्यासत्त्या यैव तस्य कौमारव्यपदेशनिबन्धनं सैवाभिधीयते नान्या ॥ १३ ॥

सास्मिन् । संज्ञाग्रहणं सूत्रेऽनार्थमिति वार्त्तिवमारब्धम् । उपसंयोग इति । उपसंयुज्यत

उ०—रोधाच्चात आह—उभयस्मिन्निति । तद्विद्वेषोति-यदीत्यादि । पाणिग्रहणस्येति । निपातनबललब्धमेतत् । तद्वचनयत् वक्ष्यति—एतच्चेति । सीत्रापूर्वशब्दो भावप्रधान इत्याह—अपूर्वत्वे इति । उपयन्तरि—विबोद्धरि । स्वार्थे—उपयमनविशिष्टे स्वार्थे इत्यर्थः । 'कुमारी भवतीति वे'ति वार्त्तित्वात्त्वानं—कुमार्यम्भव इति । तस्याप्राप्त इत्यर्थः । तस्यां सम्बद्ध इति यावत् । यद्यभिधानमिति । इदञ्च सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकमन्यथा तत्रापि स दुर्वारः । नन्वेवमन्यस्या अप्यभिधानं स्यादत आह—प्रत्यासत्त्येति । इदं च सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकमन्यथा भवार्थमादायातिप्रसङ्गो दुर्वार इति बोध्यम् ॥ १३ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति । भाष्ये—पञ्चरात्रे दशरात्रे इति पाठः । मासार्धमासयोरिति च

१—'कुमारी पतिरुपपन्नः' पा० ।

* तत्र भवः ४ । ३ । ५३ † पुंयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८

२—कच्चिन्न । ३—काचित्कोऽयं पाठः । नागेशस्वाह—'मासार्धमासयोरिति च वार्त्तिकपाठः' इति ।

अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीयानुपसंयोगः कर्तव्यः स्यात् । 'मासार्धमास-
यो'रिति वक्तव्यं स्यात् । इह मा भृत्-पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पञ्चदशरात्रे दशरात्र इति ।
संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात् । भृतकमासे मा भूदिति ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । इतिहरणः क्रियते, ततश्चेद्विवादा ॥ २१ ॥

कस्येत् ॥ ४ । २ । २५ ॥

यस्येति लोपः* कस्मान्न भवति ? इकारोच्चारणसामर्थ्यात् ।

अप यत्कार्यं हविः कथं तस्य सम्प्रैपः कर्तव्यः ? यदि तावत्किमः कादेशः,

प्र०—इत्युपसंयोग उपाधिश्च्यते । अनेक उपाधिनिर्देशव्यः स्यादित्यर्थः । संवत्सरपर्वणीति ।
संवत्सरस्य द्वादश पर्वाणि मासान्तास्तत्र पर्वविशिष्टे मासे यथा स्यात्, भृतकमासे—पौष्या
पौर्णमास्या तद्वति मासादिव्यपदेशमात्रेण पौषशब्दो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः ॥ २१ ॥

कस्येत् । इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । यदा कशब्दस्येकारस्तदायं परिहारः । यदा
तु किमो मकारस्येकारस्तदा लोपेऽपि कायमिति सिध्यति । यद्यपि कशब्दस्येत्त्वे कृते परत्वा-
द्भ्रूद्ध्या लोपो वाच्यते—यथा श्रीदेवता अस्य प्रायमिति; तथापि परिहारान्तरसद्भावादेतद्भा-
ष्यकृता नोक्तम् । अथेति । कल्पकारविप्रतिपत्त्या संशयः । अध्वर्युणा होतुः सम्प्रैपः क्रियते ।
यदि तावदिति । किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति यदि निर्देशः कृत इत्यर्थः । किञ्चिद्भ

उ०—वाचिकपाठः । संवत्सरस्येति । पौर्णमान्तमानेन द्वादशमासात्मकस्य द्वादश पर्वाणि मासान्ता इत्यर्थः ।
पर्वविशिष्टे—पर्वपरिच्छिन्न इत्यर्थः । माघाष्यपदेशमात्रेण पाठः । पौषमाघादिव्यवहाररहिते इत्यर्थः ।
कचित्तु मासादिव्यपदेशमात्रेण पाठः । आदिनाचंमासः । माघे—ततश्चेद्विवादेति । ततः—प्रत्यया-
न्तादीदृशार्थविवक्षा चेत्तदा प्रत्यय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

कस्येत् । तदा लोपेऽपीति । 'वाष्पादाङ्ग'मितिन्यायेन दीर्घात्पूर्वं लोप इति भावः । पुनर्यस्येति
लोपस्तु न, पूर्वलोपस्यासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वा । वृद्ध्या लोप इति । वृद्ध्युत्तरं तु तस्य प्राप्तिरेव नेति भावः ।
वृद्धेलोपस्य बलवत्त्वात्प्रत्येण भाष्यम्, अत एव किमः कायमिति सिध्यतीत्यन्ये । कल्पकारेति ।
ध्रुतिविप्रतिपत्त्या संशय इत्यन्ये ।

ननु विभक्तौ विहितस्य कादेशस्य तद्विते कथमिति तत्र आह—किमो विभक्ताविति । ननु
किञ्चान्देन कथं प्रजापतिरुच्यतेऽत आह—किञ्चान्देरिति । यदा कशब्दस्यैवेति । अथ 'न किमः' इत्युक्त्या

१—'पञ्चरात्रे दशरात्रे' इति नागेशसम्मतः पाठः

२—'वेति' पा० ।

* यस्येति च ६ । ४ । २५

‘कस्मा अनुब्रूही’ति भवितव्यम् । अथ न किमः, ‘कायानुब्रूहि’ति भवितव्यम् ।

यद्यपि किमोऽथापि न किमः, उभयथा ‘कस्मा अनुब्रूहि’ति भवितव्यम् । सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा क्रियतेः सर्वश्च प्रजापतिः प्रजापतिश्च कः ।

अपर आह—‘यद्येव किमोऽथापि न किमः, उभयथा ‘कायानुब्रूही’ति भवितव्यम् । संज्ञोपसर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते; संज्ञा चैषा तत्रभवतः ॥ २५ ॥

अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ॥ ४ । २ । २७ ॥

अथ यदपोनप्त्रियमपांनप्त्रियं हविः कथं तस्य सम्प्रैषः कर्तव्यः ? अपोनपातेऽनुब्रूहि, अपांनपाते अनुब्रूहि ॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभावः कस्मान्न भवति ? प्रत्ययसंनियोगेन ऋकारान्तत्वमुच्यते, तेनासति प्रत्यये न भवितव्यम् ॥ २७ ॥

प्र०—प्रभाक्षेपयोरिव प्रजापती वर्तते । अथ नेति । यदा कश्चिदस्यैव कस्येति निर्देश इत्यर्थः ।

सर्वस्येति । सर्वार्थवाचिन इत्यर्थः । सर्वश्चेति । कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । प्रजापतिश्च क इति । सर्वादिषु कगन्धम्यापाठेऽपि अन्वयसंज्ञाविज्ञानात्सर्वनामसंज्ञा भवति । गणापाठस्तु प्रपञ्चार्यः । येषां तु सकल कृत्स्नामित्यादीनां सर्वनामसंज्ञा नेष्यते तेषां ‘न बहुब्रीही’-वित्यत्र नेति योगविभागात्तदभावः । यागमंप्रदानं देवता । मन्त्रस्तुत्यश्चार्थः । संज्ञा चैषेति । यद्येव कादेशाभावात्कायेति किमो न सिध्यति । एवं तर्हि कस्येत्यत एव निपातनात्कादेशो भविष्यतीत्यदोषः ॥ २५ ॥

अपो । अथेति । वेदे कच्चिदपोनप्त्रे स्वाहेति ऋकारान्तं प्रयोगो दृश्यते, कच्चिदपोनपादपांनपादिति तकारान्तप्रयोग इति प्रश्नः । प्रत्ययसंनियोगेनेति । वेदे तु ष्छान्दसत्वात्कच्चिदृकारान्तप्रयोगः ॥ २७ ॥

उ०—पूर्वपक्षिणा किमोऽपि निर्देशे दोषाभावस्य सूचितत्वेन सिद्धम्वित्ता नोक्तमेतत् । एतदुत्तरभाष्यं द्वयोरैकदेशिनोः प्रौढोक्तिपरम् । अत एव सनादिसूत्रस्य भाष्यविरोधो न, ‘विक्षेपा देवाना’मिति प्रयोगविरोधश्च नैति बोध्यम् ।

ननु सर्वशब्दस्य संज्ञायामपि कथं ‘क’शब्दस्येत्यत आह—सर्वार्थेति । भाष्ये—सर्वश्च प्रजापतिः प्रजापतिश्च क इति । अत एव ‘सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं’ इति गीतागामुक्तम् । ननु ब्रह्मणः पूजायामविनियोगात्कथं देवतात्वमत आह—यागसम्प्रेति । कादेशाभावादिति । ‘किम क’ इत्यत्र ‘त्यदादीना’मित्यनुब्रूचो रिति भावः । एवं तर्हीति । एवञ्च ‘अपर आह’ इत्यत्र प्रौढिष्वं सूचितम् ॥ २५ ॥

† सर्वादीनि सर्वनामानि १ । १ । २७ १—‘प्रजापतिर्वैकः’ तै० सं० १ । ७ । ६ । ६

‡ संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः १ । १ । २७ वा० २ । ५० २७८

छ च ॥ ४ । २ । २८ ॥

छप्रकारेण पैङ्गाचीपुत्रादिभ्य उपसङ्ख्यः नम् ॥ १ ॥

छप्रकरणे पैङ्गाचीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पैङ्गाचीपुत्रीयम्
तार्णविन्दवीयम् ।

शतरुद्राद् घ च ॥ २ ॥

शतरुद्राद् घ प्रत्ययो वक्रव्यः, छश्च वक्रव्यः । शतरुद्रियम् शतरुद्रीयम् ॥ २८ ॥

कालेभ्यो भवत् ॥ ४ २ । ३४ ॥

कयमिदं विज्ञायते—भवे ये प्रत्ययां विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य
देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति, आहोस्वित्कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते* भवन्ति
सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति । कथात्र विशेषः ?

कालेभ्यो भवे प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः ॥ १ ॥

यदि विज्ञायते 'भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य
देवतेत्यस्मिन्नर्थे' इति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति ।

यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

अथ विज्ञायते कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति सास्य देवतेत्य-
स्मिन्नर्थे' इति प्रातिपदिकमात्रात्प्राप्नुवन्ति ।

सिद्धं तृभयनिर्देशात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? उभयनिर्देशान् । उभयनिर्देशः कर्तव्यः—'कालेभ्यो
भवत्कालेभ्य' इति ।

कालेभ्यो । कथमिति । वानेभ्य इति मृच्छवृषणाद्भवेन वाभिमंभन्व स्यात् मास्य देव-
तेत्यनेन वेति प्रश्नः । प्रत्ययमात्रमिति । 'दिगादिभ्यो य'दिनि यत्प्रत्ययो भवे विहितः स काल-
वाचिभ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रातिपदिकमात्रादिति । 'कालाद्'त्रिणि छत्रिन्द्रादेरिति प्राप्नोति ।
सिद्धं त्विति । वतिरतिदेशमात्रे चरितार्थ इति न सर्वमादृश्यं लभ्यत इति वातिक्रमो मन्यते ।

घ ष । शतरुद्रिये शतरुद्रोऽन्तवाची ॥ २८ ॥

कालेभ्यो । सृष्टिविधि । आहोस्वित्कालेभ्योऽपि श्रुत्वादिभ्यो विहितोऽप्युपसङ्ख्येऽपि स्वरित्वादि

स तर्ह्युभयनिर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । 'भवव'दिति वृत्तिनिर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन 'सास्य देवते'त्यस्मिन्नर्थे भवन्ति ततोऽमी भववत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः, प्रत्ययमात्रं वा स्यात्, नामी भववत्कृताः स्युः ॥३४॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्टञ् ॥ ४ । २ । ३५ ॥

ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

ठञ्प्रकरणे तदस्मिन्वर्तत इति नवयज्ञादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । नवयज्ञो वर्ततेऽस्मिन्काले नावयज्ञिकः, पाकयज्ञिकः ।

पूर्णमासादण् ॥ २ ॥

पूर्णमासादण्वक्तव्यः । पूर्णमासो वर्ततेऽस्मिन्काले पौर्णमासी तिथिः ॥ ३५ ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ४ । २ । ३६ ॥

पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते ?

पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यङ्ङुलचौ ॥ १ ॥

पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यङ्ङुलचौ प्रत्ययौ निपात्येते । पितुर्भ्राता पितृव्यः । मातुर्भ्राता मातुलः ।

मातामहपितामहेति किं निपात्यते ?

मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ २ ॥

मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्प्रत्ययो निपात्यते । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ।

प्र०—वृत्तिनिर्देशोऽयमिति । कालेभ्यो भवे इत्येव भवार्थे विहिताः प्रत्ययाः सिध्यन्तीति वृत्तिनिर्देशः सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थः कृतः ॥ ३४ ॥

उ०—बोध्यम् । इत्येवेति । भवे इति सप्तम्यन्तम् । भवे ये प्रत्यया विहितास्ते कालवाचकेभ्य इत्यर्थः ॥३४॥
पितृव्यमातुल । भाष्ये—ध्यनिति नित्, निरनुबन्धकस्तिद्वेति बहुदशभिर्विचार्यम् ॥ विन्देति ।

१—'वृत्तिना निर्देशोऽयमिति पा० ।

मातरि षिच्च ॥ ३ ॥

[मातृपितृभ्यां मातरि डामहच्] षिच्च वक्रव्यः † । [मातृर्माता] मातामही,
[पितृर्माता] पितामही ।

महो वा छन्दस्मान्दोऽवग्रहदर्शनात् ॥ ४ ॥

महो वा पुनरेष भविष्यति छन्दस्मान्दोऽवग्रहदर्शनात् । छन्दस्मान्दोऽ-
वग्रहो दृश्यते । पितामहः इति ।

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः ॥ ५ ॥

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया वक्रव्याः । अषिसोढम् अषिदूसम्
अषिमरीसम् ।

तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ ६ ॥

तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ वक्रव्यौ । तिलपिञ्जः तिलपेजः ।

पिञ्जरञ्जन्दसि ङिच ॥ ७ ॥

पिञ्जरञ्जन्दसि ङिच †† वक्रव्यः । तिलपिञ्जं दस्युञ्जन्तम् + ॥ ३६ ॥

प्र०—पितृव्यमातुज । महो वेति । पितृव्यस्यागच्छेशो निपात्यते महश्च प्रत्ययः । तेन पद-
संज्ञायां सत्यां पितेत्यवग्रहो भवति, डामहृत्ति न स्यात् । अषिसोढमिति । पर्यं सप्तरोपारण-
सामर्थ्यात् भवति, अन्यथा षोढप्रत्ययं प्रक्रियालापवार्थं कुर्यात् । एषं दूतमरीसमोरणि परशा-
भावः सकारस्य । तिलपिञ्ज इति । तिलो भान्यापिशेषः । फलरहित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

उ०—गौरादिगणे मातामहीशब्दपाठोऽनार्थ इति भावः । डामहृत्ति स्थितिः । सप्त भावादिति भावः । एवं
दृश्येति । न च यद्यन्तात्त्रियि 'अविदू'रित्यादौ सकारस्य पारितोषार्थः, तेषामभियाने दृढतस्मान्मातृव्यादिति
भावः । फलरहित इति । फलकाले फलरहित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

१—अयं पाठः कश्चिन्नास्ति । † विदूगौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१

‡ ङिच १ । १ । ५३; नलोः प्रातिपदिकान्तस्य ८ । २ । ७

* अयव्येदे ५ । ५ । १ †† टोः ६ । ४ । १५३

+ 'तिस्त्रियञं दण्डेन नृद्वम्' इत्ययव्येदे पाठः ।

भिच्चादिभ्योऽय् ॥ ४ । २ । ३८ ॥

किमर्थं भिच्चादिषु युवतिशब्दः पठ्यते न 'तस्य समूहः' [३७] इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति । अनुदात्तादिलक्षणोऽन्वयस्तद्व्याधनार्थम् × ।

अत उत्तरं पठति—

भिच्चादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुं वद्भावस्य सिद्धत्वात् प्रत्ययविधौ ॥१॥

भिच्चादिषु युवतिग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'पुं वद्भावस्य सिद्धत्वात् प्रत्ययविधौ' । पुं वद्भावोऽत्र भाव्यति 'भस्यादे तद्धिते पुं वद्भवती'ति । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥ ३८ ॥

गौत्रोक्तोद्गोरस्रराजराजन्यराजपुत्ररत्समनुष्याजाद्वुञ्ज् ॥४।२।३९॥

वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । वृद्धानां समूहो वार्द्धकम् ।

अञो वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

अञो वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अञोऽत्रकाशः—कपोत—कपोतम् × । वुञोऽत्रकाशः—ग्लुचुकायनि—ग्लौचुकायनकम् । इहोभयं प्राप्नोति—अपगवकम् कापटवकम् । वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

प्र०—भिच्चा । पुं वद्भावोऽत्रेति । पुं वद्भावे सत्याद्युदात्तत्वादसिद्ध इत्यर्थः । सिद्धश्चेति । पूर्वं पुं वद्भावः पश्चात्प्रत्यय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

गौत्रो । कापोलमिति । 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्व्यो गुरु'रिति मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः

उ०—भिच्चादिभ्योऽय् । पुं वद्भावे स्तीति । कनिग्रत्ययान्तरत्वादिति भावः । ननु प्रत्यये सति तन्निमित्तं भवमिति कथमपप्रत्ययोऽत आह—भाष्ये—सिद्धश्चेति ॥ ३८ ॥

१—'प्राप्नोति' पा० । × अनुदात्तादेरञ् ४ । २ । ४४

+ भस्यादे तद्धिते ६ । ३ । ३५ वा० १

२—वार्तिकमेतदिति केचित् । तन्निमित्तम्, 'भाष्ये—सिद्धश्चे'त्युच्यते दर्शनात् ।

३—'वृद्धाच्चे'ति वातिकमिह केचिदधीयते । ४—'ग्लौचुकायनकम्' इत्यधिकं कीलदानं भाष्ये ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । वक्ष्यत्येतत् 'पूर्वोऽपि वुञ्परमञ्जं बाधत' इति ।

अथवेष्टवाची परशब्दः—'विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवती'ति ।

ठक् तु विप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

ठक्त्तु भवति विप्रतिषेधेन । ठक्त्वोऽवकाशः—सक्तु-साक्तुकम् । अयः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—आपूपिरुम् शाष्कुलिकम् मीदक्किकम् । उग्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ३६ ॥

केदारद् यञ् च ॥ ४ । २ । ४० ॥

'गणिकायाश्चे'ति वक्तव्यम् । गणिकानां समूहो गणिक्यम् ॥ ४० ॥

ब्राह्मणमाणाववाडवाद्यन् ॥ ४ । २ । ४२ ॥

किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यान्वधीयते न यञ् प्रकृतः+ सोऽनुवर्तिष्यते । न हस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यनो वा यञो वा, तदेव रूपं स एव स्वरः ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ब्राह्मणादिभ्यो यन् शान्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसङ्ख्यानं चोदयिष्यति X तन्न वक्तव्यं भवति ।

यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पृष्ठानां समूहः पृष्ठयः पडहः ॥ ४२ ॥

प्र०—कपोतशब्दः । सक्तुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तत्वादावुदात्तः । शाष्कुलीशब्दो ङीपन्तोऽन्तोदात्तत्वाद्नुदात्तादिः ॥ ३९ ॥

उ०—गोश्रोत्रो । आद्यशच इति अत एव 'अचिच्चे'ति ठक्त्वोऽयमवकाश इति भावः ॥ ३६ ॥
ब्राह्मणमाणाव । भाष्य—तदेव रूपमिति । नपुंसकत्वा'द्यप्रश्ने'त्यत्राप्यप्रदृशाच्च न त्रिधा विशेषः, वृद्धत्वाच्च न वृद्धिकृतो विशेषः । योगविभागसामर्थ्याच्च ट्यो न सम्बन्धः; चानुवृत्त्याच्च न पुन इति भावः ॥ ४२ ॥

† ४ । २ । ४५ सूत्रमात्रे ।

‡ अचिच्चक्षित्तिधेनोऽठक् ४ । २ । ४७

१—'गणिकायाश्चे'ति वार्तिकमिह केचिदधीयते ।

+ केदारद् यञ् च ४ । २ । ४०

५ मित्यादिनिष्पन् ६ । १ । १६७

X ४ । २ । ४२ वा० १ पृ० ६५३

ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् ॥ ४ । २ । ४३ ॥

[गजसहायाभ्यां च ॥]

‘गजसहायाभ्यां चे’ति वक्रव्यम् । गजता सहायता ।

अहः खः ॥ १ ॥

अहः खो वक्रव्यः । अह्नां समूहोऽहीनः ।

ऋतौ ॥ २ ॥

ऋताविति वक्रव्यम् । इह मा भूत्—

‘आहाय* धूतपाप्मानो भास्करा जातमृत्यवः ।

पर्धाः सण् ॥ ३ ॥

पर्धाः सण् वक्रव्यः । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् ।

यदि सणिक्रयत इत्संज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि णस् वक्रव्यः † ॥ ४३ ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । ४५ ॥

खण्डिका शुक उलूक । किमर्थं खण्डिकादिपूलूकशब्दः पठ्यते नानुदात्ता-
देरित्येव‡ सिद्धम् ? न सिध्यति । चापोलूकयोरछन्दस्याद्युदात्तप्रयोगो दृश्यते—
‘चापैण किकिदीविना’§ ‘यदुलूको वदति॥ । नैतयोरछन्दसि सामूहिको दृश्यते, यत्र
च स दृश्यते, तत्रैतावनुदात्तादी ।

प्र०—ग्राम । आहायेति । खण्डिकादिषु दर्शनादहःशब्दादञ्, तदन्ताच्चतुर्थी ॥ ४३ ॥

खण्डिका । तत्रैताविति । चापशब्दः चापैर्यन्तादच्यन्तोदात्तः । उलूकशब्दो ‘लघावन्ते
द्वयोश्चे’ति मध्योदात्तः । औलूक्यशब्दो गर्गादियञन्तः । यदुवचान्तानामिति । द्वयोस्तु समूह-

व०—ग्रामजनवन्धु । ऋताविति । ऋतुवृत्तेरहःशब्दादित्यर्थः । एवं च सुत्यासमूहे रुदोऽहीनशब्द
इति भावः ॥ ४३ ॥

खण्डिकादिभ्यश्च । प्रत्ययलक्षण्येनेति । इदमुपलक्षणं गोत्रार्थकादित्यर्थे लुक्पि गोत्रार्थकत्वम-
न्तमेवेत्यपि बोध्यम् । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । अद्यापि पूर्वविप्रतिषेधाशानात्परिहारान्त-

१—अथ पाठ काचित्कः । ‘वृत्तिकृता तु वार्तिकस्य ‘सहाय’शब्दोऽपि सखे प्रसिद्धः’ इत्यत्र
सत्त्वबोधिनीकारः । * खण्डिकादिभ्यश्च ४ । २ । ४५ इति समूहेऽञ् ।

† सिति १ । ४ । १६ (ओगुंणः ६ । ४ । १४६) २—‘खण्डिकशुकोलूक’ पा० ।

‡ अनुदात्तादेरञ् ४ । २ । ४४ § यलु० १२ । ८७; ऋ० १० । ६७ । १३; तै० व०
४ । २ । ६ । ४ १ अथर्व० ६ । २६ । १

इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमौलूकयो गोत्रं × तत्र गोत्राश्रयो बुञ्ज्राप्तस्तद्वा-
धनार्थम्-† । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । बहुवचनान्तां [हि'] सामूहिकः,
बहुषु च लुक्, तत्र लुकि कृतेऽनुदात्तादेरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । गोत्रेऽ-
लुगचि' [४ । १ । =६] इत्यलुक् प्राप्नोति ।

अन्विसद्विरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

'अनुदात्तादे'रित्येवान्विसद्वः, किमर्थं क्षुद्रकमालवशब्दः* खण्डिकादिषु पठ्यते ?
गोत्राश्रयो बुञ्ज्राप्तस्तद्वाधनार्थम् ।

गोत्राद्बुञ्ज् च तद्गोत्रं

गोत्राद्बुञ्ज्भवतीत्युच्यते, न च क्षुद्रकमालवशब्दो गोत्रम् । न च गोत्रसमुदायो
गोत्रग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा,—जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते । काशिको-
सलीया इति बुञ्ज् न भवति † ॥ तदन्तविधिना ‡ प्राप्नोति ।

तदन्तान्न स सर्वतः ॥ १ ॥

परिगणितेषु कार्येषु तदन्तविधिः, न चेदं तत्र परिगण्यते ।

प्र०—व्यवहारो लोके प्रायो नास्तीति भावः । बहुषु चेति । 'यत्रञ्जोरचे'त्यनेन । लुकि कृत इति ।
ननु लुक्यपि कृते प्रत्ययलक्षणेन गोत्रलक्षणे बुञ्ज्पूर्वविप्रतिषेधेन प्राप्नोत्येव । एवं तर्हि परिहार-
न्तयमिधानात्तत्रोक्तम् । सामर्थ्याच्चौलूक्यशब्दार्थं उलूकशब्दस्य यञ्जुगन्तस्य पाठः । कृतयञ्जुक
उलूकशब्दस्यानुकरणो गणे निर्दिष्टः । अत्रसिद्धिरिति । क्षुद्रकस्यापत्यानीति 'जनपदशब्दा'-
दिति विहितस्य तद्राजस्य लुक् । मालवात्, वृद्धलक्षणस्य व्यङ्गः । ततो द्वन्द्वः । ततः समामा-
न्तोदात्तत्वेनानुदात्तादित्वमिति भावः । अत्र च 'गोत्रेऽलुगची'ति व्यङ्गो लुक्प्रतिषेधा'दापत्यस्ये'ति

उ०—रमुक्तमिति भावः । माथे—अलुगिति । अत्र औलूक्यशब्दादपि 'आपत्यस्ये'ति यलोपः । नन्वञ्जु-
कग्रहणं तन्कयमौलूक्यशब्दादस्य प्राप्तिरत आह—सामर्थ्यादिति । औलूक्यशब्दार्थं इति । प्रयोजनवा-
च्यर्थान्तप्रयमान्तम् । उक्तमेव विद्मोति—इतेति । अनुकरण इति । अनुकरणभूतः शब्द इत्यर्थः ।

व्यङ्गो लुक्प्रतिषेधादिति । क्षुद्रकदिहिताग्रस्तु नालुक्, अत्रादौ प्राग्दीव्यसीये विवक्षिते
तदव्यवहितस्यैवालुगिबिधानादिति भावः । समुच्चयाचर्यस्यासम्भवादाह—अर्थ इति । यद्यपि क्षुद्रकमालवो
न लौकिकं गोत्रं, तथापि तत्वारोपो बोध्यः । तदन्तादिति । गोत्रान्तादित्यर्थः । उगिद्वयमहस्य एवेति ।

× गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ + गोत्रोच्चोद्देशेन.....बुञ् ४ । २ । ३६

१—अन्वित्र । § यत्रञ्जोरचे २ । ४ । ६४ * समसस्य ६ । १ । २२३

† जनपदतद्वध्बोऽन्व; अत्रादादि बहुवचनविषयात् ४ । २ । १२४। १२५

‡ येन विधिसदन्तस्य १ । १ । ७२

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो 'भवतीह तदन्तविधि'रिति ।

तथा चापिशलेर्विधिः ।

एवं च कृत्वापिशलेराचार्यस्य विधिरुपगन्तो भवति—धेनुंरनभि कमृत्पाद-
यति । धेनूनां समूहो धैनुकम् × । अनवीति किमर्थम् ? अधेनूनां समूह
आधेनवम् ।

सेनायां नियमार्थं वा

अथवा नियमार्थोऽयमारम्भः । क्षुद्रकमालवशब्दात्सेनायामेव । क मा भूत् ?
क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ।

यथा वाध्येत वाञ् वुञ्जा ॥ २ ॥

अथवा ज्ञापयत्याचार्यः धूर्वोऽपि बुञ् परमञ् वाधत इति ।

ननु चोक्तं 'गोत्राद्बुञ् न च तद्गोत्र'मिति । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ननु
चोक्तं 'तदन्तान्न स सर्वत' इति । ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो
भवतीह तदन्तविधिरिति ।

प्र०—यलोपः । न चेति । च गच्छेत्सर्वे । न हीत्यर्थः । बुञ् न भवतीति । 'अवृद्धादपी'त्यनेन । तदन्त-
दिति । 'तदन्ताद्बुञ् प्राप्नोती'ति यदुच्यते तन्न यस्मात्तन् तदन्तविधिः सर्वत्र न भवति,—उगिद्ध-
र्णग्रहण एव प्रत्ययविधौ तदन्तविधेरिष्टत्वात् । भवतीहेति । समूहप्रकरण इत्यर्थः । एवं चेति ।
तदन्तविध्यभावे ह्यनञ् इति प्रतिषेधोऽनर्थकं स्यादित्यर्थः । आधेनवमिति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'ति
पूर्वपदप्रकृतिस्वभावात्तत्त्वात् । अन्ये त्वाः—उत्पत्तिवाद्बुञ् । तत्र हि 'बृकयाऽमे' इति
समाप्तनिषेधात्तदन्तविधिरस्ति । 'जङ्गलवे'नित्युत्तरपदस्य वा वृद्धिः । नियमार्थं चेति । 'वा'-
शब्दः समुच्चये । एवमथनेत्ययमपि । यदा सेनाह्वयः समूहस्तदाञ्प्रत्ययोऽन्यदा तु बुञ्चेत्यर्थः ।

उ०—इदं तत्सूत्रस्य गौरीत्यादिवार्त्तिकानामुपलक्षणम् । बृकयाऽसे इति । बृकयशब्दोऽसमासेऽजमुपादय-
तीत्यर्थः । न चानभिनिषेधो न कार्यः, तदन्तविधिश्च मास्तिवति वाच्यः गौधेनुकमिन्यात्सिद्धेः ।

ननु नियमार्थत्वे तदन्तविधेश्चापितत्वात् 'क्षौद्रकमालवकमन्य'दिति बुञ् कथमत आह—वाशब्द
इति । योगविभ्रगेनोमयं सिध्यतीत्यर्थः । चोद्यपरिहारयेति—षष्ठीसमासः । अन्यतरज्ञापनेनैव चारिता-

१—'धेनोरनभिः' इत्यापिशलिसूत्रम् । 'स पुनर्धेनोरनभि इति । एतद्धि तत्सूत्रम्' इति न्यासकारः

(४ । २ । ४५ पृ० ६४३ पं० ४) × अचित्तहस्तिधेनोः ४ । २ । ४७

कर्यं पुनरेतदुभयं शम्यं ज्ञापितुं 'भवति च तदन्तविधिः, पूर्वथ बुभ्रु-
मत्रं वाघत' इति ? उभयं ज्ञाप्यते ।

अभ्रप्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनाज्ञाप्याम् ॥ १ ॥

अभ्रप्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनाज्ञाप्यामिति चक्रव्यम् । क्षुद्रकमालव्री सेना
चेत् । क मा भूत् ? क्षुद्रकमालवकमन्यदिति ॥ ४५ ॥

[अत्रिसिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

गोत्राद्बुभ्रु च तद्गोत्रं तदन्तान्न स सर्वतः ॥ १ ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिशालेर्विधिः ।

सेनायां नियमार्थं वा यथा वाध्येत वाञ्छुना ॥ २ ॥]

पाशादिभ्यो यः ॥ ४ । २ । ४९ ॥

पाश तृण धूम घात ।

पृथग्वातादर्शनादसमूहः ॥ १ ॥

पृथग्वातादर्शनादसमूहोऽयं वातशब्दस्य सामूहिके पाठः । न हि पृथग्वाता
हरयन्ते ।

न तर्हीदानीमिदं भवति वात्येति ? भवति ।

प्र०—ननु चेति । 'ज्ञापकं स्या'दित्युक्तमपि चोद्यपरिहारायानूदितम् ॥ उभयमिति । अन्यथातु उपलब्धा
ज्ञापकत्वं भवत्युभयेन च विना क्षुद्रकमालवादञ्चिवानमोक्षयते इत्युभयस्यापि ज्ञापनत्वमित्यर्थः ।

अभ्रप्रकरणे इति । यद्यपि गण एतन्नतृणघते तथापि क्षुद्रकमालवादिनि योगविभागेनार्थद्वयं
ज्ञाप्यं ततः सेनासंज्ञायामिति नियमः कर्तव्य इति दर्शयितुं वानि शरभः ॥ ४५ ॥

पाशा । पृथगिति । वातपरमाणूनामनेकद्वयेऽपि वातमज्ञानस्यावयविन एतत्वात्तेनाथय-

उ०—र्थमिति बोद्धुं । उभयस्यापि ज्ञापकत्वमिति । उभयानि कृत्स्नं शक्यं त्वमञ्चिघनभेदव्यर्थः । 'त' उदित-
पाठस्तु युक्त एव ॥ यद्यपि गणे एवेति । गण क्षुद्रकमालवेत्येव पाठो वार्तिकव्यादिति सागरशायिकाः ॥ ४५ ॥

पाशादिभ्यो यः । ननु वायु-रभ्यावयवकारयविगाधारण्यदनेकत्वमन्येरेव च आह—वात्येति ।

अनेकेति । पूर्वगन्धिनोत्तरदक्षिणभेदेनेत्यर्थः । अथेति । श्रौतमधिक एव दृष्टेयनि भवद्दर इत्यर्थः ।

शीघ्रत्वे तु' ॥ २ ॥

शीघ्रो वातो वात्या ॥ अथवा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते । तद्यथा,—पूर्वो वातः ।
उत्तरो वातः । सर्वतो वातः । 'वाता वान्तु दिशो दैश' ॥ ४६ ॥

खलगोरथात् ॥ ४ । २ । ५० ॥ इनित्रकटयचश्च ॥ ४ । २ । ५१ ॥

खलादिभ्य इनिः ॥ १ ॥

खलादिभ्य इनिर्वक्त्रव्यः । खलिनी डाकिनी^१ कुटुम्बिनीति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

विषयो देशे ॥ ४ । २ । ५२ ॥

विषयाभिधाने जनपदे लुब्धहुवचनविषयात् ॥ १ ॥

विषयाभिधाने जनपदे लुब्धहुवचनविषयाद्भव्यः* । अङ्गानां विषयोऽङ्गाः ।
वङ्गाः सुङ्गाः पुण्ड्राः ।

गान्धार्यादिभ्यो वा ॥ २ ॥

गान्धार्यादिभ्यो वेति चक्रव्यम् । गान्धारः गान्धारयः । वासातः वसातयः ।
शैवः शिवयः ।

प्र०—रूपसमूहानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ शीघ्रत्वे स्थिति । तत्रश्च 'वाताच्छीघ्रचे' इति पृथग्वक्तव्यमित्यर्थः ।
अथवेति । एकस्यापि वातस्य दिग्भेदनिमित्तभेदप्रतिभासादनेकाभ्रमसमूहोपपत्तिः । यथैकापि
दिक् सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिभेदादनेका व्यपदिश्यते । तथा च 'दश दिश' इति लोके व्यवहारः ।
यद्वा भिन्ना एव वाता अवयविनः पृथगुपलम्भात् ॥ ४६ ॥

विषयो । विषयाभिधाने इति । अङ्गानां निवासो जनपद इत्यतः स्वस्वामिभावो न
प्रतीयते । अङ्गानां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु निवासार्थे इति 'जनपदे

उ०—भिन्ना एवेति । पूर्वादिवाताः स्वत एव भिन्ना इत्यर्थः । पृथगुपलम्भादिति । 'वात्यासमये' इति
शेषः ॥ ४६ ॥

विषयो देशे । ननु चातुरधिकलुपाप्यङ्गा इत्यादिविषये . सेरस्यत्यर्थाभेदादत आह—अङ्गानामिति ।
बृहत्तौ स्वङ्गत्वेनैवानेकव्यक्तिमानं बोध्यम् । 'गान्धारिभ्या चेत्यमित्येतदुत्तरं 'लुक्, ततो गान्धारीणा'मित्येव

१—अस्य वार्तिकत्वे सन्देहः । उभयथापि पाठ उपलभ्यते ।

२—वाता वान्तु दिशो दि'शः' इत्यथर्ववेदे [४ । १५ । ८] पाठः ।

३—'ऊकिनी कुटुम्बिनीति' इति कीलहानपाठः ।

४—देशपर्यायो विषयशब्दः कौटिलीयार्थशास्त्रे बहुशः प्रयुक्तः, तद्यथा—'एवं स्वविषये कृत्यान्-
कृत्यांश्च विचक्षणः' (अधि० १, प्र० ८, अ० १२) 'इति स्वविषये व्याख्यातम् । परविषये च'
(अधि० २, प्र० ३२, अ० १६) इति । * जनपदे लुप् ४ । २ । ८१

राजन्यादिभ्यो वा युञ् ॥ ३ ॥

राजन्यादिभ्यो वा वुञ्चक्यः । राजन्याः राजन्यकः । दैवयातवाः
दैवयातवकः ।

वैत्वचनादिभ्यो नित्यम् ॥ ४ ॥

वैत्वचनादिभ्यो वुञ्चिनित्यमिति वक्तव्यम् । वैत्वचनक आम्बरीपपुत्रकः आत्म-
कामेयकः ।

तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् ?

न चाभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविचक्षायां

लुञ्चिषयविचक्षायां प्रत्ययः ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? 'अभिधेयस्य निवासविषयत्वात्' । यदभिधेयं
स निवासश्च विषयश्च । अभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविचक्षायां लुप्, विषय-
विचक्षायां प्रत्ययो भविष्यति ।

प्र०—लु'विति चातुर्यिकस्य लुञ्चिधीयमानो विषये न प्राप्नोतीति वचनम् । बहुवचनविषयादिति ।
बहुवचनान्ताच्छ्रुतात्परस्य प्रत्ययस्थेत्यर्थः । गान्धार इति । गान्धारस्यापत्यं गान्धारिः ।
तस्यापत्यानि—'सात्वैयगान्धारिभ्यां चेत्यञ् । लुक्, ततो गान्धारीणां विषय इत्यण् । ततस्तस्य
वा लुप् 'लुपि युक्तव'दिति लिङ्गसंख्यातिदेशः । राजन्या इति । औत्सर्गिकस्याख्यो विषयाभिधान
इति लुप्, । वुञ्चते तु तद्विधानसामर्थ्याल्लुवभावः । न वेति । जनपदलक्षणस्याभिधेयस्याङ्गा-
दिसंबन्धिनो निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति । यद्यपि विषयनिवासयोः परस्परव्यभिचारस्त-
थाप्यङ्गादीनां य एव स्वो विषयः स एव तेषां निवास इति स्मर्यते । तत्रैतस्योभयरूपत्वात्प्रयो-
गदर्शनवशादङ्गादौ निवासविवक्षेव गान्धार्यादिषु राजन्यादिषु च पययिणोभयविवक्षा वैत्वचनादिषु

४०—कैयटे पाठः । मध्ये—'तद्राजत्वादयो लुक्, तस्य 'गोत्रेऽलुगच्छी'त्यलुम्' इत्यनपाठः । एवं 'ततस्तस्य वा
लु'वित्युत्तरं 'लुपि युक्तव'दित्येव पाठः । मध्ये—'ततस्तद्राजत्वादयो लु'मित्यनपाठः । एतेन 'एको गोत्रे'
इति नियमाद्यमभ्युनि धाप्यः, एवञ्च ततोऽपि परत्वाद्यनि लुक् प्राप्नोति, अत्रश्यञ्च स एवेष्टव्यः, अन्यथा
वैयकिकाणि लुप्यापि प्रथयलक्षणं 'गोत्रेऽलु'मित्यस्य दुर्बोरतया 'गान्धार' इत्यस्यासिद्धिरेव स्यादिति
परास्तं, लुक्शब्देन तस्यैव प्रवृत्त्यात् । क्वचित्तु 'चेत्यञ्' । ततो 'गान्धारीणामि'त्येव पाठः । 'वा लुप्'
'लुपि युक्तव'दित्येव च पाठः । मध्ये—अभिधेयस्य निवासविषयत्वादिति । निवासत्वादिपरत्वाद्येत्यर्थः ।
नन्वत्र विषयस्यैवाभिधेयत्वादभिधेयस्योभयरूपत्वमसन्नतमत आह—जनपदेति । नन्वेयमाङ्गा इत्यपि

इदं तर्हि प्रयोजनमेतज्ज्ञास्या 'मीह नित्यो विधिरिह विभापे'ति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च, 'अभिधेयस्य निवास-विषयत्वान्निवासविवक्षायां लुप्, विषयविवक्षायां प्रत्ययः' [इत्येव] ॥ ५२ ॥

सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ४ । २ । ५५ ॥

छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । अनुष्टुबेवानुष्टुभम् । जगत्येव जागतम् ॥ ५५ ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ४ । २ । ५६ ॥

किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते, न योऽधीते वेत्यप्यसौ, यस्तु वेत्यधीते-ऽप्यसौ । नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न च वेत्ति,

प्र०—विषयविवक्षैवाधीयत इति नार्थो लुङ्विधिना, न तद्विकल्पेन, न वुङ्विकल्पेन, नापि विकल्पनाश्वनार्थेन नित्यवचनेनेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

सोऽस्यादि । छन्दस इति । छन्द-शब्देनाप्राक्षरेयत्ताविशेषवाचिनो गायत्र्यादिशब्दस्य ग्रहणम् । नपुंसकादिति । नपुंसकार्याभिधायिन इत्यर्थः । नपुंसकार्याभिधायित्वं च त्रिष्टुबादीनां स्वार्थिकाणप्रत्ययान्तानामेवेति नपुंसके स्वार्थ इत्युक्तं भवति ॥ ५५ ॥

तदधीते । न य इति । यो हि यं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतोऽवश्यं वेत्ति यश्च स्वरूपतो वेत्ति सोऽवश्यमधीत इति भावः । नैतयोरिति । अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेत न तु स्वरूपमात्रवेदनं, तत्र

उ०—कदाचित्स्यादत आह—तत्रैकस्येति । भाष्येऽपि—'निवासविवक्षाया'मित्यादिना विवक्षानैयत्यमेव प्रतिपाद्यत इति बोध्यम् ॥ ५२ ॥

सोऽस्यादिरिति । ननु त्रिष्टुबादीनां नपुंसकत्वाभावात्नपुंसकादिष्वसङ्गतमत आह—नपुंसकार्येति । ननु केवलत्रिष्टुबादीनां तत्त्वमपि नास्तीत्यत आह—नपुंसकैति । फलितमाह—नपुंसके स्वार्थ इति । कुटी कुटीर—इतिवत्त्वमावाद्भिन्नलिङ्गत्वम् ॥ ५५ ॥

तदधीते । यो हीति । वेदनम्-अधीयमानग्रन्थविषयमेवेति षोडशमिधाय इति भावः । भाष्ये-न य इत्यत्र नञि काकुः । परचेति । अप्ययनं विना स्वरूपतो वेदानसम्भवादिति भावः । 'सम्पाठ'-

१—काचित्कः पाठः ।

२—'द्विस्तद्ग्रहणमधीयानविद्युयोः पृथग्विधानार्थ'मिति वृत्तिः ।

भाष्यकारस्वाह—'प्रमादकृतमाचार्यस्य, शक्यमकृत'मित (४ । २ । ६७) ६६०

कश्चिच्च वेत्ति न च संपाठं पठति ॥ ५६ ॥

कतूकथादित्रसून्ताट्टक् ॥ ४ । २ । ६० ॥

'उक्यादी'त्युच्यते, 'कान्युकथानि ? सामानि । यद्येवं सामगमात्र औक्थिक इति प्राप्नोति । नैष दोषः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति—उक्यार्थमुक्यम् ।

इहोक्त्यान्यधीत औक्थिकः, यज्ञमधीते याज्ञिकः, य इदानीमौक्थिक्यं याज्ञिक्यं चाधीते कथं तत्र भवितव्यम् ? औक्थिकः याज्ञिक इत्येव भवितव्यम् । कथम् ?

तस्येदंप्रत्ययाल्लुक् ॥

तस्येदं प्रत्ययाल्लुक्त्वव्यः । तस्येदंप्रत्ययस्य च ।

स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । इहास्माभिस्त्रैशब्दं साध्यम्—'उक्यान्यधीते, औक्थिक्यमधीते, औक्थिक इति । तत्र द्वयोः [शब्दयोः] समानार्थयोरेकेन

प्र०—परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोवादानमित्यर्थः । संपाठमिति । अर्थनिरपेक्षं स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

कतू । कान्युकथानीति । उक्यगदो येषु नामसु हृदस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेप्यते, यदधीयाने प्रत्यय इप्यते तत्रोक्त्यगदो न हृद इति प्रश्नः । उक्यार्थमिति । सामलक्षणं प्रातिशास्त्रं शास्त्रमित्यर्थः । मुख्याभिधायिनस्तूक्यगदत्प्रत्ययो नेप्यते । तत्र वाक्यमेव भवति—उक्यान्यधीते वेद वेत्ति । इहेति । उक्यशब्देन गौरया वृत्त्या मामलक्षणमौक्थिक्यमुच्यते । य इदानीमिति । औक्थिकानामाज्ञाय इतीदमर्थे 'हृदोमौक्थिके'ति च्य । तस्येदंप्रत्ययादिति ।

ठ०—शब्दः कर्त्तव्यं षन्त इत्याद्येनाह—स्वाध्यायमिति । स्वाध्यायो वेदः ॥ ५६ ॥

कतूकथादि । नेप्यत इति । अनभिधानादिति भवः । मध्ये—सामगमात्रे इत्यस्य प्रातिशास्त्रान्धेतरी सामगे इत्यर्थः । यदधीयान इति । प्रातिशास्त्रमधीयाने इत्यर्थः । 'असामगेऽपी'ति शेषः । सामलक्षणमिति—पृथीनापुरुषः । मध्ये—य इदानीमिति । औक्थिक्यमधीत इति विग्रहं करोति । तत्र—तादृशविग्रहे, कथं भवितव्यमित्यर्थः । औक्थिकानामिति । औक्थिकः—प्रातिशास्त्रविदः, तेषामाज्ञायः—प्रातिशास्त्रमेव ॥ मध्ये—तस्येदंप्रत्ययादिति—वाचित्ते ष्टदर्थे ष्टनी । तस्येत्यस्याधे-

१—'कानि पुनकथानि' पा० । २—इदं भाष्यमिति केचित् ।

* हृदोमौक्थिकयाज्ञिकहृदुचनटाऽऽयः ४ । ३ । २२६

३—'औक्थिक्यमधीते उक्यान्यधीते' पा० ।

४—कचित् ।

विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा,—अवेर्मा'समिति विग्रहाविक-
शब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमुक्त्यान्यधीत इति विग्रह औक्थिक इति
भविष्यति, औक्थिक्यमधीत इति विग्रह चाक्यमेव ।

विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिक्कस्मृतः ॥

विद्या—वापसविधिकः [सार्पविधिकः] । विद्या ॥ लक्षण—गौलक्षणिकः
आश्वलक्षणिकः । लक्षण ॥ कल्प—पाराशरकल्पिकः पारकल्पिकः । कल्प ॥
सूत्र—वार्तिकसूत्रिकः साङ्ग्रहसूत्रिकः ॥ अकल्पादेरिति किमर्थम् ? काल्पसूत्रः ।

विद्या चानङ्गत्त्रधर्मत्रिपूर्वा ॥

विद्या चानङ्गत्त्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यम् । आङ्गविद्यः चात्रविद्यः धार्मविद्यः
त्रैविद्यः ।

आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥

आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च^३ ठग्नवतव्यः । आख्यान—यावक्रीतिकः

प्र०—अधेतृवेदिश्रोतयन्नस्याणो लुक्, आम्नाये विहितस्य ञ्यस्य चेत्यर्थः । विद्येति । इकगिति-
ठगित्यर्थः । 'अकल्पादे'रित्येतदानन्तयोस्सूत्रान्तस्यैव कल्पादेनिषेधं करोति । तथा च भाष्ये—
'काल्पसूत्र' इति प्रत्युदाहृतम् । अन्ये तु—सर्वेषामेव निषेधमिच्छन्तः काल्पविद्य इत्यादि भाष्य-
मित्याहः । तच्च प्रथमातिक्रमे कारणादर्शनाद्भाष्यविरुद्धमिति लक्ष्यते । त्रैविद्य इति । त्रयवया
विद्या—त्रिविद्या, तामधीत इति प्रत्ययः कार्यः । तिस्रो विद्या अधीत इति तु क्रियमाणे 'द्विगोर्लु'मिति
लुक्प्रसङ्गः । आख्यानेति । द्वयोरर्थग्रहणं, द्वयोः स्वरूपग्रहणम् । यावक्रीतिक इति । यावक्रीता-
धिकारेण कृतमाख्यानमुपचाराद्यावक्रीतशब्देनोच्यते, तदधीते वेद वा—यावक्रीतिकः । एवं
प्रैयङ्गवाधिकारकृताख्यानाध्यायी—प्रैयङ्गविकः । वासवदत्तिक इति । वासवदत्तामधिकृत्य
कृताख्यायिका । 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यत्रार्थे वृद्धाच्छः । तस्य 'लुवाख्यायिकाम्यो बहुल'मिति

उ०—प्राचर्यकप्रत्ययस्येत्यर्थः । तदाह—अवेर्मा'समित्यादि । एकेन विग्रह इति । विग्रह एवेत्यर्थः । अपरस्मादु-
त्पत्तिरिति । उत्पत्तिरपीत्यर्थः । अविकशब्दादिति । तस्मादेवेत्यर्थः । औक्थिक इति । इत्यपि भविष्यति
वाक्यश्चेत्यर्थः । तदाह—वाक्यमेवेति । 'उक्त्यान्यधीत इति विग्रह औक्थिक इति भविष्यती'ति
पाठः ।

अत्र शास्त्रे इककोऽभावास्त्रियां डीकभावापत्तेः, 'अनुसुक' इत्यसिद्धेऽक्षाह—ठगितीति । ननु
'अकल्पादे'रित्यस्य प्रथमोपस्थितविद्यान्ताद्यपहाय सूत्रान्तोदाहरणदाने बीजाऽभावोत् आह—अकल्पादे-
रित्येतदिति । प्रथमातिक्रमे इति । विद्या चानङ्गत्त्रधर्मत्रिपूर्वा 'त्रिपूर्वापी'त्यनुक्त्या विद्यायामकल्पादेरित्यस्या-
सम्बन्धवाचनानादिति वक्तुं युक्तम् । द्वयोरर्थेति । व्याख्यानात्, तथैव भाष्ये उदाहरणाद्येति भावः ।

प्रैयङ्गविकः यायातिकः ॥ आख्यायिका—वासवदत्तिकः सौमनोत्तरिकः* ॥ [इति-
हास पुराण—] ऐतिहासिकः पौराणिकः ।

सर्वसादेर्द्विगोश्च लः ।

सर्वसादेर्द्विगोश्च लो वक्तव्यः । सर्ववेदः सर्वतन्त्रः । सर्वात्तिकः ससङ्ग्रहः † ।
पञ्चकल्पः द्वितन्त्रः ‡ ।

अनुसूर्खद्यलक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्च लः § ।

इकन्पदोत्तरपदात् शतपद्येः पिकन्पथः ॥

प्र०—लुप् । ततोऽनेन ठक् । एवं सौमनोत्तरिक इति । ऐतिहासिक इति । 'इतिह'शब्द उपदेशपा-
रंपर्ये वर्तते । इति हास्यतेऽस्मिन्निति इतिहासः । 'हलश्चे'ति घञ् । मयूरव्यसनादित्वात्समास-
स्ततश्चक् । सर्वसादेरिति । सगब्धोऽर्थवान् गृह्यत इति सर्वशब्दः पृथङ्निर्दिष्टः । 'द्विगोश्चे'त्यनेन
'द्विगोर्लु'गिति स्मारितम् । सर्ववेद इति । सर्ववेदानघोत इत्यणो लुक् । सर्वात्तिक इति ।
वृत्तो साधु वार्तिकम् । 'कयादिभ्यश्च'गिति ठक् । वार्तिकान्तमघोत इत्यन्तवचने सहस्राव्ययी-
भावः । 'अव्ययीभावे चाकाने'इति सभावः । ततोऽणो लुक् ।

पञ्चकल्प इति । पञ्चकलग्नघोत इति द्विगुः । ततो 'विद्यालक्षणे'ति ठक् । तस्य लुक् ।
अनुस्वरिति । अनुसूर्खद्यो ग्रन्थविशेषवाची, म ठकमुत्पादयति लक्ष्यलक्षणशब्दो चेत्यर्थः ।
अनुसूमघोत इति ठक् । तस्य 'इमुमुक्तान्ता'दिति कादेशः । 'केऽण' इति ह्रस्वो वृद्धिश्च । तत

उ०—ननु यावन्नैतादयो नाख्यानामानीत्यत आह—यावन्नैतेति । उपचारादिति । यावन्नैताप-
त्यत्वारोपादित्यर्थः । तदधिकारकृतत्वेन बोधे तु 'अधिकृत्य कृत्' इत्यनेन द्यः स्यादिति बोध्यम् । लुभिति ।
वासवदत्ताधिकारकृतत्वेन बोधादिति भावः । आख्यायिकाभ्य इति । आख्यायिका अभिधानं कृतस्य
प्रथमस्य लुभित्यर्थः । बहुलग्रहणाशक्यानेऽपि लुभित्यन्ते । इति हास्यत इति । उपदेशपरम्पर्यास्यते-
निरुचयबुद्ध्या स्थीयतेऽस्मिन्नित्यर्थः । 'उपदेशपरम्पर्याख्यानादीन्यस्यन्ते स्याद्व्यन्तेऽत्रे'त्यर्थे कश्चित् ॥
ननु 'सादे' रित्येव सिद्धे सर्वप्रद्वयं व्ययंभत आह—सद्यद् इति ॥ ततोऽणो लुगिति । तत्र
सप्तम्ययीभावार्यस्योपसर्जनत्वात्प्राथम्यत्वमिति बोध्यम् । परस्परमन्वयादाह—अनुसूर्ख इत्यादि ।
अनुस्वरिति 'अनुस्'मित्यभ्युपगमिति यणभावः । अचिचु—'अनुस्व'मिति पाठः । तदा अनुपूर्वोभूतेः

* अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुकाख्यायिकाभ्यो बहुलम् ५ । ३ । ८७ या० १ १—अचिचु ।

† अध्ययं विप्रकिसमीप*****साकल्यान्तवचनेषु २ । १ । ६ अध्ययीमये पाकाले ६ । ३ । ८१

‡ द्विगोर्लुगनत्वे ५ । १ । ८८ २—'द्विवेदः' इत्यधिकं घनिन् ।

३—'महाभाष्य मे' इष कारिका के केचन द्वितीय चरणे की व्याख्या उपलब्ध होती है । इषये
प्रतीत होता है, कभी महाभाष्य में शेष तीन चरणों की व्याख्या भी अवश्य रही होगी, जो इस समय
अनुपलब्ध है' (व्या० शा० इतिहास १ भाग, पृ० २५१, दि० ४० ५० ३३३ सु० मी०)

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ४ । २ । ६२ ॥

अयं योगः शक्योऽवर्तुम् । कथमनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन इति ? इतिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्+ [अनुब्राह्मणमस्यास्तीत्यनुब्राह्मणी] ॥६२॥

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ४ । २ । ६३ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । अधीते वेदेति× वर्तते, न च वसन्तो नामाध्ययनमस्ति ।

नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । वसन्तसहचरितमध्ययनं वसन्तोऽध्ययनमिति ॥ ६३ ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ४ । २ । ६४ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । प्रोक्तादिति भवितव्यम् । सौत्रो निर्देशः ॥ ६४ ॥

प्र०—आनुमुक् इति भवति । लक्ष्यमधीते [इति] लाध्यिकः । लक्ष्मधीते लाक्षणिकः । इकन्निनि । पूर्वपदमधीते—पूर्वपदिकः । शतपयमधीते शतपथिकः । शतपथिकी । पष्टिपथिकः । पष्टिपथिकी ॥ ६० ॥

अनुब्रा । अयमिति । अध्येतृवेदित्रोरनभिधानादएन भविष्यतीति तद्ब्रवाधनार्थमपि सूत्रं न कर्तव्यम् ॥ ६२ ॥

वसन्ता । वसन्तसहचरितमिति । यत्र वसन्तो वर्ण्यते यद्वा वसन्तेऽधीयते तत्साहचर्यात्ताच्छब्दं लभते ॥ ६३ ॥

प्रोक्ता । अयुक्त इति । अर्थस्य प्रोक्तत्वादर्थेन च प्रत्ययस्य पौर्वापर्यासंभवादिति भावः । सौत्र इति । प्रोक्तशब्दस्यैव स्वरितत्व प्रतिज्ञातं, तेन तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः ॥६४॥

उ०—भिविति बोध्यम् । लाध्यिक इति . यकारसहितः पाठः । पिकनः वित्तवं डीपर्यतदाह—पष्टिपथिकीति ॥ ६० ॥

प्रोक्ताल्लुक् । किमत्रायुक्तमत आह—अर्थस्वेति । प्रोक्तेऽयं विहितादित्ययंऽपीदमसाधित्याह भाष्ये—प्रोक्तादिति । भाष्ये—सौत्र इति । सौत्रत्वात्प्रत्ययानुत्पत्तिरित्यर्थः । सौत्रत्वाद्ब्रह्मभाव इत्यन्वे । स्वरितत्वमिति । अन्य क उपयोगः, अधिकारविहितेत्येतत्पर्यन्तं व्याख्यानस्य च क उपयोग इति धिन्यम् । ६४ ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ४ । २ । ६५ ॥

सङ्ख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्—माहावार्तिकः [चान्दनगन्धिकः]
कालापकः* ॥ ६५ ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ४ । २ । ६६ ॥
किमर्थमिदमुच्यते ?

अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ॥१॥

अन्यत्राभिधेयमनित्यं भवति । पाणिनीयमिति वा भवति, पाणिनीया इति
वा । 'अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानामप्यनित्यता प्राप्नोति । इष्यते च

प्र०—सूत्राच्च । सङ्ख्याप्रकृतेरिति । अष्ट अध्याया परिमाणस्य । 'सङ्ख्याया अतिगदन्तायाः
क'न्निति कन्प्रत्ययः । ततोऽष्टकमधीयते इत्यगो लुकि कृतेऽष्टका पाणिनीया इत्युदाहरणम् ॥६५॥

छन्दोब्राह्मणानि । इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यानेकः प्रकारो दृश्यते,—स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो
वाक्यमध्येतृवेदिशो. प्रत्ययश्च । स्वानन्त्यं तावद्यथा—पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरण पाणिनीयमिति ।
उपाध्यन्तरयोगो—महत्पाणिनीयमिति । वाक्यम्—पाणिनीयमधीयत इति । अध्येतृवेदिशोः
प्रत्यय —पाणिनीया इति । छन्दोब्राह्मणवाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदिप्रत्ययविषय-
तैवेष्यते न तु स्वातन्त्र्यादिति तद्विषयार्थमिदं सूत्रम् । क्रियमाणेऽपि चैतस्मिन्नधीते वेत्त्यधिकारा-
दध्येतृवेदिप्रत्ययस्य वाक्यस्यैव निवृत्तिः सिध्यति न तु स्वातन्त्र्यादेरिति मत्वा पृच्छति—
किमर्थमिति । अन्यत्रेति । पाणिनीयादौ । अभिधेयस्येति । प्रोक्तलक्षणस्यार्थस्य । अनित्य-
त्वादिति । नानाविषयत्वादध्येतृवेदिशोर्नित्य विशेषणत्वेनाप्रयोगादनियतत्वादित्यर्थः ।

उ०—सूत्राच्च कोप । माप्—कालापक इति । कल्पयित्वा प्रोक्तमधीयते कालापकत्वमान्तायः*
कालापकम् । युम् । अत्राणो लुकि लुक्निष्पन्नमाद्यदात्तत्वं स्यात्, क्रिया ङीप् न स्यादिति भावः ।
उदाहरणं माप्ते नोक्तमिति स्वयमाह—अप्येति ॥ ६५ ॥

छन्दोब्राह्मणानि । इदं सूत्रं नियमार्थमित्याह—इह प्रोक्तेति । तद्विषयार्थमिति । अष्टेतृवेदिप्रत्यय-
विषयत्वार्थमित्यर्थः । नन्वेवं 'किमर्थ'मिति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—क्रियमाणेऽपीति । एवं यावदष्ट-
सिद्ध्या प्रश्न इति भावः । ननु प्रोक्ते प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसार्थावयोगिकत्वं नियतत्वं नास्त्वेत्यत
आह—नानेति । नित्यमिति । नित्यमष्टेतृवेदिशब्दनिष्पत्तिविशेषणत्वेन प्रोक्तार्थप्रयोगादित्यर्थः ।
माप्ते—पाणिनीया इति । वेति । वाच्यत्वार्थः । नन्वेतृवेदिप्रत्ययताया एव स्वीकारादष्टेतृवेदिशब्देव

१—अयं ऋविवास्ति । * प्रोक्तस्तुक् ४ । २ । ६४; गोपचरणस्तुक् ४ । १ । १२६;
तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५६

२—आन्तरिमं नाशेषस्य । द्रष्टव्यं व्या० शा० इति० मा० १, पू० ५०७ ।

तद्विषयतैव स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति च्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषय-
वचनम् । एवमथेमिदमुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । अधीते वेदेति† वर्तते, तेनाध्येतृवेदि-
त्रोरेव तद्विषयता स्यात्, येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यात् । यथेह भवति 'पाणिनीयं
महत्सुविहित'मिति, एवमिहापि स्यात् 'कठं महत्सुविहित'मिति ।

सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? प्रोक्ताधिकार एव तद्विषयता वक्तव्या । 'तेन प्रोक्तम्'
[४ । ३ । १०१] 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रो'रिति ।

तत्तर्ह्यध्येतृवेदित्ग्रहणं कर्तव्यम् ? ननु चेहापि क्रियते । परार्थमेतद्भवति तद-
धीते तद्देति । एवं तर्हि यावदिह च्छन्दोब्राह्मणग्रहणं तावत्त्राध्येतृवेदित्ग्रहणम् ।
ननु च तत्रापि क्रियते । परार्थं तद्भविष्यति—'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' शौन-

प्र०—तत्र यथाधिकारमिति । अधिकारमनतिक्रम्येत्यर्थः । अधीते वेदेत्यधिकारादध्ये-
तृवेदित्रोरेवविवक्षितयोस्तद्विषयता विधीयमाना तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयेत्तु क्रियान्तरवि-
षयमित्यर्थः । येऽन्य उपचारा इति । व्यवहारा इत्यर्थः ।

सिद्धं त्विति । अध्येतृवेदित्रोरेव विवक्षितयोश्छन्दोब्राह्मणेषु प्रोक्तप्रत्यय उत्पद्यते नान्य-
त्रेत्येव वक्तव्यमित्यर्थः । परार्थं तदिति । 'छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रो'रिति पारभाषां कृत्वा

उ०—तद्विषयता स्यादिति कथमत आह—तद्विषयमेव वाक्यमिति । क्रियान्तरमिति । भवणादीत्यर्थः । भाष्ये-
येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यादिति । अन्यथा व्यवहारे प्रोक्तप्रत्ययान्तप्रयोगनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तद्विषयता
हि तन्नित्यर्थोपीति भावः ।

छन्दोब्राह्मणेष्विति । अभिधेयेष्वित्यर्थः । अध्येत्रारथं विवक्षित एव छन्दोब्राह्मणार्थकप्रोक्तप्र-
त्ययान्तानि प्रयोक्तव्यानीति भाष्यस्थवचनाद्वारथः । भाष्ये—ननु चेहापीति । तदर्थकं 'तद्विषयाणी'
स्येतदित्यर्थः । परार्थमिति । यत्परार्थं कृतं 'तदधीते तद्दे'ति तदनुवृत्त्यैव सामान्येन नियमार्थताया
'अध्येतृवेदित्रो'रित्यनेन विनापि सिद्धत्वादिति भावः ।

एवं तर्हीति । न्यासद्वयेऽपि समतत्यर्थः । ननु चेति । छन्दोब्राह्मणग्रहणप्रयुक्तं गौरवं तुल्यमित्यर्थः ।
परार्थमिति । 'पुराणेषु'त्यादिसूत्रद्वये तदकरणात्प्राप्तमित्यर्थः । इधानुवृत्तिज्ञान व्याख्यानास्तुल्यमिति

कादिभ्यश्छन्दसि' [४ । ३ । १०५; १०६] इति । इह वा छन्दोब्राह्मणग्रहणं क्रियते, तत्र वाध्येत्वदित्ग्रहणम्, को न्वत्र विशेषः ?

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्कानि* ब्राह्मणानि । सौलभानि† ।

किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियत इत्यतो याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ? नेत्याह । सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

इनिर्वा प्रोक्ते तद्विषयः ॥ ५ ॥

अथवा 'इनिः‡ प्रोवते तद्विषयो भवती'ति वक्तव्यम् ॥ यदि 'इनिः प्रोवते तद्विषयो भवती'त्युच्यते, [एवंभूषि] पैङ्गी+ कल्पः अत्रापि प्राप्नोति ।

प्र०—'पुत्राणप्रोक्ते' 'कले चे'ति करिष्ये । चकारेण ब्राह्मणग्रहणमनुकल्प्यते । ततः 'शौनसादिभ्य' इति । ततश्छन्दोग्रहणमनुवर्तय्यत इति भावः । याज्ञवल्क्यानीति । याज्ञवल्क्यापत्यमिति गर्गादिवाच्यम् । तदन्तात्प्रोक्तार्थे 'कएवादिभ्यो गोभे' इत्यण् । अत्र तद्विषयता न भवति । सौलभानीति । मुलभेन प्रोक्तानीति,—'तेन प्रोक्त'मित्यण् । सिद्धं त्वित्यस्यानन्तर प्रतिषेधवचनात्त्रिमित्तत्वं प्रतिषेधवचनस्याशङ्क्य पृच्छति—किं प्रोक्ताधिकार इति ।

इनिर्वेति । इनिगच्छेन णिनिरपि गृह्यते, 'कर्मन्दकृशाश्वादिनि'रित्ययमिनिरपि । तेनेनेरेव प्रोक्तार्थविहितस्य तद्विषयता भविष्यति न स्वण इत्यर्थः । पैङ्गीति । पिङ्गेन प्रोक्तं कल्प इति णिनिः । अत्रापि च्छन्दोब्राह्मणग्रहणेऽक्रियमाणे तद्विषयताप्रसङ्गः ।

उ०—भावः । को न्वरेति । अत्रापि करणे सदानुरोधेन सामान्याऽनेत्तुनियमस्य ध्यात्वयुक्तं शक्यतादिति भावः । एवं सूत्रयासः स्थापितः । तद्विषयतावलादेव च मुकुपत्तेः पूर्वमिदो विषये प्रायश्चित् इति 'शीलातिनो नदा' इत्यादौ न नलोपः । ननिनिर्विशुको 'काश्यपिन' इत्यादौ णिनिविषये तद्विषयता न स्यादत आह—इनिशब्देनेति । नत्वण्य इति । एवंश्च याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो न वक्तव्य इति भावः । ननु छन्दोब्राह्मणग्रहणं पैङ्गीकर्त्तृ इत्यत्र तद्विषयताप्राप्तिरत आह—छन्दोब्राह्मणेति । तदभावादियमापत्तिरिति भावः । ननु तत् णिनिविषयकं न तु तत्र 'कले' इत्यस्ति तत्तत्त्वं नियमोऽत आह—इनिरण्येति । परिभाषामिति ।

* गर्गादिभ्यो यत् ४ । १ । १०५; तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०६; कएवादिभ्यो गोभे ४ । २ ।

१११; आपत्यस्य च तद्विषयतादिति ६ । ४ । १५१ † तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०६

‡ काश्यपकौशिकाम्प्यःपुष्यिभ्यां णिनिः; कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ४ । ३ । १०३; १११

१—कविम् । + पुत्राणप्रोक्ते ब्राह्मणकलेषु ४ । ३ । १०५

कारयपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थम् ॥ ६ ॥

कारयपकौशिकग्रहणं* च कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम् । 'कारयपकौशिकाभ्या-
मेवेनिः कल्पे तद्विषयो भवति नान्येभ्य' इति ।

एवमपि च्छणादीनांx तद्विषयता न प्राप्नोति—तैत्तिरीयाः चारतन्तवीयाः ।

यदि पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भवन्तीत्युच्येत । एवमपि पैङ्गी कल्पः
अत्रापि प्राप्नोति । कारयपकौशिकग्रहणंच कल्पे नियमार्थमित्येव ।

एवमप्यौत्सर्गिकाण्यस्तद्विषयता न प्राप्नोति—कौडाः काङ्कताः मौदाः पैप्-
लादाः+ । छणादयश्चाप्यौत्सर्गिकानध्येतृवेदित्रोरेव वाधेरन्, येऽन्य उपचारास्तत्र
न वाधेरन्—तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति ।

अस्तु तद्विशेषेण । ननु चोक्तं 'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध' इति । वक्ष्यत्येतद्

प्र०—कारयपकौशिकग्रहणं चेति । 'इनिरध्येतृवेदित्रो'रिति परिभाषां कृत्वा 'कारयप-
कौशिकाभ्यां कल्प' इति सूत्र नियमार्थं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ एवमपीति । इनैरेकस्योपादानात्तित्तिर्यादि-
सूत्रविहितानां छणादीनां तद्विषयता न स्यात् । कौडा इति । क्रोडेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कङ्कतेन
मुदेन पिप्पलादेन चेति । तेन प्रोक्तमित्यण । तस्य छणादिष्वनन्तर्भावात्तद्विषयता न प्राप्नोति ।
दोषान्तरमुद्गावयति—छणादय इति । अध्येतृवेदितृविवक्षायामेव प्रोक्तार्थे उत्पद्यमानाश्छणा-
दयस्तत्रैव स्वयं भवन्त औत्सर्गिकान्वाधेरन्, अन्यत्र तु स्वयमभवन्तो न वाधेरन्तित्यर्थः ।
तित्तिरिणा प्रोक्ता इति । 'तित्तिरिवरतन्तु' इत्यत्र छन्दोग्रहणं कर्त्तव्यमिति वक्ष्यते, तेनात्र
छान भवति । तदभावेऽप्यख्येयते । यद्येवमपवादाभाव उत्सर्गस्य प्रवृत्तिः केन निवार्यते,
अथानभिधानादिकमुत्सर्गानुत्पत्तौ हेतुरभिधीयते तर्हि 'छणादयश्चापी'ति दोषो नोपन्यसनीय इति
चिन्त्यमेतत् ।

अस्तु तद्विषयं । इह वा 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणी'ति क्रियेत्, प्रोक्ताधिकारे

उ०—नियमकारित्वात्तत्रान् । अख्येयत्वेन इति । इदञ्चात्र भाष्ये, 'तित्तिरिवरे'ति सूत्रे च भाष्ये प्रायधाना-
नुपन्यासाञ्जायते । तर्हि च्छणादयश्चापीत्यस्य 'अनभिधानान्नोत्पत्त्यन्ते' इति शेषः । चिन्त्यमिति ।
केचित्तु तित्तिर्यादिभ्यः प्रोक्ते छन्दस्त्वेव प्रथमः, स न छन्दोरेवेति द्विविधनियमेन श्लोकेष्वणभाव इति
भाष्याशयः । नियमद्वयस्याऽप्यध्येतृयादिविवक्षायामेव प्रवृत्तावयं दोष इत्याहुः ।

भाष्ये—अस्तु तद्विशेषेणेति । इतिरूपविशेषमनुपादादित्यर्थः । तादृशवचनञ्चात्र वा

* कारयपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ४ । ३ । १०३

x तित्तिरिवरतन्तुत्वादिश्लोकाच्छ्रणं ४ । ३ । १०२

+ तेन प्रोक्तम् ४ । ३ । १०१

‘याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वा’दिति* तत्रैव वक्तव्यं ‘तद्विषयता च न भवती’ति ।

कथं काश्यपिनः कौशिकिन इति ? ‘इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवती’त्युच्यमानेऽ-
वरयमत्र काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम्, तदेवेदानीं विध्यर्थं भविष्यति ।

कथं पाराशरिणो मित्रवः शैलालिनो नटाः† ? अत्रापि ‘तद्विषयता चे’त्यनुव-
र्तिष्यते ॥ ६६ ॥

प्र०—वा ‘छन्दोब्राह्मणान्यधेवृवेदित्रो’रित्युच्येत, नास्ति विशेषः । इहापि च प्रकरणे प्रोक्तग्रहणा-
नुवृत्त्या प्रोक्तप्रत्ययान्तानां छन्दोब्राह्मणवाचिनां तद्विषयता विधीयमाना सर्वं स्वातन्त्र्यादि
निवर्त्तयितुं क्षमेति यथाधिकारमित्ययं दोषो नावतरति । ‘सिद्धं तु प्रोक्ताधिकार’ इत्येतदपि
वार्त्तिकमत्रैव सूत्रे ‘प्रोक्ताल्लु’गित्यतः प्रोक्तशब्दस्याधिकार इत्येव केचिद्व्याचक्षते । वक्ष्यत्ये-
तदिति । ‘पुराणप्रोक्ते’ष्वित्यत्र ।

कथमिति । कल्पे तद्विषयता न प्राप्नोतीति प्रश्नः । अत्रापि तद्विषयता चेति । अर्थमात्रमत्र
निर्दिष्टम् । तथा हि—यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं क्रियते तदा व्यवहितत्वात्कथं तत्र तद्विषयग्रहण-
स्यानुवृत्तिः स्यात् । अथ प्रोक्तप्रकरणे ‘छन्दोब्राह्मणान्यधेवृवेदित्रो’रित्युच्यते तदा तद्विषयग्रहणं
नास्ति । तस्मात्प्रोक्तप्रकरणेऽधेवृवेदितृग्रहणं ‘पाराशर्यशिलालिभ्या’मित्यादावनुवर्त्यमिति
भाष्यकारो मन्यते । ‘यद्वा—याज्ञवल्क्याद्यर्थं तद्विषयता च ने’ति यदुक्तं तदेव तद्विषयताग्रहण-
मुत्तरानुवर्त्यमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

उ०—कर्त्तव्यम्, प्रोक्ताधिकारे वा, न विशेष इत्याह—इह चेति । अत एव ‘सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्य’ इति
भाष्ये ‘सर्वथे’त्युपात्तम् । प्रोक्तग्रहणानुवृत्त्येति । इदं स्वरूपकथनम् ।

सर्वे स्वातन्त्र्यादीति । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादिति भावः । यद्यपि तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्स-
र्वनिवृत्तिरिति कैयटस्वरसः, तथापि सामर्थ्यं कथमिति चिन्त्यम् । छन्दोब्राह्मणशब्दानां तद्विषयतावारणाय
तदनुवृत्तेरावश्यकत्वादित्याहुः । केचिद्व्याचक्षते इति । अत्रारुचिस्तु भाष्यानुवृत्तयम् । भाष्ये—तुल्यका-
लत्वादिति । यत्र ‘शाटपायनिन’ इत्यादाविष्यते तैस्तुल्यकालत्वेनाऽऽशयि पुराणप्रोक्तावशिष्टनिप्राप्तिरित्यर्थः ।
भाष्ये—अत्रापि तद्विषयता चेति । अरिपिना ‘काश्यपे’ इत्यादिसूत्रे च । तस्मात्प्रोक्तप्रकरणे इति ।
प्रोक्तप्रकरणे यदा वचनं तदा तत्रैवमन्त्रेणादिप्रश्नमित्यर्थः । उत्तरानुवर्त्यमिति । केचित्तु—‘छन्दो-
ब्राह्मणीनि चे’ति सूत्रस्य चस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन, इष्टानुरोपाद्व्याख्यानञ्च ‘पुराणप्रोक्ते’ष्विति
स्वविषयमित्ते कल्पे सूत्रे च तद्विषयता । ‘अत्रापि’त्यादिमाध्यस्थायमर्थः—काश्यपकौशिकप्रोक्ते कल्पे
मिद्वानुवृत्तयोश्च अनु—छन्दोब्राह्मणयोः पश्चात् तद्विषयता, वर्तिष्यते—वरिष्यते, युतस्तत्राह चेतीति ।
सूत्रे ‘चे’त्युक्तेरिति वदन्ति । ब्राह्मणानाम्छन्दस्वात्म्ये पृथग्प्रदणम् ॥ ६६ ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ४ । २ । ६७ ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ४ । २ । ६८ ॥

तस्य निवासः ॥ ४ । २ । ६९ ॥ अदूरभवश्च ॥ ४ । २ । ७० ॥

किं पुनरयमेको योग आहोस्विन्नाना योगाः ? किं चातः ? यद्येको योगः, उत्तरेष्वर्थादेशनेषु 'देशे तन्नाम्नि' 'देशे तन्नाम्नी'त्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या, न ह्येकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते ? यदयं 'तदधीते तद्दे' [४ । २ । ५६] इति द्विस्तद्ग्रहणं करोति । अथ नाना योगाः, 'ओरब्' [४ । २ । ७१] इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात् । यथेच्छसि तथास्तु ।

अस्तु तावदेको योगः । ननु चोक्तं 'मुत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तन्नाम्नि देशे तन्नाम्नीत्यस्यानुवृत्तिः कर्तव्या, न ह्येकयोगेऽनुवृत्तिर्भवती'ति । एकयोगेऽप्यनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते ? यदयं 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' [५ । २ । ६४] इति द्विस्तद्ग्रहणं न करोति । कथं 'तदधीते तद्दे'ति ? प्रमादकृतमाचार्यस्य, शक्यमकर्तुम् ।

प्र०—तदस्मिन्न । चतुर्णां योगानां किमेकवाक्यता अथ नःनावाक्यतेति विचारः—किं पुनरिति । ननु समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च भिन्ना इति कथमेकयोगत्वसंभावना ? उच्यते—अणादयः 'प्राग्दीव्यतोऽण' इत्याख्य पञ्चैतैर्योगैर्विधीयन्त इति तद्विधानापेक्षमेकयोगत्व संभवति । यदा युगपदेतेष्वर्थेष्वण्णादयो विधीयन्ते ग्रहणकवाक्येनैकेन तदैकयोगत्व, तदा चैतन्निबन्धनानि प्रक्रियावाक्यान्नुपप्लवन्ते । यदा तु क्रमेण भिन्नेष्वर्थेषु प्रत्ययविधानं तदा नानावाक्यता । देशे तन्नाम्नीति । चतुर्विपि योगेषु प्रत्ययान्तोपाधित्त्रेनैतदुपयुज्यते । एकयोगे च प्रथमेनैवार्थेनानन्तर्यात्सम्बन्धेन नान्यैः, नानायोगत्वे तु स्वरितत्वादधिकारे सति सर्वैरर्थैरस्योपाधेः सम्बन्ध उपपद्यते । प्रमादकृतमिति । शिष्याणां सुखावबोधाय लाघव प्रत्यनवधानलक्षणेन प्रमादेन कृतमित्यर्थः । लौकिको ह्यधिकारोऽपेक्षालक्षण एकस्मिन्नपि योगे न विरुध्यते । अर्थसमुदाय चाोक्ष्य

३०—तदस्मिन्नस्तीति देशे । अण्णादय इति । अण्णादयान्ण्डस्यः । एकयोगत्वमिति । विधेयभेदप्रयुक्तयोगभेदनिरासपरमेतत् । नन्वाचार्यस्य प्रमादोऽनुपपन्नोऽत आह—शिष्याणामिति । ननु स्वरितत्वगुणजन्यानुवृत्तिरेकस्यै कथं, स्वत्रिष्वक्वाक्यशोधानन्तरं निराकाङ्क्षतयान्यत्रान्ययाप्राप्तौ हि तत्राप्ये स्वरितासङ्गः, न चैतदेकयोगेऽत आह—लौकिक इति । अपेक्षामेव व्युत्पादयति—अर्थसमुदायत्वेति । अन्यत्रेति । 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र । अधिकारमन्तरेणैवेति । एवशब्दोऽप्यर्थः । अनाभिद्येति च पाठः । अधिकारमन्तरेणैवेति पाठस्त्वितः । केचित्तु तन्नाम्येताद्विरोधादेकदेशयुक्तिरिति तवप्यावश्यकम् ।

अथवा संन्तु पुनर्नाना योगाः । ननु चोक्तम्—‘ओरञ्चित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वाऽन्त्यमर्यादेशनं तस्यैव विषये स्या’दिति । नैष दोषः । गोयूयवदधिकाराः । तद्यथा—,गोयूयमेकदण्डप्रवृद्धिं सर्वं समं घोषं गच्छति, तद्वदधिकाराः ॥ ६७—७० ॥

ओरञ्ज् ॥ ४ । २ । ७१ ॥

ओरञ्चिधेर्नद्यां मनुञ्चिप्रतिपिद्धम् ॥ १ ॥

ओरञ्चिधेर्नद्यां मनुञ्भवति विप्रतिपेधेन* । ओरञ्चोऽवकाशः—कञ्चु-काञ्चतवम् । कृकटेल्—कार्कटेलवम् । मनुपोऽवकाशः—उदुम्बरावती मशकावती । इहोभयं प्राप्नोति—इच्छुमती द्रुमती । मनुञ्भवति विप्रतिपेधेन ॥ ७१ ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ४ । २ । ७२ ॥

अङ्गग्रहणं किमर्थम् ? यथा बह्वज्ग्रहणमङ्गविशेषणं विज्ञापयेत्—‘बह्वचोऽङ्गा’-दिति । अथाक्रियमाणेऽङ्गग्रहणे बह्वज्ग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् ? मत्वन्तविशेषणम् । तत्र को दोषः ? इहापि प्रसज्येत—मालावतामयं निवासो मालावतम् । अस्ति चेदानीं कश्चिदवह्वज्मत्वन्तो यदर्थो विधिः स्यात् ? अस्तीत्याह । श्ववान्

प्र०—समर्थविभक्तिरूपाविर्वा निर्दिश्यमानः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । यत्त्वन्त्यत्रोक्तं ‘न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवती’ति; तच्छास्त्रीयमधिकारमन्तरेशौव संबन्धस्य न्याय्यत्वमनाप्रित्येत्यविरोधः ।

गोयूथञ्चदिति । स्वरितलिङ्गासङ्गदण्डप्रेष्यमाणा अधिकारगत्वा आनन्तर्यव्यवधाननिरपेक्षाः सममेव कार्यदेशमनुसरन्तीत्यर्थः ॥ ६७—७० ॥

ओरञ्ज् । उदुम्बरावतीति । ‘मतो बह्वचोऽनजिरादीनां’मिति दोषः ॥ ७१ ॥

मतोश्च । अङ्गग्रहणमिति । ‘मतोश्च बह्वच’ इत्येव, स्तु, व्यवकरणे पञ्चम्यां ध्यास्यास्येते, बह्वचो यो विहितो मनुष्यदन्तःदञ्भवतीति स एवार्थः । सम्पद्यत इति प्रश्नः । यथेति ।

३०—एवञ्च ‘लौकिको ही’ त्यादिक्लेशो व्यर्थ एव । स्वरितपेनाभ्येकयोगेनुवृत्तौ बाधकाऽभावान्नेराकाङ्क्षेय सम्बन्धाप्रप्तौ सम्बन्धाप, एवं व्यवहितत्वदिना सम्बन्धाप्रप्तौ सम्बन्धायापि स्वरितवाक्ये बाधकाऽभावादित्याहुः ॥ ६७—७० ॥

मतोश्च बह्व । सामानाधिकरण्य इति । तथा च वैयधिकरण्याऽन्वये तात्पर्यमङ्गमङ्गग्रहणमिति भावः । माष्ये—यदर्थो विधिरिति । यद्व्यावृत्त्यर्थं बह्व्यदस्य करण स्यादित्यर्थः । श्ववान् श्ववानिति ।

१—‘पुन सन्तु नाना’ पा० ।

* नद्यां मनुष् ४ । २ । ८५ ।

२—कार्कटेलवम् पा० । कालहानपाठस्तु ‘ओरञ्चोऽवकाशः । कञ्चु काञ्चतवम्’ इत्येव ।

स्वान् ॥ ७२ ॥

नद्यां मतुप् ॥ ४ । २ । ८५ ॥

किमर्थं नद्यां मतुव्विधीयते, न 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' [५ । २ । ६४]
इत्येव सिद्धम् ।

नद्यां मतुव्वचनं मत्वर्थेऽखिवधानात् ॥ १ ॥

नद्यां मतुव्वचनं क्रियते मत्वर्थेऽखिवधानात् । अयं मत्वर्थेऽखिवधीयते, स
विशेषविहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधेत ।

निवृत्ताद्यर्थं च ॥ २ ॥

निवृत्ताद्यर्थं च नद्यां मतुव्वचनं क्रियते । निवृत्ताद्यर्थेषु मतुव्यथा स्यात् ॥ ८५ ॥

कुमुदनडवंतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ४ । २ । ८७ ॥

महिषाच्चेति' वक्तव्यम् । महिष्मान् ॥ ८७ ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ४ । २ । ६१ ॥

यदि पुनरयं कुद् परादिः क्रियेत ।

प्र०—सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैय्यधिकरण्याश्रयणस्यायुक्तत्वादित्यर्थः ॥ ७२ ॥

नद्यां म। अयमिति । 'तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नी'त्येतत्सूत्रविहितः । नद्या अपि देशत्वात् ।
'विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा' इत्यत्र तु पृथङ्नदीग्रहणं सर्वनदीवाच्यवयवद्वन्द्वपरिग्रहार्थम् । स
विशेषविहित इति । देशे तन्नाम्नि विधानात् । निवृत्ताद्यर्थं चेति । निवृत्तादिषु त्रिवर्थेष्वप्राप्त
एव मतुव्विधीयते । तदस्मिन्नस्तीत्यत्र त्वर्थे प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

नडादीनां । सूत्रकारेण कुक्पूर्वान्तः कृतः, तत्र कृच्चा अस्मिन् सन्तीति कुञ्चकीयमिति

३०—एषां निवास इत्यर्थेऽश्लेष्यर्थः ॥ ७२ ॥

नद्यां । ननु नदी न देशः, अत एव विशिष्टलिङ्ग इति देशात्पृथङ्नदीग्रहणमत आह—नद्या
श्रपीति । पृथङ्नदीग्रहणमिति । चरतुतस्त्र अग्रामा इति पूर्वुदासादेशपदेन मनुष्यवासयोग्यजनपदनग-
राणामेव ग्रहणम् । अत एव पूर्वतानां न,—कैलासगन्धमादने । एवञ्च नदीग्रहणसार्थवर्णं स्पष्टमेव ।
नद्यादिसर्वावयवग्रहणं तु विशिष्टलिङ्गादिसाहचर्योद्ब्याखयानाच्चेति बोध्यम् ॥ ८५ ॥

नडादीनां । ननु कुक्ः सूत्रोपात्तत्वात्परादित्वसम्भावनाभावोऽत आह—सूत्रेति । केऽय

† तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ४ । २ । ६७

‡ तेन निवृत्ताद्यर्थः तस्य निवासः

श्रदूरभवश्च ४ । २ । ६८-७० ।

१—'महिषाच्चेति वार्तिकं केचित् पठन्ति ।

कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥

कुटि सति 'प्रत्ययादे'रित्यादेशस्यानुपपत्तिः । कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्ते करिष्यते ।

पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम् ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तो ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्—ऋश्चक्रीयाः । परादौ पुनः सति 'केऽणः' [७ । ४ । १३] इति ह्रस्वत्वं सिद्धं भवति ।

अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं 'कुटि कृतेऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोती'ति ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्वचनात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? ['आदिष्टस्य कुड्वचनात्'] 'कुड्चादिष्टस्ये'ति वक्तव्यम् ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

संनियोगात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

संनियोगः करिष्यते । क एष यत्तद्योद्यते संनियोगो नाम ? चकारः कर्तव्यः, कुड् च । 'किं च' ? यच्चान्यत् प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? आदेशः । सिध्यति । स्रजं तर्हि सिध्यते ।

यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं 'पूर्वान्ते ह्रस्वत्व'मिति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् ? 'ऋश्चा ह्रस्वत्वं चे'ति* । तत्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कर्तव्यम् । परादावप्येष दोषः । यद्धि तत्केऽण इति ह्रस्वत्वं, न तत्कादिमात्रे

प्र०—ह्रस्वो न सिध्यति । तत्तत्क्रीयमित्यत्र च नलोपो न प्राप्नोति । परादौ तु 'केऽणः' इति ह्रस्वो नान्तस्य च पदत्वान्नलोपः सिध्यतीति मन्वान आह—यदि पुनरयमिति । क एष इति । यागमादेशो सह भवत इत्युच्यमाने गौरवप्रसङ्ग इति मन्यते । निपातनादिति । गण एव 'ऋश्चा ह्रस्वत्वं च' 'तत्तत्तलोपश्चे'त्युच्चारणादित्यर्थः । यद्धि तदिति । 'केऽणः' इत्यत्र वप्रत्ययस्य

४०—इति । कादात्रित्यर्थं मन्यते । ननु गणे विधापकवचनस्यैव पाठाविपातनादित्यसङ्गतमत्र आह—गण एवेति । निपातनम्—उच्चारणम् । स्वोक्तदोषस्यापि परिहारायाह—तच्चरिति । मध्यमुपलक्षणमिति

+ आयनेयोर्नायियः फट्त्वच्छ्रुषां प्रत्ययादीनाम् ७ । १ । २ ।

१—कीलहार्नस्तु नेदं पठति । * ४ । २ । ६१ गणस्यम् ।

शक्यं विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत—नदीकल्पः परीवाहः, कुमारीकाम्यतीति । तस्माद्दुर्भाभ्यामेतद्वक्तव्यं—‘क्रुञ्चा ह्रस्वत्वंचे’ति ॥ ६१ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

शेषे ॥ ४ । २ । ९२ ॥

शेष इत्युच्यते, कः शेषो नाम ? अपत्यादिभ्यश्चातुर्यपर्यन्तेभ्योः येऽन्वेऽर्थाः
स शेषः ।

किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते ? शेषे घादयोः यथा स्युः, स्वार्थे मा भूव-
न्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—‘अणादयः स्वार्थे कस्मान्न
भवन्ती’ति ? अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते, तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति । इमेऽपि
तर्हि जातादिष्वर्थेषु* विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ।

प्र०—ग्रहणं न तु वर्णमात्रस्य यतस्तदादिविधिः स्यादित्यर्थः ॥ ९१ ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

शेषे । शेषग्रहणमन्तरेणापत्यादीनां चातुर्यपर्यन्तानां निवृत्तत्वाद्ब्रह्ममाणेषु जातादिषु
घादयः सिध्यन्तीति मत्वा पृच्छति—कः शेष इति । इतरः सिष्यबुद्धिपरिच्छार्थं शेषं दर्शयति—
अपत्यादिभ्य इति । येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तेनैव पुनः पृच्छति—किमर्थमिति । स्वार्थे मा भूव-
न्निति । अर्थाभिर्देशे हि स्वार्थे घादिसङ्गो, विप्रकर्षात्तु जातादिभिर्घादीनां सम्बन्धो न स्यादिति
भावः ।

८०—भावः । न भवति । अत एव अकारोच्चारणमन्यथा कीति वदेदिति भावः ॥ ६१ ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुनेन सतीदेवीगर्भजन्मना नागोजीभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्घोते
चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ।

शेषे । कः शेष इत्यस्य—किंप्रयोजनकं शेषग्रहणमित्यर्थः । अतस्तदभावेऽपि तदर्थसिद्धिं दर्शयति—
शेषग्रहणमिति । भाष्ये—चातुरर्थेति । चतुर्णामर्थानां समाहारश्चातुरर्थी, चतुरर्थ्येव चातुरर्थ्ये, प्रशदि-
स्वादण् । अस्मादेवाध्यात्मादित्वाट्टुषि ‘चातुरर्थिक’ इति बोध्यम् ।

ननु जाताद्यर्थनिर्देशात्कथं स्वार्थे विधानमत आह—विप्रकर्षोक्तिविति । ननु ‘प्राग्दीध्यतोऽ-
णित्यत्रापत्याधिकारामावात्कथमेतदत आह—प्राग्दीध्यत इति । ननु विप्रकर्षोऽत आह—घादीति ।

† तस्यापत्यम्—अदूरभवश्च ४ । १ । ६२—४ । २ । ७०

‡ राष्ट्रवासरगाद् घलौ ४ । २ । ६३

१—‘क्रियते’ इति क्वचित् ।

* तत्र जातः ४ । ३ । ९५

कथं पुनरिहोच्यमाना घादयो जातादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुम् ? अनुवर्तिष्यन्ते तत्र घादयः । यद्यनुवर्तन्ते घादयः, या या परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वं पूर्वं प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु घादीनपेक्षिष्यामहे । अयुक्तैवं बहूनो-
स्पेक्षा । अपेक्षमाणोऽयमनन्तरं योगमपेक्षेत । बहूनोऽप्यपेक्षा भवति । तद्यथा,—
'कथादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' [३ । ४ । ४६] इति ससामान्यकं सविशेषकं सर्वमपेक्षयते ।

अथवा पुनरस्त्रनुवृत्तिः । ननु चोक्तं 'या या परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वं पूर्वं प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ती'ति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । 'राष्ट्रावारपारादधर्खा' [४ । २ । ६३] । 'ग्रामाद्यखर्खा' [६४] 'राष्ट्रावारपारादधर्खा' । कल्प्यादिभ्यो ढकञ् [६५] 'राष्ट्रावारपारादधर्खा' 'ग्रामाद्यखर्खा'विति ।

अत उत्तरं पठति—

शेषवचनं घादीनामपत्न्यादिष्वप्रसङ्गार्थम् ॥ १ ॥

प्र०—अपत्यादिष्विति । 'प्राप्तोच्यते' इति विगिष्टव्यविपरिच्छिन्नायां प्रवेणाद्यादीनां विद्यानादिति भावः । इमेऽपीति । घादिविद्यानवाक्येष्वर्थनिर्देशाभावात्, 'तत्र जात' इत्यादिष्वर्थ-
निर्देशवाक्येषु प्रत्ययानुपादानात्परस्परवाङ्मिश्रणवादेकवाक्यतायां सत्यां जातादिष्वेव घादयो भविष्यन्ति न तु स्वार्थ इत्यर्थः । एवं तर्हीति । 'तत्र जात' इत्यादिषु प्रत्ययानिर्देशादवश्याद्वा-
ङ्मिश्रणव्या घादय इति भावः । अयुक्तेति । बहूनी बहूनीऽपेक्षा न युक्ता । अनन्तरेणैव प्रत्यये-
नावाङ्मिश्रणव्यादमम्भवादिति भावः । अनन्तरमिति । 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णभ्या'मित्येत-
दित्यर्थः । कथादिष्विति । यथात्र कथादिष्विति वचनेनापेक्षा प्रतिपाद्यते तथेहापि योगवि-
भागनामपत्यात्प्रत्ययनमुदायानेत्ता भविष्यतीति मन्यते । ससामान्यकमिति । 'उपमाने कर्मणि
चे'त्यत्र घातृसामान्यं प्रकृतित्वेनोपादीयतेऽन्यत्र तु विशेषे सर्वस्यैवापेक्षा भविष्यतीत्यर्थः ।

अथयेति । स्वरितत्वादिति भावः ।

उ०—पठविप्रक्षेपेऽप्याकाङ्क्षायात्प्रतिपादनमिति भावः । बहूनी बहूनी इति । वैपुत्रवाचिबहुसन्दस्य
नपुंसकैश्चनप्रयोग इति शेष्यः । ननु तत्र 'कथादिषु' इत्युक्त्यात्परानेक्षा, न चैवमपेक्षेत आह—
यथापेति । योगविभागेति । 'विभाषा पूर्वं'म्येन योगविभागेत्यर्थः । नन्वाधिकारस्य एव प्रकृते
'अपरे'त्युक्तमेव आह—स्वरितत्वादिनि । लौकिकाधिकारपरिभागेन शास्त्रीयाधिकारद्वयतानां 'अपरे'-
स्तुकिरिति भावः । एवञ्च शेषप्रसङ्गं व्यर्थताप्रमे कतिञ्चित् उत्तरं मध्ये—शेषवचनमिति । तस्यैव-

१—'जातादिषु शक्या' पा० ।

२—'परा परा प्रकृतिः' पा० ।

† विभाषा पूर्वाह्णापराह्णभ्याम् ४ । २ । २५ ।

शेषवचनं क्रियते, शेषे घादयो यथा स्युरपत्यादिषु मा भूवन्निति ।
 कथं च प्राप्नुवन्ति ?

तस्येदं वचनात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

तस्येदं विशेषा ह्येतेऽपत्यं समूहो निवासो विकार इति* ।

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अणादयः क्रियन्तां घादय इति, [किमत्र कर्तव्यम् ?] अणादयो भवन्ति
 विप्रतिषेधेन ।

न वा परत्वाद्धादीनाम् ॥ ४ ॥

न वैप युक्तो विप्रतिषेधः । किं कारणम् ? 'परत्वाद्धादीनाम्' । 'विप्रतिषेधे
 पर'मित्युच्यते, पूर्वे चाणादयः परे घादयः ।

परेऽणादयः करिष्यन्ते । सूत्रविपर्यासश्चैवं कृतो भवति ।

अणपवादत्वाच्चाणिवपये घादिप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अणपवादत्वाच्च घादीनामणिवपये घादयः प्राप्नुवन्ति ।

नैप दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नाणिवपये घादयो भवन्ती'ति यदयं

प्र०—विप्रतिषेधादिति । पूर्वविप्रतिषेधादिति भावः । न वेति । अनिष्टप्रसङ्गाद्विप्रतिषेध
 आश्रयितुं न युक्तः । परशब्दस्य व्यवस्थाविषयस्य तत्र ग्रहणादिष्टवाची संगृह्यत इति चेदिष्ट-
 निष्टत्वस्य वचनाद्धिना दुर्ज्ञानत्वात्तद्ग्रहणस्यायुक्तत्वात् ।

अणपवादत्वादिति । नाप्राप्तेऽणि विधीयमाना घादयोऽपत्यादिष्वप्यर्थां बाधेरन्निति
 शेषाधिकारः कर्तव्य इत्यर्थः । इदानीं भाष्यकारोऽसत्यपि शेषाधिकारे ज्ञापकेनापत्यादिषु शेषाधि-

४०—विशेषा हीति । सर्वे च विशेषा लाघवादिदंपदेनोक्ताः, 'तस्येदं'मिति सूत्रे 'इदं'पदार्थस्येदन्वत्याश्रयभूता
 व्याकविशेषा इत्यन्तरार्थः । यद्यपीदमिति प्रत्यक्षविषयत्वेन बोधकं तथापि तेन रूपेण सर्वविशेषसङ्ग्राह-
 कमेतत् । प्रथमतश्च प्रकरणादितस्तत्तद्रूपेण बोधः । शेषग्रहणे तु शेषे इदमर्थे प्रथम इत्यर्थेनापत्यादीना-
 मुक्तानामिदंश्वेन 'इदम्'शब्देनाप्रहणमिति तेषु एतद्व्यावृत्तिः । न च इदम्यदेनापत्यादीनामप्रहणे
 'अपत्यं गोत्र'मिति वाचिकप्रयोगानुपपत्तिः, अणपत्यस्येदमापत्यमित्यर्थो हि तत्रैति वाच्यं, तत्र शिवादि-
 पाठेनाप्यसिद्धेः । 'दशरथ' इत्याद्यापि दशरथशब्दस्य शिवादिवाङ्मौः पाठेन सिद्धमिति भावः ।

* तस्येदम् ४ । ३ । १२०; तस्यापत्यम् ४ । १ । ६२; तस्य समूहः ४ । २ । ३७; तस्य
 निवासः ४ । २ । ६६; तस्य विकारः ४ । ३ । १३४ । १—कोलहानसंस्करण इदं नास्ति ।

† विप्रतिषेधे परं कार्यम् १ । ४ । २ ।

नैवासिकेषु ॥ ६२ ॥

राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥ ४ । २ । ६३ ॥

अवारपाराद्विगृहीतादपि ॥ १ ॥

‘अवारपाराद्विगृहीतादपी’ति वक्तव्यम् । अवारिणः पारीणः अवारपारीणः ।

विपरीताच्च ॥ २ ॥

‘विपरीताच्चे’ति वक्तव्यम् । पारावारीणः ॥ ६३ ॥

कल्यादिभ्यो ढकञ् ॥ ४ । २ । ६५ ॥

‘ग्रामाच्चे’ति वक्तव्यम् । ग्रामेयकः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

‘कल्यादिभ्यो ढक’न्वित्यत्र ‘ग्रामा’दित्यनुवर्तिष्यते* ॥ ६५ ॥

कुलकुञ्चिप्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ४ । २ । ९६ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं कोलेयकः [कौचेयकः प्रवेयकः] ?

कुलस्यापत्यम् ।

प्र०—शेषवचनेन । ‘तत्र जात’ इत्यत्र तु सूत्रेऽस्य लक्षणत्वमाश्रित्यैतेषां सिद्धिमभिधास्यति नागनाथः ॥ ९२ ॥

कुल । कुलस्यापत्यमिति । शुनः प्रत्ययार्थत्वे श्वकुलं प्रकृत्यर्थः संपद्यते । कश्चित्ति ।

उ०—एतेषां सिद्धिमिति । आख्यातवाच्यार्थस्येदमा परामर्शयोगादनेनैव साधनं युक्तमिति भगवतो नागनाथस्याभिप्रायः । शापकेन वार्तिकोक्तार्थप्रत्याख्यानं ऐकदेशिन इत्युक्तमेव । ‘शैषिकान्मनु-
बर्षाया’दित्यस्य विषयलामायाप्यधिकारसूत्रभावश्यकमिति बोध्यम् ॥ ६२ ॥

कुलकुञ्चिप्रीवा । शुन इति । कुलशब्दादपूर्वपदादन्यतरस्यामिति ढकञ् । शब्दशक्तिस्वभावात्-
द्वितस्याभिधानलक्षणत्वाच्च शुन्येवापत्ये इति भावः । ननु कुलस्यापत्येन कथं योग इति चेत्,
कुलशब्दस्य तत्प्रभवपरत्वात् । शुनि शैषिकोऽणु न, अन्नभिधानादिति बोध्यम् । स्वाधिक इतीति ।

१ गोत्रोच्चोष्टोरभ्र..... लुञ्; राजन्वादिगणे; अरीहृणादिगणे ४।२।३६; ५३ ग०; ८० ग०,
गोत्रचरणाद् घुञ् ४ । ३ । १२६ ।

१—‘ग्रामाच्चे’ति वार्तिकं कश्चिद् दृश्यते ।

* ग्रामाद्यलञ्जी ४ । २ । ६५ ।

२—नागनाथः=पतञ्जलिः ।

३—इदं कश्चिन्न ।

कुत्तिस्रीवात्तु कन्ढजः ।

कुलस्यापत्यं कौलेयक इति भविष्यति* । कुत्तिस्रीवादपि ढवन्तात्क-
न्मविष्यति† ॥ ६६ ॥

कापिश्याः प्फक् ॥ ४ । २ । ६६ ॥

*वाह्ल्युदिपदिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । वाह्लायनी और्दायनी पार्दायनी ॥ ६६ ॥

रङ्कोरमनुष्येऽएच ॥ ४ । २ । १०० ॥

अमनुष्य इति किमर्थम् ? राङ्कवको मनुष्यः ।

रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ्चिधानात् ॥ १ ॥

रङ्कोरमनुष्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ्चिधानात्' ।

अयं मनुष्ये मनुष्यस्थे च बुञ्चिधीयते‡ स वाधको भविष्यति ।

प्र०—स्वार्थिक इति भावः ॥ ६६ ॥

कापि श्याः । वाह्ल्युर्दीति । 'अवृद्धादपो'ति बुञ्चि प्राप्ते प्फगारम्यते इत्याहुः ॥ ६६ ॥

रङ्को । रङ्कवो जनपदस्ततः 'प्राग्दीव्यतोऽ'णित्यणप्राप्तस्ततोऽवृद्धादपोति बुञ्चप्राप्तः, तत
'ओर्देशे' ठञ्प्राप्तः, ततः 'कोपवादण्', ततः 'कञ्छादिभ्यश्चे'त्यण् प्राप्तस्ततः प्फगणो विधीयते ।
कञ्छादिषु कोपवत्वादेवाणि सिद्धे रङ्कुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ्चिधानार्थः । स वाधक
इति । विशेषविहितत्वादिति भावः ।

उ०—'दतिकुत्तिकलशिवस्यस्यहेर्दं' ग्रीवाम्योऽएच'त्यभिधानस्वामाख्यादस्यलङ्कारयोरेवेति बोध्यम् । कश्चित्ति
'सशयां क'ञ्चित् कन् ॥ ६६ ॥

कापिश्याः प्फक् । अवृद्धादपोति । 'वाह्लायनी'त्यत्रापि नावृद्धादित्यर्थेन प्राप्तिः । क्वचिच्च
'अवृद्धा'त्वेव पाठः ॥ ६६ ॥

रङ्कोर । ननु रङ्कोः कञ्छादिस्वादेवाणि सिद्धेऽपि विधानं व्यर्थमत आह—रङ्कव इति । तत्र
प्फका बाधा मा भूदित्यपि विधीयत इति भावः । नन्वेवं कञ्छादिषु रङ्कुशब्दपाठो व्यर्थः, कोपवत्वादेव
सिद्धेरत आह—कञ्छादिष्विति । विशेषेति । रङ्कुशब्दविषयस्य तस्याचरितार्थत्वादिति भावः । न च
रङ्कोरमनुष्यवृत्तैकल्पिक इत्यर्थशापनार्थं तत्र रङ्कुशब्दपाठः, 'अमनुष्ये'त्यस्वामावेहि पत्रे प्फगणि स्यात्,
एवञ्च मनुष्ये 'राङ्कवः' 'राङ्कवक' इति रूपद्वयमिति चाप्यत्र, एतत्स्वविहितयोर्द्वयोरप्यभावस्यामनुष्यग्रहणेन

* अपूर्वपदान्यतरस्यां यदृट्कञो ४ । १ । १४०

† दतिकुत्तिकलशिवस्यस्यहेर्दं; ग्रीवाम्योऽएच च ४ । २ । ५६; ५७, सशयां कन् ५ । ३ । ८७

‡ इतः पूर्व 'वाह्ल्युदिपदिभ्यश्चे'ति वार्तिकं क्वचित् ।

§ मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् ४ । २ । १३४

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणौ भवत इति ।
अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वात् ॥ २ ॥

अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेत्तन्न । किं कारणम् ? 'अनिष्टत्वात्' ।
न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणाविष्येते । किं तर्हि ? बुभेवेष्यते ।

अग्रहणं च कच्छादिभ्योऽएवचनात् ॥ ३ ॥

अग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् ? 'कच्छादिभ्योऽएवचनात्' । कच्छादि-
पाठादत्राएभविष्यति* ॥ १०० ॥

अव्ययात्प ॥ ४ । २ । १०४ ॥

परिगणनं कर्तव्यम् ।

अमेहकतसिन्नेभ्यस्त्याड्विधिर्योऽव्ययात्स्मृतः ।

अमा-अमात्यः । अमा ॥ इह-इहत्यः । इह ॥ क-कृत्यः । क ॥ तसि—

प्र०—अमनुष्ये मनुष्यस्थे इति । चूडादावित्यर्थः । यदि हि मनुष्यस्थे वुञ्ज ष्फगणो न
वाधेयातां मनुष्यप्रतिशेषोऽनर्थकः स्यात् ॥ कच्छादिभ्योऽएवचनादिति । ततश्चैकविषयत्वा-
त्पयसिण ष्फगणो भविष्यत इति नार्योऽण्वचनेनेत्यर्थः । तदेव 'रङ्कोश्चे'त्येव वक्तव्यम् । यस्तु
कैश्चिदभ्यवायि-अमनुष्यग्रहणेन पशुदासाश्रयेण मनुष्यसदृशे प्राणिनि ष्फग्विधीयते नाप्राणिनि ।
अत एव विशेषविहितत्व दणो बाधकः स्यादित्यग्रहणमपि कृतमिति । तदनुक्तम् । न हि
भाष्यकारवार्तिककाराभ्यामभिदुक्तनरः शब्दविषये कश्चिदस्ति ॥ १०० ॥

अव्ययात्प । अमेहेति । योऽव्ययात्पन्विधिः सोऽमादिभ्य एव स्मृत इत्यर्थः । अमाशब्दः
सहार्थे सामीप्ये च वर्तते । तेन समीपे भवतीत्यमात्यः । औत्तराह इति । 'आहि च दूरे'

४०—बोधनात्, शक्तिंऽप्यणोऽलाभात् । न च तेन ष्फगभाव एव बोध्यते, विनिगमनाविरहात्सूत्रोपात्तत्वेन
तत्र 'अमनुष्ये' इत्यस्यान्वयौचित्यात् ।

अदि हीति । एवञ्च वुञ्जः ष्फगणौ बाधकाविति शक्यत इत्यर्थः । सतरचेति । न च मनुष्यतस्य-
थोर्बुद्धिव्यर्थः स पाठश्चरितार्थः, विनिगमनाविरहेण तस्याठस्योभयार्थत्वादिति भावः । न हि भाष्येति ।
एवञ्च भाष्यसंमतमेव लक्ष्यं, सूत्रे तु स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं ग्रहणमिति भावः ॥ १०० ॥

अव्ययात्प । अमादिभ्यो यस्यबिधेः सोऽव्ययादित्यन्वयेऽप्रसिद्धिर्वैयर्थ्यञ्चेत्यत आह—
योऽव्ययादिति । ध्रुवं नियतमिति । ध्वंसप्रतियोगित्वादिकमित्यर्थः ।

तत्स्त्यः यतस्त्यः । तसि ॥ ञ-तत्रत्यः यत्रत्यः ॥ इतरया द्वीत्तराद्दीपरिष्टपारतानां
प्रतिषेधो वक्रव्यः स्यात् । औत्तराहः औपरिष्टः पारतः † ।

['निशब्दाद्रपि वाच्योऽयं ध्रुवार्थे नियते तथा ॥]

त्यन्नेर्ध्रुवे ॥ त्यन्नेर्ध्रुवे वक्रव्यः । नित्यः ।

निसो गते ॥ निसो गते त्यन्वक्रव्यः । निष्टयः* ।

अरण्याणः ॥ अरण्याणो वक्रव्यः । अरण्याः सुमनसः ।

दूरादेत्यः ॥ दूरादेत्यो वक्रव्यः । दूरेत्यः ।

उत्तरादाहश् ॥ उत्तरादाह्वक्रव्यः । औत्तराहः ।

अव्ययात्त्यप्याविष्टयस्योपसंख्यानं छन्दसि ॥ १ ॥

अव्ययात्त्यविष्टयत्राविष्टयस्य छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आविष्टयो
वर्धते चार्तरासु † ।

प्र०—'उत्तराहे'त्याहिप्रत्यय' । उत्तराहि भवः । उपरिष्ठाद्भवः । परतो भव इत्यण् । 'अव्ययानां
भमात्रे' इति टिलोपः । 'परत-शब्दो 'विभाषा परावराभ्या'मित्यतमुजन्त' ।

त्यन्नेर्ध्रुवे इति । ध्रुवं नियतमुच्यते । निसो गत इति । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्य इति
निष्टयः षण्डालादिः । 'ह्रस्वात्तादौ तद्धित' इति सकारस्य मूर्द्धन्यस्तकारस्य ष्टुत्वम् । अरण्या-
णश्च इति । अणि सति झोप्स्यादिति णो विधीयते ।

आविष्टय इति । आविशशब्दाद्बृद्धाच्छे प्राप्ते त्यद्विधिः । आविर्भूत आविष्टयः ।

उ०—'निर्गत' इत्यस्य ऋमादित्वाकाङ्क्षायाः सत्त्वादाह—वर्णाश्रमेभ्य इति । नन्वरण्यात्सामान्य-
स्त्रेष्यासिद्ध एवेत्यत आह—अशीति । एतदर्थमेव भाष्ये त्रिगणमुदाहृतम् । परिगणनमभिप्रेत्याह बृद्धाच्छे
इति । ननु परिगणनादथ स्वयः प्राप्तिरेव नोपेत आह—असतीति । परिगणनं भाष्यकृणोऽन्यवाक्ति-
ककारस्य वेति विप्रतिषेधवाक्तिककारस्तत्र जानातीति भावः ।

ननु 'धन्वयोपवा'दित्यत्र 'बृद्धा'दित्यनुवृत्तेरनवकारत्वात्परत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह—परत्वेति ।

† उत्तराह, उपर्युपरिष्ठात्; विभाषा परावराभ्याम् ५ । ३ । ३८; ३१, २६; प्राग्दीव्यतोऽण्
४ । १ । ८३; अव्ययानां च ६ । ४ । १४४ वा० ५

१—कानित्कोऽयं पाठः । काशिकायां खेवं दृश्यते—'निनिर्म्यां' ध्रुवगत्येभ्य प्रवेशो नियमे तथा' इति ।

* इत्स्वात्तादौ तद्धिते ८ । ३ । १०१

† अण् यं १ । ६५ । ५

अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो विप्रतिपेधेन ॥२॥

अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो भवति विप्रतिपेधेन ।

अव्ययाख्यम्भवतीत्यस्यावकाशः—अमात्यः । छस्यवकाशः—शालीयः मालीयः ।
आरादुभयं प्राप्नोति—आरातीयः ॥ तीरोत्तरपदादम्भवतीत्यस्यावकाशः—करवतीर-
कारवतीरी । छस्य स एव । वायसतीरादुभयं प्राप्नोति—वायसतीरीयः ॥ रूप्योत्त-
रपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः—चणाररूप्य^१—चाणाररूप्या । छस्य स एव । माणिरू-
रूप्यादुभयं प्राप्नोति । तं चापि च्छं परत्वाद्योपधलक्षणो बुञ्चाधत्ते—माणिरूप्यकः ॥
उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादम्भवतीत्यस्यावकाशः—शिवपुर—शैवपुरः ।
छस्य स एव । वाडवकर्पादुभयं प्राप्नोति—वाडवकर्पायः ॥ कोपधादम्भवतीत्यस्या-
वकाशः—निलीनक—नैलीनकः । छस्य स एव । औलूकादुभयं प्राप्नोति—औलूकीयः ।

प्र०—आरातीय इति । असति परिगणनेऽत्र प्राप्नोति । योपधलक्षण इति । 'धन्वयोपधाद्बु' इति
बुञ् । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते । अपवादत्वादिह च्छस्य बुञ्—बाधकः । वार्तिककारेण तु
प्राप्तिमात्राश्रयेण छस्य रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च व्यस्य विप्रतिपेध उक्तः । शिवपुरमिति ।
शिवस्य पुरमिति पञ्चीसमासः । समासस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । 'प्रस्थपुरवहान्ताच्चे'त्यत्र
'वृद्धात्प्राचा'मित्यन्तो वृद्धाधिकारादत्र बुञ्च भवति । कोपधादिति । 'प्रस्थोत्तरपदलक्षादिकोपधाद'-
णित्ययमणिवर्चित्तः । एतस्माद्धि परश्छ । यस्तु 'कोपधाद'णित्यण् स जनपदबुञ्जोऽपवादः ।
तस्यापि 'वृद्धादकेकान्तलोपधा'दित्यत्र लोपधग्रहणाच्छो बाधकः, परत्वात् । औलूकादिति ।
उलूका अस्मिन् सन्तीति । तदस्मिन्नस्तीत्यण् । औलूको नाम ग्रामः ।

उ०—नन्वेवं 'रूप्योत्तरपदादत्रप्रत्ययाद्वृद्धाच्छः परत्वा'दिति वार्त्तिकासङ्गतिरत्र ग्राह—वार्त्तिकेति । 'पुरे
प्राचा'मित्यनेन पुरान्तसमासे पूर्वपदस्थान्तोदात्तत्वविधानात्प्राम्णान्तोदात्तोऽत ग्राह—शिवस्येति । तत्त्वधि-
काराद्बहुव्रीहिविषयमिति भावः । ननु कथमयमञ्जोऽवकाशः, परत्वेन पुरान्तलक्षणव्युत्पापत्तेरत्र ग्राह—प्रस्थेति ।
बुञ्जोऽपवाद इति । स तु 'वृद्धाच्छ' इत्यतः पर इति भावः । कोपधग्रहणादिति । 'अदकेकान्त'स्थाने
'कोपधग्रहणं कर्त्तव्य'मिति वार्त्तिकादिति भावः । एवञ्च तत्रापि फले न विशेषो यद्यपि तथापि 'वृद्धाच्छ'
इति वार्त्तिकमसङ्गतं स्यादिति तात्पर्यम् । केचित्तु 'वृद्धाच्छ'पदेनोभयोरपि सङ्ग्रहं मन्वते । 'वृद्धादके'
इति स्वस्य कोपधा'दित्यस्य जनपदतद्वधविषयस्यात्र प्राप्तिरपि नेत्याह—औलूको नाम ग्राम इति ।

‡ अथव्याख्यम्, तीररूप्योत्तरपदाद्बुञ्जो; उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्; प्रस्थोत्तरपदलक्षादि-
कोपधादण्; वृद्धाच्छः ४ । २ । १०४; १०६; १०६; ११०; ११४

१—'करवतीर' पा० । २—'चणाररूप्य' पा० । + धन्वयोपधाद्बुञ्ज ४ । २ । १११

तेभ्यष्टञ्जिठौ ॥ ३ ॥

तेभ्यस्त्यवादिभ्यष्टञ्जिठौ भवतो विप्रतिपेधेन* ॥ अव्ययात्त्यञ्भवतीत्यस्या-
वकाशः—प्रमात्यः । ठञ्जिठयोर्वकाशः—कारतन्तविक्री कारतन्तविका । आरान्नाम
वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—आरात्की आरात्का ॥ तीरोत्तरपदाञ्चो भवतीत्यस्या-
स्यावकाशः—करवतीर—कारवतीरी । ठञ्जिठयोः स एव । कौस्तीरं नाम वाही-
कग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—कास्तीरिकी कास्तीरिका ॥ रूप्योत्तरपदाञ्चो भवतीत्यस्या-
वकाशः—चाणारूप्य—चाणारूप्या । ठञ्जिठयोः स एव । दासरूप्यं नाम
वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि ठञ्जिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो बुच्याधते†—
दासरूप्यकः ॥ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादाञ्चभवतीत्यस्यावकाशः—शिवपुर-
शैवपुरः । ठञ्जिठयोः स एव । शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—
शाकलिकी शाकलिका ॥ कोपधादएभवतीत्यस्यावकाशः—निलीनक—नैऋतकः ।
ठञ्जिठयोः स एव । सौमुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । तौ चापि
ठञ्जिठौ परस्वारोपधलक्षणश्चो वाधते‡—सौमुकीयः ।

न वा ठञ्जिठानां ज्ञापवाद्त्वान्तद्विपये चाभावादितरेषाम् ॥ ४ ॥

प्र०—तेभ्य इति । ये यस्य वाध्या अव्ययादिलक्षणाः प्रत्ययास्तेभ्य इत्यर्थः । आरात्कीति ।
परिगणनानेक्षयार्थं विप्रतिपेधे उक्तः । शाकलमिति । शकलानि सन्त्यस्मिन्निति पूर्ववदण् ।
कोपधलक्षण इति । 'बृद्धादकेकान्ते'त्यत्राकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यमिति विहितः ।

उ०—तच्छब्दप्रसङ्गमर्थमनुगतं रूपं दर्शयति—परिगणनानेक्षयेति । 'ग्रामवाचिनोऽप्यव्ययान्'मित्याभि-
धेदम् । पूर्ववदिति । 'तदस्मिन्नस्ती'रनेने । अत्र सर्वत्र 'वाहीकग्रामेभ्य'श्चेति ठञ्जिठौ ।

* अव्ययात्त्यञ्, तीरूप्योः; उदीच्यग्रामाश्च; प्रत्योत्तरपद०, वाहीकग्रामेभ्यश्च ४ । २ ।

१०४; १०६; १०६; ११०; ११७ । १—'कारतन्तविक्री कारतन्तविका' इति कीलहर्तनपाठः ।

२—'कास्तीरो' नाम' पा० । 'कास्तीराश्शुभे नगरे' (६ । १ । १५५) इत्यत्र वृत्तिः—
'शैवतीरमस्य, अत्रशैव तुन्दमन्थेनि ध्युत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाप्यमेतयोः । कास्तीरं नाम नगरम् ।' इति ।
कास्तीराराष्ट्रकं वर्म कीटिलीयार्थेरास्त्रे (अधि० २, प्र० २७, अ० ११) द्रष्टव्यम् ।

† घन्वयोरघाद् गुम् ४ । २ । १२१ ।

‡ अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौमुकादर्थम् ४ । २ । १५१ पा० १ । १०६८

न वार्थो विप्रतिपेधेन । किं कारणम् ? 'ठआदीनां छापवादत्वात्' । ठआद-
यरछापवादाः । 'तद्विपये चाभावादितरेषाम्' । तद्विपये छविपये त्यवादीनामभावः ।

कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिपेधो योऽयं कोपधादणरछस्य च । किं कारणम् ?
'कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्' । सिद्धोऽत्राणुत्सर्गैव*, तस्य पुनर्वचन
एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्वाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमर्ज-
वाधते, एवं छमपि वाधते ।

तस्मादन्तोदात्ते कोपधप्रतिपेधः ॥ ६ ॥

तस्मादन्तोदात्ते कोपधादणः प्रतिपेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । 'मध्येऽपवादाः
पूर्वान्विधीन्याधन्त' इत्येवं कोपधादणं वाधिष्यते, छं न वाधिष्यते ।

छादोर्देशे कालाट्टञ् ॥ ७ ॥

छाद् 'ओर्देशे ठञ्' [४ । २ । ११६] कालाट्टञ् [४ । ३ । ११]
इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन । छस्यावकाशः—शालीयः मालीयः । ओर्देशे ठञ्भवतीत्य-

प्र०—न वेति । यदुक्तं तेभ्यश्चित्रठाविति तन्निराकरोति । अव्ययादिलक्षणानां प्रत्ययानां
परत्वाच्छेन बाधितानां छापवादैश्चादिभिस्तृष्टवतैः सह संप्रधारणा नास्तीत्यर्थः । अत्रं वाधत
इति । उदीच्यग्रामलक्षणमित्यर्थः । तस्मादिति । 'उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तादकोपधा'दिति
वक्तव्यमित्यर्थः । भाष्यकारो विप्रतिपेधं समर्थयितुमाह—न वक्तव्य इति । दाक्षिकर्षुक इति ।
दाक्षिकर्षुर्नामि वाहीकग्रामः । 'तत्र भव' इति ठञ् । 'इमुमुकान्तात्कः' 'केऽण्' इति ह्रस्वः ।

उ०—छापवादैरिति । 'वाहीकग्रामेभ्यश्चे'त्यत्र वृद्धादिष्वनुवृत्तेरिति भावः । ठञादिभिरिति । आदिना
त्रिष्ठः । बहुवचनं प्रयोगबहुत्वाभिप्रायम् । भाष्ये—कोपधादणः पुनरिति । पूर्ववात्किंकोको यः कोपधा—
एङ्गयोर्विप्रतिपेध 'श्रौतूकीय' इत्येतद्विषयः, तत्त्वण्डकमिदम् । तदाह—अथन्वापीति । तदपवादम्—
अपवादत्वात् । उदीच्यग्रामलक्षणमिति । 'प्रत्योत्तरपदेति कोपधलक्षणाणि'ति शेषः । अपवादत्वात्
तोऽभो वाधकः, तत्र 'उदीच्यग्रामाच्च' इति सम्पूर्णांशानुवृत्तेरिति भावः । वक्तव्यमित्यर्थं इति । एवं हि
अभि प्रतिविद्धे यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यतीति छः सिद्ध इत्यर्थः । वृद्धत्वं दर्शयितुमाह—

* प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३ । † उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ४ । २ । १०६ ।

स्यावकाशः—निपादकर्पूनाम देशः—नैपादकर्पुकः । इहोभयं प्राप्नोति—दात्तिकर्पुकः ॥
कालाद्वृत्तभवतीत्यस्यावकाशः—आर्धमासिकम् सांवत्सरिकम् । छस्य स एव ।
मासादुभयं प्राप्नोति—मासिकम् ।

नचत्रादण् ॥ ८ ॥

नचत्रादण् छाद्भवति विप्रतिपेधेन । अणोऽवकाशः—तैपः पौपः । छस्य
स एव । स्वातेरुभयं प्राप्नोति—सौवातः ।

अव्याद्दयुद्गुलौ ॥ ९ ॥

अव्ययाद्दयुद्गुलौ छाद्भवतो विप्रतिपेधेन । द्युद्गुलौखकाशः—दोपातनम्
दिवातनम् । छस्य स एव । प्रातःशब्दादुभयं प्राप्नोति—प्रातस्तनम् ।

शरीरावयवाच्चत् ॥ १० ॥

शरीरावयवाच्चच्छाद्भवति विप्रतिपेधेन । यतोऽवकाशः—दन्त्यम् श्रोष्ठयम् । छस्य
स एव । पादशब्दादुभयं प्राप्नोति—पद्यम्+ ।

वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्त्वौ ॥ ११ ॥

वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्त्वौ छाद्भवतो विप्रतिपेधेन । यत्त्वयोखकाशः—
ऋकूरवर्ग्यः अकूरवर्गीणः । छस्य स एव । यामुदेववर्गादुभयं प्राप्नोति—यामुदेववर्ग्यः
यामुदेववर्गीणः ।

प्र०—सौवात इति । अतेः सुपूर्वा 'दज्यतिम्या'मितौणप्रत्ययः । स्वातिना युक्तः काल इत्यण् । तस्य
'लुवविगेये' इति लुप् । स्वातो भव इति मन्विबेलोदिमूषेणाण् । जातेऽर्थे तु लुक् भाव्यं
'अविघ्नफल्गुनी'त्यादिना । पद्यमिति । 'पद्यत्वतदर्थे' इति पद्भावः । अकूरवर्ग्य इति । अकूरो

४०—दात्तिकर्पूरिति । अत्रास्य टप्रोऽवकाशप्रदशंनभाधे 'निपादकर्पू'रिति पाठः । एतदुत्तरभाधे
'नचत्रादण्छात्तरवात्', 'द्युद्गुलौ च छात्तरत्वा'दिति विप्रतिपेधद्वयमुक्तं, तदेकदेश्युक्तिः, परस्मै
छुशपठप्रपवादतयोः कृष्टत्वानामण्णादीनां दुर्घनेन छेत्न सम्प्रसारणाया अपयोगात् । तद्विधायि कालादिति
वर्तत इति वृत्त्यनुमासिषः । वन्दुवन्तु टप्रनमादधोऽपि परस्तरन्निहायेण चारितात्पर्यस्यैव लम्प्यणा-

१—'निपादकर्पू'रिति नागेश सम्मतः पठः । किलहर्नपाठश्च 'निपादकर्पू' नैपादकर्पुकः' इति ।

२—उन्विषोलाद्यनुनक्षत्रेभ्योऽण् ४ । ३ । १६ ।

३—मायानिरं प्रहेप्रगेऽऽधःभ्य-

द्युद्गुलौ ह्रद् च ४ । ३ । २३ । ४—शरीरावयवाच्च ४ । ३ । ५५ । + पद्गतदन्तर्धं ६ । ३ । ५३ ।

* वर्गान्ताच्च, अशब्दे यत्त्वयन्त्यतस्यात् ४ । ३ । ६३ । ६४ ।

द्वन्द्वद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ २१ ॥

‘द्वन्द्वद्वुन्वैरमैथुनिकयोः’ [४ । ३ । १२५] छाद्भवति विप्रतिपेधेन ।
 वुनोऽवकाशः—अहिनकुलिका । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—काकोलुकिका
 श्वावराहिकाः ।

गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ २२ ॥

‘गोत्रचरणाद्वुञ्’ [४ । ३ । १२६] छाद्भवति विप्रतिपेधेन । वुनोऽव-
 काशः—म्लौञ्चिकायनकम् म्लौञ्चिकायनकम् । काठकम् कालापकम् । छस्य स
 एव । इहोभयं प्राप्नोति—गार्गकम् वात्सकम् । मौदकम् पैप्पलादकम् ।

कएवादीजोऽण्विधेः ॥ २३ ॥

‘कएवादिभ्योऽणभवति’ ‘इजोऽणभवती’त्येतस्माद्वुञ्भवति विप्रतिपेधेनः ।
 ‘कएवादिभ्योऽणभवति’ ‘इजोऽणभवती’त्यस्यावकाशः—काएवा दण्डमाणवाः ।
 दाक्षा दण्डमाणवाः । वुवः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—काएवकम् दाक्षकम् ।

ठञ्जिठाभ्यामोर्देशे ठञ् ॥ २४ ॥

ठञ्जिठाभ्याम् ‘ओर्देशे ठञ्’ [४ । २ । ११६] इत्येतदभवति विप्रतिपे-

प्र०—श्वावराहिकेति । श्वा च वराहश्चेति द्वन्द्वः । ‘येषां च विरोध’ इत्येकवद्भावः । शुनो-
 दन्तदंष्ट्रे’ति दीर्घः । ततो वैरे वुन् । काएवा इति । काण्व्यो गर्गादियत्रन्तः । तस्य ‘दण्डमाणवा’

उ०—योरपि प्रहृणं, द्वयोरप्युदाहरणात् ॥ श्वावराहस्य वृद्धत्वमुपपादयति—श्वा चेति । शुनो दन्तेति । ‘अन्येषा-
 मपि दृश्यते’ इत्येतदप्रहृणंताभियुक्तोक्तिरियम् । भा०—मौदकमिति । मौदपैप्पलादौ शाखाच्छेत्वा-
 चिनौ । ननु कएवाद्यणश्छस्येव वुनोऽवकाशवत्स्वार्कथं विप्रतिपेधोऽत आह—पुरस्तादिति । भाष्ये-
 ठञ्जिठाभ्यामिति । ‘काश्यादिभ्यश्चञ्जौ’ ‘वाहोक्प्रामेभ्यश्चे’ति विहितावित्यर्थः । कारतन्तयनापितवारम्
 वाहीकप्रामौ ।

छठशोऽपीति । ‘ओर्देशे’ इति ठञ् । भाष्ये कालाहञ्चु वार्तिकोच्चारणप्रसङ्गेनोक्तः । ननु ‘ओर्देशे’
 इत्यत्र ‘वृद्धा’दित्यस्य निवृत्तावपि वृद्धाच्चावृद्धाश्च तेनैव तत्विधौ ‘वृद्धात्प्राचा’मिति व्यर्थमत आह—

‡ अन्येषामपि दृश्यते ६ । ३ । १३७ ।

§ कएवादिभ्यो गोत्रे; दञ्जच ४ । २ । ११७ ।

¶ न दण्डमाणवान्तेषासिपु ४ । ३ ।

१ वुञ् ४ । ३ । १२६ ।

बह्वचोऽन्तोदात्ताष्टञ् ॥ १२ ॥

‘बह्वचोऽन्तोदात्ताष्टञ्’ [४ । ३ । ६७] छान्द्रवति विप्रतिपेधेन । उत्रोऽवकाशः—नतानत—नातानतिकः । छस्य स एव । सामस्तादुभयं प्राप्नोति—सामस्तिकः ।

आयस्थानेभ्यष्टक् ॥ १३ ॥

आयस्थानेभ्यष्टक् छान्द्रवति विप्रतिपेधेन । उत्रोऽवकाशः—शौलिककम् गौलिमकम् । छस्य स एव । आपणादुभयं प्राप्नोति—आपणिकम् ।

विद्यायोनिस्वन्धेभ्यो बुञ् ॥ १४ ॥

‘विद्यायोनिस्वन्धेभ्यो बुञ्’ [४ । ३ । ७७] छान्द्रवति विप्रतिपेधेन । बुञोऽवकाशः—श्रौषाध्यायकम् पैतामहकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—आचार्यकम् मातुलकम् ।

ऋतष्टञ् ॥ १५ ॥

‘ऋतष्टञ्’ [४ । ३ । ७८] छान्द्रवति विप्रतिपेधेन । उत्रोऽवकाशः—हौत्कम् स्वासृकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—शास्त्वृकम् भ्रात्वृकम् ।

रूप्यमयटौ ॥ १६ ॥

रूप्यमयटौ छान्द्रवतो विप्रतिपेधेन । रूप्यमयटोरवकाशः—देवदत्तरूप्यम् देवदत्तमयम् । छस्य स एव । वायुदत्तादुभयं प्राप्नोति—वायुदत्तरूप्यम् वायुदत्तमयम् ।

प्र०—नाम क्षत्रियः भगवान् वासुदेवो वा । नातानतिक इति । नतोऽनुदात्तः । अनत उदात्तः । ततो द्वन्द्वः । समासस्त्वरेणान्तोदात्तः । सामस्तं नाम शास्त्रम् । आपणिकमिति । आपणादागतमिति ठक् । स्वासृकमिति । उण्यादीनां कचिद्व्युत्पत्तिकार्यभावात् । ‘न ध्वाभ्यामिति न प्रवर्तते । शास्त्वृकमिति । शामेस्त्वृत्त्वृचौ । ‘शंसिञ्जदादिभ्यः संज्ञायां चानिटा’विनि

उ०—धीज्त्वेन भाष्यासङ्गत्यभाव इति दिक् ॥ ध्विष्ठेति । तत्र सूत्रे ‘स्वातितिष्ये’ति ह्रस्वान्तः फः इति भावः । वासुदेवो वेति । ‘श्रक्रः पेशलो दक्षे’ इति सहलनामसु पाठादिति भावः ।

अनत उदात्त इति । तत्तद्यतिपादकशास्त्रञ्च नतानतशब्दाभ्यामुच्यते, ‘तस्य द्यस्थान’

द्वन्द्वान्बुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ २१ ॥

‘द्वन्द्वान्बुन्वैरमैथुनिकयोः’ [४ । ३ । १२५] छाद्भवति विप्रतिपेधेन ।
बुनोऽवकाशः—अहिनकुलिका । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—काकोलूकिका
श्वावराहिकाः ।

गोत्रचरणाद्बुञ् ॥ २२ ॥

‘गोत्रचरणाद्बुञ्’ [४ । ३ । १२६] छाद्भवति विप्रतिपेधेन । बुनोऽव-
काशः—म्लौचुकायनकम् म्लौचुकायनकम् । काठकम् कालापकम् । छस्य स
एव । इहोभयं प्राप्नोति—गार्गकम् वात्सकम् । मौदकम् पैपलादकम् ।

कएवादीञोऽण्विधेः ॥ २३ ॥

‘कएवादिभ्योऽणभवति’ ‘इञोऽणभवती’त्येतस्माद्बुञ्भवति विप्रतिपेधेनः ।
‘कएवादिभ्योऽणभवति’ ‘इञोऽणभवती’त्यस्यावकाशः—काएवा दण्डमाणवाः ।
दाद्या दण्डमाणवाः । बुञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—काएवकम् दानुकम् ।

ठञ्जिठाभ्यामोर्देशे ठञ् ॥ २४ ॥

ठञ्जिठाभ्याम् ‘ओर्देशे ठञ्’ [४ । २ । ११६] इत्येतद्भवति विप्रतिपे-

प्र०—श्वावराहिकेति । श्वा च वराहश्चेति द्वन्द्वः । ‘येषां च विरोध’ इत्येकवद्भावः । शुनो-
दन्तद्रे’ति दीर्घः । ततो वैरे बुन् । काएवा इति । काण्व्यो गार्गादियत्रन्तः । तस्य ‘दण्डमाणवा’

उ०—घोरपि ग्रहणं, द्वयोरप्युदाहरणात् ॥ श्वावराहाय वृद्धत्वमुपगदयति—श्वा चेति । शुनो दन्तेति । ‘अन्नेना-
मपि दृश्यते’ इत्येतत्प्रश्नभूनाभियुक्तोक्तिरिह । मः—मौदकमिति । मौदपैपलादौ शाखापेतृमा-
चिनौ । ननु कएवाद्यणश्चस्येव बुनोऽण्यपवादत्वात्कथं विप्रतिपेधोऽत आह—पुरस्तादिति । भार्ग-
ठञ्जिठाभ्यामिति । ‘कार्यादिभ्यश्च ञ्जिठौ’ ‘वाहोक्प्रामेभ्यश्चे’ति विहितावित्यर्थः । कारतन्तपनापितकार-
वाहीकप्रामौ ।

छटप्रोत्पीति । ‘ओर्देशे’ इति ठञ् । भाष्ये कालाट्टञ्च वार्तिकोच्चारणप्रसङ्गेनोक्तः । ननु ‘ओर्देशे’
इत्यत्र ‘वृद्धा’दित्यन्य निवृत्तावपि वृद्धाश्च वृद्धाश्च तेनैव तद्विधौ ‘वृद्धान्प्राचा’मिति व्यर्थमत आह—

‡ अन्नेनामपि दृश्यते ६ । ३ । ११७ ।

§ कएवादिभ्यो गोत्रे; इमरन ५ । २ । १११; ११२; गोत्रचरणाद् बुञ् ५ । ३ । १२६ ।

¶ न दण्डमाणवान्नेवापि ५ । ३ । १२० ।

धेन X । ठञ्चिठयोरवकाशः—कारतन्तविक्री कारतन्तविका । 'ओदेशे ठञ्भवती'-
त्यस्यावकाशः—निपादकर्तृ—नैपादकर्तृकः । इहोभयं प्राप्नोति—नापितवास्तुकः ।
ठञ् भवति विप्रतिषेधेन ।

न वा ठञोऽनवकाशत्वात् ॥ २५ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ? 'ठञोऽनवकाशत्वात्' । अनवकाश-
ष्टञ् ठञ्चिठौ बाधिष्यते । ननु चेदानीमेवावकाशः प्रकल्पः—यद्वृद्धमनुवर्णान्तं
वाहीकग्रामः स ठञ्चिठयोरवकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तमवाहीकग्रामः स ठञोऽव-
काशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं वाहीकग्रामश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति ।

एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेधस्योपालम्भः । कस्य तर्हि ? 'छादोदेशे
कालाट्ट'चित्स्थेतस्य । ननु च तत्राप्यवकाशः प्रकल्पः—यद्वृद्धमनुवर्णान्तं स
च्छस्यावकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं स ठञोऽवकाशः । यद्वृद्धमुवर्णान्तं देशरच
तस्मादुभयं प्राप्नोति । एवं तर्हि 'वृद्धात्प्राचाम्' [४ । २ । १२०] इत्यनेन वृद्धग्र-
हणेन किं क्रियते ? यावद्ब्रूयात्पूर्वस्मिन् यागे वृद्धाच्चावृद्धाच्चेति । यदेतस्मिन् यागे
वृद्धग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ।

योपधप्रस्थादीनां वुञ् ॥ २६ ॥

योपधप्रस्थादीनां वुञ्ठञ्चिठाम्यां भवति विप्रतिषेधेन* । योपधाद्वुञ्भवती-

प्र०—इत्यण् । वुञ्च न 'न दण्डमाख्यवान्तेवासि'त्विति निविद्धः । 'पुरस्तादपवादा' इति न्यायेनाण्
छं बाधते न वुञ्चमिति विप्रतिषेधो युक्तः ।

एवं तर्हीति—छठत्रोरपि विप्रतिषेधो नास्तीति दर्शयति । 'वृद्धात्प्राचा'मिति ठञो विशेषविहित-
तत्वादित्यर्थः । यावद्ब्रूयादिति । यदि वृद्धाच्छ इत्यतो वृद्धग्रहणमोदेशे इत्यत्रानुवर्तते तदा 'वृद्धा'-
त्प्राचा'मिति सूत्रं न कुर्यात् । एतद्धि नियमार्थं कृतं प्रादेशवाचितो वृद्धादेव यथा स्याद-
वृद्धान्मा भूत्' माल्वास्तव इति । न च वृद्धग्रहणानुवृत्ताववृद्धात्प्राप्तिउत्रोऽस्तीति किं नियमार्थेन
सूत्रेणेत्यर्थः ।

उ०—तद्धीति । वृद्धात्प्राचामिति ठञ इति । एतस्मात्पर्येन 'ओदेशे ठ' इत्यनेन वृद्धाट्टञो विशेषविहितत्वानु-
मानादित्यर्थः । माहवास्तव इति । मल्लवास्तुः—प्रकृतिः । न चेति । एवञ्च तस्मात्पर्यापूर्वसूत्रेण वृद्धेभ्वपि
विचानानुमानात्तस्यानवकाशत्वेनैव बाधकत्वोपपत्तेर्विप्रतिषेधोऽयुक्त इत्यर्थः ।

X वाहीकग्रामेभ्यश्च ४ । २ । ११७ ।

१—'कारन्तविक्री कारन्तविका' पा० ।

२—'निपादकर्तृ नैपादकर्तृकः' पा० ।

* धन्वयोपवाद् वुञ्; प्रस्थपुरवहन्ताप्च; वाहीकग्रामेभ्यश्च ४ । २ । १२१; १२२; ११७

त्यस्यावकाशः—साङ्कारथ—साङ्कारथकः । ['काम्पिल्यकः ।] ठञ्जिठयोः स एव । दासंरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—दासरूप्यकः ।

'प्रस्थान्ताड्बुभवती'त्यस्यावकाशः—मालाप्रस्थ—मालाप्रस्थकः । ठञ्जिठयोः स एव । पातानप्रस्थं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—पातानप्रस्थकः ।

'पुरान्ताड्बुभवती'त्यस्यावकाशः—काञ्चीपुर—काञ्चीपुरकः । ठञ्जिठयोः स एव । नान्दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—नान्दीपुरकः ।

'वहान्ताड्बुभवती'त्यस्यावकाशः—वातवह—वातवहकः । ठञ्जिठयोः स एव । कौक्कुटीर्वहं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—कौक्कुटीर्वहकः ।

ओश्च ठञः ॥ २७ ॥

ओश्च ठञो बुञ्भवति विप्रतिषेधेन* । ओष्ठओऽवकाशः—नैपादकर्पुकः† । बुञः स एव । आप्रीतमायोरुभयं प्राप्नोति—आप्रीतमायवकः ।

जनपदानामकाणौ ॥ २८ ॥

जनपदानामकाणावोष्ठओ भवतो विप्रतिषेधेन† । अकस्यावकाशः—अङ्गाः—आङ्गकः । ओष्ठञः स एव । जिह्ववो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—जैह्वकः ॥ अणोऽवकाशः—ऋषिक—आर्षिकः । ओष्ठञः स एव । इच्चाकवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—ऐच्चाकः ।

न वा बुञपवादान्वादणः ॥ २९ ॥

न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् ? 'बुञपवादत्वादणः' । बुञपवादोऽण्, बुञ्चोष्ठञं वाधिष्यते ।

कोपधादणोऽकान्ताच्छ्रुः ॥ ३० ॥

प्र०—बुञ्चेति । परस्त्वादिति भावः । कोपधादण इति ॥ जनपदवाचिनः कोपधाद्योऽणिव-

उ०—माथे—अकाणाविति । 'अवृद्धादपि बहुवचनविषया'दित्यकः । 'कोपधाद'णित्यण् । न वार्थो विप्रतिषेधेनेति । 'ओष्ठयणो'रिति शेषः । 'कोपधादणोऽकान्ताच्छ्रु' इति माथे पाठः ।

१-कचिन्न । २-'दासरूप्यं' पा० । ३-'पातानप्रस्थं' पा० ।

४-'कौक्कुटीर्वहं' 'कौक्कुटीर्वहकः' पा० ।

* ओर्देशे ठञ्; धन्वयोपधाद् इञ् ।

५ । २ । ११६; १२१

५-'नैपादकर्पुकः' पा० ।

६-'आप्रीतिमायोरुभयं' पा० ।

† अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्; कोपधादण्; ओर्देशे ठञ् ५ । २ । १२५; १३१; ११६

‘कोपघादभवती’त्येतस्मादकान्ताच्छो भवति विप्रतिपेधेन; । ‘कोपघादभवती’त्यस्यावकाशः—निलीनक—नैलीनकः । अकान्ताच्छो भवतीत्यवकाशः—आरीहणक—आरीहणकीयः; । ब्राह्मणको नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति—ब्राह्मणकीयः ।

धन्वबुधश्च ॥ ३१ ॥

धन्वबुधश्च च्छो* भवति विप्रतिपेधेन । ‘धन्वनो बुधभवती’त्यस्यावकाशः—पारेधन्व—पारेधन्वकः । छस्य स एव । आष्टकं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति—आष्टकीयः ।

न वा छस्य पुनर्वचनं ह्यापवादनिवृत्त्यर्थम् ॥ ३२ ॥

न वार्यो विप्रतिपेधेन । किं कारणम् ? ‘छस्य पुनर्वचनं ह्यापवादनिवृत्त्यर्थम्’ । सिद्धोऽत्र च्छो ‘वृद्धाच्छः’ [४ । २ । ११४] इत्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तदवाधनार्थम् । स यथैवान्यांस्तदपवादान्वाधत एवमिममपि वाधिष्यते ॥ १०४ ॥

प्र०—धीयते तस्मादित्यर्थः । आरीहणकमिति । आरीहणेन निवृत्तमिति ‘बुधच्छण्ठ’जिति बुध् । अयं च न जनपदवाचीति कोपघादणो न विषयः । ब्राह्मणक इति । ‘ब्राह्मणकोऽप्येके संज्ञाया’-मित्यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनो यत्र देगे तस्मिन्नर्थे ब्राह्मणकगन्धो निपातितः ।

धन्वबुध इति । धन्वगच्छो महदेशवाची । पारेधन्वेति । धन्वनः पारमिति ‘पारे मध्ये पठया वे’त्यव्ययीभावात् । ‘अनश्च’ ‘ननु’सकादन्यतरस्या’मिति पठे ट्ठसमात्तान्तः ।

आष्टकीय इति । ‘वृद्धादकेरान्ते’ति च्छः । येऽन्य इति । बुध्रादयः । स यथैवेति । ततश्चापवादत्वादेव छो वायको न तु परस्वादित्यर्थः ॥ १०४ ॥

४०—ननु ‘प्रयोगोत्तरे’ति सिद्धिनकोपघातो वृद्धाच्छः परस्तरयापि जनपदबुधवाधकः, ततोऽपि परो ‘वृद्धादके’ इति सिद्धमेव तद्वापवस्त्वमिति किमनेन वाचित्केनेत्यत आह—जनपदत्र निव इति । ‘कोपघाद’मिति स्वतन्त्रव्युत्प्रेणेति भावः । ब्राह्मणकीये ‘वृद्धादकेरान्ते’ति छः । ‘पारेधन्व’शब्दो महदेशादिपवादी । अत्र मध्ये ‘पारेधन्व’मिति पाठः । अचित् ‘पारेधन्वे’ति, तदुभयसिद्धये आह—पठे ट्ठमिति । ‘अनश्चे’ति यत्तु इति मर्दसंनार्थम् ॥ १०४ ॥

‡ कोपघादस्य; वृद्धादकेरान्ततोपघात् ४ । २ । ११४ । १४१

§ बुधच्छण्ठश्चिल.....बुध्रादित्यः ४ । २ । ८०

¶ ब्राह्मणकोऽप्येके संज्ञायात् ४ । २ । ७१

• धन्वपौरवाद् बुध् ४ । २ । १११

जनपदतदवधोश्च ॥ ४ । २ । १२४ ॥

जनपदतदवधोर्युज्जिधानेऽवयवमात्रात्प्रसङ्गः ॥ १ ॥

जनपदतदवधोर्युज्जो विधानेऽवयवमात्रात्प्राप्नोति । मौञ्जो नाम बाहीकेषु
ग्रामस्तस्मिन्भवो मौञ्जीयः ॥ एवं तर्हि जनपदादेव जनपदावधेः ।

जनपदादिति चेद्वचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

जनपदादिति चेदवधिग्रहणमनर्थकम् । सिद्धं 'जनपदा'दित्येव ।

इदं तर्हि प्रयोजनं जनपदाज्जनपदावधेर्युज्जो यथा स्यात्, यदन्यत्प्राप्नोति
तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? छः । 'मूर्तेत्तरपदान्छविधेर्जनपदाद्युज्जोपूर्ववि-
प्रतिपिद्ध'मिति वक्ष्यति* स पूर्वविप्रतिपेधो न पठितव्यो भवति ॥ १२४ ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ ४ । २ । १२६ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते मनुष्य इति । पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिध्विति
वक्तव्यम् । आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोऽध्यायः । आरण्यको न्यायैः ।

प्र०—जनपद । तस्यावविस्तदवधिरिति षष्ठीसमासाश्रयेण चोदयति—जनपदेति । अव-
यवमात्रादिति । यो जनपदस्यावधिः—सीमा—अजनपदोऽपि तस्मादपि प्राप्नोति विशेषानुवा-
दानादित्यर्थः । मौञ्जो नाम बाहीकेष्विति । सामीपिकमिदमधिकरणम् । तेन 'बाहीकग्रामेभ्य' इति
ठञ्जिठौ न भवतः । एवं तर्हीति । स चासाववविस्तदवधिरिति कर्मधारय आश्रीयत
इत्यर्थः । कस्यासाववधिरिति चेत्प्रत्यासत्त्या जनपदस्येति विज्ञायते । जुञ्जेवेति । त्रिपत्तेपु
भवत्त्रैगर्तक इत्यत्रेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

जनपदतद । ननु 'तदवधिरिति लाघवात्कर्मधारयस्तकथमिदं चोदयत आह—तस्यावधिरिति ।
ननु जनपदावयवस्य जनपदत्वामावात्कथमवयवमात्रात्प्राप्तिरत आह—यो जनपदस्येति । तदवधिपदोऽथ
एव पूर्वसक्त इति भावः । ननु बाहीकग्रामः कथं तस्य जनपदस्यावधिः, तत्त्वेऽपि वा ठञ्जिठौ युक्त-
विति—मौञ्जीय इत्ययुक्तमत आह—सामीपिकमिति । एवं च बाहीकसमीपेः स प्राप्नोति बाहीकरूपजनपदस्या-
वधिश्चेति भावः । भाष्ये—अवयवमात्रादित्यस्यावधिभूतजनपदावयवमात्रात्सीमाप्राप्तादेरपीत्यर्थः ॥ १२४ ॥

* ४ । २ । १३७ वा० १ पृ० ६८६ १—'जहां बलवान् कमजोर को निगल जाता है । इष
रिथति को भाष्यकार ने 'आरण्यक न्याय' कहा है ।' (पतञ्जलिभारती भारत पृ० ३६३, अमिश्रितौ कृत)

आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको हस्ती ।

वा गोमयेष्विति वक्तव्यम् । आरण्यका गोमयाः । आरण्या गोमयाः ॥१२६॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ ४ । २ । १३० ॥

कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतन्स्थयोर्बुध्विधानम् ॥ १ ॥

कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनात् 'मनुष्यतत्स्थयोर्बुध्व्' [४ । २ । १३४] इत्यं-
तद्भवति विप्रतिषेधेन । कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनस्यावकाशः—कौरवः कौरवकः ।
यौगन्धरः यौगन्धरकः । 'मनुष्यतत्स्थयोर्बुध्वभवती'त्यस्यावकाशः—अन्ये कच्छा-
दयः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्येचितम् जल्पितम् हसितम् स्मितम् । इहोपर्यं
प्राप्नोति—कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्येचितम् जल्पितम् हसितम् स्मितम् ।
बुध्वभवति विप्रतिषेधेन ।

नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न हि कुरुशब्दस्यान्ये कच्छादयोऽवकाशः । कुरु-
शब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः ।

न खल्वपि कुरुशब्दो विभाषां प्रयोजयति । अनेन बुध्व् कच्छादिपाठा-
दणमन्वित्यतिः । सैषा युगन्धरार्या विभाषा ॥ १३० ॥

प्र०—विभाषा । अन्ये कच्छादय इति । समुदाये कार्यं विधीयमानं केषुचिदप्यवसरेषु
प्रवर्तमानं सावकाशमेवेति मन्यते । न हीति । सर्वं एवावयवात्तत्र कश्चित्नेन निर्दिष्टा इति
भावः । सैवेति । ननु युगन्धरशब्दादप्यवकाशोक्तिरिति बुध्व् मिद्धेऽन्तरेणापि विभाषाप्रवृत्तं
विवक्ष्यो विज्ञान्यते । नैतदस्ति । युगन्धरात्रित्यो बुध्व् । अवृद्धादनीत्यनेन तु विभाषेतदेवमपि
विज्ञापेत । तस्माद्विभाषाप्रवृत्तं वर्तव्यमेव ॥ १३० ॥

४०—विभाषा कुरु । आम्ना बुध्व्प्रत्ययः । 'मनुष्यतत्स्थयो'रिति नियमो बुध्व् । ननु बुध्व्प्रत्ययपठे
व्यस्योऽत आह—समुदाये इति । भाष्ये—न खल्वपीति । विवक्ष्यो कुरुशब्दस्यान्तरेण विद्धेति भावः ।
एवञ्च मनुष्यतत्स्थयवनेन बुध्व् कच्छादिपठदण्यु, तयोस्तु कच्छादण्यं कश्चित्वा बुध्वेति विप्रतिषेधोऽन्वयक
इति भावः ॥ १३० ॥

१—इतः पूर्व 'वा गोमये' इति वार्तिके अन्वयः २—'आरण्य' इति प्रसिद्धा लोके ।

३—'मनुष्यतत्स्थ' पा० ।

४—'आरण्य' पा० ।

५—'कच्छादिषु पाठ' पा० ।

* कच्छादिषु ४ । २ । १३३ ।

कच्छादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३३ ॥

किमर्थं साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते ?

साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानार्थः ॥ १ ॥

साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानार्थः क्रियते । अण्यथा स्याद् बुञ् मा भूदिति ।

न चापदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थम् ॥ २ ॥

न वैतत् प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? अपदातिगोयवागूग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति;—‘अपदातावेव साल्वात्’, ‘गोयवाग्वोरेव च साल्वा’दिति ॥ १३३ ॥

गतौत्तरपदाच्छुः ॥ ४ । २ । १३७ ॥

गतौत्तरपदाच्छुविधेर्जनपदाद्बुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

गतौत्तरपदाच्छुविधेर्जनपदाद्बुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन* । गतौत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः—श्वाविद्गर्त—श्वाविद्गर्तीयः । बुञोऽवकाशः—अङ्गाः—आङ्गकः । इहोभयं प्राप्नोति—त्रैगर्तकः । बुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ।

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । उक्तमेवावधिग्रहणस्य प्रयोजनं ‘जनपदाज्जनपदावधेर्वुञ्नेव यथा स्याद्, यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू’दिति+ ॥ १३७ ॥

प्र०—कच्छा । साल्वशब्दो गणे पठ्यते तस्य प्रत्याख्यानायाह—न वेति । ‘जनपदतदव-
धो’रिति बुञ्जि सिद्धेऽपदातो साल्वाद्गोयवाग्वोश्चेति बुञ्जो नियमादन्यत्रापू भविष्यतीत्यर्थः ।
ननु बुञ्जभावे छः प्राप्नोति न त्वणिति चिन्त्यमेतत् ॥ १३३ ॥

गतौत्तर । श्वाविद्गर्तीय इति । श्वानं विध्यतीति क्विप् । ‘नहिवृती’ति दीर्घः ।
श्वाविधां गर्त इति समासः ॥ १३७ ॥

उ०—कच्छा । साल्वशब्द इति । ‘साल्वाना’मिति भाष्ये बहुवचनं तु अर्थगतबहुवचस्य शब्द आरोपा-
द्बोध्यम् । साल्वाना वाचकस्य किमर्थः पाठ इति वार्थः । बुञ्जभावे छ इति । बुद्धत्वादिति भावः ।
‘अपदाता’विति स्येऽयमनुवर्त्य वाक्यभेदेन तद्ध्यतिरिक्तोऽयंऽण्विधानमिति भाष्यतात्पर्यमाहुः ॥ १३३ ॥

† जनपदतदवधोश्च ४ । २ । १२४ ‡ अपदातो साल्वात्; गोयवाग्वोश्च ४ । २ । १३५; १३६

१—‘पूर्व’ इति क्वचिन्न ।

* जनपदतदवधोश्च; अत्रुद्धादपि बहुवचनविषयात्

४ । २ । १२४; १२५ ।

+ ४ । २ । १२४ वा० २ भाष्ये पु० ६८४ व० ७

गहादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । १३८ ॥

गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः ॥ १ ॥

गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो वक्रव्यः । पृथिवीमध्ये भवो मध्यमीयः ।

चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण् ॥ २ ॥

चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽण् वक्रव्यः । त्रयः प्राच्याः* । त्रय उदीच्याः† । त्रयो माध्यमाः‡ । सर्वे निवासलक्षणाः ॥ १३८ ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ ४ । २ । १४१ ॥

‘ईकान्तादपी’ति वक्रव्यम् । इहापि यथा स्यात्—ऐशीकीयः ।

तत्तर्हि वक्रव्यम् ? न वक्रव्यम् ।

प्र०—गहादि । ‘मध्यो मध्यमं चाण् चरणे’ इति गणपाठस्तं विनेपेऽवस्थापितुमाह— गहादिभिवति । पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो ग्राह्यो न तु मध्यान्तरवाचीत्यर्थः । चरणसम्बन्धेनेति । पृथिवीमध्य निवास एषां चरणानामित्यत्रार्थे माध्यमाश्चरणा इति भवतीत्यर्थः । चरणा— कठादयः । निवासलक्षण इति । ‘सोऽस्य निवास’ इत्यत्रार्थ इत्यर्थः ॥ १३८ ॥

उ०—गहादि । ननु पृथिवीमध्यस्य प्रकृतत्वे तद्वत्कमलशब्दस्य मध्यमादेशोऽपि ‘मध्यमीय’ इत्यसङ्गतमत आह—वाच्येवेति । गहादिषु पृथिवीमध्यवाची ‘मध्य’शब्दो ग्राह्यः, तस्य च मध्यमादेश इति वासिकार्यः । अन्ये तु—गणसूत्रमनापरे, पृथिवीमध्यशब्दस्यैव मध्यमादेश इत्याहुः । प्राह—निवासो रेफः, उट्टनिवासो वेयां ते प्राच्या उदीच्याः । ‘द्युः’मिति यत् । माध्यमा इति । प्रकृतवासिकार्यात् । तदाह—भाष्ये सर्वे इति । अनेन मध्येषां प्रागुदग्यां निवास एवेति सूत्रयतीति वेचित् ॥ १३८ ॥

*—त्रयः प्राच्याः—१ आलम्बिः, २ पलङ्गः, ३ कमलः ।

†—त्रय उदीच्याः—१ श्यामायनः, २ कठः, ३ कलापी ।

‡—त्रयो माध्यमाः—१ शूलामः, २ अरुणिः, ३ तारुदयः ।

इतिमे वासिकायां (४ । ३ । १०४) सूत्रे व्याख्याता नच वैशम्पायनन्तेवासिन एव भावतो

भाष्यकारस्याऽऽचार्यप्रख्यात्रिके सहग्राह्याः । सहस्रश्लोकत्रयि हरयेने वासिकायात्—

आलम्बिश्चरकः प्राचां पलङ्गकमलाभुभौ ।

शूलभास्यितासृदयाश्च मध्यमीयात्रयोऽपरे ॥

श्यामायन उदीरुट्टुः कठकलास्त्रिनोः ।

अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् ॥ १ ॥

अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'सौसुकाद्यर्थम्' ।
सौसुकीयः ॥ १४१ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयेपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

प्र०—वृद्धाद । अकेकान्तग्रहण इति । अकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधग्रहणं व्यापकं
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १४१ ॥

इत्युपाध्यायजेय्यट्पुत्रकैय्यट्कृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

उ०—इति श्रीशिवभट्टमुत्तसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोषे चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयेपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीयः समाप्तः ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ ४ । ३ । १ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः ॥ १ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः कर्तव्यः । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां ल्यो भवति । युष्मदीयः अस्मदीयः । ततः 'खञ्च' । खञ्च भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् । यौष्माकीणः आस्माकीनः ॥ किमर्थो योगविभागः ?

'समसङ्घघाप्रतिषेधार्थः ॥ २ ॥

सङ्घघातानुदेशोऽपि भा भृदिति ॥ १ ॥

प्र०—युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां अत्र च । त्वदादित्वद्वृद्धत्वाच्चे प्राप्ते सञ्चिधीयते । ततश्चस्य वाये प्राप्ते चकारेण ल्योऽनुकृष्यते । एवं च सञ्छावन्यतरस्यां युष्मदस्मदोर्विधीयते । तेन पक्षे यथाप्राप्तनण् भवति । तत्र सञ्छावोर्मुष्मदस्मदोश्च सङ्घघाताम्याउपामह्वयं प्राप्नोति । तन्निराकरणात्सङ्घ-युष्मदस्मद्भ्यामिति । केचिन्नराट्टः—एक एवानेन सञ्चिधीयते, चकारेण तु तस्य सहायता द्योत्यते । तत्र प्रकरणाच्चेनेति विज्ञापने । अन्यतरस्यां ग्रहणेन चाण् प्रतिप्रसवः क्रियते । तत्र यथेक एवापूर्वः खञ् विधीयते, यदि वा त्रयः सञ्छाणः, सर्वथा नास्ति सङ्घघाताम्यमिति यथासङ्घघनिरासाय न कर्तव्यो योगविभाग इति । अत्राट्टः—चकारेण छस्यानुकरणं क्रियते, तेन यावदुक्तं सञ्छाविति, तावत्त्व खेनि । ततश्च मिडोऽपि छप्रत्ययोऽनेनैवात्राघाय चकारेण समुच्चयार्थेनानुकृष्य विधीयत इति स्यादेव यथासङ्घघम् । अन्यतरस्यां ग्रहणेन तु सञ्छयोः पक्षेऽनुसृतिः प्रतिगद्यते । तदनुसृत्तौ चात्राघाताभावात्सञ्छाणेषु भवतीति कुतः प्रत्ययत्रयस्यानेन विधानम् ॥ १ ॥

उ०—युष्मदस्मदो । ननु सत्र एवानेन विधानात्त्रयाणां वा सञ्छाणां विधानात्क दधा-सङ्घघातः, किमर्थो वा योगविभागोऽत आह—सञ्छादित्वादिति । कुतः प्रत्ययत्रयस्येति । ननु यदि प्रत्ययत्रयविधानं, तर्हि द्वयोरपि न विधानं, केन ससहायताम्याप्रयोगेनात्, यदि तत्सर्वतन्मर्यादा विधानाद् द्वयोर्विधानं तर्हि भ्रमणामर्गति चेन्न, अन्यतरस्यां ग्रहणस्य हि पक्षेऽपि वनाप्रसवः, न स्वमन्त्रोऽपि, नानार्थान्तरात्ते । एवञ्च कस्यस्य महाविभक्त्या सिद्धादादन्यतरस्यां प्रत्ययस्योपिततदभावेऽप्येनेति सङ्घघातः-पक्षेऽपि निर्णयते । यथाऽल्लयस्ये न 'विभक्त्यर्थमिति कानिच सङ्घघाताम्यं गच्छते' इति 'अनन्तरं' इति सूत्र-मध्ये स्मृतमित्युच्यते । सङ्घघातस्य तु प्रतियोगिभावज्ञानेनार्थान्तरात्तानामेव तदुपस्थितिरित्यदोषः । युष्मदस्मदोरिति—एतौ 'गावो' इति षडानन्तर्ये । सङ्घघातानुदेशः ॥ १ ॥

१—'सङ्घघातानुदेशप्रतिषेधार्थः' इति पा० । • यथाऽल्लयस्येऽपि सन्तान् १ । १ । १० ।

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ ४ । ३ । २ ॥

आदेशवचने च ॥ १ ॥

किम् ? योगविभागः कर्तव्यः । तस्मिन्नणि युष्माकास्माकौ भवतः । यौष्माकः
आस्माकः । ततः 'खञि' । खञि च युष्माकास्माकौ भवतः । यौष्माकीणः आस्माकीनः ।
किमर्थो योगविभागः ? 'समसङ्ख्याप्रतिषेधार्थ' इत्येव ।

तत्र पुनः खञ्ग्रहणम् ॥ २ ॥

तत्र पुनः खञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । न ह्यन्तरेण खञ्ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते ।
तच्छिं वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि—तस्मिन्खञि युष्माकास्माकौ
भवतः । ततोऽणि च' । अणि च युष्माकास्माकौ भवत इति ॥ २ ॥

तवकममकावेकवचने ॥ ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थग्रहणं च ॥ १ ॥

एकार्थग्रहणं च कर्तव्यम् । 'एकार्थयोर्युष्मदस्मदो'रिति वक्तव्यम् । किमर्थम् ?

प्र०—तस्मिन्नणि च । तत्र पुनरिति । खञ्यणि चेति वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा पूर्वसूत्रे
खञ्चेति चकारेण ह्योऽनुकृष्ट इति स एवानन्तर्यात्तस्मिन्नित्यनेन परामृश्येत । एवं वक्ष्यामीति ।
एवं व्याख्यास्यामीत्यर्थः । 'तस्मि'न्नित्यनेन पूर्वेण साभ्राद्धिहित खञ्परामृश्यते, न तु चकारानु-
कृष्टरुद्धः । चशब्दो हि समुच्चयस्य द्योतकः प्रकृतमनुकुर्याति । तत्र किं प्रकृतं स्यादिति
विचारप्रवृत्तौ विलम्बिता ह्यस्य प्रतीतिरध्यवहिता तु खञ् इति तस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शो युक्त
इति भावः । अथवा पूर्वसूत्रे योगविभागस्य व्याख्यातत्वान्नैव चकारेण ह्यस्यानुकुर्यादिति
कुनस्तस्यानन्तर्यं यतस्तस्य परामर्शः स्यात् ॥ २ ॥

तवक । 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यया'दिति न्यायात्प्रत्ययस्यैकवचनस्य
ग्रहणं स्यात्तस्य च नित्यत्वात्पुनःप्रवर्तनात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च एकवचनपरत्वात् युष्मदस्मदोर्न

उ०—तस्मिन्नणि च । ननु तच्छब्देन खञः परामर्शसिद्धेरसङ्गतमेव तदत आह—अन्यथेति ।
अन्यवहितात् त्विति । साक्षादुच्चारणादिभिः भावः । तच्छब्दस्याव्यवहितबुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति तात्पर्यम् ।
तदेतत्पठन्ति—'वानुकृष्टं नोत्तरे'ति । इदमेव युक्तम् । 'अथत्रै'वादि तु श्रौट्या व्याख्यातम् ॥ २ ॥

तवक । ननु 'एकं वक्तौ'ति व्युत्पत्त्या एकवचनशब्दस्यैव तदर्थत्वसम्भवादाह—कृत्रिमेति ।
नित्यत्वादिति । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायाच्चेत्यपि श्रेयम् । ननुभयोर्ग्रहणं वा स्यात्, कृत्रिमस्यैव वा, अकृत्रि-

नैकवचन इत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति । किं कारणम् ? 'एकवचनाभावान्' ।
एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पर्यायः ।

यदि पुनरैकवचनपरत्वेनाएकवचनी विशेष्येयाताम् । नैवं शक्यम् । इह हि
प्रसज्येयाताम्—युष्माकं छात्रो यौष्माकीणः आस्माकीनः । इह च न स्याताम्—तत्र
च्छात्रास्तावकीनाः मामकीनाः । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेद्वमेकार्थग्रहणं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्यैकवचनस्य* ग्रहणम् । किं तर्हि ? अन्वर्थ-
ग्रहणम्—उच्यते वचनम्, एकस्पर्यस्य वचनमेकवचनमिति ॥ ३ ॥

अर्थाद्यत् ॥ ४ । ३ । ४ ॥

अर्थाद्याद्विधाने सपूर्वाद्द्वञ् ॥ १ ॥

प्र०—संभवतीति मत्वाह—एकार्यग्रहणं चेति । यदि पुनरिति । तवायं तावक इत्यादि
सिध्यतीति मन्यते । नैवं शक्यमिति । अस्मात्पत्यतिव्यातिदोन्द्वयदुष्टत्वादिति भावः । अन्वर्थ-
ग्रहणमिति । उभयगतिरिह शास्त्रे संभवति, तत्र विषयभेदेन क्वचित्कृत्रिमस्य ग्रहणं क्वचिदकृत्रिमस्य
क्वचिदुभयोः ।

अथ वचनात् प्रत्ययलक्षणं भवतीति कस्मान्नाश्रितम्, उच्यते—अन्वर्थग्रहणे सत्यव्य-
वहिता प्रतिपत्तिर्भवतीति तदेवाश्रितम् । 'एकवचने' इति च प्रथमाद्विवचनान्तं युष्मदस्मदीः
समानाधिकरणां विशेषणम् । एकस्येति । वाच्यवाचकसम्बन्धे पृष्टी । एकार्थामित्रानाय ये
उच्येते युष्मदस्मदी तयोरितिशक्तिर्व्यः ॥ ३ ॥

उ०—मत्स्यैव ग्रहणं तु कथं लभ्यमत आह—तत्र विषयभेदेवेति । ध्याख्यानादिति भावः । अन्वर्थग्रहणेति ।
प्रत्ययलक्षणस्य तु निषेधप्रतिबन्धद्वारा स्वबहितेत्यर्थः । किञ्च शास्त्राभावेन्या लौकिकन्यायबाधो युक्तः ।
किञ्च 'स्वमातेकवचने' 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चैव'शास्त्रास्या एव सरणैरावश्यकत्वेनाश्रयीयमेवाहता भावता ।
नन्वेवमेकवचन इति सप्तम्येकवचनासङ्गतिरित आह—एकवचने इति चेति । प्रथमाद्विवचनान्तमिति ।
एवम्वैकार्थवाचके ये युष्मदस्मदी तयोरिति शेषोऽत्र बोध्यः । पृष्ठपर्यं प्रथमाद्विवचनमित्यन्वे । ननु
एकस्पर्यस्य वचनं—कथनं, न हि ते युष्मदस्मदी, अत आह—वारयेति । वचनशब्दः करणव्यु-
त्पत्त्या प्रतिशब्दकर इति भावः ॥ ३ ॥

१—तत्रकममकादेशाविति शेषः ।

* तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः, मुपः १ । ४ । २०२; १०३ ।

अर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाद्यञ्च वक्तव्यः । बालेयार्धिकः गौतमार्धिकः ।

दिकपूर्वदाद्यच्च ॥ २ ॥

दिकपूर्वपदाद्यच्च ठञ्च वक्तव्यः । पूर्वार्ध्यः पौर्वाधिकः । दक्षिणार्ध्यः दाक्षिणा-
धिकः । उत्तरार्ध्यः श्रौत्तराधिकः ।

किमर्थमिदमुच्यते, यदाद्यन्यास एव दिकपूर्वपदादर्धशब्दादुभयमुच्यते ।
इदमद्यापूर्वं क्रियतेऽर्धाद्यद्विधाने सपूर्वाद्यञ्चिति । तद्वद्वेप्य विजानीयात्सर्वमेव
विकल्पत इति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे 'दिकपूर्वपदादर्धाद्यन्यासमेव
भवती'ति ॥ ४ ॥

श्वसस्तुट् च ॥ ४ । ३ । १५ ॥

श्वसस्तुट्थादेशानुपपत्तिरनादित्वात् ॥ १ ॥

श्वसस्तुटि कृत आदेशानुपपत्तिः । किं कारणम् ? 'अनादित्वात्' । तुटि
कृतेऽनादित्वादादेशोऽन प्राप्नोति ॥ एवन्तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते कप्रतिषेधः ॥ २ ॥

यदि पूर्वान्तः कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौवस्तिकम् । 'तान्ता'दितिः
कादेशः प्राप्नोति ॥ अस्तु परादिः । ननु चोक्तं 'श्वसस्तुट्थादेशानुपपत्तिरनादित्वा'-
दिति ।

प्र०—श्वसस्तुट् च । अनादित्वादिति । यद्यपि 'ठस्येक' इत्यत्रादिग्रहणं नास्ति-तथा-
प्यङ्गस्य निमित्तं यदस्तस्येक इति सूत्रार्थाश्रयणायथा 'कर्मणि घटोऽठ'जित्यठञ्ङस्य निमित्तं
न 'ठ' इति 'कर्मठ' इत्यत्रेकादेशो न भवति, एवं तुटि कृते समुदायोऽङ्गसज्जानिमित्तं न तु ठमा-
प्रतिषेधो कादेशो न प्राप्नोतीति भावः । शौवस्तिकमिति । द्वारादीनां चे'ति वृद्धप्रतिषेध

उ०—अर्धाद्यञ् । मध्ये-तद्वेप्यमिति । 'दिकपूर्वपदा'दित्यस्य स्थाने स्वकृच्छ्रिद्वयपदेदं कृतमिति
यो आम्नेत्तप्रतीदमाख्यायत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

रवसः । समुदायोऽङ्गसंज्ञानिमित्तमिति । चिन्यामिदं, 'ठस्येक'इत्यत्र वक्ष्येप्रश्नपत्रे वक्ष्येमात्रस्यैव
प्रत्ययत्वेन, समुदायप्रश्नपत्रे च तस्यैव प्रत्ययत्वेन 'यदागमा' इति न्यायेन तुट्वादिशुद्धस्यापि प्रत्ययत्वेन
ठप्रश्नपत्रे च प्रश्नपत्रे, तस्याप्यङ्गसंज्ञानिमित्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषया ठस्यैवादेशेन च दोषमा-
यात् । तस्मान्दाह्यारस्येति व्याख्यानमभिप्रेत्यानादित्वादिति भाष्यम् । तत्र 'योऽङ्गावरो न स निर्दिश्यमानो
यश्च निर्दिश्यमानो नासावङ्गावर' इत्यादेशानुपपत्तिरिति भावः । अनादित्वादित्यनेनाङ्गावरोऽप्यनादो

१—'यदान्यास एव' पा० ।

† दिकपूर्वपदाद्यञ्च ४ । ३ । १५ ।

‡ ठस्येकः ७ । ३ । ५० ।

• इमुनुक्तान्तात् कः ७ । ३ । ५१ ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनान् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । क्यम् ? 'तुडादिष्टस्ये'ति वक्तव्यम् ।

संनियोगाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा चेन संनियोगः करिष्यते—'तुद् च' । 'किं च ? यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति ? आदेशः ॥ १२ ॥

सर्वत्राणच तलोपश्च ॥ ४ । ३ । २२ ॥

हेमन्तस्याणि तलोपवचनानर्थक्यं हेमन्तः प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ १ ॥

हेमन्तस्याणि तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'हेमन्तः प्रकृत्यन्तरत्वात्' । प्रकृत्यन्तरं हेमन्तशब्दः । आतश्च प्रकृत्यन्तरमेवं ह्यह—'हेमन्हेमन्नागनीगन्तिकर्णो तस्मादेतौ हेमन्तशुष्यत' इति ।

प्र०—ऐजागमश्च । संनियोग इति । तेनागमादेशौ सह भवतः ॥ १५ ॥

सर्वत्राणच । हेमन्त इति । हेमन्तपर्यायो हेमन्तशब्दोऽप्यस्ति तस्मादुत्वणि कृते 'हेमन्'मिति भविष्यति नार्थस्तलोपविधानेन । सर्वत्राणित्येव वक्तव्यम् । भाषायां चैतद्भ्रूक्तिविषय एव हेमन्तशब्द श्रुतुवाचोत्यस्वपदविग्रहः कर्तव्य—हेमन्ते साधु हेमन्मिति । 'अर्'इति प्रकृतिभावा-द्विचोराभावः । हेमन्हेमन्मिति । सप्तम्येकवचनस्य छन्दमि 'सुपां सुलु'गिति लुक् । 'न टिनम्बु-

४०—बोध्यते, आदिष्ये हि निर्दिश्यमानस्यान्नात्परत्वम्भवतीति बोध्यम् । समाधानान्तरमेव वक्तुम्—'अङ्गनिमित्तस्येति नाशितम्भवत्येव सारम् ॥ १५ ॥

सर्वत्राण च । अनेन सूत्रेणाप्यलोपो विधीयते । ननु हेमन्तशब्दस्य खर्णोरुक्तत्वादर्थमिदोऽत आह—हेमन्तेति । सर्वत्राणित्येव वक्तव्यमिति । वेदे उभा वाधा मा भूदतीदं वक्तव्यम् । छन्दस्ये-वापि विधाने लोके तदभाव आशङ्क्येनति 'सर्वत्रे'ति वक्तव्यम् । ननु 'हेमन्हेमन्नागनीगन्तिकर्णो तस्मादेतौ हेमन्तशुष्यत'इति वेदे प्रयोगाच्छन्दसि तस्मत्स्येऽपि भाषायां तदभावेन तत्र 'हेमन्'मितिप्रयोगसिद्धपर्यं तलोप आवश्यकः, भाषायामपि तस्मत्स्येऽप्यत्रापि तदप्रयोगात्तरित आह—एतद्भ्रूक्तिविषय इति । प्रकृतिभा-वाविति । इदञ्च सूत्रे तलोपप्रश्नेऽपि 'त' इति समुदायलोप इति । पत्रे आवश्यकम् । अनेन व्यञ्जनस्यैव लोपः 'यस्येति चे'त्यस्त्वलोप इति पत्रेऽल्लोपस्य स्थानियत्त्वादसिद्धत्वाच्च न तिलोप इत्यपि बोध्यम् ।

अलोपदर्शनाच्च ॥ २ ॥

अलोपः खल्वपि दृश्यते—पङ्क्तिर्हैमन्तीति ।

अपर आह—[हैमन्तस्याएवचनमणि च तलोपवचनमनर्थकं हेमः प्रकृत्यन्तरत्वात् ।] हैमन्तस्याएवचनमणि च तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? हेमः प्रकृत्यन्तरत्वादलोपदर्शनाच्चेत्येव । तत्र ऋतुभ्य इत्येव सिद्धम्* ॥ २२ ॥

सायं चिरं प्राहे प्रगेऽव्ययेभ्यः ष्टुट्युट्युलौ तुट् च ॥ ४ । ३ । २३ ॥

चिरं परुत्परारिभ्यस्तो वक्रव्यः । चिरत्तम् परुत्तम् परारित्तम् ।

प्रगस्य^१ छन्दसि गलोपश्च लश्च वक्रव्यः । प्रज्ञमात्मानम् ।

अग्रादिपश्चाद्दिडमच् स्मृतः^२ । अग्रिमम् आदिमम् पथिमम् ।

अन्ताच्चेति वक्रव्यम् । अन्तिमम् ।

प्र०—द्वयो रिति नलोपप्रतिषेधः ॥ अपर आहेति—सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानम् । तथा हि छन्दस्येव रूपत्रयमिष्टं—हैमन हैमन्तिकं हैमन्तमिति । तत्र हेमन्शब्दस्य ऋत्वणि हैमनमिति भवति, 'हैमन्ताच्चे'त्यनेन ठप्रि हैमन्तिकमिति, 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति हैमन्तशब्दादृत्वणि हैमन्तमिति भवति । भाषायां तु हेमन्हेमन्तशब्दयोर्ऋत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयमिष्टं सिध्यतीति नार्यः सूत्रेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥

सायं चिरं प्राहे प्रगे । चिरपरुदिति । ष्टुट्युलभ्यां लस्य समावेश इष्यते न तु ष्टुट्युः

उ०—भाष्ये—अलोपः खल्वपीति । न च 'अपचे'ति चकारेण यथाप्राप्तश्चत्वणोऽपि बोधनेन, तत्र च तल्लोपाभावाद्हैमन्तीति सिद्धयतीति वाच्यम्, भाष्यविरोधेन चस्य तत्कार्यकत्वाभावात् । तदपेक्षया तलोपाकरणस्यैवोचितत्वादिति भावः । ननु 'सर्वत्र' ग्रहणसमप्रार्थोत्पूर्वसूत्रेऽप्यस्यानुकरणेन भाषायां ठया ऋत्वणो वाधा मा भूदिति 'सर्वत्र' खित्वावश्यकमत आह—छन्दस्येवेति । 'सर्वत्र' ग्रहणन्तु 'सर्वत्र' विभःपा गो रिति वास्तव्यार्थमेवेति भावः । नन्वेवमपि ठया वाधादेरे 'हैमन्त'मित्यस्यातिरिक्तत आह—सर्वे विधय इति ॥ २२ ॥

सायं चिरं । समावेश इति । चिरशब्दे तदर्थनादिति भावः । इत्यादुरिति । अत्राकचिरीञ्चतु परुत्परारिभ्यः समावेशे मानाभाव इति । ननु मान्त'सायं'शब्दस्याव्ययत्वादेव सिद्धे एते तदुपादानं

१—अयं पाठः क्वचित्कः । * छन्दस्येलाद्युत्तनक्षत्रेभ्योऽणु ४ । ३ । २६

२—इतः पूर्वं 'चिरपरुत्परारिभ्यः' इति वार्तिकं क्वचित् ।

३—इतः प्राक् 'प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च' इति वार्तिकं क्वचित् ।

४—'अग्रादिपश्चाद्दिडमच्' इति वार्तिकं क्वचित् ।

५—'वक्रव्यः' पा० ।

६—'अन्ताच्चे' इति वार्तिकं क्वचित् ।

अथ सायचिरयोः किं निपात्यते ?

सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियुक्तम् ॥ १ ॥

सायचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते । सायन्तनम् चिरन्तनम् ॥
नैतदस्ति प्रयोजनम् । मकारान्तः सायंशब्दः । यदि मकारान्तः, कथं सायाहः ?

सायमोऽह्ने मलोपः' ॥ सायमोऽह्ने मलोपो वक्तव्यः ॥ कथं सायतरे ? तरे'
चेति वक्तव्यम् ॥ कथं सायम् साये ? वा सप्तम्यामिति वक्तव्यम् ।

अथ प्राहप्रगयोः किं निपात्यते ?

प्राहप्रगयोरेकारान्तत्वम् ॥ २ ॥

प्राहप्रगयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । प्राह्वेतनम् प्रगेतनम् ।

प्र०—लोर्वाव इत्याहुः । सायचिरयोरिति । स्यतेर्घञि सायशब्दस्य चिरशब्दस्य च मान्तत्वं
निपात्यते इत्यर्थः । मकारान्त इति । अनेन सायंशब्दः प्रत्याख्यायते, अव्ययत्वादेव टप्ठपुनोः
सिद्धत्वात्, चिरशब्दस्यैव तु मान्तत्वं निपात्यते । सायशब्दस्तु घञन्तोऽवसानमात्राची न
तु कालविशेषवाचीति तस्येह ग्रहणमयुक्तमिति भावः । सायमोऽह इति । 'अहोऽह एतेभ्य'
इत्यह्नादेशाजन्तो निदिष्टः । 'संख्याविसायपूर्वस्याहस्ये'ति ज्ञापकादेकदेशिसमामः । सायतर
इति । तरपि रूपमेतत् । 'वा सप्तम्या'मिति मलोपे च कृते 'साये' इति भाष्यकारवचनप्रामा-

उ०—व्यर्धमत आह—अनेनेति । नन्वेवमपि घञन्तस्य सायशब्दस्य 'सायिक' इत्येतस्यात्रचये तदुपादनमत
आह—सायशब्दसिचि । तस्येह ग्रहणमिति । एतद्व्यकरणस्यप्रत्यये प्रकृतित्वेन ग्रहणमित्यर्थः । अत्रापि
'काला'दित्यनुवर्तत इति भावः ।

न च सायशब्दस्यापि लक्षणया कालविशेषपरत्वे कालाट्टञ्जिवारणाय सूत्रे तद्ग्रहणम् अनभिधानेन
तत्र तदभावकल्पनादित्याशयः । केचित्तु—“अकारान्तसायशब्दस्य घञन्तस्यानभिधानमेनेति भाष्याशयः ॥
अत एवमे प्रश्नः—“कथं सायाह इत्यादिः, अन्यथावसनावचनस्य तस्य काललक्षणया 'सायाह'
इत्येकदेशिसमासोपपत्तौ प्ररनासङ्गतिः स्पष्टये'त्याहुः ।

ननु पूर्वादिस्वाभावात्कथमनेनैकदेशिसमासः, अन्यसमासे तु पूर्वनिपातवैररीत्यापत्तिरत आह—
सप्तम्याचीति । नन्वेवमव्ययत्वाद्धिकिभ्रवणमसङ्गतमत आह—माध्यकार इति । 'सायमपहनमभिरपन्त्य'
इत्यादि तु चिन्त्यमेतेत्याहुः । घिरमिति । अव्ययत्वेनैव सिद्धे 'चिर'शब्दाच्च लोनेव टप्ठो षापे सिद्धे

विभाषा पूर्वाहापराहाभ्याम् ॥ ४ । ३ । २४ ॥

पूर्वाहापराहाभ्यां सुवन्तवचनं सप्तमश्रवणार्थम् ॥ १ ॥

पूर्वाहापराहाभ्यां^१मुच्यन्तत्वं वक्रव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'सप्तमीश्रवणार्थम्' ।
सप्तम्याः श्रवणं यथा स्यात्—पूर्वाहेतनम् अपराहेतनम् ।

तत्तर्हि वक्रव्यम् ? न वक्रव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवत्यत्र सप्तमी'ति
यदयं 'वक्रालतनेषु कालनाम्नः' [६ । ३ । १७] इति सप्तम्या अलुकं
शास्ति ।

अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेद्व्ययात्सप्तमीप्रसङ्गः ॥ २ ॥

'अलुग्वचनं ज्ञापक'मिति चेद्व्ययात्सप्तमी प्राप्नोति । दोषातनम् दिवातनम्* ।
अस्तु । अव्ययादिति लुग्भविष्यति† । इहापि [तर्हि] लुग्प्राप्नोति—पूर्वाहेतनम्
अपराहेतनम् । अलुगत्र लुकं वाधिष्यते । इहापि [तर्हि] वाधेत—दोषातनम् दिवा-
तनम् । समानाश्रयो लुगलुक्का वाध्यते । कथं समानाश्रयः ? यः[‡] प्रत्ययाश्रयः, ;,
अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति ।

प्र०—विभाषा । सुवन्तवचनमिति । दृष्याप्रानिपदिकाधिकारान् प्रानिपदिवस्पैव
तद्धितोऽसती प्रकृतित्वेन भाव्यं न तु सुवन्तस्येति भावः । दोषातनमिति । दोषानन्दस्यापि
वानवाचित्वाद्लुगनुमितायाः सप्तम्याः श्रवणप्रसङ्गः । समानाश्रय इति । 'सुतो घानुप्रानिप-
दिवयो'रित्ययं लुकद्धितोत्पत्तिनिमित्तप्रातिपदिकम्भ्रममुदायान्तर्भवतिमुपस्थानिनोऽनुस्नद्धित-
विशेषनिमित्तस्य समानाश्रयः । अत्र धेति । 'अव्ययादाऽलुग' इत्ययं लुगव्ययमाप्रापेक्षत्वाद्भ्र-
-

३०—विभाषा पूर्वो । ननु समर्थाद्धितोत्पत्तिः, सामर्थ्यंश्च मुच्यन्तेति मुच्यतादेव तद्धित इति किं
वचनेनेत्यत आह—दृष्यापिति । दृष्याकश्चिद्व्याकृत्यनिक्रमामर्थ्यमादादेव श्रवणप्रवृत्तिरिति भावः । भावे-
भवत्यत्रेति । अत्र—कानवाचकशब्दे । तदाह—कानवाचिकादिति । ननु लुकोऽनैमित्तिकत्वात्किन्नाश्रय
समानाश्रयमत्र आह—सुतो धातिरिति । समानकालजातिव्ययमेव समानाश्रयमिति भावः ।

१—'मुच्यन्ताभ्यां तद्धितो भवतीति वक्रव्यम्' पा० ।

* तार्थचिह्न(.....ट्टट्टुपुभो दृष्ट ५ । ३ । २३

† अश्रवणार्थात्सुतोः २ । ४ । ८२ २—द्विष्यति ।

३—'यम्' पा० । ‡ सुतो घानुप्रानिपदिवयोः २ । ४ । ७१

नैतदस्ति प्रयोजनम् । सप्तम्या अलुकापि सिद्धम्* । भवेत्सिद्धं यदा सप्तमी
यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिध्यति ।

तुद्द्युक्तम् ॥ ३ ॥

किमुक्तम् ? 'तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वा'दिति† । तुटि कृतेऽनादित्वा-
दादेशोऽन प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

पूर्वान्ते विसर्जनीयः ॥ ४ ॥

यदि पूर्वान्तो विसर्जनीयो वक्रव्यः । प्रातस्तनम् पुनस्तनम् । परादौ पुनः
सति 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' [८ । ३ । १५] इति विसर्जनीयः सिद्धो
भवति ।

अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं 'तुटि कृतेऽनादित्वादेशो न प्राप्नोती'ति ।

सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'आदिष्टस्य तुड्वचनात्' । तुडादिष्टस्येति वक्रव्यम् ।
तच्चर्हि वक्रव्यम् ? न वक्रव्यम् ।

संनियोगाद्वा ॥ ६ ॥

अथवा चेन संनियोगः करिष्यते—तुद् च । किं च ? यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं
चान्यत्प्राप्नोति ? आदेशः ॥ २३ ॥

प्र०—प्यादव्ययमंजाभावः । अलुकेति । 'घकालतनेषु कालनाम्न' इत्यनेन । यदा त्वन्या इति ।
प्राह्लः सोढोऽस्य प्राह्लेतेन इत्यादौ । अनादित्वादिति । अङ्गसज्जानिमित्तस्य योरनादेश उच्यमानो
मृत्युशब्द इव तुटि कृते 'त्यु'शब्दोऽङ्गनिमित्तं न तु युशब्द इति न स्यादित्यर्थः । यदीति ।
पदान्तस्य रेफस्य विधीयमानस्तुकि कृते अपदान्तत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

उ०—तदुपादानाभिरमित्यव्ययमप्रासाधिकमित्याहुः । घकाशेति । स च नित्य इति भावः । तत्रादिग्रहणा-
भावादाह—अङ्गसजेति । अत्रत्यमपि माध्यं—'श्वसस्तुट्' चे'तिसुश्रयमाध्यव्याख्यानरीत्यैव र्वाख्येयम् ।
कैयटस्तु चिन्त्य एव ॥ २३ ॥

* घकालतनेषु कालनाम्नः ६ । ३ । १७

† सुबोरनाक्षी ७ । १ । १

† ४ । ३ । १५ वा० १

१—'संनियोगाद्वा' पा० ।

विभाषा पूर्वाह्वापराह्वाभ्याम् ॥ ४ । ३ । २४ ॥

पूर्वाह्वापराह्वाभ्यां सुवन्तवचनं सप्तमीश्रवणार्थम् ॥ १ ॥

पूर्वाह्वापराह्वाभ्यां सुवन्तत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? 'सप्तमीश्रवणार्थम्' । सप्तम्याः श्रवणं यथा स्यात्—पूर्वाह्वेतनम् अपराह्वेतनम् ।

तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवत्यत्र सप्तमी'ति यदयं 'घकालतनेषु कालनाम्नः' [६ । ३ । १७] इति सप्तम्या अलुक्ं शास्ति ।

अलुक्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात्सप्तमीप्रसङ्गः ॥ २ ॥

'अलुक्वचनं ज्ञापक'मिति चेदव्ययात्सप्तमी प्राप्नोति । दोषात्तनम् दिवातनम्* । अस्तु । अव्ययादिति लुग्भविव्यति† । इहापि [तर्हि] लुग्प्राप्नोति—पूर्वाह्वेतनम् अपराह्वेतनम् । अलुगत्र लुक्ं बाध्यते । इहापि [तर्हि] बाधेत—दोषात्तनम् दिवा-तनम् । समानाश्रयो लुगलुक्का बाध्यते । कथं समानाश्रयः ? यः प्रत्ययाश्रयः, अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति ।

प्र०—विभाषा । सुवन्तवचनमिति । इयाप्रातिपदिकाधिकारात् प्रातिपदिकस्यैव तद्धितोत्पत्तौ प्रकृतित्वेन भाव्यं न तु सुवन्तस्येति भावः । दोषात्तनमिति । दोषानन्दस्यापि कालवाचित्वाद्लुगनुमितायाः सप्तम्याः श्रवणप्रसङ्गः । समानाश्रय इति । 'सुपो घानुप्रातिप-दिकयो'रित्ययं लुक्तद्धितोत्पत्तिनिमित्तप्रातिपदिकमञ्जकममुदायान्तर्भवतिगुप्त्यानिरोऽनुत्तदित-विशेषनिमित्तस्य समानाश्रयः । अत्र चेति । 'अव्ययादाप्नुव' इत्ययं लुगव्ययमात्रोत्पत्त्यादन्तर-

४०—विभाषा पूर्वा । ननु समयात्तद्धितोत्पत्तिः, सामर्थ्यञ्च मुच्यन्तेति मुञ्जतादेष तद्धित इति किं वचनेनेत्यत आह—एषाविति । यथाकथञ्चिन्कालनिक्रमासामर्थ्यमादादेष शब्दप्रवृत्तिरिति भावः । भाष्ये-भवत्यत्रेति । अत्र—कालवाचकशब्दे । तदाह—कालवाचिकादिति । ननु सुपोऽनेमितिक्रमादाय समानाश्रयत्वमत आह—सुपो षाविति । समानकालप्रतिक्रमेण समानाश्रयत्वमिति अत्रः ।

१—'सुवन्ताभ्यां तद्धितो भवतीति वक्तव्यम्' पा० ।

* शार्यचिर्'.....'एषु'पुत्रो हृद्' प ४ । ३ । २३

† अव्ययादाप्नुवः २ । ४ । ८२ २—कचित् ।

३—'दम्' पा० । † सुपो घानुप्रातिपदिकयोः २ । ४ । ७१

न सिध्यति । इह हि सति प्रत्यये लुक् भवितव्यम्, सति लुक्प्रत्ययलुक् भवितव्यम् । तत्र च प्रत्यय एव नास्ति कुतो लुग्भविष्यति । सैषा ज्ञापकेनासती विभक्तिराकृष्यते । सा यथैवेह बाधिका भवति पूर्वाङ्गेतनम् अपराङ्गेतनमिति, एवमिहापि स्यात् दोषातनम् दिवातनमिति ।

एवं तर्हि न ब्रू 'मोऽलुग्चनं ज्ञापकं भवत्यत्र सप्तमी'ति । किं तर्हि ? 'भवति सुवन्तादुत्पत्ति'रिति । किं पुनर्ज्ञाप्यमेतद्यावता समर्थानां प्रथमादिति+ वर्तते, सामर्थ्यं च सुवन्तेन ? ज्ञाप्यमित्याह । कथम् ? 'ङ्याप्रातिपदिकात्' [४ । १ । १] इत्यपि वर्तते, तत्र कुत एतत्सुवन्तादुत्पत्तिर्भविष्यति न पुनर्ङ्याप्रातिपदिकादिति । कथं

प्र०—ङ्गत्वाद्भवतीत्यर्थः । न सिध्यतीति । प्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिरलुग्विधानात् 'ज्ञापकाद्विभक्तिरिति पक्षः प्रकान्तः, तत्र प्रत्यय उत्पन्ने विभक्त्या भाग्यं न तु पूर्वं, ततश्चाव्ययादासुप' इत्ययमपि लुक्प्रकृतोत्पत्त्युत्तरकालभाविमुपस्थानिकत्वादलुकः समानाश्रयत्वाद्वाध्यत इत्यर्थः । एतच्च 'हलदन्ता'दित्यस्यानुवृत्तिमनपेक्षोच्यते । तत्र च प्रत्यय इति । प्राक्तद्धितोत्पत्तेः सुप्तजकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः ।

कथं यदिति । यद्यलुग्विधानेन समस्य प्रकृतित्वमनुमीयते तदा ङ्याप्रातिपदिकाधिकारस्य

उ०—अन्तरङ्गत्वादिति । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्याये तु लुगतिरिक्ता एवान्तरङ्गा विधयो गृह्यन्त इति भावः । ननु 'अथय्या'दिति लुक्ः कथं तद्धितप्रत्ययापेक्षत्वमत आह—प्रातिपदिकादिति । एतच्चेति । एवञ्च तत्र तत्र तदनुवृत्तिर्न कृतमेतद्भाष्यविद्वद्वेति भावः । सुप प्रत्ययस्य सत्त्वादिदममुक्तमत आह—प्राक्तद्धितेति । भाष्ये—आकृत्यत इति । उदाद्यत इत्यर्थः । सा यथैवेह बाधिकेति । तदनुमापकालुक्प्रकृत्यर्थः ।

भाष्ये—सुवन्तादुत्पत्तिरिति । 'स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकैः परिपूर्णांशस्य पदस्य पदान्तरेण सम्बन्ध' इत्यर्थो ज्ञाप्यत इत्यर्थः । यावता समर्थानामप्रथमादिति । 'किंपुनः समर्थं ? अर्थोभिधाने यच्छकं कृतवर्णानुपूर्वीकम्पद'मिति तत्सूत्रभाष्योक्तोरिति भावः । कृतवर्णानुपूर्वीकत्वं परं-ङ्याप्रातिपदिकांशे एवेत्यन्यत् । न पुनर्ङ्याप्रातिपदिकादिति । यत्पि सत्यर्थबोधे शक्यं, ततः प्रथमाप्रातिपदिकादित्यर्थो भविष्यतीति भावः । ननु ज्ञापकात्सुवन्तस्य प्रकृतित्वेऽपि 'प्रातिपदिकारपरः सुवन्तात्परः' इत्यर्थः, तत्र सुवन्तात्परस्य व्यवहितं, प्रातिपदिकात् व्यवहितं सामर्थ्यादिति—प्रातिपदिकस्यापि सन्निहितत्वात्तद्विशेषणं 'वृद्धा'दित्यादि भविष्यतीति को विरोधोऽत आह—यदीति । वृद्धादिविशेषणत्वेनेति बहुव्रीहिः । अयं भावः—'वृद्धा' इत्यादी 'वृद्धा'दित्यादि प्रकृतिबोधकं, तस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वे तस्यैव प्रकृतिवं सम्भ्यते इति प्रकृतिव्यतिपादनस्य यथयोजनं तदधिकारस्योक्तं तद्विरुध्यते इति । किञ्च विनिगमनाबिरहादुभयोर्विशेषणं स्यात्, ततश्च 'शानामयं शीय' इत्यत्रैव स्यात्, 'शीयोरय'मित्यत्र न स्यात् । 'श'शब्दोऽप्राप्त इति भावः ।

यत्तदुक्तं 'वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थ'मिति X ? समर्थस्य यद्वृद्धं ङ्याप्रातिपदिकमित्येवमेतद्विज्ञायते ।

यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं द्विपद आगतं द्विपाठ्यम्, प्रष्टौह आगतं प्रष्टुवाङ् रूप्यम्, कीलालप आगतं कीलालपारूप्यम् पपुप आगतं पपिवद्रूप्यम्* ? पद्माव ऊडाकारलोपः प्रसारणमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । लुकि कृते न भविष्यन्ति ।

इह तर्हि सामसु साधुः सामन्यः वेमन्यः; 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' [८ । २ । ७] इति नलोपः प्राप्नोति । लुकि कृते भत्वान्न भविष्यति । इदमिह संप्रघार्यम्—लुकिप्रयतां नलोप इति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वान्नलोपः । एवं तर्हिदमिह संप्रघार्यम्—'नलोपः क्रियतां तद्धितोत्पत्ति'रिति किमत्र कर्तव्यम् ? परत्वान्नलोपः । असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यति । परिगाणतेषु कायेषु*

प्र०—वृद्धादिविशेषणत्वेन ङ्याप्रातिपदिकस्य प्रकृतित्वप्रतिपदनं प्रयोजनं यदुक्तं तत्कार्यं न विरुध्यत इति प्रश्नः । परिहारमाह—समर्थस्येति । समर्थस्य विभक्त्यन्तस्य प्रत्ययप्रकृतित्वेनाप्रित्तस्यावयवभूतं ङ्याप्रातिपदिकं वृद्धादि चेद्भवति ततः समधादेव प्रत्ययो भवतीति नास्ति विरोध इत्यर्थः । कथं द्विपद इति । विभक्त्यन्तप्रत्ययोत्पत्तावाधोयमाणाया विभक्तिनिमित्तानि कार्याप्यन्तरङ्गत्वात्प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः । सर्वत्र 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां ह्य' इति ह्यप्रत्ययः । लुकि कृत इति । कृताकृतप्रसङ्गत्वात्प्रत्ययत्वादिति भावः । यथाभ्यस्वाङ् संज्ञायाः प्रत्ययलक्षणत्वाभावात्पद्मावृद्धादिकमनित्यम् ।

इह तर्हि इति । नलोपस्य प्रत्ययलक्षणेन प्राप्या नित्यत्वं मन्यते । परत्वादिति ।

उ०—समर्थस्येति । लक्ष्यानुरोधात्प्रातिपदिकादिस्थेत्सामर्थ्याच्च तस्यैव विशेषणं भविष्यतीति भावः । माथे—प्रष्टौह इति । 'वहश्चे'ति शिवः । एतद्भाष्यप्रामाण्यात्तत्र 'छन्दसी'ति नानुवर्तते, न हि विग्रहवाक्यं छन्दः । यन्ताद्विचि त्तु णिलोपस्य स्थानिकत्वाद्दृष्टं दुर्लभः, 'की लुप्त'मित्यत्र 'कि'प्रहणं विचोऽप्युपलक्षणं वा । कीलालप इति । एतद्भाष्यप्रामाण्याद्वातो मनि'नित्यादिस्थे 'छन्दसी'त्यस्यासम्बन्धः, तेनैवात्र विच् । किपि स्वत्रेत्वं स्यात्, आदन्तात्किरोऽनभिधानाप्येत्याहुः ।

पपुप इति । एतद्भाष्यप्रामाण्यादेव क्नुलोकेऽपि क्विद्भवति, 'भाषायां सदवसे'त्यत्र सदादिप्रहणान्दाहरणमात्रमित्याहुः । नित्यादिति । पदस्य विभक्त्यान्वाख्याने इदम् । नलोपस्येति । लुक्चपि

X ४ । १ । १ वा० ३ * हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां ह्यः ४ । ३ । ८२

† पादः पत्; याह ऊट्; आतो घातो; यतोः सम्प्रसारणम् ६।४। १३०; १३२। १४०; १३१

‡ तत्र साधुः ४ । ४ । १८

* नलोपः सुप्स्वरसंज्ञाद्विविधियु कृति ८ । २ । २

नलोपोऽसिद्धो न चेदं तत्र परिगण्यते । इदमपि तत्र परिगण्यते । कथम् ? सुब्वि-
धिरिति सर्वविभवत्यन्तः समाप्तः—सुषो विधिः सुब्विधिः, सुवन्ताद्विधिः सुब्विधि-
रिति ॥ २४ ॥

तत्र जातः ॥ ४ । ३ । २५ ॥

किमर्थं जातादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते ? जातादिव्यर्थेषु घादयोः यथा स्युः
स्वार्थे मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'शेषे' [४ । २ । ६२] इति वर्तते
तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति ॥ अत्र उत्तरं पठति—

प्र०—द्वावपि लुङ्मलोपो नित्यौ । 'यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्य'-
मिति नलोपोऽपि नित्य इति भावः । एतच्चा'न्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते' इत्येत-
दनाश्रित्योक्तम् । एतदेव त्वाश्रयणीयमन्यथान्तरङ्गत्वात्पद्मावादयो नित्यमपि लुक्
बाधेरन् । तदुक्तम्—'परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबली-
यस्त्व'मिति । सुवन्ताद्विधिरिति । ततश्च तद्धितोऽपि सुब्विधिरिति तत्र कर्तव्ये नलोपस्या-
सिद्धत्वादप्रवृत्तिः । तद्धिते तु कृते लुगोऽपि सुब्विधित्वात्तत्र नलोपस्यासिद्धत्वाल्बुवप्रवर्तते ।
ततो भन्त्वान्नलोपोभावः ॥ २४ ॥

तत्र जातः । जाताद्विषु घादीनामपेक्षामाश्रित्य शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम् । इह तु शेष इत्यस्य
लक्षणत्वमधिकारत्वं चाश्रित्य जातादर्थान्शेषः—किमर्थमिति । प्रत्ययार्थवशेनाभिधानसाम-
र्थ्येन च समर्थविभक्तिर्नप्यत इति तन्निर्देशोऽपि न कर्तव्य इति भावः । तेन स्वार्थ इति ।
ननु स्वार्थोऽपि प्रत्ययविभाववुपयोगाच्छेष इति कुतस्तत्र न स्युः । उच्यते—अन्तरेणापि
शेषाधिकारं चातुरर्थपर्यन्तापत्याद्यर्थनिवृत्त्या स्वार्थे घाद्विषु प्राप्तेषु शेषाधिकारः स्वार्थ-

उ०—प्रत्ययलक्षणेन परस्वादिति भावः । ननु लुकि सति भवे पदस्वाभावब्रह्मलोपाप्राप्तेः कथं तस्य नित्यत्वमत्र
ग्राह—यस्येति । परनित्येति । 'एते विधयो विरोधिभिः पूर्वादिभिः सन्निपाते भवन्ती'ति शेषः । तेषां मिथः
प्रसङ्गे—परनित्याद्योरेकत्र प्रसङ्गे 'परनित्यान्तरङ्गे'ति पाठरीत्या यत्परं सद्बलीय इति परिमाणार्थः । अन्ये
तु—पद्मावादिविषये 'लुकि कृते' इति भाष्यस्य—'अन्तरङ्गानपीति न्यायेने'ति शेषः । लुकि कृतेऽपि
प्रत्ययलक्षणेन पदस्वसंवादाद्योपः प्राप्नोतीत्याह—इह तर्हीति । उच्यते—लुकि कृते भावदिति ।
समानाधिकसर्वपदत्वबाधो भवेनेति भावः । 'इदमिहे'त्यादि भाष्यन्तु 'अन्तरङ्गानपी'ति परिमाण-
भित्तयोरेकदेशिनोऽकिप्रत्युक्तिपरिमियाहुः ॥ २४ ॥

तत्र जातः । ननु 'शेष' इत्यधिकारेऽपि समर्थविभक्तिर्निर्देशायैतान्यावश्यकानीत्यत्र ग्राह—प्रत्यय-
र्थेति । ननु जातत्त्वप्रत्ययार्थे सप्तम्या इव तृतीयाया अपि योग्यत्वादाह—अभिधानेति । स्वार्थव्यतिरिक्तेति ।

तत्रजातादिषु वचनं नियमार्थम् ॥ १ ॥

नियमार्योऽयमारम्भः । जातादिष्वेव घादयो यया स्युरिह मा भूवन् तत्रास्ते
तत्र शेत इति ।

यदि नियमः क्रियते दार्पदाः सङ्ख्यः, औलूखलो यावक इति न सिध्यति ।
'संस्कृत'मित्येवं मविष्यति; । मवेत्सिद्धं दार्पदाः सङ्ख्य इति । इदं तु न सिध्यति
औलूखलो यावक इति । संस्कृतं हि नाम तद्भवति यत्तत् एवापकृष्याभ्यवहियते,
न च यावक उलूखलादेवापकृष्याभ्यवहियते, अवरयं रन्धनादीनि प्रतीच्यसि ।
तस्मान्नार्योऽनेन नियमेन । कस्मान्न भवति तत्रास्ते तत्र शेत इति ? अनभिधानात् ।

तच्चावरयमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेष्वपि हर्षनिर्देशेषु यत्र जाता-
दिषुत्वद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवति, न भवति तत्र प्रत्ययोत्पत्तिः ।
तद्यथा—अद्गुल्या खनति, वृत्तमृत्तादागत इति† ।

न तर्हीदानीं जातादयोऽर्था निर्देष्टव्याः ? निर्देष्टव्याश्च । किं प्रयोजनम् ?
अपवादविधानार्थम् । 'प्रावृषण्' [४ । ३ । २६] प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । क मा
भूत् ? प्रावृषि भवः प्रावृषेण्य बलाहकाः† । यानि त्वेतानि निरपवादान्यर्थोद्देशानि
तानि शक्यान्यकर्तुम् । 'कृतसन्धक्तीतकुशलाः' [४ । ३ । ३२] सौमो देवदत्त
इति ॥ २५ ॥

प्र०—व्यतिरिक्तार्थपरिग्रहार्थः ।

तत्रास्ते इति । मृध्न आस्त इत्यादावपि शेष इत्यस्य लक्षणत्वात्प्रत्ययप्रसङ्गः ।
संस्कृतमिति । उपयोगफला हि क्रिया संस्कार इति मन्यते । तच्चावश्यमिति । अर्थनिर्देश-
कण्ठादिनाप्यनिष्टनिवृत्तयेऽवश्यमाश्रयितव्यमनभिधानमित्यर्थः । अपवादाविधानार्थमिति ।
असंकरेण विनिष्ट एवार्थोऽपवादा यया स्युरित्येवमर्था अर्थनिर्देशा इत्यर्थः ॥ २५ ॥

उ०—उपयुक्तादन्यस्योपयुक्तसञ्जातीयस्यैव ग्रहणादिति भावः । माध्मे—अयमारम्भ इति । 'तत्र जात'
इत्यादिसङ्गमूहारम्भ इत्यर्थः ।

नियमामवे प्रत्ययप्रसङ्गमुपपादयति—स्रुम् इत्यादि । उपयोगः—साक्षात्प्रयोजनादौ विनियोगः ।
नन्वर्थनिर्देशं विनाप्यपवादविधाने को दोषोऽत आह—असंकरेणेति । अन्यथा प्रावृष एषणोः सर्वेष्व-
र्थेषु पर्यायप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥ २५ ॥

अविष्ठाफलगुण्यनुराधास्वातितिप्यपुनर्वसुहस्तविशाखापाढाबहु-
लाल्लुक् ॥ ४ । ३ । ३४ ॥

लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । चित्रायां
जाता चित्रा स्त्री । चित्रा ॥ रेवती—रेवती स्त्री । रेवती ॥ रोहिणी—रोहिणी × स्त्री ।

फलगुण्यपाढाभ्यां टानौ ॥ २ ॥

फलगुण्यपाढाभ्यां टानौ वक्रव्यौ । फल्गुनी* । अपाढा उपदधाति ।

अविष्ठापाढाभ्यां छृण् ॥ ३ ॥

अविष्ठापाढाभ्यां छृण्वक्रव्यः । अविष्ठीयाः अपाढीयाः ॥ सं तर्हि वक्रव्यः †

न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् ॥ ४ ॥

न वा वक्रव्यः । किं कारणम् ? 'नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात्' । नक्षत्रेभ्यो
बहुलं लुगित्येवमत्र लुग्भविष्यति ‡ ॥ ३४ ॥

प्र०—अविष्ठा । रेवतीरोहिणीति । नक्षत्राणो लुकि कृते 'लुक्कद्वितलुकी'ति स्त्रीप्रत्य-
यस्य लुक् । ततो गौरादिषु 'पिण्णत्यादयश्चे'ति पाठादादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान्डीप्रत्ययः ।
न घेति । लुक् एव प्रत्याख्यानं प्रत्ययास्तूपसङ्ख्येयाः ॥ ३४ ॥

उ०—अविष्ठा । ननु गौरादौ 'रेवतीरोहिणी नक्षत्रे' इत्युक्तोः कथमत्र ङीपत आह—पिण्णत्यादय-
श्चेति । ङीपप्रत्यय इति । 'काशकृस्ने'तिवत् 'लक्ष्णे लक्षणे'ति न्यायस्तु न, कृतलुकां पिण्णत्यादिषु पाठ-
दिश्याहुः । ननु लुग्विधानेन कथं टानादिविचायकप्रत्याख्यानमत आह—लुक् एवेति ॥ ३४ ॥

× लुक् तद्वितलुकि १ । २ । ४६; पितृगौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१

* टिड्ढाणम्.....कश्चरपः ४ । १ । १५

†—'तर्हि वक्रव्य' पा० ।

‡ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४ । १ । ३७

प्रायभवः ॥ ४ । ३ । ३६ ॥

प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

प्रायभवग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'तत्र भवेन कृतत्वात्' । यो हि राष्ट्रे प्रायेण भवति तत्र भवोऽसौ भवति, तत्र 'तत्र भवः' [४ । ३ । ५३] इत्येव सिद्धम् ।

न सिध्यति । अनित्यभवः प्रायभवः । [नित्यभवस्तत्र 'भवः ।]

अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् ॥ २ ॥

यद्भवान्मुक्तसंशयं तत्र भव उदाहरणं न्याय्यं मन्यते स्त्रीध्नो देवदत्त इति तेनैतत्तुल्यम् । सोऽपि ह्यवरयमुदकदेशादीन्यभिनिष्क्रामति । अर्थतद्भवान्प्रायभव उदाहरणं न्याय्यं मन्यते तत्र भवे किमुदाहरणम् ? यत्तत्र नित्यं भवति—स्त्रीध्नाः प्रासादाः, स्त्रीध्नाः प्राकारा इति ।

एवं तर्हि 'तत्र भव' इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेरङ्गो विधीयते; स यथा तस्मिन् दृष्टापचारे अङ्गुलीयमिति भवत्येवं प्रायभवेऽपि भविष्यति ।

प्र०—प्राय । तत्र भवेनेति । भवे मामान्ये प्रायभवस्यापि विरोपस्यान्तर्भावदिति भावः । अनित्यभव इति । अर्थभेदमनेनाचष्टे । यस्तत्र कदाचिद्भवति कदाचिन्न भवति स प्रायभवः । बस्य तु नियत आचाराचेयभावः स तत्र भव इति भावः । एतन्निराकरोति—मुक्तसंशयेनेति । अथेति । जानुसमीपस्यनारीरावयववाच्युपजानुशब्द इति भावः । एवं ठगपीति । तत्र भवा-

उ०—प्रायभवः । ननु भवेन प्रायभवस्य कथं गतार्थता, अर्थभेदादत आह—भवे इति । मुक्तसंशयेनेतीति । एवञ्च 'तत्र भव' इत्यत्र सर्वे गृह्यते, अभिधानस्वामाध्याच्च व्यवस्थेति भावः । मध्ये—देवदत्तस्यानित्यमवावमुपगदयति—सोऽपि ह्यवरयमुदकदेशादीनीति । जलाहरणाद्यर्थमिति भावः । 'उद'—देशादीनीति क्वचित्पाठः । अयमेव मुक्तः पाठः । जलादेः सुप्रदेशेऽपि मुलमन्वदिति बोध्यम् । मध्ये—यत्तत्र नित्यमिति । एवञ्च तदेवोदाहरणं स्यात् त्रु 'स्त्रीध्नो देवदत्त' इति । एवं च संप्रहादिषु तदुदाहरणदानमसङ्गतं स्यादिति भावः ।

नित्यमवस्यैव 'तत्र भव' इत्यत्र प्रदृष्टे दोषान्तरमाह मध्ये—एवं तर्हीति । किञ्चेत्यर्थः । अन्मुनेत्य वा दोषान्तरमाह—एवं तर्हीति । दृष्टापचारे इति । दृष्टव्यभिचारे । अङ्गुलीसम्बन्धाम्बवेऽपीति यावत् ।

१—अयं पाठः क्वचित् ।

२—'उद'—देशादीनीति नागेशसम्मतः पाठः ।

‡ जिह्वामूलाङ्गुलेरङ्गः ४ । ३ । ६२

३—'यथैव' पा० ।

इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रायभव इति प्रकृत्योपजानूपकरणोपनीवेष्टकं वक्ष्यति[§]
स प्रायभव एव यथा स्यात्तत्र भवे मा भूत्—उपजानुभवं गड्विति ।

अथेदानीं 'तत्र भव' इति प्रकृत्य शरीरावयवाद्यद्विधीयते+ सोऽत्र कस्मान्न भवति ?
अनभिधानात् । स यथैव तर्ह्यानभिधानाद्यन्न भवत्येवं ठगपि न भविष्यति ॥ ३६ ॥

कोशाद्दञ् ॥ ४ । ३ । ४२ ॥

विकारे कोशाद्दञ् ॥ १ ॥

विकारे* कोशाद्दञ्चक्रव्यः—कोशस्य विकारः कौशेयम् ।

सम्भूते छर्धानुपपत्तिः ॥ २ ॥

सम्भूत इति ह्युच्यमानेऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात् । न ह्यदः कोशे सम्भवति ।
किं तर्हि ? कोशस्यादो विकारः ।

यदि विकार इत्युच्यते भस्मन्यपि प्राप्नोति । भस्मापि कोशस्य विकारः ।

प्र०—विकारे ठग्विधीयमानः प्रायभव एव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कोशा । विकारे इति । 'तस्य विकार' इत्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं कर्तव्यम् । 'एष्या
द'त्रिति कृत्वा 'कोशा'दिति कर्तव्यम् । अर्थानुपपत्तिरिति । कौशेयशब्दस्य लौकिको योऽर्थः
सूत्रवत्त्वलक्षणः स एवं नोपपद्यते, लौकिकोऽर्थो न संगृहीतः स्यादित्यर्थः । न ह्यदः इति । कौशेय-
शब्दाभिधेयं वक्ष्यन्नुपपत्तयः कोशे न संभवतीत्यर्थः । ननु कोशस्य वक्ष्यकारणत्वात्कारणे च
कार्यस्य संभवात्कथमर्थानुपपत्तिः । नैप दोषः । लोकाप्रसिद्धार्थवाच्य एव कृतः स्यात् । न हि
कार्यावस्थायां लोकः कार्यकारणयोः संभवक्रियापेक्षमाधारावयवभावमवगच्छति, किन्तर्हि ?

उ०—तस्मिन्मन्त्रगुलीमन्त्रेऽह्मन्गुनीयमिति भवेतीत्यर्थः । ननु 'उपजानु'शब्दस्य कथं शरीरावयववाचकत्वमत
आह—जानुसमीपेति । प्रायभव एवेति । अभिधानस्वाभाव्यात्तत्र भवविशेष एव तदुत्पत्तिर्भविष्यतीति
नार्थः 'प्रायभव' इत्यधिकारेणेति भावः ॥ ३६ ॥

कोशाद्दञ् । विकारे इति नार्थमित्याह—तस्य विकार इति । तत्र लाघवमध्याह—एषया इति ।
लौकिक इति । एवञ्च इष्टार्थानुपपत्तिरिति 'अर्थानुपपत्ति'रिष्यस्यार्थ इति भावः । स एवमिति । सम्भूताविकारे
क्रियमाणे इत्यर्थः । सम्भवः—उत्पत्तिः, सम्भावनाधिेयस्याधारपरिमाणानतिरेकश्च । अद इत्यस्य च—लोके

§ उपजानूपकरणोपनीवेष्टकं ४ । ३ । ४०

+ शरीरावयवाद्य ४ । ३ । ५५

* तस्य विकारः ४ । ३ । ११५, ।

अथ सम्भूत इत्युच्यमाने क्रिमौ कस्मान्न भवति ? क्रिमिरपि हि कोशे सम्भवति । अनभिधानात् । यथैव तर्धनभिधानात्क्रिमौ न भवत्येवं भस्मन्यपि न भविष्यति । अर्थश्चोपपन्नो भवति ॥ ४२ ॥

कलाप्यश्वत्थववुसाद्रुन् ॥ ४ । ३ । ४८ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । 'काला'दिति वृत्ते, न च कलापी नाम कालोऽस्ति । नैव दोषः । साहचर्यात्तच्छब्दं भविष्यति । कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति ॥ ४८ ॥

तत्र भवः ॥ ४ । ३ । ५३ ॥

'तत्रे'ति वृत्तमाने पुनस्तत्रग्रहणं किमर्थम् ?

तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं कालनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

तत्रप्रकरणे तत्रेति पुनर्वचनं क्रियते कालनिवृत्त्यर्थम् । कालाधिकारो निवर्त्यते ।

प्र०—प्रकृतिविकारभावम् । अर्थश्चेति । लौकिकोऽर्थो विकारे प्रत्ययविधानेन शास्त्रेणानुसृतत्वाद्युत्तिन्युक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कलाप्यश्वत्थ । कलापिसहचरित इति । यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तत्र भवः । न हि काक इति । यया काकवासितस्य कालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधेया तथा तत्रशब्दस्यापीत्यर्थः । तत्रग्रहणं चेति । सप्तम्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनं तत्रग्रहणं कालसम्बद्धस्य

उ०—बोध्यमानमित्यर्थस्तदाह—कौशेवेति । सम्भवक्रिया—उत्पत्तिक्रिया । किं तर्हि प्रकृतीति । 'तन्नुप पट' इति द्वु न सम्भवक्रियापेक्षयाधारधेयभावः, किन्त्ववयवेषु आधारत्वोपचारः । न हि तथा कोश इति भावः । युक्तियुक्तो भवतीति । स्वस्मिन् शब्दस्य साधुत्वनिवामको भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कलाप्यश्वत्थ । माष्ये—कालादिति वर्तते इति । 'कालासाधुपुष्य'दित्यतः । साहचर्यमुपगदयति—यस्मिन्निति ॥ ४८ ॥

तत्र भवः । माष्ये—कालाधिकार इति । 'कालासाधुपुष्य'त्ययम् । निवर्त्यते इति । 'तत्रशब्दे-ने'ति शेषः । न च 'तदस्य छोट'मित्यनेन विच्छेदात्तत्रग्रहणासम्बन्धः, तस्यान्यत्रापि पठितुं शक्यत्वादिदि

† कालात् साधुपुष्यस्यमानेषु ४ । ३ । ४३   † तत्र जातः ४ । ३ । २५

१—'वचन' पा० ।

न हि काको वाश्यत इत्येवाधिकारा निवर्तन्ते, को वाभिसंबन्धो यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्तयेत् ? एषोऽभिसंबन्धः । कालाभिसम्बद्धं [हि'] तत्रग्रहणमनुवर्तते, 'तत्र'ग्रहणं च 'तत्र'ग्रहणस्य निवर्तकं भवति, तस्मिंश्च निवृत्ते कालाधिकारोऽपि निवर्तते ॥ ५३ ॥

गम्भीराख्यः ॥ ४ । ३ । ५८ ॥

[अत्रव्ययीभावाच्च ॥ ४ । ३ । ५६ ॥]

अ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पारिमुख्यम् [पार्योष्ठ्यम्] पारिद्गनव्यम् ।

अत्रव्ययीभावाद्धिधान उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अत्रव्ययीभावाद् विधानं* उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपकूलः औपमूलः औपशालः ॥ ५८ ॥ ५६ ॥

प्र०—विशेषफलस्य तत्रग्रहणस्य निवृत्तिं विरोधात्करोतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

गम्भीरा । अ्यप्रकरण इति । 'अत्रव्ययीभावाच्चे'त्येतदतिव्यापकत्वादकृत्वा परिमुखादिभ्य एव अ्यो विधेयः, गणे चात्रव्ययीभावकार्यमुक्तानि परिमुखादीनि पठितव्यानि न तु प्रातिपदिकान्येव । तेन तेषां बहुव्रीहितत्पुरुषाणां ग्रहणं न भवष्यतीति भावः । अयं सूत्रं क्रियते तदातिव्याप्तिरिहारायेद वक्तव्यमित्याह—अत्रव्ययीभावादिति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

उ०—भावः । विशेषफलस्येति । कालनिष्ठसम्यर्थप्रतिपत्तिफलस्येत्यर्थः ॥ ५३ ॥

गम्भीरा । ननु परिमुखादिभ्योऽत्रव्ययीभावेभ्य षवेभ्यते, अत एव सूत्रारम्भे 'उपकूलादिभ्यः प्रतिषेध' इत्युक्तं, तत्र 'अत्रव्ययीभावाच्चे'त्येव सिद्धंमत आह—अत्रव्ययीभावाच्चेत्येतदिति । इदं वक्तव्यमिति । वक्ष्यमाणमुपकूलादिभ्यः प्रतिषेध इत्येतदित्यर्थः । एवञ्च 'परिमुखादिभ्य' इत्येवोक्त्वात्रव्ययीभावाच्चेति न वक्तव्यमिति भावः । बहुव्रीहितपुरुषाणामनभिधानात्त ग्रहणमित्यन्ये ॥ ५८ ॥ ५६ ॥

अन्तः पूर्वपदादृञ् ॥ ४ । ३ । ६० ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते ।

समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते ।

समानस्य—सामानिकः ॥ तदादेः—सामानग्राप्तिकः सामानदेशिकः ॥ अध्यात्मादिषु चेष्यते । आध्यात्मिकम् आधिदैविकम् आधिभौतिकम् ।

ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च

[ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्चं] उञ्चकृत्वः । और्ध्वं दमिकम् और्ध्वं देहिकम् ।

लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

[लोकोत्तरपदस्य च] उञ्चकृत्वः । ऐहलौकिकम् पारलौकिकम् ।

मुखपार्श्वतसोरीयः

‘मुख’ ‘पार्श्व’ इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यामीर्यप्रत्ययो वक्तव्यः । मुखतीयम् पार्श्वतीयम् ।

कुञ्जनस्य परस्य च ।

[जनस्य परस्य च] इयो वक्तव्यः, कुञ्चागमः । जनकीयम् परकीयम् ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य

[मध्यस्य ईयः कार्यः ।] मध्यीयः ।

प्र०—अन्तः । ऊर्ध्वं दमाञ्चेति । दम उत्तरपदे उञ्चनियोगेनोर्ध्वशब्दस्य मकारान्तत्वं निपात्यते । ऐहलौकिकमिति । अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । मुखतीयमिति । ‘अव्ययानां भमात्रे टिलोपः’ । मध्यमीय इति । गहादिषु ‘मध्ये मध्यमं चारुचरण’ इति यत्पठितं तत्र पृथिवीमध्यवाची मध्यशब्दो गृह्यत इत्युक्तम् । ततोऽन्यत्रापि भवार्थे मध्यमीय इति यथा

उ०—अन्तः पूर्वं । उदाहरणे ‘और्ध्वं’मित्यनुस्वारश्रवणं कथमत आह—दमे इति । न तु देहे । और्ध्वं देहिकमिति भाष्ये तदनुच्चारणादिति भावः । भाष्ये—‘तसन्ताभ्या’मिति वार्तिके आर्षत्वासमाप्तः । अध्ययानाम्मेति । ‘मुखपार्श्वतसोलोपश्चेत्यनार्थमिति भावः । गहादिपाठादेव सिद्धे इदं किमर्थमत आह—गहादिष्विति । प्रकृतवार्तिकप्रयोजनमाह—ततोऽन्यत्रापि । ननु गहादिषु सर्वमध्यशब्दस्य ग्रहणमस्ति, इदञ्च न कार्यमत आह—जातादिष्विति । ‘स्थाम्नो लु’मित्यादि । भवार्थप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः । तदन्तविधि-

१—आध्यात्मिकः आधिदैविकः आधिभौतिकः’ पा० ।

२—इदं क्वचित् ।

३—‘इयो वक्तव्यः’ पा० ।

मएमीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥

मएमीयौ चापि प्रत्ययौ वक्तव्यौ । माध्यमः मध्यमीयः ।

मंध्यो मध्यं दिनएचास्मात्

मध्यशब्दो मध्यंशब्दमापद्यते, दिनएचास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः । माध्यंदिन उद्गोयति ।

स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ।

स्थाम्नो लुग् वक्तव्यः । अश्वत्यामा ॥ अजिनात्तथा । अजिनान्ताश्च लुग्व-
क्तव्यः । [कृष्णजिनः] उद्ग्राजिनः^१ सिंहाजिनः व्याघ्राजिनः ।

याह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गम्भीर्यं च व्य इष्यते ॥ ३ ॥

[समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्ट्यते ।

ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥

मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च ।

ईर्यःकार्योऽथ मध्यस्य मएमीयौ चापि प्रत्ययौ ॥ २ ॥

मंध्यो मध्यं दिनएचास्मात्स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ।

याह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो^२ गम्भीर्यं च व्य इष्यते ॥ ३ ॥]

प्र०—स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः । जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति यया स्यान्मध्या-
न्तरवाचिनो मा भूदित्येवमर्थं गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तम् । स्थाम्नो लुग-
जिनात्तद्येति । उभाभ्यामपि तदन्तविधिरिष्यते । याह्य इति । 'गम्भीराञ्च्य' इत्यनेन
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥

उ०—रिष्यत इति । माध्ये तदन्तोदाहरणादिति भावः । इदं वक्तव्यमिति । यो गम्भीराञ्च्य उक्तः, स एव
इष्यत इति माध्याक्षरार्थः । यद्यपि बह्वद्वैध्यै—'बहिषष्टिलोयो यश्च' 'देवाचप्रथी' इति सिद्धौ, तथापि तयोरपि
भवार्थे एव प्रवृत्तिं सूत्रायनुमिदमन्यत्राभिधानमिति भावः । अत एव तद्वार्तिके—'बहिर्भवो शाहः' इत्येव
विग्रहो माध्ये दर्शितः ॥ ६० ॥

१—'मध्य मध्य' पा० ।

२—'उपगायति' पा० ।

३—इदं छविप्र ।

४—'उलाजिनः' पा० ।

५—'याह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराञ्च्य इष्यते' पा० । "श्लोकबद्ध किसी प्राचीन व्याकरण
के "समानस्य तदादेश्च" इत्यादि तीन श्लोक ४ । ३ । ६० के महाभाष्य में उद्धृत हैं । टीकाकारों ने
इनको वार्तिक मानकर व्याख्या में कई अक्षरबद्ध कल्पना की हैं ।" (यु० मी०, व्या० या० इतिहास
भा० १, पृ० ८४)

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यतव्यनाम्नः ॥ ४ । ३ । ६६ ॥

किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते ?

भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः ॥ १ ॥

भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियतेऽपवादविधानार्थः । युगपदपवादान्व-
चामीति ॥ किमुच्यतेऽपवादविधानार्थ इति न पुनर्निर्देशार्थोऽपि स्यात् ?

कृतनिर्देशौ हि तौ ॥ २ ॥

कृतनिर्देशौ हेतावर्थौ । एकस्तत्र भवः [४ । ३ । ५३] इति, अपरस्त-
स्येदम् [४ । ३ । १२०] इति ।

अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थम् ?

तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं भवार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते भवार्थम् ।

किमुच्यते भवार्थमिति न पुनर्व्याख्यानार्थमपि स्यात् ?

व्याख्याने ह्यवचनान्त्सिद्धम् ॥ ४ ॥

व्याख्याने हि 'सत्यन्तरेण वचनं सिद्धम् । यत्रति व्याख्यानमित्येतद्भवति
तस्मादुत्पत्तिर्मविष्यति । किं च प्रत्येतद्भवति ? व्याख्यातव्यनाम ।

प्र०—तस्य व्या । अधिकारोऽयमिति वृत्तिकारैर्व्याख्यायि, तत्र प्रयोजनं पृच्छति—किमर्थ-
मिति । यथाविहितविधानार्थमेव भवव्याख्यानयोरेवादानं कस्मान्न भवतीति भावः । अपवादविधा-
नार्थ इति । वदयमाण, प्रवादयोऽपवाद भवव्याख्यानयोरेव स्युरित्येवमर्थस्त्वयोरधिकार इत्यर्थः ।
निर्देशार्थोऽपीति । अणानीनां घादीनां चार्थनिर्देशार्थोऽपीत्यर्थः । भवार्थमिति । उत्तरयोर्गोभवे
व्याख्यातव्यनाम्न एव यथा प्रत्यया स्युरित्येवमर्थमित्यर्थः । व्याख्याने हीति । व्याख्यानानन्दस्य
संश्लेषशब्दाद्व्याख्यातव्याप्तोरस्य सिद्धत्वादिति भावः ।

४०—तस्य व्याख्यान । अधिकारोऽयमिति । विधौ फलामाव इति तेषां गूढोक्तिः । अघि-
कारफलप्रप्तौ युगपदकारणरूपप्रभञ्जनात् । अन्वयकलन — एतन्वयादनुकरणात्वात् इति बोध्यम् । यथा-
विहितेति । धादिविध्वयमित्यर्थः । विध्वयमेव किन्नेति प्रश्नाशयः । विधौ फलामाव इत्यभिप्रायेणैकाह
माप्ये—अपवादविधानार्थ इति । गूढोक्तिः यथा तानान् अह—न पुनर्निर्देशार्थ इति । व्याख्यातव्यनाम्नो
ग्रहणं किमर्थमिति । व्याख्यानेनेव योग्यतावशादस्य सम्बन्धः । तथाचैतदेव सिद्धिरिति मत्वा प्रभः ।

यदुच्यते भवार्थमिति तन्न । व्याख्यानार्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । इह मा भूत्—पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसलेति ।

अथ क्रियमाणेऽपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति ? अथयवशो ह्याख्यानं व्याख्यानं, पाटलिपुत्रं चाप्यवयवश आचष्ट ईदृशा अस्य प्राकाराः, ईदृशा अस्य प्रासादा इति । सत्यमेवमेतद् । क्वचित्तु काचित्प्रसृततरा गतिर्भवति । शब्दग्रन्थेषु चापि प्रसृततरा गतिर्भवति । निरुक्तं व्याख्यायते, व्याकरणं व्याख्यायत इत्युच्यते, न कश्चिदाह पाटलिपुत्रं व्याख्यायत इति ।

भवे मन्त्रेषु लुग्वक्तव्यम् ॥ ५ ॥

भवे मन्त्रेषु लुग्वक्तव्यः । अग्निष्टोमे भवो मन्त्रोऽग्निष्टोमः । राजसूयः । वाजपेयः ।

कल्पे च व्याख्याने ॥ ६ ॥

कल्पे च व्याख्याने लुग्वक्तव्यः । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः कल्पोऽग्निष्टोमः । राजसूयः वाजपेयः ॥ स तर्हि वक्तव्यः ?

न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ॥ ७ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् ? 'तादर्थ्यात्ताच्छब्दम्' । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति । अग्निष्टोमार्थोऽग्निष्टोमः । राजसूयः वाजपेयः ॥ ६६ ॥

प्र०—पाटलिपुत्रस्येति । यादृशः सुकोसलायां प्राकारादिसंनिवेशः तादृशः पाटलिपुत्र इति पाटलिपुत्रं व्याख्यातव्यं भवतीति स्यादेव प्रत्ययः । व्याख्यातव्यनामग्रहणानु व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्य ग्रन्थस्य यन्नाम तस्य ग्रहणादनिप्रमङ्गाभावः । अग्निष्टोमे भव इति । अग्निष्टोमशब्दोऽत्र क्तनुवाच्येव न तु व्याख्यातव्यवाचीति ठप्रभावादणो लुक् । कल्पे चेति । अत्र ठप्र एव लुक् ॥ ६६ ॥

उ०—ननु सामान्यतो विधानेनऽपि ततः सिध्यतीत्यत्र आह—उत्तरैरिति । व्याख्यातव्यनामग्रहणादिति । भवार्थत्वस्य व्याख्यातव्यग्रहणेनैव सिद्धे नामग्रहणमेतदर्थकमिति भावः । भाष्ये—क्वचित्तु काचित् इति । एवञ्च भवार्थमेव व्याख्यातव्यनामग्रहणमिति भावः ।

नन्वाग्निष्टोमादिभ्यो भवे लुग्विधाने 'क्तनुवक्तव्यश्चे'ति भवे ठङ्गिधानं धर्म इत्यत आह—अग्निष्टोमशब्द इति । ठङ्गिधानं तु तदर्थमन्त्रादिलाक्षणिकाग्निष्टोमादिभ्यश्चरितार्थमिति भावः । अत्र ठप्र एवेति । व्याख्यातव्यनामत्वादिति भावः । भाष्ये—स तर्हीति । भवे मन्त्रे व्याख्याने कल्पे च लुगित्यर्थः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति । अग्निष्टोमार्थे मन्त्रे तदर्थे कल्पे चाग्निष्टोमत्वारोनेय प्रयोग इति भावः ॥ ६६ ॥

विदूराज्यः ॥ ४ । ३ । ८४ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशो न ह्यसौ विदूरात्प्रभवति । किं तर्हि ? बालवायात्प्रभवति
विदूरे संस्क्रियते ॥ एवं तर्हि—

बालवायो विदूरं च

बालवायशब्दो विदूरशब्दमापद्यते, व्यश्नास्मात्प्रत्ययो षक्तव्यः ।

प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

अथवा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दो बालवायस्य ।

न वै तत्र बालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति ?

न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥

तद्यथा—वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाचरन्ति एवं वैयाकरणा बालवायं
विदूर इत्युपाचरन्ति ।

बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।

न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ ८४ ॥

प्र०—विदूरः । बालवाय इति । आदेश एव सूत्रे निदिष्टः । तेन त्वनुरूपः स्थानी बाल-
वायशब्द आक्षिप्यते । यथा शिवादिगणे विश्रवणुरवणेत्यादेशौ पठ्येते, ताम्यां तु विश्रवःशब्दः
स्थानित्वेनाक्षिप्यते । प्रकृत्यन्तरमिति । विदूरशब्दो नगरविशेषस्यैव पर्वतविशेषस्यापि वाचकः,
स एवात्र प्रकृतित्वेनाधीयत इत्यर्थः । पर्वते विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेत्, जित्वरीवद् व्यव-
हरेत् । प्रतिनियतपुरुषापेक्षापि प्रसिद्धिर्भवति । वणिजश्च मङ्गलार्थं वाराणसीं जित्वरीति
व्यवहरन्ति ॥ ८४ ॥

उ०—विदूरः । 'बालवायो विदूरश्चे'त्यस्य नापूर्वत्वमित्याह—आदेश एवेति । अनुरूपः—प्रभव-
तीत्यर्थानुरूपः । बालवायस्येति—भाष्ये । 'वाचक'इति शेषः । न वै तत्रेत्येतद्व्याचष्टे—न वै लोके इति ।
मङ्गलार्थं वाराणसीमिति । स्मरणमात्रेण सर्वमङ्गलप्रयोजना वाराणसीं तलवादेव 'जित्वरी'ति व्यवहरन्ती-
त्यर्थः । स्मरणमात्रेण सर्वमङ्गलदत्त्वान्स्मरणमात्रेण मुक्तिदत्त्वात्सर्वोत्कर्षवत्त्वाजित्वरीति व्यवहार इति
भावः । एवं व्याकरणे एव बालवायस्य विदूरशब्देन व्यवहार इति भावः ॥ ८४ ॥

१—वैदूर्यमण्योर्यशास्त्रेऽथो भेदाः प्रतिपादिताः—“वैदूर्यः—उत्पलवर्णः शिरीषपुष्पक उदकवर्णो
वंशरागः शुक्लवर्णः पुष्करागो गोमूत्रको गोमेदकः ।” इति । (कौटिलीय० श्रुति० २,
प्र० २७, अ० ११)

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ४ । ३ । ८६ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । चेतनावत एतद्भवति निष्क्रमणं वापक्रमणं वा, द्वारं चाचेतनम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ? 'अभिनिष्क्रमणं द्वार'मिति ।

सं तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारे दृश्यते । तद्यथा—अयमस्य कोणोऽभिनिःसृतः, अयमभिप्रविष्ट इति ॥ ८६ ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलम् ॥ १ ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्र आख्यायिकाभ्यो बहुलं लुब्धकव्यः । यासवदत्ता सुमनोत्तरा । न च भवति—भैरव्यी ॥ ८७ ॥

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । ८८ ॥

द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवासुरम् राक्षसुरम् । देवासुरी राक्षसुरी ॥ ८८ ॥

प्र०—अभि । चेतनावत इति । निष्क्रमणस्य पादविद्येपरूपत्वादिति भावः । यद्यपि शकटादीनां निष्क्रमणादि भवति तथापि चेतनाविष्टितानां न तु स्वतन्त्राणामिति भावः । अचेतनेष्वपि । देशान्तरप्राप्तिलक्षणकार्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः । न च पादविद्ये एव निष्क्रमणम् । 'वायुनिष्क्रामती'ति दर्शनात् । ननु द्वारस्य देशान्तरप्राप्तिकलं निष्क्रमणं नैवास्ति । एवं तर्हि करणस्यापि कर्तृसाध्यक्रियारोपाद 'अभिनिष्क्रामति द्वार'मिति निर्देशः ॥ ८६ ॥

अधि । आख्यायिकाभ्य इति । तादर्थ्ये चतुर्थी । आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुब्धकव्यः ॥ ८७ ॥

उ०—अभिनिष्क्रामति । यद्यपि । तेषाञ्च न पादविद्येपरूपं निष्क्रमणमिति भावः । तथापि । अश्वदिपादविद्येस्य तत्रापि सत्वमिति भावः । क्रियारोपादिति । अविशिद्धनतीतिवदिति भावः ॥ ८६ ॥

अधिकृत्य । आख्यायिकावाचकाप्रत्ययानुत्पत्तेः पञ्चम्यनुपपन्नेत्यत आह—तादर्थ्ये इति ॥ ८७ ॥

शिशुकन्दयम । माथे—देवासुरमित्यत्राख्यानं विशेष्यम् । देवासुरीत्यत्र—आख्यायिका विशेष्येति बोध्यम् ॥ ८८ ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ४ । ३ । ८६ ॥ अभिजनश्च ॥ ४ ॥ ३ । ६० ॥

निवासाऽभिजनयोः को विशेषः ? निवासो नाम यत्र संप्रत्युष्यते ।
अभिजनो नाम यत्र पूर्वरूपितम् ॥ ८६ ॥ ६० ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां बुन् ॥ ४ । ३ । ९८ ॥

किमर्थं वासुदेवशब्दाद् बुन्विधीयते न 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं बुन्'
[४ । ३ । ६६] इत्येव सिद्धम् ? न ह्यस्ति विशेषो वासुदेवशब्दाद्बुञ्चो वा बुनो
वा । तदेव रूपं स एव स्वरः* ।

इदं तर्हि प्रयोजनं 'वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामी'तिम् ।

अथवा नैषा क्षत्रियाख्या । संज्ञैषा तत्रभगवतः ॥ ६८ ॥

प्र०—सोऽस्य । निवासाभिजनयोःरिति । अभिजनशब्देन पूर्वबान्धवा उच्यन्ते । तत्संब-
न्धादेशोऽभिजनो गृह्यते । निवासशब्देनाप्यविकरणसाधनेन देश एवेत्यविशेषात् प्रश्नः । निवासो
नामेति । यत्र स्वयं वसति स तस्य निवासः, यत्र पूर्वबान्धवानामुपित सोऽभिजन इत्यर्थः ।
निवाससाहचर्याच्चाभिजनो देशो गृह्यते न तु पूर्वं बान्धवाः ॥ ८९ ॥ ९० ॥

वासुदेवा । वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः । 'ऋष्यन्धके'त्यणन्तः । तत्र गोत्रत्वात्क्षत्रियत्वाच्च
बुञ्चि रूपस्वरयोः सिद्धत्वात्प्रश्नः—किमर्थमिति । पूर्वनिपातमिति । 'अभ्यहितं पूर्वं निपातती'-
त्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः । संज्ञैषेति । नित्यः परमात्मा देवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यत
इत्यर्थः । प्रसङ्गेन च निर्देशेन पूर्वोक्तोऽप्यर्थो ज्ञाप्यते ॥ ९८ ॥

उ०—सोऽस्य निवासः । पूर्वबन्धवोऽभिजनाः, निवासो देश इति विशेषः स्पष्ट एवेत्यत आह—
अभिजनेति । ननु मुख्यार्थस्यैव ग्रहणं कुतो नेत्यत आह—निवाससाहचर्योच्चेति ॥ ८६ ॥ ६० ॥

वासुदेवाङ्गनाम्नां । वासुदेवस्य गोत्रत्वादि दर्शयति—वासुदेवस्येति । गोत्रत्वादिति । विन्त्यमिदम् ।
अपत्याधिकारादुत्तरत्र लौकिकं गोत्रं, तच्च प्रवराभ्यायप्रसिद्धमेव, न चैतत्तत्प्रसिद्धम् । अत एवाग्रे 'नैषा
क्षत्रियाख्ये'रेव भाष्ये वक्ष्यति । 'अभ्यहितं पूर्वमित्यर्थंज्ञापनेऽपि स्मरितार्थानुपपादनाद्वाह—भाष्ये—
अथवा नैषा क्षत्रियाख्येति । देवताविशेष इति—बहुवीहिः । देवतापदं बोधलक्षणमित्याहुः ॥ ६८ ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां

बहुवचने ॥ ४ । ३ । १०० ॥

सर्ववचनं किमर्थम् ?

सर्ववचनं प्रकृतिनिर्हासार्थम् ॥ १ ॥

सर्ववचनं क्रियते 'प्रकृतिनिर्हासार्थम्' । प्रकृतिनिर्हासो यथा स्यात् ।

तच्च मद्रवृज्यर्थम् ॥ २ ॥

तच्च मद्रवृज्यर्थं द्रष्टव्यम् । माद्रो भक्तिरस्य माद्रौः वा भक्तिरस्य मद्रक इत्येव यथा स्यात् । वाज्यो भक्तिरस्य वाज्योः* वा भक्तिरस्य वृजिक इत्येव यथा स्यात्† ॥ १०० ॥

प्र०—जन । जनपदिनः—जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । तद्वाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना गण्डेन समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं भवति, सोऽस्य भक्तिरस्येतस्मिन्विषये । यथा अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गक इत्यवृद्धादयो^१ति वुञ्भवति । एवमङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्येत्यत्रापि भवति । एवं स्थिते प्रश्नः—सर्ववचनमिति । अन्तरेणापि सर्ववचनं 'जनपदव'दिति सामान्येनातिदेशः क्रियमाणः सर्वस्य भविष्यतीति भावः ।

प्रकृतिनिर्हासार्थमिति । असति सर्वग्रहणे प्रत्ययस्यैव प्राधान्यादतिदेशः स्यात् तु प्रकृतेरपि । सर्वग्रहणात् भवति । निर्हासः—अपचयोऽल्पत्वमित्यर्थः । वृद्धिनिमित्तेषु वुञादिषु विशेषाभावं मत्वाह—तच्चेति । द्वित्वैकत्वयोश्च शब्दभेदादतिदेशः प्रकृतिनिर्हासार्थो न तु वृत्ते । तत्र मद्रा इति शब्दभेदात्मावात् । मद्रक इति । मद्रस्यापत्यमिति 'द्रव्यञ्मगधे'त्यण् । माद्रशब्दस्य मद्रशब्दातिदेशस्तत्प्रत्ययादेशश्च । वाज्यं इति । वृजेरपत्यमिति 'वृद्धेत्कोसले'ति ञ्यङ् ॥ १०० ॥

उ०—जनपदिनां । करिष्यमाणापूर्वपक्षस्य स्फुटप्रतिपत्तये स्वार्थमाह—जनपदिन इति । प्राधान्यादिति । विधेयत्वेन प्राधान्यम् । प्रकरणाच्चेत्यपि बोध्यम् । ननु निर्हासो ह्यस्य, एवं हि 'वृजिक' इत्यसन्नतमत आह—निर्हासोऽपचय इति । जनपदाऽधिकारविहितप्रत्ययप्रकृतिद्वयतेति वाच्यार्थः । एवं हि तस्यापचयः फलति ।

वृद्धिनिमित्तेष्विति । 'आङ्गक' इत्यादौ । ननु विग्रहे द्विवचनबहुवचनयोरेवोत्तेजो निर्वाचोऽप्य आह—द्वित्वेत्यादि । तत्प्रत्ययातिदेश इति । 'मद्रवृज्योः क'मिति प्रत्ययः ॥ १०० ॥

१ द्रव्यमगधकलिङ्गस्यमसादण् ४ । १ । १७०

* वृद्धेत्कोसलानादाञ्यङ् ४ । १ । १७१

† मद्रवृज्योः कञ् ४ । २ । १११

तेन प्रोक्तम् ॥ ४ । ३ । १०१ ॥

प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात् ॥ १ ॥

प्रोक्तग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'तत्रादर्शनात्' । ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ।

ग्रन्थे च दर्शनात् ॥ २ ॥

यत्र च दृश्यते ग्रन्थः संः, तत्र 'कृते ग्रन्थे' [४ । ३ । ११६] इत्येव सिद्धम् ।

छन्दोऽर्थं तर्हीदं वक्रव्यम्, न हि च्छन्दांसि क्रियन्ते, नित्यानि च्छन्दांसि ।

छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यम् ॥ ३ ॥

छन्दोऽर्थमिति चेत्तुल्यमेतद् भवति । ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते । 'ग्रन्थे च दर्शनात्' । यत्र च दृश्यते ग्रन्थः संः, तत्र 'कृते ग्रन्थे' इत्येव सिद्धम् । ननु चोक्तं 'न हि च्छन्दांसि क्रियन्ते, नित्यानि च्छन्दांसि'ति । यद्यप्यर्थो नित्यो या त्वसौ वैर्णानुपूर्वी सानित्या ।

प्र०—तेन । प्रपूर्वा वचिः प्रकानने अध्यापनरूपे वा वर्तते, करणे वा । तत्राद्येऽर्थे प्रत्ययो न दृश्यते, द्वितीये तु सूत्रान्तरेण सिद्धमिति मत्वाह—प्रोक्तग्रहणमिति । ग्रामे ग्राम इति । सुशर्मादीनां प्रतिग्रामं प्रवक्तृत्वेऽपि सुशर्मणा प्रोक्तं काठकं सीशर्मणमिति प्रयोगो न दृश्यत इत्यर्थः ।

नित्यानीति । 'कर्तुरस्मरणात्तेयामिति भावः । या त्यसाविति । 'महाप्रलयादिषु वर्णानुपूर्वीविनाशे पुनरुत्पद्य ऋषयः सस्कारातिशयाद् वेदार्यं स्मृत्वा शब्दरचनां विशदतीत्यर्थः ।

३०—तेन प्रोक्तम् । कालापककाठकयोगोत्रचरणाद् बुद्धिर्मान्नाययोरिति बोध्यम् । प्रपूर्वावविरिति । अश्वानरूपे प्रकाशने वा वर्तते करणे वेत्पन्वयः । ननु 'काठकं नित्यादौ प्रत्ययदर्शनात् प्रत्ययो दृश्यत इत्यनुपपन्नमत आह—सुशर्मादीनामिति । भाष्ये—ग्रन्थे चेति । तेन कृते ग्रन्थे इत्यर्थः । ग्रन्थः सं इति । तेन कृतो ग्रन्थः सं इत्यर्थः । तुल्यमेतदिति । वेदानुपूर्व्यमित्यर्थः । अंशेन वेदस्य नित्यत्वं स्वीकृत्यो-

१—'स भवति' पा० ।

२—अनेन वेदानां नित्यत्वमपौरुषेदत्वं च सिध्यति ।

३—वर्णानुपूर्व्यमित्यत्वाच्च नानाशाखात्वं वेदस्य । आह च भगवान् पतञ्जलिः—“एकग्रन्थमन्व-
सुंशाखाः, षडखवर्था सामवेदः, एकविंशतिधा बह्वृष्यम्, नववर्षार्थवणो वेदः” [पतञ्जलिहके ७
वातिके, ३८ पृष्ठे] । विस्तरस्तु मदीये वेदविमर्शे (१६-२४ पृ०) द्रष्टव्यः ।

तदभेदाच्चैतद्भवति काठकं कालापकं मौदकं पैपलादकमिति ।

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् ? वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतम्—माधुरी वृत्तिः ।

यदि तर्ह्यस्य निवन्धनमस्तीदमेव वक्तव्यं तन्न † वक्तव्यम् । तदप्यवर्यं वक्तव्यम् । यत्तेन कृतम्, न च तेन प्रोक्तम्—वाररुचं काव्यम् । जालुकाः श्लोकाः ॥ १०१ ॥

प्र०—तद्भेदादिति । आनुपूर्वभिदादित्यर्थः । ततश्च कठादयो वेदानुपूर्व्याः कर्तार एव न तु स्थिताया एव मुगमादिवत्प्रवक्तारः । ततश्च छन्दस्यपि 'कृते ग्रन्थे' इत्येव सिद्धः प्रत्यय इति भावः । माधुरीति । माधुरेण प्रथमतः प्रकाशितेत्यर्थः । 'कलापिनोऽ'खित्यएग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वाद्बृद्धादप्यत्राभवति । द्विविधं चेह प्रोक्तं गृह्यते—परकृतं स्वकृतं वा यत्प्रकाशितम् । तेन प्रोक्ताधिकार एव कठादिभ्यो वक्ष्यमाणप्रत्ययविधानम् ॥ १०१ ॥

उ०—शेनानित्यत्वमाह—यद्यप्यर्थ इति । अनेन 'वेदत्वं शब्दार्थोभयवृत्ती'ति ध्वनितम् । ननु 'घाता यमापूर्वमकलय'दित्यादिभूतिवनेनानुपूर्व्यं सैवेति नव्यपूर्वमीमांसासिद्धान्तास्थानित्येत्युक्तमत आह—महाप्रलयादिष्विति । आनुपूर्व्यास्तत्तत्क्षणघटितत्वेनानित्यत्वमिति भाव इति केचित्, तन्न, 'यद्यप्यर्थो नित्य' इत्यादिवाक्यशेषविरोधात्, अर्थस्यापि ज्योतिशोमादेरनिश्चत्वात् । प्रवाहाविच्छेदेन नित्यत्वन्मयोरपि, तस्मान्मन्यन्तरभेदेनानुपूर्वी भिन्नैव । 'प्रतिमन्यन्तरञ्चैवा भूतिरन्या विधीयते' इत्युक्तेरित्यप्ये ।

परे तु । 'अर्थो नित्य' इत्यत्र कृतकत्वविरोधिनित्यत्वस्यैवाभ्युपगमः, पूर्वपक्षिणा तादृशनित्यत्वस्यैव छन्दस्सूक्तेः । एवञ्चार्थशब्देनाप ईश्वरः । मुख्यतया तस्यैव सर्ववेदतात्पर्यविषयत्वात्, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद' इति गीतोक्तेरित्याहुः । चर्षानुपूर्व्या अनित्यत्वे मानमाह भाष्ये—तद्भेदाच्चेति । अनित्यत्वव्याप्यभेदेन तस्मिद्धिः । भेदोऽत्र नानात्वम् । ईश्वरे तु न तत्त्वम् । भेदे मानं व्यवहारमाह—काठकेत्यादि । अर्थेक्येऽन्यानुपूर्वभिदादेव काठककालापकादिव्यवहार इति भावः । अत्रानुपूर्व्यनित्येत्युक्तेः 'पदानि तान्येवे'ति ध्वनितम् । तदाह—ततश्च कठादय इति । अधिकं मञ्जुपायां द्रष्टव्यम् । ननु माधुरीद्बृद्धाप्येन भाष्यमत आह—कलापिनोऽखिति । नन्वेवं कठादिभ्यः प्रोक्ताधिकारे प्रत्ययविधानं व्यर्थं तत्र यत्प्रोक्तं न च तेन कृतमित्यर्थवाधादत आह—द्विविधच्चेति । प्रोक्ताधिकार एवेति । कृतमहण्येन स्वाप्रकाशितस्वकृतस्यैव ग्रहणादिति भावः ॥ १०१ ॥

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ ४ । ३ । १०४ ॥

प्रत्यक्षकारिग्रहणम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्तव्यम्, अन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।

कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं वैशम्पायनान्तेवासिषु

प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य ॥ २ ॥

यदयं कलापिखाडायनग्रहणं करोतिः तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवती'ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? वैशम्पायनान्तेवासी कठः, कठान्तेवासी खाडायनः । वैशम्पायनान्तेवासी कलापी । यदि चान्तेवास्यन्तेवासिभ्योऽपि स्यात्कलापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात् । पर्यति त्वाचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति ततः कलापिखाडायनग्रहणं करोति ।

छन्दोग्रहणं चेतरेथा ह्यतिप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम् । 'इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः' । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत—तित्तिरिणा† प्रोक्ताः श्लोका इति ॥ १०४ ॥

प्र०—कलापि । प्रत्यक्षकारिग्रहणमिति । करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात्सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायादध्ययनमिह करणं गृह्यते । शिष्यशिष्याणामपि शिष्यव्यवहारदर्शनाद्वात्तिकारम्भः ॥ कलापिखाडायनग्रहणमिति । वैशम्पायनान्तेवासी कलापी । कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनान्तेवासित्वादिषु सिद्धे पृथक्कलापिग्रहणं प्रत्यक्षकारिग्रहणे लिङ्गम् । तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठः, कठान्तेवासी खाडायनो वैशम्पायनान्तेवासी भवत्येवेति णिनी सिद्धे शौनकादिषु णिन्यर्थं खाडायनग्रहणं साक्षाच्छिष्यग्रहणे लिङ्गमित्यर्थः ॥ तित्तिरिणेति । छणोऽभावे यथाएन भवति तथा 'छन्दोमाह्वयानो'त्यत्रोक्तम् ॥ १०४ ॥

व०—कलापिवैशम्पा । नन्वन्तेवासिनः प्रत्यक्षाप्येतारो न तु तयाकारियोऽत आह—करोतेरिति । प्रत्यक्षत्वेन साक्षात्स्वमुपलक्ष्यते । ननु शिष्यशिष्या नान्तेवासिनोऽत आह—शिष्यशिष्याणामपीति । कलापीति सूत्रस्य—कलाप्यन्तेवासिभ्यो वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च णिनिरित्यर्थः । माथे—छन्दोग्रहणम्वेति । शौनकादिषु 'छन्दसी'ति योगं विभज्य 'तित्तिरीत्यादिसर्वसूत्रोपदेनेन इत्याख्येयमिति भावः । इत्यत्रोक्तमिति । 'अनभिधाना'दिति हि तत्रोक्तम् । प्रकारान्तरमपि मया तत्रोक्तम् ॥ १०४ ॥

* कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ४ । ३ । १०४ इत्यत्र कलापिग्रहणम् । शौनकादिभ्यश्चन्दति ४ । ३ । १०६ इत्यत्र गणे खाडायनग्रहणम् ।

† तित्तिरिवरतन्द्रुलपिडकोलाच्छुण् ४ । ३ । १०२

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ ४ । ३ । १०५ ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः

प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात् ॥ १ ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
याज्ञवल्क्यानिः ब्राह्मणानि । सौलभानीति । किं कारणम् ? 'तुल्यकालत्वात् ।
एतान्यपि तुल्यकालानीति ॥ १०५ ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ४ । ३ । ११६ ॥

कृते ग्रन्थे मत्तिकादिभ्योऽण् ॥ १ ॥

कृते ग्रन्थे इत्यत्र मत्तिकादिभ्योऽण्वक्तव्यः । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकात् ।

तद्विशेषेभ्यश्च ॥ २ ॥

तद्विशेषेभ्यश्चाण्वक्तव्यः । सरथाभिः कृतं सारथम् गार्भुतम् पौत्तिकम् ।

स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः ।

योगविभागात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

योगविभागः करिष्यते* । 'कृते ग्रन्थे' । ततः 'संज्ञायां' । संज्ञायां च
तेन कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सरथाभिः कृतं सारथम्

प्र०—पुराण । तुल्यकालत्वादिति । शाट्यायनादिप्रोक्तेषु ब्राह्मणैरेककालत्वा-
दित्यर्थः ॥ १०५ ॥

कृते । योगविभाग इति । 'संज्ञायां कुलालादिभ्यो वुञ्जति सूत्रं विभक्तव्य-

४०—पुराणप्रो । शाट्यायनादिति । येषु ब्राह्मणेषु णिनिरिष्यते तैरेतानि तुल्यकालानीत्येतान्यपि
पुराणप्रोक्तानीति भावः । एतेन 'शाट्यायनाद्येष्वैतानि ब्राह्मणिकानीति श्रुत्याद्युक्तमगात् । 'ब्राह्मण-
तद्विशेषताया अपि प्रतिषेध' इति 'छन्दोब्राह्मणानीत्यत्र भाष्ये उक्तम् ॥ १०५ ॥

कृते ग्रन्थे । भाष्ये—मत्तिकादिभ्य इति । अग्रप्रत्ययमिदम् । नविन्दं विभक्तमेव पठयते तत्क

१—“पुराणप्रोक्तेष्विति किम् ? याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि । ..... याज्ञवल्क्यादयोऽचिरकाला
इत्याख्यानेषु वार्ता, तथा व्यवहरति सूत्रकारः” इति काशिका-कौमुदी-संख्येयविनीकर्तृणां वचनमयुक्तं
वार्तिक-भाष्यविरोधात् । याज्ञवल्क्यादयोऽपि तुल्यकाला नाचिरकाला इति वार्तिकमारब्धम् । (द्रष्टव्यम्
वैदिकसाहित्य श्रौर संस्कृति पृ० २१३ बलदेव उपाध्याय) ।

‡ आप्तव्यस्य च तद्धितेऽनाति ६ । ४ । १५१ इति यलोपः ।

२—“मात्तिकात् सारथम् गार्भुतम् पौत्तिकम्” इति मधुनः संज्ञा एताः ।

* संज्ञायां कुलालादिभ्यो वुञ् ४ । ३ । ११७-११८ एकमेवेदं सूत्रमिति भाष्याशयः ।

गार्मुतम् पौत्तिकम् । ततः 'कुलालादिभ्यो बुञ्' । 'संज्ञाया'मित्येव ॥ ११६ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिधिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

तस्येदम् ॥ ४ । ३ । १२० ॥

तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिदमः प्रत्यक्षवाचित्वात् ॥ १ ॥

तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिः । किं कारणम् ? 'इदमः प्रत्यक्षवाचित्वात्' ।
इदमित्येतत्प्रत्यचे वर्तते तत्रैव स्यात् तस्येदमिति, तस्याद इति तस्य तदित्यत्र
न स्यात् ।

सिद्धं तु यद्योगा पष्ठी तत्र ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । ऋयम् ? 'यद्योगा पष्ठी प्रवर्तते तत्रे'ति वक्रव्यम् ।

अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः ॥ ३ ॥

अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्रव्यः । तस्यानन्तरस्तस्य समीप इति ।

किं यद्योगा पष्ठी प्रवर्तत इत्यतोऽनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्रव्यः ? नेत्याह ।
सर्वयानन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्रव्यः ।

प्र०—मित्यर्थः ॥ ११६ ॥

इत्युपाध्यायजैष्यटपुत्र कैष्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

तस्येदम् । इदम इति । इदंशब्दाद्योऽर्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
सिद्धं त्विति । येन सम्बन्धिना योगे पष्ठी विधीयते तस्मिन्नेव प्रत्यय इत्यर्थः । सर्वधेति ।
पाणिनीये कात्यायनीये च न्यास इत्यर्थः । पाणिनीयन्यासेऽपि देवदत्तस्येदमनन्तरमिति

उ०—योगविभागस्य कर्तव्यता बोधत इत्यत आह—संज्ञायां कुलालेति ॥ ११६ ॥

इति श्रीशिवभट्टमुनिसतीगर्भसम्भवनगोत्रीभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्घोते
चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ।

तस्येदम् । नन्विदमित्यनेन सम्बन्धिनि प्रत्ययविधानात्सर्वत्र सेष्यत्वोक्त्यत आह—इदंशब्दादिति ।
योऽर्थ इति । प्रत्यक्षविषयत्वावशिष्टञ्च इत्यर्थः । ननु 'पष्ठी रोषे' इत्यस्यान्यसम्बन्धनिमित्तकत्वाभावादाह—
वेनेति । रोषे विरोषणे पष्ठी विधीयते, विरोषणञ्च विरोष्यनिरूपितमिति भावः । एतन्न्यासेऽथापरस्य,

सिद्धं तु परिगणनात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् ? 'परिगणनात्' । परिगणनं कर्तव्यम् ।

स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः ॥ ५ ॥

स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति वक्तव्यम् । सौम्यः मायुरः । ग्राम ॥ जनपद—
आङ्गकः वाङ्गकः । जनपद ॥ मनुष्य—दैवदत्तः याज्ञदत्तः ।

पत्त्राद्वाह्ये ॥ ६ ॥

पत्त्राद्वाह्य इति वक्तव्यम्* । आश्वम् औष्ट्रम् गार्दभम् ।

रथाद्रथाङ्गे ॥ ७ ॥

रथाद्रथाङ्ग इति वक्तव्यम्† आश्वरथम् औष्ट्ररथम् गार्दभरथम् ।

वहेस्तुराणित् च ॥ ८ ॥

वहेस्तुरादणवक्तव्यः, इत् च वक्तव्यः । संबोद्धः स्वं सांवहित्रम् ।

अग्नीधः शरणे रज्भं च ॥ ९ ॥

अग्नीधः शरणे रज् वक्तव्यः, भर्षज्ञा च वक्तव्या । अग्नीधः शरणमाग्नीध्रम् ।

प्र०—प्रत्ययप्रसङ्गः । सिद्धं स्थिति । असनिहिते प्रत्ययविधानमनन्तरादिषु चाप्राप्तिरित्यर्थः ।

स्य इति । तेनात्मीयज्ञातिधनेष्वेव प्रत्यया भवन्ति न त्वनन्तरादिषु । पत्त्राद्वाह्य इति । 'पत्त्राध्वर्युपरिपदश्चेत्यत्रायमर्थनिर्देशः ॥ रथादिति । 'रथाद्यत्' 'पत्रपूर्वादि'त्रित्येतयोर्योग-
योरर्थनिर्देशः । सांवहित्रमिति । तत्र 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति ढट्वादीनामिति कर्तव्येऽमिद्धत्वात्तृचि इति
रूपम् । आग्नीध्रमिति । अग्निधन्वे इति क्विप् । अन्तर्भावितप्यर्धत्वादिन्विः सकर्मकः । होता-

द०—सूत्रवार्तिकन्यासयोः साधारणञ्च दोषं वार्तिककृत्यन्वयात्ते परिहरति—सिद्धं स्थिति । तद् ध्वनयन्-
व्याचष्टे—असन्निहिते प्रत्ययविधानमिति । तत्रायं दोष आत्वेन 'सिद्धन्वि'त्यनेन 'अनन्तरादिषु चे'ति दोषो
द्वितीयेन तेनोद्धृत इति भावः । 'असन्निहिते प्राचयविधाने'इति पाठे परिगणनेनासन्निहिते प्रत्यय-
विधाने कृते सति 'अनन्तरादि'भित्ति द्वितीयोऽपि दोषोद्धृत इत्यन्वय इत्येके । आत्मीयज्ञातिधनेष्वेवेति ।
ग्रामादिभ्य एष्वेवेत्यर्थः । पत्त्राध्वर्युर्भवति । अत एव 'आध'मित्यादि तदुदाहरणं माष्ये दत्तम् ।
पत्रपूर्वादिति । अत एव 'आश्वरथ'मित्याद्युदाहरणम् । तृचि—तृजवस्थायाम् ।

होतेति । श्रुतिविविशेष इत्यर्थः । अन्यथा होत्राख्यश्रुतिव्यवस्थस्य भिन्नत्वादसङ्गतिः स्पष्टेव ।

१— इदं क्वचिन्न ।

* पत्त्राध्वर्युपरिपदम् ५ । ३ । १२३

† रथाद्यत्; पत्रपूर्वादम् ५ । ३ । १२१; १२२

सामिधामाधाने पेय्यण् ॥ १० ॥

सामिधामाधाने पेय्यण्वक्तव्यः । सामिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः ।
सामिधेनी ऋक् ।

चरणाद्धर्माज्ञाययोः ॥ ११ ॥

‘चरणाद्धर्माज्ञाययो’रिति वक्तव्यम्* । कठानां धर्म आज्ञायो वा काठकम् ।
कालापकम् मौदकम् पैप्पलादकमिति ।

तत्तद्दीदं बहु वक्तव्यम् । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं
‘तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्ति’रिति । किमिदं भवान् प्रत्ययार्थमेवोपालभते न पुनः
प्रकृत्यर्थमपि । यथैव हीदमित्येतत्प्रत्यये वर्तते, एवं तदित्येतत्परोच्चे वर्तते । तेनेहैव
स्यात्तस्येदमिति, अस्यामुष्येत्यत्र न स्यात् । ...

अस्त्यत्र विशेषः । एकशेषनिर्देशोऽत्र भविष्यति†—तस्य चास्य चामुष्य च
‘तस्ये’ति । इहापि तर्होऽकशेषनिर्देशो भविष्यति—तच्चादश्चेदं च ‘इद’मित्येव ।

यदप्युच्यतेऽनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्य इति न वक्तव्यः । अन-
मिधानादन्तरादिपूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ १२० ॥

प्र०—अभीदुच्यते, तस्य शरणं—गृहम्—आभीधम् । भसंज्ञया पदसंज्ञया वाधनाञ्जस्त्वाभावः ।

चरणादिति । ‘गोत्रचरणा’दित्यत्रायमर्थनिर्देशः । एकशेषनिर्देश इति । ‘त्यदादीनि
सर्वेनित्य’मित्येकशेषः । ‘त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यत’ इत्युक्तेः ‘पूर्वशेषदर्शनाच्चे’त्युक्तमिति
पूर्वस्यापि तदः शेषः । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्यैकवचनम् । विभक्त्यन्तानां चैकशेषः । एकशेषपद्वारेण
चेतत्प्रतिपादयति—पठयन्तमात्रं प्रकृतित्वेन विवक्षितं, तत्प्रतियोगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन ।
यत्त्वपरं लिङ्गसङ्ख्याप्रत्ययान्तपरोच्चादिकं तदविवक्षितम् ॥ १२० ॥

उ०—भसंज्ञयेति । नन्वस्य भक्तस्याकृशारस्यत्वाभावात्कथमनेन पदत्वज्ञाधः, सद्वाधे च कथं नाङ्गत्वज्ञाध
इति चेन्न; ‘यच्च भ’मित्युत्तरं ‘रणी’ति कर्तव्यमित्याशयात् । इत्युक्तेरिति । ‘अनन्तर’मिति शेषः ।
इत्युक्तेरनन्तरमित्यर्थः । सप्तम्यन्तपाठे—इत्युक्ते सतीत्यर्थः । निर्देशस्य सौत्रत्वमावश्यकमित्याह—विभक्त्य-
न्तानामिति । तेषामेकशेषस्य सूत्रानास्त्वादेकशेषोऽत्र सौत्रः । प्रत्ययत्वपरोच्चादिकमिति । पठयन्ता-
द्बुद्धिविषयत्वेन भासमाने बुद्धिविषयेऽयं प्रत्यय इत्यर्थं इति भावः । माध्मे—अनमिधानादिति । अद
एव इत्यादिभ्योऽप्यनन्तरादिषु नोत्पत्तिरिति भावः ॥ १२० ॥

द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ॥ ४ । ३ । १२५ ॥

वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ १ ॥

वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । देवासुरम् रात्रोऽसुरम् ॥ १२५ ॥

सङ्घाङ्गलक्षणेष्वज्यञिञामण् ॥ ४ । ३ । १२७ ॥

सङ्घादिषु घोषग्रहणम् ॥ १ ॥

सङ्घादिषु घोषग्रहणं कर्तव्यम् । गार्गो घोषः । वात्सो घोषः ।

किमर्थो णकारः ? वृद्धयर्थः । 'ञिञती'ति वृद्धिर्यथा स्यात् † ।

सङ्घादिषु प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य ॥ २ ॥

सङ्घादिषु प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'वृद्धत्वात्प्रातिपदि-
कस्य' । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ।

लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु ॥ ३ ॥

लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु णकारः कर्तव्यः । लिङ्गार्थम्—वैदी* । पुंवद्भा-
वप्रतिषेधार्थम्—वैदी स्यूणास्य वैदीस्यूणः । 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवद्भावप्रतिषेधो
यथा स्यात् † ॥ १२७ ॥

प्र०—सङ्घाङ्ग । घोषग्रहणमिति । तेन घोषेऽपि प्रत्ययः सिध्यति । वैपम्याच्च यथासङ्ख्यं
न भवति । लिङ्गेति । लिङ्गविहितप्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते ॥ १२७ ॥

उ०—सङ्घाङ्ग । लिङ्गस्वार्थं पुंवद्भावभावलिङ्गार्थस्वस्यापि श्रमावाचाद्-लिङ्गविहितेति ॥ १२० ॥

‡ तद्विधेस्त्वचामादेः ७ । २ । ११७

* शिद्दाणम्.....कर्मकरणः ४ । १ । १५

† वृद्धिनिमित्तस्य च तद्विधेस्त्वचामादेः ६ । ३ । ३६

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ ४ । ३ । १३१ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वक्तव्यः । कौपिञ्जलाः हास्तिपदाः ।

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ २ ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्चाएच वक्तव्यः । आथर्वणो धर्मः । आथर्वण आज्ञापः ।

इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्ग्रहणं क्रियते । वसन्तादिष्वथर्वणशब्द
आथर्वणशब्दश्च पठ्यते । पष्ठाध्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते । इदं चतुर्थ-
मिकलोपार्थम् । द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ? 'तेन प्रोक्तम्' [४ । ३ । १०१]
इति प्रकृत्यर्पिभ्यो लुभ्वक्तव्यो घसिष्ठोऽनुवाकः विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम् ।

प्र०—रैवति । अपाणिनीयः सूत्रेषु पाठ इत्याह—कौपिञ्जलेति । गोत्रवृत्ति प्राप्तेऽखिविः ।
अस्मादेव निपातनादपत्यार्थे कुपिञ्जलहास्तिपादशब्दाभ्यामण, पादस्य पद्भावश्च । गोत्राधिकारा-
द्गोत्रप्रत्ययान्तादि विधानम् ।

अण्व चक्तव्य इति । 'कौपिञ्जलहास्तिपदाद'णित्यस्यापाणिनीयत्वात् । ऋषिभ्यो
लुगिति । वसिष्ठादिशब्दसिद्धयेऽवश्यवक्तव्यो लुक् । नन्वसत्यस्मिन् सूत्रे आथर्वणिकानां धर्म

उ०—रैवतिका । नन्वनयोः कर्म गोत्रे साधुत्वमपत्याण इत्या वाधादत आह—अस्मादेवेति ।
अल्लोभस्य स्थानिवत्त्वात्पादः पद्भावाप्राप्तेराह—पद्भावश्चेति । समासान्तलोपरतु न, 'अहस्तादिभ्य'
इति प्रतिषेधात् । नन्वनपत्याणन्तमेवाशेदाहरणमस्तिवत्यत आह—गोत्राधिकारादिति । 'गोत्रचरणा'-
दित्यतो गोत्रवदाधिकारः ।

ननु 'आथर्वणिके'त्यत्रानुवृत्त्यैव सिद्धेऽण् च वक्तव्य'इति धर्ममत आह—कौपिञ्जलेति ।
वार्तिकस्यैव सूत्रेऽनुवृत्तिर्दुर्लभेत्यर्थः । इदमपि वार्तिकमिति तु हरदत्तः । 'काम्ये रो'रित्यादिवार्तिकानां

१—'कौपिञ्जलः हास्तिपादः' पा० ।

२—केपुचिद् भाष्यपुस्तकेषु "आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ ४ । ३ । १३२ ॥ इति सूत्रेनेदं
मुद्रितमुपलम्बने, तदनाप्यम् । पूर्वम् [कौपिञ्जलहास्तिपदादण्] इदं [आथर्वणिकं इति] च वार्तिके
दर्शनात् सूत्रेषु प्रक्षिप्त'मिति हरदत्तः । (पद्मशरी ४ । ३ । १३३, पृ० १६०)

३ वसन्तादिभ्यश्छ ४ । २ । ६३ गण० 'अथर्वन् आथर्वण' इत्येतयोः स्थाने 'अथर्वन् अथर्वन्'
इत्यशुद्रपाठः काशिकादिषु ।
४ दाषिष्ठनाथनहास्तिनाथनाथर्वणिक० १ । ४ । १७४

ततो घञतन्व्य'भयर्वणो वे'ति । तेन सिद्धमयवेति, आयर्वण इति च । अथ वसन्तादिष्वायर्वणशब्दः पठितन्व्यः । तत्र नैवार्यः प्रकृतिभावापेक्षेन नापीकलोपापेक्षेन ।

यदि वसन्तादिष्वायर्वणशब्दः पठ्यते अथर्वाणमधीत आयर्वणिक इति न सिध्यति । नैव दोषः । इहास्माभिरस्त्रैशब्दं साध्यम् । [अथर्वाणमधीते, आयर्वणमधीते, आयर्वणिक इति ।] तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थपोरेकेन विग्रहोऽपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविक्रम्यापेक्षेन । तद्यथा—अवेमीसमिति विगृह्य अविक्रशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविक्रमिति । एवमाथर्वणमधीत इति विगृह्य आयर्वणिक इति भविष्यति, अथर्वाणमधीत इति विगृह्य वाक्यमेव । तत्राभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यमाथर्वणिकानामिदमिति, न चेदानीमन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितुमर्हत्यन्यदतो घर्माद्वा आम्नायाद्वा ॥ १३१ ॥

तस्य विकारः ॥ ४ । ३ । १३४ ॥

तस्येतिः वर्तमाने पुनस्तस्यग्रहणं किमर्थम् ?

तस्यप्रकरणे तस्यपुनर्वचनं शैपिकनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

प्र०—आम्नायो वेत्यथार्थे आयर्वणशब्दो न सिध्यतीत्याह—तत्रेति । यदेवाथर्वणा प्रोक्तमाथर्वणं शास्त्रं तदेवाथर्वणिमानामाम्नायो न तु तेषामाम्नायान्तरमाथर्वणशब्दवाच्यं, घर्मस्तु आयर्वणनादृश्यादाथर्वणशब्देनाभिधास्यते । न चेदानीमिति । 'चरणाद्धमाप्नायो'रिति वचनादप्यन्तरे प्रत्ययामावादित्यर्थः ॥ १३१ ॥

तस्य विकारः । शैपिकनिवृत्त्यर्थमिति । विकारावपयवयोर्घादयो मा भूवन्तित्येवमर्थे

ट०—एतेष्वनुवृत्तिदृष्टं नारैयतेऽन् विनियम् ॥ ननु 'श्रुतिष्यो लु'मिति चाप्यत्र, एतयन्दृष्टं वा, ङो विरोधोऽत आह—वसिष्ठादीनि । इत्याहेति । इतिर्द्विती । भाष्ये—तत्राभिसम्बन्धमात्रमिति । तत्र 'आयर्वणिकसम्बन्धाम्नाय' इत्यर्थे सम्बन्धबोधकपठ्यपठितव्यक्यमेव प्रयोगार्थं, न तु ततः प्रत्यय इति भावः । आयर्वणसात्तरादिति । तद्व्यञ्जयार्थानुष्ठिततया तन्विकारविपरिवर्धेनेति चेत्परम् । ननु पुनश्चनदिकमपि तेषां स्वमत आह—चरणादिति । 'तस्मैद'मित्यस्य चरणात्तद्व्यञ्जयमेतदित्यर्थः ॥ १३१ ॥

तस्य विकारः । ननु यद्दमात्प्रवृत्तिग्वस्तथाप्येतेर्घादेव शैपिकसामान्यप्रवृत्तिः । विद्वेदत आह—विकारोत्यादि । भाष्ये—शैपिकेभ्यस्य तद्विकारविहितपादीत्यर्थ इति भावः । अपिकारोदेव

तस्य प्रकृत्यो तस्येति पुनर्वचनं क्रियते शैपिकनिवृत्त्यर्थम् । शैपिकाः
निवर्त्यन्ते ॥ कथं च प्राप्नुवन्ति ?

तस्येदं वचनात्प्रसङ्गः ॥ २ ॥

तस्येदं विशेषा हेतेऽपत्यं समूहो निवासो विकार इति † ।

किमर्थमिदमुच्यते ?

वाधनार्थं कृतं भवेत् ।

ये तस्य ‡ बाधकास्तद्वाधनार्थम् ॥ कथं पुनरशैपिकः शैपिकं बाधते ?

उत्सर्गः शेष एवासौ

यो ह्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव ।

प्र०—तस्यग्रहणमित्यर्थः । कथं चेति । किमधिकारात्प्राप्नुवन्ति, अथ 'तस्येद'मिति वचनात् । यद्यधिकारात्प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते तदा पुनरपि तस्येदमित्यनेन प्राप्नुवन्ति । अथ 'तस्येद'मित्यनेन प्राप्तानां 'तस्य'ग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते तदामो नोभयते, उत्तरार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव चरितार्थत्वादिति प्रश्नः ।

तस्येदं वचनादिति । तस्यग्रहणं घादिसंबद्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्तकं,—घादीनपि निवर्तयति । तन्निवर्तनसामर्थ्यात् 'तस्येद'मित्यनेनापि विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति । अन्यथा तन्निवर्तनमनर्थकं स्यादित्यर्थः । प्रामदीव्यत इत्यवधिद्विगेषाश्रयेण त्वणादीनामधिकारादण्यदय इह संबध्यन्त इति विपर्ययोऽत्र न चोदनीयः—घादयोऽनुवर्तन्ताम्, अणादयो मानुवृत्त्रिति ।

किमर्थमिति । सर्वस्यैव सूत्रस्याक्षेपः । वाधनार्थमिति । 'तस्येद'मित्यत्राणादयो घादयश्चाणाद्यपवादा विहिताः । तत्र विकारावयवयोरणादय एव यथा स्युस्तदपवादा घादयो मा भूवन्नित्येवमर्थमिदमुच्यते । ये तस्येति । अण इत्यर्थः ।

कथं पुनरिति । 'तस्येद'मित्यस्मात् 'तस्य विकार' इत्यस्य पृथङ्निर्देशादनेन विधीयमानोऽणप्रत्ययोऽशैपिकः कथं विकारेऽप्राप्तान्घादीन्बाधत इति प्रश्नः । उत्सर्ग इति । अस्य-

उ०—प्राप्तिसत्त्वात् 'कथञ्चे'त्यनुपपन्नमत आह—किमिति । तत्रैवेति । अर्थनिर्देशावसमर्थविभक्तिरनुत्तरत्र चरितार्थत्वमिमानः । सर्वस्यैवेति । 'तस्येद'मित्यनेनैव सिद्धेयौगविषयः प्रश्न इत्यर्थः । नन्यथादिबन्धुरर्थापर्यन्तादन्यत्वेन कथमशैपिकत्वमत आह—तस्येदमित्यस्मादिति । पृथग्योगकरणात्तस्यग्रहणात्प्राप्त्यशैपिकत्वमित्यर्थः । अयमभावः, 'तत्र जात' इत्यादिषु 'शेष' इति सम्बन्धेन । यत्र यत्र च तस्य सम्बन्धेन शैपिकाः । अत्र च पृथग्योगात्तस्य ग्रहणाच्च तदसम्बन्ध इत्ययमशैपिक इति ।

* राष्ट्रवारपाराद् बली—रैवतिकादिभ्यरुद्धः ५ । २ । ६३-५ । ३ । १३१

† तस्यापत्यम् ५ । १ । ६२; तस्य समूहः; तस्य निवासः ५ । २ । ३७; ६६

‡—श्लोकवार्तिकस्य द्वितीयतृतीयचरणेषु प्रसङ्गाद्बुद्धौ । तस्यापत्यम् ५ । १ । ६२ स्ये

कृतान् व्याख्यातमतस्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

‡: प्रामदीव्यतोऽणु ५ । १ । ६३

२—'बाधते' पा० ।

इत्येवाधिकारा निवर्तन्ते । यदि खल्वपि विकारावयवयोः शैषिका नेष्यन्ते, महता सूत्रेण निवृत्तिर्वक्तव्या ।

अवयवे चाप्राण्योपधिवृत्तेभ्योऽनिवृत्तिः ॥ ४ ॥

अवयवे चाप्राण्योपधिवृत्तेभ्योऽनिवृत्तिरिष्टा, तत्र च निवृत्तिः प्राप्नोति × । पाटलिपुत्रकाः+ प्रासादाः, पाटलिपुत्रकाः प्राकारा इति ।

असमयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयद्भुत्सर्गात् ॥ ५ ॥

असमयटोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । पठिष्यति हि विप्रतिषेधमस्यो वृद्धान्मय-
डिति* स विप्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् ? मयद्भुत्सर्गात् । निवृत्तेषु हि
शैषिकेषु वृद्धान्मयद्भुत्सर्गस्तस्याणपवादः, उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः ।

अनुवृत्तौ हि च्छ्रोत्सर्गापवादविप्रतिषेधान्मयद् ॥ ६ ॥

अनुवर्तमानेषु हि शैषिकेषु वृद्धाच्छ† उत्सर्गस्तस्यासमयटावपवादौ । अपवाद-
विप्रतिषेधान्मयद्भविष्यति ।

प्र०—अवयवे चेति । अवयवेऽर्थे घादीनां निवृत्तत्वादाप्राण्योपधिवृत्तेभ्योऽप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
पाटलिपुत्रका इति । पाटलिपुत्रस्यावयवा इति तस्येदमित्यत्रार्थे 'रोपधेतोः प्राचा'मिति वुञ् ।
मयद्भुत्सर्गादिति । मयद्भुत्सर्गः शैषिकेषु निवृत्तेषु सामान्येन विधानमित्यर्थः । अप्राप्त एव वृद्धाच्छे
'नित्यं वृद्धे'ति मयडारम्भात् । 'अनुवादात्तादे'रित्ययमत्रवृद्धेषु कृतार्थस्तत्राविशेषादसमयटोः
'कोपवाच'ेत्ययमपवादोऽणिति शाकमयमित्यत्र मयण लभ्यत इत्यर्थः । अपवादविप्रतिषेधा-

उ०—भाष्ये—महता सूत्रेणेति । 'घादयो विकारावयवयोर्न'त्येवं सूत्रं कार्यमित्यर्थः ।

नन्ववयवे च प्राण्योपधिवृत्तेभ्य इत्युक्ते कथं तद्विज्ञेभ्योऽवयवेऽनिवृत्तिरित्यत आह—अवयवेऽर्थे इति ।
तेषामवयवार्थेनासम्बन्ध इत्यभिमानः । पाटलिपुत्रस्थेमे इति । इदन्त्वेनावयवबोधे युजिष्ठत्वाद्—
पाटलिपुत्रस्यावयवा इति । यद्वा तत्सम्बन्धिनो येन केनापि रूपेण बोधे प्रत्यय इति भावः । मयद्भुत्सर्गादिति-
भाष्यस्य मयटः सामान्येन विधानात् त्वन्यत्र प्राप्ते विधानादित्यर्थः । तदाह—मयद्भुत्सर्ग इति । ष्ठीतत्पुरुषः ।
ननु 'नित्यं वृद्धे'ति मयटरुपवादवत्सम्भवात्कथमुत्सर्गत्वमत आह—अप्राप्ते पृथेति । शैषिकणामेतयो-
रर्थयोरप्राप्तेरिति भावः । अविशेषादिति । बाध्यसामान्यचिन्तयेत्यर्थः । अपवादोऽणिति । मयद् त्वनपवाद
इति समबलत्वाभाव इति भावः । भाष्ये—छ्रोत्सर्गापवादेति । छ्रस्य उत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधादित्यर्थः ।

× अवयवे च प्राण्योपधिवृत्तेभ्यः ४ । ३ । १३५ + रोपधेतोः प्राचा ४ । २ । १२३

* ४ । ३ । १५६ वा० १

† वृद्धाच्छः ४ । २ । १२४

यत्तावदुच्यते 'न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेण शैपिकाणां निवृत्ते'रिति सम्प्र-
त्यय एव । न हात्रापदुर्लभः । सिद्धोऽत्राण तस्येदमित्येव । सोऽयं पुनस्तस्य ग्रह-
णेन तस्य सापवादस्याणः प्रसङ्ग इमं निरपवादकमणं प्रतिपादयति । तत्र ये ताव-
द्वितीयास्तानपवादत्वादवाधिष्यते, ये तृतीयास्तानपरत्वाद्, ये चतुर्थास्तत्र केचित्
'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्त' इत्येवमिमं न वाधिष्यन्ते, केचिन् 'मध्येऽप-
प्र०—दिति । शाकशाब्दाच्छापवादयोरणमयोः परत्वान्मयट् सिध्यतीत्यर्थः ।

इदानीं भाष्यकारः सूत्रेष्वेष्टमिदं प्रतिपादयितुमाह—यत्तावदिति । इममिति ।
घादीनामिह निवृत्तत्वादयमणिरपवादः । घाचनुवृत्तो हि योगविभागोऽनर्थकः स्यात्तस्येदमित्येनेव
विकारेऽप्यणादीनां घादीनां च सिद्धत्वात् । तत्रेति । यथा 'हलसौराट्'मित्यणि प्राप्ते ठन्विधीय-
मानो द्वितीयो भवति तमपवादत्वादयमणवाधने तृतीयकृत्तां प्राप्तः । ये तृतीया इति ।
तृतीयस्थानप्राप्तत्वादस्याणस्तुल्यकदयत्वात्परत्वादवाध्याः । यथा वृजीनां विकार इति तस्येद-
मित्यप्रथमः । अवृद्धादपीति युञ्जिद्वितीयः । मद्रवृज्योः कन्निति तृतीयोऽनेन वाध्यते । वार्ज
इति । वृजिगणस्य फिट्सूत्रेषु विरुद्धेनान्तोदात्तत्वविधानात्पक्षे आद्युदात्तत्वाद् । पक्षे
'अनुदात्तादेशे'त्यत्र । ये चतुर्था इति । यथा त्रिगर्तानां विकारत्रैगर्त इति । अत्र त्रिगर्तशब्दो
बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । अत्रापप्रथमः । जनपदलक्षणो बुञ्जिद्वितीयः । गर्तोत्तर-
पदलक्षणश्छस्ततीयः । तदयविग्रहणविहितो बुञ्जतुर्थः । केचिन्मध्य इति । यथा रङ्कृत्तां
विकारो राङ्कव इति । अत्रापप्रथमः । तदनवादयोरवृद्धादपीति 'ओदेशे ठ'त्रिति बुञ्जोऽस्तुल्य-
कदययोरन्यतरो द्वितीयः । ततः 'कोपघाद'णिति वा कच्छादिपाठाद्वाप्तृतीयः । 'मनुष्यतत्स्य-
धोवु'त्रिति चतुर्थः । पूर्वमेवाणं वाधते न तु विकाराणं वाधते । तेनैव तु परत्वादवुञ्चाध्यते ।
तत 'ओर'त्रित्यत्रि प्राप्ते 'कोपघाचे'त्यप्रतिप्रसूयते ।

व०—आर्थत्वादुत्तिर्गमकत्वाद्वा । छापवादयोरिति । एवञ्चापवादत्वेन समत्वाद्भिप्रतिपेधोपत्तिरित्यर्थः ।

नन्वप्रेऽस्याप्यपवादानां वक्ष्यमाणत्वात्कथमयं निरपवादोऽत आह—घादीनामिति । अपवादशब्दस्त-
द्विरेपर इति भावः । तन्निवृत्ताणाम् युक्तिः स्मारयति—घाचनुवृत्तौ ह्यिति । उत्सर्गस्य साक्षाद्वापको द्वितीयः,
तद्वाधकस्तृतीय इत्याह—यथेति । तमपवादत्वादिति । योगविभागोऽतस्यग्रहणसामर्थ्याच्चेति भावः ।
स्तुल्यकदयत्वादिति । साक्षादपवादकवाधेन परितार्थत्वादिति भावः ।

ननु 'वार्ज' इत्यत्र कथमणु, अनुदात्तादिरनेनात्र उचितत्वादित्यत आह—वृजिशब्दस्येति ।
फिट्सूत्रेति । 'हयादीनामस्युक्कलान्तानामन्तः पूर्वं वे'त्यनुवर्तमाने 'इगन्तानाञ्च द्वयथा'मित्यनेन ।
अत्रापतिविधातायाह—पूर्वपदेति । अत्रापु प्रथमः, जनपदलक्षणो बुञ्ज द्वितीय इति पाठः । अत्र चतुर्थस्य
बुञ्जस्तृतीयकदवाप्राप्तवाधकत्वेन बलवत्त्वात्तत्रापि परावस्थाप्रयोजकत्वात्तोऽस्याप्यस्यो वाधकः स्यादत

वादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त' इति । एतावन्तश्चैवैते स्युर्यदुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था वा ।
न पञ्चमाः सन्ति न षष्ठाः ।

यदप्युच्यते 'अवयवे चाप्राण्योपधिवृत्तेभ्यो निवृत्ति'रिति प्राण्योपधिवृत्तेभ्यो
निवृत्तिरुच्यते तत्र कः प्रसङ्गो यदप्राण्योपधिवृत्तेभ्यो निवृत्तिः स्यात् ।

यदप्युच्यते 'एमयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयडुत्सर्गादिति मा भूद्विप्रति-
षेधः । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्त' इत्येवमण्वं वाधिष्यते, मयटं न
वाधिष्यते ॥ १३४ ॥

अवयवे च प्राण्योपधिवृत्तेभ्यः ॥ ४ । ३ । १३५ ॥

किमर्थं विकारावयवयोर्युगपदधिकारः [क्रियंते] ?

विकारावयवयोरुक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् ? तत्र तावदुक्तं 'भवन्त्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः,
कृतनिर्देशौ हि ता'विति । इहापि विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः,

प्र०—न पञ्चमा इति । शैपिका इति शेषः । अन्यया प्रावृपो विकारः प्रावृप्पमय इति
मयडस्त्येवात्र प्रथमः । तदपवादः कालाट्टत्रिति द्वितीयः । ऋत्वष्टृतीयः । 'प्रावृप् एण' इति
चतुर्थः । विकारापञ्चमः । 'नित्यं वृद्धे'ति मयट् षष्ठो भवति ।

यदपीति । 'अवयवे च प्राण्योपधिवृत्तेभ्य' इति प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानोऽतस्मादेव
शैपिकाणां वाधको न तु प्रकृत्यन्तरात्, स्वयमेवामावादित्यर्थः । अत्रमिति । 'ओरञ्' अनु-
दात्तादेशे 'ति सूत्रद्वयविहितं कोमयाचेत्यणवाधिष्यते न तु मयटम् । मयटैव तु परत्वादणवाधिष्यत
इत्यर्थः ॥ १३४ ॥

अवयवे । कृतनिर्देशौ होताविति । यद्यपि शैपिकनिवृत्त्यर्थत्वमुक्तं तथापि तदनपेक्ष्य

उ०—आह—भाष्ये—वेकिपुरस्तादिति । सत ओरञ्जीति । विकारे इत्यर्थः । स्वयमेवामावादिति । एवञ्चानु-
दादीनां निवृत्तावपि 'तस्येद'मित्यनेन 'पायलिपुत्रका' इत्यादौ मुञ्चिद्विरिति भावः । 'परत्वाद्ण् वाधिष्यते'
इति पाठः ॥ १३४ ॥

अवयवे च । तदनपेक्ष्येति । यथा सामान्यविधानेऽपि 'स्वे ग्रामे'त्यादिरूपवस्मान्निधानमूलिका,
तथानिधानादेव षादीनां विकारावयवयोरभाव इति तदनपेक्ष्येति भावः । 'तथापि तदनपेक्ष्येति'—

‡ ओरञ्; अनुदात्तादेश ४ । ३ । १३६; १५० २—वाचित्कः पाठः ।

§ ४ । ३ । १३६ वा० १; २

कृतनिर्देशौ ह्येतावथौ 'तस्येदम्' [४ । ३ । १२०] इति ॥ १३५ ॥

विल्वादिभ्योऽण् ॥ ४ । ३ । १३६ ॥

किमर्थं विल्वादिषु गवीधुकाशब्दः पठ्यते न 'कोपघाद'णित्येव सिद्धम् ?

विल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं मयदप्रतिपेधार्थम् ॥ १ ॥

विल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते मयदप्रतिपेधार्थम् । मयदतो मा भूदिति* ॥ १३६ ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ ४ । ३ । १४० ॥

अनुदात्तादेश्चो विधान आद्युदात्तान्डीप उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

अनुदात्तादेश्चो विधान आद्युदात्तान्डीप उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । कुवली—
कौबलम् । चदरी—वादरम् ॥ तत्रर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । निघाते कृतेऽनुदा-
त्तादेशित्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । किं कारणम् ?

पदस्य ह्यनुदात्तादित्वम् ॥ २ ॥

पदस्य हि निघातः, सुबन्तं च पदम्, ह्यप्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते† ।

प्र०—[क्वचित्ता'वदणादयस्सिद्धाः—भास्मान् मार्तिकमित्यभिसंवन्वाय] एतदुक्तम् ॥ १३५ ॥

अनु । कुवलीति । कुवलवदरगद्धी 'ग्रामादीनां चेत्याद्युदात्तौ । ताम्यां गौरादित्वा-
न्डीप । पदस्येति । 'अनुदात्त पदमेकवर्ज'मिति वचनात् । इह चानुदात्तादिग्रहणस्य ह्यप्राति-
पदिकविशेषणत्वान् । ययोर्के 'वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्वयजलक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थ'मिति ।

ठ०—कमित्येव कैयटे साम्प्रदायिक पाठः ॥ १३५ ॥

विल्वादिभ्यो । भाष्ये—मयद इति । परत्वान्मयद्वैतयोरिति प्राप्तः ॥ १३६ ॥

अनुदात्ता । आद्युदात्तान्डीपित्यस्याद्युदात्तप्रकृतिकर्तव्यतादित्यर्थः । ननु मुक्तात्तद्धितोत्पत्तेस्त-
स्यैवानुदात्तादिष्वं विरोधस्यमनो न दोषोऽत आह—अनुदात्तादिग्रहणस्येति । एवं च ह्यन्तादेशेव
प्रकृतित्वे न च सन्नुदात्तादीति भावः । नन्वाद्युदात्त दिवित्त्वं परस्यापि निष्पत्तदर्शनात् 'पूर्वस्य निघात'

कोपघाच्च ५ । ३ । १३७

मयद वैतयार्भाषायामभङ्ग्यान्धादनयोः ५ । ३ । १४३

† अनुदात्त पदमेकवर्जम् ६ । १ । १८८; मुपतिटन्तं पदम् १ । ४ । १४ स्वीकृतमिदं.....

ह्योऽस्सुप् ५ । १ । २

१—अथ प्रदीपघातोऽसाम्प्रदायिक इति नागशाशयः ।

न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् ॥ ३ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ? 'समर्थस्यानुदात्तादित्वात्' । समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः ।

नैवं शक्यम् । इह च प्रसज्येत—वाचो विकारः, त्वचो विकार इति । एतद्वि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात्—सर्वेषां विकार इति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।

न कर्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति 'यावत्त्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्त्येव पूर्वस्य निघात' इति, यदयं भिन्नादिपुऽगभिणीशब्दस्य पाठं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? भिन्नादिपु गभिणीशब्दस्य पाठ एतत्प्रयोजनम् 'अनुदात्तादिलक्षणोऽब्जा भू'दिति* । यदि च पदस्य निघातो गर्भशब्दोऽयमाद्युदात्तस्तस्मादिनिः, इनन्ताद्यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत्स्यात्, तस्मिन्नवस्थिते निघातः, तत्र कोऽनुदात्तादिलक्षणस्याञः प्रसङ्गः । पश्यति त्वाचार्यो 'यावत्त्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्त्येव पूर्वस्य निघात' इति । अतो भिन्नादिपु गभिणीशब्दं पठति ।

पदग्रहणं किमर्थम् ?

प्र०—न वेति । विभक्त्युत्पत्तौ सस्यां ड्यन्तस्यानुदात्तादित्वं मन्यते । न च वृद्धावृद्धेत्यनेन विरोधः, समर्थावयवस्य ड्याप्प्रातिपदिकस्य वृद्धादिविशेषणत्वेनाश्रयणात् ।

एतद्धीति । 'सावेकाच' इति विभक्तेरुदात्तत्वात्प्रातिपदिकयोस्तु धानुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । सर्वशब्दश्च 'सर्वस्य सुपी'ति सुप्याद्युदात्तः । केवलस्त्वयमुखादिऽवन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादिः । तस्माद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागनुदात्तादित्वमाश्रयणीयम् । पूर्वस्य निघात इति । प्राग्व्यवस्थितस्य निघात इत्यर्थः । गर्भशब्द इति । 'अतिगभ्यां भ'त्रिति प्रत्ययस्य नित्वात् ।

उ०—इत्यसङ्गतमत आह—प्रागिति । प्राग्व्यवस्थितस्य तु तस्मिन्कालमेव निघातोऽसन्निहितस्य तु पमादप्यतोऽनुदात्तो सुपिता'विति भाष्येण न विरोध इति बोध्यम् । भाष्ये—तस्मादिनिरिति । स प्रथयस्वरेणोदात्तः । इनन्ताद्यः प्रत्यय इति । इनन्तान्दीपि यः पदत्वप्रयोजकः सुपु स तावत्प्रथमं ततो निघात इति सुब्रुत्यतेः पूर्वं ड्यन्तस्यानुदात्तादित्वाभावादञोऽप्रातिरित्यर्थः । यावत्त्येवेति । यदेवेत्यर्थः । यस्य पदत्वमिति । इदमुपलक्षणम् । यावतः पदत्वं तावति येऽचो भाविनस्तेषामनुदात्तादिप्रवृत्तिकालोऽसन्निहिता-

‡ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः; सर्वस्य सुपि ६ । १ । १६८; १६१

§ भिन्नादिभ्योऽण ४ । २ । ३८

* अनुदात्तादेशम् ४ । २ । ४४

१—'तस्मादिनन्ताद्यः' ।

पदग्रहणं परिमाणार्थम् ॥ ४ ॥

पदग्रहणं कियते परिमाणार्थम् । पदावधेर्यथा स्याद्वाक्यस्य मा भूदनुदात्तं
पदमेकवर्जम् [६ । १ । १५२] इति ॥ १४० ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः ॥ ४ । ३ । १४३ ॥

किमर्थं मयड्वैतयोरित्युच्यते ?

मयड्वैतयोर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

मयड्वैतयोरित्युच्यतेऽपवादविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । वित्त्वमयम् वैत्वम्* ।

एतयोरित्यर्थनिर्देशः ॥ २ ॥

एतयोरित्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः ॥ द्वेष्यं^१ विजानीयाद्योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति ।
तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्ट 'एतयोरित्यर्थनिर्देश' इति ॥ १४३ ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ ४ । ३ । १५५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?

प्र०—पदग्रहणमिति । यस्य पदत्वं भविष्यति तस्यैवैकवर्जमनुदात्तत्वं यथा स्यात् पदसमूहस्य
मा भूदित्येवमर्थं पदग्रहणमित्यर्थः ॥ १४० ॥

मयड् । किमर्थमिति । विकारावयवौ प्रकृतावेवेति भावः । मयडिति । एतयोरित्येतस्मि-
न्सति पुनर्विधानं मयटो भवति, तथापवादविषयेऽपि प्राप्त्यर्थं संपद्यते । योगयोर्वेति । योगयोः
प्रत्यययोर्वा विषये मयडित्यर्थः स्यादित्यर्थः ॥ १४३ ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात् । तयोर्विकारावयवयोर्योञ्जितप्रत्ययः तदन्ताद्विकारावयवयोरेवा-
ऽभवतीति सूत्रार्थः । किमर्थमिति । अन्तरेणापि सूत्रं सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । विकारावयवयो-

ठ०—नामपि निष्कार्थमित्यपि बोध्यम् ॥ १४० ॥

मयड्वैतयोः । नन्वेतयोरित्युक्तिमात्रेण कथमपवादवाचकत्वमत आह—एतयोरिति । योगवि-
भागेनाहत्या वा पुनर्विधानमित्यर्थः । योगयोरिति । 'पलाशादिभ्यो वा' 'शुभ्याःप्ल' जित्येतयोरित्यर्थः ।
प्रत्यययोः—अञ्जितयोरित्यर्थः ॥ १४३ ॥

ञितश्च । विकारावयवयोरेवेति । एवकारः स्वरूपकथनपरः । क्वचित्प्रहित एव पाठः । अन्तरे-
णापीति । वक्ष्यमाणप्रत्याख्यानरीत्येति भावः । स्वध्यादेः कापोत्स्येति । नन्वस्य प्राण्योषधिवृत्त्या-

१—'पदावधेर्यथा स्या'दिति कीलहार्नपुस्तके नास्ति ।

२—'किमर्थमेतयोरित्युच्यते' इति कीलहार्नपाठः । * वित्त्वादित्योऽयु ४ । ३ । १३६

३—'तद्वेष्यं' पा० ।

४—'योगयोर्वाऽप्रत्यययोर्वेति' पा० ।

विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तन्वान्मयट्प्रतिषेधार्थं त्रितश्च
तत्प्रत्ययादञ्चो विधानम् ॥ १ ॥

विकारो विकारेण युज्यतेऽवयवेनावयवः । विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्त-
त्वान्मयट् प्राप्नोति† । इष्यते चात्रेव स्यादिति, तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति
मयट्प्रतिषेधार्थं त्रितश्च तत्प्रत्ययादञ्चो विधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्द-
स्तस्मान्मयडभावः ॥ २ ॥

न वैतत्रयोजनमस्ति । किं कारणम् ? 'दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दः' । तद्यथा-
पूर्वे पञ्चालाः । उत्तरे पञ्चालाः तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लः नीलः कृष्ण
इति । 'विकारे च प्रकृतिशब्दः' । विकारे च प्रकृतिशब्दो दृश्यते । तद्यथा-शाली-
न्मुद्गके मुद्गैः । शालिविकारान्मुद्गविकारैरिति । 'तस्मान्मयडभावः' । तस्मान्मयडतो
न भविष्यति ।

नैतद्विदामहेऽवयवे समुदायशब्दोऽस्ति नास्तीति, विकारे वा प्रकृतिशब्द
इति । किं तर्हि ? विकारावयवशब्दोऽपि त्वस्ति, तत् उत्पत्तिः प्राप्नोति ।

विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेन्न तेनानभिधानात् ॥ ३ ॥

विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत्तन्न । किं कारणम् ? 'तेनानभिधानात्' । न
हि विकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत्

प्र०—रिति । कपोतस्य विकारो यन्मांसं कपोलं तस्यापि विकारो रसो भवति, कपोतावयवस्य
सकष्यादेः कपोलस्यावयवोऽन्यो भवतीति वृद्धत्वान्मयट्प्रसङ्गे तन्नवृत्त्यर्थमञ्जिवानमित्यर्थः ।
न वेति । यदा कपोतावयवस्य सकष्यादेरवयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सकष्यादेरवयववृ-
त्तेरञ्जभविष्यति । कपोतविकारमांसवृत्तेश्च कपोतशब्दान्मांसविकारे रस इत्यर्थः । तेनेति । मयट्-

४०—भावाच्चिन्त्यमिदम्भाष्यमिति चेन्न; प्राणित्वारोपेणाक्षनेरित्याशयात् । यदा कपोतेति । श्रयश्चरोपः
सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकः, अन्यथावयवे प्राणपादित्वाभावात्ततोऽवयवे प्रत्ययो दुरुपपाद एवेति बोध्यम् ।
प्रयोगाभावादिति । मयट् प्रयोगेण तदर्थांशवामादित्यर्थः । मन्यत इति । 'गोश्च पुरीषे' इति च पुरीषस्यै
विकार एवेति नियमार्थमिति भावः । यदा स्थिति । इदञ्चिन्त्यं, भाष्यविरोधात्, शरीरसम्बन्धाद्वाविकारकाय

उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् ।

अभिधाने ह्यन्यतोऽपि मयद्रप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

अभिधाने हि सत्यन्यतोऽपि मयद्र प्रसज्येत—वैल्वस्य* विकार इति ।

तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम् ॥ ५ ॥

तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वक्तव्यः ।

यदि लुगुच्यते कथं गोमयं भस्म, द्रौवयं मानम्, कापित्यो रस इति † ?
अन्यत्र गोमायाद्द्रवयात्फलाच्च लुग्वक्तव्यः ।

इह तर्हि—श्रीष्ट्रकी+ अग्रन्तादितीकारो † न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संशुद्धीतम् ।
'श्रीष्ट्रके'त्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति 'बुधश्चाञ्कृतेप्रसङ्ग' इति ।

इह तर्हि पालाशी †† समिदित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो ‡ न प्राप्नोति । मा भूदेवम्

प्र०—कापोतमयमिति विकारावयवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः । तस्मादिति । यद्यनभिधानं नाश्रीयते
तदा 'त्रितश्च तत्प्रत्यया'दिति सूत्रमपनीय वैल्वमयादिनिवृत्त्यर्थं 'तत्प्रत्ययाल्लु'गिति वक्तव्यम् ।

अन्यथेति । 'गोश्च पुरीषे'इति विकारे प्रत्ययं मन्यते । यदा तु पुरीषं नावयवो नापि
विकारस्तदा गोर्मयद् तत्प्रत्यय एव न भवतीति लुकः प्रसङ्ग एव नास्ति । द्रुवयशब्दो द्रौविकार
इति 'माने वय' इति वयप्रत्ययान्तः । एताभ्यामनुदात्तादिलक्षणोऽङ् । श्रीष्ट्रकीति । वृद्धलक्षणस्य
मयटो लुकि कृतेऽञ्चान्तत्वाभावादीकाराप्रसङ्गः । बुधश्चेति । पाणिनीयलक्षणे दोषोद्भावनमेतत् ।

पालाशीति । पलाशस्य विकारः । 'पलाशादिभ्यो वे'ति पक्षेऽङ् । तदन्ताद्विकारे मयटो

ब०—शरीरविकारत्वमपि तस्मिन्द्रष्टव्यम् । कापित्यो रस इति—भाष्ये । कपित्यशब्दात्फले विकारे प्रत्ययेऽपि
तस्य लुकि 'लघावन्त' इति मच्योदात्ततया फलवाचिनोऽनुदात्ततयातुदात्तादेरित्यङ् ।

बुधश्चेति । चेन 'क'सीये'ति यतो ब्रह्मण्यम् । न च शमीलशब्दात्फलप्रन्तादधि ङीष्वाद्युदात्तम्दम्,
अभेदविवक्षायां पिस्त्वान्डीष्यन्तोदात्तं स्यादिति वाच्यं; भाष्यप्रामाण्यात्प्लभः पितृवस्यैवाङ्गीकारात् दोष

* विल्वादिभ्योऽण् ४ । ३ । १३६

† गोश्च पुरीषे; माने वयः; फले लुक्; अनुदात्तादेश्च ४ । ३ । १४५; १६२; १६३; १४०

‡—'अन्यत्र गोमयाद् द्रवयात् फलाच्च लुक्' इति वार्तिकं क्वचित् ।

+ उद्गाद् युञ् ४ । ३ । १५७

† टिड्ढाणम्.....कश्चरपः ४ । १ । १५

†† पलाशादिभ्यो वा ४ । ३ । १४१

‡ अनुपसर्जनात्; टिड्ढाणम्.....कश्चरपः ४ । १ । १४; १५

‘अभ्योऽनुपसर्जन’मिति । ‘अभ्यन्तादनुपसर्जना’दित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्—काशकृत्स्लिना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्ली, तामधीते काशकृत्स्ला ब्राह्मणीति+ । अणन्तादितीकारः प्रसज्येत ॥ तस्मादस्तु ‘न तेनानभिधाना’दित्येव ।

इह तर्हि कापोतो रस इति प्राणिशब्दो× नोपसद्यते । नैप दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः—अथ योऽसावाद्यः कपोतः सलोमकः सपत्नो न च संप्रति प्राणिति कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्तत इति ? अथ मतमेतत् ‘प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्ती’ति, इहापि न दोषो भवति ॥ १५५ ॥

प्र०—लुकि ईकाराप्रसङ्गः । पाणिनीयलक्षणे त्वन्नन्तादन्नि सतीकारः सिध्यति । काशकृत्स्नेति । अणन्तस्य स्त्रियामध्येश्यामनुपसर्जनत्वादीकारप्रसङ्गः । तस्मादिति । यस्माल्लुकि पालाशीति न सिध्यति तस्मादनभिधानान्मयटोऽनुत्तराश्रयितव्या । केषांचित्तु ग्रन्थः—“नैप दोषः । अध्येश्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम् । यश्चाध्येश्यां वर्तते लुप्तः सः । यश्च श्रूयते उत्पन्नस्तस्मादीकारः । अथवा पुनरस्तु न तेनानभिधाना”दिति । अनेन यद्यपि काशकृत्स्ना परिहृता तथाप्यापिशला न परिहृता भवति । पालाश्यापिशले न संवदेते । ‘तस्मादस्तु न तेनानभिधाना’दित्येव पाठो युक्तः ।

इह तर्हीति । उदगतप्राणे मांसे प्राणिवाचिनः कपोतशब्दस्य वृत्तिः । सत्यां वृत्तौ प्राणिवाचित्वाभावाद्भासे मांसविकारे कपोतशब्दो न सिध्यतीति चोद्यम् । कथं तत्रेति । तत्रापि लोके कपोतशब्दो दृश्यत इति प्रश्नः । प्रकृत्यन्वया इति । प्रकृतेरन्वयो येषु ते प्रकृत्यन्वयाः । प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकारावस्थायामपि कचित्प्रकृतिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ॥ १५५ ॥

उ०—इत्याशयः । ईकारः प्रसज्येतेति । किञ्चानुपसर्जनादिश्यस्य सदन्तविशेषणत्वेऽनुपसर्जनादिश्यस्य वैषम्यमपि, ‘बहुकुरुचरे’त्यत्रापि प्रसङ्गादिति बोध्यम् ॥ न परिहृतेति । ‘स्त्रिया’मित्यस्य यद्भाष्यविशेषणत्वेन इदमपरिहृतं शक्यमिति चेत्तुल्यं पालाश्यामपीति बोध्यम् । वृत्तिरिति । आरोग्य इत्यर्थः । सत्यां वृत्ताविति । आरोग्ये इत्यर्थः । न सिध्यतीति । प्राणिवत्त्वाभावात् ‘प्राणिरजतादिभ्योऽ’भ्रित्यस्याप्राप्तेरिति भावः । चोद्यमिति । विकारलक्षकप्रकृतेर्विकारे प्रत्यय इति प्रत्याख्यानपक्षे इदञ्चोद्यमित्यर्थः । न स सम्प्रतीति । मरयोत्पत्त्यस्यायामित्यर्थः । सत्रापि लोके इति । तपारोपेणाऽन्यत्र वृत्तावपि प्राणिवाचकत्वादिति भावः । प्राणिवाचको यो दृष्टस्ततः प्रत्यय इत्यपीदिति बोध्यम् । प्रकृतेरिति । प्रकृतिवाचकरन्दश्येत्यर्थः ॥ १५५ ॥

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ ४ । ३ । १५६ ॥

कयमिदं विज्ञायते—‘क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयो’-
रिति । आहोस्वित् ‘परिमाणाक्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकाराव-
यवयो’रिति ? किं चातः ? यदि विज्ञायते ‘क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति
परिमाणाद्विकारावयवयो’रिति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति । अथ विज्ञायते ‘परिमा-
णाक्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयो’रिति प्रकृतिमात्रात्प्राप्नुवन्ति ।
तस्मात्—

क्रीतवत्परिमाणाद्भ्रं च ॥ १ ॥

अङ्गं च क्रीतवदिति वक्तव्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । ‘क्रीतव’दिति
वतिनिर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणोऽन क्रीते प्रत्यया विहि-
तास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणोऽन परिमाणाद्विकारावयवयोर्भवन्ति ततोऽमी
क्रीतवत्कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी
क्रीतवत्कृताः स्युः ।

अणो वृद्धान्मयद् ॥ ३ ॥

‘अणो वृद्धान्मय’डित्येतद् भवति विप्रतिषेधेन* । अणोऽवकाशः—तित्तिडीक-
तित्तिडीकम् । मयटोऽवकाशः—काण्ठमयम् । इहोभयं प्राप्नोति—शाकमयम् ।

प्र०—क्रीतवत् । प्रत्ययमात्रमिति । मुद्रगैः क्रीतं मौद्गिकमिति क्रीते ठग्विहित इति शूर्पस्य
विकार इत्यत्रापि प्राप्नोति । प्रकृतिमात्रादिति । ‘शूर्पादिन्नन्यतरस्या’मित्यञ्ठश्रौ हलस्य विकार
इत्यत्रापि प्राप्नुतः । अङ्गं चेति । ‘कालेभ्यो भवव’दित्यत्र यदुक्तं ‘सिद्धं तूभयनिर्देशा’दिति,
तदेवानेन प्रतिपाद्यते । अङ्गप्रहणेन प्रत्यासत्त्या परिमाणमेव गृह्यते । तेनायमर्थो भवति क्रीतार्थे
यथा परिमाणमङ्ग यथा च परिमाणात्प्रत्ययस्तथा विकारेऽपि परिमाणमङ्गं प्रत्ययश्च । तेन
यस्मात्परिमाणाक्रीते यः प्रत्ययस्तस्मादेव स एव विकारेऽपि भवति । न वक्तव्यमिति । क्रीते
परिमाणादित्येवान्यतरविशेषणत्वे परिमाणस्य सिद्धे वतिनिर्देशात्सर्वसादृश्यपरिग्रहाद्यदुभय-
विशेषणं परिमाणप्रहणमर्थाद्भवतीत्यर्थः । अण इति । ‘कोपधाचे’ति विहितात् ।

उ०—क्रीतवत् । शूर्पस्येति । तत्र हि शूर्पादिप्रिष्ठः पक्षे ठश्च । ननु क्रीतेऽङ्गस्याऽविधानात् ‘क्रीत-
वदङ्ग’मित्ययुक्तमत आह—कालेभ्य इत्यादि । अन्यतरिति । क्रीते ये परिमाणाद्विहिता इति, ये क्रीते विहितास्ते
परिमाणाद्भवन्तीति वार्थः ।

ओरओऽनुदात्तादेरञश्च ॥ ३ ॥

ओरओऽनुदात्तादेरञश्च † मयड्भवति विप्रतिपेधेन । ओरओऽवकाशः—अरड्—
अरड्वम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—दारुमयम् ।

‘अनुदात्तादेरञ्भवती’त्यस्यावकाशः—कौवलम् । जरद्वृत्त—जारद्वृत्तम् ।
मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—आम्रमयम् ।

मयटः प्राण्यञ्चिप्रतिपेधेन ॥ ४ ॥

मयटः प्राण्यञ्भवति ‡ विप्रतिपेधेन । प्राण्यञ्चोऽवकाशः—गार्ध्रम् । मयटः
स एव । इहोभयं प्राप्नोति—चापम् भासम् । प्राण्यञ्भवति विप्रतिपेधेन ।

न वानकाशत्वाद्पवादो मयट् ॥ ५ ॥

न चैप युक्तो विप्रतिपेधः, योऽयमञ्चो मयटश्च । किं कारणम् ? ‘अनवका-
शत्वाद्पवादो मयट्’ । अनवकाशो मयट् सावकाशमञं बाधिष्यते । स कयमन-
वकाशः ? यद्यनुवर्तन्ते शैपिकाः † । अथ निवृत्ताः शैपिकाः, बृद्धमाद्युदात्तं

प्र०—कौवलमिति । कुवल्या विकार इत्यर्थेऽञ् । मयटः स एवेति । काष्ठमयमिति,
काष्ठसञ्चस्यानुदात्तत्वात् । आम्रमयमिति । आम्रशब्दोऽमित्योर्दीर्घश्चेति रगन्तोऽनुदात्तादिः ।
गार्ध्रमिति । गृध्रस्य विकार इत्यर्थः । न वेति ॥ ओरओऽनुदात्तादेरञश्चेति यञ् क्तो विप्रतिपेध-
स्तन्नियकरोति । यद्यनुवर्तन्त इति । तस्य विकार इत्यत्र शैपिकाणामनुवृत्तौ छे प्राप्ते
मयडारम्यमाणोऽन्यूर्वको भवतीति दृश्येवात्रोऽपि बाधक इत्यर्थः । एतच्च बाध्यसामान्यचिन्तायां
येन नाप्राप्त इति न्यायस्यानवतायदेतन्न्यायानपेक्षयोच्यते । अथेति । तन्निवृत्तौ विध्यन्तर-

४०—प्राथे—कौवलमिति पाठः । ‘कुवली—कौवल’मित्यपपाठः । एवमप्रेऽपि गृध्र—गार्ध्रमित्य-
पपाठः । गार्ध्रमित्येव पाठः । प्राण्यञ्चरवेत्यस्य पीनरुक्चपरिहाराय आह—ओरञ इति । इदं कोऽप्यो-
ऽप्युपलक्षणम् । ननु हेतुवान्ना येन नाप्राप्यमावात्कयमञोऽपि बाधोऽत आह—पृत्तश्चेति ।
न्यायानपेक्षायां हेतुन्यायानवतारः । तन्निवृत्ताविति । तन्निवृत्तिबोधकतस्यग्रहणसामर्थ्यात्तस्येदमित्यनेनाऽपि
विकारे ह्यप्राप्तिरिति भावः ।

† ओरञ्; अनुदात्तादेरञ्च ५ । ३ । १३६; १५० ‡ प्राण्यरञ्चतादिभ्योऽञ् ५ । ३ । १५५

१—‘कुवली—कौवल’मित्यपपाठः । एवमप्रेऽपि ‘गृध्र—गार्ध्र’मित्यपपाठः । ‘गार्ध्र’मित्येव पाठः
इति नागेयः ।

मयटोऽवकाशः ।

प्राण्यञ्च ॥ ६ ॥

अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योऽयं मयटः प्राण्यञ्च । किं कारणम् ?
‘अनवकाशत्वादपवादो मय’डित्येव । अनवकाशो मयट् । स यथैवोरश्मनुदात्तादेरर्थं
च वाधते, एवं प्राण्यञ्चमपि वाधेत ।

तस्मान्मयड्विधाने प्राणिप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

तस्मान्मयड्विधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

स तर्हि वक्तव्यः ? न वक्तव्यः । ‘मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त’ इत्येवमयं
मयडोरश्मनुदात्तादेरर्थं च वाधिष्यते, प्राण्यञ्चं न वाधिष्यते ।

यद्येतदस्ति ‘मध्येऽपवादाः’ ‘पुरस्तादपवादा’ इति मानुवृतन् शैपिकाः ।
‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्त’ इत्येवमयमण्यञ्चं वाधिष्यते, मयटं न
वाधिष्यते ।

अनुदात्तादेरञ्चः प्राण्यञ्चिप्रतिषेधेन ॥ ८ ॥

प्र०—पूर्वको मयण् न भवतीति काठमयादौ सावकाशः परत्वादेवाञ्चं वाधते न त्वपवाद-
त्वादित्यर्थः ।

प्राण्यञ्चश्चेति । पूर्वत्र विप्रतिषेधाभावेऽपीष्टसिद्धिर्भवत्येव—दारुमयमाञ्चमयमिति ।
प्राण्यञ्चि तु तदभावे चापं भाममितीष्टं न सिध्यति, मयट्प्रसङ्गात् ॥ तस्मादिति । ‘नित्यं
वृद्धशरादिभ्योऽप्राणिन’ इति वक्तव्यमित्यर्थः । यद्येतदस्तीति । यद्येतदाश्रीयत इत्यर्थः । मानु-
वृतन्निति । वृते‘र्धु-द्रुचो लुञी’ति वा परस्मैपदम् । ‘पुपादिद्युतादी’ति श्लेरडादेशः । शैपिकाणां
निवृत्त्यनुवृत्त्योरपि विप्रतिषेधोपपत्त्या मयटा परत्वात्कीनधनक्षणोऽपवाध्यत इत्यर्थः ।

ठ०—ननु पूर्ववाचित्तेनैव सिद्धाविदं व्यर्थमतस्ततो विशेषं दर्शयति—पूर्वत्रेति । अपवादादेवेनेति
भावः । मयट्प्रसङ्गादिति । अपवादात्त्वादिति भावः । यद्येतदित्यादिना माथ्ये कोपघलक्षणाणो मयटश्च विप्र-
तिषेधः स्याष्यते । अत्राधिकारे शैपिकानुवृत्तौ मयट् छापवादः, ‘कोपघात्ते’त्यञ्च ‘ओरश्म्’ इत्यापञ्चोऽ-
पवादः । तत्रापवादविप्रतिषेधो न्याय्यः । अननुवृत्तौ तु कोपघाणोऽञ्च इव मयट्पवादात्त्वादयुक्तः स स्यादिति
बोध्यम् । ‘पुरस्ता’दिति न्यायाङ्गीकारे तु मयटो नापवाद इति सर्वयायुक्तो विप्रतिषेध इति तात्पर्यम् ।
तद्वदनयन्वद्वयति—‘मयटा परत्वात्कीपघलक्षणोऽपवाध्यत’ इति । वृतेरनुदात्तत्वात्परस्मैपदं कथमत्र ग्राह—

अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन* । 'अनुदात्तादेरञ्भवती'त्यस्या-
धकाशः—जरद्वृत्त—जारद्वृत्तम् । प्राण्यञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति—कपोत—
कपोतम् । प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन ।

कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा ? सापवादकः स विधिरयं पुनर्निर-
पवादकः । यदि तेन स्यादिह न स्यात्—श्वाविधो विकारः शौवाविधम् ॥ १५६ ॥

फले लुक् ॥ ४ । ३ । १६३ ॥

फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात् ॥ १ ॥

फले लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'प्रकृत्यन्तरत्वात्' । प्रकृत्यन्तर-
मामलकशब्दः फले वर्तते ॥ एकान्तदर्शनात्प्राप्नोति ।

प्र०—जरद्वृत्त इति । जरद्वृत्तशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्नुदात्तादिः । स एवेति ।
गार्धर्मिति । कपोतशब्दो 'लघावन्त' इति मध्योदात्तत्वाद्नुदात्तादिः । सापवाद इति । मयटा
परत्वाद्वाध्यमानत्वात् । अयमिति । अनेन परत्वाम्भयटो वाचनात् । श्वाविध इति । श्वानं
विध्यतीति क्विप् । 'नहिवृती'ति दीर्घः । कृत्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वानुदात्तादित्वम् । अत्र
मयडभावात् प्राण्यञ्भवतीति 'द्वारादीनां चे'ति वृद्धिप्रतिषेध एजागमश्च ॥ १५६ ॥

फले । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । आमलकादिशब्दः फले न यौगिकः—आमलक्याः फलमिति,
किं तर्हि जातिशब्द एवेत्यर्थः । एकान्तदर्शनादिति । आमलक्या अवयवे आमलकं दूरयते,
ततश्च यौगिक एव फले आमलकशब्द इत्यर्थः । फलेकान्त इति । फलमेकान्तोऽस्येति बहुव्रीहिः ।

द०—धृतेरिति । कपोते उभयमाप्युत्पादनाय ग्राह—कपोतशब्द इति । परत्वादिति । अपवादशब्दो
वाचकमात्रपर इति भावः । मयडभावादिति । प्राण्यञा परत्वाद्वाधेन तदभावो बोध्यः ॥ १५६ ॥

फले लुक् । ननु यौगिकत्वेऽपि अप्रकृत्यपेक्षयाम्यव्यमस्येवेत्यत ग्राह—आमलकादिशब्दा इति ।
फलं हि वृक्षस्य नावयवोऽनारम्भकत्वाच्चापि विकारः । स हि द्विविधः प्रकृत्युपमर्दको—यथा मध्यादिः ।
प्रकृत्युपमर्दशान्तरकारी वा, यथा—लादिरः सुव इति । फलान्तु नैवं विधमिति तत्र प्रत्ययान्तेः
प्रकृत्यन्तरत्वमावश्यकमिति भावः ।

भाष्ये—एकान्तदर्शनादिति । एकान्तोऽवयवः । आमलक्या अवयव इति । अवयव्युत्पत्तेः प्रागु-
त्पादनारम्भकेऽपि दन्तशृङ्गादौ गवालयवयवत्ववत्फलमप्यवयव इति भावः । एवं विकारत्वमपि बोध्यम्,
प्रकृतेरवयवशान्तरस्थैव विकारत्वान्द्रवति चाफलितावस्थयाः फलितावस्थान्तरमिति । एवञ्चाम-

* अनुदात्तादेश्च प्राण्यञ्जसादिभ्योऽन् ४ । ३ । १५०; १५५

१—'सापवादः' 'निरपवादः' पा० ।

एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद् वृत्ते लुग्वचनम् ॥ २ ॥

एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेत् वृत्ते लुग्वक्तव्यः । वृत्तोऽपि हि फलैकान्तः ॥ १६३ ॥

लुप् च ॥ ४ । ३ । १६६ ॥

लुप्प्रकरणे फलपाकशुपामुपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

लुप्प्रकरणे फलपाकशुपामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । व्रीहयः यवाः मापाः मुद्गाः तिलाः ।

पुष्पमूलेषु च बहुलम् ॥ २ ॥

पुष्पमूलेषु च बहुलं लुग्वक्तव्यः । मल्लिका करवीरम् विसम् मृणालम् । न च भवति—पाटलानि* मूलानि ॥ १६६ ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिधिरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

प्र०—यदि संबन्धदर्शनाद्यौगिकत्वमामलकजब्दस्य फले व्यवस्थाप्यते तदा संबन्धाविशेषादामलकस्येयमामलकी वृत्त इति वृत्तावयविनि प्रत्ययमुत्पाद्य लुग्विधेयः । तस्मादुभयत्राप्यामलकादयो जातिशब्दा एव स्वभावतो वर्तन्ते इत्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ॥ १६३ ॥

लुप्च । फलपाकशुपामिति । फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनमित्यर्थः । व्रीहय इति । विल्वाद्यण । यवा मापा इति । 'तृणधान्यानां च द्रव्यपा'मित्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकोऽण् । मुद्गशब्दाद्विल्वाद्यण् । पाटलानीति । पाटलशब्दो विल्वादिः ॥ १६६ ॥

इत्युपाध्यायत्रैट्यटपुत्रकैट्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य

तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

उ०—लकीमयमित्यादिनिवृत्त्यर्थं लुगावश्यक इति भावः । भाष्ये फलैकान्तशब्देन फलवृत्तयोः सम्बन्धो दर्शितस्तदाह—यदि सम्बन्धेति । लुग्विधेय इति । 'आमलकयो वृत्' इत्यादिनिवृत्त्यर्थमिति भावः । स्वभावतो वर्तन्ते इति । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्धारणीय इति भावः ॥ १६३ ॥

लुप् च । पाटलशब्दस्य वृद्धत्वान्मयदुचितोऽत आह—विल्वादिरिति ॥ १६६ ॥

इति श्रीशिवमट्टमुत्तमतीगर्मजनागोत्रीभट्टकृते भाष्यप्रदीपेऽष्टोत्तरे चतुर्थस्याध्यायस्य
तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

प्राग्वहतेष्टम् ॥ ४ । ४ । १ ॥

ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानम् ॥ १ ॥

ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । माशब्दिकः नैत्य-
शब्दिकः कार्यशब्दिकः ।

आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ २ ॥

आहौ प्रभूतादिभ्यष्टवक्त्रव्यः । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः ।

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ॥ ३ ॥

पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यष्टवक्त्रव्यः । सौस्नातिकः सौखरात्रिकः सौखशा-
निकः ।

गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥ ४ ॥

गच्छतौ परदारादिभ्यष्टवक्त्रव्यः । पारदारिकः गौरुतल्पिकः ।

[माशब्दादेस्तदाहेति प्रभूतादेश्च ठक्स्मृतः । गच्छतौ परदारादेः सुस्नातादेश्च पृच्छतौ ॥]

प्र०—प्राग्वहतेष्टम् । तदाहेति । तदिति कर्ममात्र निर्दिश्यते न तु द्वितीया समर्पवि-
भक्तिः, 'आहौ प्रभूतादिभ्य' इत्यतो भेदेन वचनात् । तेन पदसमुदायादयं प्रत्ययः । माशब्द
इत्याह—माशब्दिकः । नित्यः शब्द इत्याह—नैत्यशब्दिकः । तत्र पदसमुदायार्थ इतिना प्रत्यव-
मृशयमानो वचनक्रियासंवन्धात्कर्म संपद्यते । अप्रातिपदिकत्वात्तु द्वितीयानुत्पत्तिः । प्रभूतमाहेति ।
क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम् । पृच्छतादिति । तिङन्तानुकरणमेतत् । तत्र शब्दे कार्यासम्भवा-
त्तिङन्तार्थे ठन्विधिः ॥ १ ॥

४०—प्राग्वह । ननु 'तदाहेति' द्वितीयासमर्पणप्रत्यय इति लभ्यते, न च तद्युक्तं, वाक्यान्वय-
विधानेन वाक्यस्य द्वितीयासमर्पणसम्भवादत् आह—तदिति कर्मेति ॥ भेदेन वचनादिति । तेन हि
पदादेव द्वितीयासमर्पणविधाने । केवल'मा'शब्दस्योच्चारयितरि प्रत्ययस्यानिष्टेराह—माशब्द इति । शब्दो
मा कारित्यर्थः । पृच्छो करोतिक्रियान्तभूता बोध्या । माथे—माशब्दमाहेत्यपपाठः । आहौ पृच्छतादिति ।
बहुलप्रहणाद्वात्वर्यनिर्देशे इक्षितयो । पृच्छतौ प्रकारान्तरमन्वाह—तिङन्तेति । सौखशासनिके उभयपद-
शब्दिरनुशतिकादित्वात् ॥ १ ॥

आकर्षात् छल ॥ ४ । ४ । ६ ॥

इह केषांचित्सांहितिकं पत्वं केषांचित् पिदर्थम्* । तत्र न ज्ञायते केषां सांहितिकं पत्वं केषां पिदर्थमिति ? तत्र किं न्याय्यम् ? परिगणनं कर्तव्यम् ।

आकर्षात्पर्षादिर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात्किं सरादेः पितः पठेते ङगधिकारे † ॥ ६ ॥

विभाषा विवधात् ॥ ४ । ४ । १७ ॥

वीवधाच्चेति वक्तव्यम् ।

वीवधिकः । [वीवधिकैः] ॥ १७ ॥

त्रैर्मन्वित्यम् ॥ ४ । ४ । २० ॥

नित्यग्रहणं किमर्थम् ? विभाषा सा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव

प्र०—आकर्षात् । इहेति । एवस्य वानेवस्य वा पकारस्य व्यञ्जनपरस्य श्रुत्या विगोपानव-
धारणात्सांहितिकेऽपि वा पकारेऽनचि चेति द्विवचनविधानादनेकपकारत्वसंभवात्संगयः ।
आकर्षेति । श्लोकावर्तनकारः सदिग्वानसदिग्वांश्च भ्रान्तिनिरासाय पर्यजोगणन् । पठेत इति ।
विधिवाक्यापेक्षां पट्टत्वं, प्रत्ययास्तु सप्तैते ॥ ९ ॥

विभाषा । वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति । अत्र विवधवीवधशब्दौ पर्यायी । तत्राविरवि-
कन्यायो न संभवति, उगाम्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात् । ततो 'वीवधाच्चेति वक्तव्य'मित्युक्तम् ॥ १७ ॥

त्रैर्मन् । विभाषा सा भूदिति । द्वे अत्र विभाषे संभवतः । एका महाविभाषा, अपर

उ०—आकर्षात् । पृक्तस्य वेति । 'भस्त्रादिभ्यः ङ'त्रित्यादावर्थ सन्देहः ॥ ननु कुसीदसूत्रे छलचोदयोर्वि-
धानात् 'पट्ट'त्युक्तमत आह विधिवाक्येति ॥ ९ ॥

विभाषा वि । उगाम्याप्रत्ययस्येति । एत इत्यर्थः । 'वीवधिक' इत्यस्यापीष्टत्वादिति भावः ।
एकदेशविकृतन्यायेनैव वीवधग्रहणस्य सिद्धाविदं व्यर्थमित्यन्ये । विवधवीवधशब्दौ स्वतन्त्राविव, न
प्रकृतिविकारमात्रापञ्चाविति वार्तिकशयः ॥ १७ ॥

त्रैर्मन् । नन्वङ्कुटिलिकाया इत्यत्राननुवृत्त्या 'विभाषा विवधा'दित्यस्यास्वरितत्वादेव निवृत्तिरिति-

* धिद्वौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१

१—'किमत्र न्याय्यम्' पा० ।

† आकर्षात् छल ; पर्षादिभ्यः ङन् ; भस्त्रादिभ्यः ङन् ; कुसीददशौकादशात् ङन् ङषो, किशरादिभ्यः
ङन् ; आवसधात् छल ४ । ४ । ६ ; २० ; २६ ; ३२ ; ५३ ; ७४

२—इदं वार्तिकमिति नागेशशयः । 'विभाषा विवधवीवधात्' इति सूत्रात्स्वरितार्थः ।

३—कचिन्न ।

योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् ।

श्रीमद्भिनत्यवचनं विपर्ययम् ॥ १ ॥

नित्यं व्यन्तं मन्विषयमेव यथा स्यात्, केवलस्य प्रयोगो मा भूत् ।

अस्ति प्रयोजनमेतत् ? किं तर्हीति ।

तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः ॥ २ ॥

तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । निवृत्तं इति वर्तते, तेन निवृत्त एव व्यन्तं मन्विषयं स्यात्, येऽन्य उपचारास्तत्र न स्यात्—कृत्रिमं महत्सुविहितमिति ।

एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्येकमन्वक्तव्यः कुट्टिमा भूमिः, सेकिमोऽसिरित्येवमर्थम् । ततो वक्तव्यं 'त्रेः' । त्रेश्चेमन्नभवति । 'ततो नित्यम्' । नित्यं व्यन्तादिमविति । किमर्थमिदम् ? नित्यं व्यन्तमिन्विषय एव यथा स्यात्, केवलस्य प्रयोगो

प्र०—'विभाषा विवधा'दिति । तत्रान्तरेणापि नित्यग्रहणं पूर्वसूत्र एवानन्तरस्य विभाषाग्रहणस्यास्वरितत्वादननुवृत्तत्वान्महाविभाषा नित्यग्रहणेन निवर्त्यते । इतरोऽनन्तरा विभाषा निवर्त्यते इत्युक्तमिति मत्वाह—नैतदस्तीति । इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—इदं तर्हीति । निवृत्त एवेति । पक्वित्रा निवृत्तमित्यस्यैव चाक्यस्य निवृत्तिः स्यात् तु पक्वित्रः क्रियत इत्यादेरपीत्यर्थः । कृत्रिमं महदिति । प्रत्ययप्रयोगमन्तरेणापि महत्वादीनि कृत्रिमशब्दार्थविशेषणानि स्युरित्यर्थः । भाव इति प्रकृत्येति । भाववाचिनः शब्दान्निवृत्तेऽर्थे इमन्विषये इत्यर्थः । अत्रेति । पूर्वेण सिद्धे नित्यार्थं वचनम् । तेन निवृत्ते तावद्वाक्यं निवर्त्यते । ततो 'नित्य'मित्यनेनोपचारान्तर-

उ०—'दे'विभाषा मा भूदित्यसङ्गतमत आह—दे अत्रेति । भाष्ये—इदं तर्हीति । महाविभाषानिवृत्त्यर्थमियर्थः । सदाह—नित्यं व्यन्तं मन्विषयमेवेति । नित्यपदस्यैवार्थं एवकारेण दर्शितः । ननु 'कृत्रिममह'दिति प्रयोग इष्ट एवेत्यत आह—प्रत्ययप्रयोगमिति । कृत्रिमं महदितिवत् 'महती कृत्रि'रित्याद्यपि प्रयुञ्जेतेति भाष्यार्थ इति भावः ।

ननु भावे इमन्विषयाने 'कुट्टिमा भूमि'रित्युदाहरणसङ्गतिरत आह—भाववाचिन इति । कुट्टनं कुट्टनेन निवृत्तेत्यर्थः । ततो नित्यमित्यनेनेति । शब्दो नित्यं पाण्डुर इतिवन्नित्यशब्दोऽयोगव्यवच्छेदार्थः । तत्र हि न कदाप्यपाण्डुर इति प्रतीयते । एवञ्च योऽर्थं निवृत्ते इमं स व्यन्तान्मन्विषयेत्यर्थ इति भावः । यद्यपि केवलस्येऽपि योगविभागेन तत्सामर्थ्यादयमर्थः साधयितुं शक्यते, तथापि मन्वदाहरणरोपनाय

‡ विभाषा विवधात् ५।५।१७

§ द्वितः वित्रः १।२।८८

‡ निवृत्तेऽद्वातादिभ्यः ५।५।१६

१—कुट्टिमः=क्का पश्य । "मभलद्वनं मन्विषयमोचिता"विति कालिदासः (स्यु० ११।६)

२—'विषयमेव' पा० ।

मा भृदिति ॥ २० ॥

चूर्णादिनिः ॥ ४ । ४ । २३ ॥

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं चूर्णां चूर्णिनौ चूर्णिन इति ? इतिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम्* ॥ २३ ॥

लवणाल्लुक् ॥ ४ । ४ । २४ ॥

लवणाल्लुग्वचनानर्थक्यं रसवाचित्वात् ॥ १ ॥

लवणाल्लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'रसवाचित्वात्' । रसवाच्येप लवणशब्दो नैष 'संसृष्टनिमित्तः ॥ आतश्च रसवाची—

असंसृष्टे च दर्शनात् ॥ २ ॥

असंसृष्टेऽपि हि लवणशब्दो वर्तते । तद्यथा—लवणं क्षीरम्, लवणं पानीयमिति ।

संसृष्टे चादर्शनात् ॥ ३ ॥

संसृष्टेऽपि च यदा नोपलभ्यते तदाह अलवणः स्रपः [अलवणा यवागूः] अलवणां शाकमिति ॥ २४ ॥

प्र०—विषयस्यापि वाक्यस्य निवृत्तिः क्रियत इति तद्विषयता त्रिप्रत्ययस्य सिध्यति ॥ २० ॥

चूर्णा । इतिनेति । ठक् तु 'संसृष्टे' इत्यनेनानभिधानान्न भविष्यतीति भावः ॥ २३ ॥

लवणा । रसवाचित्वादिति । रसस्य गुणत्वाद्गुणवाचिनां शुक्लादीनां गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्गुणवृत्तिदर्शनात्त्रार्थो लुकेत्यर्थः । असंसृष्टे चेति । लवणेन द्रव्येण यदसंसृष्टं लवणरसयुक्तं तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनाद्गुणशब्दत्वमेवास्येत्यर्थः । संसृष्टे चेति । लवणद्रव्यसंसृष्टमपि यद्गुणरसं न भवति तत्र न दृश्यते लवणशब्द इत्यर्थः ॥ २४ ॥

उ०—मगवता वार्तिकपूर्वकं योगविभागो दर्शित इति बोध्यम् ॥ २० ॥

लवणा । रसस्य गुणत्वादिति । द्रव्येण द्रव्यस्यैव च संसृष्टव्यवहारोदिति भावः ॥ ननु समवायादिसंसर्गस्य गुणेनापि सत्त्वात्ततोऽपि प्रत्ययः स्यादित्यत आह—अमेदेति । भेद एव संसृष्टव्यवहारो न हि गुणगुणिनोः स इति भावः । रूपादिवद्रसशब्दस्य गुणिसमानाधिकरणत्वाभावेऽपि शुक्लादिवल्लवणशब्दस्य तत्त्वमिति तात्पर्यम् । लवणद्रव्यसंसृष्टे 'लावणिक' इति ध्वनभिधानाद्ग्राहणीयमिति तत्त्वम् ॥ २४ ॥

* अत इतिनौ ५ । २ । ११५

१—'संसृष्टिनिमित्तः' पा० ।

२—कीलहार्नपुस्तके नास्ति ।

प्रयच्छति गह्वरम् ॥ ४ । ४ । ३० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । यदसावल्पं दत्त्वा बहु गृह्णाति तद्गह्वरम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

प्रयच्छति गह्वरायेति' ॥ १ ॥

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति-गह्वरार्थं गह्वरम् ।

मेस्याल्लोपो वा ॥ २ ॥

मेस्याच्छब्दलोपो वा द्रष्टव्यः । द्विगुणं मे स्यादिति प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ।

वृद्धेर्धुपिभावः ॥ ३ ॥

वृद्धेर्धुपिभावो वक्तव्यः । वार्धुपिकः ॥ ३० ॥

धर्मं चरति ॥ ४ । ४ । ४१ ॥

अधर्माच्च ॥ १ ॥

अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः ॥ ४१ ॥

प्र०—प्रयच्छति । अयुक्त इति । उत्तमर्णो यदल्पं ददाति न तद्गह्वरम्, यत्त्वल्पं दत्त्वा बहु गृह्णाति तदेव गह्वरमित्यर्थः । गह्वरायेति । द्विगुणाय प्रयच्छति द्वैगुणिक इति चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । मे स्याल्लोपो वेति । उपचारापेक्षया विकल्पार्थो वाशब्दः । द्विगुणं मे स्यादिति वाक्यात्प्रत्ययो मे स्याच्छब्दलोपश्च । वार्धुपिक इति । वृद्धार्थं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

धर्मं । अधर्माच्चेति । तदन्तर्विधेर्ग्रहणवता प्रातिपदिकेन निषेधाद्भवन् । 'धेन विधि'रित्यत्र 'धर्मात्त्र' इति वार्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥ ४१ ॥

उ०—प्रयच्छति । उत्तमर्णं चायमिष्यते न च तत्र प्राप्नोतीत्याह—उत्तमर्णं इति । एवञ्च न तत्र प्रत्ययार्थः, यत्र चाधमर्णं प्रत्ययार्थो न तत्रेभ्यत इति भावः ॥ वृद्धयर्थमिति । 'योऽल्पवृद्धिदानमन्त्रीकृत्य परकीयं धनं गृहीत्वा बहुवृद्धयेऽभ्यसौ यच्छति, तत्रैवायमिष्यत' इत्यन्ये ॥ ३० ॥

१—'गह्वरम् ॥ १ ॥ इति' पा० ।

२—'कुसीदिको वार्धुपिको वृद्धयाजीवश्च वार्धुपिः' इत्यमरः ।

† धर्मात्त्रमः १।१।७२ वा० २० (५० ५५५) 'धर्माच्चेति न वक्तव्यं भवति ।' इति पदञ्जलिः । तत्र ५५५ वृद्धिप्येषां ४ । ४ । ४६ वा० १ स्थाने ४ । ४ । ४१ वा० १ कर्तव्यम् ।

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ४ । ४ । ३० ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशः । यदसावल्पं दत्त्वा बहु गृह्णाति तद्गर्ह्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः ?

प्रयच्छति गृह्णायेति' ॥ १ ॥

स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्दं भविष्यति-गर्हार्थं गर्ह्यम् ।

मेस्याल्लोपो वा ॥ २ ॥

मेस्याच्छब्दलोपो वा द्रष्टव्यः । द्विगुणं मे स्यादिति प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ।

वृद्धेर्वृधुपिभावः ॥ ३ ॥

वृद्धेर्वृधुपिभावो वक्तव्यः । वार्धुपिकः ॥ ३० ॥

धर्मं चरति ॥ ४ । ४ । ४१ ॥

अधर्माच्च ॥ १ ॥

अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः† ॥ ४१ ॥

प्र०—प्रयच्छति । अयुक्त इति । उत्तमर्णो यदल्पं ददाति न तद्गर्ह्यम्, यत्त्वल्पं दत्त्वा बहु गृह्णाति तदेव गर्ह्यमित्यर्थः । गृह्णायेति । द्विगुणाय प्रयच्छति द्वैगुणिक इति चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । मे स्याल्लोपो वेति । उपचारापेक्षया विकल्पाथो वाशब्दः । द्विगुणं मे स्यादिति वाक्यात्प्रत्ययो मे स्याच्छब्दलोपश्च । वार्धुपिक इति । वृद्धचर्थं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

धर्मं । अधर्माच्चेति । तदन्तविधेर्रहणवता प्रातिपदिकेन निषेधाद्धचनम् । 'धेन विधि'रित्यत्र 'धर्मान्नत्र' इति वार्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥ ४१ ॥

उ०—प्रयच्छति । उत्तमर्णो वायमिष्यते न च तत्र प्राप्नोतीत्याह—उत्तमर्णं इति । एवञ्च न तत्र प्रत्ययार्थः, यत्र वाधमर्णो प्रत्ययार्थो न तत्रेष्यते इति भावः ॥ वृद्धचर्थमिति । 'योऽल्पवृद्धिदानमन्त्रीकृत्य परकीयं धनं गृहीत्वा बहुवृद्धयेऽन्यस्मै यच्छति, तत्रैवायमिष्यते' इत्यन्ये ॥ ३० ॥

१—'गर्हाय ॥ १ ॥ इति' पा० ।

२—'कुसीदिको वार्धुपिको वृद्धयाजीवश्च वार्धुपिः' इत्यमरः ।

† धर्मान्नत्रः १।१।७२ वा० २० (पृ० ५५५) 'धर्माच्चेति न वक्तव्यं भवति ।' इति पतञ्जलिः । तत्र ५५५ पृष्ठरिष्येणं ४ । ४ । ४६ वा० १ स्थाने ४ । ४ । ४१ वा० १ कर्तव्यम् ।

ऋतोऽञ् ॥ ४ । ४ । ४६ ॥

नृनराभ्यामञ्चचनम् ॥ १ ॥

नृनराभ्यामञ्चेति वक्तव्यम् । नुर्धर्म्या नारी । नरस्यापि नारी ।

विशसितुरिड्लोपश्च ॥ २ ॥

विशसितुरिड्लोपश्चात् च वक्तव्यः । विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ।

विभाजयितुर्णिलोपश्च ॥ ३ ॥

विभाजयितुर्णिलोपश्चाच्च वक्तव्यः । विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥ ४६ ॥

शिल्पम् ॥ ४ । ४ । ५५ ॥

किं यस्य मृदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः ? किंचातः ? कुम्भकारे प्राप्नोति । एवं तद्दूर्युत्तरपदलोपो' द्रष्टव्यः । शिल्पमिव शिल्पम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । मौरजिकः' । पाण्डविकः' । पैठरिकः ॥ ५५ ॥

प्र०—ऋतोऽञ् । नृनराभ्यामिति । नृशब्दस्य सूत्रेणैव सिद्धे प्रत्यये वृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथा नृशब्दादञ्भवत्येव नरशब्दादपीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

शिल्पम् । अभ्यासपूर्वकं क्रियासु कौशलं शिल्पम् । मृदङ्गादिषु द्विविधा क्रिया, अभ्या-
हननलक्षणा, निष्पादनलक्षणा च । तत्र विशेषानुपादानात्पृच्छति—किं यस्येति । एवं तर्हीति ।
उपचरितवृत्तिः शिल्पशब्द आश्रीयत इत्ययमेवेवशब्दलोपः । कुम्भकारस्य हि मृदङ्गो मुख्यं
शिल्पं वादकस्य तूपचरितम् । मृदङ्गवादनमिति । लोके तु मार्दङ्गिकशब्दस्य मृदङ्गवादनशिल्पोऽ-
भिधेयः । तत्र साहचर्यान्मृदङ्गशब्दस्य वृत्तिविषये धृत्या गतार्थत्वादप्रयोगो वादनशब्दस्य ॥५५॥

उ०—ऋतो । नरशब्दादपीति । तद्विहित्यर्थं वचनम् । अनेनैवोभयानां विद्यायां 'नृनराभ्यां-
द्विश्वे'ति गण्यस्यमनार्थम् । सर्वथा आशुदात्तत्वाच्चानुर्नरस्य वा तज्जातयैव धर्म्येति जातिप्रतीतिरपि सिद्धा ।
नरीति तु नरस्येभ्य एव । नृशब्दात् ङीषोऽनभिधानम्, तच्च तवाभ्याकरकं पुंयोगेन ङीषो चारशापेत्याहुः ॥४९॥

शिल्पम् । ननु लोके द्रव्यसौन्दर्यजनकक्रियाकौशले शिल्पशब्दप्रसङ्गे मृदङ्गवादनकौशलवति कथं
प्रत्ययोऽत आह—अभ्यामेत्यादि । मुख्यगोच्यसाधारणमिदं लक्षणम् । द्विविधेति । तत्रान्त्ये मुख्यमाद्ये
श्रीपचारिकम् । स्पष्टश्चेदभ्याभ्ये । विशेषानुपादानादिति । 'गौच्यस्यैव प्रहण'मित्यर्थबोधकविशेषानुपा-
दानादित्यर्थः ॥ उपचरितेति । मुख्येऽनभिधानेन सामर्थ्यादुपचरितस्य प्रहणमिति भावः । उपचरितमिति ।
'मृदङ्गवादन'मिति शेषः । अचित्तु तथैव पाठः । तदुपचरितं शिल्पमित्यर्थः । नन्वेवं 'मार्दङ्गवादनिक'
इति स्यादत आह—तत्र साहचर्यादिति । वृत्तिविषये धृत्येति । तद्विदितवृत्तिविषये लक्षणमेत्यर्थः ।
'मृदङ्गवादन'शब्दात्वनभिधानात्प्रत्ययभावात् इति भावः ॥ ५५ ॥

शक्तियष्टयोरीकम् ॥ ४ । ४ । ५६ ॥

किमर्थमीकगुच्यते न कगेवोच्येत ? का रूपसिद्धिः ? शाक्तीकः याष्टीक इति । शक्तियष्टयोरीकारोऽन्ते* कशब्दश्च प्रत्ययः । न सिध्यति । विभाषा चैव हि शक्तियष्टयोरीकारः, अपि च 'केऽणः' [७ । ४ । १३] इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ।

एवं तर्हि इकगुच्यते । का रूपसिद्धिः शाक्तीको याष्टीक इति ? सर्वार्थदी-
दीर्घत्वेन† सिद्धम् । न सिध्यति । यस्येति लोपः‡ प्राप्नोति । इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न
भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्वाध्यते सर्वार्थदीर्घत्वमपि
न प्राप्नोति । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्वाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव
नासौ वाध्यते । यस्येति लोपं च प्रतीकारोच्चारणमनर्थकं सर्वार्थदीर्घस्य तु
निमित्तमेव ॥ ५६ ॥

प्र०—शक्ति । ईकारान्त इति । बह्वादिपाठात्—'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहण'मिति वचनाच्छक्तियष्टीसन्ध्यायां कम्भविष्यतीत्यर्थः । इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति ।
अन्यथा ककमेव विदध्यात् । न चावग्रहनिवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनम्, यतो 'न लक्षणैः पदकारा'
श्चनुवस्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवस्यम्' । यं विधिमिति । एवं च दीर्घोच्चारणं प्रत्याख्यातम्,
इका सिद्धत्वात् । अन्ये त्वाहुः—शक्तियष्टिभ्यां ठगिति ठग्विधानादेव 'यस्ये'ति लोपाभावः
सिद्धः । प्रहरणमित्यनेन हि ठकि सिद्धे पुनश्चठग्विधानं 'यस्ये'ति लोपाभावार्यमेव । वाक्यनिवृत्तये
नित्यार्थं तस्यादिति चेत्तत्र, शक्तियष्टिभ्यामित्येवाधिवस्य ठकाः पूर्वेण सिद्धस्य पुनर्विधानेन
वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वात् ॥ ५९ ॥

उ०—शक्ति । ननु स्यो ह्रस्वपाठान्कथमीकारोऽन्ते, कथं वा तदन्तात्प्रत्ययोऽत आह—बह्वादीति ।
तत्र हि शक्तियष्टिशब्दे पठितौ । भाष्ये—विभाषेति । तथा च दीर्घभावे 'शाक्तीक' इत्यापत्तिरिति भावः ॥
ननु लोपार्थैकेकारोच्चारणं स्यादत आह—अन्यथेति । इकमेति । न च 'नञ्स्त्रीक'गिति दीर्घोच्चारणकवा-
त्तिकेऽस्य ग्रहणार्थं दीर्घपाठः, तत्रापि ह्रस्वस्य मुपठन्वात् । 'कंलोहितादीकम्' 'तीयादीक'मित्यादिषु न
तत्र ग्रहणं, नञ्स्त्रीवाहचर्येणास्वाधिकस्यैव तत्र प्रज्ञादिति भावः । वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वादिति ।
एवञ्च ठमेव वक्तुं युक्त इति भावः । वस्तुतश्चो विकाराभावार्यत्वरयापि सम्भावितत्वेनैकादेशदीर्घ-
योर्भावापत्तिरिति चिन्त्यमिदम् ॥ ५६ ॥

* बह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ४५ इत्यनेन शीघ्रं । † अकः सर्वार्थं दीर्घः ६ । १ । १०१

‡ यस्येति च ६ । ४ । १४८

१—पदकाराः=संज्ञितानां पदपाठकारा इत्यर्थः ।

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ४ । ४ । ६० ॥

किं यस्यास्ति मतिः स आस्तिकः । किं चातः ? चौरैऽपि प्राप्नोति । एवं तर्हीतिलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । अस्तीत्यस्य मतिरास्तिकः । नास्तीत्यस्य मति—
नास्तिकः । दिष्टमित्यस्य मतिर्द्वैष्टिकः ॥ ६० ॥

छत्रादिभ्यो णः ॥ ४ । ४ । ६२ ॥

किं यस्य छत्रधारणं शीलं स च्छात्र्यः । किं चातः ? राजपुरुषे प्राप्नोति ।
एवं तद्दूर्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः—छत्रमिव च्छात्र्यम् । गुरुरच्छत्रम् । गुरुणा
शिष्यश्छत्र्यश्छात्र्यः, शिष्येण च गुरुरच्छत्र्येतरारिण्यः ॥ ६२ ॥

प्र०—अस्ति । चौरैऽपीति । तस्यापि मतिस्त्वावान् । अचेतनश्च पदार्थो नास्तिकः स्यादिति
वक्तव्यम् । न्यायस्य तु प्रदर्शनाद्भाष्यकारेण प्रतिपदं नोक्तम् । अस्तीत्यस्येति । परलोकोक्तृत्वा
च सत्ता विज्ञेया । तत्रैव विषये लोके प्रयोगदर्शनात् । तेन परलोकोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्ति-
कस्तद्विपरीतो नास्तिकः । दिष्टमाद्यो देवपर्यायस्तेन देवपरायणो द्वैष्टिकः ॥ ६० ॥

छत्रा । राजपुरुष इति । यः पुरपो राजश्छत्रं धारयति स छात्रताब्दाभिधेयः स्यादित्यर्थः ।
उत्तरपदलोप इति । उत्तरपदस्येवराजस्य लोपो द्रष्टव्य इत्यर्थः । गौणी वृत्तिरच्छत्र्यञ्चस्य-
श्रयणीया । तत्रैव प्रत्ययस्य दर्शनादित्युक्तं भवति । गुरुरच्छत्रमिति । अज्ञानं शिष्यस्य छादयति-
निवर्तयति यतस्तत्र छत्रं शीलमस्य, गुरुविषयं पालनं शीलमस्येत्यर्थः ॥ ६२ ॥

उ०—अस्तिनास्ति । इति वक्तव्यमिति । इत्यपि वक्तुं योग्यमिति भावः । न्यायस्य स्थिति ।
एवञ्च अर्थतस्तदुक्तमेवेति विशिष्य नोक्तमित्यर्थः । नन्वेवं घटादिकर्तृकसत्तामतिमस्यपि 'आस्तिक' इति
स्यादत्त आह—परलोकेति ॥ ६० ॥

छत्रादि । अज्ञानमिति । यथा छत्रमुत्तरेणनिवर्तयत्येवमज्ञानं गुरुनिवर्तयति, तच्छत्रात्कारुण्य-
छत्रम् । इत्येव तद्विषयपालनादौ छत्रराजस्य वृत्तिः । तदुक्तं भाष्ये— शिष्येण च गुरुरच्छत्रमिव परिपाल्य
इति । मुखाचार्यास्तु प्रत्ययो नाममिधानादिति बोध्यम् ॥ ६२ ॥

१—'छत्रं शीलमस्य छात्रः । छादनावरणाच्छत्रम् । गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रवारणमत्रच्छ-
त्रशीलः शिष्यश्छात्रः' इति काशिकाया (५ । ५ । ६२) सूत्रे छात्रपरिभाषायां 'द्विद्रवारणमत्रच्छ-
पदमहर्षे शिष्यस्यापतनं सूचयति, भाष्ये त्वस्य गन्धोऽपि नास्ति । तथा चोक्तम्—

"गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्यकार्यमज्ञानतः । तस्यप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् ॥"

(महाभारत आदिपर्वाणि १३४ अ० ५५ श्लोकः)

२—'छत्रमिव परिपाल्यः' इति नागेश सम्मतः पाठः ।

हितं भक्षाः ॥ ४ । ४ । ६५ ॥

हितं भक्षा इति चतुर्थानिर्देशः ॥ १ ॥

हितं भक्षा इति चतुर्थानिर्देशः कर्तव्यः ।

इतरथा ह्यनिर्देशः ॥ २ ॥

इतरथा हि निर्देशो न भवति । हितशब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते* सा प्राप्नोति ॥ स तर्हि चतुर्थानिर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः । एवं वक्ष्यामि—‘हितं भक्षास्तदस्मै’ । ततो ‘दीयते नियुक्तम्’ । तदस्मा इति ॥ ६५ ॥

तद्ब्रह्मि रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ४ । ४ । ७६ ॥

वहत्याभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानानर्थक्यं
विहितत्वात् ॥ १ ॥

वहतीत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानमनर्थकम् । किं कारणम् ?
‘विहितत्वात्’ । विहितोऽत्र प्रत्यय‘स्तस्येदम्’ [४ । ३ । १२०] इति ।

‘शब्दभेदादविधानम्’ । शब्दभेदादविधिः स भवति । अन्यो हि शब्दो रथं
वहति, अन्यो हि शब्दो रथस्य घोटेति ।

प्र०—हितं । इतरथा हीति । यदि हि चतुर्थी न निर्दिश्यते तदा प्रकृताया अस्येति
पष्ठ्याः संबन्धायोग्यत्वादिहानुपस्थानात्प्रत्ययार्थो न निर्दिष्टः स्यादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

तद्ब्रह्मि । शब्दभेदादिति । पष्ठ्यन्तात्प्रत्ययो विधीयमानो द्वितीयान्तात् प्राप्नोतीत्यर्थः । अर्थ-
सामान्यादिति । अर्थस्यैक्यात्पष्ठ्यन्तादेव प्रत्ययोत्पत्ताविष्टसिद्धिर्भवत्येतेत्यर्थः । ननु ‘रथाद्रयाङ्गे’

उ०—हितं । सम्बन्धायोग्यत्वादिति । हितयोगे चतुर्थीविधानादिति भावः । भाष्ये—अनिर्देश इति ।
अर्थानिर्देश इत्यर्थः । तदेवाह—सा प्राप्नोतीति । चतुर्थी प्राप्नोतीति—अस्येति पठ्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

तद्ब्रह्मि । ननु एषे वहनकर्तृरूपार्थस्यैव विवक्षितत्वादद्ब्रह्मि वोटेति शब्दभेदकथनमपगतमत
ग्राह—पष्ठ्यन्तारिति । पठ्योवाच्यकर्मत्वात्पठ्या द्वितीयावाच्यकर्मत्वं विजातीयमित्यभिमानः । अर्थस्यैक्या-
दिति । ‘वहती’त्यस्य क्रियाप्रधानत्वेऽपि विरोधविरोधभावव्यवस्थेन कर्तृरूपार्थस्यैव एषे प्रतीत्या

* चतुर्थी चाशिष्यायुष्य.....सुखार्थहितैः २ । ३ । ७३

† तदस्मै दीयते नियुक्तम् ४ । ५ । ६६

‡ तद्ब्रह्मि रथयुगप्रासङ्गम् ; शक्यदण् ; हलसीराट्ठक् ४ । ५ । ७६ ; ८० ; ८१

§ रथाद् यत्, हलसीराट्ठक् ४ । ३ । १२१ ; १२४

शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयत्वात्प्रत्ययविधान-
स्यार्थसामान्यात्सिद्धम् ॥ २ ॥

शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः । स एवार्थो रयं वहति, स
एव रयस्य वोढेति । तत्रार्थसामान्यात्सिद्धम् ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्—यो द्वौ रयौ वहति स द्विरश्रयः । यो द्वयो रययोर्वोढा
स द्विरयः । तेन* सति लुग्भवति† । अनेन सति कस्मान्न भवति ? प्राग्दीव्यत
इत्युच्यते‡ ॥ ७६ ॥

संज्ञायां जन्याः ॥ ४ । ४ । ८२ ॥

किं निपात्यते ? जनन्या जनीभावो निपात्यते, यच्च प्रत्ययः ।

जन्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशात् ॥ १ ॥

जन्या इति निपातनमनर्थकम् । किं कारणम् ? 'पञ्चमीनिर्देशात्' । जनीरा-

प्र०—इति तत्रोक्तम्; वोढयेपि प्रयोगदर्शनाद्विद्यतामित्यदोषः । द्विरश्रय इति । 'रयतीताहनेभ्यो
यद्विवा'विति तदन्तविधिः ॥ ७६ ॥

संज्ञायाम् । निपातनानर्थक्यमिति । वृत्तिकारैर्यत्रनिपातनमाश्रितं तदनर्थकं विधिनैवेष्ट-

उ०—तस्यैव तद्विधित्वेन विवक्षितत्वादिति भावः । कर्मत्वोर्द्विजात्ये मानाभाव इति तत्त्वम् । भाष्ये—
य एवार्थ इति । तद्विधित्वात्तद्विप्रदवाक्यस्य तिङन्तस्येत्थर्थः । तदुक्तम्—

'आख्यातं तद्विधित्वस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुण्यवधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः' ॥ इति ।

गुण्यन्यायात्कृद्दर्थोपदर्शकविप्रदवाक्यस्यतिङन्तस्येवमेव, अत एव वृत्तिविप्रदयोः समानार्थत्वनि-
र्वाहः । इदमपि वृत्तियर्थोपदर्शकवाक्यविपर्ययमेव । तेन स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यमाने धात्वर्थप्रधानस्यमेव । एवञ्च
गुण्यन्यायात्किञ्चिदुपदर्शकत्वात् 'चित्रा गावो यस्ये'ति वाक्येऽपि तदुपपत्त्यात्तेन 'चित्रगोसम्बन्धी'त्येव
बोधः । अत एव तत्रापि वृत्तिविप्रदयोः समानार्थत्वनिर्वाहः । एतद्बोधनयिव तत्र 'स' इत्यस्य विप्रदवाक्ये
प्रयोग इत्याहुः । तत्रोक्तमिति । एवञ्च वोढरि कथं तेन सिद्धिरिति भावः । भाष्ये—तेन सति लुगिति ।
अनवादिनेऽपि यथास्य लुक्तया 'दिगोलु'मित्यत्रोक्तम् ॥ ७६ ॥

संज्ञायां । भाष्ये—जनन्या जनीभाव इति । योग्यतावशात्पुत्रजननस्य जननीराश्रयेण गृह्यते ।

१—'य एवार्थो' पा० ।

* रयाद् यत् ४ । ३ । १२१

† दिगोलुगनपत्ते ४ । १ । ८८

‡ दिगोलुगनपत्ते; प्राग्दीव्यतोऽस्य ४ । १ । ८८; ८३;

तेन दीव्यति सनति जपति जितम् ४ । ४ । २

न्दादेया पञ्चमी ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं । सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत ।
जनीं वहन्ति जन्याः । जनीं वोढारो जन्याः । जनीमवात्तर्जन्या इति ॥ ८२ ॥

विध्यत्यधनुषा ॥ ४ । ४ । ८३ ॥

विध्यत्यकरणेन ॥ १ ॥

विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम् ।

इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अधनुषेति ह्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्रसज्येत—शर्कराभिर्विध्यति,
कण्टकैर्विध्यतीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति 'शर्कराभिर्वि-
ध्यति' 'कण्टकैर्विध्यती'ति ? अनभिधानात् ॥ ८३ ॥

गृहपतिना संयुक्ते ज्यः ॥ ४ । ४ । ६० ॥

गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते तत्र दक्षिणाग्नावपि प्राप्नोति । दक्षिणाग्निरपि

प्र०—सिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः । जनीशब्दादिति । जायतेऽस्याङ्गर्भ इति जनी वधूहच्यते । 'जनि-
हिम्या'मितीत्यप्रत्ययः । 'जनिवध्योश्चे'ति वृद्धिप्रतिषेधः । सर्वकाल इति । यद्यपि विध्यर्थत्वेऽपि
सङ्घातकालयोरविवक्षयैतस्तिध्यति तथापि न्यायानुसरणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति
निपातनाश्रयणम् ॥ ८२ ॥

विध्य । शर्कराभिरिति । प्रधानस्यात्र सापेक्षत्वाद्भवतिप्रसङ्गः । अनभिधानादिति ।
शर्कराभिः पद्य इति प्रयोगाभावादित्यर्थः । एवं चाधनुषेत्यपि न वक्तव्यम् । अन्ये स्वाहुः—
धनुषा करणविशेषेण करणमात्रं लक्ष्यत इति सर्वत्र करणे प्रतिषेधः प्रवर्तते ॥ ८३ ॥

गृह । गृहपतिर्यजमानः । यस्मिन्निति । यजमानेन पत्न्या च ये यागविशेषाः क्रियन्ते

४०—जनीं वोढार इति । लुटि रूपम् ॥ ८२ ॥

विध्यत्य । अकरणेनेत्यस्य—करणाऽयोगेनेत्यर्थः । प्रधानस्याप्रेति । नन्वास्याते क्रियायाः
प्राधान्येऽपि तद्विदिते साधनप्राधान्यादिदमयुक्तं, कारकांशे मुख्यभूतक्रियाया अपि नित्यसापेक्षत्वेनादोषात् ।
अत एव 'कृतपूर्वां कट'मित्यादि सिध्यति । प्राययार्थत्वात् 'प्रधानस्ये'त्युक्तमुपाध्यायैः । इदं च बोध्यं—
प्रत्ययान्तयोगे न तृतीया, तदर्थमिति करणत्वाभावरय करणसंशभावस्य च 'कर्तृकर्मणो'रिति स्वस्य-
भाध्यसंमतत्वात्, विग्रहकालिककरणत्वमादाय द्व करणत्वव्यवहार इति ॥ ८३ ॥

गृहपतिनासं । ननु गृहपतिरपि विशेषेण संयोगो गार्हपत्यस्यैवेति कथं दक्षिणाग्नी प्रातिरत

गृहपतिना संयुज्यते ॥ एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते सर्वत्र गृहपतिना संयुक्तस्तत्र प्रकृत्यगतिर्विज्ञास्यते—'साधीयो यो गृहपतिना संयुक्त' इति । क्वच साधीयः ? यस्मिन्पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते ॥ अथवा गृहपतिर्नाम मन्त्रः स यस्मिन्नुच्यते ॥ अथवा संज्ञायामिति व्रतते ॥ ६० ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ ४ । ४ । १२८ ॥

मासतन्वोरनन्तरार्थे वा ॥ १ ॥

मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति वक्तव्यम् । मध्यस्मिन्नस्ति मध्वनन्तरमिति वा मध्वः । माधवः ।

लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्ययाः ॥ २ ॥

लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । लुक्-मधुः तपः नभः । अकारः-इयः ऊर्जः । इकारः-शुचिः । रेफश्च-शुक्रः ॥ १२८ ॥

वसोः समूहे च ॥ ४ । ४ । १४० ॥

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्तव्यम् । 'ओ आवये'ति चतुरक्षरम् ।

प्र०—ते पत्नीसंयाजास्ते च गार्हपत्य एव क्रियन्ते न दक्षिणाग्नौ ॥ अथवेति । स च मन्त्रो गार्हपत्यविषय एव ॥ १० ॥

मत्वर्थे । अनन्तरार्थे वेति । वासब्दः समुच्चये । मत्वर्थे मासतन्वर्विधेयपण्येऽपि प्रत्ययोऽनन्तरार्थेऽपीत्यर्थः । मधुरिति । मधु विद्यतेऽस्मिन्, नभांसि विद्यन्तेऽस्मिन्, तपो विद्यतेऽस्मिन्निति यतो लुक् । नभःशब्दोऽत्राऽभ्रवाची । अत्र नभस्तप इति नपुंसकत्वं छान्दमत्वान् । इय इति । एषण्मिट्, सास्मिन्नस्ति ऊर्जस्मिन्नस्ति । नोचनं शुक्, सास्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः । शुक् इत्यथायस्मयादित्वाज्जरत्वाभावः ॥ १२८ ॥

वसोः । अक्षरसमूह इति । अक्षरसमूहवाचिनरछन्दःशब्दाद्यत्रत्ययः । ओ आवयेति ।

४०—आह—यत्रमान इति । स च गार्हपत्य इव दक्षिणाग्रावपि कार्याणि करोतीति तेनापि स संयुक्त इति भावः । प्रकृत्यगतेर्मन्त्रविशेष्य वा प्रकृत्ये बीजभावादाह—माध्वे—अथवा संज्ञायामिति ॥ १० ॥

मत्वर्थे मास । मासतन्वर्विशेष्येऽपीति । सामान्यस्य विशेष्यमिति विशेषणत्वादिति भावः । ननु लुकि विशेष्यनिघृतया पुंसत्वं स्यादत आह—नपुंसकत्वमिति । यार्तिके बाहुल्यकार्'र' इति समुदायनिर्देशेऽपि इहः कृतः । वचिन्—'रशब्दाच्च प्रत्यया' इति पाठः ॥ १२८ ॥

कमोः स । ननु 'छन्दःशब्दस्याक्षरसमूहवाचकत्वात्तत्र प्रत्ययविधानानुसन्धिरत आह—

‘अस्तु श्रौप’डिति चतुरक्षरम् । ‘ये यजामह’इति पञ्चाक्षरम् । ‘यजे’ति द्व्यक्षरम् ।
द्व्यक्षरो ‘वप’ट्कारः । एष वै सप्तदशाक्षररछन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः ।

छन्दसि बहुभिर्वसवैरुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

छन्दसि बहुभिर्वसवैरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ‘इस्तौ’ पृणस्व बहुभिर्वसवैः’* ।

अग्निरीशे वसव्यस्य ॥ ३ ॥

‘अग्निरीशे वसव्यस्य’† इत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् ।

स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमेतद्* । वसव एव वसव्याः पान्तु ॥ १४० ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणप्रहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ॥

प्र०—अक्षराणि गण्यन्ते । स्वार्थविज्ञानादिति । वसोरिति योगविभागः कर्तव्यः । तेन स्वार्थं
भविष्यतीत्यर्थः ॥ १४० ॥

इत्युपाध्यायजैष्यट्पुत्रकैष्यट्कृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ।

४०—अक्षरसमूहवाचिन इति । अक्षरसमूहे वर्तमानात्प्रातिपदिकादिति वार्तिकार्थः । प्रण्यस्तु स्वार्थे इति
भावः । भाष्ये—प्रजापतिः । प्रजापतिदृष्ट इत्यर्थः । पृणस्वेति । पृणातिः—पूरणकर्मा । स्वार्थे यतो विधाना-
भावादाह—योगविभाग इति । वस्तुतः स्वार्थिकप्रकरणे एवमुपसंख्यानं कर्तव्यं, यद्यत्प्रत्यय उपसंख्येयो
वेति भाष्यार्थ इति पञ्चमे वक्ष्यते ॥ १४० ॥

इति श्रीकाञ्चोपनामकशिवभट्टमुत्सतीदेवीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोषोते
चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च चतुर्थः समाप्तः ।

१—इदं भाष्यकारेण तैत्तिरीयब्राह्मणादुद्धृतम् ।

* अग्रवर्षं ७ । २७ । ८

† श्रु० ४ । ५५ । ८ २—‘इति’ क्वचित् ।

३—अत्रत्यानि वार्तिकानि भाष्यं च ५ । ४ । ३० सुत्रेऽपि व्याख्यारयन्ते ।

मुद्राकरकयथातैर्वाणी वेद् विकला क्वचित् । मात्रासंयोजनैरेतां सान्ख्यन्तु विचक्षणः ॥

गच्छतः सत्वलां क्वापि भवत्येव प्रमादतः । हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सजनाः ॥

इति वेदविमर्शादिपुस्तकलेखनेन ‘मुधारक’मासिकपत्रसम्पादकेनानेकग्रन्थसम्पादका-
मुवादकेन वेद-व्याकरण-दर्शनाद्याचार्येण वेदव्रतशास्त्रिणा विदितार्थां

‘विमर्श’टिप्पण्यां चतुर्थोऽध्यायः पूर्णतां गतः ।

व्याकरणमहाभाष्य-परिशिष्टम् तृतीयचतुर्थाध्यायस्थश्लोकवार्तिकसङ्ग्रहः

* अथ तृतीयोऽध्यायः *

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारं यङ् ॥ ३ । १ । २२ ॥

१. 'वाच्य ऊर्णोणु'पद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमश्च प्रतिपेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् ॥

करङ्वादिभ्यो यक् ॥ ३ । १ । २७ ॥

२ धानुपकरणाद्धानुः कस्य चामञ्जनादपि ।
आह चापमिमं दीर्घं मन्ये धानुविभाषितः ॥

णिश्चिद्भुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ३ । १ । ४८ ॥

३. नाकभिरष्टमुखं यान्ति सुयुक्तेर्विडवारयैः ।
अथ पत्कापिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ३ । १ । ६७ ॥

४. 'सुतां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।
प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥ १ ॥

५. भावकर्मणोरित्यननुवृत्तैव सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्षो भावाय ।
कर्तरीति च योगविभागः श्यनः पूर्वविप्रतिपेधावचनाय ॥ २ ॥

तनादिकृष्ण्य उः ॥ ३ । १ । ७६ ॥

६. तनादिस्वात् कृष्णः सिद्धे सिञ्जलोपे च न दुप्यति ।
चिष्वद्भावेऽत्र दोषः स्यात् सोऽपि प्रोक्तो विभाषया ॥

व्यन्त्ययो बहुलम् ॥ ३ । १ । ८५ ॥

७. मुसिदुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलचस्वरकर्तृषु च ।
व्यत्ययमिच्छति शम्भ्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति वाङ्मनेन ॥

धातोः ॥ ३ । १ । ९१ ॥

८. आद्ये योगे न व्यवाये तिङः स्युः, न स्यादेत्वं टेटिनां यद्विद्यते ।
एनाः नित्त्वं यच्च लोटो विप्रत्ते, यणव्युक्तं लङ्निटोस्तस्य न स्यात् ॥

१-कारिकेयं ३ । १ । ३६ सूत्रभाष्येऽपि विद्यते ।

२-कारिकेयं ३ । ३ । १६१ सूत्रभाष्येऽप्यस्ति ।

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ३ । १ । ११२ ॥

९. संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात् ते भार्या प्रसिध्यति ।
स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥ १ ॥
१०. अथवा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत्स्मृतम् ।
यथा यत्नं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥ २ ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः ॥ ३ । १ । ११४ ॥

११. सूसर्तिभ्यां सतेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः ।
अभावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ३ । १ । १२२ ॥
१२. अभावसोरुहं एयतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।
तथैकवृत्तित्ता तयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति ॥

छन्दसि निष्टर्क्यं.....स्ताव्योपचाय्यपृष्ठानि ॥ ३ । १ । १२३ ॥

१३. निष्टर्वे व्यत्ययं विद्यान्निसः पत्वं निपातनात् ।
प्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥ १ ॥
१४. प्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः ।
एयदेकस्मादयशब्दश्च द्वौ क्यपो एयद्विधिश्चतुः ॥ २ ॥

आनाय्योऽनित्ये ॥ ३ । १ । १२७ ॥

१५. आनाय्योऽनित्य इति चेद् दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् ।
एकयोर्नो तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ । २ । ३ ॥

१६. नित्यं प्रसारणं ह्यो यण् वाणादाङ्गं न पूर्वत्वम् ।
योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्यानिवत्त्वं हि ॥ १ ॥
१७. प्रोवाच भगवान् कात्यस्तेनासिद्धिर्पणस्तु ते ।
आतः को लिंगैः पूर्वः सिद्ध आह्वस्तया सति ॥ २ ॥

कर्तरि भुवः खिष्णुचर्खुक्यौ ॥ ३ । २ । ५७ ॥

१८. इष्णुच इकारादित्वमुदात्तत्वात् कृतं भुवः ।
नत्रस्तु स्वरसिद्धपर्यमिकारादित्वमिष्णुचः ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ ३ । २ । १०६ ॥

१९. नोपेयिवाग्निपाल्यो द्विर्वचनादिडु भविष्यति परत्वात् ।
अन्येषामेवाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः ॥ १ ॥
२०. अस्य पुनरिट् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते अस्य ।
द्विर्वचने चैकाञ्चत्वात् तस्मादिडुवायते द्वित्वम् ॥ २ ॥

परोक्षे लिट् ॥ ३ । २ । ११५ ॥

२१. परोभावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम् ।
उत्वं वादेः परादक्ष्यः सिद्धं वास्मान्निपातनात् ॥

लट् स्मे ॥ ३ । २ । ११८ ॥

२२. स्मादित्रिविधः पुरान्तो यच्चविशेषेण किं कृतं भवति ।
न स्मपुराद्यतन इति श्रुतता कात्यायनेनेह ॥ १ ॥

२३. अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्म इति तत्र नास्ति नञ्कार्यम् ।
अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च विनिवृत्तौ ॥ २ ॥

२४. न पुराद्यतन इति भवेदेतद्वाच्यं तत्र चापि लुङ्ग्रहणम् ।
अयं बुद्धिरविशेषात् स्मपुरा हेतू तत्र चापि शृणु भूयः ॥ ३ ॥

२५. अपरोक्षे चेत्येष प्राक् पुरिसंशब्दनादविनिवृत्तः ।
सर्वप्रानद्यतनस्तथा सति नत्रा किमिह कार्यम् ॥ ४ ॥

२६. स्मादावपरोक्षे चेत्यकार्यमिति शक्यमेतदपि विद्धि ।
शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट् स्म इत्यत्र ॥ ५ ॥

२७. स्यादेवा तव बुद्धिः स्मलक्षणेऽप्येवमेव सिद्धमिति ।
लट् स्म इति भवेन्नार्थस्तस्मान् कार्यं परार्थं तु ॥ ६ ॥

तौ सत् ॥ ३ । २ । १२७ ॥

२८. अवधारणं लृटि विधानं योगविभागतश्च विहितं सत् ।

ग्लान्तिस्थश्च वस्तुः ॥ ३ । २ । १३६ ॥

२९. स्नोगित्वाद्यं स्य ईगार किञ्चित्तोरीत्वरामनात् ।
गुणाभावबिषु स्मार्यः श्रुयोकोऽनिदृष्ट्वं गकोरितोः ॥

मातिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ ३ । २ । १८८ ॥

३०. नीनितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो जुष्ट इत्यपि ।
रुष्टश्च रुषिनश्चोमात्रमिव्याहृत इत्यपि ॥ १ ॥

३१. हृष्टनुष्टौ तथा प्रान्तस्तपोर्भा मयतोऽतौ ।
भृष्टं भविष्यतीत्याः रमृताः पूर्ववन् स्मृताः ॥ २ ॥

उणादयो बहुलम् ॥ ३ । ३ । १ ॥

३२. बाहूलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः, प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।
कार्यसोपविधेश्च तदुक्तं, नैगमरूढिभवं हि मुसाद्यु ॥ १ ॥
३३. नाम च धातुजमाह निरक्ते, ध्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।
यत्र विशेषपदार्थसमुत्थं, प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदुह्यम् ॥ २ ॥
३४. संज्ञामु धातुरूपाणि प्रत्ययारश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ३ ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ ३ । ३ । १५६ ॥

३५. देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः सशितव्रतः ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ ३ । ३ । १६१ ॥

३६. सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ।
प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु वा ॥

करणे हनः ॥ ३ । ४ । ३७ ॥

३७. हन्तेः पूर्वविप्रतिषेधो वातिकेनैव ज्ञापितः ।
॥ तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्योऽध्यायः

स्त्रियाम् ॥ ४ । १ । ३ ॥

३८. स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमयाः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥ १ ॥
३९. लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रुकुसे टाप् प्रसज्यते ।
नत्वं खरकुटीः पश्य खट्वावृत्तौ न सिध्यतः ॥ २ ॥
४०. नापुंसकं भवेत्तस्मिन् तदभावे नपुंसकम् ॥ ३ ॥
४१. असत्तु मृगतृष्णावत्, गन्धर्वनगरं यथा ।
आदित्यगतिवत्सप्त, बहान्तर्हितवच्च तत् ॥ ४ ॥

१—श्लोकवातिकमिदं ७ । ४ । ४१ सूत्रेऽपि विद्यते ।

२—इयं कारिका ३ । १ । ६७ सूत्रभाष्येऽप्यस्ति ।

४२. तयोस्तु तद्गुणं दृष्ट्वा यथावादेन ज्योतिषः ।
अग्नोऽन्यसंप्रथं त्वेतन् प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ ५ ॥
४३. तदे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा बोध्यवसास्यति ।
संस्थानप्रसवी लिङ्गमास्थेयो स्वकृतान्ततः ॥ ६ ॥
४४. संस्थाने स्त्यायतेर्द्धृष्टं स्त्री सूतेः सप्त प्रसवे पुमान् ।
तस्योक्तौ लोफ्तौ नाम गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥ ७ ॥

न षट्स्वस्त्रादिभ्यः ॥ ४ । १ । १० ॥

४५. षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टावुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।
प्रत्याहाराच्चाना सिद्धं दोषस्त्वित्त्वे तस्मान्नोभौ ॥

सर्वत्र लोहितादिकलन्तेभ्यः ॥ ४ । १ । १८ ॥

४६. कण्वात्तु शकलः पूर्वः क्तादुत्तर इत्यते ।
पूर्वोत्तरो तदन्ताक्षी प्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

अन्तर्धत्पतिवतोर्नुक् ॥ ४ । १ । ३२ ॥

४७. अन्तर्धत्पतिवतोस्तु भलुक्त्वत्वे निपातनात् ।
गर्भिण्यां जीवपत्यां च वा च च्छन्दसि नुग्भवेत् ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४ । १ । ४४ ॥

४८. सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जानिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽमत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

अपर बाह—

४९. उपैत्यन्यज्जहात्यन्यदे दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।
वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥

स्वाहाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ४ । १ । ५४ ॥

५०. अद्रव मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्यमविचारजम् ।
अतस्त्वं तत्र दृष्टं च तस्य चेतत्तवा युतम् ॥

जातेरस्त्रीविषयाद्भयोपधात् ॥ ४ । १ । ६३ ॥

५१. आकृतिग्रहणा जातिनिङ्गानां च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्गहा गोत्रं च चरणैः सह ॥

अपर बाह—

५२. प्रादुर्भावविनागम्यां सत्त्वस्य युगसद्गुरौः ।
असर्वनिङ्गां वक्ष्यामीं तां जानि त्वयो विदुः ॥

अणिञोरनार्योर्गुरुपोत्तमयोः प्यङ् गोत्रे ॥ ४ । १ । ७८ ॥

५३. प्रकर्षे चेतमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गृह ।
आग्विधिः केन ते न स्यात् प्रकर्षे यद्ययं तमः ॥ १ ॥
५४. उद्गतस्य प्रकर्षोऽयं गतगब्दोऽत्र लुप्यते ।
नाज्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति धात्वयोऽत्र प्रकृष्यते ॥ २ ॥
५५. उद्गतोऽपेक्षते किञ्चित् भ्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ ।
चतुष्प्रभृतिकर्तव्यो वाराह्यायां न सिध्यति ॥ ३ ॥
५६. भिद्यतेऽस्य 'स्वरस्तेन विधिश्चामो न लक्ष्यते ।
शब्दान्तरमिदं विद्याद् दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु ॥ ४ ॥
५७. अनुबन्धो त्वया कार्यां चावर्थं टाव्विधिर्मम ।
उक्तेऽपि हि भवन्त्येते..... ॥ ५ ॥
५८. अस्थानिवस्त्वे दोषस्ते वृद्धिरत्र न सिध्यति ।
त्वयाप्यत्र विशेषार्थं कर्तव्यं स्याद्विशेषणम् ॥ ६ ॥
५९. अक्रियैव विशेषोत्र सानुबन्धो विशेषवान् ।
पाश्यायां ते कथं न स्यादेको मे स्याद्विशेषणम् ॥ ७ ॥
६०. अन्यस्मिन् सूत्रभेदः स्यात् पिति लिङ्गं प्रसज्यते ।
ङिति चक्रीयिते दोषो व्यवधानान्न दुष्यति ॥ ८ ॥
६१. योऽनन्तरो न धातुः स यो धातुः सोऽनन्तरः ।
न चेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते ॥ ९ ॥
६२. यडा विनेप्येत यदीह धातुर्यङ् धातुना वा यदि तुल्यमेतत् ।
उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषस्तथा प्रसार्येत तु वाक्यतिस्ते ॥ १० ॥
६३. धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः ।
आत्वार्थं यदि कर्तव्यं तत्रैवैतत् करिष्यते ॥ ११ ॥
६४. उपदेशे यदेजन्तं तस्य चेदात्वमिष्यते ।
उद्देशो ह्रदिशब्दानां तेन गोर्न भविष्यति ॥ १२ ॥

गोत्रेऽलुगचि ॥ ४ । १ । ८६ ॥

६५. भूमिीति च लुक् प्राप्तो बाह्वे चार्थे विधीयतेऽजादिः ।
बहिरङ्गमन्तरङ्गाद्विप्रतिषेधादयुक्तं स्यात् ॥ १ ॥
६६. भूमिन् प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धितेऽलुके नास्ति ।
एतद्भवतीति कुर्वन् समानकावावलुगलुक् च ॥ २ ॥
६७. यदि वा लुक् प्रमङ्गे भवत्यलुक् ह्यस्या प्रमिद्धोऽस्य ।
लुगालुकः प्रसङ्गं प्रतीक्षते ह्येऽलुगस्य तथा ॥ ३ ॥

यूनि लुक् ॥ ४ । १ । ६० ॥

६८. राजन्याद्बुत्र् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥
तस्यापत्यम् ॥ ४ । १ । ६२ ॥
६९. तस्येदमित्यपत्येऽपि वाच्यार्थं कृतं भवेत् ।
उत्सर्गः शेष एवासी वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥
एको गोत्रे ॥ ४ । १ । ६३ ॥
७०. अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽत्र समीक्षितः ।
तस्मिन् सुबहवः प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्यति ॥
स्त्रीभ्यो ढक् ॥ ४ । १ । १२० ॥
७१. बडवाया वृषे वाच्ये अण् कृञ्चाकोकिलात् स्मृतः ।
आरक् पुंसि ततोऽन्यत्र गोवाया ढ्विधो स्मृतः ॥
मनोर्जातावज्यतौ पुक् च ॥ ४ । १ । १६१ ॥
७२. अपत्यं कुत्सिते मूढे मनोरोत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥
वान्यस्मिन् सापिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ ४ । १ । १६५ ॥
७३. गोत्रयूनोः समावेगे को दोषस्तच्छतं भवेत् ।
यस्कादिपु न दोषोऽस्ति न यूनोत्यनुवर्तनात् ॥ १ ॥
७४. दोषोऽत्रिंशद्विंशच्चाला न यूनोत्यनुवर्तनात् ।
कण्वादिपु न दोषोऽस्ति न यून्यस्ति ततः परम् ॥ २ ॥
७५. एको गोत्रे प्रतिपदं गोत्राद् यूनि च तत् स्मरेत् ।
राजन्याद्बुत्र् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परम् ॥ ३ ॥

दृष्टं साम ॥ ४ । २ । ७ ॥

७६. दृष्टे समनि जते चाप्यण् ङिद्द्वित्रां विधीयते ।
तीयादीकम् न विद्याया गोत्राद्ङ्क्वद्विप्यते ॥
वामदेवाङ्ङयङ्यौ ॥ ४ । २ । ६ ॥
७७. सिद्धे यस्मेति लोपेन किमर्थं ययत्तो द्विती ।
ग्रहणं मातदर्थं भूद् वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥
कौमारापूर्ववचने ॥ ४ । २ । १३ ॥
७८. कौमारापूर्ववचने कुमारा अण् विधीयते ।
अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमारा भवतीति वा ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४ । २ । ४५ ॥

७९. अञ्जसिद्धिनुदात्तादेः कोऽर्थः लुद्रकमालवात् ।
गोत्राद्बुञ्ज् न च तद्गोत्रं तदन्तान्न स सर्वतः ॥ १ ॥
८०. ज्ञापक स्यात्तदन्तत्वे तथा चापिगलेविधिः ।
सेनायां नियमार्थं वा यथा वाध्येत वाञ्ज् बुञ्जा ॥ २ ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताद्ठक् ॥ ४ । २ । ६० ॥

८१. अनुमूर्लक्ष्यनक्षणे सर्वसादेद्विगोरश्च ल ।
इकन् पदोत्तरपदात् शतपटेः पिकन् पयः ॥
कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ४ । २ । ६६ ॥
८२. .... कुक्षिग्रीवात् कन् ठञ् ।
अव्ययाच्चप् ॥ ४ । २ । १०४ ॥
८३. अमेहकतसिन्नेभ्यस्त्यध्विधियोऽव्ययात् स्मृतः ।

अन्तःपूर्वपदाद्ठञ् ॥ ४ । ३ । ६० ॥

८४. समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते ।
ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च ॥ १ ॥
८५. मुलशरर्वतमोरीयः कुञ्जनस्य परस्य च ।
ईयः कार्थोऽथ मध्यस्य मण्मीयो चापि प्रत्ययो ॥ २ ॥
८६. मध्यो मध्य दिनण् चास्मान् स्वाम्नो लुगजिनात्तया ।
वाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्यो गाम्भीर्यं च ज्य इष्यते ॥ ३ ॥
विदूराञ्ज्यः ॥ ४ । ३ । ८४ ॥
८७. बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा ।
न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाञ्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥
तस्य विकारः ॥ ४ । ३ । १३३ ॥
८८. ' ..... बाबनार्थं कृतं भवेत् ।
उत्सर्गः शेष एवानो ..... ॥

आकृपात् ष्टल् ॥ ४ । ४ । ६ ॥

८९. आकृपात् पादिर्भ्र्वादिभ्यः कुमीदमूत्र, घ ।
आवसथात् किसरादेः पितः षडेते ङाधिकारे ॥
॥ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

तृतीयभागस्थभाष्यशुद्धिपत्रकम्

[तृतीयोऽध्यायः]

म् पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम् पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१ २	नहती	महती	२३ ११	प्राप्त	प्राप्ते
४ १	तद्यथा	तद्यथा—	१०२ १२	प्राप्नोति	प्राप्नोति ।
७ ४	द्वय-गजादीनां	द्वयसजादीनां	११० ८	परत्वाच्छ्रयनादयः	परत्वाच्छ्रयनादयः
१ १५	नाद्यदात्तत्वे	नाद्यदात्तत्वे	११० १२	निर्दिष्टं	निर्दिष्टं
२ १०	ज्ञापकं ?	ज्ञापकम् ?	११३ ४	ध्रुयते	ध्रुयते
८ ६	वाद्यदात्तत्वस्य	वाद्यदात्तत्वस्य ^२	११७ ३	प्लवद्रूपं	प्लवद्रूपं
६ ५, ६, ८	कृते	कृते	११८ १२	कथं चिद्वर्ते	कथं चिद्वर्ते
२ ८	सिद्धयति	सिध्यति	११६ ५	इयेव	इयेव
२ ११	नवाऽभ्यास	न वाम्यास	१२३ ४	लङ् परस्य	लङ् परस्य
३ ३ ४	नर्थक्यम्	नर्थक्यम्	१२३ ३	न लङ्	न लङ्—
४ ६	नहि	न हि	१२६ २	वचनेऽङि	वचने ङि
३ ६ ८	स बन्द्ध्युम	सम्बन्द्ध्युम	१३१ ८	'अनिदितां	'अनिदितां
४ १ ५	लोष्टाः	लोष्टाः	१३६ ७	व विधिः'	वसविधिः'
४ ८ १०	माभूँदिति	मा भूँदिति	१४० ३	जृत्तमुग्रसु	जृत्तमुग्रसु
५ ० १०	जानुत् प्रचित्य-	जातुचित् प्रत्यया-	१४० ११	ताव ग्लुचि	तावद्ग्लुचि
	यान्तेन	न्तेन	१४३ ४	ध्रुयते	ध्रुयते
५ १ ७	तहि	तर्हि	१५० ३	किञ्चिद्रजति	किञ्चिद्रजति
५ ४ ७	अपरब्राह्मः ^१ मवित-	अपर ब्राह्मवित-	१५१ ६	वाधिनम्	वाधिनम्
	व्यमिति	व्यमिति	१५१ ७	वाप्यते	वाप्यते
५ ६ ७	नर्थक्यम्	नर्थक्यम्	१५४ ११	सस्माच्छ्रनमेपः	सस्माच्छ्रनमेपः
५ ६ ६	विकलीवांचके	विकलीवांचके	१६२ ७	लिङ्गास्तिद्धम्	लिङ्गास्तिद्धम्
६ २ २	भयादि	भृशादि	१७१ ४	इति । कर्ता	इति कर्ता
६ २ ७	'प्रसज्येत	'प्रसज्येत	१०८ ११	वाधनं	वाधनं
६ ८ ६	नाम्	नाम	१८१ १३	भूद्रूपत्वं	भूद्रूपत्वं
७ १ ५	इति	इति	१८३ ७	यथास्युः	यथा स्युः
७ ४ ५	समभिहारः इति	समभिहारः	१८६ ४	यत्र—	यत्र
८ ३ १	सिद्धा त	सिद्धा तत्र	१८८ ७	कु मं	कुर्मं

पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम् पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	
१	पचति	पचति	३२०	२	सद्विधिनित्यम्	सद्विधिनित्यम्
२	यदताऽजन्ता	यदुताजन्ता	३२६	३	व्या ।चोरी	व्यावचोरी
१५	वक्तृकम्	वक्तृव्यम्	३३१	१३	क्रियते	क्रियते
११	त्रिष्याः	त्रिष्याः	३३५	८	रणे रण्ये	रणे रण्ये
५	कृष्ट च्या	कृष्टपच्या	३३५	१४	तेनाऽऽयुधम्	तेनायुधम्
१६	कारणं ?	कारणम् ?	३३८	३	किन्-	किन्
१	इति—	इति ।	३३८	११	ध्रूयते	ध्रूयते
१०	मांसकामुक	मांसकामक	३४३	५	कृत्यल्युटा	कृत्यल्युटो
१०	इत्येतद्रूपं	इत्येतद्रूपं	३४६	४	युधिदशिभ्यो	युधिदशिभ्यो
८	स्थानिवत्वं	स्थानिवत्वं	३४६	७	नावयत्वादा	नावयत्वादा
१०	लिष्णुनैः	लिष्णुनैः	३४६	७	संभावनवयवा-	संभावनावयवा-
१०	कर्त्तृक	कर्त्तृक	३५०	११	देवरचेद्रुष्टो	देवरचेद्रुष्टो
११	दृष्टगिति	दृष्टगिति	३५१	८	यत्त	यत्त
१४	किञ्चैप	किञ्चैप	३५५	६	अग्रापि-नानय	अग्रापि 'नानय
१२	सुग्रह्यां	सुग्रह्यां	३६६	६	इम मा भूत्	इह मा भूत्
६	किपं	किपं	३७१	११	प्राप्नोति	प्राप्नोति
६	तर्हि	तर्हि	३७३	५	वच्यामी ति	वच्यामी'ति ।
३	धृतावेव	धृतावेव	३७५	१	सेसेनसेग्रसन्	सेसेनसेऽसेन्
६;७	अकारान्तानां	अकारान्तानां	३८२	६	कि	किं
५	दायः	दोयः	३६०	७	कि	किं
११	परासे	परोसे	३६६	३	मेतापामरित	मेथामरित
६	तर्हि	तर्हि	४०१	१	प्रथमपंक्तिः	
३	सर्वेभ्यो	सर्वेभ्यो	४०२	६	पुनर्मुद्रिता	न स्यात्
११	पुष्य	पुष्य-	४०७	१	आद्य दात्त	इहोभयं
३	कि	किं	४०८	७	टायनस्येव	आद्यदात्त
४	तद्विदेश	स तद्विदेश	४०६	१	इत्येवमुत्प	टायनस्यैव
५	आह्रिषत्	आहोषिषत्	४१६	३	रुकारय	इत्येवमुत्प-
३	भक्तिरितिः	भक्तिः	४१६	३	याससाभिध	रुकारय
१०	तिहादेशः	तिहादेशः	४१६	२६	अनुष्टयम्	याससाभिध
५	क्रियाया	क्रियाया	४१६			पर्यङ्गम्
१२	[४१११००]	[११४१००]				
१०	ताच्छीलिकेप	ताच्छीलिकेपु				
८	अष्टद्वयताम्	अष्टद्वयताम्				
१	तर्ह्यं भयमनेन	तर्ह्यं भयमनेन				